

श्रीदत्तात्रेय-ज्ञानकोश

॥

लेखक

डॉ. प्रल्हाद नरहर जोशी

॥

JAHNADAS THAKAR
18 HARDANVAY 269
STOK (W) BOMBAY 400022

सुरेखा प्रकाशन-ग्रंथ प्रकाशक

२१ ला रिपोज बिल्डींग, गोखले सोसायटी लेन, परळ मुंबई १२

प्रकाशक :

विद्याधर शिवराम आवटी

सुरेखा प्रकाशन-ग्रंथप्रकाशक

२१ ला रिपोज बिल्डिंग, २ रा माला

गोखले सोसायटी रस्ता, परळ मुंबई १२

मनोगत

या श्रीदत्तजयतीच्या सुमूर्तवार 'श्रीदत्तात्रेय-ज्ञानकोश' या नावाचा हा एक सदर्मग्रथ धार्मिक व सांस्कृतिक विषयाचे अभ्यासक व दत्तममत याच्या हाती देताना मला अतिशय हर्ष होत आहे. प्रथमच दिलीपूरपूर्वक निर्देश करावयास हवा की, या कोशाच्या प्रकाशनास अतिशय विलंब होत आहे. दत्तात्रेयकोशासंबंधीचे पहिले पत्रक प्रकाशनाची २४-१२-१९६८ रोजी काढले त्या वेळी अबाज असा की, दोनतीन वर्षांत या ग्रंथाची सिद्धता व्हावी परंतु नंतरच्या काळात संपूर्ण महाभारत व वाल्मीकि-रामायण यांच्या प्रकाशनात प्रकाशक गुलून राहिले आणि त्याच्या व्यावहारिक अडचणी वाढल्या. दत्त-कोशाची जमवाजमव होत असताना दुमिळ माहिती, छायाचित्रे, सर्वभ-ग्रथ मिळविण्यातील अडचणीही अनुभवाने माझ्या लक्षात आल्या आणि ग्रंथाचा रूपविस्तार थोड्या वेगळ्या प्रकाराने केला तरच तो साधकाना व अभ्यासकाना उपयुक्त होईल असे वाटले या ग्रंथाचे नाव 'श्रीदत्तात्रेय-ज्ञानकोश' असे असले तरी केवळ मराठी वर्णानुक्रमे माहिती न देता ग्रंथात विषयवार विवेचन करून दत्तात्रेयासंबंधी सर्व काही नसले तरी पुष्कळसे व महत्वाचे चावे अशी कल्पना स्पिर होऊन या ग्रंथाची रूपरेखा तयार केली दरम्यान प्रकाशकाची अन्य जबाबदारी कमी होऊन त्यानीही या कामी तातडीने लक्ष घालावयाचे ठरविले व या सदर्मग्रंथाच्या प्रकाशनास दत्तप्रभूच्या कृपेने मूर्त स्वरूप आले.

पूर्वसुकृताचा धागा

'सांगे वडिलाची कीर्ति', असा मनुष्य कोण असतो हे रामदासाना सांगितले असले तरी मी वडिलाची कीर्ती नुसतीच सांगत राहिली आहे, असे मराठी वाचक निश्चितपणे म्हणणार नाहीत सार्धं श्रीतुकारामगाथा, सार्धं श्रीज्ञानदेवगाथा काही वर्षांपूर्वी मी सतप्रभू वाचकाच्या हाती दिले त्या वेळी जी प्रेरणा माझ्या पाठीशी होती तीच नित्य स्फुरणदायी आहे सतचरित्रे, सतवीथ, सतवाह्मय यांनी सबंध धाम्याला उजाला मिळाला तो तीर्थरूपाच्या (मातृहृपाकित मरहूरसारुनी खरुनीकराच्या) कृपेनेच ज्ञानेश्वरी, अनुभवामृत यावरील त्याची प्रवचने व भवितव्येमात रगलेली त्याची कीर्तने ऐकलेले कितीतरी थोडे आज महाराष्ट्रात आहेत आमच्या सतप्रेमात आणखी एक चळकट धागा आहे त्याचाही निर्देश करायला हवा. आमची कुलदेवता औघची यमाई असली तरी तिच्याच रूपात माहूरची श्रीरेणुका उपास्य दैवत बनली. माहूर येथील दत्तात्रेय व रेणुकामाता यांचे प्रयात उपासक श्रीविष्णुदास हे तीर्थरूपाचे सख्खे मातुल व पारमार्थिक गुरू. दत्त, रेणुका व विष्णुदास यांच्या ओळीने तीर्थरूप चाळीसपन्नास वर्षे माहूरच्या परिसरात वावरले. त्यांनी आठव्या वर्षांचे श्रीगुरुचरित्राचे पारायण केले. यानंतर अशी पारायणे अनेक झाली. सद्गुरुछपेचा वर्षाव झाला व दत्तात्रेय आणि रेणुकामाता यांच्या कृपेचे अनुभव पदोपदी येत राहिले घरीच दत्तात्रेयाची एक सुवकली अशी रूपाची मूर्ती प्रभावळीमहू आली आणि दत्तरेणुकाची उपासना अखटपणे चालू झाली पूर्वसुकृताच्या या धरच्याच धाम्यातून दत्तकोशाची कल्पना स्फुरली व साकार झाली

अशी जमवाजमव

मनात एकदा सकल्प उठला की, त्याचा पाठपुरावा कोणी अज्ञात गल्ली करीत असते, अथवा त्याच्या दैवी शक्तीतून सकल्प स्फुरतात असा अनुभव असल्याकारणाने, या ग्रंथाच्या सामग्रीच्या जमवा-

जमवीस फार वेळ लागला नाही. श्रीगुरुचरित्राच्या पोथ्या घरीच होत्या श्रीगुरुचरित्राचे सशोधक रामचंद्र कृष्ण कामत व त्याचे बंधू हे तर तीर्थरूपाचे मित्रच होते त्यांनी दिलेली गुरुचरित्राची एक प्रत तीर्थरूपानी जागोजाग खुणा करून, भर घालून संपादित केलेली जवळ होतीच योगीराज गुळवणी-महाराजाकडून वासुदेवानंदसरस्वतींचे सर्व ग्रंथ घरी प्रसाद म्हणून आले होते जनार्दन स्वामी, एकनाथ, दासीपंत, निरंजनरघुनाथ, माणिकप्रभू, पतमहाराज इत्यादी दत्तोपासकाचे बहुतेक सर्व बाढ्मय घरीच असल्याने चांगल्या परिचयाचे होते माऊट अबू, नृसिंहवाडी, अक्कलकोट, वेट केडगाव, वाळेकुंद्री, गाणगापूर, वारजा, अशा अनेक दत्तस्थानाना भेटी दिल्या होत्याच ज्या स्थानाना भेट देणे शक्य झाले नाही, अशाची विश्वसनीय माहिती छायाचित्रासह उपलब्ध करून घेतली वृत्तपत्रात निवेदन देऊन शेकडो ठिकाणी पत्रव्यवहार करून, समक्ष भेटून या सदमंत्रयासाठी माहिती एकत्रित करण्यात बराच वेळ गेला चरित्रे, तात्त्विक ग्रंथ, स्फुट रचना, स्थलवर्णने, गुरुपरंपरा, कृपानुभव, छायाचित्रे, इत्यादी सामग्रीची जमवाजमव विपुल प्रमाणात झाली.

असे उदार साह्य

दत्तकोशासाठी अत्यंत आपुलकीने सर्व प्रकारची मदत करणाऱ्याची नामावली फार मोठी होईल परंतु बाही महत्त्वाचे निर्देश येथे कर्तव्यबुद्धीने करावयास हवेत सर्वप्रथम उल्लेख करावयास हवा तो वेळगाव येथील अँड्र्यूकेट विश्वनाथ केशव कुलकर्णी, हत्तरवाटकर याचा कर्नाटकातील दत्तप्रशम, दत्तसेवे, दत्तभक्त इत्यादींची माहिती त्यांनी मला आपुलकीने कळविली कुरवपूर व बाबा बुढण या स्थानाचा उतारवयात प्रवास करून छायाचित्रासह सर्व प्रकारची माहिती त्यांनी मला दिली. ते स्वतः एक थोर दत्तोपासक असून विरूपाक्षनागनाथ या एका दत्तभक्ताच्या परंपरेतील आहेत त्यांनी स्वतः केलेली दत्तपर कवनेही मोठ्या विनयाने माझ्याकडे पाठविली. दत्तकोशाच्या उभारणीस त्याची फार मोठी मदत झाली आहे. परंतु खेदाची गोष्ट अशी की, ते आज ही बाढ्मयपूजा पाहण्यास ह्यात नाहीत काही वर्षांपूर्वी ते दत्तचरणी विलीन झाले दत्तात्रेयकोशाचे हे सर्वांगसुंदर रूप पाहून त्याच्या आत्म्यास समाधान वाटेल असा विश्वास आहे.

बडोदा येथील श्री ग. गडकरी यांनी तर दत्तपर बाढ्मयाचा माझ्यावर मोठ्या तन्मयतेने वर्षांदे बरेला स्तोत्रपर रचना, चरित्रे, स्थलवर्णने, छायाचित्रे इत्यादी सामग्री पाठवून त्यांनी दत्तकोशास प्रेमाने मदत केली आहे. बडोदे येथीलच कावडीबाबा मदिराचे राजापूरकर व गेंडी रोडवरील दत्त-मदिराचे भा. दा पट्टणकर यांनीही अनेक प्रकारचे साह्य केले आहे तसेच हंदाबाद येथे असलेले डी. बी पुराणिक यांनी दत्तबाढ्मयाच्या शोधासाठी परदेशीही पत्रव्यवहार करून माहिती मागविली होती लंडन येथील इडिया ऑफिमच्या लायब्ररीकडून आलेला सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार एके दिवशी पुराणिक यांनी माझ्या स्वाधीन केला दत्तबाढ्मयाची नोंद अथवा सूची करताना मला त्याचा फार उपयोग झाला. मुंबईमधून पाटकोपर येथे श्रीनरसिंहसरस्वती सेवामंडळाचे कार्य मोठ्या प्रमाणावर चालू आहे. या मंडळाचे व न मुरळे यांनी आपली सर्व प्रकाशने माझ्याकडे पाठवून माझ्या सामग्रीत महत्त्वाची भर घातली हिंगोलीचे रणनाथ बगळे यांनी स्वतःचा 'श्रीदत्तप्रभादर्शन' हा अप्रकाशित काव्यग्रंथ मला पाहण्यासाठी दिला अमरावतीकडील नादगाव तडेश्वरचे आण्णासाहेब अडसोड यांनी 'दत्त-विजय' नावाचा एव महानुभावीय हस्तलिखित ग्रंथ मला अवलोकनासाठी दिला माणिकनगर, नृसिंह-वाडी, ओदुवर, शेंवहापूर, वारजा, वाळेकुंद्री, बडोदा, सातळी (गोमतक), अक्कलकोट, गाणगापूर, माहूर इत्यादी दत्तशेर्नांच्या व्यपस्थापनांनी मला सर्व प्रकारची मदत केली आहे.

आणखी कित्येक दत्तस्थानांच्या कार्यकर्त्यांनी हस्ते, परहस्ते साह्य केले; त्याची नोंद येथे करणे विस्ताराचे काम होईल. रावाजी रामचंद्र भित्ते, मुंबई; विष्णुपत ज्ञानसागर, विटे; गो. द. छत्रे, विजापूर; अण्णासाहेब कुलकर्णी, इचलकरंजी; प्रभुदास-अण्णासाहेब देशपांडे, कृष्णापूर; वि. गो. नातू, आजगाव; रा. ब. खाडिलकर, नासिक; श. अ. टेंकते, रत्नागिरी; भीमागकर देशपांडे, आळंद; सदानंद चेदवणकर, मुंबई; स्वामी दत्तयोगेश्वर तीर्थ; हरिभाऊ ताडफळे, व. के. वहीकर, पुणे; अशा काही प्रमुखांची नोंद येथे आभारपूर्वक करणे अगत्याचे आहे. स. कृ. फडके, रा. चि. डेरे, हरिप्रसाद शिवप्रसाद जोशी, जयचराम वाडियार इत्यादी आधुनिक ग्रंथकारांच्या दत्तपर वाहनाचाही उपयोग मला झाला आहे.

दत्तकोश : मर्यादा व स्वरूप

या दत्तानेमकोशाचे स्वरूप प्रामुख्याने महत्त्वाच्या विषयानुसार आहे, ते शारमी दिलेल्या विस्तृत अशा अनुक्रमणिकेवरून स्पष्ट होण्यासारखे आहे. शेवटी दिलेली नाममूची व सदमंशपसूची यांनी या ग्रंथाच्या कोशाच्या कार्ये साध्य होईल असे वाटते. दत्तकोशाच्या मर्यादेतबघी मात्र थोडे सांगावयास हवे. प्रथमच हे कवूल करावयास हवे की, जमा झालेल्या साहित्यापैकी एक चतुर्थांशही साहित्य आमच्या या कोशात समाविष्ट होऊ शकले नाही कागद, मुद्रणसाहित्य, ग्राहकाची शक्ती याचा विचार करता व चालू काळाची विकट परिस्थिती लक्षात घेता ग्रंथाच्या पृष्ठसंख्येवरही बंधन घालवे लागले. महत्त्वाच्या विषयांचा परामर्श विस्तृतपणे घेतलेला आढळेल. काहींच्या नोंदी मात्र थोटकपणे कराव्या लागल्या आणि कित्येक नोंदी माहीत असूनही जागेच्या अभावी करणे अशक्य झाले. गावोगावची दत्तमंदिरे वा दत्तस्थाने आणि घोनतीन हजार वर्षांतील सर्व दत्तभक्तांचा निर्देश याची आवश्यकता तर खरीच; परंतु ग्रंथविस्ताराच्या भीतीने या कामावर सहजच मर्यादा पडली.

विषयविवेचनाच्या अनुरोधाने मर्यादेच्या बाबतीत आणखी एक खुलासा करणे अगत्याचे आहे. दत्तपंचामध्ये सिद्धी, चमत्कार, पिशाचवर्तन, यतन इत्यादींचा प्रभाव फार मोठा आहे. याचे माहात्म्य मोठे असलेही परंतु मी या अमाकडे कारणापुरतेच लक्ष दिले आहे दत्तप्रभूची कृपा, त्याचे प्रेम, त्याची नित्य जवळीक, त्याचा आशीर्वाद, त्याचा साक्षात्कार यात वृत्त होणाऱ्या अगवा मी विशेष प्रकारे ऊहापोह केलेला आढळेल. धन, पुन, यश, कीर्ती, आरोग्य या भौतिक गोष्टींची मागणी करणाऱ्या उपासकापेक्षा केवळ दत्तप्रभूच्या कृपेची आणि प्रेमभक्तीची आस करणारे अधिक श्रेष्ठ होत, यातबघात दुमत होईल असे वाटत नाही. याच धोरणाने मी विविध विषयांची चर्चा प्रसंगानुसार केलेली आढळेल. विविध विषयांचे विवेचन करताना वा रहस्य समजावून सांगताना शक्य तो मूळ विचाराला वा तत्त्वपरंपरेला धक्का न लागेल अशी काळजी घेतली आहे मात्र बगदी थोड्या व जरूर त्या ठिकाणी मी स्वतःचे मतही देण्याचा प्रयत्न केला आहे. वादग्रस्त मुद्दे शक्य तो टाळले आहेत.

दत्तप्रभूच्या प्रेमभक्तीवर शर देऊन या ग्रंथाची रचना झालेली आहे; असे असले तरी दत्तात्रयाच्या प्रेरणेतून निर्माण झालेल्या धार्मिक, सांभाजिक, सांस्कृतिक वा प्रसंगी राजकीय कार्यांकडे दुर्लक्ष केलेले नाही. दत्तप्रभूची प्रेमभक्ती मानवी वर्तण्याला प्रेरक ठरलेली विराते. दत्तात्रेयाना स्वतःसाठी न भागता देशासाठी, समाजासाठी, दुर्बलासाठी मागणारे वा प्रार्थना करणारे अनेक दत्तभक्त आहेत. अशा काही आधुनिक काळातील दत्तभक्तांचा निर्देश येथे अत्यावश्यक होणार नाही. प्रसिद्ध नातिकारक वासुदेव बळवत फडके हे शीर दत्तभक्त होते त्यांना आलेले अपयश वाया गेले असे कसे म्हणता येईल ? ख्रिस्ती मिशनर्यांना त्यांच्याच पद्धतीने सोड देणारे विष्णुबाबा ब्रह्मचारी दत्तकृपेने प्रभावित झाले होते. पुण्याचे ब्रह्मर्षी अण्णासाहेब पटवर्धन हे आळंदीच्या स्वामी नृसिंहसरस्वतीचा गुरुस्थानी

मानीत. गेली बीसपचवीस वर्षे व्याकरणाचे अध्ययन-अध्यापन करीत असतानाही मी के. दामले यांच्या शास्त्रीय मराठी व्याकरणाच्या टायटलपेजवर श्रीदत्तात्रेयाचा उल्लेख का हे अलीकडे ध्यानात आले. दामले घोर दत्तभक्त हरिहर महाराज उदासी याचे अनुग्रहीत होते दामले यांच्या मुलाचे नाव दत्तात्रेय आणि मुलीचे नाव दत्ती असल्याचे दिसते. श्रीदत्तात्रेयाची प्रेरणा साधकास जशी योगी, सन्यासी, अवलिया याचे रूप देते, तशीच ती आपल्या भक्ताना व प्रेमिकांना लोककल्याणाची ऐहिक व भौतिक दृष्टीही देताना दिसते प्रस्तुतच्या प्रयात या अंगाचेही दर्शन वाचकाना विशेषत्वाने दिसेल.

दत्तात्रेयकोशाचे प्रामुख्याने दोन विभाग दिसतील पहिल्या दत्तविवेचन या विभागात दत्त-स्वरूप, दत्तइतिहास, दत्तचरित्र, संप्रदायविकास, दत्तोपासना, दत्तग्रंथ, दत्ततत्त्वज्ञान, दत्तपंथीयांचा आचारधर्म, प्रमुख दत्तभक्त, दत्तक्षेत्रे इत्यादी विषय आले असून दुसऱ्या दत्तपदार्णव या विभागात संस्कृत व मराठी भाषांतील निवडक दत्तपर कवितांचा संग्रह केला आहे भूषाळया, आरत्या, स्तोत्रे, पदे, अमग इत्यादी सामग्री दत्तभक्ताना नित्य उपयुक्त होईल असा विश्वास वाटतो

ऋणनिर्देश व आभार

कोणत्याही मोठ्या वाङ्मयकार्यास भूतं स्वरूप येते ते समर्थ अशा प्रकाशकामुळे तूर्त या क्षेत्रात असलेल्या कमालीच्या प्रतिकूल वातावरणात मुंबईच्या सुरेखा प्रकाशनचे विद्याधर आवटी यांनी या कामी नेटाने प्रयत्न केला विविध प्रकारच्या अडचणींना तोंड देत देत त्यांनी हे महत्त्वाचे कार्य तडीस नेले संपूर्ण महाभारत व वाल्मीकीचे रामायण मराठी वाचकांच्या हाती दिल्यानंतर आवटी यांनी दत्तकोशाच्या कार्यात आपले सर्व लक्ष दिले म्हणूनच या कार्याची पूर्तता होऊ शकली ग्रंथ-प्रकाशनास विलंब होत असल्याने त्याच्या अडचणी वाढत होत्या, तरी न डगमगता त्यांनी चिकाटीने ही दत्तप्रभूंची वाङ्मयपूजा सगुणसाकार केली. प्रकाशनाच्या विलंबाच्या सदमर्मात एक गमतीचा उल्लेख करावासा वाटतो ग्रंथाची नुसती जाहिरात पाहूनच ग्रंथ प्रसिद्ध झाला असे समजून 'मंत्रशास्त्र' या पुस्तकात मी प्र भावे यांनी सन १९७२ सालीच ग्रंथातील एका उणिवेवर दोट ठेविले आहे ! असो उशीर झाला तरी ग्रंथाचे एकदर स्वरूप पाहून वाचकमित्र सतोषित होतील असे वाटते ग्रंथाच्या या सुंदर रूपाचे श्रेय मुद्रकांचे व चित्रकारांचे असते ज्ञानविलास प्रेसचे मधुकरराव जोशी व प्रकाश जांशी यांचे साह्य सार्य तुकारामगाथेप्रमाणेच याही वेळेस मोठ्या प्रमाणात झाले ग्रंथाचा शेवटचा काही थोडा भाग इंदिरा प्रेसच्या श्री जोरी बघू यांनी छापला आहे. चित्रकार अनंत सालकर यांनी ग्रंथाची सजावट केली आहे वही जोगी यांनी चित्रांचे व छायाचित्रांचे ठसे करून मुद्रणही केले आहे श्री न श्री दीक्षित यांनी ग्रंथाशेवटची सूची तयार करून दिली अशा अनेक सहकारी मित्रांनी अश्रुमि लोभ मजवर अनेकदा केला असल्यानेच माझ्या हातून अशी वाङ्मयसेवा होत राहते. श्रीरेणुकामाता व श्रीदत्तप्रभू यांची कृपा तर मजवर नित्य आहे त्या स्वानंदाची चव चाखताना अवर्णनीय सुष वाटते, एवढेच येथे नमूद करता

'रेणुका', लट्मी पार्क
नवी पेठ, पुणे ३०

— प्र न. जोशी
श्रीदत्तजयंती, शके १८९६

प्रकाशकाचे निवेदन

सायं श्रीदासबोध, श्रीमन्महाभारताचे मराठी सुरस भाषांतर खंड १ ते १० हे वोनही ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्यानंतर श्रीवाल्मीकिरामायणाचे मराठी भाषांतर व श्रीदत्तात्रेयज्ञानकोश हे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प केला. श्रीवाल्मीकिरामायणाची वाटचाल नीट झाली; पण जाहिरात फक्तही दत्तकोश अनेक फारणानी मागे पडला. अनेक अडचणी आल्या तरी वाल्मीकिरामायणाचे भाषांतर प्रसिद्ध करू शकलो. पण पुढे प्रकाशनाच्या परिस्थितीत फार बदल झाला. कागद, मुद्रण, ठसे, वाघणी इत्यादींचा खर्च बेसुमार वाढून नाउनेद झाली. श्रीदत्तकोशाचे काम अर्धवट राहाते की काय ? अशी खबरदारी मनास दोघत राहिली.

परंतु श्रीदत्तप्रभूची कृपा व प्रेरणा स्वस्य बसू देईना. व्यावसायिक अडचणीतूनच मार्ग वाढणे प्राप्त होते. अनेक दत्तप्रेमियांनी जमोदर पैसे भरले होते. त्याची विचारणा मुरू होती पैसे परत घेण्यापेक्षा ग्रंथ हाती यावा ही त्यांच्या मनाची वृत्ती प्रेरक ठरली. ठराविक मुदतीत ज्यांनी पैसे भरले होते त्यांच्या हाती उशीरा का होईना, पण हा प्रयत्न देऊन मी श्रुतार्थ होत आहे या बाबतीत अगाऊ पैसे भरलेल्या ग्राहकांनी जे सहकार्य केले त्याबद्दल मी ऋणी आहे.

‘श्रीदत्तात्रेय-ज्ञानकोश’चे कर्ते डॉ. प्र. न. जोशी यांनी ग्रंथाच्या उभारणीत नेली पाचसह्या वर्षे फारच मेहनत घेतली. आमच्या तीर्थल्पाच्या ‘श्रीभारत बुक डेपो’ साठी त्यांनी तयार केलेली ‘सायं तुकारामगाथा’ सतप्रेमियांसाठी उपलब्ध आहेच. आता दत्तभक्ताना त्याची वाढमयपूजा जाचडेल असा विश्वास घाटतो. ज्ञानविलास प्रेसचे श्री. मधुकरराव जोशी यांनी मुद्रणाचे कार्य अत्यंत सुवकतेने केले. चिनाचे ठसे व्ही जोशी यांनी केले आहेत. या त्रैमूर्ती जोशींना दत्तभक्तीची परंपरा आहे. डॉ. प्र. न. जोशी यांनी आपल्या मनोगतात पूर्वेमुक्तांचा घाम स्पष्ट केला आहे श्री. मधुकरराव जोशी हे ‘श्रीदत्तभार्गवसंवाद’ कर्ते वा. भा. जोशी यांचे सुपुत्र होत आणि व्ही. जोशी यांचा सद्य घोमव्या नृसिंहस्थानाशी. या तिहेरी घाग्यांनी दत्तकोशास एवढे देवणे व डोलदार रूप आले आहे. इंदिरा प्रेसच्या श्री. जोरी यशूतोही मुद्रणास हातभार लावला आहे. कागदाचे व्यापारी रसिकलाल प्रदर्स यांनीही सहकार्य दिले आहे. या सर्व सुहृदांना मी आभारी आहे.

‘श्रीदत्तात्रेयज्ञानकोश’ची पूर्णता होत असतानाच आणखी एका सप्तत्याचा उच्चार येथे करित आहे. डॉ. प्र. न. जोशी यांनीच ‘श्रीविठ्ठलकोश’ या माणखी एका सदसंघाची तयारी करावी, असे त्यांना विनंती आहे ईश्वरी प्रेरणेनुसार जे होईल ते आम्ही रसिक वाचकांच्या हाती देऊच.

दि. २५।१२।१९७४

— विद्याधर आवटी

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला-श्रीदत्तविवेचन

(१) अंते हे श्रीदत्तदेवत ९-२४

अवतारविशेष ९, दैवताची प्राचीनता ११, त्रिमूर्तिविचार १३, मूर्तिस्वरूप १४, दिमंवर, अवधूत व नरहरी १७, दत्तात्रेयाचा सचार १९, आयुधे व परिवार २०, दत्तस्वरूपाची रूपके २१, दत्तात्रेय तांत्रिक ? २३

(२) श्रीदत्तात्रेय चरित्रकथा २५-४०

अत्रिऋषीची पूर्वपोठिका २५, सती अनसूया २६, पुराणा-तील दत्तजन्म २७, श्रीगुरुचरित्रात दत्तकथा-३०, दत्त-प्रबोधात दत्तकथा ३१, 'दत्तमाहात्म्या'त दत्तकथा ३३, 'दत्तचरित्रसार' मधील दत्तकथा ३४; दत्तांचे सोळा अवतार ३६, दत्तात्रेयांचे व्यक्तित्व ३९

(६) दोन दत्तावतार ४१-५६

इस्लामी सत्तेचा प्रारंभ-४१, श्रीपादवल्लभांचा अवतार ४३, 'श्रीपाद राहिले कुरवपुरी' ४४, रजकास वरप्रदान ४५, 'श्रीपाद बैसले निजानंदी' ४६, भक्तांवर पूर्ण कृपा ४६, करजनगरी नृसिंहजन्म ४७, मातेस ब्रह्मज्ञान ४८, सन्यासदीक्षा व यात्रा ४८, श्रीगुरुंची दक्षिणयात्रा ४९, अमरपुरात एक तप ५०, गाणगापुरात दोन तपे ५१, यवन राजाकडून सन्मान ५२, 'श्रीगुरु बैसले निजानंदी' ५३, श्रीगुरुंचे शिष्य ५४, श्रीनृसिंहसरस्वतीचे कार्य ५४

(४) दत्तात्रेयपरंपरा ५७-७२

समन्वयाचे स्वरूप ५७, पौराणिक परंपरा ५९, 'श्रीगुरु-चरित्रा'ची परंपरा ६०, निरंजन रघुनाथांची परंपरा ६१, 'सकलमत'संप्रदाय ६२, अक्कलकोटकरांचा परिवार ६४, श्रीवासुदेवानंदाचे कार्य ६५, श्रीपंतांचा अवधूत पंथ ६६, आणखी काही घागे ६८, गुजराथकडील दत्तपंथ ७०, कर्नाटकातील दत्तपंथ ७०, दत्तपंथी तेलगूधारा ७१,

(५) श्रीदत्तात्रेयउपासना ७३-८०

उपासना : स्वरूप व प्रकार ७३, निर्गुण-निराकार ७५, गायत्री-साधना ७६, मंत्र, तंत्र, यंत्र ७७, श्रीगुरुपाडुका ७८,

सगुणाचा लोभ ८०, दत्तपूजाविधी ८१, पारायणविधी ८२, ही संगीतसेवा ८३, अशी मानसपूजा ८३, 'सगुणमूर्ति मनोहर' ८४, 'मी बाळ तूं जननी' ८५, 'वेगें येई दिगंबरा' ८५, मीलनसुखाचा आनंद ८६, मुक्तिललना नको ८७, 'देई प्रेम देवा' ८८

(६) सांप्रदायिक ग्रंथ ८९-१२८

श्रीगुरुचरित्र ८९, श्रीदत्तप्रबोध ९७, श्रीगुल्लीलामृत (वैद्यकृत) १०६, श्रीगुल्लीलामृत (श्रीआनंदभारती महा-राजकृत) १११, श्रीदत्तमाहात्म्य ११३, श्रीपंतगुरुचरित्र ११७, श्रीदत्तचरित्रसार ११८, महानुभावीय दत्तग्रंथ ११९, काही स्फुट ग्रंथ १२५

(७) विविध संप्रदाय १२९-१६०

नाथ संप्रदायात दत्तात्रेय १२९, महानुभाव संप्रदायात दत्तात्रेय १३७, बारकरी संप्रदायात दत्तात्रेय १४४, समर्थ संप्रदायात दत्तात्रेय १५२, आणखी काही संप्रदाय १५४, शाक्त-तान्त्रिकांत दत्तात्रेय १५७

(८) सांप्रदायिक तत्त्वज्ञान १६१-२२०

अद्वैत वेदांताची पार्श्वभूमी १६१, सृष्टिनिर्मितीची कहाणी १६२, अनसूयामातेस बोध १६४, गीताप्रबोधातील तत्त्व-चिंतन १६९, सहस्रार्जुनास तत्त्वबोध १७२, अलर्काला उपदेश १७६, आयुराजास भक्तितत्त्वाचा बोध १७८, चोवीस गुरूंपासून बोध १७९, 'त्रिपुरारहस्या'तील ज्ञानखंड १८६, 'अवधूतगीते'तील अद्वैतबोध १९७, 'श्रीगुणगीते'-तील गुह्यतत्त्व २००, योगप्रक्रियेतील देहविज्ञान २०३, दोन तार्त्विक ग्रंथ २११, बोधकर्यांतून तत्त्वदर्शन २१७, 'खेळ चिह्निलासडोही रे' २१८

(९) सांप्रदायिक आचारधर्म २२१-२६४

व्रतकथामहिमा २२१, आणि असा क्षेत्रमहिमा २२४, ओदुंबर-भस्म-रुद्राक्ष २२८, पापपुण्य व कर्मविपाक २३२, प्रायश्चित्तविचार २३४, पतिव्रतेचा धर्म २३६, विधवा-पणाचा आचार २३९, अन्नग्रहणविवेक २४१, गृहस्थाचे आन्हिक २४२, न्यास व मुद्रा २४४, गृहस्थाचा कर्ममार्ग २४८, परिस्थितिसापेक्ष विचार २५०, योगी साधकाचा आचार २५१ जीवन्मुक्ताचा आचार २५९, तत्कालीन संदर्भात २६४

(१०) प्रमुख दत्तभक्त २६५-३६०

अशी चरित्रमाला २६५, १. गोरक्षनाथ २६६, २. चक्र-
पाणी २६७, ३. गोविंदप्रभू २६८, ४. चक्रधर २६९,
५. जनार्दनस्वामी २७१, ६. एकनाथ २७४, ७. दासोपंत
२७६, ८. मुक्तेश्वर २७८, ९. महिपतिदास योगी २७९,
१०. किनाराम अघोरी २७९, ११. सिद्धेश्वर महाराज
२८२, १२. निपटनिरजन २८२, १३. विरूपाक्षबुवा नाग-
नाथ २८२, १४. नारायणस्वामी २८५, १५. साधुमहा-
राज कधारकर २८६, १६. चिदंबर दीक्षित २८७, १७.
भैरवअवधूत ज्ञानसागर २८९, १८. दत्तनाथ उज्जयिनीकर
२९१, १९. रघुनाथभटजी नाशिककर २९२, २०. श्री.
निरजनरघुनाथ २९९, २१. कृष्णेंद्रगुरु ३०२, २२.
अनंतसुत कावडीबोवा ३०३, २३. माणिकप्रभू ३०५,
२४. नारायणमहाराज जालवणकर ३१०, २५. विष्णुबावा
ब्रह्मचारी ३१३, २६. बालमुकुंद ३१४, २७. अक्कलकोटचे
स्वामी ३१५, २८. वासुदेव बळवंत फडके ३२०, २९.
आळवीचे नृसिंहसरस्वती ३२१, ३०. नारायण गुरुदत्त
महाराज ३२२, ३१. गुरुकृष्णसरस्वती ३२४, ३२.
वामनराव वैद्य वामोरीकर ३२८, ३३. पंतमहाराज
वाळेकुंद्रीकर ३२९, ३४. वासुदेवानंदसरस्वती ३३३,
३५. विष्णुदास माहुरकर ३३६, ३६. साईबाबा ३४१,
३७. दत्तमहाराज अष्टेकर ३४३, ३८. नारायणमहाराज
कोडगावकर ३४५, ३९. रंगअवधूत ३४७, ४०. गुळवणी
महाराज ३५३, आणखी काही दत्तभक्त ३५७

(११) प्रमुख दत्तक्षेत्रे ३६१-४०० ड

अशी क्षेत्रमाला ३६१, १. कुरवपूर ३६२, २. नृसिंहवाडी
३६४, ३. औदुंबर ३६७, ४. गाणगापूर ३६८, ५.
अक्कलकोट ३७०, ६. कारजा ३७१, ७. माहुर ३७२,
८. माणिकनगर ३७४, ९. वेट कोडगाव ३७५, १०.
साकुरी ३७६, ११. सटाणे ३७९, १२. वाळेकुंद्री ३७९,
१३. विजापूरचे नृसिंहमंदिर ३८२, १४. दत्तवाडी,
सापळी ३८७, १५. बडोद्याचे स्वामी समर्थ सस्यान ३८९,
१६. बडोद्याचे तारकेश्वर ३९०, १७. बडोद्याचे नील-
कंठेश्वर ३९२, १८. बडोद्याचे कुबेरेश्वर ३९२, १९. डमोई
३९२, २०. गेंडीगेट दत्तमंदिर, बडोदे ३९३, २१. अबूवरील

गुरुशिखर ३९३, २२. गिरनावरील पादुका ३९४, २३. अनसूयातीर्थ ३९५, २४. नारेस्वर ३९५, २५. आत्म-
तीर्थ. पाचालेश्वर ३९६, २६. चिकुडें दत्तस्थान ३९६, २७. आष्टी दत्तमंदिर ३९७, २८. कसबे डिग्रज ३९७, २९. शिरोळ ३९७, ३०. लोणी भापकर ३९८, ३१. नासिक रोड घेसासदत्तमंदिर ३९९, ३२. भाधवनगरचे फडकेदत्तमंदिर ४००, आणखी काही दत्तस्थाने ४०० अ यात्राज्ञाची दत्तस्थाने ४०० क.

विभाग दुसरा-श्रीदत्तपदार्णव

(१) नारदविरचित दत्तस्तोत्र	४०१-०२
(२) श्रीजावालद्वर्शनोपनिषत्	४०३-४१२
(३) अवधूतोपनिषद्	४१३-४१४
(४) दत्तात्रेयोपनिषत्	४१५-४१६
(५) अवधूतगीता	४१७-४३२
(६) श्रीगुरुगीता	४३२-४४७
(७) श्रीगुरुचरित्र-अध्याय १	४४८-४५४
(८) श्रीगुरुचरित्र-अध्याय ४	४५४-४५७
(९) श्रीगुरुचरित्र-अध्याय ५२	४५८-४६३
(१०) श्रीदत्तमाहात्म्य-अध्याय १	४६३-४६८
(११) श्रीदत्तमाहात्म्य-अध्याय २	४६८-४७३
(१२) श्रीदत्तमाहात्म्य-अध्याय ३	४७३-४७८
(१३) श्रीदत्तप्रबोध-अध्याय ८	४७९-४८८
(१४) श्रीदत्तप्रबोध-अध्याय ९	४८८-४९५
(१५) श्रीदत्तप्रबोध-अध्याय ११	४९६-४९९
(१६) श्रीदत्तात्रेय सहस्रनामावलि	४९९-५१०
(१७) श्रीदत्तप्रभुनमनावली	५१०-५१३
(१८) जन्म व पाळणे	५१४-५२९
(१९) भूपाळचा व काकडभारत्या	५२९-५३४
(२०) पदे व अभंग	५३४-५४६
(२१) विविध आख्या	५४६-५५३
(२२) स्तोत्रे व अष्टके	५५४-५८८
(२३) भजने व धून	५८८-५९१
दत्तवाङ्मयसूची	५९३-५९९
विशेषनामसूची	६००-६०६

छायाचित्रांवाचत ऋणनिर्देश

‘श्रीदत्तात्रेयज्ञानकोशा’त छायाचित्रे तीन गटातून दिलेली आहेत. पहिल्या गटात आरभी श्रीदत्तमूर्तीचे विविध नमुने दिले आहेत. दुसऱ्या गटात श्रीदत्तावतारी पुरुष व श्रेष्ठ दत्तभक्त याची छायाचित्रे दिली आहेत. तिसऱ्या गटात अनेक दत्तस्थानाची चित्रे दिली आहेत या सर्व छायाचित्रापैकी अनेक चित्रे वा छायाचित्रे त्या त्या दत्तस्थानाकडून उपलब्ध झाली आहेत. काहीनी ठसे पुरविले. त्या सर्वांचा उल्लेख येथे करणे शक्य नसले तरी महत्त्वाच्या साह्यकर्त्यांचा ऋणनिर्देश आभारपूर्वक करणे अगत्याचे आहे.

वि. के. कुलकर्णी, हत्तरवाटकर, वेळगाव; अण्णा अक्कोळकर, वाळेकुद्री; गो. द. छत्रे, विजापूर; रा. रा. भिसे, मुबई; विष्णुपत ज्ञानसागर, विटे; दत्ता उमराणीकर, कोल्हापूर; सदानंद चेंदवणकर, मुबई; डॉ. टिपणीस, साकुरी; ट्रिनिटी सोसायटी, अंधेरी, मुबई; श्री सातव, बाधोली; भालेराव ब्रदर्स, लोणी भापकर; वा. वि. फडके, माधवनगर; ठेरे अडवली; श्री. ग. गडकरी, श्री. राजापूरकर, श्री. पट्टणकर, बडोदे; गुरुदास ज. लवदे, साखळी (गोमतक); अशा अनेक दत्तभक्तानी छायाचित्रे वा ठसे पाठवून साह्य केले आहे. छायाचित्राचे ठसे करून मुद्रण व्ही. जोशी पुणे, यांनी केले आहे.

महत्त्वाचा शुद्धिसंस्कार

(१) पृष्ठ १९२

उत्तर ७—मध्ये ‘ज्याला अशी तत्परता आहे’ येथून पुढे ‘तोच मुख्य साधक; त्यातून त्याला माझी भक्ती असेल तर तो सर्वमान्यच आहे’ असा मजकूर वाचावा व नंतर उत्तर ८ हा क्रमांक घेऊन ‘मी देह आहे, आत्मा नव्हे’ असा मजकूर वाचून ‘असा निश्चय होणे याचे नाव सिद्धी’ वगैरे मुद्रित मजकूर सलगपणे घ्यावा अशी विनंती आहे.

(२) छायाचित्राच्या खाली नावाचा मजकूर आहे. श्रीदत्त व श्रीजालवणकर आणि किनाराम अशी नावे त्या त्या ठिकाणी वाचावीत.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीदत्त, दत्त जय श्रीगुरुदेव दत्त ॥

भंगलाचरण

दयाळा श्रीदत्ता जय अवधुता पाव मजला, दयाळा श्रीदत्ता जय अवधुता पाव मजला, दयाळा श्रीदत्ता
दयाळा श्रीदत्ता जय अवधुता पाव मजला, दयाळा श्रीदत्ता जय अवधुता पाव मजला, दयाळा श्रीदत्ता
दयाळा श्रीदत्ता जय अवधुता पाव मजला, दयाळा श्रीदत्ता जय अवधुता पाव मजला, दयाळा श्रीदत्ता

मालाकमण्डलुरघः करपद्मयुग्मे ।

मध्यस्थपाणियुगुले डमरुत्रिशूले ॥

यस्यस्त ऊर्ध्वकरयोः शुभशंखचक्रे ।

वन्दे तमत्रिचरदं भुजपट्कयुक्तम् ॥

दिगंबर दिगंबर श्रीपादवत्सल दिगंबर, दिगंबर दिगंबर श्रीपादवत्सल दिगंबर, दिगंबर दिगंबर
दिगंबर दिगंबर श्रीपादवत्सल दिगंबर, दिगंबर दिगंबर श्रीपादवत्सल दिगंबर, दिगंबर दिगंबर
दिगंबर दिगंबर श्रीपादवत्सल दिगंबर, दिगंबर दिगंबर श्रीपादवत्सल दिगंबर, दिगंबर दिगंबर

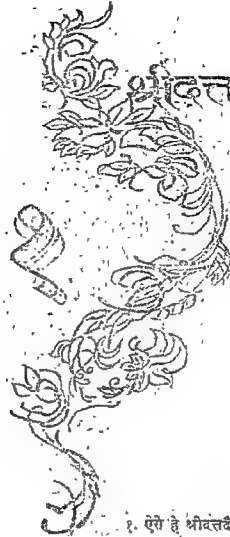
काषायवस्त्रं करदंडधारिणं कमंडलुचक्रकरणं शंखम् ॥
चक्रगदाभूषितसूषणात्मकं श्रीपादशिरणं प्रपद्ये ॥

औदुंबरः कल्पवृक्षः संगमः कामधेनवः । चितामणिगुरोः पादौ दुर्लभं भुवनत्रये ॥
कृते जनार्दनो देवस्त्रेतायां रघुनंदनः । द्वापारे रामकृष्णौ च कलौ श्रीपादवल्लभः ॥
अनसूयात्रिसंभतो दत्तात्रेयो दिगंबरः । स्मर्तृगामी स्वभक्तानामुद्धर्ता भवसंकटात् ॥
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरुः साक्षात्परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम् । द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्याबिलं ह्यम् ॥
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधो साक्षिमूर्तम् । भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं
तं नमामि ॥

अनंत निर्गुण सर्वांशायो पूर्णं । न करी निर्वाण दासालागीं ॥ १ ॥
हांकेवरोबरी धांवोनि सत्वरी । भक्तांलागी तारी गुरुनाथ ॥ २ ॥
सुन्दर तें ध्यान वसे औदुंबरीं । व्याघ्रचर्मधारी शोभतसे ॥ ३ ॥
काषायअंबर दंड कमंडलु । डमरु त्रिशूल शंखचक्र ॥ ४ ॥
किरीट कुंडलें रुद्राक्षाच्या माळा । वैजयंतीमाळा हार रळे ॥ ५ ॥
सूर्यचंद्र नेत्र शेषफणी छत्र । पीतांबर वस्त्र परिधान ॥ ६ ॥
गुरुचरणीं सर्व तीर्याची; मिरासी । म्हणोनी जपासी उद्दारीती ॥ ७ ॥
जनार्दन म्हणे न लगे ब्रह्मज्ञान । गुरुचरणीं मन राहो सदा ॥ ८ ॥

तीन शिरें सहा हात । तया माझा दंडवत ॥ १ ॥
काळें झोळी पुढें श्वान । नित्य जाह्नवीचें स्नान ॥ २ ॥
मार्थां शोभे जटाभार । अंगीं विभूति सुंदर ॥ ३ ॥
शंख चक्र गदा हातीं । पायीं खडावा गर्जती ॥ ४ ॥
तुका म्हणे दिगंबर । तया माझा नमस्कार ॥ ५ ॥

नमन माझे गुरुराया । महाराजा दत्तात्रेया ॥ १ ॥
तुझी अवघूत मूर्ति । माझ्या जीवाची विश्रंती ॥ २ ॥
जीवींचे सांफडें । कोण उगवील कोडें ? ॥ ३ ॥
अनसूयासुता । तुका म्हणे पाव आतां ॥ ४ ॥

श्रीदत्तविवेचन

१. ऐतो हे श्रीदत्तदैवत
२. श्रीदत्तात्रेयचरित्रकाव्या
३. दोन दत्तायतार
४. श्रीदत्तात्रेयपरंपरा
५. श्रीदत्तात्रेय-उपासना
६. सांप्रदायिक ग्रंथ
७. विविध संप्रदाय
८. सांप्रदायिक तत्त्वज्ञान
९. सांप्रदायिक आचारधर्म
१०. प्रमुख दत्तमठ
११. प्रमुख दत्तक्षेत्रे

१ ऐरो हे श्रीदत्तदैवत

अवतारविशेष

अवतारही उदंड होती ।

सवेचि मागुती विलया जाती ।

तैथी नव्हे श्रीदत्तात्रेयमूर्ति ।

नाश करपाव्ती असेना ॥

पूर्ण ब्रह्म मुसावले ।

ते हे दत्तात्रेयरूप औतिले ॥

ज्याचे विलोकनमात्रे तरले ।

जीव अपार त्रिभुवनी ॥

(रामविजय : १३.२१-२२)

श्रीदत्तात्रेयाच्या अवताराचे रहस्य श्रीधर-
स्वामींनी रामविजय नावाच्या ग्रंथात बरील-
प्रमाणे मोठ्या मार्मिकपणे सांगितले आहे.
भारतीयांना, विशेषतः महाराष्ट्रीयनां श्रीदत्त
व त्याची उपासना याचा घ्यास कार मोठा
आहे. खेड्यांतून काय किंवा शहरातून काय,
घरोघरी श्रीदत्तात्रेयाच्या उपासनेचा, पूजनाचा,
भजनाचा कार्यक्रम गुरवारी, धनिवारी नेहमी होत
असताना दिसतो. 'तीन गिरे सहा हात । तया
माझा दंडवत' असा वाटात श्रीदत्तात्रेयाची
अनेक सुबक व रंगीत चित्रे घरोघरी दिसतात.
श्रीगुरुचरित्र, श्रीगुरुलीलामृत, श्रीदत्तप्रबोध,
श्रीदत्तमाहात्म्य अशा सांप्रदायिक ग्रंथांची
पारायणे आजही घरोघरी होत असताना दिस-
तात. श्रीगोरक्षनाथ, श्रीपादवती, श्रीनृसिंहर-
स्वती, श्रीवासुदेवानंदमरम्बनी, श्रीमानिरप्रभू,
श्रीस्वामी समर्थ अस्सडबोटकर, श्रीनारायण
महाराज वेढगावकर, श्रीपद्ममहाराज वाळेसुंडी-
कर, गिरटोचे माईनाथ महाराज इत्यादी दत्ता-
वतारी पुरुषांची वा भक्तांची शिष्यपरंपरा आजही
वास्ताना दिशते. नृसिंहाटी, ओडुकर, गानगापूर,

माहूर, कारजा इत्यादी दत्तसैन्यातून आजही दत्तभक्ताची गर्दी वाढत आहे 'गुल्महाराज गुरू। जयजय परब्रह्म सद्गुरू', 'दिगवरा दिगवरा। श्रीपादवल्लभ दिगवरा,' 'दत्तात्रेयगुरू माझे आई। मजला ठाव द्यावा पायी,' 'श्रीगुरू देवदत्त' 'श्रीदत्त शरण मम,' 'जय जय दत्ता। जय गुरू दत्ता' अशा भजनाचा घोष या स्थानातून व घराघरातून होत असताना दिसतो दत्त अथवा अवधूत याच्या आकस्मिकपणे येण्यावरून 'दत्त म्हणून उभे राहाण' हा एक वाक्-संप्रदायही मराठी लोकमानसात रुजला आहे.

अशा या दत्तावताराचे अनेक महत्त्वाचे विशेष आहेत पहिला महत्त्वाचा विशेष असा की, दत्तावतार इतर अवताराप्रमाणे दुष्टाचा नाश करून समाप्त होणारा नाही उपदेशाने जगाचा उद्धार करीत चिरजीव राहाणारा हा अवतार असल्याचे सर्वत्र नमूद आहे तो अयोनिःसम्भव असल्याचेही सांगितले जाते दत्तावताराचा आणखी एक महत्त्वाचा विशेष असा की, या दैवतात ब्रह्मा, विष्णू व महेश या तीन प्रधान देवांचे व त्यांच्या परंपरांचे ऐक्य आहे सृष्टीची उभारणी, सृष्टीची जोपासना व सृष्टीची सहारणी यांच्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या या तीन देवांचे एक-रूपत्व म्हणजे दत्तप्रभूचा अवतार होय राम, कृष्ण इत्यादी अवतार क्षणिककुलात तर दत्तात्रेयाचा जन्म ब्रह्मकुलातील अनी नृपीच्या आधमातील सती अनसूयेच्या पातिव्रत्याच्या प्रभावाने या अवतारास महत्त्व आल्याचे आपण पाहाणारच आहोत राम, कृष्ण, बुद्ध इत्यादी अवतार गृहस्थाश्रमी होते, तर दत्तात्रेय अवधूत अवस्थेत सर्वत्र संचार करून वैराग्याचा पुरस्कार करणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत आपल्या भक्तांच्या धर्मेनुसार दत्तात्रेयांनी अनेकाना विविध वेपात आणि रूपात दर्शने दिली आहेत अनेक दत्तभक्त आपल्या अलौकिक कर्तृत्वामुळे अवतारपदवीपर्यंतही पोचलेले दिसतात दत्तावतार प्रामुख्याने

वर्णाश्रमपद्धतीची पुन स्थापना करणारा असला तरी, आणि त्याने मुख्यत ब्राह्मणधर्माचा पुरस्कार केला असला तरी इतर जातिजमातींना त्याच्या उपासनेस प्रतिबंध नाही शवरसुत, किरात, मातंग, म्लेच्छ इत्यादींच्या कथा या दृष्टीने श्रीगुरुचरित्रात वाचण्यासारख्या आहेत

भलग अथवा फकीरांच्या वेपात श्रीदत्तात्रेय अनेकदा दर्शन देत असल्याच्या कथा प्रसृत आहेत. स्वामी समर्थ अक्कलकोटकर, शिरडीचे श्रीसाईबाबा, हुमणावादेचे श्रीमाणिकप्रभू इत्यादी दत्तावतारी पुरुषांच्या परंपरात मुसलमान भक्तांचाही भरणा मोठाच दिसतो दत्त आणि दत्तपथ याचा नाथ, महानुभाव, बारकरी, रामदासी, देवी इत्यादी उपासनापथांशीही संबंध मोठाच दिसतो औदुंबरतळी निवास, ह्वान, धनू यांचे सान्निध्य दत्ताच्या सदभक्ति महत्त्वाचे आहे त्रिमुखी अथवा एकमुखी दत्तात्रेयाच्या मूर्तीप्रमाणेच दत्तपादुकाची पूजाअर्चा अनेक ठिकाणी होत असताना दिसते गुरुवार हा दत्ताचा वार म्हणून मानला जातो याच दिवशी दत्तात्रेयाच्या भजनपूजनाचे दृश्य दत्तस्थानात व दत्तभक्तांच्या घरी दिसते. मार्गशीर्ष पौर्णिमेस दत्तजयंती मोठ्या उत्साहाने साजरी होते दत्तात्रेयाचे विशिष्ट असे सोळा अवतारही मानण्यात येतात दत्तप्रभूच्या उपासनेत योगमागाला महत्त्वाचे स्थान असून शक्त व तानिक यानीही दत्तात्रेयांना आपले दैवत मानले आहे याच अनुरोधाने नान स्त्री माडीवर घेऊन मद्यप्राशन करणारे दत्तात्रेय अनुयायीना भेटतात दत्तात्रेयांच्या अवताराचे असे अनेक विषय असले तरी दत्त दैवत अविनाशी आहे, भक्तावर अनुग्रह करण्यासाठी संचारी आहे, वर्णाश्रमधर्माची प्रस्थापना करणारे आहे, ब्रह्माविष्णुमहेश यांच्यात ऐक्य आहे, असे सांगणाने म्हणता येईल

दत्तात्रेयांच्या अवतारहेतूचा स्पष्ट निर्देश वरताना ब्रह्मपुराणात म्हटले आहे की,

भूयो भूयात्मनो विष्णोः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

दत्तात्रेय इति ख्यातः क्षमया परया युतः ॥

तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियामु मखेषु च ।

चातुर्वर्ण्यं च संकीर्णं धर्मे शिथिलतां गते ॥

अतिवर्धति चाधर्मं सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते ।

प्रजासु शीर्यमाणसु धर्मे चाकुलतां गते ॥

सयज्ञाः सक्रियाः वेदाः प्रत्यानीता हि तेन वै ।

चातुर्वर्ण्यमसंकीर्णं कृतं तेन महात्मना ॥

(२१३-१०६-११२)

याचा सारांश असा की, सर्वं भूतमात्रांचा अंतरात्मा म्हणजे विष्णूचा दत्तात्रेय नावाचा अवतार होय. हा अवतार क्षमेने युक्त असून याने वेदांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली, यज्ञ-संस्थेचे पुनरुज्जीवन केले, चातुर्वर्ण्यातील शिथिलता दूर केली, अधर्माचा व असत्याचा नाश करून क्षीण होत चाललेल्या लोकांत सामर्थ्य निर्माण केले.

दैवताची प्राचीनता

दत्तात्रेय हे दैवत किती प्राचीन आहे ? हा एक थोड्या वादाचा प्रश्न होऊन बसला आहे. मध्ययुगीन काळात म्हणजे सुमारे चौदाव्या शतकात श्रीपादबल्लभ ही एक थोर दत्तावतारी विमूती होऊन गेली. त्यांचाच आणखी एक अवतार म्हणजे श्रीनृसिंहसरस्वती. या दोघांनी महाराष्ट्रात व कर्नाटकात दत्तोपासनेचा प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर केला हे सर्वश्रुत आहे. याही आधी तीन चार शतके दत्तभक्तांची परंपरा ऐतिहासिक दृष्टीनेही पाहता येण्यासारखी आहे. बकराव्या वाराव्या शतकातील महानुभाव पंथाची परंपरा दत्तप्रणीत आहे. या पंथाचे दत्तात्रेय हे आदिगुरु होत. याही आधी कित्येक शतकात नाथपंथीयांनी श्रीदत्तांना आदिदैवत मानले आहे. गोरक्षनाथाना दत्तात्रेयांचा उपदेश असल्याचे प्रसिद्ध आहेच. मत्स्येन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ

इत्यादी नाथपंथीय योगी पुरुषांच्या लीला दत्तात्रेयाशी संबंधित आहेत. याच काळाच्या काही शतके आधी भारतीय उपासनापरंपरेत शाक्त व तांत्रिक यांची चळती झाली असावी. दत्तपंथात शिरलेले तांत्रिकांचे व शाक्तांचे आचारविचार लक्षात घेता त्याच सुमारास कंठ्हातरी कोणातरी सिद्ध पुरुषांचे दैवतीकरण होऊन दत्तात्रेयाना महत्त्व आले असावे असा रा. चि. ढेरे याचा तर्क आहे. कोणातरी सिद्ध पुरुषांचे दैवतीकरण आणि ब्रह्मा, विष्णू व महेश या दैवी शक्तींचा अवतार या दोन कल्पनांतील हा भेद आहे. सांप्रदायिकांना ढेरे यांचा निष्कर्ष पटेल असा नाही. दत्तात्रेयांच्या उपासनेचा विकास मध्ययुगीन काळात झाला असे फार तर म्हणता येईल. परंतु शीव हे दैवत फार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहेत दिसते. ढेरे यांनीच अनेक आधार देऊन दत्तात्रेयांची पौराणिक परंपरा दाखवून दिलेली आहे. शिवपुराण, शतरुद्रसंहिता, विष्णुधर्मोत्तर पुराण, विष्णुपुराण, वायुपुराण, ब्रह्मपुराण, ब्रह्मांड-पुराण, कूर्मपुराण, मार्कंडेयपुराण अशा विविध पुराणांतून दत्तात्रेयांचे उल्लेख आलेले आहेत.

दत्तात्रेयांची चरित्रकथा आपण पुढे स्वतंत्रपणे पाहणार आहोत. परंतु येथे हे ध्यानात घेणे अगत्याचे आहे की, दत्ताना पुराणकारांनीही महत्त्व दिलेले आहे. शांडिल्योपनिषद्, भिस्कुको-पनिषद्, अवधूतोपनिषद्, जाबालदर्शनोपनिषद्, दत्तात्रेयोपनिषद् इत्यादी नव्य उपनिषदांतून दत्तात्रेयांची कार्यमहती आलेली असली तरी ती मध्ययुगीन काळातली म्हणजे ढेरे यांच्या मताने इ. स. १००० च्या सुमाराची आहेत. परंतु महाभारतात दत्तात्रेयांचा उल्लेख असल्याचे ढेरे मान्य करतात. अत्रिपत्नी अनसूयेच्या पोटी भगवान विष्णूने अवतार घेतल्याचा उल्लेख महाभारतात आलेला आहे. दत्तात्रेयांनी सहस्रार्जुनास उपदेश केल्याचे उल्लेख वनपर्वत (११५-१२), शांतिपर्वत (४९-३६-३७), अनुशासन

पर्वत (१५२.५ व १५३.१२) आलेले असल्याचे ठेरेही सांगतात. सहस्रार्जुनाचा काळ हा जमदग्नी परशुरामाच्या संदर्भात महत्त्वाचा आहे. परशुराम हा राम व कृष्ण यांच्याही आघीचा म्हणजे सहावा अवतार होय. याही परशुरामास दत्तात्रेयांनी उपदेश केल्याचे आपण पुढे सविस्तर पाहणार आहोत. परशुरामाच्या मातापित्यावर दहनसंस्कार माहूर येथे श्रीदत्तात्रेयांच्या पौरोहित्याखाली झाल्याची कथा सर्वत्र मिळते. दत्तात्रय या दैवताची प्राचीनता शोधण्यासाठी आणखी पुरावे शोधण्याची गरजच काय? ऐलपुत्र आयू, अलर्क, प्रल्हाद, यदू, सहस्रार्जुन, भागवतपरशुराम या दत्तशिष्याची नामावलीही दत्तात्रेयाची प्राचीनता सिद्ध करणारी आहे.

दुसरे असे की, दत्तात्रेयाची माता अनसूया व पिता अग्नी ऋषी यांचेही उल्लेख फार प्राचीन काळापासून मिळतात. अग्नी व अनसूया ही नावे कदाचित अनेकजणाची असली तरी दत्तात्रेयांच्या संदर्भात ती आली की त्यांना फार मोठा अर्थ प्राप्त होतो. अग्नी ऋषीचे उल्लेख ऋग्वेदातही आलेले आहेत. स्वायंभुवमन्वंतरात प्रजोत्पादनार्थ ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेल्या दहा मानसपुत्रांपैकी हा एक असल्याची कथा वायुपुराणात आलेली आहे. शंकराच्या वराने हा पुनः वैवस्वत मन्वंतरात जन्मास आला. कर्दम प्रजापतीची कन्या अनसूया ही याची पत्नी. यास अनसूयेपासून दत्त, दुर्वास व सोम असे तीन पुत्र झाले असल्याचे बहुतेक पुराणकार वर्णन करतात. या अनसूयेचाही उल्लेख ऋग्वेदाच्या परिशिष्टात आहे. राम वनवासास चालला असताना अग्नीच्या आश्रमात आला होता. सीतेने हिचे दर्शन घेतले होते. सीता व अनसूया यांच्यातील मोठे रसभरीत व भागंदरांक संभाषण वाल्मीकींनी अयोध्याकांडाच्या ११७ ते ११९ अध्यामांत दिलेले आहे. अशा सर्व उल्लेखांचा विचार करता दत्तात्रेय दैवताची प्राचीनता वादातीत आहे.

पुनः असे की, दत्ताशी निगडित असलेली त्रैमूर्तीची कल्पना तर आणखीही प्राचीन काळापर्यंत भिडणारी आहे.

त्रिमूर्तिविचार

दत्तात्रेयांचे स्वरूप एकमुखी की त्रिमुखप्रधान हाही एक चर्चेचा विषय बनला आहे. ब्रह्मा, विष्णू व महेश या तीन देवांचा अवतार दत्तात्रेयांच्या रूपाने असल्याने त्यांना तीन तोंडे असल्याचे प्रसिद्धच आहे. दत्तात्रेय हे प्रामुख्याने एकमुखीच असून नंतरच्या विकासात त्यांच्या त्रैमूर्तीचा प्रचार झाला हे खरे असले तरी आणि मूर्तीची कल्पनाही थोडी नंतरची असली तरी सत्त्व-रज-तम, उत्पत्ति-स्थिति-लय, जागृति-स्वप्न-सुषुप्ती; अशा तिहींच्या वर्णनाची परंपरा फार प्राचीन काळापासून आहे. वसू, रुद्र, आदित्य या तीन प्रकारांत वैदिक देवतांची विभागणी दिसते. स्वर्ग, पृथ्वी, पाताळ अशी विश्वाची रचनाही तीन विभागांत वाटलेली दिसते. यांना अनुलून देवतांची वाटणी अनेक धर्मांत झालेली दिसून येते. 'त्रिस्रः एव देवताः इति नैरुक्ताः अग्निः पृथिवीस्थानः। वायुर्वा इन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानः। सूर्यो ह्युस्थानः' अशी यास्काचार्यांनी केलेली वाटणी चिंतनीय आहे. वेदकालात अग्नी, वायू, सूर्य यांची निवासस्थाने अनुक्रमे पृथ्वी, अन्तरिक्ष व चू म्हणजे स्वर्ग अशी असल्याचे निर्देश सापडतात. यांतील अग्नीस तिहेरी गुणांचे वर्णन लागू पडते. त्याचे तीन जन्म, त्याचा तिहेरी प्रकाश, त्याची तीन शिरे, तीन जिम्मा, तीन शरीरे; असे अग्नीचे तिहेरी रूप सापडते. 'अग्नेत्री ते वाजिना त्री पधस्थो तिस्रस्ते जिह्वा।' असे वर्णन अग्नीचे मिळते. हाच अग्नी पुनः इंद्र, विष्णू व ब्रह्मा यांच्या रूपात आढळतो. 'त्वमग्न इन्द्रो वृषभः स तामासि। त्वं विष्णु रुह्यायो नमस्यः। त्वं ब्रह्मा रयिविद् ब्रह्मणस्पते। त्वं

विधत्तः सचसे पुरन्ध्या ॥' अशा वर्णनात अग्नी तीन देवांच्या रूपांत प्रकटलेला दिसतो. उपनिषदांतूनही ब्रह्मा, रुद्र, विष्णू या तीन देवांचा एकत्र उल्लेख येतो. मंत्रायणी संहितेत 'तिस्र एव देवताः । क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थानाः अग्नि वायुः सूर्य इति'— देवता तीनच. एक पृथ्वीवर अग्नी, अंतरिक्षात वायू व चुलोकात सूर्य— असा उल्लेख बरीलप्रमाणेच आहे. देवतास्वरूप वा परब्रह्मास्वरूप असणाऱ्या ऋकारातही तीन भागा वा अणं असल्याचे आपणांस माहीत आहेच. महाभारतासारख्या आप्तमहाकाव्यातून 'सृणीत ब्रह्ममूर्तिस्तुरक्षते पीडपीतनुः । रौद्रीभावेन शमयेत् तिलोऽवस्था प्रजापतेः ॥' (वनपर्व २७२.४८) असा तीन देवांचा व त्यांच्या कार्यांचा उल्लेख सापडतो. पुढे अनुशासनपर्वत या तीन देवांचा व त्यांच्या कार्यांचा स्पष्टपणे निर्देश आहे.

पुराणकाळात मात्र ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांची त्यांच्या कार्यांसह चांगलीच जोपासना झालेली दिसते. हे तीन देव सारखेच प्रभावी व एकमेकांना मदत करणारे आहेत. ब्रह्माविष्णूसाठी महादेव विष प्राशन करतो व महादेव अथवा ब्रह्मदेव यांच्या बरामुळे मत्त झालेल्यांचा विष्णू नाश करताना दिसतो. वायुपुराणात या सहकार्यांचा उल्लेख करताना म्हटले आहे;

परस्परं वतन्ते धारयन्ति परस्परम् ।

अन्योन्यमिमुना ह्येते ह्यन्योन्यमुपजीविनः ॥

क्षणं वियोगो न ह्येषां न त्यजन्ति परस्परम् ।

ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः ॥

ब्रह्मा तु रजसोद्विक्तः सर्गो येह प्रवर्तते ॥

यांच्या नावांतही कधी अदलावदल झालेली दिसते. वायुपुराणातच ब्रह्मदेवास कधी नारायण अथवा महेश्वर म्हटलेले दिसते. शिव व विष्णू एकमेकांची पूजा करून एकमेकांना आदर दर्शवितांनाही दिसतात. शिव किंवा महादेव हा आर्येतर देव मानल्यास हे सामंजस्य विद्वां

प्रकारचे मानावे लागेल. पुढे सांस्कृतिक विकासाच्या काळात तर आर्येतर शिव कर्पूरगौर वर्णाचा वनला व आर्य विष्णू राम व कृष्ण यांच्या रूपांत घननीळ झाला ! दत्तात्रेयांच्या त्रिमूर्तिविचाराचे रहस्य या एकीकरणात आहे.

पुराणकाळात स्थिर झालेली ही त्रिमूर्तीची कल्पना पुढे संस्कृत महाकाव्याच्या परंपरेतही चांगलीच रुजलेली दिसते. कालिदासाने 'नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने । गुणत्रयविभाषाय पद्माद्भेदमुपेयुषे ॥' अशा भाषेत त्रिमूर्तीला कुमारसंभवात वंदन केले आहे. पुढे याच काव्यात 'एकैव मूर्तिविभेदे शिवा सा सामान्यमेपां प्रथमावरत्वम् । विष्णोर्हृरस्तस्य हरिः कदाचिद्विधास्तयोस्तावपि धानुराद्यौ' असा निर्देश आहे. असेच त्रिमूर्तीचे उल्लेख मल्लीनाथ, बाण इत्यादींनीही केले आहेत. शूद्रकानेही मृच्छकटिक नाटकाच्या सहाव्या अंकात हरी, ब्रह्मा व विष्णू या त्रयीला वंदन केले आहे. या त्रिमूर्तीत देवांचा क्रम ज्याच्या त्याच्या आवडीने झालेला दिसतो. 'आदो ब्रह्मा मध्ये विष्णुरन्ते देवः सदाशिव' या नारद पुराणातील स्तोत्रात दत्तात्रेय विष्णुमध्य आहे. तर 'मालाकमंडलुरुध. करपद्ममध्ये' या प्रसिद्ध वचनात तो शिवमध्य असल्याचे आयुधांच्या क्रमावरून ध्यानात येते. अशा रीतीने अगदी प्राचीन वाङ्मयातही दत्तदेवतात प्रधान असलेली त्रिमूर्तिकल्पना स्पष्टपणे ध्यानात येते. इतकेच नव्हे तर वेदपूर्वकालीन अशा हुडप्या संस्कृतीतही शिवाची कल्पना त्रिमूर्तीचोच होती, असा नव्या संशोधनाचा निष्कर्ष आहे. योगासनस्थ असलेला हा शिव हत्ती, वाघ, गंडा, म्हंसा व दोन हरणे यांच्या समवेत आहे. याचे त्रिमुखत्व आणि याचा पशुपरिवार दत्तात्रेयांच्या त्रिमुखांची आणि श्वान व घेनू यांची वाठवण करून देणारा आहे. उत्पत्ती, स्थिती व लय या तीन शक्तींना एकातच पाहाण्याची कल्पना असा रीतीने वेदकाळाच्या पूर्वीपर्यंत भिडते. ग. ह.

खरे यानी आपल्या 'मूर्तिविज्ञान' या ग्रंथात अशा त्रिमूर्ती शिवाची चित्रेही दिलेली आहेत. जगन्मुख (कुलू), मेलचेरी (उत्तर अर्काट जिल्हा), गोकार्क, चित्तोडगड, काश्मीर, मयुरा, चारसदा (पेशावर) इत्यादी ठिकाणी झालेल्या उत्खननातून शिवाच्या त्रिमूर्ती मिळलेल्या आहेत भारतात ठिकठिकाणी विखुरलेल्या या त्रिमूर्तींची शिल्पे आणि त्रिमूर्तीची असलेली प्रमुख मंदिरे याचा विस्तृत आढावा हरिप्रसाद शिवप्रसाद जोशी यांनी आपल्या 'ऑरिजिन अँड डेव्हलपमेंट ऑफ दत्तात्रेय वशिष् इन इंडिया' या प्रबंधात उत्तम रीतीने घेतलेला आहे 'त्रिमूर्ती इन स्कल्चर' या एका प्रकरणात त्यांनी या विषयाचा ऊहापोह आधारासहित केलेला आहे.

मूर्तिस्वरूप

भगवान श्रीदत्तात्रेयाच्या मूर्तिस्वरूपाचा विचार करतांना प्रथमच हे ध्यानात येते की, दत्तात्रेयाची म्हणून तीन मुळाची मूर्ती प्राचीन काळात दिसून येत नाही. दत्त या दैवतात ब्रह्मा, विष्णू व महेश अशा तीन देवांचा वा तत्त्वांचा समावेश असला आणि आज 'तीन शिरे सहा हात' असेच रूप लोकमानसावर रुजलेले असले तरी प्राचीन काळात दत्ताच्या त्रिशिरमूर्तीचा फारसा आढळ होत नाही भारतीय इतिहासातील अगदी प्राचीन काळ म्हणजे सिंधू सभ्यतेचा. हडप्पा व मोहेंजोदडो येथे झालेल्या उत्खननात ज्या मूर्ती सापडल्या आहेत त्यावरून त्या काळी गिऱ्याची व लिगाची उपायना रुढ असावी असे दिसते. नवलची बाब अशी की, येथील शिवाची मूर्ती त्रिमूर्ती आहे. ग. ह. शिरे यांनी आपल्या 'मूर्तिविज्ञान' या पुस्तकाच्या उपोद्घातात म्हटले आहे, 'हा एका चौरगावर आसन घालून, पायांचे तळवे एवढ्यावर ठेवून जमिनीस चिकटतील अशा तऱ्हेने बसला असून हात योग्याप्रमाणे

गुडघ्यावर ठेवण्याच्या उद्देशाने जवळ आणले आहेत. तोडे व डोळे प्रत्येकी तीन आहेत. डोक्यावर मध्यभागी मुकुट असून दोन वाजूस दोन शिंगे आहेत प्रत्येक हातावर तीन मोठी व मध्ये प्रत्येकी चार अशी आठ मिळून अकरा कंकणे आहेत. गळ्यात एकावली एक लोवणारे असे तिकोनी हार आहेत. कमरेस वध असून लिंग व वृषणही बहुधा दिसत आहेत म्हणजे मूर्ती नग्न आहे' या त्रिमूर्ती शिवाच्या परिवारात हत्ती, बाघ, गेंडा, म्हैसा, हरणे असा परिवार असल्याने हा शिव पशुपती दिसतो. त्रिमूर्तीची कल्पना आणि मूर्तिपूजेचा आरंभ अशा रीतीने वेदपूर्व-काळातला असल्याच्या नोदी सापडतात. वेदात मूर्तीचा वा मूर्तिपूजेचा उल्लेख अभावानेच आढळतो. हिंदू धर्माच्या विकासात मूर्तीचे, सगुणपूजेचे माहात्म्य वाढले, योगविघ्नीचा विकास झाला, आचारधर्माची वाढ झाली; या सर्व बाबी आर्थेतर सस्कृतीने भारतीय हिंदू धर्मास दिल्या असा नवीन सशोधनाचा आशय आहे. वैदिक काळातील रत्न हा आधीच्या आर्थेतर शिवाचा असा असल्याचे मानतात. पुढे सगुणपूजेच्या बाढीबरोबर शिवाचे माहात्म्य वाढले. शिवपूजा, लिंग व मोनीची पूजा याचा संवध पुढे तांत्रिकात व शक्ततात वाढीस लागला आणि दत्तपथातही हा धागा बळकट झाला.

त्रिमूर्तीची कल्पना अशा रीतीने वेदपूर्व-काळातील असून ब्रह्मा, विष्णू व महेश याच्या रूपानी ती नंतर साकार झाली. 'उत्तरकामिका-गम्', 'रूपावतार', 'रूपमंडन', 'शिल्परत्न' इत्यादी ग्रंथातून त्रिमूर्तीची वर्णने मिळतात. यातील काही मूर्ती शिवप्रधान, काही विष्णु-प्रधान, काही ब्रह्माप्रधान आढळतात जो देव मुख्य त्याला त्रिमूर्तीत मघले स्थान मिळत गेले, असे असले तरी प्राचीन काळात दत्तात्रेयाच्या म्हणून मूर्तीची फार वर्णने मिळत नाहीत वदामी येथील मूर्ती दत्ताची समजली जाते 'ती योगा-

सनी आहे. हिच्या वरच्या दोन हातांत चक्र व शंख या वस्तू आहेत आणि खालचे दोनही हात मांडीवर एकावर एक उताणे, डावा खाली व उजवा वरती अशा तऱ्हेने हे ठेवलेले आहेत. मात्र उजव्या हाताची व्याख्यानमुद्रा आहे. बैठकीवर डावीकडून उजवीकडे अनुक्रमे गरूड, नंदी व हंस असे तीनही प्राणी आहेत 'असे खरे यांनी म्हटले आहे. ही मूर्ती योगी शिवाची असावी असा डेरे यांचा कायास आहे.

आज आपणांस 'सर्वत्र प्रामुख्याने त्रिमूर्ती दत्त आढळतो. परंतु महाभारत, पुराणे, अर्वाचीन उपनिषदे यांतील दत्त एकमुखीच आहे. महानुभावपंथीयांत एकमुखी दत्ताची उपासना आहे. एकनाथांच्या काळातील महानु दत्तभक्त दासोपंत याच्या दत्तमूर्तीचे ध्यान सहा हात व एकमुख असे आहे. अलोकडच्या काळातील निरंजन रघुनाथ या घोर दत्तापासकास साक्षात्कार झाला तो 'एकमुख पद्भुज' अशा दत्तात्रेयांचा. या दत्तसाक्षात्काराचा महत्त्वाचा अंश पुढे दिलेला आहे. परंतु 'पद्भुज मूर्तीचं ध्यान। सालंकृत प्रसन्नवदन। तेजस्वी दैवीप्यमान। क्यामवर्ण सर्वांगी ॥ रत्नभूषणें मंडित। वस्त्रें उत्तम शुचि-ष्मंत। मस्तकीं मुगुट शोभिवंत। विद्युलतेचिये-परी ॥ कर्णाभाजी रत्नकुंडलें। भाळी चंदन परि-मळ। केदार-कस्तुरीचा मेळ। करोनिया लावावा॥' (१.७९-८१) अशा रेखीव व सुवक दत्तदर्शनाचे रूप एकमुखी आहे. त्याचे क्षिप्य नारायण महाराज जालवणकर यांनी देवास (सीनियर) येथे स्थापिलेली मूर्ती एकमुखीच आहे. निरंजन रघुनाथांचे नातू विश्वनाथबोवा यांनी काशी येथे स्थापन केलेली दत्तमूर्ती एकमुखी आहे. अगदी अलोकडच्या काळात दत्तभक्तांची प्रसार करणारे थोर अवतारी पुरुष श्रीवासुदेवानंदसरस्वती यांना एकमुखी दत्तमूर्तीचाच लोभ होता. एकमुखी दत्ताची चित्रे गुळवणीमहाराजांच्या संप्रदायातही लोकप्रिय आहेत. पुण्याच्या गंगानाथमहाराजांच्या

मठातील, पंढरपूरच्या विप्रमठातील, नाशिक येथील भटजी महाराजांच्या मठामागील मंदिरातील, नेपाळमधील भटगाव येथील दत्तमूर्ती एकमुखीच आहेत.

परंतु वैचित्र्याचा व समन्वयाचा प्रभाव गुरुचरित्राच्या काळापासून वाढत गेल्याने त्रिमूर्तीची कल्पना लोकमानसावर अधिक ठसलेली दिसते. 'त्रिगुणात्मक त्रिमूर्ती दत्त हा जाणा' या प्रसिद्ध अशा एकनाथकृत अग्रतीने तीन मुखी दत्तात्रेयांच्या मूर्तीचे स्वरूप निश्चित केलेले दिसते. तुकारामबोवांचा एक अभंग तर दत्तमूर्तीची रूढ कल्पना उचलून धरणारा आहे.

तीन शिरें सहा हात। तया माझा दंडवत ॥१॥
काखे शोळी पुढे श्वान। नित्य जान्हवीचें स्नान ॥२॥
मायां शोभेजटाभार। अंगीं विभूती सुंदर ॥३॥
शंख चक्र गदा हाती। पायी खडावा गर्जती ॥४॥
तुका म्हणे दिगंबर। तया माझा नमस्कार ॥५॥

तुकोबांच्या या सर्वप्रसिद्ध अभंगावरून दत्ताची तीन तोंडे, सहा हात, काखेत शोळी, पुढचे श्वान, माथ्यावरचा जटाभार, अंगावर विभूती, हातात शंखचक्रगदा, पायी खडावा व दिगंबररूप अशा ध्यानाचा प्रभाव आज महाराष्ट्रात तरी सर्वत्र आहे. श्रीगुरुचरित्राच्या प्रारंभी दत्तात्रेयांचे रूप खालीलप्रमाणे वर्णन केलेले आढळते.

वालार्कप्रभमिन्द्रनीलजटिलं भस्माङ्गरागोज्ज्वलम्।
शान्तं नावबिलीनचित्रपवनं शार्दूलचर्मभिरम् ॥
ब्रह्मज्ञैः सनकादिभिः परिवृतं सिध्दैः समाराधितम्।
दत्तात्रेयमुपास्महे हृदि मुदा ध्येयं सदा योगिभिः ॥

ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांचा समावेश करणारी तीन मुखे, सहा हात, खालच्या दोन हातात माला व कमंडलू, मधल्या दोन हातात डमरू व त्रिशूल, वरच्या दोन हातात शंख आणि चक्र, अशा रूपाचे वर्णन आज सांप्रदायिकात मान्य असलेल्या खालील श्लोकात मोठ्या रेखीवपणे मिळते.

मालाकमडलुरध करपदमयुग्मे,
मध्यस्थपाणियुगले डमरुत्रिशूले ।
यस्यस्त ऊर्ध्वंकरयो शुभशस्त्रचक्रे,
वन्दे तमनिवरद भुजपट्कयुनतम् ॥

अलीकडच्या काळातील एक थोर दत्तभक्त
श्रीरगावधूतमहाराज यानीही याच धर्तीवर दत्त-
मूर्तीचे वर्णन केले आहे 'रङ्गहृदयम्' या त्याच्या
स्तोत्रसंग्रहात दत्ताचे वर्णन असे आढळते—

कापायवाससमज कमलाक्षमेक
मालाकमडलुधर रमणीयलीलम् ।
गोश्वानक्रीडनपर निगमान्तर्कोल
देवनयात्मकमह सतत नतोऽस्मि ॥

अशा प्रकारे अनेक स्तोनातून, पद्यसङ्घातून,
श्लोकातून दत्तमूर्तिरूपाचे वर्णन विपुल प्रमाणात
मिळते दत्तात्रेयाच्या भुजाची सख्या अग्नि-
पुराणात दोन असून दत्तात्रेयकल्पात व शांडिल्यो-
पनिषदात चार आहे महानुभावाचा दत्त हा
एकमुखी व द्विभुज आहे. त्याच्या हातात माला,
कमडलू, डमरू, त्रिशूल, शस्त्र, चक्र, वचिर्तु योग-
दंड, कमळे अशी आपुधे दिसतात दत्तात्रेयवल्पा-
प्रमाणे दत्ताची अगकाती शुभ्र आहे परंतु
शांडिल्योपनिषद व गुरुचरित्राच्या प्रारंभीचा वर
दिलेला श्लोक यात ती 'इंद्रनीलमण्यप्रमाणे'
असल्याचे वर्णन आहे महानुभावाच्या 'सिंहाद्री-
वर्णना'त 'ते श्रीमूर्तं चापेगौर' असा उल्लेख आहे
चद्रागभाती, कर्पूरभाती अशीही वर्णने आढळतात
एवनाथाना आपला दत्त 'पाहे तो सावळा
दत्तरावो' असा रूपात दिसतो दत्तात्रेयाचा वेश
दिगवर अवधूताचा असतो हे प्रसिद्ध आहे
'भस्मोद्धूलितसर्वाङ्ग जटाजूटधर विभुम्' असे
वर्णन शांडिल्योपनिषदात आहे विष्णुधर्मोत्तर-
पुराणात तो 'वाल्मीकिरूप सखल दत्तात्रेयस्य
पारयत्' असा स्वरूपाचा आहे जटामडलांनी न
दिसणारे असे हे वाल्मीकिसदृश रूप दत्तात्रेयाचे
असते असा भाव एवढा दत्तात्रेयस्तोत्रात 'भिक्षा-

टन गृहे ग्रामे पात्र हेममय करे' अशा उल्लेखात
दत्तमूर्ती दिसते सुवर्णाच्या पानातून भिक्षाटण
करणारा हा योगी दत्त आहे । दत्तमूर्ती, दत्त-
स्वरूप याच्या वर्णनाचा आणखी बारकावा
पाहाण्यासाठी काही निवडक श्लोक येथे देत
आहोत

१ मन्दारमूले मणिमण्डपस्थित
सुवर्णदानकनिवद्धदक्षम्
ध्यायेत्परीत नवनाथसिद्धै-
र्दीर्घचदावानलकालमेघै ॥

—दत्तात्रेयकल्प

२ व्याख्यामुद्रा करसरसिजे दक्षिणे सदधानो
जानुन्यस्ता वरकरसरोजातवामोन्नता स ।
ध्यानाधारात्सुखपरवशादर्धमामीलिताक्षो
दत्तात्रेयो भसितध्रुव पातु न कृतिबासा
—दत्तात्रेयकल्प

३ वामपादो धृत क्षेपे दक्षिण कूर्मपृष्ठग ।
दत्तात्रेयो द्विबाहु स्याद्दामोत्सगे श्रिया सहा ॥
—श्रीतत्त्वनिघ्नी

४ एकपीठसमारूढमेकदेहनिवासितम् ।
पद्भुज च चतुर्वक्त्र सर्वलक्षणसमुत्तम् ।
अक्षसूत्र त्रिशूल च गदा चैव तु दक्षिणे
कमण्डलु च खट्वाङ्ग, चक्र वामभुजे तथा ॥
—देवतामूर्तिप्रकरण

५ दत्तात्रेय शिव शान्तमिन्द्रनीलनिभ प्रभुम् ।
आत्ममापारत देवमवधूत दिगम्बरम् ॥
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्ग जटाजूटधर विभुम् ।
चतुर्वह्निमुदाराङ्ग प्रफुल्लकमलेक्षणम् ॥
—शांडिल्योपनिषद

६ जटाधर पाण्डुरध शूलहस्त वृषानिधिम् ।
सर्वरोगहर दद दत्तात्रेयमह भज ॥
आदौ ब्रह्मा मध्ये विष्णुरन्ते देव सदाशिव ।
मूर्तित्रयस्वरूपाय दत्तात्रेय नमोऽस्तुते ॥
शूलहस्तगदापाणे वनमालासुकन्धर ।
यज्ञसूत्रधर ब्रह्मन् दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥
दत्तात्रेयस्तोत्र-नारदपुराण

७ मुण्डनं कौपिनं भस्मयोगपदम् च धारयन् ।
 दौली शृंगी तथा मुद्रा दण्डपाशाजिनासनम् ॥
 कन्या टोपं च धारी च सिद्धो हि भ्रमते मही ।
 कर्णकुण्डलधारी च कण्ठमाला च पादुके ॥
 अग्निज देवदेवेश मानुलिगधरः प्रभुः ।
 सर्वसौभाग्ययुक्तश्च भक्तानामीप्सितप्रदः
 - नारदकृत स्तोत्र, स्कंदपुराण

८ दिगम्बरं भस्मसुगन्धलेपनं
 जटाजूटं दण्डकमण्डलुधरम् ।
 पद्मासनस्थं च दक्षिसूर्यनेत्रं
 दत्तात्रेयं ध्यानमभीष्टसिद्धिदम् ॥
 - स्कंदपुराण

अशा प्रकारे अनेक संस्कृत स्तोत्रांतून व
 पौराणिक दलोकांतून दत्तात्रेयांच्या मूर्तीचे,
 स्वरूपाचे मोठे सुबक व रेखीव वर्णन मिळते.
 दत्तरूपाची वर्णने मराठी भाषेतही काही कमी
 नाहीत. ज्याला जशी दर्शने झाली तशी त्याने
 ती शब्दांकित केली. यांतली निबडक वर्णने पुढे
 पदार्णवात दिलेली असली तरी येथे विषयाच्या
 अनुरोधाने काही थोडी देणे अगत्याचे आहे.

१ सुंदर ते ध्यान वसे औदुंबरी । व्याघ्रचर्म-
 धारी शोभतसे ॥ कापाय अंबर दंड
 कमंडलु । डमरू त्रिशूल शंखचक्र ॥ किरीट
 कुंडलें रुद्राक्षाच्या भाळा । वैजयंती गळा
 हार रुळे । सूर्यचंद्र नेत्र शोपकणी छत्र ।
 पीतांबर वस्त्र परिधान ॥

- जनार्दनस्वामी

२ दत्त वसे औदुंबरी ।
 त्रिशूल डमरू जटाधारी ॥ १ ॥
 कामधेनु आणि श्वान ।
 उभे शोभती समान ॥ २ ॥
 गोदावरी नित्य वस्ती ।
 अंगी चर्चिली विभूती ॥ ३ ॥
 कासेमाजी शोभे शंखी ।
 अर्धचंद्र वसे भाळी ॥ ४ ॥
 श्रीदत्ता ३

एकाजनादर्नीं दत्त ।

रात्रंदिनीं आळवीत ॥ ५ ॥ - एकनाथ

३ दत्तात्रेय योगी पहा पहा दत्तराज योगी ॥ ध्रु ॥
 नारायण नारायण गजंत दत्तयाने आला हो ॥
 पायी पादुका खडखड वाजती संगे श्वानमेळा ॥ १ ॥
 भगवी छटी भूति सांवळी दंडकमंडलुधारी रे ॥
 कामधेनुसवे आला भक्तांचा कैवारी रे ॥ २ ॥
 विश्वपटीं चितंतू हाची सत्यज्ञानानंत रे ।
 अन्य भावें ध्यावा दत्त टाकुनि अहंकार रे ॥ ३ ॥
 - पंतमहाराज

४ बांधिला कोप मुरडुनी जटामुगुटीं ।
 घातली दया वनमाला दिव्य कंठीं ॥
 करधूत डमरूंतुनी उपजति ज्ञानकला ।
 गुरुदत्तराज ऋषिकुळीं अवतरला ॥ १ ॥
 भृगुचर्म पांढरी शंखचक्र हाती ।
 श्रुति श्वानरूप होउनी पुढें पळती ।
 भूधेनु कलिभयें चाटित चरणाला ॥ २ ॥
 करि स्वजन उपाधि भस्मलेप अंगा ।
 शोळींत भरी तज्जन्ममरण पिंगा ।
 नारायणहृदयी रंग भरुनि गेला ॥ ३ ॥
 - नारायण महाराज

दिगंबर, अवधूत व नरहरी

बरील वर्णनावरून ध्यानात येईल की, दत्ता-
 त्रेयांचा वेप हा ग्रामुस्थाने यतीप्रमाणे वैराग्य-
 सूचक आहे. माथ्यावर जटामार, गळपात
 रुद्राक्षमाळा, अंगास भस्म, हातात दंड, कमंडलू,
 त्रिशूल, डमरू, शंख, चक्र इत्यादी आयुधे,
 अंगावर भृगुचर्म; अशा वेपात दत्तात्रेय वावरतात.
 कधी मलंगाच्या, ककिराच्या, पिशाच्याच्या,
 वा व्याघ्रसर्पाची प्राण्यांच्या वेपात फिरताना
 दत्तप्रभू भेटल्याच्या मासी अनेक दत्तभवतांच्या
 आहेत. भक्तांनी कधी साजरे-गोजरे रूपही

स्वतःच्या ध्यानमूर्तीप्रमाणे वर्णन केलेले दिसून येते. दत्तप्रभूंना भरजरी वस्त्रे आणि सोन्या-भोत्याचे अलंकार घालणारे भक्तही दिसतात. 'दत्तात्रेयसर्वस्व' या एका प्राचीन ग्रंथातील दत्तात्रेयाचे चित्र याच ग्रंथात दिलेले आहे. त्यावरून दत्तात्रेयाचे राजविलासी व ऐश्वर्यशाली रूप ध्यानात येईल.

दत्तप्रभू अवधूत वा दिगंबर असतात हे प्रसिद्धच आहे. दिगंबर म्हणजे दिशांचे वस्त्र पांघरणारा, जवळजवळ ननच. सहजस्थितीत वावरणारा. असे दिगंबरवेपात व वृत्तीत वावरणारे पुष्कळ अवलिये दत्तपंथात दिसतील. दत्त हेच अवधूत होत. अवधूत व दत्त मान्यातील ऐक्य अनेकानी प्रस्थापित केले आहे. अवधूत व अवधूत-पंथ ही नावे जरी वेगळी असली तरी ती दत्तात्रेयाचीच संबंधित आहेत. अवधूत शब्दाभोषती जे सांप्रदायिक वलय आहे ते ध्यानात घेतल्यास दत्तस्वरूपाचे ज्ञान आणखी स्पष्ट होईल. 'अवधूत-गीतेंत व 'अवधूतोपनिषद्' मध्ये अवधूत शब्दाचा जो अर्थ आहे, त्याचा विचार आपण पुढे करणार आहोतच. येथे फक्त दत्तस्वरूपाच्या निर्णयासाठी थोडी चर्चा करू.

अवधूत हा संयस्त वृत्तीचा सिद्धपुरुष असतो. हा संन्यासी असला तरी त्याच्या उच्च अवस्थेत वर्ण, आश्रम, दंडकमंडलू इत्यादी बाह्य चिन्हांची आवश्यकता नसते. अवधूत दिगंबराप्रमाणेच देहाने व मनाने नग्न असतो. त्याचा आचारही विधिनिषेधापलीकडचा असतो. योगसाधना, तपस्या, सहजध्यान यांत अवधूत मग्न असतो. असे सिद्ध साधूच अवधूत योगी दत्तपंथात अनेक आहेत. दत्तात्रेय हेच एक श्रेष्ठ प्रकारचे अवधूत मानले गेले आहेत. अवधूत बाह्य वेपापेक्षा त्यांच्या संयस्त वृत्तीवरून ओळखला जातो. असा अवधूत म्हणजे जणु वेदपुरुष. 'अवधूत उपनिषद्' मध्ये अवधूत शब्दाचा अर्थ खालीलप्रमाणे आहे.

अ-या अक्षराचा अर्थ अक्षरत्व असा आहे. अवधूताला अक्षरब्रह्माचा साक्षात्कार झालेला असतो. अक्षरत्व म्हणजे कार्यस्थितीमुद्धा.

ब-व अक्षर 'वरेण्यत्वा' साठी आले असून त्याचा अर्थ श्रेष्ठत्वाची, पूर्णत्वाची पराकाष्ठा होय.

घू-घू अक्षर म्हणजे सर्व प्रकारच्या बंधनांपासून मुक्त, धुतलेला असा असून कोणत्याही उपाधीत वा आवरणात तो वावरू शकत नाही.

त-त हे अक्षर 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचे बोधक आहे. स्वरूपात अखंड भावनेने वावरणाऱ्या महापुरुषास अवधूत ही संज्ञा लावतात.

अशा या अवधूतअवस्थेत राहून दत्तप्रभू अविनाशी व संचारी रूपाने जगताचे कार्य करीत असतात. दत्त हेच स्वतः परमश्रेष्ठ अवधूत असून विश्वभरावरधूत, मायामुक्तावधूत, दिगंबर असे दत्तात्रेयांचे आणखी अवतारही सांगितले जातात. श्रीगुरू, अत्रिवरद, योगीराज, सिद्धराज, ज्ञानसागर, आदिगुरू इत्यादी दत्तात्रेयांची नावे त्यांच्या रूपाचा व कार्याचा परिचय करून देणारी आहेत. नरहरी हे आणखी एक नाव दत्तात्रेयांना अनेकदा लावले जाते. नरहरी म्हणजे नृसिंह. हा विष्णूचा चौथा अवतार असून त्याचा दत्तात्रेयांशी जवळचा संबंध आहे. हिरण्यकशिपूच्या उदरविदरणामुळे भगवंताच्या बोट्यांचा दाह होत राहिला; तो थांबण्यासाठी त्याला ओदुंबर वृक्षाचा व फळांचा आश्रय घ्यावा लागला. ओदुंबराच्या फळांत भगवंतांनी बोटें खुपसून शीतलता प्राप्त केली. म्हणून दत्ताचा निवास ओदुंबरतळी असल्याचे प्रसिद्ध आहे. द्वितीय दत्तावतार श्रीनृसिंहसरस्वती यांना नरहरीरूपानेच ओळखले जाते. अशा रीतीने दत्त व नरहरी एकरूप मानण्यात दत्तपंथातील सामरस्यही साधले जाते.

दत्तात्रेयांचा संचार

दत्तात्रेयांचा अवतार जसा अविनाशी म्हणून प्रसिद्ध आहे, तसाच तो सचारीही आहे. आर्ताना, पीडिताना, दुःखितांना सरक्षण देत देत दत्तात्रेय सर्वत्र संचार करीत असतात. श्रीगुरुंच्या स्वरूपात उपदेश देतात. दिगघरदास कामत यांच्या शब्दात सागावयाचे शाल्यास दत्तावतार हा व्यक्तिरूपाने सर्वत्र वावरत असतो. अनंत जीवांचा तो उद्धार करतो. 'नाना अवतार होडनिया गेले। दत्तत्य सचले जेंस तेंस ॥ अनंत कालाचा अनंत भावाचा। अनंत जीवाचा कनबाळ ॥' असा हा दत्तावतार असल्याचे श्रीगुलावराव महाराजांनी आपल्या 'प्रियलीला-महोत्सव' ग्रंथात म्हटले आहे. श्रीरामकृष्णादी अवतार निजधामास गेले तरी श्रीगुरुदेवदत्ताचे कार्य दिव्य देहाने अविरतपणे चालू आहे आणि दत्तभक्तांचीही 'कलिमुगात दत्त हाचि देव राहिला' अशीच श्रद्धा आहे. प्रापंचिक म्हणजे भौतिक व पारमार्थिक म्हणजे आरंभिक सुख देण्यासाठी या दैवताचा संचार सर्वत्र असतो. 'अनघूयागमैरतन भोग-भोक्षसुखप्रद' असे याचे स्वरूप असल्याने भोग व मोक्ष याचे दान देत देत दत्तात्रेय अनेकाना कधी प्रकट रूपाने, कधी गुप्त रूपाने साह्य करतात अशा या सचारी दत्त दैवताचा दिनक्रमच मुळी सर्व भारताभर भ्रमण करण्याचा आहे. श्रीदत्तात्रेयांच्या दैनिक भ्रमणातील स्थल व काल यात मतभेद असला तरी निम्नवनात फेरी मारणारे दत्त जीवांचा उद्धार करीत करीत आपला दिनक्रम पूर्ण करतात. 'गंगास्नान तुंगाषान। कृष्णातीरी अनुष्ठान। दक्षिणकाशी मिक्षस्थान। योगनिद्रा माहुरी जाण ॥' असे श्रीपतमहाराजांनी म्हटले आहे. माहुरगडावर निद्रास्थान, काशीच्या गंगेत स्नान, पठरपुरास गोपीचदन, कोल्हापुरात भिक्षा, पाचाळी भोजन, तुळजापुरात हस्तप्रक्षालन आणि

मेरुशिखरावर समाधिस्थान; अशी व्यापक अवस्था दत्तात्रेयांची श्रीमाणिकप्रभू सांगतात. कधी दत्ताचे ध्यान माणगापुरी असते, कुरुक्षेत्री आचमन असते, तर घोपेश्वरी विलेपन असते. दत्तात्रेय सध्या कन्हाडात करतात, तर भिक्षा कोल्हापुरात मागतात, पठरीत सुगंधलेपन करतात, आणि सह्याद्रिशिखरावर माहुरगडी ते निद्रा घेतात, असे श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींनी म्हटले आहे. दत्तप्रभूंच्या या सचारी वृत्तीच्या वर्णनात स्थलकालाचा फरक असला तरी त्यांच्या कृपाळू दृष्टीचे आवरण सर्वत्र कसे असते हे खालील पद्यखंडावरून ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

(१) 'सकळ सिद्ध-ऋषि-निर्जर। विधि-वाचस्पति-शचिधर। दत्तात्रेयदर्शना सादर। त्रिकाळ येती निजभावे ॥' 'अद्यापि' सह्याद्रि पर्वती। देवाचे भार उभे रहातीं। सर्व ब्रह्मांडाची दैवते धावती। अवधूतमूर्ति पाहावया। घेता दत्तात्रेयदर्शन। देवासी चढे सामर्थ्य पूर्ण। मग ते इतरा होती प्रसन्न। वरदान द्यावयाते ॥ ज्यासी प्रयागी प्रातः स्नान। पाचाळेद्वरी अनुष्ठान। करवीरपुरात येऊन। भिक्षाटण माध्यान्ही ॥ अस्ता जाता वासरमणि। सह्याद्रीस जाय पर-तोनि। तो देवाचे भार कर जोडूनि। वाट पहाती अगोदर ॥ दृष्टी देखता दिगवर। एकचि होय जयजयकार। असख्य वाद्यांचे गजर ॥ 'अद्यापि' भक्त ऐकती ॥ दत्तात्रेयभक्त देखता दृष्टी। सकळ दैवते जी जी सुष्टी। ती ती घालिती पायी मिठी। पुढे ठावती कर जोडोनि ॥ करिता दत्तात्रेयस्मरण। भूते प्रेते पळती उठोन। मग उपासकासो विघ्न। कवण करू शकेल ॥ असो, ऐसा स्वामी 'अवधूत।' जो अत्रीचा महापुण्य-पर्वत। तयास वदोनि रघुनाथ। अत्रिदर्शन घेतसे ॥' (श्रीरामविजय . १३ २२-३०)

(२) दत्ता ब्रह्मचारी रे ब्रह्मचारी।

निम्नवनात तुझी फेरी ॥ धृ० ॥

शेषाचली आसन ।

माहुरगडात निद्रास्थान ॥ १ ॥

काशीत स्नान करी ।

चदन लावी पढरपुरी ॥ २ ॥

कोल्हापुरी फिरे झोळी ।

भोजन करीत पुरी पाचळी ॥ ३ ॥

मुळजापुरी धुई हस्त ।

मेरुशिखरी समाधिस्थ ॥ ४ ॥

माणिक सद्गुरुनाथा ।

जगव्यापक अनीसुता ॥ ५ ॥

—श्रीमाणिकप्रभू

(३) अनसूयागर्भरत्न अवधूत दिगंबर ।

त्रिमूर्ति जो अनिपुन महेश्वर ॥ १ ॥

कधी योगी कधी भोगी कधी नग्नपिशाचसा

काशीमध्ये स्नान करी करी ध्यान तें

गाणगापुरी ॥ २ ॥

कुक्षेत्री आचमन धोपेश्वरी विलेपन ।

सध्या करी कऱ्हाडात

भिक्षा कोल्हापुरात ॥ ३ ॥

भिक्षा सारापुरी सारी पढरीत सुगंधि घे ।

असौ फेरी नित्य करी सध्या

पश्चिम सागरी ॥ ४ ॥

बसे सहयाद्रिशिखरी निजे जो माहुरपुरी ।

स्मरता भेट वे दत्त तो चित्तगत

सर्वदा ॥ ५ ॥

— श्रीवासुदेवानंदसरस्वती

आयुधे व परिवार

वर दत्तमूर्तीच्या स्वरूपाचा विचार करताना त्रिमुखी तोच एवमुखी असल्याचे प्रतिपादन केले आहेच दत्तात्रेयाच्या आयुधाचाही आपण विचार केला आहे श्रीदत्तात्रेयाचे ध्यान समोर उभे राहाताच धेनू, श्वान, औदुवरक्ष इत्यादींचीही ओळख चढवून पडते धेनू हे पृथ्वीचे प्रतीक व चार श्वान ही चार वेदाची प्रतीके असल्याचे

सांगितले जाते. 'कामधेनू आणि श्वान' असे नाथानी एका अभंगात म्हटल्याचे आपण पाहिले आहे दत्तात्रेयाच्या आयुधाचा व परिवाराचा अर्थही अनेकानी लावण्याचा प्रयत्न केला आहे सवध दत्तावतार हाच मुळी एक रूपकाचा आविष्कार असल्याची कल्पना कित्येकानी केली आहे, ते आपण पाहूच दत्तात्रेयाच्या हातात रुद्राक्षाची माळ आहे या रुद्राक्षाचे महत्त्व योगुरुचरित्रात वर्णन केले आहे या माळेतील भण्याची सख्या वावन्न आहे वावन्न मणी म्हणजे वावन्न अक्षरे असून त्यांना बीजमनाचे सामर्थ्य असल्याचे सांगितले जाते दत्ताच्या हातातील जलपूर्ण कमंडलू म्हणजे ससारस्थितीला कारणीभूत होणाऱ्या कर्माचे प्रतीक सांगितले जाते दत्तात्रेयाच्या हाती असलेले निश्चूळ हे आयुध तर खरेच, परंतु त्याची तीन टोके म्हणजे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त याची अथवा धर्म, अर्थ व काम या तीन पुरुषार्थाची प्रतीके होत. दत्ताच्या हातातील डमरू वेदशास्त्रावरील प्रभुत्वाचा द्योतक असून दुसऱ्या हातातील सुवर्शनचक्र ज्ञानस्वरूप असून अज्ञानजनक भ्रांती दूर करणारे आहे त्याच्या हातातील शस्त्र हा वेदातील विधी, नियमविधी व परिसंख्याविधी या त्रिविध कर्मचोदनाचा प्रतीक असल्याचे सांगितले जाते दत्त म्हणजे ज्याने आपल्या भक्ताना सर्वस्व दिले आहे असा

धेनू पृथ्वीचे प्रतीक असल्याचे वर सांगितले आहेच चार कुत्री ही चार वेदाची प्रतीके मानतात परंतु श व जोशी यांनी आपल्या 'मन्हाटी संस्कृती' या पुस्तकात याविषयी शकी प्रकट केली आहे कुत्रे हे फार तर मल्हारीचे, खडोबाचे सोबती म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि खडोबा हे अवैदिक दैवत वैदिकाना कुत्रा हा प्राणी अपविन वाटतो मग दत्तात्रेयाजवळ ही कुत्री आली कोठून व कशासाठी? तुच्छ, अधार्मिक मानलेल्या प्राण्याच्या सप्रहावटून

दत्तात्रेयाचे सर्वसंग्राहकत्व मानावयाचे काय ? ठेरे याचा उलगडा करताना दत्ताच्या तांत्रिकांशी संवधावर बोट ठेवतात. नाथजोगी भिक्षाटनासु जातात तेव्हा त्यांच्याबरोबर गायीचे कळप असतात य या गायीच्या बरोबर कुत्री रक्षणासाठी असतात या सदर्भात कुत्री दत्तात्रेयाच्या परिवारात सामील झाली असावीत असे त्यांना वाटते हरिप्रसाद शिवप्रसाद जोशी यांनीही आपल्या दत्तात्रेयावरील प्रयात दत्तपरिवारातील कुत्र्याचा विचार केलेला आहे. व बा जोशींना वाटते तितक्या प्रमाणात कुत्री वैदिकांना अग्रिय नाहीत हरिप्रसाद जोशी यांनी युधिष्ठिराच्या कुत्र्याचा उल्लेख केला आहे आकरदिग्विजयात शंकराचार्यांना रस्त्यात भेटणाऱ्या एका चाडाला-बरोबर चार कुत्री असल्याचे वर्णन आले आहे. येथे अद्वैतबोधाचे दर्शन झाल्यानंतर भगवान शंकराने आपले चाडालरूप स्पष्ट केले व आपल्या बरोबरची चार कुत्री चार वेदांच्या मूळ रूपात प्रकट केली ! अधारात धन्यास मार्ग दाखविणाऱ्या चिन्वासु कुत्र्यास धार्मिक परंपरेने जवळ केले असताने अज्ञानाच्या तमातून ज्ञानाचा मार्ग दाखविणाऱ्या चार वेदांची प्रतीके दत्तात्रेयाभोवती कुत्र्याच्या रूपाने वावरतात, यातील रहस्य समजून येण्यासारखे आहे इच्छा, वासना, आशा व तृष्णा यांच्या रूपातही कोणी या चार कुत्र्याकडे पाहत असतो

दत्तरवरुपाची रूपके

दत्तात्रेय हा सगुणावतार असून त्याची विविध प्रकारची मनोहर वर्णने आपण वर पाहिली अनेक वेळा भक्तांच्या आयडीप्रमाणे दत्तात्रेयांनी रूपे धारण केलेली दिसतात बालावधूत, पिशाच, मलग, व्याघ्र इत्यादी रूपानी दत्तात्रेयांनी आपल्या शिष्यांना भेटी दिलेल्या वाढळतात. दत्तात्रेयाच्या सगुण उपासनेचा थोडक्यात परि-

चय आपण पुढे करून घेणार आहोतच येथे सगुणरूपाच्या पलीकडे जेव्हा विचारवत वा तत्त्वज्ञ जातात, तेव्हा त्यांच्या निरीक्षणाचे स्वरूप समजावून घेऊ दत्तात्रेय अविनाशी, सर्वव्यापी, सर्वत्र संचारी, भवतवत्सल, जगद्गुरू इत्यादी विशेषणाचा व्यापक भूमिकेवरून विचार करताना दत्तात्रेयावर काहीनी मोठी सुरम्य रूपके यसविलेली दिसतात. स. ह. फडके यांनी म्हटले आहे, 'मृगनक्षत्राचे चार खूर तेच चतुर्वेद, रोहिणी तीच आदिमाया घेनू, मृगनक्षत्रातील अग्नी (रुद्र), सोम आणि विष्णू हे निशर म्हणजेच दत्ताचे निशिर, अग्नी ही नक्षत्रे दत्तस्वरूपाचे प्रतीक म्हणता येईल. चंद्रालाही कोठे कोठे विष्णू मानले आहे पौर्णिमेचा चंद्र म्हणजे विष्णू असे जर मानले तर शुद्ध चतुर्वेदीचा वधिष्णू चंद्र म्हणजे ब्रह्मदेव व वध प्रतिपदेचा क्षयसूचक चंद्र हाच रुद्र, असे मानून पौर्णिमेने धारण केलेले रूप हे उत्पत्तिस्थिति-लय यांचे सूचक असेही रमणीय प्रतीक मानता येईल.' (श्रीदत्तदर्शन पृष्ठ ७).

महादेवशास्त्री जोशी यांनी दत्तजन्माचे वर्णन असेच नक्षत्रप्रतीकाने केलेले आहे ते म्हणतात, 'गगनागण नैमूर्तीच्या जन्माचे समग्र आख्यान माढलेले दिसत होते उत्तरेला सारयिपुत्रातला ब्रह्महृदयाचा तो ठळक तारा म्हणजे श्रीविष्णू त्याच्या पदकमलापासून निघालेली आणि कृत्तिकापुजाच्या रेपेत ब्रह्महृदयाच्या दक्षिणेस असलेल्या अग्नीलाच जर रुद्र मानले तर त्याच्या जटेतून खाली कोसळणारी ती स्वर्धुनी म्हणजे आकाशगंगा तो जवळच रोहिणीनक्षत्राचा अधिपती म्हणून उल्लेखलेला ब्रह्मा असे हे ब्रह्मा-विष्णू-महेश आपापल्या स्थानी विराजत होते .. एक दिवस स्वोहृदापुढे निरुपाय होऊन अनसूयेच्या सत्त्वरक्षणासाठी त्यांना अग्नीच्या आश्रमात जावे लागले पण झाला प्रकार उलट. या महासतीचे सागर्थ्य त्याच्याहून आगळे ठरले

तिने त्यांना अर्भके बनविली आणि त्यांचा पाळणा लोंबविला. चार पायांचे लंबचौकोनी मृग नक्षत्र जर पाळण्याच्या जागी कल्पिले तर मधला इयु-त्रिकांड ही तीन गोजिरी वालके शेजारी शेजारी आत पडुडली आहेत, असे म्हणायला काय हरकत आहे ? दुसऱ्या प्रकाराने बोलायचे तर जीव हा अविद्येच्या घोंगडीत गुरफटलेला आणि ईश्वर हा मायेची शाल पांघरलेला असतो. दत्तापासनेत अनिष्ट संवधाने असलेली त्रिपुरसुंदरी ही एक मायाच आहे. मृगाच्या ठिकाणी जर तिची कल्पना केली तर, आतला इयुत्रिकांड म्हणजेच मायोपाधिक 'त्रिगुणात्मक त्रैमूर्ती' दत्तच म्हणावे लागेल. दत्ताच्या चित्रात नेहमी आढळणारी कुत्रीही तिचे आहेतच. एक लुब्धक मंडळाची श्वानाकृती आणि दुसरा प्रश्वा. मार्गशीर्ष पौर्णिमेचा प्रदोष हा दत्तजन्माचा फाळ आहे. त्या दिवशी मूर्पस्ताला दत्तजन्माचा गुलाल उधळत असता मृगाचा पाळणा आतल्या तीन बाळांसह पूर्वसित्तिजावर झुलू लागतो '(तीर्थरूप महाराष्ट्र भाग १ : पृष्ठ ४६-४७)

श्रीदत्तात्रेयांच्या अवतारावर असेच आणखी एक विचारप्रवर्तक रूपक 'संक्षिप्त श्रीगुरुचरित्रा'च्या प्रास्ताविकात वि. द. रिसवूड यांनी असविले आहे. त्यांच्या मताने दत्त आत्रेय अत्री-ऋषींनी दिलेला म्हणून दत्तात्रेय. अत्रींनी काय दिले ? अत्री हा शब्द वेदात अग्निवाचक असून मृग व अंगिरसावरोवर अग्नीचा संशोधक म्हणून अत्रींचेही नाव येते. या अत्रींनी समाजास निर्बंधित व संशोधित अग्नी दिला. तोच त्याचा पुत्र दत्तात्रेय म्हणून नावारूपास आला. अंतरिक्ष, भूमी व पाताळ या तीन स्वरूपांनी अग्नी प्रकट होत असल्याने दत्तरूप अग्नी त्रिमुखी बनला. वैदिक वाङ्मयात अग्नीचे वाहन कुत्रा असल्याने दत्ताच्या परिवारात त्यांनाही स्थान मिळाले. श्वशकुल पर्वतावर घोर तप करणाऱ्या अत्रि-ऋषींची दाहकता आपण पुढे पाहणार आहोतच.

स. कृ. फडके यांनी आपल्या श्रीदत्तोपासना या ग्रंथात आरंभीच पृथ्वी ही क्षमाशील अनसूया मानून एक कल्पनारम्य रूपक सजविले आहे. अशा अनेक प्रकारच्या रुपकांत कल्पनावैभव दिसते, सर्वव्यापकपणाचा भाव दृढ होतो. दत्तात्रेयावर आणखी एक सुरेख रूपक एका थोर दत्तभक्ताने केले आहे. श्रेष्ठ दत्तोपासक श्रीरंग अवधूत महाराजांच्या एका दुर्मिळ अशा भाषणाचा वा प्रवचनाचा आलेख द. पा. नदुरदारकर यांनी 'दत्त-उपासना' या एका लहानशा पुस्तिकेत दिलेला आहे सर्व रत्नभांडार संपल्यामुळे एका ज्ञानी व वृद्ध ब्राह्मणास भगवानानी स्वतःसच देऊन टाकले. हा वृद्ध ब्राह्मण म्हणजे अत्री. त्याच्या एकनिष्ठ भक्तीला वश होऊन स्वतःचे दात देणारा तोच दत्तावतार.

या अत्रिऋषीच्या धर्मपत्नीचे नाव अनसूया. या उभयतांच्या उपवचनेचे फळ म्हणजे दत्तात्रेय होत. अकार, उकार व मकार म्हणजेच सत्, चित् व आनंद अथवा ध्यास्ति, भास्ति, प्रिय ही त्याची तीन भुले. पुराणातील ब्रह्मा, विष्णू व महेश हेच होत. शरीर हाच सहचारी पर्वत. त्याच्या मध्यवर्ती असलेले हृदय तोच माहुरगड; अपरोक्ष ज्ञान तो अत्री, एकलक्षणा प्रेमभक्ती तीच अनसूया. या दोहोंच्या समन्वयापासून उपन्न होणारे विज्ञान निर्गुण सक्रिय साक्षात्कार किंवा प्रत्यक्ष अनुभव तोच दत्त. दत्तात्रेयांचे हे आध्यात्मिक रूप झाले. थोरंगअवधूत यांनी दत्तात्रेयांचे आधिदैविक रूपही स्पष्ट करून त्यांची तीन मुखे, त्यांतील ऐक्य, त्याची आयुधे इत्यादींची चर्चा केली आहे दत्तात्रेयांचे आधिभौतिक रूप वर्णन करताना त्यांनी एका भव्य रूपकाची योजना केलेली दिसते.

हिवाळा, उन्हाळा, पावसाळा हे तीन ऋतू, अथवा सकाळ, दुपार, संध्याकाळ हे तीन क्रम-गेद ज्यात नाहीत असा सूर्य म्हणजे अत्री. अनसूया ही कदंमऋषीची मुलगी. कदंम म्हणजे

चिखल. हा चिखल वाळून घट्ट झाल्यावर त्या-
पासून निर्माण झालेली पृथ्वी म्हणजे अनसूया,
तिला कोणी जाळा, खणा, तिच्यावर कोणी थुका,
ती नित्य क्षमाशील. तिला असूया म्हणजे मत्सर
वा वैरभाव माहीत नाही. सूर्य-अग्नी व पृथ्वी-
अनसूया यांच्या संयोगाने निर्माण होणारे अन्न
हाच कोणी दत्तात्रेय. अन्नामुळे सृष्टीची उत्पत्ती
होते. म्हणून हा अन्नवत् ब्रह्मादेव. अन्नामुळेच
प्रोषण होते; म्हणून तो विष्णू व पुरेसे अन्न न
मिळाल्यास तेच अन्न संहाररूपाने महेश होते.
याच अन्नदत्ताची वा ब्रह्माची उपासना उपनिष-
दात आहे.

एवढे सांगून झाल्यावर श्रीरंग अव-
धूतांनी श्रीदत्ताला एका आदर्श शेतकऱ्याच्या
रूपाने उभे केले आहे ! शेतकरी कधी वित्रांती
घेतो काय ? दत्तही नेहमी उभाच. शेतीसाठी
वैल पाहिजे, खतासाठी गोमूत्र व शेण पाहिजे,
म्हणून शेतकरी दत्तात्रेयाजवळ नेहमी गोमाता
आहे. या गायीचा म्हणजे गायत्रीचा विस्तार
म्हणजे चार वेद होत. चौराविकांपासून संरक्षण
व्हावे म्हणून दत्तांना चार भौतिक कुत्र्यांची
आवश्यकता वाटते. या भौतिक दत्ताची आमुघेही
अशीच आहेत. पाखरे उडविण्यासाठी डमरू.
भयप्रसंगी मदतीला कोणास बोलावता यावे
म्हणून नाव करणारा शंख, पशुपक्ष्यांना हाका-
रण्यासाठी आवाचक्ररूपी गोफण. नांगराच्या
प्रतीकासारखे त्रिशूल. शेतातील मातीची ढेकळे
फोडण्यासाठी कुदळीसारखी गदा. भर उन्हात काम
करताना तृपा शमविण्यासाठी जलकर्मंडलू. पीक
उचलण्यासाठी, भरण्यासाठी दत्तशेतकऱ्याच्या
काखेत झोळी. ईश्वरीकृपेच्या बळावर पीक
पदरात पाडून घेण्यासाठी म्हणजे काम करता
करता प्रार्थना करण्यासाठी जपाची माळ. अशा
या दत्तशेतकऱ्याने भौतिकाच्या प्राप्तीबरोबरच
आध्यात्मिकतेची जोड केलेली दिसते. श्रीरंग-

अवधूतांनी रंगविलेले हे शेतकऱ्याचे- रूपक
रमणीय व तत्त्वबोधकही वाटते.

दत्तात्रेय तांत्रिक ?

दत्तात्रेय ही देवता शाक्तांची वा तांत्रिकांची
असावी असा एक मुद्दा उपस्थित केला जातो.
मार्कंडेय पुराणातील दत्तात्रेय ' दिव्याम्बरधरा '
आणि ' चारुपीननितम्बिनी ' अशा रमणीयबरोबर
मद्यपान करीत असताना दिसतात. म्हणूनच
रा. चिं. ढेरे दत्तात्रेयांना मूलतः शाक्त तांत्रिक
पंथातील मानतात. त्यांच्या मते ' दत्तात्रेय हा
राजराजेश्वर विष्णूसारखा सालंकृत सुंदर नसून
शिवासारखा जटाजूटधर स्वेच्छाचारी, अवधूत-
विगंधर जोगी आहे. मार्कंडेय पुराणातील दत्तात्रेय
हा तर एखाद्या शाक्त सिद्धासारखा भासतो. तो
' योगस्व ' असल्यामुळे स्त्री आणि मद्य यांचा भोग
घेऊनही निर्लेश आहे. शाक्तांच्या प्रसिद्ध पंचम-
कारांपैकी मद्य आणि मैथुन या दोन प्रभावी
मकारांचे येथील अस्तित्व चितनीय आहे. '
(श्रीनरसिंह सरस्वती : चरित्र आणि परंपरा,
पृष्ठ २१) त्रिपुरारहस्य, परशुरामकल्पसूत्र
इत्यादी ग्रंथ श्रीविद्येच्या वा शक्तीच्या उपासनेस
आधारभूत असून त्यांच्या व त्यांच्यावरील
टीकांच्या अभ्यासावरून दत्तात्रेय हे त्रिपुरो-
पासनेचे मूल प्रवर्तक ठरतात असे ढेरे यांचे
अनुमान आहे. त्यांनी शंकराचार्यांच्या ' त्रिपुरा-
सुंदरी ' व ' सौंदर्यलहरी ' या स्तोत्रांवरून त्याची
शक्तीची उपासना सिद्ध केली आहे. दत्तात्रेयांशी
संबंधित असणारी अनेक क्षेत्रे प्राचीन शक्तिपीठे
असल्यानेही शाक्त, तांत्रिक व दत्तात्रेय यांचा
संबंध स्पष्ट होण्यासारखा आहे.

दत्तात्रेयाच्या उपासनेत अशा प्रकारे शाक्त
आणि तांत्रिक यांच्या परंपरांचा प्रभाव असला
तरी दत्तात्रेय ही देवता केवळ शाक्तांची वा
तांत्रिकांची आहे असे मात्र नव्हे. दत्तात्रेय प्रथम

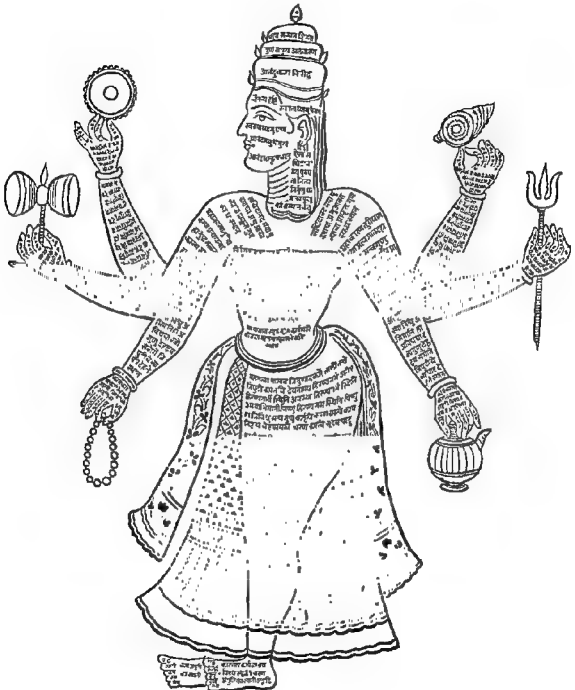
तंत्रसाधनेतं लोकप्रिय ठरले आणि नंतर पुराणां-
तून विष्णूचा अवतार म्हणून देवतास्वरूप पावले
हा रा. चि. ढेरें यांचा सिद्धान्त सहजासहजी मान्य
होण्यासारखा नाही. शायंत, नाथ, तांत्रिक इत्यादी
संप्रदायांशी दत्तात्रेयाचा असलेला संबंध वर
वर्णन केला आहेच. याच संदर्भात म. स. पारखे
यांची 'श्रीविद्येचे आचार्यवयं श्रीवधूतदत्तात्रेय'
नावाची एक पुस्तिका उल्लेख करण्यासारखी
आहे. तंत्रसाहित्याच्या अभ्यासावरून त्यांनी या
पुस्तिकेत श्रीदत्तात्रेयाच्या अवतारकार्याची
मीमांसा केलेली आहे. महात्रिपुरसुदरीच्या
उपासनेचे उद्घाटन हा त्याच्या कार्याचा
प्रधान हेतू असल्याचे पारखे सांगतात. त्रिपुरा-
रहस्यातील दत्तात्रेयाचे वर्णन जटाजूटधारी,
दिगंबर अशा स्वेच्छाचारी अवधूत स्वरूपाचे आहे.
द्यावताच्या मकाराचे लक्ष्यार्थ पारखे लावतात ते
असे. विवस्त्र स्त्री हे अनादिशक्तीचे कृत्रिम बाह्य
आवरण काढून टाकले असता 'व्यतीत होणाऱ्या
मूळ स्वरूपाचे प्रतीक होय आणि बाह्य उपाधी-
पासून बाचविणारे व आपल्याच आनंदात गुगून
टाकणारे परब्रह्माचे ज्ञान ज्या योगमार्गाने मिळते
त्याचे प्रतीक म्हणजे मद्याचा घट होय. अवधूत-
गीतेत स्त्रीसंग व मद्यपान यांचा निषेधच केलेला
दिसतो. अवधूतगीता, अजितसुक्तगीता, त्रिपुरा-
रहस्य, गंधर्वतंत्र, पद्मपुराणातर्गत पांडुरंगमाहात्म्य

इत्यादींच्या साहचर्याने तंत्रविद्या व दत्तात्रेय यांचा
संबंध पारखे स्पष्ट करताना दिसतात. वामाचारा-
विरहित अशी तंत्रविद्या वा श्रीविद्या दत्तात्रेयांनी
प्रवर्तित केली असे त्यांचे मत आहे. पद्मपुराणां-
तर्गत अशा पांडुरंगमाहात्म्यानुसार पंढरपूर क्षेत्रही
भौरवी चक्राधिष्ठित आहे : म्हणून श्रीदत्तात्रेय
'चंदन लावी पंढरपुरी.' पारखे याच्या मताने
महात्रिपुरसुदरी अथवा आदिमाया हिच्या
उपासनेची महती दत्तात्रेयांना वाढवावयाची
होती. तंत्रोक्त श्रीविद्या ज्या परंपरेने भूतलावर
प्रसृत झाली तीत श्रीदत्तात्रेयांना प्रमुख स्थान
आहे.

वाक्त व तांत्रिक याच्या परंपराचा अभ्यास
वाढेल तसतसे श्रीदत्तात्रेयांचे स्वरूप अधिक स्पष्ट
होईल. श्रीदत्तात्रेय केवळ हे तांत्रिक सिद्ध पुरुष
नसून ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांच्या अवतारांचे
एकत्रित असे एक रूप होते असेही म्हणता येईल.
वैदिक आणि पौराणिक परंपरांतूनच दत्तात्रेयांच्या
कार्याचा परिचय होण्यासारखा आहे. अलर्क, यदू,
प्रल्हाद, सहस्रार्जुन, परशुराम इत्यादी दत्तात्रेय-
शिष्य पौराणिक असून श्रीपादवल्लभ व नृसिंह-
सरस्वती यांची परंपराही वैदिक मार्गास
अनुसरून आहे. बौद्धांच्या वा नाथांच्या उत्तर-
कालीन अवनतीतून अकट झालेल्या वामाचाराचा
संबंध दत्तात्रेयांच्या संदर्भात उत्तरकालीन असावा,

एकमुखी आणि पद्मभुज श्रीदत्तात्रेय

सोळाव्या शतकातील दासोपंतांनी स्वतःच्या हाताने
पासोडीवर काढलेले दत्तात्रेयांचे चित्र

राजयोगी श्रीदत्तात्रेय

॥ ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय ॥

सुमारे शंभर वर्षापूर्वीच्या दुर्मिळ अशा
'दत्तात्रेय सर्वस्व' या ग्रंथातील राजयोगी दत्त

विमुली आदित

विमुली अविच

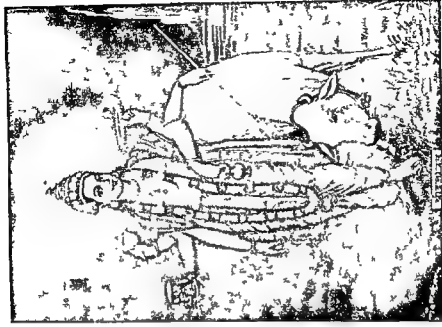

તિરુમલો શ્રીલેણ

તિરુમલો શ્રીવલ

एकमुखी श्रीदत्ता

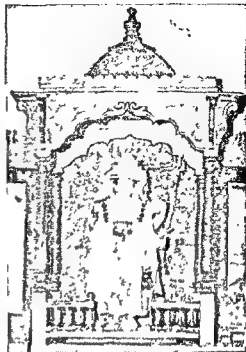

त्रिमुखी श्रीदत्ता

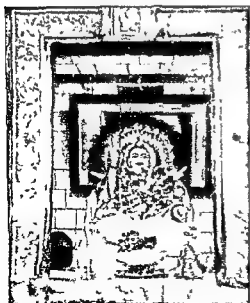

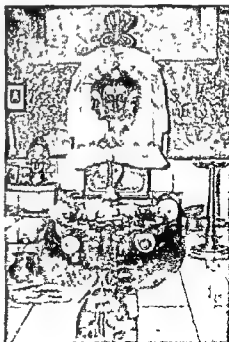
श्रीवत्समूर्ती, काशी

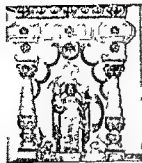
श्रीवत्समूर्ती, माणगाव

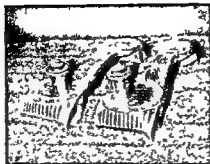
पर्वेश्वरमूर्ती, जौपुर

श्रीभीमालिंगस्थान, कोल्हापूर

महाविष्णुस्वरूप दत्त
(पट्टणकर, यडोदे)

घामोरीकरांना दिलेल्या
स्वामीसमर्थाच्या चरणपादुका

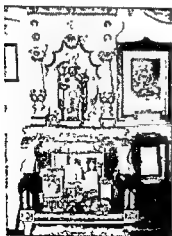
घामोरीकरांना स्वामी
समर्थांनी दिलेली दत्तमूर्ती

अजालकोट स्वामीसमर्थ, यडोदे

केडगाव दत्तमूर्ती

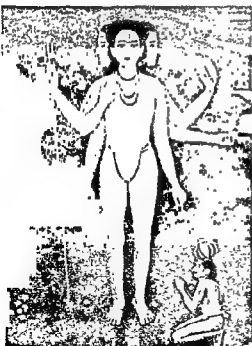
घामोरीकर दत्तस्थान, यडोदा

त्रिमूली श्रीदेव

श्रीबालदेव

त्रिमूली श्रीदेव

श्रीबालदेव बलवंत फडके याचे आराध्य देव

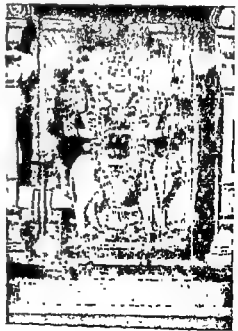
श्रीदत्तमूर्ती, छोणी भापकर

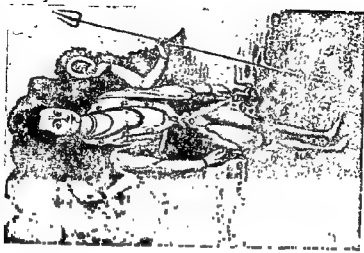
श्रीदत्तमूर्ती, फडके दत्तमंदिर, माधवनगर

वाघोली येथील दत्तमूर्ती

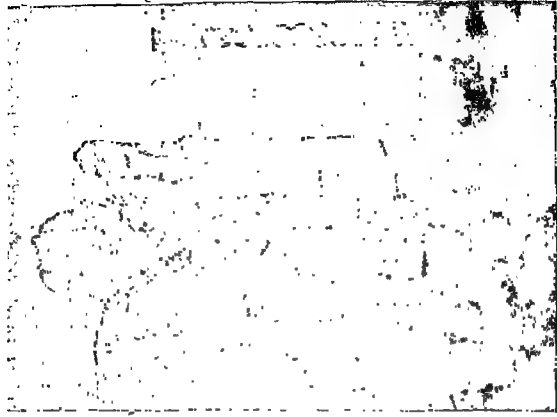
श्रीमूर्ती, आष्टी (जि. बीद)

एकमुखी श्रीदत्त

त्रिमूर्ती श्रीदत्त

श्रीदत्तमूर्ती, चोल

एकमुखी श्रीदत्त, नासिक

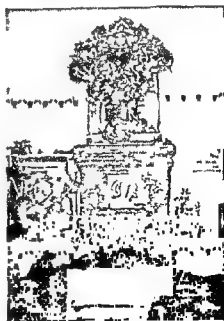
श्रीदत्तमूर्ती, संगमनेर

डमोई (गुजरात) श्रीदत्त

पालखीमधील श्रीमूर्ती नृसिंहपाटी

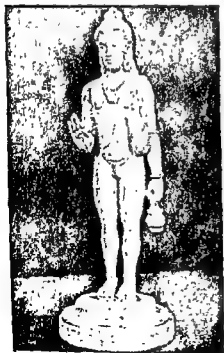
श्रीदत्तमूर्ती, विप्रज

दत्तमूर्ती, देवास

श्रीदत्त व श्रीजातायणकर

बालकभूत श्रीदत्त

गोरक्षारथ श्रीदत्त

एकदुर्लभ दत्त, माकुली

श्रीदत्तात्रेय, चोरपड

त्रिमूर्ति श्रीदत्त

श्रीदत्तगुप्ती, बारनेर

एकमुखी दत्तमूर्ती, अडवली

भीमादमंदिर, दत्तमूर्ती, कुटेचौक, पुणे

त्रिमुखी श्रीदत्त

२ श्रीदत्तात्रेय चरित्र-कथा

बालार्कप्रभमिन्द्रनील जटिल भस्माङ्गरागोज्ज्वलम्
शान्तं नादविलीनचित्तपवनं शार्दूलचमाम्बरम् ॥
ब्रह्मज्ञैः सनकादिभिः परिवृतं सिद्धैः समाराधितम्
आत्रेयं समुपास्महे हृदि मुदा ध्येयं सदा योगिभिः ॥

हा अत्रिनंदन बालरवीप्रमाणे कांतिमान आहे.
कृष्णवर्णाच्या जटेने युक्त असणाऱ्या याच्या
अंगावर भस्माची उटी खोमते. हा शान्त असून
अनाहत नादामध्ये मनोबामूचा लय झालेल्या
याने व्याघ्रावर परिधान केलेले आहे हा सनका-
दिकासाख्या ब्रह्मवेत्त्यांनी परिवेष्टित असतो,
सिद्धमुनी याची उपासना करतात, योगी लोक
मोठ्या संतोपाने यालाच आपल्या हृदयात स्थान
देतात. अशा या अत्रिनंदन श्रीदत्तात्रेयाचे आम्ही
सनापासून ध्यान करतो.

आत्रिऋषींची पूर्वपीठिका

श्रीदत्तात्रेय या दैवताचे काही विशेष पाहून
ज्ञाल्यानंतर आता त्यांच्या चरित्रकथेकडे वळा-
ययाचे आहे. दत्तात्रेयाची परंपरा पुढे कसकशी
वाढली हे आपण पाहूच; पण त्यांची पादवै-
भूमीही थेट वैदिक काळापर्यंत भिडणारी असल्याने
तेथूनच विकसित झालेल्या त्यांच्या पीठिकेकडे
प्रथम लक्ष देऊ

दत्तात्रेयांचा पिता म्हणून अत्री ऋषींचा उल्लेख
नेहमी येतो या अत्री ऋषींचा उल्लेख ऋग्वेदातील
पाचव्या मंडलात येतो. यातील ३७-४३ व
७६-७७ ही सूक्ते याच्याच नावावर आहेत.
याच्या जन्मकथेसंबंधी हकीगत अशी मिळते.
प्रजापतीने त्रिसंवत्सर नावाचे एक सत्र आरंभिले
होते. या सत्रात वाग्देवी प्रकट झाली. तिला
पाहून प्रजापती व वरुण यांचे मन चलित झाले.

त्या दोघांचे पतन पावलेले. वीर्य वायूने अग्नीत टाकले. या अग्निज्वालेपासून शृगू व निखाऱ्या-पासून अगिरा ऋषी जन्मास आले. या दोन सुंदर मुलांना पाहून वाग्देवीने प्रजापतीकडून आणखी एका मुलाची इच्छा केली. प्रजापतीच्या वीर्या-पासून प्रतिसूर्य असा एक पुत्र निर्माण झाला; तो अत्री होय. अत्री हे एक श्रेष्ठ प्रकारचे कुल असावे. अत्री व अनसूया ही जोडीही अनेकदा वेदातून येते. आणखी एक कथा अशी की, स्वायं-भुव मन्वंतरात ब्रह्मदेवाच्या नेत्रापासून वा मस्तक-पासून झालेला पुत्र म्हणजे अत्री होय. ब्रह्म-देवाच्या दहा मानसपुत्रांपैकी याला एक मानतात. कर्दम प्रजापतीची अनसूया नावाची जी कन्या ती अत्रीची भार्या होय. अत्रीने चतुरात्र नावाचा एक याग मुळ केल्याचा पुरावा सापडतो. लोकशासित राज्याचा पुरस्कार केल्यावरून यांना तुरुंगवास घडल्याचाही उल्लेख येतो. अग्नीत होरपळत असताना अत्रींनी याला सोडविले. सूर्यग्रहणा-संबंधी याला प्रथम ज्ञान झाल्यामुळे त्रस्त सूर्याला अत्री सोडवितो अशी समजूत दृढ झालेली दिसते.

याच्या कुळातले पुरुष कवी होते, लडवय्ये होते. यांनी केलेले पञ्चसूक्त ओजस्वी आहे. 'विसर्माणं कृणुहि वित्तमेपां । ये भुञ्जते अपूणन्तो न उक्थैः । अपन्नतान् प्रसवे वावृधाना । ब्रह्मद्विपः सूर्यांश्च याव यस्य ॥' (ऋग्वेद ५-४२-९) - 'जे लोक स्तोत्रे म्हणण्याचा धंदा करून पोट भरतात, पण दानधर्म करून देवाना संतुष्ट करीत नाहीत, त्यांचे धन तू क्षणमरही टिकू देऊ नकोस. तसेच सन्मार्गापासून भ्रष्ट झालेले, भरपूर मुले असल्यामुळे माजलेले व धर्माचा द्वेष करणारे असे जे दुष्ट असतील त्यांना तू सूर्यप्रकाशातून अंधारात ढकलून दे.' अत्री हा सप्तर्षींपैकी एक म्हणून मोठा कर्मनिष्ठ व तेजस्वी असा गणला गेला आहे. याला अनसूयेपासून दत्त, दुर्वास, सोम व अयंमा असे चार मुले व अमला ही मुलगी अशी अपरंपरे झाली. दाशरथी राम वनवासात

असताना याच्या आश्रमात आला असताना याने व अनसूयेने त्याचा चांगला आदरसत्कार केला. अत्रिसंहिता व अत्रिस्मृती असे दोन ग्रंथ याच्या नावावर असून योग, तप, कर्मविपाक, द्रव्यशुद्धी, प्रायश्चित्तविचार, असे अनेक विषय याने चर्चिते आहेत. वास्तुशास्त्रावरही याचा एक ग्रंथ असल्याचे सांगतात.

सती अनसूया

स्वायंभुव व वैवस्वत मन्वंतरांतील अत्रि-ऋषींची ही परनी. कर्दमाला ही देवहूतीपासून झाल्याचे सांगतात. पौराणिक वाङ्मयात एक थोर पतिव्रता म्हणून अनसूयेचा उल्लेख येतो. न खाता तीनमे वर्षे तपश्चर्या करून हिने शंकराला प्रसन्न करून घेतले. एकदा दहा वर्षे सतत दुष्काळ पडल्यामुळे लोक त्रस्त झाले असताना हिने स्वतःच्या तपःसामर्थ्याने गंगा आणली व दुष्काळाचे निवारण केले. मांडव्यऋषी मुळावर असताना एका स्त्रीचा धक्का त्याला लागला. 'सूर्योदयापूर्वी तू विधवा होशील' असा शाप तिला मांडव्याने दिला. ही स्त्री अनसूयेची मैत्रीण होती. तिने सूर्यच उगवू द्यायचा नाही असे ठरविले. त्यामुळे जगाची उपासमार होऊ लागली. मग अनसूयेने आपल्या तपोबळावर सखीचा शाप दूर करून सूर्योदय होऊ दिला. हिच्या सतीत्वाबद्दल व सामर्थ्याबद्दल उमा, लक्ष्मी व सावित्री यांना मत्सर वाटू लागला. त्यांनी ब्रह्मा-विष्णू-महेशास हिचे सत्त्वहरण करण्यास पाठविले. परंतु हिच्या पातिव्रत्याच्या प्रभावापुढे त्यांनाच लहान मुले म्हणून तिच्या आश्रमात राहावे लागले. या तीन देवांच्या अंघांनी अनसूयेस दत्त, दुर्वास व चंद्र असे तीन पुत्र झाले.

राम वनवासात असताना अत्रींच्या आश्रमात आला होता हे वर आलेच आहे. अत्रीच्या सूचनेवरून रामाने सीतेस अनसूयेच्या दर्शनास

पाठविले, अत्री ऋषींनी हिच्या तपोबळाचे वर्णन सीतेजवळ केले. सीतेने हिचे दर्शन घेतले तेव्हा हिची सर्व गात्रे शिथिल झाली होती. अंगावर मुरकट्या पडल्या होत्या, केस पांढरे झाले होते. दाऱ्याने हलणाऱ्या केळीप्रमाणे हिची अवस्था वनली होती. पतीबरोबर वनवासाला निघालेली सीता पाहून अनसूयेला तिचा मोठा अभिमान वाढला. तिने सीतेची प्रशंसा केली. नेहमी ताजी राहणारी माला, वस्त्र, भूषण, उटी, अनुलंपन इत्यादी वस्तू समर्पण करून तिच्याशी प्रेमाच्या गोष्टी अनसूयेने केल्या. रातीत्वाचा व पतिव्रतेचा मनोज्ञ आवेश अनसूयेच्या भाषणातून व्यक्त होतो. ती सीतेला म्हणाली,

‘सीते, धर्माकडे तुझे लक्ष आहे हे सुदैवच होय, मानिनी, नगरात असो वा वनात असो, अनुकूल असो वा प्रतिकूल-असो, ज्या स्त्रियांना भर्ता प्रिय आहे, त्यांना महाफलदायक लोक प्राप्त होतात. परी दुःशील असो, स्वेच्छाचारी असो, निर्धन असो, सुस्वभावी स्त्रियांचे तेच मुख्य दैवत आहे. सीते, भव्यपिक्षा इष्ट वांछव मला दुसरे कोणीच नाहीत. भर्ताच इहलोकी व परलोकी इष्टप्राप्तीचे साधन असल्यामुळे सेवेस योग्य आहे. सीते, ही दिव्य-माला, वस्त्र, भूषणे, उटी, मोठे मूल्यवान अनुलंपन मी तुला देते. तुझ्या अवयवांना या सर्व गोष्टी शोभतील. या दिव्य उटीने जनककन्ये, विष्णूला शोभणाऱ्या लक्ष्मीप्रमाणे तू आपल्या भार्याला शोभशील. सीतेचा याप्रमाणे यथोचित सत्कार करून अनसूयेने तिला सतीच्या धर्माचा उपदेश करताना म्हटले-

नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाऽशुभः ।
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयः ।

(वा. रा. २-११७-२१)

नगरात राहणारा वा वनवासी, अनुकूल वा प्रतिकूल, कसाही असो, आपला पती ज्या स्त्रियांनी प्रिय मानला त्यांना प्रकाशित असे परलोक प्राप्त होतात.

यानंतर अनसूयेने सीतेच्या स्वयंवराची हकीकत मोठ्या प्रेमाने विचारली. सीतेनेही आपली जन्मकथा व स्वयंवरकथा भोक्ठ्या मनाने अनसूयेस सांगितली. या वृद्ध मातेने दिलेले अलंकार सीतेने परिधान केले. अनसूया मातेचा आशीर्वाद घेऊन सीता रामलक्ष्मणाबरोबर वनगमनास सिद्ध झाली.

पुराणातील दत्तजन्म

वर वर्णन केलेल्या अत्री व अनसूया या दांपत्याच्या पोटी दत्तात्रेयाचा जन्म असून ब्रह्मा, विष्णू व महेश या तीन देवांचे अंश त्यांच्यात एकवटलेले आहेत. विष्णूच्या चोवीस अवतारांपैकी हा एक मानतात. निरनिराळ्या पुराणांतून याच्या जन्मकथा निरनिराळ्या असल्या तरी हा अत्रिवनसूयेचा पुत्र व विष्णूचा अवतार यात माथ एकवाक्यता आहे. वायुपुराण, ब्रह्मांड-पुराण, कूर्मपुराण, विष्णूपुराण, मार्कंडेयपुराण, धर्मोत्तरपुराण, पद्मपुराण अशा अनेक पुराणग्रंथांतून दत्तात्रेयाच्या ज्या विविध जन्मकथा व चरित्रकथा आल्या आहेत, त्यांची थोडक्यात ओळख करून घेऊ. भागवतपुराणातील कथा अशी आहे-अत्री ऋषी हा ब्रह्मज्ञानी पुरुषांत श्रेष्ठ होता. ब्रह्मदेवाने त्याला सृष्टी उत्पन्न करण्याची प्रेरणा दिली, तेव्हा तपश्चर्या करण्यासाठी तो आपल्या पत्नीसहचर्यांमार्फत श्रद्धापूर्वतावर गेला. त्या पूर्वताबरील अरण्यात पुष्पगुच्छांनी भरलेले अनेक पल्लवांचे व अशोकाचे वृक्ष असून त्यांतूनच निविळ्या नावाची नदी वाहात असल्यामुळे तिच्या उदकाचा नाद सर्वत्र श्रुत होता. त्या अरण्यात सुखदुःखादी द्वंदांचा त्याग करून अत्री केवळ वायू भक्षण करीत व प्राणायामाच्या योगाने आपल्या मनाचा निग्रह करीत संभर वर्षेपर्यंत एका पायावर उभा राहिला. ही कडक तपश्चर्या करीत असताना अत्री ऋषी, ‘जो कोणी या जगाचा नियंता आहे, त्यालाच मी शरण

आलो आहे, तरी त्याने मला आपल्यासारखी संतती द्यावी' असे नित्य चिंतन करी. अत्रीची तपश्चर्या चालू असताना प्राणायामरूपी इष्टनाने प्रदीप्त झालेला अत्री त्याच्या मस्तकगतून बाहेर त्रलोक्याला जाऊ लागला. तेव्हा अप्सरा, ऋषी, गंधर्व, सिद्ध, विद्याधर व सर्प हे ज्याच्या कीर्तीचे वर्णन करीत असतात असे ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश असे तीनही देव अत्री ऋषीच्या आश्रमात आले. नंदी, हंस व गरुड या वाहनांवर वसून आलेल्या व त्रिशूल, कमंडलू व चक्र अशी आयुधे धारण करणाऱ्या या तीन देवांनी अत्रींना साष्टांग नमस्कार दातला. त्यांची मनोभावे पूजा केली. अत्री ऋषीने त्यांना मनोभावे प्रार्थना करून म्हटले, 'देवहो, जगाची उत्पत्ती, पालन व संहार अशी कामे करणारे ब्रह्मा, विष्णू व महेश तुम्ही आहात. तुमच्यापैकी ज्या एकालाच मी बोलविले होते तो कोण ? मी येथे पुनप्राप्तीसाठी तप करीत आहे.' त्यावर त्या तीन देवांनी अत्रीस सांगितले, 'तू ज्या एका तत्वाचे ध्यान करीत आहेस त्याचेच आम्ही तिथेजण अंशभूत आहोत. ऋषे, तुझे कल्याण असो. आता तुला आमच्या अंशापासून जगप्रस्थात असे तीन पुत्र होतील आणि ते तुम्ही कीर्ती जगभर पसरवतील.' त्यानंतर वरप्राप्तीप्रमाणे अत्री ऋषीला ब्रह्मदेवाच्या अंशापासून सोम, विष्णूच्या अंशापासून योगशास्त्रात निपुण असा दत्त व शंकराच्या अंशापासून दुर्वास असे तीन पुत्र झाले.

(भागवत : ४.१.१७-३२)

ब्रह्मपुराणात थोडी निराळी कथा आहे. ब्रह्मा-विष्णू-महेश यांची पुत्रप्राप्तीसाठी अत्री ऋषी आराधना करीत होते. देव संतुष्ट झाल्यावर त्याने त्यांना विनंती केली, 'आपण माझ्या घरी पुत्ररूपाने जन्म घ्यावा आणि एक गुणवती व रूपवती कन्या पण द्यावी.' देवांच्या आशीर्वादाने अत्रीस दत्तात्रेय, सोम व दुर्वास हे तीन पुत्र झाले. जी कन्या झाली तिचे नाव शुभात्रेयी.

(१४८.२-४) वायुपुराणात वा कूर्मपुराणात अनसूयेच्या सतीत्वाची व पावित्र्याची संबंध असलेली एक कथा आहे. प्रतिष्ठान नगरीत कौशिक नावाचा एक ब्राह्मण नित्य वेदयागमनी असल्यामुळे त्यास आपल्या साध्वी पत्नीची विलकुल चाट उरली नव्हती. काही काळानंतर त्याला रोग जडून त्याची गात्रे झडू लागली. वेदयेने त्याचा त्याग केल्यावर तो घरी राहू लागला. त्याच्या पत्नीने त्याची मनोभावे सेवा केली. एकदा हा रोगी पती आपल्या पत्नीस म्हणाला, 'मला त्या वेदयेपासून राहायत नाही. तू मला तिच्याकडे घेऊन चल.' रात्रीच्या अंधारात कौशिकपत्नी आपल्या पतीला घेऊन वेदयेकडे निघाली.

वाटेत एक चमत्कार घडला. त्याच नगरात चुकीने चोर समजून सुळी दिलेला मांडव्य ऋषी सुळावर यातना भोगीत होता. या ऋषीला कौशिकाचा धक्का बसला. त्याबरोबर मांडव्याने कौशिकाला शाप दिला की, 'तू सूर्योदयापूर्वी मरण पावशील.' परंतु आपल्या पातिव्रत्याच्या प्रभावाने कौशिकपत्नीने सूर्योदयच थांबविला. त्यामुळे संबंध विदवच्छातच विघाड झाला. सर्व देव धावतून गेले. विदवाला वाचविण्यासाठी ब्रह्मदेवाने सती अनसूयेकडे मध्यस्थी करण्यासाठी विनंती केली. अनसूयेने कौशिकपत्नीला अभय देऊन सूर्योदय धडवून आणला. मांडव्याच्या शापामुळे मृत झालेला कौशिक पुनः जिवंत झाला. अनसूयेवर सर्व देव प्रसन्न झाले आणि त्यांनी तिला आशीर्वाद दिला, 'तुझ्या पोटी तीन देव जन्म घेतील.' मार्कंडेय पुराणातही अशीच कथा आहे.

आणखी एक लोकप्रिय वनलेली कथा अशी की, एकदा नारदाने अनसूयेच्या सतीत्वाचा गौरव उमा, रमा, सावित्री यांच्याजवळ केला. या तिघींनी अनसूयेचे माहात्म्य ऐकून मत्सर उत्पन्न झाला. त्यांनी आपल्या पतींना म्हणजे

महेश, विष्णू व ब्रह्मादेव यांना अतिथिरूपांत अनसूयेचे सत्त्वहरण करण्यासाठी अग्नीच्या आश्रमात पाठविले. तीनही देव अग्निआश्रमात आले. त्या वेळी अग्नी ऋषी आश्रमात नव्हते. अनसूयेने मतोभावे अतिथीचे स्वागत केले; आणि त्यांच्यासाठी भोजनाची सिद्धता केली. परंतु भोजनाच्या वेळी तीन देवांनी एक अट घातली; ते म्हणाले, 'तू विवस्त्र होऊन आम्हांस भोजन घालशील तर आम्ही तृप्त होऊ.' अनसूयेस गृहस्थधर्म पाळावयाचा होता. तिने पतीचे स्मरण करून होकार दिला. त्यांच्यावर, आपल्या पतीच्या चरणांचे तीर्थ टाकले. त्या क्षणी ते तीनही देव बालकरूपांनी आश्रमात दिसू लागले. अनसूया-मातेने विवस्त्र होऊन मातृत्वाच्या भूमिकेतून ममताने त्यांना भरविले. जगताची निर्मिती, पालन, विनाश करणारे तीनही देव बालरूपांनी अग्नीच्या घरी अडकून पडले. इकडे उमा, रमा व सावित्री आपापल्या पतीची वाट पाहून दमल्या. पतिशोधार्य त्या तिथीजणी अग्नीच्या आश्रमात आल्या. आपल्या सतीत्वाच्या प्रभावाने अनसूयेने आपल्या पतींना लहान बालके करून सोडले असल्याचे त्यांच्या ध्यानात आले. त्यांची दुःखित व दीन अवस्था पाहून अनसूयेने तीनही देवांना पूर्ववत रूप दिले. अनसूयेच्या सत्त्वसाक्षात्काराने संतुष्ट बनलेल्या देवांनी तिच्या इच्छे-नुरूप तिच्या पोटी येण्याचे मान्य केले. योग्य वेळी अनसूयेला विष्णूच्या अंशाने, दत्त, शिवाच्या अंशाने दुर्वास व ब्रह्मादेवाच्या अंशाने सोम (चंद्र) असे तीन पुत्र झाले.

विविध पुराणांतून आलेल्या कथांचा जो सारांश वर दिलेला आहे, त्यांपैकी शोवट्याच्या कथेचा अनुवाद सर्वत्र झालेला दिसतो. प्राकृत आपेत, दत्तात्रेयांच्या जन्मकथेवर जी अनेक आख्याने झाली, जन्मगीते झाली, पाळणे झाले, त्या सर्वांवर वरील कथेचाच मोठा प्रभाव दिसतो. नग्न होऊन भोजन वाढण्याची कल्पना

भागवत वा मार्कंडेय पुराणांतून नाही. परंतु नंतरच्या काळात सांप्रदायिकांच्या प्राकृत ग्रंथांतून या कथेलाच महत्त्व मिळालेले दिसते. भविष्यपुराणात तर या विकृत मागणीनंतर आणखी विकृत आचारांचा निर्देश आहे. तीन देवांची ही विचित्र मागणी पाहून सती अनसूयेने त्यांना शाप दिला. या शापामुळे विष्णूचे चरण, महादेवाचे लिंग व ब्रह्मादेवाचे शिर यांची पूजा होत राहिली. नग्न होऊन भोजन वाढण्याचेही अर्थ लोकांनी वसविले. कोणी असे सांगितले की, अनसूयेचे सत्त्वहरण करण्यासाठी हे तीन देव आले होते, तेव्हा साध्वी व पतिव्रता अनसूयेचे सत्त्वहरण करण्याचा सर्वात चांगला मार्ग म्हणजे तिला विवस्त्र होऊन वाढायला सांगणे. तीन देवांना सर्वात प्रभावी असा हा मार्ग वाटला. लज्जा, मर्यादा या विकारांचा त्याग घडल्याशिवाय देव पोटी कसे येतील ? असाही मुद्दा कोणी उपस्थित केला. कोणी 'वैवचरित्र अगम्य ? गहन । प्रत्यक्ष प्रमाण व अनुमान । संशय कुतर्क विकल्प त्यजून । करावे ध्वज आदरं ॥' (शुक्लीलामृतकार वामनदोषा) असा अर्थ लाविला.

याप्रमाणे दत्तात्रेयांच्या जन्मकथेचा अर्थ अनेकांनी लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. आध्यात्मिक अर्थाची एक मनोरम दिशा पाहण्यासारखी आहे. ब्रह्मा, विष्णू व महेश हे तीन देव समर्थ वरे. सर्व ऐश्वर्याचा भोग घेणारे. सृष्टीचा व्याप सांभाळणारे. परंतु मनात तिचेही कोठे तरी अस्वस्थ होते. कोणालाही समाधान नव्हते. सावित्री, रमा, उमा यांचा सहवासही अपुरा वाटावा इतकी बेचैनी. आईच्या प्रेमाचा, वात्सल्याचा अनुभव त्यांना नव्हता. त्यासाठी ते आसुसले होते. सती अनसूयेएवढी धोर पतिव्रता माता म्हणून लाभली तर ? या एका प्रश्नाने ते अधोर बनले. वात्सल्याच्या सुखाचा अनुभव घेण्यासाठी ते वेडावले. याच कल्पनेच्या विस्तारा-

साठी पनवेलच्या सर्. कृ. फडके या थोर दत्तो-
पासकाच्या चिरंजीवांनी, गो. स. फडके यांनी
दत्तजन्मावर एक नाटक लिहिले. 'ब्रह्म कैसें
वेढावले'. निगुण होते सगुणा आले ॥ घेऊनि
वसुदेवं गोकुळि नेले । यशोदेनें पाळले ॥' या एक-
माथाच्या अभंगापासून प्रेरणा घेऊन त्यांनी सन
१९५८ मध्ये दत्तजयंतीस 'दत्तावतार' नावाचे
एक अभिनव नाटक प्रसिद्ध केले. वात्सल्याच्या
अनुभूतीसाठी जन्म घेणे आणि मातेच्या दुधावर
पुष्ट होऊन जगदोद्धार करणे याची येष्ट देवा-
नाही भूक होती. ब्रह्मा-विष्णू महेश यासाठी
बालक बनले; हे दूध पिऊन सतुष्ट झाले,
अनसूयामाता पाजून सतुष्ट झाली.

श्रीगुरुचरित्रात दत्तकथा

दत्तपंथाच्या प्रमाणभूत वाटणारा मराठी
ग्रंथ म्हणजे 'श्रीगुरुचरित्र' होय. या आधीच्या
महानुभावाच्या 'सह्याद्रिवर्णन', 'दत्तात्रयवाळ-
क्रीडा' इत्यादी ग्रंथांचा निर्देश पुढे सांप्रदायिक
ग्रंथाचा विचार करताना आलेला आहे. आज
दत्तपंथावर सर्वात मोठा प्रभाव श्रीगुरुचरित्राचा
असल्याने त्यातील चौथ्या अध्यायात आलेल्या
दत्तकथेचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ प्रथमच
सुष्टिउत्पत्तीपासून ग्रंथकर्त्याने अग्नी ऋषीची
पूर्वपंढिका सांगितली आहे. ब्रह्मदेवाने आपल्या
मनस्तत्त्वापासून जे सात पुत्र निर्माण केले त्यांत
अग्नी एक प्रमुख होत. या 'अग्निऋषीची भावां ।
नाम तिचें 'अनसूया' । पतिव्रता शिरोमणि या ।
जगदंबा तेचि जाण ॥' (४.१२) या रूपवती व
गुणवती पतिव्रतेचे कौतुकपूर्ण वर्णन श्रीगुरुचरित्र-
कारांनी केले आहे. 'पतितेना करी भक्तीसी ।
मनोवाक्कायकर्मसी । अतिथिपूजा महाहर्षी ।
विमुख नव्हे कवणे काळी ॥ तिचा आचार देखोनि ।
सूर्य भीतसे गमनी । उष्ण तिसी लागे म्हणोनि ।
मंद मंद तपतसे ॥ अग्नि झाला अति भीत ।

शीतळ असे वर्तत । वायु झाला भयचकित ।
मंद मंद वर्ततसे ॥ भूमि आपण भिजनि देखा ।
नम्र जाहली तिचिया पादुका । शाप देईल म्हणोनि
एका । समस्त आम्ही भीतसीं ॥' (४.१७-२०)

अशा या अनसूयेचा मत्सर इंद्रादी देवाना
वाटू लागला. कारण ही आपल्या पातिव्रत्याच्या
प्रभावाने स्वर्गचे ऐश्वर्य घेईल; आपले स्वर्गा-
तले स्थान जाईल; अशी त्यांना भीती वाटली.
यानंतर अनसूयेचे सत्त्व हरण करण्यासाठी इंद्रादी
देवांच्या विनंतीवरून ब्रह्मा, विष्णू व महेश हे
तीन देव भिक्षुकांची रूपे घेऊन अग्नीच्या आश्र-
मापाशी आले. या वेळी अग्निऋषी जपतपादी
अनुष्ठानासाठी बाहेर गेले होते. 'आपण क्षुधेने
व्याकुळ झालो आहोत, तरी त्वरित भोजन
घालावे' अशी विनंती या भिक्षुकांनी केली.
सती अनसूयेने या तीनही भिक्षुकांचे मनापासून
स्वागत केले. नमन करून 'बैसकार करुनिपा ।
खालन केले चरण त्यांचे ॥ अर्घ्य पाद्य देऊनि
त्यांसी । गंधाक्षता पुष्पेंसीं । सर्वेचि म्हणतसे
हर्षी । आरोग्य सारिजे ॥' (४.३१-३२) यावर
हे तीन भिक्षुका म्हणाले, 'करोनि आलों आपण
आंधोळी । अनसूयेने त्वरित स्वयंपाकाची सिद्धता
केली. त्यांना पाटावर बसविले. तिचे सत्त्व
वेष्ट्यासाठी आलेले हे तीन भिक्षुक तिला म्हणाले,
'देखोनि तुजें रूप सुंदरी । अभीष्ट मानसी
आणिक वसे ॥ नम्र होऊनि आम्हांसी । अन्न
वाढावे परियेसी ॥' (४.३६-३७)

अतिथीची ही विचित्र मागणी ऐकताना पति-
व्रता अनसूया चिंतनात पडली. अतिथी विन्मुख
जाता कामा नयेत. 'माझें मन असे निर्मळ ।
काय करील मन्मथ खळ । पतीचें असे जरी तप-
फळ । तारील मज म्हणतसे ॥' (४.४०) अशी
साश्री तिला असल्याने तिने त्यांची मागणी कबूल
केली. 'पाकल्यानी जाऊनि आपण । चितन करी
पतीचे चरण । वस्त्रे फेडूनि झाली नम्र ।
म्हणे अतिथी वाळें माशी ॥' (४२) नम्र

होऊन अनसूया बाढावयास येऊन, पाहाते तो, खरोखरच 'तंव तेचि जाहली वाळका । ठाया पुढें लोळती ॥' (४३) सती अनसूयेसही वात्सल्य दाटून आले. 'कडे घेऊनि वाळकांसी । स्तनपान देतसे ह्मीं । एका सोडोनि एकासी । निवारण करी क्षुधेचें ॥' (४६) सर्व विदवाचे स्वामी असे हे देव, पण 'त्यांची क्षुधा निवारण । पतिव्रता-स्तनपानमात्रे ॥' (४८) तीनही बालके पिळग तृप्त झाल्यानंतर अनसूया मातेने त्यांना पाळ-ण्यात घालून अंगाई गीते गायला सुरुवात केली. एवढ्यात अत्री ऋषी आश्रमात आले. त्यांना नमस्कार करून सर्व वृत्तान्त अनसूयेने सांगितला.

अनसूयेच्या पतिव्रत्याचा प्रभाव पाहून अत्रीही संतुष्ट झाले. त्यांनी तिला घर मागण्यास सांगितल्यावर ती म्हणाली, 'तिचे वाळक आमच्या घरी । रहावे.आमुच्या पुत्रापरी । हेचि मागणें निर्घरीं । त्रिमूर्ति असायें एकरूप ॥' (६१) याप्रमाणे ही तीनही बालके आश्रमात राहिली. 'ब्रह्मामूर्ती 'चंद्र' झाला । विष्णुमूर्ति 'दत्त' केवळा । ईश्वरातें 'दुर्वास' नाम ठेविले । तिचे पुत्र अनसूयेचे ॥' यानंतर दुर्वास व चंद्र यानी निजस्थानास जाण्यासाठी मातेजवळ निरोप मागितला. 'तिसरा दत्त विष्णुमूर्ति । असेल तुम्हांते धरोनि चित्ती । त्रिमूर्ती निरिच्छत म्हणोनि सांगती । हें मनी घरायें तुम्ही ॥ त्रयमूर्ति तोचि जाण दत्त । ' सर्व विष्णुमयं जगत् ।' राहील धरोनि तुमचें चित्त । श्रीविष्णुमूर्ति दत्तात्रेय ॥' (६८-६९) याप्रमाणे विष्णुस्वरूप दत्तात्रेय 'त्रयमूर्ति ऐक्य होऊन' अत्रिऋषीच्या आश्रमात राहिला. यानंतर याच विष्णुरूप दत्तात्रेयाचे अवतार मागे कसे झाले व पुढे कसे झाले याचे निरूपण पुढील अध्यायात आले आहे. कलियुगातील पहिला दत्तावतार म्हणजे श्रीपाद-वल्लभाचा असून त्यांचीही चरित्रकथा आपण विस्ताराने पुढे पाहणार आहोत.

दत्तप्रबोधात दत्तकथा

अनंतसुत कावडीबाबा यांच्या 'श्रीदत्तप्रबोध' या ग्रंथात दत्तात्रेयांची चरित्रकथा आणखी विस्ताराने आलेली आहे. पहिल्या पंधरा अध्यायांत दत्तात्रेयांची जन्मकथा सविस्तर सांगून पुढे अनसूया, यदू, सहस्रार्जुन, परशुराम, गोरक्षनाथ इत्यादींना दत्तांनी केलेल्या बोधाचे वर्णन कावडीबाबांनी केले आहे. जनार्दनपंत, एकनाथ, दासोपंत, निंबराज इत्यादी भक्तांवर दत्तात्रेयांनी कृपा कशी केली याचेही निवेदन ग्रंथकर्त्याने रसाळपणे केले आहे. मुंजरूपातीत असा जो अनंत परमात्मा त्याच्यापासून चतुरानन ब्रह्मा व त्यापासून अत्री 'तो योगेश्वर अत्रिमुनी । अनसूया नामें त्याची पत्नी । ते पतिव्रता लावण्यखाणी । सदाचरण सुशीला ॥' (२. ६३) या अनसूयेचे वर्णन अनंतसुतांनी मोठ्या आवराने व प्रेमाने केले आहे. 'कार्यपु मंत्री वचनेपु दासी' अशी अनसूया कशी होती हे कवीने विस्ताराने सांगितले आहे. प्राचीन काळातील आर्य पाति-व्रत्याचा एक आदर्शच या अध्यायात उभा राहिलेला आहे. 'काता असावी सुशीळ । धर्मा-नुकुल वृत्ती सुदाळ । पोटी नसेचि कदा मळ । अति निर्मळ गंगावत ती ॥' (२. १२८) अशा-सारख्या अनेक सुरस व अर्थवाही ओव्या कावडी-बाबा सहजपणे लिहून जातात. श्रीपाळचागुणाची लोकप्रिय कथाही पतिव्रतेच्या माहात्म्यासाठी येथे आली आहे.

अशा पतिव्रतेच्या सहवासात अत्रीचा संसार सुरू होता. 'सिंहाद्रीतळी विराजित । आश्रम शोभत अत्रीचा' अशा या सुरम्य आश्रमात एकदा नारदाने या सोख्याचा आनंद लुटला. त्यानंतर तो ब्रह्मभूवनात गेला. त्याने पृथ्वी-लोकाचे सविस्तर वर्णन केले. अत्रीच्या निर्लेश व निर्दिक्कार वृत्तीचे वर्णन करून 'तेवीच त्याची कांता । अनसूया

ती तुमची स्तुपा समर्था । तिची साम्यता नये कोण्हा ॥' (५७) नारदाचे हे गुणवर्णन ऐकताच सावित्रीच्या मनात मत्सर व क्रोध निर्माण झाला. नारदाने आणखी कळ लाविली. 'उमा लक्ष्मी तूही । दासी तीतें साजाल ॥' (६४) मग काय विचारता ? सावित्री 'क्रोधें कापतसे थरथरा । दात खावोनि करकरा । शाप उच्चारु करु पाहे ॥' (६५) अशेच अवस्था कैलासात आणि वैकुंठात झाली. उमा, रमा व सावित्री मत्सराने वियहून गेल्या. 'सकल भेल्या काय पतिव्रता । एक उरली अनसूयाचि आता ?' असा प्रश्न लक्ष्मीने नारदास केला. 'कानामागोनि आली । तेचि केवी तिखट जाली' म्हणून लक्ष्मी कपटी झाली. त्यानंतर सावित्री, गौरी व लक्ष्मी या एकत्र भेटल्या असताना त्यांनी अनसूयेचे सत्त्व-हरण करण्याची योजना पक्की केली. स्त्री-हट्ट प्रमाण मानून ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांनी सत्त्वहरणाचा निश्चय केला. 'अग्नि नसता मदिरा । द्विजहूपें प्रगटोनि द्योती । नग्न भिक्षेते अवसरी । अति सत्वर भागावी ॥' (३. ४५) हा त्याचा विचार ठरला.

त्यानंतर विप्रवेप धारण करून हे तीनही देव पृथ्वीवरील सहपात्रितळी असलेल्या अग्नि-श्रृंगीच्या आश्रमात आले अशी तपासाठी बाहेर गेले होते. जातांना त्यांनी पत्नीस सांगितले, 'माझे चरणोदकें करून । ठेवी कमडलू भरून । मुज सकट वोडवता दाखण । करी सिंचन कार्य होय ॥' (४. ९६) अशी घरी नाही असे पाहून हे तीन देव विप्रवेपात तिच्या चारी आले आणि म्हणाले, 'माते, आम्ही तिथे ब्राह्मण । अति शुधेनें पीडिलो जाण । नग्न भिक्षा घाली भोजना । उदार पूर्ण तू होसी ॥' (४. १०१) हे ब्राह्मण असे विपरीत मागणे काय मागतात, असे अनसूयेच्या मनात आले. बरे, यांना तसेच विन्मुख राहून पाठवावे तर तेही योग्य नव्हते. मग तिने पतीच्या सांगण्याप्रमाणे केले 'पतिचरणतीर्थ-

करून । अक्षयीपात्र भरित पूर्ण । तें आदरे करी घेऊन । करी सिंचन तिघांवरी ॥ उदक सिंचिताचि घाल्वाळ । तिन्ही मूर्ति शाल्वा वाळ । सुहास्य वदन कोमळ । करिती कोल्हाळ सुधेनें' (४. ११२-१३) या तीन बालकांना पाहून अनसूयेसही पान्हा फुटला. याची नग्नभिक्षेची आवड पुरविण्यासाठी ती नग्न झाली आणि 'अतृप्त ते तृप्तपर्यंत । आडवे घेवोनिया पाजित । क्षुधानळ करविला शात । मतोपभरित तिघेहि' (४. ११६) त्या बाळाना मग तिने पायावर घेऊन न्हाऊमाखू घातले 'स्ववस्त्रें तेव्हा आग पुसी । देगी फुकिले कर्णासी' हा बारकावाही कावडीवावानी दिला आहे ही तीन बाळे कशी होती ? 'एक असे तो श्यामसुंदर । एक गौरवर्ण तो सुकुमार । एक दिसे कर्पूरगौर । नाटकी प्रियकर दीसती ॥' (४. १२०) अनसूयेने त्यांना अर्घाईगीत गाऊन होपविले.

काही वेळाने अग्निश्रृंगी परत आश्रमात आले. त्यांना सर्व वृत्तान्त समजला. 'बाळकांची पाहतां मुखें । श्रृंगि आनवला परम सुखें । म्हणे धन्य ईश्वराची कौतुकें । अलोलिके दावितो ॥' (४. १६१) आपल्या पत्नीचे भाग्य वर्णन करून अग्नी म्हणतात, 'गौरतो हा कमळासन । कर्पूर-गौर ते उमारमण । श्यामागी तो नारायण । पृथक् त्रिगुण बाळ झाले ॥ तुझे हेतु पुरवावया । श्रिमूर्तीस आली दया । बाळरूप घरोनिया । केली छायाकूपेची ॥' (४. १६४-६५) नारदानीही अग्निश्रृंगीच्या आश्रमात येऊन मागील सर्व वृत्तान्त सांगितला तिकडे उमा, रमा, सावित्री आपल्या पतीविना कपटी झाल्या. नारदानेच त्यांच्याकरता त्यांच्या पतीचा शोध घेतला. त्यांनी सिंहाचलावर येऊन आपल्या भ्रातराचे दर्शन घेतले अनसूयेची महती त्यांना पटली. त्यांना त्याचे पती परत मिळाले. या तीन देवांनीही अनसूयेची स्तुती केली. तिला आशीर्वाद देऊन तीन देव निघाले तेव्हा 'अनसूयेचे अतरी ।

किंचित् उठली खेद लहरी ॥' (७८१) कारण, तिला आता आश्रम परत रिकामा पाहवा लागणार अनसूयेची व्यथा देवानी जाणली आणि ते तिला म्हणाले, 'तुजें केले पय पान । ते अमृताहुनी गोड गहन । तेथें गुतले आमुचे मन । पुढती सेवन करू ते ॥ यासाठी मी शकर । तुझिये पोटी घरितो अबतार । दुर्वासनामे करी गजर । हा अमयवर घे माझा ॥' (७११९) याप्रमाणे ब्रह्मा व विष्णू यानीही तिला वर दिला

अनसूया पतिचरणावर निष्ठा ठेवून घागत असताना गर्भवती झाली तिचे तेज वाढू लागले योग्य समय येताच शकरानी अनसूयेच्या पोटी जन्म घेतला त्या बाळाचे नाव दुर्वास ठेवण्यात आले त्यानंतर अनसूयेच्या पोटी विष्णू व ब्रह्मदेव यानीही अवतार घेतले दत्त, चंद्र अशी नावे त्यांना मिळाली या तीनही बालकांच्या अतिशय मनोरम अशा लीला कावडीवावानी अकराव्या अध्यायात वर्णन केल्या आहेत त्यांना योग्य प्रकारची शिकवणूक अनसूयामातेने दिली आणि मुले वयात येताच ती म्हणाली, 'तरी आता तीर्थमिषें करून । करा अनन्यासी पावन । जगतीच करावया उद्धरण । अवतार पूर्ण तुमचे ॥' (११२३४) यानंतर ही तीनही बालके तीर्थयात्रेसाठी व जगाच्या उद्दारासाठी बाहेर पडतात त्यांना मातेचा आशीर्वाद मिळतो एकमेकांनी एकमेकास कसे साभाळावे हे सांगताना अनसूया म्हणते, 'दुर्वासा । ज्येष्ठ तू साभाळी राजसा । अतिक्रमणी मानसा । दुःख सहसा न द्यावे ॥ तेवीची माय वदे दत्तासी । त्रिगुणातीता सुत्र होतो । साभाळी थेंपटा ज्येष्ठ-पदासी । सुप्त दे चद्रासी वाळना ॥ सवेचि वदे त्या इहते । सुकुमारा ऐके वचनाते । भावे सेवुनी राहें उभयाते । शिरी या अजेते वदिजे ॥' (१२५०५२) यानंतर या त्रिमूर्तींनी बांधी, प्रयाग, गया, जगन्नाथ, रामेश्वर, गोवर्ण, सिवकाची, श्रीदत्ता...५

विष्णुकाची, पठरी, तुळजापूर, कोल्हापूर, महा-वल्हेश्वर, माहुली, सप्तशृंगी, न्यत्रकेश्वर, पुष्कर, इत्यादी सर्व तीर्थांच्या यात्रा करून निमूर्ती परत अत्रिम्हणीच्या आश्रमात आल्या या तेजो-राशेना पाहून सर्वांनाच अतिशय आनंद झाला

आपल्या या गोजिच्या मुलानी आता लग्न करावे, वंशविस्तार करावा असे माता अनसूयेस आणि अत्रिसे घाटू लागले परंतु दत्त व दुर्वास यानी विवाहास विरोध दर्शवून तत्त्वबोधाचा उपदेश मातेस केला स्नानादी कर्मे करून ही तीनही मुले ध्यानस्थ बसलेली असताना अत्री व अनसूया यांना ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांची दर्शन झाली मातापित्यास आपल्या स्वरूपाचा बोध देता देता 'गृहस्थाश्रम वीजें चद्रासी । सतति पावेल वृद्धीसी' अशी विनती बोधानी केली 'हे प्रत्यक्ष हरिहर । त्रिगुणात्मके धरिला अवतार । नासावया तिमिराघ कार । जगोद्धार करावया ॥' (१६१०७) याची खानी अनसूयेस पटली. तिचेही नित्य श्रमण करून लोकांचा पापताप दूर करण्याचे कार्य करू लागले दत्तानेयानी आपल्या मातेला केलेला तत्त्वबोध कावडीवावानी पुढील अध्यायात विवरून सांगितला आहे यानंतर यदू, सहजार्जुन, परशुराम इत्यादींना केलेला बोधही पुढे पतिसाव्या व छत्तिसाव्या अध्यायापर्यंत आला आहे मत्स्येन्द्र, गोरक्ष, भर्तृहरि, इत्यादी नाय-पथीयादी आलेला दत्तानेयाचा सवध प्रसिद्धच आहे कावडीवावानी या प्रवारे दत्तात्रेयाची चरित्रकथा साठएकसष्ट अध्यायात अति विस्ताराने परंतु रमाळपणे वर्णन केली आहे

'दत्तामाहात्म्या'त दत्तकथा

आधुनिक काळातील थोर दत्तावतारी श्रीवासु-देवानंद सरस्वती यानीही आपल्या 'श्रीदत्त-माहात्म्य' या ग्रंथात श्रीदत्तात्रेयाचे बोधचरित्र

झालेला वि. गो. नातू याचा 'श्रीदत्तचरित्रसार' हा एक ग्रंथ. याचा परिचय पुढे आपण करून घेणार असलो तरी येथे दत्तचरित्रापुरता संक्षेपाने विचार करू. या ग्रंथाच्या पहिल्या तीनचार अध्यायातील दत्तकथा इतर सांप्रदायिक ग्रंथांप्रमाणेच आहे. पहिल्या अध्यायात देवतानमन, सद्गुरुप्रार्थना इत्यादी विषय झाल्यानंतर दुसऱ्या अध्यायात सृष्टीची उत्पत्ती, अग्नीची तपश्चर्या, दत्तदर्शन, अनसूयासत्त्वहरण, नैर्मूर्तिजन्म इत्यादी विषय आले आहेत. जन्ममरणाचा फेरा ज्याला नाही असे चैतन्यमय ब्रह्म सर्वव्यापी होते. भाये-मुळे हे ब्रह्म कार्यरत होऊन ब्रह्मांड तयार झाले. घटपनावर ते अहंकाररूपाने नटले. क्षीरसागरात मुकुंद शोभू लागला. या कालमुकुंदापासून विधाता म्हणजे ब्रह्मदेव, सत्त्वापासून रजोगुण निर्माण झाला. विष्णुनाभिकमलपुद्गलानेच वेदाची रचना केली. विधिललाटातून जी कोप प्रकटला तो रुद्र वा शिव होय. विधात्याला मरीची, अगिरस, अग्नी, भृगू, पुलस्त्य इत्यादी मानसपुत्र झाले. त्यातीलच एक कर्दम असून त्याने स्वायंभुवकन्या देवहूतीस बरेले. 'त्याची कन्या अनसूया। ऋषि अग्नीची होत जाया ॥'

ही अनसूया परम उदार व मत्सरविरहित होती. अग्नी ऋषीही ब्रह्मदेवतपुत्रांना असल्यामुळे कैयळ ऐहिक सुखावर त्याची दृष्टी नव्हती. 'सर्व जनांसी बौद्ध्य व्हावे। जीवा मोक्षसुख लाभवे। ज्ञानपटल नासावे। प्रवृत्तिमार्गी राहूनी ॥ ऐहिक सुख मिळावे। परमतत्त्व ओढावे। उभय मार्ग साधावे। ऐसे पाहिजे मिळविले ॥' (३.२१-२२) असा कार्यभाग साधणारा आपणास पुत्र व्हावा म्हणून अग्नी ऋषी ऋक्षकुल पर्वतावर अनसूयेसहित तप करू लागले. अग्नीच्या या तपश्चर्येने देव सतुष्ट झाले, 'विद्वत्कार्यास कारण। सत्त्व रज तम त्रिगुण।' असल्याने 'विष्णु विधि उमारमण। ऋषिसंभोर ठाकले ॥' (२.२९) अग्नी ऋषींनी झोळे उभारून पाहिले, तो त्यांना

तीन देव दिसले. त्यांनी त्या तीन देवांची प्रेम-भराने स्तुती करताना म्हटले, 'अर्चित्य अनंत अवतर्क्य धन्य। अद्वितीय देवा तुम्ही ॥ प्रेमवशा तुमची गाठ। ह्रूनिया भक्तसंकट। जगत्कारणा देवा नीट। दाविता वाट सत्यमया ॥ सर्व न आपण दिसता। तुम्हावीण काहीच नसता। मोह होई आमच्या चित्ता। तव भायेचे हे पटल ॥ परतु जे स्मरती तुम्हा। त्यासी प्रसन्न ठेविता प्रेमा। अशा तुम्हा देण्या उपमा। शोधिता मला न सापडे ॥' (३.३१-३४) यावर देवांनी प्रसन्न होऊन सांगितले, 'ज्यासी तू नित्य प्राथिती। त्या जगत्कारणरूपासी। आम्ही असतो गुणभेदे ॥ योग्य पुत्र चावा तुजसी। म्हणूनि आलो या ठायासी। जसा कुमर तू वाछिती। तसेच आम्ही एकरूप ॥' (२.३८-३९) एवढे म्हणून देव अवतर्धान पावले व अग्नीच्या पुढे 'प्रसन्न चतुर्भुज दत्त ठाकले.' आम्ही आपणच अक्षभूत होऊन तुमच्या पोटी येऊ असा आशीर्वाद त्यांनी अग्नी ऋषींना दिला.

अग्नि-अनसूया सतोपून परत आपल्या आश्रमात आले. त्याची खानी झाली की, 'देवाचा अवतार मूळ। चतुर्भुज दत्त प्रेमळ ॥ भक्ताचा अक्षय साभाळ। करी त्यासी न वर्णवे ॥ प्रभु नाना वेष घेती। त्यांना भावे जे जे भजती। त्या त्या भक्ता सदा रक्षिती। श्रीगुरुदत्त प्रेममरे ॥ असता ते स्वरूपी अग्न। लोकांस तारण्या लागून। नानापरी वेष घेऊन। शोधिती भक्तगणाला ॥ त्या प्रभूसम प्रेमळ। कोणी कोठे नसे दयाळ। अनुभव जाणे भक्तमेळ। सर्वदाही सत्यपणे ॥' (२.४४-४७) अग्नी ऋषी आपल्या भायेंसह आश्रमात परत आल्यानंतर त्याचा ससार पुनः पहिल्याच रीतीने सुरू झाला. 'कोणी अतिथि अध्यागत। तेथून विमुख न जात।' अशा या संसाररत अनसूयेचा महिमा नारदानी लक्ष्मी, सावित्री व उमा यांना सांगितला. त्यांना या गोष्टीचा फार राग आला. आपण एवढ्या अस-

ताना ही अनसूया कोण ? असा त्यांना गर्व झाला त्यांनी अनसूयेचे सत्व हरण करण्यासाठी आपापल्या पतीस प्रोत्साहित केले. तीनही देव अतिथि-वेपाने अग्नीच्या आश्रमात आले. अनसूयेने त्यांचे स्वागत केले कारण अग्नी आश्रमात नव्हते या तीन देवांनी तिला इच्छाभोजन मागितले. 'तू अन्नही फार सुंदर ! वासना मनीं अनिवार ! पहावे विवस्न क्षरीर ! नन्न वाटो पोटभरी ॥' (२६६) अनसूया मनात अक्षित झाली पती घरात भसताना हे अतिथि आले, यांना विन्मुख पाठविणे तर योग्य नव्हे पतिवरणावर दुड भायना ठेवून तिने त्यांची मागणी पूर्ण केली पतींचे तपोबल आपणाय तारोल अशी भावना मनात धरून ती नन्न झाली व अन्न घेऊन बाहेर आली, तो 'अतिथि तेथें न दिसतो ! तीन वालें टाहो फोडितो ! स्तनी त्यांना धरिता सती ! क्षीरही निघें हे नवल ॥' (३७४) पतिव्रतांचे स्तनपान करून तीनही देव सतुष्ट झाले.

योडना वेळाने अग्नी ऋषी आश्रमात आल्यावर त्यांना सर्व वृत्तात समजला 'पौर्णिमा दुपार मार्गशीर्ष ! परमात्मा सम निर्दोष ! प्रकटे विस्वात सतोप ! वसत फुलला हर्षणि ॥ घडती दैवी चमत्कार ! सृष्टि प्रसन्न सुंदर ! अग्निआश्रमी सभा-वार ! जिकडे तिकडे शुभचिन्हें ॥' (२१-८१) अमा वातावरणात अग्नीऋषींनी देवाना विनविले, 'पाळणा रिता नसावा' कारण उमा, रमा, सावित्री आपल्या पतींना नेण्यासाठी आल्या हात्या त्यावर देवांनी त्यांना आशीर्वाद दिला 'चंद्र ब्रह्मा चंद्र मढली ! हर दुर्वास तपोबळी ! योगेश विष्णू तुम्हाजबळी ! त्रैमूर्ति दत्त राहिल ॥' (२९४) असे म्हणून देव अतर्धान पावले या अतर्धान पावणाऱ्या दत्ताचे स्वरूप कसे होते ? 'तीन शिरे व महा हात ! वालसूर्यप्रभा दिसत ! माला कमंडलु अमृत ! अधःहस्तां तयाच्या ॥ त्रिशूल डमरू मध्य करी ! शंख चक्र वरच्या करी ! सस्मित वाळ अघातरी ! मुकुट तेजस्वी

मस्तकी ॥ अगरखा अग्नी हिरवा ! जरीकाठी शोभे वरवा ! ऋषिपुत्री सिद्ध भेटावा ! जटाधारी सगे अमे ॥ चार वेद श्वान वाजूस ! कामधेनूचा निवट वास ! मनोहर दत्त भक्तान ! स्वयंप्रकाश मुद्दे दावी ॥' (२९६-९९)

'श्रीदत्तचरित्रसार' कत्यांनी पुढल्या अध्यायात कौशिक विप्राची कथा निवेदन केली आहे या प्रसंगी सती अनसूयेचा प्रभाव पाहून देव सतुष्ट झाले त्यांनी आशीर्वाद दिला अनसूयेने देव पुनः रूपाने यावेत अना घर भागितला त्रिगुणात्मक देवाचे ध्यान करीत 'सगर्म होई अनसूया ! तेणे ती फार शोभली ! अग्नी कांति दिव्य चटली ॥' (३४५-४६) याच अवस्थेत अग्नि अनसूयेत दर्शन देण्यासाठी 'त्रैमूर्ति ऐक्य होऊन ! उभे पुढनात अघातरी ॥' ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांच्या एकत्रीकरणातून अनिवरद दत्तात्रेयाचा जन्म झाला. 'मार्गशीर्ष उत्तम मास ! प्रदोष काळी पौर्णिमेस ! वृषभ लग्न वीच रास ! शुभवारी जन्म झाला !' (३५१) अग्नी ऋषींच्या आश्रमात सनातन ब्रह्माचे रूप वाहू लागले त्याच्या अतर्क्य लीला सुरू झाल्या एकदा दत्त डोहात आजून खेळू लागले त्याचे मित्र व ऋषिगण त्याचे एक नवीन रूप पाहू लागले 'आपल्या माडीवर ते घेती ! स्वभावा कातारूपाने ॥ मद्यमासही स्वीकारून ! बहुत चालविले गायन ! अमंगळ रूप धरून ! परीक्षा घेती दत्तमूढ ॥' (३७२-७३) यानंतर प्रह्लादादिकाना दत्तांनी दिलेल्या उपदेशाचे वर्णन दिले आहे आधुनिक दत्तावताराच्या चरित्रकथाही दत्तचरित्राच्या संदर्भात आल्या आहेत.

दत्तांचे सोळा अवतार

दत्तात्रेयाचा आश्रम सिंहाचलावर असून ते स्वेच्छाविहारी व स्मर्तृगाभी म्हणजे स्मरण करणाऱ्यास त्वरित भेटणारे आहेत माहूर,

पाचालेश्वर, कोल्हापूर ही दत्तात्रेयाची विहार-स्थाने प्रसिद्ध आहेत अवतारकार्य पूर्ण करण्यासाठी दत्तात्रेयांनी सोळा अवतार घेतल्याचा वृत्तान्त श्रीवासुदेवानंद सरस्वतींनी आपल्या 'श्रीदत्तात्रेय पौंडरावतार' या ग्रंथात विस्ताराने प्रत्येक अवताराच्या जन्मतिथीसह दिलेला आहे. ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र अनी पुत्रप्राप्तीसाठी पत्नीसह हिमालयात तपश्चर्या करीत होते त्याच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन प्रत्यक्ष भगवान कार्तिक शु १५ बुधवारी कुमिका नक्षत्र असताना प्रकट झाले त्याचे रूप स्कंदिकासारखे होते दत्तात्रेयाचा हा अवतार योगिराज म्हणून प्रसिद्ध आहे पुढे अनी ऋषींनी ऋक्षपर्वतावरील परमशीर्षावर शमरवर्षे तप केले त्याच्या मस्तकातून उग्र तेज बाहेर पडू लागले त्यामुळे सर्वत्र भीतीचे वातावरण पसरले ब्रह्मा-विष्णु-महेश असे तीनही देव अनीच्या पुढे येऊन उभे राहिले त्यांना पाहून अनीने विचारले, 'मी एकाचेच चिंतन करीत होतो अने धमत्ता, तुम्ही तिघे येथे कोण व का आलात?' त्यानंतर तीन देव म्हणाले, 'ज्या एकाचे ध्यान तू करतोस तोच आम्हा तिघात आहे' असे म्हणून ते गुप्त झाले आणि अनीच्या पुढे तप्तसुवर्णकांतीप्रमाणे तेजस्वी, हसतमुख व पद्मभुज असे रूप प्रकट झाले हा दिवस कार्तिक कृ प्रतिपदा, गुक्वारचा होता हा दत्तावतार अत्रिवरव म्हणून प्रसिद्ध आहे या अत्रिवरदाने अनी ऋषींना वर मागण्यास सांगितले अनीने 'तुमच्यासारखा पुत्र असावा' असा वर मागितला त्यावर 'मी तुम्हास वर दिलेला आहे' म्हणून वालरूपातील आपले स्वरूप त्यांनी प्रकट केले. ते दिग्बरूप मदनासारखे सुंदर व नीलमण्याप्रमाणे तेजस्वी होते मूस चंद्राप्रमाणे व हात चार होते हाच दत्तात्रेयाचा स्वयंदत्त असा तिसरा अवतार कार्तिक कृ द्वितीया, शुक्रवार या दिवशी दत्ताचे हे रूप प्रकट झाले याला दत्तात्रेय असेच नाव आहे या मोहक पुत्राप्रमाणे

आपणाला औरस पुत्र असावा अशी इच्छा मनात धारण करून अनी ऋषी पुन तप करू लागले उग्र तपाने त्याच्या शरीरात कालाग्नी प्रकट झाल्यामुळे त्याचा दाह होत राहिला तेव्हा शमनार्थ भगवान अतिशय शीतल अशा रूपात प्रकट झाले. मार्गशीर्ष शु १५ बुधवार या दिवशी अनसूयेच्या पोटी आलेला हा चौथा अवतार कालाग्निशमन या नावाने प्रसिद्ध आहे

याच वेळी रुद्राचा अश दुर्वास, ब्रह्मदेवाचा अश चंद्र व विष्णूचा अश दत्त असे तीनही देव प्रकट झाले कालाग्निशमनाच्या दर्शनास देव, ऋषी, गधर्व इत्यादी जमा झाले होते त्या वेळी दत्तानी आपले वालरूप टाकून योगीजनास प्रिय असे प्रीढ रूप धारण केले त्यांना गर्भवास नसला तरी भक्तकामनाप्रोत्पत्त जी हा प्रीढ अवतार मार्गशीर्ष शु १५ गुक्वार रोजी त्यांनी घेतला, तो योगीजनवल्लभ नावाने प्रसिद्ध असून हा दत्ताचा पाचवा अवतार म्हणून ओळखला जातो या अवताराने आपल्या नाना लीला लोकांना दाखविल्या योगीजनवल्लभ कधी ध्यानस्थ असत, कधी शिष्यांना उपदेश करीत एकदा त्यांनी आपल्या शिष्यवर्गाला अरण्यरूप प्रपंचाचे दर्शन घडविले काम हा जवडा पसरलेला सिंह, क्रोध हा रागीट सर्प, मोह हा डोह, असा रूपकावर लोकांची म्हणावी तशी श्रद्धा वसेना लोकांनी त्यांना सोडीनात तेव्हा त्यांनी एकदा गुप्त होण्यासाठी एका सरोवरात बुडो मारली काही शिष्य निराश होऊन निघून गेले पण काही निष्ठावत शिष्य वर्णानुवर्ण तसेच सरोवराकडील राहिले आपल्या भक्तांच्या ज्ञानाची व भक्तीची वखोटी पाहण्यासाठी श्रीदत्तात्रेय कोणत्या रूपात प्रकट झाले ? 'एक नग्न स्त्री घेऊन । योदत्त सीरी घेऊन । स्वयं नग्न होऊन । ग्रीवा वरुनि राहिला ॥ स्वाश्रया जी स्वविषया । नारी झाली ती आदिमाया । ता अनी वसोनिया । वाघें बाजयोनिया गातने ॥ तीत करोनिया पान । दक्तीचे उच्छिष्ट घेई आपण ।

तिला देई वीर चर्बण । वाळ पाहोनी पळाले ॥'
या नग्नक्रीडेचे रहस्य उलगडण्याचा प्रयत्न
अनेकानी केला आहे विवेक व श्रद्धा याची
कसोटी पाहणारा दत्तानेयाचा हा सहावा
अवतार पोप शु १५ बुधवार रोजी झाला असून
तो लीलाविदम्बर या नावाने प्रसिद्ध आहे

दत्तगुरु एकदा फिरत फिरत बद्रीकावनात गेल.
तेथ त्यानी अनेक सिद्ध पाहिले त्यात काही नग्न,
काही मौनी, काही ध्यानस्थ, काही कामक्रोधी
असे होते त्यांना सन्मार्गास लावावे म्हणून
दत्तानेयांनी कुमाररूप धारण केले योगमुद्रा
धारण करून त सिद्धांच्या मेळाव्यात उभे राहिले
त्यांच्यातील सवाद असा होता

सिद्ध-तू कोण आहेस ?

दत्त-मी अप्रतीत रूप आहे

सिद्ध-तुझा आश्रय कोणता ?

दत्त-मी अनाथ आहे व निराश्रय आहे

सिद्ध-तुझा योग व क्रिया कोणती ?

दत्त-अक्रिय व चित्रयोग

सिद्ध-तुझा गुरु कोण ?

दत्त-गुरु नाही

सिद्ध-मुद्रा कोणती ?

दत्त-मायातीत निरजनी

सिद्ध-पाहतोस काय ?

दत्त-सर्वत्र दिसते ते

सिद्ध-तुझे ध्येय काय ?

दत्त-ध्यानाच्या अभावाने जे समजायचे ते

सिद्ध-तुझा मार्ग कोणता ?

दत्त-ज्या मार्गाने सुख होईल तो

श्रीदत्तानी अशा उत्तराची व सिद्धीच्या
चमत्कारानी त्या सिद्धाचा गर्व दूर केला श्री
गुरूनी त्यांना योगदीक्षा दिली माघ शु १५
गुरुवार रोजी झालेला हा सिद्धराज नावाचा
दत्तानेयाचा सातवा अवतार सिद्धीला कामनेची
जोड नसावी हे पटविण्यासाठी दत्तानी रूपातीत,

गुणातीत, ज्ञानयोगयुक्त असे सहजस्थितीमधील
रूप प्रकट केले फाल्गुन शु १० रविवारी
प्रकट झालेला हा दत्ताचा आठवा अवतार
ज्ञानसागर या नावाने ओळखला जातो आपखी
एका प्रसंगी सिद्धांना बोध देण्यासाठी चंद्र शु
१५ मंगळवार रोजी दत्तानी विश्वमराध्वत
नावाचा नववा अवतार घेतला वैशाख शु १४
बुधवार रोजी दत्तानेय अन्नाहण भिक्षुरूपाने
प्रकट झाले त्याचे हे रूप सुवर्णाप्रमाणे काति-
मान व तारण्यमदाने पूर्ण असे होते त्याच्या
अंगावर चंदनमिश्रित भस्म होते एका हातात
भिक्षापात्र व दुसऱ्या हातात दंड होता बरोबर
एक काळा कुत्रा होता अशा याटात ते शील-
नामक ब्राह्मणाच्या घरी थांब असताना पानावर
जाऊन एकदम बसले ब्राह्मणास क्रोध आला
दोघांच्यात वादविवाद झाला ब्राह्मण रागावून
दत्ताना म्हणाला, 'तू वेदाचा अधिकारी नाहीस,
तुला वैदिक वस्त्रे म्हणावे ?' यावर दत्तानी
आपल्या कुन्याफरवी चारी वेद म्हणून दाखविले
ब्राह्मण चकित झाला व दत्तगुरूंना शरण गेला
हा भिक्षावेपधारी असा दत्तगुरूचा मायामुक्ता-
बधूत नावाचा दहावा अवतार होय याच नावाचा
आणखी एक अवतार ज्येष्ठ शु १३ शुक्रवार
रोजी प्रकट झाला त्या वेळी त्याचे रूप सावळे व
सुंदर होते माडीवर एक सुंदर स्त्री होती स्त्री-
सह मद्य व मांस याचे सेवन ते करू लागले, तेव्हा
त्याच्या भोवतीचे ब्राह्मण त्यांना सोडून गेले
तेव्हा मायामुक्ताबधूत नावाचा हा अकरावा
अवतार स्वतः शीघ्र म्हणाला, 'ही स्त्री म्हणजे
माया ती दुष्टसंगापासून मुक्त करते योगाला
अनुकूल व सुखदायक अशी ही आहे'

एकदा देवदानवाच्या धनधोर युद्धात देव
पराभूत झाले बृहस्पतीच्या सांगण्यावरून दोघे
दत्तानेयांना शरण गेले त्या वेळी दत्तानी त्यांना
आपाद शु १५ शनिवार या दिवशी बरील-
प्रमाणेच दर्शन दिले 'नग्न युवती माडीवर ।

घेवोनिया वारवार । चुवन घेई धरोनि कर । प्रेम-
भर आणोनि ॥' परंतु अशाही रूपात देवाची
भक्ती त्याच्यावर जडली दत्तानी त्यांना अभय
देऊन युद्धासाठी पाठविले जमासुरादी दानव
देवाचा पाठलाग करीत दत्ताश्रमात आले व
त्यांनी आदिगुरूच्या भाडीवरची स्वीच पळवून
नेली. त्यात त्याचा नाश झाला दत्तात्रेयाचा हा
वारावा अवतार आदिगुरू या नावाने प्रसिद्ध आहे

श्रावण शु ८ सोमवार या दिवशी दत्तात्रेय
एकदा काळ्या आवळीच्या खाली सस्कारहीन
अशा वेपात प्रकट झाले हा दत्ताचा शिवरूप
नावाचा तेरावा अवतार भाद्रपद शु १४ गुरु-
वार या दिवशी कृष्ण आवळीच्या मुळाशीच
दत्ताचा वैवदेवावतार नावाचा चौदावा अवतार
प्रकट झाला आश्विन शु १५ बुधवारी यदु-
राजास श्रीदत्त दिगंबर भेटले व त्यांनी आपल्या
चौवीस गुरूपासून आपण काय काय घेतले
याचा त्याला बोध केला दत्ताचा हा पंधरावा
अवतार दिगंबर या नावाने प्रसिद्ध आहे कार्तिक
शु १२ बुधवार रोजी इब्रनील मण्याप्रमाणे
काती असलेले दत्तात्रेय भक्तांच्या समोर प्रकट
झाले हा त्याचा श्यामकमललोचन नावाचा
सोळावा अवतार होय दासीपताच्या उपासना-
परंपरेत या सोळा अवतारांचे जन्मोत्सव पाळले
जातात दासीपताना दत्ताचा सनावा सर्व-
ज्ञावतार मानून त्याचाही जन्मोत्सव पाळण्याची
रीत आहे प्रत्येक अवताराच्या जयतीकालानुसार
अनुक्रमे १) नारळ २) कदलीफळ ३) इक्षू
४) पचामूत ५) भौक्तिक ६) अन्न ७) पुस्तक
८) मंदिर ९) गाय १०) दध्योधन ११) मद्य
१२) सुवर्ण १३) उदक १४) ताबूल १५) वस्त्र
१६) रौप्य, अशी दाने करण्याचीही प्रथा आहे

दत्तात्रेयांचे व्यक्तित्व

दत्तात्रेयांच्या चरित्रातील नाना प्रकारच्या
कथा पाहिल्यानंतर त्यांच्या बहुविध व्यक्तित्वाचा

प्रत्यय येतो भक्तजनासाठी नाना रूपानी व
नाना गुणानी प्रकट होणारा हा अविनाशी दत्त-
प्रभू सचारी आहे, हे आपण पाहिलेच आहे योग,
ज्ञान, सन्यास, भक्ती, वैराग्य यांच्या आदर्शभूत
आचरणाने मुक्ती व भक्ती याची प्राप्ती सर्वांना
श्रीदत्तकृपेने मिळत असल्याचे अनुभव सर्वत्र
आहेत पिशाच व अवधूत या रूपातही दत्तात्रेयाची
दर्शने अनेकाना झाली आहेत दत्त योगी म्हणून
अवधूतस्वरूपाचा पतमहाराजांनी 'गगनमठीचा
योगी' असे म्हटले आहे अवधूत व दत्तात्रेय
यांचे साप्रदायिकांनी ऐक्य मानले आहे अवधूताची
अवस्था ही दत्ताशी एकरूपच आहे खरे पहाता
दत्तात्रेय 'अवधूतशिरोमणी' व आहेत नाथ-
महाराजांनी दत्ताना अवधूत असेच म्हटले आहे.
'तो अवधूत जाण दत्तात्रेय' असे त्याचे वचन
आहे दत्तावधूत हे विष्वगुरू, आदिगुरू म्हणूनही
प्रसिद्ध आहेत समदर्शी, महायोगी, योगपती,
महामुनी, महाविष्णू, महायोगीश्वर, लोकनाथ-
शान्तात्मा-महाप्रभू इत्यादी नावांनी दत्तात्रे-
यांच्या विविध कार्यांचा गौरव केलेला आढळतो
श्रीहृपति आपल्या नैपथीय चरित्रात दत्तात्रेयाचा
उल्लेख 'अनघ' म्हणून केला असून माघाने
'शिशुपालवधा'त दत्तास 'अविनाशी विप्रह'
व 'सिद्धदेहसपन्न' असे संबोधून वर्णन केले
आहे. गुह्यपरा नष्ट झाल्यावर वैदिक धर्माचे
रक्षण करण्यासाठी भगवान दत्तात्रेयांनी अनी
व अनसूया यांच्या पोटी जन्म घेतला, असे
माघाचे सांगणे आहे

महर्षी अनी याचे पुत्र दान म्हणून जगास
मिळाले, म्हणून दत्त आनेय दत्तात्रेय वनले 'अनेर-
पत्यमभिकाक्षत आह तुष्टो । दत्तो मयाऽहमिति
यद् भगवान् स दत्त ॥' (२७, ८) असे भागवतात
म्हटले आहे भक्तराज प्रल्हाद, राजा आयू, यदु-
राजा यांच्याप्रमाणेच दत्तानी सहस्रार्जुन, परधुराम,
अलकं इत्यादींना उपदेश देऊन कृतार्थ केले स्वतः
ईश्वरी अवतार असताना सुद्धा साधकजीवनास

आदर्श व्हावा म्हणून अशी याच्या आदेशानुसार गीतमी वनात दत्तानी दीर्घ तपश्चर्या केली त्याच्या तपश्चर्येचे स्थल आत्मतीर्थ या नावाने प्रसिद्ध आहे ससारी जीवाचा ताप नाहीसा करण्यासाठीच प्रामुख्याने हा अवतार मातला जातो दुखे शेवटपर्यंत राहाणार म्हणून दत्ताचा अवतारही चिरजीव आहे त्याचे स्मरण करताच ते धावत येतात दलादन मुनीनी दत्तात्रेयाचे स्मरण केले व त्याच क्षणी ते त्याच्यासमोर प्रकट झाले पार्वतीचे ज्येष्ठ पुत्र श्रीकार्तिकेय स्वामी यानाही उपदेश दत्तानेपाकडून झाला, तो अवधूतगीता या नावाच्या ग्रंथात मिळतो विष्णुदत्त, साध्यदेवगण, दलादन ऋषी, पिंगलनाम इत्यादी श्रेष्ठ पुरुषांना दत्तानेपाचा कृपाशीर्वाद प्राप्त झाला होता भगवान परशुराम याने दत्तानेपाकडून भगवती त्रिपुरसुंदरीचे माहात्म्य श्रवण करून उपासनाविधी प्रचारात आणला श्रीदत्तानीच परशुरामास श्रीविद्येचे रहस्य समजावून सांगितले सर्वत अवधूतासही हे रहस्य दत्तानीच समजावून दिले होते

‘दत्तसहिता’ या दत्तप्रणीत ग्रंथाचे सार स्वतः परशुरामाने सहा हजार सूत्रात काढले होते परशुरामाचे शिष्य सुमेधा (हरितामनऋषी) यानी याचा सारास ‘त्रिपुरारहस्य’ नावाच्या ग्रंथाच्या ज्ञानखंडात दिला आहे अवधूतगीता, जीवन्मुक्तगीता, त्रिपुरारहस्य, श्रीगुरुचरित, कायबोध, अद्भुतगीता विद्यागीता, दत्तात्रेय-योगशास्त्र, दत्तप्रबोध, दत्तमाहात्म्य, दत्तात्रेय-चंद्रिका, दत्तात्रेयसर्वस्व, श्रीगुरुलीलामृत, योग-गीता, दत्तगीता, गुरुगीता इत्यादी सांप्रदायिक ग्रंथातून दत्तानेपाचे कार्य व व्यक्तित्व याची पुष्कळ माहिती मिळते ज्ञानदीप्रबोध, दत्तात्रेय-गोरक्षउपनिषद, दत्तगोरक्षकवच, दत्तगोरक्ष-गीता, अद्वैतश्रुतसार इत्यादी काही प्रसिद्ध व अप्रसिद्ध ग्रंथातून दत्तात्रेयाचे माहात्म्य वर्णन केलेले आढळते स्वतःच्या दिनचर्येच्या निमित्ताने

दत्तात्रेयाचा संचार सर्व भारताभर असतो हे आपण पाहिले आहेच. सौराष्ट्रातील गिरनार पर्वत, राजस्थानमधील अजु, नर्मदातीरावरील अनसूयातीर्थ, गड्डेदर, नारेंदर, म्हैसूरवडील वडूर जिल्ह्यातील ‘चंद्रदोणगिरी’ (वावा दुडण गाह वलदर याची गुहा), गोमतघात साखळी, निवेद्रमकडील शुचिन्द्रम्, वादा जिल्ह्यातील चित्रकूट जवळील अनसूया-आश्रम, दद्रीवेदार यात्रेमधील तुंगनाथजवळील मडलचही डोंगरा-जवळील अग्रिअनसूया आश्रम, नेपाळमधील भटगाव अथवा भातपुर, आश्रमामध्ये कुल्गट्टी, उत्तर प्रदेशात वाराणसी, अशी कित्येक दत्त-क्षेत्रे भारताभर विखुरलेली आहेत गाणगापूर, नृसिंहवाडी, औद्वर, कोल्हापूर, अक्कलकोट इत्यादी क्षेत्रे दत्तप्रेमी मराठी व कन्नड-तेलुगू लोकाना सारखीच बदनीय आहेत अशा क्षेत्रातून भगवान दत्तात्रेयाचे साक्षात्कार अजूनही होतात श्रीदत्तगुरुचे अवतारकार्य ब्रह्मपुराणात खालील-प्रमाणे सांगितले आहे—

भूयो भूतात्मनो विष्णो प्रादुर्भावो महात्मन ।

दत्तात्रेय इति स्थात क्षमया परया युत ॥

तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु भवेषु च ।

चातुर्वर्ण्यं च सङ्कीर्णं धर्मे शिथिलता गते ॥

अतिवर्धते चाधर्मे सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते ।

प्रजासु शीर्षमाणासु धर्मे चाकुलता गते ॥

सयज्ञा सक्रिया वेदा प्रत्यानीता हि तेन वै ।

चातुर्वर्ण्यमसङ्कीर्णं कृत तेन महात्मना ॥

अर्थ—जो सर्व भूतमानाचा अंतरात्मा, अशा त्या विष्णूना दत्तात्रेय नामक क्षमाप्रधान अवतार झाला वेद, कर्मकांड आणि यज्ञप्रक्रिया याचा लोप होऊ लागला असताना, धर्म शिथिल वनून अधर्म वाढला असताना आणि सत्य नष्ट होऊन असत्य स्थिर होत असताना, प्रजा न्हास पावू लागल्या असता आणि धर्म व्याकुळ झाला असता त्याने वेदाना, कर्मकांडाचा व यज्ञाचा पुनः प्रतिष्ठा मिळवून दिली आणि चातुर्वर्ण्याला सुसंघटित स्वरूप दिले

३ दोन दत्तावतार

इस्लामी सत्तेचा प्रारंभ

नरसिंह सरस्वती भाझे आई ॥ चरणमुख सदा
देई ॥ भवितप्रेमाविणें कांही ॥ न मागे तूज ॥ घृ॥
साधन प्रकार ॥ सदा नामाचा गजर ॥ अद्भ्य
भजनी तत्पर ॥ होअुनी ठेलों ॥ १ ॥ काय वानू ।
तूझा महिमा ॥ सत्य ज्ञानानंत ग्रह्या ॥ हवनी
द्वैताचा काळीमा ॥ नेले पर भुवना ॥ २ ॥ अमय
वचन दिघलें ॥ चरणकामली ठेविले ॥ प्रेमामृत
पाजीलें ॥ केले निश्चिन्त ॥ ३ ॥ अकानेक दंढ-
भाव ॥ तुझे स्वरूपी झाले बाव ॥ भजन भजक
होअुनी देव ॥ सहजीं खेळसी ॥ ४ ॥ कांही नाहीं
धुरले आतां ॥ सर्वीं सर्व तूचि दत्ता ॥ तुजवीणें
ठाव रीत ॥ न दिसे कोठें ॥ ५ ॥

— श्रीपंतमहाराज बाळेकुंद्रीकर

कलियुगातील दोन प्रसिद्ध दत्तावतार म्हणजे
श्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वती हे होत.
श्रीपादवल्लभाचे अवतारकार्य चौदाव्या शत-
काच्या पूर्वार्धातील असून त्याचाच पुढला अव-
तार श्रीनृसिंहसरस्वतीचा मानतात. त्यांचा काळ
चौदाव्या शतकाची अखेर व पंधराव्या शतकाचा
पूर्वार्ध असा येतो. या जोड अवतारांच्या कर्तृ-
त्वाचा परिचय करून घेण्यापूर्वी तत्कालीन परि-
स्थितीची तोंडओळख करून घेणे अगत्याचे आहे.

या काळाकडे नजर टाकताना प्रथमच लक्षात
येते की, या सुमारास एक नवीनच परकीय अशी
राजवट महाराष्ट्रावर स्थापन झाली होती.
उत्तरेत वर्चस्व गाजविणाऱ्या इस्लामधर्मीयांची
पहिली मोठी घाड महाराष्ट्रावर आली ती
तेराव्या शतकाच्या अखेरीस. सन १२७१ मध्ये
देवगिरीच्या गादीवर रामदेवराज यादव आला,

तेव्हा दिल्लीचे तत्काल जलालुद्दीन, खिलजी नावाच्या कडव्या पठाणाकडे होते. देवगिरीच्या ऐवढ्यास झुलून जलालुद्दीनाचा पुतण्या अल्ला-उद्दीन खिलजी याने सन १२९४ मध्ये देवगिरीवर स्वारी केली. रामदेवरावाची कसलीच तयारी नसल्याने परकीयांची सरशी झाली. रामदेवरावाचा मुलगा शंकरदेव याच्यावरही मलिक काफूरने स्वारी केली. शंकरदेव सन १३१२ च्या या लढाईत प्राणास मुकला. अल्लाउद्दीनाचा मुलगा मुबारक याने रामदेवरावाचा जावई हरपाळदेव याचा भयानक रीतीने शेवट करून देवगिरीचे राज्य कायमचे मुसलमानी राजवटीस जोडून घेतले. कन्नड, मराठी, तेलुगू व गुजराथी या चार भाषिकाच्या प्रांतावर असणारे देवगिरीचे राज्य चौदाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच परकीय सत्तेखाली जखडले गेले. तेलगण, द्वार-समुद्र येथील राज्ये जिंकून मलिककाफूरने दक्षिण भारतातही आपली पायले पक्की केली.

इस्लामधर्मीयांचे हे आक्रमण केवळ राजकीय होते असेच नाही. त्यांच्या सत्तेखाली प्रचलित हिंदू धर्माचीही बरीच मोडतोड झाली. देवळे, मठ, लेणी याचा नायनाट करून या मूर्तिभंजकांनी इस्लामची चिन्हे उभी करण्यास सुरुवात केली. प्रारंभीच्या काळात अनेक देशी राजांनी या परकी आक्रमणास तोंड देण्याचा प्रयत्न केला; पण संघटनेच्या अभावी त्यांना यश आले नाही. सर्व दखनवर इस्लामी प्रभाव पडला नाही हे खरे असले, तरी एक विजयनगर व दुसरे पुढे झालेले शिवरायांचे राज्य या दोन अपवादाखेरीज नाव घेण्यासारखी देशी सत्ताही दक्षिणेत नव्हती. जो काही लक्षात येण्याजोगा राजकीय प्रभाव होता, तो मुसलमानांचाच होय. खिलजीच्या नंतर तपलक घराण्यातील म्यासुद्दीन दिल्लीचा अधिपती बनल्यावर सन १२२३ च्या सुमारास त्यांच्या मुलाने दक्षिणेतील वरंगळवर स्वारी केली. हाच मुलगा मुहंमद तपलक अथवा वेडा मुहंमद म्हणून

प्रसिद्ध असून, दौलताबादेस राजधानी करण्याचा त्याचा वेत याच सुमारास फसला. या सुमारास मुहंमदाने हमन गंगूस दक्षिणेचा कारभार पाहण्यास सांगितले. हा दक्षिणचा सुभेदार शाफर-यान नावाचा असून पूर्वी गंगू नावाच्या ब्राह्मणाचा गुलाम होता. मुहंमदाचा लहरी वजुलमो कारभार पाहून याने स्वतःस अल्लाउद्दीन बहामनी असे नाव घेऊन गुलबर्गा येथे स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली. सन १३४७ साली गुलबर्गा येथे बहामनी अशा ब्राह्मणी नावाने एक नवे मुसलमानी राज्य निर्माण झाले.

प्रस्थापित मताप्रमाणे कलियुगातील पहिला दत्तावतार सन १३२० ते १३५० च्या काळातला मानला तर बहामनी राज्याची उभारणी श्रीपादवल्लभांनी पाहिली होती हे स्पष्ट आहे. श्रीनृसिंहरस्वतीचा काळ सन १३७८ ते १४५८ असा मान्य झाल्यास त्यांनीही बहामनी राज्याची चढती कमान अवलोकन केली असावी. पहिला मुहंमद हा फार क्रूर व रक्तपिपासू होता. निरपराधी हिंदूंची कत्तल, स्त्रियांवर अत्याचार, मंदिराचा विध्वंस अशा प्रकारच्या कृत्यांना ऊत आला होता. विजयनगर व वरंगळ येथील हिंदू राजांशी नित्य कटकटी नेहमी असायच्या. तशात सन १३९६ च्या प्रसिद्ध दुर्गादेवीच्या दुष्काळामुळे लोकांचे फारच हाल झाले. गुलबर्गाहून विदरला राजधानी आल्यावर सन १४२० मध्येही असाच एक मोठा दुष्काळ पडला. अशा प्रकारच्या अस्मानी व सुलतानी संकटात दक्षिणेकडील प्रांत सापडले होते.

या परकीय इस्लामी सत्तेचे परिणाम धार्मिक क्षेत्रातही उमटले. शेकडो मंदिरे व मूर्ती यांचा नाश झाला. धार्मिक कलाकृती विकृत झाल्या. समाजाचे पुढारीपण पत्करणारा ब्राह्मणवर्ग तेजो-हीन बनला. परकीय सत्तेची सेवाचाकरी करण्यात त्यांना कमीपणा वाटत नसे. पट्कर्माचा

लोप होऊन यजन-याजन, अध्ययन-अध्यापन, दाने-प्रतिग्रह ही धर्मकृत्ये संपून हिंदुधर्माची अवनती होत गेली. क्षत्रिय राजे दुर्बल, ब्राह्मण तेजोहीन व परकीय सत्ता जुलमी अशा पार्श्वभूमीवर श्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वती यांचे कार्य पाहावयाचे आहे. चातुर्वर्ण्यघटित अशा वैदिक धर्माचा पुनरुद्धार करण्याची फार मोठी कामगिरी या दोन दत्तावतारानी केली आहे; आणि विशेष असा की, हिंदू व मुसलमान, ब्राह्मण व शूद्र, गृहस्थ व संन्यासी अशा सर्वांवरच या तपोनिष्ठांची विलक्षण छाप पडली. त्यांनी स्त्री-पुरुषांना आचारधर्माचा श्रेष्ठ व सोज्ज्वल भाग दाखवून पडत्या काळात समाजास सावरून धरले. दत्तार्पणात हिंदुधर्मावरोवरच इस्लामी धर्माचेही धागेदोरे दिसतात, त्याचा संदर्भ आता घ्यानात येईल. अक्कलकोटचे स्वामी समर्थ, हुमणावादेचे श्रीमाणिकप्रभू व शिरडीचे साईबाबा यांच्या अनुयायांतील मुसलमानांची संख्या व गुणवत्ता घ्यानात येण्यासारखीच आहे. अवलिया, पीर, फकीर यांनाही हिंदुधर्मीयांनी नंतरच्या काळात मान दिलेला दिसतो. याच सुमारास भारतीय भवितसाधनेत व धर्मविचारांत इस्लामी सूफींचा शिरकाव झालेला दिसतो. रविया, मन्सूर, गझाली, जलालुद्दीन रूमी, शेखसादी, हाफीझ इत्यादी सूफी साधूंचे आचरण एखाद्या योग्याप्रमाणेच होते. भारतीय सूफीत चिस्ती, कादरी, सुहरावर्दी व नक्शबंदी असे चार प्रकार असून स्वाजा मोईनोद्दीन चिस्ती, सैय्यद महंमद, मौस कादरी, बहाओद्दीन झकारिया अशा काही सूफी साधूंनी प्रथम प्रचार केला.

या सूफींचा प्रचार धार्मिक शोधातच होता असे नव्हे; अनेकजण राजसत्तेचे हस्तकही होते. राजसत्तेचे पाठवळ असल्याने मंदिरे पाडणे, निरपराध हिंदूंची कत्तल करणे, मूर्ती नष्ट करणे, सक्तीने धर्मान्तर घडविणे इत्यादी कृत्यांत त्यांचा भाग नव्हताच असे म्हणता येणार नाही. अनेक

देगे, भविषी सूफींच्या धार्मिक व राजकीय चळवळींचे अडे बनले होते.

श्रीपादवल्लभांचा अवतार

अशा या संघर्षाच्या पार्श्वभूमीवर श्रीपादवल्लभांचा अवतार झाला. श्रीगुरुचरित्राच्या पाचव्या व षष्ठ्या अध्यायात दत्तांच्या या पहिल्या अवताराची हकीकत संक्षेपाने आली आहे. कलियुगातील पहिला दत्तावतार म्हणजे श्रीपादवल्लभ होत अशी सांप्रदायिकाची श्रद्धा आहे. 'तारावया साधु मानुष' व 'दुष्टनिग्रह करावया' परमेश्वर अवतार घेतो असे श्रीगुरुचरित्रही सांगते. 'द्वापर जाउनी जाहला कळी । अज्ञान लोक ब्राह्मणकुळी । आचारहीन होऊनि प्रवर्त्ती । वर्तती, महिमा कलियुगी ॥ भक्तजनरक्षणार्थ । अवतरला श्रीगुरुनाथ ॥' (५.७-८) हा श्रीगुरुनाथ म्हणजे श्रीपादवल्लभ होय. एक उत्तमवंशी ब्राह्मण पूर्वदेशात पीठापूर येथे नादत असून त्याचे नाव आपळराज असे होते. हे पीठापूर आंध्र राज्यात गोदावरी जिल्ह्यात आहे. आपळराज हा आपस्तंभ शाखेचा ब्राह्मण असून त्याची भार्या सुमता नावाची होती. ही मोठी पतिव्रता असून आल्या अतिथीची व अभ्यायताची ती मनोभावे पूजा करी.

अशा या ब्राह्मणाच्या घरी एकदा अनावस्थेच्या दिवशी श्राद्ध असताना 'आला दत्त अतिथिवेपी' (५.१३) भर दुपारी ब्राह्मण दारी आल्याचे पाहून या पतिव्रतेने 'न जेविता ब्राह्मण घरी । दत्तात्रेया भिक्षा घाली।' (५.१४) त्यामुळे दत्तात्रेय तिच्यावर प्रसन्न झाले. त्यांनी तिला कोणताही वर मागण्यास सांगितले. दत्तात्रेयाना मनोभावे प्रार्थून ती म्हणाली, 'मज पुत्र झाले बहुत । नव्हतो स्थिरजीवित । जे राहिले आता सजीवित । अक्षहीन पादहीन'

झाला नाही कोणी । काय करावे मूर्ख प्राणी ।
असोनि नसती येणे गुणी । पुनावीण काय जन्म ? ॥
व्हावा पुत्र आम्हा ऐसा । ज्ञानवत परमपुरुषा ।
जगद्वद्व दैवसदृशा । तुम्हासारिखा मज आता ॥'
(५ २६-२८)-देवा, दत्तात्रेया, मला अनेक पुत्र
झाले, पण त्यातले फार थोडे जगले जे जगले ते
आघळे व पागळे झाले अशा पुनाना घेऊन काय
करू ? मला तुमच्यासारखाच एक ज्ञानी व
जगद्वद्व होईल असा पुत्र द्यावा-ब्राह्मणीच्या
या बोलण्यावर वा मागणीवर खूप होऊन दत्तात्रेय
म्हणाले, 'पुन होईल तुज तापसी । उद्धरील तुझ्या
वशासी । व्याप्तिवत कलियुगी ॥' (५.३०)
इतके बोलून दत्त अदृश्य झाले सुभताने सर्व
वृत्तान्त आपल्या पतीस सांगितला पतीलाही
याचा आनंद झाला दत्तरूपी अतिथीस भिक्षा
घातल्यानेच आपले पितर तृप्त झाल्याचे समाधान
त्याला मिळाले

कालांतराने विप्रस्त्री गरीदर झाली व योग्य
वेळ आल्यानंतर शुभदिवशी प्रसूत झाली सर्व
ब्राह्मणानी या नवजात बालकाची पत्रिका तयार
करून हा 'हा तपस्वी होईल बळी । दीक्षाकर्ता
जगद्गुरु ॥' असे भविष्य वर्तविले (५ ४४)
प्रेमूर्तानेच भक्तजन तारावया हा अवतार धारण
केला असल्याने त्याचे नाव 'श्रीपाद' असे ठेवण्यात
आले सातव्या वर्षी या बालकाचे मीजीवधन झाले
मुज होताच चारी वेदाचे व मीमांसा, तर्क
इत्यादी शास्त्राचे अध्ययन त्याने पूर्ण केले
आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त, वेदान्तभाष्य यावर
त्याचे निरूपण चाले याला सोळावे वर्ष लागले
तेव्हा त्याचा विवाह करावा असे घरात ठरते
आहेसे पाहून तो म्हणाला, 'कराल विवाह मज
तुम्ही । सागेन ऐका, विचारिले आम्ही । वैराग्य
स्त्री असे नेमी । काम्य आमुचे तेथे असे ॥ ते
स्त्रियेवाचूनि आणीक नारी । समस्त जाणा माते-
सरी । जरी आणाल ते सुदरी । वरू म्हणती तथे
वेळी ॥' (५ ५३-५४) श्रीपादाचा विवाह

वैराग्य नावाच्या 'स्त्री'शी नवकी ठरलेला
होता । आपण आता तापसी, ब्रह्मचारी, श्रिया-
वल्लभ असून तीर्थयात्रेस जाणार असे सांगून
श्रीपादानी परवानगी मागितली पुनाचा निश्चय
पाहून 'न म्हणावे पुन यासी । अवतारपुरुष
तापसी । जेसे याचे वसे मानसी । तैसे करावे
म्हणती मातापिता ॥' (५ ५९)

श्रीपादानी आपल्या मातेचे सात्वत बरे
आपल्या करकमळांनी तिचे अश्रू पुसले आणि
म्हटले, 'अवी माते, न करी चिंता । जे जे वाछिंसी
ते देईन आता । दृढ करुनिया चिंता । रहा सुखे
नादत ॥' (५ ६३) त्यावर मातोश्री कळबळून
म्हणाली, 'वा रे तुज करिता आपण । दुख
विसरले अत करण । रक्षिशी आम्हा म्हातारपणी ।
दैव्यावेगळे करिंसी म्हणोनि ॥ पुन असती आपणा
बोन । पाय पागुळ अक्षहीन । त्याते पोसावे आता
कवणे । आमुते कोण रक्षील ?' (५ ६४-६५)-
श्रीपादा, तुझ्यावर आम्ही दोघे विसवून होतो
घरात हे दोघे पुन आघळे-पागळे आहेत त्यांना
कोण पोसणार ? आम्हचे रक्षण कोण करणार ?-
आईचे बोलणे होताच श्रीपादानी अमृतनयनानी
आपल्या दधूकडे पाहिले, आणि काय नवल ?
'पुन दोघे जाहले सगुण । आली दृष्टि चरणादिका ॥'
(५ ६६) श्रीपादाच्या दृष्टिस्पर्शाने दोघेजण
अव्यय झाले आपल्या या दधूना जनक जननीची
सेवा करायला सांगून मातेचा निरोप घेऊन
श्रीपादयती काशीयात्रेस निघाले वदरिकाश्रमादी
तीर्थे करून ते दक्षिणेत गोकर्णमहावळेश्वर
येथे आले महावळेश्वरास तीन वर्षे राहून ते
श्रीशैलास गेले तेथे चार महिने राहून ते निवृत्ति-
समावर कृष्णेच्या काठी असणाऱ्या कुरवपूर
नावाच्या क्षेत्रस्थानी आले

‘श्रीपाद राहिले कुरवपुरी’

समस्त तीर्थे श्रीपादयतीच्या चरणाशी
असताना त्यांनी तीर्थयात्रा केली ती लोकाना

अनुग्रह देण्यासाठी. कुरवपूर क्षेत्र, महासेत्र म्हणून आधीच प्रसिद्ध होते. त्यांची स्याती आधीच सर्वत्र पसरली होती. 'जे जन भजती भक्तीसी। सौख्य पावती अप्रयासी। लक्ष्मी कन्यापुत्रेसी। जें जे चितिले पावती ॥' (८.११) या क्षेत्रात श्रीपादयतीचा मुक्काम असताना पुढील काळातील सूचना देणाऱ्या दोन महत्त्वाच्या घटना घडल्या, त्या अशा. याच गावात एक वेदशास्त्र-संपन्न असा ब्राह्मण गृहस्थ राहात होता. त्याच्या पत्नीचे नाव अंबिका. ती मोठी पतिसेविका असून आचरणाने सुशील होती. परंतु पूर्वकर्मानुसार एक मोठी उणीव होती. तिची संतती जगत नव्हती. या आपत्तीतून सुटावे म्हणून तिने पुष्कळ व्रते केली, यात्रा केल्या. पण फारसा उपयोग झाला नाही. एक मुलगा कसाबसा जगला, पण तो मंद बुद्धीचा निघाला. त्याला शिक्षण देता देता तो ब्राह्मण भरण पावला.

आपल्या अर्धवट पुत्रासह कशीतरी भिक्षा मागून अंबिका दिवस कठीत होती. पुत्र विवाहयोग्य झाला तरी त्याला कोण मुलगी देणार? जो तो त्याची थट्टा करी. त्यामुळे ती कपटी माता आणखीनच दुःखी झाली. शेवटी या मायलेकरांनी गंगेच्या कुशीत कायमची विश्रांती घ्यायचे ठरविले. नदीच्या काठावर येतात तो त्यांना श्रीपादयती स्नान करताना दिसले. त्यांच्या चरणावर दोघानी मस्तके ठेविली. गंगेत आपले देह समर्पण करण्याची इच्छा सांगितली. आत्म-हत्येचा दोष न लागावा अशी विनंती केली. श्रीपादवल्लभानी तिची कर्ण कहाणी ऐकली. त्यांना अतिशय वाईट वाटले. सत्पुत्राच्या प्राप्तीसाठी अनेक प्रकारचे कष्ट करणारी ही माता त्यांना निर्धाराची वाटली. त्यांनी तिला शनिप्रदोषाचे व्रत करण्यास सांगितले.

श्रीपादानी तिला हे व्रत गवळ्यांनी करून श्रीकृष्णास कसे प्राप्त करून घेतले हेही सांगितले. अंबिकेला अतिशय आनंद झाला. तिचा मूढ पुत्र

प्रज्ञावंत व्हावा अशी तिची इच्छा होतीच; परंतु आणखीही एक इच्छा तिच्या मनात होती. 'देवा, आता ऐसे करणें। पुढील जन्मी मनुष्यपणे। पूज्यमान पुत्र पावणे। जेंसा तू पूज्य जगत्त्रयासी ॥ वासना असे माझ्या मनी। पुत्र व्हावा ब्रह्मज्ञानी। वाढपणीच पाहे नयनी। पूज्यमान समस्तासी ॥' (८.४९-५२) अंबिकेचा भाव जाणून श्रीपादयती म्हणाले, 'तुझे मनी असेल जरी। होईल पुत्र भजसरी। सशय साडूनि निर्धारी। शनिप्रदोषी पूजी शभु ॥' (८.१०४) असे म्हणून श्रीपादानी तिच्या मूढ मुलाच्या मस्तकावर हात ठेविला तेव्हा 'ज्ञान जाहले तत्काळेंसी। त्रिवेदी झाला शास्त्रज्ञ ॥ वेदशास्त्रादित्तर्कभाषा। म्हणता झाला अतिप्रकाशा ॥' (८.१०५-०६) पुत्र ज्ञानी झाल्याचे पाहून अंबिकेला अतिशय हर्ष झाला. श्रीपादयतीच्या कृपेने हीच अंबिका पुढे लाड फारजा येथे अवाम्भवानी झाली व तिला एक पुत्र झाला, तोच दत्तात्रेयाचा दुसरा अवतार श्रीनृसिंहसरस्वती होय.

रजकास वरप्रदान

कुरवपूर येथे श्रीपादवल्लभ असताना आणखी एक महत्त्वाची घटना घडली, ती अशी-येथील एक रजक म्हणजे परीट श्रीपादयतीचा शिष्य झाला होता. नदीत धुणे धुताधुता श्रीपादयती स्नानास आले की तो मनोभावे वंदन करीत असे. नित्य त्रिकाळ साप्टांग दंडवत घालून कामाचा-मनेकरून तो त्याचे पूजन करी. त्याच्या मठाची झाडझूड करून तो सेवेत लीन झाला होता. एके दिवशी वसत ऋतूत वैशाख महिन्यात एक म्छेळ राजा आपल्या स्त्रियांसहित जलक्रीडेसाठी नदीत उतरला. या राजाचे वैभव त्या रजकाने पाहिले. 'स्त्रियांसहित नावेत आपण। अळंकृत आभरण। ऋषी करीत स्त्रियांसह आपण। गंगेमधून येतसे ॥ सर्व दळ यडिये थडी। अमित हसती हस्ती थोडी। मिरविताती रत्नें थोडी। अळंकृत सेयकजन ॥

ऐसा नगाप्रवाहात । राजा आला खेळत । नाना वाघें असे गर्जत । सवे येती थडियेसी ॥' (९ १६-१८)

राजाचे हे वैभव त्याच्या शृंगारासहित पाहून तो रजक मनात कष्टी झाला आपण फुकट जन्मास आलो, असे ऐश्वर्य आपण कधीच पाहिले नव्हते 'पशुसमान देह आपुला' असे त्याच्या मनाने घेतले खरे जिणे या राजाचे याने कोणत्या देवाची आराधना केली? याने कोणाला गुरू केला, म्हणून याला असे ऐश्वर्य प्राप्त झाले? या विचाराने कष्टी होऊन त्या रजकाने श्रीपादयतीना नमस्कार केला श्रीपादाना 'बळबली त्याची सतवासना,' आणि त्याला म्हटले, 'जन्मादारभ्य कष्टलासी। वाछा असे भोगावयासी। राज्यपद तमोवृत्ती ॥ निववावी इद्रिय सकळ। नातरी नव्हे मन निर्मळ। बाधा करिती पुढे कवळ। जन्मान्तरी परियेसी ॥ तुष्ट-वावया इदियासी। तुवा जन्माचे म्हेछवशी। आवडी जाहली तुझे मानसी। राज्य भोगी जाय त्वरित ॥' (९ २८-३०)

श्रीपाद बैसले निजानंदी

श्रीपादयतीचा आशीर्वाद ऐकून रजकाचे मन सुखदुःखाच्या भावनांनी उचवळून आले राजाचे ऐश्वर्य भोगायला मिळणार म्हणून आनंद, आणि श्रीगुरूचा विरह होणार म्हणून दुःख त्याच्या मनाची हीही चिंता जाणून श्रीगुरू म्हणाले, 'बंदुरानगरी जन्म होसी। भेटी देऊ अतकाळासी। कारण असे आम्हा येणें ॥ भेटी होताचि आम्हासी। ज्ञान होईल तुझे मानसी। न करी चिंता ही, भरवसी। आम्हा येणें घडेल ॥ आणिक कार्याकारणेंसी। अवतार होऊ परियेसी। वेप घटनि सन्यासी। नाम 'नृसिंहसरस्वती ॥' (९ ३३-३५) श्रीगुरूनी असे आश्वासन दिल्या-नंतर रजकाने त्यांना वदन केले रजकाला वर-

प्रदान देऊन पुढे या आशीर्वादानुसार श्रीगुरू नृसिंहसरस्वती म्हणून अवतीर्ण झाले व तो रजक पुढे राज्य भोगण्यासाठी विदर येथील नृसिंह-भक्त असा मुसलमान राजा वनला

वहामनी मुलतानापैकी वेदरचा दुसरा अल्ला-उद्दीन (सन १४३५-५८) हा बादशहा फोड होऊन मरण पावल्याची नोंद असल्याने तोच पूर्वाश्रमीचा रजक असावा असा अभ्यासकाचा तर्क आहे कोणी अहमद पहिला हाही हा मल्लेख राजा मानतात रजकाला वरदान दिल्यानंतर श्रीपादयती कुरवपुरास 'कित्येक दिवसावरी' असले तरी नेमके किती दिवस होते याचा अंदाज घेता येण्यासारखा नाही 'आदियन घच द्वादसी। नक्षत्र मघा मृगराज राशी। श्रीपाद बैसले निजानंदसी। अदृश्य झाले गगेत ॥' (९ ४८) एवढीच नोंद श्रीगुरुचरित्रकारानी केलेली आहे खरे यानी सन १३५० मध्ये श्रीपादवल्लभ समाधित्य झाल्याचे सांगितले आहे म्हणजे त्याचे आयुर्मान जेमतेम तीस वर्षांचे ठरते अप्रबुद्धाना हे मान्य नाही त्यांना श्रीपादाचे आयुष्य जास्त असावे असे वाटते पण तेही कसलाच आधार देत नाहीत

भक्तांवर पूर्ण कृपा

भक्तजनाना तारण्यासाठी व दुष्टांचा निग्रह करण्यासाठी श्रीपादाचा अवतार असल्याचे श्रीगुरुचरित्रकार म्हणतात त्यांनी प्रत्यक्ष सन्यास घेतला नसला तरी ते अवधूतवृत्तीने वावरत असत त्याचा सचार दत्तरूपाने कुरवपुरास नित्य असता अशी सांप्रदायिकांची श्रद्धा आहे 'लौकिकी दिसती अदृश्य आपण। कुरवपुरी असती जाण। श्रीपादराव निर्धारि जाण। त्रयमूर्तीचा अवतार ॥' (९ ४९) असे श्रीगुरुचरित्रात म्हटले आहे दत्तात्रेयाचा हा पहिला अवतार महाराष्ट्रापासून दूर अशा आश्र पातात

झाला, हेही ध्यानात घेण्यासारखे आहे. सगुण भक्तीचा जन्म भागेच केव्हा तरी द्रविड देशात झाल्याचा निदेश पुराणांतून आहे. दत्तपंथाचा धागा अशा रीतीने प्रारंभापासून कन्नड-तेलुगू परिवारात परिपुष्ट झाल्यासारखा दिसतो. या कुरवपुराचा महिमा श्रीगुरुचरित्राच्या दहाव्या अध्यायात संक्षेपाने आला असून 'श्रीपाद आहेत कुरवपुरासी' याविषयी कोणी संशय घेऊ नये असे परोपरीने सांगण्यात आले आहे. 'त्रयमूर्तीचा अवतार। त्याचा कवणा कळे पार। निघान तीर्थ कुरवपुर। वास तेथें गुह्यमूर्ति ॥ जें जें चितिलें भक्त जनीं। लाघती श्रीगुरुदर्शनीं। श्रीगुरु राहती जया त्यानीं। कामधेनु असे जाणा ॥' (१०.८-९) असा महिमा श्रीपादवल्लभस्थानाचा असल्याचे सर्वांना मान्य आहे. याचे उदाहरण म्हणून याच अध्यायात वल्लभेश नावाच्या एका सुशील द्विज व्यापाऱ्याची कथा निवेदन केली आहे. व्यापारात झालेला सवें फायदा घेऊन एकदा तो कुरवपुरास येण्यास निघाला. त्याच्या वरोवर काही चोरही त्या यात्रेत सामील झाले. त्या चोरांनी घनलोभाने त्या ब्राह्मणास मारले. त्याचे सवें द्रव्य हरण केले त्या वेळी श्रीपादवल्लभ प्रकट झाले व त्यांनी आपल्या मिशूलाने चोरांचा नाश केला. एक शरण आला त्यास जीवदान दिले. आपल्या जवळच्या विभूतीने त्यांनी त्या ब्राह्मण वैश्यास जिवंत केले. श्रीपादवल्लभांची ही कृपा जाणून ब्राह्मणाने घेऊन श्रीपादुकांची मनोभावे पूजाअर्चा केली. अशा अनेक भक्तांवर श्रीपादवल्लभ कृपा करतात. याच श्रीपादांना पुढे अवतार घ्यावयाचा असल्याने ते गुप्तरूपाने कुरवपुरास वावरतात. हेच श्रीपादवल्लभ पुढे श्रीनरसिंह-सरस्वती म्हणून विख्यात झाले, अशी श्रद्धा सर्व सांप्रदायिकांची आहे.

करंजनगरी नृसिंहजन्म

श्रीगुरुचरित्रातील आठव्या अध्यायातील विप्रस्त्री श्रीपादयतीच्या सांगण्यावरून शनि-प्रदोपाचे व्रत करीत राहिली. हीच पुढे 'करंज नगर उत्तरदेशीं। वाजसनीय शाखेसी। विभकुळी जन्मली ॥' (११.४) हिचे नाव अंबाभवानी असे असून त्याच गावातील कोणा माधव नावाच्या विप्राशी तिचा विवाह झाला. पूर्वावताराच्या संदर्भाने तो या शिवप्रेमी गृहस्थाच्या घरी प्रदोप-पूजा करी. कालांतराने ती गर्भवती झाली. द्रव्य-ज्ञान बोलण्याचे डोहाळे तिला लागले. नवमासां-नंतर तिला पुत्र जाहला. 'जन्म होतांच तो वाळक। अकार शब्द म्हणतसे अलोलिक। पाहून झाले तटस्थ लोक। अभितव म्हणोनि तये वेळीं ॥' (११.१४) हा मुलगा अवतारी पुरुष होईल, सर्वांना गुरुस्थानी राहील, असे भविष्य वर्तविण्यात आले. 'याचा अनुग्रह होईल ज्यासी। तो बंध होईल विश्वासी। याचें बाबध होईल परिस। चिंतामणि याचे चरण ॥ अष्ट सिद्धि याचे द्वारी। बोलगत राहतील निरतरी। नव निधि याच्या घरी। राहती ऐक द्विजोत्तमा ॥' (११.१७-१८) याला गृहिणीसुतांचा लाभ होणार नाही. हा त्रिभुवनास पूज्य होऊन याच्या दर्शनानेच पतित पुनीत होऊन जातील.

अशा भविष्यकथनामुळे मातापितृमान आनंद झाला. याचे नाव 'शालग्रामदेव' असे ठेविले असले तरी व्यावहारिक 'नरहरी' अशा नावानेच सर्वजण त्यास ओळखू लागले. याच्या स्पर्शाने आईच्या स्तनांतून अमाप दूध सवत असे. कौतुकात बाळ वाढू लागले. पण वय वाढत चालले तरी अकाराखेरीज कोणताच शब्द त्याला बोलता येत नसे. हा मुलगा मुका निघणार की काय? अशी शंका आली. सात वर्षांपर्यंत बाळाने दुसरा शब्दच कधी उच्चारला नाही. त्याच्या मुजीचा वंत ठरला पण हा कुमार मंत्रोच्चार कसा करणार, म्हणून

सर्वांना काळजी होती. बाळाने नाना चमत्कार करून दाखविले. लोखंडाला हात लावताच त्याने वायव्यकशी सोने करून दाखविले. मुलाचे सामर्थ्य प्रत्ययास येऊन 'तू तारका शिरोमणि । कारणिक पुरुष कुलदीपक ॥ तुझे नि सर्वस्व लाघलें । बोलतां आम्ही नाही ऐकिले । अज्ञानमायेनें वेष्टिलें । मुके ऐसे म्हणो तुज ॥' (११.५७-५८) अशी कबूली मातेने दिली.

मातेस ब्रह्मज्ञान

या मुलाचा यथाविधी व्रतवध करण्यात आला. गायत्री मनाची दीक्षा घेऊन कुमार मातेजवळ भिक्षेसाठी आला. या वेळी बाळाने ऋग्वेदातील मन्त्राचा स्पष्ट उच्चार केला, 'अग्निमीळे पुरोहित' या मन्त्राचा उच्चार ऐकताच सर्वांना नवल वाटले. यजुर्वेद, सामवेद म्हणून बाळाने सगळ्या लोकांना चकित केले. हा कुमार अवतारी पुरुष असल्याची खात्री सर्वांना पटली. मातेला बाळाने एक भिक्षा मागितली, 'निर्घोर राहिला माझिया चित्ता । निरोप द्यावा आम्हां त्वरिता । जाळं तीर्थे आचरावया ॥' (११.८३) वेदाभ्यास करण्यासाठी सर्वत्र संचार करण्याचा बाळाचा मानस पाहून मातापित्यांस दुःख झाले. पुत्र रक्षक होईल, या आशेवर जगलेल्या मातेची निराशा झाली. आईचे दुःख ओळखून मुलाने तिला ब्रह्मज्ञान सांगितले. तिला आणखी चार पुत्र होतील असे आश्वासन दिले आणि पूर्वजन्माची स्मृती करून दिली. त्याबरोबर 'श्रीपादश्रीवल्लभ स्वरूपता । दिसतसे तो वाळक ॥' (११.९३) या श्रीपादरूपी नरहरीला ओळखून मातेने वालकाचे चरण धरले.

मातेची समजूत काढताना ते म्हणाले, 'ऐक माते ज्ञानवती । हा बोल करी वो गुप्ती । आम्ही संन्यासी असो यति । अलिप्त असों संतारी ॥' (११.९५) मातेने यावर चारी पुरुषार्थ

क्रमाने या मुलाने आचरावेत म्हणून सांगून पाहिले. परंतु नरहरीने सांगितले, 'माते, देह हा क्षणभंगुर असल्याकारणाने तीन आश्रमांपर्यंत यांवता येत नाही.' शेवटी दोन पुत्र होईपर्यंत घरी यांबण्याचे ठरले. एक वर्षांतर अवामघानीस दोन जुळे पुत्र झाले. त्यानंतर मात्र नरहरीने सर्वांचा निरोप घेतला. सातआठ वर्षांच्या या तेजस्वी बालकास निरोप देण्यासाठी अवघे कारंजनगर वेशीवर लोटले. हा नरहरी म्हणजे 'श्रीपादश्रीवल्लभदत्तात्रेय'च असल्याची प्रात्री जनकजननीस पटली. 'त्रयमूर्तीचा अवतार । झाला नरहरी नर । निजरूपे दिसे कर्पूरगौर । पाहतां न मिळे चरणासी ॥ जया जया सद्गुरु । त्रयमूर्तीचा अवतार । आमुचें पुण्य होतें शोध । म्हणोनि देखिले तुमचे चरण ॥ तूं तारक विश्वासी । आम्हां उदरिलें विद्येपी । पुनर्दशन आम्हासी । द्यावे म्हणोनि विनवीती ॥' (१२. ६८-७०) मातापित्यांनी नरहरीस आर्जलन दिले.

संन्यासदीक्षा व यात्रा

त्याचा निरोप घेऊन 'वरदभूति श्रीगुरुराणा । निघाला जावया वदरीवना' काशीक्षेत्रात विद्वत्-स्वराच्या चरणासी काही काळ नरहरी विसावला. त्या ठिकाणी त्यांनी अनुष्ठान केले. अष्टांग-योगाचा अभ्यास दाढवून तपश्चर्या केली. मणिकर्णिका तीर्थात त्रिकाल स्नान करणारा हा तेजस्वी बालक सर्वत्र चित्त वेधून घेई. त्यात 'कृष्ण सरस्वती' नावाचा एक वृद्ध संन्यासी होता. तो केवळ ब्रह्मज्ञानी असून स्नेहभावाने सर्वांकडे पाही. त्याला या बालकाचा वेध लागला. हा समर्थ श्रीगुरु होऊन लोकोद्धाराचे कार्य करील अशी खात्री त्यांना होती. याने संन्यास आश्रम स्वीकारावा अशी त्याची इच्छा होती. 'लोकानुग्रहकारणें । तुम्ही आतां संन्यास घेणे । आम्हां समस्तां उद्धरणें । पूजा घेणें आम्हां करवी ॥' (१२.९१) या वृद्ध स्वामीची व इतरही

संन्यासाची ही विनती मान्य करून नरहरीने कृष्ण-सरस्वतीकडून संन्यासदीक्षा घेतली. श्रीरघुनाथास जसा वसिष्ठ, श्रीकृष्णास जसा सादीपनी, तसा नरहरीस कृष्णसरस्वती गुरु झाला. या कृष्णसरस्वतीची गुरुपीठिकाही अत्यंत थोर प्रकारची होती आदिपीठाचे शंकर हे पहिले गुरु. त्यानंतर विष्णू, त्यानंतर ब्रह्मदेव हे मूळपीठ असून पुढे वसिष्ठ, शक्ती, पराशर, व्यास, झुक, गीडपादाचार्य, गोविंदाचार्य, शंकराचार्य, विद्वरूपाचार्य, ज्ञानबोधीगिरिय, सिंहगिरिय, ईश्वरतीर्थ, नृसिंहतीर्थ, विद्यातीर्थ, त्रिवर्तीर्थ, ज्ञानतीर्थ, मल्लियानंद, देवतीर्थसरस्वती, सरस्वतीयादवेन्द्र आणि यादवेन्द्रसरस्वतीचे शिष्य कृष्णसरस्वती असून त्याचेकडून नरहरीने संन्यासदीक्षा स्वीकारली.

श्रीनृसिंहसरस्वती असे नवे नाव नरहरीने धारण केले. यानंतर नृसिंहसरस्वतीचे नाव सर्व काशीत विख्यात झाले. 'समस्त वेदाचा अर्थ । सांगता झाला श्रीगुरुनाथ । म्हणोनि बदिती समस्त । तथा काशीनगरात ॥ श्याती केली अतिगह्वरी । तथा वाराणसीभुवनी । यति समस्त येवोनि । सेवा करिती श्रीगुरुची ॥' (१२११८-१९) यानंतर अनेक शिष्यासमवेत श्रीगुरु उत्तरेकडे बदरीवनाकडे निघाले. सुमेरूला सव्य प्रदक्षिणा घालून कलकत्याजवळच्या गंगासागराम तें आले. तेथून तटाकवात्रा करीत ते प्रयागला आले या ठिकाणी श्रीगुरुनी 'माधव' नावाच्या विप्राला संन्यासदीक्षा देऊन त्याचे नाव माधवसरस्वती असे ठेविले. याच्यावर श्रीगुरुचे अतिशय प्रेम होते. या ठिकाणीही श्रीगुरुना अनेक शिष्य मिळाले. वाळट्टणसरस्वती, कृष्णसरस्वती, उपेन्द्रसरस्वती, माधवसरस्वती, सदानंदसरस्वती, ज्ञानज्योतिसरस्वती, सिद्धसरस्वती असे प्रमुख शिष्य एवढून एक थोडें असा स्वरूपात श्रीनृसिंहसरस्वतीना मिळाले.

पीढता...७

श्रीगुरुंची दक्षिणयात्रा

यानंतर श्रीगुरु नृसिंहसरस्वती सुमारे तीस वर्षांनी दक्षिणेत पुन आपल्या जन्मगावी करज नगरात आले आईवाप, चार भाऊ, एक वहीण याची भेट झाल्याने सर्वांनाच आनंद झाला नगरबासियानाही परम सतोष वाटला 'घरोघरी श्रीगुरुसी । पाचारिती भिक्षेसी । जाहले रूप बहुवसी । घरोघरी पूजा घेती ॥' (१३२५) हा वेपथारी यती म्हणजे श्रीविष्णूचाच अवतार असल्याची खानी सर्वांना झाली. आई-वाप, भगिनी रत्नाई याना श्रीगुरुनी बोधाचा उपदेश दिला. वहीणीचा पूर्वकर्मदोष त्यांना जाणवला. या रत्नाईचा देह कुष्ठरोगाने पीडित होईल व श्रीगुरुच्या भेटीने तिचा ताप दूर होईल असे तिचे भाकितही त्यांनी सांगितले. त्यानंतर श्री. गुरु ज्यकंदवराम आले गोदावरीची तटावयाना त्यांनी केली. मजारीका नावाच्या गावी माधव-रण्य नावाचे एक मुनी नृसिंहाचे उपासक होते. मानसपूजेत ध्यानाची जी मूर्ती ते पाहात होते, ती श्रीगुरुचीच म्हणजे नृसिंहसरस्वतीचीच आहे हे ध्यानात येताच त्यांनी श्रीगुरुना आपले सर्वस्व अर्पण केले श्रीगुरुनी त्याला आत्मबोध केला. तेथून ते यासर ब्रह्मदेव नावाच्या क्षेत्रास आले. येथे गोदावरीच्या पात्रात स्नान करीत असताना त्यांना एक कर्ण दुर्घट विसले. एक ब्राह्मण पोढ-दुखीच्या विकाराने ग्रस्त होऊन आत्महत्या करण्याच्या विचारात होता श्रीगुरुचे त्याच्याकडे लक्ष गेले व त्याला त्यांनी रोगमुक्तीचा उपाय सांगितला.

याच वेळी गंगास्नानास मायदेव नावाचा एक ग्रामाधिकारी आला. त्याने श्रीगुरुना मनोभावे वदन केले. हा सायदेव आपस्तय शास्त्रेचा कौटिल्य गोत्री असून कळर्गंचीचा रहाणारा, पण उदर-भरणार्थ यवनाची सेवा करणारा होता. त्याचा भाव पाहून श्रीगुरु त्याला म्हणाले, 'या ब्राह्मणास

पोटदुखीचा विकार आहे तू याला घरी घेऊन जा व पोटभर मिष्टान्न घाल त्याची व्यथा दूर होईल ' सायदेवाने श्रीगुरुंनाही आमंत्रण दिले श्रीगुरु सायदेवाच्या घरी आले त्याच्या पत्नीने, जासाईने श्रीगुरुची मनोभावे पोडपोपचारे पूजा केली 'तुला अनेक पुत्र होतील तुझ्या घरात गुरुभक्ती वाढेल' असा तिला आशीर्वाद मिळाला ब्राह्मणाचा पोटदुखीचा विकारही संपला

सायदेवावरही श्रीगुरुंनी पूर्ण कृपा केली 'तुझ्या वंशात भक्त जन्मास येतील' असा त्यांनी आशीर्वाद दिला सायदेवाने पुनः प्रार्थना केली, 'श्रीगुरु, मी महानूर अशा यवनाची चाकरी करतो आहे दरवर्षी तो अनेक ब्राह्मणांचा घात करतो याच कामासाठी त्याने मला बोलवले आहे माझाही घात होण्याचा संभव आहे' त्यावर श्रीगुरुंनी त्याला अभय दिले आणि चिंता न करण्याबद्दल सांगितले सायदेव यवन राजा-पाशी गेला सायदेवाला पाहताच यवन राजाच्या अंगाचा दाह होऊन त्यास प्राणांतिक वेदना होत राहिल्या या ब्राह्मणाचा शाप आपणास वाधला असे समजून त्याने सायदेवास गौरविले त्याला भूपणे व बत्ते देऊन त्याला परत पाठविले गंगातीरावर येऊन श्रीगुरुंना सायदेवाने झालेला सर्व प्रकार सांगितला श्रीगुरुंना सतोष वाटला त्यानंतर दक्षिण यानेस जाण्यासाठी उत्सुक असलेले श्रीगुरु त्याला म्हणाले, 'कारण असे आम्हा जाणे। तीर्थे असती दक्षिणे। पुनरपि तुम्हा दर्शन देणे। सर्वत्तरी पंचदशी ॥ आम्ही तुमचे गावासमीप। वास करू हे निश्चित। कल्प पुन इष्ट भ्रात। मिळोनि भेटा तुम्ही आम्हा ॥' (१४४२ ४३) अशी सायदेवाची ममजूत काढून श्रीगुरु आपल्या शिष्यासमवेत परळी वंजनाथ या महाक्षेत्रास आले

त्याचा महिमा वाढल्याने अनेक सक्काम शिष्यांचा मेळावा त्याच्याभोवती वाढला तेव्हा

श्रीगुरुंनी त्यांना तीर्थयात्रा करण्याचा आदेश दिला तीर्थयात्रा झाल्यावर आपणास शैल्य पर्वतावर भेटावे असेही त्यांनी शिष्यांना सांगितले वंजनाथ क्षेत्रात श्रीगुरु गुप्तरूपाने एक वर्षभर राहिले येथेच त्यांनी एका गुरुद्वीही ब्राह्मणास गुरुची महती धौम्य ऋषींची कथा सांगून स्पष्ट केली त्यानंतर श्रीनृसिंहरस्वती मिरजेच्या अलोकडील कृष्णातटावरील भिलवडी नावाच्या गावी आले या गावी भुवनेश्वराचे प्रसिद्ध स्थान आहे. या देवीच्या मंदिरात करवीरक्षेत्राचा एक मंदबुद्धीचा विप्रकुमार धरणे धरून बसला होता देवी प्रसन्न होत नाही असे पाहून त्याने आपली जीभ कापून देवीच्या चरणी अर्पण केली त्याच रात्री त्याला दृष्टान्त झाला भिलवडीस औदु-वराच्या वृक्षाखाली एका अवतारी तपस्व्यास भेटण्याची त्याला प्रेरणा झाली त्याने श्रीगुरुचे मनोभावे दर्शन घेतले त्याच्या मस्तकावर हात ठेऊन श्रीगुरुंनी त्याला कृतार्थ केले चातुर्मास भिलवडीला घालवून श्रीगुरु कृष्णा-पंचगंगा नद्यांच्या संगमावरील अमरापूर या गावी आले

अमरापुरात एक तप

अमरापूर हे एक अनुपम्य तीर्थक्षेत्र असून श्रीगुरुचे वास्तव्य येथे बारा वर्षेपर्यंत राहिल्याने त्याचा महिमा आणखीनच वाढला शिवा, भद्रा, भोगावती, कुभी व सरस्वती या पंचगंगेस कृष्णा भेटावयास आल्याने या ठिकाणचे पावित्र्य अवर्णनीय आहे वृष्णेच्या पैलतीरावर अमरापूर (औरवाड) हे गाव अमृत प्रत्यक्ष कल्पतरू असणारा औदुबर वृक्षही येथे आहे येथील देव अमरेश्वर असून तेथेच चौसष्ट योगिनींचा निवास आहे शक्ती, शुक्ल, पापविनाशी, काम्य, सिद्धिवरद प्रयाग अशी आणखीही तीर्थे याच स्थानी आहेत

याच गावात एक वेदाभ्यासक ब्राह्मण राहात होता आपल्या घरच्या घेवड्याच्या वेलावरील शेंगावरच तो वसेतरी पोट भागवीत असे तो

दरिद्रो असूनही निष्ठावान होता. एकदा श्रीगुरु त्याच्या घरी भिक्षेसाठी गेले आणि त्याचे दारिद्र्य दूर होण्याचा त्यांनी त्याला वर दिला. त्यांनी तो घेवड्याचा वेल काढून टाकला. त्या वेलाच्या मुळाशी ब्राह्मणाने खणून पाहिले तो त्याला द्रव्याचा हुंडा सापडला. त्या ब्राह्मणाचे दैन्य अशा रीतीने दूर झाले. अशा प्रकारचे अनेक चमत्कार श्रीगुरुंनी या काळात केले. श्रीगुरु पैल्वरी अमरापुरास भिक्षेसाठी जात असत व अलीकडच्या तोरावर ध्यानचिंतन करून लोकांचा उद्धार करीत. त्यांच्या बारा वर्षांच्या निवास-स्थानाचे नाव पुढे नृसिंहवाडी अथवा नरसोबाची वाडी या नावानेच प्रसिद्ध झाले.

श्रीगुरु औदुंबरतळीच का निवास करतात ? याही प्रश्नाचे उत्तर श्रीगुरुचरित्राच्या एकोणिसाव्या अध्यायात आलेले आहे. नृसिंह अवताराच्या वेळी हिरण्यकशिपूच्या उदरविदारणामुळे भगवंताच्या हातांची, नखांची आग होत राहिली; ती उंबराच्या फळात हात खुपसल्यावर शमली. म्हणून शीतल उपचारांचे प्रतीक म्हणून औदुंबरची ख्याती श्रीगुरुंच्या संदर्भात झाली. अमरे-द्वराजवळच्या चौसष्ट योगिनी श्रीगुरुंची पूजा करण्यासाठी माध्यान्ह समयी येत. येथेच गंगानुजावर कृपा करून श्रीगुरुंनी त्याचेही दैन्य हरण केले. औदुंबर हा कल्पवृक्ष आहे; आपल्या मनोहर पादुकाही तेथेच आहेत, तुम्ही तेथेच वास करावा असे सांगून श्रीगुरु श्रीमातीरी असलेल्या गाणगापुरास या गावी येऊन स्थिरावले.

गाणगापुरात दोन तपे

श्रीगुरुंच्या मनात नद्यांच्या संगमाविषयी अपार प्रेम अनाचे. कृष्णा-पंचगंगांच्या संगमानंतर त्यांना भीमा-अमरजा संगमाने वेध लावला. श्रीगुरुंनी येथे जयल जयल तेवीम वर्षे वास्तव्य करून दोनदुःसितांचा उद्धार केला असल्याने गाणगापुरास दत्तपंथीयात फारच महत्त्वाचे

स्थान मिळाले आहे. या स्थानाचे माहात्म्य श्रीगुरुचरित्रात वर्णन करतांना म्हटले आहे, 'भीमा उत्तरवाहिनीसी । अमरजा संगम विशेषी । अश्वत्थवृक्ष परियेसी । महास्थान वरदभूमी ॥ अमरानदी तीर्थ थोर । संगम जाहला भीमातीर । प्रयागसमान असे क्षेत्र । अष्टतीर्थे असती तेथे ॥' (२२-११-१२) अशा या गाणगापुरास राहून श्रीगुरुंनी अनेक लोका प्रकट करून भक्तजनांचा उद्धार केला. या गावच्या एका ब्राह्मणाच्या बंध्या म्हणोचे दूध पिऊन श्रीगुरु संतुष्ट झाले. त्यांनी त्याचे दारिद्र्यही दूर केले. तेथील एका भ्रष्टाराक्षसाचाही त्यांनी उद्धार केला. शेजारीच कुमशी नावाच्या गावास त्रिविक्रमभारती नावाचा एक तापसी राहात असे. त्याने गाणगापूर येथील श्रीगुरुंच्या चमत्काराची निंदा केली. दांभिक संन्यासी म्हणून त्यांची त्याने धट्टाही केली. त्यास जाणोव देण्यासाठी ते कुमशीस निघाले. त्रिविक्रमभारती नरसिंहाचे उपासक असून त्याच्याच मानसपूजेत व्यग्र होते. त्यांना नरसिंहाच्या ऐवजी एका दंडधारी पुण्याचेच दर्शन होत राहिले. यरा प्रकार त्रिविक्रमाच्या ध्यानी आला व तो श्रीगुरुंना शरण गेला. अनेक प्रकारे त्याने श्रीगुरुंची स्तुती केली.

विदुरा नावाच्या नगरीत एक यवन राजा महाक्रूर व ब्रह्मद्वेषी होता. मंद व मतिहीन ब्राह्मण द्रव्याच्या लोभाने त्याच्यापुढे वेद म्हणून शास्त्रार्थ करीत. अशाच दोन अहंकारी ब्राह्मणाना श्रीगुरुंनी वेदाचा विस्तार सांगून व्यर्थ वाद न करण्याची सूचना केली. त्याचा हटवाद संपत नाहीने पाहून श्रीगुरुंनी एका मांगला विप्रत्व देऊन त्याच्याकडून त्या दोन वादी पंडितांचा गर्व कमी केला. परंतु ब्राह्मणाचे दैन्य पाहून श्रीगुरुंना अतिशय वाईट वाटले. इस्लामी सत्तेच्या वरबंटापाखाली धर्माश्रमाचा लोप होत आहे, कर्ममार्ग छष्ट झाला आहे, हे पाहून त्यांनी तत्त्वज्ञानयुक्त आचारधर्माची पुनः

वाघणी केली पापाचरणाचा विधी सांगून कर्म-
विपाकाचे शास्त्र त्यांनी उभे केले. भाहूरच्या
गोपीनाथपुराच्या पत्नीस श्रीगुरुंनी विस्ताराने
पतिव्रतेचा धर्म समजावून सांगितला भस्मधारण,
रुद्राक्षधारण, नाना व्रते याचा महिमा वर्णन करून
श्रीगुरुंनी आचारहीन वनलेल्या समाजास एक
वाधीव आचारधर्म समजावून दिला या आचार-
धर्माचे विस्ताराने दर्शन आपण पुढे एका स्वतंत्र
प्रकरणात घेणार आहोत ब्राह्मणाचे आर्थिक
कसे असावे, पूजाविधान कसे असावे ब्राह्मणाने
गायत्रीची उपासना कशी करावी, इत्यादीविषयी
सांगोपांग विवेचन श्रीगुरुंच्या मुखानून झालेले
दिसते साठ वर्षांच्या एका वाङ्मय वृद्धेस कन्या व
पुन देऊन श्रीगुरुंनी आपले सामर्थ्य प्रकट केले
नरहरी नावाच्या एका कुळी द्विजावर कृपा
करून त्याच्या शुष्क काळास पाने फुटण्याचा
चमत्कारही याच सुमारास झाला

पूर्वीच्या सकेताप्रमाणे वासर क्षेत्रीचा
सायदेव नावाचा एक शिष्य श्रीगुरुंना भेटण्या-
साठी गाणगापुरास आला सायदेवाने श्रीगुरुंची
मनोभावे सेवा केली नाना प्रकारे त्याची परीक्षा
पाहून श्रीगुरुंनी त्याला काशीचा महिमा, अनंत-
व्रतकथा सांगून त्याच्यावर पूर्ण कृपा केली
श्रीनृसिंहसरस्वतींनी अशा अनेक लोकावर कृपा
करून त्याचा उद्धार केला नदी नावाच्या एका
द्विजाचे श्वेतकुण्ड तर त्यांनी दूर केलेच, पण तो
पुढे कवीश्वर या नावाने प्रसिद्धीस आला
हिप्परगीचा एव कलेश्वर भक्त नरहरी
याच्यावर श्रीगुरुंनी कृपा करून त्याला ववित्वाची
स्फूर्ती दिली दिवाळीच्या दिवशी अनेकांच्या
घरी एकाच वेळी भक्ताकडून पूजा घेऊन
श्रीगुरुंनी आपले सर्वव्यापित्व सिद्ध केले एका
दूद जातीच्या भक्ताच्या गेतात शंभर पटींनी
घान्य पिकवून श्रीगुरुंनी त्याचे दैन्य दूर केले
आपल्या शिष्यांना त्यांनी एकदा गाणगापुराचा
महिमा विस्ताराने वर्णन करून सांगितला.

यवन राजाकडून सन्मान

पूर्वीच्या वरदानानुसार एका रजक आता
बेंदुरी अथवा बिंदर नगरीत म्लेच्छ जातीत
जन्मास येऊन वाढणारा झाला होता पूर्वसंस्कारा-
मुळे त्याच्या मनात हिंदूवद्दल द्वेष नव्हता
ब्राह्मणाचा तो सन्मान करी विप्राच्या देवा-
लाचा तो मान राखी एक दिवशी या राजाच्या
माडीस एक फोड झाला कोणत्याही उपायाने
तो बरा होईना त्याला फारच यातना सहन
कराव्या लागत होत्या सत्पुरुषांची सेवा केल्यास
हा फोड बरा होईल अशी त्याची खानी झाली
गाणगापुरास एक यती सत्पुरुष असल्याचे त्याला
समजले त्याने गाणगापुरास जाऊन श्रीगुरुंचे
दर्शन घेतले 'का रे रजका, कोठे असतोस ?
आमचा दास असूनही फार दिवसाना भेटलास ?'
असे श्रीगुरुंनी म्हणताच म्लेच्छ राजास पूर्व-
जन्माचे स्मरण झाले श्रीगुरुंना त्याने साष्टांग
नमस्कार केला श्रीगुरुंच्या द्वेपेने त्याचा फोड
पूर्णपणे बरा झाला राजाने खूप होऊन आपल्या
नगरीस यावे अशी इच्छा प्रकट केली त्यावर
श्रीगुरु म्हणाले, 'तुझ्या नगरात नेहमी
घेनुहत्या, जीवहिंसा, मद्यपान अशा गोष्टी
घडतात आम्ही तेथे कसे यावे ? या गोष्टी
घडणार नाहीत असे करावेस' म्लेच्छ राजाने
हे सर्व कबूल केले यवन राजाने त्याच्या पादुका
हाती घेतल्या व तो त्यांना आपले सर्व ऐश्वर्य
दाखवू लागला श्रीगुरुंचे मन त्यात कोठून
रमणार ? सव्यादी कर्म, अनुष्ठान चुकू नये
म्हणून श्रीगुरु अदृश्य होऊन बेंदुर नगरीहून
पापविनाशी तीर्थावर आले यवन राजा त्याचा
शोध घेत घेत त्या तीर्थावर येऊन पोचला.
श्रीगुरुंनी आपल्या घरी यावे अशी त्याने विनंती
केली

राजाने श्रीगुरुंना आपल्या घरी नेऊन
त्याची मनोभावे पूजा केली एका म्लेच्छ राजा-

कडून एवढा सन्मान घेणाऱ्या नृसिंहसरस्वतीचे माहात्म्य केवढे होते व त्यांनी समकालीन प्रतिकूल परिस्थितीत केवढे सांस्कृतिक कार्य केले याची कल्पना येण्यासारखी आहे 'सर्वे वाजत्र्याचे गजर । वदीजन वाघाणिती अपार । राजा आपण हर्पनिर्भर । घेऊनि जातो श्रीगुरुसी ॥ नानापरी दिव्यवस्ने । द्रव्ये ओवाळी अमिते । टाकीतसे राजा तेथें । भिक्षुक तुष्टले बहुत देखा ॥' (५२ २३८-३९) पायघड्या अयत्न राजाने श्रीगुरुना राजगृहात नेले महासिंहासनावर त्याची स्थापना केली, 'अत पुरीचे कुल-स्त्रियासी । पुनपौन सहोदरासी । भेटविले राजे परियेसी । साष्टांगी नमस्कारिती ॥' (५२, २४४) हे दृश्य अलौकिक नाही काय ? राजाने श्रीगुरुना विनती केली, राज्य आपल्या कृपेने पुष्कळ दिवस केले आता चरणसेवा द्यावी त्यावर श्रीगुरु म्हणाले, 'आमुची भेटी धोपवंती । तुझे पुत्र राज्य करिती । तुवा यावे भेटीसी ।' (५० २४९)

‘श्रीगुरु वैसले निजानंदी’

इतके बोलून श्रीगुरुनी राजाचा निरोप घेतला व ते सिंहस्थाच्या निमित्ताने नाशिकन्यवकेश्वराच्या यात्रेस निघाले गौतमीत स्नान करून ते गाणगापुरास आले परंतु या वेळी त्याच्या मनात भलतीच कालवाकाल्य होत होती 'प्रगट झाली बहु ह्याति । आता रहावे गौप्य आम्ही ॥' (५०. २५४) असा विचार शिष्यांना बोलून दाखवून आणखी ते म्हणाले, 'यान्तरूपे धोपवंतासी । निघालो आता परियेसी । प्रगट बोल हाचि स्वभावेसी । गौप्यरूपे राहू येथेंचि ॥ स्थान आमुचे गाणगापुर । येथूनि न यचो निर्धार । लौकिक-मते अवधारा । बोल करितो श्रीशैलयात्रा ॥' (५० २५५-५६) निरवानिरव करण्याच्या भाषेत ते म्हणाले, 'प्रगट निघो यात्रेसी । वास निरतर

गाणगाभुवनासी । भक्तजन तारावयासी । राहू आम्ही निरतर ॥ कठिण दिवस युगधर्म । म्लेच्छ राज्य कूरकर्म । प्रगट असता घडे अधर्म । समस्त म्लेच्छ येथे येती ॥ राजा आला म्हणोनि । ऐकिले जाती यवनी । सकळ येतील मनकामनी । म्हणोनि गौप्य राहो आता ॥ .. पुढे येतील दुर्दिन । कारण राज्य यवन । समस्त येतील करावया भजन । म्हणोनि गौप्य राहो आता ॥' (५० २५७-६१) याप्रमाणे निरोप घेऊन श्रीगुरु पर्वतयात्रेस म्हणजे श्रीशैल्यपर्वताला निघाले भक्तजनांच्या अत करणास फारच वेदना झाल्या त्यांनी श्रीगुरुच्या चरणाची मनोभावे पुन पुन प्रार्थना केली 'तू भक्तजनाची काम-धेनु । होतासी आमुचा निधानु । आम्हा बाळका सोडून । जाता म्हणोनि विनविताती ॥ नित्य तुझे दर्शनी । दुरिते जाती पळोनि । जे जे आमुची कामना मनी । त्वरित पावे स्वामिया ॥ बाळकाते सोडून माता । केवि जाय अन्हेरिता । तूचि आमुचा मातापिता । नको अन्हेरू म्हणताति ॥' (५१ १०-१२)

शोक करणाऱ्या शिष्यांचे श्रीगुरुनी परोपरीने सात्वन केले आम्ही या गाणगापुरातच आहोत असे त्यांनी पटवून दिले 'प्रात स्नान कृष्णा-तीरी । पचनवी सगण औदुबरी । अनुष्ठान वरवे त्या क्षेत्री । माध्याह्नी येतो भीमातटी ॥ सगमी स्नान करोनि । पूजा घेऊ मठी निर्गुणी ॥ चित्ता न करा अत करणी ॥' (५१ १६-१७) असे त्यांनी समजाविले 'अद्यत्प नव्हे कल्पवृक्ष । सगमी अने प्रत्यक्ष । जें जें तुमच्या मनी अपेक्ष । त्वरित साध्य पूजिता ॥ कल्पवृक्षात पूजोन । यावे आमुचे जेथ स्थान । पावुका ठेवितो निर्गुण । पूजा करावी मनोभावे ॥' (५१ २०-२१) अने सात्वन करून श्रीगुरु धोपवंताकडे आले सांगितल्याप्रमाणे सेवती, कमळ, वल्हार, मारुती इत्यादी पुष्पांचे एक सुरेखने आसन शिष्यांनी कर्दळीपानावर तयार केले गंगेच्या पानावर आसन ठेवून होनाच

श्रीगुरुंनी शिष्यांना परत जाण्यास सांगितले आपल्या भक्तांचे सात्वत करून 'उठले श्रीगुरु तेवूनि । पुण्यासनी वेंसोनि । निरोप देतो भक्तासी ॥ 'कन्यागतो' वृहस्पतीसी । 'वृहृधान्य' नाम सवत्सरेसी । मूर्धे चाले 'उत्तर दिगते'सी । सन्नाति 'कुम' परियेसा ॥ 'त्रिशिरऋतु' माघ मासी । 'असित' पक्ष 'प्रतिपदे'सी । 'शुक्रवारी' पुष्यदिवसी । श्रीगुरु वेंसले निजानदी ॥' (५१ ३५-३७) जाताना त्यांनी 'गायत्री' करावे माझे स्मरण । त्याचे घरी असे जाण । गायत्री प्रीति वहु मज ।' (५१ ४०) अशी सूचना दिली थोड्याच वेळाने त्याची प्रसादपुष्पेही शिष्यासाठी आली ती मायदेव, नदी, नरहरी व सिद्ध या चार शिष्यांनी वाटून घेतली

श्रीगुरुंचे शिष्य

महाराष्ट्रात दत्तसंप्रदायाचा नजरेत भरणारा विकास झाला तो श्रीनृसिंहसरस्वतीच्या अवतार-कार्यानंतरच श्रीपादयती व श्रीनृसिंहसरस्वती यांची चरित्रे इतर अनेक विषयांसहित वर्णन करणाऱ्या 'श्रीगुरुचरित्रा'चा कर्ता सरस्वती गंगाधर हा श्रीगुरुच्या सायदेव नावाच्या शिष्याच्या वंशातील पाचवा पुरुष होय श्रीगुरुच्या नावलौकिकावरोवरच त्याचा शिष्य-परिवारही बाढीस लागला माधवसरस्वती नावाचा एक शिष्य त्यांना प्रयाग येथे मिळाला बाळासरस्वती, कृष्णसरस्वती, उपेन्द्रसरस्वती, सदानंदसरस्वती, ज्ञानज्योतिसरस्वती, सिद्ध-सरस्वती इत्यादी आणखी काही शिष्यांचा निर्देन मागे केलेला आहेच सिद्धसरस्वतीस श्रीगुरुचा सहवाम पुष्कळच अमून तोच त्याच्या निजानंदगमनापर्यंत मात्प्रियात होता यानेच श्रीगुरुचे सवृत्त चरित्र तयार केले असावे व या भवृत्त चरित्राच्या आधारेने सिद्धनामधारक-संवादाच्या रूपाने पुढे सरस्वतीगंगाधराने

विख्यात असा 'श्रीगुरुचरित्र' नावाचा मराठी ग्रंथ लिहिला नामधारक म्हणजे स्वतः सरस्वती गंगाधर व सिद्ध म्हणजे सिद्धसरस्वती असे मानावयास हरकत नाही

श्रीगुरुच्या सन्यासी शिष्यांपैकी माधवसरस्वतीची शिष्यपरंपरा महाराष्ट्रात बरीच विकसित झालेली दिसते नृसिंहसरस्वती-माधवेन्द्र सरस्वती-अमृतानंद-गगनेन्द्र-माधवसरस्वती-विठ्ठल-सरस्वती, अत्रिका-सरस्वती-अमृत या परंपरेतील अमृत हा प्रख्यात पदकार अमृतराय की काय, असा संशोधकापुढे प्रश्न आहे. 'स्वरूपनिर्णय' कार अमृत-कवी व 'अविनाश-संदेहहरण' कार अमृतराय हे दोन एकच की काय ? कारण याच्या गुरुपरंपरा वर सांगितल्या-प्रमाणे एकच आहेत अमृतानंदाचा 'योगराज-टिळक' या नावाचा एक लघुग्रंथ दत्तात्रेयाचा ग्रंथ म्हणून प्रसिद्ध आहे वरे यांना हा अमृतानंद चद्रात्मज कवीच्या गुरुपरंपरेला वाटतो

श्रीगुरुच्या सात सन्यासी शिष्यांखेरीज मज-रिकेचा माधवारण्य व कुमसीचा त्रिविक्रम-भारती हे दोन सन्यासीही श्रीगुरुचेच शिष्य होत सायदेव, नरहरी कवी, नदीकवी, माय-देवाचा ज्येष्ठ पुत्र नागनाथ, वेदरचा यवन राजा, असे आणखी काही गृहस्थाश्रमी शिष्य श्रीगुरुंना लाभले असल्याचे आपण पाहिले आहेच श्रीगुरुच्या निजानंदगमनानंतरही अनेकाना त्यांची प्रेरणा, कृपा झाल्याच्या कथा आहेत 'श्रीगुरुचरित्र' व नृसिंहसरस्वती यांच्यापासून प्रेरणा व कृपा संपादून दत्तपरंपरेची वाढ महाराष्ट्रात व बाहेरही कशी झाली ते आपण पुढल्याच प्रकरणात पाहू

श्रीनृसिंहसरस्वतीचे कार्य

श्रीगुरु नृसिंहसरस्वतीच्या बाळासवधाने मतभेद आहेत असे १३८० म्हणजे सन १४५८ हा सर्वमान्य असणारा त्याचा निजानंदगमनकाल

कायम केला व श्रीगुरुचे आयुर्मान ऐंशी वषांचे मानले तर त्याचा जन्म अंदाजे शके १३०० म्हणजे सन १३७८ असा येतो. स्वाभीचा काल व कार्य याविषयी चर्चा करताना अग्रबुद्ध यानी नागपूरच्या महाराष्ट्राच्या दिवाळी अकात (सन १९५१) एक लेख लिहून आपले याविषयी एक निराळे मत प्रकट केले आहे. त्यांनी अनेक प्रकारचे पुरावे दाखवून निजामद-गमनकाल शके १४४० हा निश्चित केला आहे. हेरे याना मान हा धाक रुढ सकेतानुसार शके १३८० हाच योग्य वाटतो. श्रीनृसिंह-सरस्वतींनी आपल्या दीर्घ आयुष्यात प्रतिकूल परिस्थितीत लोकरक्षणाचे व धर्मसंस्थापनाचे फार मोठे कार्य केले आहे. नृसिंहवाडी व गाणगापूर या जुन्या तीर्थाना नवा सजळा देऊन त्यांनी त्याचे माहात्म्य वाढविले. लोकाना सन्मार्ग दाखविला. अनेकांच्या भौतिक व्याधी दूर केल्या. अनेकाना आत्मिक समाधान प्राप्त करून दिले. धर्ते व वैकल्ये आणि कर्मकांड यांची पुनर्स्थापना करून त्यांनी सर्वसामान्य लोकाना साधवत सुखाचा मार्ग दाखविला. अंत्यज व शूद्रही त्यांच्या कृपादृष्टीसून सुटले नाहीत. म्हेच्छ राधादेवही त्यांच्या कर्तृत्वाचा व अधिकाराचा मोठाच प्रभाव होता. पडत्या काळात वर्णाश्रम. धर्माची विस्कळित झालेली अवस्था त्यांनी सावदन धरली. तत्त्वज्ञान व आचारधर्म याचे नवे आदर्श स्वतःच्या आचरणाने व उपदेशाने सिद्ध केले.

श्रीनृसिंहसरस्वतींच्या चरित्राचे व कार्याचे समालोचन करण्यापूर्वीच हेरे यानी लिहिले आहे; 'तेराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत दत्तोपासनेचा जो पुराणप्रवाह वाहत आला होता, त्यात जीवन ओतण्याचे कार्य श्रीनरसिंहसरस्वतींनी केले. त्याचे जीवनकार्य केवळ दत्तोपासनेच्या क्षेत्रातच नव्हे, तर समग्र महाराष्ट्राच्या सामूहिक जीवनात दीपस्तंभासारखे मार्गदर्शक ठरले आहे.

त्याच्या जीवनकाळात जी संघर्षमय परिस्थिती निर्माण झाली होती त्या परिस्थितीच्या गर्भातूनच महापुरुषाच्या उदयाचा हुंकार ऐकू येत होता. त्या काळात एका आक्रमणशील सत्सूतीने हिंदू परंपरेचा आस पेण्यासाठी महाराष्ट्रात सर्वत्र संचार चालविला होता. त्या सकटातून महाराष्ट्राला मुक्त करण्याचे महान् कार्य श्रीनर-सिंहसरस्वतींनी केले.' (श्रीनरसिंह सरस्वती : चरित्र आणि परंपरा, पृष्ठ ७७)

सन १९५९ मध्ये अग्रबुद्धानी एका वेगळ्याच दृष्टिकोणातून 'द्वितीय दत्तावतार नृसिंह-सरस्वती; चरित्र, परंपरा, कार्य व गूढ' या नावाचा एक छोटसा ग्रंथ लिहिला. गो. प्र भावे व अग्रबुद्ध यांचा दत्त, दत्तपथ व नृसिंहसरस्वतींचे कार्य याकडे पाहण्याचा एक स्वतंत्र दृष्टिकोण आहे. सत्पुरुषाच्या कार्याच्या राष्ट्रीय अंगाचे चिंतन अग्रबुद्ध करताना दिसतात. या विशिष्ट दृष्टीने त्यांनी श्रीगुरुचे चरित्र तपासले आहे. श्रीगुरुचरित्रात आलेली व्रतवैकल्ये, कर्मकांड-मीमांसा इत्यादींचे रहस्य सांगून झाल्यावर अग्रबुद्ध नृसिंहसरस्वतींच्या कार्याचे मूल्यमापन करताना लिहितात,

'धर्मस्थापना हेच मुख्य कार्य असल्यामुळे श्रीगुरुंनी कोणत्याही एका विशिष्ट देवाची भक्ती वाढविली नाही. ते स्वतः श्रीदत्तावतार होते अगो त्यांच्या भवताची श्रद्धा असल्यामुळे दत्तभक्ति-प्रसारत्याच्या भक्तगणात वाढला असता तर नवल नाही. पण त्याचा स्वतःचा असा-कोणत्याही विशिष्ट देवाच्या भक्तीवर भर नव्हता. तप हाच त्याचा ध्यवसाय होता. म्हणून 'अवतार धरताच मानुषी । तयापरी रूढाटवे' या न्यायाने ते स्वतः नृसिंहाची उपासना करीत. परंतु तिचा त्यांनी प्रसार केला नाही. त्यांचे घराणे शिवपंती असल्याने साहजिकच शिवाचा व शिवपंतीचा उल्लेख त्यांच्या भाषणात जास्त आला आहे. तरी त्यामुळे गैरसमज होऊ नये अशी परा-

४ श्रीदत्तात्रेय-परंपरा

श्रीविष्णु अवतार प्रसंग ।
विष्णुदत्त भाव अभंग ।
आयु यदु अलकं असंग ।
एकवीर एकावली ॥
सहस्रार्जुन भागंवरास ।
दाशरथि श्रीराजाराम ।
कृष्ण भगवत पुरुषोत्तम ।
नवयोगेश्वर नाथ नथ ॥
श्रीवासुदेवानंद सरस्वती ।
नर्मदातीरी देह त्यजती ।
भारती वैदिक धर्म महती ।
श्रीपादकीर्ति विलसतसे ॥
श्रीनरसिंह सरस्वती ।
पाचथे बपे काया फिरती ।
प्रहापुरी काया ठेबिती ।
तरीही असढ भक्ता कृपा ॥
श्रीमाणिक सद्गुरु दत्त ।
अनंत लीला वृत्ति शात ।
सकलमते एक मार्गति ।
यति होऊन समाधि ॥
भूगोलभाष्य वेदधर्म ।
त्यासाठीच श्रीदत्तजन्म ।
एकच मार्ग आत्माराम ।
दत्तपथ प्रसिद्ध असे ॥
—वि गो नातूहृत 'श्रीदत्तचरितसार'
(७७ १०४-१०९)

समन्वयाचे स्वरूप

दत्त दैवताचे रूप, दत्तजन्माच्या विविध कथा याचा परिचय करून घेतानाच आपल्या ध्यानात आले आहे की, या दैवताचे स्वरूप समिध आहे,

समन्वयाचे आहे, विविधतेत, ऐक्य पाहण्याचे आहे. ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांचे सत्त्व, रज, तम यांचे, विविध प्रकृतिधर्मांचा व प्रकृतीचा सुरेय सगम दत्तात्रेयात दिसून येतो. दत्त स्मरण करणाराना पावतो. दत्त भौतिक व आत्मिक सुखाची प्राप्ती करून देतो, दत्त प्रापचिवाना व साधकानाही मार्गदर्शन करतो, दत्त बघी राज-योगी असतो, तर बघी भलग वेपात, बघी भिक्षेकरी अवधूताच्या घेपात, तर बघी व्याघ्र-सर्पाच्या रूपात भेटतो दत्तात्रेयाच्या या विविधतेत भारतीय परंपरेतील बहुतेक सर्व उपासनापथ सामावलेले दिसतात. शैव व वैष्णव माना तारक्याच प्रियतेने दत्तात्रेय जवळचे पाटतात नाथ, महानुभाव, गोसावी, अवधूत, मूफी, वार-करी, रामदामी, देवी इत्यादी अनेक धर्मपंथाना वा उपासनापंथाना दत्तात्रेय आपले पाटतात. दत्तात्रेयाच्या परंपरेत ब्राह्मण आहेत, अवब्राह्मण आहेत, छत्र आहेत, अत्यज आहेत, श्रिया आहेत, पुरुष आहेत इतकेच नव्हे तर रा प्र. पारनेकर महाराजांच्या मताने 'कामरूप देगात (आमाम-मणिपूर ६० भागात) नागा वगैरे आपल्यापेक्षा कनिष्ठ जातींचे आणि आदिवासी समजले जाणारे लोक आहेत ते बगालच्या गाण्ड, घावर, काशालिका आदिपामून निराळ्या अशा एका दत्तपंथाचे मानिक आहेत' (परिचय पृष्ठ १८३) दीनदबैरा, नूरीबाबा, 'मिद्वान्तबोध' कर्ता शाहमुनी इत्यादी मुस्लिम सत्ताचाही निर्देश करावयास हवा प्रमुल धर्मपंथात दत्तात्रेयाचे स्थान कोणते ते आपण पुढे स्वतंत्रपणे पाहणार आहोतच

परंतु येथे सक्षेपाने विचार करायचा तर अने म्हणता येईल की, नाथसंप्रदायाची जोपासना दत्ताच्या बोधावर व उपासनेवर झालेली आहे अनेक नाथांचे गुरू दत्तात्रेय आहेत भगवान शंकराच्या सांगण्यावरून दत्तात्रेयांनी अनेक नाथाना उपदेश दिल्याचे दिसते वदिकाश्रमी मत्स्येन्द्राना दत्तात्रेयांनी सर्व विद्या शिवविल्या

नाथसंप्रदायाना ग्राह्य वेपही दत्तप्रणीत आहे. योगदीक्षा, वानफाडे हे नाथ, शिगी, गैली, तथा इत्यादीचे प्रमाण अग्निदाने दिने अमत्याचे प्रमिद्ध आहे. अग्नी व दत्त आणि अग्नी याचा गवध आपण पाहिजे आहेत अग्नीचा आणगी एव पुत्र म्हणजे जालदर अमून दत्तात्रेयांनीच याच्या गवें ग्राम्ये शिवशिरी भतूंहरी राजाला भद्रोपदेश दत्ताचाच होता भोग्दानाथाना गिरनार पर्वतावर दत्तात्रेयांनीच उपदेश केलेला आहे. रेणुमिद्वान्त वादण्यात दत्तदर्शन होऊन पुढे त्याच दत्ताचा अनुग्रहही झाला नागनाथ मिद्वाला मिद्वान्ती प्राप्ती दत्तात्रेयांनी करून दिलेली अवळंत चपटनायावरही दत्तात्रेयांची कृपा होती गोसावी, अवधूत इत्यादींचा आचार-विचार, तत्त्वज्ञान, ध्यानधारणेची पद्धत इत्यादी-वर दत्ततत्त्वज्ञानाची छाप मोठीच आहे

नाथपंथाइतकाच महानुभाव पंथही महारा-ष्ट्रात, पंजागात प्रमिद्ध आहे श्रीचक्रप्रमणीत या धर्मपंथात तर 'या मार्गाची आधिकारण श्रीवत्तात्रेय प्रभुकी गा' एवढे मोठे स्थान दत्ताना आहे महानुभावांचा दत्त एवमुनी असून भूगुप्त श्रीवत्तात्रेयवरून त्याच्या पठणात नित्य अमते. त्याचा दत्त निर्गुण, निराकार, परब्रह्मस्वरूपाचा आहे श्रीचक्रधरम्यामी हे दत्ताचे अवतार म्हणूनच मानले जातात श्रीचागदेव चक्रपाणी, श्रीगोविंदप्रभू या चक्रधराच्या गुरपरंपरेतील महात्म्याना दत्तात्रेयांचे दर्शन झालेले होते

सह्याद्रिवर्णन, दत्तात्रेयवाळकीडा, दत्तात्रेय-माहात्म्य, आत्मतीर्थप्रकाश इत्यादी ग्रंथातून महानुभावीय दत्ताचे दर्शन होण्यासारखे आहे अप्रमिद्ध वाङ्मयही या सदमात महानुभावीय मठातून वरून अमाचे माहूर येथील देवदेवेश्वर, पांचाळेश्वर येथील आत्मतीर्थ, चेलापूर, वदिका-श्रम, कोहापूर अग्नी प्रमुल दत्तस्थाने महानु-भावांना प्रिय वाटतात सह्यादे, जालना, नानोरी रिद्धपूर, पिपळनाग, चोखड इत्यादी ठिकाणी

महानुभावीय दत्तपरंपरेतील दत्तमदिरे आहेत. जबळा, लाख, डिग्रस, पुसद, खरसी, पारडी, गगनमाळ, कृष्णपुर, मल्लोळ इत्यादी ठिकाणी विश्वनाथ बाळापुरकर यांनी दत्तस्वामीच्या प्रेरणेने बांधलेली देवळे खाडी नावाने प्रसिद्ध आहेत नादगाव खडेश्वर, शिरपूर इत्यादी ठिकाणी नव्याने दत्तमदिरे होतांना दिसतात अशाच प्रकारे बारकरी, रामदासी, देवी इत्यादी पथाशीही दत्तात्रेयाचे संवध समन्वयाच्या स्वरूपात दाखविता येतील

बारकरी पथास खाब देऊन त्याचे पुनरुज्जीवन करणाऱ्या एकनाथाची उपासना दत्ताची होती दत्त विठ्ठल, दत्त-राम, दत्त-देवी यांना एक-रूपात पाहणारे अनेक साधुसंत दिसतील कोल्हापूर, मातापूर, तुळजापूर इत्यादी देवी-स्थानात दत्तात्रेयाचे देऊळ दिसते मातापूरच्या रेणुकेचे सहगमन दत्तात्रेयाच्या साक्षीने झाले तिचा पुत्र परशुराम हा दत्तात्रेयाचा शिष्य. म्हणूनच चिपळूणजवळील परशुरामास सोबत दत्तात्रेय करताना दिसतात 'दत्तप्रबोध' कर्ते ज्ञानमुक्त कावडीबाबा पादुरगाचे एकनिष्ठ भक्त होते 'तीन शिरे सहा हात' हा दत्तावरील प्रसिद्ध अभंग बारकरी संप्रदायाचे मुकुटमणी संत तुकोवारायांचा आहे 'दत्तात्रेय योगिया'-वरील ज्ञानदेवाचा अभंग प्रसिद्ध आहे समर्थाना दत्तात्रेयांनी मलगवेषाने दर्शन दिल्याचे प्रसिद्धच आहे आनंदसंप्रदायातील श्रीधरस्वामी नाझरेकर व 'हरिवरदा'कार श्रीनृपणदयार्णव आणि याच्या गुप्तपरंपरा दत्तात्रेयांशी संबंधित आहेत तुकोबांच्या चैतन्यसंप्रदायातील राघव चैतन्यांनी दत्ताची उपासना केली होती अर्वाचीन काळातील थोर दत्तोपासक श्रंखलवधूत हे चैतन्य-संप्रदायातीलच होत असे अनेक उपासनापथ श्रीदत्तात्रेयांशी संबंधित आहेत समन्वयाचे इतके सोज्वळ व सर्वसंग्राहक दर्शन इतर कोणत्या पथात दिसणार ?

पौराणिक परंपरा

दत्तात्रेयांच्या पौराणिक शिष्यांचा उल्लेख मागे आला आहे दत्तांनी त्यांना केलेल्या वृत्त-बोधाचे विस्तृत विवेचन पुढे एका स्वतंत्र प्रकरणात केले आहे येथे फक्त दत्तपरंपरा ध्यानात घेण्यासाठी दत्तशिष्यांची ओळख करून घेऊ कार्तवीर्य सहस्रार्जुन हा यज्ञ, जप, दान, कर्म, विद्या, पराक्रम इत्यादी बाबतीत श्रेष्ठ होता दत्तात्रेयांचा हा आवडता शिष्य त्याने दत्तात्रेयांची सेवा दीर्घकाळपर्यंत केली दत्तांनी त्याला सर्वज्ञता, इष्ट अतिथिलाभ, सर्वज्ञ गती, क्षय न पावणारा खजिना, अनेक रूपधारकता, कीर्तीने अधिक असलेल्याकडून रणागणावर मरण, अनन्यभक्ती इत्यादी घर देऊन कृतायु केले योगाभ्यास व ब्रह्मज्ञान याचीही प्राप्ती झाला दत्तात्रेयांकडूनच झाली 'मदालसा गर्भरत्न' असा अलंकार हा दत्तात्रेयांचा आणखी एक प्रत्यात शिष्य याची आई मदालसा ही ब्रह्मवादिनी व सर्वविद्यापारंगत अशी होनी सकट-प्रसंगी याने माहुरगडावर जाऊन दत्तात्रेयांची उपासना केली दत्तांनी प्रसन्न होऊन अलंकारा शक्तिदान देऊन आत्मबोधाचा उपदेश दिला पुढे आपल्या पुत्राना राज्यावर बसवून अलंकारा जन्मभर दत्तांची सेवा केली व ज्ञानोत्तर भक्ति-सुखाचा अनुभव घेतला.

सोमवंशातील राजा आयू हा दत्तात्रेयांचाच शिष्य आयू व त्याची राणी इंदुमती यांनी पुत्र-प्राप्तीसाठी अनेक अनुष्ठाने केली आयूने सह्याद्रीवर येऊन तपश्चर्या केली व दत्तात्रेयांना प्रसन्न वरून घेतले त्रिलोकाधिपती सर्वज्ञ, रणशूर, पितृदेवभक्त, सर्वगुणसंपन्न असा पुत्र आयूने मागितला दत्तप्रसादकरून राणी इंदुमती गर्भवती झाली प्रसूत झाल्यानंतर नवजात बालकास हुडामुराने पळविले दत्तात्रेयांच्या रूपाने हुडामुरास हे बालक नष्ट करणे

जमले नाही उलट या मुलानेच परा-
क्रमाने हुडासुरास मारले पुनास राज्यावर
वसवून आयू राजा राणीवरोवर सहयाद्रीवर
येऊन दत्तचरणसेवेत रमून गेला श्रीकृष्णाच्या
यादव वंशाचा मूळ पुरुष षडू हाही एक दत्ता-
त्रेयाचा शिष्य होय ययाती व देवयानी याचा हा
ज्येष्ठ पुत्र आपण ब्रह्मल असूनही आपणास सावं-
भौमपद न मिळाल्याने तो रानावनात जाऊन
बैराग्य वृत्ती धारण करून तप करू लागला
तेथेच त्याला ब्रह्मानंदात निमग्न झालेल्या
श्रीदत्ताचे दर्शन झाले दत्तात्रेयांनी त्याला आपल्या
चोवीस गुरूकडून झालेला बोध विषाद केला.
अशा प्रकारे भक्तश्रेष्ठ प्रल्हाद, साध्विंबे, षिगल-
नाग, शिष्यदत्त इत्यादी अनेक दत्तशिष्यांची
नावे सांगता येतील श्रीपरशुराम अथवा भार्गव
हाही एक दत्तात्रेयाचा थोर शिष्य म्हणून प्रसिद्ध
आहे दत्तांनी याला दिलेली ब्रह्मविद्या त्रिपुरा-
रहस्य नावाच्या ग्रंथात समाधिपट असून त्यातील
ज्ञानकांड दत्तभार्गवसंवादरूपाने प्रसिद्ध आहे.
या सर्व शिष्यांवरोवरच अवधूतोंपनिपद व
जावालदर्शनोपनिपद यातील साकृति नावाचा
एक ब्राह्मण शिष्यही दत्ताचा होता

‘श्रीगुरुचरित्रा’ची परंपरा

श्रीदत्तात्रेयाधाराच्या शतकात श्रीपादवल्लभ व
श्रीनृसिंहसरस्वती या दोन दत्तावतारांनी जे
कार्य केले त्याचा परिचय आपण मागेच करून
घेतला आहे आजच्या दत्तोपासनेचे वरचेष्टे
स्वरूप ‘श्रीगुरुचरित्र’ व औदुंबर, नृसिंहवाडी,
गाणगापूर या दत्तस्थानातील परंपरावर
अवलंबून आहे. या स्थानाच्या यात्रा, येथे
पारायण, ध्यानध्यारणा, उपासना इत्यादीची
जोपासना दत्तपरंपरेत झालेली दिसून येते दत्ता-
त्रेयांनी अवधूतस्वरूपात अथवा भलग वेपात

साक्षात् दर्शने देऊन जखी आपली परंपरा निर्माण
केलेली दिसते, तशीच ती श्रीपादवल्लभ व
श्रीनृसिंहसरस्वती या अवतारांना गुरुस्थानी
मानूनही वाढलेली दिसते. श्रीपाद व श्रीनृसिंह हे
दोन दत्तस्वरूपातच प्रकट झाल्याची श्रद्धा अनेक
ठिकाणी आहे जनार्दनस्वामी, एकनाथ, दासोपत,
निरंजन रघुनाथ, नारायण महाराज जालवणकर,
माणिकप्रभू, अवकलकोटकर स्वामीमहाराज,
वासुदेवानंदसरस्वती इत्यादी अनेक श्रेष्ठ
दत्तभक्ताना दत्तावतारांचेच स्वरूप प्राप्त झाले
आहे यातील अनेकाना साक्षात् दत्तात्रेयाचा
साक्षात्कार झालेला आहे अनेक तर दत्ताव-
तारांचे आहेत अनेकांचा सवध दत्तावतारी
श्रीनृसिंहसरस्वतीकडे पोचतो

श्रीपादवरलभ व श्रीनृसिंहसरस्वती यांच्या
प्रेरणेने, प्रभावाने दत्तपरंपरेचा विस्तार सर्वत्र
झालेला दिसतो या दोन दत्तावतारांनी दत्ताच्या
उपासनेचे स्वरूप कोठेच स्पष्ट केले नसले तरी
त्यांच्या वास्तव्याने पुनीत झालेली स्थाने दत्त-
भक्ताना अतिशय प्रिय आहेत कारजा, औदुंबर,
नृसिंहवाडी, गाणगापूर इत्यादी स्थाने श्रीनृसिंह-
सरस्वतीच्या तेथील वास्तव्यामुळे प्रसिद्ध होऊन
दत्तपरंपरेचा विस्तार होण्यास त्याची मदत
झाली या सर्व स्थानांचे सक्षेपाने दर्शन स्वतःच घेणे
आपण घेणार असलो तरी दत्तपरंपरेच्या
विस्ताराच्या सदर्भात त्याचा येथे उल्लेख करणे
अगत्याचे आहे

श्रीनृसिंहवाडी अथवा नरसोवाची वाडी येथे
श्रीनृसिंहसरस्वतीचा निवास एक तपाच्यावर
असल्यामुळे व मुळातच त्याला क्षेत्रस्थानाची
पोठिका असल्यामुळे अनेक दत्तभक्तांच्या तपांचे
व निवासाचे ते स्थान बनले आहे दत्तात्रेयाच्या
परंपरेतील अनेक सन्याशी येथे स्थिरावलेले
दिसतात दत्तस्थानांवरोवरच या सत्पुरुषांच्या
समाधिस्थानांलाही वदन केले जाते श्रीनारायण-
स्वामी, श्रीगोपाळस्वामी, काशीकरस्वामी, सोला-

पुरात व पढरपुरात दत्तपादुका स्थापन केलेले श्रीमौनीस्वामी, श्रीटेवेस्वामी, श्रीरामचंद्रयोगी, श्रीब्रह्मानंदयोगी, टेवेस्वामीचे शिष्य श्रीनृसिंहसरस्वती (दीक्षितस्वामी) इत्यादींची स्थाने दत्तपरंपरेतील म्हणून आज प्रसिद्ध आहेत

येथे अनेक सिद्धाना व महात्म्याना दत्तात्रेयांनी दर्शन दिले आहे गाणगापुरात तर श्रीनृसिंहसरस्वती दोन तपाऱ्यावर वास्तव्य करून लोकोद्धाराचे कार्य चालवीत होते कुपसी गावातील निविक्रमभारती हिपरगी येथील नदिनामा व नरहरी, कडगची येथील सायदेव, नागनाथ, देवराव गगाधर व गुदप्रचरित्रकार सरस्वती गगाधर इत्यादींनी श्रीगुरुचरित्रातील नृसिंहपरंपरा वाढीस लावली आहे श्रीसच्चिदानंद सरस्वती ऊर्फ इटगास्वामी यांची समाधी येथून जवळच इटगापुरी येथे आहे प्रसिद्ध नास्तिकारक वासुदेव बळवंत फडके याचे वास्तव्यही गाणगापुरास काही काळ होते कारण हे नृसिंहसरस्वतीचे जन्मग्राम असून श्रीवासुदेवानंदसरस्वती अण्णासाहेब पटवर्धन, श्रीब्रह्मानंदस्वामी ऊर्फ लीलदत्त महाराज इत्यादींच्या प्रयत्नाने श्रीनृसिंहसरस्वतीचे जन्मस्थानही पक्के करण्यात आले आहे श्रीनृसिंहसरस्वतीच्या प्रमुख शिष्यांची माहिती भागच्या प्रकरणात आपण घेतली आहेच त्याचा एक माध्यवेद नावाचा शिष्य होता त्याचा एक शिष्य अमृतानंद याचा 'योगराजटिळक' नावाचा एक ग्रंथ दत्तप्रदायाचा मानला जातो

निरंजन रघुनाथांची परंपरा

वालाघाटी वजरा नदीच्या काठी परळी-वैजनायच्या पूर्वेस चार योजनावर असलेल्या कळव गावी निरंजन रघुनाथांचा जन्म झाला याचे पूर्वाश्रमीचे नाव अवधूत परतु गुरू रघुनाथस्वामी

यानी याना 'निरंजन' असे नाव ठेवले ऐन वयातच विरवती उत्पन्न झाल्याने दत्ताक्षात्कारासाठी गिरनारला गेले तेथे त्यांना सगुणस्वरूपात दत्तदर्शन झाले ही गोष्ट शके १७३४ च्या आद्रपद ११ स पडली नागिक, जुन्नर, कळव, कोल्हापूरकडील बळवंडे, मिरज इत्यादी ठिकाणी हिंदून स्वामींनी दत्तभक्तीचा प्रसार केला व रामचंद्र तात्या गोखले, गोविंदराव नाना पटवर्धन-शास्त्री इत्यादी शिष्य मिळविले. मिरजेचे श्रीमत गगाधरराव वाळासाहेब पटवर्धनही त्याचे शिष्य झाले याची ग्रंथरचनाही विपुल असून याचे आत्मवृत्त रसाळ व साक्षात्कारी बनले आहे. याची उपासना एकमुखी दत्ताची असून याचे नातू विश्वनाथबोवा यानी काशी येथे श्रीदत्तात्रेयाची स्थापना केली मिरजेच्या किल्ल्यातही निरंजन रघुनाथ यानी स्वहस्ते वसविलेली एकमुखी पद्भुजी दत्तमूर्ती सुरेख आहे

निरंजन रघुनाथ यांच्या दत्तभक्तीची परंपरा सुरत, बडोदे, गिरनारप्रमाणेच उत्तरेस झाशीपर्यंत पोचलेली दिसते झाशीजवळच्या जालवण गावचे नारायणमहाराज यानाही असाच दत्तभक्तीचा नाद होता यानीही गिरनारवर दत्ताक्षात्कारासाठी घरणे धरल्यावर फकीरटपी दत्तात्रेयांनी याना निरंजनस्वामीच्या स्वाधीन केले निरंजन रघुनाथांच्या शिष्यात नाबाजलेले शिष्य म्हणजे हे नारायणमहाराज जालवणकरच होत गिरनार, द्वारका, रामेश्वर, काशी, जगन्नाथपुरी, ब्रह्मावर्त, ब्वाल्हेर, हरिद्वार, देवास इत्यादी ठिकाणी राहून नारायणमहाराजांनी दत्तभक्तीचा प्रसार केला याचीही ग्रंथसंपदा बरीच आहे. याच्या शिष्यपरंपरेत इंदूरचे श्रीलक्ष्मणमहाराज हे एक प्रमुख सत्पुरुष होत याचा अनुग्रह देवासचे वलभीमबोवा साडेकर याना आहे वलभीमबोवाचे चरित्र नाशिकचे रा व पाडिलकर यानी लिहिले आहे याचीही शिष्यपरंपरा मोठी होती नरसिंगगड येथे बोवांची समाधी आहे

त्याच्यानंतर त्याचे चिरजीव श्रीदत्तमहाराज यांनी संप्रदाय चालविला या परंपरेचा धर्म भागवतधर्म, संप्रदाय दत्तानेय व मार्ग विहंगम असे सांगितले जाते

निरंजन रघुनाथ व नारायणमहाराज जालवणकर यांच्याच दत्तभक्तीचा धागा मुंबईच्या जोगेश्वरीस सद्भक्तिमंदिरात बळकट झालेला दिसतो येथील रामेश्वर मंदिरातील रामपचायतनात दत्तात्रेयाचा समावेश आहे पुढलीकवर-दायक विठ्ठल, श्रीगुरुदेवदत्त, श्रीमागिरीश, रामेश्वर-रसेश्वर, श्रीगातादुर्गा, आद्यसद्गुरु श्रीनारायणमहाराज, निरंजन रघुनाथ, जनादेन-स्वामी, एकनाथमहाराज, वामनपंडित इत्यादींना सारखाच मान असला तरी दत्तप्रभूचा प्रभाव या देवस्थानावर मोठाच आहे 'याचा आता कळवळा । अनंजनमूयेच्या वाळा । आताच येई अनंतवाळा । महापुरुषा सर्वज्ञा ॥' असा नामधोप भजनानंतर येथे असतो. श्रीवप्री, श्रीदत्त-पचायतन, श्रीगुरुदेवदत्त, श्रीनारायणमहाराज जालवणकर, रत्नागिरीवासी श्रीनारायणबाबा, श्रीराधाकृष्ण तोरणे, सद्गुरु श्रीशंकर ऊर्फ श्रीबाबा, श्रीवामनपंडित इत्यादींना या परंपरेत महत्त्वाचे स्थान आहे 'दत्ता । दिगवरा । दिगवरा । सद्भक्ति द्या करुनि त्वरा' असा जयधोप सद्भक्तिमंदिरात असतो श्रीदत्तात्रेय व आद्यसद्गुरु नारायणमहाराज जालवणकर यांच्या भेटीचे एक सांप्रदायिक चित्रही या परिवारात प्रसिद्ध आहे श्रीरामचंद्र शंकर टाकी महाराज यांनी सद्भक्तिमंदिराच्या उपासनेस तात्त्विक बंधक प्राप्त करून दिली थोर दत्तभक्त एकनाथ याचे 'प्रतिष्ठानचरित्र' याच्याच प्रयत्नाने दत्तभक्तांच्या हाती आले आहे

‘सकलमत’ संप्रदाय

आधुनिक काळातले दत्तात्रेयाचे चतुर्थअवतार म्हणून ज्याचे नाव घेतले जाते त्या हुमणावादेच्या

श्रीमाणिकप्रभूचा दत्तसंप्रदाय ऐश्वर्याशाली व राजयोगी म्हणून प्रसिद्ध आहे सोने, मोती, हिरे, भरजरी वस्त्रे, संगीतादी कला याचे मोठे विलोभनीय दर्शन या संप्रदायात होते श्रीचैतन्य-देव हे या संप्रदायाचे उपास्य दैवत दत्तानेयाचे स्वरूप येथे मधुमती नावाच्या शक्तिसहित कल्पिले आहे. हिंदू व मुसलमान, गरीब व श्रीमंत सारख्याच योग्यतेने या पथात वावरतात. श्रीमाणिकप्रभू, श्रीमनोहर प्रभू व श्रीमार्तण्ड-माणिकप्रभू या पुरुषांनी दत्त व श्रीकृष्ण यांच्या-वरील संगीतास अनकूल अशा रागदारीतील अनेक पदे लोकप्रिय केली आहेत सकलमताचार्य चतुर्थ दत्तावतार श्रीमाणिकप्रभू यांच्या संप्रदायास सकलमतो नाव असण्याचे कारण असे की, यात सर्व संप्रदायांची एकनिष्ठता केली आहे इतर कोणत्याही संप्रदायास याचा विरोध नाही. जगातील सर्व धर्म व संप्रदाय त्याच्या त्याच्या अनुयायांना परमेश्वराची प्राप्ती करून देणारे आहेत असे हा सकलमत संप्रदाय मानतो

वर सांगितल्याप्रमाणे चैतदेव (आत्मदेव) ही या संप्रदायाची उपास्य देवता असून तिला उपासकाच्या सौकर्यासाठी सर्वांना, परब्रह्म असे म्हणतात तिलाच आधिदैविक स्वरूपात जगद्गुरु श्रीदत्तात्रेयाचा चतुर्थ अवतार श्रीमाणिकप्रभू अशी सत्ता प्राप्त झालेली आहे. याच देवतेला आधिभौतिक स्वरूपात गुलबर्ग्याजवळील कल्याण प्रांती रामतीर्थ क्षेत्राजवळील लाडवती गावचे वतनदार कुलकर्णी मनोहर महाराज याचे चिरजीव या नावाने ओळखतात दत्तात्रेयाची आदिशक्ती मधुमती ही याच संप्रदायात महत्त्वाची मानली गेली आहे घारेश्वरी, जवुवादिनी, अरुणिका, मोनाक्षी ही याच मधुमतीची नावे होत सांप्रदायिक उपासनेत मधुमतीसमवेत श्रीदत्तात्रेयाचे ध्यान केले जाते 'भक्तकामकल्पद्रुम गुरु सार्वभौम श्रीमद्राजाधिराज योगी महाराज त्रिभुवनानंद अद्वैत अभेद निरंजन निर्गुण निरालंब

परिपूर्णं सदोदित सकलमतस्यापित सदगुह्य
माणिकप्रभू महाराजकी जय' असा या संप्र-
दायाचा महामंत्र आहे.

सकलमतसंप्रदायाचे सिद्धान्तरहस्य समजण्या-
साठी काही सूत्रे ध्यानात ठेवण्यासारखी आहेत.

(१) आत्मस्वरूपलक्षणे-सत्, चित्, आनंद व
प्रकाश तशीच तटस्थ-लक्षणे व्यापक, ईश्वर-
प्रेरक ही नीटपणे समजून घ्यावीत. (२) मत-
मतांतराविषयी द्वेष न मानता प्रेम बाढवावे.

(३) नित्य वाराधिपतीचे भजन, पंचपदी, आरती,
शोहारती, उपदेशरत्नमाला याचा पाठ करावा.

(४) सबडीप्रमाणे रोज नियमाने श्रीप्रभूच्या
गादीपुढे वा तसबिरीपुढे नामघोष करावा, व
प्रेमाने नाचावे. (५) गुरुवारी आणि घनिवारी

संध्याकाळी आरत्या व अष्टके म्हणून फुले वाहावी
व श्रीप्रसाद सर्वांना वाटायवा. (६) पूजेचे अनंत

प्रकार असले तरी मानसपूजा, यथाभिलापित
ध्यानधारणा यांना प्रामुख्य असावे. (७) आत्म-

विद्याभ्यास अगत्याने संपादन करावा. (८)
दिवसभरात एकदा तरी अर्धा तास एकाग्रतात

मानसिक आत्मचिंतन करावे. (९) आत्मा
आकाशाप्रमाणे अस्पृश आहे. पांचभीतिक विकार

तत्संघातकृत विषय, इन्द्रियव्यापार, मानसशक्ती
यांचा कोणाच्याही आत्म्यावर आघात होत नाही

हे निश्चयाने ठसवावे. (१०) कैलास, वैकुण्ठ,
स्वर्ग, ब्रह्मलोकादी सर्व पांचभीतिक, आत्मप्रकाश-

विवित मानसशक्तीने मोचून दिले आहेत, याज्ञा
आत्मा ह्या लोकांहूनही अनंतपट विभू, स्वयं-

प्रकाशभूत आहे हे ओळखावे. या संप्रदायाच्या
'ज्ञानमार्तण्ड' नावाच्या ग्रंथात पृष्ठ २५५ ते

६२ पर्यंत या सिद्धान्तरहस्याचे विवेचन आहे.

माणिकनगर अथवा हुमणाबाद येथील
श्रीमाणिकप्रभूच्या या दत्तसंप्रदायाचे वा परंपरेचे

एक वैशिष्ट्य म्हणजे, या पंथात सर्व धर्माच्या,
जातीच्या, पंथाच्या लोकाना प्रवेश आहे. कित्येक

मुसलमानही या गादीस लवून वागणारे आहेत.

दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, ऐहिक वैभव व ऐश्वर्य
याचे भव्य दर्शन या परंपरेत होते. राजकीय

दरवाराप्रमाणे माणिकप्रभूच्या लोकदरवाराचा
थाट असे. प्रभूंच्या डोकीस कधी भरजरी मदील,

अगात उंची प्रतीचा अगरस्ता, गळघात मोत्याचे
हार, कानात कर्णभूषणे, शिरपेच, तुरा पागोट्यास

खोवलेला, डोळ्यात सुरमा व होडात हुन्न्याची
नळी, असा थाट असे. तर कधी अंगात कफनीही

दिसे. शास्त्री लोकांच्या तत्त्वचर्चप्रमाणेच गायन,
वादन, नृत्य यांचेही कार्यक्रम या दरवारात होत

असत. प्रभूंच्या द्वारात हत्ती, घोडे, पालट्या,
मेणे व राजेरजवडे झुलत असत. प्रभूंना संस्कृत,

कन्नड, तेलुगू, उर्दू, फार्सी, मराठी इत्यादी भाषा
पेस असल्याने तितके भाषिक त्यांच्याकडे आक-

र्षित होत असत. द्रव्याची वा धनसंपत्तीची कधी
कमतरताच नव्हती. 'कोठून द्रव्य येते । माहीत

न होय कोणाते । गादीवर वसतो त्वरिते । मुष्टी
भरभरुनी देताती ॥' असाच थाट नेहमी असे.

प्रभूंच्या परिवारात दाजी भोसले, कदी किशन-
राव, जयप्पा सोनार, आबाराव नायब, मेडोज

टेलर, तुकाराम धनगर, टर्का हुसेनखा, नाना नाच्या
असे विविध प्रकारचे लोक असत. राजेरजवाडे,

अमीरउमराव, शेटसाबकार, साधुसत, वैरागी,
गोसावी, ब्रह्मचारी, सन्यासी, शास्त्री, वैदिक,

पुराणिक, हरिदास, गवई, आण्णाबुवामहाराज,
कोल्हापूरचे कृष्णस्वामी (कुभार गल्लीतले

स्वामी) व यशवंतराव देव मामलेदार यांचा व
प्रभूंचा निकटचा संबंध होता. अवकलकोटचे

स्वामी व माणिकनगरचे प्रभू यांचा एकान्तवास
झालेला होता. प्रभूंच्या सस्थानात दत्तजयंतीचा

सोहळा अप्रतिम असे. जगमाचा मेळा, मोहरम,
महवून सुभानाची म्यारवी, असे आणखी काही

उत्सव दत्तपंथीय अशा या सकलमत संप्रदायात
होत असत. वापाचार्य, नारायण दीक्षित, चिमण्या

ब्रह्मचारी, गोपाळबुवा, रामभाऊ लंगोटी, दयाळ-
पत दुवळगुडी, शरणसाधू, रामकृष्णपत तहसील-

दार, विठ्ठलराव तेरपल्ली, रावजीबुवा, चिंतामणबुवा, संतरामदादा गवंडी; अशा अनेक प्रकारचा शिष्यवृंद श्रीमाणिकप्रभूभोवती जमा झाला होता.

अक्कलकोटकरांचा परिवार

हुमनाबादच्या श्रीमाणिकप्रभूप्रमाणेच अक्कलकोटनिवासी स्वामी समर्थानी आपल्या अद्भुत लीलानी सान्या महाराष्ट्रात नाव मिळविले आहे. अक्कलकोटकर स्वामी हेही दत्तात्रेयाचे या नृसिंहरस्वतीचे अवतार मानले जातात. त्याचाही शिष्यपरिवार मोठा व विस्तृत असून त्याचे मठही भारतात अनेक ठिकाणी पसरलेले असल्याने दत्तभक्तीचा प्रसार आपोआपच होत राहिला आहे. स्वामी समर्थ अक्कलकोटकरांच्या लीलासमयीच काही मठ स्थापन झाले होते; तर काही नंतर त्याचे शिष्य श्रीवाळप्यामहाराज व श्रीस्वामीसुत यांनी प्रयत्न करून स्थापन केले. श्रीक्षेत्र अक्कलकोट येथेच श्रीगुरुमंदिर ऊर्फ बाळप्या महाराज मठ, वडाखालचा मठ, समाधीचा चोळप्यांचा मठ, गावाबाहेरचा राजेरायरायनचा मठ, जोखोबुवांचा मठ; अशी विविध स्थाने प्रसिद्ध आहेत. अक्कलकोट हे स्वामीचे लीलास्थान असल्याने दत्तभक्ताना त्याचे आकर्षण मोठेच आहे. पुण्यास ग्लोब टॉबीजजवळ स्वामीचा मठ असून त्यात त्याची कमरेवर एक हात ठेवलेली उभी सगमरवरी मूर्ती आहे. समर्थांच्या प्रासादिक चर्मपादुकाही आहेत. सदाशिव पेठेत नटाच्या वाड्यातही स्वामीचे एक स्थान आहे. गिवाजीनगर येथील रोकडोबाच्या मंदिराजवळ गोविंदजी डांगे यांच्या घरी स्वामीच्या चांदीच्या पादुका स्थापित झाल्या आहेत.

अक्कलकोटकर स्वामीच्या कार्याचा प्रसार सुवर्द्ध आहे. गिरगावात श्रीस्वामीसुतानी एक

मठ कांदेवाडीत स्थापन केला. स्वामीचे प्रशिष्य श्रीतात महाराजांचे शिष्य सुखतेचे श्रीवाळकृष्ण महाराज यांनी दादरला पी. एल्. वेंच रस्त्यावर एक स्थान निर्माण केले. श्रीकृष्णबुवा ठाकुरदास यांचे कुष्ठ स्वामीकृपेने नाहीसे झाले म्हणून त्यांनी श्रींच्या पादुका श्रीरामाच्या देवस्थानात छोट्या मंदिरात ठाकुरद्वारात स्थापन केल्या. महालक्ष्मीचर एका लहानशा मंदिरात विनायकराव वासुदेव यांनी पादुकांची स्थापना केली. कोल्हापूरजवळ तायवडे, अक्कलकोटजवळ मंदरगी, रत्नागिरी जिल्ह्यात शिवडाव, मराठवाड्यात जालना, विदर्भात मूर्तिजापूर, नागपूर-कडे उमरेड इत्यादी ठिकाणी अक्कलकोटकरांच्या पादुकांची स्थाने आहेत. मंदरगी येथील पादुकांची स्थापना तर एका मुसलमान जामदाराने केलेली दिसून येते. वडोदे, सुरत, वेंगुलें कोंप, येवले, हंडावडे (सावंतवाडी), कंज (मराठवाडा), देवलग्राम, राजुर, नगर, रत्नागिरीजवळ नासरे, विजापूर, ठाणे, वसई, छिपळूण, देहू, चर्चन, सावईवेरे (गोमंतक) इत्यादी ठिकाणी स्वामीसमर्थांच्या भक्तानी श्रद्धास्थाने निर्माण केलेली दिसतात. वेंगुलें कोंपमधील मठात समर्थांनी आनदनाथ नावाच्या आपल्या एका शिष्यास स्वमुखातून काढून दिलेल्या अर्धा इंच लांबीच्या आत्मपादुका आहेत. देवलग्राम व राजूर येथे समर्थांनी अक्कलकोटला प्रकट होण्यापूर्वीच पादुका व मठ स्थापन केलेला आहे. गुजरात व कारवार या प्रांतातही स्वामीचा अनुयायीवर्ग मोठा असल्याने तेथेही या दत्तावतारी समर्थांची स्थाने आहेत. श्रीवाळप्या महाराजांनी समर्थांच्या चैतन्यपादुका घेऊन वंगाल, बिहार, ओरिसा, राजस्थान, मध्यप्रदेश इत्यादी प्रांतांत दौरा केलेला असल्याने तिकडेही दत्तभक्तीचा विस्तार झालेला दिसतो.

स्वामी समर्थ हे दत्तावतारी होते. त्यांच्या अद्भुत लीलांमुळे त्याच्याभोवती शिष्य व

अनुयायी यांचाही परिवार मोठा होता. आजही निष्ठावंतांस श्र्मसमर्थांचे दर्शन होत असते. स्वामी समर्थ अवकलकोटकर यांच्या नावाचा व सामर्थ्याचा लौकिक साऱ्या भारतभर पसरलेला असल्याने नित्य त्याच्या भेटोस कोणी ना कोणी असे. स्वामीच्या संचाराची हकीगतही श्रीवामनबुवांनी 'श्रीगुरुलीलामृतात' ग्रथात नोंदवून ठेवलेली असल्याने महाराजांनी लोकोद्धाराचे कार्य भारतभर कसे केले याची माहिती मिळते.

त्याच्या सगतीत अनेक साधू, वैरागी, मुमुक्षू, जपी, तपी, ससारी, ब्रह्मचारी, सिद्ध याचा भरणा असे. आळंदीचे स्वामी योगीराज श्रीनरसिंहसरस्वती, यशवंत महाराज, श्रीसिताराम-महाराज, श्रीकृष्णसरस्वती महाराज, श्रीअवधूत-स्वामी महाराजांचे गुरू, श्रीबाळकृष्ण महाराज, माटेबुधा, गवेस्वामी, वोटेस्वामी, विडकरमहाराज महर्षी अण्णासाहेब पटवर्धन, ब्रह्मचारी विष्णूबोवा गोखले, देव मामलेदार, ब्रह्मनिष्ठ वामनबुवा इत्यादी अनेक श्रेष्ठ साधकांनी स्वामी समर्थांच्या दत्तावतारत्वाची ग्वाही दिलेली आहे. सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या अपयशाची सूचना स्वामींनी त्यांना दिली होती.

बडोद्याचे अलवणीबुवा हे स्वामींचे चाहते होते. 'श्रीदत्तअवधूत श्रीनृसिंहसरस्वती अवकलकोटमें बैठे हैं' अशी त्याची निष्ठा होती. सातारा जिल्ह्यातील एकनाथबुवा ताडुळवाडीकराना स्वामींनी भजनाच्या ऐन रंगात पठरपूरच्या विठ्ठलाच्या रूपात दर्शन दिले. सोलापूर भागातले आबाजीबुवा तडवळकर हेही आपली विद्वत्ता विसरून स्वामीचरणी लीन झाले होते. पुण्याचे रामानंद विडकर, बावा सहस्रबुद्धे, गुल्लहोसूर येथील कैवल्याधारी स्वामी तथा वोटे महाराज, ब्राह्मणखेड येथील नारायणभट, अवकलकोटचेच शेपाचार्य अग्निहोत्री, ग्वाल्हेरचे महाराज जयाजीराव शिंदे, इंदूरचे श्रीतुकोजीराव होळकर, श्रीदत्ता... ९

नगर जिल्ह्यातील वांकोरीचे वामनबुवा ब्रह्मचारी वैद्य इत्यादींना स्वामी समर्थांच्या सहवासाचा व कृपेचा लाभ झाला होता. बाळप्पा, चोळप्पा, कादेवाडी मठाचे सस्थापक हरिभाऊ तथा स्वामीसुत, बडोद्याचे रामशास्त्री डोंगरे अशा अनेक भक्तानी स्वामींची परंपरा समृद्ध केली.

स्वामी समर्थांनी दत्तभक्ताना किती आकर्षित करून घेतले आहे याचा प्रत्यय आजही अवकलकोटास प्रत्यही येणाऱ्या भक्तांच्या व सेवकांच्या सव्येवरून दिसून येईल. समर्थांचे शिष्य बाळप्पा यांनी ही परंपरा उत्तम रीतीने चालविली. बाळप्पाचे शिष्य गंगाधर महाराज यांनी त्या परंपरेचा विस्तार केला. गंगाधर महाराज तथा दयानंद सरस्वतीचे शिष्य श्रीगजाननमहाराज हे आज संप्रदायाचा प्रसार अधिकाराने करीत आहेत.

श्रीवासुदेवानंदाचे कार्य

दत्तात्रेयाच्या उपासनेला शास्त्रशुद्ध स्वरूप देऊन दत्तपरंपरा आधुनिक काळात स्थिर केली ती श्रीवासुदेवानंदसरस्वती तथा टेवेस्वामी यांनी. आचरणशुद्धता, सोवळेओवळे, कर्मठपणा यांच्याबरोबरच अंतर्गतातील भक्तीही त्यांच्या परंपरेत विसते. नरसीबाच्या वाडीस राहून यांनी दत्तोपासना केली. येथेच त्यांना दत्तात्रेयाचा साक्षात्कार झाला. प्रत्यक्ष दत्तागुरुंनीच त्यांना अवधूताच्या रूपात कृष्णातीरी भ्रंशोपदेश दिला. ध्यानधारणा, पूजाअर्चा, शास्त्रचिंतन आणि सतत भ्रमती, हा वासुदेवानंदाच्या आयुष्याचा इत्यर्थ आहे. वासुदेवानंदसरस्वतींनी दत्तभक्तीच्या प्रसारासाठी व परंपरेच्या विस्तारासाठी सर्व भारतभर प्रवास केला. वर्णाश्रमधर्म, ईश्वरभक्ती, दत्तप्रेम याचा प्रसार करीत करीत त्यांनी भारताच्या सर्व दिशाना चातुर्मास करून लोकाना सन्मार्गास लावले. उज्जयनी, ब्रह्मवर्त, हरिद्वार,

हिमालय, पेटलाद, तिलकवाडा, द्वारका, चिखलदा, महत्पूर, नरसी, बढवाई, तंजावर, मुक्ताला, पवनी, हावनूर, कुरुगड्डी, चिखलदा, गरुडेश्वर अशा ठिकाणी चातुर्मासात त्यांचे वास्तव्य असे. या मुक्कामांत त्यांनी दत्तोपासनेचा आदर्श तर लोकांपुढे ठेविलाच, पण संस्कृत व मराठी भाषात अत्यंत समृद्ध असे दत्तपर वाङ्मय स्वामींनी निर्माण केले.

स्वामी महाराजांनी आपल्या भारतभरच्या प्रवासात अनेकांना दत्तभक्तीकडे बळविले. अनेकांना उपासनेचा मार्ग दाखविला. याच स्वामींच्या शिष्यवर्गात नरसिंहसरस्वती दीक्षित-स्वामी, योगानंद सरस्वती ऊर्फ गांडा महाराज, गोविंदमहाराज पंडित यांची नावे प्रामुख्याने येतात. नारेश्वरचे प्रख्यात साक्षात्कारी सत्पुरुष श्रीरंगवधूत हेही वासुदेवानंदसरस्वतींचेच शिष्य होत. विनायक रामचंद्र पेंडसे ऊर्फ श्रीपूर्णानंद-स्वामी हेही श्रीवासुदेवानंदांचेच शिष्य असून ते मित्य अवधूत स्थितीत असत. याच पूर्णानंदांनी रत्नागिरीस विनायक वासुदेव साठे यांच्या घरी श्रीवासुदेवानंदांच्या पादुका स्थापन करून दत्तस्थान सुरू केले. साठे यांनाही स्वप्नात वासुदेवानंदांचा जप मिळाला होता. साठे यांनी दत्तात्रेयावर विपुल अशी पद्धरचना करून उपासनेतील खाणाखुणाही विषद केल्या आहेत. स्वामी महाराजांचे बंधू श्रीसाताराम महाराज हेही उच्च कोटीतील सत्पुरुष असून त्यांची समाधी उमरावतीनजीक वडनेरा येथे आहे.

श्रीवासुदेवानंदांना साक्षात् दत्तात्रेयांचा साक्षात्कार झालेला असला तरी त्यांनी उज्ज-विनीच्या नारायणानंद सरस्वती यांच्याकडून संप्रदायदीक्षा घेतली होती. मौजेची गोष्ट अशी की, हे नारायणानंद सरस्वती कारंजा येथील दत्तावतारी श्रीनृसिंहसरस्वतींच्या वंशातील असून समर्थसंप्रदायातील होते. यांची समाधी चाफळ येथे आहे. आपल्या गुरूंचा संप्रदाय लक्षात घेऊन

स्वामी महाराज दासनवमीचा उत्सव करीत असत. वासुदेवानंदांचे गुरू नारायणानंद, त्यांचे गुरू अनिरुद्धानंद व त्यांचे गुरू अच्युतानंदसर-स्वती अशी ही परंपरा आहे. दत्तप्रभूच्या आज्ञे-वरून स्वामीमहाराज वर्णाश्रमधर्माचे रक्षण व दत्ताच्या भक्तीचा प्रसार करीत करीत सन्मागंचि शिषण लोकांना देत. आधुनिक काळात इतका जवर दत्तभक्तीचा प्रसारक वासुदेवानंदाखेरीज दुसरा नाही. यांचीच परंपरा आधुनिक काळात योगीराज गुळवणी महाराजांनी विस्तारित केलेली आपणास माहित आहेच.

श्रीपंतांचा अवधूत पंथ

बेळगावजवळील बाळेकुंदी येथील श्रीपंत-महाराज हे आणखी एक थोर दत्तभक्त असून यांचीही परंपरा अतिशय मोठी व समृद्ध अशी आहे. श्रीपंतमहाराज हे तर स्वतः साक्षात्कारी संत होतेच; परंतु त्यांचे विपुल असे मराठी व कन्नड भाषांतील वाङ्मय आजही दत्तभक्तांना अंतरंगाची गोडी चाखवून देण्यास समर्थ आहे. बेळगावकडील मलप्रभा नदीच्या काठी असलेल्या पार्श्ववाड या गावच्या श्रीबालमुकुंद ऊर्फ बालावधूत यांचा अनुग्रह श्रीपंतांना होता. श्रीदत्तात्रेयांनी श्रीरामचंतन्यावर अथवा रामा-वधूतावर कृपा केली, व रामावधूतांनी बाळप्पास अनुग्रह देऊन त्यांना 'बालावधूत' अथवा बाल-मुकुंद अशी संज्ञा दिली. या बालावधूतांचे स्वातन्त्र्य शिष्य म्हणजे श्रीपंतमहाराज बाळे-कुंदीकर होत. दत्तावधूत-रामावधूत-बाळावधूत-श्रीदत्तात्रेय (पंतमहाराज) अशी ही परंपरा असून दत्तप्रभूच्या सगुण प्रेमात रंगलेली आहे. दत्तात्रेयांच्या परंपरेस कोणी श्रीगुरुदेव संप्रदाय म्हणतात, कोणी आनंद संप्रदाय म्हणतात, कोणी अवधूत संप्रदाय म्हणतात. परंतु अशी नावे भिन्न असली तरी श्रीदत्त हे दैवत सर्वांचे एकच आहे आणि अंतरंगातला अनुभव एकच आहे.

दत्तात्रेय व अवधूत हे एकच आहेत अशी साक्ष अनेकांची असली तरी कित्येकांना त्यांच्यात फरक करावासा घाटतो. परंतु एकनाथांनी स्पष्टपणे म्हटले आहे की, 'तो अवधूत जाण दत्तात्रेय' दत्त व अवधूत हे एकच अशी पंतांचीही अनुभूती व धृढा होती.

आपल्या या अवधूतपरंपरेचा मोठ्या जाणिवेने श्रीपंत उल्लेख करतात. 'अनादिसिद्ध श्रुतिसंमत संप्रदाय भला' (श्रीदत्तप्रेमलहरी: पद २७२५) असे त्यांनी म्हटले आहे. आपल्या अवधूत पंथाच्या गुह्य ज्ञानाचे वर्णन 'आत्म-ज्योति' नावाच्या लेखात करताना ते म्हणतात, 'दुजाभाव दवडून अति गुप्तपणे श्रीदत्तात्रेय स्वामींनी रामचंद्र अवधूत यास ज्या गुह्य गोष्टी सांगितल्या त्याच रामायणाने एकांती वसून वुजे वृष्टीस न पडेल अशा गुह्य मार्गाने श्रीबालावधूतास उपदेशिल्या. श्रीसद्गुरू बालमुकुंदांनी जेदुनगरी निर्जन गुहेत दीन दत्तास निजबोध सांगितला.' आणखी एक महत्त्वाची व ऐक्यबोधाची वाव अशी की, श्रीदत्तात्रेय, श्रीपादवल्लभ, श्रीनृसिंहरस्वती व श्रीबालावधूत हे चारही अवतार एकाच वृत्ताचे होत असे पंतांनी पुनः पुनः सांगितले आहे. 'जो पारसपुरी उद्भवला, जो अत्रिजनसूयेच्या पोटी आला, जो श्रीपादवल्लभ झाला, जो नृसिंहरस्वतीरूपाने गाणगाभुवनीं खेळला तोच अवधूत होय' (१४०१) असे त्यांनी निर्धाराने म्हटले आहे. 'अत्रिजनसूयेच्या पोटी आला बालावधूत' (२५४७), 'बालावधूता नरसिंहस्वामी' (१८२) अशा शेकडो वचनांतून हा ऐक्यभाव स्पष्ट होण्यासारखा आहे.

श्रीपंतांच्या परंपरेचे एकमेव सूत्र आहे प्रेम-भक्ती. अवधूत हा त्यांच्या मते 'गगनमठीचा योगी' असल्याने त्याची गादी फक्त भक्तांच्या हृदयातच. अद्वैतभक्तीचा अनुभव प्रेमाच्या मार्गाने चाखावयास लावणारी श्रीपंतांची शेकडो पदे उपलब्ध आहेत. प्रेमभक्तीवर आधारलेल्या

श्रीपंतांच्या अवधूतपंथांची लक्षणे थोडक्यात अशी आहेत. १) विधिनिषेध त्याग २) विषयवैराग्य ३) कर्म-उपासना-योग-निराकरण ४) संचित-आगामी-प्रारब्ध-शून्यकरण ५) सूक्ष्माभिमान-त्याग, मिथ्याभिमान-खंडण, अंतरावाह्यबंधनमोक्ष ६) ऐक्यबोध व समरसभाव ७) वधुप्रेम व अखंड शांती ८) अद्वैतभक्ती व कैवल्यमुक्ती ९) सहजानुभव, प्रगट युक्ती १०) सहजसमाधिरति, सद्गुरुस्वरूपप्रीती ११) निरंकुश स्थिती, सदा निश्चिती. पंतांच्या अवधूत पंथात अहंतेस मान नाही, समभाव संभावित आहे. श्रेष्ठ-किंचित्त्वाव लेखही मान्य नाही. श्रीपंतांनी आपल्या अवधूतमार्गाचे माहात्म्य अनेक ठिकाणी वर्णन केले आहे. 'बहुत मजेचा, नित्य शांतीचा दाता, सहजानंदाचा सागर, दत्तप्रेमाचा निजठाव, वेदशास्त्राचा निजभावार्थ, जन्ममृत्यूचा अंतक, द्वैतभावाचा धातक' असा हा अवधूत पंथ आहे.

अवधूत मार्गाने बैशिष्ट्य सांगताना आणखी एका ठिकाणी श्रीपंत म्हणतात, 'वेदान्तमार्गात शरीरप्रकृती चांगली असणे जवळ आहे. कारण तेथे साधन करणे, साध्य साधने असते; आरोग्य चांगले ठेवावे, सात्विक आहार असावा, बेताने व नेमाने वागावे, बोलावे व चालावे, इच्छा वाईट ठेवू नयेत, शमदमवि साधनसंपन्नता असावी, अधिकारी शिष्य असावा, वगैरे बंधने पाळणे वेदान्तमार्गात जरूर असते. कारण वेदान्तमार्गात काही बद्ध, काही मुक्त, काही मुमुक्षू अशी दृष्टी असते. अवधूतमार्ग वेदान्तमार्गापेक्षा श्रेष्ठ होय. तेथे बंध नाही व मुक्तीचीही किंमत नाही. कल्पनाप्रवृत्तीने बंध झाला तोही खोटा व कल्पनाविवृत्तीने मोक्ष झाला तोही खोटा.... अवधूतमार्गात आता, या क्षणे मरण्यास ठेपलेल्यालाही अधिकार आहे. स्त्री, शुद्ध सर्वत्र अधिकारी. अवधूत-गुरुमार्ग शुद्ध प्रेमभक्तीचा, शुद्ध शांती-प्रीतीचा, मुक्तीवरील भक्तीचा, वेदान्तज्ञानाचा नव्हे. या मार्गात गुरुवचनच सर्व

वेदान्त, गुरुराहटीच सिद्धान्त, गुरुवचनच श्रेष्ठ' असे असूनही श्रीपंतांना श्रुतीबद्दल अत्यंत आदर होता. श्रीपंतमहाराजांचे के. रा. दिवेकर यांनी जे अत्यंत साक्षेपी व साधार असे बोधचरित्र लिहिले आहे, त्यात त्रेचाळिसाव्या प्रकरणात पंतांच्या अवधूत-संप्रदायाची अतिशय उद्बोधक अशी ओळख करून दिलेली आहे.

वाळेकुद्री, दड्डी, बेळगाव, बडोदे, अकोळ, कोचरी, नेरली, शेटीहाळी, गोकक, धारवाड, हुवळी, वेडकिहाळ, कोल्हापूर, कुसंदवाड, मुवई, पुणे इत्यादी ठिकाणी श्रीपंतांच्या अवधूत परंपरेतील संप्रदाय विस्तृतपणे पसरलेला आहे. बेळगाव, पार्ववाड, देसनूर, कडंगुही, दड्डी, कुसंदवाड, चिकालगुड इत्यादी गावी पंतांचे वास्तव्य असल्याने तेथेही परंपरेचा वारसा दिसतो. श्रीपंतांचे व त्यांच्या बंधूंचे भक्त आज महाराष्ट्रात सर्वत्र विखुरलेले असून श्रीपंतांनी दाखविलेल्या भक्तिप्रेमात दंग आहेत. गोविंदरावजी, गोपाळरावजी, शंकररावजी, यामनराव, नृसिंहराव हे पंतबंधूही या परंपरेतील अधिकारी म्हणून नावारूपास आले. पंतमहाराजांचे एक कर्तव्यार शिष्य मोरेस्वर केशव दातार ऊर्फ अवधूत महाराज कुसंबाडकर यांनी पंतांच्या परंपरेचा खानदेशकडे विशेष प्रकारे विस्तार केला. श्रीपंतांच्या या अवधूत परंपरेचा व त्यांच्या भक्तिरसपूर्ण पदांचा लोभ आज शेकडो, हजारो लोकाना वाटत आहे. दत्तजयंती, गुरुपौर्णिमा, श्रीपंतजन्मोत्सव, पंत व बंधूंच्या पुण्यतिथी, अशा प्रसंगी हजारो पंतप्रेमी महाराष्ट्र व कर्नाटक प्रांतांतून आजही जमा होतात; आणि अवधूत पंथाचे हे 'कापडी' भक्तिप्रेमात दंग होतात.

आणखी काही धागे

दत्तात्रेयांची परंपरा विकसित करणाऱ्या काही महत्त्वाच्या केन्द्रस्थानांचा या व्यक्तींचा

उल्लेख वर केला आहेच. आता काही किरकोळ धागेदोरे जे दत्तांशी संबंधित असतील, त्यांची संक्षेपाने ओळख करून घेऊ. महाराष्ट्रातील प्राचीन मराठी वाङ्मय हे प्रामुख्याने नाथसंप्रदायाशी निगडित असल्याने व नाथांशी दत्तात्रेयांचा अवळचा संबंध असल्याने तत्त्वज्ञान व आचारपद्धतीच्याच अंशांनी एकसारखीच दिसते. आदिनाथ-मत्स्येन्द्रनाथ-गोरखनाथ-गहिनीनाथ-निवृत्तिनाथ-ज्ञाननाथ (ज्ञानेश्वर)-सत्यामलनाथ-गैवीनाथ-गुप्तनाथ-उद्बोधनाथ-केसरीनाथ-शिवदिननाथ-नरहरी या परंपरेतील अनेकांची स्फुट रचना या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहे. केसरीनाथांच्या महाराीनाथांची परंपरा राक्षिन येथे वाढली व दुसरा शिष्य शिवदिननाथ याची परंपरा पैठण येथे विकसित झाली.

शिवदिननाथांचा शिष्य नरहरीनाथ व याचा शिष्य महोपतिनाथ. इंदूर, ग्वाहेरकडे महोपतिनाथांनी आपला संप्रदाय वाढविला. या महोपतिनाथांचा दत्तनाथ उज्जयिनीकरांशी संबंध होता. निरंजन-विष्णू-हंसकमलासन-अत्री-दत्तगोपाळ-बेडा नागनाथ-निंबजराज-नरहरी गिरधारीजनादेन-एकनाथ-दत्तभाऊ-केशवबुवा-अंतोबादादा-दत्तनाथ अशी उज्जयिनीकर दत्तनाथांची परंपरा आहे. नाथसंप्रदायातील एक गोमंतकातील कवी पूर्णप्रकाशनंदनाथ अथवा नायकस्वामी असे आहे. आनंदसंप्रदायाशीही दत्ताचा संबंध आहे. श्रीधर व कृष्णदयार्यव हे आनंदसंप्रदायी असून दोघांच्या परंपरा दत्तात्रेयांशी निगडित आहेत. दत्तात्रेय-सदानंद-रामानंद-अमलानंद-गंभीरानंद-ब्रह्मानंद-सहजानंद-पूर्णानंद-ब्रह्मानंद व श्रीधर अशी ही परंपरा श्रीधराची आहे. श्रीधराचे 'श्रीदत्तात्रेयमाहात्म्य' व कृष्णदयार्यवाचे शिष्य उत्तमश्लोक याचे 'दत्तजननोत्साहवर्णन' या दोन प्रकरणांचा येथे उल्लेख करणे अगत्याचे आहे. प्रख्यात दत्तोपासक दासोपंत हेही आनंदसंप्रदायी असल्याचे सांगतात.

(दासोपंतांची पासोडी : चरित्र आणि वाङ्मय, पृष्ठ १६)

श्रीसाधुमहाराज कंधारकर यांचीही परंपरा दत्तात्रेयप्रणीत आहे. परभणी जिल्ह्यातील या परंपरेस दत्तात्रेयाचे साक्षात् वरदान आहे. संताचार्य महाराज, श्रीसंत बापूमहाराज, (ब्र. भू. जनार्दनस्वामी), विरसणी, श्रीसंत केशव-महाराज ऊर्फ अण्णा महाराज (ब्र. भू. युगानंद-स्वामी), विरसणी, श्रीसंत रामकृष्ण ऊर्फ बाळा महाराज (ब्र. भू. पुस्तोत्तमानंद स्वामी) विरसणी; अशी ही परंपरा असून श्रीबाळा-महाराज यांचे विस्तृत असे ओवीबद्ध चरित्र 'श्रीबाळलीलामृत' या नावाने प्रसिद्ध झाले आहे. बाळामहाराजांचे शिष्य औढघा नागनाथचे रंगनाथराव बंगाळे यांनी हे चरित्र लिहिले आहे. साधुमहाराजांच्या आणखी एका परंपरेत भास्कर-महाराज, कवमांगद महाराज, यशवंत महाराज, हनुमंत महाराज, धुंडिराज महाराज इत्यादी सत्पुरुष असून यांचीही चरित्रे 'श्रीदत्तप्रभा-दर्शन' या नावाने रंगनाथ बंगाळे यांनी लिहिली असून ती अजून अप्रसिद्ध आहेत. साधुमहारा-जांचेही ओवीबद्ध चरित्र दास माफतींनी लिहिलेले सोळा अध्यायांचे प्रसिद्ध आहे.

नाथपरंपरेच्या विकासाची माहिती जसजशी अधिक प्रमाणात उजळत येईल, त्या प्रमाणात दत्तपरंपरेचाही उलगडा होईल. काही नावांचा येथे उल्लेख करित आहे. विदर्भाकडील देवनाथ या प्रसिद्ध कवीची परंपरा आदिनारायणविधी-अत्रिनाथ-दत्तात्रेय-जनार्दन-एकनाथ-नित्यानंद-कृष्णनाथ-विसोवातंद - मुन्हाऱनाथ-रंगनाथ-गोपाळनाथ-गोविंदनाथ-देवनाथ - दयाळनाथ-जयकृष्णनाथ - रामकृष्णनाथ अशी आहे. देवनाथांनी 'अरुणानंदी अद्वय श्रीगुरुदत्तचि अवतरला', 'सच्चिद्घन आनंद आनंदी दत्ता-त्रयमूर्ती' अशी काही पदे दत्तावर लिहिलेली आहेत. याच परंपरेतील गोपाळनाथ यांना दत्ता-

त्रेयाचे दर्शन झाले होते. या गोपाळनाथांची समाधी सातान्याजवळ त्रिपुटी येथे असून यांच्याच परंपरेतील पांडुरंगबोवा दगडे याचा उपदेश माहूर येथील देवीचे व दत्ताचे प्रसिद्ध उपासक श्रीविष्णुदास याना होता. या विष्णु-दासाना संन्यासदीक्षा देणारी परंपरा उमरखेड येथील चिन्मायानंदांची आहे. याचाच उपदेश येथेही गावच्या तुकाराममहाराजांना होता आणि या तुकारांचा उपदेश ब्रह्मचैतन्य श्रीगोंदवलेकर महाराजांना होता. अशा रीतीने कृष्ण, राम, विठ्ठल, दत्त याचे मोठे मजेंदार मिश्रण दिसते. नुकतेच समाधिस्थ झालेले स्वरूपानंद नाथ-संप्रदायी असल्याचे प्रसिद्ध आहे. अशा रीतीने ज्ञानेश्वर, एकनाथ, जनीजनार्दन, दासोपंत, रंगनाथस्वामी, कृष्णदयार्णव, रमा-वल्लभदास, निरंजनमाधव, सोहिरोबा, पूर्णदास ऊर्फ बाबा उसपकर, शिवरामस्वामी, शिवदिन-केंसरी, शहामुनी, अनंतसुत विठ्ठल, भैरव अबधूत ज्ञानसागर, शिवकल्याण अशा अनेक सद्गुरूकांची परंपरा या नाही त्या कारणाने दत्तात्रेयाशी मिळते.

दत्तपरंपरा महाराष्ट्रात परिपुष्ट करणाऱ्या आणखी काही आधुनिक सत्पुरुषांची नावे सहज ध्यानात येणारी आहेत. आळवीचे स्वामी श्रीनरसिंह सरस्वती हे साक्षात् दत्ताचे अवतार असल्याची सांप्रदायिकाची श्रद्धा आहे. नृसिंह-वाडी-गाणगापूरच्या नृसिंहसरस्वतीचाच हा आधुनिक अवतार होय. 'श्रीस्वात्मसौख्य', 'अंतरानुभव' इत्यादी त्यांच्या सांप्रदायिक ग्रंथांचा परिचय आपण पुढे करून घेऊ. अण्णा-साहेब पटवर्धन, नारायणजीवा रुद्र, यशवंत महाराज देव मामलेदार, श्रीराधाकृष्णस्वामी रहिमतपूरकर, श्रीविष्णुदास महाराज, रहिमतपूर, श्रीपादस्वामी पुणे, सच्चिदाश्रमस्वामी, लोणाश तात्यासाहेब रायरीकर, नारायणानंद सरस्वती स्वामी इत्यादींचा परिवार या स्वामीच्या

वेदान्त, गुरुराहाटीचे सिद्धान्त, गुह्यचनच श्रेष्ठ' असे असूनही श्रीपंतांना श्रुतीवद्दल अत्यंत वादर होता. श्रीपंतमहाराजांचे के. रो. दिवेकर यांनी जे अत्यंत साक्षेपी व साधार असे बोधचरित्र लिहिले आहे, त्यात त्रेचाळिसाव्या प्रकरणात पंतांच्या अवधूत-संप्रदायाची अतिशय उद्बोधक अशी ओळख करून दिलेली आहे.

वाळेकुंद्री, दड्डी, वेळगाव, घडोदे, अकोळ, कोचरी, नेरली, शेटीहाळी, भोकाक, धारवाड, हुबळी, वेडकिहाळ, कोल्हापूर, कुसंदवाड, मुवई, पुणे इत्यादी ठिकाणी श्रीपंतांच्या अवधूत परंपरेतील संप्रदाय विस्तृतपणे पसरलेला आहे. वेळगाव, पाखंडवाड, देसनूर, कडेंगुडी, दडो, कुसंदवाड, चिकालगुड इत्यादी गावी पंतांचे वास्तव्य असल्याने तेथेही परंपरेचा वारसा दिसतो. श्रीपंतांचे व त्यांच्या बंधूंचे भक्त आज महाराष्ट्रात सर्वत्र विखुरलेले असून श्रीपंतांनी दाखविलेल्या भक्तिप्रेमात दंग आहेत. गोविंदरावजी, गोपाळरावजी, शंकररावजी, वामनराव, नृसिंहराव हे पंतबंधूही या परंपरेतील अधिकारी म्हणून नावारूपास आले. पंतमहाराजांचे एक कर्तव्यगार शिष्य मोरेश्वर केशव दातार ऊर्फ अवधूत महाराज कुसंदवाडकर यांनी पंतांच्या परंपरेचा खानदेशकडे विशेष प्रकारे विस्तार केला. श्रीपंतांच्या या अवधूत परंपरेचा व त्यांच्या भक्तिरसपूर्ण पदांचा लोभ आज शेकडो, हजारो लोकांना वाटत आहे. दत्तजयंती, गुरुपूणिमा, श्रीपंतजन्मोत्सव, पंत व बंधूंच्या पुण्यतिथी, अशा प्रसंगी हजारो पंतप्रेमी महाराष्ट्र व कर्नाटक प्रांतातून आजही जमा होतात; आणि अवधूत पंथाचे हे 'कापडो' भक्तिप्रेमात दंग होतात.

आणखी काही धागे

दत्तात्रेयांची परंपरा विकसित करणाऱ्या काही महत्त्वाच्या केन्द्रस्थानांचा 'वी व्यक्तींचा

उल्लेख वर केला आहेच. आता काही किरकोळ धागेदोरे जे दत्तांशी संबंधित असतील, त्यांची संक्षेपाने ओळख करून घेऊ. महाराष्ट्रातील प्राचीन मराठी वाङ्मय हे प्रामुख्याने नाथसंप्रदायाशी निगडित असल्याने व नाथांशी दत्तात्रेयांचा जवळचा संबंध असल्याने तत्त्वज्ञान व आचारपद्धती वगैरे अशांनी एकसारखीच दिसते. आदिनाथ-मत्स्येन्द्रनाथ-गोरखनाथ-गहिनीनाथ-निवृत्तिनाथ-ज्ञाननाथ (ज्ञानेश्वर)-सत्यामलनाथ-गैबीनाथ-गुप्तनाथ-उद्बोधनाथ-केसरीनाथ-शिवदिननाथ-नरहरी या परंपरेतील अनेकांची स्फुट रचना या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहे. केसरीनाथाच्या महाराीनाथाची परंपरा राशिन येथे वाढली व दुसरा शिष्य शिवदिननाथ यांची परंपरा पैठण येथे विकसित झाली.

शिवदिननाथाचा शिष्य नरहरीनाथ व याचा शिष्य महीपतिनाथ. इंदूर, ग्वाल्हेरकडे महीपतिनाथांनी आपला संप्रदाय वाढविला. या महीपतिनाथांचा दत्तनाथ उज्जयिनीकरांशी संबंध होता. निरंजन-विष्णू-हंसकमलासन-अत्री-दत्तगोपाळ-वेडा नागनाथ-निंबजराज-नरहरी गिरधारीजनादंत-एकनाथ-दत्तभाऊ-केशवबुवा-अंतोवादादा-दत्तनाथ अशी उज्जयिनीकर दत्तनाथांची परंपरा आहे. नाथसंप्रदायातील एक गोमतकातील कवी पूर्णप्रकाशानंदनाथ अथवा नायकस्वामी असे आहे. आनंदसंप्रदायाशीही दत्ताचा संबंध आहे. श्रीधर व कृष्णदयार्णव हे आनंदसंप्रदायी असून दोघांच्या परंपरा दत्तात्रेयांशी निगडित आहेत. दत्तात्रेय-सदानंद-रामानंद-अमलानंद-गंभीरानंद-ब्रह्मानंद-सहजानंद-पूर्णानंद-ब्रह्मानंद व श्रीधर अशी ही परंपरा श्रीधराची आहे. श्रीधराचे 'श्रीदत्तात्रेयमाहात्म्य' व कृष्णदयार्णवाचे शिष्य उत्तमदलोक याचे 'दत्तजननोत्साहवर्णन' या दोन प्रकरणांचा येथे उल्लेख करणे अगत्याचे आहे. प्रख्यात दत्तोपासक 'दासोपंत हेही आनंदसंप्रदायी असल्याचे सांगतात.

(दासोपंतांची पासोडी : चरित्र आणि वाङ्मय, पृष्ठ १६)

श्रीसाधुमहाराज कंधारकर यांचीही परंपरा दत्तात्रेयप्रणीत आहे. परभणी जिल्ह्यातील या परंपरेस दत्तात्रेयांचे साक्षात् वरदान आहे. संताचार्य महाराज, श्रीसंत बापूमहाराज, (ब्र. भू. जनार्दनस्वामी), विरसणी, श्रीसंत केशव-महाराज ऊर्फ अण्णा महाराज (ब्र. भू. युगानंद-स्वामी), विरसणी, श्रीसंत रामकृष्ण ऊर्फ बाळा महाराज (ब्र. भू. पुष्पोत्तमानंद स्वामी) विरसणी; अशी ही परंपरा असून श्रीवाळा-महाराज यांचे चिस्तुत असे ओवीबद्ध चरित्र 'श्रीवाळलीलामृत' या नावाने प्रसिद्ध झाले आहे. बाळामहाराजांचे शिष्य औढ्या नागनाथचे रंगनाथराव वंगळे यांनी हे चरित्र लिहिले आहे. साधुमहाराजांच्या आणखी एका परंपरेत भास्कर-महाराज, रुक्मांगद महाराज, यशवंत महाराज, हनुमंत महाराज, धुंडिराज महाराज इत्यादी सत्पुरुष असून यांचीही चरित्रे 'श्रीदत्तप्रभा-दर्शन' या नावाने रंगनाथ वंगळे यांनी लिहिली असून ती अजून अप्रसिद्ध आहेत. साधुमहाराजांचेही ओवीबद्ध चरित्र दास भास्तीनी लिहिलेले सोळा अध्यायांचे प्रसिद्ध आहे.

नाथपरंपरेच्या विकासाची माहिती जसजशी अधिक प्रमाणात उजेडात येईल, त्या प्रमाणात दत्तपरंपरेचाही उलगडा होईल. काही नावांचा येथे उल्लेख करित आहे. विदर्भाकडील देवनाथ या प्रसिद्ध कवीची परंपरा आदिनारायणविधी-अग्निनाथ-दत्तात्रेय-जनार्दन-एकनाथ-नित्यानंद-कृष्णनाथ-विसोवानंद - मुन्हारनाथ- रंगनाथ-गोपाळनाथ-गोविंदनाथ-देवनाथ - दयाळनाथ-जयकृष्णनाथ - रामकृष्णनाथ अशी आहे. देवनाथांनी 'अरुणानंदीं अद्वय श्रीगुरुदत्तचि अवतरेला', 'सच्चिदधन आनंद आनंदी दत्ता-त्रयमूर्ती' अशी काही पदे दत्तावर लिहिलेली आहेत. याच परंपरेतील गोपाळनाथ यांना दत्ता-

त्रेयांचे दर्शन झाले होते. या गोपाळनाथांची समाधी सातान्याजवळ त्रिपुटी येथे असून यांच्याच परंपरेतील पांडुरंगबोवा दगडे यांचा उपदेश माहूर येथील देवीचे व दत्ताचे प्रसिद्ध उपासक श्रीविष्णुदास यांना होता. या विष्णु-दासांना संन्यासदीक्षा देणारी परंपरा उमरखेड येथील चिन्मायानंदांची आहे. यांचाच उपदेश येथेही वावच्या तुकाराममहाराजांना होता आणि या तुकाईचा उपदेश ब्रह्मचैतन्य श्रीगोंदवलेकर महाराजांना होता. अशा रीतीने कृष्ण, राम, विठ्ठल, दत्त यांचे मोठे मजेदार मिश्रण दिसते. नुकतेच समाधिस्थ झालेले स्वरूपानंद नाथ-संप्रदायी असल्याचे प्रसिद्धच आहे. अशा रीतीने ज्ञानेश्वर, एकनाथ, जनीजनार्दन, दासोपंत, रंगनाथस्वामी, कृष्णदयार्णव, रमा-बल्लभदास, निरंजनमाधव, सोहिरोवा, पूर्णदास ऊर्फ बाबा उसपकर, शिवरामस्वामी, शिवदिन-केंसरी, शाहामुनी, अनंतसुत विठ्ठल, भैरव अवधूत ज्ञानसागर, शिवकल्याण अशा अनेक सद्गुरुनाथांची परंपरा या नाही त्या कारणाने दत्तात्रेयाशी भिडते.

दत्तपरंपरा महाराष्ट्रात परिपुष्ट करणाऱ्या आणखी काही आधुनिक सत्पुरुषांची नावे सहज ध्यानात येणारी आहेत. आळंदीचे स्वामी श्रीनरसिंह सरस्वती हे साक्षात् दत्ताचे अवतार असल्याची सांप्रदायिकांची धृढा आहे. नृसिंह-वाडी-बाणगावूरच्या नृसिंहसरस्वतीचाच हा आधुनिक अवतार होय. 'श्रीस्वात्मसौख्य', 'अंतरानुभव' इत्यादी त्यांच्या सांप्रदायिक ग्रंथांचा परिचय आपण पुढे करून घेऊ. अण्णा-साहेब पटवर्धन, नारायणबोवा रुद्र, यशवंत-महाराज देव मायलेदार, श्रीराधाकृष्णस्वामी रहिमतपूरकर, श्रीविष्णुदास महाराज, रहिमतपूर, श्रीपादस्वामी पुणे, सच्चिदाश्रमस्वामी, लोणार तात्यासाहेब रायरीकर, नारायणानंद सरस्वती स्वामी इत्यादींचा परिवार या मुस्वामीच्या

संदर्भात महत्त्वाचा आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिंचखेरी येथील दत्तोपासक श्रीगजानन महाराज वोरकर हे श्रीपद्मनाभस्वामी महाराज यांच्या परंपरेतील असून यांचाच संप्रदाय श्रीजवधूत स्वामी (मोरेश्वर वामुदेव लिमये) यांनी मुंबईस चालविला आहे. गोमंतकात साखळी, माथील, सांबई ही दत्तात्रेयाची त्रिस्थळी असून माथील येथील दुर्गादत्त मंदिराच्या कामतवंधूची दत्त-संप्रदायासंबंधीची कामगिरी प्रसिद्ध आहे. शिर्डीचे साईबाबा, साकुरी येथील श्रीउपासनी महाराज व सती गोदामाता, बेट केडगावचे नारायण-महाराज ही आणखी तीन उपासना-केंद्रे दत्त-परंपरेचा विस्तार करणारीच आहेत. पुण्यास कर्वे रोडवरील वामुदेवाध्यामात योगी गुळवणी महाराजाचा परिवार आता श्री. दत्तात्रेयशास्त्री कवीश्वर याच्या मार्गदर्शनाने वाढत आहे.

गुजराथकडील दत्तपंथ

गुजराथसौराष्ट्रामध्येही दत्तपरंपरेचा धागा परिपुष्ट झालेला दिसतो. गिरनार हे दत्तात्रेयांचे प्रसिद्ध स्थान याच भागात असून निरंजन रघुनाथ, नारायण महाराज जालवणकर इत्यादीना या स्थानाची ओढ होती हे आपण मागे पाहिलेच आहे. अलीकडील काळात इकडे स्वामी समर्थ अक्कलकोटकर व नारेद्वरचे श्रीरंगवधूत यांच्या प्रेरणेने दत्तपरंपरेचा वारसा समृद्ध होत राहिलेला दिसतो. दत्तपंथीयाना पूज्य असणारे दोन ग्रंथ-श्रीगुरुलीलामृत व श्रीदत्तप्रबोध यांचा वडोद्याशी संबंध आहे. श्रीवामनवृवा वैद्य याची परंपरा काळवीट स्वामीची असून सास-वडकर, कविभूषण, नंदुरवारकर, पट्टणकर इत्यादी मंडळींनी ती चालविली आहे. वामन-वृवाची समाधीही वडोद्यास आहे. दत्तप्रबोधकार अनंतमुत ऊर्फ कावडीवोवा यांनीही परंपरा राजापूरकर मंडळी उत्तम रीतीने चालवीत आहेत. जवधूत अवस्थेत राहणारे कुवेरेद्वरचे महाराज,

सच्चिदानंद (सिनोरेचे) स्वामी, ग्रंहाचारीवृवा (लंगडेस्वामी) अशी आणखी काही नावे या दत्तपरंपरेत सांगता येतील. वडोदे येथील 'नृसिंहरास्वती गुरुमंदिर' ही दत्तोपासकांचे एक केंद्र आहे. फळणीकरांचे दत्तभक्तमंडळ दत्त-परंपरेच्या प्रसाराचे कार्य करीत असते. नारे-श्वरच्या पांडुरंगमहाराजांनी-श्रीरंग अवधूतानी आधुनिक काळात गुजराथमध्ये दत्तभक्तीचा प्रसार फार मोठ्या प्रमाणावर केला. गवडेस्वरी वामुदेवानंदस्वामींनी जे दत्तभक्तिदीज पेरले त्याचा विकास श्रीरंग अवधूतानी केला. गुजराथी भाषेत त्यांची दत्तभक्तीपर अशी अनेक कवने प्रसिद्ध आहेत. दत्तवावनी, गुरुलीलामृत इत्यादी पुस्तकांनी या दत्तभक्तिप्रसाराला चांगलाच हातभार लावला. सरखेज, नवापूर, राजपिपला, ओच्छण, अशा अनेक ठिकाणी दत्त-भक्तीचा विस्तार होत आहे. श्रीरंग अवधूतांच्या भक्तीचा धागा पकडूनच हरिप्रसाद शिवप्रसाद जोशी यांनी दत्तात्रेयांवरील आपला झुंजरी प्रबंध लिहून डॉक्टरेटची पदवी संपादन केली आहे. या ग्रंथाचे नाव आहे, 'ऑरिजिन अँड डेव्हलपमेंट ऑफ दत्तात्रेय वर्शिप इन इंडिया.'

कर्नाटकातील दत्तपंथ

दत्तात्रेयांचे अवतारकार्य सवंगामी असल्यामुळे दक्षिणेकडील प्रांतात व भाषांतही दत्तभक्तीचा प्रसार झालेला दिसतो. श्रीपादवल्लभांची पीठापूर, कुरवपूर ही स्थाने याच भागात असून श्रीगुरुचरित्रकार सरस्वतीगंगाधराची मातृभाषा कन्नड होती, हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. बिदर, गाणगापूर, थोशेल, गोकर्ण महावळेश्वर, कडबंकी, विजापूर अशा काही स्थानाचा दत्त-भक्तीशी निकटचा संबंध आहे. कन्नड भाषिकांच्या परंपरेत अनेक दत्तभक्त झालेले दिसतात. वामु-देवानंदांचे काही चातुर्मास तंजावर, मुक्त्याला, कल्याण, हावनूर इत्यादी दक्षिण भारतामधील

गावीही झालेले आहेत. दक्षिणेकडील, विशेषतः कर्नाटकातील दत्तभक्तीची परंपरा थोड्या विस्ताराने आपण पाहू. चेळगाव येथील एक थोर दत्तोपासक कै. विश्वनाथ केशव कुलकर्णी, हुत्तरवाटकर यांनी माझ्याकडे यासंबंधी एक विस्तृत टिपण पाठविले आहे, त्याच्याच आधारे पुढील मजकूर मी लिहीत आहे स्वतः कुलकर्णी हे श्रीविरूपाक्षबुवा नागनाथस्वामी महाराजांच्या परंपरेतील असल्यामुळे त्यांच्या दत्तभक्तीस एक प्रकारचे सांप्रदायिक अधिष्ठान आहे.

अगदी (धारवाड जिल्हा) येथील श्रीनारायण भगवान स्वामी, कारवारचे पद्मनाभतीर्थ स्वामी, काखडीचे महीपतिदास योगी, हुबळीचे सिद्धारूढस्वामी, साधोघाटचे श्रीसिद्धेश्वरमहाराज, मुरगोडेचे श्रीनिंदवरदोसित, धामुळगावचे राजाराम महाराज, गुलहोसूरचे श्रीकैवलयाश्रम बोटेस्वामी महाराज, दत्तावतारी वेंगायमूर्ती श्रीकृष्णेंद्रगुरु, केडगावचे नारायण महाराज, नुकतेच समाधिस्य झालेले श्रीधरस्वामी इत्यादी अनेक सत्पुत्र कर्नाटकातील असून त्यांनी दत्तभक्तीचा प्रसार केलेला दिसतो. विद्यमान अवतारी पुरुष श्रीसत्यसाईबाबा हे आंध्र प्रदेशातील अनंतपूर जिल्ह्यातील पुट्टपल्ली या गावचे असून शिर्डीच्या साईबाबांचा दुसरा अवतार म्हणून त्याची प्रसिद्धी आहे.

श्रीनृसिंहसरस्वतीच्या शिष्यांपैकी साखरे सायदेव व श्रीगुरुचरित्रकार सरस्वतीगंगाधर हे कर्नाटकातील कडगचीचेच. कर्नाटकातील सिद्धनाळ येथे सांप्रदायिक ग्रंथ 'गुरुचरित्र' सिद्ध झाला. निविक्रमभारती, नदी, नरहरी हेही शिष्य याच भागातील होत पर वर्णन केलेल्या श्रीपतमहाराज बाळेकुंदीकरांनीही कन्नड भाषेत विपुल काव्यरचना केली आहे. 'दत्तात्रेयकल्प' - सारखे संहृत ग्रंथ याच भागात तयार झालेले दिसतात. गाणगापूर चंद्रद्रोण (वावाबुडन) येथील श्रीदत्तपीठ, विजापूर येथील नृसिंहसरस्वती

दत्तमंदिर, अशी अनेक स्थाने कर्नाटकातील म्हणून सांगता येतील. बोरगाव, चिकोडी, कुसूर, सदलगा, वाळेकुंदी, अहापूर, अर्जुनवाड, शेडवाळ, निपाणी, रायवाग, तोरगल, यादगुड, वेडकीहाळ, बेनाडी, कोडणी, हपीहोळी, चंदूर, श्रीपादवाडी, यमकनमरडी, हुबळी, देवी होसूर, गदग, हानगल, धारवाड, कुंदगोळ, नरेलगल, अमलझरी अशा अनेक ठिकाणी दत्तात्रेयाची मंदिरे वा स्थाने आहेत. शिरसी, हित्तलकरगद, शिराळी, दाडेली, गोकर्ण, मुधोळ, तेरदाल, जमखिंडी बादामी, अशी आणखी काही गावे या प्रान्तात दत्तासाठी उल्लेखनीय आहेत. नृसिंहाशी दत्ताचे एकरूपत्व मानल्यास नृसिंहाचीही पुष्कळ मंदिरे कर्नाटकात दिसतात.

कर्नाटकातील दत्तभक्तीचा वारसा पाहतांना म्हंसूरच्या महाराजांनी लिहिलेल्या दत्तात्रेयावरील इंग्रजी ग्रंथाची आठवण होणे स्वाभाविक आहे. अवधूतगीता व जीवन्मुक्तगीता या दोन दत्तप्रणीत गीतांवर भाष्य करण्याच्या निमित्ताने श्रीजयचामराजेन्द्र बाडियार घहादुर यांनी 'दत्तात्रेय. वि. वे. अँड दि गोल' या नावाचा एक उत्तम ग्रंथ लिहिला असून त्याला सर्वपल्ली राधाकृष्णन् याची प्रस्तावना आहे. दत्तात्रेयासंबंधी प्रास्ताविक विचार पहिल्या दोन प्रकरणात केल्यानंतर महाराजांनी जीवन्मुक्तगीता व अवधूतगीता यावर मर्मदर्शी भाष्य केले आहे आणि शेवटच्या प्रकरणात 'ए निटिकल एस्टिमेट ऑफ दि फिलॉसफी ऑफ दत्तात्रेय' या नावाने दत्तात्रेयाच्या तत्त्वज्ञानासंबंधी व कार्यासंबंधी विस्तृत विवेचन केले आहे. ग्रंथाच्या दोवटी विस्तृत अशी सदभसूची व ग्रंथसूची दिलेली असल्याने तत्त्वज्ञानासुद्धा दत्तभक्ताना या ग्रंथाचा उपयोग होण्यासारखा आहे.

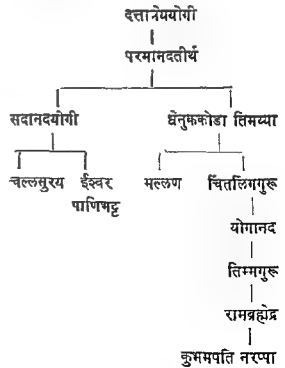
दत्तपंथी तेलुगू धारा

ज्या दत्तपंथाचा लक्षात येईल एवढा विस्तार

महाराष्ट्रात झाला त्याचे अर्वाचीन काळातील मूळ धोठापूर, कुरवपूर या आघ्र प्रांतातील स्थानात असल्याचे आपण पाहिलेच श्रीपाद-वल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वती यांना कन्नड व तेलुगू भाषिकांचाही अनुयायीवर्ग लाभला होता डॉ टी एम पी महादेवन् गोरवग्रंथात भद्रास विद्यापीठातील तेलुगू विभागाचे प्रमुख एन वैकटराव यांनी 'तेलुगू साहित्यातील दत्त-सांप्रदायिक ग्रंथ' या नावाचा जो लेख लिहिला आहे त्याचा परिचय रा चिं डेरे यांनी म सा पत्रिकेच्या १४६-१४७ व्या अंकात करून दिलेला आहे आज महाराष्ट्रात असलेले मातापूर वा माहूर हे क्षेत्र पूर्वी हैद्राबाद संस्थानात वा विशाल तेलंगणात मोडत असे आघ्रच्या अदिलाबाद जिल्ह्यात मातापूर येत असे या माहूरच्या दत्तमंदिराच्या प्रमुखास 'दत्तात्रेययोगी' असे नाव असून या योग्याचा भाविकाशी सवध असे सन १५५० च्या सुमारास दत्तात्रेययोगीने दासगोसावी नावाच्या आपल्या शिष्यास दत्त-सांप्रदायाचे तत्त्वज्ञान मराठीतून शिकविले दास गोसाव्याने ते 'वेदान्तव्यवहारसारसंग्रह' नावाच्या ग्रंथात ग्रथित केले त्याने यातील तत्त्वज्ञान गोपालभट्ट व सर्ववेद या आपल्या तेलुगू शिष्या-नाही शिकविले या दोन शिष्यांनी या ग्रंथाचा तेलुगू अनुवादही केला

याप्रमाणे दत्तात्रेययोगी व त्याचा शिष्य दास-गोसावी हे तेलुगू भाषेतील दत्तोपासनेचे आविर्गुरू ठरतात डेरे यांच्या मते हा दासगोसावी म्हणजे मराठीतील प्रसिद्ध दत्तोपासक दासोपत होते दासोपत या सुमारास माहूरगडावर होते असा पुरावा त्याच्या सूरिनात मिळतो दासोपताचे मूळस्थान विदरकडोल नारायणपेठचे, त्याच्या वारा वर्षांचे त्याचे स्थान माहूरगड हा सदर्म लक्षात घेता दासोपत -हेच दास गोसावी होते असे दिसते प्रा राव यांच्या मताने या दत्ता-त्रेयीचा आणखी एक शिष्य म्हणजे परमानंदतीर्थ

होय. या परमानंदतीर्थांनी शतके, द्विपदकाव्ये, यज्ञगान व वचन या चार प्रकाराची वाङ्मय-संपदा निर्माण केली त्याचे 'दत्तात्रेय शतकम्' हे दत्तस्तुतिपर काव्य या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे 'अनुभवदर्पणम्' व 'शिवज्ञानमंजरी' ही अद्वैतज्ञानाची काव्ये परमानंद-तीर्थांनी दत्त-गुरुनाचा समर्पण केली आहेत याचे काही गद्य ग्रंथही आहेत त्याचा 'विवेकचिंतामणि' हा वेदान्तपर ग्रंथ तेलुगूतून निजवगुणशिवयोगीनी कन्नड भाषेत आणला व या कन्नड ग्रंथाचा अनुवाद एकनाथकालीन लिगायत सत धातर्लिंग-स्वामी यांनी मराठीत आणला परमानंदतीर्थांच्या तेलुगू शिष्यांनीही ग्रंथरचना केलेली दिसते नायाच्या तेलुगू शिष्यशाखेचीही नोंद प्रा राव यांनी केलेली आहे दत्तात्रेय-जनादन-एको जनादन-नरहरिमहेश - नागोजीराम - कोनेट गुरू-महादेवगुरू-परशुरामपन्तुल लिंगमूर्ती, गुरू-मूर्ती दत्तात्रेययोगीची तेलुगू परंपरा खालील प्रमाणे आहे

५ श्रीदत्तात्रेय-उपासना

कांता कांचन राज्य वैभव नको,
कैवल्यही राहु द्या ।
होऊ द्या अपदा शरीर भयवा
कालासि हीराउ द्या ॥
पाहूं द्या रुप येक वेळ नयनी,
ही माझि आराधना ।
स्यामी दत्त दयावना ! अवधुता !
श्रीअत्रिच्या नंदना ॥

— श्री विष्णुदास माहुरकर

उपासना : स्वरूप व प्रकार

दत्तात्रेयाच्या अवतारहेतूच घडूनच त्याच्या उपासनापद्धतीचा विकास झालेला दिसतो. भुक्ती आणि मुक्ती देणाऱ्या या दैवताची उपासना भक्तानी कोणत्या पद्धतीने केली, कोणत्या पद्धतीने करावी, यासंबंधी थोडा विचार करावयाचा आहे. त्यासाठी प्रथम उपासनास्वरूप पाहणे अगत्याचे आहे. उपासना हा शब्द उप + आस् = वसणे, जवळ जाणे, प्रवेश घरणे या अर्थाने रुढ आहे. इष्ट देवतेच्या जवळ जाणे, तिच्याशी एकरूपता साधणे, या ऐक्यातला आनंद भोगणे, हे उपासकाचे ध्येय असते. जीवाने अनन्य होऊन, लीन होऊन, सर्वसत्तात्मक प्रभुशी अनन्य असणे हे उपासनेचे महत्त्वाचे अंग आहे. आपल्या आराध्य दैवताची शास्त्रशुद्ध पद्धतीने ऐक्यभावाच्या अनुभवासाठी केलेली भक्ती म्हणजे उपासना असे थोडक्यात म्हणता येईल.

ऐहिक जीवनातील सर्व प्रकारची सुखे प्राप्त झाली तरी मानवी मनास एक प्रकारची हुंरहुंर नेहमी असते. त्याच्या मनाची ही हुंरहुंर, ही अस्वस्थता म्हणजेच त्याच्या मानवजन्माची

सार्थकता मानण्यात आली आहे. लोह, चुनखडी, अभ्रक, गंधक, चर्वी, रक्त, अशाचा एक गोळा म्हणजे काही मनुष्य नव्हे. पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश यांचा नुसता सपात म्हणजे मनुष्य नव्हे. 'न हि मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किञ्चित्' असे महाभारतात का म्हटले आहे? मानवी जन्माची, मानवी देहाची एवढी तरफदारी का केली जाते? मलमूत्राचा वा अस्थिमासाचा गोळा म्हणून मानवी देहाची विटवना विशिष्ट हेतूने साधुसत करीत असले, तरी याच देहाने अमरत्वाची अनुभूती घ्यायची असते हा मानवी देह आहे म्हणून आत्म्यास स्थिरावण्यास तरी जागा आहे, नाही तर समर्थानी म्हटल्याप्रमाणे देह नसता तर आत्मा ठायी ठायी विरून गेला असता ! म्हणूनच वेदातून व उपनिषदातून या मानवी देहाचा गौरव अनेकदा केलेला दिसतो.

'इय ते यज्ञा तनूः स' (यजु)-हा तुझा देह परमात्म्यास मिळण्याचे साधन आहे, असे म्हटले जाते. सारा मानवी देह हा एक परमेश्वराच्या निवासस्थानाप्रमाणे आहे सर्व प्रमुख देवता मानवी देहात वावरतात. उपासनेच्या आरंभी त्यांची आठवण ठेवणे, त्यांना जागृत करणे, हा एक विधी न्यासमुद्राच्या साह्याने करायचा असतो, हे आपण पुढे आचारधर्माच्या प्रकरणात पाहणार आहोतच. म्हणूनच यजुर्वेदात मानवी देहास ऋषिभूमी व अथर्ववेदात दवपुरी असे म्हटले आहे. वेदांत व उपनिषदांतून मानवी देवास ब्रह्मपुरी म्हणून गौरविले आहे. याच देवी नोवेवर आरूढ होऊन आपणांस मुक्काम गाठायचा असतो. देहाचे फाजील लाड न करता, त्याच्या आधीन न होता, त्याच्या साह्याने भजन, पूजन, नामस्मरण, ध्यानधारणा इत्यादीच्या साह्याने परतत्वाशी जवळीक साधणे, त्याच्यात एकरूप होणे, त्याच्याशी सुसंधादित्व राखणे, हा उद्देश मानवी जोदनाचा अमून उपासनेचे मुख्य उद्दिष्टही हेच आहे.

या उद्देशाला अनुसरून उपासनेचे रूप निश्चित होत असते. जीवाने शिवाशी एकरूप होणे, आत्म्याने परमात्म्याशी मिळून जाणे; यासाठी विविध प्रकारची साधना करणे, प्रसंगी सर्वस्व अर्पण करण्याची तयारी असणे; केवळ ईश्वराच्या अनुभूतीसाठी, साक्षात्कारासाठी सर्वस्वाचा त्याग करून अखंड एकाग्र होणे, हे उपासनेचे एक प्रधान रूप आहे. केवळ मुक्तीच्या हेतूने केलेली ही उपासना निष्काम उपासना म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि विशिष्ट लौकिक हेतू मनात धरून केलेली उपासना सकाम म्हणून गणली गेली आहे. धनदौलत, आरोग्य, सतती, सत्ता, वैभव, कन्यापुत्र इत्यादीच्या लाभासाठी उपासनेत विविध प्रकार सामिलले आहेत. त्या त्या लौकिक लाभासाठी ते ते संकल्प आपण नित्याच्या पूजेत वा व्रताचरणातही पाहता. श्रीदत्तात्रेयाच्या उपासनेत निष्काम व सकाम उपासना करणारे असून बहुतेक प्रापंचिकांचा कल सकाम उपासनेकडेच असतो. दत्तदेवत हे त्वरित पावणारे, स्मरण करताच कृपावंत होणारे, इच्छिली वस्तु देणारे असल्याने त्याच्या भोवती सकाम भक्तांचाच भरणा मोठा दिसतो. कोणी धन मागतो, कोणी पैसा मागतो, कोणी राज्य मागतो, कोणी व्याधिनिवारण इच्छितो, कोणी मनासारखी संतती मागतो, आणि ज्याच्या त्याच्या मनोधारणेप्रमाणे, थडेप्रमाणे दत्तात्रेय त्याची मनकामना पूर्णही करतात.

उपासनेचा आणखीही एक प्रकार संभवतो. यज्ञ, गंधर्व, राक्षस, भूतपिशाच इत्यादिकांना वश करून, हीन मार्गाने ताब्यात ठेवून जारणमारण, अंगारेद्युपारे, ताईत, गंडेदोरे, इत्यादीच्या साह्याने या क्षुद्र दैवतांना वश करण्याचाही प्रकार आहे. अर्थात् उपासनेच्या या आसुरी प्रकारास थोडे प्रकारच्या उपासनेत कोठून स्थान असणार? तरी काही क्षात्र व तान्त्रिक यांच्या मर्यादा अनेक ठिकाणी सुटलेल्या दिसतात. धाममार्गी व

अधोरी उपासना दत्तसंप्रदायात नाहीच असे नाही. स्वतः दत्तात्रेयच नग्नस्त्री व मद्यपान यांच्यांत गुरफटलेले अनेकदा दिसतात. दत्तात्रेयांच्या या विकृत रूपाचा रूपकार्य कोणीही कितीही समजावून सांगितला, तरी जसा भक्त तसा त्याचा देव, हाच सिद्धान्त शेवटी या बाबतीत खरा ठरतो. दुसऱ्याचे अहित करावे, दुसऱ्याचे धन हरण करावे, अप्राप्य स्त्रीस वश करावे; यासाठीही अनेक प्रकारचे उपासनामंत्र सिद्ध झालेले दिसतात. अर्थात् या उपासनाप्रकारांकडे खरा साधक व तत्त्वजिज्ञासू दुकूनही पाहात नाही. धनदौलत वा ऐहिक सुखासाठी उपासना करणारा कामिक उपासक व दत्तस्वरूपाचा साक्षात्कार होण्यासाठी तळमळणारा साधक यांच्या दृष्टि-कोणांतूनच आपणांस दत्तोपासनेचे अंतरंग पाहावयाचे आहे. धन, पुत्र, सत्ता, आरोग्य मामणारे असंख्य उपासक आपल्या परिचयाचे आहेत आणि 'दत्तगुरो, तुझे फक्त प्रेम दे, तुझ्या कृपेची पाखर असू दे, तुझ्या संगतीत वावरू दे' म्हणणारे एखादे पंत वाळेकुंद्रीकर, एखादे विष्णुदास माहूरकर, एखादे निरंजन रघुनाथ, एखादे जालवणकर महाराजही आपणास माहीत आहेत. या दोनही भूमिकांवरून केली जाणारी दत्तात्रेयांची उपासना आपण थोडी निरखून पाहू.

निर्गुण-निराकार

श्रेष्ठ साधक वा मुमुक्षू यांना अनेकदा निर्गुण-निराकाराचा ध्यास असतो. रानावनांत जाऊन, गिरिकंदरांत राहून, ध्यानधारणा करून, अव्यक्त तत्त्वाचे चिंतन करणारे मुमुक्षू साधक निर्गुण-निराकाराच्या उपासनेत दंग होवात. दत्तपरंपरेत असे कित्येक साधक असल्याचे आपण पाहणार आहोत. यांचा सर्व भर योगधारणेवर असतो. वेद-उपनिषदे यांतून याच निर्गुण तत्त्वाची उपासना सांगितलेली दिसते. हृदयोग, तारकयोग, लययोग,

राजयोग इत्यादींची साधना करून निर्गुण-निराकाराचे ध्यान कसे साधले जाते, यमनियमांचे प्रकार कोणते, प्राणायाम कसा साधावा, पद-चक्रांचा भेद कसा होतो, कुंडलिनी कशी जागृत होते, सहस्रसारातील अमृतविंदूंच्या प्राशनाने कोणते सौख्य मिळते, या मार्गात प्रवास होत असताना नाद, विद्रु, प्रकाश यांचे दर्शन कसे होते, इत्यादींचा सविस्तर खुलासा पुढे तत्त्वज्ञान व आचारधर्म यावरील प्रकरणांत केलेला आहे.

स्वतः दत्तात्रेयांनीच ही योगविद्या निर्गुण-निराकाराच्या उपासनेसाठी सांगितलेली आहे. नायपंथीयांची उपासना याच निर्गुणतत्त्वावर आधारलेली आहे. स्वतः दत्तात्रेय हे अवधूत, दिगंबर, गगनमंडीचे योगी असल्याची वर्णने सर्वत्र मिळतात. दत्तगुरूंचे रूप 'नित्यं शुद्धं निराभासं, निराकार, निरंजनम्' असल्याचे श्रीगुरुगीता सांगते. हा श्रीगुरु 'चैतन्यं, शाश्वत, शान्त, ध्योमातीतं, निरंजनं, नादविद्रुकलातीतम्' असल्याची साक्ष श्रीगुरुगीतेत आहे. हा दत्तगुरु कसा आहे? तर 'अखण्ड मण्डलाकार, व्याप्तं, येन चराचरम्' त्याने चराचर व्यापिले आहे, खंडित व होणाऱ्या बलयाकार मंडलात तो भरून राहिला आहे. तो गुणातीत आहे, रूपवर्जित आहे, अशीच श्रद्धा या निर्गुणनिराकाराचे ध्यान करणाऱ्यांची असते.

परमात्म्याचे वा परब्रह्माचे हे अन्वयक रूप फार तर प्रणवाच्या वा अकाराच्या दर्शनाने कल्पूनही निराकाराची, अव्यक्ताची, गुणातीताची उपासना चालते. प्राचीन यज्ञयागांत व मंत्रतंत्रांत या अकारास प्राधान्य असे. अ, ऊ, म या तीन अक्षरांत दत्तात्रेयांच्या तीन मुखाचे रूप साधकांना जाणवते. ॐ हे ब्रह्मस्वरूपाचे चिन्ह असल्यामुळे केवळ याचाच जप निश्चित चिंतने एकांतात राहून करणारे अनेक साधक आहेत. कठोपनिषदात म्हटले आहे 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्म-

चर्यं चरन्ति । तत् पदं संग्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत्' (१.२) - सर्वं वेद ज्या पदाची घोषणा करतात, सर्वं तपे ज्याबद्दल बोलतात, ब्रह्मचारी ज्याची इच्छा करतात, ते पद संक्षेपाने ॐ हेच आहे; म्हणूनच पातंजलयोगात 'तस्य वाचकः प्रणवः' म्हणून ॐकारास ब्रह्मप्राप्तीचे साधन मानले आहे. वेदांचा आरंभ व वेदाचे पर्यवसान ॐकारातच असल्याने त्यास अव्यक्त उपासनेत महत्त्वाचे स्थान मिळाले आहे. याच पद्धतीस अनुसरून सगुणोपासनेच्या वाढीनंतरही इस्लामच्या भारतीय सत्तेनंतर पुनः निर्गुणाची उपासना प्रभावी ठरली. स्वामी रामानंद, रामानंद यांच्या उपासनापद्धतीत उपनिषदातील निर्गुण-निराकारत्वाची बीजे सापडतात. कबीर व त्याचा पंथ निर्गुणाचा उपासक म्हणून प्रसिद्ध आहे. कबीराचा राम जसा दशरथसुत नाही, तसा तो तुकोबांनाही निराळाच वाटतो. 'दशरथसुत हा कालचा । अनादी कालचा आत्माराम' अशी या निर्गुणोपासकांची धारणा असते.

गायत्रीसाधना

अव्यक्ताची, निर्गुणाची, निराकाराची उपासना कितीही श्रेष्ठ असली तरी ती फार थोड्यांना साधते. म्हणून 'तिच्या साधनेस गायत्रीची जोड मिळालेली दिसते. दत्तसंप्रदायाच्या श्रीगुरुचरित्रादी साधनग्रंथात गायत्रीच्या उपासनेस नित्याच्या कर्मकांडातही महत्त्व दिलेले आहे. सविता म्हणजे सूर्य ही मुख्य देवता असलेल्या या मंत्राचे अनुष्ठान या उपासनाप्रकारात येते. संध्योपासनेत या मंत्राचा जप करायचा असतो. 'ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥' (ऋग्वेदः ३.६२-१०) सर्वं चराचरास प्रेरणा देणारा जो सविता देव त्याचे सर्वांना प्रिय व अवर्णनीय असे श्रेष्ठ तेज आहे; त्याचे ध्यान कर्तव्यबुद्धीने आम्ही करतो. तो सविता भगवान् आमच्या

बुद्धीला व ध्यानभक्तीला उत्तम प्रेरणा देतो.' पापांचा परिहार, देहमनाची शुद्धी व तेजाची प्राप्ती यांसाठी हा जप करायचा असतो. जपापूर्वी 'आपो ज्योतीरसोऽमृतम् ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम्' या मंत्राचे पठन व ॐकार व 'भूर्भुवस्व.' या व्याहृती याचा उच्चार करायचा असतो.

ही गायत्री वर देणारी व ब्रह्मस्वरूपिणी आहे. गम-प्राण, अ-वाचविणे; यावरून प्राण वाचविणारी, रक्षण करणारी ती गायत्री असे मानले जाते. त्रिपदा म्हणजे तीन चरणांची गायत्री ही वेदाचे मुख असून हिच्याच साह्याने ब्रह्मत्वाची प्राप्ती होते. या अमृतमंत्राने तेजोभास्कराची आराधना केली जाते. सर्वं चराचर विश्वाचा आधार सूर्य आहे. मानवाच्या मानसिक क्रियांची प्रेरणाही सूर्य आहे. योगदर्शनात तर सूर्य हे आत्म्याचे प्रतीक मानले आहे. म्हणून गायत्रीच्या साधनेने प्राण, मन, बुद्धी व आत्मा यांची जोपासना होते. गायत्री व प्राण यांचे तादात्म्य वैदिक वाङ्मयात अनेक ठिकाणी दिसते. कित्येकदा गायत्रीला सावित्री असेही म्हटलेले आढळते.

(या गायत्री मंत्राची अक्षरे चौवीस असल्याने चौवीस लक्षांचे गायत्रीपुरश्चरण अनेक साधक करतात. जप, होम, तर्पण, मार्जन व ब्राह्मण-भोजन अशा पांच अंगांच्या विधीला पुरश्चरण म्हणतात. या विधीस जागा कोणती असावी, सकल्प कसा असावा, आसन कसे असावे, जप-माळेचे गणी किती असावेत, कामनेप्रमाणे हवन-द्रव्ये कोणती असावीत, इत्यादीचे मार्गदर्शन धर्मशास्त्रात मिळण्यासारखे आहे. या गायत्रीच्या जपामुळे परब्रह्माची प्राप्ती होते. म्हणूनच भीष्म-पितामहापासून रवीन्द्रनाथ ठाकूरपर्यंत सर्वांना गायत्रीच्या मंत्राने प्रभावित केलेले दिसते. देवी-भागवतापासून श्रीगुरुचरित्रपर्यंतच्या सर्व प्रमुख ग्रंथांनी गायत्रीच्या उपासनेचा महिमा वर्णन केला आहे. विश्वाभिन्नांनी रामचंद्रासही गायत्रीचा

उपदेश दिला होता आणि भगवान श्रीकृष्णही गायत्रीचा जप करीत असत !

गायत्री मंत्रातील प्रत्येक अक्षराचे रहस्य अनेकांनी समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'ओमित्याक्षरं ब्रह्म' हे तर बर सांगितल्याप्रमाणे प्रसिद्धच आहे. 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' (२.२.६) ओम्च्या द्वारा परमात्म्याचे ध्यान करा, असे मण्डुकोपनिषदात म्हटले आहे. अ म्हणजे विराट अग्नी, विश्व; उ म्हणजे हिरण्यगर्भ, वायू, तेज, चित्; म् म्हणजे ईश, प्राज्ञ, आदित्य, आनन्द; असे अर्थ सांगण्यात येतात. गायत्रीमंत्रापूर्वी भूः, भुवः व स्वः या तीन व्याहृती असून प्रत्येकाचा अर्थही स्पष्ट केला जातो. भूः म्हणजे प्राणाधार, स्वयंभू, सत्; भुवः म्हणजे दुःखमुक्त करणारा, चित्त, अपान; आणि स्वः म्हणजे सुखदाता, कल्याणकर्ता, व्यान, ब्रह्म. या तीन व्याहृतीचा, एकत्र अर्थ असा की, हे रक्षक, प्राणाधार, दुःखनाशक, सुखदाता, सत्-चित्-आनंद भगवान् !

गायत्रीमंत्राच्या पहिल्या पदात म्हणजे चरणात सवितुः, वरेण्यम्, भर्गः व देवस्य असे चार शब्द असून प्रत्येकाचा अर्थ सांगण्यासारखा आहे. सविता म्हणजे अग्नी, तेज, प्राण, विद्युत्, सूर्य आहे. जन्म देणारा, प्राण राखणारा, सर्वांचे रक्षण करणारा म्हणजे सविता. सर्वांचा स्वामी म्हणजे सविता. वरेण्यम् म्हणजे सेवा करण्यास, वर्णन करण्यास योग्य. भर्ग म्हणजे शुद्ध, अनेकविध ऐश्वर्य, पाप नष्ट करून आनन्द देणारा असा अर्थ सापडतो. भर्ग प्रकाशवाचक व ज्ञानरूप आहे. देवस्य मघोल देव म्हणजे प्रकाशदायी, आनंददायी, आल्हादकारक घोमहि म्हणजे ध्यान करणे, चिंतन करणे; अशा प्रकारे सर्व शब्दांचा वा अक्षरांचा अर्थ लावता येण्यासारखा आहे. 'धियो यो नः प्रचोदयात्' म्हणजे आमची बुद्धी, आमची कृती, तुझ्याकडून प्रेरित होवो. अशा या प्रस्थायत गायत्रीच्या मंत्राने अनेक दत्तभक्तांनी निर्गुणनिराकाराची उपासना केलेली दिसते.

मंत्र, तंत्र, यंत्र

दत्तात्रेयांच्या निर्गुणनिराकार उपासनेकडून समुणाकडे वळण्यापूर्वी आणखी एका उपासना-प्रकाराचा उल्लेख येथे करावयास हवा. मंत्र, तंत्र, यंत्र इत्यादीनाही दत्तोपासनेत प्राधान्य मिळालेले दिसते. इष्टसाधक व अनिष्टनिवारक असा वर्ण-समूह म्हणजे मंत्र. गुह्य अथवा गुप्त गोष्ट साधण्यासाठीही मंत्राचा उपयोग होत राहिला. 'मंत्र' मघोल मकार म्हणजे मनन, प्रकार म्हणजे ज्ञान म्हणजे संरक्षण असाही मंत्राचा अर्थ सांगितला जातो. 'मंत्रः मननात्' जो मनन केला जातो, ज्याच्यापासून यज्ञ, देव आणि आत्मा यांचे ज्ञान होते तो मंत्र, अग्नीही मंत्राची व्याख्या केली जाते. मंत्र हे साक्षात्कारी सिद्ध पुरुषानी, ऋषिमुनींनी सांगितलेले असल्यामुळे त्यांच्यात विलक्षण सामर्थ्य असते.

मंत्राच्या उच्चारताही सामर्थ्य असून त्याच्या स्वरलहरींनी निर्माण होणाऱ्या कपनांत एक प्रकारची शक्ती असते. इष्टदेवतेच्या आराधनेसाठी बहुतेक सर्व विधी रामंत्रक असतात. दीर्घा-युष्य, स्वर्गप्राप्ती, पुत्र, धन, पशुलाभ, शत्रुनाश, रोगनाश, अपमृत्युनिवारण इत्यादीच्या प्राप्तीसाठी इष्टदेवतांचे मंत्र असतात. वेदमंत्र, तन्त्रमंत्र, शावरमंत्र, यांत्रमाणेच बीजमंत्र, मूलमंत्र, माला-मंत्र, अशा मंत्रांच्या जाती सांगितल्या आहेत. अं, यं, रं, लं, न्हाम्, न्हीन्, न्हूम् इत्यादी एकवर्णात्मक बीजमंत्र दत्तोपासनेतही आहेत. गं-गणपती, न्हीं-भाया, थ्री-लक्ष्मी, क्ली-काली असे काही देवतांचे बीजमंत्र आहेत. मंत्राची दावती त्याच्या बीजात असते. बीजे उच्चारताना जे विशिष्ट प्रकारे स्पंदन होते त्यामुळे विशिष्ट ध्वनिलहरी निर्माण होऊन शरीरातील विशिष्ट केंद्रे व चक्रे जागृत होतात. दत्तात्रेयांची उपासना शाक्त व तंत्रिकांत या बीजमंत्रानेही केली जाते. दत्तमंत्राचे वर्णन पुढे पृष्ठ १६० वर केलेले आहे.

याच मनाच्या साह्याने आत्मविद्येचा वा तत्त्व-ज्ञानाचा विस्तार होतो, तेव्हा तनशास्त्र जन्मास येते तनाला आगम असे दुसरे नाव असून वेदाधिकार ज्यांना नाही अशाच्यासाठी तनाची निर्मिती झाली असल्याचे सांगितले जाते. कुलार्णवात तर कलियुगात तनमार्ग आचरणा असे सांगितले आहे. आगम, यामल, तन असे तनाचे तीन प्रकार असून नाना प्रकारच्या हेतूसाठी नाना प्रकारची तन्त्रे निर्माण झालेली दिसतात. शैवागम, छद्मागम, भैरवागम असे आगमतनाचेही विभाग आहेत. शैव, शाक्त, गाणपत्य, सौर, वैष्णव, अशा विविध पंथीय तान्त्रिक देवताही आहेत. गुरू, मन व देवता ही तनसाधनेची मूलतत्त्वे असून तनशास्त्राचे विशिष्ट आचारही आहेत. गुरूचे ध्यान, मानसपूजा, धीजमनाचा जप, स्नानविधी, नित्यार्चन, विजया (भाग) ग्रहण, भूतशुद्धी, न्यास, अग्न्यास, करन्यास, मातृकान्यास, ऋषिन्यास, व्यापकन्यास असा काहीसा जटिल आचारही तनमार्गात आहे.

या मनतनातूनच विविध यन्त्राची निर्मिती झाली. साधकाच्या समोर सोने, चांदी, अथवा तांबे वापरून त्याच्या पत्र्यावर इष्टदेवतेचे अथवा काढलेले असते बिंदू व त्रिकोण यांच्या साह्याने यन्त्र तयार होते. विद्वद्भूषण सर्वे विश्वाचे आदिकारण या विद्वत्तूनच चक्र निर्माण होते. यानंतर त्रिकोण, अष्टकोण, दशकोण अशी चक्रे तयार होतात. या चक्रांकित यन्त्राची पूजा शाक्तात व तान्त्रिकात मोठ्या प्रमाणात होते. दत्तात्रेयाच्या उपासनेतही अशी यन्त्रे उपलब्ध आहेत. श्रीदत्तात्रेयेश्वरदेवतीर्षांनी एक 'श्रीदत्तात्रेय महासिद्ध यन्त्र' तयार केले आहे. ब्राह्मेजीकाद्वार मर्घ्याविद्वमानून कमलपाकळ्यानी व बर्तुळानी या यन्त्राची सिद्धता झाली आहे. या यन्त्राच्या दर्शनाने भाग्योदय होतो, वाईट ग्रहाचे परिणाम होत नाहीत, परातील पीडा दूर होते, शरीरव्याधी नष्ट होतात, यश, कीर्ती, लक्ष्मी याची प्राप्ती होते,

अशी यन्त्रकर्त्याची धारणा आहे. 'दत्तात्रेय हरे कृष्ण उन्मत्तानन्ददायकः। दिगम्बर मुने वाल पिशाच ज्ञानसागर' (दत्तात्रेयोपनिषद्) 'दत्तात्रेय शिव शात इद्रीनीलनिभ प्रभुम्। आत्ममायास्त देव अवधूत दिगम्बरम्॥' (शाण्डिल्योपनिषद्), 'दत्तात्रेयो महायोगी भगवान् भूतभावन॥' (जावालदर्शनोपनिषद्) इत्यादी ध्यानश्लोकही त्यांनी या श्रीदत्तात्रेय महासिद्धयन्त्राचे दिलेले आहेत. यान्तिकाची यन्त्रपूजा, व तिचा आविष्कार अत्यंत जटिल आहे, शाक्तांच्या पंचमकाराचाही त्यात शिरकाव असल्याने, दत्तात्रेया उपासनेचे हे अग रहस्यम असल्याने व त्यातील धोके स्पष्ट असल्याने त्याचा केवळ निर्देश करणेच इष्ट वाटते. जिज्ञासू असतील त्यांनी ग्रंहीभूत श्रीयोगेश्वरानदीर्थ याचा 'मनशास्त्र' हा ग्रंथ पाहवा.

श्रीगुरुपादुका

श्रीदत्तात्रेयाच्या उपासनेत अनेक ठिकाणी पादुकापूजनास महत्त्व आहे. श्रीदत्तात्रेय हे गुरुस्वरूपात सर्वत्र आढळल्यामुळे त्याच्या चरणपूजेचा महिमा वाढलेला दिसतो. या पथातील गुरुतत्त्वाचे मर्म आपण पुढे तत्त्वज्ञानावरील प्रकरणात सविस्तर पाहणार आहोतच. दत्तात्रेयांनी चौवीस गुरु करून प्रत्येकापासून एकएक गुण घेतला असला तरी स्वतः दत्तात्रेय सर्वांना बोध देणारे गुरुच आहेत. दत्तात्रेयांचे हे गुरुरूप वा गुरुतत्त्व जाणल्याखेरीज सर्व जप-तपादी साधने, तीर्थयात्रा व्यर्थ होत. 'सर्वपाप-विशुद्धात्मा, श्रीगुरु पादसेवनात्।' श्रीगुरुचरणाच्या सेवेतून सर्व पापापासून अतःकरण शुद्ध होऊन जाते. गुरुचरणावरील पाणी मस्तकावर घेतले तर सर्व तीर्थांत स्नान केल्याचे फळ मिळते. गुरुचरणतीर्थ पापरूपी चिखलाला सुकविणारे पापहारक असून ज्ञानरूपी तेजाला उज्ज्वल करणारे आहे. श्रीगुरुपादोदकाने ज्ञान आणि

वैराग्य यांची प्राप्ती होते. श्रीगुरुच्या चरणांचे तीर्थ घ्यावे, असा श्रीगुरुगीतेतील भावार्थ आहे.

‘जान्हवी चरणोदकम्’ (१६) असे श्रीगुरुगीता म्हणते. ‘गुरोः पादोदकं यत्तु, गयाज्सी सोऽक्षयो वटः’ (१७) श्रीगुरुंचे चरणतीर्थ म्हणजे प्रत्यक्षा प्रयागतीर्थच होय. गयेचा चिरंतन वटवृक्ष म्हणजे श्रीगुरुच. देवांना दुर्लभ अशा हा गुरुचरणांचा लाभ भक्तांना सहजासहजी होतो. ‘गुरुब्रह्मा गुरुविष्णुर्गुरुदेवो महेश्वरः । गुरुरेव परब्रह्म, तस्मै श्रीगुरवे नमः’ (३२) हा श्रीगुरुगीतेतील श्लोक गुरुचा घोर महिमा सांगून जातो. ‘त्वं पिता त्वं च मे माता, त्वं बंधुस्त्व च देवता ।’ अशी भावना श्रीगुरुसंबंधी असते. श्रीगुरुंचे चरणकमल सुप्त-बुद्ध, शीतोष्ण, मानापमान इत्यादी द्वंदांपासून होणारा त्रास दूर करणारे आहेत. म्हणून दत्त-पुंथीयांत श्रीगुरु व त्यांच्या चरणपादुका यांना फार महत्त्व आहे. ‘पूजामूलं गुरोः पदम्’ (७६) पूजेचे मूल स्थान गुरुचरण आहेत.

या श्रीगुरुंचे ध्यान कसे करावे हेही श्रीगुरुगीतेत सांगितले आहे. गुरुस्मरण, गुरुस्तवन, गुरुस नमन व गुरुचे मनन मिळून गुरुध्यान पूर्ण होते. गुरुगीतेत ९१ ते ९३ श्लोकातून श्रीगुरुरूपाचे अतिशय मनोहर असे वर्णन आले आहे. ‘हृदयं कर्णिकमध्यस्थे । सिंहासने संस्थितदिव्यमूर्तिम् ॥ ध्यायेद् गुरुं चंद्रकलाप्रकाशं । चित्पुस्तकाभीष्टवरं दधानम् ॥’ (९१) हृदयरूपी कमळाच्या देठाच्या मध्यभागी, हृदयसिंहासनावर विराजमान झालेली दिव्य मूर्ती चादण्याप्रमाणे आल्हादकारक असलेली, ज्ञानग्रंथ हाती धरलेली व अमीष्ट वर देणारी, अशी श्रीगुरुमूर्ती ध्यानात आणावी. पांढरे वस्त्र नेसलेली, श्वेत चंदनाची उटी लावलेली, पांढरी पुष्पे धारण केलेली, पांढऱ्या मोत्यांच्या अलंकारांनी नटलेली, आनंदाने परिपूर्ण, दोन डोळे असलेली, जिच्या मांडीवर दिव्य आदिशक्ती स्थानापन्न झाली आहे, मंद

स्मित असलेली, कृपेचा साठा असलेली ही गुरुमूर्तीच साधकाने ध्यानात स्थिर करावी. गुरुशी बोलावे कसे, गुरुशी वागावे कसे, खरा गुरु कोण, ‘गुरु’ शब्दाचा अर्थ काय, गुरुप्रसादाचे महत्त्व काय, गुरुध्यानाचे फल काय; अशा अनेक प्रश्नांची गुरुगीतेने दिलेली उत्तरे दत्तभक्तांना चितनीय वाटतात.

दत्तसांप्रदायिकांत गुरुपेक्षा गुरुचरणांनाच महत्त्वाचे स्थान आहे. इस्लामी सत्तेत प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाल्यानंतर मूर्तीदेवजी पादुकापूजनाचा विधी सुरू झाला असे सांगितले जाते. पण श्रीगुरुच्या वा इष्टदेवतेच्या पादुका पूजण्याचा प्रकार फार पूर्वीपासूनच आहे. श्रीराम वनवासात असताना भरताने त्याच्या पादुकांचे सिंहासनावर ठेवून आदरभाय दर्शविला होता. दत्तात्रेयारी सत्पुरुषाचे वर्णन ‘पूज्यपादाः’ या शब्दानेच केले जाते. अतिशय प्रिय व्यक्ती-विषयी शोर आदर दाखविणे म्हणजे त्याच्या पायावर डोके ठेवणे. यातले आणखी एक रहस्य असे की, श्रेष्ठ सत्पुरुषाची सारी देवी शक्ती त्याच्या चरणात एकवटलेली असते. त्याच्या चरणस्पर्शाने कंपनद्वारा ती शक्ती भक्तात संचारत असल्याचा अनुभव अनेकाना आला आहे. म्हणूनच अनेक दत्तस्थानांत दत्तमूर्तीपेक्षा दत्तपादुकांना स्थान मिळालेले दिसते गिरनारच्या शिखरावर श्रीदत्तात्रेयांच्या पादुकांचे आहेत. गाणगापूर येथे श्रीनृसिंहसरस्वतीनी निर्गुण पादुकांचे मागे ठेविल्याची कथा आहे. नृसिंह-बाडीसही दत्तपादुकांचीच उपासना रूढ आहे. देवगिरीवर जनार्दनस्वामीच्या समाधिस्थानी पादुकांचे आहेत. नर्मदेच्या तीरावर रंगावधूतांच्या नारेश्वरला पादुकामाहात्म्यच आहे. विष्णूचा जसा शाळिग्राम, तसा दत्तउपासनेत दत्ताच्या पादुका महत्त्वाच्या आहेत. म्हणूनच ‘मी ठेवितो मस्तक ज्या ठिकाणी ।’ तेथे तुझे सद्गुरु पाय दोन्ही । असे म्हटले जाते.

या दत्तपादुकांची पूजा सगुण व निर्गुण स्वरूपात केली जाते. सगुणपूजेचा विधी आपणां सर्वांना माहित आहे. श्रीदत्तात्रेयांच्या पादुकांचा तंत्रशास्त्रीय विधी न्यायरत्न विनोद यांनी 'माऊली' मासिकाच्या जून १९६२ च्या अंकात स्पष्ट केला आहे. तंत्रशास्त्रीय ध्यान व मंत्र-साधना यांचे वर्णन दत्तपादुकांच्या संदर्भात करताना ते म्हणतात, 'ॐ ॠ टम् मूर्धास्थाने' या मंत्राचा उच्चार करून करगळीजवळच्या 'अनामिका' या बोटाचे डोक्याच्या मध्यभागी स्पर्श करावा. असे सात वेळा करावे. 'ॐ ॠ टम् ।' या मंत्राने मूर्धास्पर्श झाल्यानंतर 'सातवे माझे नमन । सहस्रदळी स्फटिक वर्ण । परात्पर परिपूर्ण । श्रीगुरुपीठ ।' ही ओळ सात वेळा म्हणावी नंतर एक नीराजन लावावे. ती नीरा-जनज्योती आपल्या दोन भुवयात आहे अशी कल्पना करावी. हळूहळू भुवया, कपाळ व आपण स्वतः नाहीसे होतो व नुसती ज्योती मात्र भासू लागते. ही ज्योती ब्रह्मरंध्रात म्हणजे डोक्याच्या मध्यभागी स्थिरावते. नंतर त्या ज्योतीचेच दोन भाग होऊन प्रथम चंद्रबिंब तयार होते, नंतर सौजारी सूर्यबिंब होते. - ही दोनही बिंबे म्हणजे श्रीगुरुचरण होत. डावा चरण म्हणजे चंद्रबिंब, उजवा चरण म्हणजे सूर्यबिंब, ब्रह्मरंध्रातले शुभ्रकमल त्या पादुकांच्या वृक्ष-स्थली कल्पणे. म्हणजे दोन पावले एक झाल्याची साक्ष होय. खरोखर ती तीन असतात; पण तत्त्वतः ती एक आहेत. हेच श्रीदत्तात्रेयाचे त्रिविध स्वरूप किंवा त्रिमूर्ती होय.

'हे त्रिपाद म्हणजे ऊर्ध्व ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांचे अद्वैत. श्रीदत्तात्रेयांच्या मुखत्रयध्यानापेक्षा, पादत्रयाचे ध्यान अधिक प्रसाददायक व विमो-त्तक आहे स्त्री, पुरुष व पुत्र हे अद्वैत असेच आहे. ही एकता सत्येतल्या एका आकड्याची नव्हे. ही एकता खरे एकजिनसी अद्वैत होय. सर्व द्वैतांचा, सर्व संख्यांचा निरास करणारी ही

एकता आहे. या त्रिमूर्तीचे भाव ठेवून (सूय, चंद्र व शुभ्रकमल यांचा पाश्र्वभाग करून) खालील मंत्रांचा ३३३ वेळा जप करणे.

हा प्रयोग रात्री १० ते १२ रोज केव्हाही करावा. गुरुवारी रात्री ११-४५ ते १२-१५ करावा. य उ गु लो वा नी कं ध औ ष ट् हा मंत्र ३३३ वेळ म्हणावा. हे एक महाविधान आहे. ४९ दिवस, ६ महिने, सव्वा वर्ष, साडेतीन वर्षे व ७ वर्षे हे विधान करावयाचे असते. ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्रमाणे साक्षात्काराचे फल फार उशिरा मिळते. निदान ४९ दिवसांचे एक विधान प्रत्येकाने अवश्य करावे.'

सगुणाचा लोभ

प्रखर वैराग्य, इंद्रियदमन, देहवंद, योग-धारणा इत्यादींच्या साह्याने साधकास मोक्ष-प्राप्ती होईलही. परंतु या मार्गात प्रखर वैराग्य-क्षोल साधकालाही धोके आहेत. मग सामान्य प्रापंचिक उपासकाची काय कथा? अशा मार्गात अव्यक्ताची उपासना करणाऱ्यांना क्लेश होतात, त्याच्या वाट्यास दुःखच येण्याचा संभव असतो, असा भगवद्गीतेचाही अभिप्राय आहे (१२-५) योगसम्राट ज्ञानेश्वरांनीही आपला स्पष्ट अभिप्राय देताना म्हटले आहे, 'म्हणोनि योगाचियां वाटा । जे निगाले गा सुभटा । तयां दुःखाचाचि वांटा । भागा आला ॥' (ज्ञानेश्वरी : १२-६९) म्हणूनच मोठमोठे साधक व संतपुरुषही सगुण भक्तीवरच आलेले दिसतात. सर्व कर्मे परमेश्वराला अर्पण करावीत, अनन्य होऊन त्याचे स्मरण-चिंतन करावे, त्याच्या सगुणरूपात रमावे, त्याची पोडशोप-चारे पूजा करावी, त्याला नटवावे, सजवावे, त्याचे मनसोक्त गुणगान करावे, त्याच्या ठिकाणी आपली बुद्धी स्थिर करावी, सर्व वृत्ती त्याला अर्पण कराव्यात, सर्व कर्मे त्याला अर्पण करावीत आणि आपण द्वेषरहित, अनन्य व निरपेक्ष होऊन

राहावे, ही सगुणोपासनेची भूमिका आहे 'इन्द्रियं न कोडो । भोगाते न तोडो ।' असाच ज्ञानेश्वराचा उपदेश आहे

दत्तपथीयातही या सगुणोपासनेस फारच महत्वाचे स्थान आहे त्याचा दत्त अविनाशी, निराकार, निर्गुण, निरंजन असला तरी अशा दत्ताचे हे देखील वर्णनच होते की दत्त खरे पाहाता अवधूत, दिगंबर, पण त्यालाही नट-दावा, सजवावा, असे थोडे साधकाला व भक्तालाही वाटतेच ना । 'श्रीदत्तात्रेयसंबंस्व' या एका जुन्या पुस्तकात आलेल्या एका चिनात तर दत्तात्रेय सालंकृत आहे दत्ताच्या रूपाची, वर्णनाची, वेष्टाची जी अनेक पदे आपण पाहिली व जी पुढे दिली आहेत ती सर्व सगुण रूपावरच आधारलेली आहेत 'मुगुट, कुंडल, माधवेन्द्रा, निपुङ्गवा, मालचंद्रा, रुण्डप्रह्लाण्डखण्डमाला-अलंकृता, योगमुक्ता' या विष्णुदासकृत वर्णनातून दत्तात्रेयाचे सगुणरूपच उभे राहात नाही काय ? 'डमल कमडलु त्रिशुलमाला । शखचक्र, पीतांबर पिवळा । जटा मुकुट व्याघ्रांबर शाला । श्रीचंदन बिभृती ॥' या रूपात दत्त किती शोभून दिसतो ! बरे, देवाचे सगुणरूप कमी प्रतीचे तरी कसे म्हणावे ? कारण ते आवालवृद्धाना ध्यान-सुलभ आहे अव्यक्तापेक्षा व्यक्ताला, निराकारा-पेक्षा साकाराला, निर्गुणापेक्षा सगुणाला कमी मानण्याचे काहीच कारण नाही खरे म्हणजे निर्गुण-सगुण हा वादच व्यर्थ आहे 'सगुण निर्गुण एवु गोविंदु रे' हा ज्ञानेश्वराचा निष्कर्ष महत्त्वाचा आहे वास्तविक पाहता अव्यक्तापेक्षा व्यक्ताला, निराकारापेक्षा साकारालाच महत्त्व हवे सोन्याच्या लंगडीपेक्षा तेवढ्याच भाराच्या व कसाच्या अलंकारास किंमत अधिक कारण सोने तितकेच, पण आणखी बर घटनायळ !

दत्तपूजाविधी

दत्तात्रेयमूर्ती अथवा दत्तपादुका याच्या सगुण-श्रीदत्ता.. ११

पूजेचा विधी आपल्या नेहमीच्या नित्यकर्मातील पूजेप्रमाणे असतो श्रीवासुदेवानदसरस्वतीनी 'श्रीसत्यदत्तपूजाकथा' नावाचे प्रकरण लिहून सत्यदत्ताच्या पूजेचा विधी सविस्तर वर्णन करून सत्यदत्ताच्या कथाही दिलेल्या आहेत स्वामी श्रीदत्तयोगेश्वरतीर्थ यांनी भक्ताच्या व साधकाच्या सोयीसाठी 'श्रीदत्तात्रेयपूजाविधी' नावाचे एक पुस्तकच तयार केले आहे 'कलीमाजी दत्तोपासना । सद्य फलदायक जाणा । आधि-व्याधि पीडित जना । सुखदायक तात्काळ ॥' अशी धारणा असल्याने या सगुणपूजेस दत्तपथीयात महत्त्व आहे श्रीदत्तयोगेश्वरतीर्थस्वामींनी प्रथम श्रीमत् शंकराचार्य श्रीभारतीकृष्णतीर्थविरचित 'श्रीगुरुपादुकास्तव' स्तोत्र सार्थ दिलेले आहे त्यानंतर श्रीदत्तस्मरणासाठी निमडक श्लोक दिले आहेत पूजाविधीसाठी ऋग्वेद व शुक्ल यजुर्वेद यातील पुरुषसूक्ताचे दोन पाठ वेळून त्याचा अर्थही स्पष्ट केला आहे त्यानंतर इष्टदेवतेची शास्त्रोक्त विधीने पूजा करण्याची माहिती देताना, पंचोप-चारपूजा, दशोपचार, षोडशोपचारपूजा इत्यादीचे स्पष्टीकरण त्यांनी दिलेले आहे गंध, पुष्प, धूप, दीप व नैवेद्य हे पंच उपचार, अर्घ्य, पाद्य, आचमन, मधुपर्क, आचमन, गंध, पुष्प, धूप, दीप व नैवेद्य, हे दहा उपचार 'प्रपन्नतत्रा'तले दिले आहेत 'तनसार' व 'आचारचिंतामणी' मधील षोडशोपचारही त्यांनी दिले आहेत आसन, स्वागत, पाद्य, अर्घ्य, आचमनीय, मधुपर्क, पुन आचमनीय, स्नान, वस्त्र, आभरण, गंध, पुष्प, धूप दीप, नैवेद्य व चंदन हे सोळा उपचार 'आचारचिंतामणी' मधील आहेत पूजाविधी-साठी शंख, घटा, पत्रपान, आचमनी (पळी), अर्घ्यपान, जलकलश, आसन, दीपपान, धूपपान, हळद कुकू गुलाल इ, चंदन, गोघृत, साखर, यज्ञोपवीत, तादूळ (श्रीविष्णूच्या पूजेच्या वेळी पाढरे तोळ), वस्त्र, सुवर्णपान, गोदुग्ध, गोदधी, मिठाई, पुष्पमाला, तुलसी, दुर्वा, बिल्वपत्र अशा

अनेक इष्ट वस्तूंची नोंद करून पंचामृत, पंचगव्य, पंचपल्लव, पंचधान्य, पंचरत्न यांत काय काय येते हेही सांगितले आहे.

त्यानंतर मुख्यतः पूजाविधीची यथासांग माहिती देण्यात आली आहे. सकल्प, ध्यान, स्नान, गंधपुष्पादीचे समर्पण, नैवेद्य, प्रदक्षिणा, क्षमा-प्रार्थना, नमस्कार इत्यादींची समंत्रक अशी सविस्तर माहिती त्यांनी दत्तोपासकांना उपयुक्त होईल अशी दिली आहे. शेवटी आरती, मंत्र-पुष्पाजली आणि विविध स्तोत्रे देऊन दत्तपूजा-विधीची पूर्णता केली आहे. श्रीगुरुदत्तात्रेयस्तवन, श्रीगुरुकरुणाष्टक, श्रीशंकराचार्यकृत गुर्वष्टक, श्रीदत्तात्रेयसहस्रनामावली, नारायणसूक्त, शांति-सूक्त, क्षमापनस्तोत्र, चरणामृतग्रहणमंत्र, नैवेद्य-ग्रहणमंत्र, संकीर्तनमाला इत्यादी सामग्री देऊन स्वामींनी दत्तभक्तांच्या हाती समुणपूजाविधीची एक चांगली सोय करून दिलेली आहे.

इष्टदेवता, मूर्तित्वरूप, समुणपूजा इत्यादीची माहिती पाहिजे असल्यास महादेवशास्त्री जोशी यांचे 'पूजाविधान' हे पुस्तक जिज्ञासुंनी पाहावे. काहीशा नवीन दृष्टिकोणातून गो. भ्र. भावे यांनी 'देवपूजाविधि व विज्ञान' या नावाचे एक पुस्तक लिहिले आहे. त्याचाही समुणपूजास उपयोग होण्यासारखा आहे. पूजा का, कोठे व कशी करावी, देवघर कसे असावे, पूजेची उपकरणी कशी असावीत, देवपूजेमागील दृष्टी कोणती असावी, पंचायतनपूजा म्हणजे काय, मानसपूजा म्हणजे काय, इत्यादी प्रश्नांची चर्चा भावे यांनी विस्ताराने केली आहे. न्यास व मुद्राविधी, पूजे-तील षोडशोपचार, पूजासाहित्य, जपगणना, पूजामंत्रांतील वैज्ञानिक भावार्थ इत्यादीचा परिचय त्यांनी जिज्ञासूंच्या मनास पटेल या प्रमाणात दिला आहे. त्यांच्या प्रत्येक विज्ञान-स्पष्टीकरणाने समाधान होईल असे नाही; पण एक नवी दृष्टी येण्याइतपत त्यांचा प्रयत्न आहे.

पारायणविधी

दत्तभक्तांच्या उपासनाविधीत सांप्रदायिक ग्रंथांच्या पारायणाला विशेष महत्त्व असल्याने त्यासंबंधीही थोडा विचार करणे अगत्याचे आहे. 'श्रीगुरुचरित्रा' सारख्या ग्रंथात हा पारायणविधी शेवटच्या अवतरणिकेच्या अध्यायातच सांगितला आहे. 'अंतःकरण असतां पवित्र । सदाकाळ वाचावें गुरुचरित्र ॥' (५२.८४) असे असले तरी सप्ताह करण्याची पद्धतही येथे निवेदन केली आहे. चांगला दिवस पाहावा, स्नानसंध्या करावी, पारायण करण्याची जागा रांगोळी वगैरेंनी सुशोभित करावी, देणकाळाचा संकल्प करावा, पुस्तकरूपी श्रीगुरुचे पूजन करून ब्राह्मणाचीही पूजा करावी, शक्य तो मौन धरावे, कामादिक व्यवहार बंद असावेत, दिवे शोभादायक असावेत, देवब्राह्मणांना वंदन करून पूर्वेकडे वा उत्तरेस मुख करून वाचण्यास आरंभ करावा.

पहिल्या दिवशी नऊ अध्याय वाचावेत. दुसऱ्या दिवशी एकोणीस, तिसऱ्या दिवशी एकोणतीस, चौथ्या दिवशी पत्तीस, पाचव्या दिवशी अडतीस, सहाव्या दिवशी त्रेंचाळीस व सातव्या दिवशी वावन्नपर्यंत अध्याय वाचावेत, असे श्रीगुरुचरित्र सांगते. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीच्या मतानुसार पारायणविधी ७।१८।२८।३४।३७।४३।५१ असा आहे. पारायण चालू असताना रात्री भूमीवर ओपावे. सप्ताह पूर्ण होताच ब्राह्मणसुवासिनीस भोजन व दक्षिणा देऊन संतुष्ट करावे. या प्रकारे अनुष्ठान केल्यास श्रीगुरुचे दर्शन होईल.

कामतसंपादित श्रीगुरुचरित्रात जी अतिशय उपयुक्त अशी परिशिष्टे दिली आहेत, ती उपासकांना नित्य उपयोगी होण्यासारखी आहेत. पारायण करण्यापूर्वी मुमुक्षूने वा साधकाने करावयाचा संकल्पही तेथे दिलेला आहे. स्त्रियांनी गुरुचरित्र वाचू नये असा श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीचा निष्कर्ष आहे. गुरुचरित्राच्या सप्ताहात

साधकास सामर्थ्य कशामुळे येते, यासंबंधीचा रामचंद्र विनायक कुलकर्णी ऊर्फ आनंदधनराम याचा लेख अतिशय मार्मिक आहे. रामचंद्र कृष्ण कामत याचा एक लेख 'सोवळचा-ओवळचाचे निर्वध कुठल्या देवाला लागतात ?' हा चालू काळातही मननोय आहे. श्रीगुरुचरित्र तीन दिवसात, एक दिवसातही वाचण्याचा परिपाठ आहे.

काही विशिष्ट हेतूसाठी विशिष्ट अध्याय नित्य वाचणारे लोक आहेत. आरोग्यासाठी तेरावा अध्याय, पारमार्थिक गुरुकृपेसाठी दुसरा अध्याय, सद्गुरुप्राप्तीची तळमळ व्यक्त होण्यासाठी पहिला अध्याय, सततीची आरोग्याबाबतची काळजी निवारण होण्यासाठी विसावा व एक-विसावा अध्याय, पुत्रप्राप्तीसाठी एकोणचाळिसावा अध्याय, आकस्मिक अरिष्टनिवारणार्थ चौदावा अध्याय; अशी त्या त्या अध्यायाची खास वैशिष्ट्ये आहेत. ज्यांना सवड नसेल ते रोज अवतरणिका सरी वाचतात. 'दत्त दत्त', 'श्रीदत्त जय दत्त', 'श्रीगुरुदेव दत्त' अशा नामस्मरणातही साधक व प्रापचिक रगून गेलेले असतात. श्रीगुरुचरित्राप्रमाणेच, श्रीदत्तप्रबोध, श्रीदत्तमाहात्म्य, श्रीगुरुलीलामृत अशा काही सांप्रदायिक ग्रंथांची पारायणे भाविक नित्य करीत असतात. या पारायणाबरोबरच भूपाळभा, प्रार्थना, अष्टके, स्तोत्रे, स्तवने, आरत्या इत्यादी स्फुट सामग्रीनेही दत्तप्रभूना आळवणाराची संख्या कमी नाही.

ही संगीतसेवा

दत्तपयीच्या उपासनेस उपयुक्त असणाऱ्या स्फुट सामग्रीकडे वळण्यापूर्वी उपासनेच्या वाणखी एका अंगाचा उल्लेख करणे अगत्याचे वाटते. दत्तसंप्रदायात संगीतकलेस महत्त्वाचे स्थान आहे. माणिकनगरच्या दत्तपरंपरेत रागदारीतील संगीताने उपासना चाले. नाद हा प्रत्यक्ष ब्रह्मच

मानून त्याचीच उपासना म्हणजे परमेश्वरपूजा मानली आहे. श्रीगुरु नृसिंहसरस्वतीनी निजानंदगमनसमयी सांगितले आहे की, 'वाणिक सांगेन एक खूण । गायनी करावे माझे स्मरण । त्याचे घरी भी असें जाण । गायनी प्रीती बहु मज ॥ नित्य जें जन गायन करिती । त्यावरी भाझी अति प्रीति । त्यांचे घरी असडिती । आपण असे अवधारा ॥' (श्रीगुरुचरित्र : ५१' ४०-४१) श्रीगुरुंनी सांगितलेल्या या खुणेचा घागाच संप्रदायात परिपुष्ट झालेला विसती. दत्तप्रेमीयांना सगीताची आराधना प्रिय आहे. सगीताच्या माध्यमातून त्यांना नादब्रह्माच्या द्वारे साक्षात्कार होतो. 'नादोपासना देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा. । भवन्त्युपासिता नूनं यस्मा-देते तदात्मकाः'-नादाची उपासना केली असता ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांची उपासना आपोआप होते; कारण ते देव नादमय आहेत 'नाद' मधील न हा प्राण व ब हा आनी असून याच्या संयोगाने नाद उत्पन्न होतो. गीत, वाद्य, नृत्य यांनी या नादब्रह्माची उपासना होत असते. समर्थानीही 'धन्य ती गायनी कळा' म्हणून सगीताची महती गाइली आहे. श्रीगुरुचरित्राच्या सहाव्या अध्यायात शकराला प्रसन्न करण्यासाठी लंकानाय रावणाने सगीताने आराधना केली असल्याचे सांगितले आहे. यातले मर्म पथीयाना चांगलेच अवगत आहे.

अशी मानसपूजा

दत्ताच्या उपासनेची सर्वोत्तम पद्धत कोणती ? या प्रश्नाचे उत्तर सोपे नाही. साधक, मुमुक्षु, प्रापचिक जो कोणी जो हेतू मनात धरून दत्ताची उपासना करील त्याप्रमाणे त्याच्या पद्धतीत फरक पडेल दत्ताचे निर्गुणनिराकार रूप कल्पून त्याची आराधना करणे सर्वनाच जमते असे नाही. ध्यानधारणा, तपश्चर्या, तीर्थ-यात्रा, अनुष्ठान, उपासतापास अशाही गोष्टी

सर्वांच्याच वाटोवयात असतात असे नाही. मंत्र, तंत्र व यंत्र यांच्या जटिल स्वरूपात व प्रसंगी विपरीत परिणामाकडे फारच थोडे वळतील. सगुणोपासना तशी सोपी असली तरी तिच्या-मधील उपचार व कामंकाड आटोपशीर कसे होणार ? आज मानवी जीवनात सतत धावपळ आहे, जीवनात कलह वाढत आहे, सत्ता, संपत्ती, अधिकार, दर्जा यासाठी सधर्म चालू आहे. मानसिक तणाव सतत वाढत आहेत. जीवन अतिशय समिश्र व गुंतागुंतीचे बनत आहे. परमार्थ, अध्यात्म, आत्मज्ञान, धार्मिक उपचार इत्यादीची नवी नवी रूपे आजही उदयास येत आहेत. अशा पार्श्वभूमीवर दत्तात्रेयाची उपासना अधिक शुद्ध, अधिक फलदायी, अधिक व्यापक कशी होईल ?

या प्रश्नाचे उत्तर शोधताना दत्तसाक्षात्कारी सत्पुरुष जे होऊन गेले, त्यांच्या स्फुट रचना पाहणें अगत्याचे आहे. मनाला शाश्वतची शांती, चित्ताची उदात्तता, भक्तीचे प्रेमसुख यांनाच महत्त्व असेल तर एकनाथ, निरंजन-रघुनाथ, नारायणमहाराज जालवणकर, पत-महाराज बाळेंकुद्रीकर, विष्णुदास माहुरकर यांच्याच वाङ्मयाच्या चिंतनाकडे वळावयास हवे. एक तर हे चिंतन वा ही मानसपूजा कोणातही केव्हाही करता येण्यासारखी आहे. सोवळ्या-ओवळ्याचे बंधन या मानसिक पूजेस नाही. मंत्र, तंत्र, यंत्र असा पसारा नाही. शरीरकष्ट नाहीत. चालू धावपळीच्या युगात नसत्याफदात वा तंत्रात सापडण्यापेक्षा शुद्ध प्रेमाने दत्तात्रेयाना मनापासून हाक मारावी, नित्य व्यवसाय चालू असतानाही दत्तात्रेय हृदयात अमून तेच सर्व कामे घडवून आणतात अशी श्रद्धा असावी. नित्य नामस्मरण, दत्तचिंतन यांनीच चित्त शुद्ध, उदात्त व प्रीतिरसाने भरून येईल. एकनाथा-मारुत्या अनुभवी दत्तोपासकाची 'श्रीदत्तमानस-पूजा' या दृष्टीने पाहण्यासारखी आहे. त्याच्या

दत्ताचे आवाहन विसर्जनाविरहित आहे. त्यांचा स्वामी दत्तराज ओतप्रोत भरला आहे. त्यांच्या हृदयात त्यांचे आसन आहे. आसन, पाद्य, आच-मन, गंध, धूप, दीप, आरती इत्यादींचा थाट या मानसपूजेत नसला तरी दत्ताचे सगुणरूप उभे करण्याचे सामर्थ्य त्यात आहे. 'दत्त सवाह्य अतरी। दत्तानय चराचरो।' असा विशाल अनुभव त्याचा असला तरी सगुणावर त्याचे चित्त लोभावलेले दिसते.

‘सगुणमूर्ति मनोहर’

दत्तोपासनेच्या या मानसिक अंगात साक्षा-त्कारी साधूपुरुषांना प्रथम दत्तमूर्तीचा वेध लागतो. दत्तस्वरूप, त्याचे ध्यान, त्याचा संचार यांचेच चिंतन ते सतत करीत असतात. 'हाती कमंडलु दंड। दत्तमूर्ति ती अखंड॥' अशा मूर्तीचे ध्यान आपल्या मनास लागावे अशी प्रार्थना एकनाथ करताना दिसतात. 'दत्तरूपी लागतां दृष्टी। दत्तरूप अवघी सृष्टी' अशी त्यांच्या मनाची अवस्था आहे. 'सगुणमूर्ति मनोहर' स्वामी भास्वा दिगंबर' कसा भासतो हे सांगताना श्रीपंत बाळेंकुद्रीकरानी म्हटले आहे; 'कंठी रुद्रा-क्षाची माळ। हातो शोभतो त्रिशूल॥ भगवी छटा अंगावरी। सदा यती दंडधारी॥ पायी पादुका सुंदर। शखचक्र गदाधर। भस्मोद्धूलित शरीर॥' असे आणखी एकदा त्यांनी दत्तरूपाचे वर्णन केले आहे. 'सावळें गोंडस रूप सुकुमार। दाळनी समोर प्रेम देई।' अशी त्याची इच्छा आहे. 'मुकुटाकार जटा भस्तकी विराजे। स्फटिक हार राजे कंठमागी॥ कपाळी त्रिपुड्ग भस्म-उघळण। तिलक कुकुमवर्ण मध्यदेशी॥ विभूति-मंडीत गात्र मनोहर। स्वामी दिगंबर वाळा भास्वा॥ ब्रह्मवीणा हाती शोभतसे दंड। उभा हा अखंड भक्तकाजा॥' असे पंतकृत वर्णन कोणास भुलवणार नाही ?

‘दडकमडलू घोभताती करी। साजे अगावरी भस्मउटी। दिव्य चरणकमली पादुका शोभती। वेद सवे असती ध्वानरूपे ॥ गळा रुद्राक्षमाळ भगवे अवर। वृक्ष ओदुवर कामघेनू ॥’ अशा रूपाचा वेध श्रीपताना सततचा होता ‘माया शोभे जटाभार। रुळे दाढी नाभीवर ॥ भस्मोद्घूलित सुशरीर। दिगंबर त्रैमूर्ति ॥ पायी पादुका शोभती। क्षत्र चक्रगदा हाती ॥ दडकमडलुधारी यती। सगे ध्वानमेळा हो ॥ सच्चिदानंद दयाघन। भक्तोद्धार गुरु भगवान ॥’ अशा दत्तमूर्तीचे स्तवन, पूजन, चिंतन श्रीपताना नेहमी असे या अत्रिनादनाची सगुण मूर्ती त्यांना कशी दिसे? ‘कापायावर दडकमडलू। पायी पादुका सुरवदना ॥ सुरभी ध्वानसम सवे घेऊनि। धावे स्वरित भक्तवदना ॥’ अशा दत्तमूर्तीचा लोभ त्याच्या मनास नेहमी असे श्रीपतानी अशी शेकडो पदे दत्तमूर्तीच्या वर्णनाची लिहिलेली आहेत माहुर येथील श्रेष्ठ देवी व दत्त याचे उपासक श्रीविष्णुदास यानीही अशीच वेधक वर्णने दत्ताची केलेली आहेत गिरनारवर तपस्या करीत असताना निरजन अवधूताना दत्ताचा साक्षात्कार झाला, त्या वेळी त्यानी केलेली दत्तवर्णने अशीच प्रत्ययकारी आहेत

‘मी बाळ तूं जननी’

दत्तमूर्तीचा, दत्तरूपाचा असा वेध लागणे हेच उपासनेचे सर्वांत महत्त्वाचे अंग आहे दत्त ही आपली माता, हाच पिता, हाच गुरू अशा नात्यानी हे दत्तभक्त दत्ताला आळवतात मातेला प्रसन करण्यासाठी पोडशोपचाराची पूजा? तिला प्राप्त करून घेण्यासाठी हठयोगादी साधने? मंत्रतंत्रयादी खटपटी? ही दत्तमायच आपल्या लेकरासाठी कष्टी होते, तीच श्रेष्ठपणासाठी उत्सुक असते, तीच साधने करते, असाही भाव श्रेष्ठ साधकाच्या उपासनेत असतो हा दत्त ब्रह्म-

स्वरूपात एकाकी होता त्यालाच करमेना, म्हणून तो जीवरूपाने व्यक्त झाला प्रेमभोगासाठी निराकार दत्त साकार झाला निर्गुणसमुणावर आला दत्त हा प्रेमाचा अवतार असल्याची साक्ष श्रीपतादिकानी दिलेली आहे ‘प्रेमाची घडली। गुरुमूर्ति। प्रेमाची घडली’ असा त्याचा अनुभव आहे. हा दत्त म्हणजे त्याच्या मते ‘प्रेमळ माय निजभक्ताची। कष्टते निशिदिनी फार।’ म्हणूनच ते प्रेमपिशी होऊन त्याच्याशी खेळतात ‘दत्त माझी माता दत्त माझा पिता। बहिणी बधु चुलता दत्त माझा।’ अशी अनुभूती एकनाथाची आहे पतानीही दत्तास मादबाप म्हणून अनेकदा आळविले आहे ‘माउली निजभक्ताची। सद्गुरु माउली निजभक्ताची। त्यानंदभरे गरोदर झाली। व्याली पिले प्रेमाची ॥’ असे मोठ्या कौतुकाने दत्तमाऊलीचे वर्णन ते करतात ‘प्रेमळ माता सद्गुरु माझी। प्रेमस्तन पाजिते निशिदिनी। मजला राखिते’ असा त्यांना विश्वास आहे ‘मी बाळ तूं जननी। सद्गुरु मी बाळ तूं जननी ॥ कुरवाळुनी पेई पदरी। लावी प्रेमस्तनी ॥’ अशी त्याची प्रेमाची हाक आहे एकनाथानी या दत्तमायेचा एक अनुभव मोठ्या वहारदार पद्धतीने सांगितला आहे ते म्हणतात, ‘दत्त माझी माय। आम्हा अनाथाची गाय ॥ प्रेमपान्हा पाजी वेगी। गुरुमाउली आम्हालागी ॥ आम्हा प्रीतीची साउली। श्रीदत्तराज माउली ॥’ अशी दत्तमाय असताना आम्हाला काय उणे? असे या थोर सताना वाटते

‘वेगे येई दिगंबरा’

ही दत्तमाय सतत समोर असावी, तिच्या कृपेची पाखर राहावी, तिच्या प्रेमपान्हाचा आस्वाद मिळावा, म्हणून हे थोर दत्तभक्त तळमळत असतात दत्ताला कळवळून हाक मारण हाच त्याच्या उपासनेचा मुख्य गाभा असतो

यातील काहीजणानी योगसाधना केलेली असते, ध्यानधारणा केलेली असते पण शेवटी हे सत स्थिरावले ते दत्तात्रेयाच्या सगुण प्रेमावर या प्रेमाच्या आस्वादासाठी, भक्तीच्या स्वानुभवासाठी ते कासावीस होतात, तळमळतात 'धावे पावे दत्तराजा । महाराजा गुरुराया । अनाथासी साभाळावे । ब्रौद आपुल साभाळावे । तुजविण सोडविता । नाही नाता दुसरा ॥' असे तळमळीचे उद्गार एकनाथ काढतात हीच तळमळ दासोपतांना होती निरजनमाधवाना होती 'धाव धाव रे करुणाकरा । का भमविशी मज लेकुरा ॥ हे पूर्णब्रह्म परात्परा । दिगंबर स्वामिया ॥ तू आमुचे शिरी असून । दाससि व्हावा इतुका शीण ?' असे ते दत्तगुरुना विचारतात 'हे पतीतपावन दिगबरा । हे अवधूतरूपा सर्वेश्वरा ॥ दत्तात्रेया पूर्णवितारा । परब्रह्मा येई का ॥ कृष्णरूपा सर्वेश्वरा । हे नयिवेवाचिये अवतारा ॥ हे भवभयतापसहारा । करुणाकरा दे भेटी ॥ हे शखचक्रमंडलुधरा । हे त्रिशूलडमरुमालाकरा । पडभुज ऐश्वर्यधरा । कृपा करा धावे का ॥' अशी त्याची प्रार्थना आहे एवढी चित्ताची व्याकुळता झाल्याखेरीज प्रेमसुखाचा आस्वाद घेता येणार नाही

श्रीपतही सद्गुरुसाठी, दत्तासाठी असेच व्याकुळ झालेले दिसतात 'सद्गुरु माते धाव गे । मज भेट देई गे ॥' अशी त्याची दत्ताला हाव आहे 'दर्शनासी का गा लाविला उशीर । धरवेना धीर आता काही ॥ पतीत म्हणून न येसी दयाळा ? । नाम का कृपाळा पतितोद्धार ? ॥ माता कोपे तरी पित्याकडे जावे । वाळा नाही ठावे अन्य कोणी ॥ तूचि माझी माता तूचि माझा पिता । तूचि निवारिता जाऊ कोठे ?' अशी त्यानी निर्वाणीची करुणा भाकली आहे आणखी एका पदात दत्ताला आळविताना ते असेच म्हणतात, 'का रुसवा मजबरी । दत्ता, दे दर्शन सडकरी ॥ ताह्ने वाळ टाकुनी भाता । जाय

देशातरी ॥ तेथी पर्वत यात्रा मीसे । गेलासी नरहरी ॥ पसहीन मी पक्षीच केवळ । वाचू कैलापरी ? ॥' एकदा तर ते कळवळून म्हणाले, 'दयाळा, दे दर्शन मज । लावू नको आता वेळ ॥ मूढमति दीन अनाथ पामर । गुरुमाये, तुझा हा वाळ । भक्तिप्रेमरस पाजुनी दत्ता । पुरवी दर्शन-आळ ॥' माहूरच्या विष्णुदासानी अशाच करुणेने दत्तास हाक मारलेली दिसते

वेगे येई दिगबरा । जीव होतसे धावरा ॥ १ ॥
भवसागरी वाहतो । वाट तुझी मी पाहतो ॥ २ ॥
पाणी चालले यशात । धाव दयाळा अशात ॥ ३ ॥
कठी दाटलासे प्राण । नको पाहू निर्वाण ॥ ४ ॥
परिहरी या वेदना । अगा अत्रीच्या नदना ॥ ५ ॥
आता चाललो की बुडी । तातडीने घालीं उडी ॥ ६ ॥
देह गेलिया शेवटी । आशा राहील शेवटी ॥ ७ ॥
आधी काढूनिया काठी । मग शिरी हाणी काठी ॥ ८ ॥
काही उरल्या अन्याया । मग त्याचा करणे न्याय ॥ ९ ॥
दीन झालो मी लाचारा । फार कासया विचारा ॥ १० ॥
नाही अबकाशाची वेळा । किती सागू वेळोवेळा ॥ ११ ॥

विष्णुदासावर लौकरी । कृपावता कृपा करी ॥ १२ ॥

मीलनसुखाचा आनंद

आणि एवढ्या तीव्रतेने, तळमळीने श्रीदत्तास हाक मारल्यानंतर तो 'भटल्यावर काय आनंद वर्णावा ? खरे म्हणजे या स्वानदाची तुलनाच होणार नाही कोठे या सर्व साधुसताना दत्तात्रेयाची झालेली दर्शने त्यानी शब्दांकित केली आहेत 'लावण्य मनोहर प्रेमाचा पुतळा । देखिलासे डोळा दत्तराय ॥ चरणी घातली मिठी प्रेम दुणावे पोटी । पाहता हारपली दुष्टी दुजेपणा ॥ मन भाजें वेधलें परिपूर्ण भरलें । एकाजनादनी साठविलें हृदयी दत्त ॥' अशा या मीलनसुखाचे वर्णन तरी आणखी किती करावे ? या दत्तामाळलीची कृपा वर्णन करताना एकनाथानीच

म्हटले आहे, 'माझी दत्त ती माउली । प्रेमपान्हा पान्हावली ॥ कुर्वाळुनि लावी स्तनीं । नोहे निष्ठुर शोध नाही मनीं ॥ भक्तांसी न विसंचे । सदा वाट पाहे वियें ॥ एकाजनादंनीं निश्चित । दत्तानां पावन पतित ॥'

श्रीपंतांना तर या मीलनसुखाचा आनंद पदोपदी झालेला दिसतो. 'तव कृपे मी धन्य झालों । भवभ्रांति तुटली । परमपदी परब्रह्ममूर्ती । मागें भेटली ॥' असा स्वानुभव त्यांच्या कित्येक पदांतून दिसतो. एका पदात ते म्हणतात, 'देखियला गुरु दत्तराज मी । धन्य झालों आज ॥ बराचरा ठायीं हरपला नाही । प्रत्यक्ष भक्तां सहज ॥ अरे मी धन्य झालों आज ॥' अशी त्यांच्या मनाची परिपूर्ण अवस्था आहे. असा या सहजसाध्य दत्तासाठी कष्टदायक व विपरीत साधने करण्याची काय जरूरी ? एकदा पंतांनी म्हटले आहे, 'अघटूत देखियला । प्रेमाचा अमल मला चढला ॥' आणखी एका पदात ते म्हणतात, 'धन्य मी झालों दत्तपदीं । भेटला मजला ज्ञाननिघो ॥ दिघली शांति अभयवचनें । मज नसे दुःख भव्तीं ॥ निजबोधानि होता प्रदीप्त । आटला भव-शरधि ॥' एका पदात रंगून ते म्हणतात, 'धन्य धन्य हा जन्म माझा झाला । दत्तराज गुरु भेटला ॥' दत्तभेटीने 'ग्रहानंदी लागली नीज' असा अनुभव त्यांना येतो. या थोर अनुभवामुळे 'ब्रह्मानंदें डुलतों सदा । रमतों नित्य ब्रह्मभुवनीं ॥' अशी अवस्था बनून जाते. 'अंतर्बाह्य प्रेमसागर । दत्त उंचवळला' अशी प्रचीती त्यांना अनेकदा आली आहे.

माहूरच्या विष्णुदासांना तर दत्तभेटीचा साक्षात्कार अनेकदा झालेला दिसतो. 'तो अनाथ-नाथ दत्त माहुरांत पाहिला' या ओळीची आवृत्ती असलेले एक स्वानंदपूर्ण अष्टक त्याचे आहे. एकदा दत्तभेट झाली असताना त्यांनी दत्ताचे स्वागत कसे केले असेल ? त्यांच्याच शब्दांत

ऐकण्यासारखे आहे. 'अगा अग्नीच्या नंदना । अतां वेंसावें भोजना ॥ पीठ स्वस्तीक भांडिलें । ताटीं पक्वान्न बाडिले ॥ रंग मालिका रांगोळी । गंध धूप दीपावली ॥ प्रेमाभूताचें भोजन । हस्तोदक आचमन ॥ विष्णुदास सुदक्षिणा । तुळसीपत्र प्रदक्षिणा ॥' दत्तात्रेयाच्या या भोजन-सुखाचा अनुभव घेणारे थोर सत्पुरुष किती भाग्यवान् म्हणावेत ? तंत्रमंत्रांनी वा मंत्र-पूजनाने हे सुख मिळेल का ? साक्षात्कार म्हण-तात तो हाच. गुरुदेव रानडे यासच 'सायलेट एंजॉयमेंट ऑफ् गॉड' म्हणतात. परमात्म्याचे, परब्रह्माचे, दत्तप्रभूचे हे मूक आस्वादन भक्तांना अतिशय गोड लागते. प्रत्यक्ष, तात्कालिक, इंद्रि-यावीत, अनुभवजन्य अशी ही ईश्वराची अनुभूती यावी म्हणूनच सर्व साधकांची तळमळ असते. ससीमाचा असोमाशी, जीवाचा मिवाशी, आत्म्याचा परमात्म्याशी हा जो मानसिक संबंध येतो त्यासच अनुभूतिशास्त्र, साक्षात्कार, गूढ-वाद अशी नावे आहेत. ईश्वरी साक्षात्कारात स्तब्धपणे ईश्वरात रममाण वा लीन व्हायचे असते. या अनुभवात अतिशय आनंद असतो.

मुक्तिमलना नको

या साक्षात्काराच्या अथवा मीलनाच्या आनंदाची चटक एवढी असते की, त्यापुढे मग मोक्ष, मुक्ती, ब्रह्मरूपत्व इत्यादीची आस उरत नाही. इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष मीलनात, साम-रस्यात, ऐक्यात जो आनंद वाटतो, तोच वाट पाहण्यात, रागावण्यात, प्रार्थना करण्यात वाटू लागतो. म्हणजे नवलाची वाव अशी पाहा की, ज्या मुक्तीच्या, मोक्षाच्या सुखासाठी हा सारा अट्टाहास, ते सुख भक्ताला विरहाच्या, अलग-पणाच्या भूमिकेवरच अनुभवायला मिळते. अद्वैताचे ज्ञान प्रेमभोगासाठी द्वैतावर राहण्यात सुखावते. म्हणूनच मुक्तीची, मोक्षाची पर्वा न करता साधूसंत नेहमी 'मी भक्त तूं देव' या

द्वेती भूमिकेवर राहून अद्वेताचा मुखसोहळा भोगीत राहातात ऐहिक भोग, भौतिक ऐश्वर्य, स्वर्गप्राप्ती, मोक्षसुख यापेक्षा प्रभुस्मरणातील मुख त्यांना मोलाचे वाटते एकदम मुक्त झाल्यावर मग कोण कोणाचे स्मरण करणार ? कोण कोणाचे रूप वर्णन करणार ? कोण कोणावर रागावणार ? कोण कोणाची समजूत काढणार ? म्हणून भक्ताला अद्वेतावरील द्वेताची, ज्ञानावरील भक्तीची गोडी अधिक प्रिय असते या ठिकाणी परमात्माच आत्मरूपाला येऊन, शिवच जीवाच्या अवस्थेला येऊन, गुरुच शिष्याच्या अवस्थेला येऊन दोघेही प्रेमसुखाचा आस्वाद घेतात 'परब्रह्मचि विश्व ज्ञालें । प्रेमायं दोन भासले ॥' अथवा 'देवभक्त हा आपणची होऊनी । खेले आनदभुवनी ॥' अशी खरी वस्तुस्थिती असते

परमात्म्याच्या भेटीची परमअवस्था म्हणजे साक्षात्काराची वा मीलनातील आनंद अद्वितीय असतो हे वर आलेच आहे 'जिकडे तिकडे प्रेमसर', 'जिकडे तिकडे ब्रह्मानंद', 'दत्त स्वानंदसागरी क्रीडता । उसळती मित्रप्रेमलाट रे ॥' असा अनुभव श्रीपतानी व्यक्त केला आहे त्याच्या पदावलीस 'श्रीदत्तप्रेमलहरी' असेच नाव आहे आणि या प्रेमलहरी नामस्मरणात, भजनात, प्रार्थना करण्यात उमटतात 'सद्गुरु अतरी प्रगट होता उठते प्रेमलहरी', 'सहज समाधि दत्तभजनी । चिंतिसधुलहरी', 'बुडली स्वरूप-सागरी । उठती प्रेमानंदलहरी' असा अनुभव पत सतत व्यक्त करताना दिसतात आणि या प्रेमसुखासाठी, प्रेमानंदलहरीसाठी ते म्हणत राहातात, 'ब्रह्मज्ञान न लगे मज । देई मला भक्तिवीज ॥ ऋद्धिसिद्धी नको मान । प्रभावीणें शुष्क भजन ॥ समाधीची आस नाही । भाव दृढ तुझे पायी ॥' या भक्तिसुखापुढे पताना ब्रह्मज्ञान नको, की समाधी नको आणखी एका ठिकाणी ते म्हणतात, 'भजनप्रेम देई बालावधूता ।

ज्ञानसमाधि कल्पित सर्व । न लगे योगचिंता ॥ जीवन्मुक्ति विदेहस्थिती । जीवस्वप्नवार्ता । चरणसुखामृत पाजुनि नित्य । घेई पदरी दत्ता ॥' दत्ताच्या चरणाचा आसरा पुरे, मग ज्ञानसमाधी नको, की योगचिंता नको रूपकाचा आश्रय करून एकदा ते म्हणतात, 'मुक्तिललना साहनी मार्गे । पडलो गुरुपायी ॥ ब्रह्मानंद दूर साहनी । बुडालो प्रेमडोही ॥' या प्रेमडोहातील सुखाच्या पोटी सतपुरुष मुक्तिललनेचा मोह सोडतात

‘देई प्रेम देवा’

दत्तोपासनेच्या उपासनेचा धागा हा असा आहे दत्त हा सर्व काही देणारा खराच त्याला काहीही मागा तो कल्पतरुप्रमाणे फलदायी आहे त्याच्याजवळ नित्य कामधेनू आहे. परंतु ही कामधेनू कोणासाठी पान्हुवते ? हा कल्पतरु कोणासाठी फुलतो ? तर जो केवळ या दत्ताचे प्रेमच मागतो, सगत मागतो, त्याच्यासाठीच दत्तमाय अत्यंत कुपाळू होते जो धन मागतो, पुत्र मागतो, राज्य मागतो, यश मागतो, आरोग्य मागतो, त्याला ती ती वस्तू दत्तात्रेय देतीलही परंतु जो कळकळून दत्तमाय म्हणून हाक मारील, दत्तप्रेमासाठी झुरेल, खगेल, तळमळ करीत राहील त्याच्यासाठी दत्तात्रेय आधी धावून येतील निष्काम उपासनेतील ही अद्वैतमाधुरी अवर्णनीय आहे ब्रह्मस्वरूपात या दत्ताला तरी एकट्याला करमते काय ? म्हणूनच तर तो जीव होतो, शिष्य होतो, भक्त होतो, आणि मग देव व भक्त अशा दोघाचा श्रीबालास एकत्वाच्या भूमिकेवर सुरू होतो मध्येच मुक्ती मिळाली, मोक्ष लाभला तर मग साराच रंग वाया जातो म्हणून या रंगविलासात खड पाडणारी मुक्ती दत्तभक्ताना नको असते दत्तप्रभूला मागावे तरी काय ? याही प्रस्नाचे खरे उत्तर देताना श्रीपतानी म्हटले आहे, 'देई प्रेम देवा ।'

६ सांप्रदायिक ग्रंथ

श्रीगुरुचरित्र

दत्तसंप्रदायातील श्रीगुरुचरित्राचे स्थान अनन्य-साधारण असले तरी या थोर ग्रंथाबाधी नायक महानुभाव पंथांच्या अनुयायांनी दत्तविषयक ग्रंथांत मोलाची भर घातलेली आहे. दत्तगोरक्ष-संवाद, सह्याद्रि-वर्णन (रवळो व्यास), सह्याद्रि-माहात्म्य, श्रीदत्तविजय (अप्रसिद्ध, कृष्णदास) श्रीदत्तात्रय बालक्रीडा (संतराज) या ग्रंथांना त्या त्या पंथात मान्यता मिळालेली आहे. शके १४८० च्या सुमारास सरस्वती गंगाधरानी लिहिलेला 'गुरुचरित्र' हा ग्रंथ महाराष्ट्रात विशेष लोकप्रिय असून सांप्रदायिकांनी त्याला वेदाची मान्यता दिलेली आहे. भागवत अथवा वारकरी सांप्रदायिकांनी ज्ञानेश्वरी, नाथभागवत, तुकोबांची गाथा हे ग्रंथ जसे प्रिय, रामदासी पंथीयांना जसा दासबोध प्रिय, तसा दत्तभक्तांना गुरुचरित्र हा ग्रंथ पारायणासाठी, उपासनेसाठी अतिशय प्रिय आहे. योग आणि मंत्रशास्त्र यांचे प्रवर्तक दत्तात्रेय असल्याने आणि श्रीनरसिंह-सरस्वती हे दत्तावतारच असल्याने त्यांचे लीलाचरित्र वर्णन करणारा गुरुचरित्र ग्रंथ महाराष्ट्रात लोकप्रिय व्हावा यात नवल नाही.

श्रीगुरुचरित्रात दत्तात्रेय, श्रीपादवल्लभ व श्रीनरसिंहसरस्वती यांच्या तर चरित्रकथा रसाळपणे आल्या आहेतच; पण श्रीगुरुंच्या चरित्राच्या निमित्ताने त्याचे अनेक लीलांचे कथात्मक निरूपण अतिशय सुबोध, प्रसादपूर्ण व रसाळ भाषेत झालेले आहे. सांप्रदायिकांचा आचारधर्म जसा

या ग्रंथात विवरून सांगितला आहे, तसा तत्त्व-ज्ञानाचा बोधही यात श्रेष्ठ भूमिकेवरून आलेला आहे. म्हणूनच नित्य नियम अथवा सप्ताह या पद्धतीने गुरुचरित्राचे वाचन घरोघरी आजही मोठ्या श्रद्धेने होत असते. 'अंत:करण असता पवित्र । सदाकाळ जागवे गुरुचरित्र' असा निर्देश गुरुचरित्रातच असून पारायणाचा विधी कोणत्या पद्धतीने करावा यासंबंधीही खुलासा या ग्रंथाच्या शेवटच्या अध्यायात केलेला आहे.

श्रीगुरुचरित्र हा ग्रंथ शके १४८० च्या सुमारास म्हणजे श्रीनरसिंहसरस्वती 'निजानंदीं वसले' च्या घटनेस शभर वर्षे झाली, तेव्हाच्या काळात लिहिला गेला. गुरुचरित्राच्या ५१ व्या अध्यायात 'कन्यागती बृहस्पति । बहुधान्य संवत्सरी ख्याती । सूर्य चाले उत्तरागती । संक्राती कुंभ परियेसा ॥ शिशिर ऋतु माघमासी । असितपक्ष प्रतिपदेसी ॥ बुक्रवारीं पुण्यादिवशी । श्रीगुरु वसले निजानंदीं ॥' असा निर्देश आहे. या ओव्यांतील सर्व योग शके १३८० या वर्षी येत असल्याने श्रीगुरुंच्या निर्वाणाचे हेच वर्ष मानण्याकडे अभ्यासकांचा कल आहे. त्याचा पूर्वावतार हा आणखी ७०-८० वर्षे मागचा धरल्यास श्रीपाद-वल्लभाच्या कार्याच्या समयाचा अंदाज येईल. त्याला मानाने असे म्हणता येईल, की दत्ताच्या चौदाव्या शतकात श्रीपादवल्लभ व श्रीनरसिंह-सरस्वती या दत्तावतारी सत्पुरुषांचे कार्य प्रकट झाले.

गुरुचरित्रकार सरस्वती गंगाधर यांनी आपली स्वतःची म्हणून जी थोडक्यात हकीकत दिली आहे, ती जमेल धरता गुरुचरित्राचा काळ श्रीनरसिंह सरस्वतीच्या मंतरशभर वर्षांनी पक्का करण्यास हरकत नसावी. सरस्वती गंगाधरांनी आपली माहिती देताना म्हटले आहे, 'आपस्तंब साखरे' । गोत्र कौटिष्य महाऋषि । 'साखरें नाम म्यातीसी । सापदेवापासाव ॥' (१. ४१) यावरून ग्रंथकाराचे उपनाव साखरे असून ते

आपस्तंब साखरेचे कौटिष्यगोत्री ब्राह्मण होते. श्रीनरसिंहसरस्वतीचे एक शिष्य सायंदेव असून त्यांचे पुत्र नागनाथ. नागनाथाचे पुत्र देवराव व देवरावाचे पुत्र गंगाधर असून या गंगाधराचे पुत्र गुरुचरित्रकार सरस्वतीगंगाधर होत. श्रीनरसिंह-सरस्वतीचे एक शिष्य सिद्ध त्याच्या सेवेतच असत. त्यांनीच हे गुरुचरित्र आपल्या नामधारक नावाच्या शिष्यास सांगितले अशी कल्पना करून त्याच चरित्राचा विस्तृत अनुवाद सरस्वती गंगाधरांनी केला.

ज्या काळात श्रीगुरुचरित्र ग्रंथाच्या नायकाचा म्हणजे श्रीपादवल्लभ व श्रीनरसिंहसरस्वती यांचा अवतार झाला, त्या काळाचाही थोडा निर्देश येथे करावयास हवा. मराठी भाषेत नाबं घेण्यासारखा व परंपरा निर्माण करणारा एक थोर ग्रंथ 'ज्ञानेश्वरी' या नावाचा शके १२१२ मध्ये नेवासे येथे तयार झाला. परमार्थविचार आवालवृद्धांना सरळ व सुगम भाषेत प्रथमच सर्वसामान्य लोकाना त्यांच्या भाषेत उपलब्ध झाला. त्यानंतर थोड्याच अवधीत उत्तर हिंदु-स्थानातून एका नव्या परधर्मीयांचा अंमल महाराष्ट्रात सुरू झाला. देवविषयक कल्पना, आचारविचार, तत्त्वज्ञान, संस्कृती, राजकारण, समाजधारण इत्यादी बाबतीत बऱ्याच अंशांनी वेगळ्या परंपरेचा संघर्ष महाराष्ट्राशी आला. खिलजी घराण्याने देवगिरीचे राज्य संपुष्टात आणून महाराष्ट्रात इस्लामी सत्ता दृढ केली. गुलबर्गा येथे बहामनीशाहीचे राज्य स्थापन झाले. हिंदू ब्राह्मणांच्या पुण्याईशी जरी या राज्याचा संबंध असला तरी ते मुसलमानी राज्य होते. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस या राज्याची पाच शकले होऊन अहमदनगरची निजामशाही, विजा-पूरची आदिलशाही, बऱ्हाडची इमादशाही, वेदरची घेरीदशाही आणि गोवळकोंड्याची कुतु-वशाही, अशी पाच नवी इस्लामी राज्ये निर्माण होऊन पुढे निजामशाही व आदिलशाही या दोन

मुसलमानी राज्याच्या स्वामित्वाखाली महा-
राष्ट्रास काही काळ तरी नादावे लागले. मुसल-
मानी राजवट कधी जुलमी वनली तर कधी
समजस राहिली. हिंदूंच्या मदिराचे, मूर्तीचे
विध्वसन झाले. वाटवाटाटवीचे प्रवारही फार
झाले. परंतु पुढे राज्यकर्त्यांची क्रूर दृष्टी निवळून
हिंदू व मुसलमान यांची अनेक वावतीत दिल-
जमाई झाली. आचार-विचाराची देवघेव झाली.
सूफी साधूंच्या आचाराचा व शिववर्णुकीचाही
थोडाफार परिणाम होऊन सलोख्यास मदत झाली.
फाहोपाना, दामाजीपत, एकनाथाचे पणजे
भानुदास, मृत्युंजय अथवा मुतोजी ब्रह्मणो इत्यादी
सत्पुरुषांच्या या काळातील चरित्रकथा या नव्या
राजवटीचे दर्शन घडविणाऱ्या आहेत. एकनाथाचे
गुरु जनार्दनस्वामी हे तर देवगिरीवर इस्लामी
सत्तेत अधिकारी असून मोठे दत्तभक्त म्हणून
प्रसिद्धीस आले होते. दत्तपथावरील मुसलमानी
प्रभावही लक्षात राहाण्यासारखा आहे.

जानेश्वरीनंतर सुमारे २५० वर्षांनंतर तयार
झालेल्या गुरुचरित्रात या बदललेल्या परिस्थि-
तीची दखल घेतली गेलेली आहे. गुरुचरित्राच्या
पन्नासाव्या अध्यायात 'सार्वभौमस्फोटकशमना'-
च्या निमित्ताने एका म्लेच्छ राजाचीच कथा
सांगितली आहे. 'कठिन दिवस युगधर्म'. म्लेच्छ
राज्य क्रूरकर्म. प्रगट असता घडे अधर्म. समस्त
म्लेच्छ येथे येतो।' (५२ २५८), 'पुढे येतील
दुर्वित. कारण राज्य यवन।' असाही निर्वेश
याच अध्यायात आहे. अशा प्रसंगी धर्माधर्मात
फारशी कटुता तर न वाढावी आणि हिंदू धर्माचे व
समाजाचे तर परधर्मीयापासून संरक्षण व्हावे, या
उदात्त व थोर हेतूने श्रीपादवल्लभ व श्रीनर-
सिंहसरस्वती यांनी जे धर्मरक्षणाचे कार्य केले
त्याचेच दर्शन श्रीगुरुचरित्रात आहे. आचारभ्रष्ट
समाजास गुरुचरित्रकारांनी एक नवा आचार
निर्माण करून दिला. सर्वसामान्य लोकासाठी
नाना प्रकारची व्रते व वैकल्ये सिद्ध केली. ब्रह्म-

विष्णू व महेश यांच्या एकीकरणातून एका
जुन्याच संप्रदायाचा त्यांनी पुरस्कार केला आणि
या पद्धत्या काळात समाजाचे रक्षण केले.

रामचंद्र कृष्ण कामत यांनी परिश्रमपूर्वक
संशोधित केलेल्या श्रीगुरुचरित्राचे सायदेव प्रती-
मधील गुरुगीतेच्या अध्यायासहित एकूण वाचन
अध्याय असून ओवीसंख्या ७४८९ पर्यंत आहे.
अनसूयेच्या पोटी 'विष्णुमूर्ती दत्तात्रेय' यांनी
अवतार घेतल्याची कथा चौथ्या अध्यायात आलेली
असून पाच ते बहा अध्यायात दत्तावतारी श्रीपाद-
वल्लभ यांच्या चरित्राचे वर्णन आले आहे. 'पीठा-
पूर पूर्वदेशी. होता ब्राह्मण उत्तमवशी। आप-
स्तव शाखेसी। नाम आपळ राजा जाण ॥
तयाची भार्या सुमता। असे आचार पतिव्रता।
अतिथि आणि अभ्यागता। पूजा करी भक्तिभावे'
अशा या थोर दप्तीच्या पोटी दत्ताने श्रीपाद-
वल्लभाच्या रूपात अवतार घेतला. श्रीपाद-
वल्लभाच्या अवतारकथा पुढे चारपाच अध्यायात
आलेल्या आहेत. त्यांनी आपल्या अध व पगू
बधूना डोळे व पाय बेऊन सुस्वरूप केले, वेद-
विद्यासंपन्न केले 'न म्हणावे पुत्र यासी। हा
अवतार पुस्य तापसी ॥' अशी खानी आईवापाची
झाली. काशी, ब्रह्मनारायण, गोकर्ण अशा तीर्थ-
यात्रा करून श्रीपादवल्लभ कुरवपुरास (कुरग-
डूस) आले. या ठिकाणी त्यांनी एका विधवेस
तिथ्या मुलाचे मूढत्व कमी व्हावे म्हणून शनि-
प्रदोषाचे व्रत करण्यास सांगितले आणि पुढील
जन्मी ब्रह्मज्ञानी पुत्र आपणास व्हावा अशी तिची
इच्छा सफल होण्याचा त्यांनी तिला आशीर्वाद
दिला. याच ठिकाणी श्रीपादवल्लभांनी एका
रजकाला राज्यप्राप्तीचा आशीर्वाद पुढील जन्मा-
साठी दिला. आणखी अशाच काही लीला करून
श्रीपादवल्लभ आदिवन वद्य १२ स समाधिस्थ
झाले.

याच श्रीपादवल्लभांचा पुढला अवतार म्हणजे
श्रीनरसिंहसरस्वतीचा असून ११ ते ५१ अध्या-

यांत सरस्वतीगंगाधरांनी त्यांच्याच लीलांचे मोठ्या श्रद्धेने गायन केले आहे. श्रीपादवल्लभानी ज्या अंकिना नावाच्या स्त्रीला शनिप्रदोषाचे व्रत करावयास सांगितले होते, तीच पुढल्या जन्मी विदर्भात लाडकारंजा या नगरात जन्म घेऊन अंबाभवानी या नावाने उदयास आली. येथील माधव नावाच्या एका शिवभक्ताशी तिचा विवाह झाला. याच घांपत्याच्या पोटी नरसिंह सरस्वतीचा अवतार झाला. 'जन्मतांच तो बालक । अकारशब्द म्हणतसे ऐक ।' असे भविष्य वर्तविले गेले असले तरी प्रणवाच्या उच्चार-खेरीज या बालकाने दुसरा शब्दच मुखावाटेमुज होईपर्यंत काढला नाही. गायत्रीच्या उपदेशानंतर मात्र त्याने वेदमंत्र म्हणून दाखवून सर्वांना चिन्तित केले. आईला आणखी दोन मुले झाल्यानंतर नरसिंह ऊर्फ नरहरी काहीस राहला. तेथे त्याने अनुष्ठान केले. कृष्णसरस्वती नावाच्या एका सामर्थ्यशाली संन्याशाकडून बीसा घेतली आणि नरहरी नरसिंहसरस्वती या नावाने प्रसिद्ध झाला. या नरसिंहसरस्वतीच्या चरित्रकथा विस्ताराने गुरुचरित्रात आलेल्या आहेत. आपल्या अद्भुतरम्य लीलांनी त्यांनी अनेकांचा उद्धार केला. ब्राह्मणांचे दारिद्र्य दूर करणे, शिरोलब्ध्या प्रहारासहास सद्गती देणे, ब्रह्मसंमंथाला गती देणे, बांझ स्त्रीला पुत्र देणे, म्हातान्या व बांझ म्हशीला दूध देणे, मृत-पतिकांचा पती जिवंत करणे, रोगी लोकाना आरोग्य देणे, हृदयसूळ, गंडमाळ, अपस्मार इत्यादी रोग दूर करणे, दरिद्री भाणसाकडून सहस्रभोजन करविणे, अशा अनेक चमत्कारिक लीलांचे वर्णन गुरुचरित्रात आलेले आहे. शनि-प्रदोष, सोमवार, अनंत इत्यादींच्या व्रतकथा या ग्रंथात सविस्तर वर्णन केल्या आहेत. गोकर्ण, भस्म, रुद्राक्ष, काशी, थ्रीशूल इत्यादीचे माहात्म्य यांच्या संदर्भात चटकदार रीतीने गुरुचरित्रात आलेले आहे. पतिव्रतेचा धर्म, विधवेचा आचार, ब्राह्मणांचे नित्याचे आन्धिक असे आणखीही

अनेक महत्त्वाच्या व सांप्रदायिकांना उपयुक्त अशा विषयांचे निरूपण या ग्रंथात आहे.

गुरुचरित्राचे कर्ते सरस्वतीगंगाधर याची मातृभाषा मराठी नसली तरी त्यांच्या ओव्यां-वरून मराठी भाषेचा त्यांना चांगला परिचय होता असे वाटते. 'तावन्मात्र माझी मति । नेणें काव्यव्युत्पत्ति ॥ जैसे श्रीगुरु निरोपिती । तेणेंपरी सांगतसे ।' (१.५१) अशी त्यांची नम्र भूमिका असली तरी 'पूर्वापार आमुचे वंशी । गुरु प्रसन्न अर्हनिशी । निरोप देती मातें पत्तिसे । चरित्र आपुलें विस्तारी ॥' (१.५२) असा आत्मविश्वासही त्यांना आहे. 'श्रीगुरुवाक्य मज कामधेनू । मनी नाहीं अनुमानू । श्रेयवृद्धि पावविणार आपणू । श्रीनृसिंहसरस्वती ॥ त्रैमूर्तीचा अवतार । झाला नृसिंहसरस्वती नर । कवण जाणे याचा पार । चरित्र कवणें वणविं । चरित्र ऐसें श्रीगुरुचें । वणविषा शक्ति कैची वाचें । आज्ञा असे श्रीगुरुची म्हणोनि वाचें बोलतसे ॥' (१.५४-५६). अशा श्रद्धेने गुरुचरित्राचे लेखन झाले आहे. 'न कळे ग्रंथप्रकार । नेणें शास्त्राचा विचार । भाषा न ये महाराष्ट्र ।' अशी स्वतःची अवस्था कवीने नम्रतेने वर्णन केली असली तरी गुरुचरित्रातले अनेक कथाप्रसंग वर्णनवैलीच्या व परिणाम-कारकतेच्या दृष्टीने अप्रतीम वळले आहेत.

'गजानना गिरिजाकुमरा । जयजय लंबोदरा । एकदंत क्षुपंकर्ण । हालविशी कर्णयुगलें । तेथुनि जो का वारा उसळे । त्याचेनि कसें विघ्न पळे । विघ्नातक म्हणतीतुज ॥ तुझे शोभे आनन । जेंसें तप्त काचन । किंवा उदित प्रभारमण । तैसें तेज फाकतसें ॥' अशी अनेक योचर व प्रत्ययकारी वर्णने गुरुचरित्रात आढळतील. 'आतां वंदू ब्रह्मकुमारी । जिचें नाम वागीश्वरी । पुस्तक वीणा जिचे करी । हंसवाहिनी असे देखा ॥ ऐक माझी चिन्तित । धावी आता अवलीला मति । विस्तार करावया गुरुचरित्र । मतिप्रकाश करी मज ॥ जय जय वो जयन्माते । तूचि विश्ववाग्देवते । वेदशास्त्रेंतुशी

लिखिते । नादविशी येणे परी ॥ म्हणून नमिले तुझे चरण । व्हावे स्वामिणी प्रसन्न । व्हावे माते विद्यादान । ग्रंथी रिधू करी आता 'असे सरस्वतीचे नमन मनास सतोष देणारे नाही काय ?

आणि ब्रह्मा विष्णू महेशाची अशीच रेखीव व सुवक् शब्दचित्रे गुरुचरित्रकारानी काढलेली आहेत 'चतुर्मुखें असती ज्यासी । कर्ता जो का सृष्टीसी । वेद झाले ज्याचे मुखेसी । त्याचे चरणी नमन माझें ॥' या एकाच ओवीत ब्रह्मदेवाचे रूप व कार्य उभे राहिले आहे 'आता बहू हृषीकेशी जो नायक विश्वासी । लक्ष्मीसहित अर्हनिशी । क्षीरसागरी असे जाणा ॥ चतुर्बाहु नरहरी । शस्त्र, चक्र, गदा करी । पद्महस्त मुरारी । पद्मनाभ परियेसा ॥ पीतांबर असे कासेला । वैजयंती माळा गळा । धरणागता अभीष्ट सकळा । देता होय कृपाळू ॥' असे विष्णूचे वर्णन अतिशय सुरेल आहे 'आता तमू शिवासी । धरिली गंगा मस्तकेसी । पंचवक्त्र दशभुजेसी । अर्धांगी असे जगन्माता ॥ पंचवक्त्रे असती ज्यासी । सहारी जो या सृष्टीसी । म्हणोनि बोलती स्मशानवासी । त्याचे चरणी नमन माझें ॥ व्याघ्रावर पाघरण । सर्वांगी असे सर्पवेटन । ऐसा शत्रु उमारमण । त्याचे चरणी नमन माझें ॥' या ओव्यातून भगवान शिव-शकराची मूर्ती आपल्या डोळ्यासमोर उभी राहत नाही काय ? आणि पुढे चौथ्या अध्यायात हेच तीन देव सती अनसूयेचे सत्व हरण करण्यासाठी आले तेव्हा या मातेपाशी त्यांना वाळरूप पत्करावे लागले या वात्सल्यपूर्ण प्रसंगाचे वर्णन करताना गुरुचरित्रकार लिहितात, 'बालके देतोनि अनसूया । भयचकित होऊनिया । गुनरपि वस्त्रें नेसूनिया । आली तया वाळकापाशी ॥ रोदन करिताति तिन्ही बाळें । अनसूया राहवी वेळो-वेळे । क्षुधातें साली केवळें । म्हणोनि कडे घेतले ॥ कडे घेवोनि बाळवारी । स्तनपान देतसे हर्षी । एना सोडोनि एकासी । निवारण करी क्षुधेचें ॥ पाहे पा नवल बाय पडले । त्रयमूर्तीचे बाळक

झाले । स्तनपानमात्रे क्षुधा गेली । तपफळ ऐसे पतिव्रतेचें ॥ ज्याचे उदरी चवदा भुवन । सप्त समुद्र बडवान्न । त्याची क्षुधा निवारण । पतिव्रता स्तनपानमात्रें ॥'

सुरस कथाभाग, आचारधर्माचे संरक्षण, रसाळ वर्णनशैली आणि धार्मिक वृत्तीची जोपासना इत्यादी गुणामुळे गुरुचरित्राचे महत्त्व सांप्रदायिकांत फार मोठे आहे योग व मनशास्त्र या दृष्टीनीही या ग्रंथाची योग्यता मोठी असल्याने याची पारायणे घरोघरी नित्य होत असतात अनेकाना आपापल्या कार्यात श्रीगुरुचरित्राच्या पारायणाने स्फूर्ती दिलेली विसले विष्णुबोवा ब्रह्मचारी, बासुदेव बळवत्त फडके, मोरो केशव दामले इत्यादी अर्वाचीन काळातील थोडे पुरुषाचे कर्तृत्व वेगवेगळ्या क्षेत्रां असले तरी त्यांना श्रीदत्तकृपा व गुरुचरित्र याचे पाठबळ असल्याचे ध्यानी येईल भक्तिप्रेमाच्या अनुभूतीसाठी साधकांना गुरुचरित्र उपयोगी येतेच, पण ऐहिक लाभासाठीही गुरुचरित्राचे वाचन वा पारायण फलदायी ठरल्याचा अनुभव अनेक भाविकाना येत असतो गुरुचरित्रकारानी पहिल्याच अध्यायात याचा महिमा वर्णन करताना म्हटले आहे, 'ज्यास पुत्रपौत्री चाड । त्यासी हे कथा असे गोड । लक्ष्मी बसे अखंड । तया भुवनी परियेसा ॥ ऐशी कथा जयाचे घरी । वाचिती नित्य मनोहरी । श्रियायुक्त निरतरी । नादती कलनपुनयुक्त ॥ रोगराई तया भुवनी । नव्हती गुरुकृपेवरोनि । नि सदेह सात दिनी । ऐकता वधन तुटे जाणा ॥ ऐसी पुण्यपावन कथा । सागेन विस्तारता । सायासाविण होय साध्यता । सद्य फल असे देता ॥ निधन लाघे अप्रयासी । तरी वा वट्टिजे सायासी । विस्वाद्य माशिया बोलासी । एका थोटे एवचित्ते ॥' अशा भाषेत 'गुरुचरित्र-कामधेनू' ची महती स्वतः ग्रंथकारानेच सांगितलेली आहे

गुरुचरित्राच्या वाचनाने, स्मरणाने, मननाने

ब्रह्मज्ञान होतेच, परंतु भौतिक व्याधीही दूर होऊन इच्छित वस्तूची प्राप्ती होते धन, संपत्ती पुत्र, यश कीर्ती, रोगनिवारण इत्यादींच्या प्राप्तीसाठीही गुरुचरित्राची शेंकडो, हजारो पारायणे आजवर महाराष्ट्रात शालेली आहेत पुन तिसऱ्या अध्यायातही ग्रंथकाराने म्हटले आहे, 'भुक्ति मुक्ति परमार्थ । ज ज वाछी मनी आतं । त्वरित होय साध्यत । गुरुचरित्र ऐकता ॥ धनाध्यासी अक्षय धन । पुत्रपोनादि मोघने । कथा ऐकता होम जाणे । ज्ञानसिद्धि तात्काळी ॥ जे भक्तीन सप्तक एक । पठती ऐवती मनुष्य लोक । काम्य होय तात्कालिक । निपुनिका पुत्र होती ॥ ग्रहोपाविपीडन । नव्हती व्याधि कवी जाण । जरी मनुष्या असे वधन । त्वरित सुटे ऐकता ॥ ज्ञानवत शतायुषी । ऐकता होय भरवसी । ग्रहहत्यादि पाप नाशी । एकचित्त ऐकता ॥'

गुरुचरित्राचे पारायण कसे व किती दिवसात करावे यासंबंधीही काही मार्गदर्शन याच ग्रंथात आहे 'सप्ताह वाचावयाची पद्धती । तुज सांगो यथास्थिति । शुचिर्भूत होवोनि आरंभरीती । सप्ताह करिता बहु पुण्य ॥ दिनशुद्धि बरवी पाहून । आवश्यक स्नानसध्या करून । पुस्तक वाचावयाचे स्थान । रगवत्यादि शाभा करावी । देशकालादि सकल्प करून । पुस्तकरूपी श्रीगुरुचे पूजन । यशोपचारे करून । ब्राह्मणासही पूजावे ॥ प्रथम दिवसापासोन । वसावया असावे एक स्थान । अतत्त्वार्थ भाषणी धरावे मॉन । कामादि नियम राखावे ॥ दीप असावे शोभायमान । देववाहाण बडिला वदून । पूर्वोत्तर मुख करून । वाचनी आरंभ करावा ॥ नवसध्या अध्याय प्रथम दिनी । एकविंशतीपर्यंत द्वितीय दिनी । एकोनान्ध तृतीय दिनी । चतुर्थ दिवशी पसतीस पे । अठ्ठावीसपर्यंत पाचवे दिनी । नैचालीरा वरी सह्याचे दिनी । सप्तमी वाचन वाचोनि । अवतरणिका वाचावी ॥' यथात ही सप्ताहपद्धती सांगितली असली तरी पसिद्ध दत्तायतारी सत्युख बाबुदेवानंद सरस्वती

याच्या परंपरेत व अन्यही ७।१८।२८।३४।३७। ४३।५१ असे अध्याय सात दिवसात वाचण्याची पद्धत आहे अशा प्रकारचे पारायण करीत असताना व केल्यानंतर सांगता करताना काय काय करावे यासंबंधीचे मार्गदर्शन याच शेवटच्या अध्यायात आहे 'नित्य पाठ होता पूर्ण । करावे उत्तराग पूजन । श्रीगुरुते नमस्कारून । उपाहार काही करावा ॥ या प्रकारे करावे सप्त दिन । रात्री करावे भूमीशयन । साराश शास्त्राधारेकरून । शुचिर्भूत असावे ॥ एव होता सप्त दिन । ब्राह्मण-सुवासिनी-भोजन । ययाशक्त्या दक्षिणा देऊन । सर्व सत्पुष्ट करावे ॥' अशा प्रकारे सांगतापूर्वक झालेल्या गुरुचरित्रपारायणाचे फल वर्णन करताना म्हटले आहे, 'ऐसे सप्ताह अनुष्ठान । करिता होय श्रीगुरुदर्शन । भूतप्रेतादि बाधा निरसन । होवोनि, सौख्य होतसे ।' गुरुचरित्राच्या पारायणाचा विशिष्ट हेतू ध्यानात घेऊन वेगवेगळे सकल्पही सांगितले जातात मुमुक्षूने स्वतःच्या साधनेसाठी, देशवीराने सार्वजनिक कल्याणाकरता व राष्ट्रहिताकरता, दुसऱ्यासाठी, सर्वसाधारण लोकासाठी पारायण करताना वेगवेगळे सकल्प दिसतात 'अस्मिन् भारतवर्षीय जनाना क्षेमस्यैर्य, ऐश्वर्याभिवृद्धयर्थ, धर्मअविरुद्ध-स्वातन्त्र्यप्राप्त्यर्थ, स्वातंत्र्यमध्येपु सकल अनुविनाशनाथ, तत्तु अनुसहारक तेजोबलवीर्यप्राप्त्यर्थ, सकलभय-निरसनार्थ, अभयसिद्धयर्थ च श्रीवृत्तात्रेयदेवता-प्रीत्यर्थ श्रीगुरुचरित्रसप्ताहपारायणात्त्व कर्म करिष्ये' असा सक्कल देव व समाज याच्या अभिवृद्धीसाठी सांगितला आहे

अशा रीतीने गुरुचरित्राच्या पारायणाचे स्वरूप असून त्याची विशेष प्रकारची पद्धती आहे ज्यांना संपूर्ण गुरुचरित्र वाचण्याची सवड नसेल त्यांनी विशिष्ट हेतूनुसार विशिष्ट अध्यायाची २८, ५६ किंवा १०८ पारायणे करण्याचा प्रघात आहे बारोग्यासाठी तेरावा अध्याय, पारमार्थिक वृत्तेसाठी दुसरा अध्याय, सद्गुरुच्या प्राप्तीसाठी

पहिल्या अध्यायातील अमग छंदातील ओव्या, सततीच्या आरोग्यासाठी वीस व एकवीस अध्याय, पुनप्राप्तीसाठी एकोणचाळिखावा अध्याय, आकस्मिक आलेल्या अरिष्टनिवारणार्थ चौदावा अध्याय वाचण्याची रीत आहे

गुरुचरित्र ग्रंथातील कित्येक ओव्यांना मनाचे सामर्थ्य आहे, किवहुना हा ग्रंथच मुळी एक प्रभावी मन आहे, अशी श्रद्धा असल्यामुळे व त्यात सांगितलेल्या कडक अशा आचारधर्मांमुळे गुरुचरित्र वाचण्याचीही ग्रंथने वर सांगितल्याप्रमाणे अनेक आहेत गुरुचरित्र सोवळ्याने वाचावे लागते त्याचे पारायण करताना काही पथ्ये पाळावी लागतात 'अनिष्टनिवृत्ती व इष्टप्राप्ती' करून घेण्यासाठी मनप्रभावाचाच उपयोग करण्याची रीत आहे अशा वेळी गुरुचरित्राच्या पारायणाने इष्ट हेतू साध्य करताना एक प्रश्न उपस्थित होतो गुरुचरित्र कोणी वाचावे? स्त्रियांनी ते वाचावे की नाही? या प्रश्नाचे उत्तर या संप्रदायातील अधिकारी एक सत्पुरुष वासुदेवानंद सरस्वती महाराजांनी 'स्त्रीशिक्षा' या पुस्तकात दिले आहे, ते असे 'पतिव्रताधर्म काशीखडी व गुरुचरित्रात सांगितला आहे, तो ब्राह्मणद्वारा ऐकावा वाचता आले तरी स्त्रियांनी गुरुचरित्र वाचू नये विवाहानंतर भर्त्याबरोबर वेदमनाने वैदिक कर्म करण्यास व यज्ञाग स्वकीय मन म्हणण्यास स्त्रियांना अधिकार येतो त्या-शिवाय वेदमन ऐकण्याचा सुद्धा अधिकार नाही वेदमन पुरुषाचे ऐकून म्हटले तरी आर्प-द्रव्य चोरीचा दोष येतो' आजच्या समतेच्या काळात स्वामी महाराजांचे हे मत कितपत मान्य होईल याची शकाच आहे शिवाय वेदमन-निर्मितीच्या कामात नाही स्त्रियांची मदत झाली असल्यास व काही पविता स्त्रियांनी वैदिक चर्चेत भाग घेतला असल्याचे खरे असल्यास स्त्रियांनी गुरुचरित्र वाचू नये या मताचा भावाय तपासावयास हवा मासिक शरीरधर्मांमुळे काही अपविनता स्त्रीस

येत असल्यामुळे तर असा निबंध आलेला नसेल ना? गुरुचरित्र हा एक राबध मनच असल्यामुळे मनाच्या अनुष्ठानासवधीचे सर्व नियम त्याला लागू आहेत त्यात अनेक ठिकाणी मधून मधून वेदाक्षरे आली आहेत, म्हणून तो स्त्रीशूद्रांनी वाचण्यास प्रतिवध आहे जर त्या अक्षरा-खाली खुणा करून ठेवून त्याचा उच्चार न करता फक्त त्यावर दृष्टी टाकून वाचावयाचे म्हटले तर स्त्रीशूद्रांनीही वाचण्यास हरकत नाही, व अशा रीतीने वाचणाऱ्या काही स्त्रिया माझ्या पाहण्यातही आल्या आहेत, अशी माहिती कामतसंपादित गुरुचरित्राच्या आवृत्तीस पुरस्कार लिहिताना अप्रबद्ध यानी दिलेली आहे

श्रीगुरुचरित्राचे महत्त्व व्यक्तीच्या व समाजाच्या दृष्टीने काय आहे हे सांगताना वरील लेखातच अप्रबुद्ध (विष्णु केशव पाळेकर) यानी म्हटले आहे,

साराश, भक्तिमार्गातील अथवा नाम-स्मरणाच्या मार्गातील स्वकर्मच्युती हा जो शास्त्रोक्त दोष, तो नाहीसा करून जनतेला स्वकर्माच्या ठिकाणी अभियुक्त करून भक्ति-प्रवण करण्याकरिता आणि लोकांच्या ठिकाणी त्याग व निर्भयता उत्पन्न करण्याकरिता श्री-गुरुचरित्राचा अवतार आहे श्रीगुरूंनी ब्राह्मणास असे शिकविले की, ब्राह्मणाचे सारे जीवनच यज्ञमय करण्याकरिता श्रीगुरुचरित्राचा अवतार आहे श्रीगुरूंनी ब्राह्मणास असे शिकविले की, ब्राह्मणाचे सारे जीवनच यज्ञमय आहे अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, सत्य वद, धर्म चर, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव इ साधारण धर्म तर ब्राह्मणांनी पाळलेच पाहिजेत, परंतु ह्या सर्वांच्या योगाने शुद्ध ठेवलेल्या शरीरास शास्त्रप्रतिपादित विधिनिपेद्याच्या मर्यादांनी दिव्य बनवून 'ब्राह्मणो लोकपालक' असे

म्हणून धेतले पाहिजे ब्राह्मणाचे कर्म कमी अधिक प्रमाणाने त्याला व सर्व विस्वाला उपयोगी पडते व त्यानेच त्याचे तिन्ही पुरुषार्थ आणि मोक्ष त्याला मिळतात ते टाकून मोक्षाकरिता योगादी दुसरे स्वतंत्र उपाय करणारा ब्राह्मण हा स्वार्थी अल्पधारिष्टाचा आणि 'स्तेन एव स' असा आहे म्हणूनच ब्राह्मणाला कोणतीही गोष्ट, मग ती श्रद्धापूर्वक पितराचे स्मरण करण्याची असो, भक्तिपूर्वक देवताचर्चन करण्याची असो, आसनाशयनादी अथवा खानपानादी क्षुल्लक गोष्टीपासून तो स्त्रीमुखासारख्या अत्युत्तम मानल्या जाणाऱ्या शारीरिक उपभोगाची गोष्ट असो, सर्व काही त्याला एका शास्त्राच्या तत्त्वाने करावे लागते आपल्या इच्छेप्रमाणे आवडलेले एखादे फूल एखाद्या देवमूर्तीवर ठेवण्यासारख्या क्षुल्लक वावरीतही तो स्वतःच्या लहरीप्रमाणे वागू शकत नाही हे ध्येय ब्राह्मणापुढे ठेवून सर्वसामान्य जनतेस त्यानी असा संदेश दिला की, 'ज्यासी नाही मृत्यूचे भय । त्यासी दवन असे तो काय । श्रीगुरुकृपा ज्यासी होय । यमाचें मुख्य भय नाही ॥' मृत्यूची भीतीच एकदा ज्यानी टाकून दिली ते त्रैलोक्यविजयी होऊन साम्राज्यसंपन्न झाले ह्यात काही नवल नाही. श्रीगुरुंची तर आज्ञा अशी होती की, 'जरी आम्हापाशी राहसी । तरी त्वा न वदिजे म्लेच्छासी ॥' म्लेच्छापुढे नमन करणे म्हणजे साक्षात् मृत्यू हे त्यानी शिकविले आणि ब्राह्मणाच्या ठिकाणी सामर्थ्य असेल तर यवन राजाही त्याला डोक्यावर घेऊन मिरवितो अशी प्रतीती दिली. साधुसतानी उत्पन्न केलेला हा विद्वांसच पुढे शिवाजी तानाजींच्या रूपाने प्रकट झाला आणि अटकेपासून रामेश्वरपर्यंत व द्वारकेपासून जगन्नाथपर्यंत विस्तार पावला'

‘श्रीशंकराचार्यांच्या सौंदर्यलहरीप्रमाणेच श्रीगुरुचरित्र हा एक अद्भुत ग्रंथ आहे. तिच्या

प्रत्येक श्लोकाचे विधिपूर्वक अनुष्ठान केले तर एक लहान सिद्धी मिळते. काव्यदृष्टीनेही ती अतिशय उत्तम आहे हे निर्विवाद आहे. अर्थदृष्टीने पाहता योग, तंत्र आणि वेन्दात या तिहींचेही रहस्य तिच्यात साठविले आहे. त्याप्रमाणेच अनिष्टनिवृत्ती व इष्टप्राप्ती ह्यांस श्रीगुरुचरित्राचे विधिपूर्वक वाचन उपयोगी पडते. यवनांवात झालेल्या काळात यावनी भाषेचा एकही शब्द नसलेला शुद्ध मराठी असा हाच एक ग्रंथ तयार झाला. काव्य या दृष्टीने त्याची योग्यता कोणत्या प्रकारची आहे ते त्यातील अनेक वर्णनावरून आणि विशेषतः काही कृष्ण प्रसंगांवरून नीट लक्षात येते. ते प्रसंग वाचीत असता व्यवहारात प्रत्यक्ष अनुभवताना जे उद्गार आपल्या कानी येतात, तेच हुवेतूच वाचनात आल्यामुळे कसाही वाचक गहिवरून क्षणभर थावल्याशिवाय राहात नाही. कृष्ण रक्षाच्या वावरीत महाराष्ट्रीय मनुष्याच्या हृदयाच्या भावनांची प्रचीती इतक्या सहजोद्गाराने देण्याची हातोटी सरस्वती गंगाधरा-इतकी दुसऱ्या महाराष्ट्रीय कवीत क्वचित् असेल. भक्तिरस हा ह्या ग्रंथाचा आत्माच आहे आणि अर्थदृष्ट्या पाहिले तर सूत्ररूपाने त्यात सर्व काही आहे असे वाटू लागते. धर्मम्हणजे काय; असले मोठमोठे गहन विषयही ‘आपले वसपुठेंसी । धर्माधर्म उपजवी’ अशा थोड्याशा शब्दात साधारणपणे कवी सहज लीलेने सांगून टाकतो. श्रीगुरुचरित्र कोरडा वेदान्त सागत नाही, निष्क्रीय भक्तिमार्ग शिकवीत नाही, अथवा मनुष्यजातीला तुच्छ लेखून कोणत्याही आभासमय ध्येयाच्या मार्गे लागत नाही. ज्ञानपूर्वक शक्तियुक्त असे स्वकर्माचरणच शिकविते. वेदप्रतिपादित मार्गाप्रमाणे ऐहिक जीवनाचा यथासास्त्र उपभोग घेऊन मुक्ती मिळविली पाहिजे, असे त्याचे एकदर धोरण आहे.’

श्रीदत्तप्रबोध

‘श्री गुरु च रिधा’च्या खालोखाल दत्त-सांप्रदायिकात ‘श्रीदत्तप्रबोध’ या ग्रंथाचे माहात्म्य आहे ब्रह्मोदा येथील परम भागवत अनंतसुत विठ्ठल ऊर्फ कावडीबाबा यांनी हा ग्रंथ ब्रह्मोदे येथे शके १७८२ मध्ये चैत्र शु प्रतिप्रदेस पूर्ण केला. मगर जिल्ह्यातील पारनेर तालुक्यातील पिसा पिंपळगावचे हे वतनदार कुलकर्णी होत त्याच्या मातुश्रीचे नाव राधिका व वडिलाचे नाव अनंत आपल्या मातापित्याची सेवा विठ्ठलबोवानी पुढलीकाप्रमाणे केली कावडीमध्ये घालून त्यांनी आपल्या आईवडिलांना काशीयात्रेस नेले, म्हणून त्यांना कावडीबोवा असे नाव पडले विष्णुपदास आल्यावर त्याच्या मातुश्रीचे निघन झाले विरक्त अनंतरावानी सन्यासदीक्षा घेतली अनंत-बोवाचेही वाराणशीस निर्याण झाले पुढे रिकाम्या झालेल्या कावडीमध्ये विठ्ठलबोवानी विठ्ठलखु-माईच्या मूर्ती घालून तीर्थयात्रा चालू ठेविली दत्तप्रभूचे स्मरण करीत करीत विठ्ठलबोवा गालव क्षेत्रात आले या सदर्भात श्रीदत्तप्रबोधात म्हटले आहे,

‘तो अनंत सद्गुरुपिता । राधिकानामें माझी माता । त्यानीच विठ्ठलनाम ठेविले मुता । दयाळू समर्पा काय बाणु ? ॥ जो जगद्गुरु स्वामी दत्त । तोचि रूपें तरल श्रीअनंत । उभा विठेवरी विठ्ठल विराजित । तद्गुरु समर्थ सदय हा ॥ महाक्षेत्र गाल्वस्थानी । दत्तजयतीची पर्वणी । विप्ररूपें ब्रीधिले येवोनी । साहच कीर्तनी झाला तो ॥’

नम्रत्व घेताना विठ्ठलबोवानी म्हटले आहे, ‘नाही मजशी ज्ञानमती । दुष्टी नाही ग्रंथ अर्थी । कोण कैसिया समती । मेळ उगती न जाणे । नाही केला वेदाभ्यास । नाही पढलो शास्त्रास । नाही पाहिलें पुराणास । नाही शब्दास ओळखिलें ॥ प्राकृतातेही नोव्हे जाणता । नाही ऐकल्या प्राज्ञवार्ता । परी सद्गुरु अनंत

वीक्षा....१३

बोलविता । त्याची सत्ता कळेना (१४६-४८)’ अशा नम्र वृत्तीने सर्व ग्रंथ भारावून गेला आहे वडील अनंतबोवा हेच विठ्ठलबोवाचे सद्गुरु आदिनाथ-ब्रह्मदेव-अत्रिनाथ-दत्तात्रेय-जनादेन-एकनाथ-नरहरी-निंबराज-जयराम-शिवराम-नारायण-अनंत-विठ्ठल, अशी ही गुरुपरंपरा असून या परंपरेत पढरीचा विठ्ठल व दत्तात्रेय याचे मोठे मनोहर मीलन दिसून येते ‘दत्त दयाळ उदार । निजकृपें करी जगदोदार । उभा पुढलिका समोर । दिगवर समपरी ॥ चंद्रभागा वक्षिणवाहिनी । पढरीक्षेत्री पुढलिक मुनी । अविनाश तथा सन्निधानी । तिलक रेखोनी अद्यापी ॥ तो परमात्मा जगद्गुरु । दत्तअविनाथ दिगवर । जनार्दनपतासी अभयकर । हे दातारू निजकृपें ॥’ (६१ ९८-१००) अशा अनेक ओव्या-तून दत्त व विठ्ठल याचे ऐक्य प्रतीत होते या दत्तविठ्ठलाची थोरवी वर्णन करताना अनंत-सुत विठ्ठलबोवानी म्हटले आहे ‘या भक्ति-प्रेमासाठी । नाना रूपें धरी जगजेठी । भक्तांस तारी हा सकटी । कृपा पोटी दीनाची ॥ जे अनन्यस्मरण लडिवाळ । त्याचे न पाहेचि याति कूळ । हा शुची अथवा चाडाळ । नुपजे मळ अतरी ॥ ऐसा कृपाळ रुक्मिणीरमण । भाविक प्रेमळ त्याचे प्राण । त्याचे न मोडी कदा वचन । होवोनि आधीन राहतो ॥ त्या बळोचा पाहोनि भावप्रेम । वचनी गुतला सर्वोत्तम । वामनमूर्ती निविक्रम । होवोनि धाम रक्षितो ॥ अद्यापि बळीचे हारी । उभा दड घेवोनि करी । तोचि पुढलिकाचे पारी । भीमातीरी पाहिला ॥’ (६१ ८१-८५)

श्रीदत्तप्रबोधाचे अध्याय एकसष्ट असून एकूण ओवीसंख्या १४,२३६ इतकी आहे पहिल्या पत्तीस अध्यायात श्रीदत्तात्रेयाची अवतारकथा व चरित्रलीला याचे वर्णन आहे छतीस ते पन्नास अध्यायापर्यंत मत्स्येन्द्र-नोरसनाथ इत्यादी नाथसिद्धांच्या कथांचे वर्णन असून शेवटच्या

‘दहा-अकरा अध्यायांत जनार्दनस्वागी, एकनाथ, निंबराज, इत्यादी श्रेष्ठ सत्पुरुषांच्या कथा आलेल्या आहेत. पहिल्या अध्यायात गणेश, सरस्वती, गुरू, मातापिता, संतजन व श्रोते यांना विस्ताराने वदन आहे अनसूयेचे महत्त्व, अत्रि-आश्रमी नारदमुनीचे आगमन, रमा, उमा व सावित्रीच्या भनातील क्रोध, ब्रह्मा, विष्णू व महेश्वर यांचे सिंहाचली आगमन, अनसूयेच्या पातिव्रत्य-प्रभायामुळे या देवांची किशोरावस्था, बुद्धिसिंधूचा जन्म, अवधूताच्या जन्मप्रसंगी सुरवरांचे आगमन, घालकाचे नामजातक, त्याच्या बालक्रीडा, श्रीदत्तांनी अनसूयेस केलेला बोध, यदू, सहस्रार्जुन, परशुराम इत्यादींच्या कथा, पिंड-ब्रह्मांडाचे ऐक्य, अवधूतांनी केलेले तत्त्व-निरूपण, गिरिनारपर्वतावरील दत्तप्रभूचे भ्रमण, गोरक्षनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ, भर्तृहरि इत्यादींच्या कथा, श्रीवत्सगोरक्षसंवाद, जनार्दनपंत व एकनाथ यांना झालेले दत्तदर्शन, श्रीखंडधाने केलेली नाथसेवा, दासोपंतांची चरित्रकथा, निंबराजांचे चरित्र; असे अनेक विषय श्रीदत्तप्रबोध या ग्रंथात कावडीबोवांनी अत्यंत रसाळपणे वर्णन केले आहेत. विठ्ठलबोवांची भाषा अगदी साधी, सरळ, रसपूर्ण व प्रासादिक आहे. मातापिता, गुरुपरंपरा, सतसज्जन, दत्तात्रेय व विठ्ठल यांच्यावरील नितान्त श्रद्धा जागजागी प्रकट झाली आहे

‘ॐ नमोजी गजवदना । मंगलाधीशा मंगल-कारणा । अमंगलादि विघ्नहरणा । दयाधना हेरंवा । जयजयाजी यक्षतुडा । कुबुद्धिछेदका प्रचंडा । सिद्धिदायका अखंडा । दीर्घशुद्धा नमो तुज ॥ जय फरश अकुंशधारणा । जय सिंदूरसुरसंहारणा । भक्तवत्सला भयहरणा । दीनतारणा गजमुख्या ॥ जयजयाजी लंबोदरा । गणाधिपति तू सुंदरा । सकलाधिष्ठा उदारा । गुणगंभीरा एकदंता ॥ नमो तूतें जो विनायका । शालचंद्रा सुखदायका । प्रीती करिशी गुणगायका । जपटनायका समवेत ॥ जयजयाजी चिंतामणी । पावसी भवताच्या

कामनीं । हेतु नुखीसी त्या मनी । सकळ भ्रामणी चुकवीसी ॥ जय जयाजी मोरया । तुजविण ग्रंथा न येची रया । काय करील चतुर या । तुझा वर या पाहिजे’ ॥ (१:१-७) इत्यादी ओव्यांपासून सुरू झालेली गणेशवंदना मोठी रेखीव व श्रद्धा-युक्त आहे. ‘शुद्धामंडित भव्य वदन । तया शोभती शूर्पकर्ण । एकदंत शुश्रवण । नेत्र सान चमकती ॥ भोंवया आणि भाळ । शोभा देती विशाळ । द्वयभागी गंडस्थळ । केश कुरळ सलंघ ॥ भाळी शोभे अबुधर । चर्चित मृगमद केशर । बरी सतेज थोर । मुकुट सुंदर लखलखीत ॥ तयावरी दिव्य मणी । मण्यावरी शोभे फणी । कर्णी कुंडलें पाहणी । होय तरणी सलज्ज ॥ मुक्ता घोषाची झल्लाळी । शोभते दोन्ही कुंतली । कोटी सूर्यप्रभा फांकली । ऐसी नव्हाळी रूपाची ॥’ (१:३९-४३) या ओव्यांतील गणेशरूप दृष्टीसमोर उभे राहील असेच आहे.

शारवादेवीचेही असेच मनोहर व गोचर वर्णन करताना विठ्ठलबोवा म्हणतात, ‘निरखोनी पाहतां डोळेभरी । ठाण दिसे हंसावरी । ब्रह्म-विणा शोभला करी । शुभ्रांदरीं मिरवत ॥ सुहास्य वदन अतिसुंदर । मुक्तालेणी अतिनागर । कुंद-पुष्पी शुभ्र हार । शुभ्र चीरतेजाळ ॥ शुभ्र कंचुकी कुचमंडळी । मृगदळ रेखिला दिव्य भाळी । कर-कंकणे मुद्रिकावळी । दशांगुळी विराजे ॥ कंठी साजरे कंठाभरण । कर्णी डोलती कर्णभूषण । अंगी मुक्तावळी सघन । सुवर्णसुमन नग नाना ॥ चंद्रहारजडित पदक । हृदयीं शोभतें अलौकिक । वाजुबंद वाक्या देख । अतिसुरेख रत्नचुडे ॥ सिंहकटिबंद साजिरा । जाळीपेट्या छळे करा । शोभा तेणें पातली चिरा । मुक्तकिनारा रत्नावळी ॥ पदी छळ तोडे पैजण । अंगुळीया शोभती भूषण । झणत्कारती रुणझुण । आरक्त वर्ण पदतळें ॥ साजिरे मातेचें मुखकमळ । नाकीं सुपानी मुक्ता फळ । वोळतां दंतांचा झळाळ । कंठ मंजूळ गायनी ।’ (१:७६-८३)

श्रीदत्तात्रेय वा पांडुरंग हे तर अनंतसुत
कावडीवोवांचे परम दैवत. त्याची अनेक मनोहर
व प्रत्ययकारी रूपवर्णने श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथात
आलेली आहेत. 'ॐ नमोजी श्रीदत्ता । अविनाश-
रूपा समर्था । निर्विकारा मायातीता । दुःखहर्ता
जगदात्मा ॥ नमो तूते मा दिगंबर । त्रिगुणात्मका
दयासागर । चिद्धना तू सर्वेश्वरा । सद्य
उदारा महामूर्ती ॥ जयजयाजी महासिद्ध । विमल
रूपा आनंदकदा । चिद्विलासिया परमानंद ।
भेदाभेदातीत तू ॥ जय महामुनी योगिराया ।
पद्मगुणसंपन्ना गुणालया । आनंदकदा अभया ।
तुझिया पाया प्रणम्य ॥ (२:१-४) या ओव्यातील
नम्रता श्रीदत्ताच्या व्यापकत्वाबरोबरच प्रकट
झालेली दिसते. ' जयजयाजी अवधूता । तूचि
माझे मातापिता । तूचि समर्थ माझा दाता ।
बंधु चुलता सखा तू ॥ तूच आप्त आणि स्वजन ।
तूचि माझे ऐश्वर्य निधान । तूचि माझे यशकल्याण ।
पाळिता पूर्ण तूचि माझा ॥ तूचि माझे कुळदैवत ।
परंपरेसी गुह्याय । मी वाळ तुझा अक्ति । करी
सनाथा अनाथा ॥ मम अतः करणीचि गुज । तूं
जाणसी महाराज । दीनजनाने करणे काज । हे
तो सहज तुम्हाते ॥ ' (२:११-१४) या-
सारख्या ओव्यातील अनन्यता, सद्भाव व
काकुळती खऱ्या भक्तिप्रेमाची निदर्शक मानावी
लागेल.

नारवाने प्रह्ला, विष्णू व महेश याची भेट
पेऊन सती असूयेच्या पातिप्रत्याची वासाणणी
केली. या तीनही देवाचे असेच मोठे मनोहर व
गोचर वर्णन विदुलवोवांनी केले आहे रमारमण
विष्णूचे रेखाचित्र शब्दबद्ध करताना कवीने
म्हटले आहे, 'दयाम चतुर्भुज मूर्ती । विशाल नेत्र
कमळावृती । ध्रुवटी सुनीळा विराजती । वक्रगती
साजिन्या ॥ भाळी भुगमद रेखिला । कवरीभार
आकर्षिला । मस्तकी भुगुट तेजागळा । दीप्ति
घुडला अनुपम ॥ कोटी सूर्याचे उमाळे । त्या-
होनि त्याचे तेज आगळे । कर्णद्वयी झटलाळे ।

बरी कुंठलें नीलालक ॥ कटी शोभती मुक्ताहार ।
पदक णिमय सुंदर । एका वेळी अतिनागर ।
जडित प्रकार वैडूर्य ॥ गौस्तुभ आणि वैजयती ।
आपादलविनी शोभती । हृदयावरी विराजती ।
वत्सलाछन भृगुलता ॥ बाहुस्थानी भूपणे ।
भुजवद पेट्या विलक्षणे । विरुद्ध शोभती
करकणणे । मुद्रिकालेणे कराग्री ॥ करी शख चक्र
आणि गदा । घरी अरिमर्दनाच्या भेदा । पद्म-
कमळ त्या मुकुटा । दासपदा रक्षावया ॥ हृदय
विशाल धवधवीत । उदरतळी नाभी शोभत ।
जया कमळी जन्मत । विरचीसुत हरीचा ॥ '
(३:११०-१७)

श्रीकावडीवोवाचे निरीक्षण व निसर्गाचे वर्णन
अनुभवास आणावयाचे असल्यास सिंहाद्री-
वरील रमणीय वृक्षाचे व लताचे वर्णन
पाहा. 'शाल तमाल नारळी । जाव जाबूळ
पोफळी । अजीर उलोसीया जायफळी । केळी
कर्दळीकंत्रळ ॥ निभारे निर्वर्नवोळिया । चापे
बकुळी खिरणिया । देवदार कृष्णागर मलिया ।
जाईजुई मोगरे ॥ हिरडे वाहाळे राताजन ।
आयळी व्याहाडे अंजन । फणस पागारे कांचन ।
वश सघन तोरणे ॥ सिरस हिंगण धावडा । रुई
मांदार केवडा । केतकी करजी केवडा । तांदमाड
खर्जुरा ॥ वाभळी यकान सेवरी । चिंच दामो आवे
वदरी । अश्वत्थ भेदले अवरी । वट सविस्ती
वाढले ॥ ' (४:५१-५५) अशा विविध वृक्षांनी
व लतांनी समृद्ध असणाऱ्या तपोवनात प्राणिजीवन
कोणत्या प्रकारचे होते ? प्रयत्नारानी सांगितले
आहे, 'साळथा सुक मगोरे । चकवे लाल सीतरे ।
भारद्वाज तास नपुळ फिरे । माकडें वानरे रीत
पे ॥ घारी कावळे कोळसा । गृध्र ससाना डोवसा ।
कर्कोट पाडव सारसा । कोविळा सुरसा वोलती ॥
वक वदके हंस । कुकडी जळी बरी वास ।
चकवीचे डोल सवतरे विणेप । पारवे सुरस घुम-
घुमती ॥ चिमण्या तिडवी नीयकड । धवूत कुकडे
परोट । चिथुक पिंगळे वलवलाट । रजनी घोट

वाधुला धुगु ॥ पतग पाकोळ्या भ्रमर । शार्दूल
कुकुट धोर । सायाळ विल्लविला अनिवार । मैना
सुदर बोलती ॥' (४ ६५-६९)

कथानकाच्या प्रसंगास अनुसरून कावडी-
बोवाची भाषा ओघवती, अथंवती व प्रसादपूर्ण
वनलेली दिसते पतिचरणाचे तीर्थ सती अनसूयाने
सीन देवावर टाकताच ते तिन्ही देव वाळे झाले
मग अनसूयाने त्या वाळाना न्हाऊमाखू घातले.
स्वतःच्या वस्त्राने त्याचे अंग पुसले 'वेगी फुकिले
कर्णसी । स्नेहे भरोनि तालुकेसि ।' मातेने त्यांना
पाळण्यात निजविले पालखदोर हातात धरून
सती अनसूया त्यांना अगई गीत गाऊ लागली

'गौरागा तू चतुर्मुखा । सृष्टिकर्ता श्रमसी देखा ।
निज निज बाळा घेई सुखा । हालवी पालखा जो
जो म्हणे ॥ श्यामागा तू चतुर्मुखा । अवतार
घेवोनी पाळिसी प्रजा । शिणलासी निज गा
अधोक्षजा । भक्तकाणा जो जो रे ॥ स्मशानवासी
दिगवरा । भस्मधूलित कर्पूरमौरा । निज गा वापा
भूतसहारा । पंचवक्त्रा जो जो रे ॥ पद्मोदभवा
चतुरानना । वेदस्यापका ब्राह्मणा । सत्यलोकासी
सगुणा । कमलासना जो जो रे ॥ कमललोचन
कमलावरा । नवमेघरगा जगदातरा । शेषशयना
गवाधरा । निज गा उदारा घे जो जो ॥ गगाधरा
गौरिप्रिया । पद्मगभूषणा कृष्णालया । पञ्चुयते तू
कठनीलया । हर भवभया जो जो रे ॥ नीज
रजोगुणा पाकशासना । क्षोप घे तामसा भदन-
दहना । डोळा लागो या सत्त्वगुणा । मधुसूदना
जो जो रे ॥' (४ १२२-२८)

या ल दत्ताच्या कोडा, त्याचा विद्याभ्यास,
त्याचा उपनयनसंस्कार इत्यादींचे वर्णन कावडी-
बोवांनी तन्मयतेने केले आहे 'ब्राह्मणभोजन
सांगोपांग । करोनि साधिला उत्तम प्रसंग । आहेर
देवोनी सवेग । तोपविले सांग सर्वांसी ॥ देवोनिया
लुगडी लेणी । मानें सोयरे वोळवोनी । इतर
फामिका पेटवणी । लाविले देवोनी सवोपें ॥'

(११-११३-१४) याप्रमाणे मुंबीच्या विधीचा

व्यावहारिक उपचारही त्यांनी वर्णन केला आहे
वटूला केला गेलेला उपदेशही मनोरंजक व
उद्बोधक असा आहे. 'नित्य असावे व्रतस्य ।
वेदाचरणी असावे रत । दडकमडळु सयुक्त । सदा
एकान्त निरामय ॥ चित्ती असावे उदास । न
धरावी विषयलोभी आस । सत्संगी रगावे मानस ।
श्रोग विलास त्यजावे ॥ न करावे कदा दुर्भाषण ।
न द्यावा कवणाची शीण । समवृष्टी समसमान ।
भूते संपूर्ण पाहावी ॥ पादरक्षा तावूल घाव्या ।
अभ्यंग वर्ज ब्रम्हचर्या । मातृवत लेलाव्या स्त्रिया ।
तपसी काया शिजवावी ॥ नीचाची छाया पतन ।
रजस्वलाशब्ददर्शन । संस्कार सेवा मिष्टान्न ।
अग्राह्य जाण ये ठायी ॥ त्रिकाळ स्नान सध्या
करावी । शांती दूढ हृदयी असावी । इद्रिये अव-
कर्मी रोधावी । वृत्ति शिरवावी ज्ञानगर्भी ॥'
(११ १२३-१२८)

यानंतर बाराव्या तेराव्या अध्यायात दत्ताने-
याच्या यात्रेचे वर्णन आले असून पुढील काही
अध्यायात दत्तात्रेयांनी अनसूयेस श्रेष्ठ प्रकारचा
बोध केलेला दिसून येतो पंचमहाभूतापासून सर्व
सृष्टीच्या उत्पत्तीचा वृत्तात येथे आलेला आहे.
'आकारमात्री ब्रह्मदेव । उकारमात्री विष्णु
स्वयमेव । मकारमात्री तोर्चि शिव । गुणलाघव
ऐक त्याचे ॥ ब्रह्मयात्रा असे रजोगुण । विष्णु
सत्त्वगुणी प्रमाण । शिव तमोगुणी जाण । याहोनि
भिन्न मूळ तत्त्व ॥' (२१ ६१-६२) अशा निगुणा-
त्मक सृष्टीचे सविस्तर वर्णन केल्यानंतर पंचवीस
तत्त्वाचे निरूपण वाविसाव्या अध्यायात आलेले
आहे पुढाचे हे तत्त्वनिरूपण ऐकून अनसूयामाता
सतोपून उद्गारली 'आध्यात्मिक हा दिव्य रस ।
नेमिला व्हावया मज निर्दोष । तो प्रेमपात्री
लावोनि सुखास । पाजुनी दुखास निवटिसी ॥
दुख निपटूनि सुख खावे । जन्ममरणापासोनि
सोडवावे । अविनाशपदी गिळवावे । इच्छिले जीवे
तुझिया ॥ सद्य उदार तू ब्रह्मवासी । कळवळा
वहु तव मानसी । दीने करावी आपणाऐसी ।

सकळ जगतासी उद्धरावे ॥ तू निरालव निर्विकार ।
निष्कलक निरहकार । तू चिद्धन वस्तुसर्वेश्वर ।
निर्विकल्प निराधार निरजन ॥ तो तू गा साकार
होसी । त्रिगुणात्मक अवतार दाविसी । हा जग-
दोद्धार करावयासी । प्रगट होसी पुनः ॥ म्या
तूते गा बोलिले । ज्ञानरहणीवरोनि जाणितले ।
कर्तृत्वशक्तीते पाहिले । बोधी पावले आनंद मन ॥
तुजलागी पुन म्हणता । लाज उद्भवे माझिया
चित्ता । तू भवतारक होसी दाता । निमित्त
योग्यता मज देसी ॥' (२२ १२०-२६) मातेच्या
मुखातून निघालेली ही स्तुती ऐवून दत्तात्रेयानी
बोधकर्तृत्वाचे सारे श्रेय आपल्या मातेसच देताना
म्हटले, 'तव अवधूत म्हणे भाउली । ऐसी काय
बोलसी बोली । अद्भुत तव कृपेची नव्हाळी ।
देही प्रज्वाळिली ज्ञानज्योति ॥ तुझिया कृपावळे
करून । मज प्राप्त जाले सर्व ज्ञान । ते तू बाळ-
मुखें करून । करिसी श्रवण प्रीतीने ॥' (२२ १२७-
१२८) यानंतर यद्ग, सहस्रार्जुन, परशुराम
इत्यादींच्या कथासदृशांत तत्त्वबोध करून पद-
चक्राचे भेद, अजपेचे योग इत्यादी विषयांचे
निरूपण आले आहे

पुढे छत्तीस ते पन्नास अध्यायापर्यंत मत्स्येन्द्र-
नाथ, गोरखनाथ, कानिफनाथ, भर्तृहरि इत्यादी-
च्या योगलीलाचे वर्णन व दत्तगोरक्षाच्या सवादाचे
निरूपण असे विषय आले आहेत 'गिरिनाळ-
पर्वतावर घडलेल्या या विचित्र लीलाचा व बोध-
काचा सग्रह श्रवकाराने ओघवती वाणीने केलेला
आहे गिरिनारपर्वतावर योगीजनांच्या वेढ्यात
दत्त अवधूत वसून नाना प्रकारचे तत्त्वनिरूपण
करीत असल्याचे मोठे अद्भुत अनोहर दृश्य येथे
दिसते ' जाले चमत्कार नयनी । अवलोकिले सर्व
सिद्धान्ती । गेले अभिमान दग्ध होवोनी । गोरक्ष
लोटागणी पं आला ॥ काया जाली रोमांचित ।
अष्टभावे हृदय दाटत । पांजर प्रेमाचे फुटत । ते
न साधरत काही केल्या ॥ न घरत चालिले स्फुटन ।
घरिले न सोडी चरण । मुखे वारवार म्हणे मी

दीन । अपराधी पूर्ण तुमचा ॥ तारी अथवा मारी ।
मी अनाथ पडलो तुमचे द्वारी । मज तारिता
निर्धारी । ब्रह्मांडोदरी दुजा नसे ॥ दान शरणा-
गताचा वाता । स्वामी तूचि गा श्रीदत्ता । तूचि
होसी भयवारिता । अभयदाता तूचि आम्हा ॥ '
(४९ १५-१९) अशी अवस्था गोरक्षनाथासहित
सर्व सिद्धाची झालेली होती मत्स्येन्द्रनाथानी दत्ता-
त्रेयाची स्तुती करताना म्हटले, 'तू सद्य उदार
सपन्न । अगी वात्सल्य परिपूर्ण । उदार कृपाळू
सर्वज्ञ । अनाथा पावन तू होसी । श्रीस्वामी दत्त-
राया । तुझी सर्वाभूती सन दया । ऐसे असोनि
गुणालया । भाविसी वाया का ऐसे । तू सकळाचा
होसी नियता । सत्त्वगुणें तूचि पाळिता । तनो-
गुणें तूचि हुता । सर्व सत्ता तुझीच की ॥ सर्वात्मकी
तुझा निवास । राहोनि हालविसी सूनास । खेळ
वाढविला विशेष । मायाजाळास पसरौनी ॥
चैतन्यपणें चेतवित । कर्मरूपे खेळ होत । त्या
लीलेचा साक्षीभूत । तू समर्थ वेगळाची ॥ '
(४९ २८-३२)

दत्त आणि गोरक्ष यांच्या सवादातून अवधूत
संप्रदायाचे सार आकारास आलेले दिसते हीन-
दीन, अपराधी वृत्तीने गोरक्षनाथ दत्तात्रेयाना
शरण गेले व म्हणाले, 'अवधूता तू विश्वमाउली ।
क्षुधित वत्स प्रेमे न्याहाळी । तोषवी त्यातें ये
वेळी । पुरवी आळी निजकृपे ॥' (४९-६३) इतके
म्हणून 'तव नेनोदकें करोन । गोरक्षें झालिले
दत्तचरण । भक्तिभावे जडले मन । मिलींद्र
होवोनि राहिला ॥ जाणोनि अविनाशे अंतर ।
कळवळले तेव्हा कृपासागर । मस्तकी ओपोनि
अभयकर । हृदयी सत्वर आलिंगिला ॥ बा रे
श्रमलासी म्हणोन । स्वकरे कुरवाळिले वदन ।
साडी भीती जालासि पावन । देही अभिमान
न घरावा ॥ घरावी सतसाधूची सगती । विवेक
बिवरावा सदा चित्ती । अवनती पडो न दायी
वृत्ती । स्वरूपस्थिती जागावे ॥ विषयभोगी
असावा त्याग । सगी त्यागिजे क्रोध माग । आत्म-

विचारणी करावा लाग । उन्मनीसग योगिया ॥
 कामनेपासोनि विरक्त । असावे सच्चिद्धनी
 अनुरक्त । भाषिकापासोनि विभक्त । भजनी
 सक्त असावे ॥ निंदा द्वेष वितर्क । नसावा
 कुसगसपकं । भूभाकाशा अल्प अर्क । ऐसेचि
 देख विचरावे ॥ न पडावे कधी कवणे सोसी ।
 लोभ मोहाते नासी । गुतू नये आशापाशी ।
 फार हावसी पेटू नये ॥ भार कवणासी
 न घालावा । कठोर शब्द न बोलावा । न
 कोण्हात शीण द्यावा । उपकार न ठेवावा
 कोणाचा ॥ विरोध करावा न कवणासी । हा
 विचार पाहिजे मानसी । दत्ते चाविता जिव्हेसी ।
 ऐसियासी दड कवी ? ॥ आत्मवत् पाहावी सर्व
 भूते । क्षमा, दया बरी शासीत । मग रिपुत्व उरे
 कैचे तेथें । येती समते सम सर्व ॥ न धरिजे
 लौकिक चाड । न घालावी कवणासी आड ।
 भावाधियाची कीजे जोड । वचने गोड बोलावी ॥
 सद्गुरुचरणी असावी निष्ठा । प्रणाम करावे
 श्रेष्ठा । देही न धरावी गरिष्ठा । सोसावे कष्टा
 स्वदेही ॥ पराते सेवोनि सुख द्यावे । शरणागतासि
 तारावे । राम दम अंगी जिरवावे । उपकार
 करावे जालिया ॥ परबोप नाणिजे वाणी । निंदा
 द्वेष नाणिजे मनी । कुष्ट न लाविजे कवणा-
 लागुनी । सत्कारकारणी फुमू नये ॥ न मिरवावे
 थोरपण । मीतूपणाचि नाही कारण । व्हावे
 लहानाहोनि लहान । करावे वदन सर्वा भूवी ॥
 अंगी न धरावा ताठा । घालोनि न बैसावे गेठा ।
 भाजदू नये व्यर्थ चव्हाटा । मार्ग सोटा न धरावा ॥
 अंगी नसावा आळस । ऐक ठायी न कीजे वास ।
 देवतीर्थक्षेत्री उल्लास । गमनी त्रास नसावा ।
 सदा सत्संगे करोनी । इद्रिय नेमावी सत्कारणी ।
 एकाग्रता धरावी ध्यानी । विकल्प मनी
 नाणावा ॥ स्वहिती असावे सादर । न कीजे
 कवणाचा अन्यादर । प्राप्त काळ साहाये निरतर ।
 भरावें उदर मिलाटणी ॥ ' (४९ ६४ ८३)

यानंतर एकावनाच्या अध्यायापासून जनार्दन

स्वामी, एकनाथ अशा बलीकडच्या काळातील
 सत्पुरुषांच्या कथाना प्रारंभ झालेला आहे एव-
 नान्याची गुरुसेवा, परचरणाच्या वेळेचे युद्धवदन,
 हिशोवातील धारकावा, एवनाथाना दत्तदर्शन,
 यारेची सफलता, एवनाथाना गृहस्थाश्रम,
 श्रीपड्याची नाथसेवा, नाथाचे आळदीस
 आगमन, मनकर्णिवेच्या घाटावर एकादश-
 स्कंधाची टीका, श्रीपादलोलाकथन, चाग्या
 राण्याची कथा, दासोपताचे चरित्र, निवराजकथा
 असे अनेक विषय सतकथाच्या स्वरूपात आलेले
 आहेत दत्तप्रबोधकार कावडीवावा पांडुरंगभक्त
 असल्याने त्यानी या सतकथा मोठ्या प्रेमाने
 गाडल्या आहेत जनार्दनपतास कोणत्या दत्त-
 रूपाची आवड होती हे सांगताना प्रथकार
 म्हणतात 'निगुणात्मक विगदर । अजानवाहु
 पडकर । निवदन विचित्र भव्य तो ॥ निशूळ डमरू
 विराजित । दड वमडलु शोभित । शख चक्र
 लखलखीत । तो मध्यस्थ घननीळ ॥ स्फटिक
 रुद्राक्ष मुक्तामाला । कासे कौपीन बरी पिवळा ।
 अंगी जडली दिव्य मेखळा । मुगुट मौळा सतेज
 तो ॥ कर्णी फुडले डोल देती । बाहुभूषणे मिरवती ।
 पदके हृदयी टाळ देती । प्रकाशविती भास्करा ॥
 मस्तकीहुनी कुण्ड सुटले । तेजघनी येउनि
 पावले । जटाजूटाचें वळिले । भस्में शोभिले भव्य
 रूप ॥ तोडर शोभला चरणी । पदागुली विराजे
 भूषणी । पदी पादुया जडितमणी । धराकर्णी
 शोभत ॥ भिक्षेस्तव सवे शोळीपान । द्वय काम-
 धेनू पवित्र । उपवीत आणि कटिसूत्र । मुद्रिका
 स्वतंत्र करात्री ॥' (५१ १००-१०६) अशी
 दत्तरूपाची अतीव सुंदर व मनोहर वर्णने दत्त-
 प्रबोध ग्रंथात पदोपदी सापडतील

कावडीबोवाना सतसाधुवद्दल अपार प्रीती
 वाटत असल्याने सतस्तुतीचा प्रसंग आल्यावर
 त्याचे अत करण भरून येताना दिसते कोणत्याही
 धर्मपंथात गुरुपरपरेला अतिशय महत्त्व असल्याने
 गुरुमाहात्म्य अनेकदा वर्णन केले जाते दत्तप्रबोध

ग्रयातही गुरुमहिमा अनेकदा वर्णन केलेला आहे
 एकनाथानी गुरूची म्हणजे जनार्दनस्वामीची सेवा
 किती तन्मयतेने केली याचे वर्णन करताना कावडी-
 वोवानी लिहिले आहे- 'प्रभातकाळी उठोन ।
 करावे सवनी समार्जन । उष्णोदक सिद्ध करोन ।
 ठेवी आणोन प्रक्षालनी ॥ शौचस्थळ पाटव्य करीत ।
 रंगमाळावरी घालित । सुवासिकाद्रव्यें तेथें ठेवित ।
 उदकपूरित पात्र ठेवी ॥ हस्त-याद-मुख प्रक्षाल-
 नासी । आसन भुत्तिका दे उदवासी । वस्तु दत्त-
 घावनासी । लागे तैशी देतसे ॥ करे करोनि
 पाद क्षाळी । वस्त्रें पुसोनी बंदी भाळी । स्नान
 करोनि उतावेळी । सारी गंगाळी उष्णोदक ॥
 होताचि सद्गुरूचे स्नान । त्वरे भाडी सध्यापात्र
 आसन । उत्तरी वस्त्रा वेगी पिळोन । निर्मळ पुसोन
 अंग काढी ॥ पादुका पदी लेखवीत । वस्त्र धार-
 णेसी करी देत । पूजाद्रव्य सिद्ध करीत । उप-
 करण शोभिबत अर्चनी ॥ होता सध्यावदन तर्पण ।
 आराध्य पुढें ठेवी माडोन । सद्गुरु करिता पूजन ।
 साहित्य आणोन दे पुढें ॥ घूप दीप होता अर्पित ।
 नैवेद्य घेवोनि त्वरे येत । जोवरी तेथें अर्चन होत ।
 तोवरी तिष्ठत बद्धाजुळी ॥ पूजा ध्यान पठण ।
 हे होताचि परिपूर्ण । पूर्ववत् ठेवी सर्व आवरोन ।
 पादुका पुसोन पुढें ठेवी ॥ पादुका जव स्वामी
 लेती । सब पाकशाळे प्रवेश निगुती । पाट माडोनि
 सत्वर गती । पात्र प्रीती विस्तारी ॥ अग्रे समर्पिता
 भोजन । करु वसती त्वरे करोन । आपण मक्षिका
 करी निवारण । उदकपान देतसे ॥ तृप्त होता
 भोजनरुची । स्वरा करी उष्णोदकाची । मुख कर
 प्रक्षालण होता त्याची । आचमनाची सिद्धता ॥
 आचमन होता पवित्र । मुखशुद्धचर्य अर्पी तुळसी-
 पन । वेगी काढी उच्छिष्टपात्र । भूमि सर्वत्र
 शुद्ध करी ॥ शत पाउले जव होत । तव ताबूल
 आणोनि समर्पित । पीकपान पुढें ठेवीत । सद्-
 गुरुनाथ पाहती ॥ कृपे द्रव्योनि आज्ञा देती । जाय
 प्रसाद सेवी निगुती । धेरे नमोनि पदाग्रती ।
 त्वरित गती पं गेला ॥ परम प्रीती करोन । शेष

प्रसाद केला सेवन । परी लक्ष वेघले सवेलागोन ।
 त्वरे सन्निधान पावला ॥ शयनार्थ शय्या सिद्ध
 केली । बरी सद्गुरुमूर्ति पळडली । चरणसेवा
 आरभिली । भाळी बदिली चरणतळें ॥ निद्रा
 लागता नयनी । आपण वैसे विद्यापठणी । लिपिका
 सिद्धचर्य लेवनी । लक्ष लावोनी वसत ॥ परी
 सर्वदा सन्निधान । साचोल दृष्टी ओळखोन ।
 आज्ञान्वयें कार्यकारण । सावधान करी सेवा ॥
 निद्रा सरता उदक । आणोनि ठेवी सम्यक । जदन
 करावया तिलक । ताबूल आवश्यक ह्यावरी ॥
 सगावस्त्रें आणोनि देत । कचेरी जाता मवे वागत ।
 मुत्सद्दीसये लिहीत । परी चित्त आशेवडे ॥
 समंभाजी सद्गुरुसी । मागता ताबूल दे वेगेसी ।
 समीप ठेवी पीकपानासी । लागत्या आत्रासी
 पुरवीत ॥ होताचि सभा विसर्जन । सद्गुरु उठता
 साडोनि आसन । पादुका पुढें ठेवी पुसोन । करी
 जदन क्षणक्षणा ॥ देवदर्शनालागी जाती । आपण
 वागे त्या सगती । कथावीर्तन पुराणें होती ।
 जाणें निगुती तत्कामे । भलकामी सद्गुरु वसता ।
 आपण सन्मुख राहे तिष्ठता । रामापुढें वातशुता ।
 शोभा पाहता तैशीच ॥ एव होता अस्तमान ।
 सद्गुरु आश्रमी करिती गमन । तव शौचकूपी
 पात्र ठेवून । पादुका सरसावोन उभाची ॥ सभा-
 वस्त्रें उतरिता । त्वरे घेवोनि होय ठेवित । पद
 क्षाळणी उष्णोदक देता । पद क्षाळिता आपणचि ॥
 आपण करोनिथा स्नान । उदक दे स्नानालागोन ।
 वस्त्र करावया परिधान । पादुकाधारण करवीत ॥
 सध्यावदनादि पात्रें । पूजासाहित्य स्वतर्ने । अर्चन
 सारिता पवित्रे । मांडिली पात्रे प्रसादा ॥ पूजा-
 पान आवरोन । सद्गुरुसन्निध उभा राहोन ।
 भोजनी करवी उदकपान । चंचल मन होऊ नेदी ॥
 भोजन सरता तात्काळ । करमुख प्रक्षालनी
 उष्ण जळ । वस्त्र दे पुसावया करमुखकमळ ।
 तुळसीदळ अर्पित ॥ सवेचि ताबूल अर्पित । प्रसादा-
 लागी आपण जात । सत्वर आटपोनि काजें येत ।
 सिद्ध करीत काय्येते ॥ सद्गुरु निवात स्थानी

जाती । ध्यानी निमग्न तेथें होती । आपण रक्षी
द्वाराप्रती । आठवी चित्ती सद्गुरूपदा ॥ होतांचि
ध्यान विसर्जन । बाहेर येता करी नमन । आश्रमा
येती परतोन । करिती शयन मचकी ॥ चरण-
सेवेसी एकनाथ । सप्रेम भावे विनटत । निद्रा
लागतां निश्चित । पाना ठेवीत उदक उद्या ॥
जिकडे स्वामीचे चरण । आपण निजे त्या
सन्निधान । निद्रा करी सावधान । हाकरी
जोडून कर उभा ॥ ' (५१ : २०५-२४०) एक-
नाथांनी केलेल्या गुरुसेवेचे हे वर्णन वाचताना
ज्ञानेश्वरांनी ' आचार्योपासनम् ' बर केलेले भाष्य
ध्यानात येते. एकनाथांना एका सद्गुरुनाथा-
शिवाय दुसरे काही सुचेनाच. ' सेवें पडों नेदी
अतराय । शिजवी दिनरात्र स्वकाय । सोडोनि
कोटें कधी न जाय । न विसंवे पाय श्रीगुरुचे ॥
आसनी शयनी भोजनी । काया मन प्राण गुरु-
चरणी । वाचा रंगली सद्गुरु भजनी । सावध
साधनी या पयें ॥ जागृती स्वप्न सुपुप्तीत ।
अवघाचि भजे सद्गुरुनाथ । विषयपदार्थी विरक्त ।
सर्व अवलोकित गुरुरूप ॥ गुरु माता गुरु पिता ।
गुरु पितृव्य भ्राता । गुरु गणगोत्र आप्तता । देव-
देवता गुरु माहा ॥ गुरु सोयरा सज्जन । गुरु
गणगोत्र संपत्ति धन । गुरु माझे यश कल्याण ।
गुरु प्राण स्वामी माझा ॥ सर्व माझे गुरुराय ।
तारफ मातें सद्गुरुपाय । मज पाळिता तोचि
होय । सर्व उपाय जाणता ॥ ' (५३ : २२-२७)
एकनाथांनी केलेली गुरुसेवा सफल झाली.
जनादेनस्वामीच्या कृपेने नाथांना भर्तृगवेशात
दत्तदर्शन झाले. या दत्ताचे रूप कसे होते ?
' कवरी खुले टोप निरी । गळ्यां कफनी लुंगी
घरी । शयली कटोरा शोभे करी । बसोमीनरी
शोळी फुंचा ॥ खांदे फावडी करी टेका । अंगी
गोदडी पदी पादुका । वस्तावंद नेटका । डोल
उदवा मुनी नवें ॥ नेत्र आरक्त विसाळ । वृष्ण
श्वेत अंगी गुरूळ । पांती अवाढव्य दिसाळ । वर्ण
तेजाळ उग्र तो ॥ ' (५३ : ३८-४०). यानंतर

नाथांना सद्गुरुंनी उपदेश केला. नाथांनी तपश्चर्या
केली. ध्यानधारणेचा अभ्यास वाढवला. या
ध्यानप्रसंगी झालेला चमत्कारही कावडीबोवांनी
वर्णन केला आहे. ' एकनाथ ध्यानी निमग्न ।
देखोनि घावे महाफण । स्वशरिराचें नाथा वेष्टन ।
फड पसरोन छाया शिरी । नाथ सावधान होतां ।
उरग होय तेथोनि जाता । परी ते न कळे एकनाथा ।
दिवस लोटतां बहु गेले ॥ तंव दुग्ध घेवोनि प्रभात-
काळी । एके दिनी कृपी पावला जवळी । तंव
नाथ वेष्टिले व्याळी । येरें आरोळी मारिली ।
संकट देखोनी अद्भुताकृपी करिता जाला आकांत ।
महाशब्दातें करीत ॥ फण न हालत कांही केल्या ।
ध्यानाचें होतां विसर्जन । उरग गेला तेथोन ।
एकनाथ जाले सावधान । कृपिये नमन पै केलें ॥'
(५३ : २७८-२८२)

यानंतर कावडीबोवांनी एकनाथांच्या चरित्रा-
तील अनेक कथांचे सरसतेने वर्णन केले आहे.
प्रपंच आणि परमार्थ यांचे रहस्य एकनाथांनी
कसे जाणले याचे मोठे मनोहर दर्शन ग्रंथकाराचे
घडविले आहे. एकनाथाची वृत्ती पुढे पंढरपुरात
विठ्ठलचरणी रंगली. स्वतः कावडीबोवा पांडु-
रंगाचे भक्त. दत्त व विठ्ठल यांत अभेद मानणारे.
एकनाथांचा सत्संग व पांडुरंगाचे प्रेम पाहून
ग्रंथकार भुलून न जाते तरच आश्चर्य. जेवढी
दत्तावढल त्यांना प्रीती तेवढीच पंढरीच्या विठ्ठला-
वढल भक्ती. ' तें भूवेकुंड पंढरपूर । असे साधु-
संतांचें माहेर । शरणागतताचा सोयरा सर्वेश्वर ।
उभा विदेवरी समचरणी ॥ कर ठेवोनिया कटीं ।
आल्या गेल्या देतो भेटो । सदा सर्वदा कृपादृष्टीं ।
पाहे जगजेठी भक्तांतें ॥ वामबाही भीमकन्यका ।
सह शोभती अष्टनायका । सन्मुख गरुड मारुती
देवा । लक्षोनि पादुका तिष्ठती ॥ तो महाद्वाराचा
मंडप विस्तीर्ण । भजनानंदी साधुसज्जन । मध्यद्वार
उल्लंघोन । राखळें संपूर्ण त्यामाजी ॥ मध्य मंडपा-
माझारी । जयविजय शोभती द्वारीं । समीप
मंडपांतरी । दिव्य साजरी रंगशिळा । सन्निध

असे दक्षिणद्वार । होती भजनाचे गजर । मळपी दर्शनासि दाटी फार । सावळा समोर उभा तो ॥ मध्यस्थ अल्प गाभारा । तेथे दाटणीचा उवारा । पेल जाता पैस खरा । पै आढवी सुदरा लाट ते ॥ तीते जाता ओलाडून । भव्य शोभे सिंहासन । विटेवरी जगन्मोहन । होय आलिंगन सर्वाति ॥ धन्य तोचि भाग्यवत् । बारी पढरीची साधित । त्याचे पदी व्हावे नत । जेणे पढरीनाथ पाहिला ॥ सन्मुख वाहे भीमरथी । दक्षिणवाहिनी तटे शोभती । माजी पुडलीक मुनी वसती । सत गर्जंती नामघोषे ॥ चंद्रभाग दाळवटी । चहूकडे यानेची दाटी । एकमेका होती भेटी । चरणी मिठी घालती ॥ दिंड्या पताका चहूकडे । साधुसत गर्जंती पवाडे । भजनी प्रेमा सर्वा जडे । वाडेंकोडें नाचती ॥ प्रदक्षिणेलागी जाता । आनद उपजे क्षेत्र पाहता । अन्य वासना नुपजे चित्ता । निर्विकल्पता प्राप्त होय ॥ पुण्यावतीचे पैलत्तरी । कालाप्रसाद गोपाळपुरी । गोपाळाचे भारी । खेळे हरी ठाव तों ॥ उभे केले गोवृंद । खडकी उमटले पद । तेथें सारिजे प्रसाद । आवडी गोविंद वाट पाहे ॥' (५४ १९-३३)

दत्ताप्रदायिकाच्या परंपरेत 'दत्तप्रबोध' हा एक ग्रंथ असा आहे की, त्यात सतमाहात्म्य व दत्तविठ्ठलऐनय याचे मनोज्ञ दर्शन घडते 'दत्त दयाळ उदार । निजकृपे करी जगदीद्वार । उभा पुडलिकासमोर । दिगवर समपदी ॥ चंद्रभागा दक्षिणवाहिनी । पढरीभेनी पुडलीक मुनी । अविनाश त्या सन्निधानी । तिलक रेखोनी अद्यापी ॥ तो परमात्मा जगद्गुरु । दत्त अविनाश दिगवर । जनार्दन पतासी अभयकर । हे दातारु निजकृपें ॥' (६१ ९८-१००) अशी निष्ठा सर्वथ ग्रथात प्रत्ययास येते जे प्रेम पाडुरगाविपयी तेच दत्ताविपयी आहे दत्त-पाडुरग नावे भिन्न, पण तत्त्व एकच असा बोध या ग्रथाचा आहे दत्त व दत्तक्या याचे स्तुतिगानही अनेक ठिकाणी आले आहे 'ही दत्तकथा परम गोड । श्रीदत्ता.... १४

ऐकिली ऐकावया चाड । उपजली पुरवी आवड । धेऊ सुरूवाड तेथीची ॥ जेंवी वर्षता घनधारा । आनद उपजे चातकमयूरा । तृप्त होतसे तेणे धरा । सकलतरा सनोप ॥ तेवी दत्त वोळला दयाघन । तब मुखे वृटी गोड कथन । भाविक प्रेमळ मुमुक्षुजन । चातक पूर्ण मयूर हे ॥ श्रवणानर्दें नाचती । सतसाधु उल्हासती । श्रवणी रसा साठविती । सर्वांगी होती तृप्त येणे ॥ श्रवणे तृप्त करी सुधित । सेविलेचि सेवावे वाटत । अवीड हे गोड कथामृत । स्वीकारु निश्चित तब मुखे ॥ व्यासोक्ति हें पुराण । द्रुकमुखे गोड गहन । द्वितीय अनुभव अमृतफळा जाण । गोड पूर्ण शुक्मुखें ॥ तेवी अनेक ग्रंथी दत्तकथा । त्या दत्त-प्रबोधी होसी योगरिता । तब मुखे ती श्रवण करिता । गोडी समस्ता आगळी ॥ घेनू असे भरल्या रसी । परी ते द्रवे मोहें बत्सासी । मग तो प्राप्त सकळासी । नृत्तिपुण्डोसी कारण ॥ कासेसी वत्स न लागता । येर स्पर्शनी भारी लाता । सायासे रस काढिता । नोव्हे निपजता चोरी ते ॥ बत्साचेचि लागता क्षटे । मग घेनूसी पान्हा फुटे । रस अधिकाचें सुटे । भरती पोटे येराची ॥ तैसी हे दत्तमाऊली । तुज अनन्यासीच पान्हावली । तब मुखे बाम्हा दुधली । अद्भुत नव्हाळी रसाची ॥ (५१ ३६-४६)' अशी मनो-धारणा ग्रथात पदोपदी दिसून येते

दत्तभक्ताना तृप्ती देणारा हा दत्तप्रबोध ग्रंथ भक्तिरसाने परिपुष्ट झाला आहे ग्रथाची फलश्रुती सांगताना म्हटले आहे, 'ग्रंथ निरोपणी आधार । नाना समताचे विचार । अवधूतकृपेचे उद्गार । बदविता निर्धार दत्तची ॥ दत्त सदय दाता जाण । करावया मनोरथ पूर्ण । ग्रंथरूपे प्रगट आपण । सदा सुप्रसन्न भाविका ॥ ज्यासी दत्तभक्तीची आवडी । त्यासीच या ग्रंथी उपजे गोडी । तोचि जोडील येथीची जोडी । येर कवाडी काय जाणे ? ॥ ज्या दत्तमूर्तिनि ध्यान । दत्त-उपासना ज्या लागोन । तेचि या ग्रंथी घालिती

मन ॥ ग्रंथ संग्रहोन वाचती नेमें ॥ जेसा लोभी जपे घनासी । तेंसें जपावें या ग्रंथासी । प्रेमें सांठवीजे मानसी । आणि भाविकासी बोधिजे ॥ होय अज्ञानाचें निरसन । सकृपे दत्त देईल ज्ञान । याचें ओढुवरी पठण । शुचिपंथ पूर्ण असोनि ॥ करावया जगदोद्धार । ग्रंथरूपे प्रकटला दिगंबर । श्रवणपठणी जो सादर । तया कृपाकर पावेल ॥ ' (६१:२२३-२९)

या संपूर्ण ग्रंथाचा कर्ता वदविता दत्तप्रभूच असल्याची खात्री ग्रंथकारास आहे. 'श्रीमद्दत्तकृपेकरोन । एकसष्ट अध्याय जाले निरोपण । रहस्य जाणती संत सज्जन । वदविता पूर्ण दत्ता येथे ॥ सद्य उदार हा अविनाश । जाणें अनन्याचें मानस । निष्ठा देखोनि विशेष । पुरवी आस तयाची ॥ येथें सशय न धरिजे चित्ता । अनुभवयुक्त असती कथा । प्रेमभावें अनुसरतां । पुरवी मनोरथां दासाच्या ॥....' श्रीमद्दत्तकृपा-प्रसादें करोन । बौद्ध्या शब्दें जालें निरोपण । तुम्ही सतसाधु दयाघन । गोड करून घेईजे ॥ ' (६१:२८१-१२) श्रीगुरु दत्तात्रेयांच्या कृपेने जे वरदान जनार्दनस्वामीच्या प्रार्थनेमुळे एकनाथास लाभले तेच मानवजातीस उपकारक ठरले. त्या वरदानाचा सारांश असा, 'दत्ता कृपेचा सागर । मस्तकी ठेवी अभयकर । प्रसन्न होवोनी देतसे वर । तें सादर परिखावें ॥ भक्ति ज्ञान वैराग्य पाही । मूर्तीमंत नांदो याचे देहीं । निष्ठाभाव प्रेमप्रवाहीं । सर्वदाही राहो हा ॥ शांती क्षमा दया विरक्ती । वाढो घडो सत्संगति । अद्वय अभेद सर्वाभूती । राहो स्थिति समसाम्य ॥ विकार विकृति न बाधो यासी । रस उपजेल वाचेसी । प्रसन्न होईल हृषीकेशी । मनोरथासी पुरवील ॥ ' (५३:६३-६६) दत्त-भाउलीकडून एकनाथाना मिळालेले कृपेचे हे वरदान दत्तप्रबोध ग्रंथाच्या रूपाने सर्व भक्ताना सुलभ व सोपे झाले आहे.

श्रीगुरुलीलामृत

(श्रीमद्दत्तावतारी अक्कलकोट स्वामीमहाराजांचे चरित्र: ब्रह्मनिष्ठ वामनरावजी वैद्यकृत)

ब्रह्मनिष्ठ कं. वामन रावजी वैद्य यांनी शके १८२३ मध्ये लिहिलेले ' श्रीगुरुलीलामृत ' दत्तभक्तांच्या परिवारात अतिशय प्रसिद्ध आहे. ग्रंथाचे एकूण पंचावन अध्याय असून ओव्यांची संख्या ९७५७ आहे. श्रीगुरुचरित्राप्रमाणेच याही ग्रंथाची पारायणे महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी होतात. पोथीमध्ये सप्ताह-पारायणाचे अध्यायांनुसार वाचन कसे करावे आणि सप्ताहपारायणविधी कशा प्रकारचा असावा यासंबंधी मार्गदर्शन आहे. या पंचावन अध्यायांतील ' ज्ञानामृतपान ' कैल्यानंतर मुमुक्षुजनाना परमार्थसुख तर मिळेलच, परंतु इतर भौतिक लाभही होतील अशी ग्रंथाची फलश्रुती आहे. ' ही पंचावन अध्यायमयी रत्नमालिका । मुमुक्षुकठीं विलसो देखा । तेणें पावती परमार्थसुखा । सत्य सत्य त्रिवाचा ॥ ' (५५:४२८) असे निर्घाराचे वचन आहे. या ग्रंथाच्या पारायणाचा भौतिक लाभ सांगताना ग्रंथकाराने म्हटले आहे, ' या ग्रंथाचें करितां सप्ताह पारायण । जन्मांतरीचे दोष होती निरसन । ब्रह्महत्या गोहत्यादि पापें संपूर्ण । पठण-मात्रें दग्ध होतीं ॥ भूतप्रेत-समंघवाधा । नाना रोगादि आपदा । बाधूं न शक्ती लेशही कदा । या ग्रंथपठणेकरुनि ॥ घनार्थीयांसि घन पुत्रार्थी-यांसि पुत्ररत्न । अनेक कामना होती पूर्ण । ग्रंथ-पठणें निश्चित ॥ शतावर्तेन करी जो नर । तयासि होय आत्मसाक्षात्कार । अंतीं कैवल्यपद साचार । पावे तो नर निश्चये ' ॥ (५५:४२९-३२) रोज एक अध्याय तरी वाचावा असा ग्रंथकर्त्याचा आदेश आहे.

शके १८२३ मध्ये ब्रह्मनिष्ठ वामनरावांचे निर्याण क्षाल्यानंतर त्यांच्याच आज्ञेनुसार ' एकनाथ

संप्रदायी किरर । नामें विनायक सदाशिव लिमगावकर ' याने श्याचा उपसहार लिहिला, मुद्रणसेवाही केली श्रीगुरुलीलामृत ग्रंथात प्रामु-
ख्याने दत्तावतारी अक्कलकोट स्वामींचे चरित्र असले तरी प्रारंभीच्या काही अध्यायात दत्त-
चरित्राचे निरूपण आलेले आहे मंगलाचरण, गणेश-सरस्वती, कुलदेवी, वेदगण, महर्षी, योगी, सत, सद्गुरु इत्यादींना नेहमीप्रमाणे प्रथमा-
ध्यायात वदन आहे त्यानंतर वामनबोवानी स्वतः सद्यधी माहिती दिलेली आहे दुसऱ्या
अध्यायात आदित्यारायणापासून गुरुपीठिका सांगितली असून श्रीदत्तात्रेयाच्या जन्मकथेचा
वृत्तान्त निवेदन केला आहे तिसऱ्या अध्यायात परमेश्वराचे वादीस अवतार, चतुर्दश लोक,
चौऱ्याशीलक्ष योनिविवरण, मानवपुत्रपक्ष्याविकाचे आयु प्रमाण, चतुर्युगाची उत्पत्ती इत्यादीचे
वर्णन आले असून चौथ्यात ' हिमालयी श्रीस्वामि-
राज दत्त । सचरता पीन देशीची स्त्रीपुरुषे चेष्टा-
युक्त । निद्वनि यतिराया काम्य-कीदोद्युक्त । होता
वमत्कार दाविला ' ॥ पंचव्या अध्यायात जयत्या,
एकादशी-पौर्णिमा-निर्णय, पर्वनिर्णय, द्वादशा-
ष्टिम, अष्टवसू, जगदवावतार, सप्तर्षी इत्यादीची
माहिती आलेली आहे सहाव्यात लावणीबुवाचे
आख्यान, सातव्यात हिमालय गुहेत तपस्यास
ज्ञानामृतकथन व आठव्यात हरिद्वारच्या दोन
मल्लाची कथा, असे विषय आले आहेत पुढे
सोळाव्या अध्यायापर्यंत स्वामीमहाराज अक्कल-
कोटी निवास करीपर्यंतच्या लीला आल्या आहेत
भुन्यावुवानी दत्तदर्शन, वामनबोवानी गुरुलीला-
मृत ग्रंथलेखनास प्रेरणा, स्वामींचे गिरिनार-
पर्वती वास्तव्य, पामळ्या गणेशपुरी सतास
अव्यगत्याचे दान, रामदास, सेवादास, कृष्णदास
याना दत्तदर्शन, पंचज्ञानद्रियाचे विषय,
राजुरमठीचा वृत्तान्त इत्यादी कथाभाग येथपर्यंत
वर्णन केलेला आहे

मानंतर स्वामीमहाराजांच्या अक्कलकोट-

निवासाचा भाग सुरू झाला आहे लालभारतीस
ज्ञानोपदेश, दाजी पिराजी भोसल्यास मुमईस
दर्शन, नागनळी दुधनीचा वृत्तान्त, गोंडगावी
मृत वृषभास जीवदान, लोहारगावच्या वापू
कुलकरण्याची कठलिद्वय्यानिर्मूलन, मंगळ-
वेढ्यातील कापशीकराच्या भाटलेल्या घेतून
दुग्धदोहन, शूद्र स्त्री जनावाइचे वृत्त, वावाजी
भटजीचे घरी कूप-वमत्कार, एका अत्यजास
साधुत्वाची प्राप्ती, मृत श्वानास सजीवन, चंद्र-
भागेच्या महापुरावरून यतिनाथाचे चालत जाणे,
मोहोळ गावच्या गृहस्थपुत्रास प्राणदान, पिंड-
ब्रह्माडविवरण, सोलापुरी सुवरावमदिराचे
वृत्तकथन, सिद्धेश्वरतटी लघुशका, दुसऱ्या
दियशी भरपूर पर्जन्यवृष्टी, मुकुंद मीनीबुवाचे
आख्यान, यवन रिसालदार चौल द्विजवृत्त
इत्यादी कथा वामनबोवानी रसाळपणाने वर्णन
केल्या आहेत विसाव्या अध्यायात अक्कलकोट-
भूपतीची वशाबली व तेथील तीर्थमाहात्म्य हे
विषय आले आहेत यानंतर गुरुमहत्त्व, माणिक
प्रभूचे चरित्र, चिदंबर दीक्षिताचे आख्यान,
वदन्तविज्ञानाचे निरूपण, प्रारब्ध प्रमत्त-
विवरण, भुडी गोसावी फिरी पुरी भारती यांची
गर्वनिवृत्ती, आळदीचे स्वामी नृसिंह सरस्वती
याचे चरित्र, देव मामलेदार, बावा घोळप,
विष्णुबुवा ब्रह्मचारी, काळबुवा इत्यादींच्या
चरित्रकथा, सय्यद यवन, इचलकरजीकर
ब्राह्मण श्रीपादभट, काशीकर वहिरे-
शास्त्री, पैठणकर नयुराव विदुर, हैद्राबादचे
शकरराय राजे, गोविंदभट जोशी, तेलंगद्विज
आणि माधवाचार्य, जमनाबाई महाराणी, सुंदरी
वानरी, विठ्ठल त्रिगुळ आणि ठाकुरदासबुवा,
त्रिविक्रम यती, रामाचार्य, लांलासाहेब, मुवईश्वर
भाळ रसूल भवत, महास्वरव देशपांडे, थीमद्-
त्तावधूत निरजन, गणपतराव हुकिरे, तेरढोकीचा
वाळाण्या ब्राह्मण, भुवईकर हरिभाळ भवत,
वळवत भेंडे, गुरुसिद्ध्या, नंदराम सुंदरजी,

आप्पासाहेब हसवनीस, मोरोपंत वापट, गोविंद-
पत कुळकरणी, लक्ष्मण कोळी, मारवाडी भक्त,
मर्मदातीरीचे वहानद साधू, हैद्राबादकर विठ्ठल
जमादार, केंसेगावकर अप्पा पाटील, कोल्हा-
पूरच्या राजपत्नी खाशीवाई, वडोद्याच्या
किल्लेदार पत्नी बावई, अबदुलपूरचे देशपांडे
जहागिरदार, तात्यासाहेब सागलीकर, दादासाहेब
विचुरकर, वामन राजाराम धोलप पुणेकर,
बन्हाणपुरचे मोरेस्वर हरी नागर चोळाप्या,
मल्लिकार्जुन जगम कीर्तनकार, पाडुरंग सोनार,
जुन्नरची शूद्र स्त्री सकूवाई, लखतरची गंगावाई,
मळदुर्ग तालुकदार वैरामजी, ताऱ्ही गणिका,
मालोजी भूप, विठ्ठलराव टिकोजी, वसाप्पा तेली;
अशा विविध क्षेत्रातील स्त्री-पुरुषांना स्वामी
महाराजांचा जो अनुभव आला त्याच्या अद्भुत
कथा ग्रंथकाराने वर्णन केल्या आहेत.

दत्तावतारी स्वामीनी या सर्व अद्भुत लीला
जगताच्या कल्याणासाठी केल्या असा ग्रंथकर्त्याचा
विश्वास आहे. स्वामी म्हणजे 'चालता बोलता
सुखदाता देव' असल्याने त्यांचे चरित्रगान व
त्यांच्या समाधीचे दर्शन दत्तभक्ताना अतिशय
प्रिय आहे. श्रीगुहलीलामृतकारांनी म्हटले आहे,
'समाधीचें दर्शन पूजन अर्चन । प्रेमे करिती जे
सेवन । त्या सर्वांचे मनोरथ सिद्ध होऊन । होती
पावन निःसंशयें ॥ स्वामी समर्थाच्या समाधी-
समोर । जे पुराण कीर्तन गाती सुखकर ।
प्रदक्षिणा स्तोत्रें नमस्कार । सप्ताह पारायण
करिती विध्युक्त जे ॥ समाधीवर दत्तचरणांवरि ।
पुरुषसूक्त छंदामपेक प्रेमभरी । लघुरुद्र महा-
रुद्रादि वेदननी । करिती ते सर्व भोगिती सुख
इहपर ॥ दत्तात्रेय-चरणारविदा संनिध । वेदधोष
वेदपारायण भक्तियुक्त शुद्ध । करिती त्यांचे
मनोरथ सिद्ध । अवश्य होती निश्चयात्मक ॥
त्या समाधिस्थानाच्या सेवनेंकरून । भूत प्रेत
पिशाच्चादि होती सर्व वाघा प्रशमन । कुण्टरोग
महारोगादि व्याधि संपूर्ण । होती निरसन सत्य

सत्य ॥ विद्यार्थीयांसि वित्याप्राप्ति । धनार्थीयांसि
धनलाभ निश्चिती । पुत्रार्थीयांसि पुत्रफले
लाघती । दत्तचरणपादुका सेवनानें ॥' (५५ :-
२५४-५९)

वामनवुवांवर स्वामी समर्थाची पूर्ण कृपा-
दृष्टी असल्यामुळेच त्यांना या ग्रंथाची सिद्धता
करता आली. श्रीदत्तात्रेयांचा अनुग्रहही या ग्रंथ
घराण्यास होता. 'आमचा प्रियभक्त तिसरा
पुत्र । गुरुसंप्रदाय-प्रवर्तक अहोरात्र । ज्ञानविज्ञान-
संपन्न नित्य पवित्र । केवल विरक्त होईल ॥
सद्धर्मा निरत सदाचारी । सत्यप्रिय भद्र निर्मळ
वैखरी । दास आमचा जनहितकारी । निर्विकारी
निःस्पृह ॥ तो आमचे गुणानुवादलीला । ग्रथित
करील जगद्धिताला । निःसंशय ह्या आशीर्वच-
नाला । सत्य सत्य जाणवें ॥' (११:१३१-३५)
असा आशीर्वाद अनसूयानंदनाने रावजी वैद्यांना
दिलेला होता. या आशीर्वादानुसार या ग्रंथाचे लेखन
झाले आहे. यात अनेक चमत्कारिक लीला वर्णन
केलेल्या असल्या तरी त्यांत असत्याचा अंशही
नाही असे ग्रंथकार म्हणतात. 'हें नाही
नाही स्वकपोलकल्पित । वेदशास्त्रपुराणार्थरहस्य
मथित । हृदयस्य परमात्मा दत्तावधूत । त्यांचे
तेचि वदविती सर्व ॥ तच्चरणदास मी ब्रह्म-
निष्ठ वामन । नाही नरेहें किंचित् देखील कारण ।
सर्वांतयांमी नियते व्यापक पूर्ण । दत्तात्रेय स्वामी
वदविती स्वलीला ॥ त्यांचें कृपावरदान होंकनि
फलित । हा थोष्ट ग्रंथ गुरुलीलामृत । पंचावन
अध्यायपर्यंत होऊनि ग्रथित । संपूर्ण येथे जाह्ला ॥'
(५५:२७४-७६) अशी कृतज्ञतेची भाषा वामन
वोवानी वापरलेली आहे. 'लीलामृतश्रवणें
निर्वेध । पिशाच्चभूतावि संबंध । नष्ट होती
अनेक बंध । दुरित निरोध ग्रंथपठणें ॥ जैसा
करतलामलक । अनुभव स्पष्ट सम्यक् । तैशीं
प्राप्त सौख्ये अनेक । एकनिष्ठें अवलोका ॥'
(१४:१३५-३६) एवढा आत्मविश्वास दत्तकृपा
व स्वामी समर्थांचा अनुग्रह यांमुळे ग्रंथकारास

वाढतो. ‘गुरुलीलामृता नित्य वारंवार । श्रवण-
द्वारं व्हावा संचार । तेणेचि’ अंतर्गामी आत्मा
गुरुवर । ओळखिला जाईल सत्यत्वे ॥ तरीचि
नरजन्माचें सार्थक । होईल निःशंक निश्चया-
त्मक । म्हणून लीलामृत भवतारक । मोक्षदायक
प्रासाधें ॥ ’ (१५:२-३) असे ग्रंथमाहात्म्य
वारंवार सांगितले गेले आहे.

‘श्रीगुरुलीलामृत’कतें ब्रह्मनिष्ठ वामनबोवांची
भाषा साधो, सोपो, अर्थवाहक व प्रासादिक
अशी आहे. कधी तिने रूपकादी अलंकारांचा
साजबांगार केलेला दिसतो. नेहमीच्या प्रत्येस
अनुसरून ग्रंथारंभी श्रीगणपतीचे स्तवन रूप-
काच्या आश्रयाने करताना ते लिहितात, ‘शांत
मस्तकीं गंडस्थल । मद स्वे अद्वैत ब्रह्मज्ञान
निर्मल । प्रसन्न वदन सर्व काल । विराजे सुफलित
भक्तजनासि ॥ चिद्रत्नाचे अलंकार विपुल ।
चंद्रांकित प्रकाशमान् भाल । ज्ञानमोदकें उदर
विशाल । भरलेलें नित्यतृप्तीनें ॥ ‘सूक्ष्मात्सूक्ष्म-
तरं महत् ।’ अव्ययाधिष्ठान सदोदित । यास्तव
‘भूपकवाहन’ नाम साजत । गणाधीशा आप-
णांसी ॥ पूर्वोत्तम मीमांसा दोन्ही । विराजती
भूपणे द्वयकर्णी । चतुर्विध पुरुषार्थ चारी पाणी ।
वेदवाणी सुशोभती ॥ एवात्माचा पूर्ण एकदंत ।
बिवेक परशु दिव्य झळकत । परमानंदयुक्त
मुडा झेलित । स्वात्ममुखें झुल्लख सर्वदा ॥
कंठी उपनिषदायं प्रकाश । साजे निज स्मरणाचा
अंकुश । चरणीं सद्धर्म नुपूर गर्जतां नाश ।
पाखंडभताचा होतसे ॥ स्पृच्छदें करितां तांडव
नृत्य । आम्नाय असांड धक्के आहां सत्य । ज्ञान-
विज्ञान ऋद्धिसिद्धि नित्य । तिष्ठती गणराजा-
संगीप त्या । गजानन हेरंव लंबोदरा । विघ्नांतका
सर्व विद्यासागर । शंख सिद्धीस नेऊनि दातारा ।
पूर्ण करा सविस्तर ॥ ’ (१:४-११)

गणाधीनाच्या या गोचर वर्णनानंतर सरस्वतीचे
स्तवन करताना आपल्या कुचतीविषयी नम्रत्वाने
ते म्हणतात, ‘कामधेनूसि आदरेंतृण । रत्नाकरापुढें

कांच अपणें जाण । कुवेरासि कंपदिका समर्पण ।
ज्या प्रकारें करावी ॥ सूर्यापुढें लाविले दीप ।
अमृतासि दिधलें तक स्वल्प । चितामणीसमीप
शिप । ठेविली जैशी दरिद्रे ॥ तैशी माझी
मंदवाणी । स्वरस्वती जगदवे आपल्या स्तवनी ।
विशारदे वाग्विलासिनी । विधिहरिहरादि तुज
बंदिती ॥ ’ (१:२०-२२) आपले मर्यादित
सामर्थ्य वर्णन करताना कवीने पारंपारिक
दृष्टान्त घेतले असले तरी त्यांनी वर्णन-
वैलीस शोभा आणलेली आहे. अक्कलकोटचे
स्वामी समर्थ यांचा तर त्यांना साक्षात् अनुग्रह
होता. या सद्गुरूंना बंदन करताना त्यांच्या
गुरुभक्तीस वहर आलेला दिसतो. ते लिहितात,
‘श्रीदत्तात्रेय गुरु समर्थ स्वामी । व्यापक
असंग सर्वांतर्यामी । जगद्धितार्थ वसले अक्कल-
कोटग्रामी । तत्पादपद्मां नमिलें अनन्य ॥ गलि-
ताहं कृति होऊनि लीन । श्रीगुरुलीलामृत वर्णन ।
ग्रंथसिद्ध्यर्थ दयाळा आपले स्तवन । करितों
त्रिभुवनपालका ॥ गुरुलीला वर्णनार्थ महाराजा ।
निजाज्ञा झाली या चरणरजा । मंदमति मी
ह्या श्रयस्वरूपी कार्यध्वजा । उभारण्यास नव्हे
समर्थ ॥ तथापि आज्ञा मानून सर्वथा दिरी ।
मस्तक ठेविलें निजचरणांवरी । सत्यप्रतिज्ञ
प्रणतभक्तकैवारी । सिद्धीस नेणार आपणजि ॥
अंतर्गामी हृदयी प्रगटून । वदवितां अन्य नसे
समर्थावीण । साक्षी चेता केवळ निर्गुण । प्रज्ञान
आनंद ब्रह्मस्वरूप ॥ लोह लागतां परिसासी । तें
सुवर्ण होय शीघ्र वेगसे । परतु आपणासम
लोहासी । परिसाचेचि करखेना ॥ ’ (१:४०-४५)

मराठी श्रयकार प्राचीन परंपरेत काव्यरचना
करताना स्वतःविषयी फारसा विस्ताराने उल्लेख
करीत नाहीत. परंतु वामनबोवांनी मात्र स्वतःची
माहिती पहिल्याच अध्यायात दिलेली आहे.
स्वतःच्या कुळाचे वर्णन करताना वामनबोवा
लिहितात, ‘दक्षिणेत महाराष्ट्र देशीं । अहमद-
नगरनिवासी । नगरकर बंध म्हणती जयासी ।

घारण्य गोत्री यजुर्वेदी ब्राह्मण ॥' (१७६) या घराण्यातील कोणी श्रवक नावाचा एक सत्पुरुष वाल्मीकि तथा वामोरी नावाच्या गावी स्थिरावले या श्रवक वंशाचे पुत्र विठ्ठल ज्योतिर्विद्य होते विठ्ठलाचे पुत्र रावजी भट्ट या थोर कुळात श्रवकदेवर गिरिजाकांत प्रमुख देवता असून श्रीसप्तशृंगनिवासिनी जगदंबा प्रणवरूपिणी आदिमाया कुलस्वामिनी होती रावजीभट्टाचे चिरजीव ग्रथकार वामनबोवा होत श्रोत्यांना वदन करून झाल्यावर आपल्या ग्रथाचे नाव, त्याचा विषय इत्यादिविषयी सांगताना ते म्हणतात, 'ऐसे सर्वनाचे आज्ञानुसार । ग्रथ आरभिला गुरु-लीलामृत सागर । सत्सकल्पसिद्धिप्रदातार । पूर्ण करील त्याचा तो ॥' श्रीगुरुलीलामृत । 'ग्रथाचे नाम ठेविले प्रख्यात । गुरुशिष्य-सवादरूप अद्भुत । श्रुतिशास्त्रसमत असे हा ॥ कर्म उपासना वैराग्य भक्ति ज्ञान । राजयोग हटयोगादि साधन । अनेक विषयप्रतिपादन । अत्रिनदन करविता ॥' (१११९-२१) साधनचतुष्टय, अनुबध्चतुष्टय निरोपून झाल्यावर कवीने सस्कृतच्या सदर्भात मराठी भाषेची महती वर्णन करताना एकामागून एक असे सरस दृष्टान्त दिले आहेत कवीने म्हटले आहे-

'ग्रथभाषा प्राकृत म्हणून । कटाळतील विद्व-ज्जन । तथापि एकचि अर्थानुसधान । सस्कृत-प्राकृती जाणाये । दोन्ही चरणी एक गति । एक क्रिया आहे दोन्ही हाती । एक शब्दनाव द्वय श्रवणाप्रति । द्वय अधरपुटी एक शब्द निषे ॥ एक दृष्टी दोन्ही नयनी । एक अर्थ भाषा दोन्ही । लौकिक वैदिक उभयवचनी । उदक पाणी अर्थ एक जंसा ॥ वाकडा दिसे कृष्ण श्वेत उज्ज । परी गोडी असे सर्वांगी सुरस । शर्करेचे वृदावन सक-ळास । कडू न लागे कदापि ॥ समुद्री भरले जरी क्षारोदक । ते उज्जकाली मेघमडली सस्कार-पूर्वक । असुनि पर्जन्यकाली सुखकारक । मधुर रचिकर होऊनि वर्षे ॥ समुद्री भरले क्षारोदक ।

परी त्यातून रत्ने मौक्तिके अमोलिक । निघती कंशी सुंदर देख । तैशी प्राकृती शब्दार्थरत्ने मुक्तादि ॥ मधुमक्षिका मुखातील मध । मृग-नाभीतील घेती कस्तुरी सुगंध । देवादिकांसि प्रिय असे शुद्ध । तैसे प्राकृत रसिकासि ॥ काकविण्टेचे होती पिंपळ । परतु पूजिती प्रेमे सर्वकाळ । तैसे प्राकृत सस्कृत निवळ । शब्दार्थ, फळ एकचि आहे ॥ ईश्वरे सस्कृत निर्माण केले । आणि प्राकृत चोरानी आणिले । ऐसे बोलणेंच अप्रशस्त ते भले । समदर्शी न मानिती कदा ॥' (११६९-७७)

दुसऱ्या अध्यायात वामनबोवानी दत्तजन्माची कथा सक्षेपाने पण यथासांग वर्णन केली आहे ब्रह्मा, विष्णू व महेश या अतिथीची इच्छा जाणून महासती अतसूयेने पतीचे ध्यान केले आणि 'निज देवता तीर्थ करून । अतिथीवरी केले सिचन । तव ते तात्काळ वाळे तीन । गोजिर-वाणी जाहली ॥ विगतवसन होऊनी सती । घेतली बालके अकावरी । तो स्तनी दुग्धधारा सुटती । मग ते पाजिती लेकरा ॥ वारवार आलिंगन । करी पुत्रमुखधुवन । देव म्हणे नयाचे वरप्रदान । सफल झाले आम्हाते ॥' (२१२४-२६) अन-सूयात्मज दत्तात्रेयाचे मग सर्व देवानी, ऋषींनी व मुनींनी कौतुक केले 'सुरयरादिकांच्या स्तन्या । आल्या वदनार्थ अनसूया । ऋषिपत्न्यादिक दत्ता-त्रेया । ओवाळिती सप्रेमे ॥ गोदावरी यमुना सरस्वती । तुंगा कृष्णा भागिरथी । नर्मदा सिंधू सकल अपापती । स्नान घालिती दत्तात्रेया ॥ तापी मही कावेरी भीमा । प्रवरा गोमती भामा । सुगंधित उज्ज जले गुरुपोत्तमा । स्नान घालिती आनंदें ॥ नेववेत्ते सकल विद्वज्जन । पंडित आचार्य ब्रह्मावादिन । मुक्त भुमुक्षु विषयी येऊन । घालिती लोटागण शरणत्वे ॥ . मंगल वाद्ये वाजती । बदीजन सद्यशा गाती । ब्रह्मांडातर्वाहधवर्ती । परमानंद व्यापिला ॥ गुरुदत्त नामाचा गजर । स्तुति करिती सुरासुर नर । नमस्कार जयजय-

कार। विश्वाकार भरलासे ॥ धन्य धन्य पतिव्रता
निरुपमा । त्रैलोक्य धावले ऋषिआश्रमा । पुष्पे
वर्पंती अपूर्वं महिमा । नियमागम गर्जंती ॥’
(२१९९-२०७)

‘श्रीगुरुलीलामृत’ ग्रंथात मुख्यत्वेकरून दत्ता-
त्रयातरी स्वामी समर्थ अक्कलकोटनिवासी याच्या
लीलाचे वर्णन असल्याने सबंध विसाव्या अध्या-
यात अक्कलकोट या स्थानाचे माहात्म्य निवेदन
केले आहे श्रीगुरुसमर्थ स्वामीच्या निवासाने या
गावास पुण्यभूमीचे महत्त्व प्राप्त झाले या क्षेत्राचे
माहात्म्य वर्णन करताना वामनबोवानी म्हटले
आहे, ‘अक्कलकोट पंचनोशात । प्रत्यक्ष पूर्णब्रह्म
सनातन सचरत । लीलाबिहारी श्रीभगवत ।
यतिवेषधारी नादतसे ॥’ ‘अक्कलकोट’ शब्दाचा
अर्थ आता । परिसा श्रोते सज्जन तत्त्वता ।
यथामति शब्दाची सार्थकता । बोलू सर्वांसि
कळावया ॥ ‘अक्कल’ शब्दार्थ करा श्रवण ।
बुद्धि मति प्रज्ञा उपदेश इच्छा ज्ञान । भगवत्
सत्कार समति विचार स्मरण । अभिप्राय अत-
करणादिक ॥ मनीषा प्रेक्षा धी घिपणा । चित्
सवित् प्रतिपत् जप्ति चेतना । उपलब्धि इन्द्रियाने
समजणे जाणा । अनेकार्थ अक्कलेचे ॥ आता
‘कोट’ शब्दार्थ ऐका ते ॥ ज्याच्या सभोवती
तटबंदी केली असते । सर्व वाजूनी सरक्षणार्थ
वेष्टिले असते । द्वारे ठेवून लहान मोठी ॥ कोश
गड दुर्ग मिला आवरण । प्रवार आणि कुपण ।
मृत्काष्ठ दगड वटकादिक करून । असलेले सर-
क्षण ग्रामादिकासी ॥’ (२०६१-६६) अशा
प्रकारे अक्कलकोटाचा भौतिक व पारमार्थिक
अर्थ सांगून ग्रंथकाराने तेथील अनेक तीर्थक्षेत्रा-
चीही माहिती दिलेली आहे ‘दत्तात्रेय स्वामी
स्वयंप्रकाश । त्याचा अक्कलकोटी होताचि प्रवेश ।
समस्तासी मुख अर्थ आरोग्य यश । लाघलें सहज
सुफलित ॥’ (१३२) अशा शब्दात ग्रंथकाराने
अक्कलकोटचे माहात्म्य सांगितले आहे

श्रीगुरुलीलामृत

(श्रीअक्कलकोट स्वामीचे चरित्र-श्रीआनंद
भारती महाराजकृत)

दत्त सांप्रदायिकात आणखी एका ‘श्रीगुरु-
लीलामृत’ची पारायणे केली जातात साष्टीचे
श्रीआनंद भारती (समाधिकाल शके १८२३)
यांनी अक्कलकोटनिवासी स्वामी समर्थाने चरित्र
एकवीस अध्यायात सक्षेपाने वर्णन केले आहे
‘हरिभक्त प्रश्नकर्ता । आनंदभारती निवेदिता’
अशी या ग्रंथाची भूमिका असून ग्रंथात
प्रामुख्याने अक्कलकोटनिवासी स्वामी समर्थाने
चरित्र वर्णन केले आहे हा ग्रंथ गोपाल शर्मा
तथा हरिभक्त नावाच्या सत्पुरुषाने आनंद
भारतीच्या प्ररणेने आणि आशीर्वादाने लिहिला
जमा महादेव अशी नावे ग्रंथकर्त्याच्या माता-
पित्याची होत कोकणातील कोलशी नावाच्या
गावातील विद्वासाच्या वशात गोपालशर्माचा
जन्म झाला याचे सद्गुरुनाथ आनंदभारती होत
‘अनुग्रही सद्गुरुमूर्ती । स्वामी माझा आनंद-
भारती । नमस्कार असो त्याप्रती । बारवार
साष्टांग ॥’ (२११४५) असा त्याने आपल्या
सद्गुरुवद्दल उल्लेखही केलेला आहे. हरिभक्त
प्रश्नकर्ता व आनंदभारती उत्तरदाता, अशी
ग्रंथाची भूमिका असल्याने ग्रंथ-वस्तुत्वाचा मान
आनंदभारतीकडेही जातो

या ग्रंथास प्रारंभ शके १८१७ मध्ये झाला,
आणि ‘परी नमनाध्याय पहिला । होवोनि काय
तो एकला । पडू वर्षे बाल मेलाला । ग्रंथ राहिला
तेंसाची ॥’ सहा वर्षांचा काळ लोटला ‘मग
अठराशें तेवीस साली । श्रवण मासारमकाली ।
ग्रंथ पुन लाविला चाली । मोह अवधा निर-
सोनी ॥’ परंतु पुढे पंधरा अध्याय लिहून होताच
सद्गुरुआनंदभारती समाधिस्थ झाले ‘परि मम
सुदुर्दैवे । मध्येच का न विघ्न यावे । चपापळीस

सद्गुरुरावे । देह नश्वर त्यागिला ॥ काय त्याच्या मना आले । सद्गुरु आमहा सोडोनि गेले । परी साक्षात्कारे भरले । असती जगतामाझारी ॥ ' (२११११-१२) त्यानंतर पुन. शके १८२४ मध्ये आपाढ महिन्यात लेखन चालू झाले. 'इतक्यात सद्गुरु दयाघन । झाले मन्मनी अवतीर्ण । पूर्ण करोनि समाधान । ग्रथ पुढती चालविला ॥ मग त्या काय उघीर । आपाढ मासीच गुरुवार । कृष्ण एकादशीच सुंदर । पूर्ण केला शुभदिनी । ' (२१११५-१६)

एकवीस अध्यायात सद्गुरुच्या लीला वर्णन केल्या असल्याचा स्वानंदवर्णन करताना ग्रथकार म्हणतो, 'अध्याय झाले एकवीस । सद्गुरुलीला वर्णिल्या सरस । की पारिजातक पुष्पेच बहुवस । घेवोत सुवास भक्तजन ॥ की एकवीस कोस्तुभ-मणि । माला वनविली ओवोनि । आत्माराम सकळजनी । त्यासी अर्पिली सद्भावे ॥ की एकवीस मोदक । मंगलकर्ता विनायक । चिन्मय विभूती सम्यक । त्यासी अर्पिले भक्तीने ॥ की पक्वान्ने एकवीस । प्रपच क्षुधा लागली ज्यास । तया श्रवण भोजनी सरस । तच्छमनार्थ वाढिली ॥ की एकवीस सुधाघट । मायाभूती प्यावे घटघट । ऐसे हे गुरुलीलामृत । पावन करो सर्वांसि ॥ ' (२१:११७-२१)

या 'गुरुलीलामृत' ग्रथातही परंपरेनुसार प्रथमाध्यायी गजानन, प्रकृतिपुरुष, सतसज्जन, सद्गुरु, मातापिता इत्यादीना वदन आहे दुसऱ्या अध्यायात आनंदभारतीच्या प्रेरणेने दत्तजन्माचे आख्यान आले आहे तिसऱ्या अध्यायात श्रीपाद-वरलभाख्यान व चौथ्यात प्रदोषव्रतमहिमा हे विषय आले आहेत. पाचव्यात व सहाव्यात श्रीनृसिंहरस्वतीचे चरित्र सांगून सातव्यात ग्रथकाराने वसाप्पाचे आख्यान रंगविले आहे. यानंतर दत्तावतारी अक्कलकोटनिवासी स्वामी समर्थाच्या लीला भक्तिभावाने वर्णन केल्या आहेत. भजनीबोवा, विष्णुबोवा ब्रह्मचारी,

वैश्य राघवणा, किमयावर स्वामी, अलकापुरीचे नृसिंह यती, मुमुक्षू यवन, जाधव भक्त, चिंदवर दीक्षित, बाळाप्पा, स्वामीसुत इत्यादींच्या कथांच्या सदभर्ति स्वामी समर्थाच्या गुणलीलाचे वर्णन या ग्रथात भक्तिभावाने आलेले आहे अशा रीतीने या संक्षिप्त ग्रथात स्वामी समर्थाच्या लीला आलेल्या आहेत 'सद्गुरु दोनाचो माउली । तिणेचि माझी हौस पुरविली । ग्रथमाला पूर्ण झाली । ती म्या अर्पिली सद्भक्ता ॥ करावयां दोनोद्वार । झाला श्रीदत्तावतार । निमूर्ती विधि हरिहर । एकरूपे अवतरल्या ॥ द्वितीय अवतार महीवरती । श्रीदत्तराज योगी घेती । श्रीपाद श्रीवल्लभयती । नाम साजे तयासी ॥ तृतीय अवतार करजग्राभी । नृसिंहरस्वती स्वामी । भ्रमण करोनि अनेक घामी । दीन भक्ता उद्धरिले ॥ मग काही कालापर्यंत । कर्दलीवनी राहिले गुप्त । लक्षोनिया उत्तरपथ । जाते झाले कालातरे ॥ स्थल देखोनि एकान्त । काही काल समाधिस्य । राहोनि भ्रमण करीत । अक्कल-कोटामासारी ॥ अनुग्रही सद्गुरुमूर्ती । स्वामी माना आनंद भारती । नमस्कार असो तयाप्रती । वारवार साष्टांग ॥ ' (२१:१४३-४९) अशी दत्तावताराची परंपराही येथे स्पष्ट झालेली दिसते

या ग्रथाच्या पठणाची फलभुतीही इतर सांप्र-दायिक ग्रथाप्रमाणेच आहे स्वामी समर्थाच्या प्रेरणेने या लीला वर्णन केल्या आहेत, अशी खात्री ग्रथकारानेच दिलेली आहे 'करते करविते स्वामी समर्थ । त्याणीच वदविला हा ग्रंथ । तो तव हस्ते लिखित । त्यानीच केला जाण पा ॥ सद्गुरुलीला श्रवण पठण । जे जे करतील भाविक जन । त्याची तळमळ निरसून । सुखे तरतील भवाव्धी ॥ आधिब्याधि होतील हरण । इहलोकी सौख्य पूर्ण । भोगोनि आत्मसाधनी जाण । होईल गती गुरुरूपे ॥ ग्रथपठण प्रतिदिवशी । करिता सद्गुरु स्वयं त्यासी । साक्षात्कार दाऊनि मानसी ॥

शांती बीजं रोपिती ॥ करितां ग्रंथ पारायण ।
त्यावरी संकट-कैसेंद्री दारुण । आलें तरी तें
निश्चयें करून । होईल निरसन तात्काल ॥ गुरु-
लीलामृत ग्रंथ । नित्य पूजोन पठण करित ।
त्याचा सखा सद्गुरुनाथ । क्षण न विसंवे तयासी ॥'
(२१:१६-१०१)

श्रीदत्तमाहात्म्य

धो. प. प. वासुदेवानंद सरस्वती, टेंबेस्वामी
महाराज यांनी शके १८२३ मध्येच लिहिलेला
'श्रीदत्तमाहात्म्य' हा आणखी एक प्रासादिक
ग्रंथ दत्त-सांप्रदायिकांना मोलाचा वाटतो. हा
ग्रंथ तयार होण्यापूर्वी 'दत्तपुराण' नावाचा
एक संस्कृत ग्रंथ स्वामी महाराजांनी लिहिला
होता. इ.पू. ५०० श्लोकांच्या या संस्कृत भाषेतील
ग्रंथाची ज्ञान, उपासना, कर्मयोग अशी तीन कांडे
आहेत. परंतु हा 'ग्रंथ प्राकृत जन नेणती' म्हणून
उपासनाकांडात्मक भाग त्यांनी 'श्रीदत्तमाहात्म्य'
या मराठी ग्रंथात वर्णन केला. या ग्रंथाचे ५१
अध्याय असून ओवीसंख्या ५५१३ पर्यंत आहे. दीपक
व त्याचे गुरू यांच्या संवादरूपाने असणाऱ्या या
ग्रंथात मुख्यतः कार्तवीर्य, अर्जुन, अलर्क, आयू,
यदू इत्यादींची चरित्रे, नवविद्या भवतीचे महत्त्व,
योगमार्ग, उपासना इत्यादी विषय प्रामुख्याने
आले आहेत. दत्तात्रेयांच्या चौवीस गुरूंचेही
विस्ताराने वर्णन 'श्रीदत्तमाहात्म्य' या ग्रंथात
आहे. या ग्रंथाच्या रचनेचा हेतू सांगताना स्वामी
महाराज म्हणतात, 'जगदुद्धारायें परमेश्वर ।
अग्नीच्या घरी घरी अवतार । त्याच्या चरिताचा
विस्तार । वर्णिता सुंदर पुराणी ॥ तत्सार दत्त-
पुराण । आट सहस्र निरूपण । तें अपरिचित
गोर्वाण भाषण । प्राकृत जन नेणती ॥ म्हणोनि
हा ग्रंथारंभ । ह्या योगे उमजेल स्वयंप्रभ ।
भक्तवत्सल पद्मनाभ । चित्तक्षोभहर्ता जो ॥
श्रीदत्तपुराणाचे तीन भाग । ज्ञानोपासना
श्रीदत्त....१५

कर्मयोग । त्यांतील उपासनाकांड भाग । ईश्वरा-
नुराग दावी जो ॥ जेथें कार्तवीर्याचें आख्यान ।
अलर्काचें विज्ञान । आयुयदूचें उद्धरण । हेचि वर्णन
मुख्यत्वे ॥' (१:७-११)

नवविद्या भक्ती, अनसूयेचे मात्प्रत्य व तिला
मिळालेले वरदान, दीपक व वेदघर्म याचा संवाद,
श्रीदत्तस्वरूप व दत्तलीला यांविषयी दीपकाची
जिज्ञासा, ज्ञानी पुत्र व त्याचा अज्ञानी पिता
यांची कथा, कौशिकपत्नी सतीची कथा, अन-
सूयेस देवांनी दिलेले वरदान, मांडव्य ऋषी व
यमघर्म यांचा संवाद, दत्तजन्म, दत्तप्रभूंच्या
वाललीला, कार्तवीर्यार्जुनकथा, सूर्यव्रत व अनंतव्रत,
कार्तवीर्याचे वैराग्य, गर्गमुनीकृत दत्तमाहात्म्य,
अर्जुनाचे श्रीदत्ताश्रमी गमन, अर्जुनाची परीक्षा व
त्यावर दत्तकृपा, त्याचे वैराग्य, श्रीदत्तकृत उपदेश,
इंद्रबृहस्पतिसंवाद, शिल्पशास्त्रज्ञ व कामशास्त्रज्ञ
यांच्या कथा, मंत्रशास्त्र, विष्णुदत्ताची कथा,
कर्मविपाकशास्त्रासंबंधी हरिदामा विप्राची कथा,
तंत्रशास्त्र, गर्भवासादी दु.खांचे वर्णन, ब्रह्मनिष्ठ
पुत्रास विष्णुदत्तांनी केलेला उपदेश, महावाक्यार्थ-
विचार, अष्टांगयोग, जीवन्मुक्ताचा व्यवहार,
गांधि राजा व ऋचीक ऋषी यांचे चरित्र,
जमदग्नी व विद्वाभिन्न यांची उत्पत्ती, परशुराम-
जन्म, परशुरामकृत रेणुकावध व पुनर्जीवन,
अर्जुनाकडून जमदग्नीच्या कामधेनूचे अपहरण,
रामार्जुनयुद्ध, अर्जुनाचा पराभव, परशुरामाची
सौर्ययात्रा, जमदग्नीचा नाश, रेणुकेचा शोक,
क्षत्रियह्ननाची रामप्रतिज्ञा, परशुरामाचे श्रीदत्ता-
श्रमात आगमन, श्रीदत्त-रेणुकासंवाद, रामा-
वर दत्तकृपा, रेणुकामातेचे सहगमन, रेणुका-
मातेचे पुनर्दर्शन, रामकृत क्षत्रियसंहार, श्रीदत्ता-
ज्ञेने रामाचा चिपळून येथे गुप्तपणे निवास,
श्रीरेणुकामातेची महती, अलर्काचे विस्तृत चरित्र,
दत्त व अलर्क यांचा संवाद, कर्मयोग, अष्टांग-
योग, अष्टमहासिद्धी, ध्यान व समाधी, नादा-
भ्यास, प्रणवोपासना इत्यादींचा अलर्कास उपदेश,

आयुराजाचे चरित्र, यदूचे विस्तृत चरित्र, चोवीस गुरूचे वर्णन, अशा काही मुख्य विषयांचे विवेचन 'श्रीदत्तमाहात्म्य' या ग्रंथात असल्यामुळे दत्तभक्ताना तो अतिशय प्रिय वाटतो

स्वामी महाराजाच्या या रसाळ व तत्त्वपूर्ण ग्रंथाची भाषा अतिशय सोपी व प्रासादिक आहे. आबालवृद्धांना व स्त्रियांना दत्तस्वरूप-वर्णन सहज समजेल व बोध सहज मनात ठसेल अशी या ग्रंथातील ओव्याची रचना आहे. नवमास पूर्ण लोटल्यानंतर दत्तात्रेयाचा जन्म झाल्याचा प्रसंग वर्णन करताना ग्रंथकार लिहितात, 'मार्ग-शीर्ष पौर्णिमेसी। बुधवारी प्रदोष समयासी। मृगश्रवणी शुभ दिवसी। अनसूयेसी पुन झाले ॥ तब अनिरुपी येऊन। पाहीन म्हणे पुनवदन। तो अकस्मात् निर्मूर्ती पाहून। विस्मित मन जाहला ॥ माला कमडलु अघ करी। डमरू त्रिशूल मध्यकरी। शखचक्र ऊर्ध्वकरी धरी। भक्तकंवारी निर्मूर्त्यात्मक ॥ कापाय बस परिधान। विभूतीचे लेपन। मस्तकी जटा मडन। वात्सल्यरसायन घाम जें ॥' (३३८-४१) हे दत्तप्रभूचे सुयक व रेखीव वर्णन मनोह्रादक आहे. अनसूयेचे स्तनपान करून निर्मूर्तीला आलेली तृप्ती वर्णन केल्यानंतर दत्तप्रभूचा नामकरण समारंभ झाला आहे 'पाळणा बाधूनी स्वच्छंदे। वाळा निजवूनी गातसे' असे सांगून अनसूया माता जो पाळणा म्हणते तो पाहण्यासारखा आहे

जो जो जो जो रे परात्परा ।

भजयाच्या माहेरा ॥ घृ० ॥

सह्याद्रीवरि जो । अनिसुत ।

अनसूयाजठरात । प्रगटुनि विरूपात ।

हो दत्त । तारिल जो निजभक्त ।

जय जगदुदारा । उदारा ।

भक्ताच्या माहेरा ॥ जो जो जो जो रे ॥

प्रह्लादा देवी । विज्ञान ।

येता अर्जुन शरण ।

सिद्धी देऊन । उदरून । स्वपदी देशी स्थान ।

अलंक यदुतारा । योगिवरा ।

भक्ताच्या माहेरा ॥ जो जो जो जो रे ॥

दत्तप्रभूचा जन्म, त्याचे बालपण, त्याच्या बाललीला याचे मोठे हृद्य चित्रण स्वामी महाराजांनी केले आहे 'यज्ञयाग जमाला । अद्यापि न देती तृप्तीला । सतीस्तनपाने तयाला । ढँकर आला तृप्तीचा ॥' (३७३) या एका ओळीत अनसूयामातेची महती वर्णन केली आहे दत्तप्रभूच्या बाललीलाचे वर्णन मोठे वहा-रदार आहे 'बोलोनि बोंबडे बोल । मुग्ध चेष्टा करी केवळ । मुक्या करी जो वाचाळ । त्याचा खेळ काय हा ॥ जो वागवी पागुळा । तो अडखळे वेळोवेळा । विश्वाधार तो अनसूयेच्या गळा । मिठी घाले लवलाहे ॥ ज्या ज्या वाळलीला सकळ । दावी मतेसी करून खेळ । जमवूनी मुनीचे वाळ । स्वयें खेळे त्यासवे ॥ अनसूया बोलावी भोजनार्थ । नये गुतूनी क्रीडार्थ । माता घरावया येत । धुधुधु धावत जातसे ॥ माता पाठी लागता । योग्या अगम्य तो न ये हाता । तिची देखोनी थातता । तिच्या हाती येई स्वयें ॥ ब्रह्माडे ज्याचे उदरी । त्याला धरी कमरेवरी । न्हाणूनि बैसविता मदिरा । मृत्तिका शरीरी पाखी दत्त ॥ शखवूनि नाना लीला । हयें देई मातापितराला । भक्तवशता दावी जगताला । जे एकला असण ॥' (३८३-८९) या व्यापक अशा योगीश्वराचे वर्णन करताना स्वामी महाराज लिहितात, 'ज्याचे नित्य गंगास्नान । माहुरी करी शयन । सह्याद्रीवरी आसन । करी ध्यान गाणगापुरी ॥ कुरुक्षेत्री आचमन । घोषेश्वरी जाऊन । करी जें भस्मधारण । सध्यावदन वऱ्हाडी ॥ कोल्हापुरी भिक्षाटन । पाचाळेवरी जाऊन । नित्य वरी भोजन । विचित्राचरण तयाचे ॥ पडरपुरी जाऊन । नित्य मुगध लेवून । पश्चिम सागरी येऊन । वरी अर्थदान सायकाळी ॥ जो जो वरील स्मरण । त्या त्या देई दर्शन ।

व्यापिले जेणे त्रिभुवन । असो नमन तत्त्वरणा ॥
ज्याची लीला ऐकोन । तृप्त होती कान मन ।
त्याला कोण का नमन । न करील जनमान्य
जो ॥ जो मायाध्यक्ष होऊन । करी जग उत्पन्न ।
त्याचे करी पालन । जो स्वयं उदासीन निगवं ॥
ब्रह्मरूपे उत्पादक । विष्णुरूपे पालक । रुद्ररूपे
सहारक । करी एक तो सर्व ॥ तो भक्तीचा
भुक्ता । भक्ताधीन राहिला । अंतर न देता
भक्ताला । खेळ मला करी तो ॥' (४:८३-९१)

अशी दत्तप्रभूची अनेक मनोहर वर्णने श्रीदत्त-
माहात्म्य ग्रंथात आढळतील 'कोटी कदपं
गाळूनी । मूर्ती ओतिली वाटे मनी । मद हास्य
दिसे वदनी । पाहता मनी हर्ष होय ॥ आजानु-
बाहू सुरेख । पहाता डोळा होय सुख । दृष्टी
चिकटे सविवेक । सेवा चौख रूपाभूत । प्रफुल्ल
कमलवदन । वाटे ध्यावे चुवन । शरीर परम
शोभन । वाटे आलिंगन दृढ ध्यावे ॥ दिसे दिगंबर
मूर्ती । परम गोजिरी आकृती । तेयोनि न फिरे
मागें वृत्ती । जेवी शशी योगियाची ॥' (६:१६-
१९) हे सुरेख वर्णन नमुनेदार आहे माहुरास
परशुरामाने 'तुलसी उदुवराश्वत्य । पलाश
विल्व शमी वट । याही आश्रम घनदाट । फल-
पुष्पलतावेष्टित जो ॥' आश्रम पाहिला त्यातील
अवधूत कसा होता ? 'तेज पुज मूर्तिमत ।
वाटे साक्षात् अग्नी बी' असा हा अवधूत
'जटाजूट विराजमान । आजानुबाहु कमळ-
नयन । प्रफुल्ल कमळसे दिसे वदन । वाटे सदन
ते लक्ष्मीचे ॥ ज्याच्या शळा शळापरी । छाती
दिसे कपाटासरी । भोवत्याप्रमाणे नामीवरी ।
भक्तकैवारी थीदत्त जो ' ॥ (२३:४-५)
चोविसाव्या अध्यायातील जमदग्नी व रेणुका
माता याचे वर्णन असेच गोचर आहे 'पद्मासन
घालून । अग्नी भस्म चर्चून । जटाजूट बाधून ।
वसे समाधान जमदग्नि ॥ कठी रुद्राक्ष शोभती ।
गोमुखी धरुनी हाती । दृष्टी करुनी वरती ।
एकाग्र चित्ती ध्यान करी ॥ रुद्राक्ष कुडले

कानी । रुद्राक्ष भूषणे लेवूनी । वल्कलावर नेसूनी ।
अजिन पाधरुनी बसला ॥ वामभागी रेणुका
माता । सर्वांगरणभूषिता । दिव्य काती लावण्य-
सरिता । सौभाग्यभूषिता विराजे ॥ सुटे सुगंध
अगाचा । तेथें जमाव झाला ध्रमराचा ॥ पुन
दिसे तेजाचा । अधाकाराचा नाश करी जो ॥
नवें दिसती अर्धचंद्रापरी । दत्त झळकती
हिन्यापरी । तिच्या लावण्याची सरी । कोण करी
जयांत ? ॥' (२४:१५-२०)

'श्रीदत्त-माहात्म्य' या ग्रंथात अनेक ठिकाणी
प्रसंगानुरूप दत्तस्तुती वा दत्तप्रार्थना अतिशय
रसाळपणे आलेल्या आहेत आयुराजाने केलेली
एक दत्तस्तुती पाहू, 'तपश्चर्यादिके करुन ।
जो न होई प्रसन्न । तो भगवान अग्निवदन ।
मज प्रसन्न जाहला ॥ जो स्वभक्ताचा कैवारी ।
तो फळ दे माझे करी । त्याच्या वचनावरी ।
विश्वास धरी मी खास ॥ भगवद्भक्ता कैचे
दैत्य । हेचि सर्वासी मान्य । मी भक्त जनन्य ।
का वदान्य मज उपेक्षी ॥ मन्मति पालटली । की
मला भूल पडली । की काय चूक झाली । न
उभजली ती मला ॥ जो नानारूपधर । ज्याच्या
माहात्म्याचा पार । नेणती सुर-योगीश्वर । मी
पामर काय जाणे ॥ सहास्याम्बित मुख । ज्याचे
पाहता ही हरिख । तोचि देईल सुख । सर्व दुःख
बारुनी ॥ ज्याचा ब्रह्मादिका पार । न कळे
त्याला नमस्कार । असो तो सर्वेश्वर । बुख बूर
करो माझे ॥ जो ब्रह्मचि केवळ । तयाचे बहू
पदकमळ । तो करो प्रतिपाळ । दोष सकळ
बारुनी ॥ देवा विश्वेश्वरा दत्ता । साभाळी
आपुल्या भक्ता । तुझ्याविना ना आता । ह्या
आर्ता कोण पाळी ? ॥ तू सत्कुल विद्याघन । न
पाहसी तप आचरण । धरिता भावें चरण ।
शरण होसी निश्चित ॥ जे भले भले असती ।
ते पदोपदी चुकती । मी तरी भदमती । चुकलो
फिती वेळ नेणे ॥ आता भक्तवत्सला । पदरी
पेई मला । आर्त होऊनी तुला । प्रार्थी, मला

अभय दे ॥ तू देव अनंत । माझा काय पाहसी
अतः मी करिता आकाश । होऊनी आर्त ये
घेळी ॥ ही मति खचली आता । पुत्र आत्मा नष्ट
होता । आर्तावरी दृष्टी आता । करी दत्ता
दयाव्हे ॥ अभय दे मज आता । सर्वापराध जाता ।
क्षमा करी वा दत्ता । दुजा आता कोण
मला ? ' (४२ ९४-१०८)

यद्दृढ अवधूत याच्या भेटीनंतर अवधूताने
चोवीस गुरुपासून कोणत्या तत्त्वज्ञानाचा बोध
घेतला याचे मोठे तपशिलवार वर्णन श्रीवासु-
देवानंद सरस्वतींनी या ग्रंथात केले आहे चोवीस
गुरुपासून प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा बोध झाला
तर ? ग्रंथकर्त्याने अवधूताच्या मुखातून वदविले
आहे, ' ज्याचे मनन करिता । ब्रह्म तपजे तत्त्वता ।
निनिध्यासन करिता । साक्षात्कारता होईल ।

येथे परमात्मा उघड । अन्यत्र अवच्छेद । धेयें
प्रज्ञानाचे धिन्हाड । असे दृढ जाण तू ॥ ' (४६
७७ ७९) या चोवीस गुरुंचा थोडक्यात निर्देश
करताना अवधूताने सांगितले आहे, ' अनुक्रमें
करून । मागतो तत्त्वज्ञान । पहिला गुरु पृथ्वी
जाण । दुसरा पवन ती गुरु ॥ हे व्योम तिसरा
गुरु । चौथा उदक गुरु । पाचवा जाण अग्नि
गुरु । सहावा गुरु चंद्रमा ॥ सूर्य काळात्मा
सातवा गुरु । वषोत आठवा गुरु । नववा अजर
गुरु । दहावा गुरु समुद्र ॥ ती होय अक्षरा गुरु
पतंग । बारावा गुरु भृंग । तेरावा गुरु मातंग ।
मधु हा गुरु चौदावा ॥ मृग मम गुरु पद्यावा ।
मत्स्य गुरु सोळावा । पिंगळा वेद्या गुरु सद्यावा ।
गुरु अठरावा कुरर ॥ जो तीव्र मानापमान
चिंता । तत्परिहारावरिता । बालक गुरु
तत्त्वता । हा आता एकुणिसावा ॥ ककणकुमारीचे
विसावा गुरु । एवविसावा सर्प गुरु । वाविसावा
गुरु । सरपार जाण तू ॥ गुरु मम तेविसावा ।
पेसासार जाणावा । कोळी गुरु चौविसावा ।
शानाजंया पे मापासुनी ॥ ' (४६ ८७-९४)
यानंतर प्रत्येकापासून आपणास कोणता बोध

प्राप्त झाला याचे विस्ताराने वर्णन पुढील चार
अध्यायापर्यंत आलेले आहे

असा हा ' श्रीदत्त-माहात्म्य ' ग्रंथराज दत्त-
कथा, दत्तभक्तकथा, तत्त्वबोध इत्यादींनी समृद्ध
असल्याने सांप्रदायिकात त्याला महत्त्वाचे स्थान
मिळाले आहे ' तो हा परमात्मा श्रुतिगेय ।
नरसिंह सरस्वती दत्तात्रेय । परब्रह्म सन्निधान-
मय । निरामय अद्वितीय तो ॥ तोचि रची हा
ग्रंथ । निमित्तमान वासुदेव यैथ । श्रवणे पठणे
करवील स्वार्थ । हा यथार्थ भाविकाचा ॥ ' (१५-६)
या भूमिकेवरून या ग्रंथाची रचना
झालेली असल्यामुळे त्यामधील विवेचनास
तपस्येच्या पुण्याईचा व दिव्यत्वाचा स्पर्श झालेला
दिसतो ग्रंथाचा समारोप करताना हाच भावार्थ
व्यक्त करताना स्वामी महाराजांनी म्हटले आहे,
' विविध धर्मांनिवृत्त । ज्ञान-भक्ति-रसभरित । असे
हे श्रीदत्तचरित । मूर्तिमत ब्रह्म की ॥ ब्रह्म ते अरूप
असून । कोणा नये दिसून । करिता उपनिषदाचे
श्रवण । मनन ध्याने मग कळे ॥ मदा विशेष-
करून । नुमजे औपनिषदज्ञान । त्याकरिता हे
लेखन । करवी अग्निदन दयाळू ॥ ' (५१ १०४-
१०६)

भगवान् भविष्यवक्ताकडूनच हे प्रासादिक
लेखन झालेले असल्याने त्याची प्रार्थना ग्रंथकर्त्याने
पुढीलप्रमाणे ग्रंथाच्या शेवटी केलेली आहे ।
' श्रीविष्णो जगत्पालका । जय विघ्ने जगत्कारका ।
जय शम्भो जगत्तारका । चित्तहारका तुज नमो ॥
तू आर्य सरक्षक । तूचि अनार्य शिक्षक । तूचि
हे ग्रंथवीतुक । करविसी लोक तारावया ॥
परात्पर परज्योती । तूची परब्रह्ममूर्ती । कोण
जाणे तुझी गती । स्वयंज्योती तू श्रीदत्त ॥
विहार तुझा स्वभक्तहृदयात । तू भक्ताधीन
सतत । मी मागतो पसरून हात । ह्वा ग्रंथी
सतत साक्षिण्य ठेवी ॥ तून मदानुग्राहक । तूचि
वक्ता श्रोता पृच्छक । तूचि चालक भासक ।
होती ग्रंथग्राहक निर्भंस्तार ॥ वधी पद्मिनी

चोलाची भ्रमरा । कधी चंपक फिरवी भाषारा ।
घरुनि ह्या विचारा । एवढा पुरा केला लेख ॥ ’
(५१:१०७-११२) याप्रमाणे हा ओवीबद्ध ग्रंथ
शके १८२३ मध्ये सिप्रा नदीकाठी उज्जैन येथे
चातुर्मासात लिहिला गेला. ज्ञान, भवती, वैराग्य,
साक्षात्कार यांची मूर्तिमंत उतारपेठ म्हणजे
श्रीवामदेवानंद-सरस्वतीचा हा ‘श्रीदत्तमाहात्म्य’
ग्रंथ होय.

श्रीपंतगुरुचरित्र

दत्तभक्तांना पारमणासाठी उपयोगी होणारा
आणखी एक चरित्रग्रंथ म्हणजे वामन नरहर
कामतकृत ‘श्रीपंतगुरुचरित्र’ हा होय. या
ग्रंथात वेळगावजवळील वाळेकुंद्री येथील प्रख्यात
दत्तावतारी सत्पुरुष श्रीपंतमहाराज वाळेकुंद्रीकर
(शके १७७७-१८२७) यांच्या चरित्रलीलांचे
मधुर स्वरात पण ओवीवृत्तात केलेले गायन
आले आहे. शके १८४० मध्ये ‘श्रीक्षेत्रकदंलीपुरी’
श्रीपंत गुरुसन्निध साचारी । धोनुसिंह देव
आशीर्वादे निघाहीं । ग्रंथ कळसा पावला ॥ ’
(५४:७९) असा निवेदन स्वतः ग्रंथकर्त्यानेच
केला आहे. या ग्रंथाचे ५४ अध्याय असून ओवी-
संख्या सुमारे ६००० पर्यंत आहे. वामन नरहर
कामत हे श्रीपंतमहाराजांचे एक निष्ठावंत
शिष्य होते. शके १८२१ मध्ये त्यांना पंतांचा
अनुग्रह झाला. फारसे शिक्षण झाले नसताना
त्यांनी या ग्रंथाच्या लेखनास श्रीपंतांच्या
स्वप्नोपदेशावरून प्रारंभ केला. श्रीपंतवधू व
शिष्यमंडळी यांच्याकडून माहिती जमवून त्यांनी
या ग्रंथाची रचना केली. या ग्रंथात प्रामुख्याने
श्रीपंतमहाराजांच्या लीला वर्णन केलेल्या
असल्यामुळे वाळेकुंद्रीच्या या दत्तभक्तिशाखेतील
असंख्य भक्तांना हा ग्रंथ पारमणास उपयोगी
पडतो.

नेहमीप्रमाणे मंगलाचरण, गुरु व संतजन
यांना वंदन झाल्यावर ग्रंथकाराने श्रीपंतगुरुंच्या

अवतार-कथनास प्रारंभ केला आहे. श्रीपंतांच्या
वालंलीला, वालावधूत व श्रीपंत यांची भेट,
वालावधूतांचा श्रीपंतांना दिव्य बोध, संप्रदाय-
पीठावर श्रीपंतांची नेमणूक, श्रीपंतांचा विवाह,
गृहस्थाश्रम, नवविधा भक्तिविवेचन, माम-
महिगा-विवरण, घटस्थापना, नवरात्र व विजया-
दशमी यांच्या वास्तविक अर्थार्थ निरूपण, मंत्र-
महिमा, संतू शुरव, राणोजी पाटील, रंगोपंत
कुलकर्णी, कुष्णा घोरपडे, व्यंकटराव धाणेकर,
कल्लप्पा, मंगेशराव गुंजीकर, गोविंदराव मुतालिक,
नारायणराव संपगावकर, भीमराव पाटील, दादा
रावंत, श्रीपाद यादी, वसवंत ऊर्फ पुरप्पा
कुलकर्णी इत्यादी सद्भक्तांच्या चरित्रकथा,
श्रीपंतमहाराजांचा उपदेश इत्यादी विविध
विषयांनी हे श्रीपंतगुरुचरित्र समृद्ध बनून राहिले
आहे. ग्रंथकर्त्याचे शिक्षण बेताचे असूनही त्याची
भाषा प्रौढ, रसाळ व प्रसंगी काव्यमय बनली
आहे. आपल्या सद्गुरूंचे वर्णन करताना भारावून
जाऊन ग्रंथकार म्हणतो, ‘तूचि शांतीचा सागर।
भक्तिवैराग्याचे भांडार । भक्तजनाचें माहेर ।
दीन दयाळ अससी तू ॥ माउलीहूनि तू मायाळ ।
चंद्राहूनि तू शीतळ । गंगेहूनि तू निमळ ।
अवतार प्रेमाचा ॥ तुज चावया उपमा । न
दिसे आन पुरुषोत्तमा । तुझी तुजचि साजे उपमा ।
आनंदघना जगद्गुरु ॥....तू जी स्फूर्ति देशील
जाण । तेंचि एथें होतसे लेखन । मज शुद्धा-
शुद्ध व कळे पूर्ण । सर्वही करी तुजें तू ॥ ’
(१:६९-७४)

या पंतगुरुचरित्रात श्रीपंतांच्या चरित्रातील
प्रमुख लीला वर्णन केल्यानंतर ग्रंथाच्या शेवटी
ग्रंथकाराने पारमणाविधीचीही कल्पना दिलेली
आहे. आपणांस चरित्रलेखनाची प्रेरणा कशी
मिळाली हे सांगताना ग्रंथकार म्हणतो, ‘जो
शरणागता वज्रपंजर । निजदासांचा सहकार ।
सगुणरूपे जगदुद्धार । प्रकट झाले श्रीपंत ॥ ना भी
ना भी म्हणोन । न सांवरत धावे करुणाघन ।

दिव्यविभूति स्वकरें करोन । सर्वांगासी लाबितो ॥
 मुखी घालोनि किंचित । अभयकर मस्तकीं
 ठेवित । म्हणती आतां ऊठ त्वरित । व्याधी
 समस्त हरियली ॥ माझे चरित्रलेखन । करीं तूं
 आजिपासोन । तुज न वाघे आन विघ्न । मी
 निजागे रक्षितसें ॥ माझी ज्ञानकला शारंदा-
 सुंदरी । वसोनि तुझे जिव्हाग्रीं । ग्रंथ वदेल
 पवित्र परी । कलियुगी तारक जड-मूढां ॥' (५३:
 ९६-१००) आपण अज्ञानी, मूढ व मंदमती
 असूनही हा ग्रंथ गुरुकृपेने तयार झाला, याचे
 श्रेय सद्गुरूनाच अर्पण करताना ग्रंथकर्त्याने
 म्हटले आहे, 'माझे निमित्त करोन । शारंदा
 वर्णीं तुझे गुण । तुझी चित्कला आपण । लिहि-
 तसे स्वच्छ ॥ येथे सून-बाहुली वामन । जाणा
 श्रोते संतजन । सत्य सत्य सांगतो खूण । श्री-
 गुरूंची कृपा हे ॥ श्रीगुरुकृपा सर्व करीत ।
 परी माझा स्वभाव जड अत्यंत । प्रमाद होती
 बहुत । संतजनी क्षमा कीजे ॥ जैसा बुद्ध गंगेचा
 ओथ । पडे पृथ्वीवर सुरंग । परी भूतिकागुण
 संग । तैसा रंग होय त्याचा ॥ तेवी श्रीपंतगुरु
 सर्व करीत । परी मी अविवेकी मूढ अत्यंत ।
 प्रमाद पडले असती बहुत । वेह स्वभावें माझिया ॥'
 (५३:१०३-१०८)

श्रीदत्तचरित्रसार

श्रीदत्ताभक्तांना आवडेल असा आणखी एक
 ओवीबद्ध ग्रंथ आजगाव-सावंतवाडीचे श्रीदत्त-
 दास पि. गो. नातू यांनी इ.स. १८८९ मध्ये
 'श्रीदत्तचरित्रसार' या नावाने प्रकाशित
 केला आहे. या ग्रंथाचे ७७ अध्याय असून ओवी-
 सख्या ७७२१ पर्यंत आहे. ग्रंथातील विषय इतर
 गांप्रदायिक ग्रंथांप्रमाणेच आहेत. सृष्टि-उत्पत्ती,
 अग्नि-तापश्चर्या, दत्तदर्शन, अनसूयासत्त्व, श्रीदत्त-
 जन्म, प्रह्लादास दत्तदर्शन, श्रीदत्तांचे गुरु,
 वामनावतार, वेदसर्मा ब्राह्मणकथा, आयुराजा-

चरित्र, 'नहुषकथा, यदूस दत्तदर्शन, अलकास
 दत्तबोध, ध्रुवकथा, सहस्रार्जुनकथा, परशुराम-
 चरित्र, रेणुकाकथा, दत्तभार्गवसंवाद, राम व
 कृष्ण यांची चरित्रे, यदूस दत्तदर्शन, मत्स्येन्द्र-
 नाथ-गोरक्षनाथ- जालंदरनाथ- कानीफनाथ-
 शोपीचंद इत्यादींच्या कथा, श्रीपादवल्लभ व
 नृसिंहसरस्वती इत्यादींची चरित्रे, वामन पंडित,
 श्रीसमर्थ रामदास, एकनाथ, दासोपंत, चिदंबर
 दीक्षित, अक्कलकोटनिवासी स्वामी समर्थ,
 भाणिक प्रभू, आळंदीचे स्वामी नृसिंहसरस्वती,
 देव मामलेदार, रामानंद ब्रीडकर इत्यादी अनेक
 दत्तावतारांच्या व दत्तभक्तांच्या कथा या आधु-
 निक काळातील ग्रंथात श्रीदत्तदास विष्णू गोपाळ
 नातू यांनी वर्णन केल्या आहेत. शेवटी ७७ व्या
 अध्यायात ग्रंथकाराने श्रीसत्यदत्तव्रताची महती
 वर्णन केली आहे.

पारंपारिक पद्धतीप्रमाणे ग्रंथारंभी श्री. नातू
 यांनी गणेशादी देवतांना वंदन करून सद्गुरूंची
 प्रार्थना केली आहे. विधी, हरी, हर यांच्या
रूपात असलेल्या दत्तस्वरूपाला वंदन करताना
ग्रंथकार म्हणतात, 'सत्त्व रज तम त्रिगुण ।
दत्तचंद्र दुर्वास वनून । दत्तनगर काया धरून ।
रक्षितां भक्तां प्रेमानें ॥ तुमच्या हातीं सर्व सत्ता ।
उत्पत्ति पालन संहारता । भिन्न भिन्न रूपें
दावितां । मागणें कल्याण करावें ॥ दत्तचरित्र-
सार ग्रंथ । परम पवित्र अमृतार्थ । अक्षरें असावीं
यथार्थ । तव कृपेनें दयाळा ॥ तुम्हांत नसे भेद
कांही । तुम्ही सर्व एकचि पाहीं ॥ नट नाना वेष
घेई । परी ती व्यक्ती एकचि ॥ संरक्षावें साधुजन ।
दुष्टां वळवून वा मर्दन । करावया लोककल्याण ।
अवतरून येतासां ॥ किती करावी तव स्तुती ।
नाही कळत मजप्रती । ग्रंथ-साह्याची ही
विनंती । लडिवाळणे करीतसें ॥' (१:२५-
३०) अग्नी ऋषीच्या आश्रमातील दत्तप्रभूचे
रेखीव व सुवक् दर्शन पहा. 'तीन शिरें व सहा
हात । माल सूर्यप्रभा दिसत । माला कमंडलु

असत । अधः हस्ती तयांच्या ॥ त्रिशूल डमरू मध्य करी । शंख चक्र वरच्या करी । सस्मित वाळ अधातरी । मुकुट तेजस्वी मस्तकी । अंगरखा अंगी हिरवा । जरीकाठी शोभे वरवा । ऋषि मुनी सिद्ध मेळावा । जटाधारी संगे असे ॥ चार वेद श्वान वाजूस । कामधेनूचा निकट वास । मनोहर दत्तभक्तांस । स्वयंप्रकाश मुढें दावी ॥ ’ (२.९६-९९)

अत्रिआश्रमात् जन्मास आलेला हा दत्तप्रभू अतिशय दयाळू व भक्तवत्सल असल्याचे वर्णन प्रयात आले आहे ‘असा हा दत्त गुरु प्रेमळ । भाव पाही सदा निर्मळ । पामरही तरे तत्काळ । अखंड प्रेम दत्त करी ॥ दत्त देव फार दयाळ । त्याचा अनुभव प्रेमळ ॥ एकमेव गुरुदेव दत्त । त्यांसी आवडे प्रेमळ भक्त । त्याचे रक्षण दत्त करीत । इहपरलोकी निर्धारि ॥ प्रसन्न होई दत्त दयाळ । श्रीगुरु दत्त फार प्रेमळ । भक्ता-भिमानी भक्तवत्सल । नसे कोणीही दुसरा ॥ ’ (३.८०-९०) चौथ्या अध्यायातील नारदकृत दत्तस्तोत्रांचा सरळ व सुलभ अनुवाद मोठा प्रासादिक आहे. सातव्या अध्यायातील प्रारंभी आलेला दत्तमहिमा सांप्रदायिकांना आवडेल असाच आहे. ‘श्रीदत्तचरित्रसार’ या ग्रंथाचा शेवट करताना ग्रंथकर्त्याने म्हटले आहे, ‘श्रीदत्त-प्रेरणा असत । त्यामुळें ग्रंथलेखन होत । सर्वां प्रेमें पाळिती दत्त । त्यांना नमस्कार असो ॥ श्रीसत्यदत्तव्रत कथापान । करून सुख समाधान । सद्भावना मनी ठेवून । ग्रंथ आदरे लक्षावा । विधायक इच्छा पुरती । पुण्यपापें जन्माची गती । तशीच होतीसे फलप्राप्ती । परंतु तारक दत्त गुरु ॥ श्रीनृसिंह गति दत्तावतारी । म्हणवी अमृतघट स्वीकारी । श्रीदत्तचरित्रसार करी । त्यानीच लिहविला हा ग्रंथ ॥ यय अनाम्य वर्पित । त्रैमूर्ती भगवान श्रीदत्त । स्वप्नी कृपा ग्रंथ दावीत । हा श्रीदत्तचरित्रसार ॥ ’ (७७:५४-५८)

महानुभावीय दत्तग्रंथ

श्रीदत्तसंप्रदायातील काही प्रमुख ग्रंथांचा आता-पर्यंत परिचय करून घेतला. हे ग्रंथ प्रामुख्याने सरस्वतीगंगाधराच्या गुरुचरित्राच्या परंपरेतील होते श्रीश्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वती यांनी जो संप्रदाय महाराष्ट्रात प्रवाहित केला त्याच्या आधारात बरील ग्रंथांची निर्मिती झाली सस्कृत पुराणातील दत्तस्तुती वा दत्तस्तोत्रे यांचे पठण महाराष्ट्रात घरोघरी होत असले आणि विविध आरत्या व अष्टके याचा निनाद आजही सर्वत्र होत असला तरी पारायणासाठी, अनुष्ठाना-साठी जे ग्रंथ वाचले जातात त्यांचा स्थूल मानाने आपण परिचय करून घेतला. आता आणखी काही दत्तग्रंथांची सक्षेपाने ओळख करून घेऊ. वारकरी पंथाचे प्रवर्तन ज्ञानेश्वर-नामदेवांनी ज्या काळात केले त्याही आधी सुमारे शंभर वर्षे श्रीचक्रधर नावाच्या एका थोर महात्म्याने महानु-भाव पंथाची स्थापना केली. या पंथाचे आदिकारण, मूळ प्रवर्तक श्रीदत्तचर असल्याने पंथीयांनी दत्त-वर्णनात्मक ग्रंथ तयार केल्याचे दिसून येते

या दृष्टीने पाहता खळोबासकृत सह्याद्री-वर्णन हा मराठी भाषेतील पहिला दत्तविषयक ग्रंथ मानावा लागेल. दत्तप्रभूच्या लीला ज्या सह्याद्रीच्या आश्रयाने झाल्या, त्या स्थानास प्रमाण मानून खळोबासांनी श्रीदत्तानेपाचे माहात्म्य गाइलेले आहे. या छोट्याशा ग्रंथात ५१७ ओव्या असून त्यातील सुमारे १८८ ओव्यात दत्तप्रभूचे चरित्र आले आहे. महानु-भावाच्या पंचकृष्णातील प्रथम अवतार श्रीदत्त होत. श्रीचक्रपाणी, श्रीगोविंदप्रभू, श्रीचक्रधर हे महानुभावी परंपरेप्रमाणे श्रीदत्तानेपाचेच अवतार होत. ‘या मार्गासि श्रीदत्तानेयप्रभू आदिकारण’ (सिद्धांतमूत्रपाठ, विचार १८५) असे खूह पंथप्रवर्तक श्रीचक्रधरानीच म्हटले आहे. महानुभावाचा हा दत्त एकमुखी असून तो देवता-

वताराऐवजी परमेश्वरावतार आहे, ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तीन देवतांनी अवतार घेतला असे महानुभाव मानीत नाहीत, तर प्रत्यक्ष परब्रह्म परमेश्वरानच अवतार धारण केला अशी त्यांची धृदा आहे. 'सह्याद्रिवर्णना'त म्हटले आहे, 'जो चैतन्या विसावा। सगळ देवतांचे परदेव। तो अवतरला जीवाच्या कणवा ऋषीवशी ॥ जो परब्रह्मचपवाचा कळा को दिव्य प्रमेचा पुतळा। ना तो सर्वसृष्टाचा एकवळा जीवदयेसी' (२१-२२) हा दत्त मागितलेले तर देतोच, पण अनाजित मुद्दा देतो 'तो हा पै कृष्णाकर जीवा दान-दाता उदारु। अनाजित दे चमतिकारु म्हणोनि दत्त बोलिजे ॥' (१४८) महानुभावाचा हा दत्त अवधूत वा सन्यासी असल्यामुळे वर्णधर्मा-तीत आहे

महानुभावाच्या श्रीदत्ताची अनेक पुज्य स्थाने असून सह्याद्रीवरील माहूर, पचाळेस्वर इत्यादी प्रमुख होत माहूर अथवा मातापूरजवळील पर्वत सह्याद्री म्हणूनच ओळखला जातो दत्तमातेचे गाय माहूर अथवा मातापूर असून सर्वतीर्थ, एववीरा रेणुवेचे स्थान इत्यादीच्या वर्णनावरोबर रचझासांनी २१ ते १८१ ओव्यापर्यंत प्रामुख्याने श्रीदत्तात्रेयाचे वर्णन केले आहे २१ ते १२६ पर्यंत श्रीदत्तमूर्तीचे वर्णन, १२७-१३१ दत्तवृत्त अष्टनास उपदेग, १३२ ते १३६ सह्याजुंगास उपदेग, १३७-१८१ परसुरामावर अनुग्रह, असा एकूण भाग दत्तात्रेयासवधात आलेला आहे पान्याच्या उरलेल्या भागात श्रीचण्णरचरित्र पर्वाने वर्णन केले आहे जवे १२७५ च्या गुमाराम लिहिल्या गेलेल्या या ग्रंथात श्रीचण्ण-पापीनमन, श्रीदत्तात्रेयनमन, मंगलचरण, श्रीरामनमन, श्रीगणार्जुननमन, श्रीमूर्तिवर्णन, दाशवृत्त य अष्टाभि उपदेग, महाराजुनाम दरप्रदान दयता व्यापृति, श्रीदत्तात्रेयमहिमा, महाराष्ट्रियं, परसुरामाग दत्तदर्शन इत्यादी महाराजा मयाभाग दत्तात्रेयामवधीत यात

आला आहे दत्तात्रेयाचा महिमा वर्णन करताना कवीने म्हटले आहे

✓ तैसा परमेश्वरु नव्हे अचिला
तो सकळ वैभवी आयिला
जेण मनुष्यवेप स्वीकारिला
जीवा अच्युत देत ॥ १४७ ॥
तो हा पै कृष्णाकरु
जीवा दानदाता उदारु
अनाजित दे चमतिकारु
म्हणोनि दत्त बोलिजे ॥ १४८ ॥
तो श्रीदत्तस्वामी साधावा
ऐसी जाणिव कैंची जीवा
जयाचा निरूपिता प्रभाव
वेद नेति म्हणे ॥ १४९ ॥
तो दानव देवतादाती
सदा स्तवीजे सुरगणी
तो नीडा करी ए मेदनी
श्रीदत्तरावी ॥ १५० ॥

खळोवासाच्या काव्यप्रतिभेचे खरे दर्शन श्रीदत्तप्रभूच्या मूर्तीच्या वर्णनात होते ग्रंथाचे नाव 'सोहाद्र-वर्णन', 'सह्याद्री-माहात्म्य', 'सह्याद्री-वर्णन', 'सह्याद्री-वर्णन' अशा विविध प्रकारांनी येते रसोत्कटता, अलंकार-विपुलता, कल्पनाविलास व वर्णनघातुर्ग या दृष्टीनीही हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. श्रीदत्त-प्रभूच्या मूर्तीचे वर्णन पाह्या पत्ते वाच्यमय व रेखीव आहे

1 जो चैतन्या विसावा
सगळ देवतांचे परदेव
तो अवतरा जीवाच्या कणवा
ऋषीवशी ॥ २१ ॥
जो चैतन्यपनवाचा लावण दीवा
अनीयज्ञ-आनंदमुळेवा
किं न्वयप्रवास अगद लाव्या
जीवाद्वारणाचा ॥ २३ ॥

किं अनसयागर्भंगनीं तापनाशकः

उदैला आनंदमृगांकु ।

त्रिभुवन धवळोता एकुः

तुप्त जीवचकोरां ॥ २५ ॥

ते श्रीमूर्ति चांपेगौरः

कवण वणवे सुंदर

जिएचें नांवचि उदारः

ते सगुण बोलों कैसी ॥ २८ ॥

जन्ही संघ्यारागाचे सदाः

काले विजेति जांदूनदा

तन्ही ते आंगकातिसीं कदाः

उपमूं न ए ॥ ३१ ॥

कनकगीरीचा गाभा सोळुनिः

वरि सूर्यप्रभा संचरीनि

बोप सारिजल घोंटाळुनिः

तन्हीं उपमा नव्हे ॥ ३२ ॥

घेडनि पद्मरागाचें तत्त्वः

काढुनि सोनेचांपेयाचे सत्व

कनक केतकीचीया दूती एकत्वः

किजेल जन्ही ॥ ३३ ॥

पाणि करुनि बोजुची खोटीः

परतीनि संघ्याराग एकवटी

पूर्णचंद्र वळपैल उटीः

तन्हीं सरि न पवे ॥ ३५ ॥

तया आति कळावुटीः

अस्ता जाए सेवटी

चकोरां उपवासू पाठींः

होए अंधकारू ॥ ३६ ॥

म्हणोनि दत्ताचिए चंद्रांगकांतीः

उपमा नाही श्रीजगतीं

जीवचकोरां नित्यतृप्तीः

मोहांघकारा ठावो नाहीं ॥ ३७ ॥

अमरावती जिल्ह्यातील नांदगाव संडेस्वर

पंथील डॉ. अण्णासाहेब अडसोड यांच्या कृपेने

कृष्णदासविरचित एक मोठा हस्तलिखित ग्रंथ

श्रीदत्ता....१६

‘श्रीदत्तविजय’ या नावाचा पाहाण्यात आला.

या ग्रंथाचे चौथीस अध्याय असून ओवीसंख्या

५७३६ पर्यंत आहे. ऋषिमत, पाराशरतंदन,

चंद्रोदर, मार्कंडेयपुराण, सिद्धयामळ, सह्याद्रि-

खंड, मार्तण्डपुराण, पद्मपुराण, विष्णुपुराण,

लिभपुराण इत्यादी विविध प्रकारची सामग्री

तपासून कृष्णदासाने हा ग्रंथ लिहिलेला दिसतो.

वदिकाश्रमवर्णन, अनसूयाख्यान, सुमतिआख्यान,

सोम-दुर्वासाख्यान, श्रीदत्ताख्यान, अगस्ति-

आख्यान, वारसे-मुंजवर्णन, जयविजयआख्यान,

देवल-आख्यान, रेणुका-आख्यान, सहस्रार्जुनवध,

मदालसाख्यान, अलकाख्यान, आत्मतीर्थमाहात्म्य,

गोरक्षबोध, अनसूयावरप्रदान इत्यादी अनेक

विषय या अप्रकाशित ग्रंथात आले आहेत. सती

अनसूयेचे पातिव्रत्य आणि दत्ताच्या बाललीला

यांचे मोठे मनोहर वर्णन कृष्णदासाने केले आहे.

पाळणा हालवीत अनसूया गात राहाते,

सृजन करीता धमलासी ।

सुखें नीद्रा कीजे जे परयेसी ॥

कवण सुष्ट कवण मीनीज मानसीं ।

न धरावें ऐसी संकामना ॥

हा मृगजळवत पसारा ।

सर्वे भीष्या जाण अवधारा ॥

जो जो जो जो रे जगदीश्वरा ।

सुखें साइत्रीवर नीद्रा कीजे ॥

तुंवा येद सृजीले सृष्टीसी ।

हा गर्व न धरी नीजमानसीं ।

त्यजोनि धंदा नृथापदीसी ।

अधुना मुखरासी नीद्रा कीजे ॥

म्हणोनि पाळणा घालोनीया ।

सुखेंचि हालवी आनसुया ॥

जो जो जो जो वाळा तान्हीया ।

सुखें सावया नीद्रा कीजे ॥

रजतमखीत तु मुरारी ।

मी सप्तसार म्हणोनी गर्व न करी ॥

प्रतिपाळक हे भ्रांत आंतरीं ।

तुवा मुरारी न वागवी की ॥

नीज प्रकृती आधीन होउनी ।

सुखें विचरत होतासी निजभुवनीं ॥

तें नित्यत्व नव्हे हे सत्य मानी ।

जो जो म्हणोनी हालवीतसे ॥

(४:१००-०५)

महानुभव पंथ व तत्त्वज्ञान यांचे एक अभ्यासक डॉ. वि. भि. कोलते यांनी महानु-
भावांच्या दत्तावताराचे वर्णन करताना वर
सांगितल्याप्रमाणे महानुभावीय दत्त हा
देवतावतार नव्हे, परमेश्वरावतार असल्याचे
आग्रहाने सांगितले आहे. 'महानुभाव दत्ताला
तीन देवांचा अवतार मानित नाहीत. पौराणिक
कल्पनेप्रमाणे अनसूयेच्या पोटी दत्त म्हणून
'विष्णूने' अवतार घेतला, ही गोष्टसुद्धा
महानुभावांना मान्य नाही... तो ब्रह्मा, विष्णू,
महेशाचा अवतार असल्याचे महानुभावांनी कुठेही
म्हटले नाही' (सह्याद्रिवर्णन : प्रस्तावना,
पृष्ठ ४८) डॉ. कोलते यांचे हे विधान मान्य
होण्यासारखे नाही. दत्तविजय या ग्रंथात, तो
महानुभावीय असूनही अनसूयास्थानप्रसंगी ब्रह्मा,
विष्णू, महेश या तीन देवांच्या अवतारांचेच
सविस्तर वर्णन केले आहे. पुढे वर्णन केलेल्या
'दत्तात्रयवाळक्रीडा' या महानुभावीय ग्रंथातही
अशाच तीन देवतांच्या अवतारांचे वर्णन दत्त-
जन्माच्या निमित्ताने आलेले आपण पाहाणार
आहोतच. 'श्रीदत्तविजय' ग्रंथ अनेक पुराणांच्या
आधाराने तयार झालेला असल्याने हिंदू परंपरेचा
प्रभाव याही ग्रंथावर फार मोठा आहे. ग्रंथाचा
समारोप करताना मराठी भाषेचा गुणगौरव
करताना कवीने म्हटले आहे; 'जे गुणग्राहीक
असतो विशेष । तयासी होईल परम हर्ष । एरासी
चाटेल मछर द्वेप । निदिती बहुवर्गे आइकां पां ॥
असो हे ग्रंथ यश दंड । प्राट्ये भाषा रस गोड ।

देशी भाषा वळले लाड । ते हचिकर कोडें कोण
भक्षते ॥ किंवा देवल वचन गिरिचें । प्राकृत्ये-
रूप जांबुवंदाचें । देशभाषा आळंकार कुशरीचे ।
ते श्रवणीं साच विराजविले ॥ की सह्याद्रव्रंड
कापिस मी म्हणे । विच्छीर्ण करोनी निर्मलें
वसन । ते स्वामिण करोनी प्रावर्ण । विशेषें
भूषण कां मी वर्णु ये ॥' (३४:११९-२२)

महानुभावीय संप्रदायात दत्त-माहात्म्य
सांगणारा व दत्तलीला वर्णन करणारा आणखी
एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. कोणा शारंगधर नावाच्या
कवीने सिध्यामळ प्रबंधाच्या आधारे आसित-
देवलांच्या संवादरूपाने सह्याद्रिवर्णन दत्त-
चरित्राच्या रूपाने केलेले आहे, या ग्रंथाचे नाव
'दत्तात्रयवाळक्रीडा' असे असून एकूण दहा
अध्यायांत ९२४ ओव्या आहेत. 'महदाचार्य
पटप्रतिष्ठित । भालोव पुरीचे महंत । गोविंदराज
नामे विख्यात । गुणी गुणवंत सकळांत ॥ तयांच्या
आज्ञेवरून । शोपेकुली ज्याचें जनन । गणू पुत्र
तोताराम जाण । ग्रंथज्ञोघन तेणें केलें ॥ तरी
नेणून दीर्घलघुता । ठेवावें अर्थावरी चित्ता ।
करावीसद्गुणग्राहकता । हेचि समस्त विनवणी'
अशी नोंद शेवटी ग्रंथज्ञोघकाने केलेली आहे.
ग्रंथ लहान असला तरी भाषा, वर्णनशैली आणि
रसाळपणा इत्यादी दृष्टींनी मोठ्या योग्यतेचा
आहे. प्रारंभी श्रीगुरू दत्तात्रेयांचे नमनच मनास
संतोष देणारे आहे. कवी लिहितो, 'जयजय
अगाधा निराकारा । जयजय बुधानंदा अपारा ।
जयजय कृपेचिया सागरा । आनंदभरा दातारा ।
निरंजन निर्मळ सदोदित । निराकार निराधार
निर्धूत । सन्निदानंद अच्युत । गुणातीत निरामय ॥
तो कृपेचा सागरू । सर्व कर्ता परमेश्वरू ।
आत्माराम निरंतरू । सुखसागर सर्वदा ॥'
(१:१-३) या पहिल्या अध्यायात शारंगधर
कवीने त्रेता युगातील दत्तावताराचे आस्थान
वर्णन केले आहे. नैमिषारण्यातील वदिकाश्रमात
ब्रह्मयाचा अग्नी नावाचा मुलगा होता. या

वदिकाश्रमाचे वर्णन मोठे आल्हाददायक आहे. कवी लिहिता,

‘ते नैमिष्यारण्य दुष्टं । वद्री मिरवितो वनो दाट । फळें पुष्पें चोखट । सेवितो अवीट ऋषी ते ॥ लवती भार लवती हेंलावे । गौरवणं फळें सुहावे । एके पीतवर्ण महाभय । शोभती वैभवे अतिमान्य ॥ कृष्णवर्ण एव निखळ । शोभती जैस जाभूळ फळ । घड लावती अति सरळ । ऐक सकळ वद्री जाती ॥ एक पीतवर्ण शोभती । ते पनबाअफळेची दिसती । भूमीवरी गळोनि पडती । असल्याति सस्या नाही ॥ एक शुभ्र वर्ण निखळ फळ । जैसा गगनी चंद्र सुढाळ । की मल्यागिरी चदन प्रवळ । पाश्मीर कोळ फाकती एका ॥ कित्येकाची हिरवी काती । अति सुकुमार फळें लोवती । मदवाते झाला डुल्लती । फळें पडती भूमिवरी ॥’ (१ २५-३०) अशा पद्धतीने वनवर्णाचा विस्तार आहे अशा या वदिकावनात श्रीदत्तात्रेयाचा जन्म अत्री व अनसूया यांच्या आश्रमात झाला ‘त्या जीवाचे उद्धरण । व्हावया मीच कारण ॥ म्हणोनि निर्गुणत्व सोडोन । स्वये सगुण जाहला ॥ जीवाचे हरोनि अज्ञान । चहु ज्ञानाचा बोध करून । उद्धरुं ऐसी इच्छा जाण । धरोनि आपण अवतरला ॥ जेवी सुख द्यावया प्राणा । लागे वपवि घना । तेवी हरावया अज्ञाना । होवोनि सगुण अवतरला ॥’ (१ ६७-६९) असा अवतारहेतूही स्पष्ट केला आहे असा या वदिकावनात अग्निभार्ग्वी अनसूया ‘सुपुंतीत असता मदिरा । शुक्लपक्ष मार्गेश्वरी । चतुदशी शुक्लवारी । रोहिणी नक्षत्री प्रगटला ॥ अरुणादय समयासी । अनसूयेच्या करतळासी ॥ अवतरला दत्तऋषी । प्रभा गृहप्रदेशी फाकली ॥’ (१ ७६-७७)

या बाळमूर्ती दत्ताचे वर्णनही अतिशय हृद्य असे आहे व्यापकत्वाचे सगुण रूप वर्णन करताना कवीने म्हटले आहे, ‘ती पहावया बाळमूर्ति । तटस्थ जाली नेत्रपाती । अनसूया म्हणे पुरली

आर्ती । धन्य जगती मी एक ॥ स्वरूप देखोनी हर्षले मन । प्रकाशरूप पाहून खुण । ऋष्यादि नेणत या कारण । नकळे जाण हीन दैवे ॥ विवला प्रभातीचा सूर्य । तैसा दिसे अनसूया-तनय । ऋषी म्हणती जयजय । चरणद्वय वदिती ॥ चरणी विवले तारागण । नक्षप्रकाश भरले गगन । रजता जिकिती दशन । विशाद कवण भूपणाची ॥ जानू दिसती मीनाकृती । नेत्र विशाल कृपादृष्टी । नाभिरात्री सामावती । नैलोक्यपवित्र जयाच्या ॥ ऐसा पुन देखोनि मनो । हर्ष ओसडे चंद्रवदनी । म्हणे सूर्य स्वर्गादि भुवनी । हा तेजदानी फाकली प्रभा ॥’ (१ ८६-९१)

अशा प्रकारे वदिकाश्रमातील दत्तजन्माची कथा पहिल्या अध्यायात आलेली आहे पुढील अध्यायात दत्तावताराची पौराणिक कथा सांगण्याच्या निमित्ताने नारदकल्हाची हकीगत आली आहे सावित्री, लक्ष्मी, पार्वती यांच्या सांगण्यावरून तीन देव अनसूयेचे सत्व हरण करण्यासाठी वदिकाश्रमी आल्याची कथा तिसऱ्या अध्यायात आहे याच अध्यायात पापणाच्या गाराचे पक्वान्न अनसूयेने करून वाढल्याची कथा आहे ‘तू पतिघता शिरोमणी । तरी तन होवूनि बाढी आम्हा’ असा तीन देवांचा आग्रह झाला परंतु अनसूयेच्या पातिघ्नत्वाच्या प्रभावाने, वेगऋषींच्या आशीर्वादाने ‘श्रीकर ठेविता कौतुकी । बाळें जाहली नेटकी ॥’ या बाळाना अनसूयामातेने चागले न्हाऊमाखू घातले, पाळण्यात घालून क्षोपविले अनी ऋषींना ही सर्व हकीगत समजल्यावर त्यांनाही आनंद झाला या उभयतानी या बाळाचे कौतुक केले ‘बाळपणी एवढी करणी । पुढें उद्धरसील जीवालागुनी । भक्तजगासि प्रतिपालुनी । दुष्टालागोनि दडिसी’ (३ ९१) अशी प्रार्थना करून त्यांनी या देवाचे मनोभाव पूजन केले ‘आसन घालोनि ते अवसर । वरी सुभन पासोळा सुदर । उपविष्ट

केला दातारु । जो सर्वेश्वर त्रैलोकीचा ॥ केले
करे चरणक्षालन । अग्नी अनसूयेने आपण ।
वरी पूजाद्रव्य आणून । देवाचन करिताती ॥
भाळी कस्तुरीचा टिळा । सर्वांगी हरिचदन
चंचिला । भणी जवादी मिरविला । सिरी
वाघिला चुडा केसी ॥ श्रीमुकुटी पुष्पमाला ।
वाहियेल्या सुपरिमळा । बाहोटे वाहिली कर-
कमळा । तेणे भुजदंडा शोभती ॥ करी पुष्पाचा
स्तवक । गळा सेवती माळा सुवक । अनर्घ्य
रत्नमाळा अनेक । वाहिल्या कौतुक देवासी ॥
कटी रत्नजडित कडदोरा । लेवविले आरक्त
पीतावरा । खोल नाभीचा भोवरा । शोभला
शरीरा देवाच्या ॥' (९३-९८) ही दत्तप्रभूची
पूजा विलोभनीय नाही असे कोण म्हणेल ?

यानंतर चौथ्या अध्यायात दत्तप्रभूच्या उप-
नयन समारभाचे वर्णन आहे आपले पती परत
मिळावेत म्हणून लक्ष्मी, पार्वती व सावित्री
यांची मागणी याच अध्यायात आहे संगराण्याने
तीनही देवाना त्याच्या त्याच्या वायकाच्या
स्वाधीन केले, ' तिन्ही देव दिघले दान । दत्त
म्हणती या कारण । अश्रीतनय म्हणून । दत्तानय
म्हणे विरची मन ॥ तिन्ही देव जाहले एक ।
म्हणती हा ब्रह्म अलोक्षिक । हाचि सकळाचा
नायक । देखिला देल नयनाही ॥' (४८१-८२)
याही अध्यायात दत्तात्रेयाच्या पूजेचे सुरेस वर्णन
आहे पाचव्या अध्यायात सहभ्राद्रिका असून
माहूर येथील देवदेवेश्वर लिंगाच्या निर्मितीचे
आख्यान आले आहे येथे दत्ताच्या आगमनाचा
वृत्तान्त आहे सहाव्या अध्यायात यदू राजास
दिलेल्या शानवोधाचे वर्णन आले आहे यदूने
या अवधूताचे स्वागत व पूजन वसे केले ?
' फोडोनिया रत्नमाटार । यदूने आणिले अपार ।
अनर्घ्य रत्नाचे अलवार । नाना प्रकार शोभत ॥
आणिल्या यन्त्रानिया रासी । धड्यावरी घडी
विनेरी । नाना सुगंध समरमी । करोनि उट-
प्यासी धाणि ॥ तेणे आपोळी सारोनी ।

सिंहासनी आरुढवोनी । भाणिकरग पाटोळा
सुमनी । कडदोरा अर्पित रत्नजडित ॥ भाळी
केशराचा टिळा । ऊर्ध्वं पडू यदूने रेखिला ।
सर्वांगी चदन चंचिला । रत्नकठी गळा शोभत ॥
मुकुटी सुवर्ण कलापें । जटा बाधोत राव साटोपें ॥
पुष्पाचिया माळा अमूष । शोभती निकोप
श्रीकठी । पुष्प कळियाचे हार । अगाध शोभती
सविकार । पुष्पगुच्छ अरुवार । गळा अपार
शोभती ॥ दत्तागुली मुद्रिका चाग । कर्णी
कुडलाचा दिव्य रंग । रत्न विशेषी उत्तमा ।
यदू सवेग अर्पित ॥' (९१६-२२)

सातव्या अध्यायात मदालसा, पद्मनृपी
आणि अश्वलायन सारज्ञाना असा विषय
आलेला आहे आठव्या अध्यायात दत्तप्रभूच्या
कोल्हापूर, पाचाळक्षेत्र, आत्मतीर्थ, काशी, प्रयाग,
इत्यादी स्थानांतील आगमनाचा वृत्तान्त आहे
नवव्या अध्यायात सहस्रार्जुन, परशुराम, रेणुका-
देवी इत्यादींचा कथाभाग आला आहे दहाव्या
अध्यायात अलकं राजाची कथा, शकराचार्यांना
बोध, भीमगिरीच्या शेख फरिदावर अनुग्रह,
गोरक्षास बोध, अनसूयामातेस दर्शन इत्यादी
हकीगत आलेली आहे. या मातेने पाहिलेल्या
दत्तमूर्तीचे मोठे अवीट वर्णन कवीने केले आहे.
' आरक्तवर्ण चरणकमळ । मध्यं सामुद्रिकाची
झळाळ । ऊर्ध्वरेषा अति निर्मळ । गुल्फें तेजाळ
सुधाकर ॥ ध्वजवज्रागुप्त गहन । दुत्तरे सळ
कमळ जाण । अगुळी सूर्योदय प्रकाशमान ।
अगुळिया शोभत नक्षत्रें ॥ चहुमुगी दिघला
थारा । ऐसा हा अनुपमेय अवधारा । ब्रह्माडी-
च्याही सुरवरा । जाला सोयरा विसावा ॥
पोटरिया निर्मळ अवधारा । गुढें शोभती गभीरा ।
जपा इद्रनीळ सुदरा । शोभती शरीरा देख पें ॥
वटप्रदेशी घनदाट । आरक्तवर्ण पाटोळा श्रेष्ठ ।
दिमे ब्रह्मचर्यांचीच पेठ । सोग रुळत हृदयावरी ॥
सखोल दिते नाभोवमळ । अनर्घ्य रत्नं शोभे
यदा स्थळ । निर्गुणाचे सगुण निर्मळ । रूप सोजवळ

दिसतसे ॥ शिभुवन सामावले जेथें । ती दोंद
उल्हासें मिरवीत । अहविरोधें स्थान साक्षात ।
आनंदभरित दत्तात्रय ॥ प्रसन्नवदन सदा सर्वदा ।
मुखीचा विडा देतसे मोदा । कपोल सोज्वल
अवीट सदा । आजानवाहू मर्यादा श्रीकरांची ॥
सर्वसाक्षी नेत्रकमळ । आनंदभरित सर्व काळ ।
शृंगारयुक्त महातेजाळ । निमिष कल्लोळ सिधू-
सम ॥ शारंग धनुष्याचिये परी । भिवया दिसती
नेत्रांवरी । देखोनि देवांगना कुसरी । सपरिवारीं
ओवाळिती ॥ कंठीं वनमाळा मनोहर । मुकुटीं
हेमकलाप सुंदर । शिरीं शोभे अलंकार । तेणें
गंभीर रूप दिसे ॥ भाळप्रदेशी कुंकुमचंद्र ।
नानालंकारें कर्णें पवित्र । कुंडलप्रभे दत्तवक्त्र ।
झळके साचार सूर्यसम ॥ कंठीं झळके चौसरी ।
माळी मिरवे कस्तुरी । मेखलेचि विधोप थोरी ।
शोभे करीं वंडकमंडलू ॥ श्रीचरणीं चैतन्य
वाहणा । अति सुरेख दोन्ही जाणा । मुकुटीं
अनर्घरत्न गहना । कुंडल कानीं शोभती ॥
रातोत्पलाची रंगछटा । मध्यें मारीतसे वरवंडा ।
शोभा आणिली श्रीमुकुटा । देसतां चित्ता
आकर्षी ॥ नानापरीचे सूर्यकिरण । मुकुटीं जाहलें
भूपण । तेणें शोभे अत्रिनंदन । कृपापन दत्तात्रय ॥'
(१०:६४-७९)

अशा या दत्तप्रभूंनी केलेल्या अनेक लीलांचे
वा श्रीडांचे मोठे सुरेख चित्रण दत्तभूतीच्या
वर्णनासह या छोट्या ग्रंथात आहे. 'ऐसा
दत्तात्रय अवघूत । सह्याद्रीसी क्रीडा करित ।
चरणचालीं अवघा पर्वत । केला पुनीत प्रभुराये ॥'
(१०:१००) अशा भाषेत कवीने माहूरच्या
सह्याद्रीचे महत्त्व सांगितले आहे. ग्रंथाची समाप्ती
करताना कवीने म्हटले आहे, 'ग्रंथ नाम सह्याद्रि
वाख्यान । जे ऐकती भावें करून । तयांसी नाहीं
पुनर्जन्म । होय भालन महादोषां ॥ निपुत्रिका
पुत्र होती । निर्धन पावे धनसंपत्ति । पांगुळासी
पदप्राप्ती । मुके होती वाचाळ ॥ हे वालक्रीडा-
रूप अमृत । जे प्राप्ति सादर चित्त । ते होती

परम पुनीत । भाग्यवंत चरित्रतेजे ॥' (१०:
१०५-१०७) शेवटी अत्रिनंदनाची केलेली
प्रार्थना येथे देण्यासारखी आहे, कवी शारंगधर
म्हणतो, 'जय जय जी अत्रिनंदना । जय जय जी
दोषभंजना । त्रितापबंधोदना । करुणाघना
तुज नमो ॥ जय जय जी लावण्यरूपा । जय
जय जी आनंददीपा । जय जय जी मायवापा ।
करावी कृपा स्वामियां । जय जय जी अमोघ-
दर्शना । चातकालार्गी कृपाघना । बघोंति दर्शन
देई लोचना । हीच प्रार्थना देवराया ॥ जय जय
जी आनंददाता । जय जय जी श्रीवन्ता । अमृत
वर्षांनया मृता । होसी जीवविता तूं एक ॥
जय जय जी अत्रिकुमरा । जय जय जी अध-
संहारा । सह्याद्रीचिया नृपवरा । दत्त दिगंवरा
तुज नमो ॥' (१०:११२-११६)

काही स्फुट ग्रंथ

नित्य पठणास वा पारायणास उपयोगी पड-
णाऱ्या दत्तग्रंथांचा थोडक्यात परिचय करून
दित्यानंतर आता दत्तभक्तांना प्रिय असणाऱ्या
काही किरकोळ ग्रंथांचा या प्रकरणाचा
येथे सल्लेख करावयाचा आहे. गोरक्षनाथाना
दत्तात्रेयांचा बोध असल्यामुळे नाथसंप्रदायाचे
महत्त्वाचे ग्रंथ दत्तभक्तांच्या वाचनात असतात.
शके १७४१ मध्ये धुंडीमुत नरहरि मालूने तयार
केलेला नवनाथ भवितसार हा ग्रंथ नवनाथांच्या
लीला वर्णन करणारा असून त्यात दत्तात्रेयांचे
दर्शन मधून मधून आहे. शके १८३४ मधील
आदिनाथ गोरवाचा नाथलीलामृत हा ग्रंथही
नाथ व दत्त-सांप्रदायिवांना प्रिय आहे. गोरक्ष-
अमर-संवाद, गोरक्षगीता, गहिनीप्रताप,
सत्यामलनाथांचा सिद्धान्तरहस्य, सिद्धान्तसार,
ज्ञानप्रवीण, ज्ञानदीपबोध असे काही ग्रंथ सांप्र-
दायिकांना पूज्य वाटतात. श्रीपादवल्लभ व
श्रीनृसिंहसरस्वती यांच्यानंतर झालेल्या अनेक

सत्पुरुषांची कित्येक लहान मोठी प्रकरणे, आस्थाने, शेकडो पदे असे मोठे विपुल दत्तवाङ्मय उपलब्ध आहे. जनार्दनस्वामी, एकनाथ, दासोपंत इत्यादींचे दत्तवाङ्मय मराठीत आजही वाचले जाते. दत्तनाममहिमा, दत्तमानसप्रज्ञा, दत्तजन्म अशी एकनाथाची काही प्रकरणे ह्दय आहेत.

दत्तभक्तीने आर्त झालेली दासोपंतांची शेंकडो पदे उपलब्ध आहेत. स्वतःला 'दत्ताच्या पदकमळांतील ध्रुवर' म्हणवून घेणारा मुक्तेश्वर हा एक थोर दत्तोपासक होता. दत्तात्रेयांचा एक अवतार लीलाविश्वभर नावाचा होता, त्याची उपासना मुक्तेश्वर करीत. अलीकडच्या काळातील निरंजन रघुनाथांचीही अनेक पदे दत्तभक्तीने मधुर वनली आहेत. थोर दत्तभक्त नारायण महाराज जालवणकर यांच्या सप्तसागर ग्रंथाची ओवीसंख्या १७६७२ पर्यंत असून बोधसागर, कैवल्यसागर, ज्ञानसागर, विज्ञानसागर, आनंदसागर, शांतिसागर, हे त्याचे विभाग सांप्रदायिकांना प्रिय वाटतात. हुमणावादेजवळच्या भाणिकनगरच्या 'सकलमत' संप्रदायाचे प्रवर्तक श्रीमाणिक प्रभू यांचेही दत्तपर वाङ्मय विपुल असून त्यांच्या पदांची भाधुरी अवर्णनीय आहे.

वासुदेवानंद सरस्वतीचा उल्लेख मागे आला आहेच. संस्कृत गुरुसंहिता, दत्तपुराण, सप्तशती गुरुचरित्र, श्रीदत्तलीलामृताग्निसार आणि अनेक संस्कृत-मराठी स्तोत्रे याचे पठण-पारायण सांप्रदायिक करीत असतात. वेळगावकडील पंतमहाराज याळेंकुंदीकर यांच्या दत्तप्रेमलहरींच्या अनेक भागांतून घालावधूत दत्ताचे उत्कट प्रेम व्यक्त झाले आहे. माहूर येथील विष्णुकवीच्या कवितेत दत्तावरील पदे, अष्टके, आख्या, जन्म, पाळणे इत्यादींना महत्त्वाचे स्थान आहे. अवधूत-गीता व गुरुगीता या दोन ग्रंथांचे चिंतनमनन आजही होत असून दत्तसंप्रदायाचे तत्त्वज्ञान

या ग्रंथांनी सिद्ध केले आहे. वा. भा. जोशीकृत दत्तमार्गवसंवाद, पनवेलच्या फडके यांचा दत्तभक्तिरहस्य ग्रंथ, अमृतानंदकृत योगराज-टिळक असे आणखी काही ग्रंथ दत्तपंथीयांच्या वाचनात नित्य असतात. हरिहर महाराज उदासी यांच्या कवितेत दत्तात्रेय व प्रामुख्याने अनसूयामाता यांची अती रेखीव व सुंदर वर्णने येतात. गुजराथमधील नारेश्वरचे रंगावधूत यांचे गुजराथी व मराठी भाषेतील ग्रंथही सांप्रदायिकांत प्रसिद्ध आहेत. श्रीगुरुलीलामृत, अवधूती आनंद, दत्तावनी, श्रीदत्तपंचपदी, दत्तउपासना इत्यादी गुजराथी ग्रंथ व रंगहृदयम्, श्रीवासुदेवनामसुधा, दत्तनामसंकीर्तनम्, दत्तनामस्मरणम्, दत्तरक्षास्तोत्रम्, श्रीवासुदेवसप्तशती, अशी काही संस्कृत प्रकरणे रंगावधूतांची आहेत. श्रीवासुदेव सप्तशती रंगतरंग इत्यादी मराठी ग्रंथांतून रंगावधूतांचे दत्तप्रेम व्यक्त झाले आहे.

याखेरीज स्तोत्रे, अष्टके, आख्या, पाळणे, घावे अशा स्फुट पदांचे वा कवनांचे अनेक लहानमोठे संग्रह दत्तभक्तांना उपलब्ध आहेत. श्रीदत्तस्त्वराज, श्रीदत्तस्त्वनामृत, श्रीदत्तगीतांजली, श्रीदत्तपदमुच्छ, दत्ताची पदे, दत्तात्रेयसर्वस्व अशी आणखी किती तरी पुस्तके दत्तभक्तांना उपयोगी पडतात. रत्नागिरीचे विनायक वासुदेव साठे यांची श्रीदत्तपद्यसंग्रह व श्रीदत्तभजनगाथा ही दोन पुस्तके दत्तप्रेमीयांना मोलाची वाटतील. दत्तप्रेमीयांना मराठी भाषेतील पदे जशी आवडतात तशी त्यांना संस्कृत स्तोत्रावद्दी फार आस्था आहे. दलादन ऋषिकृत दत्तलहरी, नारद-विरचित दत्तात्रेयस्तोत्र, दत्तवेदपादस्तुती, श्रीदत्तात्रेयभक्तिनिरूपणस्तोत्र, श्रीदत्तात्रेय-वज्रकवच इत्यादी अनेक स्तोत्रांचे पठण दत्तभक्त करीत असतात. यांतील प्रमुखांचा संग्रह या ग्रंथाच्या उत्तरार्धात केलेला आहे.

दत्तपंथीयांना पारायणासाठी व नित्यपठणासाठी जे ग्रंथ प्रचलित आहेत त्यांचा ओझरता परिचय करून घेतल्यानंतर आता दत्त व दत्तपंथ यांच्या ऐतिहासिक व तात्त्विक पार्श्वभूमीची चिकित्सा करणाऱ्या काही ग्रंथांची थोडक्यात ओळख करून देऊ. पहिला उल्लेखनीय प्रयत्न म्हणजे हरिप्रसाद शिवप्रसाद जोशी यांचा इंग्रजी भाषेतील ऑरिजिन अँड डेव्हलपमेंट ऑफ दत्तात्रेय वशिष्ठ इन इंडिया हा बडोद्याच्या सयाजीराव विद्यापीठाने प्रसिद्ध केलेला प्रबंध होय. या संशोधनात्मक प्रबंधात दत्त व दत्तपंथ यांच्या भारतातील उगमाचा व विस्ताराचा श्री. जोशी यांनी विस्तृत आढावा घेतलेला आहे. ऋग्वेद, उपनिषदे, आर्य महाकाव्ये, पुराणे, पंचमहाकाव्ये, शिल्प आणि शिलालेखादी सामग्री यांच्या माध्यमातून दत्तकल्पना, त्रिमूर्तिकल्पना यांचा विकास कसा झाला, यासंबंधी सूक्ष्मतेने शोध ग्रंथकाराने घेतलेला आहे. दत्तपंथाच्या विकासकाळात श्रीपादवल्लभ, श्रीनृसिंहसरस्वती, जनादन स्वामी, एकनाथ स्वामी, दासोपंत, भैरव अवधूत ज्ञानसागर, निरंजन रघुनाथ, नारायण महाराज जालवणकर, दत्तनाथ उज्जनीकर, माणिक प्रभू, अक्कलकोटकर स्वामी, बापुदेवानंद सरस्वती, गांडा महाराज, पंत महाराज वाल्हेकुंदीकर, साईबाबा, नूरी महाराज, अष्टाचाचे श्रीदत्त महाराज, नारायण महाराज केडगावकर, रंग अवधूत महाराज अशा अनेक दत्तावतारी सत्पुत्रांच्या व दत्तभक्तांच्या चरित्रांचा व कार्याचा परिचय श्री. जोशी यांनी मार्मिक रीतीने करून दिलेला आहे. दत्तपंथीयांची प्रतीके, प्रसिद्ध दत्तधोत्रे, इतर पंथांशी संबंध असे काही नवे विषयही या ग्रंथात चर्चासाठी आले आहेत. प्रबंधाच्या प्रारंभी दत्तपर वाडमयाची विस्तृत सूची असून शेवटी एका परिशिष्टात अड्यार, वडोदा, मुंबई, कलकत्ता, मद्रास, म्हैसूर, पुणे, तंजावर, अलवार इत्यादी

ठिकाणांच्या दत्तविषयक हस्तलिखित प्रकरणांची वा ग्रंथांची एक महत्त्वाची नोंदही अभ्यासकांना उपयुक्त होईल अशी आहे.

दत्तपंथावरील संशोधनात्मक अशा या इंग्रजी ग्रंथानंतर पनवेल येथील थोर दत्तभक्त सदाशिव कृष्ण फडके यांच्या दत्तात्रेयासंबंधीच्या ग्रंथाचा उल्लेख करणे अगत्याचे होईल. श्रीदत्तोपासना, श्रीदत्तभक्तमाला, श्रीदत्तपंचामृत, श्रीदत्तचित्तन अशा काही ग्रंथांतून फडके यांनी दत्तात्रेय व दत्तपंथ यांसंबंधी मोठ्या भाविकतेने आणि अडाळू वृत्तीने लेखन केले आहे. श्रीदत्ताची प्राथमिक आराधना, श्रीगुरुदत्तजन्म, अवधूताचे चौवीस गुरू, विभूति आणि मूर्तिमाहात्म्य आणि अवतारमीमांसा असे काही विषय विस्ताराने श्रीदत्तोपासना या ग्रंथात आले आहेत. तर श्रीदत्तभक्तमाला या ग्रंथात त्रिमूर्तितत्त्व, ज्ञानाचे रहस्य श्रीदत्तगुरूंचे अवतार, श्रीदत्तगुरूंचे चरित्र, श्रीदत्तोपदेश, श्रीदत्तविभूति, श्रीगुरुचरित्र, माणिकप्रभूंचे चरित्र, अक्कलकोट स्वामींचे चरित्र, श्रीदत्तभक्त शोरखनाथ, दत्तभक्त जनादनस्वामी, दत्तभक्त एकनाथ, दासोपंत, नारायण महाराज जालवणकर, श्रीवासुदेवानंद सरस्वती, श्रीभैरव अवधूत ज्ञानसागर, श्रीविष्णुकवी माहूरकर, श्रीनारायणमहाराज केडगावकर, श्रीदत्तसंप्रदाय असे विषय सविस्तर चर्चिते गेले आहेत. श्रीदत्तपंचामृत नावाच्या ग्रंथात फडके यांनी दत्तभक्तासाठी नित्य पठणीय अशा स्तोत्रांचा व अष्टकांचा संग्रह केलेला आहे. श्रीदत्तपूजन, श्रीदत्तपठण, अशासारख्या लहान प्रकरणांतून श्रीदत्तलहरी, दत्तात्रेय वज्रकवच, श्रीदत्तचरित्रामृत, श्रीदत्तमाहात्म्य, गुरुचरित्रावतरणिका, श्रीदत्तभजनाचे अभंग अशी उपयुक्त सामग्री आलेली आहे. श्रीजावालक्ष्मणोपनिषद् अवधूतोपनिषद्, दत्तात्रेयोपनिषद्, अवधूतगीता, बावनश्लोकी गुरुचरित्र इत्यादी विविध प्रकारची प्रकरणे दत्तभक्तांना उपयुक्त वाटतील अशी या ग्रंथात

आलेली आहेत. श्रीदत्तचिंतन या तात्त्विक व नावाप्रमाणे तत्त्वचिंतक ग्रंथात फडके यांनी दत्तोपासनेचे अंतरंग पुनः न्याहळून पाहिले आहे. उपास्य-उपासक-उपासना या एका विस्तृत प्रकरणात लेखकाने दत्तभक्तीचे तात्त्विक विवेचन केले आहे. दत्तभक्तांची चरित्रे देताना फडके यांनी वाचकांना धीनिरंजन रघुनाथ, श्रीपंत-महाराज बाळकुंदीकर अशा भक्तांची ओळख करून दिल्यानंतर दत्तप्रेमिकांना नित्य उपयोगी पडतील अशी काही भजने, अभंग व पदे याच्या रूपात दिलेली आहेत. शेवटी उपसंहारात पुनः दत्तविषयक तात्त्विक मननचिंतन आले आहे. फडके याचे ग्रंथ थडाळू वृत्तीने लिहिले गेले असले तरी माहिती आणि चिंतन या दृष्टींनी दत्तभक्तांना ते खात्रीने उपयुक्त होतील असे आहेत.

दत्त सांप्रदायिकांना मोलाचा व मार्गदर्शक वाटेल असा आणखी एक महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे रा. त्रि. ढेरे यांचा श्रीनरसिंह सरस्वती : चरित्र आणि परंपरा : दत्तसांप्रदायाचा इतिहास हा होय. दत्तसंप्रदायाची ऐतिहासिक चिकित्सा करून ढेरे यांनी या संप्रदायाचा उदय व विस्तार या पस्तकात खुलासेवार कथन केला आहे. दत्ता-

वताराचे रहस्य, दत्तोपासना: उदय व विकास, श्रीनरसिंह सरस्वती: जीवन व कार्य, दत्तोपासक साधुसंत, दत्तसंप्रदाय अशा काही प्रकरणांतून ग्रंथकाराने दत्तोपासनेचे व संप्रदायाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न चिकित्सक बुद्धीने केलेला आहे.

यानंतर आता आणखी एका दृष्टीने सांप्रदायिक ग्रंथांचा निवेष्ट करायचा आहे. नृसिंहवाडी, औदुंबर, माहूर, गाणगापूर, माणिकनगर इत्यादी दत्तपंथीयांच्या केंद्रांतून वारंवार दत्तभक्तीचे वाङ्मय प्रसिद्ध होत असते. रत्नागिरीच्या ब्रह्मी-भूत वि. वा. साठे यांचा उल्लेख मागे आलाच आहे. श्रीदत्तसेवा, श्रीदत्तोपासनासोपान, उपासनामार्गातील खाणाखुणा (भाग ६), बाल-दत्तलीला असे काही महत्त्वाचे ग्रंथ या केंद्रातून प्रसिद्ध झाले आहेत. माणिकनगरच्या सवाल-मतसंप्रदायाची ज्ञानमार्तण्ड, उपासनामार्तण्ड, पद्यमाला अशी काही पुस्तके पंथीयांना मार्गदर्शन करणारी आहेत. पुण्याच्या श्रीवासुदेवाश्रमा-भार्कतही बरेच सांप्रदायिक वाङ्मय प्रसिद्ध होत असते. वासुदेवानंद सरस्वतीच्या अनेक खंडात्मक ग्रंथांवरोबर योगप्रवितवर्शनसारखा विशेष अंकही उल्लेखनीय आहे.

७ विविध संप्रदाय

नाथ संप्रदायात दत्तात्रेय

मागे दत्तस्वरूप, दत्तचरित्र, दत्तपरंपरा इत्यादी प्रकरणातून दत्तसंप्रदायाच्या विकासाची दिशा आपणास समजली. आता येथे मध्ययुगीन काळात दत्तात्रेयाच्या प्रेरणेपासून जे विविध धर्मपंथ वा उपासनासंप्रदाय उदित झाले व शतशतानुशतके सांस्कृतिक कार्य करून राहिले, त्याच्या संदर्भात दत्तात्रेयांची ओळख करून घ्यावयाची आहे. ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांचे ऐक्य धारण करणाऱ्या दत्तप्रभूंचा स्पर्श सर्वंगाभी असल्याकारणाने भारताच्या धार्मिक व सांस्कृतिक जीवनात दत्तप्रभूंना व दत्तमक्ताना महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. नाथ, महानुभाव, वारकरी, इत्यादी प्रमुख धर्मपंथांचा दत्तात्रेयांशी संबंध आहे. सर्व पंथांना आदिस्थानी असणाऱ्या नाथपंथाचाच विचार प्रथम करू.

नाथसंप्रदाय एक प्रमुख असा योगप्रधान शैव संप्रदाय असून आदिनाथ शिव हेच याचे उपास्य दैवत आहे. योगमार्गाने सिद्धावस्था, सिद्धावस्था, अवधूतावस्था प्राप्त करून घेणे हे या पंथाचे ध्येय असून योगसंप्रदाय, सिद्धसंप्रदाय, अवधूत संप्रदाय अशीही याला नावे आहेत. गोरक्षनाथ अथवा गोरखनाथ या एका सामर्थ्यवान पुरुषाने या संप्रदायाची वाढ केली असून याची गुरुपरंपरा आदिनाथ-मत्स्येन्द्रनाथ-गोरक्षनाथ अशी आहे. याचे गुरू मत्स्येन्द्रनाथ हे कदली-वनात योगिनी कौल नावाच्या स्त्री-प्रधान तांत्रिक पंथात गुरफटले होते. त्यांना या हीम

व पतित अशा साधनमार्गातून वाहेर काढून, गोरक्षनाथांनी फार मोलाचे कार्य केले आहे. तांत्रिक साधकाच्या विकृत व विपरीत आचारांतून जनसामान्यास मुक्त करण्याचे श्रेय श्रीगुरू गोरक्षनाथास द्यावयास हवे. भक्त्येन्द्रनाथ, गोरखनाथ इत्यादी नाथाची लीलास्थाने दत्त-भक्ताना नेहमोच प्रिय वाटतात कदली वन, गिरनार, हिमालयाचा पायथा, अशी अनेक स्थाने दत्तप्रेमीयांना पवित्र वाटतात. प्रयाग, अयोध्या, श्रवणेश्वर, द्वारका, हरद्वार, ब्रह्मनाथ, कैदारनाथ, वृंदावन, पुष्कर, रामेश्वर, नेपाळमधील पशुपतिनाथ, काश्मीरमधील अमरनाथ, हिमालाज इत्यादी पवित्र क्षेत्रांनाही नाथपंथीयात यात्रे-जत्रेच्या निमित्ताने महत्त्व येते. उत्तर प्रदेशातील गोरखपूर, नगर जिल्ह्यातील वृद्धेश्वराचा डोंगर, श्रवणेश्वर अशा काही क्षेत्रात नाथपंथीयांचे मेळावे भरतात.

नाथ संप्रदायाचे सिद्धान्त भागणारे, त्याच्या साधनेचे स्वरूप वर्णन करणारे अनेक ग्रंथ आजकाल उपलब्ध झाले आहेत. गोरक्षनाथांचा सिद्धसिद्धान्तपद्धती हा ग्रंथ या पंथीयांना प्रमुख वाटतो. गोरक्षपद्धती, हठयोगप्रदीपिका, सिद्धमिद्धान्तसंग्रह आणि गोरक्षसिद्धान्तसंग्रह यांसारख्या अनेक ग्रंथांना या पंथात मोलाचे स्थान आहे. दहाव्या-अकराव्या शतकात प्रभावीपणे कार्य करणाऱ्या गोरक्षनाथांना डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी यांनी श्रीशंकराचार्यांइतके महत्त्व दिले आहे. अमनस्वयोग, अमरपद्मामनम्, अवधूत-गीता, गोरक्षकल्प, गोरक्षकौमुदी, गोरक्षगीता, गोरक्षचिकित्सा, गोरक्षपद्धती, गोरक्षशतक, गोरक्षसहिता, चतुरशीत्यामन, ज्ञानशतक, ज्ञान-मृतयोग, नाडीज्ञानप्रदीपिका, योगचिन्तामणी, योगमार्तंड, योगसिद्धामनपद्धती, विवेकमार्तंड अशी अनेक लहानमोठी पुस्तके गोरक्षनाथांच्या नावावर मिळतात. महार्थगंजिरी हा ग्रंथ कोणत्या गोरक्षनाथांचा ? हा प्रश्न विद्वानांपुढे असला

तरी त्यावरील नाथपंथीय प्रभाव स्पष्ट आहे.

महाराष्ट्रातील ज्ञानेश्वरांची आदिनाथ-भक्त्येन्द्रनाथ-गोरक्षनाथ-गहिनीनाथ-निवृत्तिनाथ-ज्ञाननाथ ही परंपरा प्रसिद्ध आहे. हीच परंपरा पुढे ज्ञाननाथ-सत्यामलनाथ-नवीनाथ-गुप्तनाथ-उद्बोधनाथ-केसरीनाथ-शिवदिननाथपर्यंत विकसित झाली. सिद्धान्तरहस्य तथा ललितप्रबंध या नावाचा एक ग्रंथ सत्यामलनाथांचा उपलब्ध आहे. मराठीतील नाथवाङ्मयात नवनाथभक्तिसार व नाथलीलामृत हे दोन ग्रंथ नाथ व दत्त यांच्या उपासकांना सारखेच प्रिय आहेत. गोरक्ष-किमयागार या ग्रंथाच्या आधाराने शके १७४१ मध्ये धुंडीसुत मालू नरहरीने एक चमत्कार-प्रधान असा ग्रंथ 'नवनाथभक्तिसार' या नावाचा लिहिला. त्यानंतर शके १८३४ मध्ये आदिनाथ भैरवाचे 'नाथलीलामृत' नावाचा ग्रंथ लिहिला. हे दोनही ग्रंथ महाराष्ट्रात अतिशय लोकप्रिय आहेत.

महाराष्ट्राप्रमाणेच इतर भारतीय प्रांतातही नाथपंथीय योगी पुरुषांचा प्रभाव आहे. मच्छिंदर, गोरख, जालंधर, कानिफ, चरपटी, नागेश, भरत, रेवण, गहिनी हे नवनारायणांचे अवतार नवनाथ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ओंकारनाथ, शैलनाथ, संदीपनाथ, अकालकंबुनाथ, गजवली गजकांतनाथ, उदयनाथ, भक्त्येन्द्रनाथ, गोरक्षनाथ, पूरणभरत अशाही नवनाथांची नावे सांगितली जातात. सत्यनाथी, धर्मनाथी, रामपंथी, नाटेश्वरी, कन्हूड, कपिलानी, वैरागपंथी, माननाथी, आईपंथी, पागलपंथी, छवजपंथी, गंगानाथी असे काही शाखांमधेही नाथपंथाचे उत्तर काळात झालेले दिसतात. या शाखातून वा पंथाच्या विस्तारातून अनेक सिद्ध व अनेक योगी यांची नामावली दिसते. चौरंगीनाथ, चामरीनाथ, तपिपा, हालिपा, कैदारिपा, घोंगपा, दारिपा, विरुपा, कपाली, कमारी, कान्हू, नकखल, भेगल, उन्मन, जालंधर, टोंगी, सरहपा,

मीनपा, गोरखपा, चोरगीपा, नागार्जुन, चम्पक, चंपटी, भर्तृहरी, गगनपा, सारंग, भैरव इत्यादी पोऱ्याऐशी नाथ अथवा सहजयांनी सिद्ध प्रसिद्ध असून त्यांच्या अनेक चमत्कारिक लीला भारतभर लोकमानसात रुढ होऊन वसल्या आहेत

अलीकडे दिसणाऱ्या कानफाटी योग्याची परंपरा धर्मेनाथापासूनची असली तरी नाथपंथी योगींचा वेप त्यांच्यावरूनही समजण्यासारखा आहे कर्णकुडले, धधारी नावाचे चर, छद्माक्षमाला, किपरी नावाचे सारंगीसारखे एक वाद्य, मेखला, जानवे, शृंगी अथवा शिंग, कथा अथवा गोघडी-सारखे ध्वज, दडा, खापरी, धधारी; ही सांप्रदायिक वेपाची बाह्य लक्षणे दत्तसांप्रदायिकांना नवीन नाहीत दत्तात्रेयाचे दर्शन अनेकदा याच योगी वा सिद्ध महात्म्यांच्या वेपातच अनेकाना झालेले आहे काली, अंबा, जगदंबा, दुर्गा अशी शक्तीची रूपे आणि भैरव, कालभैरव, एकलिंग अशी शिवाची रूपे नाथपंथीयाना प्रिय झाली शक्तियुक्त शिव हेच या संप्रदायाचे आराध्य दैवत आहे शिवशक्तीचे ऐक्य, योगमार्ग, कुडलिनीप्रभाव, गुरुमहिमा, प्राकृत भाषांचा स्वीकार, जातिनिरपेक्ष दृष्टी, अशी देणगी भारतीय साधनापरंपरेत याच नाथपंथात दिलेली आहे

चंद्र आणि चंद्रिकेप्रमाणेच शिव आणि शक्ती यांच्यात अभेद असतो दोन टिपण्यांचा एकच नाद, दोन फुलांचा एकच सुगंध, दोन ज्योतींचा एकच प्रकाश, दोन ओठांतील एकच शब्द, दोन डोळ्यांतील एकच दृष्टी, त्याच-प्रमाणे विश्वाच्या पक्षाऱ्यात शिवशक्ती एक-त्वाने नटल्याचे मोठे मनोल्हादक व तत्त्वदर्शी वर्णन ज्ञानेश्वरांनी अनुभवामृताच्या पहिल्याच अध्यायात केले आहे जे ब्रह्मांडात आहे ते ते सर्व पिडात म्हणजे शरीरात आहे, असाही या पंथाचा एक सिद्धान्त आहे पिंडब्रह्मांडाच्या अंतर्भागी असलेल्या शिवाशी समरस होण्यासाठी हठयोगाची साधना नाथपंथात महत्त्वाची मानली

आहे मानवी शरीरातील कुडलिनीरूपाची सुप्त शक्ती मस्तकामधील सहस्रधारचक्रातील शिवाशी समरस वरून घेणे हे या हठयोगाचे ध्येय आहे

शिवाशी शक्ती समरस झाली की योग्यांना परमानंद होतो याच्या प्राप्तीसाठी नाथपंथात योगाभ्यासाला फार महत्त्व आहे यमनियमादी आठ अंगे, नाना आसने, नाना मुद्रा अशा योगिका प्रक्रियानाही या नाथपंथीय साधनरूपात ओघानेच स्थान मिळत गेले कठोर ब्रह्मचर्य, वाक्सयम, शरीरशुद्धी, मानसिक शुद्धी, ज्ञानमिष्टा, बाह्या-चडबराविषयी अनादर, मद्य व मांस यांचा निषेध, मुंडन, उपवास, तीर्थयात्रा, गुरुभक्ती असा आचारधर्म पुढे अनेक पंथीयाना महत्त्वाचा वाटला या मार्गातील गुरुमाहात्म्य तर आदर्श रूपाचे मानले जाते दत्तपंथातील गुरुमहिमा या नाथपंथातील गुरुमहिम्माशी मिळताजुळता आहे 'गुरुस्तु सन्मार्गशील' गुरु हा सन्मार्ग दाखविणारा आहे असा गोरक्षनाथाचा एक महत्त्वाचा सिद्धान्त आहे नाथपंथीयांची सिद्धावस्था कशी असते ? हठयोगप्रदीपिकेत म्हटले आहे

सर्वावस्थाविनिर्मुक्त सर्वचिन्ताविवर्जित ।
मृतवत् तिष्ठते योगी स मुक्तो नान सशय ॥
खाद्यते न च कालेन धाध्यते न च कर्मणा ।
साध्यते न च कैनापि योगी युक्त समाधिना ॥
न विजानाति शीतोष्ण न दुःख न सुख तथा ।
न मान तापमान च योगी युक्त समाधिना ॥

सर्व अवस्थानी व सर्व चिंतानी रहित असा हा योगी मृताप्रमाणे राहतो तो मुक्त असतो यात सशय नाही समाधीने युक्त असलेल्या योग्याला काल भक्षण करीत नाही, कर्म त्याला बाधित नाही, कोणी त्याला अफित करून घेऊ शकत नाही शीत व उष्ण, सुख व दुःख, मान व अपमान या द्वधांच्या पलीकडे तो असतो अशा द्वधातीत महात्म्याची सुरेख वर्णने ज्ञानेश्वरांनी सतानी केलेली आढळतात

नाथपंथीयांतील गोरखनाथांना उपदेश दत्तात्रेयांकडून झाल्याची कथा सांगितली जाते. आज ज्याला गिरनार पर्वत म्हणून नाव आहे, त्याला पुराणातरी पुण्यनगरी, वैजयंत, उज्जयन्त अशी नावे असून रवतक पर्वत म्हणूनही या स्थानाचा उल्लेख केला जातो. याच ठिकाणी भगवान दत्तात्रेय व गोरक्षनाथ यांच्या गाठीमेढी होत होत्या. सिद्धीचे सामर्थ्य दाखवून येथेच श्रीदत्तात्रेयांनी गोरक्षनाथाशी ज्ञानचर्चा केली. त्यांच्यावर अनुग्रह केला. कमंडलुसीर्षावर या विष्यात गुरुशिष्याची बोधचर्चा चाले. परंपरागत कथा अशी आहे की, दहाव्या शतकात नाथाचार्य श्रीगोरक्षनाथ सोमनाथ महादेवाच्या दर्शनास जात असताना वाटेत गिरनार पर्वतावर थांबले. या पुण्यकारक व निसर्गसौंदर्याने नटलेल्या भूमीने त्यांना आकर्षित केले. या पर्वताची देवता भगवती अंबा. त्यांनी तिचेही स्तवनपूजन केले. पर्वत-शिखरावरील दत्तापादुकांचे दर्शन घेतल्यावर श्रीगोरक्षनाथांना समजले की, जवळच एका गुहेत भगवान दत्तात्रेयाचा निवास असतो. गोरक्षनाथांनी त्या गुहेचा शोध घेतला. गुहेत त्यांना एक दिगंबर, भस्मचर्चित, जटाजूटधारी व उन्मत्त वृत्तीत रमलेली अशी एक व्यक्ती दिसली. हेच ते दत्तावधूत की काय ? अशी त्यांना शंका आली. दुपारची भिक्षेची वेळ झालेली असल्या-कारणाने गोरक्षनाथांनी आपली शोळी खांद्यावरून उतरविली, तो ती एकाएकी आकाशात उडून गेली व पंचपक्वान्ने घेऊन परत आली. गोरक्षनाथांनी समोरच्या पिशाचवत् व्यक्तीस विचारले,

‘माझ्याबरोबर आपण काही घेणार का ?’

‘मी सध्या माझी दूधच प्राशन करीत असतो’

‘आपणांस गोदुग्ध कोण आणून देतो ?’

‘दूध कोणी आणून देत नाही. किंवा माझा कमंडलूही दूध आणायला जात नाही. जरूर पडेली की या कमंडलूत नेहमीच दूध भरते.’

गोरक्षनाथांनी पाहिले, तो कमंडलूत ताजे दूध भरपूर होते. या पिशाच-व्यक्तीची आणखी तपासणी करावी या बुद्धीने गोरक्षनाथांनी तिला विचारले, ‘आज मलाही गोदुग्धाची भिक्षा मिळणार वाटते.’ त्यावर त्या व्यक्तीने उत्तर दिले, ‘नाही महाराज, जे काही आहे ते आपलेच आहे. आपण घ्या ना. मला आनंद वाटेल त्यात.’ गोरक्षनाथांनी हसून कमंडलू हातात घेतला आणि आपल्या कटोऱ्यात ते दूध ओतू लागले. नवल असे की, भरलेल्या कमंडलूतील दुधाची धार चांगली पडत होती, पण कटोऱ्यात मात्र दुधाचा थेंबही नव्हता ! सद्गुरू अमृत हस्तांनी, मुखांनी चायला तयार होते, पण शिष्याची तयारी नव्हती. गोरक्षनाथांच्या सिद्धीपेक्षा उन्मत्त व्यक्तीची सिद्धी प्रभावी ठरली. त्यानंतर उन्मत्त व्यक्ती व गोरक्षनाथ यांनी सिद्धीच्या वळावर अनेक प्रकारच्या क्रीडा केल्या. उन्मत्त व्यक्ती म्हणजे साक्षात् दत्तप्रभू असल्याची खात्री गोरक्षनाथांची झाली. गोरक्षनाथांनी नम्र होऊन दत्तप्रभूंचे पाय धरले. त्यांचे शिष्यत्व पत्करून त्यांना नाना प्रश्न विचारले. या प्रश्नांच्या उत्तरांतून योग, सिद्धी, आत्मज्ञान, अवधूतावस्था इत्यादीची चर्चा प्रकट झाली. ज्ञानदीपबोध, अमनस्कभोग इत्यादी योगशास्त्रीय ग्रंथांतून या तत्त्वबोधचर्चेचा भाग आजही साधकांना पाहावयास मिळतो.

श्रीगोरक्षनाथांनी योगमार्गासंबंधी प्रश्न विचारलेवत आणि श्रीगुरू दत्तात्रेयांनी त्यांची उत्तरे द्यावीत, अशा भूमिकेवरून ‘ज्ञानदीपबोध’ या ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे. या महत्त्वाच्या ग्रंथाचा प्रारंभ असा आहे,

स्वामी कि तुम्हें ब्रह्मा कि ब्रह्मचारी ।

कि तुम्हें बांभण पुस्तक कि डंडधारी ॥

कि तुम्हें जोगी कि जोगजुगता ।

कौण प्रसादे रमी छछंदमुक्ता ॥ १ ॥

गोरक्षनाथ विचारतात, 'स्वामी, आपण साक्षात् ब्रह्मदेव आहात की ब्रह्मचारी आहात? आपण कोणी योगी आहात की, युंजानयोगी आहात? आपणांस अनुग्रह कोणाचा आहे? आपण जीवन्मुक्तासारखे स्वच्छंदतापूर्वक लीलावश होऊन सर्वत्र संचार कसा करू शकता?' यावर श्रीदत्तगुरू उत्तर देतात,

अवधू न अम्हें ब्रह्मा न ब्रह्मचारी ।
न अम्हें वांभण पुस्तक न डंडचारी ॥
न अम्हें जोगी न जोगजुगता ।
आप प्रसाद रमे छछंदमुक्ता ॥ २ ॥

'अवधूत, गोरक्षनाथा, मी ब्रह्मदेव नाही की ब्रह्मचारीही नाही; मी कोणी विद्वान ब्राह्मण नाही की कोणी दंडी संन्यासी अथवा योगी नाही. मी माझ्यावर झालेल्या स्वतःच्याच कृपेने जीवन्मुक्ताप्रमाणे स्वच्छंदपणे आनंदपूर्वक संचार करीत असतो.'

यापुढे श्रीगुरू दत्तात्रेयांनी गोरक्षनाथांच्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे देऊन योगमार्गाचा बोध स्पष्ट केला आहे. त्याचा सारांश असा— 'गोरक्षनाथा, मी कधी गुप्तपणे संचार करतो, तर कधी प्रकट रूपाने वावरतो. परमावस्थेत काम-विकार नसतो. वायूही नसतो; शक्तिशाली वैष्णवी मायासुद्धा नसते. ना आकार, ना निराकार, ना सूक्ष्म, ना स्थूल अशी ही अवस्था असते. ती म्हणजे पाणीही नाही की, जलविद्धही नाही. ना आरसा, ना प्रतिबिंब, ना दत्त की ना गोरख. तेथे वस्तू नाही की तिचा आभास नाही. जे आहे ते परमतत्त्वच आहे! गोरक्षनाथा, माझी माता क्षमा, माझा पिता सत्य, आणि गुरू ज्ञान. अलक्ष्य हेच माझे स्थान. ब्रह्म सूक्ष्म आहे. तत्त्वातीत आहे. गुरू म्हणजे ज्ञान, ते अपार आहे. परमेश्वर गुरू व आत्मा हा शिष्य आहे. स्वभावतःच निर्विकल्प स्थिती प्राप्त झाली असता, सहज शून्य अवस्था आली असता अनेक सिद्धींचे भीलन

घडून येते. ब्रह्मकमल ऊर्ध्वमुख उमलले की तेथे मनाहून पलीकडची अशी उन्मनी कला प्राप्त होते. ध्यानाची परिपक्व अवस्था म्हणजे उन्मनी या अवस्थेत मन पूर्णपणे निवृत्त होते.

'गोरक्षनाथा, परमार्थाच्या साधनमार्गावरील यात्रेकरूंना येणारा क्रोध म्हणजे कंठकच होय, क्रोधाच्या ताव्यात जाणे म्हणजे प्रत्यक्ष संसार-सागरात घुडून जाणे होय. कर्मांनी बांधलेली व्यक्ती यद्ध होय. अवधूता, माया मिथ्या असून ब्रह्मच सत्य आहे. धव खरा व त्यापासून उत्पन्न होणारा पिंड छोटा. ज्या स्थितीमध्ये चित्त ब्रह्मात राहाते, ब्रह्माकार होऊन जाते ती स्थिती म्हणजे ध्यान होय. जी सगळ्यांचे पोषण करते ती शक्ती. जो सर्वांचे पोषण करतो तो शिव. जीव म्हणजे पृथ्वी, पाताल व आकाश. यांचा स्वामी, म्हणजे जगन्नाथ परमात्मा. जीवात्मा व परमात्मा यांच्यांतील अमेद हे ज्ञान; अशा रीतीने आत्म-परिचय हेच ज्ञानाचे खरे रूप होय. मी सर्वद सहज समरस आहे; याच अवस्थेला निर्वाणपद म्हणतात. दत्ततत्त्वाचा एकदा परिचय झाला की आणखी काही सांगावे असे उरत नाही—'

मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, इत्यादी नाथाना अशा प्रकारे दत्तप्रभूंचा उपदेश आहे या दत्त व नाथसंबंधाची वर्णने मराठीतील नवनाथभक्तिसार व नाथलीलामृत या ग्रंथांतूनही पुष्कळ मिळतात. कवी, हरी, अंतरिक्ष, प्रबुद्ध, पिप्पलान, आविर्होत्र, द्रुमिल, चसम, करभाजन हे नव-नारायण अनुक्रमे मत्स्येन्द्र, गोरक्ष, जालिंदर, कानोफ, चपंदी, नागेश, भरतनाथ, रेवण आणि गहिनी यांच्या रुपांनी अवतरल्याची कथा आहे. बाल्मीकी-तुलसीदास, शुक्र-कबीर, व्यास-जयदेव, उद्धव-नामदेव, जांबवंत-नरहरी, बलराम-पुंडलिक, विष्णू (कृष्ण)—ज्ञानदेव, पंचानन शिव-निवृत्ति-नाथ, चतुरानन ब्रह्मा-सोपान, योगमाया-मुक्ताई, हनुमंत-रामदास, कुब्जा-जनी; अशी अवतार-परंपराही नवनाथभक्तिसारात सांगितली आहे.

दुसऱ्याच अध्यायात दत्तप्रभूच्या व मत्स्येन्द्र-
नाथाच्या भेटीचे वर्णन आले आहे मत्स्येन्द्र-
नाथाचे रूप कसे होते ? 'सहज चालती विपिन-
वादी। तो मँछिंद्र देखिला यानी दृष्टी। वाळतनू
पाठोपदी। अस्थित्वचा सरत्या पं ॥ जटा पिंगट
नख जळमट। कटकाकारी पादागुष्ठ। कार्पास-
मय झाली दृष्ट। त्वचा लिपटली अस्थीसी ॥
सर्वांग शिरा दळटळाट। दिसती अवनी नामपाठ।
ध्यनि मान शब्द उठे। चलनवचन नयनाचे ॥'
(१९-११) मत्स्येन्द्रानी दत्तास विचारल्या-
नंतर आनंदित होऊन अनसूयाकुमाराने उत्तर
दिले, 'दत्त ऐसे म्हणती मज, जो व्याघ्रपदी
श्रृंगिजनन। अत्रि ऐसे तया नाम। तयाचा
सुत मी दासोत्तम। महीलागी आराधलो ॥'
(२२४) दत्तप्रभूची ओळख पटताच मत्स्येन्द्र-
नाथास अतिशय आनंद झाला 'जैसी सासुच्या
बाळा असता। अवचट दृष्टी पडे माता। ह्वर-
डोनि धावोनि येता। श्रोत्रे मिठी घालितसे ॥
किंवा अवचट वस्ता भेटती माय। मग प्रेम लोटी
चित्त सदैव। तेणेपरी मँछिंद्र मोहे। पदावरी
लोहता तो ॥' (२२७-२८) या दत्तप्रभूचा
मग उपदेश मत्स्येन्द्रनाथास, गोरक्षनाथास झाला
सर्व प्रकारच्या विद्या व सिद्धी याची प्राप्ती या
नाथप्रमुखांना झाली इतकेच नव्हे तर 'नाथ
ऐसे देऊनि नाम। दिगी वेली देऊनि भूपण।
ऐसे परिकरोनि प्रमाण। अत्रिनदन पं गेला ॥'
(२५५)

त्यानंतर वाराव्या अध्यायात जालदरनाथ
व दत्तात्रेय यांच्या भेटीचे वर्णन आले आहे
दत्तात्रेय आणि जालदर यांनी नाना प्रकारचे
चमत्कार करीत गिरिकुहरातून निवास केला
'मग सवे घेऊन जालंदरासी। नित्य गमन करी
महीसी। स्नान करूनी भागीरथीसी। विद्वे-
श्वरासी नमितासी ॥ तेथून भोजन पाचालेश्वरी।
मिला मागावी कोल्हापुरी। निद्रा जयाची माता-
पुरी। माहूरगड म्हणवितासी ॥ असो ऐसे द्वादश

वरुपात। नाना अस्त्रासही घेत। प्रवीण करी
वाळा समर्थ। विद्या भाडार भरुनिया' (१२
४१-४३) पस्तिताव्या अध्यायात रेवणसिद्ध व
दत्तात्रेय यांची भेट झालेली आहे 'दत्त केले
शहाणपण। किंचित कळा त्या दाखवून' असे
रेवणातडूल म्हटले आहे मत्स्येन्द्रनाथावरीवर
दत्तप्रभू रेवणनाथाची तपस्या जाणून आले 'तो
येताच देखिला रेवणनाथ। वृक्ष शरीर काष्ठवत।
अस्थिमय प्राण व्यक्त। वाट पाहे दत्ताची ॥
अतिवेलेशी कठी प्राण। पाहून श्रमला अत्रि-
नदन। प्रेमे कवळिला सदयपणे। माय जैसी
वाळकाते ॥ की वत्सालागी जैसी गाय। ह्वरडा
फोडी अति मोहे। तेवी अत्रिनदने प्रेमहृदयें।
प्रियभाषे आलिंगिला ॥ तेणेही चरणी ठेवून
माथा। होय प्रेमाश्रुदाळिता। म्हणे आजि भेटली
माझी माता। निदळवाणी वत्साते ॥' (३५
१३१-३४) यानंतर गिरनार पर्वतावर जाऊन
दत्तप्रभूनी रेवणनाथास ज्ञान दिले पुढे सदति-
साव्या अध्यायात नागनाथ व दत्तप्रभू यांच्या
भेटीचे वर्णन आले आहे अडतिसाव्यात चपट-
नाथाना श्रीदत्तप्रभूचा उपदेश आहे

अशा प्रकारे अनेक ग्रंथातून दत्तप्रभू व नाथ
यांच्या संवादाचे वा लीलाचे वर्णन आले आहे
'गोरक्ष दत्त गुष्टि', 'गोरक्ष दत्तात्रेय संवाद', 'दत्त
गोरक्षसंवादरूपी 'अविनाश गीता' अशा
कित्येक लहानसहान ग्रंथातून वा प्रकरणातून नाथ-
दत्ताचे संवाद स्पष्ट झाले आहेत गुरुत्त्वाचा
परामर्श घेणारी 'अवधूतगीता' स्वामीकार्तिक-
संवादात्मक असली तरी ती गोरक्ष व दत्त यांच्या
संवादाची असावी असाही काहींचा तर्क आहे
गिरनार व नेपाळ येथे दत्तपरंपरेचा प्रसार
करण्याचे सारे श्रेय या नाथपंथीयानाच देणे
युक्त ठरणार आहे दत्त-सांप्रदायिक व नाथ-
सांप्रदायिक यांच्या सत्त्वज्ञानात, आचार-विचारात
विलक्षण साम्य आहे वेपभूषेत व जीवनपद्धती-
तही एक प्रकारचे साम्य दृष्टीस पडते दत्त-

भक्तानां प्रिय वाटतील अशी गोरखनाथाची
दोन पदे येथे देतो

- १) गुरुजी मी तो एक निरजन ध्यावू ॥ धृ० ॥
दुःख न जानू दरद ना जानू
ना कोई वेद बुलावू ।
सतगुरु घेव मिले अविनाशी
बाहिको नाडि वतावू ॥ १ ॥
गंगा न जावू जमुना न जावू
न कोई तीरय न्हावू ।
आडुसट तीरय हें घटभीतर
घाहिमें मनमल न्हावू ॥ २ ॥
फूली ना तोडू फत्तर ना फोडू
ना कोई झाड सतावू ।
वनवनकी मी लकडी ना तोडू
ना कोई देवल जावू ॥ ३ ॥
कहे मछिंदर गोरख बोले
ज्योतमे ज्योत मिलावू ।
सतगुरुजीके शरण गयेसे
आवागमन मिटावू ॥ ४ ॥

- २) सुमिरन बिन गोता सावोगे ॥ धृ० ॥
ये ससार कागजकी पुतली ।
बुदलगे गलजावो गे ॥ १ ॥
ये ससार ओसका पानी ।
धूप लगे ढल जावोगे ॥ २ ॥
ये ससार बागरका काटा ।
आग लगे जळ जावो गे ॥ ३ ॥
ये ससार हाटका मेला ।
साज पडे विछड जावो गे ॥ ४ ॥
सुरत हमारी चढी गगनमो ।
अनुहत डोल वजावो गे ॥ ५ ॥
कहे मछिंद गोरख बोले ।
ज्योतमे ज्योत मिलावो गे ॥ ६ ॥

नाथपंथी जोगी या योगी आणि दत्तपंथी
योगी यांना अवधूत म्हणण्यात येते 'सर्वान्

प्रकृतिविकारान् अवधूनोतीत्यवधूत' जो प्रकृ-
तीच्या सर्व विकाराना धुवून टाकतो तो अवधूत
अशी व्याख्या सिद्धसिद्धान्तपद्धतीत केली आहे.
(६१). अवधूत म्हणजे जात, गोत इत्यादी
उपाधीच्या भयाना फेकून देणारा पुरुष. हा ब्रह्म-
नातीत असतो. महापातकी व पतित याच्या-
खेरीज सर्वांकडून तो अन्नग्रहण करतो व अजगर-
वृत्तीने वागून आत्मचित्तनात रमतो. ब्रह्मनिर्वाण-
त्वात अवधूताचे चार प्रकार वर्णन केले आहेत.
१) कोणत्याही वर्गातील व आश्रमातील ब्रह्मो-
पासक ब्रह्मावधूत २) विधिपूर्वक सन्यास
घेतलेला व कमीत कमी वस्त्रे वापरणारा,
अगाला माती फासणारा, मीन पाळून धुनी
लावणारा जैवावधूत ३) केस लांब बाढविलेला,
गळघात अस्थी अथवा रुद्राक्षाची माळ व हातात
काष्ठदंड, परशू व डमरू ही आयुधे धारण
करणारा वीरवधूत आणि ४) कील संप्रदायाची
दीक्षा घेऊन गृहस्थाश्रमातही राहणारा कुत्रा-
बधूत हे अवधूतपंथी लोक सदैव आत्मलीन
असतात हठयोगादी साधने वा तनुमार्ग याच्या
साहचर्याने अवधूत अनायासाने क्लेशादी पापाना
दूर करतात व तानेय व साकृती याच्या सवादा-
तून 'अवधूतोपनिषद्' तयार झाले आहे यात
परमार्थसिद्धीने धन्य झालेला साधुती म्हणतो,
'परमानंदपूर्णोऽहं ससारामि किमिच्छया । अनु-
तिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासव । सर्वं लोका-
त्मकं कस्मादननुतिष्ठानि किं कथम् ॥'-मी परमा-
नंदाने परिपूर्ण आहे मला ससाराची गरज
काय ? परलोकाला जाण्याची इच्छा करणाऱ्यानी
कमचि अनुष्ठान करावे मी सर्वं लोकात्मक
झालो आहे मला कर्माचरणाची जरूरी काय ?
'अवधूत-गीता' हा एक नाथ व दत्तपंथी-
यांना प्रमाणभूत वाटणाऱ्या असा ग्रंथ आहे यात
अवधूताची लक्षणे सांगताना म्हटले आहे
आशापाशाविनिर्मुक्त आदिमध्यान्ननिर्मल ।
आनंदे वर्तते नित्यमथार तस्य लक्षणम् ॥

वासना वर्जिता येन वक्तव्यं च निरामयम् ।
वर्तमानेषु वर्तेत वकारं तस्य लक्षणम् ।
धूलिधूसरगात्राणि धूतचित्तो निरामयः ।
धारणाध्याननिर्मुक्तो धूतकारस्तस्य लक्षणम् ॥
तत्त्वचिन्ता धृता येन चिन्ताचेष्टाविवर्जितः ।
तमोहंकारनिर्मुक्तस्तकारस्तस्य लक्षणम् ॥

(अवधूत गीता ८:६-९)

गोरक्षनाथप्रणीत 'सिद्धसिद्धान्तपद्धति' या
ग्रंथातही अवधूतावस्थेची लक्षणे विस्ताराने
सांगताना म्हटले आहे,

यः सर्वान् प्रकृतिविकारान् अवधुनोतीत्यवधूतः ।
दैहिक-प्रपचादिषु विषयेषु संगतं मनः प्रतिगृह्य,
सौम्यः प्रत्याहृत्य स्वधाममहिम्नि परिलीनचेताः
प्रपञ्चसूय आदिमध्यान्तभेदवर्जितः ॥

कलेशपाशतरङ्गाणां क्लृप्ततेन विमुण्डनम् ।
सर्वान्स्थाविनिर्मुक्तः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
निजस्मरविभूतियो योगी स्वाङ्गे विभूषितः ।
आधारे यस्य वारूढ सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
लोकमध्ये स्थिरासीनः समस्तकलनोज्झितः ।
कौपीनं खर्परोज्झ्यं सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
शं सुखं खं परं ब्रह्म शब्दं सघट्टनाद्भवत् ।
सिद्धान्तं धारितं येन सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥

पादुका परसंवित्तिर्मृगत्वच् महाहृतम् ।
वेला यस्य परा संवित्तोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
चित्प्रकाश-परानन्दी यस्य वै कुण्डलद्वयम् ।
जपमालाक्षविश्रान्तिः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
यस्य धैर्यमयो दण्डः पराकाशं च खर्परम् ।
योगपट्ट निजा शक्तिः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
भेदाभेदो स्वयं भिक्षां पट्टरसास्वादाने रतः ।
जारणा तन्मयीभावः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
अचिन्त्ये निजदिग्देशे स्वान्तर यस्तु गच्छति ।
एकदेशान्तरीयो यः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
स्वापिडममरं कर्तुमनन्ताममरी च यः ।
स्वयमेव पिबेदेता सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥

अचिन्त्यं वज्रवद्भाढा वासनामलराङ्कुला ।
सा वच्ची भक्षिता येन सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
आवर्तयति यः सम्यक् स्वस्वमध्ये स्वयं सदा ।
समत्वेन जगद् वेत्ति सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
स्वात्मानमगवच्छेद्यः स्वात्मन्येवावतिष्ठते ।
अनुत्यानमयः सम्यक् सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
अनुत्याधारसम्पन्नः परविश्रान्तिपारगः ।
धृतिचिन्मययत्तत्त्वज्ञः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
अव्यक्तं व्यक्तमाधत्ते व्यक्तं सर्वं प्रसत्पलम् ।
सत्यं स्वान्तरे सन् यः सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
अवभासात्मको भासः स्वप्रकाशो मुसंस्थितः ।
छीलया रमते लोके सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
क्वचिद्भोगी क्वचित्पापी क्वचिद्वान्तःपिप्ताचवत् ।
क्वचिद्दराजा क्वचाचारी सोऽवधूतोऽभिधीयते ॥
(सिद्धसिद्धान्तपद्धतिः ६:१:३-२०)

दत्तपरंपरा आणि नाथपरंपरा यांचे असे
हे नाते अवधूताच्या संदर्भातही महत्त्वाचे आहे.
गोरक्षनाथांचा नाथपंथ व त्याला गुरुस्यानी
असणारा दत्तपंथ यांनी समकालीन धार्मिक व
पारमार्थिक जीवनाचे शुद्धीकरण करण्याचा
प्रयत्न केला. तांत्रिक योगिनीच्या जाळ्यातून
गोरक्षनाथांनी आपल्या गुरूची मुक्तता केल्याचे
प्रसिद्धच आहे. तांत्रिकांच्या वाममार्गास आचारा-
पासून समाजास मुक्त करण्याच्या गोरक्षनाथास
म्हणूनच ज्ञानेश्वरानी 'विषयविघ्नसंकेतवीर'
म्हणून गौरविले आहे. दत्तपरंपरेतील अवधूत वा
दत्त काही प्रसंगी भय व तरुणी यांच्या संदर्भात
दिसत असला, तरी अशा दर्शनाचे उद्दिष्ट
तपासून पाहता येते. प्रखर वैराग्य आणि शुद्ध
आचरण यांनाच नाथ व दत्त यांच्या परंपरात
मोठेच स्थान आहे. दोनही पंथीयांना प्रमाणमूत
घाटणाऱ्या 'अवधूत-गीते'त स्वोचे वास्तविक
रूप वर्णन करताना म्हटले आहे,

न जानामि कथं तेन निर्मिता मृगलोचना ।
विश्वासघातकी विद्धि स्वर्गमोक्षसुखार्णलाम् ॥

मूत्रशोणित दुर्गन्धे हृद्यमेध्यद्वारदूषिते ।
 चर्मकुण्डे ये रमन्ति ते लिप्यन्ते न संशयः ॥
 कौटिल्यदम्भसंयुक्ता सत्यशोचविवर्जिता ।
 केनापि निर्मिता नारी बन्धनं सर्वदेहिनाम् ॥
 त्रैलोक्य जननी धात्री सा भगी नरको ध्रुवम् ।
 तस्यां जातो रतस्तत्र हा हा संसारस्थितिः ॥
 जानामि नरकं नारीं ध्रुवं जानामि बन्धनम् ।
 यस्यां जातो रतस्तत्र पुनस्तत्रैव धावसि ॥
 भगादिकुचपर्यन्तं संविद्धि नरकारणवम् ।
 ये रमन्ति पुनस्तत्र तरान्ति नरकं कथम् ।
 विष्ठादिनरकं धोरं भगं च परिनिर्मितम् ।
 किमु पश्यसि रे चित्त कथं तत्रैव धावसि ॥
 भगेन चर्मकुण्डेन दुर्गन्धेन व्रणेन च ।
 खंडितं हि जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥
 वेहाणवे महाघोरे पूरितं चैव शोणितम् ।
 केनापि निर्मिता नारी भग चैव हृद्योमुखम् ॥
 अन्तरे नरकं विद्धि कौटिल्य वाहधर्मडितम् ॥
 ललितामिह पश्यन्ति महामंत्र विरोधिनीम् ॥
 अज्ञात्वा जीवितं लब्धं भव स्तत्रैव देहिनाम् ।
 अहो जातो रतस्तत्र अहो भव विडम्बना ॥
 तत्र मुग्धा रमन्ते च सदेवासुरमानवाः ।
 ते यान्ति नरकं घोरं सत्यमेव न संशयः ॥
 अग्निकुंडसभा नारी घृतकुंभसमो नरः ।
 संसर्गेण विलीयेत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥
 गौडी माधवी तथा पैठ्ठी विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
 चतुर्थी स्त्री सुरा ज्ञेया यदेदं मोहितं जगत् ॥
 मद्यपानं महापापं नारीसंगस्त्वयैव च ।
 तस्माद्द्वयं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेन्मुनिः ॥

(अवधूतगीता ८:१२-२६)

स्त्री व स्त्रीदेह यांच्या दोनही पंथांतील निदेचे ममं ध्यानात घेण्यासारखे आहे. दत्तप्रणीत नाथ-पंथातील अनेक नाथ समकालीन वामर्थात व व्यक्तिचारादी कर्मात उपासनेचा एक मुख्य भाग म्हणून पडत असताना, मनुष्य स्वभावतःच चंचल व विपयी असताना, त्याचे चित्त वैराग्य व ध्यान यांकडे बळवावयाचे झाल्यास उपाय श्रीदत्ता... १८

कोणता ? अतिरिक्त स्त्री-निंदा हा एक उपाय त्या काळी तरी विचारवंतांनी मानलेला दिसतो. कारण मनुष्याचा देह नागा प्रवगरच्या धातूंनी बनलेला असून रक्त, मांस, चरबी, हाडे, मज्जा, चामडे, विविध नाड्या यांनी तो बांधलेला आहे. मनाची एकाग्रता संपली की धातूचा नाश होतो आणि बुद्धी विगलित होते, अशी या वैराग्याची महत्ती सांगणाऱ्या साधकांची मनोधारणा आहे (अवधूतगीता: ८-२०)

महानुभाव संप्रदायात दत्तात्रेय

मागल्या प्रकरणात सांप्रदायिक ग्रंथांची ओळख करून घेताना आपण महानुभाव संप्रदायाचा उल्लेख केला आहे. ज्ञानेश्वरांच्या आधी सुमारे सभर वर्षे प्रवर्तित झालेल्या या पंथाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी होत. यांचे आदिगुरू श्रीदत्तात्रेय प्रभूच होत. 'या मार्गासि श्रीदत्तात्रेय प्रभु आदिकारण' (सूत्रपाठ-विचार २८५) असे वचन प्रसिद्ध आहे. श्रीदत्तप्रभू-चांगदेव राऊळ (चक्रपाणी) - गुंडम राऊळ (श्रीगोविंदप्रभू) - श्रीचक्रधर अशी ही दत्तपरंपराच आहे. फलटणजवळील जनकनाथक नावाच्या कऱ्हाडे ब्राह्मणास चाकणजवळील चक्रपाणी नावाच्या देवतेच्या कृपेने आणि चांगदेव नावाच्या देवतेच्या आशीर्वादाने पुत्र झाला. तो श्रीचांगदेव राऊळ ऊर्फ चक्रपाणी होय. संसारातून विरक्त झाल्यावर चांगदेव राऊळ श्रीक्षेत्र माहूर येथे यात्रेच्या निमित्ताने आले. तेथील 'मेस्वाळा' तलावात स्नान करून दत्तप्रभूंच्या शयनस्थानाकडे जात असताना त्यांना एका जाळीत व्याघ्ररूपाने दत्तदर्शन झाले. श्रीदत्तप्रभूंनी त्यांना आशीर्वाद दिला. दत्तप्रभूंपासून चांगदेवांनी उभय शक्तींचा स्वीकार केला. यात्रेकरुंबरोबर हिंडत असताना चांगदेव राऊळ ऊर्फ चक्रपाणी रिद्धपूर येथे आले. येथे गुंडम राऊळ ऊर्फ

श्रीगोविंद प्रभू यांनी शक्तीचा स्वीकार केला. गोमतीच्या तीराजवळील द्वारावतीस पुनः गोविंदप्रभूंना चांगदेवापासून शक्तीचा लाभ झाला. या गोविंदप्रभूंकडून श्रीचक्रधरांना शक्तीची प्राप्ती झाली. दत्तप्रभूंची प्रेरणा असलेला हा महानुभाव संप्रदाय श्रीचक्रधरांनी वाढविला. त्याला सघटित स्वरूप, आचारधर्म, तत्त्वज्ञान इत्यादींची प्राप्ती करून दिली.

श्रीचक्रधरांना दत्तप्रभूंच्या स्थानाविषयी फार ममत्व वाटे. पांचाळेदवर हे दत्तप्रभूंचे गुंफास्थान म्हणून त्यांना प्रिय वाटे. जानोपाध्याना उपदेश करताना श्रीचक्रधरांनी म्हटले आहे, 'तुमच्या गावापासि आत्मतीर्थ असे कीः होतीः तुम्ही तेथ जाः तेथ जाइजे होः ते आणि का स्यावरासारखे नव्हेः तेथ श्रीदत्तात्रेयप्रभूंची प्रतिष्ठा होः बोधुः पांचाळेदवरा गेला होतासिः पुसोलेः हे ते स्थानी होतेः तेथ जाइजे होः' (लीळाचरित्र भाग २ पृ. २५) अशा रीतीने श्रीचक्रधरप्रभू आपल्या शिष्यांना दत्तस्थानाकडे घळवीत. चक्रधरोक्त सूत्रपाठातही दत्तात्रेयांच्या माहात्म्या-विषयी चार सूत्रे आहेत. आपल्या अनुयायांना बोध करण्याच्या निमित्ताने श्रीचक्रधर दत्त-प्रभूंच्या लीला सांगत. महानुभावाच्या इतर ग्रंथांतूनही दत्तात्रेयांचे मननीय उल्लेख येतात. भास्करभट्ट बोरीकराच्या उद्धवगीतेत (सन १३०८) दत्तात्रेयांना नमन करताना म्हटले आहे, 'संह्याच्छात्रिये चतुर्केः जयाचें प्रभामंडळ फांके । तो श्रीदत्तु लल्लाट-मुळकें : नमस्कारीतु असे' कृष्णदास ऊर्फ कवी डिम याने आत्मतीर्थमाहात्म्यात म्हटले आहे, 'संह्याद्रि-शिखरे रम्प अनसूयात्रिनंदनः । तं बंदे परमानंद दत्तात्रेय जगद्गुरुम्' केसव व्यास नावाच्या ग्रंथकाराने आपल्या भूतिप्रकाश या ग्रंथात म्हटले आहे, 'जय निरुपमा नीघ्रांताः जय नीराभिमानिमा नीरुताः जय निसंगा नीत्यभुक्ताः श्रीदत्तात्रेया' कवीश्वर व्यासाने आपल्या शिशुपालवध

या काव्यात नमन करताना म्हटले आहे, 'माया-सुत्राची करुनि दोरी : जो ब्रह्मादिकाते खेळवी बनेक परी : तो अळकं त्रिताप हरी : तथा नमन श्रीदत्तात्रेया' . 'श्रीकृष्ण वाळकीडा' वर्णन करताना कवी एल्हानने म्हटलें आहे, 'ओं नमो यादवेन्द्रा दीनानाथा । दर्शनमोपा ना श्रीदत्ता' रवळोवासकृत 'सह्याद्रिवर्णन' आणि शारंगधर-कृत 'दत्तात्रेय वाळकीडा' या ग्रंथांचा परिचय दत्तात्रेयांच्या संदर्भात आपण मागे करून घेतला आहेच. महानुभाव कवी डिम मुनी कृष्णदास याने रचलेल्या 'आत्मतीर्थप्रकाश' या ग्रंथात दत्तप्रभूंच्या निवासस्थानाने पवित्र झालेल्या पांचाळेदवराच्या स्थानाची महती वर्णन केलेली आहे.

कृष्णदास महानुभाव यांनी संपादित केलेल्या 'आत्मतीर्थप्रकाश' या, ६९६ ओव्यांच्या प्रकरणात कवी डिम मुनी कृष्णदासाने 'सिद्धान्त शिरोमणी श्रीदत्तेशुः श्रेय कथानामकु' कल्पून दत्तचरित्रातील काही कथाभाग वर्णन केला आहे. सन १६५९ च्या सुमारास तयार झालेल्या या लहानशा ग्रंथात कवीने सिध्यामळ या संस्कृत ग्रंथातील सह्याद्रिखंडातील कथा मराठीत आणली. त्रैतायुगात दक्षिणेकडच्या पांचाळ देशच्या राजाला चार पराक्रमी मुले होती. याच पांचाळ नगरीत देवशर्मा नावाच्या श्रोत्रिय ब्राह्मणाच्या आत्मोत्तम नावाच्या मुलास दत्तदर्शन झाले. त्याच्याबरोबर राजा व त्याचे पुत्र यांनाही झाले. याच वेळी महाराष्ट्रात राक्षस-भुवन नगरीत कुंभनिकुंभ हे शंकरास प्रसन्न करून वेदमार्गाचा नाश करीत राहिले. त्यांनी आत्मोत्तमाचा आश्रमही नष्ट केला. शिष्य-मंडळी पांचाळ राजाकडे गेली. पांचाळ राजाने कुंभनिकुंभावर राक्षसभुवन येथे चाल केली. शंकर वर्षे युद्ध झाले आणि कुंभनिकुंभाचा नाश झाला. परंतु या ब्रह्मराक्षसांच्या पापातून मुक्त होण्यासाठी राजाने दत्ताची प्रार्थना केली.

दत्तात्रेय प्रकट झाले. त्यांनी राजाला विधिष्ट ठिकाणी वाण मारण्यास सांगितले. त्या ठिकाणी प्रकट झालेले तीर्थ म्हणजेच 'आत्मतीर्थ' होय. या 'आत्मतीर्थप्रकाश' नावाच्या लहानशा ग्रंथात दत्तमहिम्नाच्या खुणा अनेक ठिकाणी दिसतात.

ग्रंथाच्या निमितीचा वृत्तान्त देताना कवी म्हणतो, 'भीष्माचार्ये म्हणितले मुनी कृष्णदासा । महाराष्ट्र प्रबंधी तुम्ही वाणी सुरसा । तरी आत्मतीर्थे माहात्म्य प्रकाशा । ग्रंथ ना तू करी ॥ सिद्धयामळ ग्रंथनाम । तेथे सहाद्रि-शंखे आत्मतीर्थे माहात्म्य । त्यां, संस्कृताचे महाराष्ट्र उत्तम । करावे तुम्हा ॥ त्यां भीष्माचार्यांचे निदर्शे । श्रीगुरु मदकाचे नि ज्ञान-प्रकाशे । श्रीदत्तात्रेय यणावेया हृदये । स्फारली मती ॥ (२ : १५-१७) या ग्रंथात दत्तप्रभूंच्या प्रकाशाला महत्त्वाचे स्थान आहे. 'जो अग्नी अनसूयेचा कुमर । अविनाश मूर्ति जयाची सुंदर । तो चहुंयुगीं क्रीडे निरंतर । नाना वेपीं ॥ तो श्रीदत्तात्रेय अमोघ दर्शनी । श्रीबा करी जिए स्थानी । तिअें महातीर्थे बोलिजेति सुरगणीं । महेशादिकीं ' ॥ (२ : २२-२३).

दत्तप्रभूंचे असे अनेक भावपूर्ण उल्लेख 'आत्मतीर्थप्रकाश'त आहेत. 'श्रीदत्ताधिष्ठित मातापुर । आत्मतीर्थे आणि पांचालेश्वर । इत्यादिकी अनुवर्ते निरंतर । अधिष्ठान भगवंताचे' (२-२५) 'जें श्रीदत्तांचें श्रीडास्थान । आत्मतीर्थे म्हणजे महातीर्थे गहन । येथे जो करी पूजार्चन स्नान दान । तो कधी शोकास न पवे' ॥ (३-७९), 'देवशर्मा नावे भक्त होता झाला । श्रीदत्तात्रेयांचा' ॥ (४-९५) 'ऐसा श्रीदत्तात्रेय प्रभु प्रसन्न जाला । रायां घोर आनंद वर्तीणिला' (५-१८९), 'स्पर्श जाला श्रीदत्ताचा चरणकमळीं । स्वानंद डोले महीतळीं' (५-१९१), 'श्रीदत्तात्रेय प्रभुचे वरद । ते यांसी असे प्रसिद्ध' (५-२३) तंव राबो म्हणे माझे भाग्य घोर ॥ जें तुमचा

काजीं वेचे शरीर । श्रीदत्तात्रेय-प्रभुचा वर । करण साचुं' (५-२३९) अशा अनेक ओळींतून दत्तमहिमा प्रकट झाला आहे. नवव्या अध्यायातील दत्तमूर्तीचे वर्णन अतिशय मनोहर आहे. पुढल्या ब्रह्महृत्यानिरास नावाच्या अध्यायात दत्तप्रभूंच्या चरणांस स्पर्शून पांचाल राजा म्हणतो, 'श्रीदत्ता निरंजना ! या विज्ञानेश्वरा । माझेया नंदनां । देयांकी जगज्जीवना ! श्रीचरणसेदा ॥ हा होईल तुमचा किकर । तेणें फिटेल आमचा भवसंसार । तिअें वेळी देवे केला अंगिकार । विज्ञानेश्वराचा ॥ राअें आत्मालय वधिणे पांचालेश्वर । लिंग स्थापीनि केला सुंदर । तेथें ग्रामु बसविला मनोहर । पांचालेश्वर नामें' ॥ (६१३-१५) 'आत्मतीर्थप्रकाश' काव्याचा समारोप करताना कवीने केलेली वस्तुतुती मननीय आहे.

जय शुद्ध बुद्धा परीपुर्णा ।

जय निःप्रपंचा जगत्कारणा ।

जय अमूर्ता मूर्तिवत सगुणा ।

श्रीवत्ता तुज नमो ॥

जय परमानंदा पवित्रा ।

जय गुणार्थदा शास्त्रत परत्रा ।

जय नित्यमुक्ता जी पंचवक्त्रा ।

श्रीदत्ता तुज नमो ॥

जय परावर-उभयदृश्य सूक्ष्मा ।

जय सर्वत्रगमना गगनोपमा ।

जय देशकाले सहायका सर्वोपमा ।

श्रीदत्ता तुज नमो ॥

जय गुणिधर्मा शोधक वेधका ।

जय ज्ञानविज्ञाने द्रावका ।

जय सर्वकळा प्रकाशका ।

श्रीदत्ता तुज नमो ॥

जय सर्वबंधा सर्वात्मका ।

जय जगदोदारा स्वयंप्रकाद

जय आर्तदानी जगज्जनका ।

श्रीदत्ता तुज नमो ॥

जय अनसूयात्रिनदना ।
 जय ऋषीकुळा जिवोद्धरणा ।
 जय अलर्का श्रीतापुहरणा ।
 श्रीदत्ता तुज नमन ॥
 जय गोरक्ष बोधका दयार्णवा ।
 जय शंकर वरदायका भयार्णवा ।
 जय ऋषि ऋषिका देशी वारू व्हा ।
 श्रीदत्ता तुज नमन ।
 जय यदुराजया वयनदाना ।
 जय कातंवीर्यां भुजादाना ।
 जय जमदग्नी भाजाकारण दहना ।
 श्रीदत्ता तुज नमन ।
 जय वारानसी स्नानुद्धरदा ।
 जय वदिकाश्रमी ज्ञानप्रददा ।
 जय जम्बूकारण्य पौरी भिक्षाप्रदा ।
 श्रीदत्ता तुज नमन ॥
 जय आत्मालयी भोजन निममा ।
 जय देवदेवेश्वरी निद्रोत्तमा ।
 जय वनदेवा श्रीहत्ती पुरुषोत्तमा ।
 श्रीदत्ता तुज नमन ॥

(१२ ६७८-८०)

रचलोबासकृत 'सह्याद्रि-वर्णनाचा' परिचय
 आपण मागे करून घेतला आहेच महानुभवाच्या
 अनेक पूज्य स्थानार्पकी माहूर येथील सह्याद्रि
 असून ते दत्तात्रेयाचे शयनस्थान, त्रीडास्थान
 म्हणून विख्यात आहे 'जीवा जननी श्रीदत्तमाताः
 तीएचा हेतु त्रिडा करिता । निक्षेपिला जेथ
 तत्त्वताः ते मातापूर बोलिजे ॥' (१६७) या
 उल्लेखानुसार श्रीदत्तात्रेय प्रभू हीच माता अस-
 ल्याने तिचे निवासस्थान म्हणजे मातापूर अथवा
 माहूर होय सह्याद्रिवर्णनात प्रारंभीच्या सुमारे
 १८० ओव्यातून दत्तात्रेयाचे वर्णन आले असून
 अलर्क, सहस्रार्जुन व परशुराम इत्यादीवरील
 दत्तप्रभूचा अनुग्रहही यात वर्णन केला आहे.
 दत्तमूर्तीचे वर्णन करताना कवीच्या कवित्वात
 बहर आलेला दिसतो

जें विश्वाचें सार
 चैतन्य कामबले अरुवार
 ते कैवल्यमूर्ति सकुमारः
 कैसी सागो ॥ ३८॥
 पाता दृष्टी खूपे आगी .
 मनरूपीनि न नीगे वेगी .
 ते सुदयं नाही जगी .
 श्रीदत्ताचेनि पाहें ॥ ३९॥
 कवणि हवाच आगकातीः
 निहाळिता अनपापती
 समाधिसूक्ष्म आलें व्यक्ती .
 जीवा आनंद करावेया ॥ ४०॥
 सध्यारागी चुभळिलीः
 बरी संदुरे घोळिली
 तन्ही चरणतळापसि पाबळी .
 रातोस्पलें ॥ ४१॥
 रगाळ कुकूमाचा ठसाः
 भरिला मानकुलरसा
 तन्ही श्रीचरणेंसी सरिसाः
 करू नए ॥ ४२॥
 तिए चरणराचोळोः
 रातले शक्तिचक्र मेलें
 तेथे उपमेषि बरदळें .
 तिए काइ होती ॥ ४३॥
 चरणतळें मीवाळें कैसी .
 दृष्टि खूपेल म्हणोनि मानसी
 योगिए चीतोति अर्हानवीः
 थोरे प्रएलें ॥ ४४॥
 हृदयकमळाचा सेजारीः
 चीत्ताचा अरुवारी
 प्रतिप्टुनि तया आसनादरी .
 चरण सेचितावि ॥ ४५॥
 तथा रज एक खूपे
 तमाचे नाव भारी रूपे
 म्हणोनि दुसरयाचेनि बासिपेः
 झणें जाए ॥ ४६॥

दत्तमूर्तीच्या अशा रेखीव व सुवक वर्णनानंतर
रवळोवास अलकं, सहस्रार्जुन, परशुराम यांना
दत्तदर्शन व दत्तोपदेश ह्या कथाभाग वर्णन
करतात. परशुरामास दत्तदर्शन कसे झाले याचे
वर्णन करताना कवीने सह्याद्रीचेही अतिशय
काव्यमय वर्णन केले आहे.

मातेपितयाचें दुःख नटत :

खांदी अस्थीची कावळि बाहात

थोर दाही बीशा लंघीत :

परशुरामु तो ॥

तव तो देखिला पर्वतु :

जो कुळाचळांमाजि विस्यातु

तेथ असे फिडतु : अत्रिनंदनु ॥

जो मेळसि जाळा आघारु :

तो कैसा सांगों गिरिवरु

जेथ परिवारेसहीत परमेश्वरु ।

राज्य करी ॥

तयाचेया उत्तममणाची थोरी ।

पांतां कैळास वैकुंठ न पवे सरी

जेथ परावरेशा नीरंतरीं :

जालें अबस्थान ॥

काइ सांगों तेथिचीं झालें ।

तिए पाहुनि सुरतरु वापुडे

तया फळभोगु जोडे :

श्रीदत्तदर्शनं ॥

कल्पतरुती स्पर्धा करीत ।

तैसे बीसती गगनचुंबीत

ते द्वीजकुळी सेविजत :-

साए म्हणोनि ॥

भयुरांचीया केका ।

पट्पदांचे शंकारु आइका

पंचमाळापु सुकसारिका :

कोकिळांचे ॥

जेथ सरोवरीं बहुवस ।

चक्रवाक राजहंस

तयांचे फळरव, सुरत :-

काई सांगी ॥

ऐसे पंचमाळापीं नीरंतर :

गाजताए अंदर

ते जैसे स्तुति करिते द्विजवर ;

श्रीदत्तात्रेयाची ॥

रूपींचीया प्राणकुटिका :

वेदशास्त्रांचे नीर्घोक

नीरूपीती एकमेकां ।

उपनीपदार्यु ॥

एक रोगीनि कपाटीं : आसनमुद्रा घालुनि हटीं

पवनाकुंचने उकलीत माठी :

कुंडलनीएची ॥

तीए सह्याचळीं आइका :

असे सकल सीधींचा नाएकु

तयाचा आग्रो धरुनि साधकु :

साधनी रीगाले ॥

तेथिचीया परमाणुची थोरी :

ब्रह्मादिकां न बोलवे कन्हणे परी

कृपाफटाक्ष झळके जयावरि :

श्रीदत्तात्रेयाचा ॥

कैसे ते पे विचीत्र :

नेणजे देवतासुत्र

तेथिचें स्याविर जंगम पवित्र :

तीर्थ तीर्थ जालें ॥

सकळ स्नेहाचा निधि दातारु :

म्हणोनिचि माता म्हणितले ईश्वरु

एरी प्राकृतेचा निर्घारु :

पृथ्वी रेणु जैसां ॥

सकळ जीवांतें ईश्वरु जनीता :

म्हणोनि तोचि बोलिजे मातापीता

तयांचा ठावो नांदता :

ते माहेर जीवांचें ॥

जीवां जननी ठावो नांदता :

ते माहेर जीवांचें ॥

जीवा जननी श्रीदत्तमाता
 तीएचा हेतु ऋडा करिता
 निक्षेपिला जेय तत्त्वता
 ते मातापुर बोलिजे ॥
 तेथिचे जडचेतन
 तयाचे कवण जाणे महिमान
 जे आत्मरमणा ऋडास्थान
 जाले देखा ॥
 म्हणोन सकळ तीर्थांपसि अधिकू
 जेथिचा परमाणु एकू
 जो ददनमात्रे फेडी दोखू
 तीर्थ काळें फळे ॥
 आता विशेष काइ सामें
 जो बधू जाला दत्तयोगे ।
 तो तेविलेया अनुरागें
 परलाभु जोडे ॥
 ऐसा रामें देखौनि पर्वतु
 धन्य धन्य म्हणे हा तीर्थभुतु
 एथिचे सृष्टिए तत्परहितु
 जडचेतन ॥
 एयाचेया दैवाची थोरी
 ब्रह्मादिक न पवती सरी
 हे स्थावर जगम ससारी
 महाभाम्याचे ॥
 तेव्हेळी सह्याद्र पर्वती कंसी
 अनुसयागर्भरत्नंसी
 भेटि रेणुकानदनेंसी
 जाली देखा ॥
 खन्यवादिया गिवसीता निधान ।
 का क्षुत्पीपासा पीडलेया अमृतपान
 तैसे परशुरामा जालें दर्शन ।
 श्रीदत्ताश्रयाचें ॥
 का दैन्यप्रस्ता परिसु ।
 लाग्रलेया होए उल्लामु
 पा सीधलेया सीधरसु ।
 साधन जेता ॥

तैसा देखिलेया अनघापती ।
 रामा हरूप जाला चीत्ती ।
 तया सुखा उपमा न दीसती ।
 देयावया ॥
 तो दृष्टिपाते आनदविला ।
 वाचाभूतें विनविला
 राम कृत्यकृत्य केला
 आचारीत्व स्वीकरुनि ॥
 तयाचेन चरणसवधें देखा
 सर्वतीर्थ बघ जाले ब्रह्मादिका
 हो सर्वज्ञ आचार्य जगत्पूज्य
 ते महत् जाणती ॥
 जयाचीया प्रतिष्ठा चाग
 एकविरा पातली भोग
 जेणे विज्ञानेश्वर लीग ।
 प्रतीष्टिले ॥
 जयाचेनि चरणस्पर्श ।
 पांथिवा आत्मतीर्थ ऐसे
 पवित्र नाव पावले असे
 तीही लोकी ॥
 तो भीक्षुवेपा नटवी
 जीवा नाना अधिकार घडवी
 जया आपणें दाखवी
 ते अयोध दृष्टि ॥
 ऐसेया श्रीदत्ता सुवेपा
 मार्गादिकारणा विशेषा
 प्रवृत्ति जाली परेशा
 उभए शक्तिदानाची ॥
 मग नटला तो परमेश्वरू
 कवण रुसिवेप जगद्गुरू
 तो सार्धन भगळावसरू
 हीराविका म्हणें ॥ (१५१-१८३)
 महानुभावाच्या पयात अशा प्रकारे दत्तप्रभूता
 अनन्यसाधारण स्थान असल्याने हा पय दत्त
 प्रणीतच मानला जातो त्याचा दत्त हा एकमुखी
 व द्विभुज असून तो विष्णूचा वा त्रैमूर्तीचा

अवतार नसून परब्रह्माचा अवतार आहे अशी महानुभावांची श्रद्धा आहे. महानुभावांच्या ग्रंथांत जरी पुराणपद्धतीने तीन देवांच्या अवतारांचे कथन असले तरी प्रामुख्याने भर परब्रह्माच्या अथवा परमेश्वराच्या अवतारावर असल्याचे आपण पाहिले आहेच. महानुभावांच्या दत्तात्रेयांचा अवतार चारी युगांत आहे. दत्तात्रेयांची वाणी अमृतवर्षिणी असून त्यांचे दर्शन अमोघ आहे. दत्तात्रेयांचा अवतार नेहमी अदृश्यपणे वावरत असतो. त्यांना निरंतर पारधीचा छंद आहे. ते नेहमी नाना वेष धारण करीत अधिकारी जीवांना दर्शन देत असतात.

“महानुभावांचे हे दत्तात्रेयप्रभू म्हणजे एरवी प्रसिद्ध असलेला “तीन शिरे सहा हात” धारण करणारा दत्तात्रेय नव्हे. पौराणिक कल्पनेप्रमाणे तीन शिरांचा आणि सहा भुजांचा दत्तात्रेय हा ब्रह्मा-विष्णु-महेशांचा अवतार होय. महानुभावांच्या मते ब्रह्मा-विष्णु आणि महेश या तिन्ही सामान्य देवता आहेत. त्या देवतांचा एकरूप अवतार असलेला आधुनिक दत्त हा महानुभावांना रघू ठरणे शक्य नाही. तीन शिरे सहा हात असलेल्या दत्ताची कल्पना पूर्णपणे आधुनिक आहे. मुळात मात्र त्याची मूर्ती एकमुखी व चतुर्भुज असल्याचे विद्वान येते. भागवतात ‘अत्रेः पत्न्यनसूया श्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान् । दत्तं दुर्वाससं सोममालेशं ब्रह्मसंभवान्’ (स्कंद ४ अ. १-३२) तसेच ‘सोमोऽमृद् ब्रह्मणोऽंशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित्’ (भाग. स्कं. ४ अ. १-३२) असे दत्त-जन्माविषयी उल्लेख आहेत. त्यावरून तो केवळ विष्णूचाच अंशावतार असल्याचे दिसते (ब्रह्मा-विष्णु-महेशाचा नव्हे) आणि तो एकमुखी असावा असे म्हणता येते. शांडिल्योपनिषदातील- ‘अस्मोऽध्वलितसर्वाणि जटाजूटधरं विभुम् । चतुर्बाहुमुदारारामं प्रफुल्ल कमलक्षणम्’ या श्लोकावरून तर तो चार भुजांचा (व एकाच मुखाचा). असल्याचे स्पष्ट होते. (विचारसमीक्षा. पा.

२४) तथापि भागवतातील उल्लेखात दत्त हा विष्णूचा अंशावतार असल्याचे जे म्हटले आहे, तेही महानुभावांना मान्य नाही. त्यांच्या मते दत्त हा देवतावतार नाही, ईश्वरावतार आहे, आणि म्हणूनच महानुभावांना तो पूज्य आहे.

“श्रीदत्तात्रेयप्रभूंचा अवतार प्रेतायुगात झालेला असला तरी तो ‘चतुर्युगी अवतार’ असल्याचे श्रीचक्रधर स्वामींनी म्हटले आहे. (श्रीदत्तात्रेयप्रभूंचा अवतार : वि. २८२) याचा अर्थ असा की, प्रेतायुगानंतरच्याही सर्व युगांत दत्तात्रेयाचा अवतार विद्यमान आहेच. अर्थात आजही तो विद्यमान आहे; आणि महासंहारापर्यंत तो तसाच राहणार. त्यांचा अवतार हा इतर ईश्वरावतारांपेक्षा विलक्षण आहे. ते नेहमी अदृश्यत्वाने वावरत असतात; म्हणून सहसा त्यांचे कुणाला दर्शनच होत नाही. पण दर्शन झाले तर ते कधी वाया जात नाही. एका दृष्टीने दर्शन म्हणजे बोधच. श्रीदत्तात्रेयप्रभूपासून ज्यांना बोध झालेला आहे त्यांचा बोध चरित होऊन ते प्राप्तीला पोचलेच म्हणून समजावे. कारण दत्तात्रेयप्रभू ज्याला बोध देतात त्याला आपल्याबरोबर अदृश्य कळून त्याचे शब्द-ज्ञान चरित व्हायला साहाय्य करतात व त्याला सदेहीच अपरोक्ष देतात. अर्थात, त्यांच्या कोणत्याच ज्ञानियाला पुनः संबंधी जन्मविषयाचे कारण पडत नाही. अपरोक्ष ज्ञान झाल्यानंतर सामान्यज्ञान व त्यानंतर विशेष ज्ञान देऊन शेवटी प्राप्तीही करून देतात. अर्थात उभयदृश्यावतारापासून-श्रीमुखे बोध व्हावा अशी जोड ज्याने जोडली असेल त्यालाच त्यांचे दर्शन होते. तसेच प्रेमाचे साधन ज्याने जोडले असेल त्यालाही त्यांचे दर्शन होते. सारांश, भक्ताला तर नाहीच, पण त्याच्यापासून बोध झालेल्या ज्ञानियाला देखील ते दुसऱ्या अवताराजवळ निरोवीत नाहीत.

“ज्याने ज्ञानाधिकार किंवा प्रेमाधिका जोडलेला नसेल त्याला जर श्रीदत्तात्रेयप्रभूचे

झाले तर तेही वाया जात नाही अशा पुरुषांना ते ज्ञानाधिकार घडवून दर्शन देतात पण इतर कारणामुळे ज्यांना ज्ञान होणे शक्य नाही अशांना त्याचे दर्शन झाले तर ? तर, अशा पुरुषांच्या वावतीत श्रीदत्तात्रेयप्रभूंनी उच्चारलेले शब्द, वर, आशीर्वाद वगैरे सर्व यथार्थपणे फलद्रूप होतात साराशः श्रीदत्तात्रेयप्रभूंचे दर्शन हे अमोघ होय (ते अमोघ दर्शन की गा)

" अशा अमोघदर्शन श्रीदत्तात्रेयप्रभूंनी अनेक जीवांचे निविध ताप पूर्णपणे नाहीसे केले आहेत त्यापैकी अलर्कांचे उदाहरण विशेष प्रसिद्ध आहे. ' अलर्कांचे तिन्ही ताप शबोली शबोली म्हणून त्यांनी फेडले, कारण त्याची वाणी अमृताचा वर्षाव करणारी आहे ' असे श्रीचक्रधरस्वामींनी सांगितले आहे या अलर्कांची हकीकत अशी

" मदळसेला सात मुले होती पैकी सहाजण तिच्या सागण्यावरून दत्तात्रेयप्रभूला अनुसरली सातव्या मुलाचे नाव अलर्क राज्यमदाने उन्मत्त झाल्यामुळे तो अनुसरत नव्हता तेव्हा मदळसेने आपला भाऊ काशीराज याजकडून अलर्काच्या राज्यावर स्वारी करविली काशीराजाने युद्धात अलर्काचा पराभव केला यामुळे अलर्क तिन्ही तापानी एकसारखा पोळत होता त्याचे राज्य गेल्यामुळे मन निवृत्त करून तो ' सतेव त्यागिया ' बनला आणि श्रीदत्तप्रभूंना शरण गेला त्या वेळी ' शबोली शबोली ' शब्दाचा उच्चार करून अलर्काचे सर्व ताप त्यांनी हरण केले श्रीदत्तात्रेय-प्रभूंच्या वाणीने अलर्काचे ताप नाहीसे होण्याचे कारण असे की, त्या परमेश्वरावताराची वाणी अमृताचा वर्षाव करणारी व सुख देणारी होती साराशः, " ये तो मदळसेचा कुमरू आलर्क नृप-वर श्रीदत्तदेवे दीक्षा गुरू उपदेशिला "

" अलर्कप्रमाणेच सहस्रार्जुनालाहि स्वामींनी आपल्या कृपाप्रसादाने पावन केले होते हा सहस्रार्जुन म्हणजे राजा कृतवीर्य आणि राणी रेणुकावती याचा मुलगा त्यालाच कार्तवीर्य असे

म्हणत या " कृतवीर्याच्या कुमरा नाही हाता दो ससारा " - त्याला हातपाय नव्हते कारण, एकदा सकप्टी व्रत करताना कृतवीर्याला जाभई आली, त्याने त्यावद्दल आचमन वगैरे काही केले नाही, त्यामुळे त्याला जो मुलगा झाला त्याला तोंड, नाक, डोळे, सादे हेच काय ते अवयव होते- तोच हा कार्तवीर्य होय गर्गमुनीच्या सागण्या-वरून त्याने माहूरजरवळच्या सहघाटिपर्यंतवर एक हजार वर्षेपर्यंत श्रीदत्तप्रभूंची आराधना केली त्यामुळे प्रसन्न होऊन श्रीदत्तात्रेयानी त्याला सुंदर शरीर व हजार हात दिले सर्व पृथ्वी जिंकण्याचा आणि केवळ श्रेष्ठ अशा वीराकडूनच मृत्यू येण्याचा वर दिला साराशः, ज्या " कृत-वीर्याच्या कुमरा नाही हाता दो ससारा त्या देऊनी सहस्र करा पृथ्वीपति केला ॥ श्वापदा आज्ञेचा भयो माहीप्मतीये राज्य करी हयहयो तेणें प्रसन्न करुनी दत्तात्रेयो वर लाघला ॥ ऐसा दर्शन भोगमोक्ष देता न दीसे आणिक तो एक कैवल्यनायक श्रीदत्तावाचांनि "

" श्रीदत्तात्रेयप्रभूंना निरंतर पारधीचे व्यसन आहे पण ही आपली ऋडा ते अदृश्य राहूनच करीत असतात नेहमी नाना प्रकारचे वैप ते धारण करतात आणि अधिकारी जीवांना मधून मधून दर्शन देतात " (वि भि कोलते श्रीचक्रधरचरित, पृष्ठे ३०-३४)

वारकरी संप्रदायात दत्तात्रेय

तेराव्या शतकाच्या अखेरीस ज्ञानेश्वर-नाम-देवानी प्रवर्तित केलेल्या वारकरी संप्रदायाची उपास्य देवता बाळकृष्णरूपातील श्रीविठ्ठल ही आहे सगुणप्रेम, नामस्मरण, कथाकीर्तन या साधनानी परिपुष्ट होत राहिलेला हा वारकरी पय पुढे श्रीएकनाथ व तुकोबा निळोबा यांनी वाढविला असला तरी या पथाचे मूळ

दत्तात्रेयाक्षीही भिडते ज्ञानेश्वराची गुरुपरपरा
नाथसंप्रदायाची असून निवृत्ती-गहिनी-गोरखनाथ
याना दत्तात्रेय याचा बोध असल्याचे आपण
पाहिले आहे दत्तात्रेयापासून उपदेश गोरख-
नाथाना मिळाला व नंतर उपदेशाचे हे बोध-
रहस्य वारकरी संप्रदायात परिपुष्ट झाले
'ज्ञानेश्वरी' अथवा 'भावार्थदीपिका' या नावाने
प्रचलना करून वारकरी पंथास तात्त्विक पाया
भक्कमपणे निर्माण करून देणाऱ्या ज्ञानेश्वरांनी
आपली गुरुपरपरा वर्णन करताना म्हटले आहे,

क्षीर सिंधुपरिसरी । शक्तीच्या कर्णकुहरी ।
नेणे कै श्रीनिपुरारी । सांगितले जे ॥
ते क्षीरकल्लोळाभातु । मकरोदरी गुप्तु ।
होता जयाचा हातु । पैठे जाले ॥
तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगी । भगनावया चौरंगी ।
भेटला की तो सर्वांगी । सपूर्ण जाला ॥
मग समाधि अव्यत्यया । भोगावी वासना या ।
ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया । दिघली मीनी ॥
तेणे योगाब्जिनी सरोवर । विषय-विध्वंसकवीर ।
तिये पदी का सर्वेश्वर । अभिपेकिले ॥
मग तिही तें शामव । अह्वयानवभव ।
सपादिले सप्रभव । श्रीगैनीनाथा ॥
तेणे कळिकळित भूता । आला देखोनि निरुता ।
ते वाशा श्रीनिवृत्तिनाथा । दिघलीऐसी ॥
'ना आदिगुरु शकरा । लोगोनि शिष्यपरपरा ।
बोधाचा हा ससार । जाला जो आमुते ॥
तो हा तू घेऊनि आयवा । कळी मिळितया
जीवा ।

सर्व प्रकारी धावा । करी पा वेगी ॥
आधीच तव तो कृपाळू । बरी गुरुआज्ञेचा
जाला बोलू ।
जाला जेंसा वर्षाकळू । खवळणे भेषा ॥
तेय पुढा नी वामिया । माळला आर्तीआपुलिया ।
की यासाठी येवडिया । आपणिलो यज्ञ
(१८ १७५२-६३)

खरे पाहाता नाथसंप्रदाय हा योगावर, वैराग्या-
वर, प्रखर तपस्येवर उभा असलेला दत्तात्रेयही
योगी व प्रमुख नाथही योगी पण गहिनीनाथा-
नंतर ही योगपरपरा कृष्णनामाकडे कशी वळली ?
गहिनीनाथाच्या कृपेने आपले कुळ कृष्णनामे कसे
पावन झाले याचे मोठे हृद्य वर्णन निवृत्तिनाथांनी
एका अभंगात केले आहे ते म्हणतात,

आदिनाथ उमावीज प्रगटले ।

मर्च्छिद्रा लाघलं सहजस्थिती ॥ १ ॥

तेचि प्रेममुद्रा गोरक्षा दीधली ।

पूर्ण कृपा केली गयनीनाथा ॥ धृ ० ॥

वैराग्यें तापला सप्रेमें निवाला ।

ठेवा जो लाघला शातिसुख ॥ २ ॥

निर्द्वंद्व नि शक विचरता मही ।

सुखानंद हृदयी स्थिर जाला ॥ ३ ॥

विरक्तीचे पात्र अन्वभाचे सुख ।

देऊनि सम्यक अनन्यता ॥ ४ ॥

निवृत्ति गयनी कृपा केली पूर्ण ।

कुळ हे पावन कृष्ण नामे ॥ ५ ॥

श्रीरामाच्या नामस्मरणाने शिवाचा कठदाह
शमला हेच कृष्णनामप्रेम आदिगुरु शिवाने
गहिनीनाथामार्फत निवृत्तिनाथास दिले नाथ-
पंथीय निवृत्तिनाथाचे सर्वच अभंग कृष्णप्रेमाने
आर्द्र झालेले दिसून येतात आणि याच निवृत्ति-
नाथाचे व ज्ञानदेवाचे अनेक अभंग योगपर अनु-
भवाने समृद्ध झालेले आहेत दत्तात्रेय-नाथा-
कडून वारकरी पंथास वैराग्य, शुद्धाचरण,
प्राकृतभाषाप्रेम, जातिनिरपेक्ष वृत्ती इत्यादी-
बरोबर कृष्णप्रेमाचीही दीक्षा मिळालेली दिसते
ज्ञानेश्वरादी चार भावढाना व समकालीन
सतपरिवारास योग व भक्ती यांच्या अद्भुत
मिश्रणाचा वारसा मिळाला 'गयनीगव्हर
कृपेचा उद्गार । वरूपता उबार अमृतमय ॥
तोचि ओष साचा मुक्ताईसि लाटा । चाललो
बैकुंठा समारभें ॥ कुचे गरुडके टाळ श्रुति हरि ।

चालिलो गजरी हरिसये ॥ निवृत्ति वैष्णव
सोपान खेहर । करिताती गजर हरिनामै'
अशा अनेक अभंगातून निवृत्तिनाथाचे समुण प्रेम
त्याच्या प्रखर वैराग्याबरोबर शोभून दिसते. खरे
पाहाता ज्ञानेश्वरादी भावडात, म्हणजे बारकरी
पयाच्या या उगमस्थानावर ब्रह्मा, विष्णू व महेश
यांचेच अवतार नाहीत काय ? 'सदाशिवाचा
अवतार । स्वामी निवृत्ति दातार । महाविष्णूचा
अवतार । सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ ब्रह्मा सोपान
तो झाला । भक्ता आमद वर्तला ॥ आदि शक्ती
मुक्तावाई । दासी जनी लागे पायी ' या साध्या-
भोळ्या पण वेचक शब्दात दासी जनी त्रेमूर्ती-
च्याच अवताराचे रहस्य सांगत नाही काय ?
म्हणूनच नामकीर्तन, सगुणप्रेम यांच्याबरोबर
बारकरीपधीय सत आपला योगानुभवही
शब्दांकित करताना दिसतात. चाही नमुने येथे
धावेरो वाढतात

१) शून्याचा खेवट डोळा पाहा निराळा ।

नीळविंदु साबळा प्रकाशला ॥ १ ॥

ब्रह्म ज्योतिरूप विसावले जेथे ।

अनुभव साधत पहा तुम्ही ॥ २ ॥

ऐसे कैलासनाथे सांगितले पार्वती ।

ज्ञानदेवा निवृत्ति तच्चि सारे ॥ ३ ॥

२) सहस्रबळ ब्रह्मरध्र ज्याचे घर ।

सनावी निरतर वसे जेथे ॥ १ ॥

रक्त शुभ्रवर्ण नीळ पीत दिते ।

दृष्टि शुद्ध असे तयामध्यें ॥ २ ॥

फार किती सांगो सज्जन तुम्ही जन ।

अयं हा सज्जन मोन्य धरा ॥ ३ ॥

गुह्याचेही गुह्य निवृत्तीने दाखिले ।

भीच वाचा हो वोलें बोलतसे ॥ ४ ॥

३) त्रिगुणाचे मूळ सनावीचे सार ।

उन्मनीचे बीज जाण रया ॥ १ ॥

शून्य ब्रह्म पूर्ण वसूचे अतरी ।

निर्विकार निरजन तोचि ते मा ॥ २ ॥

सूर्य चंद्र दोन्ही प्रकाशले साजिरे ।

त्रिकुट सचरे अनाठसा ॥ ३ ॥

ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तिप्रसादे ।

राहारे निजबोधें निरतर ॥ ४ ॥

४) रक्तवर्ण त्रिकुट स्नान ।

श्रीहाट पाहे श्वेतवर्ण ॥ १ ॥

श्यामवर्ण तें गोलाट ।

निळविंदु ओटपीठ ॥ २ ॥

वरि भ्रमरगुफा पाहे ।

दशमद्वारी गुह्य आहे ॥ ३ ॥

नवद्वाराते भेदुनी ।

दशमद्वारी गेली जनी ॥ ४ ॥

५) शून्यावरी शून्य पाहे ।

तयावरी शून्य आहे ॥ १ ॥

प्रथम शून्य रक्तवर्ण ।

त्याचे नाव अथ शून्य ॥ २ ॥

अर्ध शून्य श्वेतवर्ण ।

मध्यशून्य श्यामवर्ण ॥ ३ ॥

महाशून्य वर्णनीळ ।

त्यात स्वरूप केवळ ॥ ४ ॥

अनुहात घटा थवणी ।

ऐकुनी विस्मय जाहाली जनी ॥ ५ ॥

अशा शेकडो अभंगातून बारकरी पधीयानी
आपला आत्ममानुभव योगप्रक्रियेच्या द्वारे निवेदन
कैला आहे मूलाधार, त्रिकूट, श्रीहाट, गोल्हाट,
ओटपीठ, भ्रमरगुफा, अनाहतनाथ, निरजन,
अवधूत, उन्मनी व तुर्या, चित्ताकाश व चिदा-
काश, ब्रह्मरध्र, चद्रामृत अथवा सनावीचे दृष
इत्यादी प्रकारची शब्दपरंपरा बारकरी सताव्या
अभंगात विपुल प्रमाणात सापडते ती दत्त-
प्रणीत नाथपथाच्या प्रभावागुळेच ज्ञानेश्वरीच्या
सहाव्या अध्यायात तर योगमार्गाचे मोठे ब्रह्मरध्रा
व आत्मप्रचीतीने शोभायमान असे वर्णन आले
आहे नाथपरंपरेचा आदिगुरु शिव दा दत्तात्रेय
यांचे मोठे हृद्य व मोचर वर्णन करताना ज्ञानेश्वर-
महाराज एका अभंगात लिहितात-

पैल मेरूच्या शिखरी ।
 एक योगी निराकरी ॥
 मुद्रा लावुनी खेंचरी ।
 प्राणायामी बैसला ॥ १ ॥
 तेणे साडियेली माया ।
 त्यजियेली कथा बाया ॥
 मन गेले विलया ।
 ब्रह्मानंदा भाझारी ॥ २ ॥
 अनुहृत ध्वनि नाद ।
 तो पावला परम पद ॥
 उन्मनी तुर्याविनोदें ।
 छदें छदें डोलतुसे ॥ ३ ॥
 ज्ञान गोदावरीच्या तीरी ।
 स्नान केले पंचाळेश्वरी ॥
 ज्ञानदेवाच्या अतरी ।
 दत्तात्रेय योगिया ॥ ४ ॥

ज्ञानेश्वरनामदेवानंतरच्या काळात एकनाथ हे एक थोर सत्पुरुष व ग्रंथकार बारकरी पयास लाभले इस्लामी आक्रमणाच्या काळात ज्ञानेश्वरीचा बोध लुप्त होऊ पाहात होता तो एकनाथानी पुन उजळून आचार्यबृद्धासमोर ठेविला एकनाथाची दत्तोपासना पाहाण्यापूर्वी त्याचे पणजे भानुदास व गुरु जनार्दनस्वामी यांच्या दत्तभक्तीचा बोडक्यात परिचय करून येऊ भानुदासाचे घराणे विठ्ठलभक्तीत रगलेले असले तरी त्याचेही योगपर अभंग आहेत याच्याच कुळातील दत्तभक्ती व विठ्ठलभक्ती याचे मोठे मज्जेदार ऐक्य प्रचीतीस आणून देणाऱ्या एकनाथाचे गुरू देवगिरीचे जनार्दनस्वामी हे एक थोर दत्तोपासक होते हे प्रसिद्ध आहे जनार्दन स्वामीना दत्तकृपेचा अनुभव कसा आला हे सांगताना एकनाथानी म्हटले आहे—

गुरुप्राप्तिलागी सर्वथा ।
 थोर जनादेनासी चिंता ।

विसरला तिन्ही अवस्था ।
 सद्गुरु चिंतिता चिंतनी ॥
 देवो भावाचा भोक्ता ।
 दृढ जाणोनि अवस्था ।
 येणे जालें श्रीदत्ता ।
 तेणे हातु माया ठेविला ॥
 हातु ठेविताच तत्काळ ।
 बोधु आकळिला सकळ ।
 मिथ्या प्रपंचाचे मूळ ।
 स्वरूप केवळ स्वबोधे ॥
 कर्म करुनि अकर्ता ।
 तोचि अकर्तास्मिबोधु जाला देता ॥
 देही असोनि विदेहता ।
 तेही सत्त्वता आकळिली ॥
 गृहाश्रमू न साडिता ।
 कर्मरेखा नोलाडिता ।
 निजव्यापारी वर्तता ।
 बोधु सर्वथा न मळे ॥
 तो बोधु आकळिता मना ।
 मन मुकले मनपणा ।
 अवस्था नावरेचि जनादेना ।
 मूर्च्छापिन्न पडियेसा ॥
 त्यासी सावध करुनि तत्त्वता ।
 म्हणे प्रभा राहें सत्त्वावस्था ।
 तोहि गिळोनि सर्वथा ।
 होयी वर्तता निजबोधे ॥
 पूजाविधी करोनिया ।
 जव जनादेनु लागला पाया ।
 तव अदृश्य जाला दत्तात्रेया ।
 योगभाषेचेनि योगें ॥
 (एकनाथी भागवत ९.४३०-०८)

नाथाचे गुरू जनार्दनस्वामीची दत्तभक्ती प्रसिद्ध असून त्यानीच नाथाना दत्तात्रेयाचे दर्शन घडवून आणले योगी, विरक्त व सन्यास-मार्गी दत्तबोध एकनाथापासून बारकरी पयात

चालिलो गजरी हरिसंगे ॥ निवृत्ति वैष्णव
सोपान खेचर । करिताती गजर हरिनामे'
अशा अनेक अभंगातून निवृत्तिनाथाचे सगुण प्रेम
त्याच्या प्रखर वैराग्याबरोबर शोभून दिसते खरे
पाहता ज्ञानेश्वरादी भावडात, म्हणजे वारकरी
पयाच्या या उगमस्थानावर ब्रह्मा, विष्णू व महेश
यांचे अवतार नाहीत काय ? 'सदाविद्याचा
अवतार । स्वामी निवृत्ति दातार । महाविष्णूचा
अवतार । सखा भासा ज्ञानेश्वर ॥ ब्रह्मा सोपान
तो झाला । भक्ता आनंद वर्तला ॥ आदि शक्ती
मुक्तावाई । दासी जनी लागे पायी' या साध्या-
भोळ्या पण वेचक शब्दात दासी जनी त्रैमूर्ती-
च्या अवताराचे रहस्य सांगत नाही काय ?
म्हणूनच नामकीर्तन, सगुणप्रेम याच्याबरोबर
वारकरीपंथीय सत आपला योगानुभवही
शब्दांकित करताना दिसतात काही नमुने येथे
द्यावेसे वाटतात

- १) शून्याचा शेवट डोळा पाहा निराळा ।
मीळबिंदु सावळा प्रकाशला ॥ १ ॥
ब्रह्म ज्योतिरूप विसावले जेथ ।
अनुभव साद्यत पहा तुम्ही ॥ २ ॥
ऐसे कैलासनाथें सांगितले पार्वती ।
ज्ञानदेवा निवृत्ति तेचि सांगे ॥ ३ ॥

- २) सहस्रदल ब्रह्मरघ्न ज्याचे घर ।
सनावी निरतर वसे जेथे ॥ १ ॥
रक्त शुभ्रवर्ण नीळ पीत दिते ।
दृष्टि शुद्ध असे तयामध्ये ॥ २ ॥
फार किती सांगे सज्ञान तुम्ही जन ।
अर्थ हा समजोन मौन्य घरा ॥ ३ ॥
गुह्याचेही गुह्य निवृत्तीन दाविले ।
मोच वाचा हो बोले बोलतसे ॥ ४ ॥

- ३) त्रिगुणाचे मूळ सनावीचे सार ।
उन्मनीचे बीज जाण रया ॥ १ ॥
गूय ब्रह्म पूर्ण चक्षूचे अतरी ।
निर्विकार निरजन तोचि त था ॥ २ ॥

सूर्य चंद्र दोन्ही प्रकाशले साजिरे ।

त्रिकुट सचरे अनाठसा ॥ ३ ॥

ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तिप्रसादें ।

राहा रे निजबोधें निरतर ॥ ४ ॥

४) रक्तवर्ण निकुट स्नान ।

श्रीहाट पाहे स्वेतवर्ण ॥ १ ॥

श्यामवर्ण तें गोलाट ।

निळाविंदु ओटपीठ ॥ २ ॥

चरि भ्रमरगुफा पाहे ।

दशमद्वारी गुरु आहे ॥ ३ ॥

नवद्वाराते भेदुनी ।

दशमद्वारी गेली जनी ॥ ४ ॥

५) शून्याचरी शून्य पाहे ।

तयावरी शून्य आहे ॥ १ ॥

प्रथम शून्य रक्तवर्ण ।

त्याचे नाव अध शून्य ॥ २ ॥

अर्ध्व शून्य श्वेतवर्ण ।

मध्यशून्य श्यामवर्ण ॥ ३ ॥

महाशून्य वर्णनील ।

त्यात स्वरूप केवळ ॥ ४ ॥

अनुहात घटा श्रवणी ।

ऐकुनी विस्मय जाहाली जनी ॥ ५ ॥

अशा शेकडो अभंगातून वारकरी पंथीयांनी
आपला आत्मानुभव योगप्रक्रियेच्या द्वारे निवेदन
केला आहे मूलाधार, त्रिकूट, श्रीहाट, गोल्हाट,
ओटपीठ, भ्रमरगुफा, अनाहतनाद, निरंजन,
अवधूत, उन्मनी व तुर्या, चित्ताकाश व चिदा-
काश, ब्रह्मरघ्न, चंद्रामृत अथवा सनावीचे दूष
इत्यादी प्रकारची शब्दपरंपरा वारकरी सत्ताच्या
अभंगात विपुल प्रमाणात सापडते ती दत्त-
प्रणीत नाथपंथाच्या प्रभावामुळेच ज्ञानेश्वरीच्या
सहाय्या अध्यायात तर योगमार्गाचे मोठे वहावरण
व आत्मप्रचीतीने शोभायमान असे वर्णन आले
आहे नाथपरंपरेचा आदिगुरु शिव वा दत्तात्रेय
यांचे मोठे ह्य व गोचर वर्णन करताना ज्ञानेश्वर-
महाराज एका अभंगात लिहितात-

पेल मेरूच्या शिखरीं ।
 एक योगी निराकरी ॥
 मुद्रा लावुनी खेंचरी ।
 प्राणायामां वेसला ॥ १ ॥
 तेंणें सांडियेली माया ।
 त्यजियेली कंया काया ॥
 मन गेलें विलया ।
 ब्रह्मानंदा माझारीं ॥ २ ॥
 धनुहत ध्वनि नाद ।
 तो पावला परम पद ॥
 उन्मनीं तुर्याविनोदें ।
 छंदें छंदें डोलतुसे ॥ ३ ॥
 ज्ञान गोदावरीच्या तीरीं ।
 स्नान केले पंचाळेद्वरीं ॥
 ज्ञानदेवाच्या अंतरीं ।
 दत्तात्रेय धोमिया ॥ ४ ॥

ज्ञानेश्वरनामदेवानंतरच्या काळात एकनाथ हे एक थोर सत्पुरुष व ग्रंथकार वारकरी पंथास लाभले. इस्लामी आक्रमणाच्या काळात ज्ञानेश्वरीचा बोध लुप्त होऊ पाहात होता तो एकनाथांनी पुनः उजळून आवाळबूद्धांसमोर ठेविला. एकनाथांची दत्तोपासना पाहण्यापूर्वी त्यांचे पणजे भानुदास व गुरू जनार्दनस्वामी यांच्या दत्तभक्तीचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ. भानुदासांचे घराणे विठ्ठलभक्तीत रंगलेले असले तरी त्यांचेही योगपर अमंग आहेत. यांच्याच कुळातील दत्तभक्ती व विठ्ठलभक्ती यांचे मोठे मजेदार ऐक्य प्रचीतीस आणून देणाऱ्या एकनाथांचे गुरू देवगिरीचे जनार्दनस्वामी हे एक थोर दत्तोपासक होते हे प्रसिद्ध आहे. जनार्दनस्वामींना दत्तकृपेचा अनुभव कसा आला हे सांगताना एकनाथांनी म्हटले आहे—

गुरुप्राप्तिलाभी सर्वथा ।
 थोर जनार्दनासी चिंता ।

विसरला तिन्ही अवस्था ।
 सद्गुरू चिंतितां चितनी ॥
 देवो भावाचा भोक्ता ।
 दृढ जाणोनि अवस्था ।
 येणें जालें श्रीदत्ता ।
 तेंणें हातु माथां ठेविला ॥
 हातु ठेवितांच तत्काळ ।
 बोधु आकळिला सकळ ।
 मिथ्या प्रपंचाचें मूळ ।
 स्वरूप केवळ स्वबोधे ॥
 कर्म करुनि अकर्ता ।
 तोचि अकर्तात्मबोधु जाला देता ।
 देही असोनि विदेहता ।
 तेंही तत्त्वता आकळिली ॥
 गृहाश्रमू न सांडितां ।
 कर्मरेखा नीळांडिता ।
 निजव्यापारीं वर्ततां ।
 बोधु सर्वथा न मळे ॥
 तो बोधु आकळितां मना ।
 मन मुकले मनपणा ।
 अवस्था नावरेचि जनादना ।
 मूर्छापन्न पडिपेला ॥
 त्यासी साबध करुनि तत्त्वता ।
 म्हणें प्रभा राहें सत्त्वावस्था ।
 तोहि गिळोनि सर्वथा ।
 होयी वर्ततां निजबोधे ॥
 पूजाविधो करोनियां ।
 जंब जनादनु लागला पायां ।
 तंब अदृश्य जाला दत्तात्रेया ।
 योगमायेचेंनि योगे ॥
 (एकनाथी भागवत ९:४३०-०८)

नाथांचे गुरू जनार्दनस्यामींची दत्तभक्ती प्रसिद्ध असून त्यांनीच नाथांना दत्तात्रेयांचे दर्शन घडवून आणले. योगी, विरक्त व संन्यासमार्गी दत्तबोध एकनाथापासून वारकरी पंथात

शुद्ध आचरणावर आधारलेल्या गृहस्थाश्रमाकडे वळलेला दिसतो वारकरी पथातील दत्तभक्तीचा घागा कर्मठपणावर न जाता प्रेमावर पोसलेला दिसतो दत्ताला भौतिक सुखे मागण्यापेक्षा प्रेम-सुख मागणारे वारकरी सत प्रवृत्तीने थोडे वेगळेच दिसतात या दृष्टीने जनार्दनस्वामीचे दोनतीन अभंग पाहण्यासारखे आहेत

- १) ॐ अनंत निर्गुण सर्वांशायी पूर्ण ।
ना करी निर्बाण दासालागी ॥ १ ॥
हाकेयरोवरी घावोनी सत्वर ।
भक्तालागी तारी गुरुनाथ ॥ २ ॥
सुंदर त ध्यान वस ओदुवरी ।
व्याघ्रचर्मधारी शोभतसे ॥ ३ ॥
कापाय अबर दहकमडलु ।
डमट निशूळ शस्त्रचक्र ॥ ४ ॥
किरीट कुडले रुद्राक्षाच्या माळा ।
बंजयसी गळा हार रुळे ॥ ५ ॥
सूर्यचंद्र नेत्र शेष फणी छत्र ।
पीतांबर वस्त्र परिधान ॥ ६ ॥
गुरुचरणी सर्व तीर्थांची मिरासी ।
म्हणोनि जगासी उद्विती ॥ ७ ॥
जनार्दन म्हणे न लगे ब्रह्मज्ञान ।
गुरुचरणी मन राहो सदा ॥ ८ ॥

- २) धन्य कृष्णाक्षरी धन्य ओदुवर ।
जेथें गुरुवर वसतसे ॥ १ ॥
धन्य तेजि नर येतो जे यात्रेसी ।
दर्शनामार्गे त्यासी भोक्ष जोडे ॥ २ ॥
अनंत जन्माची पातळ संचित ।
नुरती निश्चित तीर्थ घेता ॥ ३ ॥
पाचिता भरित्र सद्गुरू स्वामिचे ।
निर्मूलन भवाने सत्य होय ॥ ४ ॥
नामस्मरण ज्याच्या मदगुळचे हांणे ।
व्यर्थ चिता वाहणे ससाराची ॥ ५ ॥
गुरू गीता गावा भावे चित्ती ध्यावा ।
सगुण पाहावा डोळेभरी ॥ ६ ॥

जनार्दन म्हणे तीर्थे त्याचेपाशी ।

चारी मुक्ती दासी होती त्याच्या ॥ ७ ॥

३) तुमचा प्रसाद लाघला मस्तकी ।

श्रीदत्तराया तेणे जालो मी सुखी ॥ १ ॥

वाचे वद नाम दत्त दत्त आवडी ।

हीच माझी जोडी न करी दुजी ॥ २ ॥

पायाचा आठव दावा सर्वकाळ ।

बखड कल्लोळ नामघोष ॥ ३ ॥

जनार्दन एकनाथा परियेसी ।

ध्यान अर्हनिशी दत्तानय ॥ ४ ॥

जनार्दनस्वामीचा अनुग्रह एकनाथाना देवगिरीवरील मुक्तामात झाला देवगडावरच स्वामीचे एकान्तस्थान होते स्वामी दर गुरुवारी तेथे ध्यानधारणा करीत याच ठिकाणी श्रीदत्तात्रेयांनी मलग वेपात एकनाथाना दर्शन दिले दत्तराजाकडूनच भागवत धर्माची ध्वजा फडकविण्याची प्रेरणा एकनाथाना झाली दत्त-जनार्दन-एकनाथ या त्रिमूर्तीची अनेकदा सुखद चर्चा होई एकनाथाना दत्तभेटीची गोडी वाटू लागली दत्तप्रेरणेने नाथानी आपला भागवत ग्रंथ लिहिण्यास प्रारंभ केला 'आता नमू दत्तात्रेया । जो का आचार्यांचा आचार्या । तेणे प्रवर्तिले ग्रंथ-कार्या । अर्थवावया निजबोधू ' (१४१) असे प्रारंभीच्या विभागात दत्तप्रभूना वदन आहे भिक्षुगीतेच्या अखेरीसही परमगुरू दत्तात्रेयांचा सल्लेख करताना त्यांनी म्हटले आहे, 'माझे निजगुरूचाही गुरू । श्रीदत्त परमगुरू । तो भिक्षुगीतार्थ साचारू । योग्या योगेश्वरू तुष्टला ॥ तेणे तोखलेनि अद्भुते । यादरे आश्वासूनि माते । अभय देऊनि निजहस्ते । पूर्ण ग्रंथार्थ डुल्लनु (२३ १०००-०१) नाथाच्या कीर्तनप्रसंगी विठ्ठलाबरोबरच अथवा विठ्ठलरूपानेच दत्त प्रकट होत असे एका अभंगात नाथमहाराजांनी म्हटले आहे, 'मुक्तमडपामाझारी निजनामगजरी । दत्त प्रगटला कीर्तनामाझारी ॥ दत्त स्यावरी जगमी

विश्वी विश्व धरी । तोचि घरोघरी नित्य भिक्षाकरी'

एकनाथानी दत्तभक्तीत रगून आपले भवित-
कार्य आरभिले आपल्या भागवताच्या ७ ते ९
अध्यायात यदुअवधूताच्या सवादरूपात दत्ताने-
यानी चौवीस गुरू का व कसे केले याचे फार
विस्ताराने आणि मार्मिकतेने वर्णन केले आहे
नाथाचा अवधूत म्हणजे श्रीदत्तात्रेयच 'तो
अवधूत जाण दत्तात्रेय' असे त्यानीच म्हटले
आहे सातव्या अध्यायात २५९-७६ ओव्यापर्यंत
सांगितलेली अवधूतलक्षणे महत्वाची आहेत
'सकल्पविकल्परहित । शुद्ध सर्वांगी विभूत ।
यालागी बोलिजे 'अवधूत' । येन्ही विल्यात
ब्राह्मणु ॥ सर्वांगवता समस्तु । प्रपच निजबोधे असे
घुतु । यालागी बोलिजे 'अवधूत' । येन्ही
विल्यातु ब्राह्मणु ॥ अह धुई तो 'अवधूतु' । तोचि
योगी तोचि पुनीतु । जो का अहकारप्रस्तु । तोचि
पतितु जन्मकर्म ॥' (२७०-७२) या अवधूताने
यदुराजाला केलेला उपदेश दत्तभक्ताना फार
मोलाचा वाटतो यदूने अवधूताची केलेली स्तुती
व प्रार्थना, अवधूतद्वय गुरुमाहात्म्य, स्थिरज्ञ
बुद्धीची लक्षणे, नरदेहाचे महत्त्व, कीर्तनमहिमा,
फलकफाताविचार, शरीराची दुर्गंधी, हरिकृपेने
येणारे वैराग्य इत्यादी अतिशय महत्वाचे विषय
वत्पथीयाना आवडतील अशा गुलभरीतीने नाथ-
भागवतात आले आहेत आपण चौवीस गुरू का
केले याचेही विवरण अवधूतानी केले आहे
यदूला साक्षात्कार झाल्यानंतर दत्तशिष्यपरंपरा
सांगताना म्हटले आहे, 'तो अवधूत जाण
दत्तानेया । तेणे आर्लिगूनियदुराया । निजरूपाचा
योधु तया । अनुभाववया दीधला ॥ दत्तात्रेय-
शिष्यपरंपरा । सहस्रार्जुन यदु दुसरा । तेणे
जनादेनु तिसरा । शिष्य केला खरा कलियुगी ॥
गुरुप्राप्तीलागी सर्वथा । खोर जनार्दनासी चिंता ।
विसरली तिन्ही अवस्था । सद्गुण चितिता
चितनी ॥ (९ ४२८-३१)

विठ्ठलभक्तीत रगून गेलेल्या व भागवत
धर्माची ध्वजा पुनः उभी करणाऱ्या एकनाथानी
श्रीदत्तनाममहिमा, श्रीदत्तमानसपूजा, श्रीदत्तात्रेय-
जन्म अशी काही प्रकरणे रसाळ व प्रसादपूर्ण
अभंगातून भाडली आहेत त्यातील काही नमुने
पाहिल्यानंतर बारकरी सत दत्ताची उपासना
कोणत्या भूमिकेवरून करतात हे ध्यानात घेईल

१) दत्त वसे औदुवरी ।

त्रिशूल डमरू जटाधारी ॥ १ ॥

कामधेनू आणि श्वान ।

उभे शोभती समान ॥ २ ॥

गोदातीरी नित्य वस्ती ।

अगी चंचिली विभूती ॥ ३ ॥

काखेमाजी शोभे झोळी ।

अर्धचंद्र वसे भाळी ॥ ४ ॥

एकाजनार्दनी दत्त ।

रात्रिनी आठवत ॥ ५ ॥

२) दत्त माझा दिनानाथ ।

भक्तालागी उभा सतत ॥ १ ॥

त्रिशूल घेउनिया करी ।

उभा असे भक्तद्वारी ॥ २ ॥

भाळी चंचिली विभूती ।

रुद्राक्षाची माळ कठी ॥ ३ ॥

जवळी असे कामधेनू ।

तिचा महिमा काय वानू ॥ ४ ॥

एकाजनार्दनी दत्त ।

रूप राहिले हृदयात ॥ ५ ॥

३) दत्त माझी माता दत्त माझा पिता ।

बहिण वधु चुलता दत्त माझा ॥ १ ॥

दत्त माझा गुरू दत्त माझा तारू ।

भजशी आघारू दत्तराज ॥ २ ॥

दत्त माझे घन दत्त माझे मन ।

सोडरा सज्जन दत्त माझा ॥ ३ ॥

एकाजनार्दनी दत्त हा विसावा ।

न बिचारिता गावा जावे त्याच्या ॥ ४ ॥

४) दत्त माझी माप ।

आम्हां मुखा उणे काय ? ॥ १ ॥

नित्य प्रीती दत्तनामी ।

दत्त वसे गृहारामी ॥ २ ॥

दत्ताविण नसे दुजे ।

दत्त मायवाप माझे ॥ ३ ॥

दत्तात्रय दत्तात्रय ।

नाही कलिकाळाचें भय ॥ ४ ॥

एकाजनादंनीं दत्त ।

नित्य देखे हृदयांत ॥ ५ ॥

५) माझी दत्त ती माउली ।

प्रेमपान्हा पान्हावली ॥ १ ॥

कुर्वाळुनी लावी स्तनी ।

तोहे निष्ठुर क्रोध नाही मनीं ॥ २ ॥

भक्तांसी न विसंबे ।

सदा वाट पाहे बिंबे ॥ ३ ॥

एकाजनादंनीं निश्चित ।

दत्तनामें पावन पतित ॥ ४ ॥

६) दत्त सबाह्य अंतरी ।

दत्तात्रय चराचरी ॥ १ ॥

दत्तात्रय माझे मन ।

हरोनि गेले मीतूपण ॥ २ ॥

मुळी सिंहाद्री पर्वती ।

दत्तात्रय केली वस्ती ॥ ३ ॥

भक्तामनीं केला वास ।

एकाजनादंनीं विश्वास ॥ ४ ॥

एकनाथांच्या समकालीन असणारे व दत्त-
भक्तीत रंगून गेलेले माणखी एक सत्पुरुष म्हणजे
वेदरच्या बहामनी शाहीतील नारायणपेठ येथील
दासोपंत (शके १४७३-१५३७) देशपांडे होत.
आयुष्यभर दत्तभक्ती व प्रचंड प्रमाणावर ग्रंथ-
लेखन हे दासोपंतांच्या आयुष्याचे ध्येय होते.
आवेजोगार्ई येथे त्यांच्या उपासनेतील दत्तमूर्ती
अद्यापि आहे. अवधूतराज, दत्तात्रेयमाहात्म्य
(इत), अवधूतगीता, दत्तात्रेयसहस्रनाम-

स्तोत्र, दत्तात्रेयदशनामस्तोत्र, दत्तात्रेयपौडश-
नामस्तोत्र, दत्तात्रेयशतनामस्तोत्र, दत्तात्रेय-
द्वादशनामस्तोत्र, सिद्धदत्तात्रेयस्तोत्र, गुरुस्तोत्र,
दत्तात्रेयनामावली, अशी काही दत्तविषयक
प्रकरणे दासोपंतांनी लिहिली आहेत. दासोपंतांची
पदे दत्तभक्तीने आर्द्र झालेली दिसतात.
दत्तभेटीची तळमळ पाह्य कशी आहे ती-

१) निढळावरि बाहे वाटुली मी पाहे ।

न दिसे वो अवधूतु आतां मोकलान धाये ॥

अध्रुपात न धरती ! सलिये ! सांबलें
किती ? ॥

येई दिगंबर ! माझ्या माहेरा !

तुजविण प्राण सांडील शरीर ॥

२) वाट पाहतां वेळु जाहाला वो वाझ्ये !

श्रीदत्त गुंतला कोठें ? अजुनी कां न ये ॥ १ ॥

तो माझा प्राणु ! आत्मा ! सलिये !

मन हें न धरे माये ! काये करूं ॥ २ ॥

उपाये करितां सर्व विपरीत जाहालें ।

दिगंबरे अवृत्ती अंतर भरलें ॥ ३ ॥

३) श्रीदत्त सांबळा चैतन्यपुतळा मी कै

देखयोन डोळां वो ॥ १ ॥

कासे सोनसळा तिलक पिवळा

चंदनाची उटी वरि माळा वो ॥ २ ॥

जीवाचे जीवन जीवें बोवाळीन,

अखंड लागले त्याचें ध्यान वो ॥ ३ ॥

माझे पंचप्राण श्रीदत्त निधान

न स्मरे आणिक तेणेंवीण वो ॥ ४ ॥

बाहिवटें कंकणें मुद्रिकाचें लेणे

अगंद कानकें विभूषणे वो ॥ ५ ॥

दिगंबरे येणें कमळनयनं हरिली

साधूंची निजमनं वो ॥ ६ ॥

४) बहु दिवस कमले सस्ये ! मी काये करूं ?

भेटी नये अवधूत, त्याचे प्राय घरूं ॥ १ ॥

भेटीचें आरत माझे परिपूर्ण करा ।

मन माझे उतावीळ पाहिन माहिपरा ॥ २ ॥

वाट पाहतां कुठली गति, मति, आठवण ।
दिगंबराचें भेटणे मनीं मारुनि मन ॥ ३ ॥

५) प्रेम दे मज प्रेम दे ! सर्वं सुखमय प्रेम दे ।
परमानंदानंदकंदा ।

सर्वदा मज प्रेम दे ॥

आत्मया तुज जाणतां

मज योगसाधन कासया ?

पूर्ण ब्रह्म पुराण सू, तरि भेदु के परमात्मया ?
सगुणनिगुण भाग न करी-

नावडे मज ते क्रिया ।

दिगंबरा ! तव नित्य सेवन आवडे

मना माक्षिमा ॥

विठ्ठलभक्तीत रंगून गेलेले वारकरी पंथाचे
सर्वश्रेष्ठ सत्पुरुष श्रीतुकोवाराय यांचे दत्तावरील
वर्णन दोनच असले तरी अंतरंगाच्या जिह्वा-
ळ्याने आणि भावभक्तीच्या स्पृशानि ते दत्त-
भक्तांना नित्य पठणीय वगले आहेत.

१) तीन शिरें सहा हात ।

तया माक्षे दंडवत ॥ १ ॥

काखें झोळी पुढें श्वान ।

नित्य जान्हवीचें स्नान ॥ २ ॥

मायां शोभे जटामार ।

अंगी विभूति सुंदर ॥ ३ ॥

शंख चना गदा हाती ।

पायी खडावा गर्जंती ॥ ४ ॥

तुका म्हणे दिगंबर ।

तया माक्षा नमस्कार ॥ ५ ॥

२) नमन माझें गुरुराया ।

महाराजा दत्तात्रेया ॥ १ ॥

तुझी अवधूत मूर्ती ।

माक्ष्या जीवाची विश्रांती ॥ २ ॥

जीवीचे साकडें ।

कोण उगवील कोडें ? ॥ ३ ॥

अनमूयासुता ।

तुका म्हणे पाव आता ॥ ४ ॥

तुकोवानंतर वारकरीपंथीयांत निळोवा व
वहिणावाई यांच्याखेरीज मोठे साधुसंत निर्माण
झाले नसले तरी शंकरस्वामी शिऊरकर, मल्लाप्पा
वासकर, हंबतरावबाबा, वासुदेवबुवा देहकर,
चातुर्मास्ये महाराज, गंगूकाका शिरवळकर,
साखरे महाराज, विष्णुबुवा जोग, दादा महाराज
सातारकर, डॉ. बा. दांडेकर इत्यादी सत्पुरुषांनी
संप्रदायाचे जतन व वर्धन केले. या सर्वांना
पंढरीचा विठ्ठल हेच परम दैवत असले तरी नाथ-
संप्रदायाच्या संदर्भात आदिगुरू दत्तात्रेयाचे
विस्मरण त्यांना नव्हते. दत्ताच्या उपासनेचा
प्रचार यानंतर वारकरी पंथीयांनी अर्थातच
केलेला दिसत नसला तरी अनेक वारकरी
नित्यनेमाने दत्ताची पूजाअर्चा करीत राहिले.
काही विठ्ठलप्रेमी वारकऱ्यांनी दत्तावर काही
पवे व अमंगवी कवनेही केली असतील. 'श्रीवत्त-
प्रबोध'कतें श्रीकावडीबोवा यांचा उल्लेख मागे
जाला आहेच. पंढरीच्या पाडुरंगावर नितान्त
प्रेम करणारे आणि पंढरीची वारी करणारे
कावडीबोवा आदिनाथ (हंस)-अग्निनाथ-
दत्तात्रेय- जनार्दन-एकनाथ- निंबराज-अनतराय
अशा परंपरेतील होते. दत्त व विठ्ठल यांच्या
ऐक्याचेमोठे मनोहर चित्रण 'दत्तप्रबोध'
ग्रंथात असल्याचे आपण पाहिले आहेच.

दत्तपंथ व वारकरी पंथ यांच्यात तुलना
करण्याचा प्रयत्नही अनेकांनी केलेला आहे. दत्त-
भक्तांचा कर्मठपणा, या पंथातील व्रतवैकल्ये,
सोवळ्याचे महत्त्व, वर्णाश्रममहिमा यांच्या
संदर्भात वारकरी पंथाचे स्वरूप फार वेगळे दिसते.
दत्तसंप्रदायात मंत्र, तंत्र, यंत्र, व्रते, वैकल्ये यांना
महत्त्व, तर वारकरी पंथात या सर्वांचा एक प्रकारे
निषेधच आहे. श्री.अप्रबुद्ध यांनी गुरुचरित्रातील
व्रतवैकल्याचा केलेला पाठपुरावा भा. पं. वहिरट
यांना मान्य नाही. ते म्हणतात, 'अनेक व्रत-
वैकल्यामुळे, नाना देवतांची नाना व्रते कर-
णाऱ्यांची चित्तशुद्धी न्हावयाच्या ऐवजी चित्त-

भ्रमच होतो. देवाचे खरे प्रेमस्वरूप चित्तात साठविले जाण्याऐवजी निरनिराळे कल्पित विकृत रूपाचे ठसे उमटून चित्तचांचल्य वाढते; आज एक तर उद्या दुसरे, अशी मालिका सुरू होते. तेव्हा संस्कारदृष्ट्या अगर वेळ चांगला जाण्याच्या दृष्टीनेही त्याचा उपयोग नाही. म्हणून वारकरी संप्रदायाने असल्या व्रतवैकल्यांचा निषेधच केला आहे. प्रेमभक्तीस जीवनाचा केंद्रस्थानचा महत्तम विद्रु मानल्यामुळे वर्णाश्रमधर्माच्या कमसिही त्याने फाजील महत्त्व दिले नाही. परमेश्वराच्या सन्निध जाण्यास, व्रतवैकल्ये अगर असली कमें सकाम केल्यामुळे व ही कमेंच मनुष्याच्या मोठेपणाची गमक आहेत या विकृत समजुतीने आड येतात.' (वारकरी संप्रदाय : उदय व विकास, पृष्ठ २५८) श्री. बहिरट यांचे हे निरीक्षण महत्वाचे असले तरी त्यांनी पंत महाराज वाळेकुंद्रीकर, विष्णुदास भादुरकर यांच्या-सारख्यांच्या दत्तप्रेमास तरी दृष्टीआड करू नये.

समर्थ संप्रदायात दत्तात्रेय

समर्थ संप्रदायाचे मुख्य दैवत श्रीरामचंद्र असले तरी योगीराज दत्तप्रभूंचा संदर्भ समर्थ-चरित्रातून अनेकदा येतो. भलंगवैपात दत्तांनी समर्थांना दर्शन दिल्याच्या कथा चरित्रकार सांगतात. दत्तप्रणीत अवधूतगीतेचा व गुरुगीतेचा उल्लेख परताना समर्थांनी दासवोधात म्हटले आहे, 'शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भ-गीता । उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणि वेदात' (१. १. १८) समर्थांच्या दृष्टीने दत्त व गोरक्ष हे गुरुस्वरूप असून सिद्ध पुरुषाप्रमाणे ते ग्याना मानतात. 'दत्त गोरक्ष आदि करुनी । गिः गिः मागती जनी । निःस्पृहता भिः पाणुन । प्रगट होये' (दासवोध : १४.२.५) या बोवीत

मिःसा व निःस्पृहता यांचे समर्थसंप्रदायातील स्थान दत्तप्रणीत असावे. दत्तप्रभूंनी अवधूतगीता गोरक्षनाथास उद्देशून केली अशी समर्थांचीही साक्ष आहे. 'अवधूतगीता केली । गोरक्षास निरोपिली । ते अवधूतगीता वोलिली । ज्ञानमार्ग' । (दासवोध : ७. ७. ४४) समर्थांच्या एका स्वानु-भवी शिष्याने, दिनकरस्वामी तिसगावकरांनी अवधूतगीतेचा आदर करून स्वानुभवदिनकरात दत्त व अवधूत सिद्ध यांच्यासंबंधी म्हटले आहे, दत्त दुर्वासादि वशिष्ठ हनुमंत ।

कपिल मत्स्येंद्रादि गोरक्ष अवधूत ॥
नवनाथ चौन्ह्यासी सिद्ध पुक्त ।
योगसिद्धि थोरावले ॥
दत्त गोरक्ष हनुमंत ।
आदिनाथ मीन गैनि अवधूत ॥
चौन्ह्यासी सिद्ध आणि योगी समस्त नवही नाथ ॥
संत महंत मुनेश्वर ।
सिद्ध साधु योगेश्वर ।
दत्त गोरक्ष दिगंबर ।

जये स्वरूपी निमग्न ॥

समर्थांनी दत्तावर अशी फारशी रचना केली नसली तरी शिवशंकरावरील त्यांची पदरचना वा अभंगरचना दत्तप्रेमीयांना पसंत पडेल अशा प्रकारची आहे. 'दंडडमरुडित । पिनाकपाणी' हे रामीरामदासांचे पद शिवभक्तांप्रमाणेच दत्तप्रेमीयानाही आवडेल. 'लवयवती विरळाळा ब्रह्मांडमाळा' ही दासकृत सांथाची आरती दत्तभक्त नित्य म्हणत असतात. समर्थांनी दत्ता-त्रेयास उद्देशून केलेली भूपाळी व आरती येथे देण्यामारली आहे.

(१) उठि उठि वा दत्तात्रेया । भानु करं पाहे उदया । करणें दीनांवरती दया । चरण दावी वेगेंसी ॥ ध्रु. ॥ मंद वामूही सुटला । पक्षी करिताती कित्यिला । दीपवर्ण शुभ्र जाळा । पूर्वे दिसा

उजळली ॥१॥ करुनि कृष्णेचें सुस्नान ।
घेउनि पूजेचें सामान । सकळां लागलें
तव ध्यान । कपाट केव्हां उघडेल ॥२॥
आले देवादिक दर्शना । त्यांच्या पुरवाव्या
कामना । संतोपोनि आपल्या मना ।
तीर्थप्रसाद अर्पणा ॥३॥ गुरु त्रैमूर्ति
साचार । करिसी पतितांचा उद्धार ।
म्हणुनि घरिसी हा अवतार । संकटी भक्तां
रक्षितो ॥४॥ रामदास लागे पायी ।
मागे इच्छा हेंचि देई । तूंचि माझी बाप
मायी । प्रतिपाळावें भक्तांसी ॥५॥

(२) विधिहरिहर सुंदर दिगंबर झाले । अनु-
सूयेचें सत्व पहावया आले । तेथें तीन
याल करुनि ठेविले । दत्त दत्त ऐसें नाम
पावले ॥१॥ जयदेव जयदेव जय दत्ता-
त्रया । आरती ओवाळूं तुज देवत्रया
॥ ध्रु. ॥ तिहीं देवांच्या युषति पति मागों
आल्या । त्यांना म्हणे वळखूनि न्या
आपुल्याला । कोमल दावें करुनी करुणा
भाकिल्या । त्यासी समजावील्या स्वस्थानी
गेल्या ॥२॥ काशी स्नान करविरक्षेत्रीं
भोजन । मातापुत्रि शयन होतें प्रतिदिन ।
तैसें हें अघटित सिद्ध महिमान । दास
म्हणे हें तों नव्हे सामान्य ॥३॥

समर्थांच्या संप्रदायातील वैराग्य, गुरुभक्ती,
तत्त्वविचार यांचा दत्तात्री विचार करता अनेक
बाबतीत साम्य आढळून येईल. वैराग्यनिरूपण,
भामात्रह्यनिरूपण, आत्मानात्मविवेक, पिण्डोत्पत्ति-
निरूपण इत्यादी प्रकरणे या संदर्भात दासबोधा-
तून वाचण्यासारखी आहेत. दत्त व नाथ यांच्या
अनुयायांतील परंपरेने आलेले अद्भुत चमत्कारही
समर्थांच्या संप्रदायात शिष्यपरंपरेने वाढविलेले
दिसतात. आत्माराम महाराज येकेशाळीकर यांनी
'श्रीदासविश्रामधाम' नावाचा जो एक प्रचंड ग्रंथ
लिहिला आहे त्यात असे चमत्कार अनेकदा
श्रीदत्ता...२०

आले आहेत. श्रीसमर्थ रामदासांना दत्तात्रेयांचे
दर्शन कोणत्या प्रसंगी झाले याचे मोठे सुरस व
अद्भुत वर्णन आत्माराम महाराजांनी पुढील-
प्रमाणे केले आहे.

(१) जे ठायीं उभे दास समर्थ । तेथेंचि
श्रीगुरुदेवदत्त । कर्मडळी उदक भरित । धरोनि
हातें पातले ॥ ९ ॥ मातापुरनगीं जयाचे दायन ॥
मनकर्णिकेमाजी नित्य मज्जन । करवीरी जयाचें
भिक्षा भोजन ॥ जो सिद्ध सिद्धांचा मुनिराय
॥ ११० ॥ नित्यनेमाचे कथिलें चिन्ह ॥ येरव्हीं
जेथें सद्भवत जन । भजती बाहती तेथें पाऊन ॥
हरोनि संकट तारिती ॥ ११ ॥ रामदासा
देऊन दर्शन । बोळखी वृत्तांतु सांगूनि पूर्ण ॥
करवूनिया उदक प्राशन । नेले अवचट शिखरा-
वरी ॥ १२ ॥ जें सिद्धमुनी योगियां रमकस्थान ॥
छाया मुशीतळ सफळित बन ॥ तीर्थरूप सांचले
जेथें जीवन ॥ विसावोन बोलत वसलें ॥ १३ ॥
अत्रिनंदना उपजली कृपा ॥ पुसती बाटले भय
तुज बापा ॥ जी देहभूतया घेट साटोपा-॥ माजीं
नयेचि सद्भाव ॥ १४ ॥ मग हासोनिया अनु-
सयासुत ॥ निर्छायादि सांगोनि योग समस्त ।
भणका अमोत्य ईश्वरी दत्त । पाया स्वहस्ते
वांघिला ॥ १५ ॥ जया मणीचा ऐसा प्रताप । न
वाघे आंगा आप कोप ताप । यमभये दृष्टोस न
पडे अल्प ॥ संतोष वृत्ति ठसावे ॥ १६ ॥ मग
स्मरतां पावेन दे भाक कोपून ॥ अवधूत पावला
अंतर्धान ॥ दास निचोनि निर्भयमनें ॥ पाहात
वनस्थान चालले ॥ १८ ॥

(२) जोगा अंबा पातले तेयुनी ॥ ॥ सहज-
स्वभावे विहरतां रानी । दृढ करोनि चौघे प्राह्य-
णांनी । तपती श्रीदत्त भेटावया ॥ ११-६४
देखोनि तयाला पुसतां वृत्तांत । ते वदती तो
भेटवा अत्रिसुत ॥ भाव दृढकरा वदोनि त्यांति ।
आपणहि वसले त्या सन्निधी ॥ ६४ ॥ प्रहर येक
लोटुनि गेली यागिनी ॥ दत्तात्रय आले वेप

घरुनि ॥ पांच पोरांसह इच्छामोहिनी ॥ उभय करणी झलके पुढें ॥ ६५ ॥ अहंकार हत्यावरी ममता गोणी ॥ स्वस्त्यि साहित्य ओस भरुनि । पडिपु मुरगे घरिले पाणी । धोकडा गर्व चालतो ॥ ६६ ॥ ते कपट कुविधा झळके दुहिता । एवं गारोडी भासे तावता । उत्तरोनि सुधा गेलागली म्हणतां । स्वयंपाक माडिला पत्तोन तें ॥ ६७ ॥ अतरस्थितीची चढविली हडी । न भरे साहित्यता घालिता थोडी । सिद्ध पुरुष सांगे कापूनि कोमडी ॥ तृप्तिवर वरी शिजवी का ॥ ६८ ॥ मुरगे येडका टोणगा कापूनि ॥ घालितां पात्र ते न ये भरुनि । सांगे गारोडी पोरासी छेदुनि ॥ राधी मासातें निर्मो हें ॥ ६९ ॥ भजन भव्य चुली धडके निज । हुंडी भरेना ती सांगे गुज ॥ दावी विनोदी ते पंलाड द्विज । आसती परदेशी कापित्या ॥ ७० ॥ ऐसे ऐकता कठोर वचन । ब्राह्मणी केलें पलायन ॥ धन्य दासाचें सर्वात्मज्ञान । धैर्य नग अढळ न हाले ॥ ७१ ॥ अहींद्र महींद्र जया स्वाधीन । तो पावतां समर्था सन्निधान । हांसोनि संतोषें म्हणे जी भोजन । तनु सार्थकीच करावें ॥ ७३ ॥ उभारणीतें करुनि अदृश्य । साक्षात दर्शन देऊन हरुषें । निषता नमोनि प्रायिलें दास । ब्राह्मणा द्यावे दर्शना ॥ ७३ ॥ दत्त वदे ते असती कामिक । साक्षात्काराचें कैचें त्या सुप्त ॥ यद्यपि नुलंधवे सख्या तव वाक्य ॥ म्हणोनि त्या स्वप्नी समजाविलें ॥ ७४ ॥

(३) आला उछावी साहित्य कर्ह. १ की श्रीहरी सन्निधी पातला हर । तवचि डुल्लत अनुमयाकुगर । पालटून घयें पातला ॥ १४ ॥ यमवण्याप्रति उमाकांत । हेगारसासी नागनाथ । नामयालागी पंडरीनाथ । परीक्षुं आले जयापरी ॥ १५ ॥ ज्यासी अमेदें घरिले हृदयी । त्या वळगुमे बदलोनी आले जरी । जेवि विदित आपले हृदगत जोयी । तेवी देवभक्त एकचि ॥ १६ ॥ मंगमी असता दाग विरक्त । कंगाल वेपें पावला दत्त । स्नान करोनि जाता मुपयें । माउली न

पडे आंगाची ॥ १७ ॥ पवनपरी जेंसं गोरक्ष-आंग । मारुतिरायाचा निर्मळ योग । पाप निलेंप देव श्रीरंग । निर्काया निःसंग शशिवंधु ॥ १८ ॥ निर्छायाचें मानोनि आश्चर्य । शुद्धत्वयुक्तीने घरिले पाय । छंदछिन्न दावितां न मनिचें भय । जैसा फरिद दृढमति ॥ १९ ॥ स्तवोनि यापरि तुष्टल्या चित्ते । सुचिलें सर्वहि ध्यान योगपंथ कितवनाम ठेऊं दासातें । प्रसन्न वेरसि योजिती ॥ २३ ॥ मुनिनाथ मुनीचा हाचि हा प्रेम । ठेविता न साजे यासी प्रतिनाम । क्रियाकर्तृत्वीं सफलित द्रुम । व्हावें सवभक्त विसाऊं ॥ २४ ॥ अभिलादिक जनाचा रिति । बडिलादेवाची नामे उपमिति । सौंदर्य सौम्य क्रिये ना शांति । प्रत्यक्षविण अशोभा ॥ २५ ॥ प्रतिभ्रव निर्मळा ना साजे म्हणत । मग नूतन कमाचा शोधून अर्थ । ठेऊनि सप्रेम नाम समर्थ । जन धन्य प्रसिद्ध हो म्हणे ॥ ३७ ॥ कथा कीर्तनी संकटांत । हें नामचिंतन करील त्यांत । साहस्य होवोनि उविजानाथ । मनोरथालें पुरवील ॥ ३८ ॥ विनवी दासांनी आराध्य दैवत । श्रीराम भाक्षा तोची समर्थ ॥ दत्तात्रेय वदे निशाणचिन्हातें । श्रीराम समर्थ चालवा ॥ ३९ ॥ परंतु समर्थ नाम हें तुमचें । जी म्हणे कीजे विरुद्ध साचे । म्हणोनि तथास्तु सावे । तेथेंच अंतर्धान पावला ॥ १५४० ॥

आणखी काही संप्रदाय

प्रमुख भारतीय उपासनासंप्रदायांशी दत्तात्रेयांचा संबंध आतापर्यंत आपण पाहिला. आता कांही किरकोळ पंथांचा थोडक्यात विचार करू. गणपती, देवी, शक्ती इत्यादींच्या नावेही उपासनापंथ चालू आहेत. 'आनंद, चैतन्य अशा नावांनीही महाराष्ट्रात उपासनासंप्रदाय आहेत. श्रीधरस्वामी नाशरेकर आणि 'हरिवरदा' कार श्रीकृष्णदयारणव यांच्या गुरुपरंपरा दत्तात्रेयांशी संबंधित आहेत. दत्तात्रेय—सदानंद—रामानंद—

अमलानंद — गंभीरानंद — ब्रह्मानंद — सहजानंद —
 पूर्णानंद — दत्तानंद — ब्रह्मानंद व श्रीधर अशा
 परंपरेत दत्तभक्तीचा वारसा परिपुष्ट झालेला
 दिसतो. 'दत्तात्रया-श्रीगुरुदेवा । श्रीब्रह्ममूर्ति
 तव पादसेवा । अमंगं हूं तूं मनलागि देई ।
 ठेवी तुझ्या श्रीधर नित्य पायीं ॥' अशी
 श्रीधरांची दत्ताजवळ प्रार्थना आहे. गुरुमाहात्म्य
 वर्णन करण्यासाठी श्रीधरांनी 'श्रीदत्तात्रय-
 माहात्म्य' नावाचे एक २६ ओव्यांचे छोटे
 प्रकरणही लिहिले आहे. 'रामविजय' नावाच्या
 आपल्या एका ग्रंथात अग्नी ऋषीच्या आश्रमात
 रामाला झालेले दत्तदर्शन वर्णन करताना
 श्रीधरांनी मोठी बहार उडवून दिली आहे—

मग अग्नीचिया आश्रमाप्रति ।
 येता झाला जनकजापति ।
 तो देखिली दत्तात्रेयमूर्ति ।
 अविनाश स्थिति जयाची ॥
 सह्याद्रीवरी श्रीराम ।
 अज अजित मेघश्याम ।
 श्रीदत्तात्रेय पूर्णब्रह्म ।
 देत क्षेम तयातें ॥
 क्षीरसागरीच्या लहरिया ।
 कीं जान्हवी आणि मित्रतनया ॥
 परस्परें समरसोनिया ।
 एक ठायी मिळताती ॥
 कीं नाना वर्ण गाई ।
 परि दुग्धास दुजा वर्ण नाही ।
 तैसा जनकाचा जावई ।
 आणि अत्रितनय मिसळले ॥
 अवतारही उदंड होती ।
 सर्वेचि मागुती विलया जाती ।
 तैसी नव्हे दत्तात्रेयमूर्ती ।
 नाश कल्पाती असेना ।
 पूर्ण ब्रह्म मुसावलें ।
 तें हें दत्तात्रेयरूप ओतिलें ।

ज्याचे विलोकनेनमात्रें तरले ।
 जीव अपार त्रिभुवनी ॥
 सकळ सिद्ध ऋषी निर्जर ।
 विधि वाचस्पति शचीवर ।
 दत्तात्रेयदर्शना साचार ।
 त्रिकाळ येती निजभावे ॥
 अद्यापि सह्याद्रि पर्वती ।
 देवांचे भार उतरती ।
 सर्व ब्रह्मांडीची दैवतें धावती ।
 अवधूतमूर्ति पहावया ॥
 येतां दत्तात्रेयदर्शन ।
 देवांसी सामर्थ्य चढें पूर्ण ।
 मग ते इतरांसी होती प्रसन्न ।
 वरदान दावयाते ॥
 ज्यासी प्रयागी प्रातःस्नान ।
 पांचालेश्वरी अनुष्ठान ।
 करवीरपुरात येऊन ।
 भिक्षाटन माध्याह्नी ॥
 अस्ता जाता वासरमणि ।
 सह्याद्रीस जाती परतोनी ।
 तो देवांचे भार कर जोडोनी ।
 वाट पहाती अगोदर ॥
 दृष्टी देखतां विषंबर ।
 एकचि होय जयजयकार ।
 असंख्य दावाचे गजर ।
 अद्यापि भक्त ऐकती ।
 दत्तात्रेय भक्त देखतां दृष्टीं ।
 सकळ दैवते जीं जी सृष्टीं ।
 त्याचे पायी घालिती निठी ।
 पुढे ठाकती कर जोडूनि ॥
 करितां दत्तात्रेयस्मरण ।
 भूत प्रेतें पळती उठोन ।
 मग उपासकांशीं विघ्न ।
 कवण करूं शकेल ॥
 असो ऐसा स्वामी अवधूत ।
 जो अग्नीचा महापुण्यपर्वत ।

तयास वदोनि रघुनाथ ।

अग्निदशनं घेतसे ॥ (१६ १७-३१)

आनंद सांप्रदायी आपखी एक सतकवी श्रीकृष्ण-
दयार्णव यानी आपल्या 'हरिवरदा' या ग्रंथात
प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी दत्तकृपेचा उल्लेख
आवर्जून केला आहे आपले लेखन 'आदिनाथ-
वरदे' दत्तात्रेय कृपाप्रसादे' झाल्याचा उल्लेख
ते बारबार करतात 'अनसूयेचा बरब कुमार ।
दत्तात्रेय दिगंबर । ज्याचा करिता नामोच्चार ।
अहंकार विरे उभा ॥' (७ २१७) अशी एखादी
मार्मिक ओळही कृष्णदयार्णव लिहून जातात.
याच कृष्णदयार्णवाचे प्रख्यात शिष्य उमरखंडचे
माधवराव व्यापारी ऊर्फ उत्तमश्लोक यानी
'श्रीदत्तजननोत्साहवर्णन' नावाचे एक लहानसे
प्रकरण लिहिले आहे 'न येता वेष न दुःखता
पोट । अकस्मात अति भ्राजिष्ट । सामुघ पद्-
भुज उत्कृष्ट । अद्भुतनटधारक ॥ पद्मभाळी
पदमनेत्र । सर्वांगसुंदर आश्चर्यकर । दिव्यालकृत
दिगंबर । परमेश्वर अवतरला ॥ ऊर्ध्वद्विकरी
शंखचक्र । मध्यद्विकरी त्रिशूलडमरु । अध पाणी-
युगळी सुंदर । अक्षमाला कमंडलु ॥' (९१-९३)
हे दत्तमूर्तीचे रेखीव वर्णन उत्तमश्लोकानी
केलेले आहे

माणे वारकरी पंथाचा दत्तात्रेयाशी सवध
पाहतांना आपण तुकोबाचा उल्लेख केला आहे
हे तुकोबा वारकरी पंथाचे शिरोमणी सत
असले तरी त्याची मूर्त्तरूपरा चैतन्य सांप्रदायी
आहे राघवचैतन्य-वेशवचैतन्य-वावाजीचैतन्य व
तुकाराम अशी ही परंपरा असून राघवचैतन्यानी
दत्तात्रेयाची उपासना केली होती याच चैतन्य-
सांप्रदायात भैरव अवधूत ज्ञानसागर नावाचे एक
मत्पुरुष एकोणिसाव्या शतकात होऊन गेले
दक्षिणामूर्ती-दत्तात्रेय-शिवचैतन्य-नोपाळचैतन्य-
-आत्मारामचैतन्य - वृष्णचैतन्य - अद्वयचैतन्य
- चिद्धनचैतन्य - नागेशचैतन्य - शिवचैतन्य

व भैरव अवधूत अथवा अप्पाजीवीवा ज्ञानसागर
अशी ही चैतन्यपरंपरा आहे विटे येथील
दत्तमंदिर भैरव अवधूतानी वाधून तेथेच मठस्था-
पना केली. 'ज्ञानसागर' हा त्याचा ग्रंथ अलीकडेच
प्रसिद्ध झाला आहे. दत्तरूपाच्या वर्णनाचे व
माहात्म्याचे काही नमुने पाहण्यासारखे आहेत.

१

दत्त परब्रह्म केवळ ।

नित्य पवित्र निर्मळ ॥१॥

अरूप रूप हे चांगले ।

ध्यानी मानस रंगलें ॥२॥

भव्य प्रसन्न वदन ।

पाहता निवाले लोचन ॥३॥

जटा मुगुट मणि गंगा ।

भस्म लाविलें अंगा ॥४॥

अनुहात निगम ध्वनी ।

श्रुति कुडले श्रवणी ॥५॥

ठळे वैजयंती कठी ।

फेंशर कस्तुरी ललाटी ॥६॥

वासे पीतांबर पिवळा ।

उभा पद्भुज सावळा ॥७॥

चरणी पादुका शोभती ।

सुरनर त्रिकाळ वदिती ॥८॥

ज्ञानसागर शिवगुरुस्मरणी ।

अवधूत प्रकटे अंत करणी ॥९॥

२

पंचामृत शुद्धस्नान ।

फेंशरमिश्रित चदन ॥१॥

केला पूर्ण अभिषेक ।

वायें वाजती अनेक ॥२॥

पंचमगा सरस्वती ।

वृष्णा गडकी गोमती ॥३॥

स्नान जल घेऊनि आल्या ।

ज्ञानसागरी मिळाल्या ॥४॥

गंगा यमुना भागिरथी ।
चंद्रभागा भीमरथी ॥५॥
तुंगभद्रा ताम्रपर्णी ।
शरयु कावेरी पुष्करणी ॥६॥
तीर्थं सेविता सकळ ।
शिवगुरु अवधूत प्रेमळ ॥७॥
३

विश्वपट परिधान ।
करी अनसूयानंदन ॥१॥
दिगंबराचें अंबर ।
वरवें शोभे चराचर ॥२॥
नाना रत्ने वसुंधरा ।
घेउनि आली अलंकारा ॥३॥
लेवविले अंगोअंगी ।
रंग रंगले निजरंगी ॥४॥
ज्ञानसागराची शोभा ।
शिवगुरु अवधूत उभा ॥५॥
४

खेले होरी दत्त निरंजनशाम ॥ धू. ॥
ब्रह्म परात्पर आपहि आपमो ।
प्रकृतिपुरुष अभिराम ॥१॥
अनुहृत बाजत नाचत गावत ।
सप्तसूर तिन ग्राम ॥२॥
रोम रोम सव उडत फवारें ।
मयन भरे जलप्रेम ॥३॥
ज्ञानसागर शिवगुरु अवधूत ।
नामहि निजसुखधाम ॥४॥

शाक्त - तांत्रिकांत दत्तात्रेय

शिवपत्नी काली हीच शक्ती मानून तिची स्त्रीतत्त्वप्रधान उपासना करणाऱ्या पंथास मध्य-युगीन काळापासून शाक्त असे नाव मिळाले आहे. शक्तीची ही उपासना बहुधा तांत्रिकांच्या मार्गाने म्हणजे तंत्र व मंत्र यांच्या साहाय्याने केली जाते. बौद्ध, नाथ यांच्या उत्तरकालीन

अवनतीच्या काळात शाक्त व तंत्रमार्ग यांचा विस्तार विशेष झाला. कोणत्याही प्रकारचा जातिनिर्वेध या पंथात नसतो. शाक्तपंथाचे पवित्र ग्रंथ तांत्रिकांचे आहेत. भैरवपंथ, शीतलापंथ, मार्गी, मातापंथी, कुंडा इत्यादी पंथांचे लोक शक्तीचे उपासक असले तरी बामनारी आहेत. भगवे वस्त्र, रुद्राक्ष व त्रिशूल यांनी युक्त असलेल्या या साधकांच्या आचारविचारां-विययी सामान्य जनात नेहमीच कुतूहल रहाते. शाक्तांच्या उपासनेत वा साधनेत तंत्रवाङ्म-यास वेदाप्रमाणे मान असतो.

‘तनु विस्तारे’ या धातूपासून तंत्र शब्द बनला असून ज्याच्या साहाय्याने आत्मज्ञानाचा विस्तार होतो ते तंत्रशास्त्र असा मूळचा अर्थ आहे. तंत्रशास्त्रालाच आगम असे नाव आहे. कमिकायमात तंत्राची व्याख्या देताना म्हटले आहे, ‘तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वि-तान् । श्रावं च कुर्वते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते॥’ तत्त्व आणि मंत्र यांनी युक्त अशा व्यापक अर्थाचा विस्तार करणारे आणि साधनेच्या द्वारे परित्राण करणारे जे शास्त्र त्याला तंत्र असे म्हणतात. पुढे यालाच धार्मिक विधी अथवा नियम असा अर्थ प्राप्त झाला. व्यापक अर्थाने शास्त्र, सिद्धांत, अनुष्ठान, विज्ञान, आगम असे अर्थही तंत्राला प्राप्त झाले. तंत्र व तंत्रशास्त्र म्हणजे रहस्यमय शास्त्र असाही समज पसरत राहिला. शिवपार्वतीसंबाधरूपाने असलेले हे तंत्रग्रंथ दत्तात्रेयांनी लिहिले असल्याचे समजले जाते. कलिग्रस्त माणसास कल्याणप्रद असे तंत्रज्ञान शंकराने पार्वतीला, पर्यायाने दत्तात्रेयांना सांगितले. आगम, यामल व तंत्र असे तंत्राचे प्रकार होऊन देवतापूजन, पुरुश्चरण, पदकर्मसाधन, ध्यानयोग, सृष्टितत्त्व, ज्योतिष, नित्यकर्म, सूत्र, वर्ण, युगधर्म, मंत्र-यंत्रनिर्णय, तीर्थ, आश्रमधर्म, कल्प, शौचाशौच, स्नानविधी, प्राणायाम, न्यास, जप, तर्पण, पूजा, दीक्षा, अभिषेक, प्रायश्चित्त,

मुद्रा, चक्रपूजा इत्यादीना तत्रशास्त्रात प्राधान्य मिळाले

शक्त अथवा तांत्रिक यांना शक्तीप्रमाणे दत्तात्रेयही पूज्य वाटतात त्याचे सर्व आचार-विचार दत्तप्रणीत आहेत अशी त्याची श्रद्धा आहे इद्रजालतन, उमामहेश्वरतन, कालाग्निभैरव तन, कात्यायनी तन, कामेश्वरतन, कुलार्णव-तन, कौमारीतन, कभालभैरवतन, गायत्रीतन, गधवंतन, चामुडातन, डामरतन, त्रिपुरार्णवतन, निर्वाणतन, नीलतन, वगलामुखीतन, वाला-विलासतन, विदुमालिनीतन, ब्रह्मयामलतन, भुवनेश्वरीतन, भैरवतन, महानिर्वाणतन, मातृका तन, माहेश्वरीतन, मुडमाला तन, योगिनीतन, रुद्रयामलतन, लिंगतन, वामकेश्वरतन, वीरतन, वैष्णवीतन शक्तिसमतन, श्यामारहस्यतन, देवीरहस्यतन, कालिकापुराणतन, शारदातन, शारदातिलकतन, असे अनेक आगमग्रंथ या पथाचे असून काली, श्री, तारा, महिषासुरमर्दिनी, नारसिंही, छद्माणी, क्षववाहता, श्यामा, शक्ती, शरभा, राजराजेश्वरी, त्रिपुरसुदरी, कामेश्वरी, वज्रेश्वरी, वनदुर्गा, योगिनी, भद्रकाली, कामाक्षी, तुळजा, व्याघ्रजा, कात्यायनी, मीनाक्षी, कौमारी, माहेश्वरी, भैरवी, धनुर्धारी, छिन्न-मस्तका, अस्तांगभैरव, कालभैरव, कपालभैरव, वटभैरव, क्रोधभैरव, चंडभैरव, मातंडभैरव, उच्छिष्टभैरव, अशा अनेक देवदेवता तत्र-शास्त्रात प्रधान मानल्या आहेत शैव, शक्त, शाणपत्य, सौर, वैष्णव, बौद्ध, जैन, इत्यादी पंथीयांच्या तांत्रिक देवता वेगळ्या आहेत

शक्तपंथ अथवा तत्रमार्ग याच्या आचारा-संघटी पुष्कळच गैरसमज आहेत दत्तसंप्रदायातही हे आचार वाच्यायने शिरले असल्याने अनेकदा टीकेस पात्र झाले आहेत वेदाचार, वैष्णवाचार, गैवाचार, दक्षिणाचार, वामाचार, सिद्धान्ताचार, गोलपार हे प्रमाक्रमाने थोडे असल्याचे पुष्कळच तत्रात म्हटले आहे. शैवाचारात

पशुहिंसेला स्थान मिळाले दक्षिणाचारात पमेश्व-रीची पूजा आणि रात्री विजयेचे (भाग्येचे) सेवन या गोष्टी आल्या वामाचारात पंचमकराना महत्त्व येऊन रजस्वलेचे रज व कुलस्त्री याच्या पूजेस महत्त्व आले मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा व मंथुन याच्या साह्याने इष्ट देवतेची तांत्रिक पूजा शक्ति करू लागले ही उपासना वैयक्तिक व सामुदायिक पद्धतीनेही होत राहिली मदिरा तीर्थ वनून एकमात्र मुक्तिदायिनी बनली मद्यपानाने अष्टप्रकारचे ऐश्वर्य व परममोक्ष याची प्राप्ती होते भासभक्षणाने साधक साक्षात् नारायण-स्वरूप होतो मत्स्यभक्षणामुळे कालीचे दर्शन होते मृदेच्या सेवनाने साधक विष्णुस्वरूप बनतो मंथुनाने तो शिवसदृश होतो, अशी धारणा शक्ताची व तांत्रिकाची आहे या पंचमकाराचे रूपकात्मक अर्थही सांगितले गेले आहेत ब्रह्मरंध्राच्या ठिकाणी असलेल्या सहस्रदल-कमलातून द्रवणारा अमृतरस म्हणजे मद्य हे मद्य पिणारा मधुपायी झाला ज्ञानरूपी खड्गाने पुण्यपापरूप पशूचा बळी देणारा व परतत्वाच्या ठिकाणी चित्ताचा लय करणारा भासभक्षक बनला इडा व पिंगला या दोन नाड्या म्हणजे गंगा व यमुना असून यात प्रवा-हित होणारे स्वास व प्रस्वास हेच दोन मत्स्य होत याचे नियमन करून त्यांना सुपुष्पेत प्रवा-हित करणे म्हणजेच मत्स्यभक्षण होय सत्संगाने भुक्ती व असत्संगाने वधन, म्हणून सत्संगाची साधना म्हणजे मुद्रा योगशास्त्रात सुपुष्पेला शक्ती व जीवाला परशिव म्हटले आहे या शिवशक्तीचा संगम म्हणजे मंथुन होय अशा या रूपकात्मक अर्थविरोबर पंचमकाराचे भौतिक अर्थही महानिर्वाणतत्रात सांगताना म्हटले आहे, आद्यतत्त्व विद्धि तेजो द्वितीय पवन प्रिये । अपस्तृतीय जानीहि चतुर्थं पृथिवी शिवे ॥ पञ्चम जगदाधारा वियद्विद्वि वरानने । इत्यं ज्ञात्वा कुलेशानि कुलतत्त्वानि पञ्च च ॥

‘आचारं कुलधर्मस्य जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥

(७-१०९-११)

—हे प्रिये, मद्य म्हणजे तेज, मांस म्हणजे वायू, मत्स्य म्हणजे आप, मुद्रा म्हणजे पृथ्वी आणि मैथुन म्हणजे जगताला आधारभूत असलेले आकाश असे समजत. देवी, ही पंचकुलतत्त्वे अशा प्रकारे जाणून जो कौलधर्म आचरतो तो जीवन्मुक्त होतो.—पंचमकारांचे रूपकात्मक वा भौतिक अर्थ सांगून शास्त्रावर प्रत्यक्ष, अनुकल्प, दिव्य या प्रकारांनीही अर्थ विशद करण्यात आले आहेत. मद्य म्हणजे नारळाचे पाणी, मांस म्हणजे लसूण, आले, मोठ, तीळ व गव्हाच्या लोंब्या, मत्स्य म्हणजे लाल मुळा, वागे इत्यादी, मुद्रा म्हणजे भाजलेल्या घान्याच्या लाह्या, तांदूळ इत्यादी, मैथुन म्हणजे मीलनाला उपयुक्त होईल अशा डोळेमोडीने पुष्प-समर्पण.

शाक्तांच्या वा तांत्रिकांच्या या पंचमकारात्मक साधनेचा शिरकाव दत्तपंथात झालेला दिसतो. प्रमुख तंत्रग्रंथ दत्तात्रेयप्रणीत आहेत अशा एक समज आहे. जादूटोणा, जारणमारण, वशीकरण, पंचमकारांचा वाच्यार्थ यासारख्या अनेक विपरीत गोष्टी या मार्गातून दत्तपंथात नंतरच्या काळात आलेल्या दिसतात. तांत्रिकांचे देह-विशान योगशास्त्रास जुळणारे असल्याने तेही दत्तपंथात स्थिरावून सहा वक्ते, कुंडलिनी, इडा व पिंगला नाड्या, सुषुम्ना, प्राणायाम इत्यादीचा प्रभाव दत्तपंथावरही पडलेला आहे. पंचमकाराचे शब्दशः अर्थच अधिक मानले गेले असल्याने शाक्तांच्या व तांत्रिकांच्या प्रभावामुळे दत्तपंथात काही विपरीत आचारही शिरलेले दिसतील. वासुदेवा-नंदसरस्वतीसारख्या सोबळ्या व कर्मठ दत्तावतारी समजल्या जाणाऱ्या भक्तासही मद्यपानासक्त अशा एका भाषावी स्त्रीसह दत्ताचे दर्शन घर्पन करावे लागले आहे ! ‘एक नग्न स्त्री घेऊन । श्रीदत्त तीरी येवून । स्वयं नग्न होऊन । क्रीडा

करुनि राहिला ॥ स्वाश्रया जी स्वविषया । नारी झाली ती आदिमाया । ती अंकी वसोनिया । वाघें वाजवोनिया गातसे ॥ तीतें करवोनिया पान । शक्तीचें उच्छिष्ट घेई आपण । तिला देई वीर चर्वण ।’ (दत्तामाहात्म्यः ३ ९७-९९) अर्थात् याला आधार मार्कंडेय पुराणातील ‘दिव्याम्बरधरा’ आणि ‘चारुपीननितम्बिनी’ नारीचा आहे. दत्तात्रेयाच्या अशा अद्भुत क्रीडेचे समर्थन पुढे ग्रंथकाराने युक्तिवादाने केले असले तरी कलियुगातील सर्वसामान्य मानवी साधकास या क्रीडे-तच विशेष स्वास्त्य वाटत राहिलेले दिसते. त्याकथित अनेक दत्तभक्तांच्या लीला वा क्रीडा केवळ याच प्रकारच्या सामरस्याशी मिळत्या-जुळत्या राहिल्या तर तो बोप कोणाचा ? एका बाजूला प्रखर वैराग्य आणि दुसऱ्या बाजूला शिष्याची परीक्षा पाहण्यासाठी का होईना, पण दत्ताचे विपरीत आचरण ! यांचा मेळ सर्वसामान्य भाणसास वसेनासा होतो. दत्त देणारा, कृपाळू, रक्षणारा, माऊली येथपर्यंत ठीक; पण अद्भुताच्या, तांत्रिकाच्या, शाक्तांच्या ताबडोत सापडलेला दत्त आपल्या भक्ताची परीक्षा पाहण्याच्या नादात वा बोधरहस्य समजावून सांगण्याच्या नादात भलतेच सांगून जाताना कधी दिसतो.

या प्रवृत्तीचे एक उदाहरण देता येण्यासारखे आहे. दत्तात्रेयतंत्र नावाचे एक प्रकरण उपलब्ध असून त्याचे दुसरे नाव ‘वशीकरणविद्या असे आहे. मोहन, मरण, स्तंभन, विद्वेषण, उच्चाटन, वशीकरण, आकर्षण, यक्षिणीसाधन, वध्यापुत्रवतीकरण, वाजीकरण, केशरंजन, सिंहव्याघ्रादि-भयनिवारण इत्यादी विषयावरून या तंत्रग्रंथाचे स्वरूप समजून येण्यासारखे आहे. या तंत्रात सांगितलेले सर्व आचार आणि विधी कोणी तरी चिन्तितसे व शास्त्रीय बुद्धीने तपासून पाहिले पाहिजेत. कैलाससिंहरास्य शकाराने सांगितलेली ही कल्प-तंत्रे भक्तवत्सल दत्तात्रेयाना सांगितली

आहेत ! वाटेल त्या माणसास हे तंत्रमंत्र सांगू नकोस अशी आज्ञा शिवशंकराने दत्ताला दिलेली असल्यामुळे याचे विपरीत परिणाम कमी होतील असे नव्हे या दत्तात्रेयतंत्रातील सर्व आचारांचे व उपचारांचे परीक्षण औपधोविज्ञान व शरीर-शास्त्र यांच्या साह्याने व्हावयास हवे. मंत्राची शक्ती मोठी असेलही, तंत्राचे सामर्थ्य खरे असेलही; परंतु सर्वसामान्याच्या हाती हे साधन कितपत असावे ? शिवाय दत्तप्रभूच्या भक्ति-प्रेमाशी याचा संबंध कोणता ? याही प्रश्नाची उत्तरे जाणत्यांनी शोधलीत. मंत्र, मंत्रशास्त्र, तंत्र, तंत्रशास्त्र आणि या सदर्भातील यंत्रविज्ञान यांच्या बाबतीत नव्याने संशोधन व्हावयास हवे. ही सावधगिरी बाळगूनच पुढील दत्तमंत्राचा विचार व्हावा.

(अ) अस्य श्रीदत्तमंत्रस्य । शंकर ऋषिः ।
गायत्री छंदः । श्रीदत्तात्रेय देवता ।
द्रां बीजं । न्ही शक्तिः । क्रीं कीलकम् ।
मम दत्तात्रेयप्रसादार्थं जपे विनियोगः ।
द्रा द्री द्रू द्रै द्री द्रः इति पङ्गम् ।

ध्यानं—रविमण्डलमध्यस्थं रत्नरक्ताब्ज-
संस्थितम् ।
योगारूढं ज्ञानधनं दत्तात्रेयमहं भजे ॥

मंत्र— ॐ द्रा न्ही क्रीं दत्तात्रेयाय विद्महे
योगीश्वराय धीमहि ।
तन्नो दत्तः प्रचोदयात् (दत्त गायत्री)

(आ) अस्य श्रीदत्तात्रेयमंत्रस्य । ब्रह्मा ऋषिः ।
गायत्री छंदः । दत्तात्रेय देवता । आं
बीजं । न्ही शक्तिः । क्रीं कीलकम् ।
'आं न्ही क्री आ न्ही क्री' इति
पङ्गम् ।

ध्यान—वरीलप्रमाणे

मंत्र १—ॐ आ न्ही क्रीं एहि दत्तात्रेयाय
स्वाहा ।

मंत्र २—दत्तात्रेयाय नमः ।

मंत्र ३—श्री न्ही क्लीं दत्तात्रेयाय स्वाहा ।

मंत्र ४—द्रा दत्तात्रेयाय नमः ।

मंत्र ५—द्रा ओं दत्तात्रेयाय नमः ।

श्रीएकाक्षरी दत्तमंत्र—द्रां ।

दत्त पङ्क्षर मंत्र—द्रां ओं दत्तात्रेयाय नमः ।

(इ) षोडशाक्षरी दत्तात्रेयमंत्र—

ॐ ऐं क्रीं क्लीं क्लूं न्हां न्ही न्हं सीः
दत्तात्रेय स्वाहाः ।

एतन्मंत्रस्य सदाशिव ऋषिः गायत्री छंदः
दत्तात्रेय देवता ॥

ॐ बीजं । स्वाहा शक्तिः । दत्तात्रेयाय
कीलकम् । चतुर्विध पुरुषार्थे जपे विनियोगः ।
अथ न्यासः । ॐ हृदयाय नमः । क्रीं शिरसे स्वाहा ।
क्ला क्ली क्लू इति शिखाया । सीः इति कवचाय
हुं । दत्तात्रेयाय इति नेत्रत्रयाय वीपद् । स्वाहा
इति अस्त्राय फट् । सर्वं मंत्रेण ध्यान उपरि-
निर्दिष्टं ग्राह्यम् ।

८ सांप्रदायिक तत्त्वज्ञान

अद्वैत वेदान्ताची पार्श्वभूमी

तत्त्वज्ञान म्हणजे आपल्या भोवतीच्या चराचर सृष्टीविषयी विचार प्रत्येक मानवी प्राण्यास अनादिकालापासून अनेक प्रश्न सतावीत असतात की कोण ? कोठून जालो ? कोठे जाण्यासाठी निघालो आहे ? अंतिम ध्येय कोणते ? मला कोणी व कसे निर्माण केले ? भोवतीच्या चराचर विश्वाचा व माझा संबंध काय ? हे विद्वत् तरी कोणी निर्माण केले ? कोणत्या हेतूने हे निर्माण झाले ? या भोवतीच्या सृष्टीचा नियता कोण आहे ? मुखटु लाचे स्वरूप कसे आहे ? जीव-शिव, आत्मा-परमात्मा याचा संबंध कोणता ? अशा अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांची उत्तरे अतर्मुक्त होऊन माणसाने प्राचीन काळापासून शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे जन्ममृत्यू, तीन ऋतूंचे सुष्टि-चक्र चंद्रसूर्यादींचे भासमान होणारे भ्रमण, सृष्टीमधील विविध उत्पात, माणसावर येणारी नाना प्रकारची शकटे, अशा नाना विषयांचे चिंतन प्रतिभावान् पुरुषांनी केले ते तत्त्वज्ञानात येते साराण, मानवी जीवनाच्या विविध अंगाची विश्वाच्या वा सर्व सृष्टीच्या सदर्भात सामाग्य व मूलभूत तत्त्वाची वा विचाराची सुसंगत व तर्कशुद्ध मांडणी म्हणजे तत्त्वज्ञान होय

भारतीय तत्त्वज्ञानाची सर्वप्रथम मांडणी ऋग्वेद, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे, भगवद्गीतादो ग्रंथ आणि काही पुराणे यांच्या साहाय्याने झाली. विस्मय, आदर, पूज्यबुद्धी व कुतूहल यांच्या पोटी अनेक सूक्तातून सृष्टीच्या रचनेसंबंधी प्रतिभावंत ऋषिमुनींनी चर्चा केलेली आढळून येते पुरुष सूक्त अथवा नासदीय सूक्त सृष्टीच्या रचने संबंधी प्रगल्भपणे चर्चा करताना दिसते 'मूळा रभी असतही नव्हते व सत्ही नव्हते

आकाश, पाणी काहीच नव्हते.....एकच एक चित्तशक्ती असावी आणि तिच्यापासूनच या सृष्टीची निर्मिती झाली असावी.... हा सर्व पसारा अमक्यापासून झाला असे कोण सांगेल ? कारण देव झाले तरी पाठीमागूनचेच.' अशा अनेक प्रकारच्या विचारांतून चिकित्सा, संशय, तर्कनिष्ठ विश्वास यांचे मोठे मनोहर दर्शन होते.

जीव, जगत् व परमेश्वर यांच्या संबंधाने जो तात्त्विक विचार प्रारंभापासून होत राहिला त्याचे प्रामुख्याने भारतीय परंपरेत दोन विभाग होतात. पहिला निरीश्वरवादी म्हणविणाऱ्यांचा. बौद्ध, जैन आणि सांख्य यांचे तत्त्वज्ञान निरीश्वरवादी आहे. चावीक हे तर भौतिकवादी असून ऐहिकालाच महत्त्व देणारे असून त्यांचे तत्त्वज्ञान 'लोकायतिक' या नावाने प्रसिद्ध आहे. सांख्यदर्शनकार कपिलमुनी यांनी 'प्रकृती' आणि 'पुरुष' अशा दोनच वस्तू नित्य मानल्या आहेत. पतंजल मुनींनी ईश्वर हे एक स्वतंत्र व नित्य तत्त्व मानून आणखी थोडी प्रगती केली. सांख्यांच्या तत्त्वविचारात ईश्वरतत्त्व मिसळल्यामुळे पातंजल योगदर्शन दुसऱ्या शेंदूरवादी म्हणजे ईश्वर मानणारांच्या प्रकारात येते.

ईश्वरवादी तत्त्वपरंपरेत वेदान्त, न्याय, यंत्रेयिक इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. यांपैकी वेदान्ताचे तत्त्वज्ञान प्रमुख असून त्याचीच विशेष छाप भारतीय विचारपरंपरेवर पडलेली दिसून येते. शंकराचार्यांनी या प्रसिद्ध तत्त्वपरंपरेचा शुद्ध तार्किक भूमिकेवरून विकास केला आणि ब्रह्म ही एकच वस्तू नित्य व सत्य असल्याचे सांगितले. जीवात्मा व परमात्मा यांचे संपूर्ण तादात्म्य या तत्त्वज्ञानात मानले गेले आहे. ज्याला आपण जीव म्हणतो ते वस्तुतः ब्रह्मच आहे; जीव, प्रपंच, सृष्टपदार्थ हा सर्व ब्रह्माचाच विकास आहे. 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादी महावाक्यांतून याच ऐक्याचे

दर्शन घडते. 'अहमेव ब्रह्मास्मि' या वाक्यानुसार ज्ञान म्हणजेच आत्मसाक्षात्कार होय. हा ज्ञानाची बद्ध वाटणारा जीव मुक्त होतो. मला ब्रह्म व्हावयाचे आहे असे नाही, तर मीच ब्रह्म आहे, अशी अनुभूती शंकराचार्यांच्या या केवलाद्वैतवादात अभिप्रेत आहे.

सृष्टिनिर्मितीची कहाणी

या सर्व चराचर जगाच्या बुडाशी एकच मूलतत्त्व असून त्याचाच विकास म्हणजे या जगताची वाढ अथवा मांडणी हा या वेदान्तशास्त्राचा मुख्य सिद्धान्त होय. 'एकोऽहं बहु स्याम'— मी एक आहे, तो बहुरूप होईन, अशा संकल्पापोटी ब्रह्माश्रित असलेल्या मायेचा क्षोभ होऊन ती तमोमुणप्रधान होते आणि तिच्यापासून आकाश, वायू, अग्नी, जल आणि पृथ्वी अशी पाच भूते निर्माण होतात; व त्यांच्या ठिकाणी शब्दादी पंचगुण उत्पन्न होतात. पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेन्द्रिये यांची निर्मिती आकाशादी प्रत्येक भूताच्या सत्त्वगुणाच्या अर्ध्या व रजोगुणाच्या अर्ध्या भागापासून निर्माण होते. पंचमहाभूतांच्या मिलित सत्त्वापासून अंतःकरण निर्माण होते. वृत्तिभेदामुळे मन, बुद्धी, चित्त व अहंकार असे चार भाग अंतःकरणाचे होतात. पंचमहाभूतांच्या मिलित रजोगुणापासून प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान् अशा पंचप्राणांची निर्मिती होते. पंच ज्ञानेंद्रिये, पंचकर्मेन्द्रिये, पंचप्राण, मन आणि बुद्धी अशा सतरा तत्त्वांचे सूक्ष्म अथवा लिंगदेह तयार होतो. यानंतर ईश्वरी इच्छेनेच अपंचीकृत पंचमहाभूतांचे पंचीकरण होऊन पंचीकृत भूतांपासून ब्रह्मांड, चौदा भुवने, प्राण्याची शरीरे, अशी स्थूल सृष्टी निर्माण होते.

पंचीकरण ही वेदान्तातील एक महत्त्वाची प्रक्रिया मानली जाते. पृथ्वी, आप, तेज, वायू

व आकाश या पंच महाभूतांतील प्रत्येक भूताचे दोन भाग करून एका भागाचे पुनः चार भाग होतात. मग चारांतला प्रत्येक भूताचा एक एक घेऊन तो त्या त्या भूताच्या अर्ध्या भागाला मिळवून ते भूत पूर्ण करतात. भूताचा अर्धा भाग व इतर चार भूतांचा प्रत्येकी एक अष्टमांश मिळून ते भूत पंचीकृत पूर्ण होते. शुद्ध भूताला अपंचीकृत भूत व बरील प्रक्रियेने बनविलेल्या भूताला पंचीकृत भूत असे नाव आहे. पंचीकृत भूत स्वतःबरोबरच इतर चार भूतांच्या अंशांनीही युक्त असल्याने सर्व भूतांत सर्व भुण आढळतात. या पंचीकरणामुळे आकाशात शब्द, वायूत शब्द व स्पर्श, अग्नीत शब्द, स्पर्श व रूप, जलात शब्द, स्पर्श, रूप व रस आणि पृथ्वीत शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे गुण निर्माण होतात. या पंचीकृत भूतांपासून स्थूल, सूक्ष्म व सूक्ष्मतरंग कार्याची अभिव्यक्ती होते. चीदा भुवनयुक्त ब्रह्मांड निर्माण झाल्यावर त्यात राहणाऱ्या जीवांची जरायुज, स्वेदज, अंडज व उद्भिज्ज अशी चार प्रकारची शरीरे व त्यांच्या आहारासाठी विविध पदार्थ निर्माण होतात.

मात्रमाणे एकच ईश्वर सत्त्व, रज व तम या गुणत्रयाच्या योगाने ब्रह्मा, विष्णू व रुद्र ही तीन रूपे धारण करून सृष्टिनिर्मिती, स्थिती आणि लय अथवा संहार ही कार्ये करतो. वेदान्ताने सृष्टिनिर्मितीचे हे तत्त्वज्ञानात्मक रहस्य सांगितले असले तरी सर्वसामान्य विचारी माणसाच्या दृष्टीने अनेक प्रश्न उपस्थित होतात. हे सर्व जगत् जर एकरूप व ब्रह्मरूप असेल तर मग ते लौकिक दृष्टीला अनेकरूप व पंचभौतिक असे का दिसते? जगत् हे आभासिक वा मिथ्या कसे? ब्रह्म सत्य असेल तर त्याचा विकास जे जगत् ते मायिक वा मिथ्या का? अद्वैताचा अनुभव या लौकिक जगात कोणत्या उपायांनी येईल? इत्यादी प्रश्नांच्या चर्चेतूनच न्याय व वैशेषिकांचा आरंभवाद सांख्यशास्त्रप्रणेत

कपिल व योगशास्त्रकर्ते पतंजली यांचा परिणामवाद; विवर्तवाद, सृष्टिदृष्टिवाद, दृष्टिसृष्टिवाद, चिद्विलासवाद अशा अनेक तत्त्वविचारप्रणाली निर्माण झाल्या.

सृष्टीच्या बुझाशी एकच तत्त्व का मानावे? असाही मूलभूत प्रश्न उपस्थित करणारे निघालेच. ब्रह्म वा परमेश्वर ही एक नित्य व सत्य वस्तू मानून जीव जगत् ही आणखी एक दुसरी वस्तू नित्य व सत्य का मानू नये? असा प्रश्न निर्माण करून जीव, जगत् व ब्रह्म या तीन वस्तूंना सत्य व नित्य मानणारे रामानुजाचार्य व त्यांचे विशिष्टाद्वैत भारतीय परंपरेत प्रसिद्ध आहेत. रामानुजाचार्यांनी जीव व जगत् या नित्य व सत्य वस्तू मानून त्यांचा अंतर्भाव ब्रह्म या अद्वितीय वस्तूत केला, तर मध्वाचार्यांनी जीव, जगत् व ब्रह्म या वस्तू नित्य, सत्य व स्वतंत्र मानल्या. मध्वाचार्यांचे पूर्ण द्वैत, बल्लभाचार्यांचे शुद्धाद्वैत असे काही तत्त्वज्ञानाचे उपपंथ भारतीय तत्त्वपरंपरेत स्थिरावलेले दिसतात. महानुभाव तर जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या चार वस्तू सत्य, नित्य व स्वतंत्र मानून पूर्ण द्वैताची स्थापना करतात.

भारतीय तत्त्वपरंपरांच्या या पार्श्वभूमीवर विचार करताना दत्तपंथीयांचे तत्त्वज्ञान परंपरागत अशा शंकराचार्यांच्या अद्वैती तत्त्वज्ञानाशी बरेच मिळतेजुळते आहे असे दिसून येईल. वेदान्तिनिरूपण, महावाक्यविवरण, सृष्टीची उभारणी व संहारणी, योगसाधना व देहविज्ञान, पंचीकरणाचा विषय, मुक्तत्वनिरूपण इत्यादी विषयांचे तात्त्विक विवरण सांप्रदायिक ग्रंथांतून अनेकदा आले आहे. श्रीगुरुचरित्र, श्रीदत्तप्रबोध, श्रीगुरुलीलामृत, श्रीदत्तमहात्म्य इत्यादी ग्रंथांतून पंथीयांच्या तत्त्वज्ञानाचा बोध होण्यासारखा आहे. परशुरामकल्पसूत्रम्, सिद्धसिद्धान्तपद्धती, अवधूतगीता, गुरुगीता, त्रिपुरारहस्य-ज्ञानखंड इत्यादी लहानमोठे ग्रंथ पंथीयांना मान्य असून

त्यातही सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचे दर्शन होण्यासारखे आहे. जनार्दनस्वामी, एकनाथ, दासोपंत, भुवनेश्वर, निरंजन रघुनाथ, नारायण महाराज जालवणकर, माणिकप्रभू, बासुदेवानंद सरस्वती इत्यादी अनेक दत्तभक्तांच्या शेकडो पदांतून, अष्टकांतून, स्तोत्रातून सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाची विविध अंगे प्रतीत होण्यासारखी आहेत.

दत्तसांप्रदायिकांचा वेद म्हणून ज्या गुरुचरित्रास मान्यता आहे, तो ग्रंथ प्रामुख्याने कथात्मक असला तरीही मधून मधून तत्त्वज्ञानाचा विषय त्यातही आलेला आहे. दुसऱ्याच अध्यायात 'वेद चारी उत्पन्न । झाले ब्रह्मयाचे मुखेंकरून । त्याचि पासाव पुराण । अष्टादश विख्यात ॥' (३२) असे सांगून पुराणातील मुख्य पुराण 'ब्रह्मवैवर्त' असून त्याच्या आधारे ब्रह्मदेव कलियुगास सृष्टिरचनेचा विस्तार सांगताना गुरुचरित्रकार लिहितात, 'ऐक शिष्या एकचिंता । जधी प्रलमो झाला होता । आदिमूर्ति निश्चिंता । होता वटपत्रशयनी।' (४०) यानंतर आदिनारायण जागृत झाला आणि त्याच्या नाभीतून एक कमळ उदयास आले. 'तया कमळांमधून । उदयो झाला ब्रह्मा आपण । चारी दिशा पाहोन । चतुर्मुख झाला देख ॥' (४४) आदिनारायणाच्या आज्ञेवरून ब्रह्मदेवाने सृष्टी रचण्यास आरंभ केला. वेदांत सृष्टिरचनेचे तत्त्व असल्याने तोच आधार घ्यावा म्हणून आदिनारायणाने सुचविले. 'या वेदमार्गे सृष्टीसी । रची गा ब्रह्मया अर्हनिशी । म्हणोनि सांगे ऋषीकेशी । ब्रह्मा रची सृष्टीतें ॥ ५३ ॥ सृष्टी प्रजा अनुक्रमें । विविध स्थावर जंगमे । स्वेदज वडज नामे । जारज उद्भिज उपजविलें ॥ ५४ ॥' यानंतर चारी युगाची उत्पत्ती आणि लक्षण याचे निरूपण याच अध्यायात झाले आहे.

अनसूयामातेस बोध

'श्रीदत्तमाहात्म्य' आणि 'श्रीदत्तप्रबोध' ही दत्तासांप्रदायिकांची दोन महत्त्वाची पुस्तके

असल्याचे आपण पाहिलेच आहे. सहस्रार्जुन, परशुराम, अलकं, आयुराजा, यदू आणि स्वतःची आई अनसूया यांना दत्तात्रेयांनी अनेक प्रकारचा केलेला बोध दत्तमाहात्म्यात आहे. श्रीदत्तप्रबोध या ग्रंथात तर १७ व्या पासून २० व्या अध्यायापर्यंत दत्तांनी अनसूयेस केलेला बोध वर्णन केला आहे. एकविसाव्या अध्यायात 'पंचभूत उत्पत्ती मूळापासोन' समजावून सांगितली आहे. बावि-साव्या अध्यायात 'पंचवीस तत्त्वांचा प्रकार । तो पृथक दाविला विस्तार ।' आणि 'जें ब्रह्मांडीं विस्तारलें । तें पिंडाभार्जीं सर्व दाविलें ।' असे वाक्य चौविसाव्या अध्यायात आले आहे. आपल्या मातेस आपण केलेल्या चौवीस गुरूंचे वर्तमान सांगून दत्तात्रेय म्हणतात,

'परिसी माते, मूर्ळिचे कथन । विधीस आशामी नारायण । सृष्टि उद्भावाचें कारण । करावें पूर्ण साजेवें ॥ तुवां सृष्टीतें रचावें । म्यां विष्णुरूचें प्रतिपाळावें । द्धशक्तीनं संहारावें । एवं प्रतिपाळावें आज्ञेतें ॥ अवश्य म्हणोनि विधाता । जाला सृष्टि तेन्हां रचिता । चौऱ्यामी लक्ष योनीची सिद्धता । करोनि दाविता पे होय ॥ एकपदी आणि द्विपदी । त्रिपदी कोणी चतुष्पदी । पंचपदी केले पट्पदी । अष्टपदी नवपदी अपारा । बहुपदी केले अगणित । निष्पदी केले असंख्य । नाना जीवरचना समस्त । पाहे अनंत सवर्ति ॥' (श्रीदत्तप्रबोध : १७-७५-७९) अशा प्रकारची सृष्टिरचना झाल्यावर नव जीवांच्या उदरणासाठी वर्णाश्रमधर्माची निर्मिती झाली असल्याचे सांगितले आहे. एकविसाव्या अध्यायात तर अनसूयेने 'पिंडब्रह्मांडीची कैसी रचना?' असाच प्रश्न आपल्या पुत्रास केला आहे. मातेचा प्रश्न ऐकून पुत्राने सृष्टिरचनेचा तात्त्विक विचार तिच्या सविस्तर सांगितला आहे; तो असा—

'मूळ आधीं निराकार । तेथ कैचा कोण प्रकार । नव्हते पवन पाणी भू अंदर । तेज

संस्कार कोठोनी ? ॥ चंद्र सूर्य तारा ग्रहगण ।
नव्हते भूपाताळ स्वर्गस्थान । यक्ष राक्षस मनुष्य-
गण । नक्षत्रे कोठून मेघमाला ? ॥ तौर्थ देव
नव्हत्या देवता । ठाव कोठोनि वृक्ष पर्वता ॥
कैचे सागर कैची सरिता । शब्द नामता वार्ता
नसे ॥ ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । नव्हते वेदशास्त्र
प्रकार । कांहीच नसे आकार विकार । म्हणोनि
निराकार त्या म्हणिजे ॥ मन बुद्धि नव्हते चित्त ।
अहंकार चैतन्य नव्हते सत्य । द्वीप खंड कोठोनि
असत । मेरुची मात कोठोनि ॥' (२१:३६-४०)

अशा प्रकारे प्रारंभी कांहीच नव्हते. नाद
नव्हता, बिन्न नव्हता, कला नव्हती, ज्योती नव्हती.
वाचा, शब्द, वर्णमेव यापैकी कांहीच नव्हते. अशा
निराकारापासून प्रथम शून्य निर्माण झाले. त्या-
नंतर 'शून्य ब्रह्म तें साकारले । तयापासोनि
आकाश जालें । आकाश पवनतें प्रसवले । पवनी
निपजले तेज तें ॥ तेजपासोनि जालें जीवन ।
जीवनापासोनि भूमी जाण । एवं पंचभूतें निर्माण ।
एकापासोनि एक जाली ॥ या पंचभूताचे एक-
वटी । येथोनि जाली हे भूतसृष्टी । चराचराची
राहाटी । मूळ खटपटी येथोनी ॥' (२१:४४-
४६) यानंतर शुद्ध, निखिल ब्रह्मच चैतन्याच्या
प्रभावे व मायेच्या साह्याने व्यक्तास कसे आले
याचे मोठे सुवक व रेखीव वर्णन आहे. 'अहं
ब्रह्मास्मि' या उद्गारातच महामायेचा उभार
असून तिच्याच इच्छेने व प्रेरणेने मूळ पुरुष
प्रकृतिदशेत आला. 'मायातीत तो परमात्मा ।
तत्पद जाणिजे या क्रमा । त्वं पद म्हणजे जीवात्मा ।
पावला भ्रमा मायिकदशा ॥ विकार मायेचा
पावला । मूळ स्वरूपातें विसरला । अविद्ये वेष्टित
जाला । जीव हूं त्याला नाम जाले ॥' (२१ :
५४-५५) पुढे त्रिगुणात्मक सृष्टीची निर्मिती
कशी झाली याचेही विस्ताराने वर्णन आहे.
'आकार उकार आणि मकार । त्रय मात्रा
मिळोनि ओकार ।' असून 'आकारमात्री ब्रह्म-
देव । उकारमात्री विष्णु स्वयमेव । मकारमात्रा

तोचि शिव ।' असे स्पष्ट केले आहे.

पंचमहाभूतात्मक पिंड निर्माण झाल्यानंतर
'अस्थि आणि मांस । नाडी त्वचा वरी केश ।
हे पृथ्वीपासाव जाणिजे अश । गुणविशेष पाच
हे ॥' (२२:२०) असे सांगितले आहे. 'वीर्य
आणि हे रक्त । छाळ मूत्र स्वेद निश्चित । हे
पाच गुण यथार्थ । आपी निश्वात जन्मले ॥ निद्रा
आणि मैथुन । क्षुधा तृषा आळस पूर्ण । हे तेज-
तत्त्वाचे गुण । जाले निर्माण पाच पै ॥ चलन-
वलन आकुंचन । प्रसरण आणि निरोधन । एव
हे पाची उत्पन्न । वायुपासोन असती ॥ द्वेष आणि
भय । क्रोध चोया लोभ होय । मोहो पाचवा
निश्चय । आकाशी उदय या तत्त्वा ॥' (२२ :
२१-२६) यानंतर सबंध पचीकरणाचा विषय
आलेला आहे सर्व विषयाचा उपसंहार करताना
अवधूतानी म्हटले आहे, 'मीच वाय निविकार ।
स्वइच्छें जालयो साकार । मीच नटलो चराचर ।
सर्व विस्तार माझाच मी ॥ मजपासाव हूं
ब्रह्मांड । मजमाजीच माझा पिंड । पिंडी दाबी
मी सुरवाट । माझोनि गोठ सर्व दिसे ॥'
(२३:२३-२४)

योगप्रक्रिया, पदचक्राचे भेद, अजपाचे योग
इत्यादी तात्त्विक विषयाचे विस्ताराने निरूपण
२६ व्या अध्यायापर्यंत झाल्यावर सत्ताविसाव्यात
मातेच्या चाळीस प्रश्नाच्या उत्तरात सुरुवात
झाली, ती पुढे पाचसात अध्यायापर्यंत विस्तारली
गेली. दत्तात्रेयाच्या अपूर्व बोधामुळे प्रभावित
झालेल्या अनसूयामातेच्या या चाळीस प्रश्नांच्या
उत्तरांत दत्तपंथीयाच्या तत्त्वज्ञानाचे सार आहे.
'श्रीदत्तमुक्ता-माला' कार स. कृ. फडके यांनी
दत्त-अनसूया सवादाचे संक्षेपाने तत्त्व-निवेदन केले
आहे ते येथे देण्यासारखे आहे.

अनसूया.- ब्रह्म कशाला म्हणावे ? आणि ते
कसे ओळखावे ?

दत्तात्रेय.- ब्रह्म हे अखिल, अमंग, निरुपाधिक,
नि.संग, करून अकर्त, भोगून अमोक्ते, शुद्ध,

शांत, निर्गुण निरामय, नित्यानंद, आणि मनोला अगोचर असे आहे. सर्व ब्रह्मांडरचनेला कारण तेच आहे. सर्व इंद्रियांना चालविणारे तेच आहे. तेच जगरूपाने नटले आहे आणि इतके असून ते अरूप आहे. वेदांनाही ते कळले नाही. असे ते सनातन ब्रह्म व्यापक आहे. अविनाशी आहे. सूर्येंद्रियाप्रमाणे निर्लेप आणि अविकारी आहे. ते जाणावयास ज्ञानदृष्टी पाहिजे. ती सदगुरुंस शरण गेल्यावाचून मिळणार नाही.

अनसूया - शबल ब्रह्म ते कोणते ?

वत्सत्रेय:- शूद्र निखिल ब्रह्मापासून 'अहं ब्रह्मास्मि' हे चैतन्य-त्वातून महातत्त्व माया-पराअपरा प्रकृती-इच्छामात्रेकरून जीवता-त्वं-नदासि हे त्रिपद त्रिमायिक प्रणवत्रिगुण, अंतःकरणपंचक, ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये, पंचतन्मात्रे, पंचमहाभूते-याप्रमाणे "एकोऽहं बहुस्याम्" अशा इच्छेने जो कर्म-ज्ञानार्थ अनेक रूपाचा संभ्रम त्यासच शबलब्रह्म म्हणावे.

अनसूया:- ईश्वर कोण ?

वत्सत्रेय:- जो सर्वात्मकत्वाने व्यापक, सक-ळांचा आश्रय, चालक आणि प्रेरक असून ज्याच्या आज्ञेत सर्व भूते चर्तत आहेत, जो पडगुणैश्वर्य-संपन्न आहे, जो सृष्टीचा कर्ता, करविता व नियंता असून अखेर सर्व ब्रह्मांडाचा आवर आत्म-रूपात करतो, जो निर्गुण असून सगुण असतो, व भक्तभावाय प्रकट होतो, तो ईश्वर होय.

अनसूया:- जीव कोण ?

वत्सत्रेय:- ब्रह्मा, विष्णू, महेश्वरादी व गंधर्व, चंद्रभास्करादी अनेक देवतांचे द्वारे जे निज-ध्यासन करतात, व निरनिराळ्या देहधारण-मुळे जे भिन्न दिसतात, त्यांसच स्थूलमानाने जीव म्हणावे.

अनसूया:- प्रकृती ती कोण ?

वत्सत्रेय:- मूळ ब्रह्मापासून इच्छाशक्ती-तैयून त्रिगुणात्मक माया-तैयून भूतसृष्टी व

त्रिलोक, याप्रमाणे उत्पन्न करणारी जी ब्रह्माची अचाट शक्ती तीच प्रकृती होय.

अनसूया:- परमात्मा कोणास म्हणावे ?

वत्सत्रेय:- जो स्वपर देहात व्यापून असतो, द्वैत नसताही सहज भासतो, तो परमात्मा. संकल्प, विकल्प ज्याचे नाहीसे झाले, त्याला मी-तू-पण रहात नाही, त्यालाच परमात्मदर्शन होते.

अनसूया:- आद्य ब्रह्म कोणाला म्हणावे ?

वत्सत्रेय:- उमावर, रमावर, चतुराननादी देवांपासून द्रवपच-चाडालादी काष्ठपापाणापर्यंत सारेच ब्रह्माद्य होय. त्यात काहीच निबड करता येत नाही.

अनसूया:- जातीचा निश्चय कसा करावा ?

वत्सत्रेय:- मूळात जेथे द्वैतच नाही, तेथे जाती काय ठरवाव्या ? पण कश्यपसृष्टी निर्माण झाली तेव्हा वर्णाकृतीवरून जाती ठरल्या; व ज्या त्या जातीचे निरनिराळे अधिकार व धर्म ठरले. उदाहरणार्थ, ब्राह्मणांनी तप करावे, वेद-शास्त्र पठण करावे, सूर्य व अग्नी यांची उपासना करावी, गापत्रीचे ध्यान व जप करावा. क्षत्रियाने भूमी व गोद्विज यांचे पालन व रक्षण करावे, वैश्यांनी व्यापार करावा, शिवोपासना करावी, शूद्राने शेती करून सेवाधर्माने वागावे. याप्रमाणे व्यावहारिक कर्मानुसार जाती निरनिराळ्या झाल्या त्याप्रमाणे वागावे.

अनसूया:- कर्म कशास म्हणावे ?

वत्सत्रेय:- वेदाचार, शास्त्राचार, श्रेष्ठाचार, वृद्धाचार, कुलाचार, देशाचार, लौकिकाचार यांप्रमाणे आचार पाळावे. 'यद्यपि शुद्धं लोक-विरुद्धम्' असे जनात आचरू नये. जे जीवन्मुक्त आहेत, त्यांना मात्र हे निर्वध लागत नाहीत. इंद्रियांचे व्यापार इंद्रिये करीत असताही त्यांचे कर्तृत्व आपल्याकडे घेत नाहीत. इंद्रियास चाळ-विणारा घनी वेगळाच आहे, असे समजून आपण केवळ साक्षित्वाने मात्र राहतात. यामुळे त्यांचे

ठिकाणी हर्षशोक, लाभहानी, मानापमान, इत्यादी द्वंद्वे काहीच परिणाम करू शकत नाहीत. देहेंद्रिय-व्यापार ठराविक नियमाप्रमाणे परभारे चालले असता, ते वास्तव्याचे ठिकाणी स्थिर असतात व बाहेर मात्र लौकिकाचार दाखवितात, यासच कर्म म्हणावे. अहंकृतीने आणि फलायें कामनेने केलेले जे कर्म ते अकर्म होय. ते रजोगुणी किंवा तमोगुणी असते. ईश्वरार्पणबुद्धीने केलेले कर्म सात्त्विक होय.

अनसूया:- तप कोणते चांगले ?

दत्तात्रेय:- ज्यापासून निश्चयाने अपरोक्ष ज्ञान होते तेच उत्कृष्ट तप होय. वृष्टीने ब्रह्मरूपच पाहावे, अध्यात्मज्ञानच एकावे, आणि त्याचेच निरूपण करावे. जशी वावरत असताही निःसंगता वाणणे; निद्रा, द्वेष, राग, विकार, विषय आणि भोग यांचा अवेर करणे हे तपाचे लक्षण होय.

अनसूया:- असुर कोण ?

दत्तात्रेय:- जप, तप, पूजा, ध्यान, यज्ञ, याग यांत विघ्न करणारे ते असुर. ते जसे बाहेर असतात तसे कामक्रोधादी असुर अंतःकरणातही असतात. यासाठी बाहेरच्या असुरापेक्षा या घरच्या असुरांताच फार जपले पाहिजे.

अनसूया:- ज्ञान कशाला म्हणावे ?

दत्तात्रेय:- या शरीरात एकादश इंद्रिये आहेत. त्यांच्यासंबंधी सावध राहून आपल्या आयुष्यातील एक पळही व्यर्थ जाऊ देऊ नये. सत्कर्मातच सदा गुंतलेले रहावे. सुमतीचा लोभ घराबा; कुमतीच्या नादी लागू नये. आचरणात निष्कामता असावी. हरिक्या-गुराण-श्रवणाकडे कानांना लावावे. मनाने श्रवणाचे मनन करावे, रसना नामस्मरणात गुंतवावी. पायांनी तीर्थाटन करावे, किंवा ईश्वराच्या विभूतीस प्रदक्षणा घालाव्या. देवगुरु-द्विज-भूजनात हात गुंतलेले असावेत. विष्णुनिर्मल्य याचाच गंध घ्यावा.

देवगुरुंच्या भूर्तीची पूजा करून त्यांचे ध्यान करावे. सर्वाभूती सत्कार करावा. वंदनभक्तीच्या योगाने निरंहुकार व्हावे. असा रीतीने मनोवृत्ती रंगविणे हाच खरा शुंगार होय. सत्संगाने प्रेमोद्भव होऊन साधक भक्तिपयाला लागतो. मन त्याचे ठिकाणी विरक्तता व शांती सहजीच वाणते. मग तारेवर नाच करणारे नट जसे एकीकडे हावभाव दाखवीत असताही बापले अखंडानुसंधान राखणे हेच ज्ञान होय. पदामध्ये ज्याप्रमाणे तंतूच व्यापून रहातो, त्याप्रमाणे सर्वत्र परमात्माच व्यापला आहे असा मग साक्षात्कार होतो.

अनसूया:- अज्ञान म्हणजे काय ?

दत्तात्रेय:- सर्वत्र परमात्माच भरून राहिला असता रज्ज्वर जसा भ्रमाने सर्प भासतो, त्याप्रमाणे ह्या बाह्य जगासच सद्रूप मानणे तेच अज्ञान होय. अहंता आणि ममता हे अज्ञानाचेच प्रकार आहेत. सर्पदंश झाला असता मनुष्याची बुद्धी जशी भ्रष्ट होते, त्याला कडू तिखट काहीच कळत नाही. भरलेच धरळतो, तसे विषयी जनांचे अज्ञान आंतिकारक असते.

अनसूया:- संसार कशाला म्हणावे ?

दत्तात्रेय:- 'अनादी जो क्रम. जो चालत आलासे उत्तम. तो मायावी संच्रम। तेथें निगम वासनेसी ॥१८॥ तया वासनेचा उद्भव। आणि पद्विकारिक समुदाव। युक्त व्यवहार वैभव। लीला अभिनव विस्तार हो ॥१९॥ तेथें जन्मादि सुखसोहळे। तदुक्त मागिचे पुरविजे डोहाळे। सोपस्कारें वाढविजे कुळें। श्रेष्ठानुवळें आचरणा ॥२०॥ मृतादिकांचे विचार। जे शास्त्रानुसंगे कीजे प्रकार। शुद्धाचरणी आचार। या नांव संसार बोलिजे ॥२१॥ शास्त्राचार वृद्धाचार रीती। जाणोनि अधर्मतिं त्यागिती। सदाचरणें आचरती। संसार म्हणती या नावें ॥२२॥ इंद्रियांच्या चंचलकृती। त्या विषडोनि लाविजे सुपंथी। सार जाणावया योगिजे वृत्ती। संसार

निश्चिती म्हणजे या ॥ २६ ॥ रग भोगिलेसे दिसावें । परि ते अगी काही नसावे । सर्वां ऐसे सर्वां वसावें । असोनि नसावे कोठेंची ॥ ३० ॥ '

अनसूया- वध कशाला म्हणावे ?

दत्तात्रेय-मी कर्ता आणि माझा ससार अशी जी वृद्धी आणि तत्संबंधी ज्या नाना प्रकारच्या ईषणा तोच वध 'वाजे पाऊल आपुले । मागे म्हणे कोण आले ॥' याप्रमाणे वध खरा नसून आपणच आपल्या सकल्पविकल्पानी ओढविलेला असतो

अनसूया- मोक्ष म्हणजे काय ?

दत्तात्रेय- 'नरदेही येवोनि प्राणी । राहे सदा स्वहितविचारणी । ज्ञानअभ्याससणी । योगनिर्वाणी साधत ॥ ७७ ॥ नित्यानित्य सारासार । विवेकी शोधिजे आत्मप्रकार । तत्त्वज्ञाने रगवी अतुर । परात्पर रूप पाहे ॥ ७८ ॥ सकल्प विकल्प जे उठती । विवेके उडवी तेंचिची भ्राती । सदा सावधान ठेवी वृत्ती । चकवी आवृत्ती तोचि एक ॥ ७९ ॥ सद्गुरुचरणी सदा शरण । बोध स्वीकारूनी साधी कारण । त्यागविले त्यागी अवगुण । साठवी गुण स्वहितार्था ॥ ८० ॥ जन्मोनि साधिजे हे स्वहित । सगुणभक्तीसी व्हावे रत । ईश्वर आहे सर्वगत । त्या पदी नत होइजे ॥ ८१ ॥ सर्वाभूती साधिजे नमन । सर्वांतर व्यापक देवचि जाण । ही भावना जडता पूर्ण । भिन्नाभिन्न द्वैत विरे ॥ ८२ ॥ नाना कल्पना सरता । देवभक्तचि उरे वार्ता । हृदयी चढे सप्रेमता । पावे कोमलता अतरी ॥ ८३ ॥ नामस्मरणी उल्हास । श्रवणी साठवी कीर्तनरस । वृत्तीसी होय उदास । लागे ध्यास आगळा ॥ ८४ ॥ ध्यानी मन होता निमग्न । भग सहजचि होय उन्मन । साक्षात्कार ठाके पुढें येऊन । पावे दर्शन सगुणाच ॥ ८५ ॥ सगुणी उपासना ठरता । ऐसीच दिसाची सर्वगता । ती केवी पावे एग्यता । तरी सद्गुरुनाथा विनचावे ॥ ८६ ॥ सर्वात्मकी सर्वेश्वर । तो प्राप्त व्हावया जोडिजे मर । तो आतं भूत बोळपोनि अतर । अध्या-

त्मसार वाणविती ॥ ८७ ॥ तथा अध्यात्मिकाचे विवरण । करी कल्पनेचे खडण । निर्विकल्प होता शुद्ध मन । गुप्त धन दाविती ते ॥ ८८ ॥ सर्वात्मक जो सर्वेश्वर । कैसा व्यापला सर्वांतर । ते करविती दर्शन सत्वर । तो निर्विकार परमात्मा ॥ ८९ ॥ निरालव निरजन ॥ ते अखिल ब्रह्मा सनातन । तेथें कैचें मी तूपण । देहवृत्तिभान काही नसे ॥ ९० ॥ ते लक्षातीत अलक्ष । तोचि सर्वात्मक होय पक्ष । नित्यानंद भोगी असता दक्ष । तोचि मोक्ष जाणिजे ' ॥ ९१ ॥

अनसूया-खरे सुख कोणते ?

दत्तात्रेय-विषयोपभोगाने प्राप्त होणारे जे ते खरे सुख नव्हे दान, धर्म, यज्ञ-क्रिया इत्यादी सत्कर्मांनी आणि दया, क्षमा, क्षाती इत्यादी गुणानी प्राप्त होणारे ते खरे सुख होय स्वर्गादी प्राप्तीने होणारे जे ते खरे सुख नव्हे तर जे योगी, ज्ञानी, सत, सज्जन, सच्चिदानंदरूप लसून चारी देहाच्या पलीकडे पाचवे देही असतात, किंवा जे देहादेह ओलाडून अकराव्यात असतात, जे आठवे सहस्रदळ, किंवा सनावीचे पान अनुभवितात, ते योगीजनच उत्कृष्ट सुख काय ते जाणतात

अनसूया-दुख कसे असते ?

दत्तात्रेय-आत्मरूपाच्या विसरापासून रौरव-नरकातील यातनापर्यंत सारे दुखच दुख आहे

अनसूया-स्वर्ग कोणता ?

दत्तात्रेय-सत्संग हा स्वर्गच आहे

अनसूया-नरक कोणता ?

दत्तात्रेय-अर्थात् दुष्ट संग हा नरकच होय नीच धर्माचरण हा नरक होय

अनसूया-परपद ते कोणते ?

दत्तात्रेय-'तथा नाही नामरूप । त रूपातीत गा अरूप । त्यावीण सर्वे विरूप । त्याचेनि रूप दृश्यत्वे ॥ ३८ ॥ ते गुणातीत निर्गुण । ते ची देहापरत जाण । चहुवाचेहुनी असे भिन । परात्पर पूर्ण परपद ' ॥ ३९ ॥

अनसूया—उपास्य कोणते ?

दत्तात्रेय—ब्रह्मा, विष्णू, महेश्वरादी देव दाख-
विणारे सद्गुरू हेच श्रेष्ठ उपास्य होत

अनसूया—विद्वान् कोण ?

दत्तात्रेय—सर्व विद्वत्त्वात्मा ईश्वर । अभेदचि हे
चराचर । ऐसे देही ज्ञान जया गभीर । विद्वान्
निर्धार तोचि पं ॥ ७९ ॥ अगी असोन सर्वज्ञता ।
मिरवावी वाटे न धनार्था । विनयपद होय मिर-
विता । धन्य विद्वत्ता त्याचीच ॥ ८० ॥

अनसूया—मूढ कोण ?

दत्तात्रेय—अविचेकी, अहंकारी, तो मूढ त्याचे
वर्णन कोठवर करावे ?

अनसूया—संन्यासी कोण ?

दत्तात्रेय—फळवासनेचा त्याग । स्वस्वरूपी
सदा भोग । निजाल्मरंगी रंगला रंग । हाचि योग
संन्यास ॥ २१ ॥

अनसूया—ग्राह्य काय ?

दत्तात्रेय—प्रवृत्ती आणि निवृत्ती हे दोन्ही मार्ग
पारखून घ्यावे

अनसूया—अग्राह्य कोण ?

दत्तात्रेय—विकार, कुतर्क, कुसंग, बगैरे जे
अमान्य, अप्रासंगिक असेल ते अग्राह्य समजावे

अनसूया—समाधी कशास म्हणावे ?

दत्तात्रेय—आग्रहास्तवपर्यंत । वस्तुरूपेच सर्व
देखत । तद्रूपीच रंगले चित्त । जीवी विपरीत न
दिसे त्या ॥ ३९ ॥ साक्षित्वे करून व्याप्ति ।
जगी स्वामंदें विचरती । कर्म अकर्मातीत होती ।
आनंदें डुलती तद्रूपी ॥ ४१ ॥

अनसूया—ग्राहण कोण ?

दत्तात्रेय—वेदें स्थापित्या वर्ण याती । कर्मधर्म
लाविले निश्चिती । ते नुल्लावावे कल्पाती ।
निवेदित्या रीती आचरावे ॥ १० ॥

अनसूया—आसन कोणते ?

दत्तात्रेय—बाह्य आसने अनेकाची अनेक
आहेत, पण मनाचे दृढासन हेच खरे आसन होय

अनसूया—मुद्रा कोणत्या ?

श्रीदत्ता २२

दत्तात्रेय—विवी विवाते पाहिजे । विवोनि
विवी हरपिजे । विवातीत स्वये होइजे । पद हे
पाविजे अविनाश ॥ ३१ ॥ हेच खऱ्या मुद्रेचे
लक्षण

अनसूया—ध्यान कोणते ?

दत्तात्रेय—स्वस्वरूपा जडले मन । नावडे तया
पदार्थ आन । तद्रूप दिसे ज्यास्त पूर्ण । या नाव
ध्यान त साधी ॥ ४९ ॥

अनसूया—जप कोणता ?

दत्तात्रेय—सद्गुरूस शरण जाऊन ते जो
बीजमन मुमुक्षूस देतील त्याचा जप करावा

अनसूया—वर्णव्यवस्था ती कशी ?

दत्तात्रेय—ज्याची स्वात्मस्वरूपी जडली प्रीती ।
त्याची भलती असो वर्ण याती । तया स्वात्म-
मानी रमापती । तो या निजगती धन्य होये
॥ २४ ॥ वर्ण व्यवहार अधिकारे । वेदान्ते ते
राखिजे वरे । विरोधार्थ हे विचार खरे ।
राखिजे सारे जगरूढी ॥ २५ ॥

अनसूया—जागृती म्हणजे काय ?

दत्तात्रेय—विकृती विकार उद्भवता किंचित ।
यात्रिलामा हानी मानीत । मग ते विवेके करी
शात । एव जागृत या म्हणिजे ॥ ४३ ॥

अनसूया—निद्रा म्हणजे काय ?

दत्तात्रेय—नायामोह हे निद्रेचे स्वरूप होय

गीताप्रबोधातील तत्त्वचिंतन

‘श्रीदत्तप्रबोध’ हा कयात्मक अथवा आख्या-
नात्मक ग्रंथ त्यातील तत्त्वबोधासाठीही प्रसिद्ध
आहे ४४ व्या अध्यायात दत्तगोरक्षाच्या सबादास
प्रारंभ झाला असून ४६ व्या अध्यायात गीताप्रबोध
नावाचा एक महत्त्वाचा विषय सुरू झाला असून
अवधूतविरचित सप्तश्लोकी गुरुगीतेवर अनंत-
सुत कावडीबाबांनी अत्यंत मननीय असे निरूपण
केले आहे ‘परमार्थतत्त्वाचे’ निरूपण करून

‘वेदा न लोक न सुरा नरा वा वर्णाधर्मं नैव कुलं न जातिः । न धूममार्गो न च दीप्तिमार्गो ग्रहीकरूपं परमार्थतत्त्वम् ॥’ या श्लोकावरचे भाष्य मनात सतत धारण करण्यासारखे आहे. वेद, लोक, देवता, सर्व जग इत्यादीच्या पलीकडे परतत्व असल्याचे सांगताना बोवा म्हणतात,

‘इंद्र वरुण सविता कुवेर । गणगंधर्व यक्ष किन्नर । रुद्र रुद्रगण अप्सरा । यांहोनि पर वेगळाची ॥ यम पितृगण प्रजापती । सनकसनंदन महामूर्ती । सनत्कुमारादि विभूति । याहोनि निश्चिती वेगळाची ॥.....राक्षस दैत्य दानव । चतुर्लक्षादि मानव । नाना रूपांचा समुदाय । याहोनि अपूर्व वेगळाची ॥ ग्रह तारा नक्षत्र । अंबुधरादि योग विचित्र । कर्ण ऋषिगण पवित्र । याहोनि स्वतंत्र वेगळाची ॥.....पृथ्वी आप तेज वायु आकाश । यांचेचि प्रकार पंचवीस । सेखीं त्रिगुणाचा सौरस । यांहोनि निःशेष वेगळाची ॥आश्रम आश्रम कुळ याती । नाना भेद विद गती । अस्तोदय कृष्णदीप्ती । याहोनि निश्चिती वेगळाची ॥.....वेद शास्त्र पुराण । श्रुति शाखा ग्रंथ पूर्ण । विद्या वैभव धन । असे यांहून वेगळाची ॥ कर्म धर्म मार्ग दोन्ही । दीप्तिमान जाणा तोही । आक्रम विक्रमादि सर्वही । त्याहोनि पाही वेगळाची ॥’ (४६ : २९-४२) असे हे परतत्व सर्वातीत असून ‘व्यापोनि वर्ते निराळा’ या जातीचे असून त्याची ‘अनूपम लीला अतर्क्य’ असते.

पुढल्या श्लोकात मी मूर्ख नाही, पंडित नाही, मी धार्ता करणारा किंवा मीन धारण करणाराही नाही, नाना प्रकारचे तर्कवितर्क करणारा मी नसून सर्व उपाधिरहित असा संसारदुःखापासून वेगळा आहे हे सांगताना ग्रंथकाराने म्हटले आहे, ‘तेवी ब्रह्म निदचळ निर्मळ । अखंड अमेद अचळ । तेथे तर्क वितर्क विटाळ । केवीं स्पर्शतील स्वस्पी त्या ॥ मन वाचेचा न लगे लाग । तेथे पाय येरांचा पांग । तें निरामय नि.संग ।

अखिल अभंग अवीट ॥’ (४६ : ७५-७६) असा हा अभंग, अवीट, निरामय, नि.संग परमात्मा भग गुणरूपास कसा आला ? या प्रश्नाचे उत्तर कावडीवावांनी मार्मिकपणे देऊन म्हटले आहे, ‘जे अखिल ब्रह्म निरूपाधिक । तेणें इच्छिलें निर्मिलें दृश्य कौतुक । तो हा साकाररूपे मी देख ॥’ शरे पाहता या तत्वाला वेदश्रुतीही ओळखू शकत नाहीत. परंतु ‘मदभक्तिप्रेमाचे श्रम । जाणोनि द्यावया वाराम । अयोनि अवतरलों सुखधाम । द्यावया विश्राम अनन्यांसी ॥’ अरूप असलेला परमात्मा याप्रमाणे आपल्या भक्तिमुखाची गोडी चाखण्यासाठी अनेक रूपांनी अवतरला, व्यक्त झाला. ‘न मे च माता न पिता न बंधुर्न मे च पत्नी न च पुत्रमित्रम् ।’ या श्लोकावर भाष्य करताना ग्रंथकाराने म्हटले आहे, असा जरी मी अनन्य भक्तांसाठी अवतरलो असलो तरी ‘त्या मज माता न कोण्ही पिता । बंधु न कोण्ही चुलता । भगिनी न कोण्ही आप्ता । न मज कांता पिशुनादि ॥ मी मायातीत निरंजन । गुणातीत गा निर्गुण । नामरूपातीत भिन्न । शून्यातीत नि.शून्य आभासत्वे ॥ नि.शून्यचि हे शून्य जालें । शून्यचि शून्याते व्यालें । स्वतेजें तें प्रकाशलें । तेचि उद्गारलें पाहे पां ॥’ अहं ब्रह्मास्मि स्फुरतां । त्या नाव गा चैतन्यता । एकोज्हं बहुत्पमता । उदेली इच्छिता इच्छा ते ॥ इच्छा चैतन्याचे मेळीं । महातत्त्वी माया उदेली । ते प्रणवात्मकें प्रगटली । द्विविधा जाली तेचि पुढें ॥’ (४६ : ८३ ८७) यानंतर पुढे ‘पुरुष आणि प्रकृति । उभय रगली एकप्रीती । ब्रह्मत्वा विसरलें निश्चिती । म्हणोनि पदप्राप्ती जीव त्या ॥’ (८८) असा निर्वाळा दिला आहे.

यानंतरच्या चौथ्या ‘जितेन्द्रियोहं ह्यजितें-न्द्रियोहं’ या श्लोकावर निरूपण करताना बोवा दत्तमुखाने यमनियम, इन्द्रियदमन, शमदम इत्यादीचा उल्लेख करून सर्वांत श्रेष्ठ योग कोणता हे सांगताना म्हणतात, ‘जें अखंड

अभेद ओतप्रोत । भरोनि उरलें सदोवित । तें
जलक्ष्य आणिजे लक्षांत । श्रेष्ठ योगांत योग
हा ॥' (११३) एवढें सांगून शाल्यावर पाचव्या
'शिवं न जानामि कथं वदामि' या श्लोकावर
टीका करताना शिवतत्त्वाचे वर्णन मोठ्या
बहारीने उभे केले आहे. 'आग्रहस्तंबपर्यंत ।
व्यापक हा शिव समस्त । तो साक्षात हृद्गत ।
शुद्ध शांत गगनोपम ॥ तो मत्तीचा होय दाता ।
या इंद्रियांचा चालिता । ज्ञानामृतातें प्रायश्चित्त ।
असे सर्व सत्ता जयाची हे ॥ सकळ बीजांचें
हें बीज । सकळ तेजाचें जें तेज । सकळ गुणांचें
हे गुण । तो स्वात्म निजशिवचो ॥ शिव सनातन
सर्वज्ञ । शिव अज अजित प्राज्ञ । शिव गुणातीत
गुणज्ञ । अपरंपरज्ञ शिव हा ॥ तत्त्वातीत तें तत्त्व
जाण । गुणातीत तो निर्गुण । जो निराकार
निरंजन । सर्व संपूर्ण पूर्णत्वे ॥ अंडपिंडब्रह्मांड
सूक्ष्म स्थूल प्रचंड । शब्द स्वाद रस उदंड । नाद
वितंड तांडव शिव ॥ सजीवनी जीव भाव अभाव ।
दृश्यादृश्य अवघा शिव । रिक्त त्याविण नसे
ठाव । शिवोहं अनुभव प्रत्यक्ष ॥ सर्व शिवेति हें
जाण ॥ येथें कैचे तूमीपण । अहं शिवोहं हें
वचन । नव्हे अप्रमाण शब्द हा ॥ शिव सत्य
ज्ञानप्रकाश । शब्दान्वये जाणिजे चोख । स्वात्मा-
नुभवीच हें ओळख । केवळ वाचक नोव्हे हा ॥'
(४६ : १२४-३२)

साहाय्या 'अतत्त्वरूपं न हि वस्तु किंचित्' या
श्लोकावर भाष्य करताना पुनः परतून म्हणजे
काय नाही व काय आहे हे सांगून आणखी
खुलासा करताना म्हटले आहे, 'नाना आकार
विकार । नाना वस्तूंचे प्रकार । नाना भूतें औड-
वर । तत्त्वसार नव्हेचि तें ॥ नाना बीजें नाना
तरू । अनेक श्वापदें जलचरू । कृमीकीटके
आफणफणीवरू । अनंत विस्तारू नोव्हेचि तें ॥
लक्ष चौऱ्यांशीचा उभारा । व्योमचंद्र ग्रह
नक्षत्र तारा । वनस्पती जंगम नग घरा । उदक
धारा नोव्हेचि तें ॥ अतळ वितळ सुतळ । तळ-

तळातळ रसातळ पाताळ । तेवीच एकवीस
स्वर्गमंडळ । द्वीपाचळ उधदो नसे ॥ देव दानव
ऋषीगण । अष्टदिक्पति लोक संपूर्ण । भूस्वर्ग-
पाताळादि दैवता भिन्न । न होती जाण तत्त्व हें ॥
.....नाना घटपटादि योग । नाना हुत महायाग ।
व्रततपाचरणें प्रयोग । नोव्हे जोग तें काही ॥
शुची अशुची चांडाळ । सुबुद्धी दुर्बुद्धी अमगळ ।
नाना विद्या नाना खेळ । कळ विकळ नोव्हेचि तें ॥
देह गेह सुत जाया । अनेक प्रकारें विस्तार साया ।
स्वार्थ परमार्थ प्रपंचक्रिया ॥ लोभ मोह दया
नोव्हे ते ॥ तें गुह्य आत्मतत्त्व पाहीं ।
व्यापक असे सर्वांठायी । अतर्क्य याची नवलाई ।
निवडितां कांही न पवे करी ॥ ते आणीतल्मा-
विण ठावें । उगेचि कैसें सांपडावें । तुज वाटे
परी परिसावें । तरी श्रवण द्यावे श्रवणासी ॥'
(४३ : १३६-४२)

सर्वत्र व्यापक असणाऱ्या या गुह्यतत्त्वाचे
रूप वर्णन करताना अनेक दृष्टान्त देऊन प्रोवांनी
स्पष्ट केले आहे की, 'पाहे पां रस अंगीं जडला
स्वाद । शब्दध्वनीमाजीं नाद । ग्रयामाजि
अर्थभेद । वादी विवाद ओळखिजे ॥ कनकी
शोभे ती कांती । बीषामाजीं पाहे बीप्ती ।
रत्नीं कळा फांकती । पुष्पीं निघती परिमळ ॥
नाना पदार्थमात्री जाण । सच्चिपरत्वे भिन्नभिन्न ।
क्षार आम्ल मधुर तीक्ष्ण । कटू गोडपण ओळखी
हें ॥.... नाना गुंफित पुष्पहार । अंतरी सुताचा
आधार । तेवी व्यापक जगदीश्वर । पट निर्घार
सूतचि तें ॥ रंगविरंगी पट शोभले । नाना नामी
प्रौढी प्रौढले । पाहोनि त्यातें जग भुलले । अंगी
शृंगारले लेबोनिया ॥ तेवीच ईश्वरापासोन ।
विश्व जालें हे निर्माण । परी विश्वगत असे कोण ।
ही तो खूण नोळखसी ॥' (४६ : १५४-६१) जीव
आणि शिव, आत्मा आणि परमात्मा यांच्या
एक्याची ओळख पटणे हे महत्त्वाचे आहे. 'सुवर्णा-
चेचि अलंकार । येर घातूचे पात्र प्रकार । तेवीच
भूतिकंपासाव सुंदर । होती अपार भिन्नत्वे ॥

त्या आकारे वेगळेपण । पाहता पाहतसो आपण ।
परी ते नोव्हे वेगळीक जाण । असति समरसोन
एकमेकी ॥ एवं ब्रह्मचि हे व्यापिले । दृश्य
नगरुपे विस्तारले । हे सर्वात्मकी ओळखी भले ।
यावोण वेगळें नसे काही ॥ ” (५६: १६२-
६४) शेवटच्या सातव्या ‘पडगयोगो न च नैव
शुद्धम्’ या श्लोकावरील भाष्यात कावडीबुवानी
पडगयोगाचे विवेचन करून या योगाची मर्यादाही
स्पष्ट केली आहे. या सप्तश्लोकातून दत्तात्रेयांनी
जे परतत्त्वनिरूपण गोरक्षसमोर केले ते सर्वानाच
मार्गदर्शक आहे. गोरक्षनाथाची स्थिती तर
‘चाकाटोनि मनी थिजला राहे । वाटे अपर्णी
पदी काये । पसरोनि वाहे कवळावा ॥ ’ (२७९)
अशी झाली.

सहस्रार्जुनास तत्त्वबोध

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीचा ‘श्रीदत्तमाहात्म्य’
हा ग्रंथही सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने
अतिशय महत्त्वाचा आहे कार्तवीर्यार्जुन, परशुराम,
अलर्क, आयुराज, यदू इत्यादींच्या कयावरोवर
दत्तांनी त्यांना केलेला तत्त्वबोधही महत्त्वाचा
आहे. श्रीदत्तांनी कार्तवीर्याला केलेला तत्त्वोपदेश
बाराव्या व तेराव्या अध्यायांत आला आहे.
अलर्काच्या आख्यानात मदालसेने अंगाईगीत
गाताना ५ दत्तात्रेयाच्या प्रश्नांना उत्तरे देताना
तत्त्वज्ञानाचेच दर्शन प्रामुख्याने घडते. यदूच्या
आख्यानात अवधूतगीतेमधील तत्त्वज्ञान व्यक्त
झाले आहे. अलर्काच्या आख्यानात व अर्जुना-
ख्यानात योगप्रक्रियेचे विवेचनही मधून मधून
आले आहे. श्रीदत्तमाहात्म्याच्या आठव्या
अध्यायापासूनच सहस्रार्जुनास उपदेश सुरू झाला
आहे. शिल्पशास्त्र, कामशास्त्र, मंत्रशास्त्र,
मीमांसाशास्त्र, कर्मविपाकशास्त्र, तंत्रशास्त्र,
वेदान्तप्रक्रिया इत्यादी विषयांचे विवेचन पुढील
अध्यायांत आले आहे. ‘जें सत्य ज्ञान अर्गत ।

ब्रह्म एक सदोदित । भ्रमे नामरूपे निश्चित ।
असती कल्पीत ब्रह्मावरी ॥ दिसे जो हा सर्व
लोक । ते पूर्वी ब्रह्म होतें एक । भेदरहित देख ।
सच्चित्सुखस्वरूप ॥ ’ (श्रीदत्तमाहात्म्य :
१२: ७-८) असे हे सच्चिदानन्दस्वरूपी ब्रह्म
व्यक्तास कसे आले याचे मार्मिक विवेचन पुढे
आले आहे. आरंभवाद, परिणामवाद, विवर्तवाद
याच्या समर्पक व्याख्या सांगताना स्वामीमहा-
राजांनी म्हटले आहे, ‘धेवूनिया माती । कुंभास
घडा करी हाती । हा आरंभवाद म्हणती ।
उपादान माती निमित्त कुलाल ॥आम्लाने होतें
दुधाचें दही । हा परिणामवाद तोही । ह्या
निर्विकार आत्म्याला नाही । म्हणूनी विवर्त-
वाद कोळती ॥ ’ (१२: १७-२०) यानंतर
स्वामींनी जगनिर्मितीचा प्रपंच विस्ताराने खुलवून
सांगितला आहे.

तेराव्या अध्यायात दत्तांनी अर्जुनाला महा-
वाक्याचा केलेला उपदेश आला आहे. ‘हे जग पूर्वी
सद्रूप । होतें ब्रह्म अरूप । ’ परंतु पुढे इच्छा व्यक्त
झाल्याने ते नानाविध झाले. याचे मोठे यथार्थ
व रेखीव वर्णन वासुदेवानंदसरस्वतींनी केले
आहे. तात्पर्यनिर्णायक लिंगाचा समन्वय, तत्त्व-
पदार्थविवरण, अष्टांगयोगाचे स्वरूप, मोक्षासाठी
वाक्यविचाराची आवश्यकता, आत्म्याचे निषेध
व विधेय असे दोन गुण, आश्रमधर्मचे स्वरूप,
जीवन्मुक्ताचा व्यवहार इत्यादीविषयी अतिशय
उद्बोधक असे विवरण दत्तमुखातून अर्जुनासाठी
झालेले आहे. श्रीदत्तात्रेयांनी अर्जुनास केलेला
हा बोध अतिशय महत्त्वाचा असून त्याचे सार
स. कृ. फडके यांनी पुढीलप्रमाणे काढले आहे.

‘अर्जुना, आत्मस्वरूप जाणायचे असेल तर
प्रथम शास्त्राची मदत घेतली पाहिजे. पूर्व-
संस्कारांच्या योगाने मनुष्याचा स्वभाव बनतो
य त्या स्वभावानुसार तो कर्म करतो. कर्म बंधन-
कारक होतात. शास्त्रांच्या अध्ययनाशिवाय
कर्मचे बंधकत्व नाहीसे करण्याची मुक्ती कळत

नाही. मितप्रमात्र, अल्पप्रमात्र, संवृत्तप्रमात्र इत्यादी सामान्य शास्त्रांचे बरी पूर्ण मात जेव्हा तसे त्यापेगेही प्रमाणाने समजो होत व जेव्हा येवढी मुक्तीचा मान होतो. प्रायश्चित्ताच्या योगाने ज्याप्रमाणे योगाचा मान होतो, त्याप्रमाणे शास्त्रांच्या योगाने कविचेचा मान होतो. आपल्या आजारी मुद्राच्या वाड्याची लावून दाखवून आठ कडू मांस घेत व नंतर मुक्तीने खाऊही त्यावरामून काढून घेत, त्याचप्रमाणे सामान्य फळाची आगा लावून शास्त्रनावा लोकांच्याकडून वर्गाप्रमाणानुसार कर्मे करवून घेत. व्याप्रमाणे खाऊच्या लागेने बरी नूतने मांस घेतले, तरी त्याच्या मांसघाचे मुख्य फल जे वारोग्यप्राप्ती ते मिळतेच; त्याप्रमाणे सामान्य फळाच्या वागेने जरी लोकांनी शास्त्रविदेत कर्मे केले, तरी त्यांचे मुख्य फळ जे वित्तगुण ते त्यांचे मिळतेच. व्याप्रमाणे शास्त्रे युक्तीने जम-निवारण करून परोक्षज्ञान प्राप्त करून देतात. स्वस्वरूपाला विसृज्य कर्तृत्वभोक्तृत्वाचा अहंकार धरून सर्व मूढ जीव कष्टी होतात. त्यांचा जम-निराम शास्त्राच्या योगाने होतो. शास्त्रांत तात्पर्य काय सांगितले आहे, ते आता सांगतो.

‘जगदुत्पत्तीपूर्वी अखंडैकरत ब्रह्म होते. त्या ब्रह्मामारखे दुसरे काही नसल्यामुळे त्याला सजातीय भेद नाही व त्याबाबून दुसरे काहीही नसल्यामुळे त्याला विजातीय भेदही नाही. त्याच-प्रमाणे ते अखंडैकरत असल्यामुळे त्यात वृक्षा-प्रमाणे स्वगत भेदही नाही. माया ही ईश्वराची शक्ती आहे व व्याप्रमाणे शक्ती व शक्तिवान् पुरुष यात भेद नसतो, त्याप्रमाणे मायेमुळे ईश्वरात द्वैत येत नाही. ते ब्रह्म संकल्पाने स्वतः अनेक रूपानी नटले. घटाला कुंभार निमित्त व व माती उपादान अशी दोन भिन्न कारणे असतात. परंतु जगाची कारणे तशी भिन्न नाहीत. ईश्वर जगनाभीप्रमाणे निमित्त-उपादान उभय-रूप आहे. म्हणून येथे आरंभवाद संभवत नाही,

तसेच काय निमित्तकार असल्यामुळे दुसरे उपादान समजत होते. त्या निमित्तकाराचे ब्रह्म नही, त्यामुळे दुसरे मुक्तीचे पूर्ण कर्मे केल्याने तसेच कर्मे होत. सेवेर मनेच ब्रह्म ईश्वर किंवा मिनेर स्वतःच ब्रह्म म्हणू. त्याप्रमाणे ब्रह्मचर वरादा कायक होतो. ब्रह्मचरिनेच स्वतःच अक्षरिनेचानी भेद हे कर्मे घेतले. म्हणून अक्षरच नही, तर अक्षर सौम्य हे अक्षर चरचर करतसेही ब्रह्म मिना अक्षर, तर अक्षर-मनादीने उपादानांचे वस्तु ब्रह्म, कसे म्हणाले. तर त्यांची वस्तु ही ब्रह्मचे निरुक्त करत्या-करिता आहे; कारण हा भ्रमारी निरुक्त असता तरी तो अक्षरही आहे. म्हणून ज्ञानयोगाच्या योगाने या भ्रमाचे निरुक्त केले म्हणजे अखंड चैतन्याचा अनुभव येतो. आज ब्रह्म मुक्तात एक असून अनेक कसे सांगे ते ऐक.

‘अखंडैकरत ब्रह्माची जी शुद्ध सत्यगुणी शक्ती, विद्या-भाषा, तिच्या उपाधीने ब्रह्माला सर्वज्ञत्वादि-गुणविरिष्ट असे ईश्वरत्व येते. मलिनसत्त्वप्रधान प्रकृतीत ब्रह्माची जी प्रतीति ये पडतात, त्यांना जीव असे म्हणतात. हे जीव किंचिज्ज्ञत्वादी विशिष्ट असतात. या मायेच्या आवरण आणि विशेष अशा दोन शक्ती आहेत. आवरणशक्तीच्या योगाने माया ही परब्रह्म-स्वरूप शाकून ठेवते आणि विशेषाच्या योगाने त्या ब्रह्मावर जयतावर आभास दारवते. ब्रह्मा-पासून प्रकृती, तिच्यापासून महत्तत्त्वे, महत्तरपा-पासून अहंकार व अहंकारापासून आपणश (शब्द-गुण), वायू (शब्द, स्पर्श), तेज (शब्द, स्पर्श, रूप), जल (शब्द, स्पर्श, रूप, रस), आणि पृथ्वी (शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध) या पंचमहाभूताची उत्पत्ती होते. पंचमहाभूतांच्या सत्यगुणापासून पाच ज्ञानेन्द्रिये उत्पन्न होतात. रजोगुणापासून कर्मेन्द्रिये व प्राण उत्पन्न होतात. सर्व पंचभूतांच्या सत्त्वाशाच्या एकीकरणाने अंतःकरण होते. हे अंतःकरण वृत्तिभेदाने,

होते. निर्विकल्प असता अतः करण, सकल्पात्मक मन, निश्चयात्मक बुद्धी, अनुसंधान करणारे चित्त व मीपणा असणारा अहंकार, ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये व प्राण मिळून लिङ्गदेह होतो (१) देह अधिष्ठान (२) अहंकार कर्ता, (३) इन्द्रियसमूह कारण (४) वायू चेष्टा आणि (५) इन्द्रिय देवता ही पंच एकत्र येऊन शुभाशुभ कर्म धडते

‘याप्रमाणे हा सर्व सृष्टिक्रम शास्त्रामध्ये वर्णन केलेला आहे हा सृष्टिक्रम सत्य आहे हा भ्रम घालवण्यासाठी अमानित्वादी गुणाची जोपासना करून गुरूला शरण जावे निष्काम बुद्धीने स्वधर्माचे पालन केल्याने ईश्वरी कृपा होऊन सद्गुरूची भेट होते गुरूची श्रद्धेने सेवा केल्याने त्याचा अनुग्रह होऊन आत्मानात्म विचाराची प्राप्ती होते हे ज्ञान परोक्ष व अपरोक्ष असे दोन प्रकारचे असते गुरूमुखाने वेदान्ताचे तात्पर्य उपनमादी सहा लिंगानी समजून घेणे हे परोक्ष ज्ञान होय व श्रवण, मनन, निदिध्यासन व ध्यान याच्या योगाने अहं ब्रह्मास्मि हा अनुभव घेणे हे अपरोक्ष ज्ञान होय शब्दज्ञान हे परोक्ष आहे व आत्मा हा अपरोक्ष आहे यामुळे तो ध्यानानेच जाणता येतो

‘उपक्रमोपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, अर्थवाद, उपपत्ती ही श्रवणादी सहा लिंगे आहेत हे जग पूर्वी सद्रूप व अद्वितीय होते, हा उपक्रम ते ब्रह्मात्मय आपलेच रूप असून आत्माच एक आहे, हा उपसंहार अभ्यास— (१) शरीराचे कारण अन्न, अन्नाचे जल, जलाचे तेज व तेजाचे ब्रह्म, हा एवच अभ्यास (२) सर्व नवा समुद्रास मिळाल्यावर भिन्न नामरूपांनी उरत नाहीत, त्याप्रमाणे ज्ञानाने जीव ब्रह्मात लीन झाल्यावर भिन्नतेने रहात नाहीत (३) मधुवरांनी निर- निराळ्या पुष्पातील रस एवत्र केल्या मध्यात तो रसभिन्नता उरत नाही त्याप्रमाणे ब्रह्मोभूत जीवाचे वैशिष्ट्य ओळखू येत नाही (४) वडाच्या फळातीव्र बीज अति सूक्ष्म असते त्याचा ऋतु-

क्षेत्र जल याच्या साहाय्याने मोठा वृक्ष बनतो त्या- प्रमाणे जगत्कारण सूक्ष्म असले तरी कालदेवादी योगाने त्याचे हे अमर्याद जग बनते (५) किंवा समुद्रातूनच निघालेले मीठ पुन्हा आपले नामरूप सोडून देते, त्याप्रमाणे जीवब्रह्मत्वात जीवाचे नामरूप उरत नाही (६) झाडाची फादी तोडली तर ती निर्जीव होते त्याप्रमाणे शरीराने जीवाला सोडले तर शरीर नाश पावते जीव नाश पावत नाही कारण जीव हा ब्रह्मरूप असल्यामुळे त्यास जन्ममरण नाही (७) एखाद्याला डोळे बांधून दूर कोठे चोरानी पळविला व त्याचे जवळचे द्रव्य काढून त्याला दूर अरण्यात नेल्यावर डोळे उघडून सोडून दिला, तर त्याला एखादा मार्ग- दर्शक ज्याप्रमाणे त्याच्या घरच्या वाटेला लावतो, त्याप्रमाणे पंडितपूनी या जीवाला डोळे बांधून या भवाटवीत सोडून दिला आहे, त्यास मार्गदर्शक गुरूची फार गरज आहे (८) मनुष्याच्या अतः काळी ज्याप्रमाणे इन्द्रिये मनात, मन प्राणात, प्राण तेजात, तेज परदेवतेत लीन होत जाते, त्याचप्रमाणे लयाभ्यास करावा (९) ज्याप्रमाणे चोरीचा खोटा आळ आला असता, तापलेला शूळ हाती धरला तरी तो जाळीत नाही, असे दिव्य होऊ शकते, त्याप्रमाणे जो निरभिमाना व अलिप्त त्यास यमदंड बाधा करू शकत नाही याप्रमाणे ‘ते तू ब्रह्म आहेस,’ हे अभ्यासाचे दुसरे लिंग होय ब्रह्म हे अतीन्द्रिय आहे, म्हणून ते प्रमाणाचा विषय होऊच शकत नाही ते निरकुश आहे म्हणून अनुमानगम्य नाही ते केवळ वेदान्त- वाक्यानेच जाणावयाचे आहे, म्हणून आप्तवाक्य हे तिसरे लिंग होय विज्ञानानंतर प्रारब्ध सर- ल्यावर विदेहवैवल्यात येते ते चौथे लिंग जाणावे (१) उत्पत्ती (२) स्थिती (३) प्रलय (४) जीवरूपाने ब्रह्माचा शरीरात) प्रवेश (५) ब्रह्मत्वानेच सर्वांचे (नियमन) (६) तत्त्व- पदार्थशोधनाचे लक्ष्य ब्रह्मच, (७) ब्रह्मज्ञानाचे फळ निर्वाण याप्रमाणे सात अर्थवाद हेच पाचवे

लिंग समजावे घट उत्पन्न होण्याचे पूर्वी मध्ये व अती एक मातीच खरी तिला आकार आला म्हणजे नाम येते परंतु मृत्तिका हीच सत्य ही उत्पत्ती हे श्रवणाचे सहावे लिङ्ग होय अशा रीतीने श्रवण करावे

‘जीवब्रह्माचे ऐक्य’ प्रतिपादन करणारे जे ‘तत्त्वमसि’ हे उपनिषद्वाक्य तेच महावाक्य होय याच महावाक्याचे विवरण आरुणि यानी छंदोग्योपनिषदात केले आहे या तत्-त्वम् असि महावाक्यात तत् या पदाने परब्रह्म विवक्षित व त्वम् या पदाने प्रत्यक् ब्रह्म विवक्षित आहे देहाहून निराळा, अतः करण व त्याच्या वृत्तीना पाहणाऱा, स्वतः अलिप्त राहून बुद्ध्यादिकाना खेळवणाऱा जो आत्मा, तो त्वम्पदाने लक्षित आहे व सच्चिदानंद-स्वरूप असा परमात्मा तत्-पदाने लक्षित आहे सर्वज्ञता-परोक्षत्वादी-विशिष्ट चैतन्य तत्पदाने व किंचिन्नता अपरोक्षादी विशिष्ट चैतन्य त्वम्पदाने वाच्य असता या दोहोचे ऐक्य कसे होईल असे म्हणशील, तर तत् या पदातील परोक्षत्वादि-वैशिष्ट्य व त्वम्-पदातील अपरोक्षादि-वैशिष्ट्य या विरुद्धांशाचा त्याग केल्यानंतर या दोन्ही पदात अखंड चैतन्यच लक्ष्य असल्यामुळे त्याचे ऐक्य समवते यामध्ये एका अशाचा त्याग करून उरलेल्याचा स्वीकार केल्यामुळे माला जहदजहलक्षणा म्हणतात योगाभ्यासाने मन स्थिर करून मी ते ब्रह्म आहे किंवा ते ब्रह्म मी आहे, असे ध्यान केल्याने स्वस्वरूपाचा अनुभव येतो

‘आता योगाचे निरूपण करतो [१] यम (१) अहिंसा (२) अस्तेय, (३), दया, (४) ब्रह्मचर्य, (५) सरलपणा, (६) क्षमा, (७) निर्विकारता, (८) मिताहार (९) शुचिर्भूतता, (१०) ध्यान [२] नियम (३) देह शोषण-तप (४) सतोष, (५) आस्तिक्य, (६) श्रवण, (७) दान, (८) पूजन-कृष्णापण, (७) श्रद्धा, वेदोक्त कर्मी प्रीती, (८) कुकर्मी लज्जा, (९) व्रत-

उपवास, (१०) गुरुपदिष्ट भक्ताभ्यास जप-वाचिक अधम, उपाशु मध्यम, भानसिक उत्तम [३] आसन (स्वस्तिकासन, पद्मासन, सिद्धासन इ) [४] प्राणायाम [५] प्रत्याहार-इंद्रिय-संयमन, [६] धारणा-सगुण निर्गुण, [७] ध्यान आणि [८] समाधी अशी योगाची आठ अंगे आहेत. जेथे कोणापासूनही उपव्रत होत नाही, अशा एकात व पवित्र स्थळी, पापाण, अग्नी व णल याच्यापासून दूर ठिकाणी दर्भावर कृष्णाजिन घालून त्यावर बसून ध्यानाचा अभ्यास करावा मन निश्चल झाले, म्हणजे प्रथम ते सगुणावर एकाग्र करावे, ध्येयापासून मन प्रचलित झाले, तरी धीर न सोडता ते अभ्यासाने पुन्हा त्या ठिकाणी एकाग्र करावे लयविशेषादी विघ्ना-पासून सावध राहून ध्यान करता करता, निर्वात जागेतील दीपशिखेप्रमाणे, मन अखंड चैतन्यावर एकाग्र झाले असता हळूहळू ध्याता, ध्येय व ध्यान ही त्रिपटी लय पावून मन चैतन्यस्वरूप होऊन जाते तेव्हा त्या स्थितीला निर्विकल्प समाधी म्हणतात अशा रीतीने मायेचे आवरण दूर झाल्यावर घट फुटल्यावर ज्याप्रमाणे घटाकाश महाकाशात विरून जाते, त्याप्रमाणे आत्मा अखंड चैतन्यात मिसळून जातो अधवारात घट पाहणे झाल्यास त्यास दिवा आणि नेत्र दोन लागतात पण दिवाच पाहणे असल्यास नेत्र पुरेसे होतात त्याप्रमाणे आत्मस्वयंप्रकाश असल्यामुळे त्याच्या आड आलेल्या त्या अज्ञानाचा नाश करण्यास एक बुद्धिवृत्ती पुरेशी होते त्या बुद्धिवृत्तीला श्रवणादिक हेच पोषक आहेत उन्हाचे ज्याप्रमाणे कापूस जळत नाही, पण सूर्यकात मध्ये धरताच जळून जातो, त्याप्रमाणे सामान्य ज्ञान हे अज्ञान-निवारक असून ‘मी ब्रह्म’ असे वृत्तिज्ञान अज्ञानाचे नाशक होते’

अलर्काला उपदेश

श्रीदत्तमाहात्म्याच्या पंचविंशत्या अध्यायापासून अलर्काचे आख्यान सुरू झाले आहे. ऋतुध्यज व मदालसा याचा पुन अलर्क असून तो फार पराक्रमी होता त्याची आई मदालसा ही ब्रह्मज्ञानी व दत्तभक्त असल्याने ती आपल्या मुलाना नित्य ब्रह्मोपदेश करी त्यामुळे मुले विरक्त होऊन रानावनात तपासाठी निघून गेली अलर्क हा तत्त्वप्राप्तीचा शोध घेता घेता सह्याद्रीवरील रेणुकाश्रमात आल्यावर त्याला दत्तप्रभूचे दर्शन घडले जिज्ञासू अलर्काने त्याना जे प्रश्न केले त्याचीही उत्तरे दत्तानी दिली कर्मयोग, अष्टांगयोग, नाना सिद्धी, जित्तिनिश्चलतेसाठी सात धारणा, अष्टमहासिद्धी, ध्यान व समाधी, योगाभ्यास, नादाभ्यास, प्रणवोपासना, मृत्युलक्षणवर्णन, प्राणोत्क्रमणविचार व प्रकार; अशा अनेक वावतीत दत्तात्रेयानी अलर्कास उपदेश केला तत्त्वज्ञान, मन शांती व वासनाक्षय अशा तीन कारणांनी मुक्ती संपादित येते. स्वतःच्या वर्णास अनुसरून उचित असे कर्म केल्यास मन शुद्ध व पवित्र वनते वेदान्ताचे श्रवण, मनन व निदिध्यास याच्या साहधाने वासनाचा क्षय करता येतो.

दत्तानी अभ्यासाचे गुणदोष विवरून सांगितले अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्तिसिद्धी ईशत्वसिद्धी, वाधितासिद्धी इत्यादी सिद्धीच्या फलाचे विवरण करून दत्तात्रेयानी योगी पुरुषाच्या आचाराविषयीही निरूपण केले आहे ज्या विष्णूच्या स्वरूपाचे ध्यान योगी करतो त्याचे स्वरूप वर्णन करताना दत्तात्रेय म्हणतात, 'अलर्क, विष्णू विराट् पुरुष असून त्याला हजारो पाय, हजारो हात, हजारो नेत्र, हजारो मस्तक आहेत. त्याच्या पोटात अखिल ब्रह्मांड मावते. त्याच्या ठिठाणी अखंड आनंदाची व तेजाची वस्ती आहे. मयं प्राणिमाय नादीस्वरूप असून अतलादी

सप्त पाताळानी पावले, पिढरी, गुल्फ, जघा, जानु, माडी व कटिप्रदेश अशी रूपे धारण केली आहेत भूलोकादी सप्त लोक म्हणजे नाभी, उदर, हृदय, कठ, मुख, भाल व मस्तक असून जड वातावरण म्हणजे त्याचे प्राण होत पृथ्वी हा त्याचा देह. या महात् देहाचे दात म्हणजे नक्षत्रे असून माया म्हणजे त्याचेच हास्य होय याचे नेत्र म्हणजे दिशा, कूस म्हणजे समुद्र, नद्या म्हणजे नीला रोहिणी, कंस म्हणजे औषधी झुडपे, रेतस म्हणजे पाऊस, सपत्ती म्हणजे पर्वत, सामर्थ्य म्हणजे हात, दिशा, वायू सूर्य, वरुण व अश्विनीकुमार म्हणजे त्याची धवणादी इद्रिये होत अग्नी, इंद्र, अच्युत, नियती व प्रजापती ही त्याची कर्मेन्द्रिये चंद्र हे त्याचे मन व नारायण हे त्याचे चित्त. बुद्धी, अहंकार यांनी बृहस्पती व रुद्र याची रूपे घेतली विश्वेश्वर ही त्याची ध्यानमूर्ती होय. दत्तकृत विराट् विष्णुस्वरूपाचे हे वर्णन वेदोक्त पुरुषसूक्तास समांतर आहे या विष्णुस्वरूपाचे महत्त्व गाताना वासुदेवानंदसरस्वती दत्तप्रभूच्या मुखातून पुढीलप्रमाणे लिहितात

‘ज्या ध्याता ये महोत्सव ।

ज्याचा वाचक प्रणव ।

तयाचे तीन अवयव ।

अकार उकार मकार ॥

ह्या मात्रा तीन ।

श्रुपी देवादि जाणून ।

करावे तयाचे ध्यान ।

पापा जाळून टाकीजे ॥

एकाती वसून ।

घालून दृढासन ।

दीर्घ उच्चार करून ।

भावे प्रणव जपावा ॥

अकार उकार मकार ।

ह्या तीन मात्रा निर्धार ।

जिचा नोहे सच्चार ।
सूक्ष्मतर अर्घमात्रा ती ॥
ही मात्रा योगी जाणती ।
जसी भुंगीची गती ।
तसी मस्तकी ती ।
धुमे सूक्ष्म गतीने ॥
ही गांधारस्वरासम ।
म्हणूनी गांधारी हें नाम ।
इला देती योगी परम ।
ही विश्राम दे जीवा ॥'

(श्रीदत्तमाहात्म्य : ३५.४६-५१)

योगाचा अभ्यास करणाऱ्याने मृत्युलक्षणांचा विचार कसा करावा याचेही दिग्दर्शन या अध्यायात आहे. पुढला संबंध छत्तिसावा अध्याय मृत्युलक्षणांचा आहे. मृत्युदर्शनाच्या काही शकुनात्मक लुणाही येथे प्रकट झाल्या आहेत. दत्तगुरूंच्या या उपदेशामुळे 'मदालसेचा लेंक । हृष्ट होऊन अलर्क । म्हणे चित्तीं ज्ञानार्क । उदित केला ॥' अशी अवस्था झाली. 'हें जग ईश्वराहून । नसे भिन्न निश्चयें ॥' अशी अलर्काच्या मनाची खात्री झाली. दोघांनी एकमेकांना आलिंगन दिले. 'गुरूनें दैतां आलिंगन । अंगीं रोमांच उठून । प्रेमें गळा बाटून । आले नयन भरुनी ॥ वेहभाव हरपून । राजा निश्चळ होऊन । बाह्याभ्यंतर-भान । दे सोडून तत्त्वर्णी ॥ ज्या सुखा नाही मित्ती । योग्या न ठावी जी स्थिती । प्रेमळ भक्ताची स्थिती । ती गती अनिर्वाच्य ॥' (३७.४५-४७) असा हा गुरुभक्तांच्या कृपेचा, भेटीचा व मीलनाचा आनंद तत्त्वबोधानंतर श्रीदत्तमाहात्म्यकारांनी वर्णन केला आहे. संतुष्ट झालेल्या अलर्काने श्रीदत्तप्रभूंची जी स्तुती केलेली आहे तीवरूनही दत्तबोधाचे रहस्य प्रकट होण्यासारखे आहे. अलर्काने म्हटले आहे;

तूं सर्वकारण सर्वाधार ।
स्वेच्छेनें झालासी नराकार ।

श्रीदत्ता...२३

अससी स्वेच्छाचार ।
वाङ्मनोद्वर रूप तुजें ॥ (३७-८१)
जंव भ्रम होता । तंव जगाची सत्यता ।
वाटली ती आतां ।
तव प्रसादें नासली ॥ (३७-८७)
तुझी दृष्टी पडता ।
धन्य झालों आतां ।
हरपली जीवता ।
ब्रह्मता अंगी आली ॥ (३७-८८)

तूं ब्रह्म साक्षात ।
मला दिली प्रचीत ।
अभेदे कळलें अद्वैत ।
झालें धात मीतूपण ॥ (३७-८९)

तरी व्हावें भजन ।
म्हणून माझे मन ।
विकल्प मानून ।
हें भजन चालवी ॥ (३७-९०)

अतएव मानी देव ॥
मी जीव तूं शिव ।
मी भक्त तूं देव ।
भक्तिभाव हा असा (३७-९१)

जो तूं मामाधीश ।
सर्वेन्द्रियांचा ईश ।
तुंचि विज्ञानेश ।
तो तूं अनीश भाससी ॥ (३७-१०१)

असी ही तुझी लीला ।
न कळे ब्रह्मादिकांला ।
हे अनंत लोकपाला ।
असी तुला नमस्कार ॥ (३७-१०२)

आमुचा तूं मोक्ष ।
हा तूं सभक्ष ।
वेद म्हणे ज्या परोक्ष ।
तो तूं अपरोक्ष आम्हांसी ॥ (३७-१०३)

आयुराजास भक्तितत्त्वाचा बोध

श्रीदत्तमाहात्म्याच्या एकोणचाळिसाव्या अध्यायापासून आयुराजाचे आख्यान सुरू झाले आहे. पुरुरवा व उर्वशी याचा मुलगा आयुराजा धर्मशील वृत्तीचा होता अपत्यसुखासाठी तो दत्तगुरूचा शोध घेत घेत सह्याद्रीजवळ आला. या पर्वतापरि सिद्धासन यातलेल्या दत्तप्रभूचे दर्शन त्याला झाले. दत्तगुरूनी त्याला प्रसन्न होऊन नवविधा भक्तीचे स्वरूप विशद करून सांगितले. स्मरण, कीर्तन, श्रवण, सेवन, अर्चन, वदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन अशा नऊ प्रकारच्या भक्तीचे विवरण दत्तगुरूनी केले. दत्तसंप्रदायाच्या तत्त्वज्ञानात या नवविधा भक्तीसही फारच महत्त्वाचे स्थान आहे. ज्ञान झाले की मुक्ती मिळते हे सारे असले तरी ज्ञान प्राप्त होण्याची खाण भक्तीच असल्याचे हा संप्रदाय सांगतो. 'भक्ती ज्ञानाची माउली । करी कृपेची साउली । जिणें नामरूपा आणिली । ब्रह्ममूर्ती भली अनायासे ॥' (श्रीदत्तमाहात्म्य : १-१७) अशी या पंथीय ग्रंथाची श्रद्धा असल्याचे आपण मागे पाहिले आहेच. पहिल्या अध्यायातील नवविधा भक्तीचे वर्णन या संदर्भात अतिशय महत्त्वाचे आहे.

आयुराजास उपदेश करताना त्रेचाळिसाव्या अध्यायात दत्तानी अर्था, आर्त, मुमुक्षू व मुक्त असे भक्ताचे चार प्रकार सांगून त्याची लक्षणेही सांगितली आहेत. मुक्तीचे नावा उपाय केले तरी भक्ती हा मुलभ य खास उपाय असल्याचे सांगताना दत्तप्रभू म्हणतात,

जे नानोपाय मुक्तीचे ।

ते सर्व कष्टाचे ।

मुलभ साधन भक्तीचे ।

हे मुखाचें साधन ॥

सुमती मग तो जरी ।

देवयोगें पडे तरी ।

ईश्वर खास तयावरी ।

कृपा करी सर्वथा ॥

हे महत्त्व भगवद्भक्तीचें ।

पतन न होऊं दे भक्ताचें ।

दुर्वर्तन जें पूर्वीचें ।

तेंही तयाचें पालटी ॥

दुष्ट वासना ज्या असती ।

त्याही नष्ट होती ।

उत्तरोत्तर ये शांती ।

जडे विरक्ती अनुक्रमे ॥ (४३:२६-२९)

या दत्तप्रभूनीच नारदाकरवीही आयुराजाला भक्तीचा उपदेश केला. दत्तकृपेनेच नारदाची फेरी झाली म्हणून मनाची भ्रांती फिटली असे राजाला वाटले व त्याने तत्त्वबोधाच्या भूमिकेवरून दत्तप्रभूंची स्तुती केली-

जय भगवंता दत्ता ।

पुरुषोत्तमा अनंता ।

अघोक्षजा तूंच कर्ता ।

भर्ता सहर्ता विभु तूं ॥

गुणद्रव्य नित्यात्मक ।

भाससी तू ज्ञानशक्तिक ।

नाना रूप नायक ।

मायिकसा दिससी तूं ॥

तूं शंकर संहारक ।

तू ब्रह्माड उत्पादक ।

तू विष्णू जगत्पालक ।

तूचि एक अनेक होसी ॥

अपर्णेश्वरा लक्ष्मीवरा ।

सावित्रीहृदयसंचारा ॥

तुज नमो सर्वाधारा ।

परमेश्वर सगुणरूपा (४३

चोवीस गुरुंपासून बोध

दत्तपंथीयांच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप समजावून घेण्यासाठी त्यांचे गुरुतत्त्व ध्यानात घ्यावयास हवे. या गुरुतत्त्वाची ओळख करून घेण्यापूर्वी दत्तप्रभूंनी केलेल्या २४ गुरुंची ओळख त्यांच्या गुणसामग्रीसह करून घेऊ. आपल्या २४ गुरुंची सविस्तर हकीकत दत्तप्रभूंनी यदुराजास निवेदन केली आहे. भागवताच्या एकादशस्कंधात व एकनाथी भागवताच्या ७, ८ व ९ या अध्यायांत हा यदु-अवधूत सबाद आला आहे. 'संकल्पविकल्परहित । शुद्ध सर्वांगी विभूत । मालागीं बोलिजे 'अवधूत ॥' किंवा 'अहं धुई तो 'अवधूत' अशी अवधूताची लक्षणे एकनाथांनी येथे सांगितली आहेत. 'गुरुविण आत्मप्राप्ती । सर्वथा न घडे गा नृपती ॥' असा या संप्रदायाचा सिद्धान्त आहे. 'जे जे सद्गुण म्यां देखिले भूतीं ॥ ते ते स्थिती तो गुरु ॥' अशी गुरुची सद्गुणवाचक व्याख्या दत्तपंथीयांत दिसते. 'जो जौ ज्याचा घेतला गुण । तो तो गुरु म्यां केला जाण ।' अशी व्यापक कल्पना या गुरुतत्त्वापाशी आहे. जो गुण ज्यापासून घेतला तो गुरु झाला; पण जो गुण ज्यापासून त्यागला तोही गुरु झाला, हेही ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. 'ज्याचा गुण घेतला । तो सहजें गुरुत्वा आला । ज्याचा गुण त्यागरूपें घेतला । गुरु झाला अहित त्यागें ॥' (एकनाथी भागवत : ७.३४२) अशा प्रकारे 'गुरुत्व आलें जगासी । हेंचि साधन ज्यापासीं । तोचि परमार्थासी साधकु ॥' असा या पंथाचा सिद्धान्त आहे.

देवयानी ही शुक्राचार्याची कन्या. तिचा पती ययाती. यांचा ज्येष्ठ पुत्र म्हणजे यदुराजा. क्षमिष्ठेच्या मुलाला म्हणजे पुरुरव्याला राज्य गेल्यामुळे यदुराजा कपटी झाला. वैराग्यप्राप्तीसाठी रानावनात भटकत असताना त्याने श्रीदत्तप्रभूंची आराधना केली. येथून पुढचे सारे

आख्यान श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींनी आपल्या 'श्रीदत्तमाहात्म्य' या ग्रंथात अध्याय ४६ पासून ५० पर्यंत विस्ताराने निवेदन केले आहे. दत्तपंथीयांत या अवधूतआख्यानास व २४ गुरुंच्या माहात्म्यास तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनेही बरेच महत्त्व आहे. वैराग्यसंपन्न यदुराजा कसा होता ? 'तो होता दत्ताचक । त्याला होता विवेक । दत्त म्हणे हा सम्यक । ज्ञानाधिकारी जाहला ॥' (श्रीदत्त माहात्म्य : ४६.५७) या यदुराजाला 'स्वात्मक रहस्य' सांगावे म्हणून दत्तानेच अवधूतरूपाने प्रकट झाले. या अवधूताची दिव्य मूर्ती पाहताच यदूने त्यास विचारले, 'मा घोर वनात तुम्ही कोण आहात ? तुमचा योगक्षेम कसा होता ? चिरकाल अशा स्वरूपात तुमचे अंतःकरण समाधानी कसे दिसते ?' 'जगांत पाहतां जागो जाय । कामक्रोधलोभ आग । पेटतां हें तुजें आंग । सांग कसें न भाजलें ? ॥ सर्वत्र तूं उदासीन । संपत्तीकडे न देसी मन । जीविताची पर्वा सोडून । कोर्तीची गरज न ठेविसी ॥ जगां कोणी शानहीन । कोणी शबती नसोन । कोणी निपुणता नसून । राहती वसून अकतुलें ॥....मोहसोकानी सोडून । निराशपणे राहून । स्त्रीपुत्रादि नसून । आनंदघन कसा होसी ?' (४६ : ६६.७२) यदुराजाचे हे प्रश्न ऐकून अवधूत हसून म्हणाले, 'मला लाघलें तत्त्वज्ञान । तेणें असा होऊन राहिलों ॥ हें तत्त्वज्ञान जाण । म्यां चोवीस गुरुंपासून । यत्नें कैले संपादन । तें सांगेन तुज आतां ॥' (४६ : ७५.७६) यदुराजास आपल्या ज्ञानाचे बवोघाचे भर्भ सांगताना अवधूत म्हणाले,

ज्याचें मग्न करितां । ब्रह्म उमजें तत्त्वतां । निदिध्यासन करितां । साक्षात्कार होईल ॥
हा मनुष्यासच विचार । घडतसे साचार ॥
शरीरें जी इतर । आहारविहार घेण्याचें
येथें परमात्मा उघड । अन्यत्र अवघड ।
येथें प्रज्ञानाचें विव्हाड । असे दृढ ॥

अवश्य नरदेही जाण । मिळविजे विज्ञान ।
शास्त्रानुमानें करून । ये कळून सर्वही ॥
जे अंतःकरणा विवित । तें ब्रह्म निश्चित ।
वृत्तिज्ञानें होई विदित । जेणें मुक्त होई नर ॥

चौवीस गुरूपासून । हेयोपादेय लक्षण ।
(हेम-टाकण्याचा उपादेय-घेण्याचा)

घेतले मी तत्त्वज्ञान । तेणें मन शांत झालें ॥
(४६.७७-८२)

काही गुण घेणे व काही टाकणे अशा दोनही
वृत्तीतून गुणसंपदा जतन करण्यात आली आहे.
अशा पद्धतीने अवधूतांनी जे २४ गुरू केले ते
त्यांनी यदुराजास सांगितले.

अनुक्रमे करून ।
सांगतों तत्त्वज्ञान ।
पहिला गुरू पृथ्वी जाण ।
दुसरा पवन तो गुरू ॥
हें व्योम तिसरा गुरू ।
चौथा उदक गुरू ।
पांचवा जाण अग्नि गुरू ।
सहावा गुरू चंद्रमा ॥
सूर्य कालात्मा सातवा गुरू ।
कपोत आठवा गुरू ।
नववा अजगर गुरू ।
दहावा गुरू समुद्र ॥
तो होय अक्रावा गुरू पतंग ।
बारावा गुरू मृग ।
तेरावा गुरू मातंग ।
मधुहा (मधमाशी) गुरू चौदावा ।
मूग मम गुरू पंधावा ।
भत्स्य गुरू सोळावा ।
पिंगळा वेदया गुरू सत्रावा ।
गुरू अठरावा फुरर (टिटवी) ॥
जे तीव्र मानापमान चिंता ।
तत्परिहाराकरितां ।

बालक गुरू तत्त्वता ।
हा आतां एकुणिसावा ॥
कंकण कुमारीचें विसावा गुरू ।
एकविसावा सर्प गुरू ॥
वाविसावा गुरू ।
शरकार (वाण करणारा) जाण तूं ॥
मम गुरू तेविसावा ।
पेशस्कार (कुंभारीण) जाणावा ।
कोळी गुरू चौविसावा ।
ज्ञानार्णवा घे यापासुनी ॥
त्यांत स्नान करून ।
सर्व पाप धुवून ।
ज्ञानसंपन्न होवून ।
मी भय सोडून पडें येयें ॥
मी ह्या विवेकें संपन्न ।
झालों असें म्हणून ।
सर्व तळमळ जाऊन ।
आनंदें भरून राहिलों येयें ॥
निजरंगें रंगून ।
मी सर्वदा असें म्हणून ।
सुखदुःखाचें स्फुरण ।
नसे जाण सर्वथा मला ॥
नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्त ।
मी असे योगयुक्त ।
केलें सर्व 'परित्यक्त ।
असे असक्त सर्वत्र ॥' (४६.८७-९८)

अवधूतांनी आपल्या चौवीस गुरूंची नामावली
सांगून इतके गुरू करण्यातील रहस्यही यदुस
विशद केले. त्यानंतर यदुच्या विनंतीवरून कोणा-
पासून कोणता गुण घेतला वा त्यागला याचेही
विस्ताराने वर्णन अवधूतांनी केले आहे. अवधूतांचा
पहिला गुरू पृथ्वी असून क्षमा, शांती हा गुण
त्यांनी पृथ्वीपासून घेतला. 'उपरि जावया शिडी
जशी । सहनशीलता तशी । पाहिजे मुमुक्षूसी ।
हैं भूमीपासीं शिकलों मी ॥ जेवी भूमीवरी नर ।

टाकितो मळमूत्र । युंकिती तरी त्यावर । न होतां
 क्रूर क्षमा करी ॥ ' (४७.३-४) पृथ्वी नेहमीच
 क्षमाशील असते. ती आपल्या लेकरांवर कधीच
 रागावत नाही. 'सर्वथा मी मातेपरी । दे जीव
 परोपरी । यांही कांही केलें तरी । म्यां अंतरीं
 तें न घरायें ॥ पोरा तनूवरी धरूनी । दूध पाजितां
 लातांती । मारितां तया जननी । न हाणी सर्वथा ॥
 जरी धान देतां वाळ । अंगावरी मूत्रमळ । टाकी
 तरी माता तत्काल । तया न दे माळ न मारी ॥'
 (४७.१०-११) या मातेच्या क्षमाशील वृत्तीचे
 दर्शन पृथ्वीत होते. 'ही क्षमा ज्याचे पदरीं ।
 त्याला ब्रह्मांडोदरीं । कोणी न दिसती वरी ।'
 या क्षमावृत्तीसाठीच पृथ्वी गुरू बनली. पृथ्वी-
 वरील पर्वत, वृक्ष, जमीन इत्यादीही अवघूतांना
 गुरुस्वरूप झाले. या पृथ्वीवरील वृक्ष फसे परोप-
 कारी असतात ! 'नित्य प्रसन्न असती । जरी
 पराधीन असती । तरी परोपकार करिती । वृक्ष-
 जाती आमरणांत ॥ पक्षी विविध येऊन । वरी
 राहती असून । कित्येक घरें करून । राहती
 तयां न निवारती ॥ भयशंका न धरिती । शीत
 उष्ण सोशिती । जरी पशु पाला खाती । तरी न
 होती वृक्ष दुःखी ॥ तोडिती कोणी कोणी
 चपटती । कोणी मुळ्या काढिती कोणी साल
 काढिती । कोणी तोडिती फुलें ॥ कित्येक पाला
 नेती । कित्येक फळें तोडिती । कित्येक बीक
 नेती । डाळपा तोडिती किती एक ॥' (४७.२८-
 ३२) असे दुःख सहन करून वृक्ष सतत परोप-
 कारच करीत असतात. वृक्षाचा संहार झाला
 तरी त्याचा उपयोग आपणांस विविध प्रकारांनी
 होतो. पृथ्वीवरील पर्वतापासूनही खूप शिकण्या-
 सारखे आहे. 'पोटी सर्व संग्रह करून । परोप-
 कारार्थ ठेवावा । मोठ्या मोठ्या झाणी रत्नाच्या ।
 पोटी असती पर्वताच्या । त्यापासून लोकांचा ।
 उपयोग वरा होतसे ॥' (४७.४६-४७)
 पर्वताचाही माणसास किती उपयोग होतो !
 नाना रत्ने, वारा, पाणी, नद्या, गुहा, वनसुप्ती

यांचा लाभ आपणांस पर्वतामुळेच होतो.

अवघूत दत्तात्रेयांनी दुसरा गुरू केला तो वायू
 होय. कोणत्याही वावतीत वायू आसत असत
 नाही. 'हें बहु मिष्ट असे । हें अन्न गोड तसे ।
 हें अन्न चिरस असे । कदापि प्राण असे न विचारी ॥
 जें चर्वित अन्न । मिळें तें सेवून । आपुला व्यापार
 चालवून । राहे प्रसन्न प्राणवायू ॥' (४७.५९-
 ६०) अशी निलेपता योग्याच्या मनास असते
 आणि विपयांचा संबंध आपोआप सुटावा.
 'विपया सर्वयैव टाकावें । असंही स्वये न करावें ।
 आपोआप तें सुटावें । तरीच वरवें वैराग्य ॥'
 (४७.६९) ममता, असंगती, अभेदता, निर्मळता
 हे गुण तिघन्या गुरूपासून म्हणजे आकाशापासून
 अवघूतांनी घेतले. 'भूपा यदाकदाचित । काल
 कर्म गुणांचे विभाग होत । तेधवा अकस्मात ।
 वेह नासत असे ह्म ॥ समस्त वेह मेले तरी । आत्मा
 न मरे मारी । तो आकाशाचे परी । निर्विकारी
 व्यापक एका ॥' (४७.९२-९३) 'जरी अचळ
 आकाश असे । तरी बडभाबरोबर जसें । चाल-
 तसे असें भासे । परी नसे तसें तें ॥ तो जेवि
 अचळ । आत्मा जसा निश्चळ । देह चालेल तरी
 अढळ । जो केवळ अकंद ॥' (४७.१००-१०१)
 या आकाशाप्रमाणेच आत्मा अखंड व अविनाशी
 आहे. हा बोध आकाशापासून मिळतो- 'फुटे
 मृत्तिकेचा पिंड । तेवी मरतां देहपिंड । आत्मा न
 मरे जो सुदृढ । तो अखंड अज सदैव ॥' (४७.
 १०४) हा अमरत्वाचा, अखंडत्वाचा संदेश
 आकाश देत असते. आकाश कधी मलिन होत
 नाही, वितळून जात नाही, भिजत नाही की
 वाऱ्याबरोबर चडून जात नाही. आत्म्याचे स्वरूप
 असेच आहे. आकाशात बीज चमकून गेली तरी
 तिची वाघा आकाशास नसते. आत्मा असाच
 निलेप असतो.

दत्तअवघूतांचा चौथा गुरू जल अथवा पाणी
 होय. पाणी अत्यंत निर्मल, मधुर, पवित्र असते.
 आपले अंतःकरण पाण्यासारखे स्वच्छ व निर्मळ

असावे. 'स्वच्छ असावें उदकापरी ॥ नित्य या जमीं सर्वाशीं । स्नेह ठेवावा दिवानिशी । कडू न न्हावें कोणासी । रूहाटी अशी असावी ॥ जे अमृतासम भाषण । ते परिमित बोलून । सर्वाशी गोडी ठेवून । अनुदिन वागावें ॥ अमृतप्राय गोड बोलता । सर्व वळती तत्त्वतां । उदकाला गुरू करितां । ये हातां हा गुण ॥' (४८. १-४) पाण्याची ही अमृतप्राय निर्मळता व स्वच्छता अवधूतांना गुरूत्यानी वाटली. पुनः पाणी सर्वांना समान असते. याला गोड, त्याला कडू, अशी भावना त्याची नसते. पाण्याचा येव अंगावर शिंपडावा, त्याचे आचमन करावे अथवा त्याचे स्नान करावे. सर्व काही पवित्र होऊन जाते. किंवा कोणी घाणेरडे पदार्थ पाण्यात टाकले तरी पाणी पवित्रच राहाते. 'सर्व धडे जळावर । लोक करिता वारंवार । परी तें न विटे साचार । तसा आचार नरें ठेवावा ॥' (४८.९) इक्वेच नव्हे तर, 'नरें प्रशस्तपणा धरून । जलाप्रमाणें राहून । स्वयें पवित्र असून । इतरां पवित्र करावें ॥' (४८. १२) या जळाचा विशेष गुण असा की, 'जळ पोटी मळ ठेवून । वाहेर स्वच्छ असून । करी मळालालना इतरांचे ॥' (४८. १३) पाचवा गुरू अग्नी असून वाईट, हीन, 'घाणेरडे' जालून टाकण्याचे कार्य अग्नी करित असतो. तेजस्वीपणा हाही गुण अग्नीचाच आहे. 'तपें तेजस्वी असावें । लोकां प्रदीप्त दिसावें । पाहिजे तिकडे खावें । परी न शिवावें दोपासी ॥' (४८. २३) याच अग्नीपासून उष्णता, प्रकाश यांची प्राप्ती होते. 'अग्नी इकाडे तिकाडे फिरून । पाहिजे तें खाऊन । पुनः सोंबळा राहून । सर्वासमान वागतसें ॥' (४८. २८) यजमानाच्या घरी अग्नी अहोरात्र राहून त्याची सेवा करतो. 'आहुती ज्या देवांची । देती तया ती पांचवी' हेही काम या अग्नीचेच आहे. 'अग्नी संप्रहृष्टी न करी । त्याला काप्यादि मिळे तरी । जालुनी त्याची राख करी । यापरी नरें वागावें ॥' (४८. ३५) अग्नीच्या योगे

आत्म्याचेही काही गुण प्रकट होतात. 'अग्नी असे निराकार । काष्ठ मिळतां तदाकार । दिसे तसा हा साकार । नाना शरीरयोगें आत्मा ॥' (४८. ४०)

दत्ताप्रभूनी सहावा गुरू वेला तो चंद्र होय. चंद्राची सायवृद्धी होत असली तरी वस्तुतः चंद्र अविकारीच असतो. नाना प्रकारच्या वृत्तींमुळे सुखदुःखादी भावना निर्माण झाल्या तरी आत्मा निर्विकार असतो हे चंद्रापासून समजते. 'विकार नसे चंद्रमंडळा' हे तत्त्व महत्त्वाचे. त्याचप्रमाणे 'आत्मा न होयी न वाडे न मरे । हे विकार सारे । भूपा जाण देहावर रे । चंद्रमंडळीं कळा जशा ।' (४८. ६५) हा बोध चंद्रापासून घ्यावा. दत्ताचा सातवा गुरू सूर्य असून तो अल्प घेऊन पुष्कळ देतो. पृथ्वीवरील सर्व रस, समुद्रातील थोडे पाणी तो आपल्या किरणांनी छोटून देतो आणि लक्षावधी धारांनी परत करून धरतीला तुप्त करतो. पुनः तो या पाण्याशी कधीच आसक्त होऊन रहात नाही. सूर्यबिंब पाण्यात पडले तर विवाचे सारे विकार सूर्यास वाटतात, पण सूर्य तत्त्वतः विकाररहितच आहे. 'जे जे विकार जळावर । ते ते प्रतिविवावर । भासती ते सूर्यावर । नसती हें सावर आण मनी ॥' (४८. ७६) सूर्यापासून घेण्यासारखा आणखी एक गुण असा की, 'चराचर जगांत । जे दिसेल उपयुक्त । ते ठेवावें सुरक्षित । आपण आसक्त न होतां ॥' (४८. ७९) पुढे इष्ट काळ येताच रक्षिलेले सर्व परोपकारबुद्धीने सूर्य सर्व परतही करतो. 'समस्त संपले तरी ॥ खेद न घरावा अंतरी ॥' अशी त्याची वृत्ती असते. 'रागद्वेष सोडून । अनायासे अर्थ जोडून । ययाकाळी पात्री सोडून । अलिप्त होऊन रहावें ॥' (४८. ८२) हा महत्त्वाचा गुण सूर्यापासून अवधूत दत्तात्रेय शिकले. दत्तांचा आठवा गुरू कपोत पक्षी होय. अति स्नेहामुळे, आसक्तीमुळे विशेषतः स्त्रीच्या प्रेमांमुळे कसा नाश होतो हे कपोतापासून शिकावे. काममोहित कपोताला

कपोतीशिवाय दुसरे जगच दिसत नाही. विषय-भोगाशिवाय त्याच्या चित्तात दुसरा विषयच नसतो. अति प्रेम, अति आसक्ती, वैमान वृत्ती शेवटी नाशाला करणीभूत होते हे या कपोत-कपोतीवरून समजते. विषयसेवनाने कधीच मन तृप्त होत नाही हे कपोतावरून समजावे. यासाठी कपोत—कपोती यांची एक कथाही सांगितली जाते. अतिरिक्त विषयसेवनाने हे जोडपे नाश पावले. 'विषयी जे शांत न होऊन । घरी राहती परिवारीं रमून । कवड्यापरी सहसा काळ येऊन । परि-वारासह मारून ने तया ॥' (४८. १०७) अशी अवस्था आपली न व्हावी म्हणून आपण कोठेही फार आसवती ठेवून घ्याय नये.

अजगर हा अवधूताचा नववा गुरू असून 'कल्याण किंवा अकल्याण । तें आपोआप ये घडून ॥' हा संदेश अजगर देत असतो. सर्वांस प्रारब्ध कारणीभूत असल्याने आपण व्यर्थ खटपटी केल्यास आपत्तीच पदरी येते. 'हें सत्य मानून । व्यर्थ उद्योग करून । सुखार्थ आयुष्य न सर्वून । राहावें पडून अजगरापरी ॥' (४९. ५) कष्ट करून, हाव धरून इंद्रियसुख घेणे शेवटी दुःख-दायकच असते. 'परतंत्र इंद्रियसुख । सर्वांसी समान देख । आदिवंती सर्वत्र दुःख । मध्यें हा सुखभासमान ॥' (४९. ९) अशी या सुखाची अवस्था असते. म्हणून 'जीव जेथें वसे । तेथे देवें तेंही मिळतसे । कळे असे अजगरापासून ॥' (४९. १०) याकरता, 'मनी खंती न धरून । बार (अजगर) राहे पडून । तसें रहावें उदासीन । नित्य धरून अजरवृत्ती ॥' (४९. ११) संप्रेम हा दत्तात्रेयांचा दहावा गुरू असून गंभीरता, निर्मलता, आनंदी वृत्ती हे गुण या समुद्रापासून मी शिकलो असे अवधूत सांगतात. समुद्र आपल्या मगदिचे उल्लंघन करीत नाही, त्याप्रमाणे योगी गुरूची आज्ञा मोडत नाही. हा समुद्र नित्य पूर्ण असतो. 'तो नित्य पूर्ण असून । वर्षाकाळी नचा येऊन । मिळता न जाय फुटून । हर्षे वेळा सोडून वाहेर ॥

विविध नद्या त्या ग्रीष्मी वाळती । समुद्रा न मिळती । तरी दुःखे वाळे न सरित्पती । ती रीती घ्यावी ॥' (४९. २१-२२) योग्याच्या अंतःकरणा-प्रमाणेच समुद्राच्याही अंतरंगाचा ठाव लागत नाही. तो नेहमीच प्रसन्न असतो. 'सदा पूर्ण समुद्रापरी । प्रसन्नता दावावी बाहेरी । हें समुद्रा-पासून स्वीकारों ॥' असा अवधूतांचा संदेश आहे.

श्रीदत्तात्रेयांचा अकरावा गुरू पतंग हा असून पुरुषाच्या नाशाला स्त्रीसंग कसा आहे हे पतंगा-वरून समजते. 'जो न करी इंद्रिये स्वाधीन । स्त्रियांचे विलास लावण्य पाहून । जाई मोहित होऊन । पतंगासमान मरे तो ॥' (४९. ३१) हाडामांसाचा एक गोळा म्हणजे स्त्री. तिच्या रूपावर इतके आसक्त झाल्यावर दिव्यावर झडप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणेच आपली स्थिती होणार. 'जो जाय नर भुलुनी । पाहता नवी रमणी । फडों विलासिनी तरुणी । तो व्यर्थ मरून जाईल ॥ यस्तें मणी सुवर्ण भूषण । टिळे टिळे भांग सोडून । पाहता काय ये दिसून । प्रेतासमान जें असे ॥' (४९. ३३-३४) बारावा गुरू मधमाशी असून अतिसंग्रही वृत्तीनेच तिचा नाश होतो हे ध्यानी घ्यावे. धनाचा, सपत्तीचा लोभ धरल्याने हानीच होणार. धनसंग्रह झाला की चोर धन-वंतास ठार करून तो संग्रह चोरून नेतात. मधमाशा उंच उंच वृक्षांवर हिडून मध गोळा करतात; स्वतः चाखीत नाहीत; इतरांना देत नाहीत. शेवटी 'यत्नें त्यां जाळून सर्वथा । लोक नेती तें मधु ॥' (४९. ४८) म्हणून निष्कर्ष असा की, 'तेव्हां जो सांठ करी । त्याचा उपयोग न करी । तो त्या साठ्याबरोवरी । खरोखरी नाश पावेल ॥' (४९. ४८) दत्तात्रेयांचा तेरावा गुरू गज म्हणजे हत्ती असून हत्तिणीमुळे तो कसा संकटात पडतो हे ध्यानी येते. हत्तिणीच्या संगतीत वेसावध असलेला हत्ती सापडला जातो. त्याला गुलामगिरी पत्करावी लागते. दत्तात्रेयांचा चौदावा गुरू श्रमर असून तो फुलांना त्रास न

देता त्याच्यातील मद्य चाखतो. त्याचे मन किती निर्मल व कोमल ! तसाच हा योगी मनुष्य. कोणाला न दुखविता जे मिळेल त्यात समाधान मानून असतो

अवधूताचा पधरावा गुरू मृग किंवा हरिण असून सगीतामुळे, लोभामुळे कधी फसगत होते हे मृगावरून समजते. शिकारी माणसाच्या मजुळ घट्ट्या नादाला हरिण मोहित होते; वेश्याच्या नादमाधुर्याला मनुष्य मोहित होऊन नाश पावतो. 'मृग तन्नीवरी होता लीन। मृगयू (पारधी) त्याचें करी बधन। त्यापासून घेतले शिक्षण। नाद सोडून द्यावया ॥' (४९.८८) भगवद्भक्ती-वीण गायन म्हणजे 'कोल्ह्याची ओरड' होय. 'ऋष्यशृंगनुनी असाच स्त्रियाच्या नृत्यादिकांत लुब्ध होऊन बद्ध झाला दत्तप्रभूचा सोळावा गुरू भक्त्य असून गळ्यास लागलेल्या मासाच्या तुकड्याच्या लोभामुळे तो प्राणास मुक्तो. जिभेवर तावा ठेवणे अगत्याचे आहे. भक्त्य कसा असतो ? 'सत्वर गती जया असे। जो जळी घावतसे। धरिता हाता न येतसे। तो बद्ध होतसे जिन्हेमुळें ॥' (४९.९६) म्हणून बोध असा की, 'नकी तबवरी सुखाशा। जर न सुटली रसाशा। मासा अशा उपदेशा। देतसे रसाशा टाकावया ॥' (४९.९८) जिन्हेचे चोखले पुरविण्यासाठी माणसे कोण तडफडतात ! 'गुरे पोरे विकती। रसनातृप्ती करावया ॥' म्हणूनच 'तुम्ही तंबवरी जितेद्रिय न व्हाल। जबर रसना न जिकाल। रस जिकितां सर्व जिकाल। जित सर्व जिते रसें ॥' (४९.६०७)

अवधूतांनी सतरावा गुरू पिंगला वेष्टेस केले हेही नीट ध्यानात घ्यावयास हवे. लग्न न करता प्रत्येक दिवशी नवा पती वरण्याचे काम करणारी वेश्या दत्तात्रेयाची गुरू कशी शाली ? पिंगला नावाच्या एका वेष्टेस सतत वाट पाहूनही कोणी ग्राहक मिळाले नाही. ही पिंगला कशी होती ? 'जीची सुवर्णापरी दीप्ती।

नवयौवन चंद्रकांती। तिला पाहतां वस्त्रें गळती। नरांची मती भ्रष्ट होई ॥' (५०.५) घनरास कमावण्यासाठी ती लोभी असे. परंतु एकदा तिला वैराग्य उत्पन्न झाले. 'जो विश्वाधार अतर्यामी रमण। तो रती अर्थ देऊन। रमवी तथा सोडून। भयशोक मोहदा का इच्छी ॥ मी अनित्य मर्त्या इच्छी मला। धिक्कार असो ये वेळा। हा देह विकून विमळा। आत्मारामा भजेन ॥' (५०.१३-१४) अशा वृत्तीने ही पिंगला अतर्मुख बनली. 'आशा वसे जयापाशीं। सुखे निद्रा नये त्यासी। हें शिक्षण घेतले वेश्ये-पाशी ॥' (५०.१६)

दत्तगुरूचा अठरावा गुरू टिटवी होय. एक कुरर (टिटवी) पक्षी मासाचा तुकडा न खाता तसाच राखून ठेवताना इतर पक्ष्यांनी पाहिला व त्यांनी तिच्याशी झुजण्यास सुरुवात केली. व्यर्थ संग्रह करता दुःख येतेच. सग्रह करण्याच्या वृत्ती-पासून निरास होण्यातच सुख आहे. 'परिग्रह दुखाला कारण। टिटावूपासून कळले ॥ जो विद्वान परिग्रहरहित ब्राह्मण। मिळे ते सार्ई अग्निवत्। तो जरी घनरहित। तरी जो सतत सुखी होई ॥' (५०.२१-२२) निरमिमानी व निष्पाप बालकास पाहून दत्तात्रेयांनी त्याच्या-पासूनही बोध घेतला. बालक हे दत्तात्रेयाचा एकोणिसावा गुरू होय. बालकाला उच्चनीच भाव माहित नसतो. मानापमान ते जाणीत नाही. लहान मूल निश्चित वनून आपल्याच ठिकाणी रमलेले असते. 'मानापमानचिंता सोडून। द्यावया बाळ गुरू झाला ॥ जो भस्म किंवा चिखल। नेणे सुगंधी परिमळ। सत्कार तिरस्कार सकळ। नेणे बाळ निजानंदें ॥ हा रज्जु किंवा सर्प। नेणे तो न करी अनुताप। जो नेणें पुण्य पाप। न घे लेप आपणावरी ॥' (५०.२५-२७) धन कसे मिळवावे, कसे राखावे, अशी चिंता बाळकाला कधी नसतेच. 'जो मनोरथ न करी। आपण आपल्यासी श्रीडा

करी । आपणांवरी प्रीती करी । यापरी बाळ सुखी ॥ ' (५०.३२) रागद्वेपादिराहित्य दत्तानी या बालकापासून घेतले.

कुमारी कंकण या विसाव्या गुरुपासून एकान्त-वासाची दीक्षा दत्तात्रेयानी घेतली. मुसळाने भात काढणाऱ्या कुमारीच्या कंकणांचा आवाज होतो. तो आवाज नव्हावा म्हणून सारी कंकणे काढावीत; तर तेही अशुभ. म्हणून तिने दोनच काकणे ठेविली. तरी आवाज शालाच. दोन वस्तू एकत्र आल्या की आवाजाची कटकट आली हे तिच्या ध्यानात येऊन तिने हातात एकच कंकण ठेविले. मग आवाज थांबला. एकान्त शाला. या एकान्ताचा फार मोठा लाभ जाणून दत्तप्रभूनी कुमारीकंकणास किंवा कंकणकुमारीस गुरु केले. ' दोहोचें होई भापण । एक असता ध्यान घडे ' हा शोध दत्तानी घेतला. सर्प हा त्याचा एक-विसावा गुरु असून सर्पापासूनही संपर्कहीन अशा एकाकी अवस्थेत राहण्याचा, आत्मस्वरूपी रत होण्याचा गुण त्यांनी घेतला. घर करण्याचे बांधणही सर्प कधी करीत नाही. ' विशदपणें न फिरे सर्प । निर्घोकाने न ये झोंप । निष्कारण आपोवाप । न करी कोप कोणावरी ॥ हे संपूर्ण गुण घ्यावे । सर्पापरी वागावे । सिद्धस्थान लक्षावें । अद्रिस्था घरांत नागोवा जसा ॥ ' (५०.५१-५२) आपण पानांची झोपडी बांधली तरी तीपासून कटकट व दुःख सुरू होणारच. म्हणून स्वतःचे घर न बांधण्याचा शोध सर्पापासून घ्यावा.

एकाग्रता हा गुण दत्तात्रेय अवधूतानी याविसावा गुरु शरकार अथवा धनुर्धारीपासून घेतला. ' बाण दत्तचित्त शरकार । पुढ्यांतून राजा सपरिवार । चाले सवे गजर । होई तरी नेणें तो ॥ ' (५०.५७) असे शिक्षण शरकारापासून त्यांनी घेतले. राजा पुढून बाजतगाजत गेला तरी शरकारास त्याचे भान नव्हते. इतके त्याचे लक्ष आपल्याच धनुष्याकडे होते. पेशकार श्रीदत्ता... २४

अथवा कुमारीण हा दत्तात्रेयांचा तेविसावा गुरु असून चिंतनशीलता, ध्यानमग्नता हा गुण त्यांनी या कीटकापासून घेतला. भ्रमर या कीटकाला मारतो. म्हणून हा कीटक सतत त्याचेच ध्यान दत्तकथा तीव्रतेने करतो की तो स्वतःच भ्रमर बनून जातो. माणसाने असाच ध्यास एकरूपत्वाचा घेतला तर तोही परमात्मस्वरूप बनून जाईल. ' जो वर्ण आश्रम जाती । सोडून सर्वदा चिंती । चिंती ईश्वराची मूर्ती । त्याला गती तीच ये ॥ स्वयमेव ब्रह्म असून । ब्रह्माचेंच करितां चिंतन । जीव जाई ब्रह्म होऊन । हे आश्चर्य कोण मानील ? ' (५०.६९-७०) दत्तात्रेयाचा शेवटचा चोविसावा गुरु कोळी कीटक असून अद्वैताचा उपदेश त्यांनी त्याच्यापासून घेतला. कोळी आपल्याच पोटातून घागे काढून जाळे विणतो, आत क्रीडा करतो, आणि शेवटी आपणच ते तंतू फस्त करून टाकतो. परमात्मा या जगताचा विस्तार व संहार याच पद्धतीने करीत असतो. निमिती व संहार करून पुनः तो एकदा निर्विकार असतो. ' कोळी नाभीपासून काढी सूत । त्याचें घर करोनी अहोरात्र । करी विचित्र क्रीडा तेथें । मग अंती तें सूत खाऊन । राहो एकला होऊन । असा ईश्वर जाण । सृष्टिसंरक्षण करीतसे ॥ ' (५०.७५-७६)

याप्रमाणे दत्तअवधूतांनी चोवीस गुरु करून नाना गुणांचा संग्रह केला. ' तो विष्णू व्यापक । मीच असें एक । असा घेतला विवेक । असे चोवीस गुरु करून म्या ॥ ' (५०.८५) जसे दत्तप्रभू म्हणतात. हे ब्रह्मज्ञान वैराग्यामुळे मनात स्थिरावते. यासाठी देहासही गुरु करून शिक्षण घ्यावे लागते. गानवी देहाची यथार्थता वर्णन करताना शेवटी दत्तमाहात्म्यात वासुदेवा-नंद सरस्वती म्हणतस्त,

' माझाच हा देह म्हणून । व्यर्थ करितो पालन । अंती ज्याला कोल्हे श्वान । जाती खावून । तो कोणाचा जो शुक्रशोणितपासून । मातेच्या

विटाळात झाला उत्पन्न । त्याचे नित्य धारण ।
 करिता शीण वाटला ॥ ९० ॥ या अमेध्य देहा-
 वांचून । वैराग्य कारण आणावं कोठून । येथें
 ज्याचे विटे मन । त्याला कोण बोध करी ॥ ९१ ॥
 देह पृथिव्यादि भूतांचा गोळा । जो आपुल्यासह
 परिवाराला । रक्षणी मागेवीजाला । ठेवून मरे
 वृक्षापरी ॥ ९२ ॥ ह्या पृथ्वीवरी वृक्षजाती ।
 मागे धीज राखून भरतो । बीजाचे वृक्ष पुनः
 होती । तीच रीती देहाची ॥ ९३ ॥ नाना व्यासंग
 करून । त्रिविध कर्म करी उत्पन्न । तेंच पुढें देह
 करी उत्पन्न । असें ज्ञान होई तंव ॥ ९४ ॥
 मनस्संकल्प उठती । इंद्रिये इकडे तिकडे ओढती ।
 जेवी एका पुरुषा सवती । ये ती गती देहास
 ॥ ९५ ॥ विक्षिप्तसा होई व्याकुळ । सर्व तापांचें
 हें मूळ । असा हे देह जमंगळ । तरी दुर्मिळ असे
 हा ॥ ९६ ॥ विविधाकार शरीरे । निमिलीं
 जरी ईश्वरें । तरी शेंबटी ही मनुष्यशरीरें ।
 पाहतां नुरे ठाव हर्षा ॥ याच मनुष्य शरीरें
 करून । मिळे असें हे मोक्षसाधन । तें म्यां पेतलें
 साधून । म्हणून निःशंक पडे येथें ॥ ९८ ॥'
 (५०-८९)

‘त्रिपुरारहस्या’तील ज्ञानखंड

श्रीदत्तप्रभूंचा आणखी एक शिष्य म्हणजे
 भागव अथवा परशुराम. दत्तशिष्य सहस्रार्जुन
 कार्तवीर्याचा उल्लेख मागे आलाच आहे. या
 कार्तवीर्याने अमर्याद वर्तन करून जमदग्नी,
 रेणुकामाता यांना त्रास दिला. कार्तवीर्यपुत्राने
 तर जमदग्नीचा वध केला. क्षत्रियह्ननाची
 प्रतिज्ञा मार्गवाने याच वेळी केली. परशुराम
 दयप्रभूंना शरण आला. त्याच्या नेतृत्वाने त्याने
 पित्यावर और्वदेहिक संस्कार केले. श्रीदत्तप्रभूंच्या
 कृपेने त्याने एकवीस वेळा पृथ्वी क्षत्रियविहीन
 केली. परंतु या कृत्यामुळेही त्याच्या मनाचे

समाधान झाले नाही; म्हणून तो पुनः दत्तात्रेयांना
 शरण गेला. दत्तांनी त्याला सुखदुःखाचे वास्तव
 स्वरूप, उपासनेची आवश्यकता, ईश्वरतत्त्व,
 जगाचे अस्तित्व, आत्मज्ञान इत्यादी विषयांचे
 स्वरूप समजावून सांगितले. सहस्रार्जुन हा
 आपलाच शिष्य असला तरी आपल्याच वराने
 तो प्राणास मुकला, परशुरामाचा त्यात काही
 दोष नाही, अशी दत्तांनी त्याची समजूत काढली.
 दत्तप्रभूंनी केलेल्या उपदेशाचा थोडाफार मरि-
 तार्थ वासुदेवानंद सरस्वतींच्या ‘श्रीदत्तमाहात्म्य’
 या ग्रंथात आला आहेच. ‘श्रीदत्ताचें सत्य करून ।
 राम राहिला सनिधान । श्रीदत्त प्रसन्न होऊन ।
 सांगे ज्ञान तयासी ॥ व्हावया स्वरूपज्ञान । त्रिपुरा-
 रहस्य निरूपण । करी रामा उद्देशून । दत्त
 स्वजन उबरावया ॥’ (२४. ८०-८१)

हा त्रिपुरारहस्य नावाना ग्रंथ दत्तपंथाच्या
 तत्त्वज्ञानासाठी फारच महत्त्वाचा आहे. त्रिपुरा
 हे एक देवीचे महत्त्वाचे रूप होय. ‘त्रीन् धर्मार्थ-
 कामान् पुरति पुरतो ददातीति’—धर्म, अर्थ व
 काम या तीन पुरुषांना मिळवून देते ती
 त्रिपुरादेवी. तंत्रशास्त्रातही या त्रिपुरा देवीची
 उपासना केली जाते. ब्राह्मी, रौद्री आणि वैष्णवी
 या तीन शक्तींनी युक्त अशी पुरे म्हणजे शरीरे
 जिला आहेत ती त्रिपुरा असेही हिचे वर्णन केले
 जाते. या देवीची विविध रूपे, उपासनाप्रकार
 आणि स्वरूपज्ञान यांचे वर्णन त्रिपुरारहस्य या
 ग्रंथात आले आहे. यातील कथाभाग हरितायन
 ऋषींनी नारदास सांगितला असून पहिल्या
 माहात्म्यखंडात त्रिपुरादेवीचा महिमा वर्णन
 केला आहे. त्यानंतर ज्ञानखंडात तत्त्वज्ञान वा
 आत्मविचार समजावून दिलेला आहे. वैदिक,
 वैष्णव, शैव, शाक्त, पाशुपत इत्यादी पंथांचा
 चांगला शोध घेऊन श्रीगुरु दत्तात्रेयांच्या मुखा-
 तून परशुरामासाठी हा आत्मबोध हरितायन
 ऋषींनी प्रकट केलेला असल्याने तो दत्तपंथीयांना
 महत्त्वाचा वाटतो. चित्तशुद्धी म्हणजे काय ?

जगात प्राप्त होणाऱ्या सुखदुःखाचे स्वरूप कोणते ? ईश्वराचे स्वरूप कोणते ? सद्गुरू कोणास म्हणावे ? चिरंतन सुख म्हणजे काय ? आत्मसाक्षात्कार केव्हा व कसा होतो ? वेदान्ती लोक जगाला स्वप्न म्हणतात, त्याचा अर्थ काय ? हे जगत् कोणी, केव्हा, कशासाठी निर्माण केले ? कर्मनिष्ठा खरी की ज्ञाननिष्ठा खरी ? ज्ञानी कोणास म्हणावे ? लोकसंग्रहासाठी कर्म करावीत की अरण्यात जाऊन राहावे ? अशा अनेक महत्त्वाच्या प्रश्नांचे सुबोध विवेचन या ज्ञान-खंडात आलेले आहे. बा. भा. जोशी यांनी 'श्रीदत्तभार्गवसंवाद' या नावाने या ज्ञानखंडाचे मोठे सरस व सविस्तर निरूपण केले आहे. त्याच्याच आधाराने त्रिपुरारहस्यातील ज्ञान-खंडाचे स्वरूप समजाऊन येऊ.

दत्तप्रभूकडून परशुरामाने त्रिपुरादेवीचे माहात्म्य ऐकले आणि तो संतुष्ट झाला. त्याला देवीच्या उपासनेचे रहस्यही दत्तांनी समजावून दिले. महेंद्र पर्वतावर जाऊन परशुरामाने एकान्त-वासात त्रिपुरादेवीची उपासना केली. त्याच्या मनात आत्मज्ञानाविषयी जिज्ञासा उत्पन्न झाली. जगद्व्यवहाराचे स्वरूप समजावून घ्यावेसे त्याला वाटले. हे एवढे मोठे विश्व कोणी निर्माण केले ? हे कोठे चालले आहे ? त्याचा मुक्काम तरी कोठे होणार आहे ? दर एक क्षणी पालटणारे हे जग स्थिर का वाटते ? अशा अनेक प्रश्नांनी भार्गव व्यथित झाला. महेंद्रपर्वतावरून तो गंध-मादन पर्वतावर आला. तेथे दत्तप्रभूची व त्याची भेट झाली. परशुराम त्यांना सद्गदित अतः-करणाने म्हणाला, 'प्रभू, तुमच्या आशीर्वादाने मी पुष्कळ पराक्रम केले, क्षत्रियांचा सहार केला. गर्वाचे रामावर चालून गेलो, पण माझा तेथे पराभव झाला. या मनःस्थितीत असताना मला संयत अवधूत भेटले. त्यांच्या भेटीने मनास शांती वाटली. त्यांनी मला आत्मबोधही केला; पण तो पूर्णपणे आयकून झाला नाही. त्यांच्याच सांगण्या-

वरून मी आपणांकडे आलो आहे. संयत मुनींनी सांगितलेल्या ज्ञानाचे रहस्य आपण मला सांगावे.' शिष्याच्या मनाची एवढी तयारी झालेली पाहून दत्तात्रेयांनी त्याला ज्ञानाचा बोध करून देण्यास सुघवात केली. आत्मप्राप्तीची तळमळ लागणे व तसा विचार मुचणे हे महत्त्वाचे आहे. हा विचार सत्संगतीने सुचतो. परमार्थाच्या फलाची प्राप्ती सताच्या संगतीने होते.

या संदर्भात दत्तप्रभूंनी परशुरामास एक कथा सांगितली. दशार्ज देशाचा राजा मुक्तापीड नावाचा होता. हेमचूड आणि मणिचूड ही त्याची दोन मुले एकदा भृगुयेसाठी अरण्यात गेली. हेमचूड एका तपस्व्याच्या आश्रमात आला. त्याला तेथे एक सुंदर व तेजस्वी कन्या दिसली. व्याघ्रपाद नावाच्या एका शिवभक्त मुनीची धर्मकन्या म्हणजे ही मुलगी असून तिचे नाव हेमलेखा होते. विदुत्प्रभा नावाची एक विद्याधरी व बंग देशाचा राजा सुपेण याची ही मुलगी व्याघ्रपाद मुनींनी धर्मकन्या म्हणून पाळली. व्याघ्रपाद मुनींनी हेमलेखेस हेमचूडास अर्पण केले. हेमचूड व हेमलेखा विवाहानंतर राज-वाड्यात राहू लागले. परंतु हेमलेखा सुखभोग व विलास यांविषयी निरिच्छ व उदासीन राही. तिच्या या वैराग्याचे स्वरूप दोघांच्या संवादांतून प्रकट झाले आहे. या जगात प्रिय वस्तू कोणती ? अप्रिय कोणती ? या प्रश्नांचा विचार हेमलेखा करीत असते. या दोघा पतिपत्नींच्या संवादांतून सुखदुःखाच्या स्वरूपाचे मोठे भासिक विवेचन आले आहे. ज्यापासून सुख होईल ते प्रिय वा ज्यापासून दुःख होईल ते अप्रिय, एवढे दोघां स्वल्प हेमलेखेस मान्य होईना. अग्नी, द्रव्य, सुखभोग इत्यादीपासून मिळणारे सुख दुःख-मिश्रित असले तर ते सुख खरे कसे ? स्त्रीचे स्वरूप व तिच्यापासून मिळणारे सुख यांचेही विवेचन या संवादात आहे. मांसाने लपेटलेले, रक्ताने भरलेले, शिरांनी वाघलेले, त्वचेने

वेष्टिलेले, कफपित्तानी व्यापून राहिलेले, मल-
मूत्रांनी लिडविडलेले शरीर कोणत्या प्रकारचे
सुख देणार ? इत्यादी प्रश्न उपस्थित करून
हेमलेखेन हेमचूडास खऱ्या सुखाची कल्पना
आणून दिली हेमचूडासही खऱ्या सुखाची व
वैराग्याची भूक केवळ हेमलेखेच्या सत्संगती-
पासून निर्माण झाली

हेमचूड व हेमलखा याचे हे आख्यान
आणखीही पुढे चालूच राहिल हेमलेखेने आपल्या
पतीस कसकसा बोध केला हे ऐकण्याची
उत्सुकता परशुरामास असल्याने दत्तात्रेयांनी
त्याला त्या पतिपत्नीच्या संवादाचे रहस्य
सांगितले पूर्वी मुखदायक वाटणाऱ्या गोष्टी
आता हेमचूडास दुःखदायक झाल्या तो वैराग्य-
शील बनला शाश्वत सुखाची ओळख करून
देण्यास हेमलेखेने आपल्या पतीस एक गोष्ट
सांगितली या रूपकात्मक कथेवरून तो आपल्या
पतीस खऱ्या सुखाचा बोध करीत राहिली शुद्ध
स्वरूप चिती, बुद्धी, जीवस्वरूप चिती, अविद्या,
मोह, सकल्पविकल्प, मन, पंचेन्द्रिये, विषयभोग,
आशा व वासना, शरीराचे वास्तवरूप, योगप्रक्रिया
अशा अनेक बाबींचे रूपकात्मक कथेतून तिने
विवरण केले आपल्या पतीचा आपल्यावर
विश्वास बसावा म्हणून ती नाना कथा सांगत
राहिली

सुख-दुःखाचा विवेक एकादा पक्का झाला
की मग मनात वैराग्य निर्माण होते ज्याच्या
प्राप्तीपासून पुन दुःख कधी येणारच नाही,
त्यालाच परमश्रेय म्हणावे सपत्ती, स्त्री, पुत्र,
राज्य, खजिना, सैन्य, नावलीकिक, बुद्धी, पाणि-
दार डोळे, सुंदर शरीर इत्यादीत दुःखाचा अकुर
उत्पन्न करणारी बीजे आहेत म्हणून याना महत्त्व
न देता शाश्वत सुखाचे स्वरूप ओळखा-
वयास हवे ईश्वराची निष्काम उपासना करूनच
असे शाश्वत सुख प्राप्त होईल या ईश्वराचे
स्वरूप तरी काय आहे ? हे सर्व जमदाद्वार उत्पन्न

करणारा व पुन लीन करणारा तो ईश्वर तोच
विष्णू, तोच शंकर, तोच ब्रह्मादेव, तोच सूर्य व
तोच चंद्र होय, असे सर्वजण सांगत असले तरी
वस्तुतः तो शिवही नव्हे, विष्णूही नव्हे, ब्रह्मादेव
नव्हे भक्तांनी त्याला आकार व गुण दिले तरी
तो शुद्ध चेतन स्वरूपातच असतो अशा विविध
विषयाच्या निरूपणावरून हेमचूडास आत्मज्ञानास
प्रवृत्त करण्याचे कार्य हेमलेखेने केले आत्म्याचे
स्वरूप, त्याची प्राप्ती अशा विषयाचेही वर्णन
तिने केले प्रियेच्या उपदेशामुळे हेमचूडाचे
अंतःकरण शांत झाले त्याची भ्रांती बुर झाली
राजा हेमचूड हा केवळ सत्संगामुळे जीवन्मुक्त
व तत्त्वज्ञानी बनला

हे सारे दिसणारे विश्व चैतन्यस्वरूपच कसे
आहे, याचेही विवेचन दत्तात्रेयांनी परशुरामा-
साठी केले सृष्टीच्या आरंभी एक शुद्ध चैतन्य-
रूप महादेव होता त्यापासून हे चराचर जगत्
उत्पन्न झाले ते त्याखबर राहाते व त्याच्याच
ठिकाणी लीन होते जगत् हे केवळ चैतन्य-
स्वरूपाचे असल्याचे दत्तप्रभू पटवून देतात हे जगत
खरे असल्याचे तरी का भासते ? याही प्रश्नाचे
विवेचन दत्तांनी तर्कण मुनींची गोष्ट सांगून केले
हे जगत् केवळ सत्यत्वाच्या भावनेमुळेच सत्य
रूपाने भासते हे दत्तांनी परशुरामास पटवून
दिले संवेदन म्हणजे चैतन्य अथवा ज्ञान हेच
काय ते एक सत्य तत्त्व आहे संवेद अथवा ज्ञेय
भाव हे त्याच्या आधारावर कल्पित आहेत
आदर्शात भासणाऱ्या नगराप्रमाणे ती छोटी
कल्पना आहे चैतन्य हाच परम समर्थ सविद्वत्
परमेश्वर असून तोच स्वस्वरूपभूत भितीच्या
ठिकाणी बाह्य पदार्थांनी बहुविध झालेले हे
जगच्चित्र भासवितो तो स्वतंत्र असल्यामुळे
त्याला या कामी अन्य सामग्री लागत
नाही यानंतर जनक व अष्टवक्रा यांच्या
संवादातून निर्विकल्प समाधीचा बोधही स्पष्ट
केला आहे परशुरामाच्या अनेक शकाचेही

निरसन दत्तांनी केले. मुक्त झालेल्या माणसांच्या वर्तनाचे स्वरूपही स्पष्ट केले. मुक्त झालेले ज्ञानी पुरुष उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ अशा तीन प्रकारचे असतात. जे स्वस्वरूप जाणत असतात, परंतु प्रारब्धवशात् प्राप्त होणाऱ्या सुखदुःखादी भोगांनी क्षणोक्षणी कष्टी होतात, ते मंद ज्ञानी होत. दुसरे कित्येक प्रारब्धप्राप्त सुखदुःखे भोगतात; परंतु क्षोभित अस चावतात त्याप्रमाणे तिकडे लक्ष घेवीत नाहीत. ते मध्यम ज्ञानी होत; आणि जे कोटपवधी प्रारब्धकर्मांची विविध फळे प्राप्त झाली असताही अगदी ढळत नाहीत, संवत्-परंपरा उभी राहिली तरी उद्विग्न होत नाहीत, महासुख प्राप्त झाले तरी हर्षयुक्त होत नाहीत व आत्मशांत राहून बाहेरून इतरांप्रमाणे व्यवहार चालवितात ते उत्तम ज्ञानी होत. त्यानंतर वासनांचे स्वरूप, त्यांचे प्रकार, खरी समाधी याही विषयांचे विवरण दत्तात्रेयांनी केले आहे.

तत्त्वबोधासाठी दत्तात्रेयांनी परशुरामास देवीच्या अवताराची एक कथा सांगितली. ब्रह्मदेवाच्या एका ज्ञानसन्नामध्ये अनेक ब्रह्मर्षी व राजर्षी जमले होते. ब्रह्मा, विष्णू व महेश असे देव आणि ऋषिमुनी माहेदवरी श्रीविद्यादेवीस श्रद्धा गेले. त्यांची ज्ञानलालसा पाहून श्रीत्रिपुरादेवी प्रकट झाली. सर्वांनी तिला नमस्कार करून प्रार्थना केली—

- (१) देवी, तुझे पर रूप कोणते ?
- (२) देवी, तुझे अपर रूप कोणते ?
- (३) तुझे ऐश्वर्य कोणत्या प्रकारचे आहे ?
- (४) तुझे ज्ञान कोणत्या प्रकारचे आहे ?
- (५) त्या ज्ञानाचे फल काय आहे ?
- (६) खरा मोक्ष मिळण्याचे साधन कोणते ?
- (७) खरा साधक कोण ?
- (८) सिद्धीची पूर्णावस्था कोणती ?
- (९) सिद्ध पुरुषांत श्रेष्ठ कोण ?

- देवांच्या व ऋषिमुनींच्या या प्रश्नांची उत्तरे देताना त्रिपुरादेवीने प्रमुख तात्त्विक प्रश्नांचा ऊहापोह केला आहे. ती सांगते—

उत्तर १—प्रथमतः माझे पररूप. तर ज्याच्या ठिकाणी हे सर्व जगत् दर्पणातील प्रतिबिम्बप्रमाणे उत्पन्न होते, राहते व लीन होते व रावाना नेहमी भासते; आत्मज्ञान नसणाऱ्यांना जे जगाच्या आकाराने भासमान होते; योग्यांना जे केवळ निर्विकल्प म्हणून अनुभवास येते; शांत, गंभीर सागराप्रमाणे जे अगदी निश्चल भासते; एकनिष्ठ भक्त प्रेमाने व कोणतीच कामना न ठेवता ज्याचे नित्य सेवन करतात; अद्वैतपदाचे ज्ञान झाले असताही मनाला स्वाभाविक ओढ लागून अत्यंत तत्परतेने, देव आणि भक्त असा भेदभाव ते ज्यासाठी उत्पन्न करतात; इंद्रिये, मन, बुद्धी यांचे जे अंतःसूत्र; ज्याचे अभान झाल्यास काहीच नाही; आणि शास्त्रावरून जे सामान्यतः जाणता येते; ते माझे परमश्रेष्ठ रूप होय.

उत्तर २—सर्व ब्रह्मांडाच्या पलीकडे असलेल्या अमृतसमुद्रात जे रत्नाचे दीप आहे, त्यातील एका कंदबाच्या उपबनामध्ये चिंतामणीनी धनविलेले एक सुमनोहर मंदिर आहे. त्यात ब्रह्मदेव, विष्णू, रुद्र व ईश्वर या चार पादांचा व सदाशिवात्मक पूष्ठभाग असलेला जी मंचक आहे, त्यावर विराजमान झालेली अनादि-मिथुनात्मक जी त्रिपुरसुंदर मूर्ती, ते माझे अपर रूप होय. तसेच ऋषीहो, सदाशिव, ईशान, ब्रह्मदेव, विष्णू, शंकर, गणपती, घडानन, इंद्रादी दिक्पाल, लक्ष्मी इत्यादी शक्ती, वसुध्वादी गण, रासस, देव, नाग, यक्ष, किंपुरुष इ. जे जे म्हणून पूजनीय आहेत, ते ते सर्व माझी अपर रूपे होत. अशी मी सर्वत्र असूनही माझ्या मायेने मोहित झालेले पुरुष मला ओळखीत नाहीत; पण ते माझीच सेवा करतात व भोच त्यांना त्यांचे अमोष्ट देते. मजवेगळे कोणीच पूजनीय नाही आणि फलदायीही नाही.

जो जसे माझे सेवन करितो, त्याला तसे मज-
पासून फळ मिळते

उत्तर ३-माझे ऐश्वर्य अमर्याद आहे कशाचेही
साह्य न घेता, एकाकी व चितस्वरूप असता
मी अनंत जगताच्या आकाराने भासमान होते,
आणि अशी भासमान होतानाही आपल्या स्वरू-
पापासून मुळीच ढळत नाही ! अशी दुर्घट गोष्ट
घडवून आणणारे हेच माझ ऐश्वर्य तुम्हाला सांगते
सूक्ष्म दृष्टीने तुम्ही पाह्या मी सर्वांना आश्रय
असून व अतर्पामी असूनही मी पुन केवळ
सगरहित आहे मी नित्यमुक्त असूनही पुन पुन
मुक्त होते सदगुरूकडे जाऊन त्याचे शिष्यत्व
पत्करून पुन आत्मस्वरूपाला जाणते पुन
आत्मस्वरूपाला विसरून पुष्कळ काळ ससारात
गुंतून राहते ! आणि एवढे हे जग कोणत्याही
साधनसामग्रीवाचून निर्माण करिते ! असे माझे
नाना तऱ्हेचे ऐश्वर्य आहे ! सहस्रमुखालाही
गणना होणे शक्य नाही म्हणून शेवटी थोडक्यात
सांगते की, माझ्या ऐश्वर्याच्या एका लेशानेच ही
अद्भुत जगधाना चोहाकडे पसरली गेली
आहे

उत्तर ४-माझे ज्ञान द्वैत, अद्वैत इत्यादी अनेक
प्रकारचे आहे तसेच त्याचे फळही श्रेष्ठ कनिष्ठ-
भेदाने निरनिराळे झाले आहे द्वैतज्ञान हेही
अनेक प्रकारचे आहे कारण ते निरनिराळ्या
उपास्यमूर्तींवर अवलंबून असते त्याला ध्यान
किंवा उपासना असे म्हणतात परंतु ते स्वप्ना
प्रमाणे किंवा मनोराज्याप्रमाणे क्षणिक अनुभवास
येणारे असते तेही त्याच्या मानाने सफल होतेच
तशीच नियतीची योजना आहे याच्या अनेक
प्रकारामध्ये पूर्वी सांगितलेले माझ्या अपर मूर्तींचे
ध्यान हे मुख्य आहे कारण ते क्रमाक्रमाने मुख्य
फल म्हणजे मोक्ष देण्यास कारण होते अद्वैत
ज्ञानालाच मुख्यत ज्ञान हे नाव आहे मज परम
श्रीविद्यादेवीची आराधना केल्यावाचून ही अद्वैत
सजक महाविद्या वशी प्राप्त होईल ? जे केवळ

परम चैतन्य तेच अद्वैत विज्ञान, त्याच्याच शुद्ध
अवस्थेचे ज्ञान झाले असता द्वैतभावनेची निवृत्ती
होते जेव्हा चित्त केवळ आत्माभिमुख होते,
तेव्हाच हे विज्ञान अनुभवास येते ऋषीहो !
वेदव्यासाच्या योगाने किंवा सयुक्तिक
विचाराच्या योगाने केवळ आत्मा प्रतीत होऊन,
'देहच भी' इत्यादी भावनाचा नाश होणे,
यालाच ज्ञान म्हणतात ज्या ज्ञानाने हे भासणारे
दृश्य कोठेही किंचितही स्फुरत नाहीसे होते,
ज्या ज्ञानाच्या योगाने कोठे काही एक लेशसुद्धा
जाणावयाचा रहात नाही, सर्व तऱ्हेचे विषया-
दिकाचे अनुभव जेथे आत्मरूप होतात, तच खरे
अद्वैत ज्ञान होय जे ज्ञान प्राप्त झाले असता
चिरकाल पुष्ट झालेले सशय बायूने लय
पावणाऱ्या अभ्राप्रमाणे पळ काढतात, आणि जेथे
कामादी शुद्ध वासना पुढे येऊ शकत नाहीत,
दात पाडलेल्या सर्पप्रमाणे व्यर्थ होतात, तेच
ऋषीहो माझे परम विज्ञान होय

उत्तर ५-सर्व दुखाचा नाश होणे हे
विज्ञानाचे फल आहे अत्यंत निर्भय अवस्था प्राप्त
होणे हेच खरे फल होय 'हा दुसरा कोणी आहे'
या भावनेने भय उद्भूत होते पण अद्वैतस्वरूप
पूर्णपणे ज्ञात झाल्यावर, सूर्योदयानंतर जसा
अंध कार दूर पळून जातो, तशी ही द्वैत भावना
कोठल्या कोठे नष्ट होते ते कळतही नाही !
म्हणून ऋषीहो द्वैतसकल्प नष्ट झाल्यावर
कोठेच भय नाही स्वस्वरूपाहून निराळे फळ
ज्यापासून मिळते ते सर्वदा भयदायी असणार !
कारण की, स्वात्मरूपाशिवाय अन्य ते सर्वदा
नाशवत् असते, असे प्रत्यक्षच आढळून यते
नाशवत् वस्तूला भय असल्यामुळे तेथे निर्भयता
कोठून प्राप्त होणार ? सर्व सयोगाच्या शेवटी
वियोग असतो, असा सर्वत्र अनुभव आहे तेव्हा
फलाचा योगही नष्ट होणार हे निश्चित आहे
त्या अर्थी जोवर फल आत्मरूप नसून अन्यरूपाचे
आहे, तोवर भय असते म्हणून जे आपल्या

स्वरूपाहून वेगळे नव्हे, तेच निर्भय फल होय; त्यालाच मोक्ष म्हणतात. जेव्हा ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान ही सर्व एकरूप होतील, तेव्हा सर्व भयरहित असे मोक्ष नामक सर्वोत्तम फल मिळते. संकल्प-विकल्पशून्य आणि तमोभुणाने रहित जे ज्ञात्याचे शुद्ध आत्मस्वरूप तेच ज्ञान. ते स्वरूप प्रथमतः ओळखता येत नाही; गुरु व शास्त्र ही त्याची ओळख करून देतात. जे विज्ञेय तत्त्व म्हणून म्हणतात ते हेच. ज्ञाता, ज्ञेय आणि ज्ञान ही जोवर निरनिराळी अनुभवास येतात, तोवर ती व्यर्थ होत. पण त्या त्रिपुटीतील परस्परभेद जेव्हा नष्ट होईल, तेव्हाच तो ज्ञाता, तेव्हाच ते ज्ञेय व तेव्हाच ते ज्ञान. हेच ज्ञानाचे फळ. वस्तुतः ज्ञाता, ज्ञान, ज्ञेय आणि फल यामध्ये भेदच नाही. व्यवहाराची सिद्धी होण्यासाठी त्यात हा भेद कल्पिलेला आहे. म्हणून येथे नवीन असे काही फल मिळावयाचे नाही. हा आत्माच मायेच्या योगाने ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान व त्याचे फल इत्यादी रूपानी जोवर भासतो, तोवर हा संसार पर्वत-सारखा कठीण होतो. परंतु जेव्हा कोणत्याही कारणाने प्रसंगवशात् भेदशून्य स्वरूप भासमान होते, तेव्हा मान्याने ढग नष्ट व्हावेत त्याप्रमाणे ह्या सर्व संसाराचा विलय होतो.

उत्तर ६- अशा प्रकारचा खरा मोक्ष प्राप्त होण्याला त्यासंबंधात तत्परता हे मुख्य साधन आहे. तीव्र तत्परता असल्यावर अन्य साधनाची काही जव्हरी नाही आणि ती तत्परताच विशेष नसली तर दुसऱ्या चांगल्या हजारों साधनांनी तरी काय होणार आहे ? तेव्हा तत्पर होणे हे मोक्षाचे मुख्य साधन आहे, 'सर्व काही करीन पण हे कार्य साधीन !' असे निरंतर वाटणे हीच तत्परता. ज्याला अशी अवस्था प्राप्त झाली आहे तो सर्वथा मुक्तच आहे कारण मग तो काही दिवसांनी किंवा महिन्यांनी, किंवा वर्षांनी-किंवा दुसऱ्या जन्मात म्हटले तरी चालेल-पण मुक्तच व्हावयाचा ! कारण तो मार्गालाच लाग-

लेला असतो. बुद्धीच्या निर्मलपणात जसा फरक असेल तसे दिवस थोडे किंवा फार लागतील इतकेच. सर्व पुरुषार्थाच्या आड येणारे हे बुद्धीचे दोष पुष्कळ प्रकारचे आहेत. त्यानीच हे लोक घोर संसाराम्नीत जळत घातले आहेत. त्यात पहिला अनाश्वास, दुसरी कामवासना व तिसरी जाडघता असे तीन प्रकार मुख्य आहेत. त्यात अनाश्वासाचे प्रकार दोन; एक संशय आणि दुसरा विपर्यय. वरील तत्परतेलाही दोन मुख्य विघ्ने आहेत. उलट निश्चय करीत गेल्याने हे द्वय क्रमाने नाश पावते. या कामी मुख्य उपाय म्हणजे मूळच छेदून टाकले पाहिजे. हे अनाश्वासाचे मूळ शास्त्रविरुद्ध असलेल्या तर्कांचे चिंतन करणे हे आहे. त्याचा त्याग करावा; व सत्कर्माचा विचार चालण्यासाठी त्या विरोधी तर्कांविरुद्ध निश्चय करू लागावे. असे केल्याने श्रद्धेचा जन्म होऊन अनाश्वास नष्ट होतो. बुद्धीवर कामादी वासनांचे पुट असले तर ते श्रवणाच्या आड येते. कामादिकांनी व्यापिलेली बुद्धी शान-विषयाकडे प्रायः प्रवृत्त होत नाही. व्यवहारातही कामी पुरुष आपल्या प्रिय विषयाच्या चिंतनात अगदी गढून गेला असता त्याला पुढील काही दिसत नाही की ऐकू येत नाही ! तसेच मानेही श्रवण केले तरी ते न केल्यासारखेच होते; म्हणून या कामवासना वैराग्यवळाने स्वाधीन करून घ्याव्या. या काम, क्रोध, लोभ, दम इ. हजारो आहेत. त्या सर्वांना काम हा मूळ आहे. तो नष्ट झाल्यावर मग दुसरे कोणी उरत नाहीत. तो काम वैराग्याने नाश पावतो. 'असे मला असावे' अशा तऱ्हेची जी आशा तोच काम. ती प्राप्त पदार्थाच्या संबंधात स्थूल झालेली असते व अप्राप्य गोष्टीत सूक्ष्म असते. दुष्ट वैराग्याने ती सर्व धालवावी. त्या वैराग्याचे मूळ म्हटले तर प्रतिक्षणी काम्य विषयाच्या दोषाचा विचार करणे व त्या विषयाचा संबंध वर्ज्य करणे हे आहे. या योगाने तो वासना नष्ट होते. बुद्धीचा तिसरा

दोष जे जाड्य, तो तर अभ्यास करूनही जिका-
व्यास कठीण आहे. हा दोष असला तर, पुरु-
षाने मोठ्या तत्परतेने श्रवण चालू ठेविले तरी
ते बुद्धीत प्रविष्ट होत नाही. हा पुरुषार्थाचा
नाश करणारा मोठा दोष आहे. त्याला
परमेश्वराची सेवा केल्यावाचून दुसरा उपाय
नाही. त्या सेवेप्रमाणे मी त्याच्या बुद्धीचे जाड्य
हूरण करिते. या जाड्याच्या अधिक-उपेपणाला
अनुसरून त्याच किंवा दुसऱ्या जन्मी त्यालाही
फलप्राप्ती होते ऋषीहो, सर्व साधनसामग्री
कोणालाही माझ्या कृपेनेच प्राप्त होते. जो पुरुष
निष्काम बुद्धीने व भक्तिपूर्वक नित्य माझी
उपासना करितो, तो साधनाच्या अडचणीचे
निवारण करून लौकरच कृतार्थ होतो उलट जो
सारखा अनेक साधनाचे पाठ घेतो, पण सर्वांच्या
बुद्धीला विकसित करणाऱ्या मज परमेश्वरीकडे
मात्र दुर्लक्ष करतो, त्याचे बुद्धिमात्र दूरन होता,
त्यास त्यामुळेच पदोपदी ठेचा खाव्या लागतात
आणि फळ मिळण्याचीही वानवाच असते. साराश,
ऋषीहो, तत्परता हे ज्ञानाचे मुख्य साधन आहे.

उत्तर ७- ज्याला अशी तत्परता आहे, असा
निश्चय होणे याचे नाव सिद्धी. देहादिकाच्या
ठिकाणी भासणारे आत्मत्व नाहीसे होऊन बुद्धी
निर्मल झाली म्हणजे सिद्धी झालीच. आत्म्या-
संबंधी निश्चय सर्वांचाच आहे, म्हणजे आपण
आहो हे सर्वांनाच माहीत आहे. पण तो निश्चय
केवलरूपाने नसून देहादींच्या रूपाने आहे.
म्हणूनच ही महान् अनर्घपरंपरा ओढवली
आहे. म्हणून 'देहादिकाना भासित करणारे जे
केवल चेतन्य, तोच आत्मा' असा निश्चय होऊन
सर्व सशय लयास जाणे यालाच ज्ञानसिद्धी
असे म्हणतात. खेचरत्यादी आणि अणिमादी
सिद्धी या ह्या ज्ञानसिद्धीच्या सोळाव्या
हिंदुस्थानाच्याही बरोबर येत नाहीत. या सर्व
सिद्धी विशिष्ट कालाने आणि देशाने मर्यादित
असतात. अर्थात् त्याचे सामर्थ्य अमुक वेळी आणि

अमुक ठिकाणी मात्र अनुभवास यावयाचे, असे
असते. पण ही शिवस्वरूप स्वात्मसिद्धी अमर्याद
आहे. आत्मज्ञानाच्या साधनेमध्येच त्या त्या
अणिमादी क्षुद्र सिद्धी प्राप्त होतात; पण त्या
आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीला विघ्न करणाऱ्या
आहेत. गारोड्याच्या खेळाप्रमाणे असणाऱ्या या
सिद्धीनी स्वहित काय होणार आहे? ज्याला
आत्मज्ञान झाल्यामुळे ब्रह्मदेवाचे अधिकार-
स्थानही तृणतुल्य होते, त्याला या सिद्धी म्हणजे
काय, एक पोरखेळ आहे. म्हणून एका आत्म-
ज्ञानाशिवाय दुसरी सिद्धीच म्हणता येत नाही.
जिने दुःखाचा कायमचा नाश होतो, आनंद दाट
भरून जातो व मृत्यूच्या तोंडूनही सुटका कलन
घेता येते, तीच खरी सिद्धी हे काय सांगावे?
ही ज्ञानसिद्धी विविध अभ्यासभेदाने, बुद्धीच्या
कमीजास्त निर्मलपणामुळे व ज्ञानाच्या परि-
पक्वतेतील तारतम्यामुळे तीन प्रकारची आहे;
उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ. ब्राह्मणांचा वेदाचा
पाठही असाच असतो. तीक्ष्ण बुद्धिमत्तेमुळे व फार
अभ्यास झाल्यामुळे दुसरे कित्येक उद्योग करीत
असतानाही ज्यातील अक्षरे अस्खलित म्हटली
जातात, तो पाठ उत्तम; ज्यामध्ये दुसऱ्या
कार्याकडे आणि पाठाकडे चित्त ठेवावे लागते
तरच पूर्ववत् म्हणता येते, तो मध्यम प्रकार;
आणि ज्यामध्ये केवळ पाठाकडेच मन लावले
अर्थात् उद्योगाकडे दुर्लक्ष केले, तर मात्र जो
विनचूक म्हणता येतो, तो कनिष्ठ. अशीच
ज्ञानसिद्धीही त्रिविध आहे. जिच्यात व्यवहार
करताना तत्त्वानुसंधान ठेवावे लागत नाही,
स्वभावतःच ते राहाते, ती उत्तम; तसे ते ठेवावे
लागते; ती सिद्धी मध्यम व जिच्यात व्यवहार
मुळीच होत नसून सारखे स्वरूपानुसंधानच
करावे लागते, ती ज्ञानसिद्धी कनिष्ठ होय.
वस्तुतः याच्यात स्वरूपतः काही भेद नाही. तरी
त्यांत उत्तम सिद्धी आहे तिला सिद्धीची पराकाष्ठा
म्हटली आहे. स्वप्नादी अवस्थातही जिचे वास्तव्य

असते आणि विचार उदित होताच जी अनुभवास येते, तीच स्वरूपसिद्धी सर्वांत श्रेष्ठ आहे. सर्व व्यवहारांमध्ये जेव्हा पूर्वसंस्कारशक्ता आपोआप हेतूवाचून प्रवृत्ती होऊ लागते, तेव्हा ती सिद्धीची पराकाष्ठा समजावी. प्रयत्न न करता, संविद्रूप आत्म्याच्या ठिकाणी जेव्हा अखंड स्थिती होऊ लागते, तेव्हा ती सिद्धी मगदिवर पोचली म्हणावयाची. व्यवहारात वागत असता पदार्थमात्राचा अनुभव घेत असूनही ज्याला द्वैत भासत नाही, त्याची सिद्धी पूर्णावस्थेस गेली असे समजावे. जागृतीत व्यवहार करताना जेव्हा क्षोपी गेल्यासारखी अंतःकरणात स्वस्थता असते, तेव्हा ती ज्ञानसिद्धीची परिपूर्णता होते.

उत्तर ९-अशी स्थिती ज्याला प्राप्त झाली तो उत्तम सिद्ध. व्यवहारात असताही ज्या बुद्धिमानाची समाधी केव्हाच भंग पावत नाही, तो उत्तम सिद्ध होय. निरनिराळ्या ज्ञान्यांची निरनिराळी स्थिती स्वानुभवावरून ज्याला अंतरात ओळखता येते, तो उत्तम सिद्ध होय. ज्याला तिळमात्र संशय नाही व तिळमात्र इच्छा नाही, तो सर्वोत्तम सिद्ध म्हणतात. जो व्यवहारात अगदी निर्धास्त असतो, आणि सर्व सुखे, दुःखे आणि जगाचे नाना व्यवहार, हे सर्व मजबूरच भासत आहेत असे समजतो, त्याला पूर्ण सिद्ध म्हणावे. अत्यंत यत्न व पूर्ण मुक्त हे ज्याला आपलेच स्वरूप आहे असे वाटते, तो उत्कृष्ट सिद्ध समजावा. जो आपणावर बंधाचे जाळे पसरलेले इतरांप्रमाणे स्पष्टपणे पाहत असताही त्यातून सुटण्याची इच्छा मुळीच करीत नाही; कारण, त्याला त्यापासून पोंडाच होऊ शकत नाही, तो सर्वांत श्रेष्ठ सिद्ध समजतात. ऋषीनो, फार काय सांगायचे ? तो उत्तम सिद्ध म्हणजे मोक्ष म्हणून समजा. आम्हा दोघात मुळीच भेद नाही. हे तुमच्या प्रश्नाचे उत्तर मोक्षाला अगदी स्पष्ट सांगितले आहे. हे द्रुस्य चांगले शोदता २५

समजल्यावर पुनः म्हणून कोणाला मोक्ष होणार नाही हे खास.

श्रीविद्यादेवी अथवा भगवती त्रिपुरासुंदरीचे हे तत्त्वनिरूपण सर्वांताच मान्य होण्यासारखे आहे. दत्तपंथीयात या विद्यागीतेचे माहात्म्य मोठे असून ती स्वानंदसाम्राज्याची प्राप्ती करून देणारी आहे अशी श्रद्धा सांप्रदायिकांची आहे.

भगवान श्रीदत्तात्रेयानी त्रिपुरासुंदरीकृत बोधाचे विवरण केल्यानंतर ज्ञानाचे सुलभ साधन जी परमेश्वराची कृपा तिचे वर्णन केले, ज्ञानी माणसाच्या व्यवहाराचे वर्णन केले. राजपुत्र हेमागद व ब्रह्मराक्षस याच्या सवादातूनही दत्तांनी तत्त्वनिरूपण केलेले दिसते. या सवादाचा सारांश असा.

“राजपुत्रा, आकाशातून विस्तृत व परमाणूतून सूक्ष्म ती कोण, तिचे स्वरूप काय व ती कोठे असते, हे साग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. चिती ही आकाशातून विस्तृत व परिमाणूतून सूक्ष्म आहे. स्फुरणे हे तिचे स्वरूप आहे व आत्मा हे तिचे स्थान आहे.”

“राजपुत्रा ! एकच चिती अति विस्तृत असून तीच पुनः अति सूक्ष्म कशी होते ? आणि स्फुरणे म्हणजे काय व आत्मा म्हणजे काय, हे साग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. चिती ही सर्वांना कारण असल्यामुळे विस्तृत आहे, आणि आकलन करण्यास कठीण म्हणून सूक्ष्म आहे. चिती हेच स्फुरणे व चिती हाच आत्मा.”

“राजपुत्रा, ती सापडण्याचे स्थान कोणते ? ती कशी प्राप्त होते ? व तिच्या प्राप्तीपासून फल काय, हे साग ”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. बुद्धी हे तिच्या प्राप्तीचे स्थान आहे. ती एकाग्रतेने उपलब्ध होते. ती प्राप्त झाल्याने पुनः जन्म म्हणून येत नाही.”

“राजपुत्रा, बुद्धी कशाला म्हणतात ? ही एकाग्रता म्हणजे काय ? व जन्म कसा येतो ? हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. अविद्येने आवरण केलेल्या चित्तीला बुद्धी म्हणतात. आपल्याकडे अभिमुख होणे म्हणजे एकाग्रता; व देह हाच आत्मा अशी भावना होणे हाच जन्म होय.”

“राजपुत्रा ! कशामुळे चित्ती उपलब्ध होत नाही ? आणि ती कोणत्या साधनाने उपलब्ध होते ? व तो जन्म कशामुळे प्राप्त होतो ? हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. अविवेकामुळे चित्ती उपलब्ध होत नाही. ती आपण स्वतःच उपलब्ध होते. कर्तृत्वाचा अभिमान धरल्यामुळे जन्म प्राप्त होतो.”

“राजपुत्रा ! तू सांगतोस हा अविवेक कोण ? तसेच आपण म्हणजे कोण ? आणि कर्तृत्वाचा अभिमान तो कोण ? हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. देहादिकाहून आत्मा निराळा आहे हे ओळखता न येणे हाच अविवेक. आपण कोण याचे उत्तर तुझे तूच आपणाला विचार. ‘मी कर्ता’ अशी भावना, म्हणजे कर्तृत्वाचा अभिमान.”

“राजपुत्रा, अविवेक कमाने नष्ट होतो ? विचाराचे मूळ वैराग्य आहे व वैराग्याला दोषदृष्टी कारण आहे.”

“राजपुत्रा ! विचार तो कोण आहे ? वैराग्य कशाला म्हणतात ? आणि दोषदृष्टी म्हणजे काय ? हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. द्रष्टा आणि दृश्य याचे परोक्षण करणे हा विचार. दृश्यावर आसक्ती नसणे हे वैराग्य; व दृश्य हे दुःखकारक आहे अशी भावना ही दोषदृष्टी.”

“राजपुत्रा ! हे सर्व कमाने माध्य होईल ? तसेच ते कमाने मिळेल ? आणि त्यालाही मूळ कारण काय ? हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा ! ऐक. ईश्वराच्या कृपेने हे सर्व साध्य होईल. ती कृपा भक्ती केल्याने होईल. भक्तीला सत्संग हे मूळ कारण आहे.”

“राजपुत्रा, ईश्वर कोणाला म्हणतात ? भक्ती कशाला म्हणावे ? आणि संत कसे असतात ? हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. जगाचे धारण करतो तो परमेश्वर. त्याकडे मन लागणे याला भक्ती म्हणतात, संत हे शान्त व दयाळू असतात.”

“राजपुत्रा, जगात सदोदित भिणारा कोण ? सदा दुःखी कोण ? व सदा दीनवाणा कोण ? हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. अतिशय धनवान सदा भीत असतो. ज्याचे कुटुंब मोठे असेल तो सदा दुःखी असतो; आशेने प्राप्तलेला पुरुष सदा दीनवाणा असतो.”

“राजपुत्रा, जगात निर्भय कोण आहे ? दुःखरहित कोण आहे ? व ज्याला दैन्य नाही असा कोण आहे, हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. ज्याचा कशाचीच संग म्हणजे संबंध नसतो, तो निर्भय. ज्याने मन जिंकले आहे तो दुःखरहित; व जो आत्मज्ञानी आहे, त्याला तेवढे दैन्य नाही.”

“राजपुत्रा, ज्याचे लक्षण करता येत नाही असा कोण ? देहरहित असा कोण ? व निष्क्रियाची क्रिया कोणती हे सांग.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. जीवन्मुक्ताचे लक्षण करता येत नाही, तोच देही असून देहरहित असतो आणि त्याची क्रिया तीच निष्क्रिय पुरुषाची क्रिया होय.”

“राजपुत्रा, जगात आहे व नाही असे काय आहे ? व अत्यंत असंभव कोणाचा आहे ? एवढे आता सांग, म्हणजे तुझ्या बंधूला मी सोडून देतो.”

“ब्रह्मराक्षसा, ऐक. आहे व नाही अशी एक दृक् वस्तू आहे. दृश्य व्यवहाराचा अत्यंत असंभव

आहे. हे सांगितले; आता माझ्या बंधूला सोडून दे."

हेमागद व ब्रह्मराक्षस यांच्या वरील संवादा-
वरून सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचे स्थूल स्वरूप
लक्षात येण्याजोगे आहे. हा ब्रह्मराक्षस म्हणजे
पूर्वजन्मीचा मगध देशातील बसुमान् ब्राह्मण
होय. या बसुमान् ब्राह्मणाने पुनः हेमागद या
राजपुत्रापासून ज्ञानाचा लाभ करून घेतला.
आत्मतत्त्व जाणणारा हेमागद व्यवहार का व
कसा करतो? या प्रश्नाचे उत्तर देताना
हेमागदाने ज्ञानी माणसाचे कर्म, त्याचे अपक्व,
पक्व व हतोदित असे तीन प्रकार इत्यादी
विषयांचे उत्कृष्ट विवरण केले. दत्तप्रभूकडून
हा सर्व आत्मविचार निरनिराळ्या कथांच्या
संदर्भात ऐकून परशुराम सतुष्ट झाला आणि
म्हणाला, "श्रीगुरो, आता माझा सदेह नष्ट
झाला. माझे सत्त्वाप्रमाणे सर्वतः अनुस्यूत
असणारे सवेदन तोच आत्मा व तोच सर्वत्र
भासत आहे." आपल्या सर्वोत्तम व बुद्धिज्ञात
शिष्यास दिलेला बोध पक्का राहावा म्हणून
दत्ताने यांनी पुनः एकदा सारांशरूपाने सांगितले,

'जी परम समर्थ व पूर्णहिताधारण करणारी
देवी चिती, ती आपल्या इच्छेने निज स्वातन्त्र्य-
नामक मायाशक्तीच्या अद्भुत भटना करणाऱ्या
विलक्षण प्रभावाने आदर्शावरील प्रतिविवा-
प्रमाणे आपल्याच स्वरूपावर जगत् भासित
करिते. प्रथमतः ती पूर्ण परम चिती पूर्णहिते-
मुळे मोठी विस्तृत असता, आपल्या इच्छेने
निज स्वातन्त्र्याने तिने आपणाला दोन रूपानी
प्रकट केले. त्यात एका अंशाभध्ये जेव्हा अपूर्ण
अहंभाव प्रकट झाला, तेव्हा अर्थातच त्याचा
प्रतियोगी म्हणून दुसरा भाग त्या अहंभावातून
बाहेर पडून, म्हणजे अहंस्फूर्तिरहित-अचेतन
होऊन, त्या पहिल्या अंशाच्या दृष्टीने बाह्य
आणि अव्यक्त असा होऊन राहिला. परशुरामा!
या अपूर्ण अहंभावात्मक प्रथमांशाला 'सदाशिव'

असे नाव आहे नंतर हे अव्यक्त आणि सत् तत्त्व
आपणाहून भिन्न आहे असे पाहात असताही हा
सदाशिव 'हेच मी' असा एकतेचा अध्यास त्यावर
सतत करू लागला. त्यालाच पुढे इच्छा होऊन
विविध जगत् उत्पन्न करावेसे वाटले; तेव्हा ते
अव्यक्त तत्त्व म्हणजे जो याचा देह, त्यावर
'तो माझा देह नव्हे, तो मीच आहे' असे समजून
त्याने तसेच चित्तन दृढ केले. तेव्हा हा अहंभाव-
नेने अव्यक्त तत्त्वात समाविष्ट झालेला ईश्व-
रच ब्रह्मा, विष्णू व शंकर अशा तीन प्रकारचा
झाला. नंतर दृश्य आणि द्रव्य यांच्या मोड्या
राशीचा समुदाय अशी ब्रह्माडे भासमान करणारे
पुष्कळ ब्रह्मदेव झाले; त्या ब्रह्माडाची सत्स्थिती
ठेवणारे विष्णू पुष्कळ झाले. तसेच त्याच्या
संहारासाठी अनेक रुद्रही निर्माण झाले. अशा तऱ्हेने
हे जग आकारास आले. म्हणजेच परशुरामा! हे
जग केवळ आरशातील प्रतिविवाप्रमाणे भासत
आहे!

'वस्तुतः' काही उत्पन्न झालेच नाही. एक परम
चिती पूर्ण अहंभावाने सर्वदा स्थित असून, तीच
अनेक अपूर्ण अहंकारानी स्वरूपात विकसित
झाली आहे. परशुरामा! तू जसा सर्व वेदभर
अहंभावाने व्यापक असूनही पुनः नेत्रादि निर-
निराळ्या अशावर अहंकार धरून त्या त्या
क्रिया करतोस, त्याप्रमाणे एक परम सच्चि-
पूर्णहितारूपात्मक असताही ती ब्रह्मदेवापासून
एखाद्या शुष्क काष्ठापर्यंत सर्वांच्या ठिकाणी
अहंकाराने स्थित आहे हे सर्व भासमान होते
ही ती एक चितीच होय. सर्व वेदांवर अहंभाव
ठेवणाऱ्या तुला रूपरसादिकांचे ग्रहण करण्यास
स्वतः सामर्थ्य नसल्यामुळे ज्याप्रमाणे तू द्रव्याशी
तादात्म्य पावून त्याचे ग्रहण करितोस,
ससाच हा सदाशिव स्वतः सर्वभेदरहित असताही
ब्रह्मदेवापासून अगदी क्षुद्र जंतूपर्यंत सर्व जीव-
राशीशी आतून तादात्म्य पावून, जाणणारा
व करणारा होतो परशुरामा!'

निर्विकल्प शुद्ध स्वरूप सर्वांना आश्रय असूनही ते स्वतः काही जाणत नाही आणि करीतही नाही। त्याप्रमाणे परम सवित सर्व जगताला आश्रय असूनही जगद्रूप भेद जाणतही नाही आणि करीतही नाही।

‘हे सर्व जगत् दर्पणातील प्रतिविवाप्रमाणे तिजवरच तिच्याच इच्छेने भासमान होते त्यामुळे प्रतिविवपहाणे म्हणजे जसा आरसाच पहाणे, त्याप्रमाणे जगाचा भास हा तिचाच भास आहे देणे असणारा तू किंवा मी किंवा दुसरे सारे द्रव्ये केवळ दृडमात्र आहेत दृश्य सवधाच्या अभावी चिती शुद्धच आहे, दुसरे काय ? घटादी प्रति-विद्यानी युक्त असलेला आरसा घटाचा सवध न धरला तर जसा स्वयशुद्ध व केवलच असतो,— भेद काय तो प्रतिविवाचा, त्याप्रमाणे विकल्पाने उत्पन्न झालेल्या दृश्यभासाचे निरसन होताच उरगारी परम सवितू केवळ एकीएक अद्वयच आहे. तिच्या ठिकाणी दुखाचा लेशमान स्पर्श नसल्याने ती महाआनंदधन आहे ज्या अर्थी सर्वांना तिच्या प्राप्तीची इच्छा आहे, त्या अर्थीही सर्व आनंद हेच तिचे स्वरूप होय सुख हेच आत्म्याचे स्वरूप आहे, कारण सुखच सर्वांना हवेहवेसे आहे त्यासाठीच देहादिवाची आव-श्यमता विवहना लोभ उत्पन्न होतो ते कोणालाही मगसे होत नाही आणि विषयानंद हा त्याचाच रस म्हणून म्हणतात तो आनंद सुपुत्तीत, तसेच एखादे सगळं घनरे दूर झाल्यावर, असा दोन प्रसंगी सर्वांना अनुभवान येतो एखाद्या सुखे-त्पादक साधनापाचून म्हणजे वेगळं निर्निमित्त असा जा आनंद अनुभवान येतो, तोच स्वरूपानंद।’

‘रितु ह्य सर्वार्थे अभीष्ट असल्यामुळे चित् हा आनंद होय हे स्वात्मस्वरूपमूत महानुस मूळाना ओळखत नाही हे मुग व्यक्त होण्याला जे अनेक यादृष विषय भारण होतात, त्यावरून ते या महामुगाला वाहधगुग म्हणून समजतात।’

ज्याप्रमाणे वारणवनात आरसावर उमटलेली

प्रतिविवे, तो आरसा आहे असे कळून गेले नाही तोवर, ते निरनिराळे पदार्थच आहेत असे भासते, मग त्याचे प्रतिविवेत्व माहीत झाले म्हणजे पूर्ववत् ती भासमान होत असताही दर्पणाहून भिन्न भासत नाहीत, आणि आरसा शुद्धच असतो, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञान झालेल्या पुष्पाला जगत् भासमान होत असताही ते स्वस्वरूपभूतच असते, त्याहून निराळे नसते ज्याप्रमाणे मातीच्या ठिकाणी घट, किंवा सुवर्णाच्या ठिकाणी अलंकार किंवा पापाणाच्या ठिकाणी मूर्ती भासते, त्या-प्रमाणे चिदरूप आत्म्यावर हे जगत् भासते, मग ते निराळे कोठे आहे ? पण एवढ्यावरून परसु-रामा ! जगत् मुळीच नाही असा सिद्धान्त तू कळ नकोस जगत् नाही ही भावना अपूर्ण होय, व जगत् नाही असा भलताच सिद्धान्त सिद्धही होत नाही कारण सर्व जगाचा निरास केला तरी ते जग निरास करणाऱ्या आत्म्याच्या रूपाने पुन रहातच असल्यामुळे ‘जगत् मुळीच नाही’ अशासारखे साप देऊन जगाचा लय कसा होणार ? आदर्शातील नगर जसे वस्तुतः नाही, तरी आदर्शाच्या स्वरूपाने आहेच, त्याप्रमाणे जग हे जगद्रूपाने नसले तरी चिदात्मरूपाने आहे, हे उघड आहे याचैव नाव पूर्ण ज्ञान कारण येथे हे भासमान होणारे जगत् नाही अशी भावना धरून जो स्वरूपाचा सकोच व्हावयाचा, तो होत नाही आदर्शच ज्याप्रमाणे वाहध निमित्ताने नगररूपाला प्राप्त होतो, त्याप्रमाणे केवळ दृक् हीच आपल्या स्वरूपभूत माहात्म्याने दृश्यस्वरूपाला प्राप्त झाली आहे हेच सर्व शास्त्राचे सार आहे बध नाही आणि मोक्ष नाही, तसेच साधन नाही आणि साधनही नाही असलं, अद्वय, चिच्छक्ती त्रिपुराच एव सर्वथा भासत आहे तीच अविद्या आणि तीच विद्या बघही तीच व मोक्षही तीच आणि मोक्षाचे साधनही तीच परसुरामा ! एवढेच काय ते श्रेय, दुसरे नाही नाही हा विज्ञानाचा धम तुला जगदी मुळापासून सांगितला आहे हे एवढे उत्तम

रीतीने जाणून घेतल्यावर पुढ्याला मुन्हा केव्हाच शोक करण्याच प्रसंग येत नाही.

असा हा श्रद्धाभागीवसावद तत्त्वबोधात्मक असून सांप्रदायिकांना प्रिय आहे. 'त्रिपुरारहस्या'-तील ज्ञानक्षंडाचे तात्पर्य वरीलप्रमाणे आहे.

‘अवधूतगीते’तील

अद्वैतबोध

दत्तपंथीयांचे तत्त्वज्ञान ग्रामुल्याने अद्वैताचे प्रतिपादन करणारे आहे असे आपल्या ध्यानात आले असेलच. याच तत्त्वज्ञानाचे संपूर्ण दर्शन ऋषिगिणारी ‘अवधूतगीता’ या संदर्भात महत्त्वाची मानावी लागेल. या गीतेचा ओंता आहे श्रीकार्तिकेय स्वामी. हा पावंदीचा ज्येष्ठ पुत्र. श्रीगणेशाचा थोरला भाऊ. आणि दत्ता आहे प्रत्यक्ष भगवान श्रीवत्सामेय. यात ‘आत्मसंबिस्त्युपदेश’ असल्याचे प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटच्या निर्देशावरून स्पष्ट होते. सविस्तर म्हणजे पूर्ण ज्ञान. आत्मा व परमात्मा, जीव व शिव यांच्या ऐक्याचे पूर्ण ज्ञान म्हणजे अवधूतगीतेचा गाभाच होय. जीवापासून शिव, आत्म्यापासून परमात्मा केव्हाच वेगळा नसल्याची खात्री अनेक दृष्टान्त आणि पर्याय सुचवून अवधूत दत्तामेय येथे देत असताना दिसतात. ‘आत्मैव केवलं सर्वं भेदाभेदो न विद्यते।’ (१.३) सर्वव्यापक असा केवळ आत्माच असून कसल्याही प्रकारचा भेदाभेद असू शकत नाही. हेच वेदान्ताचे सारसर्वस्व असून ‘अहमात्मा निराकारः सर्वव्यापी स्वभावतः।’ (१.५) मीच आत्मा निराकार व सर्वव्यापी असल्याचे दत्तअवधूत सांगतात आणि परमात्माही प्रकाशमान व अवयवरहित असा आहे. तो स्वभावतःच निर्मळ व शुद्ध स्वरूपाचा आहे. तो अव्यय, अनन्त, शुद्ध ज्ञानस्वरूप आणि सुखदुःखातीत आहे. ‘आत्मानं सततं विद्धि सर्वत्रैकं निरंतरम्।’ (१.१२) एकच आत्मा सर्वत्र आहे

असे जाणावे. ‘न जातो न मृतोऽसि त्वं न ते देहः कदाचन। सर्वं ब्रह्मेति विख्यातं ब्रवीति बहुधा श्रुति।’ (१.१३) तो आत्मा जन्म पावत नाही, त्याला मृत्यू नाही, त्याला देह कोडून असणार? सर्व जगच ब्रह्मरूप, आत्मरूप असल्याचे श्रुतीही सांगतात. आत बाहेर जो चैतन्यस्वरूपाने नटतो तो शिवस्वरूपाचा असल्याने त्याच्या शोधासाठी पिशाचाप्रमाणे वणवण करीत हिडण्याची जरूरी नाही. ‘जन्ममृत्युर्न ते चित्तं बन्धनोक्षी शुभाशुभी। कथं रोदिसि रे वत्स नमरूपं न ते मे।’ (१.१७) बाळा, जन्म, मृत्यू, बंध, मोक्ष, शुभ, अशुभ हे चित्ताचे धर्म तुला लागू नाहीत. कारण मी स्वयंभू परमात्मा असून माझाच अंश तू आहेस. तूच निश्चयाने आत्मरूप आहेस. तू विकाररहित, रागरहित, कामरहित असल्याने संतप्त तरी कशासाठी होतोस?

‘साकारमनृतं विद्धि निराकार निरंतरम्’ (१.२१) साकार व सगुण जे आहे ते छोटे आहे असे समज. तू मात्र निराकार, शुद्ध, एकात्म, देहरहित, जन्मरहित, नाशरहित आहेस. ‘तत्त्वमस्यादि’ वाक्यानी खरे म्हणजे आपल्या आत्म्याचेच प्रतिपादन होत असते. ‘विशुद्धोऽसि समं तत्त्वं विदेहमजमव्ययम्। विभ्रमं कथमात्मार्थं विभ्रान्तोऽहं कथं पुनः॥ घटे भिन्ने घटाकाश मुलीनं भेदविपर्ययम्। शिवेन मनसा शुद्धो न भेदः प्रतिभाति मे॥’ (१.३०-३१) तू विशुद्ध आहेस, समत्वाने आहेस, विवेकी आहेस, अव्यय म्हणजे नाशरहित आहेस. घटाचा नाश झाल्यावर घटाकाश आपोआप आकाशात विलीन होते, त्याप्रमाणे शरीराची उपाधी मुट्यावर आत्मा परमात्मत्वाशी समरस होतो. घट नसेल तर घटाकाशही नसते. त्याप्रमाणे देहधारी जीवाचे जीवत्व मुक्त असून ते केवळ परमात्मस्वरूपच असते. आत्मतत्त्व सर्वत्र भरून राहिलेले असून ते नित्य व अचल आहे. व्याप्यव्यापक-भावाच्या विरहित आहे. त्याला शेतादी रंग वा

वर्ण नाही, शब्दादी गुण नाहीत. मनवाचेस तो अगोचर आहे. ब्रह्माप्रमाणेच अथवा परमात्म्या-प्रमाणेच जीव अथवा आत्मा हाही चैतन्यरूप व अनादी आहे. जीव व ब्रह्म यांचा अभेद आहे. येथे कोणी कोणाचे ध्यान करावयाचे? इंद्रियाच्या कर्मांशी आत्म्याचा कसा संबंध असणार? कारण आत्मा शुद्ध, मलरहित, जन्मरहित, नाशरहित आहे. 'सत्त्वं त्वं नहि सदेहः किं जानाम्यथवा पुनः । असत्त्वं स्वसंवेद्यमात्मानं भ्रमसे कथम् ।' (१.४२) तू तेच रूप आहेस असा निश्चय असताना स्वतःला वेगळा समजून त्याला जाणण्याचा प्रयत्न कशासाठी?

आत्मतत्त्वाला आदि, मध्य, अन्त या अवस्था नाहीत. त्याला वद्धता नाही, म्हणून मुक्तताही नाही. स्वभावाने ते तत्त्व मूळचेच अतिशय निर्मळ असे आहे. सर्वत्र ब्रह्मतत्त्व व्यापून असल्याने वर्णाश्रमस्थिती तरी कशी संभवणार? (१.४५) हा आत्मा नपुंसक नाही, पुरुष नाही की स्त्रीही नाही. तो बोध-स्वरूपाचा नाही की कल्पनास्वरूपही नाही. तो आनंदासहित असल्याने त्याला तू जाणतोस तरी कसे? पदंगयोगाने अथवा मनोनाशाने आत्मा शुद्ध होत नाही; कारण तो स्वभावतःच शुद्ध व निर्मळ आहे. (१.४८) 'न वदो नैव मुक्तोऽहं न चाहं ब्रह्मणः पृथक् । न कर्ता न च भोक्ताहं घ्याप्यध्यापकवर्जितः ।' (१.५०) मी म्हणजे आत्मा वांधलेला नाही की मुक्तही नाही. मी ब्रह्मापासून वेगळा नाही. करणारा, भोगणारा मी नाही. व्याप्य व व्यापक यांपासूनही मी वेगळा आहे. पाणी पाण्यात फेकल्यावर कधी वेगळे भासते काय? हा आत्मा गगनाप्रमाणे सर्वव्यापी आहे. तो ज्ञान व अज्ञान यांच्या पलीकडील बोधस्वरूपाचा आहे. दुसऱ्या ज्ञानाने, तर्काने, समाधीयोगाने, गुरुपदेशाने तो आकलन होतो असे नाही. तो आकाशाप्रमाणे स्वभावतःच सर्वव्यापक असा आहे; साकार आणि निराकार

यांच्या पलीकडचे, भूदाभेदाच्या पलीकडचे शिवतत्त्व सर्वव्यापी आहे. आत्मस्वरूपात दिवस-रात्र, उदयास्त, सुखदुःख; हे भाव नसतात. कर्म करणे अथवा त्या कर्मचे फळ भोगणे या गोष्टी आत्म्याला भाहित नाहीत. राग-दुःखादी देह-विकार त्याला नसतात.

हे आत्मतत्त्व सारासाररहित असे सूक्ष्म व कल्याणरूप आहे. मृदू वस्तूतील कोमलता, कठीण वस्तूतील काठिण्य, गुळातील गोडी, कडू वस्तूतील कडवटपणा, पाण्यातील थंडपणा असे अंगभूत गुण जसे वस्तूपासून वेगळे दिसत नाहीत, त्याप्रमाणे प्रकृतिरूप जगत् आत्मरूप पुरुषापासून वेगळे नसते. हा आत्मा नामरूपातीत आहे. सूक्ष्मापेक्षाही सूक्ष्म आहे. मन, बुद्धी व इंद्रिये यांच्या पलीकडचा आहे. अकलंक आहे. चैतन्ययुक्त, दोषरहित असे आत्मतत्त्व सर्वव्यापी आहे. तो चलनचलन करीत नाही; बारा त्याला चलित करू शकत नाही, की पाण्याने तो झाकला जात नाही. नेहमी तेजात राहाणारा आत्मा प्रकाशमय आहे. 'वाह्यभावं भवेद्विश्वमन्तः प्रकृतिरुच्यते । अन्तरादन्तरं ज्ञेयं नारिकेलफला-म्बुवत् ।' (२.१९) बाहेरच्या पदार्थमात्राला विश्व असे नाव असून आतील भावास प्रकृती असे म्हणतात. त्या अन्तर्भागातही जे अत्यंत सूक्ष्म आहे, त्याला आपण जाणले पाहिजे. नारळाच्या कठीण कवचाच्या आत ज्याप्रमाणे शुद्ध पाणी असते, तसे चैतन्यस्वरूपाचे आत्मतत्त्व जाणून घ्यावयास हवे. बाहेरच्या विश्वाचे ज्ञान हे धातिरूप असून सूक्ष्मरूपाचे ज्ञान हेच खरे ज्ञान होय. पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे आत्मा निर्मळ व स्वच्छ असतो. 'घटे भित्ते घटाकाश आकाशे लीयते तथा । देहाभावे तथा योगी स्वल्पे परमात्मनि' (२.२५) घटाचा नाश झाला की घटाकाशही संपते, महाकाशात ते लीन होते. त्याप्रमाणे देहाभाव संपल्यावर जीवन्मुक्त परमात्म्याच्या रूपात विलीन होतो.

हे आत्मतत्त्व शिवरूप म्हणजे कल्याणस्वरूप आहे. त्याला ना कोणता रंग, ना कोणता गुण. ते कोणापासून निर्माण झालेले नसल्याने त्याच्या ठिकाणी दोष वा अज्ञान नसते. ते निर्धूम म्हणजे धुरापासून वेगळे व प्रकाशरूप असते. त्याला दिवा प्रकाशित करणार तरी कसा ? तो निष्काम आहे, निःसंग आहे, निःसार आहे तो स्थूल नाही की कृश नाही. त्याला चलनचलन नाही. 'सत्यं वदामि खलु वै परमार्थतत्त्वं । ज्ञानामृतं समरसं गगनोपमोऽहम् ।' (३.६) हा परमात्मा ज्ञानरूपी अमृतासारखा एकरस आहे. तो यद्धमुक्तीच्या पलीकडचा आहे. सर्व कर्मापासून, दुःखापासून तो वेगळा असला तरी सर्व कर्मांचा नाश करणारा अग्नी आहे. तो पापरहित असला तरी पापाचा नाश करणारा आहे. धर्मरहित असला तरी अधर्माचा नाश करणारा आहे. बध्नरहित असला तरी बंधनाचा नाश करणारा आहे. तो मोहरहित अथवा मोहसहित नाही. तो शोकरूप अथवा शोकरहित नाही. तो लोभरहित अथवा लोभसहित नाही. त्याला ससारसततिलता नाही की सतोपसततिसुत नाही. त्याला अज्ञानाचे बध्न नाही. तो मुळातच आकाशाप्रमाणे ज्ञानरूप अमृतासारखा एकरस आहे. त्याला ससाराचे विकार नाहीत की संतापरूपी विकाराचा त्रास त्याला नाही. संताप देणारे दुःसाचे मार्ग त्याला माहीत नाहीत, की संतापाच्या योगाने निर्माण होणारे विकारी मन त्याला माहीत नसते. तो कधी भीतीने कापत नाही की संवत्स-विकल्पाच्या भानगडीत तो बधी नसतो.

निद्रा व जागृती यापासून तो वेगळा आहे. हित-अहित, सार-निःसार, चर-अचर याच्या पलीकडचा तो आहे. रागद्वेषादी दोषांपासून तो अलिप्त आहे. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती, तुरीय या अवस्था त्याला लागू पडत नाहीत. कारण तो श्रमस्वरूप शांत व परमार्थरूप आहे. त्याच्यात

लांब, लहान, सूक्ष्म, न्हस्व असा प्रकार नाही. गोलाकार, त्रिकोणाकार असे भाग नाहीत. त्याला ना आईबाप, ना स्त्रीपुत्र त्यामुळे तो निर्व्याकुल असा आहे. तो अतिशुद्ध, विचाररहित, निर्लेह, नाशरहित आहे तो शुद्ध असून सर्वत्र भरलेला आहे. तो कर्मरहित असूनही नाना प्रकारची कर्म करणारा, सगरहित असून विनोद करणारा, देहरहित असूनही आनंदी आहे. कुटिलता, कपट, डोंग आदि विकार त्याला नसतात. सध्याकाळ, सकाळ, माध्यान्ह अशा काळापासून तो अलिप्त आहे. तो बहिरा नाही की मुका नाही. त्याचा कोणी मालक नाही किंवा तो कोणाचा मालक नाही. जन्म-मरण, सुखदुःख हे विकार त्याला नाहीत. त्याला कसलीच देहाची लक्षणे नतात. (३. ३-४२)

या सर्वात्मक चेतनस्वरूप आत्म्याची पूजा होऊ शकत नाही. पानेकुले त्याला कधी बाह्या येतील ? त्याचे ध्यान मंत्रपूर्वक कसे करता येईल ? सर्वत्र समत्वाची दृष्टी ठेवणे हीच त्याची पूजा होय. कारण त्याला ना रूप, ना गुण, ना सकल्प, ना जन्म, ना मरण. तो रोगरहित असतो. ज्ञान व अज्ञान याच्या पलीकडचा तो आहे. बघ आणि मोक्ष हे त्याच्यापासून निर्माण होणारे असल्याने तो त्यात सापडत नाही. पर-अपर असे भाव त्याच्यात नसतात. तो उपासक नसतो की उपास्यही नसतो. तो कोणाच्याही आश्रयावर नसतो. ग्राह्य-ग्राहक असा प्रकार त्याच्यात नाही. कार्यकारणभाव त्याच्यात नसतो. तो कोणाचा भेद करीत नाही; तर त्याचा भेद कोणी करू शकत नाही. तो दरीर-रहित अथवा दरीरी नाही. मन, बुद्धी, इन्द्रिये यांचा विकार त्याला नसतो. त्यामुळे इन्द्रियाना जिकणे वा न जिकणे हा भावच त्याच्या ठिकाणी नसतो. जयपराजय हे भाव त्याला नसताना. तो मूर्ख नाही की पटित नाही. तर्ककुतर्क त्याच्या-जवळ नसतात. त्याला आई, बाप, कुळ, जात

मां पैकी काही नसते. जन्ममरणरूपी संसारा-
पासून तो अलिप्त असतो.

अकाराचा उच्चार हा ब्रह्माचा वाचक
आहे. एकरसपणाने हे ब्रह्मी तत्त्व सर्वत्र भरून
आहे ज्ञान-अज्ञान, देश-विदेश, काल-अकाल
असा प्रकार या ब्रह्मतत्त्वात नाही. निराकार,
निरवय, आत्मस्वरूपात लाव, आखूड, गोलाकार
कोणाकार असा प्रकार नाही या आत्मस्वरूपात
शून्य व अशून्य असाही घेद नाही. तो सर्वापासून
भिन्न अथवा अभिन्न असेही नाही तो जगापासून
वेगळा आहे अथवा नाही, आत आहे, बाहेर
आहे असेही नाही. तो कोणाचा शत्रू नाही
की मित्र नाही. त्याच्यात शिष्यभावना नाही.
रूप-अरूप, भेद-अभेद, उत्पत्ती-प्रलय याच्या
पलीकडचा तो आहे तो सगुणनिर्गुणापासून
वेगळा आहे. सर्वव्यापक असा आत्मा निश्चल
आहे. त्याला हातपाय नाहीत, पण तो सर्वत्र
व्यापून असतो त्याला काळ व्यापू शकत नाही
की तेज प्रकाशित करू शकत नाही. त्याला विधि-
निषेध नसतो. सुखदुःख नसते. सारसहित अथवा
साररहित कर्म त्याच्यात नसते. आत्मा हा अदि-
तीय, सर्वव्यापी व कल्याणकारी असा आहे.
त्याला कोणत्याही प्रकारचे आश्रम वा वर्ण
नमतात. ज्ञान-अज्ञान, विचार-अविचार असे
भावही त्याच्यात नसतात 'त्वमहं नहि हत
कदाचिदपि कुलजातिविचारमसत्यमिति । अहमेव
शिवः परमार्थ इति अभिवादनमत्र करोमि
कथम् ?' (६. २२) हा मी, हा तू अशा
तऱ्हेचा भेद येथे नमतो. कुळ, जात याच्याविषयी
सोदा विचार येथे नमतो तो अद्वैतरूपी असल्या-
वारणाने त्याला नमस्कार तरी कसा करावा ?
या श्रमस्वरूपात हा गुरू, हा शिष्य असा भाव
नमग्यामुळे नमस्कार कसा करता येईल ? अशा
रीतीने अवधूतगीतेच्या सर्व अध्यायातून ऐक्य-
भावाचे या अद्वैतयोषाचे सुरेख दर्शन दत्तमुखा-
तून उभे राहिले आहे.

‘श्रीगुरुगीते’तील गुरुतत्त्व

दत्तपंथीयात श्रीगुरूला व गुरुपरंपरेला
अतिशय महत्त्व असते. श्रीदत्तात्रेयांना ‘श्रीगुरु-
देवदत्त’ असेच म्हणतात. गुरुतत्त्वाचा आविष्कार
श्रीगुरुगीतेत उत्तम प्रकारचा झालेला असल्याने
दत्तपंथीयात या लहानशा प्रयास अतिशय
महत्त्व आहे. परमतत्त्वाचा साक्षात्कार श्रीगुरूच्या
रूपेशिवाय होत नसल्याने श्रीगुरूस परमेश्वरा-
पेक्षा महत्त्व आहे. परम गुरुघ्याचा दोघ केवळ
श्रीगुरूनेच होत असल्याची साक्ष अनेकांची
आहे. माता, पिता याच्यापेक्षाही श्रीगुरूला महत्त्व
अधिक आहे. ब्रह्माण्डपुराणात श्रीगुरूचे महत्त्व
सांगताना म्हटले आहे-

मनुष्यचर्मणा बद्धः साक्षात्परशिवः स्वयम् ।

सच्छिष्यान्प्रहार्थाय गूढं पर्यटति क्षितौ ।

अग्निनेत्रः शिवः साक्षादचतुर्बाहुरच्युतः ।

अचतुर्वेदनो ब्रह्मा श्रीगुरुः कथितः प्रिये ॥

माणसाच्या कातडीत बांधलेला मानवदेहधारी
गुरू हा साक्षात परमशिव होय. तो सच्छिष्यावर
अनुग्रह करण्यासाठीच पृथ्वीवर भ्रमण करीत
असतो. प्रिये, श्रीगुरू हा त्रिनेत्र नसलेला शिव,
चतुर्भुज नसलेला विष्णू व चतुर्मुख नसलेला
ब्रह्मा आहे. ‘गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः ।’
गुरू हा ब्रह्मा, विष्णू व महेश्वर असून तो साक्षात्
परब्रह्म आहे. त्या गुरूला नमस्कार असो.

श्रीगुरुगीतेचे स्वरूपही सवादात्मक आहे. रम्य
अशा कॅलासाच्या सिल्लरावर भक्तीचे साधन
करण्यात कुशल असलेल्या श्रीशंकराला मोठ्या
भक्तीने प्रणाम करून पार्वतीने प्रश्न विचारला,
‘देवदेवेश, परात्पर जगद्गुरो, सदाशिव,
महादेव, मला गुरुदीक्षा घ्यावी. स्वामी, देहधारी
असतानाही कोणत्या मार्गाने गेल्यावर ब्रह्ममय

होता गर्ईल ?' देवीच्या या प्रश्नाने भगवान् शिवशंकर प्रसन्न झाले. शंकरांनी तिला स्पष्टच सांगितले, 'गुरुं विना ब्रह्म नान्यत्—' श्रीगुरुशिवाय दुसरे ब्रह्म नाही. ज्ञातस्वरूप आत्म्याहून श्रीगुरु भिन्न नाही. गुरु शब्दाने आत्मज्ञानाच्या प्रकाशाचा उदय होतो. श्रीगुरुच्या चरणसेवेने सर्व पापांतून मुक्तता मिळते. देहधारी जीव ब्रह्मरूप होतो. श्रीगुरुचरणांवरील जल मस्तकी धारण केल्यास सर्व तीर्थांत स्नान केल्याचे श्रेय मिळते. ते ज्ञान-वर्धक, पापनाशक आहे. अज्ञानाचे मूळ नाहीसे वारणारे, जन्म व कर्म यांचे निवारण करणारे व ज्ञान व वैराग्य यांची प्राप्ती करून देणारे आहे. 'काशीक्षेत्रं तत्तिवासी, जान्हवी चरणोदकम् । गुरुविश्वेश्वरः साक्षात्, तारकं ब्रह्म निश्चितम् ।' (गुरुगीता. १६) श्रीगुरुचे निवासस्थान म्हणजे काशीक्षेत्र, त्यांचे चरणतीर्थ म्हणजे गंगा, श्रीगुरु म्हणजे प्रत्यक्ष श्रीकाशीविश्वेश्वर समजावेत. श्रीगुरु हे तारणारे निश्चित स्वरूपाचे परब्रह्मच होत. श्रीगुरु हीच गया. अक्षयवटही श्रीगुरुच. श्रीगुरु हेच एकमेव दैवत मानावे. कुलीन स्त्री ज्याप्रमाणे आपल्या पतीचे चिंतन करते, त्याप्रमाणे श्रीगुरुचे सतत चिंतनमन करावे.

'गुरु' या शब्दाचा अर्थ सांगताना श्रीगुरुगीता म्हणते, 'गुकारस्त्वन्धकारश्च, रुकारस्तेज उच्यते । अज्ञानघातकं ब्रह्म, गुरुरेव न संशयः ।' (२३) गु या अक्षराचा अर्थ अज्ञानाचा अंध-कार होय. व या अक्षराचा अर्थ ज्ञानप्रकाश असा असून अज्ञानाचा नाश करणारे सगुण ब्रह्म म्हणजेच गुरु होय यात मूळीच संशय नाही. गुकार हा पहिला वर्ण मायादी गुण प्रकट करणारा असून दुसरा व हा वर्ण ब्रह्मस्वरूप असून तो मायानिमित्त भ्रम दूर करणारा आहे (२४) अशा या श्रीगुरुला संतुष्ट करण्यासाठी आसन, गयन, यज्ञ, भूषण, वाहन इत्यादी अर्पण करावे. गरीर, इंद्रिये, प्राण इतकेच नव्हे तर 'आत्म-दारादिकं सर्वं'—पत्नीपासून सर्व प्रिय व्यक्ती धरिता... २६

गुरुकार्यासाठी आहेत असे मानावे. (२९) कारण हे श्रीगुरु संसारवृक्षावर आरूढ होऊन नरकार्ण-वात पतन पावलेल्याचा उद्धार करतात. श्रीगुरु-गीतेतही सांगितले आहे की 'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु-गुरुर्देवो महेश्वरः । गुरुरेव परब्रह्म, तस्मै श्रीगुरवे नमः ।' (३२) हा गुरु काय करतो ? तर 'अज्ञान-तिमिरांधस्य, ज्ञानांजनशलाकया । चक्षुर्नमीलितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥' (३४) अज्ञानतिमि-राने अंध झालेल्या या जीवाच्या नेत्रांत श्रीगुरु अंजनशलाकेने ज्ञानांजन घालून त्याचे दिव्य चक्षू उघडतो. त्याला आत्मस्वरूपाचा प्रकाश दाखवितो. म्हणून गुरु हाच पिता, गुरु हाच माता, गुरु हाच बंधू होय. त्याच्यामुळेच जगाला अस्तित्व असून त्याच्या प्रकाशाने जग प्रकाशते. त्याच्या आनंदी वृत्तीमुळे जग आनंदित होते. तो सूर्यरूप असल्यामुळे सर्वांना प्रकाश देतो. त्याच्या प्रीतीमुळे गुवादी सर्व प्रिय वाटतात. त्याच्याच-मुळे या विश्वाला सजीवता प्राप्त होते. अद्वैताचा साक्षात्कार त्याच्यामुळेच होतो. जगाचे मूळ-कारण म्हणजे श्रीगुरु. जगातील विविध रूपे ही गुरुस्वरूपच होत.

श्रीगुरु फार प्रेमळ असतो. शंकर रागावला तर गुरु पाठीराखा असतो. अशा या गुरुचे स्मरण सतत असावे. गुरु शब्दाची फोड करताना पुनः एकदा म्हणजे आहे, 'गुकारं च गुणातीतं, एकारं रूपवर्जितम्' (४६)— 'गु' अक्षराने गुणातीत व 'र' अक्षराने रूपातीत असे स्वरूप असून रूपगुणाच्या पलीकडे अमणाच्या निर्गुणनिराकार ब्रह्मपदाचा साक्षात्कार जो कान्ध देतो तोच श्रीगुरु होय. पुन गुरुगीतेतही म्हटले आहे, 'अग्निनेत्रः सर्वमाक्षि, अचतुर्बाहुश्चतुः । अचतुर्वदनो ब्रह्मा श्रीगुरुः कथितः प्रिये ।' (४७) अशा प्रकारे श्रीगुरुत तीन देवांचे ऐक्य असते. श्रीगुरुची भक्ती म्हणजे एक पूर्ण योग्य आहे. गुरुच्या स्वरूपाचे, मूर्तीचे चिंतन म्हणजे निवाचे ध्यान होय. गुरु व नदाधिय एकरुच होत. त्याच्या

चरणघुलीचा एक कणही संसारसागर तरुन नेण्यास समर्थ असतो. या गुरुची उपासना कशी करावी, त्याचे ध्यान कसे करावे, यासंबंधीचे मार्गदर्शनही गुरुगीतेत आहे आनंदस्वरूप गुप्तत्त्व गतिशील आहे, अचलही आहे. ते दूर आहे व जवळ पण आहे ते सर्वांच्या अतरी आहे, वाहेर आहे (६२) आत्मस्वरूप गुरु जन्मरहित आहे. त्याला वृद्धत्व नाही. आदिअंत नाही. तो सतत ज्ञानमय, आनंदमय असतो तो अणूहून लहान व मोठ्याहून मोठा असतो गुरुसारखा एक गुप्तच होय. या गुरुचे ज्ञान म्हणजेच ब्रह्मज्ञान.

हा श्रीगुरु आणखी कसा आहे ? 'अखण्ड-मण्डलाकारं, व्याप्तं येन चराचरम् । तत्पदं दशितं येन, तस्मै श्रीगुरुवे नमः ।' (६७) श्रीगुरुचे चराचर असे खडित न होणारे वर्तुळाकार मंडळ व्यापिले आहे. तो ब्रह्मपद दाखविणारा असल्याने त्याला नमस्कार असो. त्याचे चरणकमल सर्व वेदाच्या मुकुटमणीरूप महावाक्यानी सुधी-मित असून तो त्या वेदान्तरूप कमळाला विकसित करणारा सूर्यच आहे. त्याच्या स्मरणानेही ज्ञान होते. तो चैतन्यरूप आहे. शाश्वत, शांत, आकाशादिपेक्षा सूक्ष्म, निरंजन, नादातीत, विदू-तीत, कलातीत अशा या श्रीगुरुंना नमस्कार असो (७०). या श्रीगुरुने सर्व स्थावरजगम, सजीवनिर्जीव विश्व व्यापले आहे. हा आत्म-ज्ञानाच्या शक्तीवर आरुढ झालेला असून भोग व मोक्ष याचा दाता आहे. हा गुरु म्हणजे प्रखर ज्ञानाग्नीच होय. या गुप्तचे माहात्म्य केवढे ? तर 'न गुरोर्धनं तत्त्वं न गुरोर्धनं तपः । तत्त्वं ज्ञानात्परं नास्ति, तस्मै श्रीगुरुवे नमः ।' (७४) श्रीगुरुहून श्रेष्ठ असे दुसरे काही नाही. गुरुसेवे-वाचून दुसरे तप नाही. त्याच्या ज्ञानाखेरीज दुसरे तत्त्वज्ञान नाही. श्रीगुरु हाच खरा जगाचा स्वामी होय. हा गुरु प्रथमपासून आहे. हा सवचि उगमस्थान आहे. गुरुचरणाच्या तीर्थांमुळे सप्तसागरातील स्नानाचे पुण्य मिळते. गुरुशिवाय

कोणीच श्रेष्ठ नाही. या श्रीगुरुच्याच कृपा-प्रसादाने ब्रह्मा, विष्णू व महेश यांनी जगाची उत्पत्ती, स्थिती व सहार असे कार्य केले. गुरु-सेवेवाचून कोणीच मुक्त होत नाही. या गुरुच्या ध्यानामुळे आनंद मिळतो. हा गुरु आणखी कसा आहे ?

ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति ।

द्वधातीत गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ॥

एक नित्यं विमलमचलं सर्वघ्नीसाक्षिभूतं ।

भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुणं तं नमामि ॥ (८९)

हा श्रीगुरु ब्रह्मानंदरूपी आहे. परमसुखाचा दाता आहे. केवळ ज्ञानरूप आहे. सुखदुःखादी द्वंद्वरहित आहे. आकाशासारखा निर्लेप व विशाल आहे. 'तत्त्वमसि' सारख्या महावाक्यांचा अनुभव आणून देणारा आहे. एक, नित्य, विमल, निश्चल सर्वांच्या बुद्धीचा साक्षी, भावातीत, त्रिगुणरहित अशा या सद्गुरुला माझा नमस्कार असो. तो नित्य, शुद्ध, आभासरहित, निराकार, निरंजन, नित्य, बोधरूप, चिदानंदरूप, आहे (९०). या श्रीगुरुचे ध्यान कसे करावे तेही पुढल्या तीन श्लोकात सांगितले आहे.

श्रीगुरु हा आनंदस्वरूप असून प्रसन्नमुख, ज्ञानस्वरूप, आत्मबोधयुक्त, योगीश्वर, स्तुती करण्यास योग्य, संसाररूपी रोगावर औषध देणारा वैद्य आहे; अशा विविधरूपी श्रीगुरुला नमस्कार असो. या श्रीगुरुच्या आधारेनेच सारे जग चालते. श्रीगुरुशिवाय दुसरे काहीही नह-स्वाचे वा श्रेष्ठ नाही. हे गुप्तत्त्व कल्याणकारी असून त्याच्यामुळे जीवाच्या ठिकाणी आत्म-ज्ञानाचा उदय आपोआप होतो. श्रीगुरुचे ध्यान कसे करावे, त्याच्याची बोलावे कसे, यासंबंधीही मार्गदर्शन श्रीगुरुगीता करते. 'गुरु' हा खरे म्हणजे दोन अक्षरांचा मंत्रराजच आहे. गुरुसेवे-मुळेच संन्यासी सज्ञा मिळते. एका दिव्यापासून दुसरा लावावा, त्याप्रमाणे जो नित्य, निराकार, निर्गुण, निराभास परब्रह्माचा बोध देतो तोच

गुरु होय (१०९). ब्रह्मदेवापासून तृणवत् जीवापर्यंत सर्व स्यावरजंगम, चराचर व्यापणारा गुरु आहे. तो नित्य, पूर्ण, निराकार, निर्गुण आहे. पराहून पर, ध्यानाचे लक्ष्य, नित्य आनंददायक, हृदयाकाशात मध्यभागी स्थिर, शुद्ध स्फटिकाप्रमाणे निर्मळ असणाऱ्या श्रीगुरूचे सूक्ष्म ध्यान करावे. त्यातूनच ब्रह्माचा साक्षात्कार होईल. श्रीगुरूचे अखंड ध्यान चित्तपूर्वक केल्याने ब्रह्मपदाची प्राप्ती होईल.

श्रीगुरुत्वाने माहात्म्य शंकरांनी सांगितल्यावर पार्वती आणखी काही तात्त्विक प्रश्न विचारित आहे. 'महादेवा, पिंड म्हणजे काय ? पद कशास म्हणावे ? रूप म्हणजे काय ? रूपातीत कसे होता येते ?' त्यावर महादेवांनी उत्तर दिले, 'कुंडलिनी शक्तीला 'पिंड' म्हणतात. 'हंस' म्हणजे पद. 'विदूला' रूप व निरंजन निराकार परमात्म्याला रूपातीत म्हणतात (१२१). ज्याची कुंडलिनी शक्ती जागृत झाली आहे, ज्याचा प्राण स्थिर झाला आहे, जो निरंजन, निराकार, निर्विकल्प स्थितीत आहे तोच मुक्त होय (१२२). ही स्थिती श्रीगुरूच्या रूपाने प्राप्त होते. श्रीगुरूचे माहात्म्य सांगणारी अशी ही श्रीगुरुगीता मंत्रतुल्य असल्यामुळे सांप्रदायिकांत प्रिय आहे. भक्तिमुक्तिदायिनी अशी ही गुरुगीता गुरुत्ववाचा बोध स्पष्ट करणारी आहे. गुरुगीतेखेरीज इतर दुसरा ग्रंथ नाही असे शेवटी म्हटले आहे. श्रीगुरुगीतेच्या या महतीमुळे 'गुरुगीता' अनेक देशी भाषांतून अनुवादित झाली आहे. मराठी भाषेतही 'गुरुगीतेचे' चे अनुवाद बरेच आहेत. पूर्णानंद अवधूत, शिवरामस्वामी, रंगनाथस्वामी, आत्मानंद, ब्रह्मानंद, चिदानंद, सदानंद, समर्थ रामदास, झोळीराम, नागेशचिप्य, नृसिंह माणिकप्रभू, नित्यानंद सरस्वती, श्रीगोपालनाथ इत्यादी अनेक संतमहत्वांच्या गुरुगीताटीका प्रसिद्ध असून सांप्रदायिकांना तत्त्वबोध देण्यास समर्थ आहेत. रामचंद्र कृष्ण कामत यांनी मोठ्या

परिश्रमाने संपादित केलेली श्रीगुरुचरित्रांतर्गत 'श्रीगुरुगीता' साधकांच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाची आहे. दत्तपंथीयांचे गुरुतत्त्वदर्शन या गुरुगीतेमुळे होण्यासारखे आहे.

योगप्रक्रियेतील देहविज्ञान

दत्तपंथीयांत योगप्रक्रियेला फारच महत्त्व असल्याचे आपण पाहिले आहे. सहजार्जुनास श्रीदत्तात्रेयांनी योगाभ्यासाची शिकवण दिलेली आहे. आदिनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ, गोरखनाथ यांची परंपरा प्रामुख्याने योगमार्गावर उभी आहे. गोरखनाथांना बोध दत्तात्रेयांचा असल्याचे आपणांस माहीत आहे. या योगमार्गास तांत्रिकांचाही पाठिंबा मिळाल्याने हठयोग, राजयोग, तारकयोग, अमनस्क योग, सहजयोग इत्यादी प्रकार योगाचे प्रवर्तित झाले. पैकी हठयोग हा प्रामुख्याने मानवी शरीरावर आधारलेला आहे. योग हा प्रामुख्याने आचारावयाचा धर्म असल्याने त्याचा आणखी विचार आपण पुढल्याच प्रकरणात करू. येथे फक्त हा आचार ज्या देहाने साध्यावयाचा त्या देहाच्या वा शरीराच्या रचनेसंबंधी वा शरीरव्यापाराच्या नियंत्रणासंबंधी जे शास्त्र हा पंथ मानतो त्याचाच फक्त निर्देश करावयाचा आहे. पद्मासन घालून, प्राणायाम करून व त्रिवंध साधून सुषुम्नाद्वारा प्राणवायू ब्रह्मरंध्री नैऋत परमात्मरूपी रममाण होणे हे हठयोगाचे अंतिम ध्येय असल्याने व ते मानवी शरीराच्या साह्यानेच साध्यावयाचे असल्याने पंथीय शरीरविज्ञानाचा थोडक्यात परिचय करून घेणे अगत्याचे आहे.

षट्चक्रं : योगी लोकांनी मानवी शरीरात धूमध्याच्या वरच्या भागात सहा चक्रे धूमध्याच्या खालच्या भागात सहा चक्रे मान आहेत. त्रिकुट, श्रीहाट, गोल्हाट, अ

भ्रमरगुफा व ग्रहारघ्र ही सहा चक्रे वरच्या व्रहाडातील होत, आणि मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध व आज्ञा अथवा अग्नी ही महा चक्रे पिंडातील होत (१) मूलाधार हे सर्वांत खालचे चक्र असून ते लिंगाच्या मध्यभागी अधोमुख असते याचा वर्ण अतिरक्त असून हे चतुर्दलाचे मानले आहे त्याची देवता गणेश तानिकाच्या मताने डाकिनी शक्ती व सधोजात (ब्रह्मा) याचे वास्तव्य या चक्रात असते हे चक्र पृथ्वीतत्त्वाचे द्योतक आहे याची चार दले जन्म, मृत्यू, जरा, व्याधी दर्शवितात याच्या वीजकोशात एक त्रिकोण असून तो इच्छा, ज्ञान व क्रिया याचा दर्शक आहे याच्याच ठिकाणी सोडतीन वलयाची कुडलिनी निद्रित स्वरूपात असते (२) स्वाधिष्ठान चक्राचे स्थान लिंगमूलात असून त्यात चतुर्भुज नारायण व त्याची शक्ती डाकिनी याचे वास्तव्य असते हे चक्र जलतत्त्वाचे असून त्याला कामभूमी असेही नाव आहे याची सहा दले म्हणजे कामक्रोधादी सहा रिपू होत सामान्य जीवाचे मन येथे जीवात्म-स्वरूपात अधिष्ठित राहते; म्हणून याला स्वाधिष्ठान चक्र असे नाव आहे (३) मणिपूर हे दहा पाकळ्याचे चक्र नाभिस्थानात असून त्याचा वर्ण निळा आहे हे चक्र तेजस्तत्त्वाचे असून रत्न व त्याची शक्ती लाकिनी याचे स्थान त्यात आहे कोणी याची देवता विष्णूही मानतात (४) हृदयदेशात अनाहत नावाचे द्वादशदल चक्र असून ईशान, रत्न व त्याची शक्ती काकिनी याचे हे स्थान आहे हे चक्र वायुतत्त्वाचे असून या ठिकाणी अनाहत ध्वनी ऐकू येतो ईश्वरी लीलाभूमीचे हे स्थान असून येथे चित्त स्थिर झाल्यास ईश्वर आपल्या देहाची क्रिया कशी चालवितो याचे ज्ञान होते जीवात्म्याचे स्थान म्हणूनही याला ओळखतात (५) विशुद्ध चक्र वठप्रदेशात असून ह सोळा पाकळ्याचे आहे हे आकाशतत्त्वाचे असून सदाशिव व त्याची शक्ती

शक्तिनी याचे निवासस्थान आहे (६) भ्रूमध्याच्या ठिकाणी आज्ञा अथवा अग्निचक्र असून ते दोन पाकळ्याचे आहे शिव आणि त्याची शक्ती हाकिनी याचे वास्तव्य येथे असते. द्रष्टा व दृश्य, श्रोता व श्रोत्र याचा भेद पहिल्याच प्रथम येथे लक्षित होतो

योगप्रक्रियेत आणखी एक सातवे सहस्रार-चक्र अथवा सहस्रदलचक्र नावाचे शिरोदेशात सर्वांच्या घर मानले आहे सहस्र हा शब्द अनतवाचकही मानतात या कमलाच्या मध्य-विंदूतून सतत अमृताचा स्राव होत असतो या कमळाची काती अवर्णनीय असते सुवर्णवत्, कर्पूरवत् असे कोणी याचे वर्णन करतात येथेच परमात्म्याचे विश्रांतिस्थान आहे उन्मनीचे लावण्य, तूयेंचे सारण्य, आकाराचा प्रात, मोक्षाचा एकान्त, महाभूताचे तेज, योगद्रुमाचे फळ, आनंदाचे चैतन्य अशा स्वरूपाचे चैतन्यतत्त्व येथेच नादते सनाची जीवनकला, अमृताचा क्षरा, कामधेनूचा पान्हा अशा शब्दांनीही या स्थानाचे वर्णन केले जाते खालची सहा चक्रे वा कमळे सुप्त असल्याने यातील अमृत कालानिकुडात पडते त्यामुळे जीवाला देहाच्या ठिकाणी जरा मृत्यू भोगावे लागतात सहस्रारकमल हे प्रियस्थान असून ही पुरुषोत्तमाची अधिष्ठानभूमी आहे येथे जीव स्वस्वरूपी लीन होऊन सामरस्याचा अनुभव घेत असल्याने याला अद्वैतभूमी असेही नाव आहे

योगी पुरुषाच्या पट्चक्रभेदनाची प्रक्रिया भाहूर येथील देवीचे व दत्ताचे थोर उपासक श्रीविष्णुदास यांनी पुढील कवितेत स्वानुभव-पूर्वक वर्णन केली आहे

सहस्रकमलदलपत्रि विराजे निपट, निरजन, मुनी
अखंडित दृढ मुद्रा उन्मनी ॥ ध्रु० ॥
कनकरत्नमणिमय सिंहासन त्रिकोण माणिक पिठी
ऐं—ही—वली—बीजासपुटी

कोटी रवीची प्रभा प्रकाशे अमृतसरोवरतटी
सुशोभित कल्पद्रुम तल्लवटी
परमहंससिद्धयोगिजन तिष्ठति पुढें योगिनी
अखंडित दृढ मुद्रा उन्मनी ॥ १ ॥

मूलाधार-चक्राचा नायक नमिला गणपती अग्नी
प्राथिला स्वाधिष्ठानी विधी
मणिपुरचक्री चक्र धरी हरि सत्त्वगुणाचा निधी
सदागिष नांदे अनाहतपदी
गेली सुषुम्नानाडीअधारे ब्रह्मरंध्र लघुनी
अखंडित दृढ मुद्रा उन्मनी ॥ २ ॥

वदन मदन, तनु कोमल, घननिष्ठ मुगुट जटेचा शिरी
वैसला आज्ञाचक्रावरी
शांख, चक्र, तलवार, गदा, धनु, चमकतिआयुधे करी
वदिती ब्रह्मदेव, शिव, हरी
विष्णुदास म्हणे श्रीगुरुदत्ताग्र्य, तू त्रिभुवनघनी
अखंडित दृढ मुद्रा उन्मनी ॥ ३ ॥

सहा चक्रार्पकी मणिपूर, अनाहत व आज्ञा या
तीन चक्रांना अनुक्रमाने ब्रह्मग्रंथी, विष्णुग्रंथी व
रुद्रग्रंथी अशी नावे असून पुनपणा, चितपणा व
लोकपणा या नावांनी त्या ओळखल्या जातात. या
तीन एवणाचा म्हणजे इच्छाचा त्याग करण्याच्या
क्रियेस प्रथिनेद असे नाव आहे. या ग्रंथिभेदाने
कामादी वृत्तीचा नाश होतो. 'या पट्चक्रांचा
भेद करून साधकाने पुढे जायचे असते. तोवर
त्याला पूर्णत्वाची प्राप्ती होत नाही. तांत्रिक
परिभाषेप्रमाणे ज्ञानचक्षूचे उन्मीलन झाल्या-
शिवाय देहात्मभाव नष्ट होत नाही. या प्रज्ञा-
चक्षूंचे उन्मीलन करण्याची प्रक्रिया म्हणजे
पट्चक्रभेद होय. पट्चक्रातल्या प्रत्येक चक्रात
एक विदू असतो. तेच त्या चक्राचे केंद्र असते.
चक्राधिष्ठाता चतुर्वर त्याच विदूवर अधिष्ठित
असतो. प्रत्येक चक्राचे वर्तुळ वर्णमय असते. अं,
यं, रं, लं इत्यादी वर्णांना कुंडलिनीच्या साहाय्याने
विगलित करून नादांमध्ये परिणत करायचे असते.

तसे केल्याने साधकांना चक्रस्थ विदूची प्राप्ती
होते. हा विदू ज्ञानात्मक ज्योतिस्वरूप असतो.
त्यानंतर ब्रह्मनाडीच्या स्वभावसिद्ध ऊर्ध्वमुख
स्रोतातून त्याची ऊर्ध्वगती होत असते अशा
प्रकारे सहाही चक्रातील विदूची ऊर्ध्वगती होऊन
भ्रूमध्याच्या किंचित वर प्रज्ञाचक्षूचे उन्मीलन
होते. या अवस्थेत प्रत्येक साधकाला विशुद्ध
ज्ञानस्वरूप अशी ज्योती प्राप्त होते. त्यानंतर
त्याला समष्टीराज्यात प्रवेश मिळतो. मग तो
ब्रह्मांडाचा अभिमानी होऊन क्रमशः ऊर्ध्वगती
मिळवू लागतो या प्रक्रियेने त्याचा 'समष्टीतून
महासमष्टीत म्हणजेच ज्ञानराज्यातून महाज्ञान-
राज्यात प्रवेश होतो. ज्ञानाच्या या विकासाला
पूर्णज्ञान असे म्हणतात.'

नाडीविज्ञान :- योगाने देहाचे दोन भेद केले
आहेत. व्यष्टिदेहाला पिंड व समष्टिदेहाला
सत्पांड असे नाव आहे. ब्रह्मांडातील सर्व काही
पिंडात म्हणजे मानवी देहात असल्याने देहाचे
ज्ञान योगशास्त्रात महत्त्वाचे आहे. मनुष्याच्या
शरीरात साडेतीन कोटी नाड्या असल्याचे
सांगितले आहे. कोठे कोठे ७२००० नाड्यांचीही
निर्देश आहे. शक्तीचा स्रोत म्हणजेच नाडी.
'सत चैका हृदयस्य नाड्यः' प्रमाणे एकशे एक
नाड्या मुख्य म्हणून सांगितल्या आहेत.
यांतील चौदा नाड्या प्रमुरा असून इडा, पिंगला
व सुषुम्ना या तीन महत्त्वाच्या होत. यांतील एक
महत्त्वाची म्हणजे सुषुम्ना. मनुष्याच्या शरीरात
लिंग व शुदा यांच्या मध्यभागी असलेल्या
शिवणीच्या वरच्या वाजूस व बेंदीच्या खालच्या
वाजूस एक त्रिकोणाकृती कंद असून येथूनच
पाठीच्या कण्यास प्रारंभ होतो. पाठीचा हा कणा
'ळ' अक्षरातल्या आहूतीप्रमाणे तयार झालेल्या
हाडाच्या मणक्यापासून तयार झालेला असतो.
सुषुम्ना नाडी मेरुदंडाच्या पोकळीतून मूलाधार
चक्रात प्रवेश करते व तेथून क्रमाक्रमाने पर
स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत व विन्दुचक्रात

जाते. येथे तिला दोन फाटे फुटतात. एक पश्चिमे-
कडे व दुसरा पूर्वेकडे जातो. पश्चिमेकडील
फाटा मेरुदंडाच्या मणक्यांतून सहस्रारचक्रापर्यंत
म्हणजे ब्रह्मरंध्रापर्यंत जातो. दुसरा पूर्वेकडील
फाटा भुवयांच्या मध्यभागी असणाऱ्या दोन
पाकळ्यांच्या आज्ञाचक्रातून सहस्रार चक्रापर्यंत
जाऊन पोचतो. या सुषुम्ना नाडीच्या दोनही वाजूस
दोन नाड्या आहेत. डाव्या वाजूच्या नाडीस इडा
नाडी असून ती शुक्लवर्ण, चंद्ररूपिणी, शक्ति-
रूप व मूर्तिमान अमृत आहे. उजव्या वाजूची
पिंगला नाडी सूर्यरूपिणी व रक्तवर्ण आहे. इडेचे
वहिर्गमन डाव्या नाकपुडीतून होते, तर पिंगलेचा
अंतःप्रवेश उजव्या नाकपुडीतून होतो. इडेल्या
गंगा, पिंगलेला यमुना व सुषुम्नेला सरस्वती
अशी नावे आहेत. या आज्ञाचक्रात एकत्र येतात;
म्हणून त्या स्थानाला त्रिवेणी असे नाव आहे.
सुषुम्नेचे मूलाधारातले द्वार ब्रम्हद्वार असून ते
कुंडलिनीच्या वेढोळधाने बंद असते.

कुंडलिनी :—नाभीच्या खाली एक सर्पाकार
शक्ती वेढोळी घालून बसलेली असते, तिलाच
कुंडलिनी असे नाव आहे. तीन पूर्ण व एक अर्ध
अशी तिची साडेतीन वेढोळी असतात. कुंडलिनी
नावाप्रमाणेच कुंडलित अथवा वेढोळे घालून
राहाणारी असते. ही शक्ती सरळ व स्वाभाविक
रूपात प्रतिष्ठित झाल्यास शिवाशी अभिन्न
घनते. चिद्रूप आत्मा हा नित्य शक्तिसमन्वित
असतो. तो सर्वकाळ एकरस आणि निष्क्रिय
असतो. पण त्याची शक्ती कधी सक्रिय तर कधी
निष्क्रिय असते. या शक्तीचे चित् व अचित् असे
दोन भेद आहेत. चित्शक्ती ही चित्स्वरूप असते.
तो आत्म्याशी अभिन्न स्वरूपात राहाते. अचित्
शक्ती ही विशुद्ध जगताची उपादान कारण आहे.
या शक्तीला वैष्णव लोक शुद्धसत्त्व व तांत्रिक
लोक विद्रु किंवा महाभाया म्हणतात. अशुद्ध
अचित् शक्तीमुळे अंततः ग्रहांडे अर्थात् सर्व
मायिक जगत् प्रकाशित होते. हिलाच कुंडलिनी असे

म्हणतात. जोवर क्रियारूप चित्शक्तीची संमती
मिळत नाही, तोवर ही कुंडलिनी सुप्तवत् राहाते.
तिच्या ठिकाणी कोणत्याही स्वरूपाचा क्षोभ
उत्पन्न होत नाही. ही सृष्टीची पूर्णावस्था होय.
जेव्हा चित् शक्तीच्या आघाताने ही सुप्त महा-
भाया कुंडलिनी जागृत होते, तेव्हा तिच्या ठिकाणी
संकोच करून राहिलेली चिद्अणूंची राशीही
जागृत होऊन उठते.

या कुंडलिनी शक्तीस जागृत करण्याचे व
तिला ऊर्ध्वमुखी बनविण्याचे काम महत्त्वाचे
असते. 'मूलबंधपूर्वक आसन साधले म्हणजे गुद-
द्वारातून जाणारा 'अपान' वायू खालून
जाण्याचा बंद होऊन गुदस्थानाच्या ठिकाणी
असणाऱ्या 'मूलाधार' चक्राजवळून लिंगस्थाना-
समीप असणाऱ्या 'स्वाधिष्ठान' चक्राच्या द्वारे
जाऊन नाभिस्थानाखाली स्वस्थ झोप घेणाऱ्या
'कुंडलिनी' च्या अंगावर आपटतो. उडिडयान-
बंधाने खालचा वायू वर खेचण्यास तसेच कुंभक
करून प्राणवायू नाभीच्या खाली ढकलण्यास
आरंभ केला म्हणजे नाभिस्थानी असणाऱ्या
मणिपूरचक्राच्या खाली व धूम्रव्यापासून
नाभिस्थानापर्यंत गेलेल्या सुषुम्ना नाडीच्या
द्वाराशी निजलेली कुंडलिनी एकाएकी जागृत
होऊन आपले वेढोळे हळूहळू उकलावयास लागून
काही काळाने सरळ होते. त्या वेळी सुषुम्नेचे द्वार
भोकळे होऊन आजपर्यंत परस्परंशी उभा दावा
करणारे, पण आता सख्य झाल्यामुळे एक झालेले
प्राण व अपान हे दोघे वायू सुषुम्नेत गेल्यामुळे
व इडापिंगलांशी त्यांचा वियोग झाल्यामुळे
योग्यास मरणप्राय दुःख होते. 'कुंडलिनी' सर्पिण
जागी झाली म्हणजे ती हृदयकमलाखाली
असलेला वायू पिऊन अस्सी, शिरा व मांस यांचे
सत्त्व शोषते, नासिकेबाहेर जाणाऱ्या प्राणवायूला
अधोगामी करते, अधोगामी अपानाला ऊर्ध्वगामी
करते व पट्टचक्रांचा भेद करते.

अशा प्रकारे कुंडलिनी शक्ती जागृत करून

योगी पुरुषास आत्मसुखाचा लाभ घेता येतो. अनंत ब्रह्मांडाची रचना करून शिल्पक राहिलेली व जगास आधारभूत असलेली म्हणून शेष असेही नाव तिला आहे. मानसिक शक्ती, ज्ञान-पारमिता, दिव्य आदिशक्तीचे व्यक्त रूप, विद्व-ध्यापी विद्युत् शक्ती, चित्शक्ती, जीवात्म्याची प्राणस्वरूप आदिशक्ती, आध्यात्मिक शक्ती, शरीरांतर्गत सुप्त चेतना शक्ती अशा विविध नावांनी कुंडलिनी शक्तीचे वर्णन केले जाते. श्रीज्ञानेश्वरांनी सहाव्या अध्यायात हिचे मोठे काव्यमय वर्णन करताना म्हटले आहे;

नागाचें पिलें ।

कुंभुमें नाहलें ।

वळणें घेऊन आलें ।

सेजे जैसैं ॥

तैसी ते कुंडलिनी ।

मोटकी ओट वळणी ।

अघोमुख सपिणी ।

निंदेली असे ॥

ते कुंडलिनी जगदंबा ।

जे चैतन्यचक्रवर्तीची शोभा ।

जिया विद्वद्वीजाचिया कोंभा ।

साउली केली ॥

जे शून्यलिंगाची पिंडी ।

जे परमात्म्या शिवाची करंडी ।

जे प्रणवाची उघडी ।

जन्मभूमी ॥

‘गुह्यतंत्रयोग’ कर्ते श्री. शं. खानवेलकरांच्या मताने कुंडलिनी ही एक शरीरान्तर्गत शक्ती असून तिच्या स्थानाविषयी मात्र अनेक तर्क आहेत. मानवी शरीरात जी स्वतंत्र अशी सहकारी तंतुसंस्था आहे, तिच्यात पाठीच्या कण्यामध्ये ज्ञानतंतूच्या दोन रज्जूचे वास्तव्य आहे. या रज्जूंनाच इडा व पिंगला अशी नावे

आहेत. इडा-पिंगलाच्या मधल्या पोकळीस सुषुम्ना म्हणतात. सुषुम्नेतून ज्ञानतंतू (Sensory nerves) वर जात असतात आणि शरीराला चालना देणारे कर्मांतंतू (Motor nerves) तिच्यातून खाली येतात. इडा-पिंगलातील तंतूंचे सहकार्य या दोनही प्रकारच्या तंतूशी असतो. इडा-पिंगलाच्या मागात पाठीच्या कण्याच्या खालच्या टोकापासून टाळूपर्यंत ठिकठिकाणी या मज्जातंतूंची जाळी असतात. ही जाळी म्हणजेच योगशास्त्रातील चक्रे किंवा कमळे होत. ही चक्रे कोणी सहा, कोणी नऊ, तर कोणी वीस ते धार्मिकपर्यंत सुद्धा मानतात. या चक्रांच्या स्थानाविषयी व नावाविषयी सुद्धा बरेच मतभेद आहेत. थिऑसॉफिस्टांच्या मते ही चक्रे स्थूल शरीराची नसून ती चक्रे म्हणजे प्राणमय कोशा-तल्या ईश्वर या द्रव्यातले भोवरे होत. त्या कोशा-तून प्राण, अपान वगैरे प्राणप्रवाह वाहत असतात. हे भोवरे चक्रावर किंवा उत्कृष्ट कमलासारखे असतात. अशी त्यांची कल्पना आहे. या कमलांना अनेक पाकळ्या असून त्या पाकळ्यांची बीजे, तत्त्व, देवता, रंग, स्थल, मातृका इत्यादी गोष्टी ठरलेल्या आहेत.

कुंडलिनी शक्ती ही भुजंगाप्रमाणे असून ती साडेतीन वेटीळी घालून मूलाधारचक्रात स्वस्थ निद्रा घेत असते. या साडेतीन वेटीळ्यांचा संवघ कोणी षष्काराच्या साडेतीन मात्रांशी लावतात, तर कोणी तिचे साडेतीन घेडे तुर्यशी संवधित अशा अवस्थात्रयाचे द्योतक मानतात. कुंडलिनी ही जप, तप, ध्यान, कीर्तन, भक्ती, ज्ञान, कर्म, मुद्रा, वंघ, शक्तिचालन, प्राणायाम, शक्तिपात, परा-काष्ठेचे दुःख, दीर्घाभ्यास इ. प्रकारांनी जागृत होते. ही जागृत कुंडलिनी स्वाधिष्ठान, मणिपूर इ. चक्रांतून वर जात टाळूतील सहस्रारचक्रात शिरते, तेव्हा साधकाला कैवल्य प्राप्त होते. कुंडलिनी शक्ती जागृत झाल्यानंतर होणाऱ्या सुखाचे व प्राप्त होणाऱ्या सिद्धीचे मोठे बहार-

दार वर्णन ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायात ज्ञानेश्वरांनी केले आहे. कुंडलिनिजागृतीचे रहस्य समजावून सांगताना पं. गोपीनाथ कविराज यांनी स्पष्ट केले आहे की—

कुंडलिनी ही जीवदेहात श्वासक्रियेच्या रूपाने प्रवाहित राहून जीवधारणाला साहाय्यक होते. जीवाचे मन व प्राण यांच्याशी कुंडलिनीचा निकटचा संबंध आहे. जीवदेहात प्राण आणि मन याचा संबंध अतिमधुर असा आहे. मन जेथे जाते तेथे प्राण स्वतः उपस्थित होण्याचा प्रयत्न करतो. प्राण जेथे क्रिया करतो, तेथे मन गेल्या-वाचून राहत नाही. या मनप्राणांचे ऐक्य करणे म्हणजेच कुंडलिनी जागृत करणे होय. मनाला भगवताची इच्छाशक्ती व प्राणाला भगवताची क्रियाशक्ती म्हटले आहे. मन अथवा इच्छाशक्ती ही संस्कारवशात् ब्रह्मेला प्राप्त होऊन आपल्या वरोवर प्राणशक्तीलाही ब्रह्म करून पदचक्रांमध्ये फिरविते. त्यामुळे सरळ व स्वच्छ असलेल्या ज्ञानावरही आवरण पडून ते सुप्तावस्थेत परिणत होते. मनाला सरळ करण्याने प्राणही सरळ होतो व ते प्राण सहित मन सुषुम्नामार्गाने प्रविष्ट होते; म्हणून मन म्हणजेच मूलाधारातील सुप्त व ब्रह्म अशी कुंडलिनी शक्ती होय. मनोरूप कुंडलिनीला सरळ करून तिला चिच्छक्तीत परिणत करणे याचा अर्थ कुंडलिनी जागृत करणे असा होतो. त्यासाठी सर्वप्रथम मनाला बाह्य विषयापासून खेचून घेऊन मूलाधार प्रदेशात जखडून ठेवण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. या मनोयोगाच्या साधनेमुळे पुढे हळुहळू मेरुदंडाच्या निम्नप्रदेशात एक प्रकारे स्पंदन प्रत्येकाला येऊ लागते. त्यातून पुढे शक्तीची क्रिया स्पष्टपणे जाणवू लागते. त्या वेळी साधकाला असे वाटू लागते की, एक विद्युत्प्रवाह मूलाधारातून सहस्राराकडे चाललेला आहे आणि त्याच्या वरोवरच मनही ऊर्ध्वगतीने जात आहे. या अनुभवांनंतर काही काळ साधकाला नाद ऐकू येऊ लागतो.

मन त्या नादाच्या सोतात वाहत वाहत अलक्ष्याच्या ठिकाणी लीन होऊ लागते. त्याचा परिणाम म्हणून पुढे महाज्ञानाचा आविर्भाव होतो. हा आविर्भाव प्रथम स्थायी नसून चंचल असतो; पण अविच्छिन्न दीर्घकालीन साधना केल्यास मनावरचे संस्कार व मळ दूर होऊन तो महाज्ञानाचा आविर्भाव स्थिर होतो. त्याच्या बरोबर मनाच्या सर्व बाह्य प्रवृत्तीही थांत होतात.

विवेकानंदानी 'राजयोगा'वर भाष्य करताना प्राणशक्ती या प्रकरणात कुंडलिनीचे व तिच्या जागृतीचे वर्णन केले आहे. मनुष्याच्या पाठीच्या कण्यात असलेल्या दोन रज्जूस पिंगला व इडा अशी नावे असून या दोन रज्जूतील पोकळी सुषुम्ना नावाची असते. या पोकळीच्या खालच्या टोकास ज्ञानतंतूचे चक्र आहे. हे चक्र त्रिकोणा-कृती असून त्यात कुंडलिनी नावाच्या प्राणशक्तीचे वास्तव्य असल्याचे योगी सांगतात. ही कुंडलिनी जागृत झाली की ती सुषुम्नेतून वर जाऊ लागते. सुषुम्नेचा मार्ग कुंडलिनी आक्रमण करू लागली की मनावरील एकएक पडदा दूर होण्यास सुरुवात होते आणि योग्यास दिव्यदृष्टी आणि अमानुष सामर्थ्य यांची प्राप्ती होऊ लागते.

कुंडलिनी मेदूपर्यंत पोचली म्हणजे मन आणि देह यांजपासून योगी विभक्त होऊन त्याचा आत्मा मुक्त होतो. पदचक्रे व त्यांतून कुंडलिनीचा प्रवास यांचे वर्णन करताना विवेकानंदानी म्हटले आहे, 'मनुष्याच्या पाठीच्या कण्याची रचना एका विशिष्ट पद्धतीने झाली आहे. इंग्रजी आठ्याचा आकडा आठवा (८) लिहिला असता जसा दिसतो, तशा आकृतीचे हाडाचे कित्येक मणके एकावर एक रचलेले आहेत. यापैकी डाव्या भागातून गेलेल्या ज्ञानरज्जूस इडा व उजव्या भागातील ज्ञानरज्जूस पिंगला अशी नावे आहेत. या दोहोंच्या मधील पोकळीला सुषुम्ना असे नाव

आहे. या कण्याच्या तळाच्या मणक्याला इंग्रजीत लंबर मणका (Lumbar Vertebra) असे नाव आहे. या लंबर मणक्याच्या खाली एक मणका असून त्यातील शेवटच्यास सेक्रम असे नाव आहे. हा मणका साधारण त्रिकोणाकृती आहे. ज्ञान-रज्जूचा एक सूक्ष्म तंतू या मणक्यापर्यंत आला आहे. या सेक्रम मणक्याच्या आत एक Sacral Plexus नावाचे ज्ञानतंतूचे चक्र असून ते त्रिकोणाकृती आहे. ही गोष्ट आधुनिक शरीरवेत्त्यांस माहीत आहेच. या चक्राप्रमाणेच Lumbar Plexus, Solar Plexus, Semilunar Plexus वगैरे ज्ञान-तंतूची चक्रे आहेत. ही गोष्टही त्यांस विदित आहे. यासच आमच्या योग्यांनी सूर्यकमल, चंद्र-कमल अशी नावे दिली आहेत, असे म्हटले असता धावगे होणार नाही.

‘योग्या’च्या मताप्रमाणे अगदी पहिले मूला-धारचक्र हे आहे आणि खेवटचे चक्र मॅदूत असून त्याला त्यानी सहस्रदलचक्र असे नाव दिले आहे. आपल्या शरीरातील ज्ञानतंतूत दोन प्रकार आहेत, ही गोष्ट शास्त्रज्ञांस ठाऊकच आहे. यापैकी एकास Afferent किंवा Sensory असे नाव आहे. यांचे काम शरीरावर होणाऱ्या स्पर्शांचे ज्ञान मॅदूत पोहोचवावयाचे आहे. यास आपण स्पर्श-वाहक ज्ञानतंतू म्हणू. दुसऱ्या प्रकारास Efferent किंवा Motor असे नाव आहे. मॅदूचा हुकूम अवयवांस पोहोचविण्याची कामगिरी याचकडे आहे. यास आपण आज्ञावाहक असे नाव देऊ या. दोन क्रिया आणि त्या करणारे ज्ञानतंतू भिन्न असले तरी त्या दोहोंचेही पर्यवसान मॅदूत होते. मांसिबाय आणखीही कित्येक गोष्टी लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत; त्या लक्षात असल्या म्हणजे पुढील विवेचन समजण्यास बरे पडेल. कण्यातील ज्ञानरज्जूचा मॅदूत जेथे खेवट होतो, तो भाग पोकळ असून मॅदूखी त्याचा प्रत्यक्ष संबंध नसतो. त्या भागाच्या भोवती एक प्रकारच्या पातळ पदार्थाचे आवरण असून त्या

भोवता . २७

पदार्थात तो पोकळ भाग तरंगत असतो. डोक्यावर काही आघात झाला तर त्याचा जोर त्या पदार्थात फिरून जाऊन पोकळ भागास धक्का लागत नाही नव्या शरीरशास्त्राचे हे निरीक्षण विशेषतः लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. यामुळे योगशास्त्राचे सिद्धान्त नव्या पद्धतीने समजण्यास आपणांस सुलभ होते. त्याचप्रमाणे बरे जी ज्ञान-चक्रे सांगितली, त्यांपैकी तीन आपण विशेष लक्षात ठेवली पाहिजेत. पहिले मूलाधार, दुसरे सहस्रदल आणि तिसरे मणिपूर. शरीरशास्त्रातील या माहितीशिवाय पदार्थविज्ञानातील एक दोन गोष्टीही लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत. बीज आणि तिची शक्ती यांबद्दल वऱ्याच गोष्टी आपल्या कर्णपयावरून गेल्या आहेत; पण बीज हा वास्तविक पदार्थ काय आहे, याची शास्त्र-ज्ञांसही निश्चित माहिती आज मिळालेली नाही. अत्यंत ज्ञापदार्थाच्या गतीचा तो एक स्पर्श, तरंग अथवा गती आहे, इतकेच सध्या आपणांस ठाऊक आहे.

श्वासोच्छ्वासाचे नियंत्रण, प्राणायाम इत्यादी-विषयी माहिती देऊन विवेकानंदानी म्हटले आहे, ‘श्वासोच्छ्वासांच्या नियमनाचे वेदातील पर-माणूस समांतर गती प्राप्त होऊन मॅदूतील त्यांच्या गोलकांवर आपणांस ताबा मिळविता येतो व श्वासोच्छ्वास-गोलकांच्या (Respirating centre) साहाय्याने इतर गोलक आपणांस ताब्यात आणणे सुलभ होते. या सर्व गोलकांचे प्राणायामाने नियमन झाले म्हणजे मूलाधार चक्रातील (Sacral plexus) निद्रित असलेली कुंडलिनी नावाची शक्ती जागृत होऊ लागते. योगप्रक्रिया, योगाचे प्रकार, योगातर्गत देहविज्ञान, पट्चक्रभेद, प्राणायाम, पंचप्राण, ज्ञानतंतू व त्याचे कार्य, कुंडलिनीशक्ती, तिची जागृती, तिच्या जागृतीचे परिणाम असे अनेक महत्त्वाचे विषय या योगप्रणीत देहविज्ञानात लक्षणीय आहेत. या विषयांवर अनेक वाचनीय पुस्तकेही उपलब्ध

आहेत श्री म वैद्य याची 'पट्चक्रदर्शन व नेदन' व 'साधुसताचा देवयान पथ्या' पुस्तकातून या विषयाचे साधार विवेचन आले आहे स्वामी विष्णुतीर्थ याच्या 'डिव्हाईन पॉवर' या पुस्तकाचा सर्वाधिक भावानुवाद विनायकराव चरमळकर यांनी 'देवात्मशक्ती' या नावाने केलेला आहे त्यातही यासंबंधी मार्मिक विवेचन आलेले आहे

योगसंप्रदाय, योगप्रक्रिया, योगप्रकार इत्यादीचे विवेचन 'पातजलयोगदर्शन' 'घेरंड-संहिता', 'हठयोगप्रदीपिका' अशा सांप्रदायिक ग्रंथातून आले आहे सर जॉन वुडझॉफ याचे 'सर्पट पॉवर', लीडपीटर याचे 'कुडलिनी' डॉ बेहन्न याचे 'योग', अरविदाचे 'सिन्धिसिस ऑफ योग' अशा काही पुस्तकांचा उपयोग योगासंबंधी सर्वांगीण माहिती देण्यास होण्यासारखा आहे

डॉ वि म भट याच्या 'योगसिद्धी आणि ईश्वरसाक्षात्कार' या एका अप्रतीम ग्रंथाचा निर्देश याच सदर्भात करावयास हवा वि म भट यांनी शरीरशास्त्र, वैद्यक, मानसशास्त्र इत्यादींच्या दृष्टिकोणातून व काही अनुभवसिद्ध निवेदनांवरून या ग्रंथाची रचना केली आहे योगशास्त्राचा परिचय, सिद्धीचे अनुभूत शास्त्रीय प्रयोग, निद्धी आणि साक्षात्काराची साधने, पिंडी ते ब्रह्मादी, देहात्मज्ञान, मानसशास्त्र, आत्मज्ञान व आत्मनाशास्त्र, लिंगदेह, मरणोत्तर अस्तित्व, ज्ञाननिद्धी, शक्तियोग व ईश्वरसाक्षात्कार, स्वप्न-गमाधी अशा अनेक विषयांचे मोठ्या अधिवार-पार्षांनी या ग्रंथात विवेचन आले असल्याने जिज्ञासूना त्याचा उपयोग होण्यासारखा आहे

अशीच वामनरावजी गुळवणी यांनी व त्यांच्या प्रेरणेने त्यांच्या निवडवर्तीयांनी जे पारम्य प्रसिद्ध केले आहे त्यातही या विषयाची मागोपाग पर्वा आलेली आहे

कुडलिनीच्या जागृतीमुळे प्राप्त झालेल्या दैवी शक्तीचे सत्क्रमण करता येते, शक्तिसत्क्रमण करून इतरांची कुडलिनी जागृत करता येते, स्पर्श, शब्दोच्चार, दृष्टिकटाक्ष, सकल्प या चार मार्गांनी साधक मुमुक्षूची कुडलिनी जागृत करता येते, असा विचार गुळवणी महाराजांच्या दत्त-पथीय परंपरेत प्रसृत आहे शिष्यांवर शक्तिसत्क्रमण झाले की शरीर पडणे, कप, अत्यानंद, घाम सुटणे, शिरसिरी येणे अशी काही लक्षणे शक्तिसंचाराचीही सांगितली जातात शक्ति-पाताच्या या दीक्षापद्धतीचे महत्त्व या संप्रदायात फार मोठे आहे 'योगभक्तिदर्शन' व 'योगसंप्रदायवर्शन' या दोन महत्त्वाच्या प्रकाशनात दत्तपथीय गुळवणी संप्रदायाचे शक्तिपातरहस्य यथार्थ रूपाने प्रकट झाले आहे स्वतः गुळवणी महाराजांनीच श्रीवासुदेवानंद सरस्वतीकृत 'योगरहस्या' चे स्पष्टीकरण विस्ताराने केलेले आहे कुडलिनीयोग, गुरुतत्त्व, दीक्षेचे प्रकार इत्यादींचे खुलासेवार निवेदन स्वानुभवाने त्यांनी केले आहे गुरुदत्तशक्तीचा प्रत्यय, जागृत क्रियाशील दैवी शक्ती, शक्तिपाताचे लक्षण, दीक्षेचे फळ, दीक्षाग्रहणाचा विधी, दीक्षाद्वारा कुडलिनी शक्तीची मंत्रसृष्टी, स्वतःसिद्ध प्रणव, दिव्यरूपदर्शन, दिव्यदर्शनाचे प्रकार, दिव्य-शब्द-नादोत्पत्ती, दिव्य नादाचे प्रकार, नादश्रवणाचे फळ, दिव्य स्पर्शज्ञान, ब्रह्मज्योतीचे दर्शन, शक्तिपाताचे प्रकार व फळ, योगविघ्नाचा प्रतिकार, योगसिद्धीचा उपाय इत्यादी अनेक महत्त्वाच्या व रहस्यमय प्रश्नांवर गुळवणी महाराजांनी प्रकाश टाकला आहे या कुडलिनी-जागृतीची व शक्तिपातरहस्याची परंपरा प्राचीन असली तरी श्रीस्वामी गंगाधरतीर्थ देवजी-श्रीस्वामी नारायणतीर्थ देवजी-श्रीस्वामी गवर पुरुषोत्तम तीर्थजी-श्रीस्वामी लोचनापतीर्थ-श्रीगुळवणी महाराज अशी ही आधुनिक माळा-तील परंपरा आहे याच परंपरेत योगानंद

विज्ञानी, स्वामी विष्णुतीर्थ, सत उपाध्याय, माता रमाबाई, स्वामी शिवोत्तमतोर्थ इत्यादी सत्पुरुष झाले आहेत या परंपरेने योगमार्गातील शक्ति-पाताचे माहात्म्य वाढविले आहे

दोन तात्त्विक ग्रंथ

दत्तपंथीयांच्या प्रमुख ग्रंथावरून आतापर्यंत आपण सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचा शोध घेतला सांप्रदायिक दत्तभक्तानी जे अकाट स्तोनादी स्फुट वाङ्मय निर्माण केले आहे त्यातही तत्त्व-विचाराचे सुंदर दर्शन होण्यासारखे आहे तत्त्व-बोध आणि त्यानुसार अनुभूती याचा आढावा या स्फुट अभंग, पदादी सामग्रीतून घेता येण्या-सारखा आहे याच उद्देशाने ग्रंथाच्या शवटी अशी सामग्री निवडक पण विपुल स्वरूपात मुद्दाम दिलेली आहे दत्ततत्त्वज्ञानाचा विस्तारकसकसा झाला हे आपण मागे पाहिलेच आहे सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचा विचार करणाऱ्या एकदोन ग्रंथाचा उल्लेख घेणे करणे उचित होईल श्रीमाणिकप्रभु-ग्रंथावलीत श्रीमार्तंड माणिकप्रभुकृत 'श्रीज्ञान-मार्तंड' (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध) या नावाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे 'हा ग्रंथ ज्ञानी होऊन आत्मतत्त्व आळखणाऱ्यानी लिहिला आहे' असे या तात्त्विक ग्रंथासवधी म्हटले आहे अनुबध्-चतुष्टय साधन संपत्ती, सहजमुक्ताचे लक्षण, आत्मशब्दाची मीमांसा महापापमार्ग, आत्मस्वरूप, पंचीकरण प्रशंसा, मुक्तीचे स्वरूप, एकजीववाद, दृष्टिसृष्टिवाद, तत्त्वविवेक, वेदान्तविचार, जागृतिविवेचन, स्वप्नविचार, सुषुप्तिविचार, ब्रह्मज्ञान, सत्यस्वरूपवर्णन, चित्स्वरूप, मृत्युवर्णन, आनंदस्वरूपवर्णन इत्यादी विविध विषयांच्या नामावलीवरूनही या ग्रंथाचे तात्त्विक स्वरूप समजून येईल व सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचे दर्शन सुलभ होईल

असाच आणखी एक सांप्रदायिक ग्रंथ म्हणजे

आळदीच्या श्रीनृसिंहसरस्वतीचा 'श्रीस्वात्म-सौख्य' या नावाचा होय 'जीव अर्थात् त्याचे शरीर पिंड आणि त्या जीवात्म्यापलोकडे जो सदाशिव 'परमात्मा' त्याचे ब्रह्मांड म्हणून आत्मा, परमात्मा आणि पिंडब्रह्मांड रूप शरीर याच्याविषयी जे शास्त्र ते 'स्वात्मसौख्य' अशी फोड करण्यात आली आहे हा ग्रंथ महाराजाचे कोणी एक शिष्य नारायण स्वामी होते, त्यांना सांगितला असून याची निर्मिती विदर्भातील लाडाचे कारजे येथील आहे ५१६ ओव्याच्या या ग्रंथात आध्यात्मिक उन्नतीचे कर्म उपासना, आणि ज्ञान हे तीन मार्ग सांगितले आहेत 'दत्तानेय गुरुप्रसाद । उपदेश धरद लाघला ॥' (ज्ञानकांड २१५) आणि 'त्या प्रसादाचा महिमा । सकल व्युत्पत्ति आली आम्हा । अनंत शास्त्र मनोरमा । ध्यानासी आला ॥' (ज्ञानकांड २१६) यासारख्या सदाशिववरून श्रीदत्तानेयाच्या उपदेशावरूनच या ग्रंथाची रचना झालेली असल्याने 'ज्ञान अध्याधित होईजे । सिद्ध पुरुषासारखे ॥' अशी प्रचीतीही साधकास येण्यासारखी आहे विदर्भातील छोणार क्षेत्रातील श्रीसच्चिदाश्रम स्वामींना आळदीच्या श्रीनृसिंहसरस्वतीनी जो योगाभ्यास शिकविला, तो 'अतरानुभव' नावाच्या एका प्रकरणात ग्रंथित झाला आहे मुमुक्षू व ज्ञानाधिकाऱ्याची लक्षणे योगाभ्यास, आसनादी प्रकार, यांनाभ्यास करीत असताना येणाऱ्या भयाचे निवारण, अमनस्वयाग, ईश्वरस्थितीचा निवाडा, परोक्ष-ज्ञान इत्यादी विषयांचे तात्त्विक विवेचन संक्षेपाने 'अतरानुभवात' झाले आहे या दोन तात्त्विक ग्रंथातील विषयांची ओझरती आळख व्हावी म्हणून काही उतारे खाली दिले आहेत प्रथम 'ज्ञानमार्तंड' या ग्रंथातील तत्त्वविचार पाहू

आत्मस्वरूप - 'आनंद, सुख, प्रिय, हीं नावे आत्म्यासच आहेत कारण सुख देणे हा जडाचा धर्म नाही जडापासून सुख होते असे वाटणे हीच

माया होय आपणास स्वसामर्थ्याने सर्वावस्थेत भासविणे, म्हणजे मी आत्मा आहे असे स्फुरणे हा ब्रह्म-स्वभाव होय जडात हे सामर्थ्य नाही. ते आपणास अगर दुसऱ्यास भासवू शकत नाही. यावरून हे सिद्ध होते की, बोधरपी आत्मा स्वतः आपल्या सामर्थ्यानेच स्फुरतो आत्मा नित्यप्राप्त आहे 'मला मी जाणले' हा ज्ञानाचा व्यापार अतः करणनिमित्तक घडतो, त्या वेळी आत्माही तदाकार स्फुरतो मी अल्प किंवा विभू आहे, असे मानणे हा अतः करणाचा धर्म होय, आत्म्याचा नव्हे, ज्याप्रमाणे अतः करणात विकल्प उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे अतः करणाने धारण केलेल्या विषयाकृतीत आत्मा स्फुरु लागतो पहा की, 'मी वेही' या अनुभवात आढळणारा मी-पणा म्हणजे अल्पाकृती हा अहकाराचा धर्म आहे आणि 'मी वेही आहे' यात केवळ स्फुरण मान आत्मधर्म आहे 'मी' ह्या उच्चारात परा, पश्यती, मध्यमा, वैखरी वाणीचे साहचर्य अवश्य आहे, तथापि, 'मी' या स्फुरणाचे वाच्य माया असून लक्ष्य ब्रह्म आहे सारास, सविषयक स्फूर्ती, उच्चनीचभाव, वधमोक्ष इत्यादी ज्या ज्या भावनेने अतः करण युक्त झालेले असते त्या त्या विषयानुरूप आत्मा स्फुरु लागतो, म्हणून अतः करणातील हे मल नाहीसे करून खरे आत्मज्ञान व्हावे एवढ्यासाठीच वेदान्तोपदेश आहे'

ज्ञानाची आवश्यकता - 'ज्ञानविचाराचे साहाय्य सर्वांस पाहिजे जरी भक्तिमार्ग उत्तम आहे, तथापि तो कसा आहे याचाही विचार वेलाच पाहिजे कारण देवाच्या देवपणात व भक्ताच्या भक्तपणातही चैतन्य व्यापक असणारच, त्याचाचून काहीच होणे नाही काळ, कर्म, स्वभाव, हे सर्व व्यवहारास लागू असल्यामुळे सृष्टीचे नियम, क्षणिकपणा सर्व ठिकाणी सारखा आहे म्हणून बऱ्याच महतानी आत्मनिवेदनभक्ती श्रेष्ठ मानिली आहे येथे विशेष

गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी ही की, योग, कर्म, भक्तिमार्ग, मन्त्र, उपासना ही सर्व आत्मज्ञानी पुरुषास पूर्ण फळत आहेत.

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सप्स्तुतोदके ॥

तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत ॥

(भगवद्गीता २-४६)

तत्त्वविवेक - तत्त्वविचारात पचभूते वेगळाली आहेत असे न मानता एकच परमेश्वर या सर्व तत्त्वरूपानी प्रेक्षणीय आहे

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥

(भगवद्गीता १०-३९)

हे परमेश्वराचे विराट रूप असून, त्या विराटाचे लहान रूप म्हणजे आमचा देह आणि व्यापक आत्मा एक आहे यात आपण म्हणणारा कोणी नाही ही समजूत पुरुषास होईल, म्हणजे सर्वांचा आत्मा आपण आहो असा निश्चय होईल तोच सकलमती समजावा त्याचा जन्म धन्य आहे

'पचभूते ईश्वरच बनला आहे, सर्व रूप ईश्वराचेच आहे, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. 'जनी जनार्दन', 'सर्व भूती भगवद्भाव' या गोष्टी प्रसिद्ध आहेत जसा स्वप्नास मारणारा हाच आहे, त्याचप्रमाणे मारण्याचे साधन कुऱ्हाड, झाला अगर तलवार ही रूपेही याचीच आहेत, आणि मारून घेणाराही हाच आहे यात हे सिद्ध होते की, ज्याने मारणाराची आकृती केली, त्यानेच कुऱ्हाडही उत्पन्न केली, आणि मारून घेणाराही तोच बनला तात्पर्य, जडात स्वतः रूपांतर होण्यास सामर्थ्य नाही दृष्टान्त, गारुड्याने उत्पन्न केलेले आंब्याचे झाड कितीही वर्षे झाली तरी फलरूप होणार नाही, कारण स्वतः फळ उत्पन्न करण्याची शक्ती झाडास मुळीच नाही. ज्या गारुड्याने ते झाड उत्पन्न केले, त्याच्या मर्जीस वाटेले तर तोच फलही उत्पन्न करील. या दृष्टान्ताप्रमाणे पचमहाभूतात

स्वतः अन्य पदार्थास उत्पन्न करण्याची शक्ती नाही. म्हणजे आकाश आपल्या शक्तीने वायूस उत्पन्न करते असे म्हणणे अज्ञानाचे आहे; तर ज्या ईश्वराने आकाशरूप बनून दाखविले त्यानेच वायुरूपाने बनून आपले वायुरूप दाखविले. तसेच वायूत तेज उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य नसून ईश्वरच तेजरूप बनला आहे; म्हणजे आत्मरूप दाखविले आहे. अर्थात् परमेश्वर हाच पंचमहाभूतांनी नटतो, स्वतः हे पदार्थ वेगळे म्हणून नाहीत आणि ईश्वरी सत्तेवाचून यांच्यांत वेगळे सामर्थ्य नाही. शंकराचार्यांनी यात पचीकृत आणि अपंचीकृत असे दोन भाग दाखविले आहेत. समर्थानी सूक्ष्म असो वा जड असो, सर्व पंचीकृतच आहेत, अपंचीकृत मुळीच नाहीत, असे म्हटले आहे. तात्पर्य, ही माया ज्यास जशी दिसते तसे ते वर्णन करितात. भाष्यातही विश्वसृष्टीचे वर्णन अनेक तऱ्हांनी लिहिले आहे. जेथे पचीकरण स्वतंत्र सांगण्यात येते, तेथे कोणत्या भूतापासून कोणते इन्द्रिय कसे होते हे स्पष्टपणे दाखविले आहे. सारास, सर्वत्र पंच-भूतात्मक ईश्वरच आहे. '

जाणीव एक आहे.—'मन व मनाची जाणीव सर्व जगात एकच आहे, असे म्हटले; यात अज्ञा पुष्कळांशा शंका उत्पन्न होतात की, एकाच्या मनातील दुसऱ्यास समजत नाही, एकाचे दुःख दुसऱ्यास येत नाही; एक मुक्त होतो, तर एक बद्ध राहतो; एकपणा असणे हा तर परमेश्वराचा स्वभाव आहे व अनेकपणा असणे हा मायेचा स्वभाव आहे, तसेच सर्व व्यक्ती स्वतंत्र उत्पन्न होतात; मग त्यांचे कर्म, धर्म, गुण, स्वभाव, जाणीव वेगळी आहे असे का मानू नये? जाणीव एक आहे, तर मग एकमेकाच्या मनोवृत्तीचे ज्ञान एकमेकास का वरे होत नाही? यास उत्तर हे की, वेदान्तशास्त्राच्या सिद्धान्ताप्रमाणे आत्मा स्वार्थ आहे. म्हणजे तो आपल्या सामर्थ्याने सर्व विषयांस-सदाकार

वृत्तीस आपणांकडे ओढतो आणि सर्व व्यवहार आत्म्यासच लीन होतात, असा अनुभव सर्वत्रास आहे झोपेत तर हा अनुभव सर्वत्र जाणतात. आता आत्मा हा सर्वव्यापी व सर्वांचा एकच असल्याने सर्व जाणीव व जाणिवेचा सर्व व्यापार यांचे यजमानत्व किंवा कर्तृत्व सर्व आत्म्याकडेच येते असे म्हणावे लागते. यावरच सर्वांचा आत्मा किंवा अंतःकरण एक असून एकमेकास एकमेकाचे ज्ञान का होत नाही? असा आक्षेप येतो. त्याचे समाधान असे—क्रियेचा यजमान, भोक्ता जरी एकच असला तरीमुद्धा भोग-साधन-संपत्ती जशी जशी असेल त्या त्याप्रमाणे क्रिया घडत असते. उदाहरणार्थ, श्रोत्र, चक्षू, घ्राण या सर्व इंद्रियांचा भोक्ता एकच असला तरीही एका इंद्रियास दुसऱ्या इंद्रियाच्या विषयाचे ज्ञान होत नाही. कारण क्रियारूपाने जो भोग घडतो त्या वेळी त्या त्या विषयावर परिणाम होतो. मनात आत्मतेज असते; त्यास त्या विषयाचा भोग घडतो. म्हणजे अतःकरणविशिष्ट चैतन्य, विषयाचा भोक्ता होते. केवळ चैतन्य तर अक्रिय आहे. बुद्ध्यासुद्ध जे चैतन्य आहे ते बुद्धी जी आकृती ग्रहण करील त्या आकृतीस, त्या विषयास आत्मा ज्या वेळी आत्मज्योतीने प्रकाशित करतो, त्या वेळी त्या आत्मज्योतीस अवगती असे म्हणतात. एकूण कूटस्थ चैतन्याचा प्रकाश झाल्यावाचून विषयावगती होत नाही; म्हणजे 'मी विषयास जाणले' असा बोध होत नाही. हे असो. यातही एक गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे, ती ही की, प्रमाण-भूत पंडित म्हणतात की, प्रमाण, प्रमेय, प्रमाता यांमध्ये असलेले चैतन्य म्हणजे प्रमातृ, प्रमेय व प्रमाणचैतन्य यांचा अभेद झाल्यावाचून प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाही. अर्थात्, जरी चैतन्य एकच असले तरीही ते अक्रिय आहे आणि जो भेद दिसतो त्यास उपाधिभेदच कारणीभूत होत असतो. असो. सर्वज्ञता किंवा अल्पज्ञता वगैरे

सर्व गोष्टी उपाधी जशी निर्मळ किंवा मलिन असेल त्यावर अवलंबून आहेत. म्हणूनच ज्याची अंतःकरणोपाधी अगदी स्वच्छ, निर्दोष व व्यापक अशी असेल त्याचा त्रैलोक्याचेही ज्ञान सहज होते. ज्ञानेश्वर म्हणतात, 'भुगीचे मनीगत जाणणे, स्वर्गाचे बोल ऐकणे' इत्यादी प्रमाणावरून चेतन्य एकच असले तथापी उपाधि-भेदांमुळे सामर्थ्यभेदही होतो हे उघड आहे.'

ब्रह्मज्ञान—'ब्रह्माचे ज्ञान होत नाही, परंतु सृष्टिविषयक ज्ञानापासून ब्रह्मप्राप्ती होते; शंकराचार्योक्तीप्रमाणे ब्रह्मविद्या, ब्रह्मगम्य, ब्रह्मधारणा असे म्हणजे हा आरोप आहे. खऱ्या दृष्टीने पाहता ब्रह्मरूप हे विद्येस विषय नाही, ज्ञानास विषय नाही, अभ्यासास विषय नाही, धारणेस विषय नाही, तर या सर्व क्रिया सृष्टीस लागू पडतात. म्हणजे सृष्टीचा विचार तोच ब्रह्मविचार, सृष्टीचे ज्ञान तेच ब्रह्मज्ञान होय; कारण सृष्टीचे ज्ञान ब्रह्माहून वेगळे नसून ब्रह्म सृष्टिरूपाने दिसते.

'वसिंति दावविकारे दास तिमोभवति सोऽपि तत्रैव ।

जगति तथा परमात्मा परमात्मन्यपि जगत्ति-
रोधते ॥ ९४ ॥ स्वा. नि. '

त्या पक्षी समपंक निश्चयपूर्वक सृष्टीचे ज्ञान संपादन केले पाहिजे. कित्येक मतवादी द्वैतपक्षी म्हणतात की, द्वैताचा निरास भागण्यास द्वैताचे अस्तित्व कदाचल करावे लागेल परंतु ही गोष्ट सिद्धान्तास विरुद्ध आहे. सिद्धान्तात जे जे भ्रम दृष्टीने भासतात, जसे—आकाशनीलिमा, रज्जु-सर्प, शुनितरजत, शित्तिज, स्थाणुपुरुष अशा पदार्थात जो अंश खरा असून भ्रमात दृष्टीस पडतो; म्हणजे रज्जुसर्पात रज्जू, शुनितरजतात पाडरेपणा हे अंश खऱ्या पदार्थाचेच आहेत. या अशात क्लिष्ट कल्पना आणि त्याचा निरास सांगायचा हेतू नाही; कारण आमचा सिद्धान्त आचलवद्वांस समजावा असा हेतू आहे. तय्यांस

हा की, ज्यास आत्मविद्येची आवड आहे त्यानी अहोरात्र, आळस न करिता, सृष्टीचे नियम व सृष्टिज्ञान संपादून सहजमुक्ती प्राप्त करून घ्यावी. आता ब्रह्म दाखविणारी वाक्येही पुष्कळ आहेत. कित्येक विधिमुषाने ब्रह्म दाखवितात; आणि अशी वाक्ये ही लक्षणांरूपाने दाखवितात. त्यास त्यातही ब्रह्म सांगणे असल्यास म्हणजे ज्यापासून सृष्टी उत्पन्न होते तीच ब्रह्माची ओळख होय. 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र. सू. शा. भा. अ. १ पा. १) अर्थात् सृष्टीच्या लक्षणांनीच विधिवाक्यही प्रतिपादन करतात. आता निषेधमुखाने कसे प्रतिपादन करतात हे सांगतो. सीतास्वयंवरात सीतामुखाने, या समेत पती कोणता पसत आहे हे कळवून घेणे होते; म्हणून सख्या प्रत्येक पुरुषास दाखवीत होत्या आणि विचारत होत्या की, तुझा पती हाच काय? सीता 'हा नव्हे! हा नव्हे!' असा निषेध करीत होती. शेवटी रामचंद्रास दाखविताच मोनपणाने बोलेनाशी झाली. आता त्या मोनपणांमुळे जशी रामचंद्राची धूण पटली; त्या-प्रमाणे आत्म्याचे रूप सांगताना श्रुती म्हणते की, आत्मा वाचने सांगता येत नाही, शब्दास विषय होत नाही, परंतु ज्या सामर्थ्याने ही वाक् बोलते ते आत्मरूप समजा. जेथे वाक् बोलली तेच आत्मरूप होय. या ठिकाणी हे लक्षात ठेवावे की, वेदास आत्म्याचे अस्तित्व सांगण्याची विशेष गरज नाही पण ब्रह्म नाही, ते ब्रह्म मी नव्हे, हा जो नास्तिकपणा आहे तो दूर झाला म्हणजे नको नाही म्हटल्यासही स्वतः सिद्ध स्वभावतः सर्व काल स्फुरतच राहते हा सिद्धान्त ज्ञानी पुरुषास अतिशय आनंददायक आहे '

'श्रीज्ञानमार्तंड' या सांप्रदायिक ग्रंथातील बरील उतारांनुसारून माणिकनगरच्या दत्त-पंथीयाच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप समजून घेण्यासारखे आहे. याच ग्रंथात श्रीमार्तंड माणिक-प्रभूंनी 'श्रीदत्तात्रेयस्वरूपकथन' या प्रकारणात

श्रीदत्तात्रेयाचे तात्त्विक स्वरूप विस्ताराने वर्णन केले आहे त्याचा सांप्रदायिक अभ्यासकाना फार उपयोग होण्यासारखा आहे. या ग्रंथाच्या उत्तराध्यायीत मुक्ताचा मायिक जन्म, जडाजड विभाग-विचार इत्यादी विषयावर अधिकारवाणीने निरूपण केले आहे शेवटी परिशिष्टातून महामौन शतक, निर्विकल्पबोध, मुक्तानवलहरी इत्यादी श्रीमार्तंड माणिकप्रभुविरचित प्रकरणे देखून दत्ततत्त्वज्ञानास पायाशुद्ध असा आधार उपलब्ध करून दिला आहे आत्मरूपप्रतीती, अनिर्वाच्य (श्रीनृसिंह माणिकप्रभुविरचित) या छोट्या प्रकरणाचाही तत्त्वज्ञानासूना उपयोग होण्यासारखा आहे

श्रीस्वात्मसौख्य-कर्मकांड, उपासनाकांड व ज्ञानकांड यातील तात्त्विक ओव्या निवडून मनुन्यासाठी येथे दिल्या आहेत

ॐकार बीज वेदमाता ।

तेयुनि त्रिकाडी प्रसिद्धता ॥

अकार, उकार, मकारता ।

सुलीनता प्रसवली ॥ क का १८ ॥

प्रथम कर्मभोग गहन ।

हे तव देहाचे लक्षण ॥

बेहूतने ब्रह्म आपण ।

सहज साधन प त्याचे ॥ २१ ॥

बनकावेगळी काति नोहे ।

भानव प्रभेची दीप्ति होये ।

रजनी अधकार साहे ।

कर्म पाहे या रीती ॥ २५ ॥

वृत्ती पत्र पुष्पी फळ ।

शरीर कर्मचि अनुकूल ॥

अनुकूल तेथे प्रतिकूल ।

कर्म प्राजळ जाणिजे ॥ २८ ॥

सृष्टी कर्मारभे शाली ।

कर्मयोगे सिद्धता आली ॥

प्रजापळें निर्माण केली

कर्मवळी वळीवत ॥ ५६ ॥

पशुपतीसी कर्म जडले ।

कारण देहाते स्वीकारिले ॥

सरूपता मुक्तिसी वरिले ।

कर्म झाले तामस ॥ ५७ ॥

निगुणगुण तो निपुरासुर ।

सहारिला अति दुर्धर ।

निगुण माया गौरीहर ।

कर्मविचार त्यालागी ॥ ५८ ॥

ॐकार मायेपासाव सर्व ।

ब्रह्मा विष्णु महादेव ॥

ऋषी आणि गणगर्ध्व ।

प्रिय सदैव मायेचे ॥ ६२ ॥

पाहता निर्गुण तेचि सगुण ।

साक्षी आपुला आपण ।

तेथें कर्मत्यागी तो कवण ।

दुसरेपण विकल्पें ॥ ७२ ॥

एकमेवाद्वितीय ब्रह्मेति ।

ऐसी बोलली सिद्धान्तश्रुति ।

तेचि कर्म कळावयाप्रति ।

द्वितीय ख श्रुति यवर्षें ॥ ७६ ॥

आपुले स्वरूपी निमग्न ।

रक्त रवेत आणि कुण्ण ॥

जाणीव ते नीलवर्ण ।

वर्णरहित तोचि तो ॥ १०३ ॥

पिंड ब्रह्माढाचा साधा ।

येथे साधिला रे प्रबुद्धा ॥

हेचि धडले जरासधा ।

कुण्णद्वधा तोचि तो ॥ १०५ ॥

स्वानदाचे आनंदपण ।

गुह्य वस्तूचे आकर्षण ॥

सर्वांग देखणे परिपूर्ण ।

कर्म सीजन्यें करावे ॥ ११९ ॥

अनंत ब्रह्माड वळेवर ।

अग्नी त्यालासी एकसरे ॥

तेथे कोणी मी दुसरे ।

निवड अवसरे करिसी की ॥ उ. का १५ ॥

किंवा शकंरेची गोडी ।
 वेगळी काढोनि बांधी जो पुढी ।
 द्वैत न जोडता आवडी ।
 अद्वय परवडी बंदसी की ॥ १६ ॥
 भूतिकेपासुनी घट झाला ।
 यथाकालें जरी भगला ॥
 स्वरूपी न मिळत राहिला ।
 व्यर्थ केला सायास ॥ २३ ॥
 शिवशक्तीचा अपार पार ।
 अवसान आले स्वरूपावर ॥
 जन्ममृत्यूचा प्रकार ।
 विधिचा व्यापार जाणिजे ॥ २६ ॥
 पचभूते भिन्न भिन्न ।
 एकत्र मीनली अभिन्न ॥
 गुणानुबादें परिच्छिन्न ।
 प्रगट वर्ण जयाचा ॥ ५० ॥
 निजदुखी सुखाचा सुकाळ ।
 स्पर्शास्पर्श कैंचा विटाळ ॥
 जेथे द्वैताचा दुकाळ ।
 स्वानंद कवळू भूतमात्री ॥ ६१ ॥
 ब्रह्मी ब्रह्मत्व समूळ नसे ।
 आनंदमात्राचि विलसे ।
 अर्धमात्रा गुह्य समरसे ।
 उपाधिर्वेणें जडधारी ॥ ११६ ॥
 अद्वैतानंद दर्शन ।
 मीतूपणाचे भाषण ॥
 विदवी आपुला आपण ।
 झाले पाहिजे ॥ शा का २७ ॥
 विश्व काय आपणा वेगळें ।
 पाहता भरली दोन्ही बुवुळें ॥
 आता ससाराचे मळें ।
 तापला कोण ? ॥ २८ ॥
 अवकाशाचे पोकळी ।
 एक जन्मली पुतळी ॥
 तिचे स्वरूपाची नव्हाळी ।
 देखिली होळा ॥ ३५ ॥

ते प्रत्यक्ष होळा दिसे ।
 की आकाश ओतिले असे ॥
 नभमडळी नीलिमा भासे ।
 सत्तामात्रें ॥ ३६ ॥
 प्रगट लाविली दीपमाळा ।
 तेणे प्रकाश झाला सकळा ॥
 ब्रह्माड व्यापुनी धननीळा ।
 वेगळा कैंसा ॥ ३९ ॥
 वेगळेपणाचि नाही ।
 वेगळें करावे ते काई ॥
 सर्व भूताच्या ठायी ।
 माझा मीच एक ॥ ४० ॥
 ब्रह्माडाचा कुलस्तभ ।
 स्वरूपसुखाचा कोभ ॥
 जामूत होऊनि स्वयंभ ।
 उभा ठाके ॥ ४३ ॥
 विश्रांतिमुखाचे स्थळ ।
 ते शुद्ध सत्त्व कैवळ ॥
 वस्तुमात्र निर्मळ ।
 देखणे लागे ॥ ४६ ॥
 आत्मा आत्मवी मुसावे ।
 तेणे आनंदा आनंद पावे ॥
 मग निजवृत्तीचे ठेवे ।
 आपेआप उमटती ॥ ५३ ॥
 सद्गुरुसत्ता ज्ञानसिंधू ।
 ओकारमात्र कृतार्थ बोधु ॥
 ओकाराचा लागला छंदु ।
 ओकार विदु ते तुर्या ॥ ५६ ॥
 हे ज्ञाताचें ज्ञानकाड ।
 केवळ विवेकाचा पिंड ॥
 संपूर्ण शोधोनि ब्रह्माड ।
 विदु प्रचंड दाविला ॥ ६३ ॥
 विदुसी विदुत्व कैंचे ।
 कौशल्य महामायेचे ॥
 शुद्ध पीठ ईश्वराचे ।
 परात्पर जें ॥ ६४ ॥

ईशत्व आपुलें स्वरूप ।
 तुटला द्वैताचा विक्षेप ॥
 परीपकाराय संक्षेप ।
 बोलावाचि लागे ॥ ६५ ॥
 स्वरूपमुखाचा कल्लोळ ।
 पाहतां गळे अंतर्मळ ॥
 स्वयंज्योति निर्मळ ।
 देखिजे डोळां ॥ ७७ ॥
 जे आकाशाची गवसणी ॥
 मेरुमस्तकीं रत्नखाणी ॥
 कीं विश्वाची विश्वजननी ।
 व्यंजनरूपें ॥ ७८ ॥
 गुरू काय आम्हां वेगळा ।
 सर्व प्रकारें जिह्वाळा ॥
 होणार ते त्याची जीळा ।
 तोचि जाणें ॥ १०९ ॥
 सहजवृत्तीचा कोभ ।
 धाडो लागला स्वयंभ ॥
 अवकाशमार्जीं स्तंभ ।
 यदृच्छेचा ॥ १५० ॥
 शुद्ध परमार्थ ग्रहण ।
 करितां होय समाधान ।
 एवं सिद्धाचें लक्षण ।
 तत्त्ववेत्ते जाणती ॥ २०३ ॥
 धन्य धन्य तो स्वानंद ।
 ग्रहानिष्ठ ग्रहानंद ॥
 आत्मानंद हा प्रसिद्ध ।
 होईल आतां ॥ २०७ ॥
 अद्वैतानंद सोहळा ।
 विद्यानंद देखिला डोळां ॥
 विषयानंद द्वारपाळा ।
 इष्टत्व कीजे ॥ २०८ ॥
 आत्मसौख्य पूर्ण बोध ।
 अबोल बोलणें प्रसिद्ध ॥
 गुरुचरणांसंनिध ।
 कृष्णानंद बैसला ॥ २४५ ॥
 श्रीवत्ता...२८

आळंदीच्या श्रीनृसिंहरस्वतीचा संबंध श्रीगुरू
 नृसिंहरस्वतीशी जोडण्यात येत असल्याने
 त्यांच्या या 'श्रीस्वात्मसौख्य' ग्रंथाला तत्त्व-
 बोधाच्या दृष्टीने अनन्यसाधारण महत्त्व आले
 आहे. श्रीवप्रबुद्धानी या ग्रंथाचे संपादन अतिशय
 नेटक्या रूपात व प्रत्येक ओवीचा अर्थ देऊन
 केले आहे. महत्त्वाच्या संदर्भाच्या स्पष्टीकरणार्थ
 टीपाही दिलेल्या आहेत.

बोधकथांतून तत्त्वदर्शन

दत्तपंथीय ग्रंथांतील तत्त्वज्ञान वर सांगितल्या-
 प्रमाणे कितीही थोर असले तरी त्याचे आवाहन
 फार मर्यादित स्वरूपाचे असते. सर्वसामान्य
 प्रापंचिकास वा व्यावसायिकास जित्याच्या धाव-
 पळीत त्या तत्त्वाचे चिंतन व मनन करायला
 त्याला वेळ नसतो. कधी त्याची तेवढी बौद्धिक
 कुवतही नसते. अमूर्त, निराकार, निर्गुण
 अशा उपासनेचा तात्त्विक भाग त्याला रुचत
 नसल्यामुळे त्याला त्यासंबंधी काहीच प्रत्यय येत
 न राहिल्यामुळे तो यासंबंधी उदासीन राहातो.
 त्याची ही अडचण लक्षात घेऊन आबालबुद्धाना
 व स्त्रीपुरुषांना, सर्व जातीजमातींना सहजपणे
 साध्य होईल अशी सगुणोपासना नाना कथांच्या,
 आख्यानांच्या द्वारे प्रत्येक पंथात आकारास
 आलेली दिसेल. या कथांमुळे वाचकांच्या,
 श्रोत्यांच्या अंतःकरणास परमेश्वराचा, सद्-
 भक्ताच्या गुणांचा वेध लागतो. नित्य स्मरणाला
 कथांचे हे सगुण रूप त्यांच्या अंगवळणी पडते.
 कोरड्या व रूढ वेदान्तरूपणापेक्षा हे तत्त्वज्ञान
 ज्यांच्या अंगी गुरून राहिले त्या श्रेष्ठ भक्तांच्या,
 साधकांच्या, सिद्धांच्या, मुक्तांच्या आख्यानात्मक
 कथा त्याला बोधप्रद वाटतात. या रसाळ बोध-
 कथांतील तत्त्वदर्शन त्याला मानवते.

दत्तपंथातील सांप्रदायिक ग्रंथांतून अशा बोध-
 कथांचा चांगला संग्रह झालेला दिसतो. निघ्टेने,

श्रद्धेने केलेले व्रताचरण, पुण्यकर्म, तीर्थयात्रा इत्यादीपासून झालेला लाभ या बोधकथांतून व्यक्त झालेला असल्यामुळे तत्त्वबोधावरोवरच ऐहिकाची प्राप्ती झाल्याचे समाधान साधकास मिळते. श्रीगुरुच्या कृपेच्या लाभाच्याही अनेक कथा सांप्रदायिक ग्रंथात आहे. 'श्रीगुरुचरित्र' हा ग्रंथ खरे पाहता अशा बोधकथासाठीच प्रसिद्ध आहे. या सर्व बोधकथांना श्रीश्रीपादयती आणि श्रीगुरुनृसिंहरस्वती याचा सदर्म असल्याने त्या सांप्रदायिकांना आदर्श स्वरूप ठरल्या आहेत. श्रीगुरुवरील भक्तीचा आदर्श सदीपकाच्या कथेत साकार झालेला आहे. आपल्या भक्तासाठी परमेश्वर अवतार धारण करतो या तत्त्वबोधासाठी अंवरूप द्विजाची कथा झालेली आहे. सुपुत्राच्या प्राप्तीसाठी शनिप्रदोष-व्रताचे कथन, रजकाला राज्यवराचे दान, श्रीगुरुच्या कृपेने विप्राची उदरव्यथा जाणे, विप्राचे दैन्यहरण, भूत 'पुत्र' उठविणे, वांझ महिषीचे दोहन, शूद्राक्षाचे माहात्म्य सांगणे, वृद्ध बंध्याप्रसवाची हकीकत, शुष्क काष्ठाला संजीवन प्राप्त करून देणे, ऐश्वर्यप्राप्तीसाठी अनंतव्रताचे आचरण, शूद्राला वर देऊन त्याची शेती समृद्ध करणे; अशा अनेक बोधकथा श्रीगुरुचरित्रात आलेल्या आहेत. या बोधकथांतून सांप्रदायिक धावकांस तत्त्वबोध सहजासहजी होत राहतातो.

‘खेळ चिद्विलासडोही रे’

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून ध्यानात येईल की, दत्तपथीयांचे तत्त्वज्ञान अद्वैत तत्त्वज्ञानापेक्षा वेगळे नाही. अद्वैताचे ज्ञानच भोगासाठी प्रेमावर, द्वैतावर येते. एकाच तत्त्वाचे स्फुरण होते, एकाच तत्त्वाचा विकास होतो, एकच अव्यक्त व्यक्तास येते. एकाच चिद्वत्त्वाचा विकास होतो. 'सर्व खल्विदं ब्रह्म', 'एकमेवाद्वितीयम् ब्रह्म', 'नेह नानास्ति किंचन' इत्यादी श्रुतिवचनांप्रमाणे

परब्रह्म वस्तू ही एकच नित्य, परिपूर्ण व सत्य असली तरी तिच्याच स्फुरणाने जगाचा दृश्य विकास प्रकट झाला. 'सोऽकामयंत । बहुस्यां प्रजायेयेति॥' (तं. २-६) त्या ब्रह्मतत्त्वास आपण पुष्कळ व्हावे, आपणास प्रजा व्हावी अशी इच्छा झाली. 'स वै नैव रेमि तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ॥' (वृ. १-४-३) त्या ब्रह्म-तत्त्वाला ते एकाकी असल्यामुळे रममाण होता आले नाही. म्हणून अद्यापीही एकट्याला रम-माण होता येत नाही. त्याला दुसऱ्या जोडी-दाराची इच्छा झाली. याच इच्छेतून एकच पर-मात्मा प्रेमभोगासाठी आकारास, गुणास आला. ज्ञानेश्वर, नामदेवादी संतानी परमात्म्याच्या या चिद्विलासाचे मोठे बह्मरदार वर्णन केले आहे. 'माझे या विस्तारलेपणाचेनि नावे । हें जगधि नोहे आघवे ? ॥ जेंसें दूध मुराले स्वभावे । तरे तेंचि वही ॥ कां वीजचि जाले तर । अथवा भागारचि अलंकार । तैसा मज एकाचा विस्तार । तें हें जग ॥' (ज्ञानेश्वरी : ९.६४-६५) माझ्या निर्गुण स्वरूपाचा विस्तार म्हणजेच हे चराचर जग नव्हे काय ? दूध बिरजले तर ते स्वभावतःच वही वनते. तसेच या जगाचे आहे. वीजच झाडाच्या रूपाने व्यक्तास येते, सोनेच अलंकार रूपाने वनते. त्याचप्रमाणे माझ्या एकाचा विस्तार म्हणजे हे जग होय.

ज्ञानेश्वरांनी एकामागून एक अशा दिलेल्या दृष्टान्तांचीही मोज पाहण्यासारखी आहे. दुधाचे वही होते, पण दह्याचे पुनः दूध नाही होत; म्हणजे दृष्टान्त थोडा उणा पडला. वीजाचे झाड व झाडापासून वीज या दृष्टान्ताने आणखी स्पष्ट झाले. पण सोने आणि अलंकार यात एकरूपता आहे. फक्त आकाराचा बदल. 'अलंकार' येणे नावें. असिजे निखिल हेम' (चांगदेव पासण्टी : ११)—मूळ सुवर्ण व त्याचे अलंकार यात वजनात, फसात, मूल्यात फरक उरत नाही. 'सोने सोने-पणा उणें । न येतांजि झालें लेणें । तेवि न

वेचिता जग होणें । अंगें जया ॥' (चांगदेवपासप्टीः ४) याच नात्याने व्यक्त जगत् हे परमात्मस्वरूप आहे. परमेश्वराचा विस्तार, त्या चित्तत्त्वाचा विलास म्हणजे हे जग असे या तत्त्वज्ञानाचे साररूप आहे. 'तेसं विद्व येषं नावं । हं भीचि पं आपयें । आतां चंद्रदिव सोलायें । न लगे जेवो ॥' (१४. ३७७) इतके सुस्पष्ट असे हे परमात्म्याचे व जगताचे नाते दंड आहे. 'वन्हि आणि ज्वाला । दोन्ही वन्हिची कोबळ ॥' (ज्ञानेश्वरीः १४. १२२) असे या ऐक्याचे स्वरूप आहे. अव्यक्त तत्त्वच व्यक्तास येऊन पसरते. पाण्यावरच्या फेसाप्रमाणे महत्तत्त्वापासून देहापर्यंत सर्व भूते परमात्म्याच्या ठिकाणी साकार होताना दिसतात. घुतांत मणी ओवावेत, सोन्याच्या सूत्रात सुवर्णाचे मणी ओवावेत त्याप्रमाणे हे कराचर जगत् परमात्मतत्त्वात अनुस्यूत आहे.

अशा रीतीने ब्रह्मतत्त्वाचा व परमात्म्याचा त्यांच्याच आवडीने झालेला विकास म्हणजे हे जग हा सिद्धान्त दत्तपंथीय तत्त्वज्ञानासही मान्य आहे. चित् म्हणजे या विश्वाच्या आदिस्थानी असलेले चैतन्य होय त्याचा विकास म्हणजे चिद्विलास. कोणी माला स्फूर्तिवाद असेही म्हणतात. वेदोपनिषदांतून याच चिद्विलासाचे स्पष्टीकरण आहे. ज्ञानीत्तर स्थितीत श्रीमदाद्य-शंकराचार्य जगताच्या व्यक्त रूपास चिद्विलासच मानतात. 'यावान् पिण्डो गुडस्य स्फुरति मधुरिमा वास्ति सर्वोऽपि तावान् ॥ यावान् कर्पूर-पिण्डः परिणमति सदा मोद एवात्र तावान् ॥ विद्वं यावद् विभाति द्रुमनगनगराराम-चैत्याभिरामम् ॥ तावच्चैतन्यमेकं प्रविकनति यतस्तत्तदात्मवसोपम् ॥' जेवढा गुळाचा सडा तेवढा त्यात गोडी सर्वत्र असते. जेवढा कापुराचा राडा तेवढा तो मुवासाने व्याप्त असतो. वृक्ष, पर्यंत, नगर, आराम, चैतन्य इ. गोष्टींनी भागमान होणारे विद्व म्हणजे एकच चैतन्य सर्वत्र त्या त्या आत्म्याच्या ठिकाणी विकसित असते-

(शतश्लोकी १९) याच सिद्धान्ताची अप्रतिम खुलावट ज्ञानेश्वरांनी अनुभवामृतात केलेली जाणत्यांना माहीत आहेच. शिवशक्ती, गुरुशिष्य इत्यादी दोन भासणाऱ्या वस्तूचे ऐक्य त्यांनी अनेक दृष्टान्त देऊन सिद्ध केले आहे. अनादी तत्त्वच दोषेपणाने स्वसुखासाठी नांदते. 'जिहीं एकएकावीण । न कीजे तृणाचेंही निर्माण । जिये दोघे जिवु प्राण । जिया दोषां ॥' (१. १२) शिव व शक्ती ही दोन तत्त्वे एकमेकांच्या साह्या-चाचून गद्यताची काडीही निर्माण करू शकत नाहीत. ही वाटतात दोन, पण असतात एक; कशी ? तर-

दो दांडी एक धुति ।

दोन्ही कुलीं एक दृति ।

बोहों दिवों दोपतीः

एकिचि जेवों ॥ १. १८

बोही होटीं एक गोठी ।

बोही डोळां एकी दिठी ।

तोंचि दोघे जिहीं सृष्टि ।

एकीच जे ॥ १९ ॥

दाऊनि दोन्हीपण ।

एकरसाचें आरोगण ।

करीत आहे मेहुण ।

अनादि जें ॥ २० ॥

दोन टिपण्यांचा नाद एकच असतो, दोन सजातोय फुलांचा वास एकच असतो, दोन दिव्यांचा प्रकाश एकच असतो, दोन आंठांतून एकच मग्द बाहेर पडतो, त्याप्रमाणे गिद-भक्ती दोन दिसली तरी वास्तविक पाहता एकच आहेत. शिवशक्तीचं हे मेहुण अनादिकालापासून ऐक्या-नंदरसाचे आनंदादन करीत आहे. एकाच तत्त्व स्वसुखासाठी भक्तीच्या, प्रेमाच्या भोगामाटी, विलासासाठी अनेक रूपांनी व्यक्त झाले. म्हणजे दिसायला दोन, पण असाचला एक.

अद्वैत तत्त्वज्ञानाचे साररूप तत्त्व म्हणजे चिद्विलास हे असून त्याचाच आविष्कार वत्त-पंथीयांच्या वाङ्मयात उपलब्ध झालेला दिसतो. अनेक थोर वत्तभक्तांचे जे स्फुट वाङ्मय उपलब्ध आहे, त्यातून याच चिद्विलासाचे सुंदर दर्शन होते. माहुरचे श्रीविष्णुदास अथवा बेळगावकडचे श्रीपंतमहाराज झालेकुंद्रीकर यांच्यासारख्या प्रेमी भक्तांच्या स्फुट उद्गारातही चिद्विलासाचेच साररूप दर्शन होईल. 'परब्रह्माचि विश्व झालें । प्रेमायं दोन भासलें ॥' (वत्तप्रेमलहरी ४७२), 'एकचि अनेकरूपें विलसें । नाही भेदाभेद ॥' (२४१२), 'ब्रह्मरूपें त्रिपुटी दिसली । विश्व नोहें चैतन्यकेलि ॥' (१७६५) अशा घोळो वचनांतून श्रीपंतांनी परमात्म्याचा प्रेमविलास म्हणजे जगाचे हे व्यक्तरूप स्पष्ट केले आहे. परमात्माच देव, तोच भक्त; तोच शिव, तोच शक्ती; तोच सत्ता, तोच स्फूर्ती; तोच गुरू, तोच शिष्य; 'देव भक्त हा आपणची होऊनी । खेळे आनंदभुवनीं । झाला सर्वहि काहीं न होऊनी । प्रेमळ भक्तजननी । बेदां न कळे हो सद्गुरूची लीला ॥' (३३०) असा मोठा ऐक्याचा देखावा प्रेमभोगा-

साठी द्वैतावर उभा असल्याचे श्रीपंतांनी सांगितले आहे. 'चैतन्याची लीला सहज भास झाला । नाहीं नाहीं चैतन्यासी चिद्विलास भासला ॥' (२२१५), 'चिद्विलासमात्रे सगुण तेंचो झालें । एकचि अनंतरूपें सहज भासलें । निजप्रेम भोगाया देव भक्त झालें । सर्वत्र असूनि नाही कोणा दिसलें' (२३७), 'एकाकी न रमते म्हणूनी । प्रेमास्तव विश्व वनुनी । गुरुशिष्य स्वयें होउनी । प्रगट केलें दत्तानंदा ॥' (१७६५), 'एकीं अनेक दाविली लीला । एकपणेंसी नाही विकरला ॥ स्वानंदीं स्वानंद दाटला । शिवशक्तिरूपें नटला ॥' (१७४६), 'सत्ताची स्फूर्ती (वत्त अवधूतमूर्ती) । सत्तारूपें शिवचि असे । विलास ती शक्ति ॥' (१६२२), 'व्यतिरेखान्वयें पाहतां दृष्टि । ब्रह्माचि दिशा बाही रे ॥ सत्ता स्फूर्ति विलसे त्रैमूर्ति । खेळ चिद्विलासडोहीं रे ॥' (२५९२) अशा अनेक वचनांतून श्रीपंतांनी चिद्विलासाचे स्वरूप अत्यंत सोप्या व अनुभूतिसंपन्न अशा भाषेत व्यक्त केले आहे. हे जग म्हणजे श्रीपंतांच्या दृष्टीने चिद्विलासाच्या डोहातला खेळच आहे.

९ सांप्रदायिक आचारधर्म

व्रतकथामहिमा

दत्तपथीयाच्या आचारधर्माकडे लक्ष देण्यापूर्वी ध्यानात घ्यावयास हवे की, कोणतीही उपासना अथवा धर्मपथ त्याच्या आचारावरून ओळखला जातो तत्त्वज्ञान हे अमूर्त वा अव्यक्त असून ते प्रामुख्याने आचारातून प्रत्ययास येते किंबहुना तत्त्वज्ञान हा केवळ चर्चेचा विषय राहातो आणि आचार मात्र त्या तत्त्वज्ञानास आधारून लक्षात येईल असा गोचर बनतो म्हणूनच 'आचारप्रभवो धर्मः' धर्म हा आचारापासून ओळखला जातो असे म्हणतात. एखाद्या धर्मपथाप्रमाणे शिष्टसमत आचरण म्हणजे आचार होय किंवा आचार हे एक धर्माचे प्रधान अंग मानले गेले आहे 'आचार परमो धर्मः' असे वसिष्ठस्मृतीचे म्हणणे आहे आचारानुसार फलप्राप्ती, असेही समीकरण सांगितले गेले आहे धर्मशास्त्राप्रमाणे आचार असेल तरच विहित फल मिळते असे स्मृतिकार म्हणतात आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्त याचा समावेश धर्मविचारात असल्याने दत्तपथीयानी आचारधर्मास महत्त्वाचे स्थान दिले आहे याज्ञवल्क्यस्मृतीने श्रुति-स्मृतीवरोपरच सवाचारास महत्त्व दिले आहे किंवा श्रुतीत, स्मृतीत आधार मिळाला नाही तर त्या प्रसंगी शिष्टाच्या आचारास प्राधान्य द्यावे असेही शास्त्रकार सांगतात 'श्रुतिस्मृतिविहिनी धर्मः । तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम् ॥' (वसिष्ठस्मृती १४) आचारधर्मास इतके महत्त्व असल्याने व त्यावर सांप्रदायिक तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव असल्याने सर्वसामान्य लोकांना आचारच धर्मप्रमाणे वाटतो

हा आचार एकदा प्रधान मानल्यानंतर कोणाचा आचार, असा एक प्रश्न सहजच उपस्थित होतो. ज्यांना वेदाचे ज्ञान असते, जे निर्मत्सर असतात, जे निरहंकारी आहेत, दम, दम, लोभ, मोह, मद व कोप यापासून जे मुक्त आहेत, ते शिष्ट असून त्याची वर्तणूक पाहून सर्वसामान्य लोकांनी आपले आचरण ठेवावे. जनपदधर्म, ग्रामधर्म, कुलधर्म, व्रताचरण, पूजापाठ, दिनचर्या, आनिहक इत्यादीना आचारधर्मात प्रामुख्याने स्थान मिळालेले दिसते. प्रजेची धारणा करणारा धर्म पालन करण्यासाठी मुख्यतः आचाराची जपणूक करावी लागते. जीविताने ध्येय मोक्ष मानले तर त्यानुसारही आचारधर्मास महत्त्व प्राप्त होते. नाना व्रते, वैकल्ये, तीर्थयात्रा, पूजाविधी इत्यादींचा समावेश आचारधर्मात होत असल्याने व सर्वसामान्य लोकांना तात्त्विक चिंतनापेक्षा आचरणशील धर्माचेच आवान्न पोचत असल्याने दत्तपंथीयांनी आचारधर्मास विशेष महत्त्वाचे स्थान दिलेले दिसले. सर्वसामान्य प्रापंचिकांना ऐहिक साधून मोक्ष-सुखाची वाटचाल करणे सुलभ व्हावे म्हणून आचारधर्माची व्यवस्थित मांडणी सांप्रदायिक ग्रंथातून झालेली दिसते. जे उग्र तापसी आहेत, साधक आहेत, योगी आहेत, त्यांच्याही आचारासंबंधी दत्तपंथीयांनी तात्त्विक भूमिकेवरून विचार केलेला दिसतो.

श्रीगुरुचरित्रादी सांप्रदायिक ग्रंथांनुसार ब्राह्मणांच्या आचारधर्मावर विशेष कटाक्ष असल्याचे दिसते. धर्मरक्षण, ज्ञानविद्याचे वर्धन, तत्त्वचिंतन, सद्विचाराची जपणूक इत्यादी कामे वर्णकल्पनेप्रमाणे ब्राह्मणाकडे असल्याने सांप्रदायिक आचारधर्माचा कल ब्राह्मणाकडे असल्याचे स्वाभाविक आहे. असे असले तरी स्त्रीशूद्राकरिता दत्तपंथीयात अनेक प्रकारची व्रते आणि वैकल्ये सांगितली आहेत. नाना प्रकारची व्रते आणि वैकल्ये यात जडलेल्या मनास एक प्रकारची

शिस्त लागते, निष्ठा उत्पन्न होते. त्यागाची शिक्कणूक मिळते, चित्तशुद्धी होते, असा एक सिद्धान्त सांप्रदायिकांचा आहे. व्रते आणि वैकल्ये यांचे आचरण हाही एक 'विशेष धर्म' मानला गेला आहे. सांप्रदायिकांत ब्राह्मणांच्या आचारधर्मास प्राधान्य असले तरी रजक, शूद्र वा म्लेच्छ उपेक्षिलेला नाही. मांडीचा फोड घराकरण्यासाठी यवन राजा श्रीगुरुंच्या दर्शनासाठी गाणगापुरास आल्याची कथा श्रीगुरुचरित्रात आहे. 'नगरी नित्य घेनुहत्या। यवनजाति तुम्ही सत्या। जीवाहिसा पापकृत्या। वज्रविं आतां निर्घरि ॥' (श्रीगुरुचरित्र : ५०-९३) असा आचारप्रधान उपदेश श्रीगुरुंनी म्लेच्छ राजास केलेला दिसतो. याच ग्रंथाच्या अठ्ठे-चाळिसा अध्यायात शूद्र भक्ताच्या शेतातील जोंधळा 'शतगुणें पिकवुनि पुढती। आनंदविलें तयाते' अशी कथा आहे. या दृष्टीने चाळिसाव्या अध्यायातील शबरसुताची व चव्वेचाळिसाव्या अध्यायातील तंतुक भक्ताची आणि विमर्षण राजाची कथा वाचण्यासारखी आहे.

अशा प्रकारे स्त्रीशूद्राविकांनाही सन्मार्गाचे घडे देणाऱ्या या पंथात व्रताना व वैकल्यांना आचारधर्माच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचे स्थान आहे. ही व्रते आणि वैकल्ये बहुतेक ठिकाणी ऐहिक लाभसाठी असली तरी तप, त्याग, शुद्ध आचरण, चित्तशुद्धी इत्यादी सद्गुणाना त्यात स्थान आहे. आठव्याच अध्यायात शनिप्रदोष व्रताची कथा आलेली आहे. करवपुत्रीची अविका माता आपला मुलगा मंदबुद्धीचा पाहून त्याच्यासह जीव देण्यास निघाली; पण श्रीपादपतींनी तिला सांगितले, 'प्रदोषकाळी श्रीशंकराची आराधना करोत जा.' गवळ्याच्या मुलाने शनिवारच्या त्रयोदशीस पापाणाच्या शिवालिंगाची पूजा करून ऐश्वर्य मिळविल्याची कथाही त्यांनी तिला सांगितली. शनिप्रदोषी शिवालिंगाची पूजा केल्यावर पुत्र ज्ञानी होईल

असा त्यांनी विप्रस्त्रीस आशीर्वादही दिला. 'भक्तिरूपा करून । करो वो ईश्वर आराधन । पुत्र होईल श्रीहरी ऐसा॥' हा श्रीपादयतीचा उपदेश पुढे सर्वानाच मार्गदर्शक ठरला. 'प्रदोप-समयी पूजा देखतो । घोळणी होय देवजननी ॥ तिच्या पोटी होईल सुत । तोचि विष्णुअवतार विरूपाक्ष ॥' असा प्रदोपकाळीच्या महादेवपूजेचा महिमा आहे. 'तुझे मनी असेल जरी । होईल पुत्र मजसरी । संशय सांडून निर्धारी । शनिप्रदोपी पूजी शंभू ॥' (१. १०४) असे नुसते श्रीपादयतीनी सांगितले नव्हे, तर 'बोला-वून तिचे कुमारकासी । हस्त ठेवितो मस्तकेंसी । ज्ञान जाहलें तत्काळेंसी । त्रिवेदी झाला शास्त्रज्ञा॥' (८. १०६) विप्रस्त्रीच्या पुत्रास पुढे सर्व प्रकारच्या विद्या आल्या. 'पुत्र झाला तिचा महामानी । वेदशास्त्रसंपन्नी । पूज्य जाहला अति गहनी । सर्वांहीन अधिकता ॥ विवाह झाला मग तयासी । पुत्रपौत्री नांदे हर्षी । श्रीगुरुकृपा होय ज्यासी । ऐसें होय अवधारा ॥' (८. ११२-१३) असा हा महिमा शनिप्रदोप व्रताचा सांप्रदायिकांत असल्याने या व्रताचे आचरण आजही होत असताना दिसते.

पस्तिताच्या अध्यायात सोमंतिनीच्या कथेच्या अनुरोधाने सोमवारव्रताची अशीच एक कथा श्रीगुरुचरित्रात आली आहे. सोमवारचे व्रत केल्याने लखंड अशा सौभाग्याची प्राप्ती होते. सोमवारचे व्रत आचरणे म्हणजेच श्रीगुरुंची सेवा होय. स्त्रियांना पतीशिवाय दुसरा गुरु नसल्या-चेही याच अध्यायात स्पष्ट केले आहे. 'स्त्रियांसी न सांगावा मंत्र' कारण 'पतिसेवा । याचि कारणें मंत्र न द्यावा । व्रतोपवास करावा । गुरु-गुरुप-निरोपें ॥' (३५. ८७) असा श्रीगुरुंचा आदेश आहे. शिवव्रताचा महिमा सांगताना श्रीगुरुंनी म्हटले आहे, 'नित्यानंद असे घांत । निविकल्प निरामय वस्त । ऐसा ईश्वर अर्चा त्वरित । सकळाभोष्ट पाविजे ॥ विरक्त अथवा मदतरत

विषयातुर आसक्त । जे पूजितो पूर्ण भवत । त्यासी ईश्वर प्रसन्न ॥ संसारमायासागरांत । भुजताति जन समस्त । एखादे समयी श्रीगुरुभक्त । शिवव्रत आचरितो ॥ त्याणें पावतील पैलवार । ऐसें बोलती वेदशास्त्र । स्वर्गपवर्गा अधिकार । त्यासी होती परियेसा ॥ विशेष असे व्रत एक । सोमवार महासुख । ईश्वरार्चन करावें ऐक । सकळाभोष्ट पाविजे ॥ नक्तभोजन उपवास । जितेंद्रिय करावें विशेष । वैदिकादि लौकिक मार्गी मुरत । विधिपूर्वक पूजावें ॥ गृहस्थादि ब्रह्मचारी । सुवासिनी कन्याकुमारी । भ्रतारा-विण विधवा जरी । व्रत करावें अवधारा ॥' (३५. ९८-१०४) यानंतर सोमवारव्रताचे आचरण करून सोमंतिनीने सौभाग्य कसे मिळविले याचीही कथा याच अध्यायात आलेली आहे.

श्रीकृष्णाच्या सांगण्यावरून वनवासातील युधिष्ठिराने अनंतव्रताचे आचरण केले म्हणून त्याला पुनः राज्यप्राप्ती झाली. या अनंतव्रताची कथा श्रीगुरुचरित्राच्या घेचाळिसाव्या अध्यायात आलेली आहे. सुमंत नावाचा एक विप्र होता. त्याची भार्या दीक्षा. त्यांची कन्या सुशीला. विप्राची पत्नी निधन पावल्यावर त्याने कर्कशी नावाच्या दुसऱ्या स्त्रीशी लग्न केले. सुशीलेचा विवाह कौंडिण्य ऋषीवरोवर झाला. कौंडिण्य ऋषी सुशीलेबरोबर एका नदीतीरी आले. तेथे मोठा स्त्रीसमुदाय अनंतचतुर्दशीचे व्रत करताना त्यांना दिसला. सुशीलेने अनंताची पूजा केली. त्यामुळे तिच्या पतीस ऐश्वर्य प्राप्त झाले. परंतु हे ऐश्वर्य स्वतःच्या तपश्चर्यांचे अशी खात्री कौंडिण्यऋषींना होती. त्यांनी पत्नीच्या हातातील तावडा वर अग्नीत टाकून दिला. पत्नीने तो दुधात टाकून विझविला. कौंडिण्यांना यामुळे दारिद्र्य आले. त्यांना पश्चात्ताप झाला. अनंताचे दर्शन घाल्याखेरीज अन्नपाणी घेणार नाही अशी त्यांनी प्रतिज्ञा केली. शेवटी त्याला अनंतस्त्री

परमेश्वराचे दर्शन झाले. 'व्रतामर्घ्ये उत्तम व्रत । अनंत नाम विल्यात ॥' अशीच केवळ स्थाती श्रीगुरुंनी सांगितली आहे असे नव्हे, तर 'अनंत' नामाचा महिमा सांगताना त्यांनी म्हटले आहे, 'आता सागेन तुम्हांसी । अनंत कवण म्हणसी । सर्वो ठायी आपण वासी । 'अनंत' नाम आम्हा असे ॥ कला काळा मूर्त आपण । दिन रात्र सर्व शरीर जाण । पक्ष मास वर्ष आपण । युग कल्प आदिकरोनिया ॥ अवतरलो मी नारायण । भूभार उतरावया कारण । दानव दुष्ट निवारण । जन्म जाहला वासुदेवकुळी ॥ अनंत भोच जाणसी । संशय न घरी मानसी । त्रैमूर्ति भोच सर्वांशी । ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर ॥' (४२.३४-३७)

हे व्रत केव्हा व कसे आचरावे याचाही खुलासा याच अध्यायात आहे. 'भाद्रपद शुक्ल चतुर्दशी । व्रत करावे परिपेसी । अनंत नाम स्थातोसी । सागेन तुज ऐक पा । रक्तपट्ट सूनेसी । अनंत करावा चतुर्दश-ग्रंथीसी । घेवोनि यावे नवीसी । स्नान करावे शुचीने ॥ दिव्याक्षर परिधानूनि । हळदी कुंकुम लावोनि । आणावे कलश नूतन दोनी । गंगा यमुना म्हणोनिया ॥ उदक भरोनि तमांत । पंचपल्लव रत्नसहित । घालूनि पूजावे त्वरित । पोडपोपचारें करुनि ॥ नाना प्रकारे आरती । करावी गंगायमुनेप्रती । मग पूजावे दमंग्रंथी । शेषरुपें करोनिया ॥' (४२.७७-८१) अनंत-पूजेचा सविस्तर विधीही येथे सांगितलेला आहे. पूजा केलेला अनंत उजव्या हातात बाघतात. चोदा वर्षांनंतर या व्रताचे उच्चापन कसे करावे याचेही भागदर्शन येथे आहे. या काव्य व्रताच्या आचरणाने गतवैभव परत मिळते अशी श्रद्धा आहे. हे व्रत सार्वत्रिक नसून कोणी उपदेश केल्यास अथवा अनंताचा दौरा सहज सापडल्यास करायचे असते. या व्रताची मुख्य देवता विष्णू व उपदेवता शेष व यमुना या आहेत. कुलपरं - परेतही हे व्रत चालते.

अनेक व्रते प्रामुख्याने शिवपूजेची

श्रीगुरुचरित्रात आली आहेत. व्रताचरणामुळे आचारात शुद्धता येते, त्यास शिस्त लागते व अखंड परमेश्वरानुसंधान लागते. या दृष्टीने तिसऱ्या अध्यायातील अंवरीप व्रतनिरूपणाची कथा लक्षणीय आहे. अंवरीप नावाचा एक राजा एकादशीव्रत, अतिथिपूजा कलन हरिचिंतनात मग्न असे. त्याच्या व्रताचा भंग करण्याचा प्रयत्न एकदा दुर्वास ऋषीने केला. परंतु आपल्या मक्तास तारण्यासाठी प्रत्यक्ष विष्णूनेही दहा अवतार घेण्यास आनंदाने मान्यता दिली. ब्रह्मदेवाचा रजोगुण, विष्णूचा सत्त्वगुण व उमा-रमणाचा तमोगुण यांचे एकीकरण होऊन व्रतात्रे-यांचा अवतार याच हेतूने झाला. कपटवेप धरून आलेले तीन देव अनसूयेचे पुत्र झाल्याचा उल्लेख याच अध्यायाच्या शेवटी आला आहे.

आणि असा क्षेत्रमहिमा

श्रीदत्तप्रेमिकाना काही स्थानाचे वा क्षेत्राचे प्रेम विशेष असते. श्रीदत्तप्रभूंचा अवतार ज्या स्थानी झाला, त्रीडा जेथे झाल्या, भ्रमण, मिसा, निद्रा जेथे झाली, त्या स्थानांना भेटी देणे, तेथे अनुष्ठान करणे, तेथील तीर्थात स्नान करणे, तेथील देवतांची पूजाअर्चा करणे इत्यादींनी त्याचा एक आचारधर्मच बनून जातो. श्रीपाद-यती, श्रीनृसिंहयती, श्रीवासुदेवानंद सरस्वती, श्रीसमर्थस्वामी अवकलकोटकर, श्रीमाणिकप्रभू, श्रीपतमहाराज इत्यादींच्या अवतारलीला ज्या ठिकाणी प्रकटल्या त्या क्षेत्राची यात्रा करणे, तेथील महिमा गाणे, हाही एक आचारधर्माचाच भाग होय. गिरनार, श्रीक्षेत्र मातापूर (माहूर) गाणगापूर, नृसिंहवाडी, औदुवर, नारेश्वर-गरुडेश्वर इत्यादी दत्तक्षेत्राप्रमाणे काही शिव-क्षेत्रही दत्तपंथीयाना महत्त्वाची वाटतात, काशी, श्रीशैल्य, श्रीगोकर्णमहाबळेश्वर इत्यादी क्षेत्रांची महती श्रीगुरुचरित्रकारांनीच वर्णन केली आहे.

इतिहासकाळातील पहिला दत्तावतार म्हणजे श्रीपादयती होत. यांचा जन्म 'पीठापूर'चा. 'पीठापूर पूर्वदेशी' (५.१०) एवढाच या स्थानाचा उल्लेख करून पुढे 'पीठापुरीं दत्तात्रेय वास असे सनातन ॥' (१५.८७) असे म्हटले आहे. श्रीपादवल्लभ तीर्थयात्रा करीत करीत निवृत्ति-संगमावर कृष्णेच्या काठी कुरवपुर नावाच्या गावी जाले. हेच क्षेत्र कुरमुड्डी म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. श्रीगुरुचरित्रकारांनी या क्षेत्राबद्दल म्हटले आहे 'कुरवपुर महाक्षेत्र । कृष्णा गंगा वाहे तीर । महिमा सांगतां असे अपार । भूमंडळांत दुर्लभ ॥' (८.८) याच कुरवपुरात श्रीपादयतीच्या पुढील जन्मीचे धागेदोरे स्पष्ट झाले आणि येथील गंगेत धुणे धुणाऱ्या भक्त रजकाला पुढील जन्मी राज्यपद लाभण्याची संधी लाभली. याच कुरवपुरी श्रीगुरूंनी निजानंदी गमन केले. श्रीगुरुचरित्राच्या दहाव्या अध्यायात याच कुरवपुराचा महिमा सांगण्यासाठी वल्लभेश नावाच्या एका व्यापारी द्विजाची कथा सांगितली आहे. श्रीपादवल्लभ गुप्तवैपाने वावरतात अशी धडा असल्यामुळे या स्थानाची यात्रा जिज्ञासू अजूनही करतात. 'थय मूर्तीचा अवतार । त्याचा कवणा कळे पार । निधानतीर्थ कुरवपुर । वास तेथें गुरुमूर्ति ॥' (१०.८) श्रीगुरूंचा निवास ज्या स्थानी तेथे कामधेनूच असल्याची प्रचीती भक्तांना येते. या स्थानाचा महिमा वल्लभेश नावाच्या 'उदीम-मार्गे उदर भरीत' फिरणाऱ्या एका द्विजाच्या कथेत चांगल्या रीतीने प्रकट झाला आहे. हा श्रीपादभक्त कुरवपुराच्या यात्रेस निघाला. मार्गात काही चोरांनी त्याला ठार करून त्याचे द्रव्य हरण केले. त्यावेळी भक्तकंवारी श्रीपादयती तेथे प्रकट झाले आणि त्यांनी आपल्या त्रिशूलाने चोरांचा नाश केला आणि ब्राह्मणास सजीव केले. 'असे अनेक भक्तजन । सेवा करितो श्रीपादस्थान । कुरवपुर प्रस्थात जाण । अपार महिमा परिसेवा ॥' (१०.३८)

श्रीदत्ता २९

श्रीगुरु श्रीपादयतींनी काशी, वद्रीकाश्रम, गोकर्णक्षेत्र इत्यादींची यात्रा केली होती. श्रीगुरु गोकर्णक्षेत्राचा का आले ? या नामधारकाच्या प्रस्नास अनुसरून गोकर्णक्षेत्राचा महिमा श्रीगुरुचरित्रातील सहाव्या अध्यायात आलेला आहे. म्हणून दत्तभक्तांना गोकर्णमहावलेश्वराचे महत्त्व वाटते. श्रीपादयती स्वतः दत्त असून ते तीर्थयात्रा का करतात ? याचे उत्तर असे की, 'दत्तात्रेय देव जाण । तीर्थे हिंडे याचि कारणे । भक्तजनां दीक्षा करणे । उपदेशोतसे हितार्थ ॥' (६.९) आणि विशेष महिमा गोकर्णाचा का ? तर 'विशेष तीर्थ आपुले स्थान । गोकर्णी असे शंकर आपण । याचि कारणें निर्गुण । त्रैमूर्ति वस्ती तये स्थानी ॥' (६.१०) या तीर्थस्थानी महावलेश्वर हे एक स्वयंभू शिवलिंग कसे निर्माण झाले; यासंबंधीची रावणाची प्रसिद्ध कथा येथे आलेली आहे. पुलस्त्य ब्राह्मणाची भार्या कैकया अथवा कैकसी ही थोर शिवभक्ता होती. हिचा पुत्र रावण. मातेच्यासाठी रावणाने तपस्चर्या करून शंकराचे आत्मलिंगच प्राप्त करून घेतले. हे लिंग जमिनीवर ठेवता कामा नये अशी आज्ञा शंकराची होती. गणपतीने हे लिंग जमिनीवर ठेवले. रावणाची संख्या झाल्यावर त्याने ते लिंग हालवून पाहिले; पण ते जमिनीपासून अलग होईना. या ओढाताणीत त्याचा आकार गाईच्या कानासारखा झाला म्हणून या स्थानास गोकर्ण-महावलेश्वर असे नाव पडले याच गोकर्णक्षेत्राचा महिमा विस्ताराने पुढच्याच सातव्या अध्यायात आलेला आहे. गोकर्णक्षेत्राच्या यात्रेने ब्रह्महत्यादी पातके कशी नाहीशी होतात हे इक्ष्वाकू वंशातील मित्रसह नावाच्या प्रतापवंत व शास्त्र-पारंगत राजाच्या कथेवरून स्पष्ट होते सोदा-मिनी नावाच्या एका पतित स्त्रीने चुकून विल्व-पत्रे वाहून शिवपूजा केली. त्यामुळे तिचा उद्धार झाल्याची कथा याच अध्यायात आहे म्हणून या स्थानाची महती विशेष आहे. 'महावलेश्वर'

लिंग देखा । स्वयम्भू शिव असे ऐका । आख्यान
असे विशेषा । लवोदरे प्रतिष्ठिले ॥' (६-१३)
अशी याची महती आहे 'लिंगमहिमा ऐके
कानी । जे पूजिली वषे तोन्ही । तेचि ईश्वर
होतील निर्गुणी । वरदभूति तोचि होय ॥' (६-
१४८) अशी या लिंगस्थानाची ख्याती आहे-
या क्षेत्राचा आणखी महिमा वर्णन करताना
श्रीगुरुचरित्रकारानी म्हटले आहे

‘स्मरण करिता गोकर्णासी ।

ब्रह्महत्यादि पाप नाही ।

ईश्वर तेथें सदा निपासी ।

नृत्युजय सदाशिव ॥

जैसे कैलासीचे शिखर ।

अथवा नूधनिमदिर ।

निश्चय वास कर्पूरगौर ।

गोकर्णक्षेत्री परियेस ॥

सहस्र ब्रह्महत्या जरी ।

घडल्या असतील या शरीरी ॥

प्रवेश होता गोकर्णक्षेत्री ।

दुदात्मा होय परियेसा ॥

रुद्रोर्ध्ववर्चि देखा ।

जालनि तया स्थानी ऐका ।

तप केले हो सकळिका ।

काम्यसिद्धी व्हावया गति ॥

भक्तिपूर्वक तया स्थानी ।

जप व्रत करिती जाण ।

फळ होय लक्ष गुण ।

ऐसे पुण्यक्षेत्र असे ॥

जेथें ब्रह्मा विष्णु देखा ।

इद्रादि देवगण सकळिका ।

साध्य शालें तप ऐका ।

यावेगळें काय सांगू ॥

जाणा तो साक्षात् ईश्वर ।

गोकर्ण क्षेत्र कैलास पुर ।

प्रतिष्ठा केली विघ्नेश्वरे ।

विष्णुनिरोधें विनयार्थ ॥

समस्त देव तेथें येतो ।

पुण्यक्षेत्री वास करिती ।

ब्रह्मा विष्णु इद्रासहिती ।

विश्वेदेव मरुद्गण ॥

गोकर्ण क्षेत्र असे म्हण ।

लिंग तीर्थ असल्यात जाण ।

पदोपदी असती निर्गुण ।

ऐसे क्षेत्र अनुपम्य ॥

सागो किती त्याची खूण ।

असल्यात तीर्थे जाण ।

पापाण समस्त लिंग सगुण ।

तीर्थ जाण समस्त उदके ।

कृतायुगीं महाबळेश्वर श्वेत ।

त्रेतायुगी दिसे लोहित ।

द्रापारी रूप पीत ।

कलियुगी कृष्णवर्ण जाणा ॥’

(७५५-१०१)

गोकर्णमहाबळेश्वरच्या दर्शनाने कोणती पापे
कशी नाहीशी होतात हेही या अध्यायात
सांगितले आहे गोकर्णक्षेत्री कोणता विधी
कोणत्या दिवशी करावा याचेही निरूपण आहे
‘आदित्य-सोम-बुधवारी । अमावस्यादि पर्वा-
भीतरी । स्नान करुनि समुद्री । दानधर्म करावा ॥’
(७१०८)- शिवपूजाव्रत, होमहवन, जप,
ब्राह्मणसतर्पण इत्यादी विधी या क्षेत्री केल्यास
‘ईश्वर भोळा’ सत्पुष्ट होतो गोकर्णक्षेत्राच्या
यानेमुळे चतुर्विध पुरुषार्थ साधतात. म्हणून दत्त-
पयीयानाही या क्षेत्राच्या यानेचा मोह नेहमीच
होतो.

तीर्थक्षेत्राच्या यानेचे गहत्त्व श्रीगुरुचरित्रात
अनेकदा वर्णन केले आहे श्रीगुरु नृसिंहसर-
स्वतींनी आपल्या शिष्यांना तीर्थयात्रा करण्याचा
उपदेश केला आहे काशी, तटाकस्थाने, नदी-
सगम, पुष्कर, वदरी, केंदार, कुरुक्षेत्र, गाणगापूर,

कोल्हापूर, श्रीशैल्यपर्वत इत्यादी स्थानाच्या यात्रा शिष्यांनी कराव्यात असे श्रीगुरूंनी सांगितले आहे 'श्रीगुरू म्हणती शिष्यासी। तुम्ही आश्रमी सन्यासी। राहू नये पाच दिवशी। एके ठायी वास करीत ॥ चतुर्थाध्याय घेऊनि। आचरावी तीर्थें भुवनी। तेणे मनी स्थिर होऊनि। मग रहावे एकस्थानी ॥' (१५ १६-१७) ब्रह्मांड-गोलकात प्रसिद्ध असलेल्या तीर्थराज काशीचा निर्देश श्रीगुरूंनी प्रथम केला आहे मगाभागी-रथीतटाकयात्रा, वरुणानदी, कुशावती, शतद्रू, विपासका, वितस्ता, शरावती इत्यादी नदीच्या तटाकाची यात्रा, चंद्रभागा, रेवती, शरयू, गोमती, वैदिका, मदाकिनी इत्यादी नदीतून स्नाने, नदीसगमात स्नाने, सेतुबध रामेश्वर, नावणकोर येथील श्रीरंग पद्मानसरोवर, वदरी तीर्थ, कुवक्षेत्र, श्रीशैल्य, केदार, पुष्कर, कोटिहर नर्मदातीर्थ, मातृकेश्वर कुंजतीर्थ, गोकर्ण, शूलकर्ण इत्यादी तीर्थस्थानातील स्नाने, अयोध्या, मथुरा, काशी, द्वारावती, गया, मोदावरीतटाक इत्यादी क्षेत्राची यात्रा श्रीगुरूंनी उपदेशिली आहे पूर्णा, कृष्णादेवणा, तुंगभद्रा, पयासरोवर अशा जाणखी काही तीर्थस्थानाचा उल्लेख श्रीगुरू करतात 'पांडुरंग मातुलंग। क्षेत्र वरवे पुरी गाणग। तीर्थें असती तेथे चांग। अपट्तीर्थें मनोहर ॥ अमरजासगमात। कोटितीर्थें असती ख्यात। वृक्ष असे अश्वरथ। कल्पवृक्ष तोचि जाणा ॥ तया अश्वत्थसन्मुखेसी। नृसिंहतीर्थें परियेसी। तया उत्तरभागेसी। वाराणसी-तीर्थें असे ॥' (१५ ५१-५४)

अशा या गाणगापुराचा महिमा वर्णन करून आचरणाचा आदर्श सांगताना म्हटले आहे, 'तेथें जे अनुष्ठान करिती। तया इष्टार्थें होय त्वरिती। कल्पवृक्ष आश्रयती। काय नोहे मन-वामना ॥' (१५ ५८) कोणत्या पर्वणोस कोणती तीर्थयात्रा करावी यासबघीही मार्गदर्शन या अध्यायात आहे महावलेश्वर, कोल्हापूर,

भिल्लवडी, अमरापुर इत्यादी क्षेत्राचा निर्देश करून श्रीगुरूंनी म्हटले आहे, 'अखिल तीर्थें तया स्थानी। तप करिती सकळ मुनि। सिद्ध होय त्वरित ज्ञानी। अनुपमक्षेत्र परियेसा ॥ ऐसे प्रख्यात तया स्थानी। अनुष्ठिता दिवस तीनी।' अखिलाभीष्ट पावोनि। पावती त्वरित परमार्थी ॥' (१५ ८१-८२) जगल्लय, शूर्पालय, छाया, मणिगिरी अशी अनेक तीर्थें असून 'नव्हे ससारयेरझारी। तया क्षेत्रा आचरावे ॥' असा श्रीगुरूचा उपदेश आहे तीर्थयात्रा करीत असताना सावधगिरी कोणती घ्यावी, काय काय टाळावे, यासबघीही मार्गदर्शन करताना म्हटले आहे, 'समस्त तीर्थें भूमीवरी। आचरावी परिकरी। रजस्वला होता सरी। स्नान करिता दोष होय ॥ सन्नात कर्काटक घरुनि। त्याजावें तुम्ही मास दोनी। नदीतीरी वास करिती कोणी। त्यासी काही दोष नाही ॥' (१५ ९१-९२)

श्रीपादयसी, श्रीनृसिंहसरस्वती, श्रीवासुदेवा-नंद सरस्वती यासारख्या दत्तावतारी महात्मांनी ज्या ज्या ठिकाणी आपले वास्तव्य केले, ती ती ठिकाणेही दत्तपथीयाना यात्रेसाठी पवित्र वाटली. अवघूताने काशीक्षेत्राचा सांगितलेला महिमा श्रीगुरूचरित्राच्या एकेचाळिसाव्या व वेचाळि-साव्या अध्यायात आलेला आहे श्रीगुरूंनीही सायदेवास काशीक्षेत्राचा महिमा निवेदन केला आहे 'विश्वेश्वरआराधन। असे एक निघान। काशीपुर महास्थान। सकळाभीष्टें साधतील ॥' (४१ ३६) असा काशीचा महिमा आहे 'नाम 'आनंदकानन।' विख्यात असे महास्थान। समस्ताची मनकामना। तये ठायी होतसे ॥ नाम असे पुरी 'काशी।' समस्त धर्माचिये राशी। सकळ जीवजंतूसी। मोक्षस्थान परियेसा ॥ वास करिती तये स्थानी। त्यातें देखताचि नयनी। जाती दोष पळोनि ॥ स्थानमहिमा काय सांगू?' (४१ ४३-४५) या क्षेत्रात एक पावलागणिक अश्वमेधाचे फळ मिळते धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष

यापंकी जो हेतु मनात येईल तो सिद्धीस जाईल.

काशीक्षेत्री गेल्यावर कोणत्या क्रमाने कोणत्या देवाची कशी पूजा करायची याचे सविस्तरमार्गदर्शन श्रीगुरुचरित्रात आहे. विश्वेश्वराची संपूर्ण यात्रा कशी करावी याचे दिग्दर्शन आल्यानंतर सायदेवाने श्रीगुरुची भुवतफळाने स्तुती केली आहे. यानंतर अठ्ठेचाळिसाव्या अध्यायात गघर्ब-पूर अथवा गाणगापूर या क्षेत्राचा महिमा वर्णन केला आहे. अमरजा नदीची उत्पत्ती याच अध्यायात सांगून 'या कारणें या नदीसी । जे स्नान करिती भक्तीसी । काळमृत्यु न होय त्यासी । अपमृत्यु कॅवि घडे ? ॥ शतायुषी पुरुष होती । रेगराई न पीडिती । अपस्मारादि दोष जाती । ब्रह्महत्यादि पातकें ॥' (४८ २७-२८) अशी फलश्रुतीही सांगितली आहे. गाणगापुरातील सर्व तीर्थांचा महिमा या अध्यायात असल्याने याने-करूना या क्षेत्राचे दर्शन वाचतानाही ह्मण्टा-सारखे आहे. पटकुलतीर्थ, नृसिंहतीर्थ, वाराणसी-तीर्थ, पापविनाशी तीर्थ, कोटितीर्थ, रुद्रतीर्थ, चक्रतीर्थ, मन्मथदहन, कल्लेश्वर अशा अनेक स्थानाचा महिमा यात आहे. श्रीगुरुचे निजधाम-गमन श्रीशैल्य मल्लिकार्जुनास असलेल्या पाताळ-शेगेवर झाल्यामुळे या स्थानाची यांनाही भाविकाना मोठी प्रेरक वाटते.

औदुंबर-भरम-रुद्राक्ष

दत्तपंथीयाच्या दैनंदिन आचारधर्माकडे वळ-ण्यापूर्वी त्याच्या आचारनिष्ठेस आधारभूत असलेल्या काही प्रतीकांचा येथे उल्लेख करणे अगत्याचे आहे. औदुंबरतळी निवास, भस्मलेपन, रुद्राक्षधारण इत्यादी आचारप्रधान कृतींना दत्त-पंथात फार महत्त्वाचे स्थान आहे. दत्तप्रभूना औदुम्बर वृक्षाची मोठीच प्रीती असल्याचे प्रसिद्ध आहे. औदुंबरतळी त्याचा निवास असल्याचेही सर्वांना माहीत आहे. 'अनेक पुण्यवृक्ष त्यजून ।

काय प्रीती औदुंबरी ?' (१९८) असा प्रश्न विचारल्यावरून एकीणिसाव्या अध्यायात श्रीगुरुनी औदुंबर वृक्षाची महती सांगितली आहे. श्रीनृसिंहसरस्वतीनी औदुंबराचा सबंध श्रीनृ-सिंहाशी असलेला स्पष्ट केला आहे. हिरण्यकशि-पूचा धीनृहंसिंहानी वध केल्यानंतर भगवताच्या हाताची अतिशय आभार होत राहिली कारण 'त्या दैत्याचे पोटी । विप होते काळकूटी । जैसी बडवाणि मोठी । तैसे विप परियेसा ॥ विदारण करिता दैत्यासी । वेधलें विप त्या नखासी । तापली नखें बहुवसी ॥' (१९१२-१३) त्यावेळी लक्ष्मीने एक औदुंबराचे फळ आणले आणि 'तये वेळी शीतलार्थ । नखें रोविली औदुंबरात । विपाणि झाला शात । उग्र नरसिंह शात झाला ॥' (१९१५) असा या औदुंबरास दत्तपंथीयात कल्पवृक्षाचे स्थान प्राप्त झाले. या वृक्षाचे माहात्म्य वर्णन करताना आचरणशील साधकासाठी श्रीगुरुचरित्रकारानी म्हटले आहे,

'तया समपी औदुंबरासी ।

देती वर हुपीकेशी ।

सदा फलित तू होसी ।

'कल्पवृक्ष' तुझ नाम ॥

जे जन भजती भक्तीसी ।

काम्य होय त्वरितेसी ।

तुज देखताचि परियेसी ।

उग्र विप शात होय ॥

जे सेवितील मनुष्य लोक ।

वखिलकाम्य पावोनि ऐक ।

फल प्राप्त होय निके ।

पापावगळा होय नर ॥

वाझ नारी सेवा करिता ।

पुन होतील तिसी त्वरिता ।

जे नर असतील दैनपीडिता ।

सेविता होतील श्रियायुक्त ॥

तुझे छायाी वेंसोन ।

जे जन वरिती जपानुष्ठान ।

वनत फळ होय ज्ञान ।

कल्पिलें फळ होय त्यासी ॥

तुझे छायाी जळात ।

स्नान करिता पुण्य बहुत ।

भागीरथी स्नान करीत ।

तितुके पुण्य परियेस ॥

तुज सेविता त्या नरासी ।

व्याधि नव्हती कवणे दिवसी ।

ब्रह्महत्यादि महादोषी ।

परिहार होती परियेस ॥

जें जें कल्पून मानसी ।

तुज सेविती भावेसी ।

कल्पना पुरती भरवसी ।

कलियुगी कल्पयुक्त तूच ॥

सदा वसो तुजपाशी ।

लक्ष्मीसहित दासीसी ।

म्हणोनि वर दे हवीं ।

नरसिंह मूर्ति तयें वेळी ॥'

(१९१७-२५)

याप्रमाणे औदुवर वृक्षाची महती दत्तपयीयात आहे कलियुगातील या कल्पतरूपाळी, त्याच्या फळामुळेच उग्र नृसिंहमूर्ती घात झाली श्रीगुरू दत्तात्रेयानीही याच स्वळी निघात गेला आहे 'तया कल्पद्रुमतळी । होवे श्रीगुरु सोममोळी । ब्रह्मा विष्णु-नंभमाळी । देह मानुषी घरोनिया ॥ भक्तजना क्षारणार्थ । पावन वरिती समस्त तीर्थ । अवतार त्रयमूर्ति गुरुनाथ । भूमोदरी घतंत अंगे । वृक्षातळी अहनिनी । श्रीगुरु असती गीर्णसी । माध्यानाळमभयासी । ममारन होय तेथें ॥' (१९३०-३२) या औदुवर वृक्षाच्या तळाशी श्रीगुरू मनुष्यरूप धारण करून गुप्त वास करीत आहेत अशी श्रद्धा आहे - याच एकोनिसाव्या अध्यायात औदुवरस्तळी निवान परणान्या

श्रीगुरूची आराधना अमरेश्वराजवळच्या चौसष्ट योगिनी करीत असल्याची कथा आहे कृष्णा-तीरावर असलेल्या औदुवर क्षेत्राची महती याच कारणासाठी आहे योगिनीना उद्देगून श्रीगुरूनी म्हटले आहे, 'तुम्हासहित औदुवरी । आमुच्या पादुका मनोहरी । पूजा वरिती ते तत्परी । मन-कामना पुरती जाणा ॥ औदुवरवृक्षातळी । जप करिती जे मननिर्मळी । कोटिगुणे होती फळी । होम गेलिया तैसेचि ॥' (१९८१-८९)

दत्तपयीयाच्या आचारधर्मास भस्मधारणाचा फार महत्त्व आहे कपाळावर, हातावर भस्माचे पट्टे ओढलेले, गळघात छद्माज्ञाची माळ घातलेले अनेक दत्तभक्त या संप्रदायात दिततात एकोणति-साव्या अध्यायात श्रीगुरूनी त्रिविक्रमभारतीला भस्ममाहात्म्याची कथा सांगितली आहे वृत्तयुगात वामदेव नावाचा एक योगी ब्रह्मनिष्ठ सर्वांगाला भस्म लावून हिंडत असताना राक्षसाचा सत्कार असणाऱ्या शौचारण्यात आला तेथील ब्रह्म-राक्षसाने खाण्यासाठी म्हणून वामदेवात बघटा-ळिले तेव्हा वामदेवाच्या अंगाच्या भस्माचा संपर्क येताच ब्रह्मराक्षसाचे पूर्वपातक नष्ट होऊन तो ब्रह्मज्ञानी झाला वामदेवानेही त्यास भस्ममाहा-त्म्याची एक कथा ऐकविली एका आचारहीन विशाच्या प्रेतास श्वाभावडून भस्माचा संपर्क झाला शिवदूतानी यमदूतात है प्रेत नेऊ दिने नाही कारण त्याच्या अंगी भस्म होते भस्मा-वित त्रिपुंड्र कपाळावर लावण्याने सर्व पातों नष्ट होतात भस्मधारणेचा समप्रश्न विधीही आहे भस्ममहिमा वचन वरताना याच अध्या-यात श्रीगुरूचरित्रकारानी म्हटले आहे,

भस्ममहिमा अपरपार ।

परी ब्रह्मादिका अगोचर ।

याच कारणे कर्पूरगोर ।

नूपप करी मर्पांति ॥ ६८ ॥

ईश्वरे यदित्या यन्मूनी ।

गतिता अगम्य आम्हाची ।

तोचि शंकर व्योमकेशी ।

जाणे भस्ममहिमान ॥ ६९ ॥

ऐसी विनंति ऐकोनि ।

सागे शंकर विस्तारोनि ।

गोमय द्रव्य देवता अग्नि ।

भस्म करणें परियेसा ॥ ९८ ॥

पुरातनीचे यज्ञस्थानी ।

जे का असे मेदिनी ।

पुण्य बहुत लावितांक्षणीं ।

भस्मांकिता परियेसा ॥ ९९ ॥

भस्म धारण करताना कोणत्या ठिकाणी कोणत्या मंत्राने ते लावावे याचेही मार्गदर्शन श्रीगुरुचरित्रात आहे. या भस्मलेपनाचा परिणाम सांगताना म्हटले आहे, 'मुक्तिकामे जे लाविती । त्यांसी नाहीं पुनरावृत्ति । जे जे मनी संकल्पितो । लाघे वारी पुष्टपार्थ ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थासी । वान-प्रस्थ यतीसी । समस्ती लाविजे हर्षी । भस्मांकित त्रिपुंड्र ॥ महापातकी असे आपण ॥ उपपातकी जरी जाण । भस्म लावितां तत्क्षण । पुण्यात्मा तोचि होय ॥ क्षत्रिय-वैश्य-शूद्र स्त्रीवर्गासी । गोहत्यादि पातकासी । गोरहत्या आत्महत्येसी । शुद्धात्मा करी भस्मांकित ॥ विधिपूर्वक मंत्रेसीं । जे लाविती भक्तीसी । त्यांची महिमा अपारेसी । घंघ होय देवलोकी ॥ जरी नेणे मंत्रासी । त्याणें लाविजे । भावशुद्धीसी । त्याची महिमा अपारेसीं । एकचित्त परियेसा ॥' (२९. २१३-२८) पर-द्रव्यहरण, परस्त्रीगमन, परनिंदा, परपीडा, पर-क्षेत्रहरण, नीचसेवा, व्यक्तिचारादी कर्मे, अभय-भक्षण इत्यादी पातकाचा नाश भस्मलेपनाने होतो. 'जाणोनि अथवा अज्ञानता । पाप घडले असल्याता ॥ भस्म लावितां पुनीता । पुण्यात्मा होय जाणा ॥.... रुद्राक्षमाळा ज्याचे गर्ळा । लाविला असेल त्रिपुंड्र टिळा । अन्य पापी होय केवळा । तोही पूज्य तिही लोकी ॥ जितुकीं तोयें भूमीवरी । असतील क्षेत्रेनानापरी । स्नान

केलें पुण्यसरीं । भस्म लावितां परियेसा ॥ मंत्र असती कोटी सात । पंचाक्षरादि विख्यात । अनंत जागम असे मंत्र । जपिले फळ भस्मांकिता ॥ इहलोकी अखिल सौख्य । होती पुरुष शतायुष्य । व्याधि न घेती शरीरास । भस्म लावितां नरासी' (२९. २२८-३५)

रुद्राक्षधारण व रुद्रसूत्रपठण याचेही माहात्म्य दत्तपंथीयांत फार मोठे आहे. रुद्राक्ष धारण केल्यामुळे कोणतीच पातके लागत नाहीत असे सांगून श्रीगुरुंनी राजकुमार सुधर्म व मंत्रीसुत तारक या दोन कुमारांची कथा सांगितली आहे. दोघेही शिवभक्त. कपालावर त्रिपुंड्र व गळ्यात रुद्राक्षाची माळा, असा त्यांचा वेप असे. एकदा पराशर नावाच्या त्रिकाळज्ञ ऋषींनी राजास या दोन कुमारांचे पूर्ववृत्त सांगितले. नंदी नावाच्या नगरीतील एका वेश्येने आपल्या एका कोंबड्याच्या व माकडाच्या गळ्यात रुद्राक्ष बांधले होते. एकदा तिच्या मंदिरास आग लागली असताना कुक्कुट-मर्कटांची जोडी जळून गेली. हेच प्राणी पुढल्या जन्मी रुद्राक्षधारणामुळे राजाच्या मंदिरात अवतीर्ण झाले. मर्कट राजाच्या पोटी आला व कुक्कुटाने प्रधानाच्या घरी जन्म घेतला. श्रीगुरुचरित्राच्या तेहतिसाव्या अध्यायात रुद्राक्षधारणाचे परिणाम सांगणारी ही कथा विस्ताराने आली आहे. याच राजकुमारास अत्यायुष्य असून आता त्याचे फक्त सात दिवस उरल्याचे पराशरऋषी राजास सांगतात. शंकरास शरण जाऊन शंभर ब्राह्मणांकडून दहा सहस्र रुद्राभियेक करण्याचा उपाय राजास त्यांनीच सुचविला. रुद्राच्या अभियेकाचे हे माहात्म्य पुढल्या चौतिसाव्या अध्यायात आले आहे. याप्रमाणे रुद्राक्ष व रुद्राभियेक यांचो महती दत्त-पंथीयांना वाटते. रुद्राक्षाची महती सांगताना श्रीगुरुचरित्रकारानी म्हटले आहे,

भक्ति अथवा अभवतीसी ।

रुद्राक्षधारण नरासी ।

पापें न लागती परियेसीं ।

उत्तम अथवा नीचातें ॥

रुद्राक्षधारण पुण्य ।

मिति माहीं अगण्य ।

आणिक द्यावया माहीं साम्य ।

श्रुतिसंमत परियेस ॥

सहस्रसंख्या जो नर ।

रुद्राक्षमाळा करी हार ।

स्वरूपें होय तोचि रुद्र ।

समस्त देव वंदिसी ॥

सहस्र जरी न साधती ।

दोहीं बाहूंसी पोडश असती ।

विखेसी बांधा एक स्याति ।

चतुर्विंशति दोही करी ॥

कांठाभरण ब्रतिसाचे ।

मस्तकीं बांधा चत्वारिंशाचें ।

श्रवणद्वयीं द्वादशाचें ।

धारण करावें परियेया ॥

ण्याचे गळां रुद्राक्ष असती ।

त्यासी पापें नातळती ।

त्यासी होय सद्गति ।

रुद्रलोकी अखंडित ॥

रुद्राक्षमाळा धरोनि ।

जप करिती अनुष्ठानीं ।

अनंत फळ असे जाण ।

ऐका श्रोते एकचित्तें ॥

रुद्राक्षविणे जो नर ।

बुधा जन्म जाणा घोर ।

ज्याचे कपाळी नसे त्रिपुंड्र ।

जन्म दयायां परियेस ॥

रुद्राक्ष बांधोनि मस्तकेंसी ।

अथवा दोन्ही श्रवणांसी ॥

स्नान करिता नरासी ।

गंगास्नानफळ असे ॥

रुद्राक्ष ठेवोनि पूजेसी ।

अभिपेकाचें ह्रस्वक्तेसीं ।

लिंगपूजा समानेसी ।

फलअसे निघरिं ॥ (३३.१२-२४)

श्रीगुरुचरित्राच्या पुढल्या चौतिसाव्या अध्यायात रुद्राध्यायाचे अथवा रुद्राभिपेकाचे माहात्म्य निवेदन केले आहे. रुद्रजपाने जन्मान्तरीची पापे नाहीशी होतात. 'तैसा अल्पायुषी नर । रुद्रजाप्य करितां निर्भर । पापें जावोनि निघारि । दीर्घायुषी होय ॥....रुद्रजाप्यमंत्रेसीं । स्नान करविति ईश्वरासी । तेंचि उदक भक्तीसीं जे जन करिती स्नान पान ॥ त्यांतें मृत्युभय नाही । आणिक एक नवल पाही । रुद्रजाप्यें पुण्यदेहीं । स्थिरजोव फळ असे ॥ रुद्र जपोनि उदकासी । स्नान केलिया नरांसी । मृत्यु भीतसे तयांसी । तेही तरतील भवाणंवीं ॥ शतरुद्र अभिपेकासी । पूजा करिती महेशासी । ते जन होती शतायुषी । पापनिर्मुक्त परियेसा ॥' (३४. ७१-७६) अशा प्रकारच्या रुद्राभिपेका-मुळेच काश्मीरच्या राजाचा पुत्र दीर्घायुषी व ऐश्वर्यसंपन्न झाला. वहा सहस्र रुद्रविधी झाल्यामुळे राजकुमाराचे आयुष्य वाढले. शिव-दूतांनी यमदूतांपासून राजकुमाराचे रक्षण केले.

अशा प्रकारची अनेक माहात्म्ये श्रीगुरुचरित्रात आली आहेत. अनेक त्रते, वैकल्ये, याथास्थानांना भेटी, रुद्राक्ष, भस्म, रुद्राभिपेक इत्यादी सर्व काही आचरणाचा भाग दत्तपंथीयांना मोलाचा वाटतो. यांतील बहुतेक सर्व त्रते काम्य आहेत. भौतिक सुखसमृद्धीच्या इच्छेने ही सर्व करावयाची असली तरी त्यांमागेल निष्ठा, आचरणशीलता, ईश्वरी कृपा आणि चित्तशुद्धी नजरेआड करून चालण्यासारखी नाही. दत्तपंथीयांच्या आचारधर्माचा हा एक महत्त्वाचा गाभा असल्याने आतापर्यंत त्याचा एवढ्या विस्ताराने परिचय करून दिला. सर्वसामान्य सांसारिक लोकांना व्रताचरणांत, यात्रात, अनुष्ठानात गुंतवून दत्तपंथाने त्यांच्या आचारशुद्धीचा फार मोठा प्रयत्न केलेला दिसतो.

पापपुण्य व कर्मविपाक .

दत्तपंथीयांच्या [आचरधर्मचि आणखी एक सूत्र असे की, स्वकर्मानुसार माणसास परिणाम भोगावा लागतो. मागील जन्माची पापपुण्ये ध्यानात घेता या जन्मी आपणास त्याप्रमाणे बरी-वाईट फळे भोगावी लागतात. या जन्मी मनुष्य जशी कर्मे करील त्याप्रमाणे त्याला पुढील जन्मात परिणाम भोगावा लागेल. या धर्मशास्त्रीय सिद्धान्तावर श्रीगुरुचरित्रादी सांप्रदायिक ग्रंथांचा फार मोठा विश्वास आहे. पापपुण्यविचार एकदा पक्का झाला की मग त्यानुसार माणसे आपला आचार सुधारतील असा विचार यामागे दिसतो. या दृष्टीनेच श्रीगुरुचरित्रातील अठ्ठाविसाव्या अध्यायात पापपुण्यविचार व त्यानुसार कर्मविपाक म्हणजे कर्मानुसार फलप्राप्ती याचे दिग्दर्शन आहे. अधर्ममूलक व अशुभ फल उत्पन्न करणाऱ्या कर्मांचा परिणाम म्हणजे कर्मविपाक होय. या सोकी मनुष्य रोगादी दुःखे उत्पन्न करतो आणि परलोकी नरकादी दुःखे भोगतो, अशी धर्मशास्त्राची विचारसरणी आहे. चोरी करणाऱ्याची नखे वाईट होतात, ब्रह्महत्या करणारा फुट्टी होतो, मद्य पिणाऱ्याचे दात किडतात व गुरपत्नीशी सवध ठेवणाऱ्याची कातडी घाणेरडी होते; अशी अनेक कुकर्मे आणि त्यानुसार भोगायला लागणारे परिणाम यांची यादी स्मृति-ग्रंथातून उपलब्ध आहे.

परस्त्रीचे हरण करणे, ब्राह्मणाचे द्रव्य चोरणे, धान्य चोरणे, असा अनेक पापाची परिगणना धर्मशास्त्र करीत असते. ईश्वरी नियमाविरुद्ध अथवा धर्मशास्त्राविरुद्ध आचरण करणे पापात जमा होते. पापामुळे शारीरिक, नैतिक व मानसिक अधःपात होतो अशी ही विचारसरणी आहे. कामिक, वाचिक व मानसिक अशी तीन पापे सांगितली आहेत. समाजाचा अनाचार जगजसा मांडत जातो, तत्तत्तशी पापाची यादीही लावते.

मग ही पापे संपण्यासाठी नावा प्रायश्चित्तांची गर्दी होते. पुण्यकर्मांची क्षिफारस केली जाते. विहित कर्म केल्याने पुण्य होते. धर्मशास्त्रात सांगितलेले नीतिनियम पाळल्याने आचारधर्म सुधारून पुण्याचा संचय होतो; देवतापूजन, तोर्थयात्रा, गोपूजा, विविध दाने, व्रते, उपवास इत्यादी मार्गांनी माणसाने पुण्यकारक आचार ठेवावा अशी धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे. या पाप-पुण्यदायक आचारानुसार माणसास इष्ट व अनिष्ट अशा परिणामाचा लाभ होतो, अशी धर्मशास्त्राची धक्का आहे. पूर्वकर्मानुसार आपणांस या जन्मी इष्टानिष्ट फळे भोगावी लागतात, हा सिद्धान्त सर्व स्मृती व पुराणे यांनी मान्य केलेला असल्याने दत्तपंथासारख्या कर्मनिष्ठ परंपरेने त्याचा पुरस्कार केला आहे. सच्चित, प्रारब्ध, क्रियमाण असे कर्मांचे तीन प्रमुख भेदही धर्मशास्त्राने केले आहेत.

श्रीगुरुचरित्राच्या सत्ताविसाव्या अध्यायात दोन मदनमत्त विप्राना शापग्रस्त केल्याची कथा आहे. दोन ब्राह्मणांना श्रीगुरूंनी शाप देऊन ब्रह्मराक्षस केले. याच अध्यायात एका विप्राने आपण पतित अशा मातंगयोनीत कसे गेलो? असा प्रश्न विचारला आहे. त्याचे उत्तर देताना श्रीगुरु पतित, हीन अथवा चाडालयोनीत जन्म घेण्याची कारणे पुढील अठ्ठाविसाव्या अध्यायात विस्तृतपणे सांगत आहेत. प्रथम त्यांनी काही बुराचारी वर्तनांचे नमुने दाखविले आहेत. 'पापपुण्या' चिया गती । आपूले आर्जव भोगिजेति । कर्म-विपाकी असे स्थापित । जन्मोजन्मी तीच याती ॥' (२८.४) या मुख्य सूत्रानुसार माणसाचे पापाचरण व त्यानुसार फलप्राप्ती याचे विवेचन येथे आले आहे. अनाचाराचे वर्णन अर्थातच व्यभिचारापासून आहे. 'ब्राह्मण स्त्रियेपाशी देखा । शूद्र जाय व्यभिचारिका । पिंडं उपजे चाडालिका । सोळावी जाति चाडाला ॥' (६) असा निष्कर्ष आहे. सर्व वर्णांना मार्गदर्शन करणारे ब्राह्मणच

भ्रष्ट झाले तर समाज टिकणार नाही, अशी खात्री असल्याने ब्राह्मण्यरक्षणकडे श्रीगुरुचरित्राचा कटाक्ष आहे 'ब्राह्मण रहाटे अनाचार । पावे ते हीनयोनीसी ॥' (८) असे सांगून या अनाचाराचा तपशीलही दिलेला आहे जन्मदात्या मातापित्यास सोडून जाणे, कुलदेवता सोडून इतर देवतांची पूजा करणे, सतत खोटे बोलणे, सदा जीवहिंसा करणे, कन्येची वित्री करणे, शूद्राधरी भोजन करणे, अश्वविक्रय करणे, अशी दुराचाराची अनेक उदाहरणे श्रीगुरु सांगताना शूद्रस्त्रीसंग, दासीगमन, घराला-बनाला अग्नी लावणे, श्राद्धादी कर्मे न करणे, अभिषेक न करणे, दानधर्म न करणे, मातापित्याची सेवा न करणे, अनेक बायका एकाच वेळी करणे, अतियोस विन्मुख पाठविणे, यतीची पूजा न करणे, तळे-विहिरी मोडणे, गंगातीर्थाची निंदा करणे, एकादशीस अथवा पर्वणीस स्त्रीभोग घेणे, भागी-दाराशी कपट करणे, ज्ञान नसता बेंचकी करणे, पारणमारणादी विद्यात गुतणे, हरिहराची निंदा करणे, विधवा स्निग्धाचा संग करणे, श्राद्धाच्या विवशी पिंड न करणे, गुरूची निंदा करणे, वेदाना हूण देणे, लोभ्याची धर्मकाढणे, गर्भपात करणे, ब्रह्महत्या करणे, अशा विविध दुराचाराचा व त्याच्या परिणामाचा म्हणजे कर्मविपाकाचा प्रपंच श्रीगुरूंनी या अध्यायात विस्ताराने केलेला आहे सुवर्णाची चोरी करणे, अश्ववध, गोवध करणे, दुसऱ्याचा विश्वासघात करणे, स्त्रीची चोरी करणे अशी आणखीही दुराचाराची नामावली येथे आहे

तत्स्वरप्रकरणात चोरीचे प्रकार व त्याचे परिणाम याचा निर्देश आहे 'सुवर्ण चोरी करी नर । प्रमेहव्याधि होय निर्घार । एखादा दुस्तर करी तत्स्वर । आघळा होऊनि उपज ॥ वस्त्रे चोरी जरी करी । विस्त्री (कोटी) रोमी होय निर्घारी । गणद्रव्यचोरी करी । गडभाळा होऊनि उपजे ॥ श्वासोच्छ्वासी असेल नर । त्याची श्रद्धा.. ३०

वस्तु आणी चोर । सदा वसे बधन घर । ब्रह्माड-पुराणी बोलिले असे ॥' (५६-५८) याप्रमाणे परद्रव्याचा अपहार, अन्नधान्याचा अपहार, तेलचोरी, परस्त्रीचोरी, ब्राह्मणाचे द्रव्य चोरणे, मोती-माणिक रत्ने याची चोरी, पत्रशाखादी फळाची चोरी, 'कास लोह कापूस लवण' याची चोरी, देवद्रव्याची चोरी, दुसऱ्याचे पुरून ठेवलेले द्रव्य चोरणे, धनू चोरणे, फलजल चोरणे, घरातील भांडीकुडी चोरणे, मधुगोरस चोरणे, अशी आणखीही पातके त्याच्या परिणामासहित श्रीगुरूंनी सांगितली आहेत

यानंतर दुराचारातील सर्वात महत्वाचे पातक म्हणजे व्यभिचार त्याच्याही नाना प्रकाराचा निर्देश या अध्यायात विपाकासहित आहे परस्त्री-आलिंगन, परस्त्रीयोनिदर्शन, ब्रध्मभार्यासपर्क, मित्रभार्यागमन, मातुलस्त्रीसपर्क, दुष्ट बुद्धीने परस्त्रीमुखालोकन, शूद्राचा विप्रस्त्रीशी सपर्क, अशा विविध प्रकाराचा निर्देश श्रीगुरूंनी केला आहे श्रीगुरुचरित्रातील काय किंवा कोणत्याही धर्मग्रथातील काय, तेथील पातकाची यादी पाहून समाजाची अधोगतीच लक्षात येते मनुष्य जात्याच पतनशील आहे क्षणिक सुखासाठी तो विवेकहीन बनतो या विवेकहीन व सर्वसामान्य माणसास सुधारणे तरी कसे ? कोणते शासन त्याला करावे ? राज्यव्यवस्थेनुसार कायद्याच्या बधनानुळे अशा पातकाना शासन असेलही, पण त्यातली उणीव ध्यानात घेता धर्मशास्त्रानेही या अनाचारास शासन सांगितले आहे कर्मविपाक हे एक शासन मानले आहे श्रीगुरुचरित्रातही याचा तपशिलाने विचार आला आहे नाना पातकाची यादी देऊन त्याचे फलितही सांगितले आहे

या दुष्ट कर्मानुसार कोणी चाडाल होतो, कोणी हीनयातीत जन्मास येतो, कोणी श्वान होतो, कोणी कृमिकीटक होतो, कोणी ब्रह्म-राक्षस होतो, कोणास अपस्मार होतो, कोणी

कुष्ठो वनतो, कोणी वेंरड होतो, कोणी गाढव होतो, कोणी हरिण वनतो, कोणी क्षयरोगी होतो, कोणी शामदंती होतो, कोणी कारा-गृहात पडतो, कोणी नरकास जातो, कोणी सपें होतो, कोणी आधळा होतो, कोणास गंडमाळा होतात, कोणी निपुत्रिक होतो, कोणास गुल्मव्याधी होते, कोणास खरूज होते, तर कोणी गोबीड होतो, कोणी पडुरोगी वनतो, कोणी उटाक्या जन्मास जातो, कोणी कावळा होतो; असा हा कर्मविपाकाचा नियम पुराणातूनही अनेकदा आलेला आहे. कोणत्या पातकामुळे कोणता रोग होतो याचे निरीक्षण बैद्यक अथवा आरोग्यशास्त्रद्वारा आणखी वेगळे असेल, पण येथील कर्मविपाकनियम सर्वसामान्य लोकाना दुराचारापासून निवृत्त करतील तरी त्याचा उपयोग झाला असेच म्हणावे लागेल. माणसाने स्वभावाचे चांगले वर्तन करावे ही अपेक्षा उत्तमच, पण सर्वसामान्य बुद्धीने पाहता बहुतेक माणसे दुराचार करणारी असल्याने त्याच्या दुर्वर्तनास पायबंद घालणे धर्मशास्त्राचे काम बनले. आपणास फार वाईट परिणाम भोगावे लागतील, या भीतीने का होईना, पण लोकांनी दुराचाराचा त्याग करावा असा या कर्मविपाका-मागचा हेतू आहे. 'परस्त्रीचे हरण करणारा व ब्राह्मणाचे द्रव्य चोरणारा, निर्जल अरण्यात ब्रह्म-राक्षस होऊन पडतो, धान्य चोरणारा उंदराच्या जन्मास जातो, सोने चोरणारा कुमी, कीटक व पतंग या योनीत जन्मतो, कित्येक पाककर्मांचा विपाक म्हणून कर्त्याला वृक्षवल्लीचाही जन्म घ्यावा लागतो; असे याज्ञवल्क्याने सांगितले आहे. कर्मविपाकाची ही कल्पना भारतीय परंपरेत वैदिक काळापासून चालत आलेली आहे. महापर्याच्या शांतिपर्वात म्हटले आहे;

सुखीघ्नमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।

शेते सह दायानेन येन येन यथा कृतम् ॥

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म च्छायेवानुविधीयते ॥
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समीहितम् ।
तत्तदेकतरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥
(१८१.८-१०)

मनुष्य कितीही वेगाने धावू लागला, तरीही पुर्वजन्मीचे कर्म त्याचा पाठलाग करीत असते. तो निजला तर ते त्याच्याबरोबर झोपते. तो उठला की ते त्याच्याबरोबर उठते, तो चालू लागला की ते त्याच्यामागून चालू लागते आणि तो कर्म करू लागला तर तेही त्याच्या कर्मात सहभागी होते. प्राण्याच्या मागे त्याचे प्राक्तरन छायेप्रमाणे लागलेले असते. ज्याने पूर्वी आपल्या इच्छेनुसार जे कर्म केले असेल त्यानुसार फल त्याला एकट्यालाच भोगावे लागते. माणसाचे साप्रत त्या क्षणापर्यंतचे जे कर्म ते संबंध्य होय. या संचित कर्मांपैकी जी फलीन्मुख झालेली असतील ती कर्म प्रारब्ध होत आणि वर्तमान कर्म म्हणजे क्रियमाण होत. सृष्टीच्या नियमा-नुसार त्यांचे विद्या, बुद्धी, द्रव्यलाभ, यशस्वय, सुखदुःख, आयुष्य इत्यादीची प्राप्ती होत असते. प्रारब्धकर्माचा भोगानेच क्षय होतो, असा कर्म-विपाकाशास्त्राचा सिद्धान्त आहे.

प्रायश्चित्तविचार

दुराचार अथवा पातके यानी निर्माण झालेल्या आपत्तीतून सुटका नाही का ? कर्मविपाकाचे दुःख सोम्य होईल असा उपाय नाही का ? अशुभ फलाचा परिणाम कमी करता येईल का ? या प्रश्नांची उत्तरे शास्त्रकारांनी सोधली आहेत. 'अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामत-स्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥' (मनु-स्मृती : ११.४६) अवुद्धि कृत पाप वेदाभ्यासाने धुतले जाते. मोहामुळे आणि बुद्धिपूर्वक केलेले

पाप नाना प्रकारच्या प्रायश्चित्तांनी नष्ट होते. या विचारापोटी धर्मशास्त्रकारांनी प्रायश्चित्त-विचार केलेला दिसतो. हातून घडलेल्या पापाच्या निष्कृतीसाठी देहदंडनात्मक अथवा द्रव्यात्मक जो विधी शास्त्रकार सांगतात त्यास प्रायश्चित्त असे नाव आहे. विहित कर्म न केल्याने, निदित कर्म आचरल्याने व इंद्रियाचे दमन न केल्याने मनुष्य पतित होतो. म्हणून त्याने आपल्या शुद्धीसाठी प्रायश्चित्त घ्यावे. त्यामुळे त्याच्या आत्म्याला प्रसन्नता येते व लोकांनाही वरे वाटते; असे शास्त्रज्ञांनीही म्हटले आहे. काम, क्रोध, लोभ, इत्यादी विकारांमुळे माणसाच्या हातून बुराचार घडतो. त्याची आध्यात्मिक व लौकिक प्रगती खुंटते. म्हणून प्रायश्चित्ताचा विधी शास्त्रकार सांगतात. प्रायः म्हणजे तप व चित्त म्हणजे निश्चय. तप व निश्चय यानी युक्त असलेले कर्म प्रायश्चित्त होय. पंचमहापातके, गोहत्या, पशु-हत्या, आत्महत्या, श्राद्धाभोजन, अभोज्याभ-सेवन, अशुचि अन्नसेवन, चौर्यकर्म, अगम्यागमन, व्यभिचार, पशुगमन, व्रतलोप, परिवेदन (वडील भावाच्या बाघी लग्न अथवा अग्निहोत्र करणे), संसर्ग, स्पर्श, प्राणिदश, घातत्व, कन्यादूषण, अग्नित्याग, वृक्षच्छेदन, निषिद्धदान, संकरीकरण, मलिनीकरण, खोटी साक्ष देणे, अशा विविध पातकाना वेगवेगळी प्रायश्चित्ते धर्मशास्त्रात सांगितली आहेत.

गुरू, मित्र व शिष्य यांच्या पत्नीशी व सुनेशी व्यभिचार याना वघाहं पातक शास्त्रकार मानतात मनुष्यवध, सन्यासाभ्रमातून गृहस्था-श्रम अशा काही अपराधांना देहत्यागाची प्राय-श्चित्ते आहेत तप्त लोहशय्येवर शयन, लोहाच्या तप्त प्रतिमेला आलिंगन, कुत्र्याकडून खावविणे, तप्त मय मुखात ओतणे गवताच्या आगीत जाळणे, इत्यादी प्रायश्चित्तेही काही ठिकाणी मनुष्यवधा-साठी सांगितली आहेत. ब्राह्मणाची प्रार्थना, संकल्प, क्षौर, भस्म, गोमय, मृत्तिका व पंचगव्य

यांची स्नाने, शुद्धोदकाने स्नाने, देवऋषीपितरांचे तर्पण, विष्णुध्यात, गाय व सुवर्ण यांचे दान, ग्रहकूर्च होम इत्यादी पूर्वकृत्ये झाल्यानंतर पर्यंतने (पंचसन्ना) अथवा अनुवादकाने सांगितलेले प्रायश्चित्त घ्यायचे असते. प्रायश्चित्ताचे नाना प्रकारही सांगितले आहेत पहिला प्रकार कृच्छ्र प्रायश्चित्ताचा. पहिल्या दिवशी दिवा भोजन, दुसऱ्या दिवशी नक्त भोजन, तिसऱ्या दिवशी अयाचित भोजन व चौथ्या दिवशी उपवास, याला पादकृच्छ्र म्हणतात. या पादकृच्छ्राचा कोणताही एक भाग तिप्पट वाढविल्याने प्राजापत्य कृच्छ्र होते. असे अनेक प्रकार कृच्छ्र प्रायश्चित्ताचे विष्णुस्मृतीत सांगितले आहेत. शुक्लपक्षात प्रति-दिवशी एक एक घास अथवा वाढविणे व कृष्ण पक्षात एकएक घास कमी करीत आणण्याचा विधी चार्वाक प्रायश्चित्तात येतो. अशा प्रकारे रहस्य, विष्णुस्मरण, प्रत्याम्नाय असे आणखीही प्रायश्चित्तविधी धर्मशास्त्राने सांगितले आहेत.

दत्तसंप्रदायातही प्रायश्चित्तविधी श्रीगुरु-चरित्राच्या अठराविधाव्या अध्यायात सविस्तर सांगितला आहे. दुराचारजनक अनेक पापे व त्याचा विपाक याचे श्रवण झाल्यावर त्रिवि-क्रमभारतींनी श्रीगुरुंना प्रश्न केला आहे. 'जरी घडलं एक वेळ। पाप जाय कवणें परी ?' त्यावर श्रीगुरुंनी उत्तर दिले, 'प्रायश्चित्त असे पापासी। पश्चात्ताप होय ज्यासी। त्यासी पाप नाही देखा ॥' (७९) त्यानंतर श्रीगुरुंनी प्रायश्चित्ताचे विधान निवेदन केले आहे, 'प्रथम द्यावा ब्रह्मदंड। त्याणें होय पापखंड। गोदान द्यावे अलंकृतकांड। अशक्य तरी ब्रव्य द्यावें ॥ निष्क अथवा अर्ध-निष्क। सूक्ष्म असलिया पाव निष्क। स्थूल सूक्ष्म असेल पातक। तेणे विधी पं द्यावें ॥ अज्ञानकृत पापासी। पश्चात्तापें शुद्ध परियेसी। गुरुसेवा तत्परतेसी। केलिया गुरु निवारील ॥ नेणतां पाप केलियासी। प्रायश्चित्त परियेसी। प्राणायाम द्विशतेसी। पुण्यतीर्थी दहा स्नाने ॥ तीन गुंजा

कुठ्ठी बनतो, कोणी वेरड होतो, कोणी गाढव होतो, कोणी हरिण बनतो, कोणी क्षयरोगी होतो, कोणी शामदंती होतो, कोणी कारा-गृहात पडतो, कोणी नरकास जातो, कोणी सर्प होतो, कोणी आथळा होतो, कोणास भंडमाळा होतात, कोणी निपुत्रिक होतात, कोणास मुलमव्याधी होते, कोणास खरूज होते, तर कोणी गोचीड होतो, कोणी पंडुरोगी बनतो, कोणी उंदाच्या जन्मास जातो, कोणी कावळा होतो; असा हा कर्मविपाकाचा नियम पुराणातूनही अनेकदा आलेला आहे. कोणत्या पातकामुळे कोणता रोग होतो याचे निरीक्षण वैद्यक अथवा आरोग्यशास्त्रद्वारा आणखी वेगळे असेल; पण येथील कर्मविपाकनियम सर्वसामान्य लोकांना दुराचारापासून निवृत्त करतील तरी त्याचा उपयोग झाला असेच म्हणावे लागेल. माणसाने स्वभावाचा चांगले वर्तन करावे ही अपेक्षा उत्तमच, पण सर्वसामान्य दृष्टीने पाहता बहुतेक माणसे दुराचार करणारी असल्याने त्यांच्या दुर्बर्तनास पायबंद घालणे धर्मशास्त्राचे काम घनले. आपणांस फार वाईट परिणाम भोगावे लागतील, या भीतीने का होईना, पण लोकांनी दुराचाराचा त्याग करावा असा या कर्मविपाका-गागचा हेतू आहे. 'परस्त्रीचे हरण करणारा व ब्राह्मणाचे द्रव्य चोरणारा, निर्जल अरण्यात ग्रहा-राक्षस होऊन पडतो, धान्य चोरणारा उंदराच्या जन्मास जातो, सोने चोरणारा कुमी, कीटक व पतंग या योनीत जन्मतो, कित्येक पाककर्मांचा विपाक म्हणून कर्त्याला बूझवल्लीचाही जन्म घ्यावा लागतो; असे याज्ञवल्क्याने सांगितले आहे. कर्मविपाकाची ही कल्पना भारतीय परंपरेत वैदिक काळापासून चालत आलेली आहे. महापुरुषांच्या शांतिपर्वात म्हटले आहे;

मुशुग्रमपि धायन्तं विधानमनुधावति ।
येते सह पापानेन येन येन यथा कृतम् ॥

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
करोति कुर्वतः कर्म च्छायेदानुविधीयते ॥
येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समीहितम् ।
तत्तदेकतरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥
(१८१-८-१०)

मनुष्य कित्तीही वेगाने धावू लागला, तरीही पूर्वजन्मीचे कर्म त्याचा पाठलाग करीत असते. तो निजला तर ते त्याच्याबरोबर झोपते. तो उठला की ते त्याच्याबरोबर उठते. तो चालू लागला की ते त्याच्यामागून चालू लागते आणि तो कर्म करू लागला तर तेही त्याच्या कर्मात सहभागी होते. प्राण्याच्या मागे त्याचे प्राक्तन छायेप्रमाणे लागलेले असते. ज्याने पूर्वी आपल्या इच्छेनुसार जे कर्म केले असेल त्यानुसार फल त्याला एकटघालाच भोगावे लागते. माणसाचे सांप्रत त्या क्षणापर्यंतचे जे कर्म ते संचित होय. या संचित कर्मपिंपी जी फलोन्मुख झालेली असतील ती कर्म प्रारब्ध होत आणि वर्तमान कर्म म्हणजे क्रियमाण होत. सृष्टीच्या नियमा-नुसार त्यांचे विद्या, बुद्धी, द्रव्यलाभ, यक्षापयश, सुखदुःख, आयुष्य इत्यादीची प्राप्ती होत असते. प्रारब्धकर्माचा भोगानेच क्षय होतो, असा कर्म-विपाकशास्त्राचा सिद्धान्त आहे.

प्रायश्चित्ताविचार

दुराचार अथवा पातके पांती निर्माण झालेल्या आपत्तीतून सुटका नाही का ? कर्मविपाकाचे दुःख सौम्य होईल असा उपाय नाही का ? असुभ फलाचा परिणाम कमी करता येईल का ? या प्रश्नांची उत्तरे शास्त्रकारांनी शोधली आहेत. 'अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन दुष्यति । कामत-स्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तं पृथग्विधैः ॥' (मनु-स्मृती : ११-४६) अबुद्धिकृत पाप वेदाभ्यासाने धुतले जाते. मोहामुळे आणि बुद्धिपूर्वक केलेले

पाप नाना प्रकारच्या प्रायश्चित्तानी नष्ट होते. या विचारापोटी धर्मशास्त्रकारांनी प्रायश्चित्त-विचार केलेला दिसतो. हातून घडलेल्या पापाच्या निष्कृतीसाठी देहदंडनात्मक अथवा द्रव्यात्मक जो विधी शास्त्रकार सांगतात त्यास प्रायश्चित्त असे नाव आहे. विहित कर्म न केल्याने, निदित कर्म आचरल्याने व इंद्रियाचे दमन न केल्याने मनुष्य पतित होतो. म्हणून त्याने आपल्या शुद्धी-साठी प्रायश्चित्त घ्यावे. त्यामुळे त्याच्या आत्म्याला प्रसन्नता येते व लोकानाही बरे वाटते; असे याज्ञवल्क्यांनीही म्हटले आहे. काम, क्रोध, लोभ, इत्यादी विकारामुळे माणसाच्या हातून दुराचार घडतो. त्याची आध्यात्मिक व लौकिक प्रगती छुटते. म्हणून प्रायश्चित्ताचा विधी शास्त्र-कार सांगतात. प्रायः म्हणजे तप व चित्त म्हणजे निश्चय. तप व निश्चय यानी युक्त असलेले कर्म प्रायश्चित्त होय. पंचमहापातके, गोहत्या, पशु-हत्या, आत्महत्या, श्राद्धाग्नभोजन, अग्न्याग्न-सेवन, अशुचि अन्नसेवन, चौर्यकर्म, अगम्यागमन, व्यभिचार, पशुगमन, व्रतलोप, परिवेदन (घडील भावाच्या आधी लग्न अथवा अग्निहोत्र करणे), संसर्ग, स्पृष्टं, प्राणिवश, द्रात्यत्व, कन्यादूषण, अग्नित्याग, वृक्षच्छेदन, निपिद्धदान, संकरीकरण, मलिनीकरण, खोटी साक्ष देणे, अशा विविध पातकाना वेगवेगळी प्रायश्चित्ते धर्मशास्त्रात सांगितली आहेत.

गुरू, मित्र व शिष्य यांच्या पत्नीशी व सुनेशी व्यभिचार याना वधाहं पातक शास्त्रकार मानतात मनुष्यवध, सन्यासाश्रमातून गृहस्था-श्रम अशा काही अपराधाना देहत्यागाची प्राय-श्चित्ते आहेत तप्त लोहशय्येवर शयन, लोहाच्या तप्त प्रतिमेला आलिंगन, कुत्र्याकडून खावविणे, तप्त मद्य मुखात ओतणे गवताच्या आगीत जाळणे, इत्यादी प्रायश्चित्तेही काही ठिकाणी मनुष्यवधा-साठी सांगितली आहेत. ब्राह्मणाची प्रार्थना, संकल्प, क्षीर, अश्व, गोमय, मृत्तिका व पचगव्य

यांची स्नाने, शुद्धोदकाने स्नाने, देवऋषीपितराचे तर्पण, विष्णुश्राद्ध, गाय व सुवर्ण याचे दान, ब्रह्मकूर्च होम इत्यादी पूर्वकृत्ये झाल्यानंतर पर्यंतने (पचसभा) अथवा अनुवादकाने सांगितलेले प्रायश्चित्त घ्यायचे असते प्रायश्चित्ताचे नाना प्रकारही सांगितले आहेत पहिला प्रकार कुच्छ प्रायश्चित्ताचा. पहिल्या दिवशी दिवा भोजन, दुसऱ्या दिवशी नक्त भोजन, तिसऱ्या दिवशी अयाचित भोजन व चौथ्या दिवशी उपवास, याला पादकुच्छ म्हणतात. या पादकुच्छाचा कोणताही एक भाग तिप्पट वाढविल्याने प्राजापत्य कुच्छ होते. असे अनेक प्रकार कुच्छ प्रायश्चित्ताचे विष्णुस्मृतीत सांगितले आहेत. शुक्लपक्षात प्रति-दिवशी एक एक घास अस वाढविणे व कृष्ण पक्षात एकएक घास कमी करीत आणण्याचा विधी चांद्रायण प्रायश्चित्तात येतो. अशा प्रकारे रहस्य, विष्णुस्मरण, प्रत्याम्नाय असे आणखीही प्रायश्चित्तविधी धर्मशास्त्राने सांगितले आहेत.

दत्तसंप्रदायातही प्रायश्चित्तविधी श्रीगुरु-चरित्राच्या अठ्ठाविसाव्या अध्यायात सविस्तर सांगितला आहे. दुराचारजनक अनेक पापे व त्याचा विपाक याचे ध्वषण झाल्यावर त्रिवि-क्रमभारतींनी श्रीगुरुंना प्रश्न केला आहे. 'जरी घडले एक वेळ। पाप जाय कवणे परी ?' त्यावर श्रीगुरुंनी उत्तर दिले, 'प्रायश्चित्त असे पापासी। पश्चात्ताप होय ज्यासी। त्यासी पाप नाही देखा ॥' (७९) त्यानंतर श्रीगुरुंनी प्रायश्चित्ताचे विधान निवेदन केले आहे, 'प्रथम द्वावा ब्रह्मदंड। त्याणे होय पापखंड। गोदान द्यावे अलंकृतकांड। अशक्य तरी द्रव्य द्यावे ॥ निष्क अथवा अर्ध-निष्क। सूक्ष्म असलिया पाव निष्क। स्थूल सूक्ष्म असेल पातक। तेणे विधी पे द्यावे ॥ अज्ञानकृत पापासी। पश्चात्तापे शुद्ध परियेसी। गुह्येवा तत्परतेसी। केलिया गुरू निवारिल ॥ नेणता पाप केलियासी। प्रायश्चित्त परियेसी। प्राणायाम द्विशतेसी। पुण्यतीर्थी दहा स्नाने ॥ तीन गुजा

सुवर्ण द्यावें । नदी आचरावी दोन गावे । सोम्य पातक याचि भावें । जाती पापे परियेसी ॥ स्त्री-पुरुष दोघात । एक पापपुण्य करीत । दोघासम घडे हे निश्चित । दोघे आचरावे प्रायश्चित्त ॥ आणखी असे एक प्रकार । त्याणे होय पाप दूर । गायत्री जप दहा सहस्र । विप्रा द्वादश भोजन द्यावे ॥' (२८.८२-८८) ग्रानंतर श्रीगुरूंनी प्राजापत्यकृच्छ्र, तीर्थकृच्छ्र अशा अनेक प्रकारच्या प्रायश्चित्ताचा उल्लेख केला आहे. पर्णकृच्छ्र प्रायश्चित्ताचा विधी वर्णन करताना म्हटले आहे, 'पर्णकृच्छ्र करा ऐसी । पर्णोदिक घ्यावें प्रति-दिवशी । करावे तितुके उपवासी । पक्षात्तापे घ्यावे ॥ कमलबिल्वअश्वत्थ । कुशोदकमिश्र पान करा नित्य । पान करावे प्रत्य । 'पर्णकृच्छ्र' परियेसा ॥ (२८.९८-९९)

गायत्रीमंत्र, पवमानसूक्त, त्रिसूपर्णसूक्त, नारायणोपनिषत्, अथमर्पणसूक्त, अशा अनेक मंत्रांचा वा सूक्तांचा विशिष्ट संख्याचा जप करूनही प्रायश्चित्त घेता येते. 'वरकड तीर्था गेलियासी । गायत्रीजप सहस्रेसी । पाप जाय स्वरितेसी । अगस्त्यवचन बोलिले असे ॥ समुद्र-सेतुबंधेसी । स्नान केलिया परियेसी । भ्रूणहत्या-पाप नाही । कृतघ्नाचि पातके ॥ विधिपूर्वक शुचीसी । जपा कोटी गायत्रीसी । ब्रह्महत्यापाप नाही । ऐक त्रिविक्रमा एकचित्ते ॥ लक्ष वेळा जप जाणा ॥ अष्ट लक्ष गुह्यतपकासी । गायत्री जपतां पाप नाही । आता सागेन परियेसी । वेदाक्षरे पाप जाय ॥' (२८.१०४-०८) अज्ञाना-मुळे काही पाप घडले तर अनुत्पत्त होऊन पंचगव्य प्राशन करावे. गायीचे मूत्र, शोण, दूध, दही व तूप यात दमोदक मिसळून प्रायश्चित्त घेता येते. ही गाय तरी कशी असावी ? 'नील-वर्णचि गोमूत्र । कृष्णवर्ण गोमय पवित्र । ताम्र गायीचे क्षीर शुभ्र । श्वेत घेनूचे दधि घ्यावे ॥ कपिला गाईचें तूप वरवें । ऐसे पंचगव्य घ्यावे ।' (२८.१९-२०) हे सर्व पदार्थ किती प्रमाणात

मिसळवेत याचाही निर्देश याच ठिकाणी आहे. पंचगव्य घेताना मंत्र कोणता म्हणावा याचाही उल्लेख करून निर्वाळा दिला आहे की, 'ऐसे मंत्रोनि पंचगव्य घ्यावें । अनुत्पत्त होऊनि एकभावे ॥' अस्थिगत चर्मपूर्व । पापे नासती अवधारा ॥' (२८.१२५) वेगवेगळ्या रंगांच्या गायी मिळाल्या नाहीत तर 'कपिला गाई उत्तम' म्हणून थोडी सोडवणूकही आहे. अशा प्रकारे ब्रह्महत्या, सुरापान, गुरुस्त्रीगमन, सुवर्णचोरी आणि या पातकांना सह्य अशी पाच महापातके व त्यांच्या निवारणाचे उपाय श्रीगुरुचरित्रात आले आहेत. याच अठ्ठाविसाव्या अध्यायात जो मातंग पतित भेटला होता, त्यास श्रीगुरु म्हणाले, 'तू पूर्वजन्मी ब्राह्मण होतास. पण माता, पिता, गुरू या सर्वांना तू दोष दिल्यामुळे तुला चांडालाचा जन्म प्राप्त झाला. हा चांडालाचा जन्म संपल्यानंतर तू पुनः ब्रह्मकुलात जन्म घेशील.' श्रीगुरूंनी त्या पतिताना या जन्मीचा सत्सारभोग भोगायला सांगितले. त्याच्या अंगावरील विमूती पुसून टाकल्यावर तो पुनः अडाणी झाला. येथून पुढे श्रीगुरूंनी या विमूतीचा म्हणजे भस्माचा महिमा सांगितला असल्याचे आपणास माहीत आहेच.

पतिव्रतेचा धर्म

सर्वसामान्य गृहस्थाच्या घरी आचारधर्म सुरक्षित राहावयाचा असेल तर त्याच्या स्त्रीस उत्तम प्रचारचे सत्कार व्हावे लागतात. घरा-ण्यातील चालीरीती व आचारपरंपरा प्रामु-ख्याने स्त्री सांभाळते आणि वयात येणाऱ्या मुलांना बळण लावते. प्रसंगी पतीसही सन्मार्ग दाखविते. श्रीगुरुचरित्रात म्हणूनच पतिव्रतेच्या आचारधर्माचे विस्ताराने वर्णन आले आहे. यासाठी तिसाव्या अध्यायात एक पतिव्रतेचे आख्यान निवेदन केले आहे. माहूरचा गोपीनाथ नावाचा एक सधन ब्राह्मण. पुत्र जगेनात म्हणून

त्याने व त्याच्या पत्नीने श्रीदत्तात्रेयांची आराधना केली. पुढे त्यांना एक पुत्र झाला. त्याचे नाव दत्त. त्याचाही नंतर विवाह झाला. मुलास एक प्रकारची व्याधी जडली. संकटनिवारणार्थ ती पतिव्रता आसन्नमरण पतीला घेऊन गाणगापुरास आली. संगमाकडे जात असतानाच तिचा पती निधन पावला. तिच्या दुःखाची परिसीमा झाली. अशा वेळी एक साधुबैरागी तिच्याजवळ आला. 'भस्माकित जटाधारी । रुद्राक्षमाळा भूषण अलंकारी । त्रिशूल धरला असे करी ।' असे त्याचे स्वरूप होते. त्याने त्या साध्वी स्त्रीची समजूत फाडण्याचा प्रयत्न केला. त्याचे समाधान देणारे सांत्वनपर शब्द ऐकून तिने त्या सिद्धाला विनंती केली. 'कवणेपरी तरेन आपण । हा संसार भवाणेंच । तुझा निरोप करीन ।' म्हणोनि चरणा लागली ॥' (३०.१५२) यानंतर त्या योगी पुरुषाने प्रसन्न वदनाने पतिव्रता स्त्रियांच्या आचरणाबद्दल तिला उपदेश केला. सिद्ध पुरुषाकरी श्रीगुरुंनी पतिव्रता स्त्रियांच्या आचरणाबद्दल एकतिसाव्या अध्यायात सविस्तर निरूपण केले आहे. 'स्त्रियांचे आचार भवसागर तरावया' असल्यामुळे दत्तपंथीयात त्यांना विशेष स्थान असल्यास नवल नाही. योगी पुरुषाने हा स्त्रीधर्म स्कंदपुराणातील काशीखंडाच्या आध्यायाने सांगितला आहे. प्रथम त्याने पतिव्रतेचा एक आदर्श म्हणून अगस्त्यपत्नी लोषामुद्राची कथा निवेदन केली आहे. विन्ध्यपर्वताने नग्न व्हावे म्हणून सर्व देवगण व बृहस्पती अगस्त्य व लोषामुद्रा यांच्यापाशी काशीभुवनास आले. अरुंधती, सावित्री, अनसूया, लक्ष्मी, पार्वती, ध्रुव-माता यांच्यापेक्षाही लोषामुद्रा विशेष पतिव्रता होती. या संदर्भात बृहस्पतीकडून पतिव्रतेचा आचारधर्म श्रीगुरुचरित्रात आलेला आहे. 'पुरुष जेवितां प्रसाद जाण । मुख्य भांजन स्त्रियेसी ॥' (३१.३३) पुरुष म्हणजे पती उभा असेल तर पत्नीने उभे राहावे, त्याची आज्ञा झाली तरच

खाली बसावे. तिने अखंडित असे सेवापरायण असावे. अतिथीची पूजा करावी आणि 'पति-निरोपाविण जाण दानधर्म न करावा ॥' (३५) पतीस श्रीहरिरूप मानून त्याची पत्नीने नेहमी एकनिष्ठेने पूजा करावी.

आचरणातील अगदी बारीकसारीक सप-क्षीलही पतिव्रतेसाठी धर्मशास्त्रकारांनी ठरविलेले दिसतात. 'पति निद्रिस्त जाहलियावरी । आपण मग शयन कीजे नारी । चौळी तानवडें ठेवी दूरी । पुरुष शरीरी न स्पर्शवि ॥' (३७) कारण काय ? तर 'स्पर्श चौळी पुरुषाती । होय उणा तो आयुषी ॥' (३८) पतीचे स्वमुखाने नाव घेऊ नये, कारण त्याचे आयुष्य त्यामुळे कमी होते. पती जागा व्हायच्या आधी पत्नीने जागृत व्हावे. निमळ आणि मंगलप्रद असे सहा-संमार्जेनादिक काय करावे. 'पतिपूजा करणे नित्य । सदा ध्यावें पावतीर्थ । चरणांवरी ठेवूनि माथा । म्हणावेतूचि शंकरा ॥' (४०) पती गावी असला तरच स्त्रीने शृंगार करावा आणि तो गावाला गेला तर 'शृंगार आपण करूं नये ॥' (४१) पती निष्ठुरपणे बोलला तर 'आपण मनी कोप न करी । क्षमा म्हणोनि चरण धरी । राग न धरिजे मनात ॥' (४२) पती बाहेरून आला की हसून त्याला सामोरी जावे, त्याला वदन करून त्याच्या मनाप्रमाणे बागावे.

आधी सहसा पतिव्रतेने घराबाहेरच पडू नये, आणि प्रसंग आलाच तर 'पाहूं नये नरनारी' (४६) पतिव्रतेने परपुरुषाचे मुख जरी पाहिले तरी तिला घुवडाचा जन्म येतो. अगस्त्यकृपाची पत्नी लोषामुद्रा अशा प्रकारची पतिव्रता होती. सडासमार्जन झाल्यानंतर 'देवउपकरणी उज-ळोनि । गधासतादि करुनि । पुष्पवतीं पंचवर्णी । रंगमालिका देवासी ॥' (४९) अशी तयारी करीत राही. पतीचे उच्छिष्ट खाऊन ती राही. पती गावाला गेला तर तिने 'अतिथिघेनुप्रसाद ध्यावा'

(५१) ती सतत आपले गृह निर्मल राखीत असे. नगरातील उत्सव, तीर्थयात्रा, विवाहादी समारंभ इत्यादीचा लोभ तिला कधीच नसे. त्याच्या सुखदुःखाशी ती समरस होई. 'पुरुष सतोप असता जरी। दुश्चित्त नसावे त्या नारी। पुरुष दुश्चित्त असे तरी। आपण संतोपी नसावे ॥' (५५) रजस्वला असताना स्त्रीने वोलू नये, वेदध्वनी ऐकू नये आणि चार दिवसानंतर 'सुस्तात होता अवसरी। पुरुषमुख अवलोकिजे।' (५७) यावेळी पुरुष जर घरी नसेल तर सूर्य-मंडळाकडे पाहून त्याचे रूप आठवावे. 'पति-आयुष्यवर्धनाय। हळदीकुंकुम लाविजे रपात। सेदूर काजळ कठसूत्र। फणी माया असावी ॥ तावूल घ्यावे चुवासिनी। असावी तिचे माया वेणी। करी कफण, तोंड कानी। पुरुषासमीप येणे-परी ॥' (५९-६०) शेजारणीशी, खालच्या स्त्रीशी पतिव्रता स्त्रीने मैत्री करू नये. पुरुषाची निंदा करणाऱ्या स्त्रियाशी तिने वोलू नये. घरात एकत्र मंडळीसहित राहावे. वेगळेपणाची होस धरू नये. 'सासू इवशुर नणवे वहिनी। दीर भावे त्यजुनि। राहू म्हणे वेगळे। श्वानयोनि पावे सत्य ॥' (६३) पतितेने नग्न न होता स्नान करावे, उबळामुसळावर वसू नये, पाट्यावर वट्यावर वसू नये. जात्याउंबऱ्यावर वसू नये. वडीलमाणसाकडे तोंड करून वसू नये. 'पतिसवे विवाद देखा। करिता पावे महादुःखा।' (६६)

पती रूपाने व गृहाने कसाही असला तरी पतिव्रता स्त्रीने त्याचा आदरच करावा असे श्रीगुरुचरित्रकाराचे सांगणे आहे; 'जरी असेल अभाग्य पुरुष। अथवा दुष्ट नपुंसक। असे व्याधिष्ठ पुरुष ऐक। देवासमान मानावा ॥' (६७) पतीला श्रीहरीसमान मानावे. 'पतीचे मनी जे आवडी। तेचि घ्यावी लेणी लुगडी। पति दुश्चित्त असतां घडी। आपण शृंगार करू नये ॥' (६९) काही दागदागिने वा सामान-

सुमान हवे असल्यास कन्यापुत्रामार्फत मागावे. 'जरी नसेल जवळी कोण। दाखवावी वस्तूची. खूण। अमुक पाहिजे म्हणोन। निर्धारुनि न सागावें ॥' (७१) आपल्या पतीस जेवढे मिळेल तेवढ्यावरच तिने संतुष्ट असावे. उगाच श्रीमंताकडे पाहून पतिनिंदा करू नये. केवळ लोक जातात म्हणून आपण तीर्थयात्रेस जाऊ नये. 'पुरुषाचे पादोदक। तेचि तीर्थ म्हणावे ॥ भागीरथीसमान देखा। पतीचें चरणतीर्थ अधिका। पतिसेवा करणें सुखा। त्रयमूर्ति संतुष्ट होती ॥' (७३-७४) कोणतेही व्रत करणे असेल तर पतीस विचारून करावे. पतीला कधी रागाने उत्तर देऊ नये. 'नित्य नेम करणें नारी। पुरुषोच्छिष्ट भोजन करी। पाद प्रक्षालुनी तीर्थ धरी। तीर्थ घेऊनि भग जेवावे ॥' (७८) अशाच स्त्रियांना प्रत्यक्ष भगवान् शंकराची भेट होईल. पतीस टाकून स्त्रीने 'जाऊं नये वनभोजनासी। अथवा शेजारिया गृहासी ॥' (८०) आपला पुरुष दुर्बल वा घनहीन असला तरी इतर धनिक पुरुषाची वाखाणणी तिने करू नये. पती वाईट आचरणाचा असला तरी पतिव्रतेने त्याची निंदा करू नये. 'कंसा तरी असो पति। आपण करावी त्याची स्तुति। तोचि म्हणावा लक्ष्मीपति। एकोभावे करुनिया ॥ सासूद्वेशुर पुरुषापुढें। नेटें ब्रोलों नये गाढें। हासो नये तयापुढे। पति-आयुष्य उणें होय ॥' (८२-८३)

आपल्या पतिविरुद्ध जी दागेल तिची गत कशी होईल तेही श्रीगुरुचरित्राच्या या अध्यायात सांगितले आहे. पुरुषाने दुसरी स्त्री केली तरी पहिल्या पत्नीने त्याच्याशी वैर करू नये अशी सांप्रदायिक शिकवण आहे. पतिव्रता स्त्रीने पर-पुरुषावर दृष्टीसुद्धा देऊ नये. तिचे आचरण अत्यंत पवित्र व निर्मळ असावे. 'पुरुष येता वाहेरुनी। सामोरे जावें ते मामिनी ॥ उदकें पाद प्रक्षालुनी। विद्वणा करिजे थमहर ॥' (९१) त्याच्या पायाची सेवा करावी, त्याच्याशी

नाड शब्दानां बोलावे कारण 'पुण्य होता सतोपी । निमूर्ति सतोपती ॥' (९२) पतिदेव हाच स्त्रीचा सर्वस्व असावा 'काय देतील मातापिता । नेदी इष्टवर्ग वधु धाता । इहपरची जोडी देता । पुरुष आपला देव जाणा ॥' (९३) पती हा आपला प्राणय समजावा पत्नी असणे हे केवढे सुखदायक आहे । 'पति नसता सिनयासी । पाहू नये मुख त्यासी । अपुनी असता अधिक जाणा ॥' (९७) गावास जाताना एखादी विधवा संभोश आली की 'मरण होय सत्य' (९८) अशी धारणा सनातन धर्मशास्त्राची दिसते 'पुनारिणे विधवा जे नारी । नमन तिसी करू नये ॥' (९९) असा दडक आहे म्हणूनच श्रीगुरुचरित्रकारानी पति-व्रतेचे, सुवासिनीचे माहात्म्य वर्णन केले आहे

श्रीगुरुचरित्राच्या शिकवणीप्रमाणे पतिव्रता ही थोर खरीच, पण दुर्दैवाने स्त्रीचा पती निघून पावला तर ? तिने काय करावे ? कसे वागावे ? देहाची सावली वेहाबरोबर जाते त्याप्रमाणे 'पतिव्रता । बरवें पुरुषासवे जाता ॥ चद्रासवे चादणे जैसे । मैघासवे बिजु असे । मावळता सवेचि जाय जैसे । तैसे पतीसवे जावे ॥' (१०२) सहगमन केल्याने माहेरची एकवीस व सासरची एकवीस अशा बेचालीस कुळाचा उद्धार होतो 'पुरुष प्रेत झालियावरी । सहगमन करिती ज्या नारी । एकेक पदे पादचारी । अश्वमेध सहस्र पुण्य ॥' (१०४) आपला पती पापी असला तरी त्याच्याबरोबर स्त्रीने सहगमन करावे म्हणजे 'जैसी सर्पासी नेती धारी । तैसी पतीसी स्वर्गा नेई ॥' (१०६) पतिव्रता स्त्री विधवा झाली व ती पतीबरोबर सती गेली तर यमदूताचे काहीच चालत नाही 'सूर्य मिता देखूनि तिसी । तपती सजमदेसी । अग्नि भिकूनी सातोसी । लप्प तिसी होळ न शके ॥ नघाचें भितो पाहता तिसी । आपुलें स्थान घेईल ऐशी । जाय स्वर्ग-भुवनासी । पतीसहित परियेसा ॥' (११०-११) असा प्रवारे स्त्रीने सहगमन केल्यास 'आपुले

पतीसी घेऊनि । राहे स्वर्गी निरखर ॥' (११२) तीन कोटी केसाचे दान या सतीने अग्नीला दिलेले असल्यामुळे 'एकेक रोमासी । स्वर्गी राहे शतकोटि वर्षी । पुरुषासवे स्वानदसी । पतिव्रता राहे तेथें ॥' (११८) असे हे सहगमनाचे पुण्य आहे उलट पतीसवे सहगमन न करणारी दुराचारी नारी 'अगावरी रोम किती । तितुकी वर्षे ब्याति । नरकामध्ये पवे निरती ॥' (१२०) परंतु पतिव्रता स्त्रीचा मान सर्व चराचरास अभिमान वाटतो तिचे चरण आपल्यावर पडतात म्हणून भूमाता सतुष्ट होते. आपले किरण पति-व्रतेवर पडतात म्हणून चंद्रसूर्य धन्य आहेत । 'वामु आणि बरुण बेला । पतिव्रतेचे स्पर्श ऐका । पावन आपण जाहलो निका । पहातासु समस्त पुनीत होती ॥' (१२३) अशा पतिव्रता ज्याच्या घरी नावतात त्याच्या पुण्याईचे वर्णन काय करावे ? पतिव्रता स्त्रीमुळेच पुरुषास चतुर्विध पुरुषार्थ साधता येतात 'ज्याचे घरी नाही सती । पुण्य काही त्यासी न होती । यज्ञादि कर्म त्याति । अहंता नव्हे तो नर ॥ सती नाही ज्याचे घरी । त्यासी नाही अरुण्य दूरी । व्या जन्मोनि ससारी । कर्मबाह्य तो जाणा ॥' (१२०-२८) अशी पुण्यवान व पतिव्रता स्त्री ज्यास लाभते त्याना सर्व पुण्यफळे प्राप्त होतात 'पुत्रसतान पर-लोकासी । साधन होय सतीचेनि ॥' (१२९) गंगास्नानाचे जे पुण्य मिळते तेच सतीच्या दर्शनाने प्राप्त होते

विधवापणाचा आचार

पतिनिघनानंतर पतिव्रतेने सती जावे हेच उत्तम परंतु कित्येकदा काही अपवाद निर्माण होतात पती दूर प्रांती मरण पावला असेल तर पत्नीने सहगमन कसे करावे ? 'अयवा असेल गरोदरी । असे तान्हा कुमार कुमरी । वाय करावे तंसिये नारी ?' (३२४) असे प्रश्न

श्रीगुरुचरित्राच्या पुढल्याच वृत्तिसाव्या अध्यायात निर्माण झाले आहेत. आणि त्यांची उत्तरे देताना स्पष्टपणे निर्देश केला आहे की, 'असेल आपण गरोदरी। करूं नये सहगमन ॥ स्तनपानी असेल कुमर। तिणें करितां पाप थोर। पुरुष मेला असेल दूर। सहगमन करूं नये ॥' (१०६-७) पतिनिधनानंतर तिने मुलांना वाढविण्यासाठी जगावे व विधवापणाचा आचारधर्म पाळावा. तो सहगमनाप्रमाणेच थोर आहे. या आचाराचे पहिले लक्षण म्हणजे 'निवर्ततां आपुला भ्रतार। केशवपन करावे ॥' (९) विधवा स्त्रीने केश ठेविले तर त्यांच्या बंधनात पुरुष अटकून तो नरकाला जातो. म्हणून विधवा स्त्रीने केशवपन करावे, नित्य स्नान करून एकभुक्त असावे. ईश्वराची भक्ती करावी. तिने उपासतापास कोणते करावेत, व्रते कोणती आचारावीत, आहार कोणता असावा, यांसंबंधीही या अध्यायात मार्गदर्शन आहे. 'जेणें राहें प्राणमात्र। श्वासोच्छ्वास चाले ऐसें ॥' (१७) असेच खाणेपिणे विधवेने ठेवावे. तिने कधी पलंयावर शयन करू नये. मंगल स्नान करू नये. देहमर्दन, गंध, परिमल, तांबूल, फुले यांना स्पर्श करू नये.

तिने नित्य देवाच्या पूजेत मग्न असावे. 'विष्णुपूजा करावी नित्य। आपुला पुरुष हाचि म्हणत। पुरुषरूप आठवी चित्त। विष्णुस्थानी आरोपिजें ॥' (२१) विष्णुमूर्तीलाच पती मानून त्याची आराधना तिने करावी. 'तीर्थयात्रा-उपवासव्रत। विष्णुनिरोपे करणे पवित्र। अथवा गुरु द्विज असत। त्याचे निरोपे करावें ॥' (२३) वैशाख-कार्तिक मासांत विशेष असा आचार पाळावा. 'वैशाखी जळकुभदान। कार्तिकी दीपाराधन। धृतदान द्यावें ब्राह्मणां। यथानु-शक्त्या दक्षिणेंसी ॥ माघमासी तिळधृतेसी। दान द्यावें ब्राह्मणासी। वैशाखमासी बरण्यासी। पोई घालिजे निर्मळोदकें ॥ शिवालया ईश्वराचरी। गळती ठेविजे निर्मळ धारी। गंध परिमल पूजा

करी। अनंत पुण्य असे देखा ॥ ब्राह्मणाचे धरो-धरीं। उदक घालिजे शक्त्यानुसारीं। अन्न द्यावें अवधारीं। अतिथिकाळीं विद्वज्जना ॥ तीर्थयात्रे जात्यालोकां। त्यातिं द्याव्या छत्रपादुका। येतील आपुले गृहांतिका। पादप्रक्षालन करावें ॥ वारा घालिजे विद्वणेंसी। द्यावें वस्त्र परिधानेंसी। गंध तांबूल परिमळेंसी। कर्पूरविडा परियेसा ॥ जलपात्र द्यावें शक्तीसी। गुड-आम्लपानकेसी। द्राक्षकंदळी-फळेंसी। ब्राह्मणा द्यावें मनोहर ॥' (२५-३२) अद्या प्रकारच्या अनेक दानांचे उल्लेख या अध्यायात आहेत. नाना व्रतांची उद्यापने कशी करावीत यासंबंधीचेही मार्गदर्शन आहे.

दानधर्म, व्रते, पूजाभर्चा यांतच विधवेने आपले आयुष्य व्यतीत करावे असा धर्मशास्त्राचा आदेश आहे. नारायण हा आपलाच पतिरूप आहे असे समजून तिने त्याची पूजाभर्चा करावी. 'मेमें असावें ते नारी। न वैसावें वैलावरी। लेवूं नये चोळी करी। श्वेत वस्त्र नेसावें ॥ रक्त कृष्ण चित्रवस्त्र। नेसतां जाण दोष बहुत ॥' (५२) पतीच पुत्ररूपाने जन्मास आला असल्यामुळे तिने पुत्राच्या आज्ञेत असावे. दुराचारी पती निघन पावला व तो नरकात दुःख भोगीत असला तरी त्याच्या विधवेच्या आचारांमुळे तिच्या निधनानंतर ती आपल्या पतीसमवेत स्वर्गसुख भोगेल.

असा हा सर्व उपदेश भागील अध्यायापासून योगेश्वरांनी दत्तभायेंस केला. या उपदेशाप्रमाणे 'सहगमन करअथवा विधवेचा आचारधर्म पाळ' त्यावर दत्तभायां म्हणाली, 'विधवापणाचा आचारधर्म फारच खडतर असल्याने मी सहगमन करीन.' तिचा हा निर्धार पाहून योगेश्वरांनी तिला कपाळी भस्म लावण्यास दिले, पतीच्या कंठास व कानात घालण्यासाठी चार रुद्रास दिले. ब्राह्मणांकरवी रुद्रसूक्त म्हणण्यास सुचविले. सहगमनाची सर्व तयारी करून ती श्रीगुरुंचे दर्शन घेण्यास निघाली. श्रीगुरुंनी तिला

‘तू निरंतर सुवासिनीच राहशील’ असा आशीर्वाद दिला. ‘तू अप्पुत्रा होशील’ असा पुनः आणखी एक आशीर्वाद दिला. श्रीगुरुंनी तिच्या मृत पतीवर चरणतीर्थ शिंपवून त्याला सजीव केले. सर्वत्र आनंदी आनंद झाला. यानंतर श्रीगुरुंनी रुद्र व रुद्राक्ष यांचे माहात्म्य निवेदन केले असल्याचे आपण मागे पाहिले आहेच.

अन्नग्रहणविवेक

दत्तपंथ केवळ स्त्रीच्या, पतिव्रतेच्या, विधवेच्या आचरणाबद्दलच दक्ष आहे असे नव्हे पुरुषवर्गास, गृहस्थासही आचारासंबंधाने श्रीगुरुचरित्रास विस्ताराने सांगितले आहे. सबंसामान्य माणसाचा धर्म हा प्रामुख्याने आचारप्रधान असल्यामुळे दत्तपंथाच्या प्रवर्तकांनी आपल्या अनुयायांसाठी आचारधर्माचे विस्तृत विवेचन केले आहे; आणि तेही प्रामुख्याने ब्राह्मणांच्या दैनंदिन आचारासंबंधी आहे. श्रीगुरुचरित्राच्या छतिसाव्या आणि सवतिसाव्या अध्यायांत ब्राह्मणांच्या दैनिक आन्हिकाचे वर्णन सकाळपासून संध्याकाळपर्यंतचे आहे. रोजच्या व्यवहाराचा वारीकसारीक तपशीलही गुरुचरित्रकारांनी निवेदन केला आहे. छतिसाव्या अध्यायात या निमित्ताने एका वेदरत ब्राह्मणाची कथा आली आहे. तो कोरडीच मिसा भागत असे. पराश्र कधीही घेत नसे. त्यामुळे गाढात कितीही सभाराधना आणि मेजवात्या झाल्या तरी त्याच्या वायकोला कधीच त्यांचा लाभ झाला नाही. परंतु एकदा श्रीगुरुंच्या सांगण्यावरून हे दांपत्य एके ठिकाणी भोजनास गेले. तेथे विप्रस्त्रीस विपरीत प्रकार दिसला. श्वानसूकरही आपल्यावरोबर अन्न ग्रहण करीत असल्याचे तिने पाहिले. श्वानसूकराचे उच्छिष्ट व पक्वाय आपणास मिळाल्याचे दुःख दोघांनाही झाले. ते दांपत्य श्रीगुरुंना पुनः धारण गेले. त्यांना त्यांनी

अन्न कोणाचे घ्यावे यासंबंधी सविस्तर निवेदन केले. पराश्र कोणाकडे घ्यावे व घेऊ नये यांसंबंधीचा विवेक महत्त्वाचा आहे.

गुरुच्या घरी अन्न घ्यावयास हरकत नाही, शिष्याच्या घरी जेवणास बाधा नाही. ‘वैदिकादि विद्वज्जन । मातुल आपुला स्वशूर जाण । सहोदरादि साधुजन—। गृही अन्न जेवावे ॥ अडला विप्र ब्राह्मणाधीण । त्याचे घरी घ्यावे अन्न । करावे गायत्रीजपन । दोष नाही अवधारा ॥’ (३६. ६१-६२) श्रीगुरुंनी निषिद्ध अन्नाचेही वर्णन केले आहे. ‘नित्य मातापितयाशी । सेवा घेती अतिदोषी । जेवू नये त्या सदतासी । धनलोभित द्विजाधरी ॥ कलत्रपुत्र कष्टबोनि । धर्म करी ब्राह्मणजनी । अन्न निषिद्ध तया भुवर्मी । दोष घडवी जेवल्या ॥ गविष्ठ चित्रिक शस्त्रधारी । विप्र होवोनि मल्लयुद्ध करी । बोणाविद्या ज्याचे घरी । न घ्यावे अन्न ब्राह्मणांनं ॥ बहिष्कारी विप्राधरी । याचकवृत्ती उदर भरी । अन्न घजिं तया घरी । आत्मस्तुतिपर निदका ॥ बहुजन एक अन्न करती । पृथक् वैश्वदेव न करिती । वर्जावे अन्न विप्रजाती । महादोष झोलिजे ॥ गुह्य होऊनि समस्तांसी । आपण मंत्र उपवेशी । शिष्य राहटे दुर्वृत्तीसी । त्या गुरुघरी जेवू नये ॥ श्लोघवंत ब्राह्मण असे । अन्न न घ्यावे गृही ऐसे । स्त्रिवेसी वर्जिता पुरुष असे । जेवू नये तया घरी ॥’ (६५-७१)

याप्रमाणे स्मृतिचंद्रिकेच्या आधारे निषिद्ध अन्नाची ठिकाणे श्रीगुरुचरित्र सांगते. धनगर्वी, तामसी, कृपण, निर्दय, व्यभिचारी, दाभिक, दुराचारी असा ब्राह्मणांच्या घरी अन्न घेऊ नये. पुत्र-पतीला सोडून वेगळी राहणाऱ्या ब्राह्मणांच्या घरी अन्न घेऊ नये. आपले स्वतःचे कर्तव्य सोडून देणारा, सुवर्णकारी करणारा, लोहकारी करणारा, रजकाप्रमाणे वस्त्र धुणारा व रंगयिणारा ब्राह्मण असला तरी त्याचे अन्न सेवन करू नये. मद्यपान करणाऱ्या, तस्करविद्या

घोड्यांची वित्री करणाऱ्या, अशा ब्राह्मणाच्या घरी भोजन करू नये. जो भगवद्कीर्तन करीत नाही, जो स्नान केल्याशिवाय जेवतो, जो संध्या-वदन करीत नाही, पितृकर्म करीत नाही, द्रव्य घेऊन जपजाप्य करतो, अन्यायाने व्याजवट्ट्याचा व्यवहार करतो, द्विजोत्तमाची वा साधूची जो अवहेलना करतो, कुळदेवत व मातापिता यांचा जो त्याग करतो, आपल्या गुरूची जो निंदा करतो, गोब्राह्मणांचा वध करतो, स्त्रीचा वध करतो, अशाच्या घरी अन्नाचे सेवन करू नये. पंचमहायज्ञ न करणाऱ्याच्या घरी अन्न घेऊ नये. 'घरीचें अन्न दूषण करी। पराध्नाची स्तुति अपारी' अशी ज्याची वृत्ती त्याचेही अन्न घेऊ नये. भूमिदान, सुवर्णदान, गजवाजी-रत्नदान घेतल्याने फार दूषण नाही लगणार, पण अन्न घेतल्याने मात्र अतिदोष निर्माण होतो. 'आपुल्या कर्मेच्या घरासी। जाऊं नये भोजनासी। पुत्र झालिया कर्मेसी। सुखें जावें अवधारा ॥' (१०१) हा दंडक अजूनही कोठे कोठे पाळला जातो. मूयचंद्रग्रहणासी अन्न सेवन करू नये. जनना-शीच व मृताशीच ज्याचे घरी त्याच्याकडे अन्न ग्रहण करू नये.

गृहस्थाचे आन्विक

यानंतर श्रीगुरुंनी ब्राह्मणांचा आचारधर्म विस्ताराने निवेदन केला आहे. पराशर मुनीच्या वचनांघारे या आचारधर्माचे विवेचन आहे. ब्राह्मणाने रोज साह्य म्हणजे पहाटेच्या पाच घटका रात्री उठावे. श्रीगुरु व ब्रह्मा-विष्णू-महेश यांचे स्तवन करावे. नवग्रह, सनत्कुमार, सनक, सनंदन, सनातन, नारद, तुंगर, सिद्ध, योगी, सप्तममुद्र, सप्तपर्यंत यांचे स्मरण करावे. सप्त द्वीपे, सप्तभुवने यांचे स्मरण 'प्रातःस्मरामि पल्लु तत्सर्वतुंगरेण्यम्' या श्लोकानुसार करावे. मग घणनामगावरून उठून दोन आचमने करावीत

आणि नंतर 'मूत्रशक्रेष्वी जाउनी। शीचाचमन करावे ॥' (११८) या आचमनविधीचेही नाना प्रकार सांगितले आहेत. निजता, उठता, दोनही भोजनांपूर्वी, जांभई, शिक आली असता, अधो-वायुशब्द झाल्यानंतर, काही वाईट पाहिल्या-नंतर आचमन करावे. जवळ पाणी नसेल तर ब्राह्मणाच्या उजव्या कानात सप्त देवता असल्याने 'त्यासी स्पृगितां तत्क्षणी। आचमनफळ असे देखा ॥' (१२४) त्यानंतर चांगल्या मनाने उत्तम आसनावर मौन होऊन वसावे. अरुणोदय होताच वहिर्भूमीस म्हणजे प्रातर्विधीस जावे. हा विधी कसा व कोठे करावा याचे मोठ्या साक्षेपाने व बारकाईने मार्गदर्शन आहे. 'यज्ञोपवीत कांतीं ठेवोनि। नैर्ऋत्य दिशे जाऊनि। डोई पालय घेवोनि। अधोमुखी बैसावे ॥ दिवसा बैसावे उत्तरमुखी। रात्री बैसावे दक्षिणमुखी। मौन असावे अति विवेकी। चहूंकडे पाहू नये ॥' (१३९-३०) पाण्याने नीट शुद्धी करावी. पाणी दुर्लभ असेल तर मृत्तिकेने स्वच्छता राखावी. प्रातर्विधी कोठे करावा वा करू नये याचेही मार्गदर्शन आहे. 'न बैसावे भूमीवरी। वैसिजे पानगवतावरी। हिरवे पान करावे दूरी। वाळल्या पर्णी बैसावे ॥' (१३६) यानंतर 'मलविसर्जन करुनि। उठावे ऐका ब्रह्म (लिंग) धरुनि। जळपात्रापाशी जाऊनि। शीच करावे परियेसा ॥' (१३७) हातास लावण्यासाठी माती कोणती आणावी? वाटळ, मूपकगृह, नदी, वृक्षाचा तळ, देवालय, तीर्थक्षेत्र इत्यादी ठिकाणांची माती वर्जावी. 'चापीकूपतडागांत। मृत्तिका आणितां पुण्य बहुत। उदक करी घेऊनि प्रोक्षित। मृत्तिका घ्यावी शीचासी ॥' (१४०) या मृत्तिकेने शीचकर्म कसे साधावे यासंबंधीही मार्गदर्शन आहे. हा शीचविधी चारी वर्णांना सारखाच आहे.

या शीचविधीनंतर चूळ भरावी व 'शुद्धस्थानीं विसून निर्मळा। कुलदेवत स्मरावे ॥'.

(१५१) यानंतर आचमनविधी करून विष्णु-मधुसूदनादी वीस नामांनी शरीराच्या वीस स्थानांना स्पर्श करावा. या स्थानांचे व.त्यांतील देवतानिवासाचे वर्णन महत्वाचे आहे. 'अंगुष्ठ-मूळ तळहातेसी । 'ब्राह्मतीर्थ', 'अग्नितीर्थ' परियेसी । अंतुष्टतर्जनीमध्यदेशी । 'पितृतीर्थ' असे जाण ॥ चतुरंगुल तळवेवरी । 'देवतीर्थ' असे निर्धारि । कनिष्ठिकाभागेत्तरी । 'ऋषितीर्थ' असे जाणा ॥ तर्पण देव-पितृ-ऋषि । जे ते स्थानतीर्थे करा हर्षी । आचमन ब्राह्मतीर्थेसी । करावे ब्रह्माविद्वज्जनं ॥ ब्रह्मतीर्थे आचमनं तीनी । 'केशव-नारायण-माधव' म्हणोनि । देवतीर्थे उदक सोडोनि । 'गोविंद' नाम उच्चारार्थे ॥ 'विष्णु-मधुसूदन' हस्त बोनी । 'त्रिविक्रम-वामन' गाल स्पर्शांनि । विवोष्टी तळहस्त ठेवोनि । 'अधर' नाम उच्चारार्थे ॥ पुनरपि हस्त 'हृषीकेशी' । 'पद्मनाभे' पादस्पर्शी । सध्य हस्त पंचांगुलीसी । 'दामोदरं' शिरस्थानी ॥ चतुरंगुलपृष्ठेसी । 'सकृपण' घ्राणेसी । तर्जनी आदि अंगुष्ठेसी । म्हणावा 'वासुदेव-प्रद्युम्न ॥' अंगुष्ठानामिकें 'अनिरुद्ध पुरुषोत्तम' नेत्रासी ; । श्रोत्र स्पर्शवि अंगुष्ठकनिष्ठिकेसी । 'अधोक्षज-नारसिंह' म्हणा ऐसी ; । 'अच्युते' नाभि 'जनार्दन' हृदयस्पर्श ॥ 'पंचांगुली' 'उपेन्द्र' शिरसी देखा । 'हरि-कृष्ण' भुजांस ऐका । पांचा-अंगुली विधिपूर्वका । येणें विधीं स्पर्शवि ॥' (१५४-६२) असा हा आचमन-विधी नामा निमित्तांनी सांगितला आहे.

यानंतर दात कसे घासावेत ते सांगितले आहे. दंतधावन केव्हा करू नये याचाही विचार आहे. चारही वर्णांनी दंतधावनकाष्ठ किती लांबीचे आणावे हेही ठरले आहे. दंतधावन-काष्ठ तोडताना 'आयुःप्रजा' हा मंत्र म्हणावा. 'दंतधावन करोनि ऐसे । काष्ठ टाकावे नैऋत्य दिशे । चूळ भरोनि द्वादश । द्विराचमन करावे ॥' (१७७) यानंतर प्रातःस्नानाचा विधी सांगितला

आहे. गृहस्थाने, वानप्रस्थाने, संन्याशाने स्नान केव्हा व कसे करावे, याचाही खुलासा आहे. निर्मळ पाणी मिळाले नाही तर अग्निस्नान, भस्मस्नान, वायुस्नान, मंत्रस्नान अशी स्नाने सांगितली आहेत. शीतोदक, उष्णोदक अथवा दोघांचे मिश्रित असे पाणी स्नानास घ्यावे. मंत्रांचे पठण कसे व केव्हा करावे याचाही निर्देश स्नानाच्या संदर्भात आहे. स्नान झाल्या-नंतर वस्त्र सूर्यास दाखवून समंत्रक नेसावे; स्नान, आचमन, नारायणमूर्तीचे ध्यान इत्यादींचा निर्देश येथे आहे. मंगल स्नानाचा विधिनिपेध सांगून झाल्यावर 'नदीस्नान प्रवाहमुखी । घरीं प्रातः पूर्वमुखी । संध्याकाळी पश्चिममुखी । स्नान करावे अवधारा ॥' (२०९) नदीत स्नान करताना अघमर्पण करावे, 'नमोऽग्नयेऽस्तुमते' हा मंत्र म्हणून नदीस नमस्कार करावा. 'यदपाकूरं' मंत्र म्हणून दोनही हातांनी नदीचे पाणी लोटून 'इमं मे गंगे' म्हणून प्रार्थना करावी. 'श्रुतं च सत्यं च' मंत्र म्हणून नदीत स्नान करावे. रडल्या-नंतर, उलटी झाल्यानंतर, स्त्रीसंगानंतर, वृष्ट स्वप्नानंतर स्नान करावे. गृहस्थाने ओले व भगवे वस्त्र नेसू नये. तावडे, जीर्ण, न धुतलेले वस्त्रही उपयोगाचे नाही. 'स्वेतवस्त्र ब्राह्मणासी । मुख्य असे परियेसी ॥' (२१६).

घोतर नेसल्यानंतर ब्राह्मणाने भस्म लावावे, भस्म न मिळाल्यास गोपीचंदन लावावे. कोणत्या वोटाने कोणी कशासाठी भस्म लावावे याचाही खुलासा येथेच आहे. द्वादश नामे उच्चारून अंगाच्या विविधभागी भस्म लावावे. ब्रह्मयज्ञतर्पणासाठी दहा प्रकारचे दर्भ सांगितले आहेत. दुवेंचा महिमा याच ठिकाणी सांगताना म्हटले आहे, 'अप्रस्थानी असे ब्रह्मा । मूर्छीं रुद्र मध्यं हरि ॥' (२३४) दर्भस्पर्शाने पातकांचा नाश होतो. निरनिराळ्या प्रसंगी दर्भाची ग्रंथी कशी बांधावी याचे विवरण आहे. या भस्मधारणानंतर प्रातःसंध्येचे विधान

विस्ताराने सांगण्यात आले आहे. उदयसमयी सूर्यास अर्घ्य देणे महत्वाचे आहे. शेंडीला गाठ मारून, नीट आसन घालून गायत्रीचा मंत्र जपावा. तीन आचमने, विष्णुनामस्मरण, प्राणायाम, इत्यादींचे विधी सांगताना न्यास व व्याहृती यांचे विवरण विस्ताराने आले आहे. गायत्रीमंत्राच्या प्रत्येक अक्षरानुसार ऋषी, देवता, छंद, वर्ण, फल, न्यास, मुद्रा इत्यादींचे सविस्तर वर्णन श्रीगुरुचरित्राच्या या अध्यायात आहे. स्मृतिचद्विकेस अनुसरून मार्जनविधीही सांगितला आहे. गायत्रीमंत्रपूर्वक सायंप्रातः-काळी तीन अर्घ्य द्यावेत. असे अर्घ्य द्यावयाचे कारणही निवेदन केले आहे. तीस कोटी राक्षस सूर्याला वेढायला येतात; परंतु अर्घ्य दिल्यानंतर त्यांची वज्रायुधे होऊन दैत्यांचा पराभव होतो.

संध्या केल्याचे फल कोठे किती आहे हे सांगताना म्हटले आहे- 'दश फळ भ्रामावाहेर देखा । नदीस केलिया फलफल ऐका । पुष्कर-तीर्थी सहस्री एक । गंगा-सुरनदीं कोटिफल ॥' (२९४) संध्या केल्याने काय होते ? 'सुरापान दिवामैथुन । अनृतवाक्यादि पाप जाण । संध्या वाहेर करितां क्षण । जळतीं पापे प्रत्यक्ष ॥' (२९५) गायत्रीचा जप कोठे कसा करावा यासंबंधीही सविस्तर निवेदन आहे. या गायत्रीचे ध्यान कसे करावे ? 'या गायत्रीची स्वरूपता । अत्यंत असे वर्णिता । रक्तांगी वास रक्ता । हंस वाहन असे देखा ॥' (३०६) सकाळ, माध्यानकाळ व सायंकाळ अशा तीनही काळी संध्या करून गायत्री मंत्राचा जप करावा. 'ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं, भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्' या त्रिपदा गायत्रीमंत्राच्या चौवीस अक्षरांचा न्यासविधी सुलासेवार सांगितला आहे. गायत्री, सावित्री व सरस्वती अशी तीन रूपे या एकाच देवतेची काळानुसार सांगितली जातात. गायत्री मंत्र जपण्यापूर्वी चौवीस मुद्राही करावयाच्या असतात. सुमुख, संपुट, वित्त, विस्तृत,

द्विमुख, त्रिमुख, चतुर्मुख, पंचमुख, षण्मुख इत्यादी चौवीस मुद्रांचा निर्देश करून म्हटले आहे, 'मुद्राविणें गायत्रीमंत्र । जप करितां सर्व व्ययं ।' (४४८) गायत्रीमंत्र व त्याचा महिमा वर्णन करताना प्रथम मंत्र शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. 'मन्-कार म्हणजे आपुलें मन । त्र-कार नाम आपुला प्राण । मन-प्राण एकवटोन । जप करावा एकचित्तें ॥' (४६०) 'जप' शब्दाचा अर्थ सांगताना म्हटले आहे; 'ज-कार जन्म विच्छेदोन । प-कारे जन्मपाप दुरी ॥' (४६१)

हा गायत्री जप कसा करावा यासंबंधीही मार्गदर्शन आहे. 'उदक वर्जविं याकरण । वैसिजे आपण शुभासन । हस्त स्पर्शोनि नाभित्यानीं । प्रातःकाळी जपावा ॥ माध्यान्ही हृदयस्थानी । जपावा माळ धरोनि । हस्त मुखें स्पर्शोनि । सायंकाळी जपावा ॥ उभेनि जपावा प्रातःकाळी । बेंसोन कीजे माध्यान्हकाळीं । अथवा उभा राहोनि निश्चळी । उभय पक्षीं करावा ॥' (४६६-६८) ब्रह्महृत्येसारखी महापातके या मंत्राच्या जपाने नाहीशी होतात. किती जप केल्याने कोणते पातक नाहीसे होते याचाही निर्देश आहे. गायत्रीजपानंतर 'चारी दिशा नमोनि । प्रवक्षिणा करावी सगुणी । गोत्र प्रवर उच्चारोनि । नमस्कार करा परियेता ॥' (४९३).

न्यास व मुद्रा

गायत्री मंत्राचा जप विशिष्ट न्यास मुद्रांच्या साहाय्याने केल्यास विशेष रूपाने फलित होतो अशी थळाव्या असल्याने न्यास व मुद्रा यांची अगदी थोडक्यात ओळख करून घेऊ. नि + जस् = टेवणे, स्थापणे यावरून न्यास शब्द धनला असून शरीराच्या विशिष्ट भागावर विशिष्ट देवतेची स्थापना करणे असा त्याचा अर्थ आहे. देवपूजा

श्रीगुरुचरित्र (अ. ३६) मधील गायत्रीमंत्राच्या न्यासाविकांचे दर्शन

वर्णाक्षर	देवता	वर्ण	कथ	न्यास	मूद्रा
१ तत्	आनी	सुवर्णचपक	पार्वनास	पादागुळ	सुमुख
२ स	वामू	अतसी पुष्प	उपपातकनास	मुल्फ	सपुट
३ बि	सूर्य	कपिल वर्ण	महापापनास	जघा	वितत
४ सु	विद्युदेवता	इंद्रनील	महारोगनास	जानू	विस्तृत
५ र्	यम	बन्ही	भ्रूगृहस्थापनास	अरु	त्रिमुखी
६ रे	वरुण	(?)	अभय्यागमनपापनास	गुह्य	त्रिमुखी
७ पि	बृहस्पती	विद्युत्प्रकाश	अभय्यपापनास	वृषण	चतुर्मुखी
८ य	पर्जन्य	तारका	देहहत्यापापनास	कटी	पंचमुखी
९ झ	इंद्र	कुष्मन्ध	गृहहत्यापापनास	नाभी	पंचमुखी
१० गों	गंधर्व	रत्नवर्ण	गोहत्यापापनास	अदर	अधोमुखी
११ वे	पूषा	(?)	स्त्रीहत्यापापनास	स्तन	श्यापकाजली
१२ व	रुद्र	शुक्ल	बाजातपापनास	हृदय	शकट
१३ स्व	त्वष्टा	काज्जन	भानकौटिक्यपापनास	कंठ	यमपास
१४ घी	वरू	शुक्ल कुमुद	पितृहत्यापापनास	दंत	अघित
१५ भ	भरत	पद्मराग	सर्वजन्मपापनास	तालू	सन्मुखोन्मुख
१६ हि	सोम	शर	सर्वपापनास	नासिका	प्रलय
१७ धि	अगिरा	पादुर	पाणिग्रहण०	नेत्र	भस्म
१८ धो	विह्वेदेव	रत्नगीर	प्राणिवधपापनास	भ्रूमध्य	मुष्टिक
१९ यो	अश्विनी	रश्मभास	सर्वपापनास	कलाट	कूर्म
२० न	प्रजापती	वृद्धित सूर्य	विरचिपदप्राप्ती	पूर्वमुख	वराह
२१ अ	सर्वदेव	इंद्रनील	सर्वदेवपदप्राप्ती	दक्षिण	सिंहाकृती
२२ ची	उद्रदेवता	कुसुम	कंलातपदप्राप्ती	पश्चिम	महाशंखी
२३ द	ब्रह्मा	शुक्ल	ग्रहपदप्राप्ती	उत्तर	मुद्गर
२४ या	विष्णू	सुवर्ण	विष्णुपदप्राप्ती	मूर्ध्नी	पल्लव
२५ त	विष्णू	विष्णुरूप	वैकुण्ठगाम	शिखा	

विस्ताराने सांगण्यात आले आहे. उदयसमयी सूर्यास अर्घ्य देणे महत्वाचे आहे. शेंदोला गाठ मारून, नीट आसन घालून गायत्रीचा मंत्र जपावा. तीन आचमने, विष्णुनामस्मरण, प्राणायाम, इत्यादीचे विधी सांगताना न्यास व व्याहृती यांचे विवरण विस्ताराने आले आहे. गायत्रीमंत्राच्या प्रत्येक अक्षरानुसार ऋषी, देवता, छंद, वर्ण, फल, न्यास, मुद्रा इत्यादींचे सविस्तर वर्णन श्रीगुरुचरित्राच्या या अध्यायात आहे. स्मृतिचद्रिकेस अनुसरून मार्जनविधीही सांगितला आहे. गायत्रीमंत्रपूर्वक सायंप्रातः-काळी तीन अर्घ्यं द्यावेत. असे अर्घ्यं द्यावयाचे कारणही निवेदन केले आहे. तीस कोटी राक्षस सूर्याला वेढायला येतात; परंतु अर्घ्य दिल्यानंतर त्याची वज्रायुधे होऊन दैत्यांचा पराभव होतो.

संध्या केल्याचे फल कोठे किती आहे हे सांगताना म्हटले आहे-‘दश फळ ग्रामाबाहेर देखा। नदीस केलिया शतफल ऐका। पुष्कर-तीर्थी सहली एक। गंगा-सुरनदी कोटिफल ॥’ (२९४) संध्या केल्याने काय होते ? ‘सुरापान दिवामंथुन। अनृतवाक्यादि पाप जाण। संध्या बाहेर करितां क्षण। जळतीं पापे प्रत्यक्षा ॥’ (२९५) गायत्रीचा जप कोठे कसा करावा यासंबंधीही सविस्तर निवेदन आहे. या गायत्रीचे ध्यान कसे करावे ? ‘या गायत्रीची स्वरूपता। अत्यंत असे वर्णितां। रक्तांगी वास रचता। हंस वाहन असे देखा ॥’ (३०६) सकाळ, माध्यानकाळ व सायंकाळ अशा तीनही काळी संध्या करून गायत्री मंत्राचा जप करावा. ‘ॐ तत्सवितुर्वरेण्य, भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्’ या त्रिपदा गायत्रीमंत्राच्या चोवीस अक्षरांचा न्यासविधी खुलासेवार सांगितला आहे. गायत्री, सावित्री व सरस्वती अशी तीन रूपे या एकाच देवतेची काळानुसार सांगितली जातात. गायत्री मंत्र जपण्यापूर्वी चोवीस मुद्राही कराव्याच्या असतात. सुमुख, संपुट, वितत, विस्तृत,

द्विमुख, त्रिमुख, चतुर्मुख, पंचमुख, षष्ठमुख इत्यादी चोवीस मुद्रांचा निर्देश करून म्हटले आहे, ‘मुद्राविर्णे गायत्रीमंत्र। जप करितां सर्वं व्यर्थ ॥’ (४४८) गायत्रीमंत्र व त्याचा महिमा वर्णन करताना प्रथम मंत्र शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. ‘मन्-कार म्हणजे आपुलें मन। ज्ञ-कार नाम आपुला प्राण। मन-प्राण एकवटोन। जप करावा एकचित्तें ॥’ (४६०) ‘जप’ शब्दाचा अर्थ सांगताना म्हटले आहे; ‘ज-कार जन्म विच्छेदोनि। प-कारें जन्मपाप दुरी ॥’ (४६१)

हा गायत्री जप कसा करावा यासंबंधीही मार्गदर्शन आहे. ‘उदक वज्रिं याकरण। वैशिजे आपण शुभासन। हस्त स्पर्शोनि नाभिस्थानी। प्रातःकाळीं जपावा ॥ माध्याह्नीं हृदयस्थानी। जपावा माळ धरोनि। हस्त मुखें स्पर्शोनि। सायंकाळीं जपावा ॥ उभेनि जपावा प्रातःकाळी। वैतोन कीजे माध्याह्नाकाळी। अथवा उभा राहोनि निश्चळी। उभय पक्षी करावा ॥’ (४६६-६८) ब्रह्महृत्येसारखी महापातके या मंत्राच्या जपाने नाहीशी होतात. किती जप केल्याने कोणते पातक नाहीसे होते याचाही निर्देश आहे. गायत्रीजपानंतर ‘चारी दिशा नमोनि। प्रदक्षिणा करावी सगुणी। गोत्र प्रवर उच्चारोनि। नमस्कार करा परियेसा ॥’ (४९३).

न्यास व मुद्रा

‘गायत्री मंत्राचा जप विशिष्ट न्यास मुद्रांच्या साह्याने केल्यास विशेष रूपाने फलित होतो अशी श्रद्धा असल्याने न्यास व मुद्रा यांची अगदी थोडक्यात ओळख करून घेऊ. नि + अस् = ठेवणे, स्थापणे यावरून न्यास शब्द वनला असून शरीराच्या विशिष्ट भागावर विशिष्ट देवतेची स्थापना करणे असा त्याचा अर्थ आहे. देवपूजा

श्रीगुरुचरित्र (अ. ३६) मधील गायत्रीमंत्राच्या व्यासादिकांचे दर्शन

वर्णाक्षर	देवता	वर्ण	कल	व्यास	मुद्रा
१ तत्	अग्नी	सुवर्णचंपक	पापनाश	पादामुष्ट	सुमुख
२ स	वायू	अतसी पुष्प	उपपातकनाश	मुल्फ	संपुट
३ वि	सूर्य	कपिल वर्ण	महापापनाश	जघा	वितत
४ लु	विद्युदेवता	इद्रनील	महारोगनाश	जामू	विस्तृत
५ वं	यम	बग्ही	भ्रूणहत्यादोषनाश	जुरु	द्विमुखी
६ रे	वरुण	(?)	अगम्यागमनपापनाश	गुह्य	त्रिमुखी
७ णि	बृहस्पती	विद्युत्प्रकाश	अभक्ष्यपापनाश	दुपण	चतुर्मुखी
८ यं	पर्जन्य	तारका	वैद्वहत्यापापनाश	कटी	पंचमुखी
९ भ	इंद्र	कृष्णमेघ	भुवहत्यापापनाश	नाभी	षष्ठमुखी
१० गीं	राघवं	रत्नतर्पण	श्रीहत्यापापनाश	अक्षर	अष्टमुखी
११ वे	पूषा	(?)	स्त्रीहत्यापापनाश	स्तन	व्यापकाजली
१२ व	वज्र	शुक्ल	माजातपापनाश	हृदय	शकट
१३ स्य	स्वप्ता	काञ्चन	भानकौटिल्यपापनाश	कठ	यमपाश
१४ घी	वसू	शुक्ल कुमुद	पितृहत्यापापनाश	दंत	अक्षित
१५ म	मरुद्	पद्मराग	सर्वजन्मपापनाश	तालू	तन्मुखोन्मुख
१६ हि	सोम	शख	सर्वपापनाश	नासिका	प्रलव
१७ घि	अग्निरा	पांडुर	पाणिग्रहण०	नेत्र	मत्स्य
१८ यो	विश्वेदेव	रत्नगीर	प्राणिबधपापनाश	धूमध्य	मुष्टिक
१९ यो	अश्विनी	स्वभाभ	सर्वपापनाश	ललाट	कूर्म
२० न.	प्रजापती	अक्षित सूर्य	विरंचिपदप्राप्ती	धूर्वंमुख	बराह
२१ प्र	सर्वदेव	इद्रनील	सर्वदेवपदप्राप्ती	दक्षिण	सिंहाश्रंती
२२ जो	रुद्रदेवता	कुनुभ	कैलासपदप्राप्ती	पश्चिम	महाश्रंती
२३ द	ब्रह्मा	शुक्ल	ब्रह्मपदप्राप्ती	उत्तर	मुद्गर
२४ या	विष्णू	सुवर्ण	विष्णुपदप्राप्ती	मूर्ध्नि	परलव
२५ त्	विष्णू	विष्णुरूप	वैकुण्ठास	शिखा	

अथवा मंत्रानुष्ठान सफल होण्यासाठी शरीराचा प्रत्येक अवयव पवित्र व शक्तिमान व्हावा म्हणून न्यासत्रिया महत्वाची मानली जाते. मातृका-न्यास, देवतान्यास, तत्त्वाज्ञास, पीठन्यास, पङ्ग-न्यास असे न्यासाचे अनेक प्रकार आहेत. हाताची सर्व बोटे, करतल व करपृष्ठ या ठिकाणी जो न्यास करतात त्याला करन्यास म्हणतात. गायत्री मंत्राच्या जपात मुद्राना महत्वाचे स्थान आहे. अनुभवौ गुरुच्या मुखातून या मुद्राचे रहस्य समजून येते, व त्यांच्या योगे देवताची प्रीती संपादन करता येते. ग्रहादिकांच्या बाधेतून, पाप-समुदायापासून मुक्त करणाऱ्या या मुद्रा देवते-प्रमाणे भिन्न भिन्न असतात. 'सुमुखं संपुटं चैव विततं विस्तृतं तथा' या नामावलीतील चौवीस मुद्रा गायत्री मंत्राचा जप सुरू करण्यापूर्वी केल्या जातात. हाताच्या बोटांनी साध्यावयाच्या चौवीस मुद्रा संक्षेपाने खालीलप्रमाणे आहेत.

चौवीस मुद्रा-‘सुमुखं संपुटं चैव, विततं विस्तृतं तथा । द्विमुखं त्रिमुखं चैव, चतुः पंचमुखं तथा ॥ पष्ण्मुखं षष्ठमुखं चैव, व्यापकाञ्जलिकं तथा । शकटं यमपाशं च, शंखितं चोन्मुखोन्मुखम् ॥ प्रलंबं मुष्टिकं चैव, मत्स्यः कूर्मो वराहकम् । सिंहाक्रांतं महाक्रांतं मुद्गरं पल्लवं तथा ॥ एता मुद्रा न जानाति, गायत्री निष्फला भवेत् । एता मुद्रास्तु कर्तव्या, गायत्री सुप्रतिष्ठिता ॥’

१. सुमुखं-दोन्ही हात एकमेकावर वरोबर बोटे ठेवून (हृदयाकडे नमस्कारासारखे) जोडावे.

२. संपुटं-खाली डावा हात उताणा करून त्यावर उजवा हात दोन्ही हातांमध्ये पोकळी ठेवून उपडा ठेवावा. याची आकृती मोत्यांच्या दोन शिपा एकमेकांवर झाकल्यावर जसा दिस-तात त्याप्रमाणे असते.

३. विततं-दोन्ही हात मनगटाचे ठिकाणी जोडून पुढील भाग (म्हणजे दोन्ही हातांच्या तळव्यांसाहित बोटे) उपडा ठेवावा.

४. विस्तृतं-डावा हात खाली व उजवा हात वर करून दोन्ही हातांमध्ये एक फूट अंतर ठेवून समांतर दोन्ही हात ताठ करावे.

५. द्विमुखं-दोन्ही हात एकमेकांना जोडून हातांची परस्पर बोटे एकमेकांना चिकटवून जोडावी व दोन्ही तळव्यांच्या मध्यभागाला खाली व वर दोन मुखे राहतील अशी पोकळी ठेवावी.

६. त्रिमुखं-वरीलप्रमाणे दोन मुखे ठेवून तिसरे मुख दोन आगठ्यांमध्ये पोकळी सोडून ठेवावे.

७. चतुर्मुखं-वरीलप्रमाणे ३ मुखे ठेवून तर्जनी व मध्यमा यांमध्ये पोकळी ठेवून चवथे मुख ठेवावे.

८. पंचमुखं-वरीलप्रमाणे ४ मुखे ठेवून मध्यमा व अनामिका यांमध्ये पाचवे मुख ठेवावे.

९. षष्ण्मुखं-वरीलप्रमाणे ५ मुखे ठेवून अना-मिका व कनिष्ठिका यांमध्ये सहावे मुख ठेवावे.

१०. अष्टोमुखं-दोन हात मनगटाजवळ जोडून पुढील भाग उचडा ठेवून खाली जमिनीकडे मुख दाखवावे.

११. व्यापकाञ्जलिकं-दोन हात एकमेकांना सारखे उताणे जोडून म्हणजे ओंजळ करून आंतील वाजूने गोल फिरवावे..

१२. शकटं-दोन्ही हातांचे आंगठे व तर्जनी जोडाव्या, व डावा हात उपडा करून त्याच्या त्या मध्यमा व अनामिका यांवर उजवा हात उपडा घालून उजव्या हाताच्या मध्यमा व अना-मिका डाव्या हाताच्या अनामिकेवर व मध्यमे-वर अनुक्रमे ठेवाव्या आणि दोन्ही हातांच्या कनिष्ठिका आतील वाजूस वाकवून धराव्या.

१३. यमपाशं-दोन्ही हातांच्या मध्यमा व अनामिका या मिटून त्यांवर आगठा मिटून दावून धराव्या. नंतर डावा हात उताणा ठेवून व त्यावर उजवा हात उपडा ठेवून एकमेकांना

भिडवून जोडावे; म्हणजे अनामिका व मध्यमा आणि मध्यमा व अनामिका या एकमेकांना भिडून रहातील. नंतर डाव्या हाताची मध्यमा व अनामिका डाव्या हाताच्या आंगठ्याखाली दावून धराव्या.

१४. ग्रंथितं-डाव्या व उजव्या हाताची तर्जनी सोडून बोटे आंगठ्याखाली दावून धरावी व डावा हात उताणा ठेवून उजवा हात उपडा ठेवावा आणि दोन्ही हातांच्या तर्जनी एकमेकांना साखळीच्या दुव्याप्रमाणे अडकवाव्या.

१५. उन्मुखोन्मुखं-डाव्या व उजव्या हातांची पाच बोटे अेके ठिकाणी जोडून धरून डावा हात खाली व उजवा हात वर करून दोन्ही हातांच्या बोटांची अग्रे एकमेकांवर ठेवावी व तसा स्थितीत उजवा हात खाली व डावा हात वर आणि डावा हात खाली व उजवा हात वर असे खाली वर करावे.

१६. प्रलंबं-डावा हात उजव्या कुडीकडे उताणा ताठ भाडवा ठेवून त्याच्या पंज्यावर उजव्या हाताचे कोपर ठेवून तो हात सरळ उभा करावा (ही आकृती काटकोनासारखी होते.)

१७. मुष्टिकं-दोन्ही हातांच्या मुठी करून डाव्या हाताच्या मुठीवर उजव्या हाताची मूठ ठेवणे.

१८. मस्त्य-दोन्ही हातांची बोटे ताठ करून डावा हात पालथा करून त्यावर उजव्या हाताचा पंजा तसाच ठेवावा. म्हणजे दोन वाजूला दोन हातांचे आंगठे येतील व डाव्या हाताची कनिष्ठिका, अनामिका मध्यमा, तर्जनी यानंतर उजव्या हाताची तर्जनी, मध्यमा, अनामिका व कनिष्ठिका या अनुक्रमे येतील. नंतर दोन्ही आंगठे माशाच्या पंजाप्रमाणे हलवावे.

१९. फूर्म-दोन्ही हातांची बोटे ताठ फाकून डावा हात खाली व उजवा हात त्यावर पालथा

घालून सर्व बोटे एकमेकांवर चांगली चिकटवून तळव्याच्या मध्यमागी पोकळी ठेवावी.

२०. बराह-दोन्ही हातांची बोटे एकमेकांना चिकटवून धरावी व डावा हात खाली उताणा व त्यावर उजवा हात पालथा ठेवून पुढील बोटाच्या टोकांना बराहाच्या तोंडाप्रमाणे निमूळतेपणा दाखवावा.

२१. सिंहाक्रांता-दोन्ही हातांच्या कनिष्ठिका व आंगठे परस्परांशी जोडावे व मनगटे एकमेकांशी चिकटवून बावीची बोटे पुढे सिंहाच्या उपड्या तोंडाप्रमाणे ताठ करून फाकून ठेवावी.

२२. महाक्रांता-डावा हात ताठ करून उताणा ठेवावा व उजवा हात ताठ करून मध्यंतरी एक फुटाचे अंतर ठेवून पालथा धरावा.

२३. मुबत्तर-डाव्या हातावर उजव्या हाताचे कोपर ठेवून उजव्या हाताची मूठ मिटून तो कोपरापासून सरळ उभा धरावा.

२४. पल्लवं-डाव्या हाताचा आंगठा उजव्या हाताच्या आंगठ्यात पकडून दोन्ही हात बातील बाजूने वाहेर फिरवावे; म्हणजे आंगठे एकमेकात अडकून राहून दोन्ही हातांचे पृष्ठभाग एकमेकांना जोडले जातील. नंतर पंजाप्रमाणे दोन्ही हातांची बोटे हलवावी.

श्रीगुरुचरित्राच्या छत्तिसाव्या अध्यायात गायत्रीमंत्राचे संपूर्ण विधान शास्त्रोक्त पद्धतीने वर्णन केले आहे. गायत्रीमंत्राचे माहात्म्य आणि फलित यांचाही निर्देश तेथे आहे. या मंत्राच्या प्रत्येक वर्णानुसार देवता, वर्ण, फळ, न्यास, मुद्रा इत्यादींचा सक्षेपाने आलेख पृष्ठ २४५ वर दिलेला आहे. या मंत्राचा ऋषी विश्वामित्र व छंद देवी गायत्री असल्याचे प्रसिद्ध आहेच.

संध्येनंतर औपासन. म्हणजे सायं प्रातर्होम करावा. वेळणीसारख्या भांड्यात अग्नी स्थापन करून आहुती दाव्यात. साळी, साव, नीवार,

तंदुल म्हणजे न पेरता आपोआप उगवणारे देव-
भात, गहू, जव, जोधळे, राळे यांची आहुती
घृतसंपर्क करावी. औपासन केल्यानंतर ब्रह्मयज्ञ
करावा. वसू, रुद्र, आदित्य, देव, पितर यांना
तृप्त करावे. हा तर्पणविधीही विस्ताराने याच
अध्यायात आला आहे.

गृहस्थाचा कर्ममार्ग

श्रीगुरुचरित्राच्या पुढल्या म्हणजे सवत्ति-
साव्वा अध्यायात ब्राह्मणांचा कर्ममार्ग आपली
सुलासेवार सांगितला आहे. ब्राह्मणाने आपल्या
घरी अग्निर्मयनाची काण्ठे, कृष्णमार्जार, चंदन,
रत्न, तूप, काळ्या पाठीच्या हरणाचे कातडे,
छागवस्त्र, शुक्रसारसपक्षी आणि पापविनाशी
घेऊ पांचा संग्रह करावा. त्याच्या घरी रोज
देवपूजा व्हावी.

घर चांगले झाडून लोदून, गोमयाने सारवून
ठेवावे. 'रंगमालिका घालोनि । निर्मळ असावें
देवता भुवर्ती । मग शुभाश्वीं बैसोनि । देवपूजा
करायी ॥' (१२) वैश्वदेव व देवपूजा या गोष्टी
ब्राह्मणास अगत्याच्या आहेत. नित्य पूजा जर
साधली नाही तर 'सामंकाळीं मंत्रेंसी । पुण्ये वहावीं
भवतीसी । ऐसें न साधे जयासी । भोजन काळीं
करावे ॥' (१५) उदकनारायण देवस्वरूप समजून
त्यांची पूजा करावी. अग्निपूजा, मानसपूजा, सूर्य-
पूजा, प्रतिमापूजा, घेतुपूजा, गुरूपूजा असे पूजेचे
विविध प्रकार गुरुचरित्रकारांनी सांगितले आहेत.
श्रीगुरुच्या सांगण्यावरून काळपापाणाच्या
देवांची पूजा केली तरी 'तेचि होती देव जाण ।
प्रसन्न होम परियेसां ॥' (२८)

देवपूजेचे सविस्तर कथन येथे आहे. शुद्ध
आसनावर बसून आचमन करावे, प्राणायाम
करावा, संकल्प जपावा. कलश, शंख, घंटा यांची
पूजा करावी. देवाचे निर्मात्य काढून ते नैऋत्य
दिशेत टाकावे. चारही दिशांना वंदन करून

'शांताकारं' हा मंत्र म्हणून देवाला आवाहन
करावे. आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, पंचामृताचे
स्नान, पुरुषसूक्त अथवा रुद्राच्या मंत्रांनी अभि-
पेक, वस्त्र-यज्ञोपवीत समर्पण, गंधअक्षता व
पुष्पसमर्पण इत्यादी सर्व पूजाविधी येथे क्रमवार
सांगितले आहेत. फुले कोणत्या रंगाची, झाडाची
निवडावीत याचेही शास्त्र आहे. शिळे, सच्छिद्र,
कृमिप्रसक्त, भूमीवर पडलेले फूल देवासाठी आणू
नये. 'शतपत्रे-वकुल-चंपकासी । पाटलें-कमलें
पुष्पागेंसी । मल्लिका-जाती-करवीरेंसी । कल्हार
पुष्पें अपावी ॥' (४७) कोणत्या देवास कोणती
फुले आवडतात, आवडत नाहीत याचेही दर्शन
येथे आहे. धोतरा, रई, कण्हेर, पांढरा गोकर्ण,
निर्गुंडी, सेवगा, कवठ, करंज, आवळीचे पान,
कोहळ इत्यादी फुले विष्णूस वज्र आहेत. ही
फुले विष्णूस वाहिल्यास अनेक दोष घडतात.
केवडा, काळ्या निळ्या रंगाची, वकुल, वाडिव,
माधवी इत्यादी पुष्पे शंकरास वाहू नयेत.
गणेशाला तुळशीची पाने व भंजिरी वाहू नये.
देवीस दुर्वा वाहू नयेत. पुष्पसमर्पणानंतर 'यत्-
पुरुषं' या मंत्राने सुगंध धूप समर्पण करून
एकारती करावी. 'चंद्रमा मनसो' मंत्राने नैवेद्य
दाखवून तांबूल द्यावा. पुष्पांजली अर्पण करावी.

देवाला, गुरूला, मातेला, पित्याला, ब्राह्मणाला
नमस्कार कसा व केव्हा करावा याचे दर्शन याच
अध्यायात आहे. कोणाला नमस्कार करू नये हे
सांगताना 'दय उणे असेल ज्यासी । नमूं नये
विद्वज्जनी ॥' (७१) अशा रीतीने देवपूजा, गुरू-
पूजा ब्राह्मणास अत्यावश्यक म्हणून सांगितली
आहे. 'अन्नसंस्कार व्हावया काजा । वैश्वदेव
करावा ॥' (७८) म्हणून मार्गदर्शन आहे आणि
वैश्वदेवाच्या वेळी 'अतिथि आलिया घरासी ।
चोर चांडाल होय हर्षी । पूजा करावी मनोभावे ॥'
(८२) अतिथी दारात आल्यावर 'न विचारावें
योत्रकुळा । अय घालावें तत्काळा ॥' (८६)
बळिहरण, गोघ्रास यांचाही निर्देश येथे आहे.

अतिथीच्या तृप्तीने ब्रह्मा-विष्णू-महेश्वर संतुष्ट होतात. 'यास मोत्र दिधला एक । मेरू समान पुण्य अधिक । वरवें यावें त्यासी उदक । समुद्रा-समान दान असे ॥' (१०१) एवढे अन्नदात्यांचे महत्त्व आहे. अतिथीस एक व आपणांस दुसरे अन्न असा पंक्तिप्रपंच करू नये. पूर्वाभिमुख होऊन भोजन करावे. चतुष्कोनी मंडल, सुरचरांना आवाहन केल्यानंतर भोजनाची तयारी करावी. जेवणासाठी पात्र कसे व कोणते घ्यावे यासंबंधी मार्गदर्शन आहे. भोजनाची वेळ कोणती असावी, जेवताना सभोवती कोण असावे, याचाही निर्देश आहे. 'संगें वेळुनि चाळकांसी । जेवूं नये आढ दिवशी ॥' (१२३) असा निर्देश आहे.

भोजनाच्या प्रारंभी कोणते मंत्र कसे म्हणावेत यासंबंधी निर्देश आहे. व्याहृतिमंत्राने अन्नाचे प्रोक्षण करावे. डाव्या हाताने पान धरून चित्राहुती घालाव्यात. आपोशन केल्यानंतर मग प्राणाहुती घ्याव्यात. 'अहं वैश्वानरो भूत्वा' या मंत्राबरोबर प्राणाहुती घ्याव्यात. प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान यांना आहुती देताना 'इंतां स्पृशौ नये जाण । जिन्हें गिळोनि तत्क्षण । मग घरावें मीन देखा ॥' (१४०) हे शाल्यानंतर जेवण किती वेळात करावे ? तर 'घेनू उदक प्यावयासी । जितुका वेळ लागे तिसी । भोजन करावें परियेसी ॥' (१५०) गृहस्थाने वृत्तिस घासांत जेवण उरकावे. इष्ट मित्राबरोबर एका साद्यात भोजन करू नये. परंतु 'व्रतबंधादिणें पुत्रासी । कन्याकुमारासी दोष नाही ॥' (१५५) अन्न फार सांडू नये. परंतु सर्व अन्न न जेवता एक भास राखून ठेवावा. असा भोजनविधीही धर्मशास्त्राने खुलासेवार सांगितला आहे. जेवण कोठे करावे, कोठे करू नये यासंबंधीही मर्यादा आहे. वाढणाऱ्या स्त्रीच्या भुक्षाकडे पाहू नये, अशी बारीक सूचनाही येथे आहे. भोजनाप्रमाणेच पाणी पिण्याचाही विधी सशस्त्र सांगितला आहे. 'सधे बैसोनि एकासनी । अथवा आपुले अंयरणी । श्रीपता... ३२

प्राशन न करावें पाणी । महादोष परियेसा ॥' (१८०) असा दंडक आहे. भोजन करताना रज-स्वलेचा शब्द ऐकू नये. 'कलहशब्द कांडण, दळण । ऐकतां जेवू नये अन्न । अपशब्द स्पृष्टा-स्पृष्ट जाण । त्यजावें अन्न परियेसा ॥' (१८३) अशी शास्त्राची आज्ञा आहे. काळे निळे वस्त्र नेसून भोजन करू नये. 'स्त्रीजन वाढिती कासे-वीण । उच्छिष्ट समान परियेसा ॥' (१८६) असा एक दंडक आहे. भोजनसमाप्तीनंतर समग्र आचमन करावे. भोजन झाल्यावर तोंड कसे धुवावे याचाही बारकावा श्रीगुरुचरित्र सांगते.

श्रीगुरुंनी आपल्या शिष्यांना याच अध्यायात निषिद्ध अन्न कोणती ती सांगितली आहेत. वैश्वदेव केल्याशिवाय अन्न भक्षण करू नये व फार मीठ घातलेले अन्न खाऊ नये. 'लसुण, गाजर, कांदे मुळे । वृत्ताक श्वेत बाटोळे भोपळे । छत्राकार शाकासकळ । वर्जाव्या तुम्ही परियेसा ॥' (२०५) असा प्रकारे निषिद्ध अन्नाची यादी दिलेली आहे. कोणत्या बारी कोणते अन्न वर्ज्य याचाही विचार केलेला आहे. 'नख केश पडलें अन्न । स्पर्श केलिया मारारें जाण । वायसघारी शुक्कुटाविकरून । स्पृशिलें अन्न त्यजावें ॥' (२११) फार तळलेले शिळे अन्न खाऊ नये. भोजनानंतर तांबूल भक्षण करताना किती काळजी घ्यावी याचेही फार बारकाईने विवेचन आहे. साम्यसंध्या, रात्रीचे भोजन, वेदाभ्यास झाल्यानंतर शयन करावे हा शयनविधीही श्रीगुरुचरित्रकार धर्मशास्त्रमत असा सांगतात. 'खट्वा निर्मळ असावी जाण । वर्जावी त्रिपाद भिन्नद्रूपण । ओदुर अश्वत्थ पिपरी निर्गुण । न करावी खट्वा परियेसा ॥' (२३३) कोणत्या मुहूर्तावर पलग विणावा हेही सांगितले आहे. 'स्वगृही शयन पूर्वमुखी । श्वशुर-गृही दक्षिणमुखी । प्रवासकाळी पश्चिममुखी । शयन करावे परियेसा ॥' (२३८) उत्तर दिशेकडे मुख करून कधीच झोपू नये. उद्याना पूर्णकुंभ ठेवावा. रात्रिसुक्त म्हणावे, विष्णुस्मरण करावे,

तंदुल म्हणजे न पेरता आपोआप उमवणारे देव-
भात, गहू, जव, जोंधळे, राळे यांची आहुती
घृतसंपर्क करावी. औपासन केल्यानंतर ब्रह्मयज्ञ
करावा. वसू, रुद्र, आदित्य, देव, पितर यांना
तृप्त करावे. हा तर्पणविधीही विस्ताराने याच
अध्यायात आला आहे.

गृहस्थाचा कर्ममार्ग

श्रीगुरुचरित्राच्या पुढल्या म्हणजे सद्य-
साध्या अध्यायात ब्राह्मणाचा कर्ममार्ग आणि
खुलासेवार सांगितला आहे. ब्राह्मणाने आपल्या
घरी अग्निमंथनाची काष्ठे, कृष्णमाचोर, चंदन,
रत्न, तूप, काळघा पाठीच्या हरणाचे कातडे,
छागवस्त्र, शूकरसारसपक्षी आणि पापविनाशी
घेनू याचा संग्रह करावा. त्याच्या घरी रोज
देवपूजा व्हावी.

घर चांगले झाडून लोठून, गोमयाने सारवून
ठेवावे, 'रंगमालिका घालोनि । निर्मळ असावें
देवता भुवनी । मग श्वासान्नीं वसोनि । देवपूजा
करावी ॥' (१२) वैश्वदेव व देवपूजा या गोष्टी
ब्राह्मणास अगत्याच्या आहेत. नित्य पूजा जर
साधली नाही तर 'सायंकाळी मंत्रेसी । पुष्पे वहावीं
भक्तीसी । ऐसें न साधे जयासी । भोजन काळीं
करावें ॥' (१५) उदकनारायणदेवस्वरूप समजून
त्याची पूजा करावी. अग्निपूजा, मानसपूजा, सूर्य-
पूजा, प्रतिमापूजा, धेनुपूजा, गुरुपूजा असे पूजेचे
विविध प्रकार गुरुचरित्रकारांनी सांगितले आहेत.
श्रीगुरुच्या सांगण्यावरून काळपापाणाच्या
देवाची पूजा केली तरी 'तेचि होती देव जाण ।
प्रसन्न होय परियेसां ॥' (२८)

देवपूजेचे सविस्तर कथन येथे आहे. शुद्ध
आसनावर बसून आवचमन करावे, प्राणायाम
करावा, संकल्प जपावा. कलश, शंख, घंटा यांची
पूजा करावी. देवाचे निर्माल्य काढून ते नैऋत्य
दिशेत टाकावे. चारही दिशांना यंदन करून

'शांताकारं' हा मंत्र म्हणून देवाला आवाहन
करावे. आसन, पाद्य, अर्घ्य, आचमन, पंचामृताने
स्नान, पुरुषसूक्त अथवा रुद्राच्या मंत्रांनी अभि-
षेक, वस्त्र-यज्ञोपवीत समर्पण, गंधजलदा व
पुष्पसमर्पण इत्यादी सर्व पूजाविधी येथे क्रमवार
सांगितले आहेत. फुले कोणत्या रंगाची, झाडाची
निवडावीत याचेही शास्त्र आहे. शिले, सच्छिद्र,
कृमिमसक, भूमीवर पडलेले फूल देवासाठी आणू
नये. 'शतपथे-वकुल-चंपकासी । पाटले-कमलें
पुत्रागंसी । मल्लिका-जाती-करवीरंसी । कल्हार
पुष्पे अपर्णी ॥' (४७) कोणत्या देवास कोणती
फुले वाढतात, आवडत नाहीत याचेही दर्शन
येथे आहे. धोतरा, हई, कण्हेर, पांदरा गोकर्ण,
निगुंडी, सेवगा, कवठ, करंज, आवळीचे पान,
कोहळ इत्यादी फुले विष्णूस वर्ज्य आहेत. ही
फुले विष्णूस वाहिल्यास अनेक दोष पडतात.
केवढा, काळघा निळघा रंगाची, वकुल, दांडिव,
माधवी इत्यादी पुष्पे शंकरास वाहू नयेत.
गणेशाला तुळसीची पाने व मंजिरी वाहू नये.
देवास दुर्वा वाहू नयेत. पुष्पसमर्पणानंतर 'यत्-
पुरुषं' या मंत्राने सुगंध धूप समर्पण करून
एकांती करावी. 'चंद्रमा मनसो' मंत्राने नैवेद्य
दाखवून तांबूल खावा. पुष्पांजली अर्पण करावी.

देवाला, गुरूला, मातेला, पित्याला, ब्राह्मणाला
नमस्कार कसा व केव्हा करावा याचे दर्शन याच
अध्यायात आहे. कोणाला नमस्कार करू नये हे
सांगताना 'वय उणे असेल ज्यासी । तमूं नये
विद्वज्जनी ॥' (७१) अशा रीतीने देवपूजा, गुरु-
पूजा ब्राह्मणास अत्यावश्यक म्हणून सांगितली
आहे. 'अक्षरंस्कार ज्ञावया काजा । वैश्वदेव
करावा ॥' (७८) म्हणून मार्गदर्शन आहे आणि
वैश्वदेवाच्या वेळी 'अस्तित्थि आलिया घरासी ।
घोरचांडालहोय हर्षी । पूजा करावी मनोभावी ॥'
(८२) अतिथी दाराव आल्यावर 'न विचारावें
गोत्रकुळा । अन्न घालावें तात्काळा ॥' (८६)
वळिहरण, गोघ्रास यांचाही निर्देश येथे आहे.

अतिथीच्या तृप्तीने ब्रह्मा-विष्णू-महेश्वर संतुष्ट होतात. 'शास मात्र दिधलां एक । मेरू समान पुण्य अधिक । वरवें घावें त्यासी उदक । समुद्रा-समान दान असे ॥' (१०१) एवढे अन्नदानाचे महत्त्व आहे. अतिथीस एक व आपणांस दुसरे अन्न असा पंक्तिप्रपंच करू नये. पूर्वाभिमुख होऊन भोजन करावे. चतुष्कोनीभंडल, सुरवरांना आवाहन केल्यानंतर भोजनाची तयारी करावी. जेवणासाठी पात्र कसे व कोणते घ्यावे यासंबंधी मार्गदर्शन आहे. भोजनाची वेळ कोणती असावी, जेवताना राभोवती कोण असावे, याचाही निर्देश आहे. 'संगें घेऊनि वाळकांसी । जेवूं नये श्राद्ध दिवशी ॥' (१२३) असा निर्देश आहे.

भोजनाच्या प्रारंभी कोणते मंत्र कसे म्हणावेत यासंबंधी निर्देश आहे. व्याहृतिमंत्राने अन्नाचे प्रोक्षण करावे. डाव्या हाताने पान धरून चित्राहुती घालाव्यात. आपोशन केल्यानंतर मग ाणाहुती घ्याव्यात. 'अहं वैश्वानरो भूत्वा' या मंत्राबरोबर प्राणाहुती घ्याव्यात. प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान यांना आहुती देताना 'दंतां स्पर्शो नये जाण । जिह्वेनं गिळोनि तत्क्षण । मग घरावें मोन देखा ॥' (१४०) हे शाल्यानंतर जेवण किती वेळात करावे ? तर 'घेनू उदक प्यावयासी । जितुका वेळ लागे तिसी । भोजन करावें परियेसी ॥' (१५०) गृहस्थाने वतीस घासांत जेवण उरकावे. इष्ट मित्रांबरोबर एका साटास भोजन करू नये. परंतु 'व्रतबंधाविणें पुत्रासी । शन्याकुमारांसी दोष नाही ॥' (१५५) अन्न फार सांडू नये. परंतु सर्वे अन्न न जेवता एक घास राखून ठेवावा. असा भोजनविधीही धर्म-शास्त्राने खुलासेवार सांगितला आहे. जेवण कोठे करावे, कोठे करू नये यासंबंधीही मर्यादा आहे. वाढणाऱ्या स्त्रीच्या मुखाकडे पाहू नये, अशी गारीक सूचनाही येथे आहे. भोजनाप्रमाणेच पाणी पिण्याचाही विधी सशास्त्र सांगितला आहे. 'समे बैसोनि एकासनी । अथवा आपुले अंथरणी ।

प्राशन न करावें पाणी । महादोष परियेसा ॥' (१८०) असा दंडक आहे. भोजन करताना रज-स्वलेचा शब्द ऐकू नये. 'कलहशब्द फांडण, दळण । ऐकतां जेवूं नये अन्न । अपशब्द स्पृष्टा-स्पृष्ट जाण । त्यजावें अन्न परियेसा ॥' (१८३) अशी शास्त्राची आज्ञा आहे. फाळे निळे वस्त्र नेसून भोजन करू नये. 'स्त्रीजन वाळिती वासे-बीण । उच्छिष्ट समान परियेसा ॥' (१८६) असा एक दंडक आहे. भोजनसमाप्तीनंतर समग्र आचमन करावे. भोजन झाल्यावर तोंड कसे घुवावे याचाही बारकावा श्रीगुरुचरित्र सांगते.

श्रीगुरुंनी आपल्या शिष्यांना याच अध्यायात निपिद्ध अन्न कोणती सी सांगितली आहेत. वैश्व-देव केल्याशिवाय अन्न भक्षण करू नये व फार मोठ घातलेले अन्न खाऊ नये. 'लसुण, गाजर, कांदे मुळे । वृत्ताक श्वेत दाटोळे मोपळे । छत्राकार शाका सकळ । वर्जाव्या तुम्ही परियेसा ॥' (२०५) अशा प्रकारे निपिद्ध अन्नाची यादी दिलेली आहे. कोणत्या वारी कोणते अन्न वर्ज्य याचाही विचार केलेला आहे. 'तख केश पडलें अन्न । स्पर्श केलिया माजरीं जाण । वायसघारी कुक्कुटादिकळन । स्पर्शिलें अन्न त्यजावें ॥' (२११) फार तळलेले शिळे अन्न खाऊ नये. भोजनानंतर तांबूल भक्षण करताना किती काळजी घ्यावी याचेही फार दारकाईने विवेचन आहे. सायंसंध्या, रात्रीचे भोजन, वेदाभ्यास शाल्यानंतर शयन करावे. हा शयनविधीही श्रीगुरुचरित्रकार धर्मशास्त्रसमत असा सांगतात. 'खट्वा निर्मळ असावी जाण । वर्जावी त्रिपाद मिश्रद्रूपण । ओदंर अश्वत्थ पिंपरी निर्गुण । न करावी खट्वा परियेसा ॥' (२३३) कोणत्या मुहूर्तावर पलंग बिणावा हेही सांगितले आहे. 'स्वगृहीं शयन पूर्वमुखी । श्वशुर-गृही दक्षिणमुखी । प्रवासकाळीं पश्चिममुखी । शयन करावे परियेसा ॥' (२३८) उत्तर दिशेकडे मुख करून कधीच झोपू नये. उशाला पूर्णकुंभ ठेवावा. रात्रिसूत म्हणावे, विष्णुस्मरण करावे,

अगस्त्य, माधव, मुचुकुंद, आस्तिक, कपिल, सर्प याची स्तुती करावी शयन कोठे करू नये याचेही विवरण आहे 'जीर्ण' देऊळ स्मशानेसी । एक वृक्षातली वर्जावे ॥' (२४२) वास्ळाजवळ तळ्याच्या काठी, नदीतीरावर, धान्यावर, मोठक्या घरी झोपू नये.

श्रीगुरुचरित्रकारानी गृहस्थाचा धर्म सविस्तर कथन करताना स्त्रीसंगाचाही यथायोग्य निर्देश केला आहे 'असू नये स्त्रियेपाशी । रजस्वला चतुर्थ दिनी ॥' (२४७), 'असावे जानवे उपवीतीसी । वृष्टी पडो नये योनीतीसी । आयु क्षीण परियेसी । दीप वर्जावा याकारणे ॥' (२४८) इतकी सूचना देऊन म्हटले आहे, 'नीळवस्त्र नेसले स्त्रियेसी । करिता संग परियेसी । पुत्र उपजे चाडाल ऐसी । शुभ्र वस्त्र विशेष ॥' (२४९) समागमकाळाची नोंद कन्या वा पुत्र होणार या सदर्भात अशी आहे 'ऋतु देता चतुर्थ दिवसी ।-पुत्र उपजे वल्पायुपी । कन्या होय पाचवे दिवसी । सहावे दिनी पुत्र परियेसा ॥ विपमदिवसी कन्या जाण । समदिवसी पुत्र सगुण । दहा दिवस ऋतुकाळ खूण । चंद्रवळ असावे ॥ मूळ - मघा - रेवतीसी । नग न करावा परियेसी । कोप नसावा उभयतासी । सतोपरूम असावे ॥ ऋतुकाळी स्त्रीपुरुषासी । जे जे असेल मानसी । सत्त्वरजतमोगुणेंसी । तैसा पिंड उपजे देखा ' ॥ (२५४-५७)

पराशरमुनीकृत असा हा आचारधर्म श्री-गुरूंनी सांगितला आहे या आचारधर्मांमुळे 'तो वध होत देवासी । कामवेनु येईल घरासी । लक्ष्मी राहे अखडेसी । पुत्रपौत्री नादत ॥' (२६०) या आचारांमुळे ब्राह्मण शतायुषी होईल, ब्रह्मज्ञानी होईल त्याला अपमृत्यू येणार नाही असे या आचारधर्माचे महत्त्व आहे

परिस्थितिसापेक्ष विचार

दत्तपयोद्याच्या आचारधर्माचे स्वरूप आपण सामान्यतः प्रापचिवाच्या, ध्यावसायिकाच्या

दृष्टिकोणातून समजावून घेतले परंतु जे मुमुक्षू साधक आहेत त्यांच्या आचरणासंबंधाने दत्त-पयात कोणता विचार झाला आहे ? लाक्षात एखादा मनुष्य जेव्हा सर्वसंगपरित्याग करून ईश्वरी साक्षात्काराच्या मार्गात वाटचाल करू लागतो तेव्हा त्याचा आचार कोणता असतो ? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यामाघी सर्वसामान्य गृहस्थाच्या वा प्रापचिकाच्या आचारासंबंधी आणखी थोडा विचार करणे प्राप्त आहे आपल्या ध्यानात आले असेल की, दत्तपयोद्याचा आचारधर्म एकदम निराळा नसून तो प्रामुख्याने श्रुतिस्मृति-पुराणोक्त असा आहे जपजाप्य, व्रतवैकल्ये, तीर्थ-यात्रा, कर्मकांड याच्या साधनेतून मानवी जीवनात एक प्रकारची शिस्त लावण्याचा प्रयत्न श्रीगुरु-चरित्र, श्रीदत्तमाहात्म्य इत्यादी सांप्रदायिक ग्रंथांचा आहे येथे महत्त्वाचा प्रश्न असा की, हा आचारधर्म परिस्थितिसापेक्ष आहे काय ? म्हणजे परिस्थितिनुसार त्यात बदल होणे अपरि-ह्य आहे काय ? अन्नग्रहण, दानधर्म, दैनिक कर्मकांड अथवा आन्तिक इत्यादी आचार पोथीत सांगितल्याप्रमाणे आज दाय्य आहे काय ?

आज मानवी जीवन सर्व अगानी अतिशय गतिमान बनले आहे, समिश्र झाले आहे अशा स्थितीत आचारातील तपशील महत्त्वाचा मानावा की तत्त्व प्रमाण मानावे ? उत्तम सावण उप-लब्ध असताना सांप्रदायिक ग्रंथातील शरीर-शुद्धीची जटिलता साभाळावी काय ? उत्तम दूधपेस्ट किवा पायडर असताना परंपरागत दतधावनविधी पाळावा काय ? नाना प्रकारच्या स्नानाचा विधी ठेवावा काय ? 'अथवा दर्शन मातापिता । चरणतीर्थ भक्तीने घेता । अगावरी प्रोक्षिता । तीर्थस्नान फळ असे ॥' हा श्रीगुरु-चरित्रातील विवेक सर्वत्र पाळता येईल का ? नित्य देवपूजा आणि तीमधील जटिलता कितीही शास्त्रोक्त असली तरी बदलत्या परिस्थितीत ती साधी सुटसुटीत करता येईल का ? परंपरागत

आचारधर्म कितीही थोर आणि शास्त्रशुद्ध असला तरी त्यात नवीन कालमानाप्रमाणे सुलभता आणता येईल असे वाटते.

या सदर्भात आणखी एका मुद्याचा विचार करणे अवगत्याचे आहे. दत्तपंथीयांच्या आचारधर्मात पतिव्रता स्त्रीचे आचरण विशेष रीतीने सांगितले आहे. दंपत्यरहस्याच्या दृष्टीने त्यामधील अनेक आचारपद्धती व रीती उत्तम असल्या तरी नवीन कालमानानुसार व व्यक्ति-स्वातंत्र्याच्या या युगात त्यांना काही मर्यादा पडतात की काय ? सतीत्वापासून दास्यत्वापर्यंत पोचणारा आचारधर्म आज मान्य होईल का ? 'पुत्र पुत्री पत्नी करो । तिसी आपण घैर न धरो ॥' अथवा 'जरी असेल अभाग्य पुरुष । अथवा दुष्ट नपुंसक । असे व्याधिष्ट पुरुष एक । देवासमान मानावा ॥' या वचनांना या नव्या काळात मुरड पडणार नाही का ? 'सहगमन करणे मुख्य जाण । थोर धर्मश्रुतीचें वचन ॥' खरे असले तरी या आचाराचा आग्रह नव्या परिस्थितीत शिल्लक कसा राहील ? वास्तविक पाहता श्रीगुरुचरित्रकारांनी पतिव्रता आणि सती यांचा मोठा गौरव केला आहे. 'असतां आपण गरोदरी' किंवा 'स्तनपानी असतां कुमारू' स्त्रीने सती जाऊ नये असेच स्पष्टपणे म्हटले आहे. याच विवेकाचा धागा नव्या कालमानानुसार परिपुष्ट करता येण्यासारखा आहे. नीतिमत्तेच्या दृष्टीने अत्यावश्यक असणारा विधवांचा आचारधर्म आज नव्या परिस्थितीत कसा टिकून राहाणार ? समाज सुसंपटित राहावा, बलवान व्हावा, चारित्र्यसंपन्न व्हावा, याच उद्देशाने दत्तपंथीयांचा आचारधर्म आहे हे खरे; परंतु कालमानानुसार त्यात बदल होणे अपरिहार्य आहे हेही तितकेच खरे. स्त्रीवर श्रीगुरुचरित्रकारांनी अनेक बंधने घातली असली तरी स्त्रीचा गौरव पतिव्रता व सती म्हणून दत्तपंथीयांत मोठ्या आहे. पतीपेक्षा सतीचे माहात्म्य सांगणाऱ्या या पंथात अनसूया,

कौशिकभार्या, ऋतुध्वजाची मदालसा, जमदग्नीची रेणुका, हेमचूडाची हेमलेखा, आयूची शीलधरा, शिखिध्वजाची चुडाला अशा अनेक पतिव्रतांचा अधिकार गौरवाने वर्णन केलेला दिसेल.

आणखी एक बारीकसा विचार येथे करावयाचा आहे. धर्मशास्त्रानुसार आचार जर घडला नाही तर जी पातके होतात, जी प्रायश्चित्ते घ्यावी लागतात, कर्मविपाकाचे जे शास्त्र निर्माण होते, त्यांना तर्कशास्त्रीय आधार आहे काय ? पापपुण्य, स्वर्गनरक इत्यादी कल्पना सर्वसामान्य लोकांना घाक दाखवून त्यांना सन्मार्गास लावण्यास उपयोगी पडतात म्हणून आल्या काय ? दुराचरण घडले की, कोणी नरकात जातो, कोणी रोगी बनतो, कोणी आघाळ होतो, कोणी गाढव होतो, कोणी कावळा होतो, कोणी उदराच्या जन्मास जातो, कोणी चाबल होतो; अशा कर्मविपाकास श्रीगुरुचरित्रकार अथवा श्रीदत्तमाहात्म्यकार पारंपारिक म्हणून मान देत असले तरी नव्या वैज्ञानिक युगात या हास्यास्पद गोष्टी अशास्त्रीय वाटल्या तर दोष कोणाचा ? अशा कठोर दडकानी व प्रायश्चित्तांनी समाज सदाचारी होत असेलही, पण प्रायश्चित्त घेतले की पापमुक्ती होत असेल तर अग पापाचरण्यास वा दुराचारास तरी लोकांनी का भ्यावे ? तेव्हा कर्मविपाक या शास्त्राची नव्याने ठपासणी केली तर येणारे निष्कर्ष पत्करावे लागतील. अथवा ही सर्व बंधने अज्ञान अशा प्रापंचिकासाठी आहेत असे तरी मानावे लागेल. शुद्धता व पावित्र्य यांना महत्त्व देऊनही सोबळेसोबळे अथवा धूर्त यांच्या कल्पना बदलायला हव्यात.

योगी साधकाचा आचार

सर्वसामान्य प्रापंचिक वा व्यवसायी यांचा आचारधर्म पाहून झाला. आता साधक योगी

पुरुषाचा आचार कसा असावा यासंबंधी दत्त-
पंथीय ग्रंथ काही सांगतात का ? या प्रश्नाचा
विचार करताना प्रथमच ध्यानात येते की, नाथ-
पंथाची जवळचा संबंध असल्यामुळे स्वाभाविक-
पणे दत्तपंथीयात योगाच्या आचारास महत्त्व
आले आहे. आदिनाथ शिवशंकरापासून प्रवर्तित
झालेली ही योगधारा दत्तपंथात परिपुष्ट झालेली
आपण मागे पाहिली आहेच. सहस्रार कमलातील
अमृतबिंदू प्राशन करून मुक्त होऊ पाहणाऱ्या
योग्याच्या देहविज्ञानाचा थोडक्यात परिचय
आपण मागच्याच तत्त्वज्ञानावरील प्रकरणात
करून घेतला आहे. आता येथे योगी पुरुषाच्या
आचारासंबंधी थोडक्यात पाहू.

‘योग’ हा शब्द ‘युज्’ जोडणे या धातूपासून
वनला असून कर्मयोग, भक्तियोग, ज्ञानयोग इत्या-
दींच्या साह्याने परतत्त्वाशी संबंध प्रस्थापित
करणे, असा याचा स्थूल मानाने अर्थ होतो. परंतु
पातंजलसूत्राप्रमाणे योग म्हणजे समाधियोग, मंत्र-
योग, हठयोग, राजयोग, तारकयोग, अमनस्क-
योग, असे योगाचे प्रकार अनेक असले तरी
मानवी शरीराचा व्यापार नियंत्रित करून
समाधिसुखाचा अनुभव घेण्याची प्रक्रिया मह-
त्त्वाची आहे. ईश्वरप्राप्ती वा स्वरूपसाक्षात्कार
करून घेण्याचे प्रमुख साधन म्हणून योगाचे
आचरण होत आले आहे. राजयोग व ज्ञानयोग
ही तर दत्तसंप्रदायाची प्रमुख अंगे होत. श्रीवत्ता-
त्रेय हे स्वतः योगीभक्तमणीच असल्यामुळे
त्यांच्या भक्तांचा आचारही योगमार्गसि धरून
राहिल्यास नवल नाही. स्वतः श्रीवत्तात्रेयांनी
आपली माता अनसूया, शिष्य कार्तवीर्य,
अलर्क, भार्गवराम इत्यादींना योगाचाच उपदेश
केल्याचे आपण पाहिले आहेच. हठयोग हा
प्रामुख्याने शरीर व इंद्रिये यांच्यावर प्रभुत्व
मिळवणारा योग असून राजयोगात प्राण व मन
यांच्यावर प्रभुत्व संपादन केले जाते. आसन,
कुंभक, मुद्राकरण व नादानुसंधान ही हठयोगाची

प्रमुख अंगे असून अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य,
क्षमा, धृती, दया, आर्जव, मिताहार व शौच
या दहा नियमांना हठयोगात महत्त्वाचे स्थान
आहे. राजयोगातही यम, नियम, आसन,
प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि
समाधी अशा आठ अंगांना महत्त्व असते.

पातंजलयोगसूत्रानुसार चित्तवृत्तीचा निरोध
म्हणजे योग. चित्त निस्पंद झाले की योग्यास खरे
स्वरूपदर्शन होते. योगी मनुष्य अभ्यास आणि
वैराग्य यांच्या साहाय्याने वृत्तींचा निरोध करतो.
रोग, मनाची शिथिलता, शंका, निस्साह,
जाडघ, भ्राती, वाह्यवर्ती मन, च्युती असे काही
जडयळे योगी माणसास येतात. दुःख, मनाची
उद्विग्नता, शरीरकंप, स्वासात कमीअधिकपणा,
हे विकारही उद्भवतात. अभ्यासाने या विकारांना
दूर करावे लागते. स्वासोच्छ्वासाच्या नियमाने
हे कार्य साधते. यासाठी सर्व विषय सोडून
अंतःकरण स्थिर करावे लागते. या राजयोगात
साधनक्रमालाही महत्त्व असते. तप, अभ्यास,
कर्मफल यांना परमेश्वरास समर्पण करावे
लागते. देहधारणेची आवड दूर तारावी लागते.
यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा,
ध्यान, समाधी ही आठ योगांगे महत्त्वाची
आहेत. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह
हे यम होत. अंतर्बाह्य शुचिता, संतोष, तप,
अभ्यास, परमेश्वरपूजन हे निग्रम होत. जे स्थिर
आणि सुखावह असेल ते आसन होय. प्राण-
वायूच्या गतीचे नियमन म्हणजे प्राणायाम होय.
हे इंद्रियांना त्यांच्या विषयातून परावृत्त करून
चित्तरूपात स्थिर करण्यास प्रत्याहार असे नाव
आहे. एकाच विषयावर मन स्थिर करण्यास
धारणा म्हणतात. त्या विशिष्ट ठिकाणी चित्ताची
एकाग्रता अखंडित राहिली म्हणजे त्यास ध्यान
म्हणतात. ध्येयाचे वाह्यरूप सोडून अंतःस्वरूपात
मन तदाकार होऊन राहते, त्या स्थितीस समाधी
असे नाव आहे. योगसाधना पूर्ण झाली की योगी

पुरुषास नाना प्रकारच्या सिद्धी प्राप्त होतात.

हटयोग काय किंवा राजयोग काय, प्राणायामास फारच महत्त्व आहे. पूरक, कुंभक, रेचक यांच्या योगाने योगी द्वासोच्छ्वासाचे नियमन करतो. हृदयापासून निघालेल्या प्राणाचे, नासिकेच्या द्वारे बाहेर जाणे याला रेचक म्हणतात. बाहेरच्या वायूचे नासिकेच्या द्वारा हृदयात येणे याला पूरक म्हणतात आणि हृदयात आलेला वायू तेथेच कोडून ठेवण्यास म्हणजे त्याचा रेचक होऊ न देण्याच्या क्रियेस कुंभक म्हणतात. हटयोगात या क्रियांना विशेष महत्त्व असते. नाडी शुद्ध नसल्यास योगी पटकमंविधीचे आचरण करीत असतो. पाणी आकंठ पिऊन ते ओकून टाकणे, किंवा कपडा गिळून आतडी साफ करून तो बाहेर काढणे याला धौंती असे नाव आहे. गुदद्वाराने नलिकेच्या साह्याने पाणी पोटात ओढून घेऊन ते तेथे थोडा वेळ ठेवून पुनः बाहेर टाकायच्या विधीला बस्ती असे म्हणतात. बारीक फडक्याची लहान गुंडाळी नाकपुड्यांतून घशात काढायची व, दोनही टोके हातात घेऊन घुसळण करण्याच्या विधीला नेती म्हणतात. एकाग्र चित्ताने एकाद्या सूक्ष्म पदार्थावर पापणी न हलविता पाहाण्याच्या विधीस त्राटक असे नाव आहे. ओढव्याने उभे राहून, वाकून, पोटात ओढल्यासारखे करून उजवीकडून डावीकडे व डावीकडून उजवीकडे गदगद फिरविण्यास नौली असे म्हणतात. लोहाराच्या भात्याप्रमाणे द्वास वर ओढून तसाच बाहेर सोडायचा, या क्रियेस कपालभाती अथवा भस्त्रा असे नाव आहे. धौंती, बस्तीने मल साफ होतो. नेतीने नासिकेची शुद्धी होते, त्राटकाने नेत्रदोष जातात, नौलीने वातपित्तकफ दूर होतात, कपालभातीने कफदोष दूर होतो. हटयोगात भूचरी, खेचरी, चाचरी, अगोचरी अशा अनेक मुद्रा सांगितल्या आहेत. घेरंडसंहितेत महामुद्रा, नभोमुद्रा, उड्डियान, जलंधर, मूलबंध, महाबंध, खेचरी, विपरीत करणी,

बज्रोली, शोभवी, आंभसी, आश्विनी, मातंगी इत्यादी पंचवीस मुद्रा हटयोगातील सांगितल्या आहेत. मूलबंध, उड्डियानबंध, जलंधरबंध, अशा तीन बंधांच्या क्रियाही हटयोगात महत्त्वाच्या आहेत.

योगी पुरुषाच्या आचरणाचे व साधनक्रमाचे अतिशय रेखीव व अनुभवसिद्ध वर्णन ज्ञानेश्वरांनी सहाव्या अध्यायात केले आहे. योगी पुरुषाने अतिशय रमणीय असे स्थान शोधवे. एखाद्या मठ अथवा शिवमंदिरही चालेल. नृगचर्म व दर्भाकृण याचे सोयीस्कर उंचीचे दर्भासन असावे. आसनावर बसून सद्गुरूंचे स्मरण करावे. मन सात्त्विक वृत्तीने भरून यावे. इंद्रियांची चूळमूळ थांबावी. प्रवृत्तिपरादमुख होऊन चित्ताची एकाग्र स्थिती होते. या वेळची मुद्रा म्हणजे मांडी पोटाशी खेदून, पायाचे तळवे वाकडे म्हणजे उताणे करून गुदस्थानाच्या गुंडाळी घट्ट ठेवावेत. उजवा तळवा तळाला ठेवून त्याने गुदस्थानाची शिबण मधोमध दावावी. मग डावा तळवा सहजच त्याच्यावर भिडेल. गुद व वृण यांच्यामध्ये चार अंगूळे अंतर आहे. त्यापैकी दीड दीड अंगूळ प्रत्येक बाजूला सोडले म्हणजे मध्यतरी एक अंगूळ रहाते. तेथे टाचेचा मागला भाग, वरचे सर्व शरीर नीट तोलात सावरून 'मेढाने रेटावे. वरचे शरीर उचलून धरले आहे की काय याचा बोध होणार नाही, अशा हळुवारपणाने पाठीच्या कण्याचे खालचे टोक वर उचलावे आणि दोनही घोटे तसेच तरते धरावे. हेच मूलबंध किंवा वज्रासन होय. यानंतर जालंदर बंध. उड्डियान किंवा 'बोडियाणा' बंध इत्यादींचे वर्णन करून ज्ञानेश्वरांनी कुंडलिनीच्या जागृतीचे वर्णन केल्याचे आपण मागे पाहिलेच आहे.

दत्तपंथात या योगसामनेला महत्त्व असल्याने याचा आचारधर्म सर्वत्र अनुसरला जातो. बहुतेक दत्तमठाना योगी पुरुषाचे सामर्थ्य प्राप्त

झालेले असते. गुरू दत्तात्रेय-गोरक्षनाथ सवादा-
त्मक 'ज्ञानदीपबोध,' 'अमनस्कयोग' इत्यादी योग-
प्रवण ग्रंथ दत्तपंथीयात लोकप्रिय आहेत गोरक्षा-
सन, सिद्धासन, ऊर्ध्वपदमासन, शीर्षासन,
मत्स्येन्द्रासन, भुजगासन, शवासन, मयूरासन,
सिद्धासन, योगमुद्रा, महायोगमुद्रा इत्यादी आसने
योगी व दत्तपंथीय यांच्यात प्रसिद्ध आहेत सह-
स्रार्जुनास, अलर्कास श्रीदत्तात्रेय योगमार्गाचा
उपदेश करताना दिसतात 'श्रीदत्तमहात्म्या'च्या
वृत्तीस व तेहतीस अध्यायात या योगमार्गातील
आचारासबद्धी सविस्तर वर्णन आहे, त्याचे
संक्षेपाने दर्शन असे--

(१) प्राणायाम निरोधन ।

तोचि प्राणायाम जाण ।

त्याचे त्रिविध लक्षण ।

लघु मध्योत्तम भेद ॥

धर्म ये लघु प्राणायामें ।

कप उठे मध्यम प्राणायामें ।

ब्रह्मरूपी उत्तम प्राणायामें ।

प्राण जाई निश्चित ॥

वाम हाती टाळी देऊन ।

तमा करावी प्रदक्षिण ॥

हे माझेच प्रमाण ।

किंवा स्वासोन्ध्वास निद्रिताचा ॥

किंवा तर्जनी फिरवून ।

जानूशी करावी प्रदक्षिण ।

एक चुटकी वाजवून ।

मात्रामान मानावे ॥

बारा मात्राशी सम ।

वनिष्ठ प्राणायाम ।

चोविसानी मध्यम ।

उत्तम अठ्ठेचाळिसानी ॥

दवास घेणे तो पूरक ।

घरणे तो कुम्भक

सोडणे तो रेचक ।

मिळोनी एक प्राणायाम ॥

तया पुरकाहून ।

कुम्भक तो चतुर्गुण ।

रेचक साधवा द्विगुण ।

उत्तरोत्तर जाण वाढवावा ॥

जोराने रेचक करिता ।

शीघ्र येई दुर्बळता ।

सोईसोईने सोडिता ।

ये आरोगता निश्चित ॥

हळूहळू करिता अभ्यास ।

जिकवेळ प्राणास ।

जसा सोईने सिंहास ।

वश्य खास करवेल ॥

बळे वश्य करिता ।

कधी न ये हाता ।

हळूहळू अभ्यासिता ।

होय वश्य निश्चयें ॥

वश्य करिता जसा हरी ।

छू करिता मृषा घरी ।

वश्य करिता तयापरी ।

प्राण मळावे ॥

वश्य होता सिंह ।

न तोडी घन्याचा देह ।

वश्य प्राणे देह ।

तोहे पीडित ॥

चालता अभ्यासक्रम ।

नासे शुभाशुभ कर्म ।

ईचे ध्वस्ती नाम ।

योगी विश्वास पावती ॥

जे लोभमोहात्मक ।

सर्वकाम ऐहिक ।

तसेच पारलौकिक ।

हे सकळिक नष्ट होती ॥

शात होय चित्तवृत्ती ।

होई सुखाची प्राप्ती ।

इला प्राप्ती म्हणती ।

योगी दुल्लती जियेने ॥

वाढे ज्ञान संपत्ती ।
 नकालिक अर्थ कळती ॥
 ही प्राणजयाची स्थिती ।
 इला म्हणती सविस्त ।
 इन्द्रिये होती प्रसन्न ।
 मन पावे समाधान ॥
 ही प्रसाद म्हणून ।
 अवस्था जाण चवथी ॥
 ह्या अवस्था चार ।
 साधी तो योगीश्वर ।
 त्याला ईश्वर नाही दूर ।
 त्याच्या बरोबर प्रत्यक्ष बसे ॥
 (३२६१-७८)

(२) पचासती वसंत ।
 शरीर करोनी समान
 दाता दात न लावून ।
 दृष्टी ठेवून नासाथी ॥
 हालविता अंग ।
 शीघ्र न साधे योग ॥
 म्हणूनी ताठूनी अंग ।
 धरिता योग राघेल ॥
 आळस निद्रा भ्रंशती ।
 ह्या तमोगुणाच्या वृत्ती ।
 त्या जिकूनी पुढती ।
 योगाभ्यास करावा ॥
 काम जोध लोभ यत्न ।
 या रजोगुण वृत्ती जाण ।
 या विक्षेपे न घडें ध्यान ।
 म्हणूनी ह्या सोडाव्या ॥
 वैराग्य शमदमादिक ।
 या सत्त्ववृत्ती सम्यक ।
 ह्या धरिता साधक ।
 पावे सुख अभ्यासी ॥
 जो केवळ कुभक ।
 न साधे सम्यक ।

तोवरी पुरक रेवक ।
 धरूनी कुभक साधावा ॥
 न घेता न सोडिता ।
 जगी स्तब्ध राहता ।
 प्राण न हो खालता ।
 अथवा बरता योग्या ॥
 योगी न हो धावरा ।
 वायू कोडे बरा ।
 केवळ कुभक तो खरा ।
 तो साधावा यत्नाने ॥
 असा प्राण जिंकावा ।
 मग प्रत्याहार करावा ॥
 तेणे मग जीवा ।
 समाधान वाटेल ॥
 जसा कूर्म अंगे आवरी ।
 तसा जेव्हा इन्द्रिया सावरी ।
 तेव्हा प्रत्याहार होय तो बरी ।
 ना वारिजेळ वाह्य भान ॥
 होता प्रत्याहार ।
 शब्द नये कानावर ।
 स्पर्श नेणे शरीर ।
 धडते बाहेर काय ते ॥
 विषय डावे न होती ।
 इन्द्रिये स्थिर राहती ।
 ही प्रत्याहाराची स्थिती ।
 योगी जाणती आत्मनिष्ठ ॥
 प्रत्याहार क्षात्यावरी ।
 धारणा करावी बरी ।
 नाभ्यादि देशावरी ।
 चित्त स्थिरीकरण व्हावे ॥
 ही धारणा साधता ।
 दोष जाती सर्वथा ॥
 योगिया ये स्वस्थता ।
 चद्धिगता न येईल ॥
 मग करावे ध्यान ।
 चित्तकाग्र होऊन ।

होई परम समाधान ।
 हें साधन उत्तम ॥
 हें ध्यान विसरता ।
 जेव्हां ध्येयाकारता ।
 आपोआप ये चित्ता ।
 हे समाधी जाणावी ॥
 न हाले न चाले मन ।
 ध्येयाकार होऊन
 निश्चल राहे अनुदिन ।
 हे जाण समाधी ॥
 आपणा आपणा पाहून ।
 राहे सतोपून
 हालावया तेथून ।
 न होय भान सर्वथा ॥
 हेचि निरुपाधिक ।
 जाणावें नित्य सुख ।
 याहून नसे अधिक ।
 त्रिभुवनी सुख सर्वथा ।

(३२.८०-९८)

याच ‘श्रीदत्तामाहात्म्य’ ग्रंथात श्रीदत्तात्रेयांनी सहस्रांशुनास अष्टांगयोगाचे सविस्तर मार्गदर्शन केल्याचे वर्णन चौदाव्या अध्यायात आले आहे. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार इत्यादी विविध अंगांची सुबोध ओळख येथे आहे. नाना प्रकारची आसने, प्राणायामाचा अभ्यास, कुंभक-पूरक-रेचक, विविध बंध, उन्मनी अवस्था, साविकल्प समाधी, लुप्यवस्था इत्यादीचे वर्णन करून म्हटले आहे; ‘अर्जुना असा हा योग । वारी सर्व उद्वेग । करो दुःखाचा वियोग । जीव-ग्रहयोग करी ॥’ (१४.१०८)

दत्तपंथीयांना प्रमाण वाटणाऱ्या अनेक ग्रंथांतून योगमार्गातील या आचारग्रामाचे विवरण वाढळून येईल. जावालदर्शनीपनिषद् हा एक लहानसा भाग मूळ स्वरूपात ग्रंथाच्या उत्तरा-र्धात दिलेलाच आहे. भगवान दत्तात्रेयांचा एक

प्रख्यात शिष्य सांक्रुती ‘अथवा रंतिदेव यालाही जीवन्मुक्त होण्यासाठी श्रीदत्तांनी अष्टांग-योगाचाच उपदेश दिला. परंपरागत अशा योगा-चरणाचे जावालदर्शनातील मथितार्थ सदाशिव कृष्ण फडके यांच्या शब्दांत असा आहे.

‘अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, आर्जव, क्षमा, धृती, मिताहार आणि शौच हे दहा यम होत. अहिंसा-वेदोक्त प्रकारावाचून काया, वाचा, मनाने केलेली जी हिंसा तीच हिंसा. (अर्थात् वेदोक्त प्रकारात होणारी हिंसा नव्हे.) व्याख्या दुसरी. आत्मा हा सर्वज्ञ असून तो अच्छेद आहे, कोणालाही तो ग्रहण करता येणार नाही अशी जी बुद्धी, ती श्रेष्ठ अहिंसा होय. सत्य-चक्षुरादिक इंद्रियांच्या योगाने जसे दृष्ट, श्रुत किंवा वास घेतलेले असेल त्याचेच प्रतिपादन करणे हें सत्य होय. ते केव्हाही अन्यथा होत नाही. व्याख्या दुसरी-सर्वव्यापी जे परब्रह्म तेच सत्य आहे, दुसरे काही एक सत्य नाही, अशी जी बुद्धी ते श्रेष्ठ सत्य होय. अस्तेय-दुसऱ्याच्या मालकीचे वृण रत्न, कांचन, मौक्तिक काही असो, त्याविषयी जी मनाची निवृत्ती ते अस्तेय होय. व्याख्या दुसरी-आत्म्याच्या ठिकाणी अनात्मभावाने होणारा जो व्यवहार त्याचे वर्जन किंवा राहित्य हे खरे अस्तेय होय. ब्रह्मचर्य-काया-वाचा-मनाने परस्त्रीचे परिवर्जन आणि श्रुतुकाळी स्वभार्या-गमन हे ब्रह्मचर्य होय. व्याख्या दुसरी-ब्रह्म-भावात, मनाचा संचार हे ब्रह्मचर्य. आर्जव-पुत्र, मित्र, कलत्र, शत्रू व स्वतः यांच्या ठिकाणी जे निरंतर, एकरूप वर्तन ते आर्जव होय. दया-काया-वाचा-मनाने सर्व भूतांच्या ठिकाणी स्वतःप्रमाणे जे वर्तन ती दया. क्षमा-शत्रूकडून पोडित झाला असता काया-वाचा-मनाने बुद्धिक्षोभापासून जी निवृत्ति ती क्षमा होय.

धृती :-ससाराचा निःशेष मोक्ष वेदापासूनच होईल, दुसऱ्या कसानेही नाही, अशी जी बुद्धी तिला वैदिक धृती म्हणतात. व्याख्या दुसरी-

मी आत्मा आहे, दुसरा कोणीही नाही, अशी जी निश्चित बुद्धी ती घृती होय. मितभोजन-थोडे आणि चांगले अशा प्रकारच्या अन्नाने योग्याला अनुसरून पोटातील चतुर्थांश भाग रिकामा ठेवून जे भोजन ते मितभोजन होय. शौच-माती आणि पाणी याच्या योगाने शरीराच्या मलाचा जो मिरास हे वाह्य शौच होय. मनन करणे हे अंतः-शौच होय. व्याख्या दुसरी-मी शुद्ध आहे अशा प्रकारचे ज्ञान ते शौच होय. ज्ञानरूप शुद्धतेचा त्याग करून जो बाह्यशुद्धीत रममाण होतो, तो मूर्ख सुवर्ण टाकून मातीचाच गोळा घेतो. ज्ञान-रूप अभूताने तृप्त आणि कृतकृत्य अशा योग्याला कोणतेही कर्तव्य शिल्लक रहात नाही. जर शिल्लक रहात असेल तर तो तत्त्ववेत्ता नव्हे. आत्मवेत्ता मानवाना त्रैलोक्यातही काही कर्तव्य असत नाही म्हणून हे मुने, सर्व प्रयत्नाने अहिंसादी साधनाच्या योगाने वेदनरूप ज्ञानाने वक्षर आणि ब्रह्मरूप अशा आत्म्याला जाण.

तप, संतोष, आस्तिक्य, दान, ईश्वरपूजन, सिद्धान्तश्रवण, लज्जा, मती, जप, व्रत हे नियम होत. तप :-वेदोक्त प्रकाराने कुच्छ्चाद्रायणादी प्रायश्चित्ताच्या योगाने शरीरक्षोषण ते तप होय. व्याख्या दुसरी-मोक्ष हा काय आहे ? तो मज मंसाच्याला कक्षाने प्राप्त होईल ? अशा प्रकारचे जे चिंतन ते तप होय. संतोष-सहज प्राप्त झालेल्या लाभाने जी नित्य तृप्ती मानवाना प्राप्त होते, त्याला प्राज्ञ संतोष म्हणतात. व्याख्या दुसरी-ब्रह्मादी लोकापर्यंत विरक्तीच्या योगाने जे प्राप्त होईल तेच प्रिय होय, असे मानणे आणि कोठेही प्रेम न ठेवणे याचे नाव तपसंतोष होय. आस्तिक्य-श्रीत-स्मार्त कर्मावर विश्वास. दान-न्यायाने संपादन केलेले धन किंवा दुसरी वस्तू याप्रमाणे श्रात अशा वैदिक पुरुषास जे अर्धेने दिले जाते ते दान होय. ईश्वरपूजन-सगादी दोपानी रहित असे हृदय, अनूतादी दोपानी अदुष्ट अशी वाणी आणि हिंसादी दोपानी रहित

कर्म, हे ईश्वरपूजन होय. सिद्धान्तश्रवण-सत्य, ज्ञान, व्रत, परमानंद, परध्रुव एतद्रूप आत्मा जाणण्यास योग्य आहे हे सिद्धान्तश्रवण होय. लज्जा (न्ही) वैदिक मार्गात आणि लौकिक मार्गात जे विहित कर्म असेल, त्याविषयीची जी लज्जा ती न्ही होय. मती-सर्वही वैदिक मार्गा-विषयीची जी श्रद्धा ती मती. जप-केवळ वेदोक्त मार्गांचे जो मंत्राभ्यास त्याला जप म्हणावे. व्याख्या दुसरी-कल्पसूत्र, वेद, धर्मशास्त्र, पुराण आणि इतिहास यामध्ये जी वृत्ती अथवा याचे जे वाचन ती जप होय. जपाचे वाचिक आणि मानस असे दोन प्रकार आहेत. वाचिकात उपाशू व मोठ्याने असे दोन प्रकार आहेत. मानसिक जपातही मनन आणि ध्यान असे दोन प्रकार आहेत. मोठ्याने जप करण्यापेक्षा उपाशूचे महत्त्व सहस्रपट आहे आणि उपाशूपेक्षा मानस जप सहस्रपट आहे मोठ्याने केलेल्या जपाचे शास्त्रोक्त फल मिळतेच. पण चाडालिकाच्या कानी पडल्यास ते कर्म निष्फल होते. यानंतर आसन-प्राणायाम याची माहिती दिली आहे त्या गोष्टी गुरुसाहिध्यानेच करणे योग्य असल्यामुळे त्याचा साराश येथे देत नाही. पुढे प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधी याच्या व्याख्या दिल्या आहेत. त्या अशा :-

प्रत्याहार-विषयामध्ये स्वभावतः इद्रियाचा संचार होऊ लागला असता त्याचे जडग्वस्तीने आकर्षण करणे हा प्रत्याहार होय. व्याख्या दुसरी-जे पाहातो ते सर्व ब्रह्म असा निश्चय असणे हा प्रत्याहार होय व्याख्या तिसरी-जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत जे जे शुद्ध किंवा अशुद्ध कर्म करतो ते सर्व ब्रह्मार्पण करणे हा प्रत्याहार होय. व्याख्या चवथी-नित्य किंवा काम्य कर्म ब्रह्मसाराधन-बुद्धीने करणे हा प्रत्याहार होय. व्याख्या पाचवी-शरीरातील एका स्थानापासून दुसऱ्या स्थानी शास्त्रोक्त रीतीने वायू नेणे हा एक प्रत्याहार होय. धारणा-देहान्तर्गत आकाशात वाह्य

आकाशाची धारणा करणे, प्राणात वाह्य वायू, उदरगत अग्नीत वाह्य अग्नी, अतर्जळात वाह्य जल, अतर्गत पृथ्वीतत्त्वात वाह्यभूमी, अग्नी धारणा करणे व ती ह, य, व, र, ल असा पंच वर्णात्मक मंत्र उच्चारित करणे हे पापविनाशक आहे आपल्या ठिकाणी सर्वांचा शास्ता बोध-रूप व आनंदरूप असा जा शिव त्याची सर्व पापाची क्षुद्धी होण्याकरिता बुद्धिमान् माणसानी धारण करावी ब्रह्मदेवादी सर्व कार्यस्वरूपे आपापल्या कारणात उपसवृत करून सर्वचि कारण अनिरूपणीय अचेतन असो जे अव्यक्त त्याची संपूर्ण अशा साक्षात् आत्म्याच्या ठिकाणी मनासह इद्रियाची योजना करावी ध्यान-ऋत, सत्य, परब्रह्म, सर्वससारभजक विश्वरूप, विरूपाक्ष महेश्वर, तोच मी असे आदराने ध्यान करावे समाधी-नर आणि जीव याचे जें एकत्व त्याला उद्देशून जी ज्ञानाची उत्पत्ती ती समाधी होय

योगी किंवा सिद्ध यास योगमार्गाच्या आचारात प्रगती साधता आली की त्याला अनेक प्रकारचे नाद ऐकू येतात तेजाच्या या प्रकाशाच्या खुणा दिसू लागतात भ्रूमध्यात कधी तेजोराशी दिसू लागते डोळ्याच्या मध्यभागी निळे तेज प्रकट होते तारकब्रह्माचे ध्यान साधले की, निळा, हिरवा, तावडा, पिवळा अशा रंगाचे दर्शन होते या रंगावरीलवरच काही नादही योग्यास ऐकू येऊ लागतात हटयोगात या नादाची साधना सांगितलेली आहे अनाहत नाद हा अव्यय व परमश्रेष्ठ असून त्यास मूर्तिमत शब्दब्रह्म मानले आहे त्याचा आवाज तेलघारे-प्रमाणे खळब व घटानादादत्तका मोठा असतो चिणी, चिचणी, घटा, श्या, तंगी, ताला, वेणू, भेरी, मृदंग, मेघनाद असे नादाचे दहा प्रकार हृत्पापनिपदात सांगितले आहेत वेकानाद, निशंर, समुद्राचा आवाज, वीथानाद, श्रमरनाद इत्यादीचे वर्णन नादविदूषपनिपदात आले आहे

नाद व विदू याच्या साधनेचा मार्ग नव्य उपनिपदातून स्पष्ट केला आहे नादतत्त्व विदू-पेक्षाही सूक्ष्म असल्याचे योगशिखोपनिपदात सांगितले आहे आघातावाचून उमटणारा व केवळ योग्यानाच ऐकू येणारा नाद अनाहतनाद म्हणून प्रसिद्ध आहे जागृत कुडलिनीच्या ऊर्ध्वगतीच्या रोक्षामुळे उत्पन्न होणाऱ्या स्फोटाला नाद म्हणतात हाच नाद उपाधियुक्त झाला की सात स्वरात विभक्त होतो या नादानुसंधानाने विस्तृत विवेचन हटयोगात येते नादाच्या अभ्यासाने योग्याचे चित्त एकाग्र होते या अनाहत नादाची अनुभूती स्थूलातून सूक्ष्मात नेते नादाच्या दुसऱ्या प्रकारात आघाताचा संबंध आहे कशावर तरी आघात केल्याने हा नाद, आहत नाद उत्पन्न होतो सगीतशास्त्रात याच नादास महत्त्व आहे योगी माणसाच्या अभ्यासामुळे हा आहत नाद त्याच्या देहातही अनुभवास येतो हृदयप्रदेशात असलेल्या अनाहतचक्रात वायू आणि अग्नी याच्या संयुक्त आघाताने आहत नादाची उत्पत्ती होते नाभी, हृदय, कठ, मुख व शिर या पाच स्थानी होणारा नाद हा भिन्न भिन्न असतो मध, मध्य, तार अशी नादाची नावेही प्रसिद्ध आहेत

अनाहत व आहत नादाच्या अभ्यासास योगात फारच महत्त्व आहे अनाहत ध्वनीचे अनेक प्रकार असल्याचे 'अनाहताख्यो बहुभि प्रकार' । अन्तः प्रवर्तत सदा निनाद ।' असे शंकराचार्य 'योगतारावली' ग्रंथात सांगतात ध्यान-योग नीट साधू लागला की, योग्यास हा नाद ऐकू येऊ लागतो नामस्मरणाच्या गजरात चित्त तल्लीन झाले तरी हा नाद ऐकू येईल 'सहस्र-दलामधून अनुहात ध्वनि उठे । नामाचेनि गजरे रिघाली कपाटी ॥' अशी नामदेवाची साक्ष आहे मुक्ताई चागदेवास याच नादाच्या अनुसंधानाचा उपदेश करताना म्हणते, 'निजी निज वाळा न वरी आळी । अनुहत टाळी वाजवीते ॥ सोह सोह हाचि धरी छंद । सुखें निद्रा अद्वैती रे ॥'

आणि मुक्ताईच्या म्हणण्याप्रमाणे चांगदेवांना अनुभवही आला.

‘रुण्झुण रुण्झुण किनारी वाजे । येणेंचि आनंद त्रिभुवन गाजे । चांगावटेश्वर नादों निजला । ब्रह्म पाहतां ब्रह्मचि जाहला ॥’ असे त्यांनी म्हटले आहे. ‘सोहें ज्योति उभारली’ की ‘अनुहात घंटा श्रवणीं । ऐकून विस्मित झाली जनी ॥’ अशी अवस्था जनावाईने वर्णन केली आहे. ‘धि धि धि तुरे वाजती । अनुहृत ध्वनि गर्जति’ अशी नामदेवांची व ‘जय जय जनकन जय जय शनकन । अनुहात जंगट नाद गर्जे ॥’ अशी गेरा कुंभाराची साक्ष आहे.

‘नादविदूषनिपद्’ या एका नव्य उपनिषदात योग्यास ऐकू येणाऱ्या विविध नादांचे वर्णन करताना म्हटले आहे,

आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरसम्भवः ।

मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥

अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिः स्वनः ।

इति नानाविधानादाः श्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥

प्रथम समुद्राची गर्जना, मेघांचा गडगडाट, भेरीचा आवाज, निरंराची झुलझुल, यांसारखे आवाज; मग नगरा, घंटा, कासालू यांच्या आवाजासारखे नाद आणि शेबटी क्षुद्र घंटा, वेणू, दौणा, भ्रमर यांच्या आवाजासारखे ध्वनी; असे हे अनेक प्रकारचे सूक्ष्मातिसूक्ष्म नाद आहेत. दत्तपंथातील अनेक साधकांना व सिद्धांना या विविध नादांचा आणि रंगाचा अनुभव नित्य येत असतो.

दत्तपंथातील आचारधर्मात महत्त्वाचे अंग वनून राहिलेल्या या योगसाधनेमुळे नाना प्रकारच्या सिद्धी प्राप्त होतात. अनेक दत्तभक्त व अवलंबे, सिद्ध पुरुष व महंत यांच्या अद्भुत आचरणाचे मर्म त्यांच्या योगसिद्धीत सापडण्यासारखे आहे. शरीराला मेरूसारखे स्थिर व पुप्ती यांची प्राप्ती गरिमा सिद्धीत होते. हलके झालेले

शरीर वर आकाशात तरंगू लागून आकाशगमन सिद्धी साध्य होते. आकाशात संचारणाऱ्या सिद्धांचेही दर्शन कधी कधी होते. परकायाप्रवेश करण्याची सिद्धी काहीना प्राप्त होते. दूरदर्शन सिद्धीमुळे शेकडो योजनांपलीकडचे योग्यास दिसू लागते. पर्वतासारखे मोठे व तूणासारखे लहान वनण्याच्या सिद्धीना गरिमा व भणिमा अशी नावे आहेत. त्रिकालज्ञान सिद्धी, भूतजन्मादिस्मरणा सिद्धी, सत्यसंकल्पतासिद्धी अशा अनेक सिद्धींची प्राप्ती योगाचारात होत राहाते योग्याचे शरीर कांतीने सोन्याचे पण वजनाने वायूचे बनते. ज्ञानेश्वरांनी या सिद्ध योग्याचे वर्णन करताना म्हटले आहे, ‘त्याला समुद्रापलीकडचे दिसते, स्वर्गाचे नाद ऐकू येतात आणि मुगीचे मनोगत तो जाणू शकतो. तो वाऱ्याच्या घोड्यावर स्वार होतो, पाण्यावरून तो गेला तर त्याच्या पावलांना पाण्याचा स्पर्श होत नाही.’ वि. म. भट यांनी या योगसिद्धीचा घस्तुनिष्ठ असा विचार आपल्या ‘योगसिद्धी आणि ईश्वरसाक्षात्कार’ या ग्रंथात केला आहे. अर्थात या सिद्धींना खरा साक्षात्कारी पुरुष महत्त्व देत नाही हे दत्तपंथीयांनाही मान्य आहे.

जीवन्मुक्ताचा आचार

ज्ञान, भक्ती, योग अशा कोणत्याही मार्गाने का होईना, पण ईश्वरी साक्षात्कार झालेल्याचा आचार कसा असतो? जीवन्मुक्ताच्या आचाराचे स्वरूप कसे असते? जीवन्मुक्त म्हणजे तरी कोण? अशा प्रश्नांची उत्तरे शोधताना प्रथमच लक्षात येते ते असे की, याच देहाने ज्याने परमेश्वरास जाणले, हृदयस्थ परमात्म्याचा ज्याला साक्षात्कार झाला, देहधारी असला तरी ज्याचे चित्त सतत ईश्वरमय झालेले असते अशाला जीवन्मुक्त म्हणावयास हरकत नाही. सिद्ध पुरुषाची ही एक सर्वोत्तम अशी अवस्था आहे. ‘जीवन्नेव

मुक्तः आत्मज्ञानेन मायाबंधरहितः । अशी व्याख्या शब्दकल्पद्रुमात केलेली आहे. जिवंतपणी जो आत्मज्ञानाने मायापाशरहित होऊन मुक्त होतो त्यास जीवन्मुक्त म्हणावे. त्याला अंतिम तत्त्वाचा साक्षात्कार झाला असला तरी तो देहाने बाबुरत असतो. त्याचे रागलोभ संपेलेले असतात. भगवद्गीतेने या पुरुषाचे वर्णन स्थित-प्रज्ञ, कर्मयोगी, ज्ञानी, योगारूढ, भक्त, गुणातीत, दैवी संपदयुक्त, ब्रह्मभूत इत्यादी शब्दांनी करून या अवस्थेची विस्तृत लक्षणेही दिलेली आहेत. ज्ञानेश्वरानी प्राकृत भाषेत स्थितप्रज्ञ, ज्ञानी, भक्त यांच्या आचारासबद्धी विस्तृतपणे भाष्य केलेले दिसून येते. वसिष्ठानी जीवन्मुक्ताचे वर्णन करताना म्हटले आहे, 'यो जार्गति सुपुप्तिस्थो यस्य जाग्रत विद्यते । यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥' इन्द्रियाचा लय झालेला नसल्यामुळे जो जागत असतो, पण विषयांचे ग्रहण करीत नाही, म्हणून त्याला निजला आहे असे म्हणतात; तसेच सामान्य लोकांप्रमाणे ज्याची जागृत अवस्था नसते व ज्याचे ज्ञान वासनाशून्य असते, त्याला जीवन्मुक्त म्हणतात.

दत्तपंथात अशा जीवन्मुक्ताला फारच महत्त्व आहे. योगी, सिद्ध, महात्मा, महंत, अवधूत अकलिया, भक्त, ज्ञानी अशा विविध नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या या श्रेष्ठ पुरुषाच्या आचाराचे वर्णनही सांप्रदायिक ग्रंथातून सापडते. अवधूतोपनिषदाच्या पहिल्या दोन श्लोकात अशा पुरुषाचे वर्णन केले आहे. 'अक्षरत्वाद्दरेण्यत्वाद्धूतससारवधनात् । सत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते । यो विलङ्घ्याथमावर्णनात्मन्येवस्थितः सदा । अतिवर्णाश्रमो योगी अवधूतः स कथ्यते ॥' - अविनाशित्व, श्रेष्ठत्व, ससाराच्या पाशातून मुक्तता श्रुतिवचनाची मर्मज्ञता, वर्णाश्रममग्नचे बंधन नसणे, आत्मनिष्ठता, अखंडयोग इत्यादी लक्षणांनी अवधूत आपल्याच नादात मग्न असतो. दत्तपंथात या योगी अवधूताच्या अर्तनाच्या अनेक

लीला वर्णन केलेल्या आहेत. या योगी, सिद्ध वा अवधूताच्या वेपाचा विचार आपण मागेच केला आहे. स्वतः दत्तात्रेयही द्विज, मलंग, योगी, फकीर अशा रूपांनी प्रकट होतांना दिसतात. व्याघ्र-रूपाने त्यांनी अनेकाना दर्शने दिलेली आहेत. दत्तपंथीय ग्रंथांच्या आधाराने या सिद्धाच्या वा अवधूताच्या आचाराचे थोडक्यात दर्शन घेऊ.

'अवधूतगीता' हा दत्तप्रणीत ग्रंथ असल्याचे आपणास माहित झाले आहेच. या ग्रंथात अवधूताची वा जीवन्मुक्ताची लक्षणे अनेक ठिकाणी आली आहेत. सिद्ध अवधूत आपल्याच स्वरूपात मग्न असतो. रस्त्यात पडलेल्या चिंध्याची गोघडी करून तो वापरतो. पापगुण्यरहित असा हा अवधूतसिद्ध मोकळ्या म्हणजे रिकाम्या घरात निवास करतो. लक्ष्य व अलक्ष्य यांपासून वेगळा असणारा हा पुरुष योगातच नेहमी मग्न राहतो. कोणाशीही वादविवाद न करता तो आपल्याच स्वरूपात दंग असतो. आशारूपी पाशापासून तो मुक्त असते. त्याला कोणतीच बंधने नसतात. बाहेरच्या शीच म्हणजे निर्मळपणापासून तो मुक्त असतो; कारण तो नेहमीच आत्मानंदात रमलेला असतो. त्याला स्वतःच्या शरीराचेही भान नसते, तो कोणावर रागावत नाही की कोणावर प्रेम करीत नाही. त्याचे चित्त आकाशाप्रमाणे व्यापक असून त्याच्या ठिकाणी फारसे चलनवलनही संभवत नाही. रूपवान वा गुरूप असे त्याचे वर्णन करता येत नाही. त्याला देहमान नसल्यामुळे देहाच्या विषयाचीही जाणीव नसते. त्याला सयोग नाही की वियोग नाही. तो संग व भोग या-विरहित असतो जगातील कोणत्याही पदार्थावद्दल त्याला आसक्ती वाटत नाही. त्याला जन्ममरणाचीही पर्वा नसते. ध्यान करणे वा न करणे हे त्याला सारखेच असते. त्याला मोक्षाचीही इच्छा नसते.

तो निष्काम असल्यामुळे त्याला वाहू विषयाची इच्छाच होत नाही. त्याचे चित्त

जतिशय कोवळे असते. तो पवित्र आचरण करतो, तो कोणत्याही वस्तूचा संग्रह करीत नाही. त्याचे जेवण अल्प असते. त्यांची वृत्ती श्रान्त व बुद्धी स्थिर असते त्याचे बोलणेही फार नसते. तो नेहमी सावध असतो. त्याने पद्विकाराना जिक-लेले असते. तो सर्वांशी मित्रभावाने वागत असतो. सर्वांवर तो कृपाच करतो. जागृती, स्वप्न, सुपुप्ती अशा अवस्थेत त्याचे चित्त कधीही विकारवश नसते. भूत, भविष्य व वर्तमान अशा तीनही काळात त्याचे चित्त शुद्धच असते. त्याचे चित्त वासनारहित असते. त्याच्या सर्वांगावर माती किंवा धूळ पसरलेली असते. दैवी संपत्तीच्या योगाने त्याचे चित्त शुद्ध झालेले असते. त्याचे चित्त पापरहित असते. तो नेहमीच आत्मचित्तनात रमलेला असल्याने सांसारिक गोष्टींची चिंता त्याला नसते. स्त्रीलोभ त्याला कधीच नसतो.

अवधूताच्या अवस्थेचे आणि वर्तनाचे वर्णन गोरक्षनाथकृत 'सिद्धसिद्धान्तपद्धति' या ग्रंथात विस्ताराने आले असल्याचे आपण भागे पृष्ठ १३६ वर पाहिले आहेच 'जीवन्मुक्तगीता' हाही एक ग्रंथ श्रीदत्तात्रेयप्रणीत मानला जातो. नुकतेच दिवंगत झालेले म्हैसूरचे महाराज जयचामराजेंद्र वाडियार यांनी आपल्या दत्तात्रेयः द्वि वे अण्ड द्वि गोल या नावाच्या विवेचक ग्रंथात 'दत्तात्रेय दि स्फिरिच्युअल डिस्फिनीन' नावाच्या तिसऱ्या प्रकरणात या 'जीवन्मुक्तगीता' ग्रंथावर विस्तृत असे विवेचक भाष्य केले आहे. या गीतेच्या आधाराचे म. स. पारखे यांनी आपल्या 'श्रीविद्येचे आचार्यवर्य श्रीजवधूतदत्तात्रेय' या नावाच्या लहानशा पुस्तिकेत जीवन्मुक्ताच्या वर्तनाचे थोडक्यात वर्णन केले आहे ते असे— जीवन्मुक्तिश्च या मुक्तिः सा मुनिः पिण्डपातने। या मुक्तिः पिण्डपतने सा मुक्तिः शुनि सूकरे ॥ (जीवन्मुक्तगीता २)

तिये नांव जीवन्मुक्ति । जियेची सदेही अनुभूति । पिण्डपतनानंतर मुक्ति । स्वानसूकर अनुभवति ॥

पाथिव देहात वावरत असतानाच ज्याला मुक्तावस्था प्राप्त झाली आहे तोच खरा जीवन्मुक्त होय. पाथिव देहाचे विसर्जन म्हणजे मुक्ती नव्हे. नाही तर ती स्वानसूकराच्या मुक्ति-सारखीच होईल. देह धारण केला असतानाच जीवन्मुक्त अवस्था येऊ शकते. आणि ती अवस्था सर्वसाधारण पाथिव देहविसर्जनाच्या कल्पनेपेक्षा कशी निराळी आहे हे जीवन्मुक्तच अनुभवू शकतात. क्वचित् प्राप्त होणारी अशी ही अवस्था असून योग्याना व सिद्धानाच ते भाग्य लाभते. अर्थात् जीवन्मुक्तावस्थेची तत्त्वप्रणाली वेदोपनिषदादी वाङ्मयातूनही आपणाला घुडाळता येते. उपाधीपासून विमोचन हेच सदेह मुक्तावस्थेचे लक्षण होय. साधकाच्या मनो-ठेवणीचे मोठे मार्मिक वर्णन करून त्यातूनही एका गीतात त्यांनी जीवन्मुक्तावस्था वर्णन केली आहे.

कर्मेद्रियपरित्यागी ध्यानवर्जितचेतसः ।

आत्मज्ञानी तथैवैको जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥

(जीवन्मुक्तगीता ८)

कर्मेद्रिये व्यापाररहित ।

आणि तैसेच ध्यानवर्जित चित्त ।

कंठुनि आत्मानुभवी स्थित ।

तया नात्र जीवन्मुक्त ॥

माणसाचे मन हे बघनाच्या पलीकडे असते. पापणीचे पाते लवण्यापूर्वी त्याला पृथ्वीप्रदक्षणा करूया येते. वैचित्र्याने भरलेल्या या जगात मानवाच्या मनाच्या उड्या अग्नर तो करीत असलेल्या क्रिया या तितक्याच विचित्र असतात. ज्या वेळेला हे सर्व मनादी इद्रियाचे व्यापार स्थिरावतात आणि मन निर्विकार होते त्याच वेळेला तो जीव आत्मानुभवामध्ये रंगू लागतो. अशी स्थिती प्राप्त होणे हीच जीवन्मुक्तावस्था.

शरीर केवल कर्म शोकमोहादिवर्जितम् ।
 शुभाशुभपरित्यागो जीवन्मुक्त स उच्यते ॥
 (जीवन्मुक्तगीता ९)
 केवल शरीरपरिरक्षणार्थं ।
 कर्म शोकमोहादिवर्जित ॥
 शुभाशुभ परित्याजित ।
 तथा नाव जीवन्मुक्त ॥

शोक आणि मोह यापासून जो शोकळ आहे, शुभाशुभाचा ज्वाला विषाद आणि आनवही नाही तो जीवन्मुक्त होय ही शिकवण देत असताना श्रुतिस्मृतीतील शिकवणच दत्तात्रेयानी पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे अशा रीतीने प्रत्येक गीतातून जीवन्मुक्तावस्थेची महती गात गात व मार्ग सांगत सांगत अवघूत साधकाच्या मनाची बैठक तयार करून घेतात असेच म्हणावे लागेल

अध्यासे रमते नित्य मनो ध्यानलय गतम् ।
 बन्धमोक्षद्वय नास्ति जीवन्मुक्त स उच्यते ॥
 (जीवन्मुक्तगीता १६)

अयाचे मन अध्यासी रमते ।
 तैसेचि ध्यानी लय पावते ।
 जया बन्धमोक्षाचे द्वद नसते ।
 तथा नाव जीवन्मुक्त ॥

साधकाची स्थिती कोणती व्हावयास पाहिजे याचे अगदी कमी पण नेचक शब्दात अत्यंत मार्मिक वर्णन आपण या गीतात पाहू शकतो

श्रीयामुद्देवानंद सरस्वतीनी आपल्या 'श्रीदत्त-माहात्म्य' या ग्रंथातही श्रीदत्तात्रेयानी सहस्राब्जून, परगुराम, अलर्क, आयू, यदू, इत्यादिकांना उपदेश करून कर्मप्रवृत्त केले असल्याचे दर्शविले आहे दत्तकृपा झाल्यानंतर प्राप्त कर्तव्ये करणाऱ्यानी परंपरा फार मोठी अगदी चासुदेव वळखत फडके अथवा अण्णासाहेब पटवर्धनापर्यंतची आहे 'श्रीदत्तमाहात्म्या'च्या वृत्तिसाध्या अध्यायात अलर्कास कर्मयोगाचे महत्त्व दत्तात्रेयानी

पटवून दिल्याचे वर्णन आहे. सोळाव्या अध्यायात ज्ञानी झालेल्या कार्तवीर्याने परोपकारार्थे आधर्म्यार्थे वागण्याचा उपदेश करताना दत्तात्रेय दिभतात याच अध्यायात जीवन्मुक्ताच्या व्यवहारासंबंधी वर्णन झाले आहे 'जे असती मुक्त । ते कोठेही न होती सकत । त्यांना करी अनुरक्त । असो वस्तु जगो नाही ॥ सूर्य होता शीतल । उष्ण होता चंद्रमण्डल । अधोभागी पसरता अनल । न मानी नवल जीवन्मुक्त ॥ जसी कुपामललता । नागरी काताच्या मत्ता । न रमची तसें मुक्तजना । न रमवी जनामाजी कोणी ॥ माझा जो म्हणावा । तो मुळीच न होयी ठावा । ज्याचा हा मी म्हणावा । त्याचे भावा नेणेची ॥ असा मुक्ताचा सिद्धान्त । मी तू पणावी नसे मात । तसा तूही सतत । राहो यावत् प्रारब्ध ॥ ' (१६ २९-३३) अशा या जीवन्मुक्ताप्रमाणे कार्तवीर्याने वर्तविले असे सांगून दत्तात्रेय पुन म्हणतात, 'श्रेष्ठ करी जसा आचार । पाहूनी तसा वागे इतर । जे प्रमाण मानी थोर । वागे इतर तवनुसार ॥ येणे न होय अतिप्रसंग । बालासमान व्हावे असंग । गुणबुद्धीचा कल्पी त्याग । वागता व्यग काय होय ? ॥ जो आत्मरती आत्मतृप्त । आत्मरूपी सतुष्ट । त्याचे कार्य न अवशिष्ट । हें सर्वे शिष्ट जाणती ॥ करिता पुण्य त्याणें । न लगे स्वर्गप्रीती जाणें । पापही करिता त्याणें । नरकी जाणे न घडेल ॥ तथापी हेंची बरवें । पुण्यमार्गा अनुसारावे । चितीं लक्ष्य धरावे । लोकी दागावे असंगत्ये ॥ ' (१६ ३४-३८)

तांत्रिक व शाक्त यांच्या सहवासाने दत्तपरंपरेत काही विपरीत गोष्टी सिरुपाचे आपण मागे पाहिलेच आहे नमस्त्रीसहवात मद्यपान, अश्वश्रमभक्षण, विपरीत वर्तन, घृणास्पद आचार-विचार इत्यादींची वाधा दत्तपयासही फार झालेली दिसते पिसाट वृत्ती, दालभाव दत्तावधूतात दिसतो अनेक भक्ताचे आचार असेच वाटतात. परंतु यामागे निरलस व निष्काम वृत्ती आहे हे

ध्यानात ठेवले पाहिजे श्रीपद्ममहाराज वाळे-
कुंदीकरानी 'वालोन्मत्त पिशाच योगी। भोगी
धूलिधूसरितागी -' दत्ताचे वर्णन अनेक पदातून
केले आहे 'योगी भोगी यति फकीर नग्न ब्रह्म-
चारी। अनतरूपे दासा भेटे प्रेमें श्रीनरहरी'
असे त्यानी वर्णन केले असले तरी या नग्नपणाचे
वा पित्तेपणाचे सहज अनुकरण करता येणे अवघड
आहे 'सहज पित्तेपण मिरवीत आपण। खेळवी
भक्तमेळा।' अथवा 'जनी वेड पाषळनीया। जड
मूढ जता उद्धरी' अशा कर्तृत्वाच्या दत्तानेयाचे
वा अवधूताचे अनुकरण केवळ आचारातही
करण्यासाठी फार मोठी उच्च अवस्था गाठावी
लागते तसे पाहिले तर श्रीदत्तात्रेयानी स्त्रीदेह व
स्त्रीसंग याचे यथार्थ स्वरूप अवधूतगीतेत वर्णन
केले असल्याच आपण पाहिले आहेच 'मद्यपान
महापापम्' असाही सदेश याच अवधूतगीतेच्या
शेवटी दत्तानेयानी दिलेला मान आपण विसरतो
अग्री ब्रह्मभाव न बाणता, आत्मस्थितीचे ज्ञान
अनुभवास न येता जे केवळ बाह्य आचाराचे
चाळे करतात, त्याचा निषेधच थोर साक्षात्कारी
पुरुषानी केलेला दिसून येतो या दृष्टीने श्रीगोरक्ष-
नाथाच्या नायावर असलेल्या 'अमनस्क-योग'
या ग्रंथातील एक दोन श्लोकांचा उल्लेख येथे
करण्यासारखा आहे बाह्य वेप आणि बाह्या-
चार याचा व्यर्थपणा दाखविण्यासाठी श्रीगोरक्ष-
नाथानी म्हटले आहे-

एकदण्डनिदण्डादि अटाभस्मादिक तथा।
शैशमूचननग्नत्वे रक्तचोबरधारणम् ॥
उन्मत्ततामभोज्यान्नपान पाण्डवृत्तिता।
इत्यादिर्लिङ्गग्रहण नानादर्शन दशनम् ॥

(उत्तरार्ध ३५-३६)

कोणी एक दडधारी असतो, तर कोणी निदड
धारण करतो कोणी जटाधारी असतो, तर कोणी
सर्वांगावर भस्म चर्चितो कोणी डोक्याचे मुंडन
करतो, तर कोणी सतत नग्न म्हणजे दिगंबर-
अवस्थेत वावरतो, तर कोणी रक्तवस्त्र धारण

करणारा असतो कोणी उन्मत्तपणे स्वैरसंचार
करतात, तर कोणी अभक्ष्यभक्षण, अपेयपान
करून पाखंडी असतो अशा प्रकारे केवळ बाह्य
लिंगाचे म्हणजे चिन्हाचे ग्रहण केवळ प्रदर्शना-
साठी असते श्रीशंकराचार्यांच्या मताने असे लोक
म्हणजे 'उदरनिमित्त बहुकृतवेप' याच जातीचे
असतात

दत्तसंप्रदायाची निगडित असणाऱ्या काही
तांत्रिकांची, शाक्तांची या अवलिंयांची वागणूक
अतिशय घृणास्पद असते मूनविष्टेचा, अर्वाच्य
भापेचा, दुराचाराचा, विपरीत वर्तनाचा त्यांना
सकोच वाटत नाही लोकविरुद्ध अशा यांच्या
आचरणाने सामान्य लोकही त्यांच्यात दैवी शक्ती
असल्याचे मानतात त्यांच्यापासून लोकानी
सावध असावे म्हणून 'अमनस्कयोग' मध्येच
श्रीगोरक्षनाथांनी म्हटले आहे,

केचिन्मून पिवन्ति स्वमलमय

तनी केचिदुज्जन्ति लाला।

केचित्क्लाष्टा प्रविष्टा युवति-

भगवत विन्दुमूर्ध नयन्ति ॥

केचित्खादन्ति घातून अखिल-

तनुश्चिरावायुसचारदसा-।

नैतेपा देहसिद्धीविगतनिज-

मनोराजयोगा वृते स्यात् ॥

(उत्तरार्ध ३३)

काही अधोऽपथी लोक स्वतःचे मून पितात
काही आपली विष्टा भक्षण करतात काही लोक
आपल्या शरीरावर राख चोपडतात.
दुराचरणाच्या पराकाष्ठेच्या अवस्थेवर पोचलेले
काही तरुण स्त्रियांच्या योनीतील विद्रुस वरती
ओढून घेतात काही विविध प्रकारच्या घातूचे वा
रसाचे सेवन करतात, तर काही शरीरातील सर्व
नाड्यामधून वायूचा संचार करण्यामध्ये निपुण
असतात परंतु या सर्वांना कार्यसिद्धी प्राप्त होत
नाही कार्यसिद्धी प्राप्त होण्यासाठी अमनस्क

राजयोगाखेरीज (ज्यात स्वतःचे मन विलीन होऊन जाते) दुसरे साधन नाही.

तत्कालीन संदर्भात

दत्तपथीयाच्या आचारधर्माचे सर्वसाधारण स्वरूप आपण आतापर्यंत पाहिले. सर्वसामान्य प्रापचिका वा व्यावसायिक आणि मोक्षमार्गी साधक वा सिद्ध याच्या आचाराची वा वर्तनाची थोडीफार कल्पना आता आली असेल. दत्त-संप्रदायाचा मुख्य आधारग्रंथ 'श्रीगुरुचरित्र' हा असून त्यात प्रामुख्याने आचारधर्माचेच विवेचन कथाच्या माध्यमातून श्रीनृसिंहसरस्वतीच्या संदर्भात केले आहे हा आचारधर्म त्या काळाच्या संदर्भात विशेष महत्त्वाचा मानावा लागेल आज त्यात जटिलता दिसते, परंतु त्या काळाच्या संदर्भात त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण असाने. अत्यंत प्रतिकूल अशी राजकीय परिस्थिती, परधर्मीयांची जुलमी सत्ता, ब्राह्मणवर्गाचा होत असलेला न्हास, यातून मार्ग काढण्याचा फार मोठा प्रयत्न श्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वती यांनी केला. शतवैकल्ये व कर्मकांड आज जटिल वाटत असले तरी त्या काळात चित्तशुद्धीसाठी, मानसिक स्थैर्यासाठी व स्वाभिमानाच्या बावीसाठी त्याचा उपयोग झाला असावा. प्रत्यक्ष यवन बादशहा-सही सुनावण्यास श्रीनृसिंहसरस्वती कमी करत नसत, असा उल्लेख आपण मागे पाहिलाच आहे. शुष्क तत्त्वज्ञान सांगण्यापेक्षा आचारसंहिता निर्माण करून लोकरक्षणाचे फार मोठे कार्य

करणाऱ्या चौदाव्या - पंधराव्या शतकातील दत्तावताराचे मूल्यमापन करताना ल. रा. पागारकर यांनी म्हटले आहे,

'मुसलमानांनी रियासतीच्या ऐन भरात नृसिंह-सरस्वतींनी चातुर्वर्ण्यघटित वैदिकधर्माचे स्वतःच्या आचरणाने व उपदेशाने सरक्षण करून हिंदू व मुसलमान, ब्राह्मण व शूद्र, गृहस्थ व सन्यासी या लोकांवर आपल्या तपोनिष्ठेची व योगैश्वर्याची प्रभा पाडली व स्त्रीपुरुषांना आचार-धर्माचा सौज्यळ मार्ग दाखवून दिला त्यांनी हजारो लोकांना दुःखमुक्त केले पढरीचे माहात्म्य गाणामापुरास आणले' (भराठी बाइमयाचा इतिहास, खंड २, पृष्ठ ११५) सनातन हिंदू धर्म सर्व बाजूंनी शिथिल झाला होता. कोणीच शास्ता उरला नव्हता जो होता तो परधर्मीय व जुलमी. समाजाचे पुढारीपण पत्करणारे, ज्ञानाचे, विद्येचे संवर्धन करणारे ब्राह्मणच आचाराने हीन झाले होते. समाजाचा धार्मिक बंध अशा प्रतिकूल परिस्थितीत शिथिल झाल्यामुळे अनाचारास व पापवृत्तीस वाट मोकळी झाली होती. अशा परिस्थितीत ज्ञानेश्वर-नामदेव आणि एकनाथ या दोघांच्यामध्ये आचारधर्माची मांडणी करून समाजास सावरले ते दत्तावतारी श्रीनृसिंहसरस्वतींनी यासाठीच त्यांनी पतिव्रतेचा, विधवा-पणाचा आचार सांगितला ब्राह्मणांचे आर्थिक उजळून दाखविले व्रतवैकल्ये व तीर्थक्षेत्रे याचा महिमा गाडला. नित्याच्या आचारप्रधान कर्मकांडाला शिस्त लावली. तत्कालीन संदर्भात या आचारधर्माचे श्रेष्ठत्व कोण अमान्य करील ?

१० प्रमुरव दत्तभक्त

अशी चरित्रमाला

या विस्तृत प्रकरणात प्रमुख दत्तभक्तांना सक्षेपाने परिचय करून घेऊन दत्तात्रेयाच्या पौराणिक शिष्यांची वा भक्तांची ओळखती ओळख आपण मागेच करून घेतली आहे. विवेचनाच्या ओघात कित्येक दत्तभक्तांचे सदभंडी आलेले आहेत आता या ठिकाणी महत्वाच्या दत्तभक्तांचा चरित्रात्मक निर्देश करावयाचा आहे काही दत्तभक्तांची महती प्रथमपासूनच इतकी वाढलेली दिसते की, त्यांना अवतारी पुरुष म्हणूनच ओळखले जाऊ लागले. श्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहरस्वती हे इतिहास-काळातले वा बालियुगातले पहिले दोन दत्ता-वतार असल्याने त्यांचा विस्तृत परिचय आपण या पूर्वीच करून घेतला आहे आता येथे ज्यांच्या नावावर अनेक दत्तक्षेत्रे वा दत्तस्थाने ओळखली जातात त्यांची प्रामुख्याने ओळख करून घेऊन त्यांच्या परंपरेत नावारूपास आलेले आणि ज्यांची वाङ्मयसंपदा उल्लेखनीय आहे अशा-चाही निर्देश येथे करावयाचा आहे काहीना साक्षात् दत्तापासून उपदेश वा साक्षात्कराचा लाभ झाला असेल तर काहीना मानवी दत्ता-वताराची परंपरा लाभलेली असेल या प्रकरणा-तील चरित्रमाला मुख्यतः कालानुक्रमाने आहे प्रमाणबद्धता राखण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला असला तरी काही अप्रसिद्ध वा दुर्मिळ दत्त-भक्तांच्या चरित्राचा मुद्दाम विस्तार केलेला आहे सर्व दत्तभक्तांची नोंदही घेणे अशक्य असले तरी आवश्यक त्या परंपरा सुटलेल्या नसाव्यात

१. गोरक्षनाथ

(सुमारे ११ वे शतक)

वादि गुरु दत्तात्रेय आणि गोरक्षनाथ याचा सवध मागे आपण पाहिला आहेच भगवान दत्तात्रेय आणि सिद्धाचार्य गोरक्षनाथ याची भेट गिरनार पर्वतावर झाली असल्याचे प्रसिद्ध आहे याच ठिकाणी गोरक्षनाथावर दत्तात्रेयांनी सिद्धि-सामर्थ्य दाखवून अनुग्रह केला आज या स्थानाला 'कमंडूल तीर्थ' या नावाने महत्त्व प्राप्त झाले आहे गोरक्षनाथांनी येथील शिखरावरील दत्त-पादुकांचे दर्शन घेतल्याची कथा प्रसिद्ध आहे दत्तांनी त्यांना या ठिकाणी उन्मत्त पिशाचवत् अशा दिगंबर, भस्मचर्चित, जटाजूटधारी वशा स्वरूपात दर्शन दिले नाना सिद्धींचे चमत्कार दाखवून गोरक्षनाथावर दत्तात्रेयांनी याच ठिकाणी कृपा केली गोरक्षनाथांच्या परंपरेतील बहुतेक सर्व नाथांचा दत्तात्रेयांशी सवध असल्याने व दत्त-पथातील अनेक महत्त्वाच्या बाबी नाथपथाने विकसित केल्या असल्याने श्रीगोरक्षनाथांच्या चरित्राची रूपरेखा पाहणे अगत्याचे आहे

नाथसिद्धांच्या ज्या विविध नामावली सध्या उपलब्ध आहेत त्यात गोरक्षनाथांचे नाव प्रामु-ख्याने असते मत्स्येन्द्रनाथांचे शिष्य म्हणून गोरक्षनाथांचा उल्लेख येतो मत्स्येन्द्रनाथांना म्हणजे आपल्या गुरुंना स्त्रीराज्यातून म्हणजे यामानारी पथातून मुक्त करणारा एक थोर सिद्ध पुरुष म्हणूनही गोरक्षनाथांचा गौरव केला जातो गोरक्षनाथांचा काल व त्याचे जीवनवृत्त याची विव्धसनीय माहिती उपलब्ध नाही मत्स्येन्द्रनाथ व गोरक्षनाथ यांचे कार्य अन्तराच्या शतकातले असावे, असा सशोधकांचा तर्क आहे या योगी सिद्धांचे आयुर्मान अनेकदा मोठे अस-ल्याने थोड्याच निर्णय घेणे अवघड काम होऊन बसले आहे या दोनही सिद्धपुरुषांचे अनेक अव-तार अगत्याचेही सांगतात

गोरक्षनाथांच्या जन्मासंबंधी एक आख्यायिका अशी की, एका पुनर्काशिणी स्त्रीस महादेवांनी विभूतीभस्माचा प्रसाद दिला या स्त्रीने अश्रुद्वपणे तो प्रसाद शेणाच्या उकीरड्यावर टाकून दिला वारा वर्षांनी आपल्या प्रसादाचा परिणाम पाहण्यासाठी महादेव आले तेव्हा त्यांनी राखेच्या ढिगाऱ्यातून हाक मारून 'गोरक्ष' नाथास उभे केले कधी या कथेतील आदिनाथाऐवजी म्हणजे शिवाच्या ऐवजी मत्स्येन्द्रनाथांचे नाव येते ही पुनर्काशिणी स्त्री ब्राह्मण असल्याचे सांगतात मत्स्येन्द्रनाथ व गोरक्षनाथ यांनी नेपाळमध्ये अनेक प्रकारचे चमत्कार केले नेपाळी परंपरेप्रमाणे मत्स्येन्द्रनाथ हे गोरक्षाचे गुरु आहेत, तर गोरक्षसिद्धांतानुसार गोरक्ष हे प्रत्यक्ष शंकरा-चेच पुन वा शिष्य आहेत गोरक्षनाथांचे जन्मस्थान नेपाळ, पंजाब, गोरखपूर, पापेंकी कोठेतरी असावे गोदावरी नदीच्या तीरी चंद्र-गिरी नावाच्या गावी एका ब्राह्मण स्त्रीस गर्भ-संभव होऊन गोरक्षनाथ जन्मल्याचेही सांगतात गोपीचंदाची आई मैनावती ही गोरक्षनाथाची शिष्या होती नेपाळी परंपरेनुसार दक्षिणेकडील वडव नावाच्या देशात महामंत्राच्या प्रसादाने महाबुद्धिशाली गोरक्षनाथांचा जन्म झाला. श्रृंगस आणि त्रिवर्सेन यांच्या मते सत्ययुगात पंजाबमध्ये, नेतायुगात गोरखपुरामध्ये, द्वापार-युगात हुरभुजमध्ये व कलियुगात काठेवाडात गोरखमंडी येथे गोरक्षनाथ यांनी अवतार घेतले गोरक्षनाथांनी नेपाळ, पंजाब, बंगाल, कच्छ, काठेवाड, नासिक, उडिसा इत्यादींच्या यात्रा केल्या होत्या

गोरक्षनाथांचा जन्म, त्याचे कार्य, त्यांचे पथीय तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास आजकाल वाढत आहे डॉ कल्याणी मालिक, डॉ प्रबोधचंद्र बागची, डॉ हजारीप्रसाद द्विवेदी, डॉ मोहन-सिंग इत्यादी सशोधकांच्या अभ्यासामुळे श्रीगोरक्षनाथांच्या कार्यावर नवा प्रकाश पडत

आहे. मोहनसिंग याच्या मतानुसार गोरक्षनाथ हे एका हिंदू विधवेचे अवैध पुत्र असावेत. रामा-जात त्यामुळे खालचे स्थान मिळाल्याने त्यांनी स्वपराक्रमाने वैचारिक क्रांती केली. गोरक्ष-सिद्धान्तसंग्रहात त्यांना 'ईश्वरा सतान' (वेवा-रदा) म्हटले आहे. 'मतिरत्नाकर' नावाच्या महानुभावी ग्रंथात तर गोरक्षनाथासबधी म्हटले आहे, ' आणि गोरक्ष जन्मता वृद्ध कुळी. ' त्याचा जन्म ब्राह्मणकुळात झाला असल्याचेही काही सशोधक सांगतात. त्याचे वैराग्य प्रखर होते. आपल्या वैराग्यपूर्ण मार्गावरून घसरणाऱ्या आपल्या गुरूस, म्हणजे मत्स्येन्द्रनाथास त्यांनी सावरले म्हणून की काय ज्ञानेश्वर त्यांना ' विषयविध्वंसकवीर ' म्हणतात. त्याचा सचार सर्व भारतभर असून अमरनाथ, गहिनीनाथ, निम्बूत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर ही शिष्यपरंपरा महाराष्ट्राच्या दृष्टीने फारच महत्त्वाची आहे.

गोरक्षनाथाचा एक महत्त्वाचा विशेष असा की, त्यांनी सर्वसामान्य लोकांसाठी आपला धर्म-विचार लोकभाषातून सांगितला. सस्कृत, प्राकृत वा अपभ्रंशानिष्ठ हिंदी असा भाषातून त्याचे ग्रंथ मिळतात. अमनस्कयोग, ज्ञानदीपप्रबोध, गोरक्ष-पद्धती, गोरक्षसहिता, योगमार्तंड, गोरक्षकल्प, अवधूतगीता, गोरक्षगीता, गोरक्षवानी; असे काही ग्रंथ गोरक्षनाथांच्या नावावर मिळतात. अमरौयशासनम्, महार्थमंजरी, सिद्धसिद्धान्त-पद्धती; हेही ग्रंथ गोरक्षनाथांचे म्हणून सांगतात मोगधारणा, पिंडब्रह्माडविचार, कुडलिनीजागृती, गुरुचे महत्त्व, देशकालातीत व जातिभेदातीत तत्त्वज्ञान, लोकभाषाचा उपयोग; हे गोरक्ष-नाथांच्या पंथाचे मुख्य विशेष होत. हिंदू व मुसल-मान एका विचारावर प्रथम वावरले ते गोरक्ष-नाथांच्या परिवारात. नाथपंथाच्या रावळ शाखेत आजही मुसलमानांचा भरणा विशेष दिसतो. नाथपंथात स्त्रीशूद्रांच्या उद्धाराची तळमळही प्रामुख्याने दिसते विमलादेवी व मनावती या दोन

स्त्रिया नाथपंथात होत्या. वगलमधील नाथपंथीय हडिपा (जालदरनाथ) हा एक अत्यंत होता. गोरक्षनाथांच्या प्रेरणेमधूनच भाषेचा उपयोग अखिल भारताच्या सर्वात होत राहिला. गोरक्षनाथांच्या पंथात वर्णाश्रमधर्मांना स्थान नसल्यामुळे वर्णभ्रष्टाना या संप्रदायाचा मोठाच आधार वाटला.

' गोरक्षचरित्र ' म्हणजे गुण व क्षती या दोन गोष्टींचा एक सुरेख मणिकाचन योग आहे. ब्रह्मचर्यपरायण, हठयोगाचारनिष्ठ व नीतिसंपन्न अशा योगी संप्रदायाच्या विकासाचे मूळ श्रेय गोरक्षनाथाकडेच आहे.... त्याचा उपदेश व त्याचे प्रत्यक्ष आचरण यामध्ये फरक नव्हता.... त्यांनी जीवनाकारिता प्रत्यक्ष, सयम, उद्वेगरहित हृदय-मार्ग योग्य मानला होता. जर त्यांनी ह्या मार्गाचे प्रत्यक्ष आचरण केले नसते तर निश्चालस-पणे मत्स्येन्द्रांच्या उद्धाराकरिता ते न जाते व स्वतःच त्या ठिकाणी रममाण झाले असते. त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथावरून हे स्पष्ट दिसून येते की, ते कामिनी आणि काचन या दोनही गोष्टींना साधी राहणी व साधनात्मक जीवन यांच्या दृष्टीने विघातक मानित असत.... ते शैविक सिद्धीचा प्रयोग फक्त परहितसाधनाकरिताच करीत होते ' (अमनस्कयोग : पृष्ठे २८-२९) त्याचा संप्रदाय स्वतःला अतिवर्णाश्रमी मानतो. ते समदृष्टीने वावरत. भोग, मद्य, मांस इत्यादींच्या सेवनापासून ते अलिप्त होते. योगी पुरुषांना ब्रह्माची इच्छा नसावी, असे त्यांना वाटे. स्त्रीकडे घषण्याची त्यांची दृष्टी मातृभावाची होती. सयमपूर्ण जीवन व साधी राहणी याचा ते आदर्शच होते.

२. चक्रपाणी

महानुभावपंथाचे सस्यापक श्रीचक्रधर याचे परमगुरू म्हणून श्रीचक्रपाणीचे नाव

विख्यात आहे सातारा जिल्ह्यातील फलटण या गावी जनकनायक नावाचा एक कऱ्हाडा ब्राह्मण रहात असे त्याची वायको जनकाइसा. व्यापारउदीम करून हे कुटुंब आपले पोट भरीत असे पुनःसीव्यासाठी जनकनायकाने पुनः लग्न केले तरी त्याला पुनः झाला नाही. पहिली पत्नी जनकाइसा हिचे माहेर चाकण येथील हिच्या माहेरच्या माणसानेही चाकणच्या 'चक्रपाणी' देवतेस पुनःप्राप्तीसाठी नवस केला होता. जनकनायकाचा नवस याचमाठी 'चागदेव' नावाच्या देवतेस होता. दोनही देवाची कृपा म्हणून की फाय, जनकाइसेला पुनः झाला या मुलास चक्रपाणी व चागदेव अशी दोनही नावे माहेरची व सासरची म्हणून मिळाली. या चागदेवाच्या पत्नीचे नाव कमळवदना अथवा कमळाइसा होते. चागदेव प्रथमपासून वैराग्यशील होते. घराण्याच्या व्यापारात वा सासारात त्याचे तितकेसे लक्ष नसे सभोगमुखासाठी कमळाइसा आतुर असे, तर चागदेव पूर्णपणे विरक्त एकदा एकादशीच्या दिवशी याच सदभाति त्यांना व्रत मोडाय लागल्यामुळे त्यांना एकदर प्रपंचाचा घोट आला.

यऱ्याच लोकाबरोबर एकदा चागदेव चक्रपाणी मातापूर तथा माहूर या क्षेत्राच्या यात्रेम निघाले गटाच्या पायथ्याशी अमलेत्या 'मेहमाला' तलावात त्यांनी स्नान केले व ते श्रीदत्तप्रभूच्या दायनस्यानाच्या दर्शनासाठी निघाले. बाटेने दाट झाडी होती. एकाएकी एका मोठ्या वाघाने टरगाळी फोडून त्यांना हट्टने चागदेवाच्या बरोबरीने लांब गिळून दूर पळून गेले तरी ते माघ त्याच्यावरचे पाटात ग्दव उभे राहिले. ध्याप्रपणने दत्तप्रभूच आपल्यागमोर उभे आहेत असे त्यांनी मनोमन जाणले चागदेव एवढेच राहिले मेट्टा वाघाने आपला एक पंजा त्याच्या शोभावर टेंडला. श्रीदत्तप्रभूपासून चागदेवांनी या येथी दर्शनाचा स्वीकार घेतला. त्यानंतर चाग-

देव माहूर येथेच बरीच वर्षे राहिले. त्यांनी अवघूताचा वेप धारण केला होता. गावात भिक्षा मागून पर्वतीय भागावर भटकत राहाणे हा त्याचा उद्योग होता. त्यानंतर ते द्वारावतीच्या यात्रेसही गेले तेथील गोमतीच्या तीरावर एका गुफेत त्याचा निवास होता. उजव्या हातात खराटा व डाव्या हातात सूप घेऊन ते द्वारावतीचे रस्ते स्वच्छ करीत सूप अथवा खराटा डोक्यावर मारून त्यांनी वावन पुरुषाना विद्या दिली होती

एकदा रिडपूरहून काही यात्रेकरूबरोबर श्रीगोविंदप्रभू द्वारावतीस आले त्यांनी येथेच सन्यासदीक्षा स्वीकारली. चागदेवांनी आपल्या हातातील सूप व खराटा गोविंदप्रभूच्या डोक्यावर ठेवून विद्या प्रदान केली. चागदेवाचा आचार वैराग्यसंपन्न असा होता. उच्चनीच हा भेद त्यांना भाहीत नव्हता 'शूद्राच्या घरी आरोग्य करीत। तैसेचि अंत्येजाचा घरी क्रीडा करीत।' अशी त्यांची वृत्ती होती. योगसामर्थ्याच्या बळावर अनेक प्रकारच्या लीला दाखवून त्यांनी भोवतीच्या क्षेत्रात चागलाच लौकिक कमावला होता शेवटी त्यांनी योगसामर्थ्यानेच शरीराचा त्याग केला व त्याच वेळी भरवस येथील स्मशानात आणलेल्या हरपाळ देवाच्या मृत शरीरात प्रवेश करून नवा अवतार धारण केला. तोच श्रीचक्रधर होय

३. गोविंदप्रभू

बरीच चागदेव राजळाचे अथवा चक्रपाणीचे शिष्य श्रीगोविंदप्रभू हे आपण पाहिलेच रिडपूर-जवळ फाटसरे नावाचे गाव आहे. तेथील एक काण्व ब्राह्मण अनंतनायक. त्याची वायको नेमाइसा. अनेक मुले झाली तरी जेनेनात. म्हणून शेवटच्या मुलाचे नाव 'गुडो' असे ठेवण्यात आले दोन वर्षांच्या आतच गुडोचे आईवडील मरण पावले. मामा व मायानी त्याचे पालन

केले गुडो अतिशय बुद्धिमान व वैराग्यशील होता. द्वारावतीच्या चागदेव राऊळाकडून त्यानी शक्तीचा स्वीकार केला. गुडो गोविंदप्रभू या नावाने ओळखले जाऊ लागले नाना चमत्कार करून गोविंदप्रभूनी आपला लौकिक वाढविला. त्याचे साणेपिणे, वागणे, बोलणे एसाद्या अर्घवट माणसासारखे असे 'राऊळ वेडे: राऊळ पीस' असे लोक त्याच्याबद्दल म्हणत. खादाडपणाची सययही श्याना होती. गोविंदप्रभू मोठे नैष्ठिक ब्रह्मचारी होते त्याचे वैराग्य कडकढीत होते. त्याचीही वृष्टी आपल्या गुरुप्रमाणेच समत्वाची होती. 'राऊळ मातांगा महाराचा घोरोयरी विचरतातो आणि तैसेचि दीक्षीता ब्राह्मणाचा घरी विचरताती' अशी त्याची मनोवृत्ती होती.

त्याच्या आकृतीची वेपाची, वतनाची मोठी रेखीव चित्रे महानुभावीय वाङ्मयात आढळतात जागीचे, मृत्यूचे भविष्य पर्वविणे, मेले. श्याना जिवंत करणे, पर्जन्य घोळावणे, दुरून गाईचे दूध काढणे, पागळयाना पाय देणे, मुक्याना वाचा देणे, सापाचे विप उतरविणे असे काही चमत्कार ते करीत. याचा बेप कसा असे? तर 'आरिख म्हणजे भळवट: कुंकुम भरणे माया भाग खोपा जवादि भरणे: कर्णी मुकुडी लावणे: पायी वाकि: गळा साखळ मुकुटी तेल: वेणी: नाभिचुवित खाड (दाढी) तथा स्मश्रु.' 'आवो मेली जाय' अशी एक विदी नित्य त्याच्या तोंडी असे. श्रीचक्रधराचे हे साक्षात गुरु असल्याने त्यांना महानुभावपयातही विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. श्रीचक्रधरांनी गोविंदप्रभूची सेवा मनोभावे केली. गोविंदप्रभूच्या स्वभावाच्या अनेक लकवी महानुभाव ग्रथकार देतात. उगाच वेडावणे दासविणे, हातवारे करणे, गरमरा हात फिरविणे; अशा त्याच्या सययी होत्या खादाडपणा हा त्याचा विशेष स्वभाव होता गूळ खावातर तो कसा? श्रीकरे मेली मुखी घातली: आणि आरोमु

लागले: ते श्री मुखनि ओघलु नीयेति: ते खाड (दाढी) माखे दोदावरी गळे ऐना गुळ आरो-गीला: 'अशा या गोविंदप्रभूकडून श्रीचक्रधरांनी शक्तीचा स्वीकार केला. गोविंदप्रभूही महानुभाव पंथात ईश्वराचा अवतारच मानले जातात.

४. चक्रधर

(सन ११९४-१२७४)

दत्तात्रेयाना आदिकारणाचे स्थान देणान्या महानुभाव पयाचे हे सस्थापक. विशालदेव नावाचा भरवसचा, भरुचचा हा एक प्रधान. त्याच्या पत्नीचे नाव माल्टाइसा दत्ताच्या कृपेने या दापत्यास एक मुलगा झाला त्याचे नाव हरिपाळदेव याचे लग्न कमळाइसा नावाच्या स्त्रीशी झाले याला जुगार खेळण्याचे मनस्वी वेड होते. एकदा एकाएकी याची प्रकृती बिघडून याला मृत्यू आला. स्मशानात चमत्कार असा झाला की, परमेश्वराने हरिपाळदेवाच्या हृदयात प्रवेश केला चागदेव राऊळाचा हा नवा अवतार म्हणून हरिपाळदेव जिवंत झाला

या नव्या स्पर्शाने त्याच्या मनात वैराग्य दाटून आले एकदा झुवात तो हरला कमळाइसेने दागिने देण्यास नकार दिला त्याच्या मनात खिन्नता पसरली राजविलासात व वैभवात त्याचे चित्त रमेना त्याने एके दिवशी घर सोडले व तो नागपूरकडील रामटेकच्या यानेस निघाला. रितपूर अथवा ऋद्धिपूर येथे त्याची व गोविंदप्रभू याची गाठ पडली प्रभूनी त्याच्या अगावर स्वतःच्या मुखातील 'सेगुळे बुडडे' फेकून त्याला आपणाकडे वेधून घेतले हरिपाळाने गोविंदप्रभूचे शिष्यत्व स्वीकारण्याची त्याच्याकडून शक्तीची दीक्षा घेतली. गोविंदप्रभूनीच त्याचे नाव चक्रधर असे ठेविले

यानंतर चक्रधरांनी सालवडीच्या डोंगरावर बारा वर्षे तप केले. सत्य, अहिंसा, समता या तीन तत्त्वानीच मानवजातीचे कल्याण होईल हे

पटल्यावरून त्यानी या तत्त्वाच्या प्रसारासाठी प्रयत्न करायचे ठरविले. फिरता फिरता हे नागपूरकडील काटोल या गावी आले तेथील उधळीनाथ नावाच्या एका सिद्धाकडून त्यानी वयस्तभनी म्हणजे चिरंताण्याची विद्या मिळविली पुढे त्यानी आश्र, वरगळ येथे प्रयाण केले तेथील एका घोड्याच्या व्यापाऱ्याच्या सुंदर मुलीशी त्यानी लग्न केले चक्रधराच्या या पत्नीचे नाव हसाबा होय थोडे दिवस त्यानी ससार केला, पण मूळ वृत्ती जागी झाल्याने पुनः त्यानी गृहत्याग केला भडारा येथे त्याना नीलमठ भाडारकर नावाचा पहिला शिष्य मिळाला त्याचा दुसरा शिष्य अळजपूरचा रामदरणा होय रामदरण्याच्या उमादेवी नावाच्या कन्येशी चक्रधरानी तिसरा विवाह केला बडनेर येथे त्याना विद्यावत रामदेव नावाचा शिष्य मिळाला मेहेकर येथे त्याना बोणाबाई नावाची एक विरक्त स्त्री भेटली पंढणला नागुबाई नावाची एक स्त्री त्याची शिष्या बनली हीच पुढे नागाविका अथवा बाइसा म्हणून नावारूपास आली

पंढण येथे त्यानी सन्यास स्वीकारून लोकोद्धाराच्या कार्यास आरंभ केला सर्वत्र संचार करून त्यानी अनेकाना प्रेमशक्तीचे दान दिले क्षुद्र देवतांच्या नादी लागलेल्या अडाणी जीवांना सावध केले चक्रधराच्या पयात जातिभेदास स्थान नाही त्यानी स्वतः मागाच्या घरी अन्न खाऊन समत्वाची दृष्टी सिद्ध केली होती सोबळे-ओवळे, उपासतापास, व्रतवैकल्ये यांच्यावर त्याचा विश्वास नव्हता अहिंसक वृत्तीने सर्वांशी समत्वाने व भमतेने वागावे हा त्याच्या धर्माचा मुख्य गाभा आहे स्त्रीशूद्रांना स्वतःच्या उद्धारास अवसर त्याच्या पयात मोठ्या प्रमाणावर मिळत राहिला सन्ततएवजी भराठी भाषेचा स्वीकार करून त्यानी लोकांच्या उद्धारास आणखी चालना दिली श्रीचक्रधराच्या या वागण्यामुळे व धर्म-

दृष्टीमुळे सनातन धर्माचे व वर्णाश्रमाचे पुरस्कर्ते त्याच्या विरुद्ध उठले. अनेकदा त्याच्यावर विप-प्रयोग होत राहिले परंतु चक्रधराचा प्रभाव जनमानसावर जास्तच उमटत गेला रामदेवराव दादोस, नागदेवाचार्य, आवाइसा, उमाइसा, महदाइसा, म्हाइभट, छर्दोवा, सारंगपडित, डांगरेश इत्यादींचा परिवार त्याच्या भोवती असे देवळामठात, गुफेत राहून त्यानी आपल्या प्रसाराचे कार्य केले

श्रीचक्रधरस्वामी हे ईश्वराचा अवतार होत अशी सांप्रदायिकांची श्रद्धा आहे, त्यामुळे त्याच्या कृपेने वा स्पर्शाने अनेक लोकाना स्थित्यानदाचा अनुभव येत असे त्यानी अनेक प्रकारचे चमत्कार करून दाखविले अनेकांच्या रोगाचा परिहार केला चक्रधराच्या शिष्यांनी त्याच्या दिनचर्येचे टिपण बारकाईने केले आहे पहाटे उठणे, प्रातर्विधी, चिंतन, दत्तधावन, स्नान, सकाळचा पूजावसर, भवतजनावरोवर विहार, निरूपण, आरोगणा व दुपारचा पूजावसर, पण्ड व उपण्ड, दुपारचे निरोपण, सायंकाळचा पूजावसर, रात्रीचे निरूपण, इत्यादींच्या नोदी तपशीलवार मिळतात भूतमान, पशुपक्षी यांच्याबद्दल त्याच्या मनात अतिशय प्रेम असे गुजराथी, भराठी व संस्कृत या भाषा त्याना चांगल्या येत स्वतः चक्रधरानी स्वहस्ते एकही शय लिहिला नसला तरी त्याच्या तोंडच्या वचनाचा सग्रह ग्रंथ-सारखाच आहे लीळाचरित्र, सूत्रपाठ, दृष्टान्तपाठ, हे 'श्रीमुखीचे शब्द' सांप्रदायिकांना मोलाचे वाटतात

श्रीचक्रधर व त्याचा महानुभाव पथ यांचे तत्त्वज्ञान हे पूर्णपणे द्वैती आहे त्यानी जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर हे चार पदार्थ नित्य, स्वतंत्र व अनाद्यनंत मानले आहेत. या चार पदार्थांचे ज्ञान माणसास कर्तव्य देण्यासाठी त्यानी तीन प्रकारचे अवतार मानले (१) गर्भावतार- इतर जीवाप्रमाणेच मातेच्या उदरातून जन्म घेणे

(२) पतितावतार—एखाद्या मृत शरीरात प्रवेश करणे (३) दवडण्याचा अवतार—मातेच्या उदरातील जीवाला तेथून घालवून आपण ते स्थान पकडणे अवतारी परमेश्वराचे शरीर मायेने व्याप्त असल्याने शरीराला मायापूर असे ते म्हणतात. देवता नावाच्या पदार्थात त्याने ८१ कोटी १। रुक् १० देवता मानल्या आहेत कर्मभूमी, अष्टदेवघोनी, अत्तराल, स्वर्ग, सत्य-कैलास-वैकुण्ठ, शिराव्ही अष्टभैरव विश्व, माया अशा नऊ शोब्यातून या समूहातून त्याची वाटणी झालेली आहे ईश्वरी आनदाचा अनुभव घेणे हे या तत्त्वज्ञानाचे ध्येय आहे त्याच्या वृष्टीने ज्ञानमार्ग हा बहिर्यांग व भक्तिमार्ग हा अंतर्गमार्ग होय ज्ञानमार्गाने जीव ब्रह्म-स्वरूप होईल तर भक्तिमार्गाने तो ईश्वरस्वरूप होईल असे त्याचा पय मानतो श्रीचक्रधराचा आचारमार्गही अतिशय कडक व वैराग्यपूर्ण असा आहे

श्रीचक्रधरामी प्रस्थापित अशा चातुर्वर्ण्याला विरोध केला, रुढ तत्त्वज्ञानास सोडून द्वैती तत्त्वज्ञान निर्माण केले, यामुळे त्यांना प्रथमपासूनच विरोध झाला रामदेवराव यादवाचा प्रधान हेमाद्रिपडिताने तर त्यांना पकडून त्यांच्यावर काही आरोप ठेवले आणि त्यामुळे त्यांचा शिरच्छेद झाला कोणी म्हणतात, त्यांनी उत्तरेस हिमालयाकडे प्रयाण केले श्रीचक्रधर व त्यांचा पय महानुभाव यांचा महाराष्ट्राच्या संस्कृतीच्या जडणघडणीत मोठा वाटा आहे मराठी गद्याच्या आरम्भीच्या सुंदर झेलीचा बोध त्यांच्याच मुखातून निघालेल्या वाक्यावरून आज आपणास समजतो सांप्रदायिकांच्या मताने ते एक श्रेष्ठ अवतारी पुरुष होते श्रीचक्रधराच्या गुरुपरपरेचा उगम दत्तात्रेय आहेत हे महत्वाचे आहे 'या मार्गासि श्रीदत्तात्रेयप्रभू आदिकारण' असे स्वामीनीच म्हटले आहे श्रीदत्तप्रभू, श्रीचाग-देवराऊळ, श्रीगोविंदप्रभू, श्रीचक्रधर, अर्ची ही

परंपरा असल्याचे आपणास माहीत आहेच महानुभावाना दत्तात्रेय हा 'चतुर्भुगी अवतार' असल्याचे श्रीचक्रधरच सांगतात सर्व युगात श्रीदत्तात्रेय वावरत असतात, असाच याचा अर्थ होय त्याच्या मते दत्तप्रभूची बाणी अमृताचा व सुखाचा वर्षाव करणारी आहे श्रीचक्रधराना पांचाळेस्वर या दत्तात्रेयाच्या स्थानाचे विशेष महत्त्व वाटे 'तुमाचिया गावापासी आत्मतीर्थ असे की होजी तुम्ही तेथ जा तेथ जाइजे हो ते आणिका स्वावरा-सारखे नव्हे तेथ श्रीदत्तात्रेयप्रभूची प्रतिष्ठा हो शोधु पंचाळेस्वरा गेला होतापि पूसोले हे ते स्थानी होते तेथ जाईजे हो' अशा शब्दात जानोपाध्याना दत्तप्रभूच्या या स्थानास जाण्यासाठी सांगतात आपल्या शिष्याजवळ ते अनकदा दत्तप्रभूच्या लीलाचे निरूपण करीत बसत

५. जनार्दनरवामी

इस्लामी सत्तेत देवगिरी अथवा दौलताबाद येथे अधिकारावर राहून दत्तोपासनेचा प्रसार करणारे व एकनाथावर अनुग्रह करणारे म्हणून थोर दत्तोपासक श्रीजनार्दनस्वामी यांचे नाव प्रसिद्ध आहे फाल्गुन व ६ शके १४२६ रोजी यांचा जन्म बाळीसगावच्या देशपांडे घराण्यात झाला हे शुक्ल यजुर्वेदीय वाजसनेयि माध्यंविन ब्राह्मण असून नित्य धर्मकृत्ये व पूजाउपासना यात यांना प्रथमपासूनच गोडी वाटत होती शके १४७७ मध्ये त्यांनी एकाच कुलगोनातील दोन मुलींशी लग्न करून गृहस्थाश्रमास प्रारंभ केला भगवच्चिंतन, स्नानसंध्यादि कर्मे, अतिथिसेवा, राजकार्य आणि सावित्री-रमा या दोन स्त्रियांशी संसार, असा जीवनक्रम त्यांचा होता राजकारणात नित्य दगदग, वसुली, अधिकारी लोकांची ताबेदारी, यवनांची लहूर, होत लोकांशी संवध यातून त्यांना मार्ग काढायचा होता स्वधर्मनिष्ठा राखायची होती घरातील दत्तोपासना वाढ-

वायची होती कृष्णातीरी अकलखोप, कुरवपूर, वाडी, औदुबर इत्यादी दत्तस्थानाना ते भेटी देत असत अकलखोप येथे त्यांना दत्तात्रेयाचा अनुग्रह झाला

देवगिरीवर येऊन त्यांनी यवनसेवा पत्करली या एका प्रसिद्ध स्थानाभोवती जनार्दनस्वामी व एकनाथ यांच्या अनेक रम्य व भावगर्भ स्मृती एकवटलेल्या आहेत दुर्गातीर्थ व श्रीगोरक्षगुहा ही दोन स्थाने भाविकाना मुखविणारी होती जनार्दनपतानी यवनसेवा पत्करूनही आपली धार्मिक वृत्ती साडली नाही नित्याचे आन्हिक, गुह्यचरित्र ज्ञानेश्वरी इत्यादी ग्रंथाची पारायणे, नामस्मरण व राजकारण यात त्यांचे चित्त रगून गेले होते गोरक्षगुहा व गडाखाली सहस्रस्तंभ देवीजवळच स्थान या ठिकाणी एकान्तात त्यांची ध्यानधारणा चाले नाथचरित्रकार केशव अध्यापक याने जनार्दनासंबंधाने लिहिताना म्हटले आहे, 'जनार्दनाचा नित्य नेम । स्नान सध्या अति उत्तम । तयावरी आवड परम । निज धर्म आचार ॥ सिद्धराज श्रीज्ञानदेव । ज्ञानेश्वरी अमृतानुभव । स्वानुभवे वदला अपूर्व । जनार्दना भाव त्या प्रथी ॥ तया पठनी अति गोडी नित्य व्याख्यानची आवडी । मध्यान्हापर्यंत प्रतिदिनी । नित्यनेमें असावे । तयावरी भोजनपक्व । सहब्राह्मण ब्रह्ममूर्ती । सारुनिया यथा पडती । राजदर्शना भग जावे । न्याय नीती तया रीती । शिष्टाशी मान्य पडे रीती । या परी प्रपच परमार्थी । दत्ता लोकाग्रहार्थी ॥' जनार्दनस्वामीच नैष्ठिक आचरण व दत्तभक्ती याचा प्रभाव यवनसत्तेवरही असावा असे सांगतात की, याना व याच्या परिवारास सोयीचे व्हावे म्हणून देवगिरीच्या आसपास शुक्रवारऐवजी गुरुवारी सृष्टी असे

देवगिरीच्या जवळच पाचसहा मैलाच्या परिसरात सुलभोजन शिखराच्या सपाटीवर शिवमंदिरे आहेत तेथेच सूर्यकुंड नावाचे एक तळे

आहे याच भागात सहस्रलिंग म्हणूनही एक स्थान आहे दाट झाडी व एकान्त यामुळे जनार्दनपत दत्तध्यानासाठी येथे येत असत 'जनार्दनपत ते अवसरी, गुरुवारी अखंड जात पर्वतशिखरी । सहस्रलिंग सरोवर परिसरी; सुलभोजन गिरी नेम सत्य' असे एकनाथ-चरित्रकार केशवाने सांगितले आहे अनेकाना या ठिकाणी साक्षात्कार होत असत याच ठिकाणी जनार्दनस्वामीना दत्ताचा साक्षात्कार झाला. दत्तावधूताने कलियुगातील पहिला शिष्य जनार्दन केला असे नाथानी म्हटले आहे या दत्तसाक्षात्काराचे वर्णन एकनाथ आपल्या भगवतात करताना लिहितात,

गुरुप्राप्तीलागी सर्वथा ॥ थोर जनार्दनवासी चिता । विसरला तिन्ही अवस्थासद्गुह्य चिंतिता चिंतनी ॥ देवों भावाचा भोक्ता । दूढ जाणोनि अवस्था । येणे जाले श्रीदत्ता । तेणे हातु माथा ठेविला ॥ हातु ठेविताच तत्काळ । बोधु आकळिला सकळ । मिथ्या प्रपचाचे मूळ । स्वरूप केवळ स्वबोधें ॥ कर्म करुनि अकर्ता तोचि अकर्तात्मबोधु जाला देता देही असोनि विदेहता । तेही तत्त्वता आवळिली ॥ गृहाश्रमु न साडिता । कर्मरेखा नोलाडता । निजव्यापारी वर्तता । बोध सर्वथा न मळे ॥ तो बोधु आकळिता मना । मन मुकलें मनपणा । अवस्था नावरेची जनार्दना । मूर्छापन्न पडियेला । त्यासी सावध करुनि तत्त्वता । म्हणे प्रेमा राहें सत्त्वावस्था ।

तोही गिळोनि सर्वथा । होई वर्तता निजबोधे ॥ पूजाविधी करोनिया । तव जनार्दनु लागला पाया । तव अदृश्य जाला दत्तात्रेया । योगमायेचेनि योगे ॥
(नाथभागवत १/४३१-३८)

याप्रमाणे जनार्दनस्वामीवर प्रत्यक्ष दत्तात्रेयाचा अनुग्रह असल्यानेच वर सांगितल्याप्रमाणे नाथानी म्हटले आहे, 'दत्तात्रयशिष्यपरपरा । सहस्रार्जुन यदु दुसरा । तेणे जनार्दनु तिसरा ।

शिष्य केला खरा कलियुग ॥ ' पुढे नाथांनाही जनादेनस्वामीनी असेच याच ठिकाणी दत्तदर्शन करविल्याचे आपण पुढे पाहूच. नाथांच्याबरोबर जनादेनस्वामी नाशिक-अंधकेद्वरच्या तीर्थ-यात्रेसही गेले होते. नासिकच्या चंद्रबोध नावाच्या ब्राह्मणाशी भेट झाली. श्रीगोंदे येथील सिद्धान्तबोधकर्ते शैख महंमद हे याच चंद्रबोधाचे शिष्य होत. जनादेन स्वामींना साक्षात् दत्ताचा अनुग्रह असल्याचे आपण पाहिलेच आहे. परंतु कोणी त्यांना उपदेश श्रीनृसिंहसरस्वतींनी दिल्याचे सांगतात. पण हा उपदेश प्रत्यक्ष असण्याचा संभव नाही. श्रीनृसिंहसरस्वतींचे निर्याण शके १३८० मधील, व जनादेनस्वामींचा जन्म शके १४९६ मधील. नाथांच्या अभंगगाथेत जनादेन-स्वामीच्या नावे असलेल्या अभंगांतील पहिले ज्ञाई अभंग नृसिंहसरस्वतींना उद्देशून आहेत. परंतु हे अभंग नाथगुरू जनादेनस्वामींचे नसावेत असा अभ्यासकांचा तर्क आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस नृसिंहक्षेत्रात होऊन गेलेल्या जनादेनाचे असावेत असा या. सी. वेद्रे यांचा कयास आहे.

अलीकडे जनादेनपंतांचे गुरू नेमके कोण या-विषयीही मतभेद होत आहेत. 'ॐ नमोजी श्री-सद्गुरु चांद बोधले । त्यांनीं जानीपंता अंगि-कारलें । जानीवानें एका उपदेशिलें । दास्यत्वगुणें ' असे शैखमहंमद आपल्या 'योगसंग्राम' नावाच्या ग्रंथात म्हणतात. म्हणून चांदबोधले-जनादेन व शैखमहंमद-एकनाथ अशी एक नवीनच परंपरा सांगितली जाते. नाथांची गुप्तपरंपरा याप्रमाणे सूफी पंथीय चांदबोधल्याकडे जाते. वर सांगितलेले चंद्रभट ब्राह्मण कालान्तराने सूफी झाले व त्यांचाच उपदेश जनादेनपंतांना होता. परंतु या नव्या संशोधनास एकनाथांच्या वाङ्मयात फारसा आधार नाही. नारायण-अत्री-दत्तात्रेय-जनादेन अशीच गुप्तपरंपरा सांप्रदायिक मानतात, ते योग्यच आहे. एकनाथप्रमाणेच जनादेन- श्रीदत्ता... ३५

स्वामींच्या दत्तोपासनेत कृष्णभक्तीलाही स्थान होते. दत्त-कृष्ण-विठ्ठल या त्रयीचे अभेदरूप नाथांच्या वाङ्मयात यथार्थपणे मिळते. जनादेन-स्वामींनी राजकारण, परमार्थ व प्रपंचयोगी योग्य रीतीने सांभाळून शके १४९७ च्या फाल्गुन व. ६ रोजी आपला अवतार संपविला त्यांचा जन्म, त्यांना दत्तदर्शन, नाथांना बोधदान आणि समाधियोग यांचा दिवस फाल्गुन व. ६ हाच आहे, आणि आणखी नवल असे की, नाथांच्या समाधीचा दिवसही फाल्गुन व. ६ असाच आहे !

जनादेनस्वामींची काही स्फुट रचना असामी. 'आत्मानात्मविवेकधार' नावाचा एक ओवी-वृत्तात्मक ग्रंथ त्यांनी पचीकरणावर लिहिलेला आहे. उपनिषदवेदान्त भावगीता त्यांनी रचिली असल्याचे कन्नडकर वि. वा. जोशी आपल्या 'श्रीसंत जनादेनस्वामी' या श्रित्रग्रंथात सांग-तात. जनीजनादेन, रामाजनादेन, एकाजनादेन अशा काही शिष्यांचा परिवारही त्यांच्याबरोबर असे. पैठण, देवगिरी, काशी इत्यादी ठिकाणी जनादेनस्वामींचे संबंध आहेत. नाथांनी काशीस ब्रह्माष्टापाशी जनादेन मठाची स्थापना केली. देवगिरी, बीलताबाद मानपुरी मठात, बीडपट्टा-गण मठात, परभणी जिल्ह्यातील चाराठाणा येथील मठात, नाशिकच्या तपोवनातील मठात, जनादेनस्वामींच्या मठाची परंपरा चालू आहे. उमरखेड, औरंगाबाद, कमलनुरी तालुक्यातील शेवाळे, देवपैठण (निंबराजं), कारंजा, अशा अनेक ठिकाणी जनादेनस्वामींच्या दत्तोपासनेच्या परंपरा चालू आहेत. जनादेनस्वामींची समाधी अहमदनगर जिल्ह्यातील खरबडीला नसून देव-गिरीलाच अस्त्य्याचे संशोधक सांगतात. 'श्री-जनादेन गुप्त दत्त आज्ञा विचारीन ॥ पाहुनित्रां धीम्यस्थल समोवती ऋषीमंडळ ॥ येथें धेतली समाधी एका जनादेन वन्दीं ॥' यातले वर्णन खर-बडीपेक्षा देवगिरीनजीकच्या परिसरालाही लागू पडते. नाथांनी स्वतःच्या निर्याणसमयी श्रीजना-

दंस्वामीची आरती केली ती नाथचरित्रकार
केशवाने दिलेली आहे.

जयदेव जयदेव जय जनार्दना ।

परमार्थी आरती अभिन्न भावना ॥ ६० ॥

अवलोकिता जन दिसे जनार्दन, भिन्नाभिन्न कैचे
दासवि अभिन्न । अनेक एकत्वे दिसे परिपूर्ण,
ठकली मन-बुद्धि कैचे अवगूण ॥ १ ॥ ज्योति
चारी दीप्ती उजळुनिघा दीप्ती, तेणें तेजस केली
तेज आरती । पाहाता पहाणेपण पहावया स्थिती
नुरेच पं वेगळे देह आणि दीप्ती ॥ २ ॥ उजळी
ते उजळणें उजळाया लागी । वेगळेपण कैचे
नुरेच भयभागी । आगी अभिप्रायले आगीच्या
आगी, जिव शिवपण गेलें हरपुनि वेगी ॥ ३ ॥
पाठी ना पोटी अवघा निघोटी, सर्वांगें देख गा
सर्वा वरिष्टी । इष्ट ना निष्ट गुप्त ना प्रगट, अहं
सोहं सगट भरियेला घोट ॥ ४ ॥ सर्वदा दिसे
परि ना कळे ना मना, जे जे दिसे ते ते दर्शन
जाणा । अभाव भावेंसी हरपल भावना अभिनव
आरती एका जनार्दना ॥ ५ ॥

अशा रीतीने जनार्दनस्वामीपासून महा-
राष्ट्रात दत्तोपासनेची एक शाखा समृद्ध झालेली
दिसले एकनाथानी दत्तभक्ती विठ्ठलभक्तीत
मुरवून टाकली असली तरी जनार्दन स्वामींच्या
श्रुपेने जागृत झालेला दत्तभक्तीचा धागा अतूट
होता. 'धन्य गुरु जनार्दन । स्वार्नदाचें जें
निधान' असे नाथानी मासाळीच म्हटले आहे.
आगणांम ज्ञानबोध दत्तात्रेय-जनार्दन यांच्या-
गटूनच मिळावयाची ग्याही देताना 'एकनाथांनी
म्हटले आहे, 'जनार्दनांना गुरु । स्वामी दत्तात्रय
दाताम् ॥ त्यांनी रुपकार केला । स्वार्नदाचा
बोध दिला ॥ गच्छितगुणाचा अनुभव । दासवला
म्ययमेव ॥ एतजनादनी दत्त । वने माझ्या
हृदयान ॥'

६. एकनाथ

(शके १४५५-१५२१)

भागवतधर्माच्या कलत्या इमारतीस खांब
वेळून ती सावरणारे एक थोर संत पुरुष एकनाथ
हे विठ्ठलाचे उपासक असले तरी प्रारंभी त्यांना
दत्तात्रेयांचेच दर्शन झाले होते एकनाथी भागवत,
भावार्थ रामायण या ग्रंथांनी ज्यांचे नाव समग्र
चारकरी पंथात आदराने घेतले जाते त्या एक-
नाथानी विपुल अशी अभंगरचना व भारूड-
निर्मितीही केलेली आहे उच्च दर्जाचा गृहस्था-
धर्म व चांगली सांपत्तिक स्थिती याची बाधा
परमार्थास होत नसल्याचे एकनाथांच्या उदाहरणा-
वरून बसते. मानवी समतेचा पुरस्कार केवळ
तात्त्विक ग्रंथातच नव्हे तर प्रत्यक्ष आचरणातही
करून दाखविणारे एकनाथ हे पहिले कर्ते समाज-
सुधारक होत. त्यांच्या चारकरी पंथाच्या विठ्ठल-
भक्तीत दत्तप्रेमाचा एक बळकट धागा समरसतेने
विणला गेला असल्याचे दिसून येते. 'दत्तनाम-
महिमा', 'दत्तमानसपूजा', 'दत्तजन्म' अशी
त्यांची काही छोटी प्रकरणे त्यांच्या दत्तभक्तीचा
धागा स्पष्ट करताना दिसतात.

नाथांचे पणजे भानुदास हे एक मोठे सत्पुरुष
म्हणून गणले गेले आहेत. पैठणच्या या पराण्यात
विठ्ठलाची उपासना होती. याचेही काही अंगण
उपलब्ध आहेत. यांनीच पंढरपूर येथील विठ्ठलाची
मूर्ती अनागोंदीहून परत पंढरोस आणली. या
भानुदासांचा मुलगा चक्रपाणी. चक्रपाणीचा
मुलगा सूर्यनारायण व सूर्यनारायणाच्या पोटी
शके १४५५ मध्ये एकनाथांचा जन्म झाला.
एकनाथ मूळ नंदनावर जन्मले म्हणून की काय,
थोड्याच दिवसांत त्यांच्या आईवडिलांचे निधन
झाले. चक्रपाणीने नातवाचा सांभाळ चांगला
केला. नाथाना लहानपणापासूनच म्नांसंध्येची,
हरिभजनाची, पुराणध्वनाची व नामस्मरणाची
आवड होती. थोडे वय होताच एकनाथ देवगिरी-

वर जनार्दनस्वामीच्या सहवासात आले देवगिरी-
वर मुसलमानी सत्तेत राहूनही जनार्दनस्वामी
दत्तभक्तीचा प्रसार करीत एकनाथानी जनार्दन-
स्वामीची हूरप्रकारची सेवा करून त्याची वृषा
सपादन केली याच्याच कृपेने नाथाना देवगडा-
जवळील एका निसर्गरम्य अशा एकान्तस्थानी
दत्तात्रेयानी मलगवेपात दर्शन दिले सर्वांग चर्माने
वेष्टिलेले, बरोबर कुरीच्या रूपात कामधेनू,
डोळे आरक्त झालेले असे हे दत्तरूप एकनाथानी
ओळखले दत्ताच्या आज्ञेवरून जनार्दनस्वामीनी
त्या कामधेनूचे दूध काढले, शोळीतून शिळघा
भाकरीचे तुकडे काढून त्यात कालविले आणि
उभयतानी यथेच्छ भोजन केले भोजनानंतर ते
मुष्मय पात्र एकनाथांना विसळण्यासाठी दिले
नाथानी ते विसळताना हाच आपला प्रसाद
म्हणून त्यातील जल सेवन केले 'श्रीगुरुचे
उशिष्टे । लाहे जें अवघटें । ते तेणे लाभें विटे ।
समाधीसी' (१३ ३४९) या ज्ञानेश्वराच्या
भावनेने नाथानी तो प्रसाद म्हणून धारण केला
नाथाची ही निष्ठा पाहून दत्तात्रेयानी आपल्या
खऱ्या रूपात प्रकट दर्शन देऊन नाथाना कृतार्थ
केले दत्त व जनार्दनस्वामी एकरूप असल्याची
खानी नाथाची झाली

यानंतर एकनाथाच्या दत्तभक्तीस बहुर आला
'भरला । ओतप्रोत स्वामी माझा देवदत्त,' 'दत्त
सबाह्य अतरी । दत्तात्रेय चराचरी' अशी
त्याची वृत्ती बनून गेली आपल्या ग्रथातून नाथ
या दत्तकृपेचा मोठ्या आदराने व श्रद्धेने उल्लेख
करताना दिसतात भागवताच्या प्रारंभीच
नाथानी म्हटले आहे, 'आता नमु दत्तात्रेया ।
जो आचार्यांचा आचार्या । तेणे प्रवर्तविले ग्रंथ-
कार्या । अयंदावया निजबोधु ॥' (एकनाथी
भागवत १ १४२) तसेच 'भिक्षुगीते'च्या
अखेरीस नाथ म्हणतात, 'माझे निजगुरुचाही
गुरू । श्रीदत्त परमगुरु । तो भिक्षुगीतार्थसाचाह ।
योग्या योगेश्वर तुटला ॥ तेणे तोखलेनि अद-

भुते । आदरे आश्वासुनि माते । अमय देऊनि
निजहस्ते । पूर्ण प्रथार्थें बुल्लतु ॥' (२३ १०००-
१००१) या दत्तात्रेयाचे दर्शन एकदा त्यांना
काशीसही झालेले होते ते एके ठिकाणी म्हणतात,

एवढ एकी एकला काशीवासा गेला ।
स्वलीला श्रीदत्त स्वयें प्रकटला ॥
दत्त देव आला, दत्त देव आला ।
स्वभावा साडोनि भेटादया चला ॥
भुक्तिमडपांमाझारी निजनाम नगरी ।
दत्त प्रकटला कीर्तनामाझारी ॥
भेटणे भेटी उठी दत्ता जाली भेटी ।
सांगणे ऐकणे दत्त होऊनि उठी ॥
कीर्तनाआतोता नाम श्रीदत्त दत्ता ।
निजकीर्ति ऐकोनि डोले तत्त्वता ।
दत्त जगमी स्थावरी विदवी विदव धरी ।
तोचि दत्त धरोधरी नित्य भिक्षा करी ॥

याप्रमाणे नाथाना बारवार दत्तदर्शन होत
राहिले नाथानी स्मरण करावे व दत्तांनी प्रकट
व्हावे असे त्याचे नाते जडले देवगिरीजवळील
शूलभजन वा सुलभपर्वतावरील सूर्यकुडानजीकच्या
एकान्तात ध्यानधारणा करून नाथानी दत्तात्रे-
याना प्रसन्न करून घेतले दत्ताच्या संगुण दर्शना-
मुळे त्यांना दत्ताचे व्यापक रूपही ध्यानात आले.
'स्वानंदे आवडी दत्त पाहू गेलो डोळा । तब
चराचर अवघे दत्तचि लीला ॥ विस्मयो दाटला
आता पाहू मी कैसे । देखता देखणे अवघ दत्तचि
दिसे ॥' अशी त्याच्या चित्ताची अवस्था होऊन
गेली भागवताच्या एकादश स्कंधाच्या सात,
आठ, नऊ या अध्यायात दत्तावधूतानी आपल्या
चोवीस गुरूचे केलेले वर्णन नाथानी आपलीनच
रसाळपणे सांगितले आहे या यदुअवधूतसंवादा-
तील अवधूत म्हणजे दत्तच असे नाथ म्हणतात
'तो अवधूत जाण दत्तात्रेया' असे नाथाचे या
संदर्भात वचन आहे नाथाची गुरुभक्तीही त्याच्या
दत्तप्रेमास साजेशी होती नाथाची दत्तभक्ती

प्रीती गाढ होती व दत्ताची नाथावर केवढी प्रीती होती हे समकालीन दत्तभक्त दासोपतानीच एका प्रसंगी सांगितले आहे ' दत्तानय धरुनि दार । रक्षी होऊनि चोपदार ॥ ' नाथाच्या दारा-
वर दत्तात्रेय चोपदार वनून त्याचे रक्षण करतात अशी दासोपताची साक्ष आहे अशा या एक-
नाथाच्या दत्तावरील अभंगांपैकी चार-पाच अभंगाचा घेये निर्देश करू.

(१) दत्त माझा दिनामाथ । भक्तालागी उभा सतत ॥ १ ॥ त्रिशूल घेउनिया करी । उभा असे भक्तद्वारी ॥ २ ॥ भाळी चंचिली विभूति । द्वादशाची माळ कठी ॥ ३ ॥ जवळी असे धामधेनु । तिचा महिमा काय बानू ॥ ४ ॥ एका जनादंनी दत्त । रूप राहिले हृदयात ॥ ५ ॥

(२) दत्त माझी गाय । आम्हा सुखा उणे काय ॥ १ ॥ नित्य प्रीति दत्तनामी । दत्त वसे गृहारा ॥ २ ॥ दत्ताविण नसे दुर्जे । दत्त मायबाप माझे ॥ ३ ॥ दत्तानम दत्ताप्रय । नाही कळि-
काळाचे भय ॥ ४ ॥ एका जनादंनी दत्त । नित्य देते हृदयात ॥ ५ ॥

(३) माझी माता दत्तगुरु । मज तिचाचि आघास ॥ १ ॥ तिचेविण मजलागी । कोण रक्षील सर्वांगी ? ॥ २ ॥ दत्त माझा आधार । त्यासी चिंती धारधार ॥ ३ ॥ निर्विकार निरजन । स्वामी माझा दत्त जाण ॥ ४ ॥ एकाजनादंना दत्त । नित्य देते ध्याना आत ॥ ५ ॥

(४) हातीं कमंडलु दड । दत्तमूर्तीती अपड ॥ १ ॥ ध्यान लागो माझे मना । विनवितो गृह-
राणा ॥ २ ॥ अर्गा चंचिली विभूती । हृदयी वसे धमा नाति ॥ ३ ॥ तोनि चित्तात आठव । गुरुराज दत्तदेव ॥ ४ ॥ एकाजनादंनी दत्त । तद्रूप माले हे चित्त ॥ ५ ॥

(५) मनासो म्मिरता नामें दत्तवेध । दुजा नाही छः आनिव काही ॥ १ ॥ मृणोनी ममत्व दृढ माया पायी । दत्ताभानुनी छई मोहे काही ॥ २ ॥ पाह्या पाहणे परतले मन । पाहण्याचे

विदान विसराल ॥ ३ ॥ एकाजनादंनी परब्रह्म पुतळा । दत्त देखिला डोळा आत्मदृष्टी ॥ ४ ॥

(६) दत्त सबाहय अतरी । दत्तात्रय चरा-
चरी ॥ १ ॥ दत्तात्रेय माझे मन । हरोनी गेले मोक्षपण ॥ २ ॥ मुळी मिहाद्री पर्वती । दत्तानये केली वस्ती ॥ ३ ॥ भक्ता मनी केला वास । एका जनादंनी विश्वास ॥ ४ ॥

७. दासोपंत

(शके १४७३-१५३७)

विदरच्या बहामनीशाहीतील नारायणपेठ नावाच्या गावी दिगंबरपंत देशपांडे याच्या घरी भाद्रपद व ८, शके १४७३ रोजी दासोपताचा जन्म झाला घराण्यात चांगली श्रीमती नादत होती याच वेळी प्रातात मोठा दुष्काळ पडला म्हणून दिगंबरपतानी आपल्या अधिकारात सरकारी कोठारातील धान्य भुकेलेल्यांना वाटून टाकले या धान्याच्या रकमेची भरपाई वेळेवर खजिन्यात झाली नाही यामुळे यादशहा नाराज झाला यादशहाने दासोपतास ओलीस ठेवून दिगंबरपतास वजावले की, 'एव महिन्यात वाकी चुवती झाली नाही तर पोरास मुलमानी दीक्षा देऊ' दिगंबरपंत व दासोपंत या उभयतांनी दत्तप्रभूची वरुणा भावली दत्ताजी पाडेवार नावाच्या एका दत्तस्वरूप विभूतीने रक्कम सर-
कारात भरून दासोपताची मुटका केली दासोपंत मुक्त झाल्यामुळे सर्वांना आनंद वाटला तरी खुद दासोपताची चित्तवृत्ती वैराग्याने उजळून निघाली त्यांना अस्वस्थता वाटत राहिली ज्या दत्तप्रभूने आपणास याचवेळेस त्याचान शोध घेण्यासाठी ते एवाएकी घरातून निघून बाहेर पडले.

हिलागूर, ठागुळगी, प्रेमपूर, नादेवमन ते मातापूर तथा माहूर या क्षेत्री आले गेयोल निमंगरम्य परिमर, रेणुवामातेचे दशनं, दत्त-

अनसूचे दर्शन, मातृतीर्थवर स्नान इत्यादीत त्याचे मन रमले ध्यानधारणेस अतिशय अनुकूल अशा या ठिकाणी दासोपतांनी दत्तभवतीचा अनुभव येथेच घेतला ते माहूर येथे सुमारे बारा वर्षपर्यंत दत्तसेवेत रमून गेले त्यानंतर ते पुन्हा सचारास निघाले राक्षसभुवन येथील गोदामाईच्या वाळवटात त्यांना दत्तपादुकाचा प्रसाद मिळाला येथेच त्यांना एकान्तवासात अवधूताचे दर्शन झाले. त्यानंतर ते पुन डाकुळ-गीस आले कृष्णाजीपतास येथे त्यांनी एक दत्त-मूर्ती नित्याच्या उपासनेसाठी देऊन ते वाणी-सगमी आले येथेच त्यांना त्यांच्या घरचा परि-वार भेटला बारा वर्षे पतीचा पत्ता नसत्यामुळे त्या काळच्या लौकिक रुढीप्रमाणे सोभाम्य-चिन्हाचा विधिपूर्वक त्याग करण्यासाठी दासो-पताची पत्नी आपल्या घरच्या लोकांसमवेत येथेच आली होती अशा या नाट्यपूर्ण प्रसंगात सर्वांचे भीलन झाले वाघेश्वराच्या मंदिरात दासोपत आपल्या आईवडिलांना व पत्नीला भेटले सर्वांना अतिशय आनंद झाला दासो-पतांनी नारायणपेठ येथील आपल्या वतनाचे दानपन करून ते कायमचे राहाण्यासाठी म्हणून आवेजोगाईस येऊन स्थायिक झाले -

सितोपत देशपांडे यांनी त्याचे शिष्यत्व पत्करून आवेजोगाईस दासोपताची सर्व व्यवस्था लावून दिली या ठिकाणी दासोपतांनी अखंड-पणे लेखन करून मराठी शारदेस उत्कृष्ट नज-राणे समर्पित केले 'गीतार्णव' नावाचा त्याचा एक ग्रंथ सव्वा लाख ओव्याचा आहे ग्रंथराज, वाक्यवृत्ती, पचीकरण, पदार्णव, अनुगीता, महा-पूजा, वचपुंजयवच अशी त्याची लहानमोठ्या प्रमाणावरची रचना विपुल आहे दत्तात्रेयाचा महिमा तर त्यांनी अनेक पदातून गाविला आहे दासोपतांच्या दत्तोपासनेची पद्धतही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे दासोपतांच्या परंपरेत दत्तात्रेयाचे सोळा अवतार प्रसिद्ध असून सतरावा अवतार म्हणजे

स्वत दासोपत असून त्याचा उल्लेख 'श्रीसर्वज्ञा-वतार' म्हणून होतो उपासनेची त्यांनी ठरवून दिलेली पद्धती वजून चालू आहे 'प्रत्येक दिवशीचा उपासनाविधी, सात वाराची वेगवेगळी भजने, पर्वकाळाची आणि उत्सवाची विशेष भजने, पदे, आरत्या, शोजारत्या, अष्टके, स्तोत्रे हे सर्व त्यांनी आखून व रचून ठेविले आहे विशिष्ट प्रसंगी करावयाची लळिते, सगीत, टिपच्या याचीही रचना केलेली आहे नित्यासाठी दश-नाम, अक्षनाम, सहस्रनाम, स्ववराज माहात्म्ये हीही तयार करून दिलेली आहेत . उत्सव-पद्धती, सेवा, अर्चन, उत्तारचन याची देखील शिस्त त्यांनीच घातलेली आहे मूर्तीच्या नित्य स्नानासाठीही काही नियम आहेत 'आनंदें दत्तात्रेय देवदेव' हा दासोपतपरंपरेतील जयघोष आहे '(दासोपताची पासोडी न हो पोहनेरकर, प्रस्तावना, पृष्ठ १७)

दासोपतांनी बरीलप्रमाणे दत्तोपासना वृद्ध चालाची म्हणून दत्तात्रेयावर अनेक प्रकारची स्फुट व प्रकरणात्मक रचना केली आहे अव-धूतराज, दत्तात्रेयमाहात्म्य (संस्कृत), अवधूत-गीता, दत्तात्रेयसहस्रनामस्तोत्र, दत्तात्रेयदशनाम-स्तोत्र, दत्तात्रेयपोडशनामस्तोत्र, शतनामस्तोत्र, द्वादशनामस्तोत्र, सिद्ध दत्तात्रेयस्तोत्र, गुरुस्तोत्र, दत्तात्रेय नामावळी, पोडशअवतारस्तोत्र, पोडश-अवतार प्रादुर्भावस्तोत्र, पोडशअवतारध्यानस्तोत्र इत्यादी प्रकरणे दासोपतांच्या परंपरेत नित्य म्हटली जातात दासोपतांची दत्तात्रेयावरील पदे अतिशय नादमधुर व भक्तिरसपूर्ण आहेत दत्ता-त्रिपथी दासोपतांना वाटणारी करुणा, आशा, भक्ती याचे मूर्तिमत दर्शन दासोपतांच्या पदा-तून व्यक्त होते 'तुम्ही जा, जा वो झडकनी त्यासी येई जा घेऊनी', 'चालता बोलता तुझें रूप घ्याईत', 'बोलविता न बोलरी, ऐसे म्या वो काय केले?' 'अपुतपु तीर्थाटण माझे हेचि ब्रह्मज्ञान' इत्यादी ओळीतून दासोपतांच्या

हृदयातील आर्तता जाणवण्यासाठी आहे दासो-
पताची दत्तविषयक काही पदे येथे नमुन्यासाठी
देत आहे

(१) प्रतिदिनी प्रतिक्रिणी भासतासि, अत करणी
आणिता विसरू नये, न गमे विषयो मनी
॥ १ ॥ धृ० ॥

आता, मजसी भुलली माये । चित्त विपरीत
बोधन बोधासी न ये, न कळे हीत विहीत ॥ छ ॥
आशका नुरे भावे बोधली येणें जीवे । दिगबर
आत्मा संपे । जीविचा जिवनु जिवे ॥ २ ॥

(२) बहु विवस कमले, सखिये । मी काये करू
भेटी न ये अवधूत, याचे पाये धरू ॥ १ ॥ धृ ॥
भटीचे आरत माझ परिपूर्ण करा ।

मन माझ उतावीळ पाहिन महियेरा ॥ छ ॥
वाट पाहता कुठली गति, मति आठवण ।
दिगबराचे भेटणे मनी मारुनि मन ॥ २ ॥

(३) लोक बोलती ते मी साहीन, जनाचे अप-
वाद साहीन ॥ ० ॥

अवधूतपथ मी जायीन, करू नये, ते मी
करीन ॥ १ ॥

बोली नये असे करीन, देवीच स्वयं होयीन
॥ १ ॥ धृ ॥

अरे मना । अरे मना ।

मना रे । मना रे । अरे । अरे । मना रे तुजवीण
मना नाही दुसरे ॥ छ ॥

क्रिया कर्म त साडीन, गुणाचे व्यापार निरसीन,
न करणे कर्म करीन, दिगबर मी असे घ्यायीन,
आत्मा अवधूत उमर्जन, भेदवि वळि तेथ
देयीन ॥ २ ॥

(४) चद्रू वो । चादिणे चदन आगी न साहे
वियोग-तापु तपें, तपिया तापनु सुमन सेज,
परू काये ? ॥ १ ॥ धृ ॥

सखिये । सावळचा सुदरा । वेघले माझे मन वो ।
गुपल अत कारण देह गेह सुख साहुनि सर्वही
-लागल असड ध्यान ॥ छ ॥

दीपक निर्दोष, गायन खोचती वाण वो । शब्द
खरतर वाण ।

दिगबरेविण शरीर आपुले साडीन, हे मीपण ॥ २ ॥

(५) आपुला तू कैसा होसी ? चरण झाडीन कैसी
अवधूता । साग माते तें पद देसी ॥ १ ॥ धृ ॥
बापा । तुझे ध्यान कयी अनुश्रुत लागेल हृदयी ?
॥ छ ॥ दिगबरा । तुझी माया, सूर मोहले जीया,
न तरवे, जाण, आत्मा साधन-क्रीया ॥ २ ॥

(६) दत्ते धेनूचे मी वत्स धाकुले वो । वत्स
धाकुले वो ।

भागुताहू येकु पान्हा वो । कैसी देड निपाली ।
लागो नेदी मज थाना वो । कैसे लल्लाट माझें ।
बोलु मी ठंड हा कवणा ? वो । मी पोटीचे वाळ
आहे नाही कळेना वो । ॥ १ ॥ धृ ॥

अवो । अवो । सुदरे । अवो । सुदरे । वो ।
अवो । सुदरे । वो । अवो । सुदरे । वो ।
हृदय उल्लताहे माझें वो ।

दुख कवणासि सागो ? आहार वृजा नेणिजे वो ।
नवमास पोटी होतिय कैसी वो । होतिमे कैसी वो ।
तुझेनि स्वरस घाली वो । जन्मु का मज दिवला
उपेक्षा कासया केली ? वो । आता देयूनि तन्ही
जेथिची तेथें मज घाली वो ।

दिगबरे । माये । भारी होती आस केली वो ।

८. मुक्तेश्वर

(इ. स. चे सतरावे शतक)

एकनाथाचा हा मातू म्हणजे मुलीचा मुलगा
आपल्या आजोवाप्रमाणेच दत्ताचा उपासक होता
याच्या वडिलांचे नाव चित्तामणी, आईचे सांसारचे
गोदावरी ॥ माहेरचे गंगावाई होते याचा कुलदेव
सोनारीचा शंख असून कुलस्वामिनी कोल्हापूरची
महालक्ष्मी होती मुक्तेश्वराच्या बुळात दत्ता-
त्रेयाची उपासना त्याच्या 'लीला विश्वभर' या
अवताराची होती 'ॐ नमोजी विश्वभरू । तो
देव दत्तात्रेय जगद्गुरू', 'पुराण पुरुषेश्वरा गुरुमूर्ती

वातारा लीला विश्वभरा दत्तात्रेया' असे याने म्हटले आहे कोणी लीलाविश्वभर हे मुक्ते श्वराचे गुरूही मानतात महाभारताची आदी, सभा, वन, विराट आणि सीतक ही पर्वे, रामायण, गरुडयवंपरिहार, हरिश्चंद्रायान एकनाथचरित्र अशी काही वाङ्मयसंपदा मुक्तेश्वराची उपलब्ध आहे काही आरत्या, पदेही मुक्तेश्वराच्या नावावर मिळतात भापासोदर्य, वर्णनशैली, निसर्गवर्णन इत्यादी वावरीत मुक्तेश्वराचा हात धरणारा कवी प्राचीन काळात कोणी दुसरा नाही

याला रामायणरचनेची स्फूर्ती नरसोबाच्या वाडीस झाली असावी 'पवित्र सरिता कृष्णवेणी पचगंगा समस्थानी । नृसिंहसरस्वतीचे चरणी । प्रथमसाव लाघला ॥' असे याने म्हटले आहे तेरवाड येथे मुक्तेश्वराचे दत्तमंदिर असून तेथे त्याच्या पूजेतील दत्तात्रेयाच्या पादुका आहेत 'विद्वेश लीलाविश्वभर । दत्तात्रय जगद्गुरु । तत्प्रसादे मुक्तेश्वरु । निरोपी ते परिसावे ॥ चिन्मूर्ति लीलाविश्वभर । दत्तात्रय जगद्गुरु । त्याचेनि नामे मुक्तेश्वरु । कथा बोलें भारती ॥' अशा अनेक ठिकाणी त्याने उल्लेख केलेले आढळतात

मुक्तेश्वर हा शिवाचा उपासक असल्यामुळे त्याने शिवरूप दत्ताची आराधना केलेली दिसते 'का नाभिपादात कमळासनु । मध्यकठात रमा-रमणु । स्वघावळता त्रिलोवनु । अवनयी जी मेकु' अशी निर्मूर्ति शिवाची म्हणजे दत्तात्रेयाची कल्पना त्याने केलेली आहे

९. महिपतिदास योगी

(सन १६११-१६९८)

सतराव्या शतकात वागलकोटहून येऊन विजापूरला स्थायिक झालेल्या रणभट काथवटे याचे हे नावू हा मोठा योगी होईल असे भविष्य

प्रल्हादकृष्णाचार्यांनी बर्तविले होते लहानपणीच सर्व शास्त्रात पारंगत झाले गोलघुमटाचा निर्माता महमद आदिलशाहा यादीवर असताना यानी विजापूर येथील नृसिंहमंदिरात प्रवचने करून लौकिक संपादन केला वादशाहा व त्याचे सरदार यानाही याच्या प्रवचनाची गोडी असे अनेकाना टीका दिल्यानंतर ते कासबकोस येऊन स्थायिक झाले त्यांना मराठी, कन्नड, तेलुगू संस्कृत उर्दू, पारशी इत्यादी भाषा येत असत विविध भाषातून त्याची पदरचनाही आहे गृहस्थाश्रमी महिपती-दासानी आपल्या वडिलाकडूनच उपदेश घेतला होता याचे आठवे वंशज श्रीपतय्या सोमय्या हरिदास यानी याची माहिती प्रथम उजेडात आणली याचे एक मराठी पद देण्यासारखे आहे

दत्तदिगंबर तूच माझा गुरु ।

जाणा तो निर्धोर् स्वामी माझा ॥ ध्रु ॥

दत्त द्विताक्षर नाममंत्र घोर ।

दत्त हो संचार तारीयेला ॥ १ ॥

दत्त दत्त म्हणता अदत्तपण गेला ।

दत्त हे लाघला दत्तपण ॥ २ ॥

दत्त आत्माराम दत्त देवोत्तम ।

दत्त भवश्रम निरसियेला ॥ ३ ॥

दत्त पाहता जेथ, आहेच तो तेथ ।

दत्तावीण रिता ठाव नाही ॥ ४ ॥

दत्त माझा प्राण सद्गति साधन ।

बाह्यातार परिपूर्ण देव माझा ॥ ५ ॥

दत्त माझी माता दत्त माझा पिता ।

महिपतीचा दाता दत्त एकु ॥ ६ ॥

१०. किनाराम अघोरी

(सन १६२०-१७७२)

एक प्रसिद्ध दत्तोपासक म्हणून दावा किनाराम अघोरी याचे नाव उत्तर भारतात प्रसिद्ध आहे काशीला याचा मठ असून भाद्रपदात याच्या भक्तगणांचा मेळावा भरत असतो वाराणसी-

जिल्ह्यातील चंदोली तहसीलमधील रामगढ नावाच्या गावात एका रघुवंशीय क्षत्रिय घराण्यात सन १६०० ते १६२० च्या दरम्यान केव्हा तरी किनाराम यांचा जन्म झाला. हे घराणे धार्मिक वृत्तीचे होते. लहानपणीच बालकाच्या अंगावर महापुरुषाची लक्षणे दिसत होती. बटवृक्षाखाली बसून ध्यानधारणा करण्याची सवय त्याला बालपणीच लागली. त्याला लग्न करण्याची इच्छा नसतानाच घरातील वडील मंडळींनी त्याचे लग्न ठरविले. घरात नवरो मुलगी येण्यापूर्वीच ती भरण पावली. लोकाना कार वाईट वाटले. पण विरक्त किनारामच्या मनात चक्र सुरू झाले. घरातून गुपचुपपणे बाहेर पडून त्याने गुरूचा शोध केला. गाजीपुर जिल्ह्यातील कारो गावो तो पोचला. तेथे श्रीशिवरामजी नावाचे एक रामानुज संप्रदायी सत्पुरुष होते. तेथे किनाराम त्यांची सेवा करण्यासाठी थांबला.

एका शिवरामजी किनारामला घेऊन गंगा नदीवर स्नानासाठी गेले. गंगेच्या काठावर उभे राहून तिची स्तुती करीत असताना गंगेच्या पाण्याच्या एका लाटेने किनारामच्या पायांना स्पर्श केला. हा पुरुष पुढे मोठा साधू होणार असल्याची खात्री शिवरामजींना पटली. दरम्यान शिवरामजींची पत्नी भरण पावली. त्यांनी दुसऱ्या लग्नाचा विचार केला. 'तुम्ही दुसरे लग्न कराल तर मी दुसरा गुरू करीन' असे किनारामने सांगितले तरी त्यांनी दुसरे लग्न केले. तेव्हा किनाराम नैऋद्वी नावाच्या बावी झाला या ठिकाणी त्याने एक चमत्कार केला. तेथील एका म्हातारीच्या मुलाचे जमीनदाराचे पैसे चुकते करण्यासाठी किनारामने जमीनदारास मुलाच्या पायाखालील जमीन क्षणभ्यास सांगितले. सणल्यानंतर सुवर्णमुद्रांनी भरलेला कलश निघाला. म्हातारीचा मुलगा किनारामचा शिष्य झाला. याचे नाव विजाराम ठेवून हे दोघे गुरू-शिष्य गिरनार पर्वताच्या यात्रेकडे निघाले.

अस्वामाता, गोरक्षनाथाची धुनी इत्यादीचे दर्शन किनाराम यांनी घेतले. गुरुदत्तशिखरावरील पादुकास्थानी एकट्या किनारामांनी सात दिवस उपास केला. गोरक्षनाथांनी त्यांना उपदेश दिला.

अवधूतश्रेष्ठ श्रीदत्तात्रेय यांचा निवास याच गिरनारवर असल्याने त्यांच्याही भेटीची आस किनारामांना होतीच. गिरनार पर्वतास प्रदक्षिणा घालण्यासाठी किनारामनी जंगलात प्रवेश केला. घनदाट अरण्यात त्यांचा रस्ता चुकला. अंधार पडल्यावर वाट सुधारनाशी झाली. 'गिरनारी, तेरा भरोसा भारी' असा तीन वेळा उच्चार करून किनारामजींनी समोर पाहिले. दूर एक पेटलेली धुनी त्यांना दिसली. धुनीच्या समोर एक पिंगल जटाधारी अंगावर भृंगाजिन्न पाषाण तपस्वी बसलेला त्यांनी पाहिला. या तपस्थ्यास त्यांनी मनोभावे नमस्कार केला. तपस्थ्याने चिमट्याने धुनीतून तीनचार कंदमुळे बाहेर काढून ती किनारामांना खायला दिली. किनारामची तहानभूक हरपली. एका नव्या दिव्य-शक्तीचा संचार त्यांच्या अंगी झाला. तपस्थ्याने किनारामास विचारले, 'इतक्या रात्री तू या जंगलात का आलास?' त्यावर किनाराम म्हणाले,

'पुरी द्वारिका गोमती गंगासागरतीर।
दत्तात्रय मोहि कहे मिले हरन महाभव पीर॥'
किनारामची ही निष्ठा पाहून तपस्थ्याच्या रूपात असलेल्या दत्तप्रभूंनी आपले शिवस्वरूपाचे दर्शन घडविले. किनारामांना जवळ बसवून त्यांच्या उजव्या कानात अघोरमंत्राची दीक्षा दिली. मस्तकावर हात ठेवून त्यांच्यात दिव्य शक्तिपात घडवून आणला. 'दिवेकसार' नावाच्या आपल्या काव्यात किनाराम या प्रसंगासंदर्भी म्हणतात,
बति दयाल मम सीसपर कर परस्यो मुनिराय।
ज्ञान विज्ञान भक्तिदुह, दीन्हो हृदय लक्ष्मय॥

दत्तप्रभूच्या साक्षात्काराची दिव्य अनुभूती वर्णन करताना किनारामर्जांनी म्हटले आहे,

सतगुरु निरखत शिष्यको, भयो परम उत्साह ।
चरनवंदी बोलत भयो, लहो, सवै कोलाह ॥

यानंतर किनाराम यांनी अवधूतस्वरूप, तत्त्वज्ञान, अवस्था इत्यादीचे ज्ञान दत्तगुरुंकडून घेतले. रायभर प्रभूपाशी वार्तालाप करून किनाराम यांनी स्वानंदाची सयलूट अनुभवली. या अनुभवाचे सार सांगताना ते म्हणतात,

कृपा करयौ अनुभव कहयौ, कायाकमल प्रकास ।
अलखरूपको ज्ञान कहि, दिया मोहि विश्वास ॥
अस्ति अगाध अतिसय अगम, व्यापक सर्व समान ।
बिनु गुरुकृपा कोउल है, रामकिना निरवान ॥

रात्र संपताच दत्तप्रभूंनी किनाराम यांना गिरनारची प्रदक्षिणा पूर्ण करण्यास सांगितले. हिमालयाची यात्रा करून काशीस वास्तव्य करण्याचा आदेश मिळाला. यानंतर दत्तप्रभू अदृश्य झाले. किनारामांना एक नवी धक्की अंगात संचारलीसे वाटले. किनाराम गिरनारप्रदक्षिणा पूर्ण करून जुनागडला आले. तेथे त्यांचा शिष्य विजाराम राहिला होता. तेथील राजाने त्याच्यासकट साधूंना पकडून तुरंगात टाकले होते. किनारामांना तुरंगात जावे लागले. नवाबास अहल प्रडवावी म्हणून किनारामांनी एक चमत्कार केला. तुरंगातील सर्व जाती आपोआप फिरू लागली. नवाबास आपली चूक समजून आली. त्याने किनारामांचा आदरपूर्वक सत्कार केला. नवाबाने गिरनारच्या यात्रेकरुंसाठी एक अन्नछत्र सुरू केले.

यानंतर किनाराम-विजाराम या जोडीने हिमालयाची यात्रा केली. चारी धाम, जमनोत्री, गंगोत्री, कोदारनाथ, बदरीनाथ करून ते काशीस आले. तेथेही त्यांनी अनेक प्रकारचे चमत्कार करून लोकांना दिपविले. काळूराम नावाच्या एका अघोरी अवलिमाच्या रूपात दत्तप्रभूंनी किनारामांची धारंवार परीक्षा घेऊन सिद्धीचा शोधला...३६

व्यर्थपणा पटवून दिला. यासंबंधी किनारामांनी म्हटले आहे,

कीना कीना सब कहै, काळू कहै न कोय ।

काळू कोना एक भये, राम करे सो होय ॥

येथून पुढे किनारामजींचे वास्तव्य कृमीकुंडा-जवळच चिंचेच्या झाडाखाली दत्ताच्या आज्ञेने होळ लागले. त्यांच्या शरीरस्पर्शाची चिंचेची पाने गोड लागत. त्यांच्या शरीरातून कधी कधी सुगंध बाहेर पडे. त्यांना हुक्का पिण्याचा व संगीताचा मोठा पोक होता. या स्थानी असतानाही त्यांनी अद्भुत लीला वाजवून आपले सामर्थ्य प्रकट केले. किनाराम अघोरी हे संत तुलसीदासांच्या काळातच काशीत नावारूपास आले. शिवस्वरूपी अघोरी किनारामने काशीच्या एका श्रीमंत व्यापाऱ्याची पुत्रप्राप्तीची इच्छा पूर्ण केली. तुलसीदासांनी व त्यांच्या रामाने या व्यापाऱ्यास इहा जन्मात पुत्रयोग नसल्याचे सांगितले होते. यावरून त्या वेळी एक म्हणही प्रसिद्ध झाली ती अशी, 'जो न करै राम, सो करै किनाराम.'

अशा रीतीने किनारामबाबांचा महिना वाढत होता. त्यांनी आपल्या शिष्यांना आपल्या निर्वाणाचा दिवस वेळेसहित अगोदर सहा महिने सांगितला होता. त्यानुसार सन १७७२ मध्ये ते योग्य वेळी सिद्धासन घालून बसले. गुरुदत्ताचे ध्यान त्यांनी सुरू केले. तीन वेळ प्रणवाचा उच्चार करून त्यांनी आपल्या रूपात निरंजनरूपात सामावून टाकले. निर्वाणसमयी त्यांचे वय चौडशे-हून अधिक होते. कृमीकुंडपाशी त्यांना विधिपूर्वक समाधी त्यांच्या शिष्यांनी दिली. आजही त्यांचे शिष्य सांगतात की, विशिष्ट दिवशी समाधीतून सुगंध बाहेर पडून आसमंतात दर-वळतो. रात्रीच्या वेळी वाघे ऐकू येतात. मधुर 'संगीताच्या' स्फेरी ऐकू येतात. कोणाकोणास किनारामबाबांचे दर्शनही होते.

११. सिद्धेश्वर महाराज

(सुमारे सतरावे शतक)

विदर जिल्ह्यातील विदर गावापासून सुमारे आठ मैलांवर सिद्धपूर (साधोघाट) हे कर्नाटकातील प्रतिपंडरपूर म्हणून प्रसिद्ध क्षेत्र आहे. येथे आजही निविड अरण्य असून सुमारे तीनशे वर्षांपूर्वी एका गरीब कुटुंबात शंकराच्या कृपा-प्रसादाने एक बालक जन्मास आले. या बालकाने वयाच्या आठव्या वर्षापासूनच तपश्चर्येस आरंभ केला. त्याने विठ्ठलाचा साक्षात्कार झाल्यानंतर विठ्ठलाच्या मृण्मयी मूर्तीची उपासना चालू केली. येथील विठ्ठलाच्या गर्भगृहाच्या मागे एक विहीर असून तेथे वत्तात्रेयांचा गुप्त वास आहे. असे सांगतात की, या स्थानातील केरकचरा पहाटे तीन ते पाचच्या वेळात आपोआप गोळा होतो. पाहुरंगाच्या नजीक असलेल्या दत्तप्रभावामुळे चमत्कार होत असल्याच्या हकीकतीही मिळतात.

१२. निपटनिरंजन

(सन १६२३-१७३८)

हे एक सतकवी असून यांचा जन्म वुंदेलखंडातील चंदेरी गावी चित्रीतिया जातीच्या गौड ब्राह्मण कुळात झाला. लहानपणापासून यांच्या मनावर धार्मिक संस्कार होते. संत दादू दयालाची भजने हे आवडीने गात. सन १६६३ च्या सुमारास आपल्या वृद्ध मातेला घेऊन हे बन्हाणपूरमार्गे औरंगाबादेस आले आणि तेथेच राहू लागले. औरंगपुऱ्यात एकनाथमंदिराजवळ चिलखते वगैरे दनविण्याचा याचा छोट्या व्यवसाय असे. परंतु घड्यात अपयश आल्याने हे निराश झाले. वृद्ध आई मृत्यू पावली तेव्हा गरिबीमुळे त्यांना तिचा अंत्यसंस्कारही नीटसा करता आला नाही. आईच्याच चितेवरची राख अंगाला फासून हे पूर्ण वैरागी बनले. ध्यानधारणा व योगसाधना

यांत त्यांचा काळ जाऊ लागला. काही दिवसांनी भटाच्या बांगेतच यांना दत्तदर्शन झाले. कोणा चर्पटनाथ नामक साधुपुरुषाकडून यांनी देवगिरी-वर गुरुपदेश घेतला. अष्टमहासिद्धी त्यांना प्राप्त झाल्या. प्रत्यक्ष औरंगजेबावरही या योगी पुरुषाच्या सामर्थ्याचा प्रभाव पडला. त्यांची काही पदे व दोहे प्रसिद्ध आहेत.

१३. विरुपाक्षबुवा नागनाथ

वेळगाव जिल्ह्यातील तालुका चिक्कोडीपैवी हत्तरवाट हा गाव चिक्कोडी, निष्पाणी व संकेश्वर या त्रिकोणात २८०७ फूट उंचीवर आहे. तेथील बरीत श्रीविरुपाक्षबुवा नागनाथ स्वामी महाराज या महान् सत्पुरुषांच्या पुरातन जिवंत समाध्या आहेत.

योगाभ्यासाकरता जागा कशी असावी याचे वर्णन ज्ञानेश्वरी अध्याय सहावा ओव्या १६४ ते १८० मध्ये केले आहे.

हे वर्णन हत्तरवाट येथील श्रीसद्गुरूंच्या समाधिस्थानास अगदी योग्यपणे लागू पडते. या दोनही समाध्या चोहोंवाजूनी वेष्टिलेल्या हिरवळ-दरडीच्या मध्यभागी असून त्यांच्या लागत अगदी जवळून वाहणाऱ्या दोन ओढ्यांचा मनोहर संगम झाला असून तेथे बारमहा पाणी असते. गाई-वासरांचे कळप चरताना दिसतात. समोर वटवृक्ष असून त्याच्या पारंब्याची झाडे मनुष्याच्या मिठीत मावत नाहीत. त्या वृक्षशाखांची शीतल छाया श्रीसमाधीवर असून समाधीपुढे हजारो जनसमुदाय ह्या रम्य छायेत बसू शकतो. वाजूस ओदुवर, अदवत्थ, चिंच वगैरे वृक्ष आहेत. या वृक्षावर मोर, कोकिल, सारस, पोपट वगैरे अनेक पक्षी विहार करतात. मधुमक्षिकाची पोळी तेथे दिसतात. त्या जागेपासून थोड्याच अंतरावर पूर्वेस धीसिद्धेश्वराचे पुरातन शिवालय, पश्चिमेत

श्रीलक्ष्मी डोंगर व शिवालय व उत्तरेस श्रीमर-
गाईदेवालय आहे. मधून मधून गाई चारवणाच्या
गोपालांच्या मुरलीचे नाद व त्याच्या गायनाचे
आलाप ऐकू येतात. श्रीसमाधीपुढे बसल्यावर
सर्वे तहानभूक हरते व संसाराचाही विसर पडतो.
श्रीच्या समाधी म्हणजे दोन तुलसीवृंदावने होत.
तोडाची समाधी श्रीनागनाथस्वामी महाराजाची
असून दुसरी श्रीविरूपाक्षबुवा याची समाधी आहे.
समोरील बाजूस शंकराची पिंडी असलेली श्री-
शिष्य सखारामबुवा याची समाधी असून अंदाजे
शे-दोनशे हातावर श्रीचे शिष्य कासार याची
समाधी आहे. श्रीविरूपाक्षबुवा नागनाथ स्वामी-
महाराज याच्या समाधीवर शिलापाटुका आहेत.
हे स्थान हत्तर गावापासून तीन-चार फर्लागावर
डोंगराच्या धळीत आहे. समाधीच्या बाजूसच
श्रीविरूपाक्षबुवाच्या कुटुंबाची सती गेल्याची
जागा म्हणून परंपरेने दाखविण्यात येते.

प्रतिवर्षी भाद्रपद वद्य सप्तमी, अष्टमी व
नवमी या तीन दिवशी श्रीचा (नागनाथस्वामी
महाराज) यांचा पुण्यतिथीचा उत्सव आजवर
श्रीच्या पुण्याईने चालत आला असून दशमीस
लळित होऊन सकाळी उत्सवसमाप्ती होते.
बराच समाज जमतो. उत्सवात वेदपारायण,
ज्ञानेश्वरी, श्रीगुरुचरित्र, दासबोध आदी धर्म-
ग्रथांचे पारायण, श्रीसमाधीना रुद्राभिषेक, रात्री
भजन-कीर्तन वगैरे कार्यक्रम होत असतो. पूर्वी
हा उत्सव डोंगरातच श्रीसमाधीपुढे होत असे.
तेथे गोड्या पाण्याची विहीर हल्लीही असून
स्वयंपाकगृह समाधीच्या मागच्या बाजूस पडित
अवस्थेत आजही दिसते. अलीकडे कालमाना-
नुसार उत्सव गावात होतो. पण अभिषेक रोज
समाधीस खाली होऊन नैवेद्यही रोज तेथे जातो.
नवमीस मात्र दिंडी समाधीस जाऊन तेथे भजन
व भाल्याचे खेळ व दहीकाला होऊन मडळी
गावात परततात.

श्रीनागनाथ स्वामी हे कोठचे व हत्तरवाटला

केव्हा आले व त्यांनी समाधी कधी घेतली याबाबत
कागदोपत्री अशी माहिती महात्मा गांधींच्या
वधानंतर झालेल्या सार्वत्रिक जाळपोळीत नाश
झाली. त्यामुळे ती आता उपलब्ध होणे अशक्य
आहे. परंपरेने ऐकून माहिती असलेली हकीकत
अशी. श्रीगुरुचरित्रकार सरस्वती गंगाधर याचे
पूर्वज व श्रीनरसिंहसरस्वतीचे शिष्य श्रीसायदेव
याचे ज्येष्ठ सुत म्हणून जे नागनाथ तेच हे,
असा पूर्वापासूनचा समज आहे. हा केवळ समज.
कागदोपत्री आधार सध्या उपलब्ध नाही हे वर
दिलेच आहे. श्रीविरूपाक्षबुवा हे आमचे पूर्वज
असून ते भाम्पनगर अथवा हंडाबादकडे मामल-
तीच्या हुद्यावर असताना श्रीनागनाथस्वामी
यांचेही त्याचा संबंध आला व नोकरी सोडून ते
श्रीनागनाथस्वामीचे शिष्य झाले. पुढे ही गुरु-
शिष्याची जोडी फिरत फिरत आपल्या मूळ गावी
म्हणजे हत्तरवाट येथे आली व शेवटी त्या उभ-
यतांनी जिवंत समाधी बरील जागी घेतली.
भक्तांचे माहात्म्य वाढवणे देवास प्रिय, शिष्यांचे
माहात्म्य वाढवणे गुरूस प्रिय. पुढलीक बरवा हरि-
विठ्ठल, राधाकृष्ण, याचप्रमाणे श्रीविरूपाक्षबुवा
नागनाथ स्वामीमहाराज असे गुरुशिष्यांचे नाव
रूढ झाले व तेच प्रचारात आजही आहे. पुण्य-
तिथीच्या वेळी म्हटले जात असलेले एक पद
पुढीलप्रमाणे आहे—

गुरुसमर्था । नागनाथा । अवधूता पहि मा ॥ धृ० ॥
हरि गुरुभक्त परायण । विरूपाक्ष पत शिष्य ।
कुलकर्णी ग्रामकर्ता ॥ १ ॥
शिवमेव सखाराम बुवा । जित समाधीचा ठेवा ।
कापायार भक्त चौथा ॥ २ ॥
पंचशत वर्षाणि चालु ज्याचि कीर्ति करणी ।
समाधी सजिवनता ॥ ३ ॥
जिद हल्ली लगत अगदी । हत्तरवाट कामीमध्यें ।
एकाती वास असता ॥ ४ ॥
शुष्क काठी पल्लव फुटले । चटवृक्ष विस्तारले ।
अश्वत्था द्वितीयपंथा ॥ ५ ॥

भाद्रपद वद्य सप्तमि अष्टमी नवमि दिने ।

पुण्यतिथी हरिकया ॥ ६ ॥

वरदी पुरुष श्रीपाद प्रास्ताविक । नरसिंह बिलूचा ।

दुरित हरिता ॥ ७ ॥ (अवधूतमहिमा)

नेहमी म्हटली जाणारी श्रीची आरती पुढील-
प्रमाणे आहे-

हत्तरवाट ग्रामी प्रतिवर्षीं नियमी ।

उत्सव होतो देखा वृंदावनधामी ।

भाद्रपदसित सप्तमी ते नवमी ।

श्रीनागनाथ गुरूची पुण्यतिथी नामी ॥

जयदेवा जयदेवा गुरु नागनाथा ।

ओवाळित वारति मी प्रेमभरे आता ।

जयदेव जयदेव ॥ १ ॥

तुमचे स्थान मनोहर या खोन्यामाजी ।

वाहे ओहळ युतीही सत्जल पूरित जी ।

अश्वत्था सह वट हा शोभति तरराजो ।

देवा वसला ऐशा रम्य वनामाजी ॥ २ ॥ जयदेव ०

शिष्यामध्ये तुमच्या विरुपाक्षचि थोर ।

सत्शिष्य सखारामहि आणिक कासार ।

भावे पुजुनी तुम्हा तरले रासार ।

सर्वहि गमदा आम्हा ब्रह्मचि साचार ॥ ३ ॥ जय ०

उत्सवकाली होतो वेदाचा गजर ।

कीर्तन भजनी डुलती वेण्व जन थोर ।

दहिकाला मोदभरे करितो नारिनर ।

या परि मुनि हे गमती सकला सौख्य कर

॥ ४ ॥ जयदेव ० ॥

शके १८५६-मध्ये प्रस्तुत लेखकानेही
श्रीविरुपाक्षबुवा नागनाथस्वामी महाराजस्तवन
या नावाने अजनीपृत्तात पहिलेच केलेले काव्य
खालीलप्रमाणे-

हिरवळ दरडी चौहि वाजुनी ।

ओहळ युती ती वाहे मधुनी ।

अश्वत्थाच्या वृक्षावरुनी । पक्षी किलविल्ली ॥ १ ॥

वटवृक्षाच्या विस्तृत छाळा ।

। रोखुनि धरिली भिन्नमयूखा ।

शुक मोरादिक नाचति तोखा । घेनू हवरती ॥ २ ॥

सुरम्य ऐसे स्थान पाहुनी ।

नागनाथ गुरू जाती मोहुनी ।

ध्यान लावितो मग्न होउनी । ब्रह्मचिंतनात ॥ ३ ॥

गाव नजिक जें एक चिमुकले ।

नामें हत्तरवाट तेथले ।

कुलकरणी ते शिष्य जाहले । पत विरुपाक्ष ॥ ४ ॥

नागनाथ श्रीसद्गुरु नमले ।

सखाराम ते भक्तचि झाले ।

कामारादिक चले वनले । पूर्ण गुरुभक्त ॥ ५ ॥

शिष्य त्रयही आणि ते मुनी ।

ब्रह्मानंदी जाति रंगुनी ।

अपड जागृति समाधि लावुनि ।

वृंदावर्णि जागी ॥ ६ ॥

गुरुवियोगें दुःखित होती ।

भक्तमळी विचार करितो ।

गुरुशिष्याच्या स्मृती राखितो ।

समाधि उभवोनी ॥ ७ ॥

समाधि पहिली गुरुरायाची ।

वाम बाजुची विरुपाक्षाची ।

सन्मुख सखाराम लावची ।

तावचि कासार ॥ ८ ॥

होतो हत्तरवाटा माजी ।

उत्सव वार्षिक समाधि कुजी ।

वद्य भाद्रपद पुण्यतिथी जी सप्तमि ते नवमी ॥ ९ ॥

कीर्तन भजनी वेण्व डुलती ।

ब्रह्मवृंद ते वेद घोषितो ।

ज्ञानेश्वरोचि पाठ चालतो । पुण्यतिथीकाली ॥ १० ॥

दहीकाल्याचा थाट नवमिला ।

हुरूप न मावे त्या समयाला ।

गोपालाच्या उत्साहाला । सोमा मुळि नाही ॥ ११ ॥

आदर चरणी सद्गुरुस्वामी ।

करनाजलिही अर्पुनि प्रेमी ।

विश्वनाथ हा राधेय नमो । वंशज विरुपाक्ष ॥ १२ ॥

— वि के कुलकर्णी, हत्तरवाटकर

१४. नारायणस्वामी

(समाधी सन - १८०५)

श्रीनारायणस्वामी-पूर्वाध्यामात विसापूर ग्राम-निवासी गायंगोत्री ऋष्येदी देशस्थ महाराष्ट्र ब्राह्मण उपनाव जोशी पूर्ववयात विद्या व सदा-चारसंपन्न असल्याने त्या प्राप्तात विद्वन्मान्य होते. पहिली पत्नी परलोकवासी झाल्यावर कोल्हापूर प्रांतातील तारळें गावातील श्री रामदीक्षित गुळबणी याच्या कन्येबरोबर त्याचा दुसरा विवाह झाला व त्यांना विद्वन्मन नावाचा पुन झाला. याप्रमाणे सुखाने त्याचा ससार चालला होता. एकदा पुण्यात विद्वत्सभेत शास्त्रार्थात त्याचा परा-भव झाल्याने त्यांना अत्यंत क्षिप्तता प्राप्त झाली. पुन शास्त्रात असा पराभव न व्हावा म्हणून अधिक अध्ययन करण्याकरिता घरदार सोडून ते काशीला गेले व त्या ठिकाणी चांगल्या गुरूच्या जवळ राहून गुरूची उत्तम सेवा करून सर्व शास्त्रात पारंगत झाले

श्रीनारायणस्वामीचा शास्त्राध्ययन करण्याचा उद्देश गुरूंनी ओळखून त्याच्याजवळ 'वादामध्ये कोणाचाही पराभव करणार नाही' अशी गुरु-दक्षिणा मागितली. ती आज्ञा मान्य करून श्रीनारायणस्वामी आपल्या गावी परत आले. त्यानंतर त्यांना दोन मुली झाल्या व बाही बर्पांनी पत्नी स्वर्गवासी झाली पुत्राला विद्याभ्यासासाठी पुण्याला ठेवून आपल्या दोन मुलींसह कोल्हापूरला श्रीजगदंबेच्या सेवेला ते राहिले भगवतीने सत्पुत्र होऊन त्यांना नरसोबाच्या घाडीला जाऊन श्रीदत्ताची वाराधना करण्याची आज्ञा केली त्या आज्ञेप्रमाणे श्रीकृष्णपंचगवेच्या सगमावरील श्रीक्षेत्र नरसोबाच्या घाडीत मुलींसह राहून श्रीदत्ताची उपासना करू लागले.

'ईश्वरप्रणिधानाद्वा' या भगवान् पतंजलीच्या वचनाला सत्य करण्याला भगवान् दत्तात्रेयाने त्याच्यावर अनुग्रह केला व त्यांना समाधिप्राप्ती

प्राप्त झाली. निरंतर ईश्वरचितन केल्याने ईश्वर सत्पुत्र होतो व त्याच्या अनुग्रहाने समाधी सिद्धी होते.

याप्रमाणे नित्य श्रीनारायणस्वामीचा समाधि-अभ्यास चालला असता एके दिवशी पहाटे श्रीनारायणस्वामी नित्याप्रमाणे समाधी लावून बसले असता मुलींना रोजच्या वेळेच्या पूर्वी जाग आली व शीचाला जाण्याकरता मुली वडिलांना हाका मारू लागल्या श्रीनारायणस्वामीचा समाधिभंग होईल म्हणून श्रीदत्तांनी श्रीनारायण स्वामींचे रूप घेऊन, मुलींना वाहेर नेऊन त्यांचा विधी उरकून, त्यांचे हातपाय धुऊन, त्यांना अथरणावर क्षोषवून, श्रीनारायणस्वामी समाधी-तून उठण्यापूर्वी श्रीदत्तात्रेय अवश्य झाले

नित्याप्रमाणे समाधीतून उठल्यावर श्रीनारायण-स्वामींनी मुलींना शीचाला जाण्याकरता उठविले तेव्हा मुली म्हणाल्या, 'तुम्ही आमच्या आताच शीचाला नेऊन आणले आणि पुन कदाचाला जागे केले?' मुलींनी शीचाला गेलेली ती जागा दाखविल्यावर ती गोष्ट सत्य असल्याची त्यांची खात्री झाली व आपली समाधी भंग होऊ नये म्हणून प्रभूनीच हे कृत्य वेळे असे समजून त्यांना अत्यंत दुःख झाले देवाकडून अशी सेवा घेणे अनुचित समजून एका मुलीला कोल्हापूर प्रांता-तील सोळापूर या गावी व दुसऱ्या मुलीला त्याच प्रांतातील कापसी या गावी योग्य वराना देऊन आपण विरक्त होऊन पुन पूर्वाप्रमाणे ते उपासना करू लागले

देवाजवळ सन्यास घेण्याची इच्छा प्रकट केल्यावर योग्य वेळी सन्यास होईल असे देवाने सांगणे झाले. श्रीनारायणस्वामी नित्य पहाटे सगमावर स्नानाला जात असत एके दिवशी नित्याप्रमाणे स्नानाला गेले असता पाय पसरून पाण्यात गेले त्या ठिकाणी श्रीदत्त भगवान् श्रीनृसिंह सरस्वती स्वामी असून सन्यासाची सर्व तयारी पाहून चकित झाले. श्रीनृसिंह सरस्वतींनी

स्वतः प्रेषोच्चारपूर्वकं सर्वं सन्यासविधी यथाशास्त्रं कर्तुं त्यागना दंड दिला व श्रीनारायण सरस्वती असे नाव ठेवले हा सर्व विधी झाल्यावर ज्या ठिकाणी ते पाण्यात गेले होते तेथूनच दंड-कमंडलूसह सन्यासीवेपात बाहेर आले

त्यांना सन्यासीवेपात पाहून तेथील मठातील महंताना वाटल की, गुरुशिष्याय याने स्वतःच सन्यास घेतला आहे हा भ्रष्ट आहे असे समजून त्याच्यावर बहिष्कार घातला

श्रीनारायणस्वामी आपल्या खोलीचे दार बंद करून बसत असत बाहेरून कोणी भक्ताने नमस्कार केल्यास आतून 'नारायण' असा शब्द येत असे ते पाहून हा काय प्रकार आहे हे पाहण्याकरता एके दिवशी रात्री मठाधिपती नारायणस्वामीच्या खोलीच्या दाराच्या छिद्रातून पाहू लागले त्या दिवशी शनिवार असल्याने श्रीनारायणस्वामी डोळे मिटून प्रेमाने नृसिंहाचे भजन करीत होते, व एक मोठा सिंह त्याच्या समोर बसलेला आहे असे त्यांना दिसले

ते पाहून श्रीनारायणस्वामीचा अधिकार फार मोठा आहे असे वाटून ते नारायणस्वामींना शरण गेले व 'आपला अधिकार न समजल्यामुळे मी आपणाला 'भ्रष्ट समजलो' असे म्हणाले, तेव्हा नारायणस्वामींनी आपल्या सन्यासाची सर्व हकीगत त्यांना सांगितली मठाधिपती त्याचे शिष्य झाले व कृतकृत्य झाले श्रीनारायणस्वामी शालिवाहन शके १७२७ चैत्र बद्य अमावास्याला नरसोबाऱ्याच्या वाडीत समाधिस्थ झाले त्याच्या पुण्यतिथीचा उत्सव चैत्र महिन्यात बघाव त्याचे वंशज नरसोबाऱ्याच्या वाडीला येऊन करीत असतात

परमेश्वराच्या सगुणरूपाची उपासना करून हल्लीच्या कालात ही ईश्वरप्रसादाने उपासकाला ब्रह्मसाक्षात्कार होऊन तो जीवन्मुक्त होतो हे सांगण्यावरता श्रीवामुदेवानंदसरस्वतींनी आपल्या युवशिष्यांच्या शेवटी श्रीनारायणस्वामीचे सक्षिप्त चरित्र वर्णन केले आहे

—वा द गुळवणी

१५. साधुमहाराज कंधारकर

(समाधी, सन-१८१२)

भराठवाड्यातील कंधारचे साधुमहाराज हे एक मोठे दत्तोपासक अठराव्या शतकात होऊन गेले परभणी जिल्ह्यात पूर्ण स्टेशनजवळील कानडखेड या गावी एक अश्वलायन शाखेचा ब्राह्मण राहात असे त्याचे नाव रामजीपत व त्याच्या पत्नीचे नाव रमा असे होते प्रपंच आणि परमार्थ यात दोघाची गती चांगली होती हरि-भजनात दोघांना प्रीती होती पण पोटी पुन-सतान नसल्यामुळे उभयता कष्टी असत काही कृपा संपादन करावी म्हणून रामजीपत रमाबाईसह माहुरास येण्यास निघाले मनात दत्ताचे ध्यान सतत होते तीर्थविर स्नान करून दोघांनी दत्तात्रेयाचे दर्शन घेतले मनोभावे प्रार्थना करून मध्यरात्रीच्या वेळी दत्तात्रेय वटुवेपाने प्रगटले आणि त्यांनी रमाबाईस श्रीफलाचा प्रसाद दिला आणि 'या प्रसादे होईल सुत । तो माझा परम भक्त ।' असा आशीर्वाद दिला 'भजनमार्ग वाढवील । मुक्तीची गवादी घालील । मुमुक्षु पायीक येतील । धावुनी तूत व्हावया । एकनाथ भक्तजेठी । अवतरेल तुम्हा पोटी ॥' असे सांगून दत्तप्रभू गुप्त झाले

या कृपाप्रसादेकरून रमाबाई गर्भवती होऊन तिला यथासमयी पुत्र झाला त्याचे नाव हनुमंत ठेवण्यात आले त्या काळास अनुसरून विद्यार्जनास प्रारंभ झाला घराण्यातील दत्तभक्तीचा छंद त्याला लहानपणापासूनच होता दत्तभेटीसाठी तो उत्सुक बनला 'कं हे ससारविरडें फिटेल । कं तो स्वामी मज भेटेल । युगाहुनीया वडील । नि-मिपोत्रिमिप मानोतसे ॥' अशी दत्तभेटीची मनात तळमळ असताना तो आपल्या आईवडिलांची सेवा मात्र चुकत नसे त्याच्या या सेवार्त वृत्तीने

दत्तप्रभू संतुष्ट झाले आणि यतिवेष धारण करून ते त्याच्या अंगणी एकदा आले. यतीने हनुमंताची विचारपूच केली आणि त्याला गोदातटाची सिद्धेश्वर लिंगापाशी येण्यास सांगितले. ठरल्याप्रमाणे हनुमंताची व दत्तात्रेयांची भेट झाली. हनुमंताने दत्तप्रभूंना साष्टांग नमस्कार करून विनविले, 'आतां योगीश्वर कृपावते अनुसुयात्मजे माझी माते। भावें दारण आलों तूते। सनाप पंथें मिरवी का?' यतिरूपधारी दत्तात्रेयांनी त्याला कृपाशीर्वाद दिला आणि स्वरूप प्रकट केले. 'तीन धिरे सहा कर। माया मिरवे जटाभार। अंगी शोभे भस्म सुंदर। कापाय वस्त्र भेसळा॥ अरिंदर कमंडलू माला। त्रिदूल डमरू करी घरिला। ऐसिया देसतां स्वरूपाला आनंदला हनुमंत॥' या दत्तभेटीने हनुमंताचे जीवित कृतार्थ होऊन गेले.

यानंतर हनुमंतास माहुरास जाण्याची इच्छा झाली. श्रीदत्तचरणांशी एकांत करून 'जंसी दत्तमूर्ती पाहिली। तैसीच हृदयीं आठविली.' येथे तप करीत असतानाच शेषफणीच्या सावलीत ध्यानस्थ बसलेली याची मूर्ती जोतसिंह नृपनाथाने पाहून त्याला आपल्या नगरीत नेले. पांचाळ-पुराहून हनुमंत तथा साधुराज पंढरपुरास गेले. काशी, प्रयाग, गया, नागपूर, पंढरी इत्यादी क्षेत्रांच्या त्यांनी यात्रा केल्या. नामस्मरण, हरिकीर्तन, भजनपूजन यांत रंगून गेलेल्या साधु-महाराजांनी संताचार्यासारखे शिष्य तयार केले. नामस्मरणाचा सुकाळ केला. अनेक जीवांचा उद्धार करून साधुमहाराजांनी दत्त व विठ्ठल यांच्या ऐक्यावर आधारलेला आपला एक विशिष्ट संप्रदाय उभा केला. शास्कर-कुमांगद-मशवंत-हनुमंत-धुंडिराज-सीताराम-शंकरमहा राज आणि श्रीसंताचार्य साधुमहाराज-बाबूमहाराज अशी विरसणीची परंपरा साधुमहाराजांची आहे.

साधुमहाराजांना नाथांचा अवतार मानतात.

त्यांना दत्तदर्शनाची जोड नेहमीच असे. असेच एकदा माहुरास जाण्यास ते निघाले. पत्नीला बरोबर घ्यावे असे त्यांना वाटले. पण 'गर्भवती कन्या ठेवूनी घरीं। जापण कैसें जाये माहुरीं। तरी प्राप्तेस्वर अवधारी। जावें तुम्हांती न वर्जो' असे तिने सांगितले. साधुमहाराज तिच्यांना बरोबर घेऊन माहुरास निघाले. अरुणावतीस म्हणजे वाडवण्यात येऊन त्यांनी हरिहरात्मक परमेश्वराचे दर्शन घेतले. मंतर ते उंबरखेड म्हणजे उमरखेडास आले. तेथे त्यांना बरे वाटेनासे झाले. संताचार्यास ते म्हणाले, 'जाम्हांती दर्शन दत्तात्रेय। देईल ऐसें दिसेना॥' ना पंढरी ना माहुर अशी त्यांची असताना त्यांना तेथील आई-नाथांनी दुष्टान्त दिला की, 'माझिया वामभागी। निश्चित। सवया समाधिस्थ पै ज्हांवें॥' साधुराजांनी दत्तप्रभूंची प्रार्थना केली. पांडुरंगाला आठविले. वत्सासाठी घेऊ घाबत येते तसे साधु-महाराजांसाठी दत्त व पांडुरंग घाबत आले. श्री दत्तात्रेयांच्या सांगण्यावरून त्यांनी संन्यास घेतला आणि 'चैत्र शुद्ध एकादशीस। शके सतराशे चौतीस' या मुहूर्तावर साधुमहाराजांनी समाधी घेतली. दत्त व पांडुरंग यांची ऐक्यमावाने उपासना करणाऱ्या साधुमहाराजांचे ओवीग्रंथ चरित्र दास-मास्तींनी लिहिलेले प्रसिद्ध आहे.

१६. चिदंबर दीक्षित

(सन १७५८-१८१५)

यांचे धराणे विजापूर जिल्ह्यातील गोठे गावचे. यांचे कुलदेवत खंडोबा असून यांच्या वडिलांनी, मार्तंड जोशी यांनी सोमयाग केला म्हणून यांचे नाव दीक्षित असे पडले. हे सुबलमजु-बेदाच्या काण्व शाखेचे ब्राह्मण होत. कर्नाटकातील मुरगोड गावी यांचा जन्म झाला. वर्षाश्रम-धर्मग्रंथ झाला, त्याचे नोट पालन व्हावे म्हणून यांचा अवतार झाला. हे गृहस्थाश्रमी असून ११२

स्वती व सावित्री या नावाच्या दोन वायका याना होत्या सहा मुलगे, एक मुलगी, अशी सात अपत्ये याना होती मुरगोड येथे पाठशाळा स्थापन करून यानी धर्मसेवा केली या गावी एक ब्रह्महत्या झाली म्हणून यानी हे गाव सोडून देवलापूर, हुबळी, हिरणी, कुदगोळ, नवलगुद इत्यादी गावी भ्रमण केले यानी सन १८०७ साली नवलगुद येथे एक यज्ञ केला दुसरे बाजीराव पेशवे, रास्ते, गोखले, निपाणीकर सरदार इत्यादींची माझ्यावर भ्रद्धा होती याची दंड लाखावर अभगरचना आहे गुलहोस्तूर येथे याची समाधी आहे

चिदंबर दीक्षित हे दत्तावतारी म्हणून प्रसिद्ध असून कवी मोरोपताचे नातू सखाराम श्रवक ऊर्फ अबूनाना गदै यानी 'श्रीमच्चरित्र' नावाच्या अनेक वृत्तात्मक चरित्रात याचा जीवनवृत्तान्त दिला आहे बाभूळगावचे पाटील राजाराम महाराज हे याचे पट्टशिष्य असून त्यानीही सुमारे एक लक्ष अभंगात याचे चरित्र सांगितले आहे दिवशास्त्री या एका तेलंगी ब्राह्मणानेही संस्कृत श्लोकात याचे चरित्र गाडले आहे गोण्णगरास असतांना यानीही सोमयाग कैल्याचा उल्लेख याचे चरित्रकार करतात या अवताराने सनातन-धर्माचा उद्धार करून भक्तिज्ञानाचा प्रसार केला पाठशाळा, अन्नदान, अद्ययापन, निरूपण, पुराण-कीर्तन यात ते रगून गेले होते 'शुभ ब्रूयात् । मंगल ब्रूयात् । शुभ ब्रूमात् ' अशा शब्दोच्चारानी ते आसनावर विराजमान होत 'आम्ही ब्राह्मणानी, ब्रह्मस्वरूपीयानी, सर्व जगाचे सर्वस्वदान दुसऱ्यास करता येण्याजोगे दानशूर व्हावे, हात पसरण्यातच स्वधर्म मानू नये' असे ते शिष्यांना सागत दान देण्यात धन्यता वाटावी, घेण्यात आनंद मानू नये, अशी त्यांची धिकवण होती स्वतःच्या मुलाने एक लाखाचा निधी आपल्या नावावर गोळा वेंचला पाहून याना मनस्वी चार्दट वाटले त्यानी तो सर्व निधी गोरगरिवाना

वाटून टाकला याच्या राजाराम महाराज नावाच्या शिष्याने 'स्वारी चाले चिदंबर । विप्रमढलीकें भार ॥ १ ॥ झाज डोलकी मजिरे । प्रेमभजन लागतप्यारे ॥ २ ॥ विता सतार मुरली । भजन करत स्वारी चली ॥ ३ ॥ दास कहे चिदंबर । लीला वतावे अपार ॥' असे याचे वर्णन केले आहे

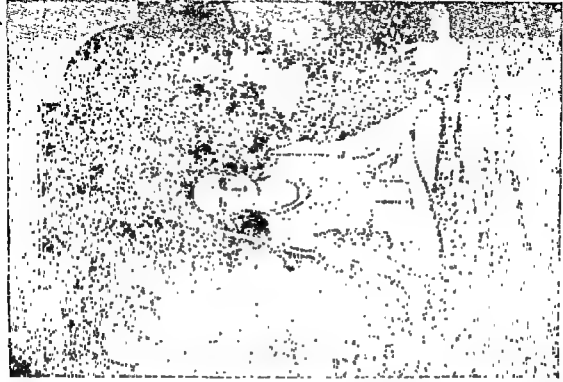
चिदंबर दीक्षिताच्या भक्तगणात सर्व जातीचे, पथाचे, वृत्तीचे लोक होते गृहस्थ, यती, ब्राह्मण, ब्राह्मणतर असे सर्वजण त्याच्या परिवारात असत 'श्रीमच्चरित्र' त अबूनाना गदै यानी चिदंबराना दत्तात्रेयस्वरूप मानले आहे कविवर्य मोरोपताची मुलगी आनदीबाई ही म्हैसाळचे श्रवकराव गदै याना दिली होती या दापत्याचा वडील मुलगा म्हणजे सखाराम ऊर्फ अबूनाना असून तो मोठा दत्त-भक्त होता श्रीपादबल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वतीनी आपल्या भक्ताना 'मुर्गोंडी वसतो चिदंबररूपें तू तेथ जा लोकरी' असे सांगितल्याची माहिती चरित्रकार देतात 'यद्व्याजें शिव हा चिदंबर गुरू त्रैमूर्तीचा पूतळा । दत्तात्रेय सगुण होवनि अता हा पातला भूतळा ॥' अशी अबूनानाची भद्धा होती पूर्वीचे दोन दत्तावतार म्हणजे श्रीपादयती व श्रीनृसिंहसरस्वती आणि 'आता दत्तचि तो चिदंबर गुरू झाला गृहस्थ-धर्मी' असे त्यानी म्हटले आहे 'श्रीमत्स्वामि-चिदंबरा नरहरी याते नसे भेद हा' असे कवी बारबार सागत आहे श्रीपादयती, नृसिंहसरस्वती व चिदंबर दीक्षित याचे ऐक्य भक्ताना प्रतीत होई राजाराम महाराजांनी चिदंबरचे वर्णन मोठ्या रेखीव पद्धतीने केले आहे

सगुण सावळा ब्रम्हीचा पुतळा । देखिलेला डोळा ।
चिदंबर ॥ १ ॥

चंद्रकांति ऐसा चिरा साजे शिरी । भाळी हे कस्तुरीटिळक शोभा ॥ २ ॥

શ્રીશ્રીપાવશ્રીગહુમ

શ્રીનૃસિંહસસ્વતી

स्वती व सावित्री या नावाच्या दोन वायका याना होत्या सहा मुलगे, एक मुलगी, अशी सात अपत्ये याना होती मुरगोड येथे पाठशाळा स्थापन करून यानी धर्मसेवा केली या गावी एक ब्रह्महत्या झाली म्हणून यानी हे गाव सोडून देवलापूर, हुवळी, हिरगोळी, कुदगोळ, नवलगुद इत्यादी गावी भ्रमण केले यानी सन १८०७ साली नवलगुद येथे एक यज्ञ केला दुसरे बाजोराव पेशवे, रास्ते, गोखले, निपाणीकर सरदार इत्यादींची याच्यावर श्रद्धा होती याची दीड लाखावर अभंगरचना आहे गुल्लहोसूर येथे याची समाधी आहे

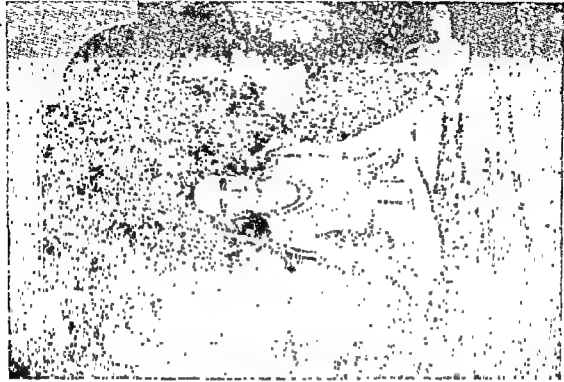
चिदवर दीक्षित हे वत्तावतारी म्हणून प्रसिद्ध असून कवी मोरोपताचे नातू सखाराम श्रवक ऊर्फ अबूनाना गदें यानी 'श्रीमच्चरित्र' नावाच्या अनेक यत्नात्मक चरित्रात याचा जीवनवृत्तान्त दिला आहे बाभूळगावचे पाटील राजाराम महाराज हे याचे पट्टशिष्य असून त्यानीही मुमारे एक लक्ष अभंगात याचे चरित्र सांगितले आहे शिवशास्त्री या एका तेलुगी ब्राह्मणानेही संस्कृत श्लोकात याचे चरित्र गाढले आहे गोष्णगरास असताना यानीही सोमयाग केल्याचा उल्लेख याचे चरित्रकार करतात या अवताराने सनातन-धर्माचा उद्धार करून भक्तिज्ञानाचा प्रसार केला पाठशाळा, असबाव, अध्यापन, निरूपण, पुराण-कीर्तन यात ते रगून गेले होते 'शुभ झुयात् । मंगल झुयात् । शुभ झुयात् ' अशा शब्दोच्चारानी ते आसनावर विराजमान होत 'आम्ही ब्राह्मणानी, ब्रह्मस्वरूपीयानी, सर्व जगाचे सर्वस्वदान दुसऱ्यास करता येण्याजोगे दानशूर व्हावे, हात पसरण्यातच स्वधर्म मानू नये ' असे ते शिष्यांना सांगत दान देण्यात धन्यता वाटावी, वेण्यात आनंद मानू नये, अशी त्याची शिकवण होती स्वतःच्या मुलाने एक लाखाचा निधी आपल्या नावावर गोळा केलेला पाहून याना मनस्वी वाईट वाटले. त्यानी तो सर्व निधी गोरगरिबांना

वाटून टाकला याच्या राजाराम महाराज नावाच्या शिष्याने 'स्वारी चाले चिद-वर । विप्रमंडलीकें भार ॥ १ ॥ झाज ढोलकी मजिरे । प्रेमभजन लागतय्यारे ॥ २ ॥ विना सतार मुरली । भजन करत स्वारी चली ॥ ३ ॥ दास कहे चिदवर । लोला वतावे अपार ॥ ' असे याचे वर्णन केले आहे

चिदवर दीक्षिताच्या भक्तगणात सर्व जातीचे, पक्षाचे, वृत्तीचे लोक होते गृहस्थ, यती, ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर असे सर्वजण त्याच्या परिवारात असत 'श्रीमच्चरित्रा'त अबूनाना गदें यानी चिदवराना दत्तानेयस्वरूप मानले आहे कविवर्य मोरोपताची मुलगी आनंदी-वाई ही म्हैसाळचे न्यबकराव गदें याना दिली होती या दापत्याचा वडील मुलगा म्हणजे सखाराम ऊर्फ अबूनाना असून तो मोठा दत्त-भक्त होता श्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वतीनी आपल्या भक्ताना 'मुगोंडी बसतो चिद-वरूपें तू तेथ जा लोकरे ' असे सांगितल्याची माहिती चरित्रकार देतात 'यद्वाजें शिव हा चिदवर गुरू नैमूर्तीचा पूतळा । दत्तानेय सगुण होउनि अता हा पातला भूतळा ॥ ' अशी अबू-नानाची श्रद्धा होती पूर्वीचे दोन दत्तावतार म्हणजे श्रीपादयती व श्रीनृसिंहसरस्वती आणि 'आता दत्तचि तो चिदवर गुरू झाला गृहस्था-श्रमी ' असे त्यानी म्हटले आहे 'श्रीमत्स्वामि-चिदवरा नरहरी याते नसे भेद हा ' असे कवी वारवार सांगत आहे श्रीपादयती, नृसिंहसर-स्वती व चिदवर दीक्षित याचे ऐक्य भक्ताना प्रतीत होई राजाराम महाराजांनी चिदवराचे वर्णन मोठ्या रेखीव पद्धतीने केले आहे

सगुण सावळा ब्रम्हीचा पुतळा । देखिलेला डोळा । चिदवर ॥ १ ॥

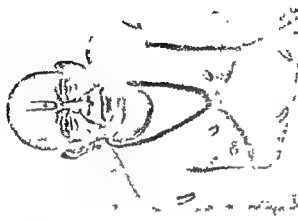
चंद्रकांत ऐसा चिरा साजे शिरी । भाळी हे कस्तुरीदिळक शोभा ॥ २ ॥

શ્રીચંદ્રસિંહસરસ્વતી

શ્રીશ્રીપદ્મશ્રીવલ્લભ

श्रीस्वामीसमर्थ अकालकोटकर

श्रीस्वामीसमर्थ अकालकोटकर

आळंदीचे श्रीनृसिंहसरस्वती

औरंगानंद दीडकर महाराज

श्रीमाणिक्यभू

श्री भीष्मस्वामी

श्रीस्वामीस्मर्य व ब्रह्मनिष्ठ वामनपुत्रा वामोरीकर
 ' शके १७९८ घातानाम सप्तत्ये चैत्र गु १३ शुक्रवार '

उपाधनानाम
 वामनपुत्रा वामोरीकर

श्रीगंगाधरमहाराज
 अष्टकोट

मीनारामदास महाराज, श्रीस्वामीस्मर्य, श्रीगंगाधर महाराज

श्रीसाधुनहाराज कधारकर

श्रीचिदंबर दीक्षित, मुरगोड

श्रीभैरववधूत ज्ञानसागर

श्रीनारायण महाराज कावडीबोवा मंदिर, वडोदा

श्रीवासुदेवानंदसरस्वती

श्रीयोगानंदसरस्वती (गाढा महा.)

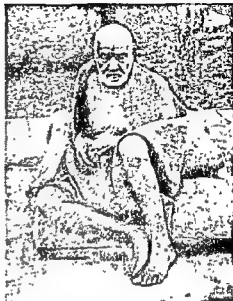
श्रीदीक्षितस्वामी

श्रीदत्तमहाराज अष्टेकर

श्रीसाईबाबा

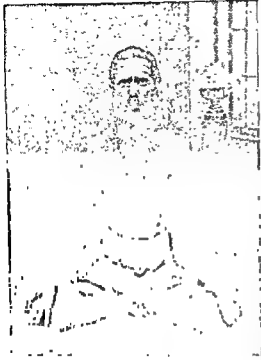
श्रीजपासनी महाराज

श्रीमती गोदामाता

श्रीनारायण महाराज, केडगावकर

श्रीरामचंद्र द. पेडगावकर, डभोई

श्रीदत्तानंदसरस्वती, लोणीभापकर

गुरुकृष्णसरस्वती महाराज

श्रीविष्णुदास माहुरकर

श्रीरामचंद्र कृष्ण कागड

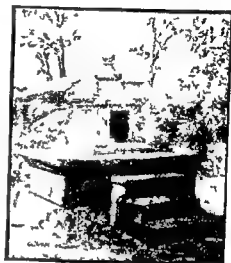
मातृवर्धनित सरस्वतीकरदायी

पद्मशरान बाळकुंदीकर

औदुवर कटा

पठांची गावातील समाधी

समाधि भदिराजा गामारा

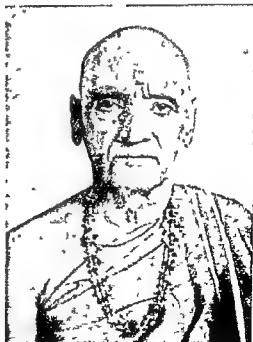
श्रीरंग अवधूत महाराज

श्रीअनंत सुव विठ्ठल चर्क कायदी महाराज

वि. वा. साठे, रत्नागिरी दत्तमंदिर

योगिराज गुळवणी महाराज

श्रीकृष्णाराम अचोरी

श्रीनिरंजन रघुनाथ

नारायण महाराज जालवणकर

घोत्र शुभ्रकाठी कासेसी कसोटी । अगी शोभे
उठी मेलगिरी ॥ ३ ॥

त्यावरी हो साजे यज्ञोपवीत शोभा । विद्युत्पत्ता
नभामाजी जैसी ॥ ४ ॥

क्षीरार्णव जैसा अगीचा दुशाला । मेळा भोव-
ताला ब्राह्मणाचा ॥ ५ ॥

दास म्हणे चाले भेंलोषयाचा राणा । बरोवरी
नाना यात्रा दाटी ॥ ६ ॥

१७. भैरवअवधूत

ज्ञानसागर

(समाधी, सन - १८४३)

सागली जिल्ह्यात खानापूर तालुक्यात विटे
हे गाव आहे तेथे सुमारे १५० वर्षांपूर्वी हे सत्पुरुष
कवी होऊन गेले कवींचि चिरजीव दिगंबर
चैतन्य यांनी याचे आर्यात्मक चरित्र लिहिले
आहे त्यावरून प्रस्तुत चरित्र-लेख लिहीत आहे

सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी 'उद्धव चिद्धन' नामक
प्रसिद्ध सत्पुरुष होऊन गेले त्याचे गुरू चिद्धन-
स्वामी त्याच्या भगिनीच्या वशात भैरव अवधूत
हे जन्म पावले भैरवास अप्पाजीबुवा असेही
म्हणत असत त्याच्या बडिलाचे नाव ज्योतिपत
व आईचे यमुना यास गौर्विंद व गोपाल असे
दोन वधू होते भैरवबुवाच्या आजोबाचे नाव
मुकुंदपत व आजोचे नाव तीराबाई ही तीराबाई
अद्वैत चैतन्य नामक सत्पुरुषाची कन्या होती
व चिद्धनस्वामी हे तिचे वधू होत भैरवस्वामीचे
पूर्वज विटे येथील बतनदार जोशी व कुलकर्णी
होते भैरवबुवाचे पितामह मुकुंदपत व चुलते
शिवाजीपत हे विरक्त सत्पुरुष होते शिवाजी-
पतास मुलगा नव्हता म्हणून त्यांनी भैरवबुवास
पित्याचे आशेवरून दत्तक घेतले होते आणि
हेच त्याचे दीक्षागुरू होते पैठण येथे राहणारे
लक्ष्मीनाथ नावाचे नाथपंथी साधू भैरवअवधूताचे
मित्र होते त्याच्या प्रेरणेने भैरवानी पैठणास
दत्तोपासना आचरली या उपासनेचे आत्मिक

फळ प्राप्त झाल्यावर पैठणहून दत्तमूर्ती घेऊन ते
स्वग्रामी परत आले विट्वास मूर्ती आणल्यानंतर
(स १७३३) त्यांनी दत्तमंदिर बांधले आणि
स १७४५ पासून दत्तजयंतीचा महोत्सव सुरू
केला

स १७३३ प्रजापती सवत्सर आपाढ
शुद्ध सप्तमी, शुक्रवारी, उत्तरानक्षत्री दत्तमूर्ती
विटे येथे आली, असे त्याचे चिरजीव दिगंबर-
बुवांनी लिहिले आहे त्यांनी काही काळ आळवीस
ज्ञानेश्वराच्या चरणाजवळ निवास केला होता
स १७६२ मध्ये अगदी उत्तरवयात त्यांनी
सन्यास स्वीकारला आणि त्यानंतर तीनच
वर्षांनी (स १७६५ मार्गशीर्ष कृ १३) ते
समाधिसुख झाले विटे येथे अद्याप त्याचा वक्ष
नादत आहे त्याचे चिरजीव दिगंबरचैतन्य
यांनी त्याचे आर्यात्मक चरित्र लिहिले आहे

आपल्या वृद्धपणी भैरवबुवा काशीयानेस
गेले होते भैरवबुवाचे आडनाव ज्ञानसागर होते
व ह्या उपनावाप्रमाणे ते खरोखर ज्ञानसागर
होते त्याचे चिरजीव ह्यांनी त्यास वेदान्तवक्ते
व परमब्रह्मनिष्ठ असे म्हटले आहे व त्याची
कविता पाहिली म्हणजे ही विशेषणे त्याच्या
ठायी अगदी अन्वर्थक होती असे वाटल्यावाचून
राहात नाही मागे सांगितलेप्रमाणे भैरवबुवांनी
स १७६२ प्लव सवत्सर कार्तिक शु ॥ एकादशी
या दिवशी सन्यास घेतला त्यावेळी ते फार
तेजस्वी दिसू लागले व चिमण्या वगैरे पक्षी
त्याच्या अगावर येऊन बसू लागले 'सर्वं खल्विदं
ब्रह्म' या महावाक्याचा उपदेश भैरवस्वामी
करीत असत तो उपदेश स्वतःच्या ठायी कितपत
ठसला आहे हे सामान्य जनास दाखविण्यासाठी
स्वामींनी हा चमत्कार करून दाखविला त्या
चिमण्या भैरवस्वामीच्या अगावर किती निर्भयपणे
बसल्या होत्या, हे पुढील आयेंवरून समजेल

'द्विज उडविता न उडती,

अद्वय प्रत्यय जनास दाखविला ।

स्वामिमहाराजांनी ग्रहापणें
ग्रहारसचि चाखविला ॥'

भैरवस्वामींनी सन्यासदीक्षा ग्रहण केल्यावर
श्रीवासुदेव स्वामी यांनी त्याचे नाव ज्ञानसागर-
स्वामी असे ठेवले. स्वामीच्या पुण्यतिथीचा उत्सव
विटे येथे त्याच्या वंशजाकडून प्रतिवर्षी साजरा
केला जातो. भैरवबुवाची गुरुपरंपरा येणेप्रमाणे -

दक्षिणामूर्ति
|
दत्तात्रेय (चैतन्यसंप्रदायस्थापक)
|
शिवचैतन्य
|
गोपाळचैतन्य
|
आत्मारामचैतन्य
|
कृष्णचैतन्य
|
अद्वयचैतन्य

पुत्र व शिष्य चिद्घन गन्या निरावाई
(शिष्यउद्धवचिद्घन) (भैरवबुवाची आजी)
पुत्र नागेश चैतन्य
शिष्य शिव चैतन्य
दत्त व पुत्र व शिष्य भैरव
अवधूत उर्फ अप्पाजीबुआ
ज्ञानसागर

भैरवबुवांनी विटे येथे दत्तमंदिर बांधून मठ-
स्थापना केली. या मठास धार व देवास येथील
श्री. पोंवार याजबडून मठाच्या खर्चासाठी
दरमाल ३०० रुपये मिळतात. ते अद्याप चालू
आहेत, याशिवाय काही इनाम जमिनी आहेत.
त्याच्या उत्पन्नातून मठाचा व उत्तमवाचा खर्च
चालतो.

ज्ञानसागर हे आश्वलायन शाखेचे देशस्थ
ब्राह्मण. याचे गोन विश्वामित्र भैरव अवधूत
यास दिगंबर नामक एक पुत्र होता. तो रूपाने
फार सुंदर असून अप्रतिम वक्ता, उत्कृष्ट
कीर्तनकार व संगीतकलेत केवळ प्रतिगधवं होता.

भैरवअवधूत ह्याची एकदर कविता
हजाराच्या आत आहे. त्याचा 'ज्ञानसागर'
ह्या नावाचा एक अध्यात्मपर ग्रंथ आहे. त्याच्या
१४ रेपा असून, ओवीसंख्या ३१५ आहे. या-
शिवाय त्याची अंभग व पदे मिळून सुमारे ३००
कविता आहेत. भैरवअवधूत याची वाणी प्राय-
शुद्ध, गंभीर, सुसंस्कृत, स्वानुभवयुक्त, अधिकार-
वती व प्रासादिक अशी आहे. यांनी हिंदुस्थानी
भाषेत पण पदे लिहिली आहेत. त्याची बहुतेक
कविता वेदातपर, भक्तिपर, उपदेशपर व
अध्यात्मपर असल्यामुळे, ज्ञान्या कवित्वास त्यात
बाब सापडला नाही. तथापि क्वचित् स्पष्टी हे
कवित्व अत्यंत उज्ज्वलतेने नमकत असल्याचे
दृष्टोत्पत्तीस आल्याशिवाय राहात नाही. भैरव-
बुवांनी आपल्या कवितेत 'ज्ञानसागर शिवगुरु
अवधूत' या शब्दांनी आपला व आपल्या गुरूचा
उल्लेख सर्वत्र केला आहे, आता भैरवअवधूत
यांनी केलेले काही अंभग येथे देता येण्यासारखे
आहेत.

(१) दत्त परब्रह्म केवळ । नित्य पवित्र निर्मळ ॥
अरूप रूप हें चांगले । ध्यानी मानस रंगले ॥
भव्य प्रसन्न वदन । पाहता निवाले लोचन ॥
जटा मुकुट आणि गंगा । मत्स्य लाविलेले अंगा ॥
अनुहात निगम ध्वनी । श्रुती कुडले ध्वनी ॥
खळे वैजयंती कठी । केशर वस्तुरी लल्पाटी ॥
फासे पीतावर पिवळा । उभा पद्मज सावळा ॥
चरणी पादुका शोभती । सुरवर त्रिकाळी वदिती ॥

ज्ञानसागर शिवगुरू स्मरणी ।
अवधूत प्रकटे अस्त करणी ॥

(२) निर्मळासी मळ शुद्धी ।

नाहीं मुळीच उपाधी ॥

पारा खावोनियां सोनें । राही आपुल्या वजनें ॥
तेंसा देव तेजोराशी । नाही मळमूत्र त्यासी ॥
प्रेम भक्तीचा भुकेला । निराकार आकारला ॥
ज्ञानसागर निवासी । शिवगुरु अवधूत अविनाशी ॥

(३) पायीं ठेविता कपाळ । नयनीं वाहे प्रेमजळ ।
तेणें चरण प्रक्षालिले । अंगी रोमांच उठले ॥
मनी मनचि विरालें । चंद्रामृत तें चांगलें ॥
तेंचि घेऊनिया करीं । मुख प्रक्षालन करी ॥
धूप संशय जाळीला । ज्ञानदीप उजळीला ॥
दूध नैवेद्य साखर । भक्षी नवनीत सार ॥
भक्त प्रसाद सेविती । माती आनंदें नाचती ॥
शिवगुरु ज्ञानाचा सागर । बोलें अवधूत
जयजयकार ॥

(४) विश्वपट परिघान ।

करी अनसूयानंदन ॥ १ ॥
दिगंबराचें अंबर ।
वरवें शोभे चराचर ॥ २ ॥
नाना रत्नें वसुंधरा ।
घेऊनी आली अलंकारा ॥ ३ ॥
लेबविले अंगोअंगी ।
रंग रंगले निजरंगी ॥ ४ ॥
ज्ञानसागराची शोभा ॥
शिवगुरु अवधूत उभा ॥ ५ ॥

(५) प्रेमभावे संतोषलें ।

दत्त स्वमुखें बोलिले ॥ १ ॥
अग्नी जनसूयेचे पोटीं ।
जन्मा आलों तुम्हांसाठी ॥ २ ॥
चिता न करावे सर्वथा ।
तुमचा भार माझे माथां ॥ ३ ॥
स्वस्थ साम्राज्य ते करा ।
पिता भवतीचा डांगोरा ॥ ४ ॥
ज्ञानसागराच्या कुळा ।
मीच प्रेमाचा जिव्हाळा ॥ ५ ॥

परमवरद वाणी ।

शिवगुरु अवधूत तारणी ॥ ६ ॥

— विष्णुपंत ज्ञानसागर

१८ दत्तनाथ उज्जयिनीकर (समाधी, सन १७१३-१८४९)

अनेक मठ, मंदिरे, गुफा, घाट यांसाठी उज्जयिनी क्षेत्र प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध आहे. येथे सिंहपुरीत श्रीदत्तात्रेयाचे मंदिर असून तोच दत्तनाथाचा मठ म्हणून समजला जातो. हे दत्तनाथ मोठे योगी व सत्पुरुष म्हणून प्रसिद्ध असून स्वातंत्र्येचे डोलीबुवा श्रीमहिपतीनाथ यांचे मित्र होत. दत्तनाथ हे मूळचे राक्षसभुवनाचे असून यांचे उपनाव कापसे. वडिलांचे नाव नारायण व आईचे लक्ष्मीबाई. अनंतनाथ हे यांचे गुरू. निरंजन-विष्णू-हंस कमलासन अग्नी-दत्त-गोपाळ नागनाथ-निवराज-नरहरी-गिरीधारी-जनार्दन एकनाथ - दत्तभाऊ - केशवाबा - अंतोबाबाबा-दत्तात्रेय; अशी यांची गुरुपरंपरा आहे. हे दत्तनाथ महादजी शिंदे यांच्याबरोबर उत्तर हिंदुस्थानात आले. पायरगडच्या लढाईत यांनी शिद्यांच्या बरोबर भागही घेतला. यांना ज्योतिपशास्त्रही चांगले येत होते. पुढे हे उज्जयिनीस आल्यावर यांना योगधारणा, परमार्थ, वैराग्य इत्यादीची गोडी लागली. यांनी तीर्थयात्राही केली. यांनी शके १७७१ मध्ये देह ठेविला. त्यांच्या पादुकांची पूजा नित्य उज्जयिनीच्या मठात होत असून तेथेच दत्तमंदिरही आहे.

यांचा स्फुट काव्यरचना विविध प्रकारची आहे. पदे, पोवाडे, लावण्या, गौळणो, धावे, आरत्या, अष्टके, श्लोक इत्यादींतून त्याची गुरुभक्ती व वैराग्यवृत्ती प्रकट होते. 'धनानंद वृत्ती' व 'आनंदवृत्तकथासार' अशी यांची काही प्रकरणे आहेत. यांच्या संग्रहात नसलेल्या हस्तलिखित पोथ्याही पुष्कळ आहेत. यांची येथे देण्यासारखी आहेत.

- (१) पाहिले गुरुरूप ऐसे ॥ घृ ॥
 तनमनघन सर्वही आर्पून ।
 जालो शरणागत ऐसे ॥ १ ॥
 आभय हस्ते वंसुनि सन्मुखि ।
 मावळित शशि भूर्यनभा ऐसे ॥ २ ॥
 कोटी भानुप्रभा फाकली त्या काळी ।
 मी तू पण हारले ऐसे ॥ ३ ॥
 आनतोक्ति पङ्कमातित ।
 दत्तस्वरूपचि ऐसे ॥ ४ ॥

- (२) नका पाहू मागे पुढे ।
 सावळें रूपी दृष्टी गडे ॥ १ ॥
 शास्त्र पुराणाचे बीज ।
 तुझे हाती आसे निज ॥ २ ॥
 लक्ष लावि त्या स्मरणि ।
 आनुभव हो तैचि क्षणि ॥ ३ ॥
 नको पाहू मतातरे ।
 सर्वंठापी येक विचार ॥ ४ ॥
 विचार विवेकसिंधु प्राप्ती ।
 दत्त म्हणे गुरु प्रतिति ॥ ५ ॥

- (३) नको पुसो वारवार ।
 वरि नामाचा उचार ॥ १ ॥
 न करि आणिक वाहि ।
 भ्रुवुष्टिमध्यें लक्ष लावि ॥ २ ॥
 वरु नको छटपटी ।
 आद्यस्फुरण हे घोटी ॥ ३ ॥
 नको आन्य माघन पाहि ।
 गगनी रव ब्रह्मानी ध्याई ॥ ४ ॥
 आनुरेणु अतर गर्भ ।
 आनत ब्रह्माटें व्याप्त नभ ॥ ५ ॥
 सर्व आमता सर्व नाहि ।
 दत्त आश्लि लक्ष तेही ॥ ६ ॥

१९. रघुनाथभटजी नाशिककर

(सतरावे शतक)

वदेद्वैतेश्वर देव गोदातीरनिवासिनम् ॥
 प्रत्यक्ष भृगुरूप वै रघुनाथाभिध गुरुम् ॥ १ ॥
 ज्ञानसिंधु कृपासिंधु सौख्यसिंधु च शाश्वतम् ॥
 शिव शिवकर शात ज्ञातिद शुभद भजे ॥ २ ॥
 अद्वय द्वयहतार दैन्यदु खनिवारकम् ॥
 महासिद्ध महात्मान चिदात्मान नमाम्यहम् ॥ ३ ॥

श्रीलक्ष्मणेश्वर ऊर्फ श्रीरघुनाथभटजी महाराज यांच्या चरणकमलास, त्यानीच प्रेरिलेल्या श्लोक-त्रयाने अनन्य नमन कत्न, त्याच्याच अगाध व महान् चरित्रातील काही महत्त्वाचा भाग वाचक-वर्गापुढे ठेवण्याची सुसध्दी मला श्रीलक्ष्मणेश्वर कृपेने प्राप्त झाली, म्हणून मला आनंद वाटत आहे याचे चरित्र फारच थोड्यास माहीत आहे. ते अत्यंत अद्भुत व उद्बोधक असे आहे. सर्वत्र चरित्र या लहानशा लेखात देणे अशक्य आहे. वाचकवर्गास या साधुवर्गाची थोडीशी तरी कल्पना यावी म्हणून त्याच्या जीवनातील काही भाग मी येथे देत आहे.

पूर्वपीठिका—पूर्वी कृतयुगात रेवातीरी (नर्मदा-तीरी) एका रम्यस्थली भृगुभ्रष्टपी अनुष्ठानात बसले होते, त्यानी भगवताचे ध्यान करून समाधी लावली ती समाधी बहुकाळपर्यंत टिकली. कृत, त्रेता व द्वापर तीन्ही युगे संपली, तरी समाधि-उत्थान झाले नाही. पुढे कलियुग आले, बरीच वर्षे लोटली, एके दिवशी मुनी समाधीतून अवस्मात जागे झाले व शिष्यास हाक मारून निघाले. लागले की, 'हे युग कोणते चालू आहे?' त्या शिष्यानी सांगितले की, 'कृत, त्रेता, द्वापर, अशी तिन्ही युगे जाऊन सांप्रत कलियुग प्राप्त झाले आहे.' तीन युगापर्यंत समाधि-अवस्थेत बसले गेला, हे पाहून भृगुमुनीम आश्चर्य बाटले.

रेवातीरी त्या वेळी इतरही काही मुनी तप करीत बसले होते एके दिवशी भृगुमुनींनी गोदावरीचे माहात्म्य ऐकले व तेव्हापासून गोदातटाकी वास करावा अशी इच्छा त्यास झाली मुनींच्या वरोवर जे इतर (ऋषी) शिष्य होते त्यास मुनी म्हणाले की, एकाद्या शुचिष्मत् ब्राह्मणाच्या पोटी मी जन्म घेऊन गोदातटाकी वास करतो व तुम्हीही अशाच प्रकारे जन्म घेऊन मजकडे या मी तुम्हास बोध देऊन मुक्त करीन, ससार-बद्धात पडू देणार नाही याप्रमाणे सांगताच, सर्व शिष्यास आनंद झाला व मुनीवरोवर आपणही जन्म घ्यावा असे त्यांनी ठरविले

ठरल्याप्रमाणे भृगुमुनी शिष्यासह रेवातीरी (सीराप्टात) एका रम्य उपवनी आले व तेथे एक सुंदर मठ करून भगवच्चिंतन वगैरे करू लागले त्या स्थानास भृगुक्षेत्र म्हणतात जेथे नर्मदा समुद्रास मिळाली आहे त्याच्या निकटच हे स्थान आहे

त्या भृगुक्षेत्रात 'ज्ञानवर्धन' नावाचा एक संवाचारी ब्राह्मण रहात असे त्यास पुत्र नव्हता. त्याची पत्नी व तो मोठे शिवभक्त असत नित्य पांथिव पूजा करून, 'हे शंकरा, भृगुसमान मला उत्तम पुत्र दे' अशी प्रार्थना ते पतिपत्नी दोघे नित्य करीत असत, एके दिवशी त्या दापत्याने वरील प्रार्थना करून नर्मदेच्या डोहात दोघानी देहत्याग केला ही वार्ता शंकरास कळताच शंकर स्वतः उमेशह रेवातीरी जेथे भृगु ऋषी आपल्या शिष्यासह अनुष्ठानी बसले होते, तेथे आले त्यांच्यावरोवर दत्तात्रेय, याज्ञवल्क्य, वसिष्ठ, व्यास, अत्री वगैरे ऋषिमंडळीही आली साक्षात् शंकर उमेशह आपल्या आश्रमात आले आहेत असे पाहताच भृगुमुनींनी आनंदित होऊन उमा-शिवास साप्टांग बदन करून त्यास आदराते आसनावर बसविले व 'काय आज्ञा।' म्हणून विचारले शंकर म्हणाले - 'हे भृगो ! शिवभक्त ज्ञानवर्धन द्विज पत्नीसह माझे स्मरण

करीत पुत्रार्थ या नर्मदेत देहत्याग करिता झाला हे मला कळले, म्हणून मी येथे त्वरित आलो आहे म्हणून त्याच्या उदरी तुम्हाला व आम्हालाही जाणे जरूर आहे व त्या भक्ताचे मनोरथ पूर्ण करणे प्राप्त आहे ' या शिवाच्या बोलण्यास पार्वतीनेही समती दिली तिचे व शिवाचे बोलणे ऐकताच, दत्तात्रेय, वसिष्ठ वगैरे मुनिमंडळीही आनंदाने म्हणाली की, 'हे भृगो ! हे सर्वश्रेष्ठा सर्वज्ञा ! तू त्या द्विजाच्या पोटी जन्म घेणार, तसेच उमा व शिवही घेणार हे ऐकून आम्हास आनंद झाला आम्ही सर्व आपल्या सगतीचा व दर्शनाचा लाभ घेण्यासाठी अवश्य गोदातटाकी येऊ ' असे म्हणून ती ऋषिमंडळी अद्वय झाली व उमा-शंकरही अवर्धन पावले शिवाचीच आज्ञा झाली असल्याने त्या द्विज-दापत्याच्या पोटी जन्म घेणे प्राप्त आहे असा विचार भृगुमुनींनी केला, आणि आपल्या शिष्य-गणास सांगितले की 'तुम्हीही निरनिराळ्या द्विजाच्या उदरी जन्म घ्याल व माझ्याकडे पुन्हा येऊन पुनीत व्हाल व मी तुमचा मोहपाश छेदीन ' 'बरे आहे, ' असे म्हणून सर्वांनी भृगु-मुनीचा जयजयकार केला व घरीच वर्षे रेवा-तीरी तपाचरण केल्यावर ठरल्या वेळी देहत्याग सर्वांनी केला शिव-पार्वतींनी भृगुवरोवर आपणही त्या द्विजाच्या उदरी जन्म घेऊ असा विचार केला

पूर्वजघृसात - पुढे, वार्ताटंक प्रातातील मलप्रभा नावाच्या नदीच्या तीरी अशोक नावाचे एक क्षेत्र आहे, तेथे विश्वनाथ भट अळवणी-कर नावाचा सत्त्वस्य ब्राह्मण राहत असे त्याची पत्नी शरींदर होती तिच्या उदरी तो ज्ञानवर्धन विप्र आला त्याचे जन्मप्रसंगी मलप्रभेच्या जलात साक्षात् भागीरथी तीन दिवस-पर्यंत राहिली होती दरवर्षी त्या दिवसात तेथे भागीरथी यत्ने अशी साक्षा अचाप आहे असे म्हणतात या दिवसात तेथे स्नान केले की,

भागीरथीस्नानाचे पुण्य लाभते, अशी आख्यायिका आहे

बालक जन्मल्यावर तेरावे दिवशी विश्वनाथ-भटास रात्री स्वप्न पडले ते असे, स्वप्नात साक्षात् गणपती आले व म्हणाले, 'विश्वनाथ ! तुझ्या पोटी जो मुलगा जन्मला आहे, तो सामान्य जीव नसून तो मोठा पूर्वीचा तपस्वी ब्राह्मण आहे त्याचे नाव गणपती ठेव त्याचे पोटी भृगुश्रुपी, शंकर व पार्वती असे जन्म घेऊन जगाचा उद्धार करतील म्हणून तू त्या तिघांचा साभाळ घागळा कर' असे सांगून गणपती अदृश्य झाले सकाळी उठल्यावर विश्वनाथ भटजींनी पत्नीस ते सर्व स्वप्न सांगितले तिला अत्यंत आनंद झाला तिने अनेक सुवासिनीस बोलावून त्या मुलाचे नाव 'गणपती' ठेविले ती आठ वर्षांचा झाल्यावर त्याची मुज केली. त्याच क्षेत्रात काशीनाथभट श्रोत्री यास एक कन्या झाली तिचे नाव त्यानी चिमाबाई ठेविले त्या श्रोत्रीच्या स्वप्नात गणपती गेले, व त्याला सांगितले की, 'तुझी मुलगी विश्वनाथभटाचा मुलगा गणपती यास दे' नंतर काशीनाथभटजींनी आपल्या पत्नीची समती घेऊन विश्वनाथ भटजींची गाठ घेऊन गणपतीला चिमा बाबायाची हे निश्चित केले, आणि सुमूर्त पाहून लग्नही लावून दिले लग्नसोहळाही चार दिवस उत्तम झाला

लग्न झाल्यावर एक चमत्कार झाला. गणपती हा लहान वयाचा होता, तरी नित्य स्नान, संध्या व शिवपूजा यथाविधी करीत असे तो शिवरात्र, एकादशी वगैरे प्रतेही करीत असे माघ वा। एकादशीस सोमवार होता, त्यामुळे तो महापर्वकाळ होता दुपारी ऊन कडक पडले होते, जमीन अगदी तापली होती अशा वेळी गणपती मलप्रभेत स्नानास गेला व त्याने तेथील डोहात बुडी दिली. त्याच वेळी जलदेवता तेथे त्या डोहात जलक्रीडा करण्यासाठी आल्या होत्या गणपती दिसण्यास सुंदर होता त्या देवतानी

गणपतीस नेले व आपल्या एका उत्तम जल-मंदिरात ठेविले

इकडे काठावरील सर्व लोक 'गणपती बुडाला बुडाला' असे म्हणू लागले व त्याचा शोध करू लागले तो कोठेच सापडेना व अखेर तो बुडाला, ही वार्ता त्या लोकानी विश्वनाथभटास सांगितली गणपतीचे मातापिता फार शोक करू लागले नदीतीरी जाऊन त्यानी दाहो फोडला व शंकराचा धावा केला व स्वप्न खोटे का ठरले म्हणून रडू लागले त्या दोघास शोक अनावर झाला व आपणही डोहात देहत्याग करावा असे दोघांच्या मनात आले तीन दिवस ते दोघे अन्न-पाणी वर्ज्य करून त्या डोहावर शंकराची प्रार्थना करीत वसले त्याची हाक मूडानीपतीच्या कानी गेली व तो तेथे हातात शूळ घेऊन धावत आला, आणि जळदेवताच्या जलमंदिरात स्वतः जाऊन त्याना दड देऊन गणपतीस जिवंत स्थितीत वर आपणून त्याने मातापितरांच्या स्वाग्रीन केले तो दिवस शिवरात्रीचा होता त्याची शिवोपासना फलरूप झाली मृत्युशय्येवर पडलेल्यास अनृत मिळाले, किंवा दरिद्र्यास द्रव्यकुभाचा अवचित लाभ व्हावा, तसे त्या मातापितरास झाले पुत्रास प्रेमाने आलिंगन देऊन, ते सर्व शंकराची स्तुती करते झाले ज्या ठिकाणी पुत्र बुडाला व जेथे त्याची पुन्हा प्राप्ती झाली, त्या मलप्रभेच्या तीरी त्यानी ब्राह्मणाकरवी स्वयंभू शिवलिमाची स्थापना केली आणि अनेक प्रकारे त्याचे पूजन करून ब्राह्मणसत्तर्पणही केले

त्यानंतर गणपती ऊर्फ गणेशभट व त्याची पत्नी चिमाबाई मोठ्या आनंदाने नाडत असत चिमाबाई महान पतिव्रता व लावण्यखणी होती दोघेही परमशिवभक्त होते एके दिवशी कर्पूर-गोरानी चिमाबाईच्या उदरात प्रवेश केला व ९ महिने होताच एक सुंदर पुनरत्न झाल त्याचे नाव 'नारायण' ठेविले दुसरे वर्षी चिमाबाईस एक मुलगी झाली ती साक्षात् पार्वतीच तिच्या

पोटी आली होती. तिचे नाव 'जीऊबाई' असे ठेविले.

रघुनाथाचा जन्म.— इकडे रेवातीरी भृगु-मुनीस अंतर्ज्ञानाने कळले की, शिवपार्वतींनी चिमावाईच्या पोटी जन्म घेतला आहे; तेव्हा आपल्यालाही जन्म घेण्यास गेले पाहिजे. नंतर त्यांनी आपल्या सर्व शिष्यगणास बोलाविले व सांगितले की, मी चिमावाईच्या उदरी जन्म घेतो. तुम्हीही स्वेच्छेने या कळीत अवतरण करावे व मला गोदातटाकी भेटण्यास यावे असे सांगून आपण एका गृहेष्ट गेले.

एके दिवशी गणेशभटाची वायकी निद्रिस्त असता तिच्या नेत्राद्वारे भृगु मुनींनी तिच्या उदरात प्रवेश केला. नऊ महिने झाल्यावर ती प्रसूत झाली. ही प्रसूती अति विचित्र होती. गणेशभटाची वायकी तिसऱ्या मजल्यावर निद्रिस्त असता तिला स्वप्न पडले की, आपल्याला पुत्र झाला व तो नऊ महिन्यांचा असतानाच रागू लागला व तो फार सुंदर आहे. जागी होऊन पाहते, तो खरोखरीच लावण्यावंत पुत्र आपल्या जवळ तिला दिसला. वाळतपणाचा कोणत्याही प्रकारे तिला घास झाला नाही. 'दर्शनं प्रशस्तीसी ठायी' या श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनाप्रमाणे त्या मुलास पाहताच निदेहासीत होऊन ती स्वरूपी निमग्न झाली. आपपर भेद सर्व मावळला; इतक्यात समाचाराय गणेशभट तेथे आले ते हसत असलेले बालक पाहताच त्याचे देहभान गेले व मन उन्मन झाले. याप्रमाणे पुत्रास पाहताच आईबापास समाधी लागली. सात दिवसपर्यंत उत्थान नाही अशी स्थिती झाली. त्याची ती तशी स्थिती पाहून कोणी म्हणू लागले की, याना भुताने डाडपले; कोणी म्हणाले, अहो, ही मातापितरे वेडी झाली सात दिवसपर्यंत त्या बालकाचा सांभाळ, त्याचे लालनपालन घरातील इतर मंडळींनी केले. त्या मातेला शुद्धच नाही. आठवे दिवशी त्या

दोघांची समाधी उतरली व ते इतरांस म्हणाले, 'काय आम्ही आनंदसागरात होतो ! आम्हास आमच्या समाधीतून का उठविले ?'

नंतर गणेशभटजींनी द्विजवंदास पाचारण केले व त्यांना वस्त्रभूषणे देऊन सतोषविले. वाराव्या दिवशी सुवासिनीचा मेळा जमला व त्या सुंदर बालकाचे नाव सुमुहूर्त पाहून 'रघुनाथ' असे ठेविले. हाच बालक पुढे रघुनाथभटजी महाराज म्हणून प्रसिद्ध झाला.

रघुनाथाचे बालपण :— शुक्लेन्दुवत् रघुनाथ वाढू लागला. एके दिवशी रघुनाथाला पाठीशी घालून माता निजली होती. तीन प्रहर रात्र झाल्यावर माता उठून पाहते ती ते लेकरू देवघरात गाडी घालून ध्यानस्थ बसले आहे. रघुनाथाच्या जवळ जाऊन त्याला मानेने हलवले; पण तो घुद्धीवर आलाच नाही. वऱ्याच वेळाने तो देहावर आला व याप्रमाणे दररोज पहाटे होऊ लागले. तेव्हा गणेशभटजीस भार्या म्हणाली की, हा मुलगा पूर्वीचा कोणी योगिराज असावा. या मुलास शोष मुळीच नाही. आसन घालून नेहमी ध्यानस्थ बसतो. भार्याचे ते बोलणे ऐकून गणेशभटास आठवण झाली की, आपल्या बडिलाच्या स्वप्नात गणपती आला होता व त्याने सांगितले होते की, 'शंकर, पार्वती व भृगू हे तुमच्या मुलाच्या पोटी येतील' ते स्वप्न खरे ठरले व आपले पूर्वपुण्य आज उदयाला आले. परंतु ही मुले कार्तिकस्वामीप्रमाणे केव्हाच उठून निघून जातील, म्हणून जपले पाहिजे. गणेशभटजीचे लक्ष चुकवून ही दोन्ही मुले अगदी पहाटेस उठून वरण्यात जात व पुन्हा परत दोन प्रहरी येत

गृहस्थावस्था :— पुढे त्या दोघाही मुलाचे उपनयन केले व जीऊबाईचे लग्न करून दिले आणि नारायण व रघुनाथ या दोघासही मुली सांगून येऊ लागल्या. दोन मुली दोघासाठी पसत करून निरनिराळ्या तिथी लग्नाच्या ठरविल्या. प्रथम

तिथीला नारायणाचे लग्न लावले. आता दुसऱ्या तिथीस रघुनाथाचे लग्न व्हावयाचे. ही गोष्ट रघुनाथास कळताच, रात्रीच्या वेळी, माता-पित्याचा त्याग करून रघुनाथ गिरिकंदरे ओलांडून पुढे जाऊ लागला. तेथे अनेक हिंस पशूंची गाठ झाली. परंतु ते हिंस पशू त्याजकडे नुसते पाहत व पुढे मुकाट्याने निघून जात. 'चित्त शुद्ध तरी रात्रू निवृत्त होती। व्याघ्रही न खाती सर्प तथा ॥' या श्रुतिकारामहाराजांच्या वचनाप्रमाणे अरण्यातील सिंह-व्याघ्रांच्या गाठी पडूनही ते रघुनाथास काही करीत नसत.

नाशकास आगमन :- प्रवास करीत करीत रघुनाथ एका उपवनात आला. पाच दिवस सारखा पायी, अतवाणी व एका वस्त्रानिशी, काही न खाता प्रवास झाला. अत्यंत शीण आला म्हणून एका झाडाखाली त्याने थोडा विसाया घेतला. तेथे काही फळे पडलेली होती, ती त्याने भक्षण केली, व जवळील एका झऱ्याचे जल प्राशन केले व स्वस्थ बसला. जाणारे येणारे मार्गस्थ लोक त्याजकडे पाहत व त्यांस असे वाटे की, हा कोणी योगिराज आहे. त्या वेळी रघुनाथाचे वय अवघे वारा वर्षाचे होते. त्यांनी त्यास नम्रपणे विचारले की 'महाराज ! आपण कोण ? कोठे जावयाचे ?' रघुनाथाने आपले नाव सांगून 'मला नाशकास जावयाचे आहे' असे सांगितले. ते मार्गस्थही म्हणाले, 'आम्हांसही तिकडेच जावयाचे आहे.' मग रघुनाथ त्यांच्या वरोवर जावयास निघाला. जाता जाता दोन प्रहर झाले. लोक म्हणाले, 'महाराज ! आम्ही थोडा फराळ करतो; आपण आमच्या वरोवर थोडे खाल काय ?' रघुनाथ म्हणाला, 'गोदावरीकडे गेल्यावाचून मी निराहारी राहणार आहे' नाशिक येथे गेल्यावर ते सर्व वाटेला लागले व दरकूच दरमजल करीत नाशकास आले. नाशकास ती पावन (गंगा) गोदावरी पाहताच रघुनाथास अत्यंत आनंद झाला व त्याने तिला सादर प्रणाम केला. गोदावरीसही हा

महात्मा मला पवित्र करण्यासाठी येथे आला आहे हे पाहून तिने तरंगित होऊन आपला आदर व आनंद व्यक्त केला. साधुपुरुषांच्या दृष्टीसे-नेही तीर्थसि तीर्थत्व येते; मग त्या जलात स्नान केल्यावर का येणार नाही ? तीर्थे पाप्यांचे पाप घेतात व ते पाप पुण्यवंतांच्या दर्शन-स्पर्शाने नाहीसे करतात.

मातापितरांचा शोक व अंत :- इकडे कर्नाटकात असोक क्षत्रात रघुनाथाचा असा दरोरोजचा कार्यक्रम असे की, सकाळी पहाटेच उठून गावाबाहेर अरण्यात जावयाचे व तेथे ध्यानशरणेस बसावयाचे व दोन प्रहरी गावात घरी जावयाचे व भय भोजन करावयाचे. एके दिवशी नेहमी-प्रमाणे रघुनाथ घरी दुपारी आला नाही; त्यामुळे गणेशभट व चिमाबाई या उभयतांस फार काळजी वाटली व ते त्याचा शोध करू लागले. नारायणाचे लग्न झाल्यावर दुसऱ्या तिथीस चारपाच दिवसांनी रघुनाथाचे लग्न व्हावयाचे होते; त्याप्रमाणे सर्व तयारीही बधूपक्ष, वरपक्ष यांची झालेली होती. रघुनाथ कोणासही कुठे जातो वगैरे काहीही न कळविता कोठे निघून गेला याचा कोणास पत्ता लागेना. गणेशभटजींनी रघुनाथाच्या शोधार्थ अरण्यात व इतरत्र माणसे पाठविली, पण त्यांसही त्याचा पत्ता लागला नाही. रघुनाथाचा शोध लागत नाही असे होताच त्या मातापितरांस परमावधीचे दुःख झाले व ती दोघे शोक करू लागली. चिमाबाई तर धरणीवर अग टाकून रडू लागली. दोघांनी अन्नपाणी वर्ज्य केले. 'रघुनाथ ! रघुनाथ ! तू आम्हास कधी भेटशील ?' असा दोघांनी टाहो फोडला. लोकांनी त्यांचे सांत्वन करण्याचा बराच प्रयत्न केला. परंतु त्यांचा शोक कमी होईना. अखेर त्या दोघांनी असा निश्चय केला की, रघुनाथाच्या शोधार्थ काशीस जावयाचे व तेथे तो सापडला तर ठीक, नाही तर गंगेत देह समर्पण करावयाचा. याप्रमाणे निश्चय करून ते दोघे काशीस गेले व

तेथे रघुनाथाचा शोध केला. तो आढळून आला नाही म्हणून दोघांनी श्रीकाशीविश्वेश्वराचे दर्शन घेऊन भागीरथीत आपआपले देह समर्पण केले.

रघुनाथ भटर्जीचा फडके यांचेकडे वास :-

रघुनाथ नाशकास आल्यावर गोदावरीच्या दक्षिण तीरी, तीराच्या अगदी निवट जागेवरच बसून राहिला. काही वेळ विश्रांती घेतल्यावर त्याने गंगेत स्नान केले. संध्याबंदन व ध्यानधारणा झाल्यावर भूक लागली होती तरी कोणाकडेही अन्नाची याचना त्याने केली नाही. गोदावरीचे जलपान करूनच तो राहिला. याप्रमाणे सात दिवसपर्यंत रघुनाथाने काहीच खाल्ले नाही. नुसते जलपानच करून राहिला. कोणी विचारलेच तर त्यास तो काहीच उत्तर देत नसे. मीन घरले होते. त्या वेळी नाशकात बाजीराव चळवंत फडके या नावाचे सदाचारी गृहस्थ राहत असत. ते एके दिवशी सहजच गंगेवर आले असता त्यांना रघुनाथ दिसला. त्यास पाहताच एक प्रकारचे आकर्षण वाटले. वय सुमारे बारातेरा दिसत असून योग्याप्रमाणे निस्पृह वृत्ती त्याचे ठिकाणी बसित होती. हा सामान्य मुलगा नसावा असे त्यास वाटले म्हणून त्यांनी त्याच्याजवळ जाऊन विचारपूस केली; पण रघुनाथ काहीच बोलला नाही. अखेर फडके यांनी फारच आग्रह धरल्यावर, नाव सांगितले; नंतर फडके म्हणाले, 'माझ्या घरी चले.' प्रथम तो तयार नव्हता; परंतु फडके यांचा फारच प्रेमळपणाचा आग्रह दिसल्यावर रघुनाथाने धरी येण्याचे कबूल केले व तो फडके यांच्यादरोबर त्याच्या घरी गेला. तेथे त्यांनी त्यास जेऊ घातले व सांगितले की, 'तू आता आमच्याच घरी राहा. आमच्या घरी देवघरात देव आहेत, त्यांची पूजा करीत जा व संस्कृत' वगैरे शिकण्यास जोगळेकरशास्त्री यांचेकडे जात जा.' याप्रमाणे रघुनाथाने कबूल केले व फडके यांच्या घराची पूजा दर्गरे झाल्यावर तो नित्य श्रोवता... ३८

रघुनाथ दीक्षित जोगळेकर यांचेकडे शिकण्यास जाऊ लागला. त्या वेळी जोगळेकर हे मोठे प्रवाह पंडित म्हणून गणले जात असत त्याच्याजवळ रघुनाथाने दशग्रांथ समग्र थोडक्या दिवसांतच मुखोद्गत केले. ते पाहून जोगळेकर व इतर सर्व शास्त्री मढळीस आश्चर्य वाटले व रघुनाथाची त्यांनी फार प्रशंसा केली. रघुनाथ हा ज्या वेळी जोगळेकर याजकडे पठण्यास जात असे त्यावेळी त्यास जर उशीर झाला तर तो भूमीवर पाऊल न लागता अघातरी त्वरेने जात असे हे काही विद्यार्थ्यांनी पाहिले व गुरुजीस सांगितले. पण त्यास ते खरे वाटेना.

एके दिवशी फडके यांच्या घरी त्यांच्या देवघरात रघुनाथ पूजेस बसला होता. पूजा आटोपल्यावर त्याची ध्यानधारणा सुरू झाली. ती सुरू होताच रघुनाथ एकाएकी गुप्त झाला. फडके यांनी बराच शोध केला. तो दिसला नाही म्हणून त्यांनी देवघराचे दार बाहेरून लावून बसले. काही वेळाने देवघरात दाराच्या फटीतून फडके यांनी पाहिले तो त्यास रघुनाथ आसनावर दोन हात उंच अघातरी ध्यानस्थ बसलेला दिसला. हे पाहताच फडके यास अरपत आश्चर्य वाटले. हा कोणी तरी महायोगी आहे, सामान्य मुलगा नाही, ही त्याची पक्की खात्री झाली. देवघराची कडी हळूच त्यांनी उघडली व रघुनाथाची ध्यानधारणा संपून तो बाहेर आल्यावर त्यांनी रघुनाथाच्या पायावर डोके ठेवले व सांगितले की, 'आजपासून तू आमच्या येथे पुजारी नसून आम्ही तुझे पुजारी आहोत. रघुनाथा ! तुला आम्ही ओळखले नव्हते, म्हणून तुझ्यापासून ही देवपूजेची सेवा घेतली याबद्दल क्षमा कर. रघुनाथा ! तुला 'अरे! तुरे!' असे आम्ही आजपर्यंत एकेरी 'बोललो; पण तू योगीराज आहेस व आजपासून आम्ही तुला महाराज म्हणूनच म्हणणार.' तेव्हापासून फडके यांनी देवपूजेचे काम त्यास सांगितले नाही. उलट एक महान् साधू पुरुष योगेश्वर असे समजून ते

तिथीला नारायणाचे लग्न लावले. आता दुसऱ्या तिथीस रघुनाथाचे लग्न व्हावयाचे. ही गोष्ट रघुनाथास कळताच, रात्रीच्या वेळी, माता-पित्याचा त्याग करून रघुनाथ गिरिकंदरे ओलांडून पुढे जाऊ लागला. तेथे अनेक हिंस्र पशूंची गाठ झाली. परंतु ते हिंस्र पशू त्याजकडे नुसते पाहत व पुढे मुकाट्याने निघून जात. 'चित्त शुद्ध तरी झाले मित्र होती। व्याघ्रही न खाती सर्प तथा ॥' या श्रीतुकाराममहाराजांच्या वचनाप्रमाणे अरण्यातील सिंह-व्याघ्राच्या गाठी पडूनही ते रघुनाथास काही करीत नसत.

नाशकास आगमन :- प्रवास करीत करीत रघुनाथ एका उपवनात आला. पाच दिवस सारखा पायी, अन्नवाणी व एका वस्त्रानिधी, काही न खाता प्रवास झाला. अत्यंत क्षीण आला म्हणून एका झाडाखाली त्याने थोडा विसावा घेतला. तेथे काही फळे पडलेली होती, ती त्याने भक्षण केली, व जवळील एका झऱ्याचे जल प्राशन केले व स्वस्थ वसला. जाणारे येणारे मार्गस्थ लोक त्याजकडे पाहत व त्यांस असे घाटे की, हा कोणी योगिराज आहे. त्या वेळी रघुनाथाचे वय अवघे बारा वर्षे होते. त्यांनी त्यास नम्रपणे विचारले की 'महाराज ! आपण कोण ? कोठे जावयाचे ?' रघुनाथाने आपले नाव सांगून 'मला नाशकास जावयाचे आहे' असे सांगितले. ते मार्गस्थही म्हणाले, 'आम्हांसही तिकडेच जावयाचे आहे.' भग रघुनाथ त्यांच्या बरोबर जावयास निघाला. जाता जाता दोन प्रहर झाले. लोक म्हणाले, 'महाराज ! आम्ही थोडा फराळ करतो; आपण आमच्या बरोबर थोडे खाल काय ?' रघुनाथ म्हणाला, 'गोदातटाकी गेल्यावाचून मी निराहारी राहणार आहे' नाशिक येथे गेल्यावर ते सर्व वाटेला लागले व दरकूच दरमजल करीत नाशकास आले. नाशकास ती पावन (गंगा) गोदावरी पाहताच रघुनाथास अत्यंत आनंद झाला व त्याने तिला सादर प्रणाम केला. गोदावरीसही हा

महात्मा मला पवित्र करण्यासाठी येथे आला आहे हे पाहून तिने तरंगित होऊन आपला आदर व आनंद व्यक्त केला. साधुपुरुषांच्या दृष्टिक्षेपानेही तीर्थास तीर्थत्व येते; मग त्या जलात स्नान केल्यावर का येणार नाही ? तीर्थे पाप्माचे पाप पेटात व ते पाप पुण्यवंतांच्या दर्शन-स्पर्शाने नाहीसे करतात.

मातापितरांचा शोक व अंत :- दूकडे कर्नाटकात अशोक क्षेत्रात रघुनाथाचा असा दरोड्याचा कार्यक्रम असे की, सकाळी पहाटेच उठून गावा-बाहेर अरण्यात जावयाचे व तेथे ध्यानधारणेस वसावयाचे व दोन प्रहरी गावात घरी जावयाचे व भग भोजन करावयाचे. एके दिवशी तेहमी-प्रमाणे रघुनाथ घरी दुपारी आला नाही; त्यामुळे गणेशभट व चिमाबाई या उभयतांस फार काळजी वाटली व ते त्याचा शोध करू लागले. नारायणाचे लग्न झाल्यावर दुसऱ्या तिथीस चारपाच दिवसांनी रघुनाथाचे लग्न व्हावयाचे होते; त्याप्रमाणे सर्व तयारीही बघूपक्ष, बरपक्ष यांची झालेली होती. रघुनाथ कोणासही कुठे जातो वगैरे काहीही न कळविता कोठे निघून गेला याचा कोणास पत्ता लागेना. गणेशभटजींनी रघुनाथाच्या शोधार्थ अरण्यात व इतरत्र माणसे पाठविली, पण त्यांसही त्याचा पत्ता लागला नाही. रघुनाथाचा शोध लागत नाही असे होताच त्या मातापितरांस परमावधीचे दुःख झाले व ती दोघे शोक करू लागली. चिमाबाई तर धरणीवर अंग टाकून रडू लागली. दोघांनी अप्रप्राणी वर्ज्य केले. 'रघुनाथ ! रघुनाथ ! तू आम्हास कधी भेटशील ?' असा दोघांनी टाहो फोडला. लोकांनी त्यांचे सात्वन करण्याचा बराच प्रयत्न केला. परंतु त्याचा शोक कमी होईना. अखेर त्या दोघांनी असा निश्चय केला की, रघुनाथाच्या शोधार्थ काशीस जावयाचे व तेथे तो सापडला तर ठीक, नाही तर गंगेत देह समर्पण करावयाचा. याप्रमाणे निश्चय करून ते दोघे काशीस गेले व

तेथे रघुनाथाचा शोध केला. तो आढळून आला नाही म्हणून दोघांनी श्रीकाशीविश्वेश्वराचे दर्शन घेऊन भागीरथीत आपआपले देह समर्पण केले.

रघुनाथ भटजींचा फडके यांचेकडे वास :-
रघुनाथ नाशकास आल्यावर गोदावरीच्या दक्षिण तीरी, तीराच्या अगदी निकट जागेवरच बसून राहिला. काही वेळ विथांती घेतल्यावर त्याने गंगेत स्नान केले. संध्याजंवन व ध्यानधारणा झाल्यावर भूक लागली होती तरी कोणाकडेही अन्नाची याचना त्याने केली नाही. गोदावरीचे जलपान करूनच तो राहिला. याप्रमाणे सात दिवसपर्यंत रघुनाथाने काहीच खाल्ले नाही. नुसते जलपानच करून राहिला. कोणी विचारलेच तर त्यास तो काहीच उत्तर देत नसे. मीन घरले होते. त्या वेळी नाशकात बाजीराव बळवंत फडके या नाथाचे सदाचारी गृहस्थ राहत असत. ते एके दिवशी सहजच गंगेवर आले असता त्यांना रघुनाथ दिसला. त्यास पाहताच एक प्रकारचे आकर्षण वाटले. वय सुमारे चारतैरा दिसत असून योग्याप्रमाणे निस्पृह वृत्ती त्याचे ठिकाणी दिसत होती. हा सामान्य मुलगा नसावा असे त्यास वाटले म्हणून त्यांनी त्याच्याजवळ जाऊन विचारपूस केली; पण रघुनाथ काहीच बोलेना. अखेर फडके यांनी फारच आग्रह धरल्यावर, नाव सांगितले; नंतर फडके म्हणाले, 'माझ्या घरी चल.' प्रथम तो तयार नव्हता; परंतु फडके यांचा फारच प्रेमळपणाचा आग्रह दिसल्यावर रघुनाथाने घरी येण्याचे कबूल केले व तो फडके यांच्याबरोबर त्यांच्या घरी गेला. तेथे त्यांनी त्यास जेऊ घातले व सांगितले की, 'तू आता आमच्याच घरी राहा. आमच्या घरी देवघरात देव आहेत, त्यांची पूजा करीत जा व संस्कृत वगैरे शिकण्यास जोगळेकरशास्त्री यांचेकडे जात जा.' याप्रमाणे रघुनाथाने कबूल केले व फडके यांच्या घरी पूजा वगैरे झाल्यावर तो नित्य श्रीदत्ता...३८

रघुनाथ दीक्षित जोगळेकर यांचेकडे शिकण्यास जाऊ लागला. त्या वेळी जोगळेकर हे मोठे प्रकांड पंडित म्हणून गणले जात असत. त्यांच्याजवळ रघुनाथाने दशग्रंथ समग्र थोडक्या दिवसांतच मुखोद्गत केले. ते पाहून जोगळेकर व इतर सर्व शास्त्री मंडळीस आश्चर्य वाटले व रघुनाथाची त्यांनी फार प्रशंसा केली. रघुनाथ हा ज्या वेळी जोगळेकर यांकडे पढण्यास जात असे त्यावेळी त्यास जर उशीर झाला तर तो भूमीवर पाऊल न लागता अघांतरी त्वरेने जात असे हे काही विद्यार्थ्यांनी पाहिले व गुरुजीस सांगितले. पण त्यास ते खरे वाटेना.

एके दिवशी फडके यांच्या घरी त्यांच्या देवघरात रघुनाथ पूजेस बसला होता. पूजा आटोपल्यावर त्याची ध्यानधारणा सुरू झाली. ती सुरू होताच रघुनाथ एकाएकी गुप्त झाला. फडके यांनी बराच शोध केला. तो दिसला नाही म्हणून त्यांनी देवघराचे दार दाहेलून लावून घेतले. काही वेळाने देवघरात बाराच्या फटीतून फडके यांनी पाहिले तो त्यास रघुनाथ आसनावर दोन हात उंच अघांतरी ध्यानस्थ बसलेला दिसला. हे पाहताच फडके यास अरयंत आश्चर्य वाटले. हा कोणी तरी महायोगी आहे, सामान्य मुलगा नाही, ही त्यांची पयली खात्री झाली. देवघराची कडी हळूच त्यांनी उघडली व रघुनाथाची ध्यानधारणा संपून तो बाहेर आल्यावर त्यांनी रघुनाथाच्या पायांवर डोके ठेवले व सांगितले की, 'आजपासून तू आमच्या येथे पुजारी नसून आम्ही तुझे पुजारी आहोत. रघुनाथा ! तुला आम्ही ओळखले नव्हते, म्हणून तुझ्यापासून ही देवपूजेची सेवा घेतली याबद्दल क्षमा कर. रघुनाथा ! तुला 'अरे ! तुरे !' असे आम्ही आजपर्यंत एकेरी बोललो; पण तू योगीराज आहेस व आजपासून आम्ही तुला महाराज म्हणूनच म्हणणार.' तेव्हापासून फडके यांनी देवपूजेचे काम त्यास सांगितले नाही. उलट एक महान् साधू पुरुष योगेश्वर असे समजून ते

श्रीदत्त वेगळे नाहीत, ते एकरूप आहेत, हा अनुभव त्यास आला महाराज स्वतः अत्यंत विरक्त होते. एकदा एक तरुण स्त्री महाराजाची परोक्षा पाहण्याकरिता एकात पाहून महाराजाजवळ गेली व कामचेष्टा करू लागली परंतु महाराजाचे मन निर्विकार असल्याने, तीच लाजली व तिने महाराजाचे पाय धरले व क्षमेची याचना केली

आजही श्रीरघुनाथभटजीचे भक्त नाशकात व अन्यत्र पुष्कळ आहेत. ते त्याची अनन्य भावाने नित्य सेवा करीत असतात श्रीरघुनाथभटजींनी ज्या ठिकाणी जिवंत समाधी घेतली त्या ठिकाणी शिर्वांग स्थापिलेले असून त्यासच 'अद्वैतेश्वर' असे म्हणतात दर शिवरात्रीस महाराजाचे भक्तगण त्या मंदिरात येऊन अहोरात्र उपासना करतात त्याच्या भक्तांपैकी अनेकास महाराजाचे प्रत्यक्ष दर्शन आलेले आहे, तसेच अनेकास त्याचे अनुभवही आलेले आहेत रघुनाथभटजी महाराजाचे ओवीबद्ध चरित्र त्याचेच शिष्य प्रख्यात दत्तमन्त्र श्रीनिरंजन रघुनाथ यांनी लिहिले आहे

— रा व खाडिलकर

२०. श्रीनिरंजन रघुनाथ (सन १७८२-१८५५)

'देवाच्या सत्यत्वासाठी । पदाव्या जिवलगच्या तुटी । सर्व अपवि शोवटी । प्राण तोही वेचावा।'

या श्रीसमर्थ रामदासांच्या वचनाप्रमाणे श्रीदत्तप्रीत्यर्थ धरादाराचा प्रत्यक्ष त्याग करून, दत्तदर्शनार्थ आपला प्राणही अर्पण करण्यास जे तयार झाले, ते हे सत्पुत्र म्हणजेच 'नाशिकचे श्रीरघुनाथभटजी ऊर्फ अद्वैतेश्वर' याचे शिष्य निरंजनस्वामी होत याचे चरित्र अत्यंत मननीय आहे परमेश्वरदर्शन म्हणजे सद्गुण प्राप्त होणारी गोष्ट नाही एक वेळ आत्मानात्मविवेक प्राप्त होऊन ब्रह्मज्ञानही होईल, परंतु सगुणदर्शन दुर्लभ

आहे, ते सुलभ नाही ते नुसत्या ज्ञानाने, दानाने, श्रुतीच्या अभ्यासाने वा यज्ञाने प्राप्त होणार नाही

ज्याच्या अंतरात पराकोटीची भक्ती असेल, तीव्रतम तळमळ असेल, त्यासच सगुणदर्शनाचा लाभ होतो सगुणदर्शन होण्यासाठी रात्रदिवस सावधानता, अखंड साधने, एवढेच नव्हे तर स्वतःचा प्राणही अर्पण करण्याची तयारी पाहिजे ज्याप्रमाणे खरा वीर हातावर शीर घेऊनच लढण्यास जातो, त्याप्रमाणे खरा भक्त देहाची पर्वा न करता प्राणार्पण करण्यास सिद्ध असतो. तो मरण्यास भीत नाही तो खरा मृत्युंजय असतो

धरादाराचा त्याग करून केवळ ईश्वरप्राप्त्यर्थ वनवास पत्करून जिवावर उदार होणारे समर्थ श्रीरामदासासारखे किंवा श्रुतुकाराममहाराजासारखे भगवद्भक्त क्वचित् असतात 'ऐसे भक्त बहुवस नाही' अशा भगवद्भक्तांपैकीच प्रस्तुतचे सत्पुरुष श्रीनिरंजनस्वामी होत त्यांनी श्रीदत्तदर्शन होण्यासाठी कशी खडतर साधना केली हे पहा —

निरंजनस्वामीचा जन्म कार्तिक शु. ८ राक्षे १७०४ साली दक्षिण हंडावाकडे ता धारूर गाव कळव येथे झाला त्याच्या वडिलाचे नाव श्रीधरपत असून आडनाव थोथो होते निरंजनस्वामीचे पूर्वाश्रमीचे नाव 'अवधूत' होते नाशिकचे सुप्रसिद्ध सिद्धपुरुष श्रीरघुनाथभटजी (ऊर्फ अद्वैतेश्वर) हे त्याचे सद्गुरू होत व त्यांनीच त्याचे नाव 'निरंजन' असे ठेविले

नाशिक येथे 'व्हिक्टोरिया' पुलाजवळ गोदातटाच्या दक्षिणतीरावर श्रीरघुनाथभटजी यांची जिवंत समाधी आहे याच समाधीवर 'अद्वैतेश्वर' नावाच्या सुंदर शिर्वांग्याची स्थापना केलेली असून मंदिर छोटसेच पण फार सुंदर वाघले आहे श्रीअद्वैतेश्वर हे जागते दैवत असून येथील याही सद्भक्तास त्याचा साक्षात्कार झालेला आहे

रघुनाथभटजीशी वागत असत.

श्रीदत्तात्रेय यांची भेट :- भटजी महाराजांचा नित्य क्रम असा असे की, पहाटेस उठून गोदावरीचे स्नान करावयाचे; तेथे सध्या, जप वगैरे सूर्योदयापर्यंत केल्यावर फडके याच्या घरी यावयाचे; तेथे मानसपूजा, ध्यानधारणा करीत दुपारपर्यंत वसावयाचे, नंतर भोजन व नंतर कोणी आल्यास त्याचेशी प्रेमळ संभाषण, चर्चा अगर शकानिरसन करणे, हे करावयाचे व सध्याकाळी सध्येसाठी गगेवर गेल्यावर तिच्या दक्षिणतीरी सुंदर-नारायणाच्या समोरच एक पडकीशी माडी असे, तेथे ध्यानास वसावयाचे, रात्रभर तेथे राहून पहाटेस पुन्हा गगेचे स्नान वगैरे करून फडके याच्या घरी जावयाचे. कधी कधी रात्री ध्यानासाठी गावाबाहेर लाय वनातही ते जात असत. एके दिवशी ते रात्री वनात ध्यानासाठी गेले असता वाटेतच त्यास श्रीदत्तात्रेयाची स्वारी दिसली. त्यास पाहताच भटजी महाराजानी त्यास साष्टांग नमस्कार केला. भटजीस पाहताच श्रीदत्तानी हा भृगु अवतार रघुनाथ आहे हे ओळखले व आपल्या निकट वसविले. दोघांचे प्रेमळ संभाषण सुरू झाले. धोळता धोळता 'रात्रिरेव व्यरंसीत्' या उक्तीप्रमाणे रात्र केव्हाच निघून गेली. मग श्रीदत्तानी भटजीस विचारले की, तुम्ही ध्यानास रात्री कुठे बसता? भटजी महाराजानी लगेच श्रीदत्ताच्या हातात हात घालून त्यास गोदावरीच्या प्रवाहाच्या अगदी निकट असलेली ती माडी दाखविली; 'येथे आपण येत जावे,' अशी श्रीदत्तास महाराजानी विनंती केली. पुढे भटजी महाराज व श्रीदत्त हे दररोज रात्री त्या माडीत येऊ लागले व त्या दोघांचे परस्पर अध्यात्मपर संभाषण होऊ लागले व दोघेही ब्रह्मसात निमग्न होऊ लागले.

कचेश्वर मंदिरातील घमत्कार :- नाशिक क्षेत्राच्या पूर्व बाजूस मुमारे सातबाठ भैल लांब तपोवन आहे. त्या तपोवनात पूर्वी त्या वेळी

श्रीकचेश्वराचे मंदिर होते. ते मंदिर फार रम्य व गोदेच्या काठीच असे होते. त्या मंदिरात देवदर्शनासाठी भटजी महाराज गेले होते. देवदर्शन घेतल्यावर थोडा वेळ ते ध्यानस्थ बसले. ध्यान झाल्यावर भटजी महाराज त्या देवास मंदिराभोवती प्रदक्षिणा घालून घालू लागले. मध्यान्हसमय झाला. त्याचे पाय उन्हाचे पोळू लागले व वरून खूप ऊन लागू लागले. बसे नित्य होऊ लागले. महाराजास ऊन लागे, पाय पोळत तरी ते प्रदक्षिणा घालण्याचे सोडीनात. तेव्हा श्रीकचेश्वर देवास कृपणा उत्पन्न झाली. श्रीकचेश्वरमूर्ती फडके याच्या स्वप्नात गेली व म्हणाली, 'ऊठ ! निजलास काय ? मला ऊन लागत आहे व रघुनाथ कष्टी होत आहे म्हणून मंदिराभोवती छाया करून दे.' हे स्वप्न पडताच फडके जागे झाले व कचेश्वरी जाऊन पाहतात तो भटजीमहाराज उन्हात प्रदक्षिणा घालीत आहेत व त्याचे पाय पोळताहेत. हे पाहून सावडतोव त्यानी प्रदक्षिणेच्या वाटेवर छाया करून दिली.

सदर मंदिरात अनुष्ठानासाठी अनेक ब्राह्मण येत असत. त्या ब्राह्मणांच्या स्वप्नात कचेश्वर प्रभू गेले व म्हणाले की, 'रघुनाथ सर्व तपस्व्यात श्रेष्ठ आहे; त्याला माझे ठिकाणी माना व त्याच्या आज्ञेत राहा. तुमचे त्यायोगे कल्याण होईल.' ब्राह्मणाना असा दृष्टान्त होताच ते सर्व भटजीमहाराजांच्या पाया पडले व महाराजांची सेवा करू लागले. नंतर महाराजानी सांगितले की, 'जा, तुमचे मनोरथ पूर्ण होतील.' या आशीर्वादाप्रमाणे प्रत्येकाचे मनोरथ पूर्ण झाले.

भटजीविषयी श्रीनिरंजनांचा अनुभव :- निरंजनस्वामी या नावाचे भटजीचे शिष्य होते. ग्रंथलेखनाची आज्ञा जेव्हा निरंजनांना झाली त्या वेळी भटजी महाराजांचा व श्रीदत्ताचा सवाद रात्री होत असे. तो पाहण्याचे व ऐकण्याचे भाग्य त्यांनाच एकट्याला लाभले. भटजीमहाराज व

श्रीदत्त वेगळे नाहीत, ते एकरूप आहेत, हा अनुभव त्यास आला. महाराज स्वतः अत्यंत विरक्त होते. एकदा एक तरुण स्त्री महाराजांची परीक्षा पाहण्याकरिता एकांत पाहून महाराजांजवळ गेली व कामचेष्टा करू लागली. परंतु महाराजांचे मन निर्विकार असल्याने, तीच लाजली व तिने महाराजांचे पाय धरले व क्षमेची याचना केली.

आजही श्रीरघुनाथभटजींचे भक्त नाशकात व अन्यत्र पुष्कळ आहेत. ते त्यांची अलक्ष्य भावाने नित्य सेवा करीत असतात. श्रीरघुनाथ-भटजींनी ज्या ठिकाणी जिवंत समाधी घेतली त्या ठिकाणी शिर्वालय स्थापिलेले असून त्यासच 'अद्वैतेश्वर' असे म्हणतात. दर शिवरात्रीस महाराजांचे भक्तगण त्या मंदिरात येऊन अहोरात्र उपासना करतात. त्यांच्या भक्तांपैकी अनेकांस महाराजांचे प्रत्यक्ष दर्शन झालेले आहे; तसेच अनेकांस त्यांचे अनुभवही झालेले आहेत. रघुनाथभटजी महाराजांचे ओबीबड चरित्र त्यांचेच शिष्य प्रख्यात दत्तभक्त श्रीनिरंजन रघुनाथ यांनी लिहिले आहे.

— रा. व. खाडिलकर

२०. श्रीनिरंजन रघुनाथ (सन १७८२-१८५५)

'देवाच्या सत्पत्वासाठी । पडाव्या जिवलगच्या तुटी । सर्व अपविं शेंवटी । प्राण तोही वेचावा।'

या श्रीसमर्थ रामदासांच्या वचनाप्रमाणे श्रीदत्तप्रीत्यर्थ परादाराचा प्रत्यक्ष त्याग करून, दत्तदर्शनार्थ आपला प्राणही अर्पण करण्यास जे तयार झाले, ते हे सत्पुरुष म्हणजेच 'नाशिकचे श्रीरघुनाथभटजी ऊर्फ अद्वैतेश्वर' यांचे शिष्य निरंजनस्वामी होत. यांचे चरित्र अत्यंत मननीय आहे. परमेश्वरदर्शन म्हणजे सहज प्राप्त होणारी गोष्ट नाही. एक वेळ आत्मानात्मविवेक प्राप्त होऊन ब्रह्मज्ञानही होईल; परंतु सगुणदर्शन दुर्लभ

आहे; ते सुलभ नाही. ते नुसत्या ज्ञानाने, दानाने, श्रुतीच्या अभ्यासाने वा यज्ञाने प्राप्त होणार नाही.

ज्याच्या अंतरात पराकोटीची भक्ती असेल, तीव्रतम तळमळ असेल, त्यासच सगुणदर्शनाचा लाभ होतो. सगुणदर्शन होण्यासाठी रात्रंदिवस सावधानता, अलस साक्षेप, एवढेच नव्हे तर स्वतःचा प्राणही अर्पण करण्याची तयारी पाहिजे. ज्याप्रमाणे खरा वीर हातावर वीर वेऊनच लढण्यास जातो, त्याप्रमाणे खरा भक्त देहाची पर्वा न करता प्राणापण करण्यास सिद्ध असतो. तो मरण्यास भीत नाही. तो खरा भुक्तुज असतो.

परादाराचा त्याग करून केवळ ईश्वरप्राप्त्यर्थ वनवास पत्करून जिवावर उदार होणारे समर्थ श्रीरामदासासारखे किंवा श्रुतुकाराममहाराजांसारखे भगवद्भक्त क्वचित् असतात. 'ऐसे भक्त बहुवस नाही.' अशा भगवद्भक्तांपैकीच प्रस्तुतचे सत्पुरुष श्रीनिरंजनस्वामी होत. त्यांनी श्रीदत्तदर्शन होण्यासाठी कशी खडतर साधना केली हे पहा —

निरंजनस्वामीचा जन्म कार्तिक शु॥ ८ स १७०४ साली दक्षिण हंडाबादकडे ता. धारूर गाव कळंब येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव श्रीधरपंत असून आडनाव श्रोत्री होते. निरंजनस्वामींचे पूर्वजश्रीचे नाव 'अवधूत' होते. नाशिकचे सुप्रसिद्ध सिद्धपुरुष श्रीरघुनाथभटजी (ऊर्फ अद्वैतेश्वर) हे त्यांचे सद्गुरू होत व त्यांनीच त्यांचे नाव 'निरंजन' असे ठेविले.

नाशिक येथे 'व्हिक्टोरिया' पुलाजवळ गोदातटाच्या दक्षिणतीरावर श्रीरघुनाथभटजी यांची जिवंत समाधी आहे. याच समाधीवर 'अद्वैतेश्वर' नावाच्या सुंदर शिर्वालाची स्थापना केलेली असून मंदिर छोटेसेच पण फार सुंदर बांधले आहे. श्रीअद्वैतेश्वर हे जागते दत्त असून येथील काही सद्भक्तांस त्यांचा साक्षात्कार झालेला आहे.

निरजनाची लहानपणापासून वृत्ती भावनामय अशी होती त्याचे शिक्षण वेताचेच झाले होते घरची गरीबी होती त्यांनी काही दिवस खाजगी नोकरी केली व नंतर त्याचे मन ससाराची नदवरता पटून घरादाराविषयी विटले व साक्षात् श्रीदत्तप्रभूचे सगुणदर्शन केव्हा व कुसे होईल हा एकच ध्यास त्यांना लागला नंतर त्यांनी कळव गावाहून कोणास न कळत प्रयाण केल, ते देह गावी आले तेथे आल्यावर त्यांच्या डोळ्यापुढे श्रीतुकारामचरित्रच उभे राहिले श्रीतुकाराम-महाराजास सगुणदर्शन कसे झाले ? तसेच आपणासही झाले पाहिजे हा विचार त्यांच्या मनात आला

श्रीदत्तदर्शनात्सुकता अधिकच वाढली व एके दिवशी म्हणजे भाद्रपद व॥ ४ शके १७३३ रोजी इद्रायणीचे पाणी हातात घेऊन प्रतिज्ञा केली की, 'आजपासून एक वर्ष सात दिवसात श्रीदत्ताचे सगुणदर्शन न झाल्यास मी प्राणत्याग करीन' अशी घोर प्रतिज्ञा करून श्रीदत्तप्रभूचे नामस्मरण करीत करीत त्यांनी देह गाव सोडले पुढे दरवृत्त दरमजल करीत ते नाशकास आले

नाशिक येथे आल्यावर त्यांची व रघुनाथ-भटजीची गाठ झाली 'दर्शनं प्रशस्तीसी ठावो' या श्रीज्ञानेश्वराच्या वचनाप्रमाणे, श्रीरघुनाथ-भटजीस पाहताच निरजनाच्या मनात प्रसन्नता उत्पन्न झाली त्यास अशी खानी वाटली की, माझे आध्यात्मिक समाधान येथेच होईल निर-जनाचे तीव्र मुमुक्षुत्व व विवृत्ती पाहून श्रीरघुनाथ भटजीस परम सतोष वाटला व त्यांनी शके १७३३ कार्तिक व॥ ३० रात्री निरजनास निर्गुण-स्वरूपाचा साक्षात्कार करून दिला तेव्हापासून निरजनास कवित्वाची स्फूर्ती झाली व पाचसहा अभंग त्यांनी त्या वेळी करून सद्गुरुचरणी अर्पण केले

श्रीरघुनाथभटजीच्या कृपादृष्टीने व सगतीने आत्मस्वरूपज्ञानाविषयीचा यत्किंचित्ही सशय

निरजनाच्या चित्तात उरला नव्हता परंतु श्रीदत्ताच्या सगुणदर्शनाची जी तीव्र इच्छा ती मान पुरी झाली नव्हती, म्हणून त्यांनी श्रीरघुनाथ भटजीस विचारले की, 'महाराज ! मला श्रीदत्ताचे सगुणदर्शन कधी व कुसे होईल ? मी तर अशे प्रतिज्ञा केली आहे की, अमुक मुदतीत दर्शन न झाल्यास प्राणत्याग करीन माझी प्रतिज्ञापूर्ती होणार ना ?' तेव्हा महाराजांनी निरजनास गिरनार पर्वतावर जाण्यास आज्ञा केली व तेथे दर्शन होईल असे सांगितले तसेच श्रीदत्ताश्रयाच्या पटभुज सुंदर मूर्तीचे ध्यान रात्र-दिवस करण्यास सांगितले

अतरी चित्तोनिया ध्यान ! मुखी कीजें नामस्मरण ।
विषयभोगावेगळें मन । व्रतस्थपणें ठेवावे ॥

गुरुची आज्ञा शिरसावळ मानून व त्याचा उपदेश चित्तात ठेवून, निरजनस्वामी प्रथम श्रृंगकेशवरी आले तेथे देवाचे दर्शन घेऊन काही दिवस तेथे राहून ते कोकणात उतरले रानावनातून काट्याकुट्यातून मार्ग काढीत श्रीदत्तावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून सर्व प्रकारचे कष्ट सोडीत गुजराथेतील धर्मपुर नावाच्या गावी येऊन पोहोचले तेथून मग ते सुरतेस गेले, तेथून ते भीमनाथाच्या शिर्बलंगाचे दर्शन घेऊन गिरनार-पर्वताजवळ येऊन पोहोचले

केलेली प्रतिज्ञा पूर्ण करण्यास बराच अवकाश आहे असे जाणून त्यांनी त्या गिरनारपर्वतास प्रदक्षिणा घालण्यास सुरुवात केली प्रतिज्ञापूर्तीस तीन दिवसाचा अवधी ठेवून ते गिरनारपर्वत चढावयास लागले 'दिगवरा । ये रे दयाळा । मला भेट दे रे दत्ता ॥' हे भजन म्हणत पर्वत चढू लागले श्रीदत्तदर्शन अजून झाले नाही म्हणून त्यास फार वाईट वाटावे, काही वेळ स्तब्ध उभे राहून 'श्रीदत्त ! श्रीदत्त !' या नामाने मोठ्याने आक्रोश करून रडवे । हे तीन दिवस म्हणजे तीन युगाप्रमाणे त्यास वाटले.

शके १७३४ च्या भाद्रपद वा। ८ सु निरंजन-
स्वामी श्रीदत्त देवाच्या पादुकाप्रतें जाऊन
पोहोचले. पादुकांस सप्रेम साष्टांग नमस्कार करून
निरंजनाने प्रेमाश्रूंचे त्यास स्नान घातले व ते
म्हणाले, 'दत्ता ! प्रतिज्ञापूर्तीस आता फक्त
तीनच रात्री राहिल्या ! महाराज, ठरलेल्या
मुदतीत जर आपले दर्शन झाले नाही तर हा
दास या पादुकाच्या पुढे मस्तक आपटून प्राण
देणार ! तरी दयाळा ! कृपा करून दर्शन द्यावे !'
अशी श्रीदत्तप्रभूची कष्टा भाकून त्या पादुका-
समोर धरणे धरून बसले.

भगवद्दर्शनार्थ धरणे धरून बसणे ही सामान्य
गोष्ट नाही. ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात। की,
'धरणें धरुनि बैसे, ऐसा के जोडे ?' श्रीतुकाराम-
महाराजांनी धरणे धरले म्हणून त्यास पादुरंगाचे
दर्शन झाले व बुडविलेल्या सर्व बह्मा त्यास
परत मिळाल्या. धरणे धरून बसण्यास मनाची
फार तयारी लागते. पराकाष्ठेची उत्कंठा व
तीव्र तळमळ असेल तरच या गोष्टी घडून येतात.
दर्शनाची तीव्रतम तळमळ हीच सारी महत्त्वाची
साधना आहे.

निरंजनस्वामींनी याप्रमाणे धरणे घेतल्यावर
पहिल्या रात्री सोसाट्याचा वारा सुटून मुसळ-
धार पाऊस पडू लागला. त्यामुळे स्वामीची दात-
खीळ बसली व त्यास मूर्च्छा आली. मूर्च्छेत एक
सुवासिनी आली व तिने त्यांना एक मूठभर
खिचडी दिली. जागे होऊन पाहतात तो तेथे कोणी
नाही. पुन्हा त्यांनी दसनामस्मरण सुरू केले. दुसऱ्या
रात्री त्यांना एक स्वप्न पडले. स्वप्नात एक
पिवळे वस्त्र व एक रुमाल मिळाला. जागे होऊन
पाहतात तो स्वप्नात मिळालेली वस्त्र आपणा-
पाशी सरोपरीच असल्याचे दिसले. दोन दिवस
झाले, अजून दर्शन नाही; म्हणून स्वामी फारच
खिन्न झाले. पुन्हा सप्रेम दत्तभजन सुरू केले.
नंतर तिसऱ्या रात्री स्वप्नात एक ब्राह्मण आला.
त्याने स्वामीस एक खडावाचा जोड दिला व

तेथून जा असे सांगितले. जागे होऊन पाहतात
तो खडावाचा जोड दिसला. पण दर्शन नाही.
तिन्ही रात्री निघून गेल्या; प्रतिज्ञेची मुदत संपली
असे पाहताच निरंजन स्वामी हताश झाले.

जवळच एक मोठा दगड पडला होता, तो
जवळ घेतला व त्या दगडावर, श्रीदत्तपादुकां-
समोर नारळासारखे ताडकन आपले कपाळ
आपटले. पहिला प्रयत्न चांगला साधला नाही.
म्हणून दुसऱ्यादा पुन्हा जोराने मस्तक आपटले.
त्याबरोबर मस्तक छिन्नविच्छिन्न झाले व
स्वामी तेथेच बेशुद्ध होऊन पडले. ते बेशुद्ध
अवस्थेत असतानाच, आपल्या तोडात कोणीतरी
कमंडलूने पाणी घालीत आहे, असा त्यास भास
झाला आणि ते सावध होऊन पाहतात तो आपणा-
पुढे साक्षात् श्रीदत्तमहाराज सगुणरूपाने उभे
आहेत असे दिसून आले. श्रीदत्तगुरूंनी स्वामीच्या
मस्तकावरून आपल्या अमृतकराचा स्पर्श करता
फुटलेले मस्तक जडून गेले; निरंजनाकडे
श्रीदत्तांनी कृपादुष्टीने अवलोकन केले व सांगितले
की, 'नाशिकचे रघुनाथमठजी व मी दोन नाही;
त्यांनी जो बोध केला त्याचे मनन कर.' याप्रमाणे
बोलून श्रीदत्त अंतर्धान पावले.

झाले ! श्रीनिरंजनस्वामींच्या खडतर साधनेचे
सायक झाले ! त्यांच्या चित्तास अवर्णनीय असे
परम समाधान झाले. प्रतिज्ञेप्रमाणे श्रीदत्तगुरूंचा
सगुणसाक्षात्कार झाला. 'याजसाठी केला होता
अट्टहास, शेवटचा दीस गोड व्हावा।' या
श्रीतुकाराम महाराजांच्या वचनाप्रमाणे, निरंजन-
स्वामींच्या अट्टहासास सुंदर फल प्राप्त झाले.
निरंजनस्वामीस हा जो सगुणसाक्षात्कार झाला,
त्याची प्रत्यक्ष खूण म्हणून स्वामींच्या कपाळावर
भिवयांपासून केसांपर्यंत एक वण अखेरपर्यंत
राहिला होता.

निरंजनस्वामींनी स्वतःच 'आत्म-प्रचीति' व
'साक्षात्कार' अशी दोन प्रकरणे ओवीवद, रसाळ

व, उद्बोधक अशी लिहिली आहेत त्यावरूनच वरील चरित्रवथा लिहिली आहे त्याची वाही पदे येथे दिली आहेत

— रा ब खाडिलकर

- (१) दिगवरा स्वामि अगा दयाघना ।
येऊ दे करुणा अनाथाची ॥ १ ॥
मायामोहजाल टावावे धेडून ।
कराये धावणे दीनवधू ॥ २ ॥
अनायासि आम्हा तुजवीण आता ।
कोण आहे त्राता सर्वांपरी ॥ ३ ॥
निरजन म्हणे देई आता भेटो ।
मको करू कष्टी देवराया ॥ ४ ॥

- (२) येई येई दत्तानया ।
माझ्या कीर्तनाच्या ठाया ॥ १ ॥
रगदेवता आमुची ।
तूची सर्वांपरी साची ॥ २ ॥
गावे तूझे कीर्तिगुण ।
असे इच्छी माझे मन ॥ ३ ॥
निरजन म्हणे देवा ।
येई आता माझी सेवा ॥ ४ ॥

- (३) दत्तात्रय चतुराक्षरि मन गाचे उक्थारा ।
निशिदिनि हृदयी ध्याता चुंबवी जन्म-
मरणफेरा ॥ धृ ॥

दशविंशप्रति अगमन ज्याचे ऐकट निर्द्वंद्व ।
दश-अक्षतारा वरते विष्णुस्वरूपाचा कद ।
दत्तचित्त ज्या हृदयी ध्याता करि ब्रह्मानंद ॥ १ ॥
तापसियाचा तापशमन जो सर्वांचा त्राता ।
सरितसे भवसागरि जडमूढ नाम बदनि गाता ।
तातडिने अुडि धारित ज्यापरि बाळकान्ति
भाता ॥ २ ॥

त्रै देवाचे स्वरूप ते हे जाणें एकत्र ।
त्रैलोक्याचा चालक म्हणवी अत्रीचा पुत्र ।
त्रैलोक्याचा स्वरूप प्रगटवी जेवि का भित्ता ॥ ३ ॥
अेकचि स्वरूप सर्वांतरी तो आहे अद्वय ।
यशकीर्ति तुम्ही गा रे त्याची होबुनि तन्मय ।
यमाचे भय नाही निरजन जाला निर्भय ॥ ४ ॥

२१. कृष्णोन्द्रगुरु

(सन १८०६-१८५५)

तेलगण व वनारटिक यांच्या सोमेश्वर अनंतपूर नावाच्या एका गावी रामशास्त्री व रमाबाई यांना एकदा श्रीदत्तात्रेयाचा साक्षात्कार झाला 'आम्हीच तुमच्या पोटी अवतार घेत आहोत' अशी प्रेरणा या दापत्यास झाली यांना लहानपणापासून ईश्वरभक्तीचा नाद अतो अनेक चमत्कारिक लोलाही यांनी वरून दाखविल्या एकदा एका वाझ गाईच्या कासेला घृष्णसर्पचे मुख लावून यांनी त्याला स्तनपान घडविले वैराग्य-सुदरीष्टी आपण विवाह केला असल्याचे यांनी आपल्या आईवडिलांना सांगितले त्यांनी तीर्थयात्रा आरंभिली काशी येथे स्वयंप्रकाशयतीच्या कडून यांनी अनुग्रह घेतला 'नू श्रीकृष्णरूपी अनंतप्रसादाने जन्मला असून प्रैमूर्ती श्रीदत्तात्रेयाचा प्रत्यक्ष अवतार आहेत. तुम्ही श्रीकृष्णोन्द्र-गुरु म्हणून प्रसिद्धी होईल. धारवाड जिल्ह्यातील सावणूर भागात कार्य करून अमर हो' असा त्यांना आशीर्वाद मिळाला काशीतही यांच्या भक्तानी यांच्या नावे एक मठ बांधून त्यात श्रीकृष्णेश्वरालगाची स्थापना केली बंगाली व विहारी या ठिकाणी प्रतिवर्षी उत्सव करतात प्रयाग, हरिद्वार, गंगोत्री, बदरी करून ते हुबळीस आले येथे एका जुन्या पडीक बिल्ल्यात एक पुरातन श्रीदत्तमंदिर असून तेथे दत्तपादुकाची स्थापना वे भू नरसिंहमठ अग्निहोत्री यांनी केलेली होती गर्भमंदिरावर चक्राकार शिखर आहे मागील धावूंस ओदुवर व अश्वत्य वृक्ष आहे कृष्णोन्द्रगुरुचे हे कायमचे निवासस्थान झाले.

रोज ते तीन ते पाच घरी भिक्षा मागत यांनी अनेक चमत्कार केले मोठा परिवार जमा केला ओसाड तलावात योगदंड आपटून पाणी आणणे, सर्पविषापासून गुराचे प्राण वाचविणे,

शिरसगी देसायाचा उदररोग धरा करणे, कोणास पुत्र देणे, कोणासाठी सुवर्ण देणे, असे अनेक चमत्कार यानी केले गोवर्णस जाताना शिरसी येथे देवीच्या दर्शनास हे आले तेव्हा देवालयच्या दाराची कुलपे आपोआप निखळून पडली ! देवीने याना दर्शन दिले रेणुका डोंगराजवळ एका गुराखिणीचा नवरा झाडावरून पडून मरण पावला असता यानी त्याला जीवदान दिले सर्व लोकाना मायची पाखर देऊन, सर्वांना ज्ञानोपदेश देऊन यानी शके १७७७ मध्ये कातिक शु १३ रोजी आपल्या दयाच्या एकोणपन्नासाव्या वर्षी अवतार संपविला श्रीदत्तमंदिरातील सच्चिदानंद स्वामीच्या समाधीच्या डाव्या बाजूस याची समाधी असून तीवर शिवलिंगाची स्थापना करण्यात आली आहे त्याच्यापुढेच त्याचे शिष्य श्रीधरस्वामी (नरसिंहभट अग्निहोत्री) याची समाधी आहे याच्या पुण्यतिथीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरा होत असतो समाधीवर श्रीदत्तप्रभूच्या रूपातील मोठी प्रेक्षणीय अशी वहीभाताची पूजा बाधतात

२२. अनंतसुत कावडीबोवा

(सन १७७६-१८६३)

श्रीअनंतसुत विठ्ठल ऊर्फ कावडीबोवा हे मूळ जिल्हा नगर तालुके पारनेरमधील हागा नदीतीरावरील पिसा पिंपळगावचे राहणारे होते त्याचा जन्म शके १७१९ चैत्र शुक्ल १५ बुधवार, दिनांक ११-४-१७९७ चा आहे ते ऋग्वेदी आद्वलायन शास्त्रीय देशस्थ ब्राह्मण होत त्याचे गोत्र भारद्वाज होय ते पिसा पिंपळगावचे वतनदार कुळकर्णी होते याशिवाय इतर तीन गावचे कुळकर्णीपणही त्याचेरुडे होते [त्याचे संपूण नाव विठ्ठल अनंत पिंपळगावकर] असे होत

ईश्वरभजनात व देवसेवेत राहून ते कुळकर्णीपणाचे कामही पहात होते ते पुढील व थावणासारखे मातृपितृभक्त होते मातापित्याचा वृद्धापकाळ झाला, त्या वेळी पित्याने स्वतःस कावडीत बसवून काशीयात्रास नेण्यास आज्ञा केली आज्ञा शिरसावध मानून विठ्ठलबोवानी आपल वडील अनंतराम व मातोश्री सौ राधाबाई याना कावडीत बसवून बरोबर एक रामा नावाचा गडी व सामानासाठी एक घोडा यासह ते काशी-यानेस निघाले मातापित्यास कावडीत बसवून याना करविल्या म्हणून त्याचे नाव कावडीबोवा असे पडले

याना करीत असता त्याच्या मातोश्री सौ राधाबाई याना विष्णुपदी दवाजा झाली, ते पाहून आपण आता ससारमुक्त झाल्याने अन्तरावानी प्रयागात यऊन ब्रह्मावर्तात आल्यावर सन्यास ग्रहण केला व समाधी ब्रह्मावर्तात प्यण्ड वच ५ स यऊन ते नारायणस्वरूपी लीन झाले त्याना तेथे जलसमाधी देण्यात आली तेथ त्याचे औद्बंदहिक कार्य आठोपल्यावर त्या रिकाम्या कावडीत आता श्रीविठ्ठलरज्जुमाईच्या मूर्ती ठेवून कावडीसह विठ्ठलबोवानी पुढील यात्रा सुरू केली

याप्रमाणे याना सुरू असताना गालग क्षत्री मुक्काम होता व त्या दिवशी श्रीदत्तजयंतीचीही पर्वणी होती गावात दत्तजन्मासाठी कोणी कीर्तनकार मिळोना, म्हणून गावकऱ्यांनी बुबास कीर्तन करण्यास विनंती केली पण आपणास कसे जमेल म्हणून ते मडळीशी बोलत असता श्रीदत्तानंद विप्ररूपाने येवून त्याना कीर्तन करण्यास व ग्रंथ लिहिण्यास त्यानी आज्ञा केली व प्रसाद स्नाण्यास दिला व मो तुजबरोबर आहे, काळजी करू नये असे सांगितले कीर्तन आठोपले व पुढील यात्रा सुरू झाली कीर्तन सर्वास फारच आवडले होते ग्रंथरचना कशी होईल या विचवनेत त्यानी लवनास सुरवात केली नव्हती हे पाहून पुन्हा

श्रीदत्तात्रेयांनी ब्राह्मणवेद्याने येऊन ग्रंथ लिहिण्यास सांगितले व वरप्रदान दिले व मीच सर्वोपरी सहाय्य होईन असा आशीर्वादही दिला. या प्रमाणे वरप्राप्तीनंतर प्रवास चालू असताच त्यांचा मुक्काम उज्जैन क्षेत्री झाला. तेथे त्यांनी 'श्रीदत्तप्रबोध' या ग्रंथाचे चाळीस अध्याय लिहिले व पुढे द्वारावती (द्वारका) यात्रेस जाण्याच्या विचाराने यात्रा करून सन १८५६ च्या सुमारास वडोद्यास आले. प्रथम त्यांचा मुक्काम वाडीतील श्रीमंत राजे पांडरे यांच्या श्रीराम-मंदिरात झाला. वडोद्यातील त्या वेळच्या महान् संत-महताच्या भेटी झाल्याने त्यांना अतिशय आनंद वाटला. वडोद्यास या महान् मातृपितृ-भक्तशिरोमणी श्रीकावडीबुवाचे तत्कालीक अनेक शिष्यसमुदायही, त्याचा उपदेश घेऊन झाला होता. त्यांपैकी एका शिष्याने त्यांना वन्हाणपुरा चौखडी रस्त्यावर एक श्रीराममंदीर बांधून देऊन त्यांना कायम राहण्याचा आग्रह करून ठेवून घेतले. याच श्रीरामाच्या मंदिरात कावडीत वसून आण-लेल्या श्रीविठ्ठलराई-रत्नमाईच्या मूर्तीची त्यांनी स्थापना केली व संवत १९१५ मध्ये तेथे मुक्कामास आले. याच मंदिरात वास्तव्य केल्यानंतर श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथाचे उरलेले २१ अध्याय त्यांनी लिहिले. असा हा ६१ अध्यायांचा ग्रंथ त्यांनी संवत १९१६ प्रजापती नाम संवत्सरी शके १७८२ चैत्र शुद्ध प्रतिपदा श्रुगुवारी इ. सन १८६० मध्ये लिहून पूर्ण केला.

याप्रमाणे वडोदे येथे श्रीसेवेत व चिंतनात काळ घालवीत असता, श्रीविठ्ठल-अनंतसुत ऊर्फ कावडीबोवा हे सवत १९१९ आषाढ शुक्ल अष्टमीस वैकुंठवासी झाले. तरी ते ग्रंथरूपाने अमर असून श्रीदत्तभक्तांस त्यांच्या साक्षित्वाचे अनुभवही येतात.

श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथाचे प्रथम प्रकाशन श्रीदामोदर सावळाराम यंदे यांनी सन १९०० मध्ये केले. श्रीगुरुचरित्र व श्रीगुल्लीलामृत-

प्रमाणेच हा महान् प्रासादिक ग्रंथ श्रीदत्तप्रासादे लिहिलेला आहे. श्रीगुरुचरित्रात श्रीगुरुंचे वर्णन आहे, तसेच श्रीगुल्लीलामृतात श्रीअक्कलकोट-स्वामीचे वर्णन आहे. श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथात श्रीदत्तात्रेयांनी आपले मातोश्री सती अनसूयेस केलेला अध्यात्मपर असा उपदेश आहे. हा प्रासादिक ग्रंथ असून श्रीदत्तात्रेयांनीच वदविलेली अशी ही श्रीदत्तस्वरूप वाङ्मयमूर्तीच आहे. म्हणून तो सांप्रदायिक दत्तभक्तांना अत्यंत पूजनीय व सग्राह्य असा आहे. भाषा अत्यंत प्रेमळ व हृदय-स्पर्शी अशी आहे. हा वरद ग्रंथ असल्याने वाचन, पाठ व सप्ताह्रूपे अनुष्ठान करण्याने मनःकामना पूर्ण होतात, असा अनेकांचा अनुभव आहे.

वडोद्यास श्रीकावडीबुवांचे श्रीराम व श्री-विठ्ठल-राही-रत्नमाईचे असे मंदिर आहे. तेथे दरसाल श्रीदत्तप्रबोधकार अनंतसुत विठ्ठल ऊर्फ कावडीबोवा महाराज यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव आषाढ शु. १ ते ८ पावेतो होतो. पुण्यतिथी आषाढ शु. ८ स असते. या उत्सवात अखंड नाम-सप्ताह, श्रीदत्तप्रबोधपारायण, निरनिराळी संत-मंडळीची कीर्तने, प्रवचने व भजने, श्रीगुरुचरित्र, सप्तशतीपारायणे, वेदपारायणे आदी विविध कार्यक्रम होत असतात. उत्सवसमाप्तीस अन्न-संतर्पण, महानुभाव अनेक रूपांची पाद्यपूजा, 'सतपूजा' होऊन सतांचे स्तवन व महाप्रासाद होत असतो. पोर्णिमेस गोपालकाळा होऊन हा उत्सव पूर्ण होतो. तसेच चैत्रात श्रीरामजन्मोत्सवही होतो.

श्रीअनंतसुत विठ्ठलबोवांनी श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथांगिवाय स्फुट अभंग, कर्णा-शतक अभंग, सांप्रदायिक सद्गुरुनमस्कारश्लोक व अभंग वगैरे वाङ्मय लिहिलेले असून वरेचसे अंप्रसिद्ध आहे. ते जनादेन-एकनाथ-निवराज संप्रदायी असून त्यांचा आनंद सांप्रदाय होय.

श्रीअनंतसुत विठ्ठल ऊर्फ कावडीबोवांनी वडो-द्याच्या मंदिराची सेवा, पूजन, भजन व संप्रदाय

चालविण्यासाठी आपले आते बंधू श्रीगोपाळबुवा यांना सहकुटुंब आपले गावाहून बोलावून आणून त्यांस प्रसाद व वरदहस्त ठेवून सर्व व्यवस्था सोपविली होती. श्रीगोपाळबुवाही अत्यंत लीन, प्रेमळ व निस्सीम भगवद्भक्त असे होते. भजन व देवसेवेत राहून त्यांनी चारी धाम यात्रा केल्या होत्या व शेवटी चतुर्याश्रम घेऊन फलगुन शुद्ध ३ दिनांक १५-३-१९१८ च्या ७५ ला समाधिस्य झाले. त्यांची समाधी कावडीबोवांच्या समाधि-मंदिरात आहे. हे गोपाळकाला उत्तम करीत असत.

त्यांच्या नंतर त्यांचे चिरंजीव श्रीशंकरबोवा हेही भजन व देवसेवा करून उत्सव-महोत्सव करीत असत. ते सुप्रसिद्ध कीर्तनकारही होते. श्रीमंत गायकवाड सरकारतर्फे वडोदास दर थावण मासात होणाऱ्या कीर्तनपरीक्षेचे ते परीक्षक म्हणूनही होते. कै. श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांचे धाकटे बंधू श्रीमंत संपतराव महाराज गायकवाड यांचे ते गुरू होते. श्रीमंत संपतरावांना त्यांनी भजन शिकविले होते.

म्हणजे सरकार श्रीमंत माधवराव महाराज शिंदे यांच्या येथे प्रतिवर्षी श्रीगणेशउत्सवात नाम-सप्ताह होत असे. त्या वेळी श्रीमंत संपतराव महाराजांचा एक भजनाचा पहारा असे. त्या मेळघाचे अध्यक्ष श्रीशंकरबोवाच होते.

पुढवत् पालन केलेले त्यांचे भाचे श्री. सुंदरनाथ व जगन्नाथ राजापूरकर या उभय बंधूस मंदिराचे पुढील कार्य एकचिारे चाल-विण्यास सोपवून व वरदहस्त ठेवून सन १९५० शके १८७२ संवत् २००६ कार्तिक शुद्ध पंचमीस सोमवारी उपवास सोडून श्रीशंकरबोवा हृदय-विकाराने वैकुंठयासी झाले.

त्यांचे आज्ञेप्रमाणे हे उभय बंधू हल्ली एक-चिारे श्रीची पूजासेवा, आपाडी उत्सव, राम-नवमी उत्सव आदी नित्य-नैमित्तिक कार्यक्रम पार पाडीत असतात.

धीस्ता...३९

२३. माणिकप्रभू

(सन १८१७-१८६५)

मोगलाईत निजाम हुंदराबाद राज्यात (आजच्या म्हैसूर राज्यात) कल्याण गावी मनोहर नाईक नावाचे परम भगवद्भक्त रहात होते. त्यांच्या घर्मपत्नीचे नाव वायजाबाई होते. हे बांपत्य दत्तोपासक असून अहोरात्र दत्तोबा करण्यात निमग्न असे. श्रीदत्त भगवानाच्या आशीर्वादाने त्यांना तीन पुत्र झाले. पहिला मुलगा हुणमंत (दादासाहेब), दुसरा माणिकप्रभू व तिसरा नरसिंह (वात्पासाहेब).

मनोहर नाईकांना दृष्टान्त झाल्याप्रमाणे श्रीदत्तप्रभूंनी माणिकप्रभूंच्या रूपाने या घर्मपरायण दांपत्याच्या पोटी शके १७३९ (सन १८१७)मध्ये अवतार घेतला. वारधाच्या दिवशी मुलाचे नाव 'माणिकप्रभू' असे ठेविण्यात आले. बाळप्रभूंचे अनुपम तेज पाहून कल्याण गावातील लोक आकृष्ट झाले. गावातील व आसपासच्या खेड्यातील लोक या दत्तावतारी प्रभूंच्या दर्शनास येऊ लागले.

कल्याण गावातील अधिकारी नबाबसाहेबांची मनोहरपंतांच्या कुटुंबावर पूर्ण कृपादृष्टी होती. त्यामुळे माणिकप्रभूंची सर्व व्यवस्था लहानपणापासूनच राजयोग्याप्रमाणे होती. त्यांच्या अंगावर हजारो रुपयांचे हिरे, मोती व सोन्याचे दागिने आणि भरजरी चंची वस्त्रे होती. या वस्तू सांभाळण्यासाठी त्यांचे सभोवती नेहमी पाचसहा अरब, रोहिले शिपाई नबाबाने ठेविले होते. माणिकप्रभूस पाचवे वर्ष लागल्यानंतर त्यांची वृत्ती फारच खेळकर होत गेली. गावातील मुलांबरोबर ते नाना प्रकारचे खेळ खेळू लागले.

कल्याण गावात माणिकप्रभू या नावाचा श्रीदत्तावतार झाला आहे, अशी बातमी सर्वत्र पसरल्यामुळे दर गुरुवारी आसपासचे लोक दर्शनास जमू लागले.

पुढे सातव्या वर्षी मौजिवंधनाचा समारंभ मोठ्या थाटात झाला. गायत्री मंत्राचा उपदेश होताच सर्व ब्रह्मकर्म आपोआप स्वमुखाने हे म्हणू लागले. हा चमत्कार पाहून जमलेले सर्व शास्त्री, पंडित, वैदिक, याज्ञिक वगैरे थक्कच होऊन गेले. हे कोणी महापुरुष असावेत असे सर्वांना वाटू लागले.

प्रभू कधी शाळेत गेले नाहीत; परंतु त्यास बाळपणापासूनच तेलनी, कानवी, फारसी, उर्दू, संस्कृत आणि मराठी इतक्या भाषा लिहिता-वाचता व बोलता येऊ लागल्या. शिकल्याशिवायच त्यांना स्वयंस्फूर्तीने संपूर्ण ब्रह्मकर्म व वेद-शास्त्रातील सर्व विषय अगदी मुखोद्गत येत होते. चार वेद व सहा शास्त्रात पारंगत असलेल्या पंडितांचीही त्याच्यासमोर बोलण्याची प्राज्ञा नव्हती.

प्रभूस आठवे वर्ष लागल्यावर त्याची वृत्ती फारच चपळ व चंचल होत गेली. ते गावातील मुले जमवून गावात व अरण्यात जाऊन नेहमी खेळत असत. एकदा घराबाहेर पडले की, दोन-दोन दिवस घरी येत नसत. घरची मडळी त्याचा पुष्कळ शोध करीत, परंतु प्रभू सापडतच नसत अशा परिस्थितीत प्रभूच्या अगावर दाग-दागिने राहिले नाहीत. त्यांनी काही दागिने लोकाना वाटून टाकले. मग नवाबाचा अरब, रोहिले शिपायाचा पहारा जागचे जागी राहिला.

प्रभूची दया आघलेपागळे लोकावर फार असे. तसेच हिंदू व मुसलमान यांच्यावर त्याची कृपादृष्टी सारखी असे. त्यामुळे मुसलमान लोकही त्यांना भजू लागले. प्रभूचा हा लौकिक निजाम सरकारचे कानापर्यंत जाऊन पोचला होता.

प्रभू आता घराबाहेर पडण्याचा विचार करू लागले. प्रभूचे थोरले बंधू दादासाहेब आता सोळा वर्षांचे झाले होते. ते एकातात राहून अहोरात्र ईश्वरचिंतनात मग्न असत. धाकटे बंधू

तात्यासाहेब हे चार वर्षांचे झाले होते. अशा वेळी प्रभू एके दिवशी कोणासही न विचारता घरा-बाहेर पडले व हुमणावादेपासून बीस कोस असलेल्या मंठाळ गावास जाऊन पोचले. बाहेर-गावचे हजारी लोक प्रभूच्या दर्शनास येत; परंतु प्रभू तेथे नाहीत असे पाहून ते दादासाहेबाच्या दर्शनावर समाधान मानून नवस वगैरे अर्पण करीत.

प्रभू मंठाळ गावात आहेत असे कळताच प्रभूचे वडील व मातोश्री तात्यासाहेबास बरोबर घेऊन मंठाळ गावी जाऊन प्रभूंना भेटले. तेव्हा प्रभू त्यांना म्हणाले, 'श्री दत्तात्रेयाच्या साक्षात्काराप्रमाणे आम्ही तुमच्या पोटी जन्म घेतला. तुमचे मनोरथ पूर्ण केले. व्रतबंध होईपावेतो तुमचेजवळ राहिली. आता आम्हांस सर्वत्र संचार करून भक्तजनांचा उद्धार करून अवतारिक कृत्ये केली पाहिजेत. म्हणून यापुढे तुम्ही आमच्याविषयी दुःख व क्लेश करू नयेत. घरी जाऊन दत्तसेवा करून कालक्रमणा करावी. तुमचा आयुहच आहे तर आम्ही लवकरच येऊन तुम्हांस भेटतो.' असे म्हणून त्यांना निरोप दिला. नंतर प्रभू एक वर्षपर्यंत मंठाळच्या अरण्यात अंबील कुडाजवळील एका गुहेत गुप्त राहिले. कधीमधी प्रभू मंठाळच्या लोकांस दर्शन देत ही गुहा अद्याप तेथे असून ती 'माणिकप्रभूची गुहा' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

एक वर्षानंतर प्रभू एकाएकी कल्याणास घरी दत्त म्हणून येऊन उभे राहिले. लोकाना ही बातमी कळताच हजारी लोक दर्शनास येऊ लागले. हजारी रुपये प्रभूपुढे जमा होऊ लागले. प्रभू ते सर्व रुपये रोजच्या रोज गोरगरिवांस खेरात करू लागले. रोज कच्चा, कीर्तने, पुराणे, भजने व गाण्याचा कार्यक्रम प्रभूपुढे होत असे. असा कार्यक्रम चारपाच वर्षपर्यंत चालू होता.

तात्यासाहेबाची मुज झाल्यावर काही महिन्यांनी प्रभूचे वडील मनोहरपत याची समाधी

झाली त्या वेळी त्याच्या मातोश्री वधावाई याना अत्यंत दुःख झाले. प्रभूनी आपल्या ज्ञानसामर्थ्याने मातोश्रीचे नाना प्रकारे समाधान करून वडील वधू दादासाहेब याजकडून वडिलाचे उत्तरकार्य यथासांग करविले आणि हजारी रुपये दानधर्म केला.

नंतर प्रभू कल्याणहून निघाले ते सहा कोसावर असलेल्या पाचाल गावी पाचालेश्वर भास्तीच्या देवळात येऊन राहिले. तेथे समाराधना बगैरे करून एक अष्टक करून त्यांनी भास्तीची प्रार्थना केली.

नंतर प्रभू मैलार गावी आपले कुलदैवत श्रीखडोबाच्या दर्शनासाठी चपापट्टीस जमणाच्या यानेस गेले. श्रीखडोबाची महापूजा वाघून हजारी रुपयाचे वस्त्रालंकार देवास अर्पण केले, व गोरगरीवास हजारी रुपये दानधर्म केला. त्यानंतर श्रीदत्तजयतीचा उत्सव तेथे मोठ्या थाटात साजरा केला. हुंदरावाढचे राजे वसीधर यांनी श्रीदत्तजयतीचा सर्व खर्च केला.

मैलारहून प्रभू पुन्हा आपल्या घरी कल्याणास आले. तेथे आल्यावर प्रभूनी मुलगी पाहून आपले घाकटे वधू तात्यासाहेब याचे लग्न ठरविले. कल्याणच्या नवाबसाहेबांनी दहा हजार रुपये खर्च करून लग्नसमारंभ मोठ्या थाटाने केला. ब्राह्मणभोजने, दानधर्म व सर्व जातीस भोजने बगैरे उत्तम प्रकारे पार पडली. यामुळे प्रभूची कीर्ती सर्वत्र पसरून शेकडो कोसावरून नित्य नवी यात्रा दर्शनास येऊ लागली. पुष्कळ पर्यटन करून व अनेक अवयव चमत्कार दाखवून नंतर मृधोळ गावाच्या पहाडातील एका मुहेत प्रभू, समाधी लावून वसले. पुढे ते मृधोळ सस्यानात फिरत असता एका वडाच्यास सर्पदंश होऊन तो मृत्यू पावला असता त्यास उठविले. त्यामुळे त्याची कीर्ती होऊन यात्रा भरण्यास आरंभ झाला. मृधोळच्या व्यासपास प्रभूच्या दहापाच गाद्या स्थापन झाल्या.

हुमणावाद आणि गडवती याच्या दरम्यान निविड अरण्यात असलेल्या एका जुन्या शिवालयात एका ब्राह्मणाच्या कुटुंबास ते श्रीप्रभूच्या दर्शनासाठी येत असता हत्यारबंद लुटारू चोरानी त्यांच्यावर हल्ला करून त्याचे सर्व वित्त लुटून त्याचा प्राण घेण्यासाठी शस्त्रे उगारली. तेव्हा सर्व मडळींनी प्रभूचा धावा केला. त्याच वेळी भक्तवत्सल श्रीप्रभू तेथे प्रगट झाले. श्रीसद्गुरु माणिकप्रभूच्या दिव्य शक्तीने चोरानी मारण्यासाठी वर केलेले हात जागच्या जागी थिजून गेले व पाय लुळे पडले. तेव्हा चोर श्रीप्रभूना शरण गेले व बऱ्याची त्यांनी पश्चात्तापाचे माफी मागितली. तेव्हा प्रभूना त्याची दया येऊन त्याचे थिजलेले हात व लुळे पडलेले पाय मीट झाले. तेव्हा प्रभूना वदन करून ते चोर आनंदाने तेथून निघून गेले. श्रीप्रभूनी त्या ब्राह्मण कुटुंबाचे कोटकल्याण केले. त्या दिवसापासून प्रभूनी आपले राहण्याचे ठिकाण तेथेच करून पुढे समाधीकालपर्यंत भक्तजनाचा उद्धार करित तेथेच राहिले.

प्रभू अरण्यात शिवालयजावळ येऊन राहिल्याची खबर लागताच हुमणावादेवून सरकारी अमलदार नायब प्रभूच्या दर्शनास आले व जुन्या शिवालयाची साफसुफी करून देवास द्वाभिपेक करण्यात आला. पाच दिवस तेथे मोठा समारंभ झाला. ब्राह्मणास व इतर सर्व जातीचे लोकास भोजने देण्यात आली. ब्राह्मणाना पात्री एकेक रुपया प्रभूनी दक्षिणा दिली व गोरगरीवास दानधर्म पुष्कळ केला. प्रभूच्या दर्शनास हजारी लोक नित्य येऊ लागले. प्रभू एका जुनाट वेलाच्या खोडाखाली उघडयातच वसत यानेसाठी येणारे लोक कोणी झाडाखाली व कोणी पाल्याचे पडदे लावून राहू लागले.

हुमणावादच्या सरकारी नायब व कामदार मडळींनी साहित्य सरजामाची कोठी तेथे लावून दिली आणि सेवेसाठी व इतर व्यवस्थेसाठी चाकर माणसे ठेविली.

कल्याणहून तात्यासाहेब व मातोश्रीसह भक्त-
मंडळी राहण्यासाठी प्रभूजवळ आली; परंतु
प्रभूंनी त्यांना दादासाहेबांजवळ राहण्याची व
आठवड्यातून एक वेळ गुरुवारी अथवा शनि-
वारी येथे येण्याची आज्ञा केली. इतर ब्राह्मण,
यात्रेकरू, आंधळे, पांगळे आणि सेवेकरिता
राहिलेले रोगी यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था
भंडारखान्यातून होत असे.

पुढे श्रीदत्तजयतीचा उत्सव फारच थाटात
झाला. याच वेळी तात्यासाहेबांनी प्रभूची आज्ञा
घेऊन विद्वान ब्राह्मणाकडून श्रीदत्ताच्या गादीची
स्थापना केली.

तात्यासाहेब, देशमुख व नायब वगैरे मंडळींनी
प्रभूच्या आज्ञेने बऱ्याच झोपड्या बांधून त्या
जागेस गावाची रचना आणिली. श्रीदत्ताची गादी
व प्रभूसाठी वर छापरी घालून व खाली पक्की
चिरेबंदी इमारत बांधून जागा सुशोभित केली.
पुढे चार-पाच वर्षांनी सर्व जागा व्यवस्थित
करून या पुण्य स्थळास 'श्रीमाणिकनगर' असे
नाव ठेवले. भक्तजनांनी पुढे माणिकप्रभूकरिता
गादी तयार केली आणि भक्तांचे मनोरथ पूर्ण
करण्यासाठी प्रभू त्यावर आनंदाने बसू लागले.
श्रीदत्ताच्या गादीजवळ नित्य भजन, पूजन व
आरत्यांचा थाट होऊ लागला.

अरब व रोहिले लोकांत प्रभूंची कीर्ती
होऊन ते प्रभूंच्या दर्शनास येऊ लागले. पुढे पुढे
तर मुसलमान लोकांचे मेळे व मोठमोठे पोरजादे
प्रभूच्या दर्शनास येऊ लागले. प्रभू हिंदू व मुसल-
मान भक्तांच्या सर्व मागण्या पुऱ्या करीत;
कोणाची पोटदुखी वरी करणे, कोणास मुले देणे,
महारोग बरे करणे, पिशाच्च काढणे इत्यादी
हजारो मागण्या प्रभूच्या जवळ येत. यात्रेकरू,
व्यापारी, शेठसावकार, सरकारी कामगार इत्यादी
लोकांचे प्रभूपुढे लाखो रुपये भेट म्हणून जमत
असत. हिंदू व मुसलमान यांचे मिळून वर्षातून
चार मेळे प्रभूजवळ जमत असत. मोहरम व

ग्यारवी या दोन महिन्यांत मुसलमानांचे, संक्रां-
तीस जंगमांचा व श्रीदत्तजयंतीस हिंदूंचा मेळा
जमत असे. प्रभू सर्वांना एक रुपयापासून हजार
रुपयेपर्यंत विदागी देत असत. जो जे मागेल ते
त्याला बहुधा प्रभूंकडून मिळावयाचेच ! नाही
कोणास म्हणत नसत व रिक्त हाताने कोणाला
जाऊ देत नसत. दरवर्षी एकंदर तीस लाख रुपये
खर्च होत असे. याप्रमाणे माणिकनगरात
श्रीमाणिकप्रभूंची दिनचर्या नित्य आनंदात व
उत्सवात चालत असे.

प्रभूंच्या मनात राजकीय थाट वाढविण्याचा
मुळीच हेतू नव्हता. फक्त परोपकार व दानधर्म
यांशिवाय त्याचा कोणताही हेतू नव्हता. परंतु
तात्यासाहेबांनी आपल्या हौशीने चारपाच वर्षांत
माणिकनगरास व प्रभूंच्या दरबारास फारच शोभा
आणिली. सर्व प्रकारच्या जिनसा मिळण्यासाठी
लहानची बाजारपेठही वसविली गेली. माणिक-
नगरास पूर्व व पश्चिम अशा दोन मोठ्या वेशी
बांधल्या, आणि प्रत्येक वेशीवर जमादार व रोहिले
अरब शिपायांचा बंदोबस्त ठेविला. तसेच नगर-
खान्याची संस्थापना करण्यात आली.

वडील बंधू दादासाहेब व मातोश्री बयादाई
यांची निर्पाणाची वेळ जवळ येताच श्रीप्रभूंनी
ब्रह्मज्ञानाचा बोध केला. तात्यासाहेबांनी समाधी
घेतली व मातोश्री श्रीदत्तस्मरण करीत ब्रह्म-
रूपी लीन झाल्या. पुढे सर्व विधी धर्मशास्त्रा-
प्रमाणे श्रीप्रभूंच्या व तात्यासाहेबांच्या हाताने
झाले. प्रभूंनी हजारो रुपये दोषाप्रोत्यय दानधर्म
केला.

पुढे शिंगेरीचे जगद्गुरू श्रीशंकराचार्य
श्रीमाणिकप्रभूंच्या भेटीस आले. श्रीप्रभूंनी स्वारी
मोठ्या थाटाने श्रीजगद्गुरूस सामोरी गेली होती.
जगद्गुरूंना सिंहासनावर बसवून त्यांची तात्या-
साहेबांकडून यथासांग पाद्यपूजा करवून त्यांना
वस्त्रे, भूपणे, हत्ती, घोडे, पालख्या सर्व अर्पण
केले. भोजनसमारंभ मोठ्या थाटाने झाला.

प्रभूचा आदरसत्कार पाहून जगद्गुरूची स्वारी फारच खूप झाली जगद्गुरूची स्वारी जाण्यास निघाली तेव्हा प्रभू त्यांना पोचविण्यासाठी दोन कोसपर्यंत गेले होते

काही दिवसानंतर पुढे तात्यासाहेबाची प्रकृती बिघडल्याने व त्याचा समाधिकाळ जवळ येत आहे असे भविष्य पाहून प्रभूनी तात्यासाहेबाचे ज्येष्ठ चिरजीव मनोहर (अप्पासाहेब) याच्या मुजीचा बेट ठरवून मुज गोठ्या समारभाने उरकून घेतली पुढे तात्यासाहेबानी स्वतः गुरुचरित्राचे पारायण करून पुष्कळ दानधर्म केला भजन, पूजादी सर्व सत्कर्म साधून नियमित दिवशी आनदाने बोलणेचालणे करून सर्वांचा निरोप घेऊन प्रभूच्या चरणावर मस्तक ठेविले आणि मग योगासन घालून समाधी घेतली प्रभूनी त्याचे चिरजीव अप्पासाहेबाकडून सर्व उत्तरविधी शास्त्रोक्त करविला आणि हजारो रुपये दानधर्म करून तात्यासाहेबाचे नाव प्रभूनी अजरामर करून ठेविले

श्रीसमर्थ अक्कलकोटचे स्वामी महाराज एकदा प्रभूच्या भेटीस आले होते प्रभूची व त्याची एकाठात भेट झाली होती

यानंतर प्रभूनी समाधी घेण्याचा निश्चय केला समाधीचा दिवस मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी मुक्रर केला समाधी घेतल्यानंतर पुढे चार दिवसांपर्यंत ही गोष्ट गुप्त ठेविण्याविषयी आपल्या विश्वासू तीन चार भक्तास सांगितले प्रभू त्यांना म्हणाले, 'तसे जर न केले तर मायामोहामुळे मध्येच हा बेट उघड झाल्यास अनर्थ होईल कारण भुसलमान जातीचे अत अज्ञानी व अडदाड आहेत ते येथे येऊन दगा करतील व मग समाधीस विघ्न येईल म्हणून ही गोष्ट गुप्त ठेवावी आणि समाधी घेतल्यानंतर चार दिवसांनी लोकास दर्शनास सोडावे समाधी झाल्यावर सोळावे दिवशी अप्पासाहेबास गादीवर वसवून

सर्व व्यवस्था पूर्ववत् चालू ठेवावी' असे सांगून समाधी तयार करण्याची सर्व व्यवस्था त्याच्याकडून गुप्त रीतीने करविली

मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीस सूर्योदयापूर्वी स्नान करून मग अप्पासाहेबाकडून प्रभूनी पूजा-अर्चा करवून गळघात पुष्पाचे हार घातले घातले व पचारती करून घेतली. सर्वांस प्रसाद दिले नंतर आपल्या गळघातील हार काढून अप्पासाहेबाच्या गळघात प्रसाद म्हणून घातला आणि सर्वास आशीर्वाद देऊन प्रभू आत समाधीत बसले मग 'अवधूत चिंतन श्रीगुरुदेव वत्' अशी सर्वांनी गर्जना करून एका हाताने नेत्राचे अश्रू पुशित व दुसऱ्या हाताने द्वारास सर्वांनी चिरा लावून बबोबस्त केला नंतर सर्व मडळी मनातल्या मनात खिन्न होऊन आपल्या घरी गेली अशा रीतीने शके १७८७ मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी सन १८६५ मध्ये श्री सद्गुरु माणिकप्रभू समाधिस्य झाले पुढे सोळाव्या दिवशी अप्पासाहेबाना त्याच्या गादीवर बसविले.

प्रभू मोठे वक्ते आणि अनेक भाषाभिज्ञ होते. त्यांनी विपुल काव्यरचना केली आहे त्याच्या कविता भोगलाईत व इतर ठिकाणी प्रसिद्ध आहेत त्यांनी 'कल्पतरु' नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे श्रीमाणिकप्रभूची पुण्यतिथी दरवर्षी मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीस मोठ्या थाटाने साजरी होते याशिवाय दरवर्षी बरेच उत्सव उजविण्यात येतात परंतु मुख्य उत्सव श्रीदत्तजयंतीचा मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी ते पौर्णिमेपावेतो पाच दिवसांपर्यंत थाटाभाटाने साजरा करण्यात येतो. या उत्सवात व पुण्यतिथीस जातपातीचा कोणताही भेद ठेवित्याशिवाय अखिल भारतातील लोक येऊन भाग घेतात लाखो लोकांची यात्रा जमते प्रभूच्या नंतर श्रीमनोहर माणिकप्रभू व श्रीमार्तंड माणिकप्रभू यांनी हा संप्रदाय वाढविला

श्रीमाणिकप्रभूच्या पदाची थोडी ओळख घालील पद्यांवरून होण्यासारखी आहे.

(१) श्रीगुरु भासा दत्त दयाधन रे ॥ ध्रु ॥
अंतर चालक त्रिभुवनपालक ॥ सकलासी जीवन रे ॥ १ ॥ अखंड अगोचर व्याप्तवराचर ॥
शास्वत चिद्धन रे ॥ २ ॥ माणिकदासासी मेळविलें स्वरूपासी ॥ देखुनि अन्नन रे ॥ ३ ॥

(२) श्रीपाद श्रीवल्लभा मा पाहि ॥ यति-
वर्या दीन करुणा शब्दे करुनि वाही ॥ ध्रु ॥
नगर पीठ पुर पूर्वं दिशेसि राज पीठा सुमतिच्या कुशी ॥ दत्तात्रय त्या अपस्तभ वंशी हरूपरूप परि देह धरिलासी ॥ १ ॥ मुंज लागली सप्तम वरुपी लग्न लाविता न लग्ने म्हणसी ॥ देखुनि दोन पुत्र मातेसी बद्रिकाश्रम पाहू गेलासी ॥ २ ॥ गोकर्णी तीन वर्षे वास श्रीगिरी चातुर्मास ॥ निवृत्ति सगमाहुनि कुर्वपुरासी ॥ कृष्णा गंगा वाहें ग्रामास ॥ ३ ॥ अविका पुत्र त्या मतिमंदासी ॥ कृपावृष्टीनें पंडित करिसी ॥ पुत्र ज्ञानि होय पुढील जन्मासी दत्त दिघले तिसी शनिप्रदोषी ॥ ४ ॥ वर दिघला त्वां रजकालागी विदुर नगरीचें राज्यमुख भोगी ॥ नरसिंह सरस्वती होअुनि योगी दर्शन देइन मी तुजलागी ॥ ५ ॥ गंगेमध्ये गुप्तचि झाला कुर्वपुरामध्ये वासचि केला ॥ ६ ॥ पाहि पाहि श्रीसद्गुरुनाथा कृपा करुनी दर्शन दे आतां ॥ तुजवीण कोण असे मज दाता ॥ माणिकदास तारि दिनानाथा ॥ ७ ॥

(३) राखी लाज भाओ अवधूता ॥ ध्रु ॥ तुझे नाम पेंअुनि हिंवे जयी मी ॥ वागवूनि पंचभूतां ॥ १ ॥ माणिकदामाचें विघ्न दूर करी ॥ दत्त अंगणाच्या मुता ॥ राखी लाज ० ॥ २ ॥

२४. नारायण महाराज जालवणकर

(सन १८०७-१८६७)

श्रीनारायणमहाराज जालवणकर याचा

जन्म झाडीनजीक जालवण म्हणून गाव आहे तेथे झाला. यांचे वडील तात्या पुराणीक यांनी सत्पुत्रप्राप्तीच्या वासनेने श्रीमद्भागवताची शंभर पारायणे केली व त्या तपाच्या प्रभावानेच ह्या पुरुषाने त्याच्या पोटी जन्म घेतला. हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. श्रीनारायणमहाराज एक वर्षचि असतानाच त्याची माता ब्रह्मरूप झाली व त्यानंतर त्यांच्या आजोने त्यांचा प्रतिपाळ केला. वडिलांनी त्यांच्या वयाच्या ८ व्या वर्षी त्याची मौज केली व १० व्या वर्षी लग्न करून दिले. परमार्थाची परमप्रीती हा याचा उपजत धर्म होता. अनेक जन्मसिद्ध अशा महापुरुषांच्या उदयात भगवत्प्रीती स्वभावसिद्ध असते, ती त्यांना वाहेरून शिकावी लागत नाही.

पूर्वसंस्कारबलाने नारायणास बालपणापासूनच वेदांचे वेड लागले. नारायण पाच वर्षांचा होताच तासचे तास फडताळात जाऊन डोळे मिटून बसे, व 'येथे वसून काय करितोस ?' असे आजोने विचारले म्हणजे मी 'वेद पहात होतो' असे उत्तर तो देत असे ! विवाहोत्तर वराम्मलम होऊन हे घराबाहेर पडले. मधुरेस गोवर्धनबाबा नापाचे हठयोगी होते, त्यांजपाशी ते हठयोग शिकले, व त्यानीच यांना ध्यानोपासनादी मार्ग दाखवून दिला. चार वर्षे तेथे राहिल्यावर व अभ्यास यथासाम केल्यावरही 'समाधान झाले नाही' असे त्यांनी गोवर्धनवासास निर्भयपणे सांगितले, तेव्हा 'श्रीदत्त दर्शन होईल तेव्हाच तुझे समाधान होईल' असे त्यांनी उत्तर केले.

यानंतर वापाच्या बोलण्यावरून हे दोन वर्षे पुन्हा घरी जालवणास गेले. तेथे त्यास एक पुत्र झाला. पण पुत्र व त्याची माता दोघेही आठ दिवसांतच निवर्तल्यामुळे ते ससारपाशातून मोकळे झाले. नारायणमहाराज यानंतर गिरनार पर्वतावर गेले व तेथे त्यांनी श्रीदत्ताची उपासना मनोभावे केली. त्यांचे कडक अनुष्ठान व तीव्र भक्ती पाहून श्रीदत्त प्रसन्न झाले. त्यांनी १४

दिवस अन्नपाणी वर्ज्य करून श्रीदत्तदर्शनासाठी ते घरणे घरून वसले, व घावे करून दत्तदेवास पुष्कळ आळविले शेवटी दत्तदर्शन होत नाही असे पाहून ते निराश झाले व १४ व्या दिवशी पर्वताच्या कड्यावर उभे राहून देहत्यागाचा त्यानी सकल्प केला इतमयात धीवत साक्षात् प्रगट झाले 'मुला ! हे काय करितोस ?' या प्रश्नास 'श्रीदत्तानेय भेटत नाहीत म्हणून देहत्याग करितो' असे त्यानी उत्तर केले 'नुसत्या स्थूल देहाच्या त्यागाने दत्त भेटतील काय ?' या प्रश्नास 'मला काही कळत नाही, पण दत्तभेटीवाचून मला हा देह नकोसा झाला आहे' असे त्यानी उत्तर केले मग श्रीदत्तानीही हात धरून त्यास गुफेत नेले व निजरूप दाखवून समाधान केले चारी देहाचे निरसन होऊन नारायण नारायणरूप झाले साक्षात् श्रीदत्तानी त्यास ब्रह्मविद्येचा बोध केला तेव्हा ते कृतकृत्य झाले गिरनारपर्वतावर निरञ्जनस्वामी म्हणून एक दत्तभक्त होते त्याचाही त्यास सहवास झाला तेथे चार वर्षे राहून श्रीदत्ताज्ञाने ते लोकोद्धारार्थ बाहेर पडले

त्यानी दक्षिणोत्तर सर्व तीर्थक्षेत्राच्या यात्रा केल्या व जेथे जेथे सप्ताश्रय जीव शरण आले तेथे तेथे त्यानी ब्रह्मोपदेश करून त्याचा उद्धार केला काही सन्यासीही शरण आल्यामुळे त्याच्यासाठी त्यानी परमहंसवीद्या घेतली काही काळ ते ब्रह्मवर्तस राहिले, हरिद्वार, ग्वाल्हेर, काशी येथेही राहिले त्याचे शिष्य धार, देवास, इंदोर, बडोदा, झांसी, काशी इकडेच अधिक होते

महाराजाचे काही चमत्कारही प्रसिद्ध आहेत ते ब्रह्मवर्तस असताना तेथे शिष्यमंडळी पुष्कळ झाली नित्य धवणास इतर लोकही जमत तेथे महादेव आपटे नावाचा एक कुतर्की ब्राह्मण महाराजाची पाठीमागे खूप निंदा करीत असे एके दिवशी तो महाराजाचा पोवाडा अगावर

घालून आरखात तोड पहात वसला होता, तोच महाराज तेथे आले ते म्हणाले, 'महादेवा ! तू उन्मत्तपणाने निंदा करितोस, पण मुका होशील व तुझा हा देह निरुपयोगी होईल !' सत्पुरुषाची वाचासिद्धी अमोघ असते महादेव लगेच मुका झाला पुढे तो शरण आला व पुनरपि कोणाचीच निंदा न करिता वाणी नामस्मरणाला बाहीन असे त्याने कवूल केले तेव्हा त्याला पुन्हा वाचा आली महाराज रानी गमातीरावर चौरगावर वसून ध्यानस्थ होत ते दर मार्गशीर्ष-पौर्णिमेस श्रीदत्तजयतीचा उत्सव करीत, त्यावेळी बहापाच हजार पान होत असे महाराजाची शिष्यीण बाळावाई एकनिष्ठ उपासक होती तिला महाराजांनी हरिद्वारास जातेवेळी पादुका दिल्या त्या ग्वाल्हेरीस त्याच्या घरी (आप्पा कानड्याच्या बाजारात बसी याचे शेजारी) आहेत महाराज धौम्यारण्यात बारा वर्षे एकांतात राहिले तेथे असताना ते जेवीत नसत घरच्या राजाने महाराजाचा उपदेश घेतला राजाची भक्ती पाहून त्यानी त्यास बोधामृत पाजले राजाने महाराजाची पूजा केली व त्यावर मोहोराचा अभिषेक केला व पुष्कळ जवाहीर अर्पण केले महाराजांनी नंतर ते शिष्यमंडळीस देऊन टाकले महाराजास काशीस 'चिमटेबोवा' म्हणत अगावर भगवे वस्त्र, पायात पादुका, पायापर्यंत लोवणारे रेशमी वस्त्र, हातात चिमटा, ब्रोटात आगठघा, कपाळास केशरी गंध व मधे दोन लाल टिळे, लहानची दाढी, असा त्याचा आड असे त्याच्या शिष्यात रत्नागिरी येथील नारायणबाबा, कल्याण येथील सखारामबाबा, मुंबई येथील राधाकृष्ण तोरणे, इंदूर येथील लक्ष्मणबाबा, इ मंडळी कृतकार्य झालेली होती लक्ष्मण महाराजाचा मठ इंदूर येथे आहे त्याचे शिष्य बलभीमबोवा सावेकर हे पुढे प्रसिद्धीस आले

याचे अथ अलीकडेच त्याच्या योग्यतेच्या मानाने प्रसिद्धीस आलेले आहेत याची वाणी

अत्यंत प्रासादिक आहे हे काही सांगावयास नको
याची अष्टके पंचके व श्लोक बरेच प्रसिद्ध
आहेत याची दहावारा अस्सल पदे मुमुक्षुत
प्रसिद्ध झाली आहेत 'विरू कसा मी गुरुपादु-
फाना' हे याचे 'गुरुपादुकाष्टक' व 'सुविचार-
माला' याची ओळख महाराष्ट्राला झालीच
आहे सुविचारमालेतली

(१) ससारी असता प्रवाहपतितद्वद्वासी नासू
नको ।

(२) भूलोकात महाप्रसंग पडता तू सत्त्व
सोडू नको ।

इ मीक्षितके विनमोल आहेत अभगापैकी
एक दोन देतो -

१ सतचरणतीर्थी करीन आघोळी ।

अैसे धनमाळी करी मज ॥ १ ॥

सतचरणजामाजी मी लोळेल ।

अैसे नारायणा करी मज ॥ २ ॥

म्हणे नारायण गुरु निरजन ।

दास म्हणवीन सताचा मी ॥ ३ ॥

२ तुझे हाती दिले हात ।

नको करू माझा घात ॥ १ ॥

तुझे पायी माथा ।

ठेवियेला सद्गुरुनाथा ॥ २ ॥

वैसातरी तुझा । अंगीकार करी माझा ॥ ३ ॥

भेट देई नारायणा । दत्तदेवा निरजना ॥ ४ ॥

'बोध्याष्टका'त महाराज उपदेश करितात -

तूतें देह नसे शुभाशुभ वदा तत्त्वर्म तेही नसे ।

ऐसे हे निजमानसी समजता प्रारब्धरेपा पुसे ॥

शुद्धात्मा विलसे सदा त्रिभुवनी अद्वैत ते पाहणे ।

ब्रह्मानंद अगाध चिन्मय सुधासाग्राज्य

ते भोगणें ॥ ५ ॥

'निर्वाणपंचका'त ते सांगतात -

निर्वाणबोधरवि हृत्त्वमली अुदेल

मायाघवार सविचार विकल्प गेला ।

दुवेंत दुःखणि अंतरिषा निवाला

आरण्य घोर गृह खोर समान त्याला ॥ १ ॥

सिद्धयोगाष्टकात ते म्हणतात -

वैराग्य भाग्य तरि श्लाघ्य म्हणू तयाला
भोक्ता न भोग्य गुरु योग्य वदे जयाला ।

जो का निरजनपदीच असड राहे

आनंदमग्न सम चिन्मय डोलताहे ॥ २ ॥

महाराजाची १६९ ओव्याची 'परमार्थ-
दोषिका' व 'अभगचाळिसी' सुंदर आहेत

याचे मुख्य ग्रंथ सात आहेत व ते 'सप्त-
सागर' या नावाने प्रसिद्ध आहेत १ ज्ञानसागर-

यात मनुष्याचे चार वर्ग अधिकारपरत्वे सांगून

त्याचे कर्तव्याचा विचार केला आहे २ विज्ञान

सागर-यात कर्म व ज्ञान ही साधने भगवत्प्राप्तीस

अवघड आहेत व भक्ती हेच साधन सुलभ आहे

३ बोधसागर-यात सद्गुरूने मुमुक्षूस केलेला

बोध दिला आहे ४ कैवल्यसागर-यात तोच

बोध जास्त विस्ताराने व आधार दाखवून केला

आहे या ग्रंथासारखा आत्मस्वरूपबोध करून

देणारा सुलभ दुसरा ग्रंथ मराठी भाषेत मिळणे

कठीण आहे असे मला वाटते ५ आनंदसागर-

यात स्वरूपानंदाचे वर्णन आहे ६ शांतिसागर

यात अपरोक्षज्ञाननिष्ठ व शांत पुरुषाची लक्षणे

सांगितली आहेत ७ करुणासागर-यात शिवदी

भगवद्भक्ताने भगवताची करुणा भाकली आहे

हा ग्रंथ मोठा चित्तवेधक आहे याचे दोन खंड

असून पूर्वार्धात १८९६ व उत्तरार्धात १५७७६

मिळून १७६७२ ओव्या आहेत पूर्वाध्याच्या शिवदी

निरजनाचे चरण । भावे वदी नारायण ।

पूर्वाधिं झाला संपूर्ण । भाविकाचा हितवर्ती ॥

जे वा भावे वाचिती ।

त्याचे मनोरथ ऐसेचि पुरती ।

जैसे माझे श्रीपती ।

पुरविता झाला निजाने ॥

अशा दोन ओव्या आहेत या ग्रंथाची एवढी

प्रत वडोद्यास श्री कृष्णराव रघुनाथ धारकर

याचे घरी आहे याचे तीर्थरूप श्री रा रघुनाथ

वापूजी सर्फ भाऊसाहेब धारकर महाराजांचे थोर अधिकारी विष्णू होते. अलीकडे मुंबई येथील जोगेश्वरीच्या ट्रिनिटी पब्लिसिटी सोसायटीने श्रीनारायण महाराज जालवणकर सर्फ चिमटे-वाढा यांचे समग्र ग्रंथ लोकांना उपलब्ध करून दिले आहेत.

— ल. रा. पांगारकर

२५. विष्णूबाबा ब्रह्मचारी

(सन १८२५-१८७१)

अव्वल इंग्रजीच्या काळात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या बिरुद चळवळ उभाळून हिंदू धर्माची वाजू मांडणाऱ्या विष्णू भिकाजी गोखले यांच्या कार्या-मागे श्रीदत्तात्रेयांची प्रेरणा होती. यांचा जन्म कुलाबा जिल्ह्यातील शिरवली गावी झाला. घरच्या गरिबीमुळे यांना शिक्षण फारसे घेता आले नाही. तालुका कचेरीत, भुसार मालाच्या दुकानात, कस्टम खात्यात यांना नोकरी करावी लागली. वयाच्या तेविसाव्या वर्षी हे आत्म-साक्षात्कारासाठी घरावाहेर पडून सप्तशृंगीच्या डोंगरावर तपश्चर्या करीत राहिले. यांनी आपल्या संक्षिप्त आत्मवृत्तात लिहिले आहे, 'मी लग्न केले नाही, या कारणावरून व माझ्या वर्तणुकीवरून मला ब्रह्मचारीबाबा म्हणतात. लहानपणापासून मला वेदोक्त धर्माचा विचार करण्याची सवय होती. पुढे माझ्या वयाचे विसावे वर्षी मला ईश्वराकडून साक्षात्कारद्वारा सूचना झाली. नंतर मी आपले वयाची तेवीस वर्षे, आठ महिने, तेवीस दिवस झाल्यावर कौपीन धारण करून एकान्तविचार करण्याकरिता सप्त-शृंगीच्या डोंगरावर व आजूबाजूच्या अरण्यात वगैरे गेलो. त्या ठिकाणी निर्मनुष्य स्थलावर काही वर्षे मास दिवस भक्ती करून निवास केला.'

श्रीदत्त... ४०

यानंतर आपणांस आत्मसाक्षात्कार कसा झाला, दत्तात्रेयांचा वर कसा मिळाला, हे सांगताना विष्णूबाबांनी म्हटले आहे, 'मला आत्मप्राप्तीच्या उत्कंठेमुळे व विचारामुळे, ईश्वराचे साक्षात्कार होऊन आत्मज्ञानप्राप्ती झाली. पण, मला ईश्वराचाचून सद्गुरू कोणी मिळाला नाही. ' विष्णूबाबांची चांगल्या गुरूची भेटच झाली नाही. बहुतेक सर्व अज्ञानी व ठोंगी भेटले. कोणी जाडूच्या, कोणी किमयेच्या, कोणी विषयाच्या छंदात होते, तर कोणी ब्रह्मलोभी होते. म्हणून त्यांनी सप्तशृंगीच्या डोंगरावरील एकान्तवास पत्करला. ' ईश्वरावर भक्तसा ठेवून अरण्यासंघर्षी कंदमूलमक्षण करून, निरक्षरौदक-पान करून, गुहेत वगैरे ठिकाणी निर्मनुष्य स्थळी नग्न राहून अवधूत राहिलो आणि वेदान्त-विचार, ध्यानधारणा अतिशय केली. तेणेकरून ईश्वराने दयाळूपणाने मला अनुभविक आत्म-ज्ञानी करून उपदेश करण्याची आज्ञा केली. म्हणून मी उपदेश करीत फिरत आहे. '

विष्णूबाबांनी नाना प्रकारचे भलेबुरे अनुभव घेतले. नाना मतमतांतरे तपासली. परंतु त्यांत त्यांचे मन रमले नाही. त्यांना साक्षात् ईश्वरी कृपेचे वरदान मिळाल्याची हकीकत ऐकण्या-सारखी आहे. ते म्हणतात, 'मला हजारो मनुष्यांच्या समेत ज्या ज्या इसमास जे जे पाहिजे, तेच सुचते. हाच काय तो माझ्यात गुण आहे. तो मला दत्तात्रेयाचा वर आहे. मला प्रश्नावरोबर तत्काळ आणि जलद उत्तर देऊन समाधान करता येते.... मला दत्तात्रेयाचा वर आहे; त्यामुळे बोलण्यात मला कोणी जिकील वसे नाहीच नाही. ' ज्या दत्तात्रेयांनी त्यांना वर दिला त्याला उद्देशून ते आपल्या आत्मवृत्तात म्हणतात;

'हे ईश्वरा, तू मला अरण्यात शकर-पावंती-रूपाने अनेक वेळा दर्शन देऊन आज्ञा दिलीस की, माझ्या वेदोक्त विषयात ज्या तारक गोष्टी आहेत त्या लोकांच्या मनात ठसवून दे; कारण

की त्या गोष्टींचा लोप झाला आहे. त्या तू सांगितलेल्या गोष्टी मी जगात प्रकट केल्या आणि ह्या वेदोक्त धर्मप्रकाश ग्रंथात व भावार्थ-सिंधू ग्रंथात लिहून सर्वांस दिल्या. या गोष्टी ऐकून सर्वांचे अतःकरणात ज्ञान उद्भूत व्हावे याविषयी तुझी कृपारूपी दृष्टी सर्वांकडे व्हावी. हे ईश्वरा, बापा, तू दत्तात्रेय अवताररूपाने दर्शन देऊन बोललास की, तू जगात तारक उपदेश कर. पण त्या वेळेस मी बोललो की, मला संस्कृत भाषा येत नाही. मग तू हास्यवदन करून बोललास की जा, विष्णू, तू सहज भाषण करशील तोच वेदगर्भीचा परमसिद्धांत होईल. त्याप्रमाणे या जगात मी बोलतो आणि सर्व पोकळीत तुझे ज्ञानरूपी कान आहेत म्हणून तू ऐकतोस.'

याप्रमाणे परमतखडण करून वैदिक धर्माची स्थापना करण्यासाठी दत्तात्रेयांकडून विष्णु-बावांना प्रेरणा मिळाली. पंढरपूर, सांगली, मिरज, वाई, सातारा, पुणे, नगर, मुंबई इत्यादी ठिकाणी त्यांचे प्रचारकार्य चाले. भावार्थसिंधू, वेदोक्त धर्मप्रकाश, सुखदायक राज्यप्रकरणी निबंध, चतु-श्लोकी भागवत याचा अर्थ, सहजस्थितीचा निबंध, रेतुबंधनी टीका इत्यादी त्यांच्या ग्रंथांतून त्या काळच्या मानाने खूपच प्रगत व क्रांतिकारक विचार आहेत. 'सर्व प्रजा एक कुटुंब आहे' अशा विचाराचा विस्तार त्यांनी केला. फारसा शास्त्रीय आधार नसला तरी बावांचे साम्यवादी विचार आजही चर्चित करणारे आहेत.

२६. बालमुकुंद

(समाप्ती, सन १८७७)

श्रीबालमुकुंद अथवा बालवधूत हे प्रख्यात दत्तोपासक श्रीपंतमहाराज बालेकुंदीकरांचे गुरू होते. वेळगाव जिह्यातील खानापूर तालुक्यातील मलप्रभा नदीच्या काठी पार्श्वबाद नावाच्या गावी १८५० च्या सुमारास बाळाजी धनंत कुलकर्णी

ऊर्फ बळप्पा नावाचे एक ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण रहात असत. बाळप्पांचे पूर्वज वार्डकडोल असून ते स्मार्त होते. पार्श्वबादकडे राहू लागल्यावर त्यांनी वेण्णव पंथाची दीक्षा घेतली. अंगी वैराग्य वाणल्यामुळे त्यांचे संसारातील व व्यवसायातील मन उतरले व त्यांनी तपाचरणास आरंभ केला. निर्जन वनात योगधारणेचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांना श्रीरामचैतन्य नावाच्या एका अवधूताचे दर्शन झाले. या श्रीरामावधूतावर श्रीदत्तात्रेयांचा अनुग्रह झाला होता. हेच बाळप्पा पुढे बालवधूत अथवा बालमुकुंद या नावाने प्रसिद्धीस आले. पुढे कवरीवनात त्यांनी आणखी योगसाधना आरंभिली. पार्श्वबाद गावातील मल्लिकार्जुनांच्या देवालयात ते एकतारीवर मुरेख भजन करीत. 'सुकुमार गात्र मनोहर । उटी सुंदर । भस्माची वस्ती । निजशक्ति शाली । मोहित पावुनी मूर्ति ॥ मस्तकी जटाचा भार । भाळी केशर मुद्रा सुंदर । अनुपम कांति । आरक्त नेत्र उन्मीलित कृपेची दीप्ती ॥ कौपीन कासें दंडकमंडलू करी । हां करी । शिव धन्य शिवशिव गर्जतसे वैखरी । वैखरी । उन्मत्त बालपिशाचस्थिति स्वीकरी ।' असे याचे वर्णन श्रीपंतांनी केले आहे.

यांच्या पिशाचवृत्तीमुळे याना लोकांकडून त्रास होत राहिला; म्हणून हे पार्श्वबाद गाव सोडून वेळगावजवळच्या कडेंगुद्दीच्या डोंगरावरील दाट झाडीत असलेल्या गडदलदमीच्या देवळात राहू लागले. या स्थानात अस्वलांचा उपद्रव फार असल्याने जंबुनगर, रीसपुरी असेही याचे नाव आहे. कडेंगुद्दी येथील रामप्पा गोपाळ कुलकर्णी व शंकरप्पा तळकलकर यांनी यांचा अनुग्रह घेतला. बालमुकुंद ही शुद्ध प्रेमाची मूर्ती असून सदा आत्मरंगात रंगलेली असे. एकातारीवरील यांची साठ एक कन्नड पदे उपलब्ध आहेत. 'मूकनाग वेकू । जनरोळ जाणा मिरवेकू' या त्यांच्या कन्नड पदावर श्रीपंतांनी 'श्रीबाळयोगा-भूतसार' नावाचा एक विस्तृत निबंध लिहिलेला

आहे. श्रीपंतांचे यांच्याविषयी प्रथमतः फारसे अनुकूल मत नसले तरी पुढे त्यांचे बालमुकुंदावर विलक्षण मन जडले. बालमुकुंदांनी त्यांच्यावर अनुग्रह करून अवघूत पंथाची दीक्षा दिली. वके १७९७ मध्ये आश्विन वद्य १२ च्या दिवशी झालेल्या अनुग्रहाचे मोठे रेखीव व प्रत्ययकारी वर्णन श्रीपंतांनी 'ब्रह्मानंद परमाद्वैत शुद्ध वद्ध सद्गुरु' या पदात केले आहे. 'बालावधूत सद्गुरु जनी आगळा । अद्वैत बोधामृत पाजुनी । चुकवितो भवबाला । पितेपण मिरवीत आपण । खेळवी भक्तमेळा ॥ पूर्णरूपे निज खून दावुनी । प्रकटवी दत्तकळा ॥' अशी निष्ठा श्रीपंतांची यांच्याविषयी होती. आपला अवघूतमार्ग चालविण्यास श्रीपंत समर्थ असल्याची खात्री बालमुकुंदांना होती. सन १८७७ च्या अखेरीस बालमुकुंद श्रीशैल्ययात्रेस जाण्यासाठी निघाले; आणि नंतर ते कोणासच देहहूपाने दिसले नाहीत. श्रीपंतांनी म्हटल्याप्रमाणे 'वेणुनगरीं ब्रह्मज्ञानाचें कोठार । उषहुनियां घोर ह्याति केली ॥ श्रीशैल्य यात्रेचें कहुनियां मीस । दत्तहृदयी वास गुप्त बोला ॥'

२७. अक्कलकोटचे स्वामी (सनाधी, सन १८७८)

श्रीअक्कलकोटच्या स्वामीचे भक्त त्यांस श्रीदत्ताचा चवथा अवतार असे मानतात. पण स्वामीचा जन्म केव्हा, कोठे झाला? त्यांचे आईबाप कोण? त्यांचे पूर्वाश्रमीचे वृत्त काय? त्यांनी साधन कोणते केले? त्यांचे गुरू कोण? दीक्षा कधी व कोणापासून घेतली? त्याम इतके वैराग्य कशाने प्राप्त झाले? वगैरेखंडी काहीच पत्ता कोणासही लागला नाही. ते जेव्हा प्रकट झाले, तेव्हा त्यांचे वय किती असावे, याबद्दलही विलक्षण समजूती होत्या. त्यांचे वय चारथे किंवा पाचशे वर्षांचे आहे, असे लोक म्हणत.

ते बाराव्या शतकाचे आरंभी जन्मले असा एका भक्ताला दृष्टांत झाल्याचे ऐकिवात आहे.

एकदा कलकत्त्याचे एक इंग्रज वॅरिस्टर व एक पारशी गृहस्थ त्यांच्या दर्शनास आले असता "आपण येथे कोठून आलात?" असा साहेबांनी भीत भीत त्यास प्रश्न विचारला. तेव्हा स्वामींनी उत्तर दिले ते असे :- "प्रथम आम्ही कर्दली-घनातून (हिमालय) निघालो पुढे फिरत फिरत कलकत्ता बगैरे शहरे पाहिली. बंगाला देश हिडून कालीदेवीचे दर्शन घेतले. नंतर गंगा-तटाकाने फिरत फिरत हरिद्वार व केदारेश्वर पाहिले. (पुढे स्वामींनी गावाची व तीर्थक्षेत्राची शोकाडो नावे घेतली.) पुढे गोदातटाक हिडत हिडत दक्षिण हेंद्रावादेस गेलो. तेथून मंगळवेढे, पठरपूर, वेगमपूर, मोहोळ, सोलापूर अशा गावी रहात रहात अक्कलकोटास आलो."

"अक्कलसे खुदा पछानना" ह्या बोध-वचनाची लोकाना स्मृती रहावी म्हणून की काय स्वामी अक्कलकोटास येऊन प्रगट झाले, असा कोटीक्रम कोणी करतात व त्यास त्यांच्या चरित्रातील एका गोष्टीचा दाखला देतात. एकदा कोणी एक मोगलाईतील श्रेष्ठ दर्जाच्या सय्यदाने स्वामीच्या मठाशी येऊन "क्यों जी, ये अक्कलकोटके स्वामी कहाँ है?" असे विचारले. तेव्हा त्यास स्वामींनी नेहमीच्या फटकळ भाषेत उत्तर केले "स्वामी बैठे XXX पर, स्वामी तो अक्कलकोटमें है, ह्या क्या देखता है?" या स्वामीच्या उत्तराने तो सय्यद समाजवायाचे ते समजून एकदम तटस्थ झाला! घटकाभर त्याची उभ्या उभ्याच समाधी लागल्याप्रमाणे दिसून आले त्यातून तो पूर्वस्थितीवर आल्यावर त्याने मुवतकठाने स्वामीचे स्तोन गायले व बाजपर्यंत अनेक साधने केली; पण हा आनदानुभव मिळाला नाही. अनेक अवलियांस यापूर्वीही पाहिले, पण आज साक्षात् खुदाचेच दर्शन झाले. "और उसी लिये अक्कलके अंदर हरदमे साहेबकू

सच्चा देख लिया, सब जनमका सार्यक हुआ, पलखमें दरया माफक हो गया. किस्मतकी बात है मैं आपका बदा हूँ." इत्यादी धन्योद्गार काढले. यावरून श्रीगुरुचे निवासस्थान अक्कल-कोट किंवा प्रजापुरी हेच योग्य असे स्वामीचे भक्त म्हणू लागले.

अक्कलकोटास राहण्यास येण्याच्या पूर्वी गावा-बाहेरील एका माळावर काही दिवस स्वामी रहात असत. तेथे येणाऱ्या एका गुराख्याच्या पोराला तुझ्या गावात येऊ का ? असे स्वामी विचारित. दोन दिवस त्याने काहीच उत्तर दिले नाही. तिसरे दिवशी तो या म्हणाला तसे स्वामी गावात गेले याप्रमाणे अक्कलकोटास श्रीगुरुची प्रथम ओळख गुराख्याच्या मुलाशी झाली. अक्कलकोटास आल्यानंतरच स्वामीचे चरित्र उपलब्ध आहे. त्यापूर्वीचे विशेष उपलब्ध नाही. एकदा स्वामी अक्कलकोटास त्याचे एक आद्य भक्त चिंतोपत ढोळ माच्या घरी असता वसत-म्हत्तूतील एका मध्यरात्री आगणास पडलेले होते. तेव्हा स्वामीची गाण्याची लहर लागली. व "गोरे रूप तुझें तुजला पाहिले सात ताल माडीवर ॥" ही जुनी लावणी स्वामीनी संबध म्हटली. ती ऐकून पत्ताना नवल वाटून ते म्हणाले, "महाराज, आपण पूर्वाश्रमात गृहस्थ होता असे वाटते. आपली जात कोण, आईबाप कोण ?" स्वामीनी चटकन् उत्तर केले की, "आमची जात घाभार, आई महारीण व बाप महार आहे." असे म्हणून महाराज गोठ धरघरून मोठ्याने हसू लागले.

अक्कलकोटास एक म्हातारी सोनारीण वेडसर दिसे. पण तिला स्वामीची भाषा इतरापेक्षा जास्त पळते. एकदा तिच्या देखत महाराजांस एका कलापाने प्रश्न विचारला, "स्वामिन्, आपण कोण आहा ?" त्यावेळी श्रीसमर्थ म्हणाले 'मूळ पुरुष वडाचे शाह दत्तनगर.' हे ऐकून ती म्हातारी म्हणाली- "वटपत्र शयनी मूळ पुरुष दत्तानेय-

रूपाने अवतरले आहेत." नंतर कोणी एक कवे यांनी विचारले, "हे महाराजांचे सत्याथे रूपवचन आहे काय ? परंतु आपली जाती कोण ?" समर्थ म्हणाले- "आम्ही यजुर्वेदी ब्राह्मण, आमचे नाव नृसिंहभान, काश्यप गोत्र, आमची मीन राशी; पुन्हा विचारल्यास टाळक्यात पायपोस ! पण काय रे, तुझी फक्कड मुलगी पुण्यास रात्रदिवस + फिरते. तिची जाती कोण ?" हे ऐकून प्रश्न विचारणारा गृहस्थ ढेकळासारखा विर-घळला !

रावसाहेब मुळेकर यांनी लिहिलेल्या चरित्रात पुढील हुकीकत दिली आहे :- "उत्तर हिंदुस्थानात श्रीभागीरथीचे उत्तरेस मोठे अरण्य आहे; तेथे योगी लोक तपश्चर्या करितात. त्या वनातील एका वाऱ्यात स्वामी महाराज तपश्चर्या करीत असता एक लाकूडतोड्या लाकडे तोडीत तोडीत महाराजांच्या वाऱ्याजवळ आला. त्याने लाकूड तोडण्याच्या हेतूने कुन्हाडीचे घाव वाऱ्यावर घातले. ते महाराजांच्या माडीस लागले. ते वण पुढे स्वामीच्या माडीवर दिसत व ते श्रीवत्सला-छनाप्रमाणे महाराजांस शोभा देत. लाकूडतोड्याने एका अर्थी जगावर उपकारच केला. कारण श्रीस्वामीमहाराजांसारखे असोल रत्न त्याने जगास दृग्गोचर करून दिले. असो. तेथून महाराज निघाले, ते श्रीकाशीक्षेत्री जाऊन पूर्वदेशी प्रगट झाले. पुढे महाराज गंगोत्रीस जाऊन काही दिवस राहिले. नंतर यतिराज देवलग्रामास जाऊन तेथे त्यांनी आपल्या पादुका स्थापन केल्या. ब्रह्महत्यादी पापे पादुकांच्या दर्शनाने नाहीशी होतात, असा त्या स्थानाचा महिमा आहे. तदनंतर महाराज हे मोगलाईत जाऊन राहिले. तेथे राजूरगावी मठ स्थापन करून त्यास आठ गावची जहामीर सरकारातून मिळवून शिष्याकडे मठ सोंपवून देऊन महाराज पुढे चालले झाले. त्यावेळी महाराज चंचलभारती नावाने प्रसिद्ध होते. महाराज अक्कलकोटास आल्यावर मोगलाईतील संस्थाना-

पैकी काही बैरागी (लालभारती) महाराजांजवळ आले होते. ते जहागिरीसंबंधी काही लढा पडल्या-मुळे मूळ संपादक जे स्वामीमहाराज 'चंचल-भारती' त्यांची आज्ञा घेण्यास आले होते. सरकारातून असा हुकूम झाला होता की, मूळ संपादकाच्या सहीचा लेख बैराग्यांनी आणावा; म्हणजे त्याप्रमाणे तक्रारीचा निकाल होईल. महाराजांनी त्यास आपल्या सहीचा लेख दिला नाही. स्वामी लालभारतीस म्हणाले— 'कोणी गुरु नसे आणि बेला । अहं ब्रह्मात्मा सनातन संपूर्ण एकला ॥' (गुरुलौला) पुढे महाराज रामेश्वरास गेले. तेथून उडुपी क्षेत्रास जाऊन त्यांनी श्रीकृष्णाचे दर्शन घेतले. पुढे ते पंढरपुरास आले व श्रीविठ्ठलाचे व पुंडलिकाचे दर्शन घेऊन दामाजीच्या मंगळवेढ्यास प्रसिद्ध झाले. श्रीविठ्ठल आपला सखा आहे, असे स्वामी अक्कलकोटास आल्यावर हमेशा म्हणत असत. "पंढरीचे लोकां । किती मारूं हाका । तेथें माझा सखा पांडुरंग ॥ याप्रमाणे अर्भग स्वामी हमेशा म्हणत असत."

स्वाचेर्मीं परम निःसीम भक्त मुंबईचे हरिभाऊ ऊर्फ स्वामीमुत यांचे म्हणणे स्वामींचा जन्म हस्तिनापुरातजीक छेलीखेडी ग्रामी चैत्र शुद्ध द्वितीयेस झाला; त्याप्रमाणे सदर मित्तीस मुंबईच्या मठात महाराजांचा उत्सव होतो.

दुसरे एक स्वामिभक्त माधवशास्त्री हे आपल्या संस्कृत चरित्रात असे म्हणतात की, मच्छ कच्छ आदिकरुन अवतारांचे जन्मनिर्याण आपणांस ठाऊक आहेत. पण श्रीगुरू कोळून आले, कोठे जन्मले, हे काहीच कळत नाही. तथापि स्वामिभक्ताचा एकंदर अभिप्राय असा दिसतो की, गुरुचरित्राच्या एकावदाव्या अध्यायात श्रीगुरुसिंह-सरस्वती हे गाणगापुराहून निघून कर्दलीवनात जाऊन गुप्त झाले, तेच पुढे अक्कलकोटास येऊन प्रगट झाले. 'दत्तात्रेय श्रीगुरु गिरिनारीं ॥ जगतांसि भरंवसा सर्वदा भारी ॥ ते परमात्मा ध्वजाधारी ॥ प्रजापुरी यस्ताती ॥ ३५ ॥' असे ब्रह्मनिष्ठ

वामनबोवा-स्वामीचे एक पट्टशिष्य म्हणतात. स्वामी अक्कलकोटास शके १७७९ आश्विन शु. ५ बुधवार रोजी आले. ते प्रथम आले ते बुधवार-पेठेत खंडेरायाच्या देवळाच्या ओट्यावर येऊन बसले. पुढे अक्कलकोटचे श्रीमालोजी राजे दर्शनास आले, तेव्हा आपल्या भगव्या वस्त्रांचा घोळा करून स्वामींनी त्यांच्या अंगावर फेकला. हा कोण वेडा आला ? म्हणून त्यांची चेष्टा करण्याच्या हेतूने अहमदबल्ली नामक एका रिसालदाराने त्यांना न पेटवलेलीच चिलीम ओढण्यास दिली. स्वामींनी पहिल्या दमछाटीत चिलीम पेटविली ! अशा रीतीने लोकांचे लक्ष त्यांचेकडे वेधत गेले. पुढे चौलाप्पा नामक एका गरीब कुटुंबवत्सल गृहत्याच्या घरी ते गेले. बहुत काळची ओळख असावी, अशा रीतीने त्यांनी त्यास आर्त्तिगन दिले. धर्मसंस्थापनेसाठी व तुझे ऋण फेडण्यासाठी आलो आहे, असे ते त्यास म्हणाले, व पुढे अखेरपर्यंत त्याच्या घेथेच राहिले.

स्वामी अक्कलकोटास प्रगट होण्यापूर्वी त्यास अनेकानी अनेक ठिकाणी पाहिलेले असल्याचे आढळून आले. ते अक्कलकोटास येऊन राहिल्यावरही त्यांचा संचार एकाच वेळी अनेक ठिकाणी होत असे.

जेवण दुसऱ्यांनीच घालावे, परंतु जेवावे अशी महाराजांची लहर लागल्यास. महाराजांच्या अंगावर पांघरूण दुसऱ्यांनीच घालावे. परंतु ते अंगावर असावे असे त्यांस वाटल्यास. महाराजांनी चाहील त्या ठिकाणी जावे, ती जागा मग राजाचा रंगमहाल असो, अगर स्मशानभूमी असो, वाळवंट असो किंवा निवडुगाची जागा असो. महाराजास प्रतिबंध करणारा कोणी नसे. महाराज चाहील त्याच्या हातचे अन्न खात असत. परंतु महाराज अधर्मी होते, अशी कल्पनाही कोणास करवत नसे. महाराज कधी कधी दिवसातून दोन दोनदा स्नाने करीत. केशराच्या व चंदनाच्या उट्या अंगाला लावून घेत आणि आरती करून घेत. कधी कधी आठ आठ दिवस स्नानच करीत नसत. कोणास न कळत एखाद्या बागेत अगर स्मशानात अगर जंगलात जाऊन रहात. महाराज चालू लागले म्हणजे त्यांच्याबरोबर कोणाच्यानेही चालवत नसे. ते बोलू लागले म्हणजे एकसारखे काहीतरी बोलत असत. हुस्का ओढू लागले, म्हणजे एकसारखा हुस्काच ओडीत बसत. लहान मुलांजवळ खेळू लागले म्हणजे एकसारखा खेळच चालावा. एखादे वेळी स्वारी रागावली, म्हणजे सात सात दिवस त्यांचा रागच हालू नये. आनंदात स्वारी असली, म्हणजे सर्वांजवळ भधुर वाणीने बोलावे. अशा प्रकारची महाराजांची दर घटकेस वृत्ती बदलणारी असल्याने त्यांच्याविषयी खरी परीक्षा खऱ्या पारख्यावाचून कोणालाच शाली नाही. "

सिद्धपुरुष वर्णाश्रमधर्मातीत असतात, त्याची वृत्ती बालोन्मत्तपिशाचवत् असते, असे म्हणतात. ते स्वामीच्या ठिकाणी हरयडी दिसून येई. स्वामीस खेळण्याकरता गहू, हरभरे, राळे, लाख, वाटाणे, मसूर बगैरे सर्व प्रकारची धान्ये लागत. तसेच अक्रोड, बदाम, खारका हेही पदार्थ ठेवावे लागत. विनवडाची मापटी किंवा देवांच्या पितळी पोकळ मूर्ती घेऊन त्यांत घाण्य भरावे व ओतावे

असे त्यांचे काहीतरी चाले चालत. तसेच एखाद्या लहान मुलाप्रमाणे त्यांस त्यांची एक सेवेकरीण सुदरावाई हिने भरवावे, न्हाऊ घालावे, नेसवावे, इतकेच काम पण बहिर्दिशेसही न्यावे, अशी त्याची बालवृत्ती असे.

त्यांच्या ठिकाणी लोष्ट आणि कांचन, राख आणि पाक, मंगल आणि अमंगल, सोवळे आणि ओवळे, जात आणि पात, विटाळ आणि बांडाळ हा जरी भेद नव्हता, तरी ते काही एखाद्या अघोरी पयासील किंत्स उत्पन्न करणारे अशुची असे पुरुष नव्हते. त्यांचे नित्य कर्म दुसऱ्यांना दिसण्यासारखे नव्हते. ते दोनच आचमने काय ती घेत. पण काहीच करीत नसत म्हणावे तर ते रात्रीही फारसे निजत नसत. रात्रीचे भजनही करीत. सर्व कर्मांत स्नानाची एखाद्या गजराजाप्रमाणे त्यास विशेष आवड दसे. त्यांची कांती अत्यंत तेजःपुंज असे. भागवत लिहितात की, "चर्मचक्षूंना सहन न होण्यासारखे जरी महाराजांचे तेज होते, तरी भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्याकरता ते सौम्य तेज प्रगट करीत असत. अशी सौम्य व तेजःपुंज मूर्ती पहाण्याबरोबर कोणाचेही मन ह्या मूर्तीला सोडून जाण्याविषयी प्रवृत्त होत नसे. चेहरा मोठा भव्य, आकर्षण नेन, सरळ नाक, विशाल कपाळ, आजानुबाहू व कांती लीलासारखी सतेज असून फारच नाजूक असे. हे शरीरावयव व त्यांचा तो नाजूक आणि भव्यपणा पहाण्याबरोबरच समाधान दाटण्यासारखे होते. अशी अवयवरचना व तेजःपुंज कांती अन्य ठिकाणी वृष्टीस पडत नाही. " वामनबोवा स्वामीच्या ध्यानाचे वर्णन करतात- 'रक्तशामलांग प्रसन्नवदन ॥ वक्ष विशाल कंबुग्रीवासम शोभायमान ॥ चपकवत् नासा कनलदलनयन ॥ आजानुबाहु सरल शोभती ॥ ७४ ॥ सुकुमार जन्म जरारहित ॥ सुपाद स्वंगुली मुजंघ विराजित ॥ सुनाभी शुभ ऊरु शुभलिय सहित ॥ आच्छादित कौपीन वस्त्रे ॥ ७५ ॥ सुपाद्वं जघनोत्तम

विशाल ॥ महास्कंद शोभती कोमल ॥ दीर्घ
पृष्ठोत्थ सर्वदां निश्चल ॥ गुहस्तरेखा लक्ष्मीवान्
साजती ॥ ७६ ॥ विवोष्ट स्वच्छ शुभदंत झळ-
कती ॥ विशुज्जिवह मुतालक शोभती ॥ दीर्घ
चंपक नासा सतेज ती ॥ प्रकाशती मुकपोल
मुकर्ण ते ॥ ७७ ॥ मीलितोन्मीलित नेत्र शुभ्र
विशाल ॥ सुभ्रुमध्य कोमल ॥ सुंदर दिव्य प्रका-
शित भाल ॥ भस्म सुगंधयुक्त ते ॥ ७८ ॥ कठी
रुद्राक्ष तुलसी माला स्पष्टिक ॥ विलसतसे हेम-
युक्त मुक्त प्रवालक ॥ कर्णी चार चार कुंडलरूप
अमोलिक ॥ ऐसें अलौकिक ध्यान पाहुनि ॥ ७९ ॥

तात्पर्य, महाराजांच्या ठिकाणी सारी द्वंद्वे
सामावलेली दिसत. ते कधी मसनबटीत, तर
कधी खासबागेत, कधी म्हारवडघात, तर कधी
राजवाडघात, कधी निवडुगाच्या काटघांवर, तर
कधी पलंगावर, कधी मंदिरात, तर कधी मठात,
यांप्रमाणे सारख्याच भावनेने वावरत असत.
" सहज स्वारी वाहेर निघाली की सर्व राज-
चिन्हांनी मंडित दिसावी. छत्रचामरे, पालख्या,
म्हाने, घोडे, गाढ्या, माई, म्हशी इत्यादी खिल्लारे,
संव, कनाती, नगरखाने, वाजंत्री, रणवाघे व
सेवेकरी व यात्रेकरी लोकांच्या फलटणी, त्याच-
प्रमाणे पुराणिक, हरिदास, गवय्ये, कळावंतिणी,
तमासगीर, नाटकवाले, त्याप्रमाणे फुलवाले,
फुलारी, मिठाईवाले व सर्व प्रकारचे दुकानदार
बरोबर आहेतच. मग महाराज एखादे वेळी
जंगलात का बस्तीला जात ना, बरोबर हा इतका
सरंजाम असावयाचाच. "

अशा या लोकोत्तर पुरुषाची खरी योग्यता
जाणण्यास अंगी तशीच पात्रता पाहिजे. एन्ही
लक्षावधी लोक स्वामीच्या दर्शनास येत असत.
हिंदुस्थानाच्या चारी टोकांकडील व साऱ्या
धर्मातील लोक स्वामीच्या दर्शनास येत असत.
थिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले असे संस्थानिक
त्याच्या भजनी होते. युरोपियन बंडगार्डन,
पारशी नवरोजी शेट, मुसलमान सय्यद आणि

अहमदअल्ली रिसालदार, त्याचप्रमाणे जैन,
लिमायत, वैष्णव, वारकरी, संन्यासी, सुधारक,
सनातनी, शास्त्री, हरिदास अशा अनेकांनी
त्यांच्या पायी आपले मस्तक नमविले. वारंवार
होणाऱ्या चमत्कारांनी महाराज सर्वज्ञ आहेत व
ते सर्वशक्तिमान आहेत, अशीही आर्त जीवांची
पात्री झाली. आपद्ग्रस्त लोकांनी तर त्याची
पाठ पुरविली व आपआपली संकटे निवारण
करून घेतली. पण हे जरी सारे घडले तरी त्याची
खरी पारख फारच थोड्यांना झाली असेल असेच
त्याचे चरित्रकार म्हणतात.

एकीकडे त्यांच्या सेवेत तत्पर असलेले चोळाप्पा
आणि दाळाप्पा, सुंदरावाई आणि काकुवाई,
मालोजी आणि दादाजी, भोसले, सवनीसयावा
आणि मराठेबाबा, बाळकृष्ण आणि कृष्णाप्पा,
टोळ आणि कानफाटे, तसेच एकीकडे स्वामीच्या
सर्वज्ञतेची अंतरी चुणूक मिळाल्यामुळे हतगर्ब
झालेले माटेबुवा आणि विष्णुबाबा (ब्रह्मचारी),
रामशास्त्री आणि माधवशास्त्री. त्यांनी स्वामीचे
अनेक चमत्कार पाहिल्यामुळे त्यांना सर्वज्ञ वत्ता-
वतार असेही त्यांनी मानले असेल. पण त्याची
खरी योग्यता ज्यांनी जाणली ते आळंदीचे नृसिंह-
सरस्वती व मखवंतराव भोसेकर देवमामलेदार,
मंगळवेढ्याचे बाळकृष्णबोबा आणि हुमणाबाबचे
माणिकप्रभू, असे संतच खरे होते.

त्यांच्या दर्शनास येणारे लोकांत अत्यंत आणि
मुसलमान, साळी आणि मोळी, वैश्य आणि
जारिणी, मुके आणि शब्दपंडित, अढाणी आणि
पडशास्त्री असे सर्व दर्जाचे लोक येत असत.
तथापि कोणी मनुष्य कोणत्याही विषयात किती
निष्णात असला तरी आपणापेक्षा स्वामी किती
तरी श्रेष्ठ आहेत, अशी छाप त्यांच्या मनावर
प्रथमच वसून जाई. मग स्वामीनी किती कठोर
भाषण केले, चारचीघात आपले भलतेच विंग
फोडून छीः थू केली, तरी ती छाप दूर होत नसे
आणि अशा त्यांच्या जाळघात सापडलेल्या

माणसात कोणी कितीही पापी असला, तरी तो परवात्तापपूर्वक शरण आल्यास, त्यावर दया वरून ते सुधारणेच्या मार्गास लावीत कोणामध्ये कितीही अवगुण अशेना, त्याच्यामध्ये जर एखादा गुणही असेल, तर तोही स्वामीच्या कृपेस पात्र होई.

स्वामींनी चोळाण्याचे दारिद्र्य दूर करून त्यास परमार्थास लावले तसेच त्यांनी गुरुभक्तांची नोंदत अखलकोटासच काय पण मुंबई, पुणे, अशा मोठमोठ्या शहरी बाजती केली मुंबईच्या ठाकूरद्वारचे हरिभाऊ ऊर्फ स्वामीसुत, पुण्याचे कालेबोवा व बडोद्याचे वामनबोवा या त्यांच्या सच्छिष्यांनी त्यांची परंपरा चालू ठेवली ग्रहनिष्ठ वामनबोवा एकदा प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने वैतागून बडोद्याचे सुरसागरात प्राणत्याग करण्यास तयार झाले होते पण ते उडी टाकणार एतक्यात सर्वसाक्षी श्रीस्वामीमहाराजांनी तेथे प्रगट होऊन त्याचा हात धरला व त्याच्या श्रीमुखात लगावून सांगितले की, देहारव्य कर्माचा क्षम होईपर्यंत जातोस कोठे ? " मूर्ख सहज-समाधि सोडून । जलसमाधि घेतोसि त्रासून ॥ हे वळले काय प्रह्वज्ञान । प्राणत्याग करावा पणेशानें । "

शास्त्रीमंडळीस घोलावून सकल्पपूर्वक त्याच्या कडून प्रायश्चित्त करविली त्यावेळी महाराजांनी मोठ्या उत्साहाने प्रत्येक सकल्प स्वमुखाने उच्चारून दानघर्म केला. आणि वेदोक्त मंत्र म्हणण्याविषयी शास्त्रीमंडळीस महाराजांनी आज्ञा केली. नंतर त्यांनी आपल्या अगावरील बहुमोल जरीची शाल तिचा एक पदर भिजवून सकल्पपूर्वक रामाचार्य यास दिली. शके १८०० चैत्र वद्य त्रयोदशीच्या दिवशी दुपारी महाराजांचे आयत्नातील सर्व गुरे व घोडी महाराजांनी आपल्या पुढे आपविली व त्यास त्या दिवशी आलेले सर्व नैवेद्य खावयास दिले । आपली सर्व वस्त्रे जनावरांच्या अगावर घालण्यास सांगितली. त्याचा आवाज खोल जात चालला असे पाहून एका सच्छिष्याने आम्हास आता आज्ञा काय म्हणून विचारता स्वामींनी 'अनन्याश्चित्तयतो मा ये जना पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तताया योगक्षेम ब्रह्ममहम् ॥' असे म्हणून दाखविले. ते डाव्या कुशीवर कलडले होते, ते उजव्या कुशीवर वळले व आपल्याला बसवा अशी त्यांनी सूचना केली. सेवकांनी त्यास बसते केले महाराज बसले आणि निजानदी निमग्न झाले. ह्याप्रमाणे स्वामींनी कर्जालकराच्या दारुघात वडाखाली

फडके यांच्या घराण्याकडे होती. लहानपणापासूनच वासुदेव हूड व बंडखोर वृत्तीचा होता. कल्याण, मुंबई, पुणे येथे थोडेफार शिक्षण झाल्यावर वासुदेवाने त्या वेळच्या जी. आय. पी. रेल्वेकंपनी, ग्रॅट मेडिकल कॉलेज इत्यादी ठिकाणी नोकरी करणाऱ्या वासुदेवाच्या मनात इंग्रजी राजवटीविषयी तिरस्कार उत्पन्न होत होता. सत्तावनच्या युद्धाची प्रेरणा त्याच्या मनास होतीच. पुण्याच्या फायनान्स ऑफिसात नोकरी करीत असताना त्यांच्या मनातील वैराग्यवृत्ती उसळून वर आली. मंत्रतंत्र, सत्पुरुषांच्या गाठीभेटी यांत त्यांना गोडी वाटे. अक्कलकोटच्या स्वामी समर्थानाही ते भेटले होते. वासुदेव वळवंतांचे आराध्य दैवत श्रीदत्त हेच होते. श्रीपादवल्लभ नामक ध्यानाचे एक चित्र त्यांनी एका चित्रकाराकडून मुद्दाम काढवून घेतले होते. दत्ताचे हे रोद्र दशान त्यांच्या धंडखोर मनाला प्रेरणा देई. त्याची नित्य ते पूजा करीत. रोज श्रीगुरुचरित्राच्या पोथीचा अध्याय वाचीत. दत्तांच्या आराधनेचा व उपासनेचा एक ग्रंथ 'दत्त-माहात्म्य' नावाचा प्रसिद्ध करण्याचा त्यांचा मानस होता. गंगाधरशास्त्री दातार यांच्याकडून 'दत्तलहरी' या स्तोत्राचे भाषांतर करवून वासुदेव वळवंतांनी प्रसिद्ध केले होते. राजद्रोहाखाली याना हद्दपारीची शिक्षा झाली. एडन येथेच जन्मठेप भोगीत असताना त्यांचे निधन झाले. 'दधीचि ऋषींनी आपल्या अस्थीही देवासासाठी दिल्या. हिंदवाशियांनी, मी आपला प्राण तुमच्यासाठी का देऊ नये?' अशी त्याची वृत्ती होती.

२९. आळंदीचे

नृसिंहसरस्वती

(समाधी, सन १८८६)

आळंदी येथील श्रीनृसिंहसरस्वतीस्वामी श्रीदत्ता...४१

महाराजांची ख्याती दत्तावतारी म्हणूनच मोठी होती. स्वामीचे पूर्वचरित्र फारसे कोणाला माहीत नाही. ते ग्रंथ १७९६ च्या सुमारास आळंदीस आले व लोकांना भजनानंदाचे प्रेम त्यांनी लावले. ज्ञानेश्वरी, नाथभागवतावर ते नित्य प्रवचने करीत. 'हे ब्राह्मण आश्वलायन। गोत्र त्यांचे 'कौडिण्य'।' असे श्रीदासगणूनी म्हणले असले तरी निकटवर्तीयांना ही माहिती बरोबर वाटत नाही. स्वामी साक्षात् दत्तावतारी, गुरुचरित्रातील नृसिंहसरस्वतीच अशी त्यांच्या भक्ताची श्रद्धा आहे. 'असो याच आळंदीत। झाले नरसिंह विख्यात। जे साक्षात् श्रीदत्त। तमन माझे तयासी ॥' असे दासगणूनी म्हणतात. लोणारच्या सच्चिदाश्रमस्वामीना आळंदीच्या स्वामीनी योगाभ्यास शिकविला. या सच्चिदाश्रमांनी 'माझा गुरु तोचि दत्त जाण। नरसिंहसरस्वती नामाभिधान। पूर्ण ब्रह्म' अशी श्रद्धा आपल्या 'अंतरातुभव' नावाच्या ओवीवद्ध ग्रंथात प्रकट केली आहे. 'सायबयां जडमूढां। रूप श्रीपाद धरी। अवतीर्ण दत्तराणा। झाला अलंकापुरीं ॥' असा एक उल्लेख नागपूरचे राजयोगी श्रीलण्णामहाराज आपदेव यांनी आरंभीमध्ये केला आहे. 'सद्गुरु ज्ञानाचा सागर। दत्ताचाहि तो अवतार' अशी श्रद्धा घुळपाच्या सिकुवाई पुरंदरे यांनी व्यक्त केली आहे. दत्तात्रेय हेच श्रीपादवल्लभ व श्रीपादवल्लभ हेच श्रीनृसिंहसरस्वती व हेच नृसिंहसरस्वती म्हणजे आळंदीचे स्वामी होत! यांचे आयुर्मान सुमारे पाचशे वर्षांवर असावे!

श्रीगुरुचरित्राचे कथानायक श्रीनृसिंहसरस्वती हेच देहत्याग न करता आळंदीत प्रकट झाले. फर्ब्लीवन, हिमालय, बच्चाड, खानदेश, मालेगाव, पिंपळगाव करीत करीत स्वामी आळंदीस आले. कर्नाटकातही त्यांचे वास्तव्य असावे. गुल्होसरच्या श्रीचिंदवर दीक्षिताच्या यज्ञात ते हजर होते. अनेक ठिकाणी यांनी अद्भुत चमत्कार करून लोकांना चकित केले. आळंदीत ते एक तपधर

होते. तेथे त्यांनी लोकांना भजनप्रेमाचा अनुभव दिला. गोपाळपुऱ्यातील विठ्ठलखुमाईमंदिर, इंद्रायणीचा घाट, ज्ञानेश्वरांचा रथ, मुक्ताबाईंचे मंदिर इत्यादी कामे यांच्याच प्रेरणेने झाली. शके १८०३ पासून स्वामींनी आळंदीत रथोत्सव सुरू केला. एकदा ज्ञानेश्वर माळलीचा रथ इंद्रायणीच्या वाळूत रुतून बसला. रथ हालत नाही असे समजताच हे भावसमाधीतून जागे झाले व 'पूर्वी कृष्णाक्षतारी आमचे (अर्जुनाचे) सारथ्य करून दमून गेल्यामुळे आपण रसलेले विसता. भगवन् ! आपले मनोगत समजतो. हे पाहा आता आम्ही आपले सारथी' म्हणून महाराजांनी रथाचे चालकत्व स्वीकारले आणि रथ चालू झाला. स्वामी सर्वसाक्षी व त्रिकालदर्शी होते. स्वामींनी शके १८०७ मध्ये जिवंत समाधी घेतली. प्रतिवर्षी पौष शु. पौर्णिमेस त्यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव होत असतो. दर गुरुवारी त्यांच्या समाधीवर श्रैमूर्तीचा रजत मुखवटा बसवून नित्यक्रमात धुपारत्यांचे वेळी दत्तप्रभूची आरती म्हटली जाते. त्यांच्या 'श्रीस्वात्मसौख्य', 'अतरानुभव', इत्यादी ग्रंथांचा परिचय आपण मागेच करून घेतला आहे. अण्णासाहेब पटवर्धन, यशवंत महाराज (देव मामलेदार), श्रीपाद-स्वामी, सच्चिदानंदस्वामी, आपदेव महाराज इत्यादी श्रेष्ठ विभूती त्यांच्या प्रभावळीत होत्या. श्रीपाददेवांना महाराजांनी करून दिलेले पाच अंभंग 'लखोटघाचे अंभंग' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांच्या पत्रांतील निवडक उतारे दि. का. गर्दे यांनी संपादित करून प्रसिद्ध केले आहेत. श्रीपाददुवा गांधी यांनी यांच्या आठवणी प्रसिद्ध केल्या असून वाळ पाळेकर यांनी 'श्रीवाळंदीचे स्वामी' या नावाने यांचे दिश्वसनीय चरित्र लिहून भक्तांच्या हाती दिलेले आहे.

३०. नारायण गुरुदत्त महाराज

(समाधी, सन १८९१)

बडोदे येथे सुमारे ९० वर्षांपूर्वी श्रीदत्त-प्रबोधकार अनंतसुत विठ्ठल उर्फ कावडीवादा महाराज यांच्या समाधि मंदिरात श्री. प. पू. ब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज या नावाचे एक महान सिद्ध सत्पुरुष वास्तव्य करून राहात होते.

परम पावन ब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज हे मूळचे कर्नाटक प्रांतातील जिल्हा कदामळी, तालुका बदामीपैकी, मुधोळ गावचे राहणारे होत. ते ऋग्वेदी ब्राह्मण असून त्याचे गोत्र कश्यप होते. यांचे मूळ पुरुष गोविंद नाईक हे होत. यांचेपासून सहाय्या पिढीस दारा अप्पा नावाचे विद्वान व सदाचारी भगवद्भक्ताच्या घरी जो मुलगा झाला तेच प्रस्तुतचे नारायण महाराज होत.

त्यांचे त्या वेळी कृष्णअप्पा असे नाव ठेवण्यात आले होते. ययाच्या आठव्या वर्षी त्यांचा व्रतबंध करण्यात आला होता. मातापिता निवर्तल्यानंतर त्यांचेवरच एकाकी जीवन कंठण्याचा प्रसंग आल्याने व कोणी मायेचे जवळ नसल्याने त्यांना अतिशय दुःख झाले व त्यांनी कांटाळून घराचा त्याग केला.

मनात देहाचे सार्यंक व्हावे ही तळमळ असल्याने, त्या दृष्टीने त्यांनी शोध सुरू केला. या वेळी त्यांचे वय १२-१४ वर्षांचे असावे. याप्रमाणे विचारात असताना त्यांना एक त्रिचार आला की, बल्लारी जिल्ह्यातील आदवी तालुक्यातील मचली गावी आपल्याच वंशजांपैकी एक महान योगाभ्यासी दत्तउपासक, श्रीदत्तात्रेयांची नित्य पूजासेवा करून स्वात्मरंगी रंगलेले महान सिद्धपुरुष श्रीराघवेंद्र स्वामी

होऊन गेले होते. त्यांना आपल्या उपासनेमूळे वारंवार श्रीदत्तात्रेयांचे साक्षात्कार होत; तसेच सगुणरूपातही प्रत्यक्ष दत्तदर्शन झालेले होते. ते नित्य समाधियोग साधित. त्यांनी त्याच गावात जिवंत समाधी घेतली होती. हे आपल्याच वंशातील महान साक्षात्कारी पुरुष असल्याने, त्यांच्या समाधिमंदिरात कृष्णअप्पा येवून राहिले. समाधीची नित्य जेमाने सेवाअर्चा करावी, गावातून मिक्षा आणावी, त्यापैकी ब्राह्मणास भाग द्यावा व गोसेवा करावी, श्रीचित्नाथ बाकीचा काल घालवावा.

याप्रमाणे सेवा करित असता वारा वर्षे झाली तरी प्रभुकृपा होईना; म्हणून त्यांना बाईट वाटले व तशा विपण्ण अंतःकरणाने अत्यंत कळवळ्याने, त्यांनी एके दिवशी समाधीपाशी वसून, श्रीराघवेंद्रस्वामींना आपणांवर कृपा कण्याविषयी प्रार्थना केली. त्या दिवशी त्यांनी पूर्ण उपवासच केला होता. विनम्रपणे चित्नाथ निमग्न असतानाच त्यांना तेथेच समाधीजवळ निद्रा येवून, ते तसेच तेथे पडून राहिले. त्याच रात्री स्वामींनी दृष्टांत दिला की,

तू आता श्रीशैल पर्वतावर माझे शिष्य 'लक्ष्मणदास' या नावाचे आहेत, त्यांच्याकडे जाऊन त्यांचा उपदेश घ्यावा. त्याचप्रमाणे—श्रीशैलपर्वतावर सतत प्रभुभजनात व योगाभ्यासास निरामय एकाग्रस्थळी राहात असलेले आपले शिष्य 'लक्ष्मणदास' यानाही त्याच दिवशी दृष्टांत दिला की, 'तुम्हांकडे येत असलेल्या कृष्णअप्पास' तुम्ही उपदेश द्यावा व वरदहस्त ठेवून पावन करावे.'

याप्रमाणे उभयपक्षांस स्वामींचा दृष्टांत झाला. कृष्णअप्पांनी आपले भावी गुरू श्रीलक्ष्मणदास-महाराज याची भेट श्रीशैलपर्वतावर जाऊन घेतली व मी अनन्य शरण आहे, उपदेश व्हावा, मला दृष्टांत झाला आहे. अशी विनंती विनम्र भावाने हात जोडून केली.

श्रीलक्ष्मणदास यांना गुर्वाज्ञा झालेलीच होती. त्यांनी त्याप्रमाणे गुरुवार अमिजित मुहूर्त पाहून कृष्णअप्पास तारक मंत्रोपदेश केला व वरदहस्त मस्तकी ठेवून कृतार्थ केले. त्यांनी त्यास योगासंबंधी माहिती देऊन प्रत्यक्षात साधना करवून घेतली. उपदेश झाला त्या दिवसापासून कृष्णअप्पाचे नाव बदलून 'नारायण' असे ठेविले; तेच हे ब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज होत.

याप्रमाणे उपदेशप्राप्तीनंतर काही काळाने गुर्वाज्ञेने 'नारायण' आता चार धाम यात्रेस निघाले. सर्व यात्रा पूर्ण करून 'नारायण' हे परत श्रीशैलपर्वतावर मुरुजवळ येऊन राहिले. तेथे गुरुशिष्यांनी श्रीदत्तात्रेयांची उपासना केली. तप सुरू केले. ध्यानधारणा व योगाची प्रक्रिया व साधनाही चालू होतीच.

याप्रमाणे तपाचरणात काही काळ लोटल्यावर श्रावण वद्य ३ गुरुवारी श्रीलक्ष्मणदास समाधिस्थ झाले. त्याची समाधी बांधून ब्रह्मचारी नारायण महाराजांनी पुण्यतिथिमहोत्सव, अन्नसंतपण बगैरे तेथे पुष्कळ केले. तेथे अद्यापही श्रावण वद्य ३ रोजी लक्ष्मणमहाराजपुण्यतिथि-उत्सव साजरा होत असतो, तो त्यांचे पारंपारिक शिष्यमंडळी साजरा करित असत.

पुण्यतिथिउत्सव सपत्यावर नारायण महाराज ब्रह्मचारी पुन्हा यात्रेस निघाले. श्रीब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज यांचेवर श्रीदत्तात्रेयांची पूर्ण कृपा होती. त्यांनी आता नमंदा व मोदावरीची प्रदक्षणा करून नरनारायणाची यात्रा करावी असा विचार केला. त्याप्रमाणे कृष्णमाईची प्रदक्षणा करून ते बदरिकाश्रमी गेले. तेथे त्यांनी महान् तपश्चर्या केली. नंतर स्वर्गद्वारी नरनारायणाचे दर्शन घेतले. दर्शनाने अत्यंत आनंद वाटला.

तेथील यात्रा संपवून ते गोदातीरी श्रीत्र्यंबकेश्वरी येऊन प्राप्त झाले. लोकांना या

व महान् योग्यास पाहून आनंद वाटला लोक त्याची तेथे सेवा करू लागले याप्रमाणे तेथे मुक्काम असताना त्याच्या शिष्यांपैकी काहीनी या महान् सत्पुरुषास 'वीरक्षेत्री' आणले बडोद्यास पूर्वी वीरक्षेत्र असे नाव होते

महाराजाचे बडोद्यास आगमन झाल्याने तेथे त्याचा उपदेश घेऊन पुष्कळ शिष्य आले तसेच अनेकाना त्यांनी भक्तिमार्गास लावले महाराज अखंड 'दत्त दत्त' नामस्मरण करीत असत, म्हणून त्यांना सर्व 'ब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज' असे संबोधित असत त्याची कीर्ती ऐकून ठिकठिकाणी लोक नित्य दर्शनास येत असत व आपली दुखे सांगून त्या परिहारार्थ उपाय विचारित महाराज त्यांना योग्य मार्गदर्शन करून त्याची दुखे दूर करीत येथे पुष्कळ त्याचे अनुयायी व शिष्यही झाले होते

ठिकठिकाणी नित्य नवे श्रीदत्तवृत्तेने चमत्कार करीत असता महाराज चंद्रपुरी गेले तेथे त्यांनी काही दिवस मुक्कामही केला व पुष्कळांस भक्तिमार्गास लाविले असे खालू असता श्रावण शुद्ध ८ गुरुवार शके १८१३ रोजी महाराजानी आपल्या देहास श्रीदत्तात्रेयात विलीन केले

श्रीब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज याचे बडोद्यास, तसेच अन्यत्र ठिकठिकाणी पुष्कळ शिष्यसमुदाय होता त्याचा मुक्काम बडोद्यास श्रीकावडीवाबा महाराज याच्या चौखडी रोड बडोद, येथील मंदिरात, तसेच त्याच्या समाधि-मंदिरात होत असे

त्याच्या मुख्य शिष्यगणात श्रीमाधवराव बेहरे, लक्ष्मीवाई व सरस्वतीवाई पुराणीक, ग लक्ष्मीवाईजेजूरकरवाई व श्रीगणपतराव अप्पाजी पुणेकर हे होत श्रीपुणेकर माजी सुधराई कामदार या हुद्यावर होते, त्यांनी सतचरित्रे या नावाचा काव्यमय ग्रंथ लिहिला असून त्यात प्रथमच आपले गुरू नारायण महाराज याचे काव्यमय चरित्र लिहिलेले आहे.

श्रीब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज याचे गुरुरपररा खालीलप्रमाणे आहे

आदिनाथ - हरिभाय - भगवान - ब्रह्मदेव - वशिष्ट - पराशर - व्यास - शुक - गुरुपाद - गोविदाचार्य - शंकराचार्य - ज्ञानबोध (गिरी) - सिद्धगिरी - नृसिंहतीर्थ - विद्यातीर्थ - मालीयानदन - कृष्णसरस्वती - राघवेन्द्रसरस्वती - उपेंद्रसरस्वती - नृसिंहसरस्वती - राघवेन्द्र - बाबा लक्ष्मणबाबा - सद्गुरू नारायण गुरुदत्त महाराज

- सु मा राजाप्रकर

३१. गुरुकृष्णसरस्वती

(सन १८३५-१९००)

कोल्हापूर शहराच्या आसपास बरीच तीर्थक्षेत्रे आहेत. त्या तीर्थक्षेत्रात नृसिंहवाडीचा समावेश केला जातो वाढी हे दत्तमहाराजाचे स्थान आहे हे तीर्थक्षेत्र कोल्हापूर शहराच्या पूर्वेस अदमास तीस मैलावर आहे व या तीर्थक्षेत्राच्या पश्चिम बाजूस सुमारे दोन मैलावर नादणी नावाचे एक छोटेसे गाव वसलेले आहे

या गावात अप्पाभट नावाचा एक ब्राह्मण रहात होता त्याला अन्नपूर्णा नावाची पत्नी होती हा ब्राह्मण भारद्वाज गोत्रातील असून पंचांगाच्या आधारे लोकांच्या अडीअडचणी दूर करून गावातील पूजाअर्चा वगैरे पुरोहितांचे काम करून आपला उदरनिर्वाह करीत असे या दोघाना देवाधर्माच्या कार्यात नेहमी गोडी वाटत असे दर पौर्णिमेला व शनिवारी ब्राह्मण आपल्या पत्नीसह दत्ताच्या दर्शनासाठी वाडीस अगदी नियमाने जात असे व दोन दिवस राहून परत गावी येत असे त्यांना कशाचीही कमतरता नव्हती, परंतु धरी सतान नसल्यामुळे अन्नपूर्णेस घर ओस वाटत असे त्यामुळे तिने एकदा पतीस सांगितले की, "आपल्या घरात पैसा, अडका व धान्य मुबलक असले तरी आपणास सतान

नसत्यामुळे ते सर्व काही व्यर्थ आहे. तरी श्रीदत्त-चरणी प्रार्थना करून माझी ही इच्छा पुरी करावी. तेव्हा शनिवारी श्रीदत्तगावी जाऊन त्या भक्तांच्या कैवाण्यास विवंदी करा. तो त्रिभुवनीचा राजा आपल्याला निश्चित पुत्र देईल व आपल्या संसारात सुख व आनंद निर्माण करील." परंतु त्या ब्राह्मणाने तिचे बोलणे मनावर घेतले नाही.

या गोष्टीला बरेच दिवस लोटले. एके दिवशी तो ब्राह्मण वाडीस गेला असताना दर्शनाच्या वेळी त्याने आपल्या पत्नीची इच्छा ईशचरणी ठेवली. तसेच देवाचे गुणगान गाऊन व स्तोत्र म्हणून तो भोजन करून झोपी गेला. त्या रात्री त्याने स्वप्नात साधूच्या वेपात एका पुण्यापा पाहिले. तो साधू त्यास म्हणाला, "हे ब्राह्मणा, सावध हो. तू उगाच मनाला काळजी लावून घेत आहेस. तू सर्व चिंता सोडून निष्काळजी रहा. मी स्वतःच तुझा पुत्र म्हणून तुझ्या घरी येईन." ते स्वप्न पाहून तो ब्राह्मण जागा झाला व संगमात स्नान-संध्या आटोपून तो आपल्या गावी परत आला. त्याने स्वप्नात पाहिलेला सारा वृत्तांत आपल्या पत्नीस सांगितला. ते ऐकून त्याच्या पत्नीस संतोष झाला.

या गोष्टीला तीन महिने उलटून गेले. अन्न-पूर्णास आपण गरीबर असल्याची चिन्हे विसू लागली. त्यामुळे तिला फारच उल्हास वाटू लागला. तिला सारखे बलभीमाचे दर्शनाला जावे, एवढेच नव्हे तर सारखे वेळालाच बसून रहावे असे डोहाळे लागले. तसेच एखाद्या ओमिवंत सिंहासनावर बसून संसारात गांजलेल्यांची सोडवणूक करावी, पालखीत बसावे असे वाटू लागले. याप्रमाणे दिवसामागून दिवस, आठवड्यामागून आठवडे व महिन्यामागून महिने लोटू लागले आणि शके सतरावे सत्तावन्नच्या माघ महिन्यात कृष्ण पक्षाच्या पाचव्या दिवशी सकार लग्न व पावन नक्षत्र असताना रविवारी प्रातःकाळी

अन्नपूर्णा प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला. ती गौरवर्णीय देहाची सावळी भूर्ती पूर्वजन्मीची सर्व पुण्ये घेऊन घरी आली. जन्मवेळी आईस जरा-देखील प्रसूतीचा त्रास भयवंताने दिला नाही व अशा तऱ्हेने पुराण-पुरुषाने मानवावतार घेतला. त्याचे नाव श्रीकृष्ण ठेवण्यात आले.

मुलगा थोडा मोठा झाल्यावर तो एके दिवशी आईस म्हणाला की, "आमचे कुलदैवत म्हाळ-सापती. याचे दर्शन घेण्यासाठी मी मगसोळीस जावे असे म्हणतो. तरी माझी एवढी इच्छा पूर्ण करण्यासाठी मला परवानगी द्यावी." परंतु आईचे मन एकट्या मुलाला पाठवून देण्यास धजेना; परंतु अप्पाभटजीने तिची समजूत घातल्यावर ती त्यास पाठवून देण्यास राजी झाली. दुसऱ्या दिवशी सूर्य उगवताच कृष्ण मंगसोळीस जाण्यासाठी निघाला. बरोबर धोडीशी शिबोरी देऊन अन्नपूर्णा कृष्णाला गावाच्या देशीपर्यंत पोचविण्यास गेली व 'लवकर परतून ये' असे मुलाला विनवून ती घरी परतली.

श्रीकृष्ण मगसोळीस पोहचला. कुलस्वामीचे दर्शन होताच त्याने साष्टांग नमस्कार केला. देवाचे स्तुतिस्तोत्र गाइले व तो म्हणाला, "तुझ्या साक्षात् दर्शनाची हाव धरून मी येथे धाव घेतली आहे. तू माझा कुलस्वामी व मी तुझा अज्ञानी नोकर. तेव्हा तुझ्यावर दृष्टी ठेवून मी लिवाच्या झाडा-खाली तू जोपर्यंत भेट देत नाहीस तोपर्यंत जेवण-खाण सर्व सोडून बसून राहीन." या बालकाची ती प्रार्थना ऐकून तेथे एक ब्राह्मण आला. थोड्याच वेळात त्या ब्राह्मणाचा देह पालटला व कपाळावर चंद्राची कोर असलेला भोळा शिव-शंकर पार्वतीसह प्रगट झाला. जो नंदीवर आरुढ-लेला आहे असा तो कैलासनाथ डोब्यावर बरदहस्त ठेवून कृष्णास म्हणाला, "तू माझाच अश असताना उगाच हे अज्ञान का दाखवतोस? दीनगरिवाचा उद्धार करण्यासाठी तू हा अवतार घेतला आहेस. तेव्हा हे स्तोत्र पुरे करून सत्वर

स्वतःचे घरी जावे. प्रथम अक्कलकोटी गावी सूर्याप्रमाणे तेजस्वी नृसिंहभान नावाचे प्रसिद्ध स्वामी आहेत, त्याच्या पायाला श्रद्धा कराने. भवतासाठी वारंवार त्रैमूर्तीच देह धारण करतात, तरी बुद्धी स्थिर करून श्रीगुरुमहती वाढवावी.” बालक तेथपर्यंत जातो तोच इतके सागून चटकन भगवान अदृश्य झाले. आधीच त्रिमूर्तीचा अंश, त्यात श्रवणकेश भेटल्यावर सर्वच रहस्य कळून आले व कृष्ण मंदहास्य करू लागला. नंतर तो गावी गेला व आईस दर्शन देऊन सुखी केले. मुलाला पाहून आईला अत्यंत आनंद झाला.

आईचा निरोप घेऊन श्रीकृष्ण जो घरातून निघाला तो घेत अक्कलकोटला जाण्यासाठी. कारण त्याला श्रीगुरुंच्या दर्शनाचा ध्यास लागला होता. तीन दिवस मार्ग आक्रमण केल्यावर तो अक्कलकोट गावी आला व त्याने वन्याच लोकांना विचारले की, “श्रीगुरु कोठे आहेत?” त्यावर लोकांनी सांगितले की, “अक्कलकोटीचे प्रसिद्ध साधू, ज्यांची कीर्ती सर्वत्र पसरलेली आहे व ज्यांना नृसिंहभान म्हणतात, तेच श्रीगुरुची मूर्ती आहेत. आजच अष्टोपदवी ते म्हणाले की, “कृष्ण घावून आला आहे. त्याला एकांतस्थळी नेऊ व उचित कार्य साधून घेऊ” इतक्यात स्वतः महाराज जवळ येऊन म्हणाले, “काय काम साधायला आहेस? क्षणभर लोकांची संमत सोड. चल, आपण एकांती जाऊ” असे म्हणून त्यांनी कृष्णाचा हात स्वतः धरला व ‘चल, लवकर धाव धाव’ असे म्हणून पळू लागले व क्षणात सर्व लोकांना मागे टाकून दूर गेले. निर्जन अरण्य पाहून व एका वृक्षाच्या बुंध्याजवळ घनदाट छाया पाहून ‘हीच जागा चांगली आहे’ असे म्हणाले. ‘हा दगड आमचे आसन आहे’ असे म्हणून त्यावर श्रीगुरुराय बसले.

त्यांचे तेज म्हणजे जसा अपार सूर्यच. ते तेज पाहून कृष्णाचे मन आनंदमय झाले व त्याने सद्भावाने पाय बंदिले. दोन्ही हात जोडून ते

नानापरीने स्तोत्र गाऊ लागले. ते सर्व ऐकून श्रीगुरु स्मितहास्य करीत म्हणाले, “हे पूजा, स्तोत्र वगैरे सारे पुरे कर व एक विचार सांगतो तो ऐक. कसला गुरु व कसला सेवक? अर्थात एकाच विचार कर की, जगाचा उद्धार करण्यासाठी आता आम्हांला व तुम्हांला अवतार घ्यावा लागला आहे. नीतिमतेची सीमा न ओलांडता मनाला एक मर्यादा आणून जगात संचार करा. वयाचा आहे व लोकांची संगत करून जगाला भूखंता दाखवून आपला हेतू साधायला आहे. तेव्हा तुम्ही करवीरक्षेत्री जावे व तुमच्या जवळ ताराचे कार्य साधावे; जे भक्त पुण्यभावाने भक्ती करतील त्यांना तारावे.” एवढे बोलून आपला कृपेचा हात श्रीगुरुंनी मस्तकी ठेवला. दोघांनाही फार आनंद झाला. ते दोघेही देहाचा व्यापार विसरून गेले.

याप्रमाणे सात दिवस लोटले. नंतर आनंदाची उर्मी जिरवून नृसिंहभान सावध झाले व त्यांनी समोर कृष्णाला पाहिले. त्याच्या पाठीवर हात फिरवून ते म्हणाले, “बाळा, सावध हो. अजून खूप कार्य करावयाचे आहे. तेव्हा आत्ताच हे उचित नाही. आजपासून आम्ही तुमचे श्रीगुरु-कृष्ण असे नाव ठेवले. आता आमचे वसतिस्थान गाणगापुरी राहिले. आम्ही तेथे तीन महिने राहू. तुमच्याकडे एक सागाती येईल. त्याला बरोबर घेऊन करवीर नगरीत जावे. तोपर्यंत येथेच रहावे.” साष्टांग नमस्कार करून कृष्ण म्हणाला, “तुमची आज्ञा ती प्रमाण.” नंतर ती जाण सोडून दोघेजण गावात आले. यानंतर थोड्याच दिवसांनी सलग रात्रदिवस याप्रमाणे दोन दिवस रस्ता श्रमीत श्रीगुरुनाथ करवीरक्षेत्रात आले व राममंदिरात त्यांनी वस्ती केली. अद्याप हे राममंदिर करवीरक्षेत्री आहे. तेथे त्यांनी एका स्त्रीची समंघ-वाधा दूर केल्याने फडणवीस नावाच्या एका गृहस्थाची भक्ती महाराजाचेवर बसली व त्याने स्वामींना आपल्या घरी नेले.

श्रीगुरुराया सहा महिने फडणविसांच्या घरी राहिले. तिन्ही त्रिकाळ लोक दर्शनासाठी येत. थोडी प्रसिद्धि होताच 'आता फडणविसाचे घर सोडू' असे श्रीकृष्ण म्हणू लागले. तेथून ते महिसाळकर नावाच्या भवताच्या घरी आले. एके दिवशी ते फिरत फिरत चालले. महिसाळकर त्यांचे मागून चाललेच होते. श्रीकृष्ण झटकन कुंभारगल्लीत आले व 'हेच माझे स्थान' असे म्हणाले. तेथे ताराबाई नावाची एक स्त्री रहात होती. तिला दत्तसेवेचे फार प्रेम होते. ती दर पौर्णिमेच्या दिवशी वाडीला जात असे. तसा तिचा नियम होता. पूर्वजन्मीचे चांगले कृत्य तिच्या पवरी अगल्यामुळे श्रीगुरू स्वतः तिच्या घरी महिसाळकराचे बरोबर आले व त्यानी 'बाई' म्हणून हाक मारली. श्रीगुरूती तिच्या घरी महिसाळकरांचेबरोबर आले त्या वेळी दोन प्रहर दिवस आलेला होता. सूर्यकिरणांचा मारा असह्य होत होता. श्रीगुरूवर ताराबाईस म्हणाले, "लवकर जेवण दे." त्यावर ताराबाई म्हणाली, "ब्राह्मण दिसता, तेव्हा शूद्राच कसे द्यावे? तुम्हाला शिघ्रा, रामान देईन; तुम्ही शिजवून खावा." श्रीकृष्ण म्हणाले, "हिला संशय आहे, पण तो सगळा दूर होईल" असे म्हणून ते महिसाळकरांचा हात धरून उत्काळ घरी परत आले आणि जेवणखाण आटोपून सुखाने मार्ग क्रमू लागले. अशा प्रकारे गुरूनी करवीरनगरी सोडली.

एके दिवशी ताराबाई वाडीसंत्रास जाण्यासाठी निघाली. यथाप्रकारे देवदर्शन घेऊन व आपल्या शक्तीनुसार अन्नदान करून नंतर श्रीगुरू-स्तोत्र गाऊ लागली. ती म्हणाली, "देवा, दिवसेंदिवस मनस्ताप फारच वाढत आहे. आता या शरीरात काही अर्थ नाही. तेव्हा एकदा पैलतीरी पोचव." यावर श्रीपादयती स्वप्नात आले व म्हणाले, "आम्ही स्वतः सिद्धान्न मागत असता तुला का भ्रांत पडली? तू असे कसे केलेस-?

तुला चिंता कशाची पडली होती? आज तुम्ही व्यथा संपली. त्यामुळे आता येथे येऊ नको. घरीच श्रीकृष्णनाथाला आणून त्याच्या सेवेशी एकनिष्ठ व्हावे. तू त्वरित महिसाळ गावी गेल्यास तुला तेथे श्रीगुरू भेटतील. गेलेला क्षण पुन्हा येणार नाही. गुरूला घेऊन ये व या लोकी सोड्य-साधनाचा लाभ घे." ताराबाई जागी झाली. ती लगेच करवीरी आली व धोड्याचा रम बरोबर घेऊन विलंब न करता गुरूकडे गेली.

महिसाळकरांच्या घरी येऊन गुरूमाऊलीला साष्टांग वंदन केले व म्हणाली, "हे करुणाघन गुरुराया, तू घरी चालून आला असताना देखील मी तुला ओळखले नाही. मी किती हीन स्त्री आहे व कसल्या मायेला भुलले होते कोण जाणे की, तुला ओळखले नाही. तरी हा अन्याय पोटी धालून श्रीगुरुराया घरी चलावे." तिचा हात धरून श्रीकृष्ण म्हणाले, "रम तयार कर" ते ऐकून तिला फार आनंद झाला व ती म्हणाली, "मी कृतकृत्य झाले." परंतु महिसाळकराला फार दुःख झाले. चरणावर मस्तक ठेवून तो विनवू लागला, "किती विचित्र कर्माची गती आहे की, मला फारच थोडा संगतिमुखाचा लाभ मिळाला. सुखदुःखाच्या साठ्याचा हा देह केवळ क्षणभंगुर आहे. म्हणून तुमचा आधार धरला होता. परंतु तो आशेचा अंकुर सुकला." श्रीगुरू म्हणाले, "पुरे, पुरे. रोज हिच्या मंदिरी ये व मनात पूर्ण भावना ठेव. मग आम्ही कधीही दूर जाणार नाही." श्रीगुरुराज रथात स्थानापन्न झाले. बाई म्हणाली, "मी आज धन्य झाले. माझे शरीर श्रीगुरू-संगतीचे औषध मिळताच निरोगी झाले. अतन्य भावाने मी याची सेवा करीन. माझा मुलगा शिष्य होईल. हे सारे रहस्य मी त्याला शिकवीन. श्रीगुरूसेवा हाच एक उद्योग. यापेक्षा उत्तम साधन नाही. तोच योगक्षेम चालवील. आता हृदयाचा सारा भ्रम नाहीसा झाला."

अशा तऱ्हेचा विचार करीत ती सायंकाळी घरी आली. पलंगावर बँठक घालून त्यावर श्रीगुरुरायाला वसविले बाईला श्रीगुरुंची सेवा करण्याचे व्यसनच लागले व सेवा करणे आवडू लागले. याप्रमाणे श्रीगुरुंनी ताराबाईच्या घरी २५ ते ३० वर्षेपर्यंत वास्तव्य केले. या अवधीत कृष्णा लाड, ऐतवडधाचे देवगोडा, कागलचे हरिपत, मिरजेचे मल्लभट जोशी, सिदनेलीकर, बामुबेव वळवी, दादा पंडित, व्यास शास्त्री, रामभाऊ पुजारी, नामदेव चव्हाण, वालकृष्ण राशिबडेकर वगैरे वरीच भडळी महाराजाची परमभक्त बनली व त्याची सेवा करू लागली मध्यतरीच्या काळात एकादोषानी श्रीगुरुंना ताराबाईच्या घरातून काढून दुसरीकडे ठेवाचे असा कट रचला, परंतु श्रीगुरुंनी त्यांना स्वप्नात येऊन सांगितले की, 'ताराबाईंनी श्रीहनुमानाची फार भक्ती केली आहे की, त्यामुळे श्रीहनुमान ताराबाईंपुढे भक्तीमुळे जखडला गेला आहे व मी हनुमंताचा अश असलेने येथे राहून तिच्या भक्तीच्या रुपयातील पचवीस पैसे देखील देणे भागवले जात नाही.' या दृष्टांतामुळे महाराजांना कुभारगल्लीतील ताराबाईच्या घरातून हलविण्याचा विचार त्या लोकानी रद्द केला

महाराजांनी पचवीस-तीस वर्षांच्या अवधीत बऱ्याच लीला जगताला व भक्ताना दाखवून चकित केले त्याचे चरित्र 'श्रीकृष्णविजय-चरित्र' नावाचे एक पुस्तक प्राकृत भाषेत श्री मुजुमदार मानी तीस अध्यायात ओवीवद्ध केलेले आहे. महाराजांना बऱ्याच भदाद्य लोकानी त्रास दिला, पण त्यांनादेखील स्वाामींनी चमत्कार दाखवून दिला व श्रीगुरु यांच्याही कसोटीला उतरले. महाराज असेतोपर्यंत परमपूज्य ताराबाईंनी त्याची मनोमार्ग सेवा केली रोज काकडआरती, घूपारती, दोजारती अशा आख्या करायच्या, भोजन क्षात्यावर सुवासिक चिंदा वगैरे सारे सोहाळे व्यवस्थित करीत असत.

श्रीगुरु शके अठराशे बावीस या वर्षी श्रावण वद्य दशमी या दिवशी नश्वर देहाचा त्याग करून कुंभारगल्लीत समाधिस्त झाले. सदर गल्लीला सध्या श्रीवत्सलमहाराज गल्ली असे नाव आहे. या समाधीचा पत्ता 'श्रीवत्स मंदिर, १४७ डी वॉर्ड, कोल्हापूर' असा आहे सदरची समाधी अद्यापी वरील रस्त्यावर पहावयास मिळते. श्रीगुरुंनी समाधी घेतल्यानंतरही बऱ्याच भक्ताना दृष्टान्त दिलेला आहे व देत आहेत

— डा. रा. शिर्के

३२. वामनराव वैद्य वामोरीकर

(सन १८४८-१९०१)

हे यजुर्वेदी ब्राह्मण. शिक्षण वामोरी व धुळे येथे; अनेक सत्पुरुषांच्या सहवासात आले. परंतु निःशंक समाधान पूर्ण दत्तावतारी अवकलकोट-स्वामी समर्पांच्या कृपाप्रसादाने झाले. स्वामी समर्पांनी पयोनदी संगमावर त्यांना 'ब्रह्मनिष्ठ होशील बाळा । न भिणे कळि-काळा' असा आशीर्वाद व मनोपदेश देऊन त्याचे जीवन कृतार्थ केले. (दि. १७-१२-१८६३) परिणामस्वरूपी ते 'ब्रह्मनिष्ठ' म्हणून सिध्दास ज्ञात आहेत. दि. २७-४-१८७६ रोजी असाध्य रोगाने जर्जर झालेले वामनबुवा वडोदे येथील सुरसागरावर आत्महत्या करण्यासाठी गेले असता परमरूपाळ भक्तवत्सल श्रीस्वामी समर्पांनी तेथे प्रगट होऊन वामनबुवाना स्वहस्ते घरी आणून पोहोचविले. त्या वेळी त्याच्या मातोथी अहिल्याबाई व बधू वेणीमाधव हजानाहो श्रीस्वामी समर्पांच्या दर्शनाचा लाभ घडला आणि ते कृतार्थ झाले

ब्रह्मचर्यपूर्ण जीवन, साधेपणा, सत्यप्रीती, नियमितपणा, स्वकार्य आणि श्रीस्वामी समर्प-चरणी असीम श्रद्धा व प्रेमभाव हे त्याचे व्यक्ति-विशेष.

त्यांनी श्रीस्वामी समर्थचि ओवीवद्ध चरित्र वर्णन करणारा पंचावन अध्यायाचा सुमारे दहा हजार ओव्यांचा 'श्रीगुरुलीलामृत' नावाचा अलौकिक ग्रंथ लिहिला आहे. ह्यात व्याकरण, न्याय, वेदांत, वैद्यक, ज्योतिष वगैरे शास्त्रांची सविस्तर चर्चा आहे, तसेच 'प्रपंचात परमार्थ कसा साधता येईल' याची शिकवण साध्या, सोप्या, शैलीदार भाषेत कर्तृत्वाहकाररहित होऊन दिली आहे. याचा परिचय पूर्वीच करून घेतला आहे.

या अलौकिक ग्रंथाच्या लेखनानंतर दि. २५-३-१९०१ रोजी सन्यास ग्रहण करून 'अद्वैतानंद' नाम धारण करून हे समाधिस्थ झाले. ह्यांची समाधी बडोदे येथे प्रतापनगर रोडवरील शृंग-मुक्तेश्वर महादेवाच्या भागचे वाजूस असलेल्या इंदगा मैदानाच्या उत्तरेस आहे. ग्रहणनिष्ठ वामनबुवाना श्रीस्वामी समर्थानी स्वहस्ते दिलेल्या चरणपादुका, दत्तमूर्ती, महावस्त्र (छाटी), पंचायतन वगैरे श्रीदत्तमंदिर, स्वामी विवेकानंद-मार्ग, बडोदे येथे आहेत.

- भा. शं. पट्टणकर

३३. पंतमहाराज

बाळेकुंद्रीकर

(सन १८५५-१९०५)

वेळगावच्या पूर्वेस सुमारे आठ मैलावर वेळगाव-कलादगी रस्त्यावर पूर्वीच्या सांगली संस्थानापैकी बाळेकुंद्री-बुद्रुक या नावाचे एक खेडे आहे. हा गाव त्या वेळच्या सदन भराठा रेल्वे स्टेशन सुळेभावीपासून दोन मैलावर आहे. या गावी एक पुरातन श्रीरामेश्वराचे जागृत देवस्थान आहे. येथे दोन चार तलाव असून, अजमासे पाच सात फूट खोलीवर मुबलक अमृततुल्य पाणी लागत असल्याने, या गावी गुप्त गंगा वाहे अशी आख्यायिका आहे. या गावी श्रीदत्ता...४२

रामाजीपंत म्हणून एक ऋग्वेदी भारद्वाजगोत्री देशस्थ ब्राह्मण रहात असत. त्यांचे कुलदैवत अबाबाई असून आराध्य-दैवत श्रीदत्तात्रेय होते. हे या गावचे वतनदार कुलकर्णी असून धीमंत पेशवे सरकारच्या लष्करात एक लहानसे हुद्देदार होते. याचा शेवट स्वामीकार्याची लढाईत झाला, त्या वेळी त्याचे पोटी बाळकृष्ण या नावाचा एकुलता एक मुलगा फक्त सहा महिन्याचा होता.

बाळकृष्णपंत वयात आल्यावर त्यांनीही बडिलाप्रमाणे कीर्ती संपादिली. हे शरीराने भव्य असून करारी वाण्याचे व व्यवहारप्रसन्न होते. बुद्धापकाळी चतुर्थांश्रम घेऊन, आपल्या वयाच्या ९० व्या वर्षी आपाठ बस प्रयोजशी शके १८९६ (३०-७-९४) सोमवारी ते समाधिस्य झाले. त्याची समाधी बाळेकुंद्री येथे त्यांच्या राहत्या घराच्या परसात आहे. बाळकृष्णपंतांच्या पोटी रामचंद्रपंत, देवजीपंत, जिवाजीपंत व चिंतीपंत असे चार पुत्र झाले. हे सर्व बडिलाप्रमाणे करारी वाण्याचे, सात्त्विक वृत्तीचे व ईश्वरनिष्ठ होते. रामचंद्रपंत यांचा विवाह वेळगाव जिल्ह्यातील दड्डी येथील कुलकर्णी नरसिंहपंत याची कन्या गोदूबाई (सीताबाई) यांच्याशी झाला. या सत्वशील दंपत्याच्या पोटी राहा मुलगे (दत्तात्रेय, गोविंद, गोपाळ, वामन, नरसिंह व शंकर) व सहा मुली (अंबा, गंगा, यमुना, तुंगा तुळसा व अहल्या) अशी अपत्ये झाली. त्यांत दत्तापंत हे ज्येष्ठ होत व हेच पुढे 'श्रीपंतमहाराज' या नावाने प्रसिद्धीस आले.

श्रीपंताचा जन्म दड्डी येथे मातुलगृही श्रावण वद्य ८ सोमवार शके १७७७ म्हणजे तारीख ३ सप्टेंबर १८५५ इसवी रोजी, दिवसा तिमरे प्रहरी रोहिणी नक्षत्रावर झाला. यांचे बाल्यपन बहुतेक मातुलगृहीच गेले. यांचे मातुल श्रीपाद... यांनी त्यांचे पालनपोषण पोटच्या मोठ्या प्रेमाने करून, तेथेच त्या अभ्यास करविला. श्रीपंत आपले

चवदाव्या वर्षी बेळगावास इगजी शिकण्यासाठी यऊन राहिले त्या बेळी त्याची घरची स्थिती फारच खालावलेली असल्याने त्यांना विद्याभ्यासाच्या कामी फारच कष्ट सोसावे लागले तरी ते सहनशील व दृढनिश्चयी असल्याने, त्यांनी सर्व प्रकारचे हाल मोठ्या धैर्याने व शांतपणाने सहन करून, आपला अभ्यास चालू ठेविला, व इगजी पब्लिक सर्व्हिस व मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा ते पास झाले यानंतर त्यांनी बेळगाव येथील एका इगजी शाळेत शिक्षकाची नोकरी धरिली व क्रमाक्रमाने आपल्या वधुवर्गास आपल्याजवळ ठेऊन घेऊन शिक्षण देण्यास आरंभ केला

त्याचे मातुल श्रीपादपत याची द्वितीय कन्या यमुनाबाई (लक्ष्मीबाई) ह्याच्याबरोबर याचा विवाह वैशाख वद्य १ शके १८०४ (ता ४-५-८२) दिवशी झाला पुढे काही वर्षांनी म्हणजे वैशाख वद्य चतुर्थी शके १८०७ (३-५-८५) रविवारी श्रीपताचे वडील रामचंद्रपत हे वारले व प्रपचाचा सर्व बोजा श्रीपतावर पडला तथापि न डगमगता श्रीपतांनी आपणास मिळत असलेल्या थोड्या पगारावर गरीबीने प्रपच चालवून आप्त, इष्ट, स्नेही इत्यादिकांची मुले आपल्याजवळ ठेऊन घेऊन त्यांचे शिक्षण चालविले ते गोरगरिवांच्या मुलासही शिक्षणाचे कामी मदत करीत असत मुलांच्या शिक्षणाकडे त्यांचे जितके लक्ष असे, तितकेच किंवाहून जास्त त्यांची नीतिमत्ता, नियमितपणा व सद्बर्तन याकडे असे म्हणून त्यांच्या देखरेखीखाली ज्यांना ज्यांना म्हणून शिक्षण मिळाले, ते सर्व बहुतेक चांगलेच निपजले

सन १८९० पासून श्रीपताचे एक वधू प्रपचास हातभार लावू लागले, यानंतर श्रीपताचा प्रपच सुखाने चालला त्याची पत्नी कुलीन, मुशील व भुव्यभावाची व वधू आज्ञाधारक व वर्तसवर्त असे असल्याने त्यांना प्रपचात कोण-

त्याही प्रकारची कमतरता वाटली नाही. या वेळचा त्याचा नित्यक्रम म्हटला म्हणजे शाळेतून घरी आल्यानंतर भोटीस येतील त्याच्याबरोबर वेदातचर्चा चालविणे व रात्री सद्गुरुमजनानदात निमग्न असणे हा होय याप्रमाणे सन १९०३ पर्यंत नोकरी करून त्यांनी आपले कामाचा राजीनामा दिला व शेवटची दोन वर्षे शांतपणाने आत्मचिंतनात घालविली

पुढे फाल्गुन वद्य सप्तमी शके १८२५ (८-३-१९०४) मंगळवारी श्रीपताचे कुटुंब निवर्तले, त्या वेळी “ अनुभव पूर्ण व्हावा म्हणून मला लग्न करून घेण्यास गुरुंनी आज्ञा केली, आता त्यांनीच सोडविले ” असे त्यांनी उद्गार काढिले यावरून व त्या सुमारास झालेले पद नवर २५६७ यावरून त्याची प्रपचाविषयी दृष्टी कशी होती हे दिसून येते अन्नदान हेच गृहस्थाश्रमीचे मुख्य कर्तव्य आहे, असे ते म्हणत, व त्याप्रमाणे त्याच्या घरी येणारा अतिथी कधीही विन्मुख जात नसे त्याची रहाणी अगदी साधी असून ते प्रेमळ व निस्पृह होते त्यांनी आपल्या प्रेमाने व सौजन्याने ससार प्रेममय बनवून, आपले अवतारकाज सपताच वयाच्या ५१ व्या वर्षी आश्विन वद्य ३ शके १८२७ (१६-१०-०५) सोमवारी अरुणोदयास बेळगाव मुक्कामी आपला देह ठेविला तेथून त्याचा देह त्याच्या हजारी शिष्यांनी मोठ्या समारंभाने बाळकुंदीस नेऊन तेथील त्याच्या आमराईत अग्नितारायणास अर्पण केला त्या ठिकाणी एक ओदुबर वृक्ष लाविला असून, त्याच्या समोवती घट्कोनी पार बाधिला आहे व जवळच, विहीर, धर्मशाळा, फुलवाग वगैरे तयार केली आहेत शिवाय खुद्द श्रीपताच्या परसात त्याच्या आज्ञ्या समाधीशेजारी, त्याच्या स्मरणार्थ एक लहानसे देवालय बांधून त्यात दत्ताच्या पादुका स्थापन केल्या आहेत तेथे व आमराईत भाविक लोक नित्य भजनपूजन करीत असतात

येथवर श्रीपताचा सक्षिप्त जीवनवृत्तात दिला आहे आता त्याचा परमार्थिकडे ओढा कसा लागला, त्यास सद्गुरुप्राप्ती वशी झाली, वगैरे-वहलची थोडी हकिकत देतो

श्रीपताचे मातृकुळातील सगळी माणसे फार कोमल अत करणाची, धर्मशील व आस्तिक्य-बुद्धीची अशी होती व पितृकुळातील पुरुष सत्य-प्रतिज्ञ, ईश्वरनिष्ठ व अढळ सात्त्विक धैर्याचे असून श्रीदेत्ताचे नि सीम भक्त होते. उभय कुळीचे उच्च गुण श्रीपताचे ठिकाणी जन्मतःच एकवटले. मातुलगृही लहानपणापासूनच देवभक्ती, सन्मार्ग-प्रीती, दुर्जनाचा तिरस्कार, सज्जनाचा आदर, नीतीची योग्यता, सत्याचा जय वगैरे गोष्टीची अनेक पुराणातील उदाहरणे देखून माहिती करून दिली. श्रीपतास लहानपणापासून पुराणकथा ऐकण्याचा नाद असे. यामुळे त्याच्या नैसर्गिक सात्त्विक वृत्तीला पोषण मिळाले दड्डी हा गाव घटप्रभा नदीच्या काठी वसला असून, त्याच्या आसपास उंच डोंगर व वाट जंगल आहे. यामुळे सृष्टिदेवीचे ते एक कोडास्यानच बनले आहे. श्रीपताना नदीकाठी व जंगलात हिंडणे फार आवडत असे त्यायोगे त्याच्या लहान वयात त्यांना निसर्गदेवतेचा सहवास घडून, त्याची कल्पनाशक्ती वाढली व उदात्त विचारांचे बाळकडू अनायासे मिळाले वेळगावी शिकण्याकरिता आल्यानंतर त्याच्या बाडिलानी त्याजकडून, श्रीगुरुचरित व दत्तमाहात्म्य वगैरे ग्रंथ वाचवून, अनन्यभक्तीचे महत्त्व ॥ तिचा सुखकर परिणाम उत्तम रीतीने समजावून दिला तेव्हापासून श्रीदेत्तावर श्रीपताची दृढ भक्ती असली अशा प्रकारे लहानपणापासूनच पारमार्थिक विषयात त्याचे मन रमू लागले, तत्त्वज्ञानाकडे ओढा लागला व क्रमाक्रमाने सर्व प्रकारे परिपूर्ण असे मुमुक्षुत्व जमी बाणले.

दळगाव जिल्ह्यापैकी खानापूर तालुक्यात मलप्रभातटाकी पार्श्ववाढ या भावाचा एक गाव

आहे तेथील कुलकर्णी घराण्यातील बाळप्पा या नावाचे शुद्धाद्वैतमार्गी महायोगी सर्वसंग-परित्याग करून बाळेकुट्टीजवळ असलेल्या कडी-गुद्दीच्या डोंगरात येऊन राहिले होते. या महापुरुषास श्रीपतानी आपल्या पदात श्रीबाल-मुकुद किंवा बालावधूत असे म्हंटले आहे त्यानी श्रीपताचे भावसंबंध गणपतराव व चुलते चित्तोपत याजवर अनुग्रह केला होता, व त्याच्याच योगाने श्रीपतास त्या सत्पुरुषाची गाठ पडली, व त्यानी शके १९९७ आश्विन वद्य १२ च्या दिवशी श्रीपता-वर अनुग्रह केला. पुढे श्रीपताची सत्पानता पाहून, आपला संप्रदाय चालविण्यास आज्ञा देऊन, आपण श्रीमल्लिकार्जुनास जातो म्हणून जे गेले, ते परत आले नाहीत.

अनुग्रह झाल्यानंतर श्रीपतानी काही काळ योगसाधनात घालविला नंतर ते आपला विधातीचा वेळ आध्यात्मिक ग्रंथांचे परिशीलन करण्यात व वेदातचर्चा करण्यात घालवीत असत. त्यांना मराठी, कानडी, इंग्रजी, हिन्दुस्थानी, संस्कृत वगैरे भाषा चांगल्या अवगत असून अभिरुची फार असल्यामुळे, त्यानी बरील भाषातील बहुतेक आध्यात्मिक व तत्त्वज्ञान-विषयक प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचे परिशीलन केले होते म्हणून कोणीही कोणत्याही बुद्धीने कसाही प्रश्न केला तरी, ते समर्पक असे अनेक तऱ्हेचे वृष्टांत देऊन, त्याचे शातपणाने पूर्ण समाधान करीत, यामुळे दूरदूरचे शास्त्री, पंडित वगैरे लोकांचा जमाव नेहमी त्याच्या जवळ असे त्याचा शिष्यसमुदाय मोठा व बहुतेक जातीचा असून सर्वांवर त्याची सारखीच प्रीती होती हे परम शात असून बोलल्याप्रमाणे चालत होते ते अद्वैतसिद्धांत सांगत, व त्याप्रमाणे आपल्या वर्तनात भेद करीत नसत पूर्वापार चालत आलेले श्रीगुरुदादशी, दत्तजयंती, गुरू-प्रतिपदा, हे उत्सव मोठ्या थाटाने व उत्साहाने करीत असत, शिवाय अलीकडे श्रीयोगकुंड-

अष्टमीचा उत्सवही करीत असत त्याप्रमाणे त्याच्या पश्चातही हे उत्सव चालू आहेत.

श्रीपताच्या कविता 'श्रीदत्तप्रेमलहरी' नावाच्या ग्रंथात समाविष्ट आहेत श्रीपतास भजनाची गोडी फार असे व ते नेहमी श्रीदत्ताचे भजन करीत असत त्या वेळी उत्सवप्रसंगी सहज स्फूर्तीने त्याच्या मुखातून जो पदे निघत, ती कोणी तरी टिपून ठेवीत, म्हणूनच अशा शुद्ध अत करणरूपी प्रेमोदधीतून सहजी निघालेल्या पदरूपी लहरीला 'श्रीदत्तप्रेमलहरी' असे नाव दिले आहे

श्रीपताच्या पदात स्वरूपवर्णन, कोठे श्रीनैमूर्ती दत्तानेयाचे, तर कोठे श्रीसद्गुरूचे आहे तरी श्रीपताना श्रीदत्तात्रेय व श्रीसद्गुरू हेयत्किंचितही भिन्न दिसले नाहीत, हे (पद नंबर १६२४ व २४१२) यावरून व दुसऱ्या पदावरूनही दिसून येईल जागोजाग त्यांनी "सद्गुरूवीण दैवत नाही, कल्पित देवा पुजू नको " असा उपदेश केलेला आढळतो. सद्गुरूइतकी जगात त्यांना कोणतीच वस्तू प्रिय नव्हती. सद्गुरूच्या ठायी त्याच्यासारखी दृढ निष्ठा व गाढ प्रेम ववचितच आढळतील "सद्गुरूच सर्वेश्वर, सद्गुरूपायीच दृढ प्रीती, सद्गुरूपदीच जगणे, सद्गुरूपदी सर्वस्व अर्पण, सद्गुरूच प्रेमळ माय, सद्गुरूसोच स्वधर्म, सद्गुरू स्वरपीच समस्त होणे " असे त्याचे उद्गार पदातून ठिकठिकाणी आढळून येतात त्यांना ज्या स्वरूपाचा ईशसाक्षात्कार होई, त्याचे वर्णन ते करीत असत प्रेमभरित अत करणाने ते भजन करीत असता एके वेळी त्यांना सद्गुरूचा माझात्कार झाला, तो त्यांनी "दिव्य सद्गुरू दत्तमूर्ति देसुनी टोळेभरी " (पद नंबर १९४४) या पद्यापास प्रगट केला आहे.

करणावर पदे प्रेमाने नुमती ओथवली आहेत. काही ठिकाणी करुणा भाविली आहे, कोठे

उपकारस्मरण आहे, कोठे धन्यवाद गाहला आहे, कोठे विनोद, तर कोठे सलगीचे भाषण आहे काही पदे इतकी हृदयद्रावक आहेत की, ती वाचताना वाचणाऱ्याचे नेत्र अश्रुपूर्ण झाल्या-खेरीज राहणार नाहीत । उदाहरणार्थ पद २१ पहा यात शेवटी जेव्हा निर्वाण झाला, तेव्हा गुरुमाय भेटली, अशी हकीकत आहे सलगीचे उदाहरण "मत्सरी किती तू दत्ता ॥" (पद १६८३). उपदेशपर पदातून सर्वत्र अद्वैत मत स्थापन केले आहे ते जसे सगुण तसेच निर्गुण ब्रह्मोपासक, व जसे परम भगवद्भक्त, तसेच अद्वैतमतवादी होते. द्वैत, विशिष्टाद्वैत व अद्वैत ही तिन्ही वास्तविक भिन्न नसून, त्याचे पर्यवसान एकच आहे, असा त्याचा लोकास बोध असे हे त्याचे मत पद १६९० "द्वैत दिसुनी अद्वैतासी हानि किमपि नाही " तसेच "एकली न भीम म्हणुनी द्वैत जाहले " (पद २४३१) त्याचप्रमाणे "वाङ्मानसासी वाहनि निजशाति भोगिली " (पद १४६५) यावरून दिसून येते वस्तुतः ही तीन भिन्न मते निव्वळ बाह्यदृष्टीने पाहणाऱ्यात आढळतात खऱ्या भगवद्भक्ताच्या गावी त्याचा वाराही नसतो तुकारामाप्रमाणे काही पदातून ढोगी लोकावर कोरडे ओढलेले आढळतात कर्मे, उपासना ही कोणत्या दृष्टीने करावीत, यावरून काही ठिकाणी उपदेश केलेला आहे "सद्गुरूरूपे ब्राह्मण होता सध्या केली ऐका " (पद १५६) इतर ठिकाणी "घडी पडी काळ गिळतो तुजला " (६०६) असा इतारा देऊन सद्गुरूस शरण जाण्यास कळकळीने सांगितले आहे

अनुभवपर पदात कोठे योगाचा अनुभव, कोठे आत्मसाक्षात्कार, व कोठे श्रुतिवचनाचा अनुभव हीही आढळतात श्रीपत जरी योगशास्त्र पूर्णपणे जाणत होते, तरी भक्ती व ज्ञान याच्यापुढे योगाम त्यांनी कधीही महत्त्व दिले नाही, म्हणून पदात त्याजवद्दल फारसा उल्लेख नाही, "धुर्य्य

धारा निशिता दुरत्यया ” (१७६७) यात श्रुति-
वचनाचा अनुभवपर अर्थ सांगितला आहे. व्याच
ठिकाणी गुरुप्रेमातिशयाचे अनुभव आहेत.
“गुरुसवे धरिली आज्ञा कुस्ती रे ” (पद ४०८)

श्रीपताचे समय वाडसय आज निष्ठावंत
दत्तोपासकाना उपलब्ध आहे. श्रीदत्तप्रेमलहरी-
भजनगाथा, भक्ताताप, वाळबोधामृतसार, प्रेम-
तरंग, श्रीवालमुकुंद बोधानंदगुटिका, आत्म-
ज्योती, परमानुभवप्रकाश, अनुभववल्ली (भाग
१ व २), ब्रह्मोपदेश, स्फुटलेख, श्रीदत्तप्रेमलहरी
पुष्प ७ व ८, पंताची पत्रे, भक्तोद्धार किंवा
प्रेमभेट इत्यादी पंतवाङ्मय दत्तप्रेमिकाना मार्ग-
दर्शक व प्रेरक होणारे आहे.

३४ वासुदेवानंदसरस्वती (सन १८५४-१९१४)

कोकण प्रांती पूर्वीच्या सावंतवाडी संस्थान-
नजीक माणगाव नावाच्या एका खेडेगावात
गणेशभट्ट देव्ये नावाचे एक अग्निहोत्री कऱ्हाडे
जातीचे ब्राह्मण गृहस्थ राहत असत. त्याच्या
पत्नीचे नावरमाबाई होते. ही उभयता पतिपत्नी
श्रीदत्तोपासक होती. गणेशभट्ट गाणगापुरी
श्रीदत्ताची उपासना करीत असता बैराग्य
उत्पन्न होऊन त्यांनी संन्यास घेण्याचा विचार
केला. त्या वेळी त्यांना दृष्टांत होऊन प्रथम घरी
जाऊन गृहस्थाश्रम पुरा करण्यावद्दल श्रीदत्ताची
आज्ञा झाली त्याप्रमाणे ते पुन्हा घरी आले. काही
कालानंतर त्यांच्या उपासनेवर संतुष्ट होऊन
स्वतः श्रीदत्तभगवान् गर्भरूपाने रमाबाईंच्या
पोटी अवतीर्ण झाले, असे म्हणतात. शके १७७६
आनंदनाम सवत्सरी श्रावण वद्य ५ या दिवशी
सूर्योदयानंतर घटी २६ या वेळी रमाबाईंना
पुत्ररत्न झाले; तेच या चरित्राचे नायक होत.

‘शुद्धीजापोटी । फळे रसाळ गोमटी ॥’
या तुकारामाच्या उक्तीप्रमाणे गणेशभट्ट व

रमाबाई यांसारख्या भाविक उपासकांच्या पोटी
वासुदेवासारखे रत्न निपजणे हे स्वाभाविक
होय हे पूर्वजन्मीचे सूर्योपासक होते, असे पुढे
त्यांच्या बोलण्यावरून कळून आले.

श्रीवासुदेवानंदाचे बालपणचे नाव वासुदेव
हेच होते. वासुदेव पाच वर्षांचा झाल्यावर त्याचे
पितामह हरिभट्ट यांनी त्याच्या शिक्षणास आरंभ
केला. त्याची बुद्धी लहानपणापासून फार तीव्र
होती. ते एकपाठी होते. आठव्या वर्षी व्रतबंध-
संस्कार होऊन बाराव्या वर्षाचे त्याचे ऋग्वेद-
सहितादिकाचे अध्ययन झाले होते. अध्ययनाच्या
वेळी ते नेहमी सोबळघाने राहात असत. त्यांनी
रूपूचे ११२ सर्ग म्हटले होते आणि पाचसहा
महिने ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास केला होता.
त्याचे शिक्षण म्हटल्यास एवढेच. एवढ्या लहान
वयातच ते मंत्रप्रयोगाचे चमत्कार करू लागले
होते. परोपकारबुद्धी, अतिथीवद्दल पूज्यभाव
इत्यादी सद्गुण त्याच्या, अर्गी लहानपणापासून
बराच होते. तसेच लहानपणापासूनच ते विरक्त
होते. वयाच्या आठव्या वर्षापासून त्रिकाल
स्नानसंध्या करावयाची, नेहमी पायाने प्रवास
करावयाचा, छत्री, जोडा, खडावा वगैरे काही
वापरावयाचे नाही; इत्यादी नियमानुसार ते
वागत असत. तसेच त्यांनी विधिपुरःसर
चाद्रायणव्रत पाळून गायत्री पुरश्चरण केले.

शके १७९७ साली अर्थात् त्याच्या वयाच्या
२१ व्या वर्षी त्याचा विवाह सावंतवाडीचे
बाबाजीपंत गोडे याच्या कन्येदरोवर झाला.
त्याच्या पत्नीचे नाव अन्नपूर्णाबाई होते. त्या
स्वभावाने अत्यंत सुशील असून पतीची एकनिष्ठ-
पणे सेवा करीत असत. पुढे एके समयी पत्नीच्या
विनंतीवरून त्यांनी तिला स्त्रीधर्माचा उपदेश
केला आहे, तो सर्वांनी अवश्य वाचण्यामात्रात
आहे. स्त्रीधर्म सांगण्याच्या मिपाने त्यांनी साऱ्या
नित्यनैमित्तिक आचारधर्मावर व्याख्यान केले
आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. श्री. गाडबुवा

ब्रह्मचारी यांनी श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीचे चरित्र लिहिले आहे, त्यात ते संग्रहित केले आहे. श्रीदत्तगुरूंनी आपल्या मातोश्रीस उपदेश केला, तसा वासुदेवशास्त्री यांनी आपली आई रमाबाई यासही उपदेश केला. तसाच कातोपदेश हाही एक नमुना आहे. अन्नपूर्णाबाई (शास्त्रीबोवाचे कुटुंब) याचा अधिकारही फार मोठा होता त्या जशा सुशील तशाच वैराग्यशील होत्या. त्याचा आध्यात्मिक दर्जाही फार श्रेष्ठ दर्जाचा होता. फोणतेही शिक्षण नसता व पूर्वाभ्यास नसता त्याची समाधी लागत असे. शास्त्रीबोवास पुढे एक मुलगाही झाला. पण तो लवकरच कालवश झाला या वेळीही त्याच्या कुटुंबास झालेला पुत्रघोळ दूर करण्याकरता वासुदेवशास्त्री यांनी आपल्या पत्नीस उपदेश केला, तोही गाढावा-विरचित चरित्रभाग वाचनीय आहे.

असो. मूळच्या वासुदेवाचे वासुदेवभटजी झाले. पुढे वासुदेवशास्त्री झाले व अखेर वासुदेवानंद-सरस्वती या नावाने त्यांची अक्षय्य कीर्ती राहिली. ह्या स्थित्यंतराचे मूळ कारण त्याच्या अंतरातील विरक्ती होय. त्यांना प्रथम तीव्र विरक्ती उत्पन्न होण्याचे कारण असे सांगतात की, त्याच्या मातुश्रीचा स्वभाव थोडा रागीट होता. एकदा श्रीगणेशचतुर्थीच्या दुसऱ्या दिवशी पूजेच्या साहि-त्यात निष्काळजीपणा आढळल्यामुळे ते आपल्या पत्नीस उद्देशून काही वोलले त्यावरून त्याच्या मातोश्रींना राग येऊन त्या अपशब्द वोलू लागल्या. त्यामुळे महाराजाचे चित्त अस्वस्थ होऊन पूजेकडे लक्ष लागेना. पाच दिवस गणपती ठेवण्याचा वेत रद्द करून त्यांनी त्याच दिवशी त्याचे विसर्जन केले. 'न मातुः परदेवतम्' या धर्मात्रेप्रमाणे योग्य ती काळजी घेऊन वागत असताही त्याचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही, तेव्हा प्रपंचात राहणे फार कठीण आहे, असे त्याच्या मनाने घेतले. शुद्ध भावाने ईश्वरार्चन करणे, हेच सऱ्या सुखाचे साधन आहे, असे त्यांना वाटू लागले.

पूर्वपापाचे क्षालन होण्यासाठी त्या वेळी त्यांनी चाद्रायण प्रायश्चित्तही घेतले. एके रात्री स्वप्नात एका ब्राह्मणाकडून त्यांना नरसोवाच्या वाडीस येण्याबद्दल आदेश मिळाला. परंतु तेथे जाण्याला त्याचेजवळ वाटखर्चापुरतेही पैसे नव्हते. पण इतक्यात त्यांनी एकाची जन्मपत्रिका करून दिली होती, त्याचे अडीच रुपये त्यास मिळाले ह्या प्रमाणे धरातून बाहेर पडल्याबरोबर मार्गातील सर्व अडचणी हळूहळू दूर होऊन ते वाडीस जाऊन पोहोचले. यावेळी त्याचे वय २६।२७ वर्षांचे होते या वयात ससाराविषयी विरक्त असणारे पुरुष विरळाच.

वाडीस या वेळी श्रीमंत गोविंदस्वामी नामक एक फार योग्यतेचे महात्मे होते. त्याचेकडून वासुदेवशास्त्री याची सर्व व्यवस्था झाली एके दिवशी त्यांनी गोविंदस्वामींना मंत्रोपदेश देण्याबद्दल विनंती केली, पण तुम्हाला उपदेश करण्याचा माझा अधिकार नाही; ज्यांना जरूर असेल ते तुम्हाला मंत्र देतील, असे गोविंदस्वामींनी सांगितले. त्याच दिवशी रात्री मध्य-रात्रीच्या सुमारास कृष्णातीरी जाऊन हातपाय धुऊन थोडा जप करण्याचा विचार करून शास्त्री-बुवा तेथे आले. पण दार बंद असलेले पाहून देवानजिक बसणे चांगले नाही, असा विचार करून प्रदक्षिणा घालण्यासाठी दक्षिण द्वारी जाताच भगवी वस्त्रे परिधान केलेली आहेत असा एक तेजस्वी पुरुष पाहून त्याला शास्त्री-बुवांनी नमस्कार केला त्यांना पाहून त्या पुरुषाने विचारले, 'तू कोण आहेस ? ह्या वेळी तू का आलास ? शयनारति झाल्यावर येथे कोणीही येऊ नये असा नियम आहे, हे तुला ठाऊक नाही काय ?' हे ऐकून शास्त्रीबुवा म्हणाले, 'महाराज, मी या स्थळी प्रथमच आलो आहे त्यामुळे मला येथील नियम माहीत नाहीत. अतः पर येणार नाही' असे म्हणून नमस्कार केला, तोच ते स्वल्प नाहीसे झाले ! तेव्हा ते दत्तभगवानच

असले पाहिजेत, असे वाटून त्यांना न ओळखल्या-
वद्दल शास्त्रीबुवा फार खिन्न झाले ! व त्याच्या
मनाला तळमळ लागून राहिली

नंतर श्रीदत्ताला प्राथंतापूर्वक नमस्कार करून
ते परत मठात येऊन निजावयास गेले पहाटेच्या
सुमारास त्याच्या स्वप्नात दत्तभगवानाची मूर्ती
खऱ्या स्वरूपात प्रगट झाली ! व त्यांनी शास्त्री-
बुवात पहिल्या भेटीची आठवण देऊन मनोपदेश
केला मग दत्ताची पूजा व ध्यान करावे आणि
उपनिषद्भाष्याचा विचार करावा, असा त्याचा
दिनक्रम सुरू झाला यानंतर महाराजाना
वेळोवेळी श्रीदत्ताचे साक्षात्कार होत असत एकदा
श्रीदत्तांनी त्यास आज्ञा केली की योगावाचून
सर्वज्ञता येत नाही यासाठी आता योगाभ्यास
करून आत्मज्ञानाची प्राप्ती करून घे त्याकरिता
एका ब्राह्मणाजवळील योगाचे पुस्तक घे, असे
सांगून या ब्राह्मणाचा पत्ताही सांगितला वासुदेव
शास्त्री यानी ते पुस्तक आणविले ते कविराचे
दोहऱ्याचे पुस्तक होते मनोपदेश झाल्यानंतर
लयकरच महाराज माणगावास परत आले व
तेथे श्रीदत्तमूर्तीची स्थापना करून देवालय बांधून
तेथेच भजन-पूजन करीत कालक्रमण करू
लागले ते शुष्क भिक्षेवर निर्वाह करीत, मीठ-
मिरची, गूळ वगैरे कोणताही चविष्ट पदार्थ न
घेता नुसत्या भाताचा ते देवाला नैवेद्य दाखवीत.
स्वतःच स्वयंपाक करीत ! दीड वर्ष त्यांनी
मौनव्रत धारण केले होते यानंतर सुमारे ७ वर्षे
महाराज माणगावात होते त्या काळात दर्शना-
साठी लोकांची ये जा सुरू असे येथे असताना
त्यांनी एक दिवस श्रीदत्ताला डोळे झाकून नैवेद्य
दाखविला ते डोळे उघडतात तो वाटीत दूध
नाही तेव्हा त्यांनी नैवेद्य दाखविल्यावर
पुमटीचे दार बंद करून ठेवण्याची पद्धत ठेवली
ते स्वतः जेवण्यास बसत तेव्हा ते एकटे असले
तर बघी बघी उदीर त्याच्या पानाजवळ येऊन
भात खात असत. अरण्यात योगाभ्यास करता जात

तेथे भयंकर व्याघ्र व सर्प त्यास भेटत ! पण
त्यांना कोणापासून नास झाला नाही

हळूहळू त्या ठिकाणाला यात्रेचे स्वरूप येऊ
लागले. तेथे लहानसा बाजार बसला त्या ठिकाणी
असताना वासुदेवानंद यानी आपल्या हाताने एक
सहितेचा स्वाहाकार केला व रुद्रस्वाहाकारही
दोन केले येथे त्यास ईश्वरी प्रेरणेने काव्यस्फूर्ती
झाली व संस्कृत अध्ययन अगदीच वेताने असताही
श्रीदत्ताचे प्रेरणेने, हिंदुस्थानात चौहोकडे उपयोगी
पडावे म्हणून, त्यांनी मुखचरिनाचे संस्कृतात
रूपांतर केले हाके १८११ मध्ये महाराज
माणगाव सोडून कायमचे वरघाटी गेले एके
दिवशी सकाळी माणगाव सोडण्यावद्दल त्यास
श्रीदत्ताची आज्ञा झाली. त्याप्रमाणे महाराज
आपल्या पत्नीसह बरोबर श्रीदत्तमूर्ती, एक
तांब्या, एक घोतर व एक लुगडे एवढाच
वस्तू घेऊन तेथून निघाले

यानंतर दोन वर्षांनी म्हणजे शके १८१३ या
वर्षी गंगालेख मुक्कामी सौ अन्नपूर्णावाईस देवाज्ञा
झाली देवाचे विमान त्यास नेण्यास येणार असा
दृष्टांत चार दिवस अगोदरच झाला होता !
असे म्हणतात की, दोघेही त्याच वेळी जावयाची,
पण मी चतुर्थांश घेतल्याशिवाय येणार नाही,
असा शास्त्रीबोवानी आग्रह धरल्यामुळे एकट्या
अन्नपूर्णावाईनी सौभाग्यवती स्त्रियाना बायने
देऊन पतिचरणावर शातपणे मस्तक ठेवून ह्रह्र
गुरूदेवदत्त असे म्हणून प्राण सोडला ! त्यानंतर
तेराव्याच दिवशी महाराजांनी सन्यासदीक्षा
घेतली त्याच दिवशी रात्री गोविंदस्वामीच्या
रूपाने येऊन श्रीदत्तांनी महाराजाना प्रेय्योच्चार
दिला व सांगितले की, 'आजपासून तुमचे नाव
वासुदेवानंदसरस्वती ठेविले आहे आजपासून
तुम्ही नित्य मधुकरा मागत जावे.'

महाराज अनेक चमत्कार करून दाखवीत
असत त्यासवधी वित्येक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत
वेळोवेळी महाराजांनी अमुक रीतीने यागावे

अशाबद्दल श्रीदत्ताची आज्ञा होत असे, व त्याप्रमाणे वर्तन न घडल्यास त्यांनाही प्रायश्चित्त भोगावे लागत असे !

देहराजाला ते फारसे महत्त्व देत नसत. ते आलीया भोगासी नेहमी सादर असत. झुल्लफ सकटानीच आपण डळमळू लागलो, तर शतवृ-
द्धिचकदश ज्ञात्याप्रमाणे वेदना होतात, अशा अतकाळी परमेश्वराचे स्मरण आपल्या हातून कसे घडेल ? असे ते म्हणत असत. पूर्वेस राज-
महेंद्री, दक्षिणेस रामेश्वर, उत्तरेस काशी वगैरे पुष्कळ ठिकाणी त्याचे जाणे झाले होते. सर्व प्रवास ते पायीच करीत. त्यांना एका ठिकाणा-
हून दुसऱ्या ठिकाणी जायला वेळच लागत नसे, असे सांगतात. नवीन तऱ्हेने सुधारलेल्या मुबई-
पुण्यासारख्या शहरात ते कधीच जात नसत.

उज्जयिनी, ब्रह्मावर्त, हिमालयातील पहाडी मुलुख (बदरीकेदार, गगोत्री), हरिद्वार, पेटलाह, तिलकवाडा, द्वारका, चिखलदा, मेहतपूर, नरसी, बडवाणी, तणावर, मुक्त्याला, पवनी, हावनूर, कुरुगड्डी, गरुडेश्वर अशा ठिकाणी त्याचे चातुर्मास झालेले आहेत. यावरून त्याच्या संचाराचे क्षेत्र लक्षात येईल. भाणगाव, वाडी, ब्रह्मावर्त, गरुडेश्वर येथे त्याचा मुक्काम जास्त दिवस होता. त्याचा सर्व प्रवास २ छाटघा, २ लगोटघा व एक कम-
डलू एवढ्याच साहित्याने होत असे. त्याची वृत्ती नेहमी विरहितपूर्ण व शांत असे. अतकालापूर्वी काही दिवस ते गरुडेश्वरी राहात असत. त्याच ठिकाणी सके १८३६ आनंद नाम सवत्सरी ज्येष्ठ वद्य अमावास्येस रात्री श्रीदत्ताच्या समोर उत्तराभिमुख बसून ते कैवल्यपदास गेले ! व नंतर देह नर्मेदेच्या प्रवाहात सोडून दिला !

त्याच्या अंतरेच्या दुसऱ्याच्या वेळी त्यांनी प्रभुती सुधारण्यासाठी काही औपघ ध्यावे असे इतरांनी त्यांना सुचविले. पण ते स्वामीनी मनावर पेतले नाही. ते म्हणाले-“ या शरीराला उत्पन्न होऊन साठ वर्षे तर झाली. आता यास ठेवून

तरी काय करायचे आहे ! श्रीशंकराचार्य भग-
वान स्वतः शंकराचे अवतार असूनही वत्तीस वर्षेच राहिले. श्रीकृष्ण परमात्मा वैकुण्ठसकट येऊन एकडे पत्तीस वर्षे राहिला. त्या मानाने हे शरीर फार राहिले वावानो ! पूर्वी या शरीरास दोन वेळा संप्रदेश, तीन वेळा कॉलरा, एक वेळ सन्निपात, दोन वेळ महाव्याधी व एकदा कोड इतके रोग झाले ! त्या वेळी औपघ देण्यास कोण आले होते ? जन्मापासून ज्या वैद्याला मी शरण आलो आहे तोच पण ह्या वेळीही आहे.” असे म्हणून श्रीष्माचार्य शरपजरी असताना शेंवटी जे श्लोक बोलले होते, तेच श्लोक स्वामीनी बोलून दाखविले.

गरुडेश्वरी वासुदेवानदाच्या पादुका स्थापून मोठे देवालय बांधले आहे व तेथे नित्यनैमित्तिक पूजाअर्चा व उत्सव होत असतात. त्याचप्रमाणे सावतवाडी येथेही श्रीदत्तवास नारायण गोविंद उकिडवे प्रभृती सांप्रदायिकांच्या खटपटीने श्रीवासुदेवालायत पूजाअर्चा, उत्सव सुरू असतात.

श्रीवासुदेवानंद सरस्वतीच्या क्षेत्रमाहात्म्याचा सर्वांसच लाभ घेता येणार नाही. तरी त्याचे संस्कृत गुरुचरित्र, दत्तपुराण, मराठी दत्तमाहात्म्य, निशती गुरुचरित्रकाव्य, कुमारशिक्षा इत्यादी ग्रंथ, तसेच त्याची कित्येक स्तोत्रे व पदे ही सर्वांस सुलभ व पावनकारक होतील यात शका नाही. त्याचे दत्तपुराण हा तर एक आर्यसंस्कृतीचा कोसळ आहे योगीराज गुळबणी महाराजांनी त्याचे सर्व वाङ्मय प्रकाशित केले आहे.

— स. कृ. फडके

३५. विष्णुदास माहुरकर (सन १८४४-१९१८)

माहुरगडावरील श्रीरेंणुकामातेने व श्रीदत्ता-
त्रेयाने आजपर्यंत अनेकांची चित्ते स्वतःकडे आकर्षित करून घेतली आहेत. अनेकांची ही

देवी कुलस्वामिनी आहे. अनेकांना येथील श्रीदत्ताने वेध लावलेला आहे. परंतु या सर्वांत अधिक वेध या दोनही देवतांचा लागला तो श्रीविष्णुदासाना. श्रीदत्त व श्रीरेणुका यांचा साक्षात्कार श्रीविष्णुदासाना वारवार होत असे. विष्णुदासानी आपल्या रसाळ व प्रत्ययकारी कवितेत हे अलौकिक भेटीचे क्षण शब्दबद्ध करून ठेविलेले असल्यामुळे त्याचा स्वाद आजही चाखता येण्यासारखा आहे. श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीसद्गुरु पुरुषोत्तमानंद सरस्वती ऊर्फ श्रीविष्णुदास महाराज असे त्याचे नाव असले, तरी सबंध विदर्भ व मराठवाडा त्यांना विष्णुकवी अथवा विष्णुदास याच नावाने ओळखतो क्षत्रूना भयानक वाटणारी देवी किती घत्सल व कनबाळू असू शकते हे विष्णुदासांच्या कवितेवरून प्रतीत होईल. विष्णुदासानी या जगन्मातेला आई म्हणून हाक मारावी व 'आले ह वाळू' म्हणून आईने साद घावी, असे या अलौकिक मायलेकराचे नाते होते.

या विष्णुदासानी प्रथम खडतर उपासना केली ती दत्तात्रेयाची. दत्त हे आणखी एक आधारस्थान त्यांना प्रथमपासून वाटे. विष्णुदासांचा जन्म तसा या परिसरातील नाही. इकडे पुण्या-सातत्यासच त्याचे घराणे प्रसिद्ध होते. नगरजवळील धादरफळ या गावचे हे धादरफळे. नवीब काढण्यासाठी धादरफळे सातारा येथे आले. येथेच शके १७६६ मध्ये विष्णुदासांचा जन्म झाला. लहानपणापासून हरिभक्तीचा, सत्संगाचा, कीर्तन-प्रवचनाचा नाद यांना विलक्षण प्रकारचा होता. हा नाद फारसा बळावू नये म्हणून त्यांचे लग्न करून देण्यात आले. रहिमतपूर येथील सातपुते यांच्या घराण्यातील राधाबाई ही विष्णुदासांची पत्नी त्यांना प्रपंचात मदत करू लागली परंतु विष्णुदासांचे मन प्रपंचात रमेना त्यांना नाद संतसगतीचा, तीर्थक्षेत्राचा, हरिभजनाचा. सातान्याजवळील त्रिपुटी नावाच्या क्षेत्रामधील पाडुरंगबुवा दगडे नावाच्या सत्पुरुषापासून विष्णु-श्रीदत्ता... ४३

दासांनी गुरुमंत्र घेतला. दत्तात्रेयांची व आपली भेट व्हावी अशी भावना वारवार मनातून उसळण्या मारी. ससारात मन रमत नसे. शेंवटी व्हायचे तेच झाले. घरातील सर्व मंडळींचा लोभ सोडून विष्णुदास घरातून एका रात्री बाहेर पडले.

कुठे जायचे हे माहीत नव्हते. देव भेटावा, दत्तात्रेयांनी पोटाशी धरावे, त्यांच्याशी हितगुज करावे, हीच एक मोठी ओढ मनात होती. विष्णुदासानी लहानपणीच श्रीगुरुचरित्राची पारायणे केल्यामुळे गुरुकृपेच्या अकुरासाठी मनोभूमी तयार होती. दत्तभक्तीत तल्लीन होऊन सुरेल आवाजात ते पदे म्हणत असत. घरातून निघून जाण्यापूर्वीच कोल्हापूर व नरसोबावाडी या क्षेत्राचे दर्शन विष्णुदासाना झाले होते. याच क्षेत्रांनी पुन. त्यांना मोन निमंत्रण दिले. कृष्णेचे स्नान, श्रीदत्तपादुकांचे दर्शन व गणेशासाठी कवीश्वर याचा यज्ञ याची आठवण यांच्या मनास सतत होत असे. दत्ताच्या समोर बसून पदे व अष्टके म्हणण्यातील ववीट सुख त्यांना पुन.पुनः अनुभवायचे होते. याच ओढीने श्रीविष्णुदासांची तीर्थयात्रा सुरू झाली. चिंचणेर, रगनाथ महाराजांची निगडी, जयरामस्वामींचे ब्रह्माव, पडरपूर, तुळजापूर, अवकलकोट अशी गावे घेत घेत विष्णुदास दत्तात्रेयांच्या शोधार्थ निघाले. अवकलकोट येथील श्रीस्वामी समर्थाने दर्शनही त्यांनी मनोभावे घेतले येथेच त्यांना आज्ञा झाली, 'यहाँ रहनेमें क्या मतलब ? माहुरमें जाओ, वहाँ अन्ध्याश्रममें श्रीदत्तात्रेयजीका दर्शन एक सालके बाद हो जाएगा।' स्वामींच्या आशीर्वादाने त्यांना हुरूप आला. विजापूर, धारवाड, हुबळी, हपी विरुपाक्ष, श्रीशैल, भागानगर इत्यादी पवित्र ठिकाणे करून ते प्रसिद्ध क्षेत्र बासर येथे आले. येथील जागृत सरस्वतीने त्यांच्या मुखात जास्तव्य करण्याची कवुली केली. येथून श्रीविष्णुदासांची कवित्वशक्ती प्रकट होऊ लागली. सरस्वतीची

अशाबद्दल श्रीदत्ताची बाळा होत असे, व त्याप्रमाणे वर्तन न घडल्यास त्यानाही प्रायश्चित्त भोगावे लागत असे ।

देहरक्षणांला ते फारसे महत्त्व देत नसत. ते आलीया भोगासी नेहमी सादर असत. शूलक सप्तदशोच आपण डळमळू लागलो, तर शतवृ-
श्चिकदश ज्ञात्याप्रमाणे वेदना होतात, अशा अंतकाळी परमेश्वराचे स्मरण आपल्या हातून कसे घडेल ? असे ते म्हणत असत. पूर्वेस राज-
महेंद्री, दक्षिणेस रामेश्वर, उत्तरेस काशी वगैरे पुष्कळ ठिकाणी त्यांचे जाणे झाले होते. सर्व प्रवास ते पायीच करीत. त्यांना एका ठिकाणा-
हून दुसऱ्या ठिकाणी जायला वेळच लागत नसे, असे सांगतात नवीन तऱ्हेने सुधारलेल्या मुबई-
पुण्यासारख्या शहरात ते कधीच जात नसत.

उज्जयिनी, ब्रह्मवर्त, हिमालयातील पहाडी मुलूख (बदरीकेदार, गंगोत्री), हरिद्वार, पेटलाद, तिलकवाडा, द्वारका, चिखलदा, मेहतपूर, नरसो, बदवाणी, तजावर, मुक्तपाला, पवनी, हावगूर, कुलगड्डी, गरुडेश्वर अशा ठिकाणी त्यांचे चातुर्मास झालेले आहेत. पावलून त्यांच्या संचाराचे क्षेत्र लक्षात घेईल. माणगाव, वाडी, ब्रह्मवर्त, गरुडेश्वर येथे त्यांचा मुक्काम जास्त दिवस होता. त्यांचा सर्व प्रवास २ छाटघा, २ लंगोटघा व एक कम-
डलू एवढ्याच साहित्याने होत असे. त्यांची वृत्ती नेहमी विरक्तिपूर्ण व शांत असे. अंतकालापूर्वी काही दिवस ते गरुडेश्वरी राहात असत. त्याच ठिकाणी शके १८३६ आनंद नाम सवत्सरी ज्येष्ठ वद्य अमावास्यास रात्री श्रीदत्ताच्या समोर उत्तराभिमुख घसून ते कंबलपदाम गेले । व नंतर देह नर्मदेच्या प्रवाहात सोडून दिला !

त्यांच्या अंतराच्या दुखण्याच्या वेळी त्यांनी प्रट्टो मुघारण्यासाठी काही औषध घ्यावे असे इतरांनी त्यांना मुचविले. पण ते स्वामींनी मनावर घेतले नाही ते म्हणाले—“या शरीराला उत्पन्न होऊन साठ वर्षे तर झाली. आता यास ठेवून

तरी काय करायचे आहे ! श्रीशंकराचार्य भग-
वान स्वतः शंकराचे अवतार असूनही वतीस वर्षेच राहिले. श्रीकृष्ण परमात्मा वैकुंठासकट येऊन एकशे पन्तीस वर्षे राहिला. त्या मानाने हे शरीर फार राहिले. बाबांनो ! पूर्वी या शरीरास दोन वेळा सर्पदंश, तीन वेळा कॉलरा, एक वेळ सन्निपात, दोन वेळ महाव्याधी व एकदा कोड इतके रोग झाले ! त्या वेळी औषध देण्यास कोण आले होते ? जन्मापासून ज्या वैद्याला मी शरण आलो आहे तोच पण ह्या वेळीही आहे.” असे म्हणून श्रीगंगाचार्य शरपजरी असताना शेवटी जे श्लोक बोलले होते, तेच श्लोक स्वामींनी बोलून दाखविले.

गरुडेश्वरी वामुदेवानदाच्या पादुका स्थापून मोठे वेवालय बांधले आहे व तेथे नित्यनैमित्तिक पूजाअर्चा व उत्सव होत असतात. त्याचप्रमाणे सावतवाडी येथेही श्रीदत्तदास नारायण गोविंद चकिडवे प्रभूती सांप्रदायिकांच्या खटपटीने श्रीवासुदेवाल्यात पूजाअर्चा, उत्सव सुरू असतात.

श्रीवासुदेवानंद सरस्वतींच्या क्षेत्रमाहात्म्याचा सर्वांसच लाभ घेता येणार नाही. तरी त्यांचे संस्कृत गुरुचरित्र, दत्तपुराण, मराठी वत्तमाहात्म्य, त्रिशती गुरुचरित्रकाव्य, कुमारशिक्षा इत्यादी ग्रंथ, तसेच त्यांची कित्येक स्तोत्रे व पदे ही सर्वांस सुलभ व पावनकारक होतील यात शका नाही. त्यांचे दत्तपुराण हा तर एक आर्यसंस्कृतीचा कोशक आहे. योगीराज गुज्यणी महाराजांनी त्यांचे सर्व वाङ्मय प्रकाशित केले आहे.

—स हृ कडके

३५. विष्णुदास माहुरकर (सन १८४४-१९१८)

माहुरगडावरील श्रीरेणुकामातेने व श्रीदत्ता-
त्रेयाने आजपर्यंत अनेकांची चित्ते स्वतःकडे आकर्षित करून घेतली आहेत. अनेकांची ही

देवी कुलस्वामिनी आहे अनेकाना येथील श्रीदत्ताने वेध लावलेला आहे परंतु या सर्वांत अधिक वेध या दोनही देवतांचा लागला तो श्रीविष्णुदासाना श्रीदत्त व श्रीरेणुका यांचा साक्षात्कार श्रीविष्णुदासाना वारवार होत असे विष्णुदासाना आपल्या रसाळ व प्रत्ययकारी कवितेत हे अलौकिक भेटीचे क्षण शब्दबद्ध करून ठेविलेले असल्यामुळे त्याचा स्वाद आजही चाखता येण्यासारखा आहे श्रीमत्परमहंस परमपूज्यकाचार्य श्रीसद्गुरु पुरुषोत्तमानंद सरस्वती ऊर्फ श्रीविष्णुदास महाराज असे त्याचे नाव असले, तरी सबंध विद्वं व मराठवाडा त्यांना विष्णुकवी अथवा विष्णुदास याच नावाने ओळखतो शत्रूंना भयानक वाटणारी देवी किती बत्सल व कनबाळू असू शकते हे विष्णुदासांच्या कवितेवरून प्रतीत होईल विष्णुदासाना या जगन्मातेला आई म्हणून हाक मारावी व 'आले ह वाळ' म्हणून आईने साद द्यावी, असे या अलौकिक मायलेकराचे नाते होते.

या विष्णुदासाना प्रथम खडतर उपासना केली ती दत्तानेयाची दत्त हे भाणखी एक आधारस्थान त्यांना प्रथमपासून वाटे विष्णुदासांचा जन्म तसा या परिसरातील नाही इकडे पुण्या-साताऱ्यासह त्याचे घराणे प्रसिद्ध होते नगरजवळील धादरफळ या गावचे हे धादरफळे नवीब काढण्यासाठी धादरफळे सातारा येथे आले येथेच सन १७६६ मध्ये विष्णुदासांचा जन्म झाला लहानपणापासून हरिभक्तीचा, सत्संगाचा, कीर्तन-प्रवचनाचा नाद यांना विलक्षण प्रकारचा होता हा नाद फारसा बळावू नये म्हणून त्याचे लग्न करून देण्यात आले रहिमतपूर येथील सातपुते यांच्या घराण्यातील राधाबाई ही विष्णुदासांची पत्नी त्यांना प्रपंचात मदत करू लागली परंतु विष्णुदासांचे मन प्रपंचात रमेना त्यांना नाद सतसंगतीचा, तीर्थक्षेत्राचा, हरिभजनाचा साताऱ्याजवळील त्रिपुटी नावाच्या क्षेत्रामधील पाडुरगबुवा दगटे नावाच्या सत्पुरुषापासून विष्णु-

दासाना मुसल घेतला दत्तानेयाची व आपली भेट व्हावी अशी भावना वारवार मनातून उसळ्या मारी ससारात मन रमत नसे शेवटी व्हायचे तेच झाले घरातील सर्व मंडळींचा लोभ सोडून विष्णुदास घरातून एका रात्री बाहेर पडले

कुठे जायचे हे माहीत नव्हते देव भेटावा, दत्तानेयानी पोटाशी धरावे, त्याच्याशी हितगुज करावे, हीच एक मोठी ओढ मनास होती विष्णुदासाना लहानपणीच श्रीगुरुचरित्राची पारायण केल्यामुळे गुरुकृपेच्या अकुरासाठी मनोभूमी तयार होती दत्तभक्तीत तल्लीन होऊन सुरेल आवाजात ते पदे म्हणत असत घरातून निघून जाण्यापूर्वीच कोल्हापूर व नरसोबाबाडी या क्षेत्राचे दर्शन विष्णुदासाना झाले होते याच क्षेत्रांनी पुन त्यांना मीन निमग्न दिले कृष्णेचे स्नान, श्रीदत्तपादुकांचे दर्शन व गणेशास्त्री कवीश्वर यांच्या यज्ञ यांची आठवण यांच्या मनास सतत होत असे दत्ताच्या संपीर असून पदे व अष्टक म्हणण्यातील अवीड सुख त्यांना पुन पुन अनुभवायचे होते याच ओडीने श्रीविष्णुदासांची तीर्थयात्रा सुरू झाली चिंचणे, रंगनाथ महाराजांची निगडी, जयरामस्वामीचे वडगाव, पदरपूर, तुळजापूर, अवकलकोट अशी गावे घेत घेत विष्णुदास दत्तानेयाच्या शोधार्थ निघाले अवकलकोट येथील श्रीस्वामी समर्थाने दर्शनही त्यांनी मनोभावे घेतले येथेच त्यांना आज्ञा झाली, 'यह्नां रहनेमं क्या मतलब ? माहुरमें जाओ, वहाँ अश्याश्रममें श्रीदत्तानेयजीका दर्शन एक सालके बाद हो जाएगा।' स्वामीच्या आशीर्वादाने त्यांना हारून आला विजापूर, धारवाड, हुबळी, हपी विरुपाक्ष, थोसल, भागानगर इत्यादी पवित्र ठिकाण वृत्त त प्रसिद्ध क्षेत्र बासर येथे आले येथील जागृत सरस्वतीने त्यांच्या मुखात वास्तव्य करण्याची कबुली केली येथून श्रीविष्णुदासांची कवित्वज्ञवती प्रकट होऊ लागली सरस्वतीची

आरती येथेच त्यानी तयार केली.

शेवटी विष्णुदास माहुरास येऊन स्थिरावले तेथील वनश्री, तेथील एकात आणि मुख्य म्हणजे श्रीदत्तात्रेय व धीरेणुका यांचा निवास त्याना तेथेच गुतवून घेण्यास पुरेसा होता महानु-भावाच्या देवदेवेश्वराचा आधार घेऊन विष्णुदास दत्तचित्तनात भग्न झाले रोज दत्तशिखरावर जाऊन दत्ताचे, अनसूयामातेचे, धीरेणुकामातेचे दर्शन घेण्याचा त्याचा क्रम झाला दत्ताच्या प्रत्यक्ष भेटीची लालसा फार लहानपणापासून त्याना होती त्याच एका प्राप्तीसाठी त्याच्या मनाची तळमळ होती तहानभूक, विथाती या-पैकी काहीच सुचेनासे झाले दत्ता, दत्ता, दत्तानेया, असाच ध्यास त्याच्या मनाला एकसारखा होता स्वतःच्या मनाची विव्हालता, तगमग, बेचैनी यांनी विष्णुदासाची कविता आर्द्र बनलेली आहे दत्त हा न मागता भक्ताना देणारा भग आप-णासच का असे दूर ठेवतो? आपणास त्याची भेट का होत नाही? एकदा तर त्यानी स्पष्टपणेच दत्तानेयाना विचारले,

“तू तो समर्थ दत्त दाता ।

नाम सोडिलें का आता ? ॥

जगन्माते, लेकरवाळे ।

काय निघालें दिवाळे ॥

वृषासिंधु क्षाला रिता ।

कोण्या अगस्तीकरिता ॥

सुकीर्तीची साठवण ।

काय नाही आठवण ? ॥

भागीरथी का वाटली ।

वामघेनू का आटली ? ॥

चंद्र थडीनें पोळला ।

कल्पवृक्ष वा वाळला ॥

विष्णुदास म्हणे कनका ।

दग लाळ नका नका ॥ ”

दत्तात्रेय म्हणजे सरे वृषासिंधू वामघेनूप्रमाणे, कल्पवृक्षाप्रमाणे इच्छित वस्तु पुरविणारे पण

आपल्याविषयी काय झाले त्याना ? ही काम-घेनू आटली की काय ? चंद्र थडीने पोळून निघाला की काय ? कल्पवृक्ष वाळून गेला ? लेकरवाळाचा जगन्मातेचे दिवाळे 'निघाले' की काय ? अशा शका विष्णुदासाना या अभगात घेतल्या आहेत कधी कधी स्वतःचे दोषही विष्णुदासाना दिसतात 'गुरु दत्तात्रेय अवधूता । ऐक अनसूयेच्या सुता ।' या एका अभगात त्यानी स्वतःची उणीव स्पष्टपणे मांडली आहे मी वाणीने दत्तात्रेय म्हणतो, पण तापनवात मात्र गुरफटून जातो प्रसादाची आशा मनात असली तरी 'विषयी होइना निराश ।' दत्तात्रेया, 'तुम्हा म्हणविता किकर । तुला लाविता करकर ॥ तुम्हा म्हणविता अकित । बसतो अफू, गाजा फुकित ॥' अशी स्वतःच्या मनाची, अपराधाची कबुली देऊन त्यानी शेवटी विनवणी केली आहे, 'विष्णुदासाच्या हृदयस्थ । याची वसवावी व्यवस्था ॥'

आणि ही व्यवस्था लौकर बसावी म्हणून विष्णुदासाचे अतः करण तळमळत होते कप्री ध्यानधारणा करावी, कधी कडूनवाचा पाला भक्षून राहावे, कधी उपासतापास करावेत, कधी एक वेळच्या माधुकरीवर भागवावे, देहधारण-पुरती सोय झाली की इतर काही नको होते परंतु या माहुरगडावरील शिखरावर असलेल्या श्रीदत्तात्रेयाना आपणास दर्शन द्यावे ही लालसा मनातून वारवार उफाळून येई 'जय नमोस्तुते श्रीदिगवरा' या एका अप्रतिम अष्टकात 'करु विनती दत्तात्रया कितो' या ओळीच्या आवर्तनाने स्वतःच्या चित्ताची तगमग फार चांगल्या रीतीने त्यानी प्रगट केली आहे चांगल्या बुद्धात जन्म लाभूनही दत्त भेटले नाहीत, तर काय फायदा त्याचा ? आपली स्वतःची काही चूक झाली म्हणून दत्ताने भेट न देण्याचे ठरवाव काय ? मध्येच अगतिक होऊन ते म्हणतात, 'परि तुझ्या सुयी, मानही हवी । करु विनति दत्तात्रया

किती ?' या दत्तासाठी प्रपंच, कनक, कामिनी याचा लोभ सोडला.

कधी एखाद्या अष्टकात आपल्या हातून झालेल्या न झालेल्या अपराधाची कबुली विष्णुदास देत असतात. कधी प्राचीन काळातील अपराधी लोकांचा तुम्ही कसा उद्धार केला हो ? म्हणून प्रश्न करीत. परंतु मी एक गरीब, हीन, अपराधी, म्हणून का इतका दत्ताने त्याग करावा ? एका अष्टकात त्यांनी म्हटले आहे, 'गरीबाचा माथा सतत पडि भासूनि झिजला । दयाळा, श्रीदत्ता ! जय अवधुता ! पाव भजला ।' 'दीनानाया दत्ता, आम्हाला तुझ्याशिवाय दुसरा कुठला रे आसरा ?' 'पिता माता वंघू मुजविण नसे देव दुसरा ।' अशी माझ्या मनाची धारणा आहे. देवा, मला मोक्ष नको, तुमची वैकुण्ठपुरी नको. त्यांनी दत्ताला म्हटले आहे.

'सुदाम्याला द्या जा, उचित न अम्हा कांचन-पुरी । करो इच्छा ते विजयदशमिचे कांचन पुरी ।' दत्तात्रेया, तुझ्याशिवाय दुसरा कोण दाता मला आहे रे ? कधी कधी विष्णुदास दत्तात्रेयांच्या स्वभावातील बर्मही सीम्यपणे हुडकून काढतात. याच अष्टकात त्यांनी म्हटले आहे,

तुझ्या आसिध्याला, सति अनसुया साच निभली । बहु त्वाही केली, वासुनि तिजला जाचणि भली ॥

छळावे दात्याला, विबुधजनघारा समजला ।

दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता पाव भजला ॥

आणि पुन. ते दत्तात्रेयांना 'नुपेक्षीर्ता' देसी म्हणुनि जगती 'दत्त' म्हणती । कृपेने तारीले जड मुट किती नाहि गणती ।' अथो आठवणही करून देतात याच वृत्तीची, तळमळीची अनेक पदे विष्णुदासांनी केली आहेत 'तारि तारि दत्तात्रेया गुरूराया । लागले ससारखोही मराया ॥' या एका पदात त्यांनी दत्तात्रेयांना विनती केली आहे, 'तू दीनवत्सल दीन मी म्हणुनि । निर्वाणी उमजलो पाय स्मराया ॥ विष्णुदास म्हणे काय या ! अवघड । येवढे माझे दुस हराया ? ॥'

या समर्थ व दात्या दत्ताला खरेच काही अवघड वाटू नये; पण तो काय आपल्या भक्ताची परीक्षा पाहिल्याखेरीज राहील ? आणि भक्त विष्णुदासही त्याची कळवळून प्रार्थना करीत, स्वतःची कमतरता वर्णन करीत. आपली लाचारी पदर पसरून त्याच्या पुढे माडीत. त्याच्या व्रीदाची त्यांनाच आठवण करून देत. 'स्वामी दत्त दयाघना अवधुता श्रीअग्निच्या नंदना' या ओळीचे आबर्तन असलेल्या एका अष्टकात त्यांच्या मनातील सर्व कोमल भाव अनुतापयुक्ततेने प्रकट झाले आहेत.

आपण 'एवढे कासावीस का झालो ? मनाची एवढी उतावीळ अवस्था का आहे ? याचे स्पष्टीकरण विष्णुदासांनी याच अष्टकात करताना म्हटले आहे, 'सतापें तुम्हीही म्हणाल इतुका, का बाब तो आगळा । शत्रूचा क्षणमात्र नेम न कळे, कापील केव्हा गळा ॥ थोराची मरजी पटे न मरजी, फिर्यादिची दाद ना । स्वामी दत्त दयाघना अवधुता, श्रीअग्निच्या नंदना ॥' याच अष्टकात विष्णुदासांनी वेदाच्या, उपनिषदाच्या व पुराणांच्या साक्षी काढल्या आहेत. साधूसताचे पुरावे दिले आहेत. भक्तीने वरा हौणाच्या या दत्ताच्या स्वभावाच्या सान्या खाणाळुणा विष्णुदासांना माहीत होत्या. त्यांना दुसरे काहीही नको होते. लौकिकाची आस त्यांनी केव्हाच सोडली होती. ते म्हणतात,

'काता काचन राज्य वैभव नको,

कैवल्यही राहूं द्या ।

होऊ द्या अपदा, शरीर अथवा

काळासि होराउ द्या ॥

पाहू द्या रुप एक वेळ नयनी,

हो माक्षि आराधना ॥

स्वामी दत्त, दयाघना अवधुता,

श्रीअग्निच्या नंदना ॥'

आपण या भवसागरात जाहून जाऊ की काय ? याची चिंता त्यांच्या मनास सतत होती घड

ना प्रपन्न, ना परमार्थ, अद्या आयुष्याचा काय उपयोग? आणि दत्तभेटीशिवाय देह जाईल तर साराच डाव वाया गेल्यासारखे होईल. म्हणून त्याच्या मनाची विलक्षण तळमळ होई. आता काळवेळ उरलेला नाही, मी फार दीन व लाचार झालो आहे, अशा अर्थाचा निर्वाणीचा भाव होत राहिला.

या निर्वाणीच्या व कर्णेच्या प्रार्थनेनंतर विष्णुदासाचा मनोदय सफल झाला माहुरगडावरील दत्तात्रेयानी त्यांना दर्शन दिले त्याच्या तन्त्र चित्ताची सात्वता केली आपल्या एका आतं भक्तास भेटल्याने दत्तात्रेयही सतुष्ट झाले साऱ्या भौतिक सुखाची मागणी करणाऱ्या गोतबळधात हा एक विष्णुदास फक्त दर्शनाची, भेटीची, निरंतर सहवासाची इच्छा करीत असल्याचे जाणून दत्तात्रेयही सतोष पावले त्यांनाही एवढा कळवळयाचा भक्त फार दिवसानी मिळाला विष्णुदासानाही पराकोटीचा आनंद झाला या आनंदाची वनवाट छया 'तो अनाथनाथ दत्त माहुरात पाहिला।' या एका भक्तिरसपूर्ण अष्टकावर पडलेली आहे दत्तसंप्रदायाचे सारे रहस्य एका श्लोकात आणताना त्यांनी म्हटले आहे, 'धर्म अर्थ काम मोक्ष ग्राम गाणगापुर। श्रीगुरु चरित्रनाम, हेचि गाण गा पुर ॥ नारसिंह श्रीसरस्वती स्वरूप जाहला। तो अनाथनाथ दत्त माहुरात पाहिला ॥' फार दिवसाची इच्छा पूर्ण झाली मनाची सारी तगमग दूर झाली वृत्ती शांत वगली याच दत्ताची कथा गाता गाता विष्णुदास तल्लीन होऊन गेले

या दत्ताची त्यांना बारवार दर्शने होत राहिली कारण 'राहें सामोरा। अता नको होऊ पाठमोरा ॥ परम उदारा। येवढी विनति अवघारा ॥' अशी त्याची विनती प्रत्येक वेळी असे स्वतः म झालेली दत्तदर्शने विष्णुदासाना आपल्या वचनातून अमर करून ठेवली आहेत. दत्तजन्म, दत्तस्तवन, दत्ताची व अनसूयेची आरती,

विविध अष्टके यातून दत्तात्रेयाची विविध रूपे व भक्तीच्या अनेक छटा याची दर्शने दत्तभक्ताना घडविली आहेत. 'उठि उठि या दत्तात्रया। तू सुखदायक लोकत्रया।' ही एक भक्तिरसपूर्ण भूपाळी माहुरगडात त्यानंतर धुन लागली 'माझ्या हरिणीच्या पाडसा। लळ राजसा अवघूता' अशी कोवळीक माता अनसूया व्यक्त करू लागली, 'तू विश्वेश्वर प्रतिपालक। तूचि विद्वाचा मालक ॥ माना म्हणविशी बालक। तू चालक प्राणाचा।' हेही रहस्य अनसूयामातेने ओळखले आहे ही थोर माता आपल्या मुलास कोणत्या प्रेमाने जागवीन आहे? 'वा, तुझे मजळ डोलणे। वा, तुझे चंचल चालणे। वा, तुझे स्वानंद डोलणे। जग सम पाहणे अवघूता ॥' ईश्वराविषयी अशी वृत्ती विष्णुदासाच्या कवनातून प्रकट होत राहिली 'श्रीगुरु दत्तात्रेय माऊली। विष्णुस्वामी म्हणे पावली। स्मरता अविलवे घावली। सामावली मजमाजी ॥' अशी प्रचीती त्यांना बारवार येत राहिली

सबध आयुष्यभर विष्णुदासाना दत्तात्रेय व रेणुका यांचेच चिंतन केले माहुरगडापरिसर जगन्माता रेणुका व दत्तात्रेय अवघूत यांच्या गजराने डुमडुपून निघाला अनेक सत्सुखाचा सहवास, आत्मचित्तन, मातृदर्शन, दत्तकृपा यातील, सौख्यास तुलना कुठली? त्या वेळेचे प्रसिद्ध अवतारी पुरुष श्रीवासुदेवानंदसरस्वती तथा टेंवेंस्वामी हेही एकदा माहुरास आले होते त्याची व विष्णुदासाची भेट झाली होनी तीन दिवस त्याचा मुक्काम विष्णुदासाच्या आश्रमातच होता या दोन थोर उपासकाची चर्चा तेथील दगडाफुलावरही उमटली असेल श्रीविष्णुदासाना या हितगुजाचा साराज आपल्या एका भाव्याला व जिण्याला कळविला होता मातृकृपाकित व दत्तोपासक सरशीकरशास्त्री हे विष्णुदासाचे भाचे व शिष्य प्रस्तुत लेखकाचे तीर्थरूप यांना

लिहिलेल्या पत्रात विष्णुदास लिहितात, 'आपल्या मठात श्रीदासवतारी श्रीवासुदेवानंदसरस्वती, देवेंस्वामी महाराज यांचा तीन दिवस मुक्काम होता. तीन दिवसांत आम्हांस फारच आनंद उपभोगण्यास मिळाला. कर्म-ज्ञान-भवती यांचे एकत्र उत्तम दिसत होते.'

अशा या संवादाची विष्णुदासांना वारंवार आठवण होत राहो. अनेक साधुसंत आणि वत्तरेणुकेचे ध्यान व चिंतन यांतच विष्णुदासांचे आध्यात्म मोठ्या सुखाने व्यतीत झाले. विष्णुदासांनी उमरखेडचे नित्यानंदसरस्वती यांच्याकडून संन्यासदीक्षा घेतली होती. या श्रेष्ठ वत्तमक्ताने शके १८३९ मध्ये माहुरासह श्रीरेणुका व श्रीदत्तात्रेय यांच्या घरणी अखेरची विव्धांती घेतली. श्रीविष्णुदासांचे समग्र चरित्र मातृकृपांकित खरशीकरशास्त्री यांनी तीन खंडांत लिहून प्रसिद्ध केले आहे.

३६. साईबाबा

(सम १८३८-१९१८)

शिर्डीचे नाव सान्या भारतात प्रसिद्ध करणाऱ्या श्रीसाईबाबांचे स्थान दत्तपंथीयांत महत्त्वाचे आहे. तसे पाहिले तर बाबा रामाचे उपासक. शिर्डीस दत्तात्रेयांचे मंदिरही नाही. ज्या पादुका आहेत त्या बाबांच्या गुरूंच्या आहेत. बाबांनी स्वतः दत्तोपासनेचा प्रचारही केलेला दिसत नाही. श्रीसाईबाबांची जात कोणती, त्यांचा जन्म केव्हा व कोठे झाला, ते शिर्डीस केव्हा व कसे आले, इत्यादीची फारशी माहिती कोणासही नाही. श्रीबाबा हे थोर दैवी व साक्षात्कारी पुरुष लोकांची दृष्टे नाना मार्गांनी दूर करतात, एवढीच त्यांची कीर्ती. ते कोणाचे अवतार आहेत ? याही प्रश्नाचे नेमके एकच उत्तर नाही. राम, कृष्ण, हनुमान, शंकर, गणपती, गुरू, दत्तात्रेय, स्वामी समर्थ अकलकोटकर, माणिकप्रभू,

इत्यादींचा संबंध श्रीवादांच्या अवतारलीलांशी पोचतो. दाम्भग्यूसारख्या श्रेष्ठ भक्तास ते पंढरीच्या विठ्ठलासारखे दिसतात. 'शिर्डी माझे पंढरपूर । साईबाबा रमावर' असे त्यांचे वचन आहे. साईबाबांची धुनी, उदी, त्याचा हिंदु-मुसलमान भक्तपरिवार, त्याचे लोकविलक्षण चागणे, त्यांची आर्ताबद्दलीच कहणा ध्यानात घेऊन अनेकांनी त्यांना दत्तावतारीही मानले आहे.

माणिकनगरप्रमाणेच शिर्डीसही हिंदू व मुसलमान यांना पंथीयात सारखाच मान आहे. साईबाबा हे नाथपंथीय दत्तात्रेयाचे अवतार असल्याचे अनेकाना मान्य आहे. ज्ञात असलेल्या त्यांच्या जीवनक्रमाचा प्रारंभ थोडक्यात असा औरंगाबाद जिल्ह्यातील धूप नावाच्या एका गावालागतच्या जंगलात चांदभाई नावाचा एक सधन व्यापारी आपली काढकी घोडी घोडीत होता. या घोडीचा तपास एका मुसलमाती त्रेपातील तरुण बैराग्याने करून दिला. चांदभाईची पिढ्या या तरुण फकिरावर जडली. त्याने चिमटा जमिनीवर आपटून चिलमीसाठी निखारे तयार केले, तेव्हा तर या तरुणाच्या दैवी शक्ती-वद्दल चांदभाईची खात्रीच पटली. चांदभाईने या फकीरास आपल्या घरी आणले. चांदभाईच्या घरी एक लग्न तिघाले. त्या नव्हताबरोबर हा तरुण फकीर शिर्डीला येऊन शिवेश्वरील खंडोबाच्या देवळात आला. पण या मुसलमानाला पुजाऱ्याने आत येऊ दिले नाही, तेव्हा तो देवळावाहेर एका बडाच्या झाडाखाली चिलीम फुंकत बसला. याच वेळी खंडोबाच्या देवळाचे मालक म्हळसापती सोनार हे तेथे आले. झाडाखाली बसलेल्या फकिरास ते म्हणाले, 'आमी, साईबाबा !' तेव्हापासून हा फकीर साईबाबा म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

म्हाळसापतीवरोबर श्रीसाईबाबा शिर्डीतच राहू लागले. काशिराम शिपी, आप्पा जागले

अशा काही लोकांची वावावर श्रद्धा जडली. ज्या-निवाच्या वृक्षाखाली वसून वावा चर्चा करीत त्याच्या खाली त्याच्या मुरूच्या पादुका असल्याचे आढळून आले. येथूनच जवळ असलेल्या एका पडीक जागेत वावांनी फुलवाग तयार केली. वावाचे वागणे, बोलणे वरवर पाहाता वेड्यासारखे होते हातात पत्र्याचे टमरेल, मळकट कापडाची झोळी, अगावर एखादी कफनी, अशा वेपात वावा भिक्षा मागत असत. खाण्या-पिण्याचीही नोट शुद्ध त्यांना नसे. काही विवसानी ते गावातील एका पडक्या मशिदीत राहू लागले त्याच्या वास्तव्याने पुनीत झालेली हीच जागा पुढे द्वारका माई म्हणून प्रसिद्धीस आली. राम-नामाचा जप येथे सुरू झाला. जसय जागृत असणारी धुनी तयार झाली व हजारो, लाखो भक्ताना उदीभस्म मिळत राहिले.

वावांनी अनेक चमत्कार केले दुकानदारांनी तेल दिले नाही म्हणून त्यांनी पाण्याच्या पणत्या पेटवून लोकाना चकित केले. वावांनी अनेकांची शारीरिक व्याधी दूर केली, पिशाचवाधा दूर केली; अनेकाना धनाचा, यशाचा मार्ग दाखविला. पुणतावे येथील सत गंगागीर महाराज व स्वामी अक्कलकोटकराचे शिष्य महत् आनंदनाथ यांनी वावाचे दर्शन घेऊन कृतार्थता व्यक्त केली. धामुदेवानदसरस्वती हे वावाचे गुरुदधू असल्याचे सांगतात. साईबाबांच्या अगुळातून गंगायमुनाचा क्षरा वाहता असतानाची साक्ष दासगणूंची आहे. योगविद्येतही श्रीवावा तत्पर होते संसारग्रस्त जीवांना सुखी व समाधानी करण्यासाठी वावा या योगसामर्थ्याचा उपयोग करीत त्याच्या उदीचा प्रभाव अनेकांच्या अनुभवातला होता उमरावतीचे दादासाहेब सापडें यांची श्रीवावा-वर नितान्त श्रद्धा होती. श्रीवावाच्या वास्तव्याने लोंकरच शिर्डी हे एक क्षेत्र वनले. भक्तांच्या निवासासाठी तेथे नवीन इमारती झाल्या पाण्याची, विजेची सोय झाली साठे, दीक्षित

नागपूरचे वुटी यांच्या इमारतींनी शिर्डीस एक नवे वेगळ प्राप्त करून दिले.

श्रीवाबाचे चमत्कार व त्यांचा उपदेश यानी सर्वसामान्य लोकही भारावून गेले. वावा म्हणत असत, 'कधीही न मिळणारा हा मनुष्यजन्म विषयभोगाच्या नादाने फुकट घालवू नका. तुम्हाला जे समजणार नाही ते मला विचारा. तुमच्या सेवेसाठी मला परमेश्वराने येथे पाठविले आहे. तुमच्यासाठी माझा जीव तळमळत आहे. तुमचा उद्धार करणे हे या अल्लाच्या सेवकाचे पहिले कर्तव्य आहे. या जगात भग्न कोणीही नाही. प्रत्येकाला एक दिवस मरावयाचे आहे हे मरणाचे भूत नित्य डोळ्यासमोर ठेवा, म्हणजे त्या भीतीने तरी तुम्हास परमेश्वराची आठवण होईल' असा त्याचा साधा व सरळ उपदेश असे. त्यांना फारसे कर्मकांडही नको होते. विशिष्ट देवाचा वा देवतेचाही त्यांचा आग्रह नव्हता. मनातील अहंकार सोडून जापल्याला आवडेल त्या देवाची अढळ विश्वासाने आराधना करण्यास ते सागत. सासारिक लोकाना परमार्थाची गोडी श्रीसाईबावांनी लावली.

श्रीवावांनी अशा रीतीने कधी कनवाळूपणाने, कधी रागावून, कधी लोभावून, कधी नोट समजूत काढून लाखो लोकांची पीडा दूर केली त्यांना परमायर्षि मार्गदर्शन केले. कसल्याही प्रकारचा भेदभाव न ठेवता ते अन्नदान करीत हजारो लोकांच्या शारीरिक व मानसिक व्याधी दूर करणारा हा अवतारी पुरुष १५ ऑक्टोबर १९१८ रोजी समाधिस्थ झाला अखेरच्या प्रसंगी त्यांना वुटीच्या वाड्यात आणले होते. येथेच त्यांचे समाधिस्थान निर्माण झाले. श्रीवावांनी कोणासही मद्य देऊन शिष्य केले नसले तरी आजही लाखो भक्तांचे डोळे शिर्डीकडे लागलेले असतात शिर्डीच्या जवळचे साजुरी येथील उपासनी महाराजांचे दत्तस्थान साई-बाबांच्या प्रेरणेनेच निर्माण झाले. आजचे सत्य-

साईबाबा शिर्डीच्या या श्रीसाईबाबांचे अवतार असल्याची अनेकांना खात्री आहे.

३७. दत्तमहाराज अष्टेकर (सन १८९४-१९२५)

जन्म : आश्विन शुद्ध १, शके १८१६ रविवार रात्री १ वा. २१ मि. चिन्ना मल्ल, कर्क लग्न, तूल राशी. पूर्वे आश्रमातील नाव नरहरी; वडिलांचे नाव वामुदेवराव दिवाण. आईचे नाव सी. मुक्ताबाई रा. दुवाचे वठार, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर. या नरहरीस पुढे दत्तमहाराज म्हणू लागले. यांची समाधी अष्टे येथे असल्याने श्रीदत्तमहाराज अष्टेकर या सत्पुरुषाची पावन-कथा ऐका.

दिवाण घराणे ऋग्वेदी देशस्य गौतम गौत्र. दुवाचे वठार येथे श्रीएकनाथ महाराजांचे नातू उद्धवस्वामी यांची समाधी आहे. त्या एकनाथांचे वंशातील सी. मुक्ताबाई. 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते।' अशा पुण्यवंत मातेच्या पोटी नरहरीचा (श्रीदत्तमहाराजांचा) जन्म झाला. मुक्ताबाईंचे हे तिसरे अपत्य.

महाराज ११ वर्षांचे असता त्यांचे वडील वामुदेवराव दिवाण मृत्यू पावले. महाराजांचे शिक्षण पुढे शिराळे येथे मराठी ५ इयत्तेपर्यंत झाले. शके १८२९ साली वयाचे १३ वे वर्षी नोकरीचे निमित्ताने 'सांगलीस जातो' म्हणून शिराळपाहून वाहेर पडले, ते थेट श्रीक्षेत्र नृसिंह-वाडीस जाऊन श्रीवामुदेवानंदसरस्वती, टेंवे स्वामीचे दर्शन घेतले. त्या वेळी त्यांचे अंतःकरणात काही स्फुरत आहे असे वाटले.

टेंवे स्वामीचे दर्शनमुख थोडे दिवस घेतल्यावर महाराजांस श्रीक्षेत्र गाणगापुरास जाण्याची प्रेरणा झाली. त्याप्रमाणे ते गाणगापुरास गेले व तेथे गावामध्ये मधुकरा मगून सेवा करीत राहिले. तो त्यांना तेथे कॉलरा झाला व पंचप्राण व्याकुळ

होऊन मृत्यूचे दारार पडले. तशा स्थितीत त्यांना श्रीदत्तप्रभूंचा दर्शनलाभ घडला. श्री म्हणाले, 'मिळू नकोस, हे तीर्थ ये' असे म्हणून श्रीनी स्वहस्ते महाराजांस तीर्थ पाजले आणि म्हटले, 'तु वरा आल्यावर घरी जा' असे सांगून श्रीदत्तमहाराज अंतर्धान पावले.

भगवान् दत्तात्रेयांनी केलेला हा अनुग्रह घरीर-रक्षणापुरता नसून त्यांनी पूर्ण कृपाच केली व अंतःकरणवृत्ती अंतर्मुख केली. दत्तप्रभूचे आदेशा-प्रमाणे महाराज दुवाचे वठार येथे परत येऊन तेथे उद्धवस्वामीच्या समाधीची सेवा करीत राहिले व पुढे ते पठरपुरास गेले; त्या ठिकाणी श्रीहरिहर महाराज या थोर विभूतीची भेट झाली.

श्रीहरिहर महाराज फार तेज.पुंज, ब्रह्मचारी व धिप्पाड होते. त्यांनी दत्तमहाराजास मन्त्रोपदेश दिला. पुढे ही गुप्तशिष्य जोडी परळी-वैजनाथ, बौलताबाद, बेरुळ, उज्जयिनी, ब्रंकारममलेश्वर वगैरे ज्योतिर्लिंगांच्या यात्रेस जाऊन गिरनारास गेले व तेथे त्या बोधास श्रीदत्तप्रभूचे दर्शन झाले. पुढे श्रीहरिहरमहाराजांनी दत्तमहाराजास श्रीवामुदेवानंदसरस्वती टेंवे स्वामीकडे प्राणा-यामादी अष्टांग शिकण्यास पाठविले. तेथे ही योगविद्या शिकत असता ते एकनाथी भागवत वाचत असत. तेथे महाराजांस शास्त्रोक्त व आत्मप्रचीतीची माहिती मिळाली व त्यामुळे परब्रह्म आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला व ब्रह्मनिष्ठता मिळविली.

शके १८४० साली श्रीदत्तमहाराजांना श्रीकृष्णा नदीची पायी प्रदक्षिणा करण्याचा आदेश मिळाला. कृष्णानदी सह्याद्री पर्वतावरील महावळेेश्वरावर उगम पाऊन मच्छलीपट्टणाजवळ वंगालचे उपसगरास मिळते. नित्य कृष्णास्नान करावयाचे व नदीच्या काठापासून फार तर पाच मैलांच्या वाहेर जावयाचे नाही असा निर्बंध आहे. श्रीदत्तमहाराजांनी कृष्णाकाठी गावे असून घाट तरी आहे; पण पुढे कित्येक मैल घनदाट अरण्य व

मिल्ल व हिस पशूंची वस्ती. दन्यासोऱ्यांमधून जावे लागते; प्राणसंकटच ते. या प्रवासात मित्र म्हणजे सर्वव्यापी ईश्वर व त्याच्याशी समरस होण्याचा अभ्यास. या प्रवासात महाराजांस अनेक प्रकारे ईश्वरी सहाय्य झाले. उगमापासून निघून परत उगमापर्यंत जावयाचे अशी ही श्रीकृष्णा प्रदक्षिणा १६०० मैलाची आहे. ती महाराजांनी केली. ती पुरी झाल्यावर त्यांना कृतायुता वाटली व ईश्वरी इच्छेचे कौतुक वाटले. पुढे ते पुन्हा गाणगापुरी गेले व तेथे त्यांना श्रीवत्साश्रयाचे सगुण दर्शन झाले. पुढे ते सात दिवस समाधिसुखात होते.

पुढे श्रीमहाराजांनी दक्षिणेतील यात्रा केल्या. मांझारगुडी (दक्षिण द्वारका), कन्याकुमारी, रामेश्वर, धनुष्यकोटी, जवुकेश्वर, चिदंबर गिरी, उडुप्पी कार्तिकस्वामी, गोकर्ण वगैरे करून महाराज कावेरी तटी तंजावरास आले (शके १८४२) व तेथे सध्या मठात वास्तव्य केले. तेथे त्यांना एक जुनी पोयी वाचताना आत्मानुभवाची प्रचीती येऊ लागली. दशोपनिषदे व तन्त्रशास्त्र वाचले. ' आत्मज्ञान झाले म्हणजे सर्व जाणले ' याची प्रचीती आली. तंजावरास लोक जमू लागले; त्यांना उपासना सांगितली व सन्मार्गास लावले; व त्यांच्या शक्का निवारण केल्या. पुढे त्यांची एका विदेही सत्पुरुषाशी भेट झाली. त्याच्या समागमात महाराजांना वाटले की, आपण आनंदसुखसागरात पोहूत आहो. त्याच्या चित्ताची एकाग्रता इतकी वाढली की, वाहूधवस्तू व कालाचे ज्ञान त्यांना मूळीच राहिले नाही.

शके १८४५ मध्ये महाराज आपली जन्मभूमी युवाने वठार येथे परत आले देह्युपटी कृश झाली होती. ब्रह्मचर्यानुसार दाढी व जटाकलाप सोपेत असे. ओळी शांत व प्रेमदृष्टी, कमरेस लंगोटी व त्यावर एक वस्त्र व पांढरण्यास एक वस्त्र आणि कमडलू. ते माध्यान्हकालास आश्रम-धर्मानुरूप मद्युक्ती भागत. प्रातःस्नान व सध्या

आटोपल्यावर ते तीन तास समाधीत रहात आणि त्या आसनावर मधून मधून दीड वीतमर अंतराळी होत होते. ते नित्य श्रीदत्तमाहात्म्य वाचीत. पुढे ते अप्टे येथे गेले. तेथे त्यांनी अनेक साधकांना उपदेश केला. अप्टे येथे असताना ओदुवरास वारवार जाऊन श्रीदत्त महाराजांचे दर्शन घेत. दक्षिणकाशी करवीरास गेलेवेली त्यांना पद्मभुज दत्तदर्शन झाले.

महाराजांच्या चरित्रामध्ये अनेक चमत्कार आहेत ते किती म्हणून वर्णन करावेत ? मन थक्क होते. महाराजांनी कोणास शिष्य केले नाही. त्यांच्या सहवासात एखाद्याचा संबंध आला म्हणजे तो अधिकारी जीव आहे अगर नाही हे अंतर्ज्ञानाने जाणत व आपण होऊन त्यावर कृपा करीत. महाराजांनी त्याचेवर एक वेळ प्रेमळ कटास टाकिला की त्याचे अंतःकरण ओढ घेत असे.

अप्टे मुक्कामी असताना शके १८४७ फाल्गुन शु. ६ गुरूवारी सध्याकाळी श्रीवत्साची आरती व मंत्रपुष्प आटोपल्यावर महाराज सर्व मळीस दूर करून समाधीचे आसन घालून बसले. आचमन करून प्राणायाम केला व लगेच समाधी लावली. लोकांना ही नित्य समाधी अगर महासमाधी आहे हे कळना. तीन तासपर्यंत ते त्या अवस्थेमध्ये होते. नंतर मान कलली व ब्रह्मरंभमेदन करून विदेह मुक्ती घेतली. टाळुस्थानामधून केसासारखी रक्ताची धार निघाली होती. (समाधीकाल रात्री ११।) समाधीस सरकारी परवानगी मिळण्यास १७ तास लागले. तोपर्यंत महाराजांचे सर्वांग मऊ होते. स्नानानंतर कफनी, रुद्राक्षमाला व हार घालण्यात आले. तीर्थासाठी कोण घडपड ! मंगल स्नानाचे पाट वाहू लागले व शेवटी तेथील माती चिखल लोकांनी अगास लावून घेतला. समाधीचे जागी कमडलू व दत्तमाहात्म्य पोयी ठेवली. सर्वांनी जड अंतःकरणाने समाधीचे द्वार

बंद वेले. त्या वेळी सर्व जातीचे लोक जमले होते. सर्व आटोपण्यास रात्री ११ वाजले; तोपर्यंत अष्टे गावातील चूल बंद होती. या निर्वणिामुळे अनेक लोक कण्टी झाले.

— भा. फा. चंद्रकर

३८. नारायणमहाराज कैडगावकर

(सन १८८५-१९४५)

कर्नाटकातील शिवगी गावच्या एका दत्तमन्त्रित-संपन्न अशा घराण्यात भीमराव व लक्ष्मी यांच्या पोटी एका तेजस्वी मुलाचा जन्म सन १८०७ मध्ये झाला. विजापूर जिल्ह्यातील वागलकोट हे त्याचे जन्मस्थान होय. या वालकाचे नाव नारायण ठेवण्यात आले. लहानपणीच नारायणाचा पिता व मंतर लीकरच त्याची माता यांचे निधन झाले. नरगुंद येथे आजीच्या देखरेखीखाली नारायण वाढू लागला. व्यंकटेशाच्या देवळात वसून ध्यान करावे, भजन-कीर्तनास रंगून जावे, डोंगरावरील गुहेत ध्यानस्थ वसावे, असा नारायणाचा छंद होता. नरगुंद येथील बरेकर यांच्या घरी नारायण असताना श्रीधर-भट्ट घाटे यांच्या सहवासात त्याला उपासनेची गोडी लागली. नित्य स्नानसंख्या, सूर्यनमस्कार, गुच्छरित्रपठण, गायत्रीमन्त्राचा जप यांत तो रमून जायचा. घरगुती कटकटीमुळे नारायणास अल्पवयातच आजीचे घर सोडावे लागले.

घराच्या दहाव्या वर्षापासूनच नारायणाची भ्रमंती सुरू झाली. कुंदगोळ, यल्लमा डोंगर, सोगर, विजापूर, उगुरगोळ, गुलहसूर, हुबळी इत्यादी ठिकाणचा त्याने प्रवास केला. हुबळीस सिद्धारूढ स्वामीचा आशीर्वाद घेऊन नारायण वेळगाव शहराकडे आला. बेलापूरचे श्रीविद्यानंद महाराज हे त्या वेळी सह्यापुरास होते. याच श्रीविद्यानंदस्वामीची परंपरा वालनारायणपुजे श्रीदत्ता...४४

चालवावी असा संकेत होता. नृसिंहवाडी, ओदुंबर, पलुस, सज्जनगड येथील प्रवास संपवून नारायण पुण्यास आला. त्यानंतर तो दीडजवळच्या आर्वी भुदगलेश्वर नावाच्या धोत्रास गेला. या वेळी त्याच्याजवळ कोपरभावचे व्यवकराव अत्रे, कुलकर्णी होते. त्याच्या पत्नीस पिशाचवाधा होती, ती दूर व्हावी म्हणून ते आर्वीस उपासना करीत होते. येथेच नारायणास गाणगापुरास जाण्याचा दृष्टान्त झाला. दत्तकृपेकलत्र पारेजाडीच्या जहागीरदाराने मदत केल्याने नारायणास गाणगापुरास येणे सुलभ झाले. नारायणाच्या दैवी सामर्थ्याचा प्रत्यय आता लोकांना येत राहिला. गुच्छरित्रपारायण, ध्यानधारणा, उपासना यांत नारायण रंगून गेला असताना त्याचे चुलतबंधू शंकरदेव संतो गाणगापुरास आले. त्यांनाही नारायणाचे सामर्थ्य पटले. नारायण हा साक्षात् दत्तावतार असल्याची साक्ष अनेकांना पटत गेली. श्रीदत्ताच्या आज्ञेवरून नारायण पुनः आर्वीस आला. वालनारायण हा वाळूच्या खडपांची खडीसाखर करतो, हे पाहून लोकांना नवल वाटत राहिले. पुढे सुप्याचे सदाशिव गंगेश देशपांडे, वडाणकर यांच्याबरोबर नारायण सुप्यास आला. सदाशिव ऊर्फ नानासाहेब व त्याच्या पत्नी उमाबाई यांची श्रद्धा नारायणावर होती. जवळच्याच जुन्या वेटात झोपडी बांधून नारायणाची उपासना सुरू झाली. त्याच्या दैवी प्रभावामुळे लोक त्याला नारायणमहाराज म्हणून ओळखू लागले.

याच जुन्या वेटात ओदुंबर वक्षाखाली दत्तपादुका त्यांना सापडल्या. साजसकाळ पादुकांची पूजाअर्चा होत राहिली. दत्तप्रभूच्या नावाची गर्जना करताच नारायण महाराजांच्या हातातून गंगेची धार निघत असे. नारायण महाराजांच्या जुन्या वेटास जाण्यासाठी कैडगाव येथे उतरावे लागे. नाना गावचे लोक त्यांना नारायणमहाराज कैडगावकर या नावानेच ओळखू लागले. मुंबईच्या

विख्यात गायिका अजनी मालपेकर या एक थोर गायिका व नर्तकी होत्या त्याचा आवाज बसला. कोणत्याही इलाजाने गुण येईना. नारायण महाराजांच्या कृपाशीर्वादाने त्यांना गुण आल्यावर अजनीवाईंनी त्यांना गुहस्थानी मानले. मुंबईस त्यांच्या 'श्रीनारायणआश्रम'मध्येच महाराजांचा मुक्काम असे. पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपल वुडहाऊस एकदा वेटास शिकारीसाठी आले त्यांना हवे होते त्या ठिकाणी महाराजांनी पाणी काढून दिल्यामुळे महाराजांचा लौकिक सान्या भारतात वाढला वुडहाऊसनी हा चमत्कार वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केल्यामुळे वेटाकडे लोक सतत येत राहिले अनेक थोर लोक नारायण-महाराजांच्या परिवारात येत राहिले अनेकांनी महाराजांच्या सहवासासाठी वेटावर वगले बांधले

नव्या वेटावर आता दत्तसंस्थान नावारूपास येत राहिले निवडुग व खाचखळगे यानी भरलेली नऊ दहा एकराची जमीन नारायण महाराजांना मिळाली खानदेश, मुंबई, पुणे, नागपूर इत्यादी ठिकाणाहून सपत्तीचा पूर लोटला, इमारतीसाठी सामानसुमान आले. वेट नारायण महाराज या नावाने एक ग्रॅच पोस्ट ऑफिस सुरू झाले अत्यंत शोभित अशा सगमरवरी दगडाचे दत्तमंदिर उभे राहिले. कोठी, स्वयंपाकगृह, अन्नपूर्णागृह, निवासस्थान याची निर्मिती झपाट्याने होत गेली मुंबईच्या गणपतराव म्हानेकडून सुंदरशी दत्तमूर्ती लाभली दत्तस्थापनेचा दिवस वैशाख शु. ५ शके १८३५ (सन १९१३) हा ठरला. काशी, म्हंसूर, काठेवाड इत्यादी ठिकाणाहून वैदिक ग्राहण जमा झाले आणि मोठ्या याटाने नव्या दत्तमंदिरात दत्तमूर्तीची स्थापना झाली. जुन्या वेटातील मूर्ती पुण्यास अर्काटकर यांनी आपल्या 'श्रीपाद-आश्रम' या निवासस्थानी वगविली. यानंतर महाराजांनी यांगी, गया, प्रयाग, नेपाळ येथील प्रवास केला नेपाळनरेशानी महाराजांचा गौरव करून विविध वस्तू देणग्या

म्हणून दिल्या. महाराजांच्या वैभवात अशीच देणग्याची नित्य भर पडत होती. सोन्याची दत्तमूर्ती, चादीचे सिंहासन, चादीची पालखी, भरजरी गालिचे इत्यादी वस्तूच्या देणग्या सतत मिळत गेल्या सन १९३२ मध्ये दत्तमंदिरापुढे भव्य मंडप बांधून तयार झाला. सन १९३६ साली वेटावरील लिवाच्या झाडीत भव्य मंडप टाकून १९०८ सत्यनारायणाच्या पूजा मोठ्या याटाने झाल्या वेटावर जणू एक नवे शहरच वसले होते

यानंतर नारायण महाराजांनी दोनशे भक्तांना चरोबर घेऊन मोठ्या ऐश्वर्याने तीर्थयात्रा केली इंदूरजवळील ओकारमाघाता, उज्जयनी, मबुरा, श्रीराम, चिदंबरम, शिवकाची, विष्णुकाची, मद्रास, तिरुपती, जगन्नाथपुरी, कलकत्ता, नवद्वीप, गया, बद्रीनारायण, दिल्ली इत्यादी ठिकाणी महाराजांची तीर्थयात्रा मोठ्या याटाने व ऐश्वर्याने झाली. सन १९४२ साली द्वारका, प्रभास-पट्टण, सोरटी सोमनाथ, पोरबंदर, डाकोर, अशा ठिकाणांचा प्रवास महाराजांनी केला. अनेक राजे-महाराजे नारायणमहाराजापुढे लीन असत वेट केडगावचे वैभव वाढत होते भजन, नाम-स्मरण आणि देवी चमत्कार यामुळे त्यांचा लौकिक एकसारखा वाढत होता अजनी मालपेकर, विष्णु दिगवर पलुस्कर, नेपाळ, ग्वाल्हेर, इंदूर, वासवा, पोरबंदर, म्हंसूर, भोर इत्यादी ठिकाणांचे सत्यानिक, डॉ. बेलसरे, आदासाहेब मुजुमदार, हिराचंद शेटे इत्यादींची नारायणमहाराजांवर मोठी श्रद्धा असे. त्यांच्या प्रेरणेतून अनेकांना दत्तभक्तीची दीक्षा मिळाली.

सन १९४२-४३ च्या दुसऱ्या महामुद्राच्या काळात महाराजांची प्रवृत्ती खालावली अर्नि-मियामुळे ते अशक्त बनले होते. सन १९४५ मध्ये त्यांचा एकसंष्टावा वाढदिवस याटाने साजरा झाल्यानंतर त्यांनी ह्वापालट म्हणून उदकमंड व निलगिरी येथे जाण्याचा वंत केला.

गुंटकलवरून ते बंगलोरला निघाले. बंगलोर, म्हैसूर, उदकमंड येथील वास्तव्याने महाराजांची प्रकृती सुधारली नाही. म्हैसूरहून परत ते बंगलोरला आले. तेथील ग्रामदेवता श्रीमल्लिकार्जुनास महाराजांनी अतिरुद्धाचा अभिषेक केला. सोन्याची एकशे अकरा कमळे देवास वाहण्यात आली. महाराज अतिशय थकून गेले होते. पूर्णाहुती झाल्यावर ब्राह्मण भोजनास बसले असल्याचे कळताच संकल्प पूर्ण झाला असे समजून महाराजांनी आपला आत्मा दत्तस्वरूपात विलीन करून टाकला. त्याच गावी त्यांच्या देहावर अंत्यसंस्कार झाले. लाखो लोकांनी त्यांचे अंतिम दर्शन घेऊन त्यांना अखेरचे वंदन केले. केडगाव वेढात ज्या ठिकाणी महाराज निवासस्थानी बसत, त्या ठिकाणी अस्थीचा कलश स्थापन करण्यात आला. काही दिवसांनंतर रीतसर समाधिस्थान तयार करवून तेथे पादुकांची स्थापना झाली.

३९. रंग अवधूत

(सन १८९८-१९६८)

प. प. श्रीमत् वासुदेवानंद सरस्वती टेंबेस्वामी गुजरातेत दत्तभक्तीची गोडी निर्माण करून श्रीक्षेत्र गरुडेश्वरी ब्रह्मस्वरूपी लीन झाले. ही दत्तभक्तीची परंपरा त्यांचे शिष्य प. पू. श्रीरंग अवधूत महाराजांनी वाढीला लावून गुजराती जनतेच्या हृदयात अदल स्थान मिळविले. " दिगंबरा दिगंबरा, श्रीपाद बल्लभ दिगंबरा " भजनाने अवघा गुजरात घुमू लागला. दत्तभक्तीचा सुगंध जिकडेतिकडे दरवळू लागला. पैसा, मान, कीर्ती यापलीकडे देखील एक आनंददायी विश्व आहे, याची जाण अधिकाधिक गुजराती जनतेला होऊ लागली.

त्या श्रीरंग अवधूत महाराजांचे पूर्वाश्रमीचे नाव पांडुरंग विठ्ठल वळायें. श्रीमहाराजांचे वडील

विठ्ठलपंत हे धर्मपरायण, वेदपरायण व दशग्रंथी विद्वान् ब्राह्मण. गुजरातेतील गोधरा या शहरात थो. सखारामपंत सरपोतदार यांच्या विठ्ठल-मंदिरात देवपूजेसाठी रत्नागिरी जिल्ह्यातील संगमेश्वर तालुक्यातील 'देवळे' या गावाहून आले. विठ्ठल व रुक्मिणी या भाग्यशाली माता-पित्यांच्या पोटी श्रीरंग अवधूत महाराज कांतिक शुद्ध अष्टमीला गोपाष्टमीला जन्मले. (विक्रम-संवत् १९५५)

बालपणापासूनच श्रीमहाराजांना जिज्ञासा-वृत्ती स्वस्थ बसू देईना. एकदा दारावरून प्रेत चालले होते. वडिलाना त्यांनी अनेक प्रश्न विचारले. शेवटचा प्रश्न होता, ही जन्ममरणाची उपाधी दूर होण्यास उपाय कोणता? वडिलांनी सांगितले, श्रीरामनामामुळे उपाधी दूर होते. श्रीमहाराजांनी मनाची खूणगाठ बांधिली. श्रीरंग अवधूत महाराज गुजरातीत लिहितात-

'नाममंत्र मोठे छे जगमा, जनम-मरण भूत जाय;

मुक्ति सुदरी दीडी आवे आकर्षण एवं धाय।
हरिना नामनो सोयी मोरी छे आधार।'

विन्य, तेजस्वी अशा या योगभ्रष्ट आत्म्याला पूर्वजन्माची अपूर्ण साधना पूर्ण करण्याची तीव्र तळमळ लागली; ईश्वराच्या भेटीची उत्कंठा साधनेच्या पायऱ्या भराभर चढू लागली.

पांडुरंग ५ वर्षांचे व धाकटे नारायण २॥ वर्षांचे असतानाच माता रुक्मिणीवाईच्या पदरात ही दोन लहान घालणे टाकून विठ्ठलपंत प्लेगला बळी पडून विठ्ठलचरणी विलीन झाले.

पांडुरंग ८ वर्षांचे झाले. देवळे गावी व्रतबंध झाला. उपनयनविधीनंतर श्रीनृसिंहादीला प. प. श्री. वासुदेवानंदसरस्वती महाराजांच्या दर्शनाला आले. श्रीटेंबेस्वामी म्हणाले, " हा बाळ तर आमचाच आहे. " हे शब्द ऐकताच पांडुरंगांनी कपड्यासकट थोचरणावर मस्तक अर्पण केले. मार्ग स्पष्ट झाला. साधनेला धार चढू

लागली 'धाव धाव दत्ता किती वाहू आता ।
चैन नसे चित्ता येई वेगी ॥' असे आर्ते स्वर निघू
लागले 'धेनु जेवी वत्सा धाव दत्ता तैसा । तुज-
विण कैसा राहू जगी ? ॥' म्हणून डोळ्यातून
प्रेमाश्रू येत आणि त्या कर्णानिधान परमा-
त्म्याला कर्णा आली वानी शब्द पडले 'पोथी
पहा ।' मामाच्याकडे श्रीगुरुचरित्राची पोथी
होती त्याची अखंड पारायणे सुरू केली मन
शांत झाले

श्रीरंग अवधूत महाराजाची बुद्धी तेजस्वी,
स्मरणशक्ती तीव्र होती मराठी, गुजराती,
इंग्रजी हिंदी व संस्कृत या भाषांवर प्रभुत्व होते
पदरी लहान भाऊ विधवा माता याच्या पालन-
पोषणाची जबाबदारी होती म्हणून बी ए ची
परीक्षा दिली काही काळ शिक्षकाची नोकरी
पत्करली पण मन रमेना मूळची वृत्ती फकिरी

धाकटा वधू नारायण आता मातेचे पोषण
करण्यास समर्थ झाला हे पाहून रुक्मिणीमातेची
आज्ञा घऊन श्रीपादुरंग आध्यात्मिक तपाकरिता
घरावाहेर पडले

तपसी छोड दिया ससार ।
जैसी सूकर विष्ठा भाई ।
तैसे भवगुल भुजमन आई ।
दत्त दिगंबर मन लुमाई ।
तपसी छोड दिया ससार ॥

(अवधूती आनंद)

वैराग्याने शतपत्त झालेल्यांना ज्ञात करणाऱ्या
नगाधिराज हिमालयाच्या कुशीत विसावण्या-
वरिता स्वारी निघाली पण ईश्वरेच्छा
वलीयसी । कानावर शब्द आले, 'माणे फीर,
माणे फीर' अर्थ कळेना पण श्रीसद्गुरू
वासुदेवानंदसरस्वतीची इच्छाच 'माणे फिर'
म्हणत होती गुजरातेत अपूर्ण राहिलेले दत्त-
संप्रदायाचे नाम पूर्ण कर, हाच आदेश तो होता,
आणि म्हणून साधक-मुमुक्षूची माता नर्मदामाई

जिच्या दोन्ही तटावर असंख्य तीर्थक्षेत्रे आहेत,
अशा एका तीरी श्रीगणेशानी जेथे श्रीशिवलिंग
स्थापन केले आहे, अशा श्रीनारेश्वर क्षेत्री त्यांनी
निवास केला

विक्रम संवत् १९८१ च्या मार्गशीर्ष महिन्याच्या
हेमंत ऋतूचे दिवस, कडाक्याची थंडी, कृष्ण-
पक्षाची अष्टमि रात्र, अशा वेळी मियागामकडून
फोरलकडे जाणाऱ्या गाडीतून मालोद स्टेशनवर
(हल्लीचे नारेश्वर रोड) श्रीमहाराज उतरले
नारेश्वर शिवालयाची वाट चालू लागले नारेश्वर
शिवालयाचे समोर कडूनवाच्या झाडाखाली
थावले नजर टाकली काय होते तेथे ? जेथे
आज हजारो लोक उत्तम धर्मशास्त्र राहतात,
भोजनगृहात भोजन घेतात, नर्मदामाईच्या
पाटावर स्नान करितात, रात्री विद्युत्दीपानी
आसमंत उजळून जातो, अशा आजच्या नारेश्वरी
४५ वर्षांपूर्वी होते एक निविड अरण्य । जेथे
दिवसा लोक जावयास भीत, ते होते आजू-
वाजूच्या गावाचे स्मशान । मोठमोठी बाखळ,
विपारी सर्प, विंचू, हिरण्य पक्षू यांचा वास असे ।
नर्मदामाईच्या किनाऱ्यावर जावयास साधी
पायवाट देखील नव्हती अशा निवासाचा लोभ
त्यांना जडला

जीर्ण शिवालयासमोरील निववृक्षाखाली
भूमी हेच निवासस्थान । अनुष्ठानाला सुरुवात
झाली खाण्यापिण्याची काळजी त्या भगवताला
"तन की सुधि न जिसको, जनकी कहाँसे
प्यारे ?" परमसद्गुरू श्रीवासुदेवानंदसरस्वती
महाराजांच्या "श्रीदत्तपुराणाची" अष्टोत्तरशत
पारायणे पूर्ण झाली उद्यापनास द्रव्य नाही
सद्गुरूची आज्ञा झाली, १०८ दिवसात नर्मदा-
प्रदक्षिणा पुरी कर, म्हणजे तप प्रधान उद्यापन
होईल

नर्मदाप्रदक्षिणेचा निश्चय ठरला पण
कानात शब्द धुमू लागले, 'ब्रह्मचारी, तू दक्षि-
णेकडे जा ' गुरुमहाराजाची आज्ञा मानून चालू

लागले. इकडे श्रीवामुदेवानंदसरस्वतीचे मराठी चरित्र 'गुरुमूर्तिचरित्र' गुजराती शिष्य श्री. गाडामहाराज यांनी लिहिले होते. त्यांना सांगितले, "तू काळजी करू नको; एक ब्रह्मचारी तुझ्याकडे येत आहे." दोघांना अंतरीची ओळख पटली. मराठी प्रत शुद्ध करण्याचे काम अंगावर घेतले.

बारा ज्योतिर्लिंग ओकारेस्वर येथून नर्मदा-प्रदक्षिणेस सुरुवात झाली. रोज २५-३० मैल चाल होत असे. एकदा तर एका दिवसात ५६ मैल चालून गेले.

तेरो नाम ही गावत जाऊं, धाऊं रूप विशाल;
कानोंमें तेरी ही चर्चा, औरन शब्द विचार!
मुर्दा वन के फिरे जगत में, सार खराब
निहार!

निर्विफार सदा निःसंगी, डहें न देखत काल !

कसाची भीती, कसाची पर्वा, ना तहान, ना भूक ! गूढपाणी हाच पोटेला आधार ! बरोबरीचे लोक म्हणत, महाराज, कसाला हा कष्टप्रद प्रवास करता आहात ? महाराज म्हणत, मला तर कष्ट वाटतच नाहीत; जिकडे तिकडे आनंदच आनंद भरून राहिलेला दिसतो.

नर्मदाप्रदक्षिणा म्हणजे दिव्यच आहे. एकदा बरोबरीच्या लोकांबरोबर चालले असताना लोक म्हणाले, 'महाराज अस्वल आले.' लोक धावरले. महाराजांनी 'गुरुदेव दत्त' ही आरोंढी ठोकल्याबरोबर अस्वल उड्या मारीत निघून गेले.

पूर्वसंकल्पित श्रीगुरुआज्ञेप्रमाणे १०८ व्या दिवशी नर्मदाप्रदक्षिणा पूर्ण करून उद्यापनाची सांगता केली. यानंतर पूर्वी ठरल्याप्रमाणे श्रीगाडामहाराजांनी लिहिलेला 'श्रीगुरुमूर्ति-चरित्रग्रंथ' संशोधन करून भडोच शहरी छापवून घेतला, आणि तेथेच १०८ श्लोक असलेले 'वासुदेवनामसुधा' हे श्रीद्वेस्वामीचे जीवन-चरित्र संक्षिप्त रूपाने लिहिले.

नारेस्वरी श्रीमहाराजांचा कीर्तिसुगंध दरवळू लागला. वार्त, मुमुक्षू यांची रीघ लागली. जंगलचे मंगल झाले. श्रीदत्तजयंतीकरिता हजारो लोक येऊ लागले. पण नारेस्वरला खरे माहात्म्य प्राप्त झाले ते श्रीरंग अवधूत महाराजांच्या पूज्य मातोश्रीच्या करिता ! सवत् १९९२ मध्ये पू. मातोश्री नारेस्वरी राहण्यास आल्या. धाकटे बंधू नारायणराव हेही आजारी अवस्थेत नारेस्वरी आले. परंतु भ्रमूची इच्छा निराळीच होती. नारायणरावाचा नश्वरदेह श्रीदत्तचरणी विलीन झाला.

नारेस्वरी दत्तकुटी तयार झाल्यावर दरेच आश्रम, धर्मशाळा बांधून तयार झाल्या. महाराजांचे गुजराती भक्त त्यांना राजैश्वर्यात ठेवत होते. पण महाराजांची वृत्ती अत्यंत विरागी ! फक्त एक लंगोट हेच वस्त्र. द्रव्यस्पर्श सहन होत नसे.

प्रतिवर्षी आपाठ शुद्ध पौर्णिमा-गुरुपौर्णिमा साजरी केली जाते. गुरुद्वादशी, गुरुप्रतिपदा, दत्तजयंती तर फारच थाटात होत असे. पुढे पुढे दरवर्षी महाराज एखाद्या गावी जाऊन तेथे दत्तजयंती साजरी करित. यामुळे अनेक गावांतील लोकांना त्यांच्या दर्शनाचा लाभ मिळे.

कार्तिक शुद्ध नवमी (कूर्मांडनवमी) हा महाराजांचा जन्मदिवस. रंगजयंती या नावाने गुजरातमध्ये हा दिवस प्रसिद्ध आहे. दरवर्षी निरनिराळ्या गावी हा होत असतो.

डाकीर, द्वारका व नारेस्वर येथील ६० बी रंगजयंती तर फारच थाटाची झाली. हजारो भक्त या रंगजयंतीत सामील होत. मोठ्या प्रमाणावर अन्नदान होते. महाराजांना फुलांचे निरनिराळे पोषाख करून घालणे हा तर गुजराती भक्तांचा आवडता छंद ! श्रीकृष्णाकडे जसे ब्रजवासी आकर्षित होतात, तसे सर्व गुर्जर वंशु-भगिनी श्रीमहाराजाकडे आकर्षित होत असत. महाराज कधी प्रवचन करीत नसत.

अनेक वेळा तर त्याचे मौनच असे. पण सहज बोलता बोलता भक्तांना मार्गदर्शन होई

महाराजांच्या मातोश्रीची तब्येत बरी नसे अनेक भक्त प्रवासासाठी त्यांना विचारत आमच्या गावी या, हा लकडा लागे पण 'मातृ-देवो भव' हा भाव मनी असल्यामुळे आईची परवानगी घेतल्याखेरीज ते कोठेही जात नसत

महाराजांनी काही गुजराती भक्ताबरोबर १९५० साली गणगापूर, नृसिंहवाडी, श्रीदुबेर, पडरपूर, अक्कलकोट वगैरे तीर्थक्षेत्रांना गेली यानंतर त्यांनी तर भाणगावी श्रीटेंबेस्वामीच्या जन्मग्रामी मोठ्या प्रमाणात श्रीदत्तजयंती साजरी केली श्रीटेंबेस्वामीच्या समाधीस्थानी-गरुडेश्वरी-तर दर आषाढ शुद्ध प्रतिपदेला उत्सवासाठी ते जात श्रीमहाराज ज्या दिवशी हरिद्वारला समाधिस्थ झाले त्याच दिवशी पहाटे गरुडेश्वरी सद्गुरूंच्या समाधीच्या दर्शनासाठी आले तेथील एका सेवकाने पाहिले श्रीमहाराज भक्तांची कामना पूर्ण करण्यासाठी गुजरातेतील अनेक गावी जात मुंबईला १९६५ साली मोठा दत्तयाग माघवशागेत झाला, त्या वेळेस ते तेथेच उपस्थित होते १९६७ साली श्रीमहाराज आफ्रिकेतील भक्तांच्या करिता नैरोबी, कपाला, या ठिकाणी ४-६ महिने जाऊन आले

महाराजांनी गुजराती, मराठी व हिंदी भाषात विपुल साहित्य निर्माण केले मराठीत गुरुचरित्र-ग्रंथ आहे त्याचप्रमाणे गुजरातीत त्यांनी 'गुरुलामृत' ग्रंथ लिहिला यामध्ये श्रीगुरुचरित्र, (सरस्वती गंगाधर) श्रीगुरुमूर्तिचरित्र, (गाढा महाराज) याचा समावेश आहे हा ग्रंथ ज्ञान, कर्म व उपासनाकांड या तीन भागात आहे गुजराती भक्त याची असह्य पारायणे बरतात दत्तवावनी- श्रीगुरुचरित्राची ५२ श्लोकांची ही गुजराती दत्तवावनी फक्त तीन मिनिटात म्हणून होते लाखो गुजराती भक्त

दररोज ही दत्तवावनी म्हणतात एका भक्ताचे सकट निवारण्यासाठी श्रीमहाराजांनी ही दत्तवावनी लिहिली भक्ताचे सकट दूर झाले व तीच दत्तवावनी सकटकालात लाखो श्रद्धावान् भक्तांचा आज आधार बनली आहे या दत्तवावनीच्या जोरावर भक्तांमध्ये अपूर्व आत्मविश्वास निर्माण होऊन कोणत्याही सकटातून पार पाडण्याचे सामर्थ्य अगोरेग येते जेथे जेथे गुजराती दत्तभक्त आहेत तेथे तेथे दत्तवावनी आहेत महाराजांनी अनेक गुजराती भजने प्रासादिक भाषेत लिहिली आहेत हजारो भक्त दररोज तो म्हणतात अवधूती आनंद, अवधूती मस्ती, ग्राम अवधूत, ऊमो अवधूत, वठो अवधूत, त्याचप्रमाणे हिंदी अवधूती मोज हे भजनाचे पुस्तक प्रसिद्ध आहे दत्तनाम सकीर्तन, श्रीदत्तपंचपदी, उप प्रार्थना, या छोट्या पुस्तिका नित्य उपासनेसाठी आहेत उपनिषदांनी वातो, पनगीता, संगीतगीता, आत्मचिंतन, दत्तउपासना, अबुध अवधूत, नित्यस्तवन, अष्ट श्रवणी, डाकोरमाहात्म्य, हारलडा वगैरे पुस्तके प्रसिद्ध आहेत

महाराजांनी मराठीत श्रीवासुदेवसप्तशती ही ७०० श्लोकांची पोषी लिहिली आहे रगतर्ण हे भजनाचे पुस्तक आहे अभंग तर अत्यंत रसाळ आहेत आतं भाव व्यक्त होतो देवापाशी मागणे हेच की, 'न मिळो अन्न, वस्त्र प्रावरण । परी दत्त जाण अतरी ना ॥ कवडीमोल धन होवो नि सतान । न राहो निशान कोण रडे ॥ हेंचि मागो देवा दे गा सतसेवा । अतरी केशवा ठाण वेई ॥' संस्कृत भाषेत त्यांनी अनेक स्तोत्रे लिहिली आहेत रगहृदयम् या सुप्रसिद्ध ग्रंथात त्यांनी अनेक स्तोत्रे लिहिली आहेत श्रीवासुदेवनाममुद्रा, दत्तनामसकीर्तन, सद्बोधशतकम्, बोधमालिका, दत्तनामस्मरणम्, स्तोत्रपट्टकम् वगैरे पुस्तके संस्कृतमध्ये आहेत

श्रीमहाराजाविषयीही अनेक भक्तानी ग्रंथ लिहिले आहेत सौ भागिरथीवाई ऋषी मानी

मराठीत व डॉ. वाणी यांनी गुजरातीत चरित्र लिहिले आहे. मराठी-गुजरातीत रंगवावनी आहे. रंगस्तवन, नारेश्वरजी संत, अवधूतदर्शन, अवधूत-स्मरण, अलौकिक अवधूत, रंगवितामणी, श्रद्धानु फळ, श्रीअवधूतप्रशस्ती, रंगप्रशस्ती, रंग-मंगलमालिका व सरतेशेकटची श्रद्धांजली वगैरे पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. यांशिवाय प्रवासी अवधूत, सप्ताहमासी, सप्ततीर्थी वगैरे प्रकाशविषयक माहितीने परिपूर्ण अशी पुस्तके आहेत. श्रीमहा-राजाची ६० बी रंगजयंती नारेश्वरला साजरी झाली होती, त्यासंबंधी तसेच डाकोरची रंगजयंती, यांसंबंधी माहितीपूर्ण पुस्तके निघाली आहेत.

श्रीमहाराजांनी काळाची पावले ओळखून अनेक लोकोपयोगी कार्यक्रम नारेश्वरी घडवून आणले. त्यांपैकी एक म्हणजे १९६५ साली पाकिस्तानची युद्ध सुरू झाल्यावर रायफल क्लब चालू करून एका शिवीर भरविले. दुसरे शिवीर म्हणजे, शस्त्रक्रिया-शिवीर. गुजरातमधील नामांकित शस्त्रबैद्याकडून गोरगरीबांच्या अनेक शस्त्रक्रिया मोफत करविल्या.

मातोश्रीच्या प्रकृतीला आराम पडेना. अनेक उपाय झाले. 'न मानुः परदैवतम्' म्हणून अनेक प्रकारे त्यांनी सेवा केली. आईसाठी म्हणून श्रीमहाराज नारेश्वरपासून फारसे दूर कधी गेलेच नाहीत. अखेर निजंठा एकादशीच्या दिवशी पू. मातोश्री धीविठ्ठलचरणी लीन झाल्या. महा-राजांनी सर्व विधी यथासांग केले.

यानंतर भक्तांच्या इच्छेप्रमाणे आफ्रिकेला जाऊन परत आल्यानंतर त्यांनी मातोश्रीचे प्रथम वर्षश्राद्ध केले. पू. मातोश्रीच्या मुळे गुजरातला श्रीरंगअवधूत महाराजांचा लाभ झाला म्हणून पू. मातोश्रींना भक्त फार मान देत. प्रथम वर्ष-श्राद्धदिनी २०-२५ हजार भक्तांनी महाप्रसाद घेतला.

श्रीमहाराजांचे सर्व लौकिक पाश तुटले. 'हम सदा नि.संगी है' म्हणणारे महाराज निर्वाणीचे

भाषा काढू लागले. १९६८ मधील ऑक्टोबर महिन्यात त्यांनी नारेश्वर सोडले ते कायमचेच. हरिद्वारला जावयाचे म्हणून महाराज निघाले.

अवधूतजाश्रमाचे ट्रस्टी श्री. मोदीकाका, एक महान् भक्त, कार्यरत सेवक याना काय कल्पना की महाराजांचा पायिव देह येथे नोव्हे-वरमध्ये चिरझाती घेण्याकरिता हरिद्वारहून परत येणार आहे. नारेश्वर सोडताना महाराज म्हणाले, मी नारेश्वरी आलो तेव्हा एक लग्नाटी अगावर होती. आता जातानाही फक्त लग्नाटी अगावर आहे. सर्व वैभव, राजविलासी ऐश्वर्य सोडून ममत्व न ठेवता महाराज निघाले अनंतात विलीन व्हावयाला ! नारेश्वरनंतर अनेक गावी भक्तांना दर्शन देत देत गुरुदादशीला ते अरेरा गावी आले. नडिपादजवळ हे गाव आहे. नंतर कापडबंबज वगैरे गुजरातेतील गावानंतर जम-पूरला आले. एक भक्त म्हणाला, मी हरिद्वारला तुमच्याबरोबर येतो. महाराज म्हणाले, हरीच्या दारी गेलेला परत येत नाही. पावयाचे अमेल तर या ! हरिद्वारला फक्त ४-५ भक्त बरोबर होते. सर्व तीर्थे वधितली. सकाळी साधूना भोजन दिले. १९ नोव्हेंबर, मंगळवारी १९६८ ला रात्री ९ वाजता भक्तांना सांगितले, घशात काही-तरी होत आहे. भक्त मंडळींना कल्पना येण्याच्या आधीच श्रीमहाराज श्रीदत्तचरणी विलीन झाले. लारो भक्तांचा लाडका संत सनाधिष्ठ्य झाला. बडोदा, अहमदाबाद, नारेश्वरला ट्रंक लागले. त्याच दिवशी दिल्ली, अहमदाबाद, बडोदा रेडिओने बातमी दिली. अवघा गुजरात दसदसा रडावयास लागला. रात्रभर भक्तांना चैन पडेना. श्रीमहाराजांचे अंतिम दर्शन कसे व्हावयाचे याची चिंता लागून राहिली. हरिद्वार शेकडो मैल दूर ! ट्रस्टींनी ठरविले की, महाराजांचा पायिव देह नारेश्वरी आणावयाचा ! काही मंडळी हरिद्वारला विमानाने गेली. दिल्लीहून अहमदा-बादपर्यंत विमानाने आणले च अहमदाबाद ते

नारेश्वर शृंगारलेल्या ट्रकवर आणून लाखो भक्ताना दर्शन दिले अहमदाबाद, बडोदा, सुरत, नडियाद, आणंदकडून दिवसभर २५ हजार भक्त आले रात्री १२ ला नर्मदासाईंच्या स्नानानंतर चदनकाष्ठाने देह ठेवून अग्निस्तंभार केला थडक थडकी, पण भक्तांचा महापूर छोटला होता भक्ताना अंतिम दर्शन मिळाले १२-१३ दिवसा पर्यंत लाखो भक्त नारेश्वरी येऊन श्रद्धांजली वाहून गेले

श्रीमहाराजांच्या प्रथम वर्षायाद्विनी भक्तानी सुंदर मंदिर बांधले आहे मातृमंदिरासमोरच मातृभक्त पुनाचे मंदिर । श्रीमहाराज लौकिक अर्पण सनाधिस्थ झाले पण भक्तांच्या हृदयात ते आहेत

हजारो गुजराती बांधवांच्या सोडी रंग अवघूत झालील धूनच्या स्वरूपात आहेत रंग अवघूत रे, रंग अवघूत रे । नारेश्वरनी नाथ भारो रंग अवघूत रे ॥ गाणगापूरमा वने मारा नरसिंह सरस्वती रे अक्कलकोटमा वसे मारा स्वामी श्रीसमर्थ रे ॥ गरुडेश्वरमा वसे मारा वामुदेवानंद रे । शिरडीमा वसे मारा साईनाथबाबा रे ॥ रंग अवघूत रे, रंग अवघूत रे । नारेश्वरनी नाथ रंग अवघूत रे ॥

४०. गुळवणी महाराज (सन १८८६-१९७४)

वामनरावाचे पिताजी दत्तभट्ट गुळवणी हे नारायणभट्टजीचे चिरंजीव गुळवणी हे कोल्हापूर भागातील नीलवगावचे एक सदाचारसंपन्न मध्यमवर्गीय कुटुंब वामनरावाच्या मातृश्री उमाबाई या जपलल्या पंचशेरीतल्या श्री मारुतीपंत कुलकर्णी यांच्या बऱ्या वामनरावजींचे मातापिता दोघेही विरक्त आणि महान् भगवद्-भक्त होते बाबीची चारी बरण्याचा त्याचा प्रभाव होता

वामनरावाचा जन्म २३ डिसेंबर १८८६ मुळवार रोजी कुटुंबी येथे झाला 'शुचीता श्रीमता गेंहे योगधर्मोपभितायते' या भगवद्-दुक्तीप्रमाणे सदाचारसंपन्न वैराग्यशील कुटुंबात त्याचा जन्म झाला

वयाचे आठवे वर्षी उपनयनसंस्कार झाल्यावर वडील बघूनी सध्या, पूजा, वैश्वदेव, पुरुषसूक्त वगैरे धार्मिक आचाराचे शिक्षण दिले कोल्हापुरात ५ आत्मारामशास्त्री पित्रे याचकडे स्थावरी, समासचक्र, अमरकोश, रघुवद् ८ वा सर्ग, बज्र-विलाप, पंचतन वगैरे संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन झाले

वामनरावाना उपजतच चित्रे काढण्याचा नाद असे १९०६-७ साली त्यानी ड्राइंगच्या दोन्ही परीक्षा दिल्या आणि थर्ड ग्रेड परीक्षेसाठी व मुवईस जे जे स्कूल ऑफ आर्ट या कलासंस्थेचे गेले वामनरावाना विवाह करून प्रपंच थाटावा या हेतूने वडील बघू व मातोश्रीनी वामनरावाना सांगून पाहिले पण विवाहसंस्कार व्हावा, सामान्याप्रमाणे ते सत्तारी-प्रापंचिक गृहस्थ व्हावे असा विधिसंकेत नव्हता असाच काही देवी घटवा या तहण २१ वर्षांच्या वामनरावाच्या जीवनात घडून आल्या

१९०७ साली मुल्हादपोस स्वामी महाराजांचा मुक्काम नरसोबाचे बाडीस होता महाराजांनी या उत्सवात भाग घेऊन प्रसाद ग्रहण केला या वेळी वामनराव कोल्हापूर मुक्कामी होते 'दत्ताचा एक फोटो व एक हार तयार करून बाडीस ये' असा वडील बघूचेकडून वामनरावास निरोप झाला त्याप्रमाणे ते फोटो व हार घेऊन जाले स्वामींचे दर्शन झाले महाराजांना फोटो पाहून समाधान वाटले त्या प्रसंगी वामनरावाना महा-राजाचे हस्ते प्रसादयुक्त अशी एक हातात बांधण्यासाठी पेटो मिळाली ती वामनरावाचे हातात सतत असते मुळचा हा प्रथमदर्शनी

मिळालेला प्रसाद एक शुभचिन्हच होते वामन-
रावजीच्या सर्व जीवनास त्यामुळे कलाटणी
मिळावी असा हा अभूतपूर्व योगायोग होता

मध्यतरी प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला. प्लेगने
वामनरावांना जपाटले ते दहा दिवस वेचुद्धा-
वस्थेत होते प्लेगची गाठ तशीच होती श्रीगुरु-
चरित्राची पारायणे सुरू केल्यावर गाठ फुटली
व घरे वाटले वामनरावांचा पुनर्जन्म झाला
श्रद्धा दृढ झाली नंतर धाडोस येऊन माधुकरी
मागून वामनरावजींनी श्रीगुरुचरित्राचे सात
सप्ताह केले श्रीगुरुकृपा फळाला आली श्रीगुरु-
दत्तात्रेयाचे ते निस्सीम उपासक झाले

या सुमारास पवनी या गावी श्रीवासुदेवानंद-
सरस्वती महाराजांचा चातुर्मास झाला बडोल
घडूनी वामनरावास मातोश्रींना घेऊन येण्या-
विषयी सांगितले वामनराव पवनीस आले आणि
योगायोग असा की महाराजाकडून अनंतचतु-
दशीच्या पुण्य दिवशी त्यांना अनुग्रह मिळाला
वामनरावजींच्या जीवनातला हा सुवर्णमंगल
दिवस !

वामनरावजींनी मुवईस नौकरीनिमित्त काही
खटपट केली, पण जमले नाही मग उपरती झाली
अगावरील फक्त दोन वस्त्रे व लोटा घेऊन ते
गाणगापुरास जाण्यास निघाले वाटेत अत्यंत
त्रास झाला दौडला कडव उपवास घडला तो
एकादशीचा दिवस होता त्या दिवसापासून
वामनरावाचे नित्याचे एकादशीव्रत सुरू झाले

गाणगापुर शेंथी श्रीगुरुचरित्र सप्ताह सुरू
झाले सातवे पारायण एक दिवसात केले सात
पारायणे संपवून सांगता केली जवळ काही नव्हते,
म्हणून जवळची छत्री व घस्त्रे पुजान्यास देऊन
सप्ताहाची भागता केली दृढभक्ती वगी वाणली
म्हणजे मनाचा तावा शरीरावर नेवढा बसतो व
नेवढे कार्य घडते याचे हे भूतिमत उदाहरण
आहे

गाणगापुरी श्रीगुरुचरित्राचे सप्ताह पुरे
झाल्यावर गुरुदर्शनाची ओढ लागली महाराज
त्या वेळी हावनूर या भागात सचार करीत होते,
असे सगजल्यावरून वामनराव पायीच शोधार्थ
निघाले गाणगापुराहून पायीच हुटगी-विजापूर
सतीमनी गाठले धारवाडजवळील मथिहाळ
दत्तमंदिरात महाराजांचा मुक्काम आहे ही
वातमी मिळताच ते गदगहून धारवाडला गेल
जवळ तिकिट काढायला पैसे नव्हते, म्हणून
घोंगडी होती ती विकून दोन रुपये मिळाले, ते
तिकिटासाठी खर्च झाले

ते धारवाडला पोचले आणि स्वामीमहाराज
तेथून पुढे सचारास भेल होते असे समजले ।
मग पुढे पदयात्रा सुरू झाली गुरुचा शोध ही
वतरीची तळमळ प्रेरक ठरली व त्यापुढे
कोणत्याही अडचणी आल्या तरी त्यांना न
जुमानता पुढील मार्ग सुरू झाला मुदग, हरिहर,
तुंगभद्रा-सगमावरील कुडलीमठ, पुन्हा हरिहर,
हुवळी, गदग, आवेगिरी या गावी आले प्रत्येक
ठिकाणी महाराज येथे होते, पण येथून ते पुढे
गेले अशी वातमी मिळे मग ते मल्लापूर, वागल-
कोट, हावनूर या गावी गेले हावनूर गावी महा-
राजांचा मुक्काम गावाबाहेर त्रिकुटेश्वरमंदिरात
होता महाराजांच्या दर्शनार्थ इतके दिवस तळ-
मळणारे वामनराव या गावी आले आणि तडक
मंदिरात जाऊन त्यांनी महाराजांचे दर्शन घेतले
'मी येथे आपली सेवा करून राहणार' असा
आग्रह वामनरावांनी घरला एकभक्त राहायचे,
माधुकरी मागून उदरनिर्वाह करावयाचा व
सदासर्वकाळ गुस्तेवेत घाल्यावयाचा, असा कार्य-
न्म सुरू झाला रोज तुंगभद्रेचे स्नान घडे
महाराजांच्या तोडून गीतापाठ व ब्रह्मसूत्रवृत्ती
ऐकयला मिळे महाराजांनी वामनरावांना गीता
व विष्णुसहस्रनाम याची सया स्वतः दिली
गुरुचा अनुग्रह मिळाल्याने वामनरावांचे भाग्य
दुणावले आपले गुरु हे साक्षात् दत्तात्रेय आहेत

अशी साक्ष याच वेळी वामनरावाना पटली होती.

महाराजांनी वामनरावाना या मुक्कामात आसन, प्राणायाम व अजपाजप या मन्त्राची दीक्षा दिली 'माझ्या आयुष्यातला हा सहवास परम-भाग्याचा व आनंददायक' असे वामनरावजी अजूनही सागत असतात.

वामनरावांनी या मुक्कामात तुमभद्रेचे एक सुंदर चित्र तयार केले. महाराजांनी त्रिपुरान्तकेश्वरावर एक सुंदर काव्य रचिले होते. वामनरावांनी श्लोक हारबद्ध करून देवीच्या चित्राच्या गळघात तो हार घातला महाराजांना फार समाधान झाले. वामनरावानाही आपल्या कलेचे चोच झाले असे वाटले

त्यानंतर महाराज जेथे जेथे सचारास जातील तेथे तेथे त्यांचे समवेत वामनराव जात. सेवा कधी चुकली नाही—कधी अंतर पडले नाही.

मधूनमधून वामनराव गाणगापूर, नरसोवा-वाडी, औदुवरास जात. औदुवरास सन १९१२ माली त्यांनी श्रीमालामनाचे पुरस्चरण केले. मातुशी बरोबर होत्या.

श्रीक्षेत्र गरुडेश्वरी महाराजाचा मुक्काम असताना तेथे त्यांनी ब्रह्मसूत्रवृत्ती, दशोपनिषदे, ऐवेताश्चेतर, ऋग्वेदमीमंसा ही उपनिषदे समजावून सांगितली. या मुक्कामात वामनरावाना महाराजाकडून 'धोती' ची पद्धती शिकून घेता आली व दीक्षा मिळाली

देवेंस्वामी यांनी एकमुखी दत्ताचे स्तवन केले होते

ते असे—

मालाकमडलुरघ.करपप्रयुगे ।

मध्यस्वपाणिपुगुले उमरुत्रियूले ।

यस्य म्त ऊर्ध्ववरयो. शुभगलचक्रे ।

यन्दे तमन्निवरद भुजपटक्युक्तम् ॥

या ध्यानाप्रमाणे वामनरावांनी एकमुखी दत्ताचे सुंदर चित्र तयार केले, त्याप्रमाणे पोडश

अवतारांपैकी सिद्धराज, अत्रिवरद, कालाग्नि-शमन, अवधूत, आदिगुरू लक्ष्मीनरसिंह, अशी सुंदर चित्रे तयार करून दिली. दत्तात्रेयाचे चित्र इतके सुंदर, भावपूर्ण, प्रसन्न आहे की, त्याच्या लक्षावधी प्रती आता घरोघरी दिसतात. दत्तात्रेयाचे चित्र काढण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी वामनरावजींना स्वप्नात दत्तात्रेयाचे साक्षात् दर्शन झाले होते व त्याच भावावस्थेत हे प्राप्तादिक दत्तचित्र तयार झाले ! चित्रकलेची सार्थकता झाली !

महाराजांच्या कृपेने महाराजांचे परमभक्त श्रीगोडायुवा महाराज, श्रीगोविंदमहाराज पंडित, श्रीसीताराम महाराज यांचेही वामनरावांचा सहवास घडला.

वामनरावांनी १९१७ ते १९२६ पर्यंत १० वर्षे बांशी येथे म्युनिसिपल शाळेत व १९२६ ते १९४२ पर्यंत पुणे येथे नू. म. वि. हायस्कुलात ड्राईंग शिक्षक म्हणून काम केले.

वामनराव हे एक उत्तम चित्रकार होते. पण कलेचा त्यांनी कधी व्यापार—बाजार कोला नाही. साधुसत्ताचे, देवादिकाचे, सद्गुरुमहाराजांचे अनेक फोटो त्यांनी काढले, चित्रे रंगविली पद्धत तयार करून दिला. श्रेपची फुले तयार केली व ती कला अनेकांना शिकवली. चक्राकित कुडलिनीचे एक सुंदर चित्र तयार करून त्यांनी उड्डुपीचे महाराजांना अर्पण केले.

वामनरावांनी अस्तितुहिमाचल अनेक ठिकाणच्या सर्व महत्त्वाच्या तीर्थयात्रा केल्या. श्रीकाशीक्षेत्री अनेक वेळा जाऊन तेथे नित्य गंगास्नान व साधना केली. श्रीशंकराचार्य वाडीकर जेरेस्वामीचे समवेत ब्रह्मीनारायणाचीही यात्रा यथासांग झाली.

सद्गुरू देवेंस्वामींच्या महासमाधीनंतर वामनरावांना फार तळमळ लागली. योगमार्गातले पुढचे ज्ञान देणारा आता कोण गुरू भेटणार अशी

तळमळ वाटू लागली. श्रीक्षेत्र पुष्कर येथे ब्रह्मानंद स्वामी एक मोठे अधिकारी व साक्षात्कारी योगी आहेत असे समजले. वामनराव त्यांचेकडे गेले व महिनाभर वास्तव्य करून ब्रह्मानंद स्वामी यांचे कृपेने त्यांनी योगाभ्यासाचे महत्त्वाचे पुढचे टप्पे साध्य केले.

वामनराव सन १९२२ साली श्रीगोविंद महाराजांकडे योगाभ्यासासाठी येऊन राहिले. श्रीगोविंदमहाराजांच्या देखरेखीखाली वामनरावाची अभ्यासाची तयारी उत्तम झाली होती. ब्रह्मचर्य, उपासना, सदाचार वगैरे सर्व अनुकूल होते. कुंडलिनीशक्ती जागृत करण्यासाठी हठ-योगातील थ्रेंड दर्जाचा प्राणायाम व इतर कष्ट-साध्य क्रिया त्यांनी आत्मसात केल्या.

पुढे योगायोगाने हुबंगवाव येथे प. पू. चिन्मयानंद सरस्वती बंगाली स्वामी महाराज यांचे आगमन झाले. ते तेथील मंगळवार घाटावर उतरले होते. त्यांनी तंत्रशास्त्राचा उत्तम अभ्यास केला होता. वामनराव त्यांच्या दर्शनास गेले. पुढे त्यांचा सहवास नित्य होऊ लागला. वामनरावजींच्या आग्रहास्तव स्वामीजी त्यांचे निवासस्थानी येऊन राहिले.

वामनरावजींची तयारी, निष्ठा व अभ्यास पाहून त्यांची पूर्ण परीक्षा घेऊन स्वामींनी एके दिवशी प्रसन्न होऊन वामनरावजींना दीक्षा देऊन कृतार्थ केले. कुंडलिनीशक्ती जागृत झाली, ही एक अत्यंत भाग्याची घटना घडली. पुढे या बंगाली स्वामीचे आणि वामनरावजींचे संबंध दृढावले. स्वामी वामनरावजींच्या आग्रहावरून तीन वेळा वार्शीस आले. स्वामींचा मुक्काम वार्शीच्या सुप्रसिद्ध श्रीभगवंतमंदिरात होता.

तेथून जाताना ही शक्ती जागृत करण्याचा अधिकार श्री. वामनरावजींना स्वामींनी प्रसन्न होऊन दिला व त्यांना दीक्षाधिकारी केले. श्रीवामनरावजींच्या जीवनातील हा एक अमृत-सिद्धी योगच ! वामनरावजींनी ही शक्ती जागृत

करण्याचे कार्य अनंतचतुर्दशीच्या पुण्यपावर्न दिवशी सुरु केले व पहिली दीक्षा सी. गोपिकाबाई नावाच्या एका सुवासिनीला दिली. दुसरी व तिसरी दीक्षा व्यकोवा कुलकर्णी व बापू कुकडे यांना दिली. अशा रीतीने या शक्तीचा प्रसार सुरु झाला. दीक्षा देणारे सद्गुरू आता श्रीवामनरावजी हे होते. या दीक्षादानामुळे सर्व लोक त्यांना आता सद्गुरू म्हणून आदराने संबोधू लागले. योगीराज गुळवणीमहाराज, दत्तयोगी गुळवणीमहाराज, या बहुमानाने सर्व लोक त्यांना आदराने मान देऊ लागले.

वामनरावजी दीक्षा देतात, कुंडलिनी शक्ती जागृत करतात याची वार्ता सर्वत्र पसरली. वास्तविकपणे प्रसिद्धिपराडमुख वामनराव यांनी यावावत फार दक्षता घेतली होती; पण त्यांच्या शक्तिरूपी कीर्तीचा सुगंध दरवळायचा थोडाच राहणार ? वेधदीक्षेचे प्रणेत म्हणून त्यांच्यासंबंधी कल्याण मासिकात लेख आले. साधकांची रीघ लागली.

सन १९२६ साली वामनरावजी पुणे येथे वास्तव्यास आले आणि नारायण पेठेत बिन्हाड करून राहू लागले. या ठिकाणी तळमजल्यावरील दोन खोल्यांत वामनरावजींची साधना सुरु झाली. या ठिकाणी दत्तोपासना, पूजाअर्चा, अनुष्ठाने नित्य होत. शेकडो लोक साधक म्हणून मार्गदर्शनासाठी, दीक्षेसाठी येत असत. प्रत्येकाची निष्ठा, अधिकार याची पूर्ण परीक्षा घेऊन महाराज त्या त्या व्यक्तीला दीक्षा देत.

वामनरावजींचे योगमार्गातील सद्गुरू स्वामी चिन्मयानंद यांनी मुलुंच्या आज्ञेने दंडग्रहण केला. त्यांना लोकनायतीर्थ असे नाव दिले. ते तीनचार वेळा पुणे येथे आले. स्वामींनी आपल्या मुक्कामात अनेकाना दीक्षा दिली. त्यातच श्रीचापूसाहेब मिटकर हे एक गृहस्थ होते. स्वामींच्या कृपेने यांना 'दूरदर्शन ही सिद्धी प्राप्त झाली असे म्हणतात. पुढे हे स्वामी-लोकनायतीर्थ काशीस

जाऊन राहिले त्याच्या महानिर्याणसमयी प पु वामनरावजी गुरुमहाराज त्याच्या जवळ होते गुरू-शिष्याचे अन्योन्य प्रेम व भक्ती अपूर्व होती

गुरुमहाराजाच्या आयुष्यातील सर्वात मोठी, महत्त्वाची व चिरकाल टिकणारी कामगिरी म्हणजे दॅवेंस्वामी महाराजांच्या वाङ्मयाचे प्रकाशन या कामी त्यांना प दत्तानयशास्त्री कवीश्वर याने सहाय्य लाभले सन १९४५ साली भागानगर मुक्कामी टवेंस्वामी महाराजांचा जन्म-शताब्दी महोत्सव साजरा झाला त्या प्रसंगी हा ग्रंथप्रकाशन समारंभ मोठ्या उत्साहाने साजरा झाला अनेक थोर थोर व अधिकारी मंडळी या उत्सवात सहभागी झाली होती

गुरुमहाराजांच्या वयाच्या ७५ व्या वर्षी पुणे मुक्कामी हा अमृत-महोत्सव फार थाटात साजरा झाला पुणे येथील टिळक स्मारक मंदिरात सत्कारसमारंभ साजरा झाला त्या वळी लोक-नायक बापूजी अणे, प सातवळेकर प्रभृती मोठ-मोठी मंडळी उपस्थित होती श्रीगुरुदत्तयोग हा ग्रंथही प्रकाशित झाला

अमृतमहोत्सवानंतर गुरुमहाराजांची प्रकृती ज्वालावली निसर्गोपचार झाले आमदार विष्णु-पत चितळे यानीही चिकित्सा कल्पन उपचार केले धारीराला अत्यंत क्लेश होत असतानाही गुरुमहाराजांनी शांती ढळळी नाही एके दिवशी फार अस्वस्थ झाल त्या प्रसंगी सर्व मंडळी काळजी करीत होती, पण गुरुमहाराजांनी शांतपणे सांगितले 'मी इतक्यात जात नाही, काळजी करू नका' त्या आजारातूनही ते वरे झाले

गुरुमहाराज प्रतिवर्षी तुळजापुराम जाऊन त्रिरात्र मुक्काम करून देवीची-तुळजाभवानीची महायज्ञे येणारे क्षपण करून शास्त्रोक्त महापूजा करीत अन्नदानही होते

पानघोतच्या प्रल्याचे प्रसंगी १२ जुलै १९६१

रोजी धोटेंस्वामी महाराजांच्या पुण्यतिथि उत्सवाची तयारी गुरुमहाराजांच्या निवासस्थानी नारायण पेठेत सुरू होती. सप्ताह सपला होता नेंवेच दाखवला, आरती सुरू झाली इतक्यात नदीचे पाणी जगणात आले धरात शिरले प्रलय झाला सणानारळाने नदीची ओटी भरून गुरू-महाराज एका वस्नानिशी वाहेर पडले आणि सिद्धमातामंदिरात आश्रयासाठी गेले पुण्य तिथीची सांगता सिद्धमातामंदिरात झाली आता पुढे काय ? जायचे कुठे ?

पण सत्यसकल्पाचा दाता श्रीभगवान नेहमीच घाबून येतो कोणत्या तरी अल्पित भोगाभोगाने गोष्टी घडून येतात तसेच या वेळी घडले महा-राजाचे काही शिष्य वैद्य इजिनियर, वैद्यमास्तर यांचे मनात एक योगाश्रम स्थापन करावा व तेथे गुरुपादुकांची स्थापना व्हावी व तेथे गुरुमहाराजांचे नित्य वास्तव्यस्थान असावे, असे वेत धोळू लागले हीच योजना पुढे अनेक शिष्यांना व कार्यकर्त्यांना पसंत पडली द्रव्यसाहाय्य मिळू लागले एरंडवणे पार्कजवळ-कर्वे रोडवर एक जागा घेऊन बासुदेवाश्रमाची सुंदर इमारत अल्पावधीत उभारली गेली ही एक दैवी घटनाच समजली पाहिजे

२७ जानेवारी, १९६५ रोजी श्रीकृपेने इमारतीची वास्तुशांती, उद्घाटन व समर्पण-समारंभ यथासांग पार पडले व सोनोपत दाडेकर या प्रसंगी उपस्थित होते श्रीशंकराचार्य एरंडेस्वामी यांच्या शुभाशीर्वादाने आश्रमवास्तू समर्पणसमारंभ झाला आश्रमाला सद्गुरुस्मारक बासुदेवनिवास योगाश्रम हे नाव दिले आश्रम-समर्पण व नामाभिधान झाल्यावर पहिली महत्त्वाची योजना गुरुमहाराजांनी केली ती म्हणजे आश्रमाचा ट्रस्ट करून सर्व मालमत्ता ट्रस्टीच्या ताब्यात दिली बासुदेवाश्रम ही आज एक पवित्र व नम्रुनेदार सत्त्वा उभारली गेली असून या ठिकाणी हजारो भक्त सेवेसाठी

दर्शनासाठी व साधनेसाठी येत असतात श्रीवासु-
देवाधमात नित्य काही ना काही धार्मिक कार्यक्रम,
प्रवचने-कीर्तने, अनुष्ठाने, नामसकीर्तन सुरू
असतात येथे होणाऱ्या बहुतेक सर्व कार्यक्रमांना
गुरुमहाराज उपस्थित असत त्याचे वास्तव्यही
वासुदेवाधमात नित्य असल्याने या आश्रमाला
व तेथील परिसराला एक दैवी भागव्य व
पावित्र्य लाभले आहे भाविक स्त्रीपुरुषाचे ते एक
अद्वास्थान झाले आहे,

गुरुमहाराजांच्या आयुष्यास ८० वर्षे पूर्ण
झाली व त्यांनी ८१ व्या वर्षात पदार्पण केले,
त्यानिमित्त सहलचंद्रदर्शनसाठी व सत्कार-
समारंभ एप्रिल १९६७ मध्ये प पू १००८
विष्णुतीर्थेजी महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली
साजरा झाला या प्रसंगी गुरुमहाराजांचे हजारो
भक्तगण, पंडित, वैदिक मंडळी दूरदूर ठिकाणा-
हून आली होती या प्रसंगी सहस्रचंद्रदर्शनसाठी,
दत्तयाग, श्रीसप्तशतीचढीहवन, श्रीगणपति-
अथर्वशीर्षहवन व श्रीरुद्रस्वाहाकार वगैरे सर्व
धार्मिक कार्यक्रम यथासांग पार पडले ३० एप्रिल,
१९६७ रोजी एम् इ एस कॉलेजच्या असेंब्ली
हॉलमध्ये श्रीगुरुमहाराजांचा सत्कारसमारंभ
फार थाडाने साजरा झाला लोकनायक बापूजी
अणे, म म द वा पोतदार, प सातवळेकर व
त्यांच्या पत्नी इत्यादी समारंभास उपस्थित होते

श्रीगुरुमहाराजांच्या गुणवर्णनपर अनेकांची
भाषणे झाली योगचूडामणी ही बहुमोल पदवी
गुरुमहाराजांना झाली—श्रीफल देऊन हार घालून
अर्पण करण्यात आली वैदिक ब्रह्मवृद्धांची सप्ता-
वना योग्य प्रकारे करून त्यांना दक्षिणा देण्यात
आली समारंभात दानधर्म व अन्नसत्पण मोठ्या
प्रमाणात झाले दत्तभक्तीचा व योगमार्गाचा
प्रसार करून योगीराज मुळवणी महाराजांनी
हजारो साधकांना मार्गदर्शन केले १५ जानेवारी
१९७४ या दिवशी ते दत्तचरणी विलीन झाले

— ना स करदीकर

आणखी काही दत्तभक्त

ज्या दत्तावतारी पुरुषानी वा दत्तभक्तानी
आपली एक विशिष्ट अशी परंपरा निर्माण केली,
वाढविली, त्याचा ओसरता परिचय आतापर्यंत
आपण करून घेतला अजूनही ज्ञात अथवा अज्ञात
असे अनेक सत्पुरुष असतील दत्तदैवताचे वा
पथाचे सर्वसंग्राहक रूप लक्षात घेता नाना
जातीचे वा धर्माचे लोकही दत्ताचे उपासक
दिसतात या सर्वांची नोंदही घेणे अशक्य असले
तरी येथे आणखी काही थोड्या भक्तांचा निर्देश
करू दत्तात्रेयांनी आपल्या भक्ताना मलग वा
फकीररूपात दर्शन दिल्याचे आपणास माहीत
आहे दत्तोपासनेत एक विशिष्ट परंपरा निर्माण
करणाऱ्या वहादत अलमा प्रभूच्या प्रेरणेची
ऐतिहासिक चिकित्सा ग्हावयास हवी माणिक-
प्रभूच्या परिवारात अनेक मुसलमान दत्तभक्त
असल्याचे आपण पाहिले आहेच नूरी महाराज
(सन १८६९-१९२३) हा एक थोर दत्तभक्त
मुसलमानी धर्माचा होता इस्लामी परंपरा
त्याला दत्ताचा अवतारच मानते आशियामध्यनर
अथवा वगदादकडून याचे धरणे भारतात आले
उत्तर प्रदेशात या घराण्यास चागला मानही होता
याचे वडील शिपाई म्हणून ब्रिटिश सैन्यात अह-
मदावाद येथे चाकरीस लागले याना स्वतःच्या
उतारवयात निजामउद्दीन अवलियाच्या कृपेने
पुन झाला, तोच नूरीबाबा होय कोणा एका
फकीराने या पोरामधील दैवीशक्ती जाणून त्याचा
विकास केला याच्या कविता हिंदी भाषेत आहेत
यालाही हिंदू व मुसलमान शिष्य होते मुबई-
जवळ ठाण्यास नूरीबाबाचे वास्तव्य असे आजही
तेथे त्याचा दर्गा प्रसिद्ध आहे

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीच्या शिष्यपरंपरेत
अनेक नावे चमकदार दिसतात त्यात श्रीयोगानंद-
सरस्वती ऊर्फ गाढा महाराज (सन १८६९-
१९३८) या नावास विशेष महत्त्व आहे याचा

जन्म सुरतेजबळ तेलंगपूर येथील याचे नाव कल्याण असले तरी वृत्तीच्या लहरीमुळे 'गाडा' म्हणजे वेडसर वशा नावानेच हे प्रसिद्ध झाले सन १८९७ मध्ये वामुदेवानदानी त्यांना दोसा दिली गुरुभक्तीचा एक आदर्श गाडामहाराजांनी उभा केला 'गाडा सम गुरुभक्त ना दीटो बीजो व्हाय' असे याच्या संवधाने म्हटले जाते गुजराती व मराठी भाषात याची बाही पुस्तके आहेत 'श्रीगुरुभक्तिचरित्र', 'स्त्रीधर्मनिरूपण' 'श्रीचि चरित्र' अशा बाही पुस्तकांचा उल्लेख करता येण्यासारखा आहे वामुदेवानदाच्या समाधीनंतर श्रीगाडामहाराज गोदावरीतीरी गुजग्रांम गावी स्थायिक झाले त्याची समाधी येथेच आहे वामुदेवानदसरस्वतीनी आणखी एका योर भक्तावर कृपा केलेली दिसते नरसिंहसरस्वती अथवा दीक्षित स्वामी (सन १८६६-१९२७) या एका वैराग्यशील दत्तभक्ताने दत्तसंप्रदायाची चांगली जोपासना केलेली दिसते घराण्यातील दत्तोपासनेचे शत वामुदेवानदाच्या प्रेरणेने वाढीस लागले ' जे एवमेवाद्वितीय परब्रह्म भक्तोद्वाराय भूतली अवतरले, ज्याला श्रीदत्त नरसिंहसरस्वती हे नाम आहे, तेच नरसिंहसरस्वती तुम्ही आहा ' असा आशीर्वाद वामुदेवानदाचा यांना होता याची याही सष्टीत स्तोत्रे, गुरुशिष्यसंवाद नावाचे मराठी ग्रंथ प्रमरण अशी थोडोफार यादृमंसावाही आहे.

अवधपोटच्या स्वामी नमर्थानी जनेपाना प्रेरणा दिव्याचे आपण पाहिले आहूच आळदीचे स्वामी, हरिमाळ (स्वामीमुत), ठुप्पसरस्वती दत्तमहाराज, आनंदनाथ महाराज, बाळभुवा, यामनपुत्रा यामारीवर, सातमहाराज, मचिन्दा-नदस्वामीमहाराज (मिन्नोर), देव यामलेदार, गोपासमहाराज मण्डोरेवर, बाळप्पा महागज, मगाधर महागज, हा सर्व गुरिवाग स्वामी-ममर्षाताम गुण्याने श्रीरामानंदमहाराज व डकर (सन १८३८-१९१०) हे स्वामींचे आणगी

एक शिष्य लहानपणापासून यांना देवभक्तीचे वेड व्यवसाय सुगव्याचा हाती पैसा भरपूर, म्हणून व्यसनाधीनता परंतु स्वामीसमर्थाच्या प्रेरणेतून मूळची सत्प्रवृत्ती पल्लवित झाली स्वामींच्या सांगण्यानुसार नर्मदापरिक्रमा घडलो काशी, प्रयाग, ओदुवर, नरसिंहवाडी अशी तीर्थ-यात्रा झाली प्रपंच व परमायं या दोन्ही अंगांचे विविध अनुभव घेऊन हे शके १८३४ मध्ये समाधिस्थ झाले पुण्यात शनिवारपेटेत नदीकाठी याचा मठ आहे याच्या शिष्यात राबसाहेब ऊर्फ बाबा सहस्रबुद्धे (सन १८८३-१९५४) हे एक नाव महत्त्वाचे असून परमार्थवृत्तीत रगून जाणारे याचे व्यक्तित्व होते याचाही आद्यम पुण्यास मॉडेल कॉलनीत आहे

मुंबईस राहून गिरणी कामगाराची दु खे दूर करून, त्यांना जागृत करून दत्तोपासनेचे वेड लावणाऱ्या श्रीपद्मनाभस्वामी महाराज (सन १८४९-१९१२) याचाही निर्देश येथेच करायला हवा याचा जन्म तुंगभद्रा नदीच्या तीरावरील अजारपेट येथे झाला घराण्यात दत्तोपासना होती मातेच्या कृपाछात्राली हे ऐग बयातच मुंबईस आले व अनेक नोकऱ्यांचे अनुभव घेऊन शेवटी त्यांनी गिरणीत नोकरी धरली सत्सारवधन खैबरच संपल्यामुळे त्यांनी आपल्या पारमार्थिक धाग्याची जोपासना दत्तप्रेप्ताठी व दीन दुबळभा मजुराच्या उदारासाठी केली नाशिकचे थेट सत्पुरष श्रीदेव मामलेदार (श्री यशवतराम महाराज) यांनी त्यांच्यावर कृपा केली आणि 'गोविंद' नावाचा हा सत्पुरुष श्रीपद्मनाभ-स्वामी म्हणून ओळखला जाऊ लागला त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र वरी रोड म्हेयननजीकचे ठरविले थमजीवी लोकाना सन्मार्ग दाखवून त्यांनी त्यांच्या विनाय्यासाठी एा दत्तमंदिरही उभारले कामगारांच्या सेवेत राहून व त्यांना आत्मो-धत्तीना मार्ग दाखवून स्वामीजी २६ जानेवारी १९१० रोजी दत्तचरणी विधीन झाले दयाची

समाधी पालभरतजीक ढेंभवडे गावी आहे-
का म ताम्हनकर यांनी श्रीपद्मनाभस्वामीचे
चरित्रही लिहिले आहे. याच पद्मनाभस्वामीच्या
परंपरेत चिंचखरीस (रत्नागिरी जिल्हा)
भडारी समाजातील बोरकर नावाच्या एका
घराण्यातील श्रोगजाननमहाराज (समाधी,
सन, १९६०) यांनी दत्तभक्तीचे रोपटे रुजविले,
वाढविले चिंचखरीस गाणगापुराचे महत्त्व
श्रोगजानन महाराज बोरकर याच्यामुळेच आले
गुरुचरित्राची पारायणे, अखंड नामसप्ताह,
कीर्तने व प्रवचने यांनी हा परिसर जागृत
झाला श्रीपद्मनाभसंप्रदायी श्रोगजानन महाराज
बोरकर याची दत्तोपासनेची परंपरा श्री अवधूत-
स्वामी ऊर्फ मोरेश्वर वासुदेव लिमये हे मुवईस
दावर येथे निष्ठेने चालवीत आहेत

अशा प्रकारे आणखी कितीतरी भक्ताची
बोळख करून देता येण्यासारखी आहे विश्वनाथ
महाराज केसकर (सन १८८०-१९६१),
बौद्वर येथे श्रीगुरु शिवशंकरानंदनाथम
स्वापून तथेच सन १९६८ मध्ये समाधिस्थ
झालेले श्रीनारायणनंदतीर्थ स्वामी महाराज,
नुकतेच म्हणजे १९ एप्रिल १९७३ या
दिवशी कर्नाटकात बह्मदळी (बरदपूर) येथे
समाधिस्थ झालेले श्रीधरस्वामी, नृसिंहवाडीचे
श्रीशांतानंदस्वामी, (समाधी सन, १९२४)
स्वामी अच्युतानंदतीर्थ ऊर्फ भागवतस्वामी
(सन १८७१-१९४५), कोल्हापूरकडील
दत्तगडगा येथील श्रीदादामहाराज पाटगावकर
(सन १८८७-१९४१), अरविदाना योगदीक्षा
देणारे विष्णु भास्कर लेले (समाधी सन १९३८),
कोल्हापूर येथील दत्ताचतारी श्रीवाल अवधूत
वालमुकुंद (सन १९०७-१९६७), नरसिंगगडी
समाधिस्थ झालेले वलभीमवोवा साडेकर
(सन १८५३-१९०९), सन १९१३ साली
अवतार समाप्त करणारे श्रीचिदानंदसरस्वती
ऊर्फ ईशगस्वामी, गुरुचरित्राची सशोधित

आवृत्ती तयार करणारे रा कृ कामत व त्याचे
बधू दिगंबरदास, पुणे-सातारा रस्त्यावरील
पद्मावती येथे सन १९४७ मध्ये समाधिस्थ
झालेले अवतारी पुरुष श्रीशंकरमहाराज,
१५-३-७२ रोजी समाधिस्थ झालेले श्रीओम्काका
गडणीसमहाराज, अशा कितीतरी दत्तभक्ताची
व अवतारी पुरुषाची नामावली वाढवण्या-
सारखी आहे श्रीरामचंद्रयोगी तिकोटेकर,
श्रीकृष्णानंदसरस्वती (समाधी सन, १९४०?),
अशा आणखी काही भक्ताची भर घालता
येण्यासारखी आहे अगदीचे श्रीनारायणभगवान
स्वामी (सन १८६४-१९३४), कैवल्याश्रम
बोटे स्वामी (सन १८७५-१९११), वजीरवावा
इत्यादी दाक्षिणात्य दत्तभक्तांचाही उल्लेख
करणे अगत्याचे आहे

आणखी दोन दत्तभक्ताची थोडी ओळख
करून घेऊ शिर्डीच्या साईबाबांच्या कृपेने
प्रसिद्धीस आलेल्या उपासनी महाराजांनी
(सन १८७०-१९४१) साकुरी या दत्त-
स्थानाची महती वाढविली याचे संपूर्ण नाव
दाक्षिणाथ गोविंद उपासनी असून हे सन १९१०
मध्ये उन्मादअवस्थेतच शिर्डी येथे आले अनेक
चमत्कारिक गोष्टींच्या आचरणामुळे लोकांची
याच्यावर श्रद्धा बसली थोरामोठ्यांनी भक्ति-
युक्त अत करणाने यांना देणग्या दिल्या त्याच्या
परिवारातील अनेक कन्यांना वैशाचा अधिकार
प्राप्त झाला साईबाबुमुखा, उपासनीबाबुमुखा,
सतीचरित्र, अशी याची काही पुस्तकेही आहेत
'उपासनीलीलामृत' नावाचा एक चरित्र-
ग्रंथही आहे याच्यानंतर साकुरी येथील उपासना-
संप्रदाय पु सती गोदावरीमाताजींनी वाढविला.
श्रीपतमहाराज वाळेकुडीकरांच्या परंपरेतील
श्रीअवधूतमहाराज कुरुदबाडकरांचा उल्लेख
मागे आलेलाच आहे हे मोरेश्वर केशव दातार
(सन १८७३-१९३९) मूळचे मुहडकडील
दानत, चारित्र्य व औदार्य या गुणानी युक्त असे

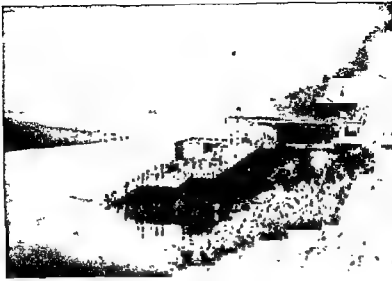
हे घराणे असून पुढे हे कुरुदवाडकराच्या आश्र-
यास आले मोरोपताना दत्तभक्तीचा छंद
वाढवणापासून होता भजनाचा व नामस्मरणाचा
नादही वाढता होता सन १९०५ मध्ये मोरो-
पतानी श्रीपताचा अनुग्रह घेतला स्वतःच्या
अगावरील कफनी पतानी त्याच्या अगावर
बसविली मोरोपतानी तीर्थयात्रा व कौतूब करीत
भ्रमण केले त्याची अवधूतमहाराज म्हणून
प्रसिद्धी झाली चाळीसगाव-भडगावच्या वाजूस
त्यानी कौतूबसेवेने अवधूतमार्गाचा प्रचार केला
भडगाव येथील दत्तमठात उत्सव सुरू केले याची
समाधी भडगावला गिरणानदीतीरी आहे याच्या
सुपुनानी, श्रीदत्तमहाराजानी पुढे संप्रदाय चाल-
विला. श्रीअवधूतमहाराजांचे विस्तृत चरित्र
का म ताम्हनकर यांनी लिहिले आहे.

बेळगावनिवासी श्री श्रीपादराव काणे
महाराज (जन्म २३ जानेवारी, १८९७) यांनी
राम व दत्तात्रेय यांची ऐक्यभावाने उपासना केली
आहे नामस्मरणावर याचा भर असून सद्गुरू
श्रीतुकाराममहाराज येळेगावकर, सद्गुरू
श्रीशंकरचैतन्यमहाराज गोदवलेकर, श्रीदामोदर-
मुवा गुरोलीमर अशी याची गुप्तरपरा आहे.
सत्पुरुषाच्या गाठीमेंटी घेव्याचा छंद यांना
एतानपणापासूनचा चिदंबर दीक्षिताचे नातू
पाहुरगमुवा, रामभाऊ शेवडे ऊर्फ टोपिनवट्टी,

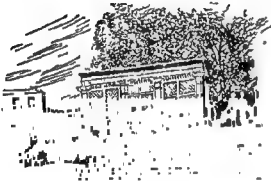
श्रीनारायणमहाराज केडगावकर, श्रीयोगानंदजी
(मलवडीकर), शांडिल्यमहाराज, अबूराय
महाराज, रामभाऊ रानडे, वाळासाहेब सह-
संबुद्धे, बेळगावचे परमहंस, दादामहाराज
आवेकर, योगीराज गुळवणो, गोविंदमुवा उपडे-
कर, श्रीरगाजवधूत, स्वरूपानंद, भाऊसाहेब
परीट महाराज, श्रीनित्यानंदजी इत्यादी सत्पु-
रुषांची गाठभेट त्याची झालेली आहे याना
एकदा तेव्हाच्या राजसत्तेस अनुसरून साहेबी
थाटात दत्तदर्शन झाले होते एकदा पहाटेस
श्रीपादवल्लभरूपी दत्तात्रेयानी याना एकमुखी
पद्मभुज स्वरूपात दर्शन दिले. अनेक प्रकारची
तीर्थयात्रा व अनुष्ठाने करून यांनी नामजपाचा
संप्रदाय वाढविला आहे याची काव्यरचनाही
उपलब्ध आहे याचे 'श्रीगुरुचरित्राचे अमंग'
प्रासादिक व रसाळ आहेत. 'दत्त मनोहर'
दिसतसे उभा । हिरण्याचा गाभा । प्रकटला'
अशी सोपी रचना या अमंगीची आहे 'आरती
दत्तराज गुरुची । जय जय नत्तोद्वारकाची ॥'
ही दत्तात्रेयाची आरतीही रूप व तत्त्व याचा
बोध करणारी आहे याचा पत्रव्यवहार, प्रवचने,
मनाच्या श्लोकावरील विवरण इत्यादींसहित
याचे विस्तृत चरित्र श्री वसंतराव गोखले यांनी
लिहिले आहे.

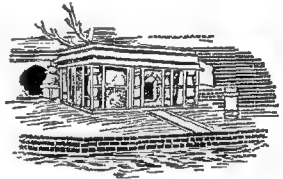
नृसिंहवाडी दर्शन

हुण्याकाठ, नृसिंहवाडी

बाहुदेवानंदसरस्वती, स्मृतिमंदिर

मनोहर पादुकामंदिर

भीदत्तमूर्तीची भगलारती, नृसिंहवाडी

दत्तादुर्गांबरील मूलमंदिर, आंडुपर

हे धराणे असून पुढे हे कुरुदवाडकराच्या आश्रयास आले मोरोपताना दत्तभक्तीचा छंद यालपणापासून होता भजनाचा व नामस्मरणाचा नादही वाढता होता सन १९०५ मध्ये मोरोपतानी श्रीपताचा अनुग्रह घेतला स्वतःच्या अगावरील कफनी पतानी त्याच्या अगावर चढविली मोरोपतानी तीर्थयात्रा व कीर्तन करीत भ्रमण केले त्याची अवधूतमहाराज म्हणून प्रसिद्धी झाली चाळीसगाव-भडगावच्या बाजूस त्यांनी कीर्तनसेवेने अवधूतमार्गाचा प्रचार केला भडगाव येथील दत्तमठात उत्सव सुरू केले याची समाधी भडगावला गिरणानदीतीरी आहे याच्या सुपुनानी, श्रीदत्तमहाराजांनी पुढे संप्रदाय चालविला. श्रीअवधूतमहाराजांचे विस्तृत चरित्र ना म ताम्हनकर यांनी लिहिले आहे

वेळगावनिवासी श्री श्रीपावराव काणे महाराज (जन्म २३ जानेवारी, १८९७) यांनी राम व दत्तात्रेय यांची ऐक्यभावाने उपासना केली आहे नामस्मरणावर याचा भर असून सद्गुरू श्रीतुकाराममहाराज येळेगावकर, सद्गुरू श्रीब्रह्मचैतन्यमहाराज गोदवलेकर, श्रीदामोदर-युवा कुरोलीकर अशी याची गुरुपरंपरा आहे सत्पुरुषांच्या गाठीभेटी घेण्याचा छंद याना लहानपणापासूनचा चिदंबर दीक्षिताचे नातू पांडुरंगबुवा, रामभाऊ शेवडे ऊर्फ टोपिनकट्टी,

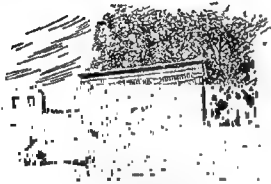
श्रीनारायणमहाराज केडगावकर, श्रीयोगानंदजी (मलवडीकर), शांडिल्यमहाराज, अबूराव महाराज, रामभाऊ रानडे, बाळासाहेब सहस्रबुद्धे, वेळगावचे परमहंस, दादामहाराज आवेकर, योगीराज गुळवणी, गोविंदबुवा उपळेकर, श्रीरयावधूत, स्वरूपानंद, भाऊसाहेब परीट महाराज, श्रीनित्यानंदजी इत्यादी सत्पुरुषांची गाठभेट त्याची झालेली आहे यागा एकदा तेव्हाच्या राजसत्तंस अनुसरून साहेबी याटात दत्तदर्शन झाले होते एकदा पहाटेस श्रीपादवल्लभरूपी दत्तात्रेयानी यागा एकमुखी पद्भुज स्वरूपात दर्शन दिले अनेक प्रकारची तीर्थयात्रा व अनुष्ठाने करून यांनी नामजपाचा संप्रदाय वाढविला आहे याची काव्यरचनाही उपलब्ध आहे याचे 'श्रीगुरुचरित्राचे अभंग' प्रासादिक व रसाळ आहेत 'दत्त मनोहर। दिसतसे उभा। हिरण्याचा गाभा। प्रकटला' अशी सोपी रचना या अभंगाची आहे 'आरती दत्तराज गुरुची। जय जय नत्तोद्धारकाची॥' ही दत्तानेयाची आरतीही रूप व तत्त्व याचा बोध करणारी आहे याचा पत्रव्यवहार, प्रवचने, मनाच्या श्लोकावरील विवरण इत्यादीसहित याचे विस्तृत चरित्र श्री वसंतराव गोखले यांनी लिहिले आहे

रुसिंहवाडी दर्शन

हृष्णाकाठ, रुसिंहवाडी

बाहुदेवानंदवरस्पती, स्मृतिमंदिर

मनोहर बाहुकामदिर

श्रीदत्तमूर्तीची भगळारती, रुसिंहवाडी

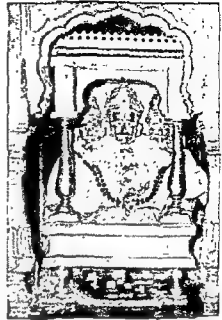

दत्तबाहुकावरील मूलमंदिर, ओडुवर

गाणगापूरदर्शन

धीगुरुमठाचे प्रवेष्टद्वार, गाणगापूर

संगमसंक्षेपातील मूर्ती व पाटुका, गाणगापूर

कलेधरादी मंदिरे, गाणगापूर

भीचकतीर्थ, गाणगापूर

केशवमंदिर, गाणगापूर

संगमेश्वरमंदिर, गाणगापूर

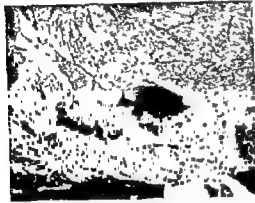
गाणगापूरदर्शन

विश्रांति कट्टा, गाणगापूर

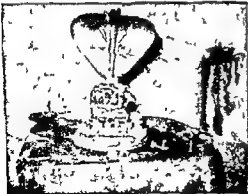
भस्माचा डोंगर, गाणगापूर

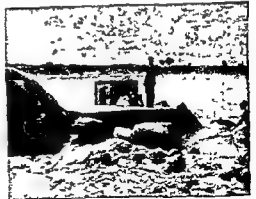
पामविनाची तीर्थ, गाणगापूर

भीमाभरजासंगम, गाणगापूर

श्रीकहोबरलिंग, गाणगापूर

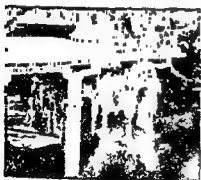
कोट्येतीर्थ, गाणगापूर

रुद्रपादतीर्थ, गाणगापुर

संगमावरील शुक्लमंदिर, गाणगापुर

ओदुवर येथील दत्तात्रेयमंदिर

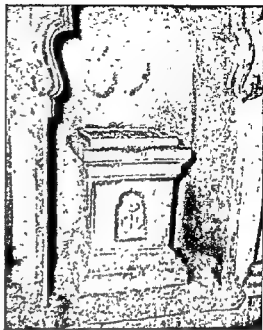

ओदुवर येथील शिवमंदिर

कारंजादर्शन

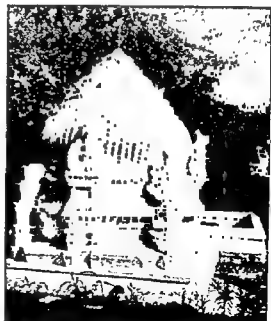
भगिगुवदविहतरखती, कारंजा

भगिगुरुचे जन्मस्थान, कारंजा

भगिगुरुच्या शिनेण पादुका, कारंजा

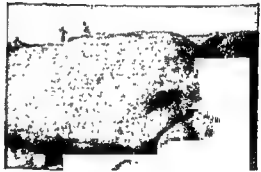
भगिगुरुमंदिराचा घुमट, कारंजा

कुरवपूरदर्शन

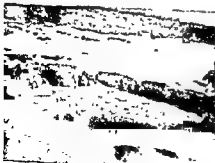
वीपादवल्लभमंदिरछिन्नर

कृष्णाकाठ तपस्थान गुहा

काठच्या भीपादवल्लभमंदिरचे प्रवेशद्वार

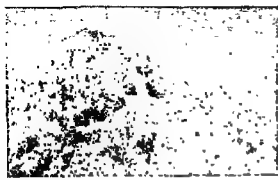
भीपादवल्लभकृत रत्नकरप्रदानस्थान भीपावुका

परानमरकारवेळची भीपादवल्लभछाया

भीपादवल्लभविद्याविस्थान, कृष्णाकाठपेट

माहुरदर्शन

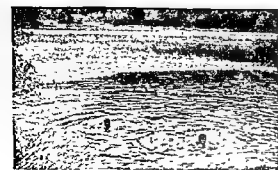
माहुरगढ

श्रीदेवदेवेश्वर

अनसूया : श्रीदत्त

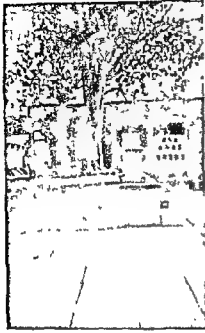

माहुरतीर्थ

गडाचे दृश्य

कुरवपूरदर्शन

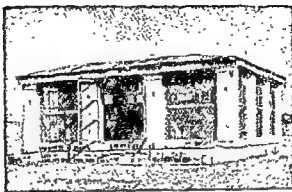
श्रीपादवल्लभमंदिर

श्रीपादवल्लभ

श्रीपादवल्लभोपादिष्ट धानिप्रदोषनस्थान

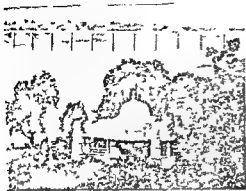
दातोपंताची समाधी : अंबजेगाई

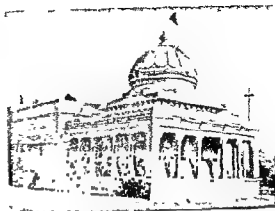
तेरवाड वेथील मुर्तेच्या समाधी : पुणे

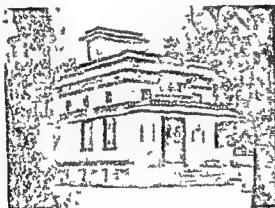
श्रीदत्तमंदिर, डिग्रान

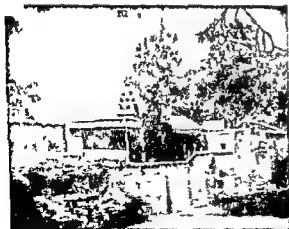
श्रीरामाभिषेक, गण्डेश्वर

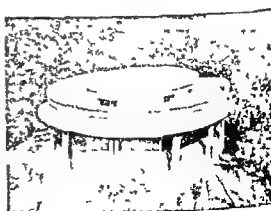
श्रीदत्तमंदिर गण्डेश्वर

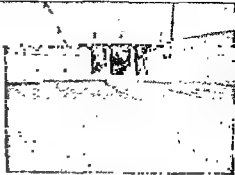
अवधूतनिवास, नारेश्वर

श्रीरिशभदेवमंदिर, विजापूर

प्रार्थनामण्डप, नारेश्वर

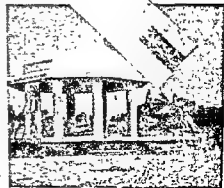

बाबाबुदन - दसपीठ

बाबा

गणिकधार

गंचालेश्वर, आत्मतीर्थ

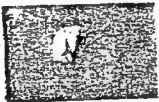
१. स्वयं भू. २. भक्त्यात् तत्तु भावितं वरुणदा, दक्ष, गन्धर्वा, विद्या बाल्य पश्यं प्राप्तं हितं, भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 ३. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 ४. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 ५. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 ६. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 ७. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 ८. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 ९. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू
 १०. भूत प्रबन्ध प्रसन्न भयं, मरुताज भयं, वीर, भू

आदि.

द. दक्ष मत्त

मत्त वत्तं पदं पो मत्त ॥

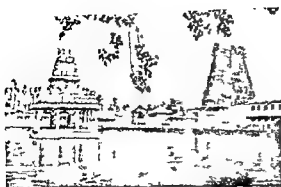
दक्ष मत्त

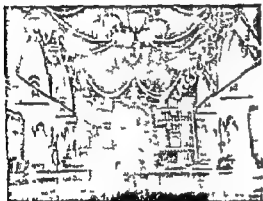
बाबादास प्रसन्नभक्त्यात् वीर

भी साधक भयं

भी मरुताज भयं

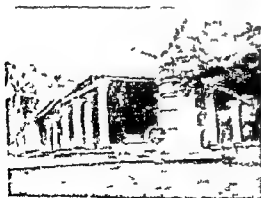
शुचिन्द्रम्

श्रीदत्तमंदिर (भातौल मार्ग)
सारखली (गोमंतक)

यज्ञमंडप - सातुपी

श्रीदत्तमंदिर - सारखली
(गोमंतक)

श्रीदत्तमंदिर - सातुपी

११ प्रमुख दत्तक्षेत्रे

अशी क्षेत्रमाला

पौराणिक अथवा ऐतिहासिक काळात ज्या ज्या ठिकाणी दत्तप्रभूंचे वास्तव्य झाले, त्यांच्या लीला झाल्या, त्यांच्या अवताराची व भक्ताची कार्ये वाढली, त्यांचा निर्देश प्रसंगानुसार यापूर्वी अनेकदा झालेलाच आहे. आता या प्रकरणात दत्तात्रेयांच्या काही प्रमुख स्थानाचा संक्षेपाने परिचय करून घेऊ. संपूर्ण भारतात अनेक ठिकाणी दत्त व अनसूया आणि त्याचे भक्त याचा संबंध झालेला दिसतो. अवतारी पुरुषांच्या निमित्ताने काही नवी दत्तक्षेत्रे निर्माण झालेली दिसतात. दत्तांचा जन्म, त्यांची श्रीडा, त्यांचे स्नान, त्याचे भस्मलेपन, त्यांचे भोजन, त्याची निद्रा इत्यादी-साठेही विविध स्थाने प्रसिद्ध असल्याचे आपण पाहिले आहेच. दत्तभक्तांच्या आवडीनुसार दत्तांच्या अनेक सुबक मूर्ती अथवा पादुका यांचीही स्थापना अनेक ठिकाणी झालेली दिसते. अलीकडेही नित्य नवी सार्वजनिक अथवा खाजगी दत्तस्थाने निर्माण झालेली आहेत. त्या रावांचा आढावा घेऊन त्यांची सविस्तर माहिती देणे कितीही आवश्यक असले, तरी येथील जागेची मर्यादा लक्षात घेता काही महत्त्वाच्या दत्तक्षेत्रांचाच परिचय करून देणे शक्य होणार आहे. ज्याची परंपरा फार मोठी व ज्यांना पौराणिक वा ऐतिहासिक महत्त्व अधिक आहे, त्यांची ओळख आधी करून घेऊ व नंतर काही नावाजलेल्या दत्तस्थानांचा निर्देश करू. गावोगाव स्थापन झालेल्या दत्तस्थानांची, दत्तप्रेमी मंडळांची, दत्तभक्तिकेंद्रांची माहिती कोणा तरी अभ्यासू साधकाने जमवून ठेवणे अगत्याचे आहे.

१. कुरवपूर

आज कुरुगुढी या नावाने प्रसिद्ध असलेले हे एक प्राचीन दत्तक्षेत्र आंध्र राज्यात कृष्णा स्टेशन-पासून १८ मैलांवर असून हे एका वेटावरच बसलेले आहे. श्रीपादवल्लभ या दत्तावताराचे हे तपःस्थान असून येथील एका गुहेत त्यांच्या पादुका व शिवालिंग आहे. गुरुद्वादशीला येथे मोठी यात्रा भरते. श्रीवासुदेवादत्तसंस्मरतीनी आपला एक चातुर्मास येथे केला होता.

हे कुरवपूर म्हणजे २ मैल रूंद अशा कृष्णेच्या प्रवाहामध्ये एक वेट एक मैल लांब, अर्धा मैल रुंद असून एका टोकास श्रीपाददत्तमंदिर व दुसऱ्या टोकास गाव व मध्ये येते आहेत. वल्लभेश ब्राह्मणाने सहस्र ब्राह्मणांना इच्छाभोजन देण्याचा आपला नवस श्रीपादअवतारसमाप्ती-नंतरही केला; यावरून हा गाव बराच मोठा होता निःसंशय. हल्लीच्या आंध्र राज्यांतर्गत रायचूर जिल्हा व तालुक्यातील हे एक छेडे आहे. अग्रहार नावाच्या नाममात्र उरलेल्या गावात कुरवपूर आहे. श्रीपादकाली ही दोनही गावे सुस्थितीत होती. श्रीपादमंदिरागाची सरकारी दप्तरात हल्लीही 'अग्रहार गाव' म्हणून नोंद आहे. गेल्या खानेसुमारीत येथील जनसंख्येची नोंद पंधरा ह्याही आहे! अग्रहार बेचिराख होऊन मधून मधून इमारतीचे अवशेष दिसतात. कायम वास्तव्य म्हणजे मूलदेवता श्रीपादश्रीवल्लभ व त्यांच्या पुजान्याचे घराणे व एका खूद्राचे घर अग्रहार गाव म्हणजे हल्ली एवढेच कुरवपूरचे!

येथे काहीही सामान मिळत नाही. प्रत्येक वस्तू १७-१८ मैल दूर असलेल्या रायचूरहून उन्हाळ्यात कृष्णेश उतार असल्यावेळी आणविली जाते. तेथे हल्ली केशव भटजी नावचे पुजारी आपले दोन चिरंजीव व पत्नी व सून यांचेसह असतात. आलेल्या भक्तयात्रेकरूंची सर्व मनपसंत व्यवस्था अत्यंत आस्थेवाईकपणे पूजा, कदाभिषेक,

पालखीसेवा, भोजनादिसह त्यांच्याकडून होत असते. त्यांना मराठी लिहिता, वाचता व बोलता येते. अर्थात् त्यात कानडीची ज्ञाक असते. मुक्काम कुरवपूर, पोष्ट अतकूर व्हाया देवसुगूर, जिल्हा रायचूर हा पत्ता इंग्रजीत लिहून पत्रद्वारे वे. केशवभटजी पुजारी यांच्याशी संपर्क साधता येतो. बहुता दिसांचे दुसरे ब्राह्मण सेवेकरी म्हणजे रामराव हेजीव धारवाडचे सत्तावीस वर्षे श्रीसेवेत निमग्न आहेत. बी. ए झाले असून ब्रह्मचारी आहेत. पहाटेच्या काळीजरातीपासून रात्रीच्या शेजारतीच्या अखेरपर्यंत प्रत्येक सेवा ते श्रींना अर्पण करतात. श्रीक्षेत्र कुरवपूर-कुरुद्विषा परिचय' या कानडी ग्रंथाचे लेखक रामराव हेजीव ते हेच! ते कानडी कवीही आहेत. मराठीही त्यांना येते. त्यांच्याखेरीज आणखी दोन सेवेकरी व तेही ब्राह्मणच आहेत. येथे रोज पहाटे, दुपारी व रात्री नौवत व चौघडा 'सडत' असून तो नौवतखाना इंदूरच्या माजी महाराणी सी. इंदिराबाईसाहेब यांनी बांधवला असून त्याच्या कायम खर्चाची व्यवस्थाही त्यांनीच केली आहे.

येथे एक ग्रंथालय असून श्री. धामनराव गुळबर्णी महाराजांनी आपण प्रकाशित केलेले श्रीदेवस्वामी महाराजांचे सर्व ग्रंथ ग्रंथालयास भेट दिलेले आहेत. इतरही ग्रंथकारांनी प्रसिद्ध केलेले काही ग्रंथ या ग्रंथालयास भेट दिलेले आहेत. 'श्रीपाद-श्रीवल्लभ ग्रंथालय' असे त्याचे नाव आहे.

(१) श्रीपाद श्रीवल्लभजयंती (भाद्रपद शु. ४) (२) गुरुपौर्णिमा (भाद्रपद शु. १५) (३) विजया दशमी (४) गुरुद्वादशी (आश्विन व १२ श्रीपादश्रीवल्लभअवतारसमाप्ती) (५) दोषाराधना (कार्तिक शु. १) (६) श्रीदत्तजयंती (मार्गशीर्ष शु. १५) (७) श्रीनृसिंहसरस्वती जयंती (पौष शु. २) (८) महाशिवरात्र (९) वसंतपूजा (चैत्र-वैशाख) (१०) श्रावणी वगैरे उत्सव श्रींच्या मंदिरात होत असतात.

पहाटे पाच वाजता गर्भागाराचे द्वार उघडते. नंतर भूपाळचा, काकडा होऊन देवाची वस्त्रे काढतात व स्नान, पूजा, सकाळी ९ ला अभिषेक, दुपारी १२ ला महापूजा, आरती, नैवेद्य, रात्री ७।।-९।। आरती शेजारती

येथील कृष्णेचे पान अत्यंत खडकाळ व हत्ती-एवढ्या शिलानी परिपूर्ण असल्याने येथे नावा चालू शकत नाहीत त्यामुळे पावसाळ्यात सहसा कोणी येऊ शकत नाहीत. येणेच आवश्यक झाल्याचे दिसल्यास किनाऱ्यावरील ठराविक व सराईत पोहणाऱ्याचे सहाय्य घेणे आवश्यक असते. सागड भोपळ्याची जोडो बाधून त्यावर सायकल-स्वाराप्रमाणे वसविले जाते व त्या सागाड्यास व प्रवाशास एक दोरी बाधून ती दोरी पोहणारा आपल्या कमरेस बाधून घेऊन पोहत पोहत प्रवाशास मदिरात आणून सोडतो अक्षप्त व स्त्रियांना असे नेता येत नाही, तेव्हा बाज उलटी करून त्यात प्रवासी बसविला जातो व बाजेच्या चारी खुराना सागडभोपळे बाधून त्याच्या दोऱ्याची घे पोहणारे आपल्या कबराना बाधून घेऊन दोन मैल रुंदीची पूर आलेली नदी पोहून प्रवाशास मदिरात सोडतात इतके दिव्य करून तेथे जाणारे भक्त विरळाच ! प्रत्येक माणसी यासाठी एक रुपया व बाज असल्यास पाच रुपये किमान द्यावे लागत. पूर्वी अडवून हवे तेवढे घेतले जात; पण श्रीटेंबेस्वामीनी बरील दर ठरवून दिलेले हल्ली प्रचारात आहेत नदीत मोठाले व अणकुची-दार दगड असल्याने नदीस उतार असला तरी वाटाड्याच्या मदतीविना सुरक्षित मंदिर गाठणे महाकर्म कठीणच अशा वेळी अमावरचे सर्व कपडे डोईस गुहाळून व सामान वाटाड्याकडे देऊन त्याचा हात धरूनच जावे लागे; तेव्हाही माणसी एक रुपयाच द्यावा लागतो. ही पावसाळा वा हिवाळ्यातील अडचण उन्हाळ्यात जावे तर हा सर्व भाग शिलामय असल्याने तो तापून सतत उन्हाच्या थापा निघत असतात व येथे तेव्हा

येणाऱ्यास तपाणीसाधनाचे तप अनुभवावे लागते ! एतावता येथे येणे म्हणजे अग्निदिव्यच करणे होय ज्याचे पूर्वसुकृत वळकट असते त्यासच ही यात्रा घडते हेच खरे ! त्यामुळे यात्रेकरू येथे येणारे फारच कमी, स्थान मान अत्यंत जागृत आहे येथे येण्याचे मार्गही फारसे माहीत नाहीत. श्रीगुरुचरित्रात श्रीपादश्रीवल्लभ कुरवपूर याची माहिती येते तेवढीच.

येथे येण्याचे एकूण मार्ग तीन.

पहिला- सोलापूर- गुटकल ब्रॉडगेज रेल्वेने रायचूर स्टेशन गाठावे. रायचूर जिल्ह्याचे ठिकाण आहे. तेथे उतरून गावच्या गाजगार या शेवटच्या गल्लीनी फकीरया छावणी याच्या धर्मशाळेत यावे. कुलगुडीस जाण्यास बसेस येथून अवळूनच सुटतात. वेलगाड्याही येथे मिळतात स्टेशन-पासून ही धर्मशाळा अडीच मैल असून टागा, रिक्षावाले एक रुपया भाडे घेतात येथून कृष्णा-काठ अठरा मैल आहे. रायचूर ते गव्हाळची बस रायचूर सिटी सिनेमाजवळून सुटते माणसी भाडे सव्वा रुपया या बसने आपलबिंदी गावालगत उतरावे. तेथून चालत वा छकडी गाडीने अतकूर खेड्यास यावे. तेथे पूर्वीच्या उत्तरादी मठाच्या स्वामीच्या समाधी आहेत. मठही होता. तो पडून गेला कुलकर्णी कर्ण व जोशी दोनच ब्राह्मणाची घरे आहेत. अवेळी येथे आल्यास उत्तरण्याची सोप येथे आहे. येथून चार फलांगावर कृष्णाकाठ असून नदीपार करविणारे लोक येथेही आहेत. कृष्णेचे दोन प्रवाह येथून पार व्हावे लागतात. माथ उन्हाळ्यातच हे लोक उपयोगाचे. पावसाळ्यात उपयोगी येणारे फक्त कुलगुडीचे लोक आधी पूजा-यात्रा वळविल्यास ते या लोकाना पाठवतात अथवा नदीकाठाने मोठी आरोळी ठोकल्यास ते लोक येतात

दुसरा मार्ग- सोलापूर-गुटकल या ब्रॉड गेजने रेल्वेने रायचूरच्या अलीकाडे कृष्णा नावाचे स्टेशन आहे तेथे उतरल्यास १) भागी गुडप्पा शेटी

आदवामी २) रायचूर विश्वनाथ खेटी ३) रायचूर फकीरया छावणी व ४) हैदराबाद गोविंद नाईक अशा चौघांच्या धर्मशाळा असून त्यात शेवटची प्रशस्त आहे. याखेरीज कृष्णाकाठी एक शिवालय व नजीकच दत्तमंदिरही आहे. सन्याशाना ही जागा चांगली आहे. येथील वस्ती बरीच असून वैदिक ब्राह्मणही पुष्कळ आहेत. दिनकर करण्याकरता फार पुरातन लोक येथे येत असतात.

येथे उतरल्यास येथून १५-१६ मैलावर वसुपल्ली नावाचे खेडे कृष्णाकाठी आहे. तेथे मोठार संहित नाही व बैलगाड्याही मिळणे मुष्कीलच. वाटेत एक मोठा ओढा असल्याने पावसाळ्यात हा मार्ग निरुपयोगीच इतर वेळी वसुपल्ली गाठल्यास तेथील अंबी प्रवाशास कृष्णा पार करून मगहार मंदिरास पोचवितात.

उत्तरेकडून येणाऱ्या प्रवाशाचे वरील दोन मार्ग झाले.

दक्षिणेकडील हैदराबादकडून येणाऱ्याना हैदराबाद-कर्नूल-गुटकल मीटर गेज रेल्वेने देवरकंदर स्टेशनला उतरावे लागते. तेथून मुख्यल या महबूबनगर जिल्ह्यातील तालुक्याच्या ठिकाणापर्यंत बस संहितस आहे. येथून दहा मैलावर असलेल्या पंचदेव-पाट अथवा पंचपाड या खेड्यास छकडीने पावे लागते. राह्यासत रुपये भाडे पडते व येथून नावाडी कृष्णापार करून प्रवाशास कुरवपुरास नेतास.

याच मजलाल गावापासून दहा मैलांवर मधनगोड नावाचे खेडे आहे. या खेड्यापासून अर्ध्या मैलावर धोपादगुड म्हणून नावाने ओळखली जाणारी एक मोठी शिला आहे. येथे या शिलेस पानवट्टल असून तेथे पादुका आहेत. यासमोवती सुन्दर मंदिर बांधलेले असून पुढे सनामंडप आहे. बरलमेश ब्राह्मणाला चोरानी ठार केलेले व श्रीपादश्रीवल्लभानी प्रगट होऊन चोराना मारून

वल्लभ ब्राह्मणास जिवंत केले; तेच हे ठिकाण म्हणून दाखवले जाते.

- वि. के. कुलकर्णी, हत्तरवाटकर

२. नृसिंहवाडी

हे स्थान कृष्णापंचगंगेच्या संगमावर असून निसर्गरमणीय आहे. याची परमपवित्रता प्रसिद्ध आहे. या ठिकाणी श्रीनृसिंहसरस्वती दत्तमहाराज येणार आहेत हे पूर्वीच योगसाधन्यानी जाणून श्रीरामचंद्रयोगीप्रभृती सत्पुरुषांनी या स्थानामध्ये येऊन तप करण्यास मुत्तवात केली होती. अशा रमणीय व परमपवित्र स्थानामध्ये महाराज येऊन त्यांनीही हे स्थान आपली तपोभूमी बनविले. या ठिकाणी १२ धर्मे श्रीनृसिंह-सरस्वतीस्वामी महाराजांनी तप केले. यामुळे हे स्थान सिद्धक्षेत्र म्हणून प्रसिद्धीस आले.

येथे कृष्णेच्या प्रवाहामध्ये शुक्ल, पापविनाशी, काम्य, सिद्ध, अमर, कोटिशक्ती आणि प्रयाग अशी प्रधान अष्टवीर्ये आहेत. त्यांचा महिमा फार मोठा आहे. कृष्णेचा महिमा 'कृष्णा विष्णु तनुः साक्षात्' अशा वचनाने वेदव्यासाने प्रकट केला आहे. साक्षात् विष्णूचे शरीररूप असलेली कृष्णा आणि शिवा, भद्रा, भोगावती, कुंभी व सरस्वती मिळून पंचगंगा अशा दोन पुष्पतटांचा येथे संगम आहे. हा संगम सर्व सागामांमध्ये श्रेष्ठ आहे. येथे ओदुंबराच्या वृक्षाखाली श्रीनृसिंह-सरस्वती स्वामीमहाराजांनी वास्तव्य केले म्हणूनच

‘ओदुंबरः कल्पवृक्षः कामघेनुश्च संगमः ।

चिंतामणी गुरोः पादौ दुर्लभौ भुवनत्रये ॥’

अशी या स्थानाची अपूर्व महती गायली आहे. येथे पूर्वस वमरेश्वरादी देवतांचे वास्तव्य, पश्चिमेस श्रीरामचंद्र स्वामी प्रभृती योगीजनांचे वास्तव्य, याप्रमाणे येथे दिव्यतेची सिद्धता आहे. या स्थानावर श्रीनृसिंहसरस्वती महाराज पावे

पूर्ण प्रेम आहे. येथेच कायम रहावे अशी त्यांची इच्छा होती; पण भक्तजनांच्या उद्धारकरता प्रकट रूपाने गाणगापुरास जावे म्हणून गाणगा-पुरास जाण्यास महाराज तयार झाले; हे वृत्त येथील योगिनींना समजले. तेव्हा त्यांनी आम्हांस सोडून आपण जाऊ नये, येथेच रहावे, अशी कळकळीची प्रार्थना केली. त्यांना महाराजांनी आपले हृदय सांगून त्यांचे समाधान केले.

‘हे स्थान प्रसिद्ध होईल. अखिल लोक याचे पूजन करतील. त्याचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. तुम्ही त्यांना सहाय्य करा. मी येथेच रहातो. माझ्या मनोहर पादुका येथे मी स्थापन करतो. त्या पादुकांचे, तुमचे व औदुंबराचे पूजन जे करतील त्यांच्या सर्व कामना पूर्ण होतील’ असा वर त्यांनी योगिनींना दिला. याप्रमाणे येथे पादुका स्थापन केल्या व त्यांची निरंतर पूजा चालावी अशी व्यवस्था महाराजांनी स्वतः केली.

कलियुगामध्ये अन्य देव निद्रिस्ताप्रमाणे असतात, परंतु श्रीनृसिंहसरस्वती दत्तमहाराज हे सतत जागरूक आहेत. याप्रमाणे भाविकांना आज तसा अनुभव येत आहे व अनेक भक्तांचे मनोरथ पूर्ण होत आहेत. शिवाय ज्यांच्या कृपा-प्रसादाच्या सुंदर फळाचा लाभ अनेकांना झालेला आहे व सध्या विशेष सज्जनांना ज्यांच्या अभवाची प्रचीती येत आहे, असे सर्वविश्रुत महामहिमशाली महार्से श्रीनारायणस्वामी, गोविंदस्वामी, गोपाळस्वामी, मीनस्वामी, ब्रह्मानंदस्वामी व टेवेस्वामी प्रभृती सर्वसंगपरित्याग करून या ठिकाणी रममाण झाले व येथेच राहिले. त्यांचे पूजनही येथे नित्य होत आहे असे या स्थानाचे विशेष महत्त्व आहे.

श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामीमहाराज या पुण्यभूत तपोभूमीमध्ये वास्तव्य करीत असताना या सिद्धस्थानामध्ये आपले स्वरूप स्थापन करावे व त्या द्वारा उत्तम भक्तजनांचे कल्याण व्हावे

असे त्यांच्या मनात आले. भगवान् सत्यसंकल्प असल्यामुळे तेथे विलंब कशाचा? त्याच वेळी आळास येथील पट्कर्मनिरत सदाचारसंपन्न ब्राह्मण म्हणजे पुजाऱ्यांचे पूर्वज वे. शा. सं. बहिरंभट हे दर्शनास आले. ते शिरोळास वृत्तीकरता जात येत असता श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामी-महाराजांना जाता येता नमस्कार करावा असा त्यांचा क्रम बरेच दिवस चालला होता. याप्रमाणे वे. शा. सं. बहिरंभट आले असता श्रीमहा-राजांनी आपली इच्छा त्यांना सांगितली. आम्ही येथे आमच्या मनोहर पादुका स्थापन करतो आणि आपण त्यांचे अर्चन करावे. यापासून आपले व जगाचे कल्याण होणार आहे असे सांगितले.

त्या वेळी बहिरंभटजींना होय ‘किंवा नाही असे काहीच उत्तर देता येईना. कारण होम म्हणावे तर आपले वय ८० वर्षांचे, आपल्या कुटुंबाचे वय ६० वर्षांचे, याशिवाय आपणांस मूलबाळ नाही; अशा परिस्थितीत हे अर्चनाचे कार्य व तेही अरण्यात, तेव्हा ते न स्वीकारणे बरे असे त्यांना वाटले. पण श्रीमहाराजांचे तेजस्वी स्वरूप आणि प्रभाव पाहून व त्यांच्या मुखातून निघालेले कल्याणाचे उद्गार ऐकून नाही असे म्हणवेना. शेवटी आपल्या कुटुंबाची संमती घेऊन काय ते चरणी निवेदन करतो असे त्यांनी सांगितले. या शेवटी महाराजांनीही संमती दिली. पण त्या दिवशी रात्री श्रीमहाराजांनी आपल्या सन्निध त्यांना ठेवून घेतले. उद्या सकाळी आपण जावे अशी आज्ञा त्यांना झाली; त्याप्रमाणे ते राहिले. पण त्यांच्या भायेंत रोजच्या क्रमाप्रमाणे पती न आल्यामुळे विशेष चिंता निर्माण झाली. तिने त्या वेळी आपली कुलदेवता जी एवढीरा तिची अनन्यमायाने प्रार्थना केली. नंतर ती निजली असता देवीने स्वप्नात घेऊन तुझा पती श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामीमहाराजांचे जवळ नृगरूप आहे, याही

चिंता करू नको असे सांगितले. थोड्या वेळाने स्वप्नात संगमावर श्रीनृसिंहसरस्वती महाराजांचे सन्निध आपला पती असल्याचे तिला दिसले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी पतिराज गृही आले. रोजच्या क्रमाप्रमाणे पूजा वगैरे होऊन वैश्वदेव झाला. त्या वेळी अतिथी म्हणून एक योगी त्यांचे घरी आले. त्याचे आवरातिथ्य त्यांनी केले. भोजन झाल्यावर योगीमहाराजांनी थोडी विश्रांती घेतली. त्या वेळी काल रात्री घरी न येण्याचे कारण सतीने विचारले. त्या वेळी तिला सर्व वृत्तांत त्यांनी सांगितला आणि काय करावे असा प्रश्न केला. त्या वेळी त्या साध्वीने योगी सांगतील त्याप्रमाणे करावे असे उत्तर दिले. याप्रमाणे दोघांचे ठरले. योगीराज विश्रांती घेऊन उठल्यावर प्रश्न केला. योगिराज म्हणाले, 'महाराज, दत्तावतार श्रीनृसिंहसरस्वती आहेत. त्यांची आज्ञा आपण शिरसाबंध मानावी. त्यातच आपले खरे कल्याण आहे.' इतके सांगून योगीराज निघून गेले. दुसरे दिवशी पतिपत्नी दोघेही वत्सगुरूंच्या दर्शनास आले.

गुरुमहाराजांनी पूर्वीचाच प्रश्न केला. आपण या स्थानाचे वर्चन केल्यास आपले कल्याण होणार आहे; तरी आपण काय ते सांगा, असे महाराजांनी विचारले. तथापि ते अरण्यातील स्थान पाहून होय नाही यापैकी स्पष्ट असे काहीच उत्तर येईना. त्यावेळी परमकृपाळू महाराजांनी आपले दिव्य असे त्रिमूर्तिस्वरूप त्यांना दाखविले. त्याबरोबर मात्र त्याची विलक्षण श्रद्धा त्याचेवर वसली व त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे अर्चनाचे कार्य मोठ्या आनंदाने त्यांनी स्वीकारले. तेथे महाराजांनी आपल्या मनोहर पादुकांची स्थापना केली. महाराजांच्या समक्ष बहिरंभटजींनी त्या पादुकांची मनोभावाने पूजा केली. ती पाहून श्रीगुरुंना समाधान झाले. पूजेचे सर्व नियम श्रीगुरुमहाराजांनी त्यांना सांगितले. आपणास

एक मुलगा होईल व त्यास चार मुलगे होतील व त्यांचा वंश या ओदुंबरवृक्षाच्या फळाप्रमाणे विस्तार पावेल असा आशीर्वाद दिला. आपणास संतती झाल्यावर येथे राहून पूजा करावी. तोपर्यंत आपण आपल्या गावात राहावे व पूजेच्या वेळी येऊन पूजा करावी, असे सांगितले. थोड्याच दिवसांत महाराजांच्या आशीर्वादाप्रमाणे बहिरंभटजीस मुलगा झाला. त्याचे नाव महाराजांच्या अनुज्ञेने श्रीपाद असे ठेवले. काही काळाने महाराज गाणगापुरास गेले. त्यांच्या आशीर्वादाप्रमाणे त्यास चार पुत्र झाले. महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे ते कुटुंब येथे येऊन राहिले व नियमाने मंत्रपूर्वक, भक्तिपूर्वक पूजन करण्याचा क्रम त्याने सुरू केला. त्यामुळे भगवान् प्रसन्न झाले. या स्थानाचे ऐश्वर्य सर्व प्रकारांनी बाळगले. त्या चार पुत्रांचा वंश म्हणजे हल्लीच्या पुजान्यांचे चार फड होत. त्यांच्याकडून पूजेचा क्रम अव्याहत चालू आहे. येथे नेहमीच यात्रेचे स्वरूप असते. अनेक भादिक दर्शनास प्रत्यही येत असतात. असंख्य लोकांचे मनोरथ येथे पूर्ण होतात. येथे आश्विन वद्य १२ स गुरुद्वादशीचा मोठा उत्सव होतो. त्याप्रमाणे मार्गशीर्ष पौर्णिमेस दत्तजयंतीचा उत्सव होतो. मगशीर्ष कृष्ण दशमीपासून पौष शुद्ध द्वितीयेपर्यंत ७ दिवस श्रीनृसिंहसरस्वती महाराजांचा जयंती-महोत्सव होत असतो. माघ शु॥ ७ मीपासून १० दिवस श्रीकृष्णवैष्णवाचा उत्सव होतो. माघ पौर्णिमेपासून माघ व॥ पंचमीपर्यंत गोपाळ-काल्याचा उत्सव होतो. याप्रमाणे येथील उत्सवाचे दिवस असतात. प्रत्येक शनिवारी पंचक्रोशीतील भक्त दर्शनास येतात. त्याहीपेक्षा अधिक लोक प्रत्येक पौर्णिमेस येऊन पूजा पालखी वगैरे पाहून संतुष्ट होतात. आजही श्रीच्या पूजनादिकानी आपले मनोरथ पूर्ण करून घेतात, असे हे जागरूक स्थान आहे.

— श्रीपादशास्त्री जेरे

३. औदुंबर

हे एक प्रसिद्ध दत्तक्षेत्र मिरजेच्या अलीकडील भिलवडी स्टेशनपासून चार मैलावर आहे

श्रीनरसिंहसरस्वतीचे वैराग्य आणि विद्वत्ता पाहून अनेक साधु सन्यासी साधक त्याच्याकडे येत व त्याच्या सहवासाने सद्गुणेशाने कृतार्थ होत नरसिंहसरस्वतींनी भारतातील सर्व यात्रा केल्या अनेकांचा उद्धार केला पुढे त्यांनी तपश्चर्येसाठी निवडली ही तील स्थाने औदुंबर, नरसिंहवाडी आणि गाणगापूर औदुंबरी प्रसात कृष्णा-प्रवाहात असलेले सिद्धस्थान पेलत्तरी आद्य शक्ति-पाठ श्रीभुवनेश्वराचे वास्तव्य आणि औदुंबर वृक्षाची राई, यामुळे श्रीगुरूचे प्रथम आगमन झाले

‘आले भिलवडी ग्रामासी । भुवनेश्वरी सत्ति-घेसी ॥ कृष्णा पश्चिम तटाकेसी । औदुंबर छापी परिसेता ॥’

कृष्णाकाठी औदुंबरवृक्षाच्या घनदाट छायेत श्रीगुरूंनी गुप्तपणे वास्तव्य केले पण कस्तुरीचा सौरभ लपून थोडाच राहणार । श्रीगुरूचा गुप्त वास प्रगट केला भिलवाडीच्या भुवनेश्वरीने

हे स्थान अकलखोप गावाखाली असलेले, अकलखोप जोशी मठळी-दररोज येथे येऊन-श्रीगुरूपादुकाची पूजा करीत असत नंतर ही मठळी गुरूपादुकासमिधच राहून पूजाअर्चा करू लागली हीच येथील पुजारी मठळी श्रीगुरूपादुकाची उपासना-सेवा या योगे हजारी भाविक दुःखमुक्त होत आहेत

अशा पावन स्थळी साधुसत आले नाहीत तरच नवल सतकाळी जनार्दनस्वामी व एकनाथ महाराज हे या ठिकाणी येऊन गेले त्यांना येथे श्रीदत्तगुरूचे दर्शन झाले

इ.स. १८२६ च्या सुमारास गिरनार पर्वतावरून महान तपस्वी ब्रह्मानंदस्वामी औदुंबरी झाले होते त्यांनी येथे तपश्चर्या केली त्याचा

मठ व समाधी येथे आहे त्याची शिष्यपरंपराही येथे असून सध्या मठाधिकारी म्हणून श्रीपूर्णानंद-महाराज येथे असतात

सन १९५२ साली कर्नाटकातील एक अग्नि-होत्री साधक येथे आले. त्यांनी औदुंबरीच सन्यासदीक्षा घेतली नाव घेतले श्रीनारामणानंदतीर्थ दत्तगुरूंच्या आज्ञेने त्यांनी औदुंबरीच कायमचे वास्तव्य केले तिन्ही त्रिकाळ स्नान, जप, योगसाधना असा त्याचा काळ जाई औदुंबरी त्याच्या तपश्चर्येसाठी त्याच्या भक्त-मठळींनी एक नवीन मठ उभारला आहे महाराजांना योगसाधनेसाठी गुहाही बनविली आहे

त्याचे गुरू श्रीशिवानंद यती याच्या पादुकाची नित्य पूजा ते करीत असत सन १९६७ च्या दसजयंतीस भक्तमठळीच्याकडून मठाच्या आवारासमोर मंदिर बांधवून तेथे गुरूपादुकाची स्थापना त्यांनी करविली आणि पुढे दोनच महिन्यांनी माघ वद्य प्रतिपदेस श्रीनरसिंहसरस्वतींच्या निर्याणदिनी श्रीनारायणानंदतीर्थ स्वामींनीही येथे महानिर्वाण केले, समाधी घेतली मठात गुरूपादुकाच्या मंदिरासमोरच नारायण महाराजांचीही समाधी आता बांधली आहे महाराजांचेच आज्ञेवरून या मठास त्याचे मोक्षगुरू श्रीशिवानंद आणि सन्यासदीक्षागुरू श्रीवृक्षरानंद यांचे नाव म्हणजे श्रीशिवशंकरानंद-आश्रम असे नाव मठास दिले आहे श्रीनारायणानंदतीर्थ स्वामींच्या मुळे या स्थानास पुन्हा महत्त्व आले

औदुंबरी खालीलप्रमाणे उत्सव होत असतात

(१) चैन शु. १ त ज्येष्ठ शु. १० पर्यंत सत्तर दिवस श्रीनरसिंहसरस्वतींच्या पादुकावर गधलेपन व पंचपक्वानाचा नैवेद्य असतो

(२) चैन व. १ ते ५ मी अखेर पाच दिवस कृष्णावाहिचा उत्सव होतो

(३) आश्विन व. १२ (गुरुद्वादशी) श्रीपाद-श्रीवल्लभाचा उत्सव व भडार होतो

(४) मार्गशीर्ष शु. १५ (दत्तजयंती) या दिवशी श्रीदत्तजन्मोत्सव होतो. दुसरे दिवशी भंडारा होतो.

(५) पौष शु. २ श्रीनरसिंहसरस्वती जन्मोत्सव साजरा होतो. भंडारा होतो.

(६) माघ व. १ ते पंचमीपर्यंत श्रीनरसिंहसरस्वतीउत्सव मोठ्या वाटाचा होतो. माघ व. ५ मीस मोठी यात्रा भरते-भंडारा होतो.

(७) महाशिवरात्रीस मोठी यात्रा भरते.

(८) दर शनिवारी व पौर्णिमेस श्रीची पालखीतून मिरवणूक निघते.

पहाटे ५ वाजता मंगलप्रभाती पक्षी गाऊ लागतात, मंजुळ घंटानाद होतो. दत्तगुरूंना जागृत करण्यासाठी भक्तजन भूपाळघा गातात. मग काकडआरती होते. अशा रीतीने दर दिवशी कार्यक्रमास गोड प्रारंभ होतो.

सूर्योदयी मंगळ आरती होते.

दुसरी १२ वाजता श्रीपादुकांची पोडशोपचार महापूजा व महानैवेद्य होतो.

दररोज संध्याकाळी सायंपूजेनंतर धूप पडतो व नित्याच्या आरत्यांच्या कार्यक्रमास प्रारंभ होतो.

दर शनिवारी व पौर्णिमेस पालखीचा सोहळा असतो. पालखी नसेल त्या दिवशी इंदुकोटि अष्टक म्हणून तीन प्रदक्षिणा करतात. रोज या वेळी तीर्थप्रेसाव वाटतात. संध्याकाळी २१३ तास असा कार्यक्रम चालतो. नंतर शेजारती होते.

४. गाणगापूर

श्रीनृसिंहसरस्वतीची अनुष्ठानभूमी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या गाणगापूर क्षेत्राची ओढ दत्तभक्ताना अनेकदा असते. हे दत्तक्षेत्र मध्यरेलेच्या मुंबई-मदास मार्गावर मुंबईपासून ५०० किलोमीटर अंतरावर आहे. सोलापूर व गुलबर्गा या दोन स्टेशनाच्या मध्ये गाणगापूररोड नावाचे एक स्टेशन आहे. येथून क्षेत्र गाणगापूर सुमारे

चौदा मैलांवर आहे. भीमा-अमरजा या नद्यांच्या संगमावर वसलेल्या या क्षेत्राचा उल्लेख पुराणातून 'गंधर्वपूर' म्हणून येतो. या क्षेत्रात नृसिंहसरस्वतीचा निवास सुमारे दोन तपांपर्यंत असल्याने दत्तपंथीयांत याला फारच महत्त्व आहे. 'म्हणे सरस्वती मंगाधर। क्षेत्र थोर गाणगापूर। तीर्थे असतीं अपरंपार। आचरा तुम्ही भक्तीने ॥' असा या क्षेत्राचा महिमा गुरुचरित्रकारानेही वर्णन केला आहे.

गाणगापूर येथील भक्तांना अत्यंत प्रिय स्थान म्हणजे श्रीगुरूंचा मठ अथवा निर्गुण पादुकांमंदिर हे होय. या मठाचे स्वरूप मदिरासारखे नसून मोठ्या धाव्याच्या घरासारखे आहे. पूर्वेस व पश्चिमेस मठास महाद्वारे आहेत. पश्चिमद्वारावर नगरखाना आहे. मठाच्या पूर्वेस महादेव, दक्षिणेस ओवुंबर, त्याखाली गणपती, महादेव व पावती यांच्या मूर्ती आहेत. पश्चिमेस अवस्थ बृक्ष आहे. या बृक्षाच्या भोवती नागनाथ, मास्ती व तुळशीवृंदावन आहे. मठाभोवतीच्या ओव्यांत तेवेकरी व साधक अनुष्ठानास बसतात. मठाच्या दक्षिणभागात उत्तराभिमुख असा श्रीगुरुपादुकांचा गाभारा असून त्याच्या समोर उत्तम फरशी केलेला सभामंडप आहे. गाभाऱ्याच्या उजव्या हाताला दरवाजा आहे. येथून आत गेल्यावर गाभारा पश्चिमाभिमुख असल्याचे ध्यानात येते. तेंथेच एका कोनाच्यात चिंतामणीची वालुकांमय मूर्ती स्वतः नृसिंहसरस्वतीनी स्थापन केलेली आहे. या गणेशाच्या बाजूस पश्चिमाभिमुख अशा दारातून ओणवे होऊन प्रवेश करता येतो. लहानसा झरोक्यातून डोकावल्यावर पश्चिमाभिमुख अवस्थेत आसनस्थ अशा त्रिमूर्तीचे मनोहर दर्शन घडते. या आसनावरच श्रीगुरूंच्या पादुकां ठेवलेल्या असून त्यांना 'निर्गुण पादुका' अशी सजा आहे. या पादुका शिळेवर कोरलेल्या नसून सुट्या आहेत. या निर्गुण पादुका चांदीच्या पट्याने मढविलेल्या

पेटीत वंद करून ठेवलेल्या असतात. दर्शनासाठी ठेविलेल्या या पादुका चांदीच्या पत्र्याच्या वेष्टनातच असतात. कोणासाठी त्यांना स्पर्श करता येत नाही. श्रीगुरुंच्या पूजेतील बाण, दहा शाळीग्राम, तीन स्फटिकांचे लिंग यांचाही निवास येथे आहे. निर्गुण पादुकांत दत्तात्रेयांचे वास्तव्य असते. अनेकांना यासंदर्भाचा साक्षात्कार झालेला आहे. श्रीगुरु देहातीत, गृणरूपातीत होऊन निर्गुणस्वरूप बनले म्हणून या पादुकांना 'निर्गुणपादुका' असे नाव मिळाले आहे.

गाणगापुरच्या नैर्ऋत्य दिशेला दोड मैलावर भीमा व अमरजा यांचे संगमस्थान आहे. भागीरथीकुंडापासून दोन फलांगावर श्रीगुरुंचे विश्वातिस्थान आहे. शूद्र भक्त पर्वतेश्वर याच्या शेतात हे स्थान असून या शूद्र शेतकऱ्याची कथा गुरुचरित्राच्या ४७ व्या अध्यायात आलेली आहे. संगमाजवळच भस्माचा डोंगर आहे. श्रीगुरुंच्या अनुष्ठानस्थानाच्या पूर्वेस उत्तरवाहिनी भीमा व दक्षिणेस पूर्ववाहिनी अमरजा या दोन नद्यांचा संगम आग्नेय दिशेस झाला आहे. पश्चिमेस अनादी संगमेश्वराचे देवालय आहे. श्रीगुरुंच्या अनुष्ठानस्थानावर वाळासाहेब रास्ते यांनी एक मंदिर बांधून तेथील अवस्थ वृक्षाखाली पादुकांची स्थापना केली आहे. भीमातीरावर नरहरी ब्राह्मणास कुष्ठरोगपरिहारासाठी औबुवराचे शुष्क काष्ठ पल्लवित होईपर्यंत सेवा करण्याची आज्ञा श्रीगुरुंनी त्याला केली होती. तो औदुंबरवृक्ष आज तेथे नसला तरी तेथील पादुका अवस्थ-वृक्षाखाली स्थापन झाल्या आहेत.

पादुकांमंदिर व संगम यांखेरीज यात्रेकरूंना सर्व तीर्थांचे पुण्य प्राप्त करून देणारी आणखी आठ तीर्थे महत्त्वाची वाटतात. १) प्रत्यक्ष संगमात असलेल्या पटकुळतीर्थाचा महिमा प्रयागासारखा आहे. २) नृसिंह उर्फ मनोरथतीर्थ. संगमावरील मंदिरासमोर असून येथे स्नान करून संगमेश्वराची पूजा केल्यास श्रीशैल्यमल्लिका-धीदत्ता... ४७

जुनाची पूजा केल्याचे श्रेय मिळते. ३) भागीरथी उर्फ वाराणसीतीर्थात स्नान केल्याने काशीच्या मणिकर्णिकेत स्नान केल्याचे पुण्य लाभते. ४) पापविनाशी तीर्थात स्नान केल्यास मनुष्य सर्व पापांपासून मुक्त होतो श्रीगुरुंची वहीण रत्नावई हिला कुष्ठरोग झाला होता. या तीर्थात स्नान केल्याने ती भुक्त झाल्याची कथा गुरुचरित्रात आहे. 'सिद्ध म्हणें नामधारकासी । आम्ही देखिलें वृष्टीसी । स्नान करिता थिरात्रीसी । कुष्ठ तिचें परिहारिलें ॥ ऐसें प्रख्यात तीर्थं देखा । नाम पापविनाशी ऐका । जे स्नान करिती भाविका । सप्त जन्म पापें जाती ॥ तीर्थमहिमा देखोन । रत्नावई संतोषोन । राहिली मग मठी यांधोन । तीर्थां सन्निध अवघारा ॥' असा या तीर्थाचा महिमा आहे. ५) कोटीतीर्थात स्नान केल्यास सर्व तीर्थांचे स्नान केल्याचे श्रेय मिळते. ६) रुद्रप्रादतीर्थात स्नान केल्याने गयातीर्थात स्नान केल्याचे पुण्य मिळते. ७) चक्रतीर्थात स्नान केल्यावर तेथील कोशवदेवाची पूजा केल्यावर द्वारकेच्या यात्रेचे पुण्य पदरी पडते. 'तया तीर्थां स्नान करिता । पतित होती' ज्ञानवंता ॥ अस्थि होती चक्रांकित । द्वारावती समान देखा ॥' अशी याची महती आहे. गावाच्या पूर्वेस दोन फलांगावर श्रीकलेश्वराच्या मंदिरासमोर ८) भन्मथतीर्थ असून तेथे स्नान करून कलेश्वराची पूजा केल्यास गोकर्णमहावळेश्वराची पूजा केल्याचे श्रेय मिळते.

गाणगापुरच्या पूर्वेसच दोन मैलांवर कलेश्वर नावाचे एक शिवस्थान आहे. उत्तरेस तंतुके-श्वराचे स्थान आहे. नरहरी कवीश्वराचा कलेश्वराशी व तंतुकाचा तंतुकेश्वराशी असलेला संबंध गुरुचरित्रात स्पष्टपणे वर्णन केला आहे. अलीकडच्या काळात श्रीसच्चिदानंदसरस्वती उर्फ इत्या स्वामी यांनी गाणगापुराजवळ इटगापुरी येथे समाधी घेतली होती. त्यांची धर्मशाळा गाणगापुरातच आहे. बासुदेवानंदसरस्वती,

वामुदेव वल्लवंत फडके अशा काही दत्तभक्तांचा संबंध गाणगापुराशी होता. अनेकांना येथे साक्षात्कार झाला आहे. अनेकांच्या व्याधी येथे राहून, अनुष्ठान करून दूर झाल्या आहेत. दर गुरुवारी पालखीचा दिवस असतो. वर्षप्रतिपदा, नृसिंहजयंती, भोमापूजन, यत्तिपूजन, गणेशचतुर्थी, विजयादशमी, रामचंद्रमहाराज गोबुरकर पुण्यतिथी, गुलदादशी, नरकचतुर्दशी, दत्तजयंती, नृसिंहसरस्वतिजन्मोत्सव, माथी नवरात्र, शिवरात्र इत्यादी उत्सवसमारंभ गाणगापुरास होत असतात.

५. अवकलकोट

गाणगापुरच्या जवळच आणखी एक प्रसिद्ध दत्तस्थान म्हणजे अवकलकोट हे होय. सदगुरु स्वामी समर्थीच्या मुळे अवकलकोटची महती सर्वत्र झाली. स्वामी समर्थ हेही दत्ताचे अवतार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. सोलापूर-गुलवर्मा या रेल्वेमार्गावर हे स्टेशन असून येथून पाच मैलांवर अवकलकोट आहे. सोलापूरहून दोन तासांत बसने जाता येते. सन १८५७ च्या सुमारास स्वामी समर्थ हे अवकलकोटास आल्यापासून त्याचा लौकिक सर्वत्र पसरला. साक्षात् श्रीनृसिंहसरस्वती स्वामी म्हणजेच स्वामी समर्थ असल्याचा अनुभव, असल्याने व स्वामींच्या विविध लीलांमुळे दत्तभक्तांना या स्थानाचे महत्त्व विशेष वाटते. अवकलकोटास स्वामीचे वास्तव्य सुमारे दोन तपे होते. या अवधीस त्यांनी अनेक चमत्कार करून अनेकांच्या व्याधी दूर केल्या. अनेकांना सन्मार्गास लावले.

स्वामींच्या दर्शनास हिंदू, मुसलमान, पार्शी, रिश्चन अशा सान्या धर्मांचे लोक येत असल्याने स्वामींना दत्तपंथीयांत एक आगळेच महत्त्व प्राप्त झाले होते. मुंबई, बडोदे, पुणे अशा विविध ठिकाणी अवकलकोटकरांच्या पादुका स्थापन

होऊन मठविस्तार झालेला दिसतो. खुद्द अवकलकोटातही स्वामींच्या वास्तव्याच्या व प्रभावाच्या खुणा जागोजागी दृष्टीस पडतात. पेठेतील समाधीमठ हा स्वामींच्या अवतारकाळीच वाघण्यात आला त्या वेळी अवकलकोट हे संस्थान होते. तेथील एका अधिकाऱ्याची व्याधी दूर होण्यासाठी स्वामींची कृपा प्रकाट झाली. त्या अधिकाऱ्याने आपल्या हातातील हिऱ्याची अगळी स्वामीपुढे ठेविली. चौळप्यानी ती उचलली व ती विकून आलेल्या पैशांत हा मठ समाधीच्या गुहेसहित बांधला. या मठाच्या गर्भागारात गणपती, देवी, जिवलिंग इत्यादी दैवते आहेत. बडाखालच्या मठाच्या जागी श्रीस्वामींचे कामगचे स्थान असायचे. सन १९२०-२१ साली हा मठ पंचकमिटीने बांधला. या मठातील खाऱ्या पाण्याची बिहीर स्वामींच्या वृषेने गोड्या पाण्याची झाली. श्रीवाळप्यामहाराजमठ हाही गावातच आहे. स्वामींनी बाळप्याता पादुका दिल्या व मठ बांधून आपली परंपरा चालविण्यास सांगितले. बाळप्यांनी या मठाची व्यवस्था उत्तम ठेवून चांगली परंपराही निर्माण केली. श्रीगंगाधरमहाराज व त्यांच्या नंतर श्रीगजाननमहाराज मठाची परंपरा समर्थपणे सांभाळीत आहेत.

अवकलकोट येथील आणखी एक मठ जोशी घुवांचा म्हणून प्रसिद्ध आहे. स्टेटचे कारभारी चितोपंत टोळ याचे सहस्रतुलसीदल वाहण्याचे कार्य अखंड चालावे म्हणून समर्थानी आपली पावले एका पाटावर उमटविली व तो पाट त्या पादुकांसह भक्तांच्या स्वाधीन केला. हा पाट व त्यावर उमटलेली पावले या मठात आहेत. राजे रायरायन हे हंद्रावाद येथील एक मोठे जहागिरदार होत. त्याचा क्षयरोग स्वामींच्या वृषेने बरा झाला. त्यांना मुलगाही झाला. स्वामींच्या लाभाश्रीत्यर्थ त्यांनी एक मठ बांधून तेथे स्वामींच्या पादुका स्थापन केल्या. गावाच्या

वाजारभागात रस्त्यावर एकमुखी दत्ताचे एक स्थान आहे. गावात विनायकाचेही एक प्राचीन मंदिर आहे. अक्कलकोटची महती गाताना प्रसिद्ध अंध विभूती गुलावरावमहाराज यांनी म्हटले आहे, ' अक्कलकोट ग्राम कलियुगी काशी । जिवंत कैलासी लोक सारे ॥ स्वामी विश्वेश्वर दत्तात्रेयरूप । महिमा अमूप वर्णवना ॥ '

६. कारंजा

धोर दत्तावतारी नृसिंहसरस्वतीचे जन्मस्थान म्हणून करंजनगरी वा करंजा या शहराची प्रसिद्धी आहे. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती व श्रीब्रह्मानंदसरस्वतीस्वामी यांच्या प्रयत्नाने श्रीगुरुंच्या या जन्मस्थानाची महती सर्व दत्तभक्तांना पटलेली दिसते. विदर्भातील अकोला जिल्ह्यातील मूर्तिजापूर-यवतमाळ या रेल्वेस्थानावर कारंजा हे स्टेशन आहे. तीस परतीस हजार लोकसंख्येच्या या गावी चांगली बाजारपेठ असून गुरुमंदिरामुळे दत्तभक्तांनाही ते प्रिय झाले आहे. प्राचीन काळातही या क्षेत्राचे महत्त्व वर्णन केले आहे. करंजमुनींनी या ठिकाणी पाण्यासाठी तलाव खणण्यास सुरुवात केल्याची कथा आहे. या क्षेत्रात गंगा व यमुना यांचे वास्तव्य विदुमती नावाच्या कुडात असून येथून पुढे देवळा नदी वाहते. याच क्षेत्रात यक्षमाता यक्षिणीदेवीचेही वास्तव्य असल्याचे सांगतात. करंजमुनींच्या प्रभावाने गरुडापासून शेषनागास संरक्षण येथेच मिळाल्यामुळे या क्षेत्रास 'शेषांकित क्षेत्र' असेही नाव आहे. येथील नागेश्वराच्या पूजनामुळे कधीही विप-वाधा होत नाही असे सांगतात.

याच कारंजनगरीत श्रीनृसिंहसरस्वती शके १३०० च्या सुमारास जन्मास आले. श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाचा शोध अलीकडेच लागला. सन १९०५ मध्ये वासुदेवानंदसरस्वतींनी या नगरीत वास्तव्य श्रीराममंदिरात केले होते. सध्याच्या

गुरुमंदिराशेजारी घुडे यांचा वाडा आहे. वाळकृष्ण श्रीधर घुडे यांनी नगरनाईक काळे यांच्याकडून हा वाडा सन १८८० च्या सुमारास विकत घेतला. काळे यांचे वंशज सध्या काशीस असतात. यांपैकी कोणालाच श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाची कल्पना नव्हती. हा वाडा चार मजली, भव्य व प्रेक्षणीय आहे. जमिनीखाली तीन मजली भुवार आहे. भिंतींची रवी चार फुटांपासून सहा फुटांपर्यंत आहे दुसऱ्या मजल्यावर श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाची जागा आहे. या वाड्याच्या शेजारच्या जुन्या माडीवर एक रात्र राहण्याचा योग आला असता श्रीवासुदेवानंदाना श्रीगुरुंच्या वास्तव्याचा अंदाज आला. बापूसाहेब घुडे यांच्या वाड्यातील भिंतीत एक नृसिंहस्थान असून तेथे संन्यासी-वेपातल्या व्यक्तीचा अदृश्य निवास असल्याचे त्यांच्या कानी आले. काहीजणांना या यतीचे वर्णन झाले होते. 'माझे वास्तव्य येथेच आहे' असा दृष्टांतही त्यांना झाला. अण्णासाहेब पटवर्धन यांनीही या कामी लक्ष घातले.

सन १९२०-२१ मध्ये श्रीलीलादत्त ऊर्फ ब्रह्मीभूत ब्रह्मानंदसरस्वती यांनाही या स्थानाची ओढ लागून येथे गुरुमंदिर उभारावे अशी प्रेरणा झाली. त्यांना तेथे स्थापन करण्यासाठी निर्गुण पादुकाही मिळाल्या. श्रीगुरुंचे मंदिर, त्याची मूर्ती, त्यांच्या पादुका यांची सिद्धता होऊन सन १९३४ च्या सुमारास आणखी एका या जुन्या दत्तक्षेत्राची नव्याने निमिती झाली. श्रीदीक्षितस्वामींनीही या कामी वरेच लक्ष घातले. दत्तात्रेय, चिंतामणी भणपती, काशीविश्वेश्वर, गुरुपादुका इत्यादींच्या दर्शनाची सोय झाली. गुरुमंदिरातील मूर्ती अतिसाय रम्य व बालसंन्यासी रूपातली आहे. येथेही नृसिंहसरस्वतींचा वा दत्तात्रेयांचा साक्षात्कार अनेकदा साधकांना झालेला आहे.

श्रीगुरुंच्या मंदिरापासून जवळच कामाक्षी व एकवीरा यांची मंदिरे आहेत. गावाच्या दक्षिणेस एक मैलाच्या परिसरात ऋषितलाव असून

फमळांनी व ऑस्ट्रेलियन पानकोंवड्यांनी हा शोभिवंत दिसतो. कामाक्षी देवीच्या कुपाप्रसादा-मुळे करंज ऋषींनी या तलावाची निर्मिती केल्याची कथा 'करंज-माहात्म्य' नावाच्या प्राकृत ग्रंथात आहे. याच ठिकाणी वेवळा नदीचा उगम दत्तमंदिराजवळ आहे. गरूड एकदा गंगा वयमुना यांना स्वर्गातून घेऊन येत असताना त्यातला एका शिडू जेथे पडला, त्या जागेस विदुतोर्थ असे नाव असून तेथूनच विदुमती अथवा वेवळा नदी प्रवाहित होते. या तीर्थापासून जवळच बाल-समुद्र अथवा चंद्रतलाव आहे. चंद्राने गुरुपत्नीची व्यभिचार केल्याने त्याच्या अंगाचा दाह होत राहिला. त्याने तपाचरण करून कामाक्षीची व महादेवाची प्रार्थना केली. ज्या डबक्यात त्याने स्नान करून आपल्या अंगाचा दाह शमविला, त्यास चंद्रतलाव असे नाव मिळाले. याच्या काठावरील महादेवास चंद्रेश्वर म्हणतात.

श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाला लागूनच रोकडा रामाचा मठ आहे. वाळकाराम नावाच्या एका भाणसाने श्रीगुरुची मनोपावे सेवा केली. त्याची पत्नी साळुकावाई ही सुद्धा भाविक होती. तिने माव्तीची सेवा केली. तिला माव्तीच्या कुपेने पुत्र झाला. त्या मुलाचा चेहरा माव्ती-प्रमाणे असून त्याला लहानसे नेपूटही होते. या मुलाचे नाव रोकडा माव्ती. याने आपल्या हाताने लिहिलेला दासबोध या मठात आहे. श्रीगुरुंच्या स्थानापासून उत्तरेस सिद्धेश्वराचे देऊळ आहे. त्याला लागून प्रभुस्वामीचा मठ आहे. औरंगजेबाच्या सरदाराने आपल्या स्वारीत करंजनागरीच्या प्रभुस्वामीस त्रास दिला तेव्हा त्याच्या अंगाचा दाह झाला. त्याने महाराजांची क्षमा मागून मंदिर बांधून दिले. तोच हा प्रभु-स्वामीचा मठ होय. करंजाची श्रीमंती दर्शवि-णाऱ्या एका ऐतिहासिक कथेची मादा देशारी कस्तुरीची हवेली श्रीगुरुंच्या जन्मस्थानाच्या भागे पंधरावीस घरे सोडून आहे. अत्यंत जागृत

व साक्षत्कारी असे हे दत्तस्थान लाडाचे कारंजा म्हणूनही प्रसिद्ध आहे.

७. माहूर

भराठवाड्यातील नांदेड जिल्हा, कितवट तालुका येथील माहूरगडावर श्रीदत्तात्रेय, श्रीरेणुका, अनसूया इत्यादींचा निवास असल्याने दत्तभक्तांना माहूरची ओढ नेहमीच असते. माहूर-गड हा सह्याद्रीचा भाग असून येथे दत्तात्रेय निद्रेसाठी येतात असा समज आहे. स्कंदपुराणा-तील सह्याद्रिखंडात रेणुकामाहात्म्य आणि कालिकाखंडात आमली (माहूर) माहात्म्य अशा दोन कथा आल्या आहेत. ब्रह्मदेवास सृष्टीची रचना करण्यास सौदीचे व्हावे म्हणून विष्णूनी एक नमुना म्हणून सृष्टीच्या अगोदर हे क्षेत्र सात कोस लांब व सात कोस रुंद असा विस्तृत प्रमाणावर निर्माण केले. या क्षेत्राला चार दरवाजे आहेत. १) पूर्वकडील हाटकेश्वर अमून येथे बंजरा नदीवर घबघवा आहे. २) दक्षिणेस पैतंगगेच्या काठी फुलसावंगी गावाजवळ एका टेकडीवर विमलेश्वराचे स्थान आहे. ३) पश्चिमेस झुझी गावाजवळच्या पहाडात ददंरेश्वर आहे. ४) उत्तरेकडे सिद्धेश्वर व कापेश्वर अशी स्थाने आहेत.

माहूर अथवा मातापूर या क्षेत्राच्या तीनही बाजूंनी पैतंगंगा नदी वाहते. नदी ओलांडून गेल्यावर दोनचार मैलांवर पहाडाच्या पायथ्याशी माहूरक्षेत्र हे गाव आहे. रेणुकामाता, दत्तानेय व अनसूया यांची शिखरे गावाच्या पादपंथीस लागून स्वतंत्रपणे आहेत. पैतंगंगा नदीसही पौराणिक पादपंथी आहे. विदर्भातील लोणार-क्षेत्रात लवणामुरास विष्णूनी मारले. म्हणून ब्रह्मदेवाने श्रीविष्णूचे पाय कर्मंडलूतील पाण्याने धुवले. भगवंताच्या चरभतीर्थातून पावन होणारी जो नदी ती पैतंगंगा झाली. हिलाच पुढे प्रणिता अथवा प्राणहिता असे नाव मिळाले. 'प्रणिता

प्रदक्षिणा वाहते। दुजे पैकुठ महीवरते' असा महिमा या क्षेत्राचा विष्णुदासांनी वर्णन केला आहे. आमलीग्राम, सिद्धपूर, देवनगर, मातापूर अशी विविध नावे निरनिराळ्या युगात या क्षेत्रास मिळालेली दिसतात काशीक्षेत्रापेक्षाही याचे माहात्म्य मोठे असल्याने 'जवा आगळी काशी' असे माहुरसबधाने म्हटले जाते. काशी क्षेत्रास जसा काळभैरव तसा या क्षेत्रास झपटनाथ हा क्षेत्रपाल कोतवाल आहे.

या माहुर क्षेत्रात जगदवा रेणुका, दत्तात्रेय व देवदेवेश्वर या प्रमुख दैवतांचा वास असल्याने सर्वच भाविकाना याची ओढ नित्य असते. जमदग्नी, रेणुका, परशुराम यांची स्थाने येथेच आहेत. जमदग्नीच्या चित्तेवर रेणुका सती गेली ती येथेच दत्तात्रेय या प्रसंगी उपस्थित होते. चित्तेतून गळघापर्यंतच निघालेली रेणुका आज येथील रम्य शिखरावर निवास करून आहे. शिखराच्या पायथ्याशी भोवळांना नावाचा एक ठलाव असून त्याला मातृतीर्थ म्हणतात. या तीर्थात स्नान केल्याने सर्व पातकाचा नाश होतो. रेणुकाशिखरापासून तीन मैलावर दत्तात्रेयाचे शिखर आहे. हे सत्यान गोसावी महताच्या ताब्यात होते. तूर्त तेथील व्यवस्था सरकार पाहते. येथील मंदिरात दत्ताच्या पादुका व महादेवाची पिंड आहे. दत्तस्थानापासून खालच्या बाजूस सर्वतीर्थ आहे जवळच अमृतकुंड असून येथेच प्रथम परशुराम व दत्तात्रेय यांची भेट झाल्याचे सांगतात दत्तशिखराच्या दक्षिणेस मैल दीड मैलावर अनसूयेचे शिखर असून तेथे अग्नी ऋषीचा आश्रम होता. दत्तात्रेय व अनसूया यांच्या मूर्ती या शिखरावर आहेत दत्तात्रेयाच्या चरित्रातील अनेक सुस्त कथा याच भागात घडल्याचे सांगतात.

दत्तशिखर व अनसूयाशिखर येथून भोवतालचा प्रदेश फारच रमणीय दिसतो. दत्तशिखरावरही अनसूया, विठ्ठलखुमाई यांच्या मूर्ती आहेत. दत्त-

मंदिरावाहेर लक्ष्मीनारायण व धुनीधर दत्त अशी दोन मंदिरे आहेत. धुनीतील दत्ताचे भस्म प्रासादिक मानले जाते. दरवाज्यावाहेर पश्चिमेस उजव्या सोढेचा गणपती आहे. जवळच कामाक्षीचे लहानसे मंदिर आहे. आसपास गोसावी महताच्या अनेक समाध्या आहेत. अनसूयापहाडावर अनसूया व दत्तात्रेय यांच्या मूर्तीखेरीज अग्नि-ऋषीच्या पादुका आहेत.

माहुर गावालगतच पायथ्याशी महानु-भावाच्या ताब्यात असलेले सुप्रसिद्ध देवदेवेश्वर हे दत्तस्थान आहे. रेणुका व दत्तात्रेय यांच्या आज्ञेने एकदा ब्रह्मदेव क्षीरसामुद्रावर गेले आणि त्यांनी विष्णूला माहुरात आणले. विष्णूनी येताना आवळीचे झाड खरोवर आणले. विष्णू दत्तात्रेयाच्या आश्रमात आल्यावर परशुरामाने रेणुकेच्या सागण्यावरून विष्णूच्या पोटात शिरून शंकराची प्रार्थना केली. परशुराम दत्तात्रेयाच्या आश्रमात जगाचे रक्षण करण्यासाठी म्हणून तीन देवांच्या रूपाने राहू लागला. हाच देवदेवेश्वर म्हणून प्रसिद्धीस आला. दत्तात्रेयाचेही मन येथे रमले व ते आवळीच्या झाडाखाली ध्यानधारणा करू लागले. पिंगलनाग नावाचे ऋषीही या ठिकाणी दत्तात्रेय याच्या रूपाने महादेवाच्या रूपात राहिले. देवदेवेश्वर याप्रमाणे महादेव व विष्णू याचे स्थान असून महानुभाव दत्तप्रभूच्या रूपात या स्थानास महत्त्व देतात. रोज सायंकाळची आरती येथे पाहण्यासारखी असते. दत्तप्रभूना आळविताना अनेकांच्या अगातील पिशाचबाधा दूर होते. देवदेवेश्वराच्या खालच्या बाजूस पंचतीर्थ आहे. शंखतीर्थ, वद्वितीर्थ अशी काही स्थाने येथून जवळच आहेत.

माहुरगडावरील किल्ल्यात एक ब्रह्मतीर्थ असून त्यास विशाळे म्हणतात. याच गडावर महाकालिकेचीही मूर्ती आहे. जम नावाच्या

८. माणिकनगर

एका रजपूत राजाने हा किल्ला सहाव्या शतकात बांधला असल्याचे सांगतात. याचे स्मारक म्हणून 'जमठाकरी' नावाचा एक सण नागपंचमी-सारखा आपाढ शु. ५ मीस साजरा करतात. किल्ल्यात गौतम झरा आहे. माहूरच्या वायव्य दिशेस पहाडात कोरलेले पांडवलेणे आहे. तेथील तीर्थास पांडवतीर्थ म्हणतात. रेणुकाशिखरा-पासून चार मैलांवर कैलासटेकडी आहे. येथे एक शिर्षालिंग आहे. रेणूकेपासून अर्ध्या मैलावर औदुंबरझरा आहे. अत्रिकुंड, चरणतीर्थ, आत्म-बोधतीर्थ, कमंडलुतीर्थ, कण्जलतीर्थ, मूलझरी, रामतीर्थ अशी आणखीही काही पवित्र स्थाने माहुरगडावर आहेत. जमदग्नीच्या खोरीत सूर्यतीर्थ, चंद्रतीर्थ, पापमोचन, केदार, मुद्गले-श्वर, ऋणमोचन, काशी, प्रयाग, कपिला, भानू, परशू, गदा, रामगया इत्यादी नावांची क्षेत्रे आहेत.

याच माहुरगडावर बासोपंत, साधुमहाराज, विष्णुदास इत्यादींना दत्तप्रभूंचा साक्षात्कार झाला. मातृतीर्थजवळच श्री विष्णुदासांचा मठ आहे. विष्णुदासाचे बंधू श्रीगुरुदासमहाराज यांचीही समाधी येथेच आहे. दत्तप्रभू, अत्री, अनसूया यांची भक्तिपर स्तवने विष्णुदासांनी अतिशय लुडवाळ व वास्तव्यपूर्ण भाषेत केली आहेत. रेणुका व दत्तात्रेय यांची वाङ्मयीन पूजा श्रीविष्णुदासांनी केलेली आपण पाहिली आहेच. दत्त, रेणुका, अनसूया, देवदेवेंदर, पर-शुराम, अत्री इत्यादींच्या वास्तव्यामुळे अनेक भाविकांचे चित्त माहुरगडाशी निगडित झालेले दिसते. येथील पहाडावरील दारु झाडी व एकांत याचा लोभ अनेकांना झाला असल्यास नवल नाही. अलीकडे धनोडे येथे पैगंगेवर मोठा पूल झाल्याकारणाने रेणुकामाता व दत्तप्रभू यांच्या दर्शनार्थ येणाऱ्यांची संख्या वाढली आहे. चैत्री पौर्णिमा, नवरात्र, दत्तजयंती अशा प्रसंगी येथे मोठीच यात्रा भरत असते.

हुमणावादेच्या माणिकनगर या दत्तस्थानाची महती श्रीमाणिकप्रभूंच्या मुळेच लोकांच्या ध्यानात आली. गुलबर्गा, कल्याण व बेदर या शहराच्या त्रिकोणी भूभागास पूर्वी मणिचूल-पर्वत असे नाव होते. 'मणिगिरी' असा उल्लेख या भागाचा गुह्यचरित्रकार करतात. 'वृषभाद्रि' असेही नाव या प्रदेशाचे कोठे कोठे आढळते. घोरशंख अथवा लिंगायत धर्मपंथाचे संस्थापक वसवेश्वर याच भागातले. इतिहासप्रसिद्ध चंद्रसेन जाधवाने वसविलेली जयसिंहपेठ पुढे हुमणावाड या नावाने ओळखली गेली. सदानंद, पूर्णानंद, शिवरामस्वामी याच वसवकल्याणच्या परंपरेतील. याच पावनभूमीत श्रीमाणिकप्रभूंचे अवतारकार्य झाले. माणिकप्रभू हे दत्तावतारी म्हणून प्रसिद्ध असून संगीतादी कला आणि भौतिक ऐश्वर्य यांनी शोभणारा त्यांचा सकल-मत संप्रदाय असल्याचे आपण मागे पाहिले आहेच.

अनेक तीर्थक्षेत्रांची दर्शने घेत घेत प्रभू कल्याण-हून मणिचूल पर्वताकडे आले. गोष्टमगोष्टीचे जंगल, करतनकल्लीच्या बक्क प्रभूंची समाधी, रेकुळीचा केतकीसंगम, अशी काही स्थाने प्रभूंना तेथील एकांतामुळे आवडली. बेदर, झरणीनृसिंह ही स्थानेही प्रभूंना आवडली. बेदरहून प्रभू कल्याणकडे जात असताना हुमणावादेच्या ओढ्यावरून गडवतीच्या वाटेस लागले. वाघळीच्या काटेरी झाडीत त्याचा मेणा अडकला. त्यामुळे त्यांना हुमणावादेच्या जवळ संगमावरच राहावे लागले. कर्नाटकातील एक सत्पुरुष सर्वज्ञ याने पावपेतीनशे वर्षांपूर्वी भाकित केले होते, 'वरावाच्या ओढ्यावर नवीन नगर होईल; माणिकप्रभू या नावाचे योगी येथे येतील. नंतर भोगलाईस नवीन वळण मिळेल.' प्रभू ओढ्याच्या काठी आहेत असे समजताच सर्व

बाजूनी लोक त्याच्या दर्शनास येऊ लागले ओसाड व निर्जन प्रदेश गजबजून गेला तेथे इमारती तयार झाल्या आणि माणिकनगरची उभारणी झाली प्रभूनी चोरांना उपदेश केला, अनेकांच्या व्याधी दूर केल्या गुरुगया व विरजा (वृषजा) या दोन नद्यांच्या परिसरात माणिकनगरची वाढ होत राहिली

नगरात प्रभू वास्तव्य करून राहिले आणि एका नव्या दत्तपथाची निर्मिती झाली सकल-संप्रदायात हिंदू, मुसलमान, जैन, लिंगायत यांना स्थान मिळून दत्तभक्तीचा विस्तार झाला अव-धूत दत्तास ऐश्वर्यास जोड मिळाली रामनवमी, गोक्रुळजष्टमी, गणेशचतुर्थी, दत्तजयंती इत्यादी उत्सव थाटाने होत राहिले प्रभूसाठी, दत्तासाठी शोपडी होती, तेथे आसा नव्या इमारती विसू लागल्या व्यापारपेठ वाढली भंडारखाना तयार झाला, पाण्याची व्यवस्था झाली, चौक्या, पहारे, जिपाई यांची शिस्त वाढली गणेश, मास्ती, सर्वेश्वर याचे माहात्म्य दत्ताबरोबरच वाढीस लागले प्रभूच्या दरबाराचे ऐश्वर्य दृष्ट लाग-प्यासारखे वाढून माणिकनगर हे एक नवे केंद्र दत्तभक्ताना आकर्षित करून राहिले माणिक-नगरचे क्षेत्रमाहात्म्य भवताना पटत राहिले काळभैरवरूपी कालाग्निरुद्र (मास्ती), वडपाणी-सर्वेश्वर, काशिकारूपी महादेवी, निरालब गुहेतील महालिंग, मधुमती व्यक्तामादेवी, विरजा-गुरुगया-सगमाचे मणिकर्णिका स्थान, कैलासमंडप, धीरभद्र, भुवनेश्वरी भवानी, सगमेश्वर श्रीमहा-लसा, मार्तण्डभैरव, श्रीचक्रेश (दादा महाराजाची समाधी), महामाया (श्रीवयाबा), अखडेश्वर, श्रीविठ्ठल, श्रीनागनाथ, श्रीप्रभूचे मंदिर अशा अनेक देवदेवतानी हे स्थान समृद्ध बनले आहे

९. बेट केंडगाव

पुण्यापासून सुमारे चाळीस मैलावर बेट केंडगाव असून तेथील श्रीनारायणमहाराजांच्या

वास्तव्यामुळे त्या स्थानास क्षेत्राचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे जुन्या बेटातच नारायणमहाराजांना एका औदुवर वृक्षाखाली दत्ताच्या पादुका सापडल्या सन १९०४ चा हा सुमार असावा पादुकांची पूजाअर्चा सुरू झाली दहा दिशाकडून नारायणमहाराजांच्या दर्शनासाठी गर्दी लोटली सिद्धीच्या नाना चमत्कारानी लोक विपुन गेले. भक्ताना नाना प्रकारचे अनुभव येत राहिले गुरुर्पणिमा व दत्तजयंतीस बेटावर भक्तांची गर्दी होत राहिली लोकांची सोय व्हावी म्हणून बेटावर निवासस्थाने बांधावीत, दत्तमंदिर उभारावे, अशी महाराजांच्या मनात इच्छा उत्पन्न झाली

नाशिकचे मुनसब श्री. गोगटे व पुण्याचे कलेक्टर मि. ग्रॅडन यांच्याबरोबर महाराज नव्या बेटावर हिंडत असताना खडकावरील पिंगळे पक्षी बोलत असताना त्यांनी पाहिले पक्षी म्हणत होते, 'राम, लक्ष्मण व सीता वनवासात असताना याच बेटावर एक रात्र राहिले होते' महाराजांचा निश्चय झाला याच स्थानावर नवे देवस्थान उभे करायचे आसपास खाचखळगे भरपूर निवडुयाची झाडे पुष्कळ जमिनीचा मालक बिठोवा शितोळेकडून जागेची खरेदी झाली खाचखळगे सपले निवडुग सपला सन १९१० सालापासून या जागेचा भाग्योदय झाला सर्व बाजूनी पेशाचा पाऊस पडत राहिला दत्त-मंदिर, महाराजांचे निवासस्थान, पाण्याची सोय, धर्मशाळा, अन्नपूर्णाभवन अशा इमारतींची योजना सिद्ध झाली

दत्तमंदिराचे काम मोठ्या उत्साहाने सुरू झाले पोरबंदरहून पाढरे स्वच्छ दगड रोज रेल्वे-वॅगनने येत राहिले सुमारे वर्षभर मंदिराचे काम चालू होते रचना मोठ्या कौशल्याची व शास्त्र-शुद्ध असून मंदिराचे रूप मोठे देखणे झाले दत्त-मंदिराचा कलापूर्ण व सुन्दर गाभारा २५ फूट लांब, १६ फूट रुंद व २० फूट उंच आहे मंडप

चारखणी असून आठ खावावर दशावताराची मुवक शिल्पे रंगलेली आहेत श्रीदत्तात्रेय, चतुर्भुज शस्त्रचक्रधारी विष्णू, श्रीगजानन, श्रीलक्ष्मी, जय-विजय, श्रीहनुमान याच्या मूर्ती नजरेत भरणाऱ्या आहेत मुरय गाभारा ८-१० फुटाचा असून मध्यभागी सिंहासन ४ फूट उंचीचे आहे एकूण मदिराची उंची ८० फूट आहे। या मदिरा-वरोबरच एक धर्माळा, त्याला लागून कोठी, स्वयंपाकगृह, अन्नपूर्णगृह, महाराजाच्या वास्तव्यासाठी निवासस्थान इत्यादी इमारतीची निर्मिती सन १९११ च्या सुमारास झाली. मुंबईचे विख्यात शिल्पकार गणपतराव म्हाने याच्या-कडून मोठ्या योगायोगाने श्रीदत्तात्रेयाची मोठी सुरेख व देखणी मूर्ती प्राप्त झाली

सन १९१३ च्या वैशाख शु ५ रोजी मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा वेटातील मदिरात मोठ्या थाटाने झाली धारवाडचे प श्रीकृष्णशास्त्री उपनि-वेटीगिरी याच्या देखरेखीखाली मोठाच उत्सव झाला कामटीकर, कोठारी, काळे, जयराम सावजी, बाजीराव बाडेकर, गोपाळराव पेंडसे, रानडे, आपटे, वसनजी शेठ दासानी, रांगोळे, जस्टिस जामेकर, कुसुमावती, बाजीराव तुळपुळे, बाबुसाई चव्हाण, गुड, देशपांडे, रंगनाथ हलवाई, शर्कराक्षिपी, दगडूशेठ मारवाडी इत्यादी भक्तांची निवासस्थाने या ओसाड वेटावर झाली दत्त-प्रभूच्या कृपेने वेटावर एक ल्हानसे शहरच उभारले गेले महाराजाचे ऐश्वर्य वाढत होते उत्सवाच्या निमित्ताने हजारो लोक या वेटावर जमत असत बीज, पाणी, भोजन इत्यादी व्यवस्था एखाद्या सत्पानाप्रमाणे उत्तम असायची अनेक मोठ्यावान वस्तू वेटावर सोपू लागल्या सोन्याची दत्तमूर्ती, चादीचे सिंहासन चादीची पालखी, भरजरी गालीचे, चौरंग इत्यादी वस्तूची भर पळली सन १९२८ साली दत्तमदिरात अति-रुद्राचे अनुष्ठान झाले सन १९३२ साली दत्त-मदिरापुढे विस्तृत असा सभामंडप झाल्याने

मदिराची शोभा वाढली. जन्मोत्सवासाठी दत्त-करता चादीचा पाळणा आला सन १९३६ मध्ये वेटावर ११०८ सत्यनारायणाचा अपूर्व तोहळा होऊन नारायणमहाराजांच्या वरोबरच वेटाचे नाव सान्या भारतात गाजले

महाराजाच्या वास्तव्यामुळे वेट केडगाव हे एक प्रसिद्ध दत्तक्षेत्र म्हणून उदयास आले स्वतः महाराजच दत्तावतार आहेत, अशीही लोकांची श्रद्धा होती नामस्मरण व भजन धानी वेटाचा परिसर घुद बनलेला असे मकरसंक्रांत, रंगपंचमी, दिवाळी, पाडवा, दत्तजयंती इत्यादी उत्सव वा सण थाटाने व्हायचे कथाकीर्तन याची लयलूट असायची आज वेटावर नारायण महाराज नसले तरी त्याचे अस्तित्व असल्याच्या अनेक खुणा भक्ताना जाणवतात महाराजानी घालून दिलेली शिस्त व उत्सवाची पद्धत कायम राखावी म्हणून भक्तांचे प्रयत्न आहेत सद्गुरू नारायणमहा-राजांचा जयजयकार आजही भक्तमंडळी विशेष निमित्तानी वेटावर करताना दिसतात 'आरती नारायण गुरूची, आरती नारायण प्रभूची' असा निनाद आजही वेटावर घुमताना दिसतो वेटा-वरचे सृष्टिसौंदर्य तेथील आदिमक शांततेबरोबर लोकाना आजही खुणावते

१०. साकुरी

श्रीसाईबावामुळे जसे शिरडीस महत्त्व प्राप्त झाले तसेच श्रीउपासनीबावामुळे साकुरी प्रसि-द्धीस पावली श्रीउपासनीमहाराज हे विसाव्या शतकात महाराष्ट्रात एक प्रसिद्ध सत्पुरुष होऊन गेले त्यांनी महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर भारताच्या इतिहासावर दीप्ती चढवली व देशाचे मुख्यमंडळ उजळ कले, अध्यात्मिक सत्त्वावर साचलेली काजळी दूर केली व सनातन वैदिक धर्माची ध्वजा जगात फडकत ठेवली

श्रीउपासनी महाराज मूळचे नाशिक जिल्ह्या-तील सटाण्याचे १५ मे १८७० रोजी ते जन्मास

आले, बालपणापासूनच त्यांना ईश्वरी साक्षात्काराची ओढ होती, व तत्त्वचिंतनाचे वेड होते. सद्गुरूंच्या शोधार्थ भ्रमण करताना त्यांची शिडीच्या साईबायांची भेट पडली. त्यांच्या कृपेने सिद्धावस्था प्राप्त झाल्यावर त्यांनी शिरडी सोडली. त्यानंतर खडगपूर वगैरे ठिकाणी भ्रमंती केल्यावर नगर जिल्ह्यातील साकुरी या खेड्यात या सिद्धपुरुषाचे पाय विसावले. महाराजांनी गावाबाहेर स्मशानभूमीत वास्तव्य केले, परंतु या महापुरुषाच्या चरणस्पर्शाने स्मशानाचे वैकुण्ठ-कैलासात रूपांतर झाले. महाराजांच्या लोकोत्तर विभूतिमत्त्वाच्या अद्भुत आकर्षणामुळे असंख्य लोक त्यांच्याकडे आकर्षिले गेले. महाराज अक्षरशः दिगंबर अवस्थेत होते. छोटेसे गोणपाट हेच काय ते त्यांच्या कायेचे भूषण होते. सुध्वातीस थंडीगारठ्यापासून त्यांना कशाचाच निवारा नव्हता म्हणून गावकऱ्यांनी त्यांच्यासाठी पाचटाचे एक झोपडे बांधले. जसजशी दर्शनार्थ येणाऱ्या यात्रेकरूंची गर्दी वाढू लागली तसतसे त्यांच्या सोयीसाठी हलके-हलके राहाण्यास निवासस्थाने व धर्मशाळा बांधण्यात आल्या, प्रार्थनेसाठी मंदिरांची उभारणी झाली, आणि शुन्यातून एका महान् तीर्थक्षेत्राची, उपासना-केंद्राची आणि धर्मपीठाची निर्मिती झाली.

साकुरीस्थानात झोपडी आणि मंदिरे यांचा समावेश होतो. ज्या भागात महाराजांची झोपडी आहे, तो भाग झोपडी म्हणून ओळखला जातो. पूर्वी ज्या ठिकाणी झोपडी होती, तिथे आता सिमेंटकाँक्रीटचा हॉल बांधण्यात आला आहे. पूर्वीच्या झोपडीचे छप्पर स्मृतिदाखल तसेच राखण्यात आले आहे. या झोपडीतच महाराजांची समाधी आहे. १९४१ साली पोष शु. सप्तमीस महाराज समाधिस्थ झाल्यावर येथे त्यांची समाधी बांधण्यात आली. महाराजांच्या समाधी शेजारीच त्यांचा वाढूचा पिंजरा आहे. या पिंजऱ्यात त्यांनी १९२२ मध्ये स्वतःस लोक-श्रीदत्ता...४८

कल्याणासाठी बंद करून घेतले होते. या पिंजऱ्यात असतानाच महाराजांच्या प्रवचनास प्रारंभ झाला. त्यांच्या ज्ञानाची गंगोत्री येथेच उगम पावली. त्यांची सारी प्रवचने उपासनीवाक्पुष्टा या ग्रंथामधून समाविष्ट करण्यात आली आहेत. त्यांची प्रवचने म्हणजे ज्ञानाचे अमोलिक भांडार असून त्याची विचारस्तरे जागोजाग विखुरली आहेत.

महाराजांच्या झोपडीपासून समोरच मातु-मंदिर आहे. महाराजांच्या मातोश्रीचे हे समाधि-मंदिर आहे. येथून लगतच सभामंडप आहे. तेथून थोड्याशा अंतरावर कन्याकुमारीमंदिर आहे. कन्याकुमारीचे ते चिरंतनचे स्मारक आहे. तेथून जवळच यज्ञमंडप आहे. येथे वर्षातून सात यज्ञ होतात. श्रीमाताजीचे नेतृत्वाखाली कन्यांच्या द्वारा हे यज्ञ होतात.

झोपडीपासून काहीशा अंतरावर बापूसाहेब जोग यांची समाधी आहे. तेथून समीपच मंदिरे आहेत. त्यामध्ये श्रीदत्तमंदिर हे प्रामुख्याने आपल्या नजरेत भरते. त्याच्या समोवतीच श्रीमहा-तीराय, श्रीगणेश, श्रीखंडोबाराय, श्रीमहादेव आणि श्रीशनिदेव यांची छोटीशी पण सुवक राऊळे असून ती तेथील सनातन वैदिक धर्माच्या वातावरणाची ग्वाही देतात.

स्थानातील कार्यक्रमाची अशा रीतीने माण्डणी करण्यात आली आहे की, पहटे उजाडल्यापासून रात्री निद्राघीन होईपर्यंत साधकाचा दरेंक क्षण भगवच्चिंतनात जावा. त्रिकाळ आरती, भजन, पूजन इत्यादी सत्कर्मांनी साऱ्या दिवसाचा कार्यक्रम भरगच्च भरलेला असतो. त्यामुळे येथील वातावरण भगवताच्या नामघोषाने निरंतर दुन-दुमत असते. याशिवाय प्रसंगोपात् हिंदूंचे लहान-मोठे सण आणि उत्सव साजरे होतात व यज्ञ-याग होतात.

कन्याकुमारीस्थान आणि यज्ञसंस्था ही या स्थानाची लोकोत्तर वैशिष्ट्ये होत. भारतात द्वा-

वादिनी स्त्रियाच्या फारच थोड्या सस्या असून त्यामध्ये ही अग्रगण्य आहे येथील ब्रह्मचारी कन्यानी आध्यात्मिक तत्वासाठी आपले जीवन समर्पित केले आहे श्रीगोदावरीमाताजी स्थानाच्या प्रमुख असून महाराजाच्या पदचातू स्थानाचे धर्मजागृतीचे कार्य त्यानी पुढे चालविले आहे

यज्ञसंस्थेचे पुनरुज्जीवन करणे ही देखील महाराजाच्या कार्याची अपूर्वाई आहे कन्या-कुमारी यज्ञकार्यात निष्णात बनल्या असून त्यांपैकी काही घनपाठी आहेत साकुरीखेरीज श्रीमाता-जीनी कन्यासह आजवर पुण, मुबई नागपूर, कटणी जबलपूर, हैदराबाद, सुरत इत्यादी भारतातील प्रमुख ठिकाणी यज्ञ करून यज्ञसंस्थेचे कार्य दूरवर पोचविले आहे

सध्या ज टोलेजग मंदिर आपल्या दृष्टीस पडते ते बाधून होण्यापूर्वी त्याच जागी श्रीदत्ता-त्रेयाचे छोटेसेच मंदिर उभे होते इ स १९२२ सालाच्या सुमारास ते बाधले गेले व तेथे सद्-गुरूच्या पादुकाची स्थापना करण्यात आली आणि तेव्हापासूनच मंदिरात पूजा-अर्चा व त्रिकाळ भारती सुरू झाली

१९२९ सालामध्ये त्याच जागी हल्लीचे अव्य मंदिर बांधण्यात आले. ग्वाल्हेर संस्थानच्या राजघराण्यातील एका बाईने उदार मनाने दिलेल्या देणगीतून मंदिराचे बांधकाम करण्यात आले घराण्यात दत्तक घेण्याच्या प्रश्नाच्या विवचनेत असताना त्यानी अनेक साधु-संतांची स्थाने घुडाळली सरतेचेंवटी श्रीमहाराजाचा लोपिय ऐकून साकुरीस त्या दर्शनार्थ आल्या महाराजाच्या आज्ञानुसार साकुरीस काही महिने त्यानी वास्तव्य केले, व त्या सेवाभावाने राहिल्या अखेर दत्तकाचा प्रश्न त्याच्या मनासारखा समाधानकारक सुटला गेला महाराजाच्या वृत्तेचे हे फळ मानून वृत्तज्ञता व्यवस करणाऱ्या हेतूने त्यानी दत्तमंदिर नव्याने बांधून वाढले मंदिराचा

दर्शनी भाग अवलोकन केला की, उत्तर हिंदुस्थानी शिल्पसौंदर्याचा साक्षात्कार घडतो या मंदिराच्या बांधकामासाठी खास ग्वाल्हेरहून काँट्रॅक्टर-इजिनियर आणण्यात आले इजिनियर वाळिवे या तज्ञ स्थापत्यविशारदाच्या मार्गदर्शनाखाली मंदिराचे बांधकाम करण्यात आले सुमारे १२ वर्षेपर्यंत मंदिराचे बांधकाम चालू होते मंदिराचे बांधकाम पूर्ण झाल्यावर १९२९ मध्ये श्रीदत्त-पादुकाची स्थापना करण्यात आली आणि इ स १९४२ साली मंदिरामध्ये श्रीदत्तमूर्तीची विधि-पूर्वक प्राणप्रतिष्ठा करण्यात आली

श्रीदत्तात्रेयाची मूर्ती इटालियन मार्बलची असून मुबईचे प्रसिद्ध शिल्पकार श्री तालीम यानी घडविली आहे जरी १९४२ साली मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करण्यात आली, तरी ही मूर्ती महाराजांनी आपल्यासमोर १९३० मध्येच घड-वून घेतली होती श्रीदत्तात्रेयाची मूर्ती एकमुळी जाहे

एके काळी श्रीपादुकावर रात्र-दिवस अभि-षेकाचे पहारे चालत कालान्तराने ते बंद झाले असून हल्ली प्रसंगाविशेषीच पादुकावर अभिषेक करण्यात येतो

श्रीदत्तमंदिरात रात्र-दिवस अखंड टाळ-पहारा असतो १९२२ च्या सुमारास महाराजांनी स्वतःस पिंजऱ्यात बंद करून घेतल्यावर या पहारास प्रारंभ झाला, तेव्हापासून आजगायत तो अखंडपणे चालू आहे पुरुष आणि स्त्रिया दोघेही पहार्यात भाग घेतात दिवसाचे पहारे स्त्रिया साभाळतात, तर रात्रीचे पहारे पुरुष साभाळतात दरेंक तासागणिक पहारेकरी बदलतो पहारा करताना टाळ वाजवावा लागतो व मुखाने नामसकीर्तन करावे लागते अशा प्रकारे पन्नासहून अधिक वर्षे नामसकीर्तन चालू असून रात्र दिवस भगवन्नामाच्या घोषान हे मंदिर दुमदुमत आहे

दर गुरुवारी श्रीदत्तात्रेयांची पालखी निघते. लाकडी रथामध्ये श्रीसाईबाबा, श्रीउपासनीबाबा आणि श्रीउपासनीबाबांच्या मातोश्री यांच्या प्रतिमा असून श्रीच्या पादुका ठेवतात. दर गुरुवारी मंदिरासभोटील चौकात तासभर भजन होते, त्यावेळी तीनदा रथासह मंदिराची प्रदक्षिणा होते.

देवळातील शेजारतीनंतर रथासह दिण्डी, टाळ मुदंगाच्या घोपात निघते आणि झोपडोत जाते. झोपडीतील शेजारती झाल्यानंतर दिण्डी मंदिरात परत जाते. महाशिवरात्री, जन्माष्टमी वगैरे महत्वाचे सण आणि उत्सव असले की, पालखी काढतात. छत्र, चामर, अद्वागिरी, पताका अशा सर्व साजासह पालखी निघते. प्रतिवर्षी मार्गशीर्ष महिन्यात श्रीदत्तजयंती साजरी केली जाते.

— शां. ना. टिपणोस

११. सटाणे

श्रीउपासनीमहाराजांच्या आश्रमाच्या हद्दबाबद, नागपूर, सुरत, सटाणे, धरमपूर या ठिकाणी शाखा आहेत. सटाण्याच्या आश्रमात श्रीकोटिलिंगेदवर मंदिर, श्रीहनुमानमंदिर आणि श्रीदत्तमंदिर आहे. महाराजांच्या वडिलोपार्जित घरातील ज्या खोलीत त्याचा जन्म झाला, त्याच ठिकाणी बारा ज्योतिर्लिंगांची स्थापना करण्यात आली आहे. समाधी घेण्याच्या आदल्या दिवशीच महाराजांनी स्वहस्ते त्यांची स्थापना केली. ज्योतिर्लिंगे शुद्ध स्फटिकाची असून तळघरात आहेत.

कोटिलिंगेदवराच्या मंदिरावर श्रीहनुमान-मंदिर आहे. श्रीमास्तीरामाने श्रीराम, लक्ष्मण आणि सीतामाई यांच्या मूर्ती स्तंभावर धारण केल्या आहेत. मंदिरात पूजा-अर्चा व त्रिकाळ आरती चालते.

तेथून थोड्याशा अंतरावर आराम नदीच्या काठी श्रीदत्तमंदिर वसलेले आहे. संत देव

मामलेदारांच्या स्मारकापासून जवळच महा-राजांच्या आजोबांची समाधी असून त्या समाधी-वरच श्रीदत्तमंदिराची उभारणी करण्यात आली आहे. सुमारे १९२९ च्या सुमारास हे मंदिर बांधण्यात आले. दत्तात्रेयांची मूर्ती तीन मुखी आहे. मंदिरात नियमितपणे पूजा-अर्चा व त्रिकाळ आरती होते. प्रतिवर्षी श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव साजरा होतो.

— शां. ना. टिपणोस

१२. बाळेकुंद्री

श्रीपंतमहाराज समाधिस्थ झाल्यावर त्यांच्या असंख्य भक्तगणांचे सूचनेवरून बाळेकुंद्री येथे पीप बु. १ शके १८२७ म्हणजे वि. २७-१२-१९०५ या दिवशी सर्व ठिकाणची भक्तमंडळींनी जमून 'श्रीदत्त संस्थान बाळेकुंद्री बु॥' या संस्थेची स्थापना केली व पुढे २५-२६ वर्षांच्या कालात श्रीपंतबंधूंच्या हयातीतच श्रीदत्तसंस्थानचा पसारा वाढत गेला आणि त्याचा कारभार सुरळीत चालण्यासाठी त्यांनी भक्तमंडळींशी विचार-विनिमय करून व अत्यंत निस्वार्थीपणे पण दूर-दुष्टी ठेवून एक कायदेशीर ट्रस्ट करून मि. ज्येष्ठ बु. ८ शके १८५५ दि. १-६-१९३३ रोजी तो रजिस्टर केला आणि योजनाबद्ध 'घटना व नियम' तयार करून श्रीदत्तसंस्थानाच्या कार्यास एक प्रकारची सूत्रबद्ध गती दिली व सन १९५२ मध्ये 'बांबे पब्लिक ट्रस्ट अॅक्ट' प्रमाणे श्रीदत्त-संस्थानची सरकारात रीतसर नोंद होऊन त्याप्रमाणे सध्या संस्थेचे कामकाज चालू आहे संस्थेचा कारभार लोकवाही तत्त्वावर चालतो

श्रीपंतमहाराजांच्या पांथिव देहास श्रीक्षेत्री जेथे अग्निसंस्कार झाला, त्या ठिकाणी लावलेल्या औदुवराच्या रोपासभोवती एक चिरेवंदी पट्टीची पार इ. स. १९०६ मध्ये बांधण्यात आला. पुढे २४ वर्षांनी म्हणजे दि. ६ जानेवारी सन १९३० रोजी, त्या पारस लागूनच पूर्वेत,

गोविंदरावदादा याचे हस्ते श्रीपतमंदिराचा पाया पातला गेला या चौयऱ्याचे बाघकाम पूर्ण होताच त्यावर मिति आश्विन वद्य २ शके १८५२ (ता ९-१०-१९३०) मुरुवार रोजी दुपारी बारा वाजता, शुभ मुहूर्तावर श्रीपतबधू-श्री-गोविंदराव, श्रीगोपाळराव व श्रीशंकरराव यांचे धर्महस्ते श्रीच्या पादुका व फोटो याची मोठ्या समारंभाने शास्त्रोक्त विधियुक्त स्थापना करण्यात आली आणि त्यावर एक तात्पुरती पत्र्याची शेंड उभारली जाऊन त्या स्थितीतच मंदिराचे बाघकाम संपादित राहिले या कालावधीत 'श्रीदत्त-तीर्थ' धर्मशाळा, (यातच हल्ली श्रीसत्यानंदी कचेरी आहे) श्रीनरसिंहमंदिर, श्रीसीताराम-मंदिर, श्रीपतमातोश्री-तुळशीवृंदावन, श्रीच्या कट्ट्यासमोरील प्रशस्त भजनमंडप, तसेच इतर भक्तमंडळींनी वाघलेल्या धर्मशाळा इत्यादी इमारती झाल्या पुढे 'श्रीपतमंदिरनिधी' श्रीभक्ताकडून उत्स्फूर्त जमा होऊन सत्यानंदी सन १९५३ मध्ये सध्याचे दुमवार व शोभितव असे मंदिर बांधले

श्रीपतानी एक नवीन प्रकारची भजन-पद्धती रूढ केली व त्या भजनाला पुरेल इतका प्रचंड, पूर्णद्वैतबोधाने प्रकाशित, भवितप्रेमरसाने धव-धवणारा व आत्मानुभवाच्या भक्कम पायावर आधारलेला सुमारे तीन हजार पदांचा दिव्य व उत्स्फूर्त अमर भक्तिकाव्याचा (पदसंग्रहाचा) ठेवा भक्तांचे हाती देऊन ठेविला आहे आपापल्या गावात अनेक श्रीपतभक्तानी श्रीपतमंदिरे स्थापून श्रीदत्तप्रेमलहरी भजनमंडळे स्थापन केली आहेत कोल्हापूर, इचलकरंजी, अक्कोळ, कुरुदवाड, गारगोटी, पुणे, मुंबई, जळगाव, नाशिक, सकेश्वर, सांगली, पोयनाड (कुलावा), पाली (जि सातारा), विसूर, भडगाव, मोहे, श्रीक्षेत्र डोंगरदे, कुनूर, रोड, वडगाव, वावळी, चरण, कोगे, दड्डी, योगनोळी इ ठिकाणी भजनमंडळे आहेत श्रीपताच्या अवधूतमार्गाचा, भजनाचा व तत्त्व-

ज्ञानाचा प्रचार करणाऱ्या शिष्यमंडळींपैकी मडगावचे मोरेश्वर केशव दातार ऊर्फ 'अवधूतबुवा,' कोल्हापूरचे रामानंदबुवा, विसुरचे श्रीविष्णुबुवा, शिर्नेबुवा, सांगलीचे विनायकराव ताम्हणकर ऊर्फ 'साई,' इंदुरचे श्री वापटबुवा इत्यादींचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे या मंडळींनी श्रीपतमंदिरे स्थापन केली असून तेथे उत्सवादी कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात साजरे होतात

श्रीपतमहाराजांचे जन्मस्थान दड्डी येथे इ स १९२१ मध्ये गावचे भक्तमंडळींनी पुढाकार घेऊन श्रीपतमंदिर वाघले त्यासाठी मुंबईचे एक भक्त कै सदाशिवराव साहानी यांनी सगमरवरी पादुका अर्पण केल्या, त्याची स्थापना झाली आहे मंदिराचे नामकरण करण्याचे वेळी श्रीपतबधूनी त्यांना परमप्रिय व पूज्य असलेले त्यांचे मातुल श्रीपादपत यांचेही नाव रहावे या उद्देशाने मंदिराचे नाव 'श्रीपाद-श्रीपतमंदिर' असे ठेवले श्रीपत ज्या स्थानी जन्मले ती जागा या मंदिराचे जवळच असून ती श्रीपतबधूनरसिंहराव यांनी मिळवून त्या ठिकाणी श्रीपतमहाराजांचा फोटो वगैरे विधियुक्त ठेवून त्याची कायमची पूजेची व्यवस्था केली आहे श्रीपतजन्मोत्सव या ठिकाणी दरसाल दड्डीग्रामस्थ मोठ्या थाटाने साजरा करतात व पालखीसेवा वगैरे होऊन महाप्रसादही होतो

श्रीक्षेत्री श्रीपतमंदिराखेरीज आणखी जी पवित्र व वदनीय स्थाने आहेत त्याची थोडक्यात माहिती पुढीलप्रमाणे

श्रीपतमातोश्री - तुळशीवृंदावन-श्रीपताच्या मातोश्री प पू ग भा सीताबाई या श्रावण शु १५ शके १८५० (३१-८-१९२८) रोजी देवाधीन झाल्या त्याचा देह मोठ्या समारंभाने बाळकुंद्रीस नेऊन श्रीपताच्या ओदुवरकट्ट्यासमोर थोड्या अंतरावर त्याला अग्निसंस्कार करण्यात आला आणि मातोश्रीचे स्मारक म्हणून त्या दहनभूमीवर एक सुंदर सगमरवरी तुळशी-वृंदावन

बांधण्यात आले. अशा रीतीने ज्या. माजलीने श्रीपंतांना जन्म दिला त्या प. पू. मातोश्रीच्या पुण्यस्थानाचेही दर्शन घेण्याची मक्कमंडळीची सोय झाली आहे. हे संगमरवरी वृंदावन विकानेरूनून करवून आणले आहे.

श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा-श्रेमध्वज-कट्टा : श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा हे श्रावण शु. ३ अके १८५७ (२-८-१९३५) रोजी श्रीपंतस्वरूपी विलीन झाले. त्यांचा देह बाळकुंद्रीस नैऊन श्रीकट्टासमोरील मातोश्रीचे तुळशी-वृंदावनाच्या पूर्वेस अगदी जवळच त्यास अग्नि संस्कार करण्यात आला. त्या ठिकाणी त्यांचे स्मारक म्हणून एक सुंदर संगमरवरी दगडाचा चबुतरा बांधून त्यावर पादुका व त्यामागे श्रीचा श्रेमध्वज उभा करण्यात आला आहे. हा संगमरवरी चबुतराही राजस्थान-मधून करवून आणला असून योड्याच अंतरायर 'श्रीगोविंदभुवन' नावाची एक लोखंडी, भव्य व प्रशस्त अशी एक धर्मशाळा बांधलेली आहे.

श्रीपंतमंदिरानजीक श्रीदत्ततीर्थ ही विहीर असून यात श्रीपंत-मातोश्रींनी श्रीपंतांचे मामा श्रीपादपंत यांनी काशीक्षेत्राहून पाठविलेले पवित्र गंगाजल घातले आहे. श्रीक्षेत्रातील सर्व मंडळी याच विहिरीचे पाणी वापरतात व येणारे भाविक यात्रेकरू तीर्थ म्हणून ते ग्रहण करतात.

श्रीपंतमंदिराच्या मागचे बाजूस लागूनच श्रीऔदंबरकट्टा हे पवित्र स्थान आहे. या ठिकाणी श्रीपंतमहाराजांचा पावित्र देह अग्निनारायणाचे स्वाधीन केला होता व त्या ठिकाणी श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा यांनी लावलेला औदंबरचा रोपा आता पुष्कळच मोठा झाला असून त्यासमोवती चिरेबंदी पट्टकोनी कट्टा बांधलेला आहे व त्यावर फांशोटची छत्री बांधलेली आहे. औदंबरवृक्षा-जवळ श्रीच्या पादुका ठेविल्या आहेत त्या ठिकाणी भक्तमंडळी अनुष्ठान यंत्रे करतात.

श्रीपंतांच्या मातोश्री 'श्रीसीताबाई' व बडील 'श्रीरामचंद्रपंत' यांचे स्मरणार्थ हे 'सीताराम-

मंदिर' इ.स. १९३७ मध्ये मुंबईचे एक धनिक श्रीपंतभक्त कै. मुकुंदराव दादाजी राणे यांनी बांधविले. या मंदिरात श्रीपंतांच्या पूजेतील श्रीदत्तात्रेयांचा फोटो, श्रीपंतबंधू गोविंदरावदादा यांच्या पादुका, श्रीचा पालखीसेवेसाठी पूजेतील फोटो वगैरे पूज्य वस्तू ठेवल्या असून प्रत्येक पालखीसेवेस या मंदिरापासून आरंभ होण्याचा प्रघात आहे.

श्रीपंतमंदिराचे पिछाडीस दक्षिणबाजूस दुमदार चिरेबंदी असे श्रीनरसिंहमंदिर असून ते श्रीपंतांचे भाचे कै. शंकरविरूपाक्ष ऊर्फ आप्पाणा पत्तीहाल व उच्चगाव येथील श्रीपंतशिष्य कै. लक्ष्मणराव गणपतराव पावशे यांनी इ. स. १९२७ मध्ये बांधले. या ठिकाणी श्रीपंतांसह सर्व बंधूंच्या पवित्र अस्त्य एकत्र ठेवल्या असून त्यांची योग्यता व यानिमित्त बंधूप्रेमाची महती दर्शवणारा शिलालेख तेथे बसविला आहे. त्यावरील मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे.

॥ श्री वक्त ॥

“ज्या महात्मांनी आपले बडील बंधू श्रीदत्तावतारी श्रीपंतमहाराज यांची अत्यंत मनोभावे सेवा केली, त्यांच्या अवधूतवृत्तीला आळा घालून भक्तप्रेमपाशात त्यांना बद्ध करून ठेविले व हजारो भक्तांना भक्तिप्रेमात खेळविले त्या श्रीगोविंद, श्रीगोपाळ, श्रीबामन, श्रीनरसिंह व श्रीशंकर या बंधूंनी आपल्या वर्तनाने जगाला उज्ज्वल बंधुप्रीतीचा जो धडा घालून दिला, त्याचे अखंड स्मरण व्हावे म्हणून त्यांचे अस्त्यरूपी अवशेषही समरस होऊन या पूज्यस्थानी एकत्र वसत आहेत.”

वरील शिलालेखाखेरीज श्रीपंतांचा नेहमी वसण्याचा कोच, त्यांची एकतारी, श्रीगोविंदरावदादांच्या वोट्यांचे ठसे, श्रीपंत व सौ. यमुनाका यांचा, तसेच श्रीपंतबंधू व मातोश्री यांचे फोटो वगैरे वस्तू दर्शनाकरिता ठेविल्या आहेत.

या ठिकाणी नित्यपूजा व सांजसकाळ वारती होते.

श्रीपतमहाराजाचा पावित्र्य देह ज्या पवित्र अग्निनारायणाच्या स्वाधीन होता, त्याचा प्रज्वलित शोप अवघूतमठीत कायम प्रदीप्त असून भक्तमंडळी येथील पवित्र विभूती सदैव घेऊन जातात. या ठिकाणी श्रीपताचा कफनी घातलेला मोठा फोटो ठेवला असून कमंडलू, व्याघ्राजिन वगैरे अवधूत संप्रदाय-पूजेत वापरण्याच्या काही पवित्र वस्तू ठेवल्या आहेत व येथेही नित्य पूजाभर्चा होत असते. या मठीचे बाधकामास मुंबईचे श्री विश्वनाथ तुकाराम नार्वेकर, सराफ यांनी आर्थिक साहाय्य दिले.

श्रीपतमंदिराचे पश्चिमेस थोड्या अंतरावर आमराईचे शंवटी एक सभागृह असून ते श्रीपतबधू गोपाळराव यांचे स्मृतिप्रीत्यर्थ बांधले आहे. या ठिकाणी त्यांच्या पवित्र अस्थी ठेविल्या असून श्रीपतपुण्यतिथीजत्सवात या ठिकाणी संगीत भजन-कार्यक्रम, कीर्तने, प्रवचन, व्याख्यान वगैरे कार्यक्रम होतात, तसेच सर्व भक्तमंडळींची सभा भरून त्यात सत्स्थानाचा धार्मिक अहवाल वगैरेवर चर्चा होते.

बाळेकुंदी गावातील श्रीपताच्या वडिलोपार्जित वाड्याचे परसात श्रीपताचे आजोबा श्रीबाळ-कृष्णमहाराज यांची व श्रीपतमहाराजांची अशा दोन समाध्या आहेत व श्रीपतपुण्यतिथीजत्सवात प्रथम दिवशी 'श्रीप्रेमध्वजा'ची मिरवणूक येथून सुरू होते आणि दुसरे दिवशी सकाळी श्रीच्या पालखीची मिरवणूक वाड्यातून निघते. वाड्याचे जवळच श्रीरामेश्वराचे पुरातन व जागृत देवस्थान आहे.

दररोज पहाटे ४ वाजता श्रीक्षेत्री नगारा होतो. सूर्योदयापूर्वी एक तास भजन-सेवा चालते व श्रीची पोडशोपचार-पूजा व आरती होऊन तीर्थप्रसाद वाटला जातो. दोन प्रहरी भक्तांच्या घंतीने असलेल्या शास्त्रवदिन, विशिष्टदिन,

व नित्यनैमित्तिक-पूजा म्हणजे पंचामृतासह रुद्राभिषेक व इतर अभिषेकसूक्तासह पोडशो-पचार पूजा होऊन सायंकाळी सूर्यास्तापूर्वी नगारा होतो व सकाळप्रमाणेच एक तास भजनसेवा होते. 'ॐ नमः शिवाय' असा अखंड शोप घेणे सुरू असतो.

१३. विजापूरचे नृसिंह-मंदिर

विजापूरची ग्रामदेवता 'नरसोबा' याचा शतसावत्सरिक पालखी सोहळा काही वर्षांपूर्वी पार पडला. या निमित्ताने नृसिंहमंदिराचा थोडासा इतिहास जनतेपुढे ठेविला. अस्सल कागदपत्राच्या ऐवजी इतर आनुपंगिक गोष्टी-नाच विचारात घेणे भाग पडले व जो निष्कर्ष वाटला तो जनतेच्या पुढे ठेविला आहे.

नरसोबाच्या वाडीस श्रीनृसिंहसरस्वतींनी बारा वर्षे सपाचरण केले व त्यामुळे त्या वाडीस दत्तसंप्रदायात एक विशिष्ट महत्त्व प्राप्त झाले. येथून नरसिंहसरस्वतींनी आपला नुककाम हलविला व ते शके १३५६-५७ च्या सुमारास गाणगापुरास आले. नरसोबाची वाडी ते गाणगा-पूर या प्रवासमार्गाचे जमच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे कारण या मार्गावरच विजापूर आहे. नरसोबाच्या वाडीहून गाणगापुरास जाताना वाटेतच ककमरी रामतीर्थ लागते. हे क्षेत्र पुरातन असून तेथील स्वयम्भू रामेश्वराची पिढी रामाने दळकारण्यातील प्रवासात स्थापन केली अशी व्याख्यादका आहेत. नरसिंहसरस्वती हे शिष्यभक्त होते, हे आपणास माहीत आहेच. त्यांनी यात्रा केल्या त्या विशेषतः शिवस्थानाच्या हेही प्रसिद्ध आहे. तेव्हा त्यांनी या पुरातन क्षेत्रास जे त्यांच्या मार्गावरच होते ते डावलणे शक्य नाही. त्यांच्या त्या भेटीचे स्मारकच की काय त्या देवळात आजही नरसिंहाची भग्न मूर्ती

आहे ती मुसलमानांनी भग्न केली हे न सांगता कळण्याजोगे आहे शंकराच्या देवळात नरसिंहाची मूर्ती असणे याला काहीतरी विशेष कारणच असणार व त्याची गाणगापुरास जाताना ही दिलेली भेट हेच कारण असणार शिवाय नरसिंहरस्वतींना नरसिंहाचा मंत्रोपदेश होता हेही विसरता येत नाही मुरुचरित्रात या गोष्टीचा स्पष्ट उल्लेख आहे 'या कारणे श्रीगुरु मूर्ती। नरसिंह मंत्रे उपासना करिती।' (अ १९, ओवी २७)

ककमरी रामतीर्थानंतर विजापूर लागते वाटेत तोरवी हे क्षेत्र आहे या ठिकाणी नरसिंहाचे पुरातन मंदिर आहे वास्तविक ते मुळात शिवमंदिरच होते परंतु काही घटनांमुळे त्याचे रूपांतर नरसिंहमंदिरात झाले मूळ सावाची पिंडी त्या देवळात वाजूला काढून ठेविलेली अद्याप तेथे आहे नरसिंहरस्वती विजापुरास येण्याच्या अगोदर या मंदिरात थोडा वेळ थावून सावाचे अथवा दोन्ही देवाचे दर्शन घेऊन विजापुरास आले असणे सभ्यते त्याची कारणे दोन एक काही काल विश्रांती आणि दुसरे व महत्त्वाचे कारण म्हणजे तोरवी येथे जी नरसिंहाची मूर्ती आता आहे, तिच्या मूलस्थानाचे दर्शन

विजापुरातील सध्याच्या नरसोबाच्या मंदिराच्या जागी एक अश्वत्थ वृक्ष आहे त्या वृक्षाखालीच नरसिंहरस्वती उतरले असावेत या वृक्षापासून एक फर्लांगाच्या अवतरावर चालुक्यकालीन देवालयाचे अवशेष दिसतात त्या ठिकाणीच नरसिंहाचे मंदिर होते या मंदिरास चालुक्य व यादव राजांच्या सरदारांनी देणग्या दिल्याचे शिलालेख, जुन्या कानडी भाषेत आजही पहावयास सापडतात शके १२२७ च्या सुमारास मलिक काफूरने दक्षिणेत जी अज्ञावाती स्वारी केली व अनेक देवालय नष्ट केली त्यात हे देवालय नष्ट केले गेले असावे असे सांगण्यात

येते की, मुसलमानांच्या मूर्तिभजनाच्या अत्याचारापासून ही मूर्ती वाचविण्याकरिता चिम्बलमी गावी नेण्यात येऊन तेथे एका शेतात पुरून ठेवण्यात आली पुढे काही कालाने कोणास दृष्टात झाल्याने ती तेथून काढून तोरवी येथील सध्याच्या देवळात स्थापन करण्यात आली शके १४४० च्या सुमारास या नरसिंहमंदिरात (तोरवीत) कुमार वालीकीने मुप्रसिद्ध तोरवी रामायण लिहिले त्या अर्थी त्याचे अगोदर २१० वर्षे ती मूर्ती, इतका महिमा वाढण्यास, तेथे प्रतिष्ठापिली गेली असली पाहिजे ही शक्यता मान्य केल्यास नरसिंहरस्वतींनी तोरवी मुक्कामी जुनी शिवमूर्ती व नव्याने बसविलेली नरसिंहमूर्ती दोन्हींचेही दर्शन घेतले असणे शक्य आहे, व या नरसिंहाच्या मूलस्थानाचे दर्शन घेण्याकरिता ते विजापुरास काही काल थांबणे शक्य आहे ते सग्यांसी असल्याने अश्वत्थाखाली रहाणे यतिघर्मानुसार योग्यच होते तत्तर ते तेथून गाणगापुरास गले

श्रीनरसिंहरस्वतींचा गाणगापूरक्षेत्री अजमासे २३-२४ वर्षे वास होता या कालात त्यांना बरेच शिष्य मिळाले त्यांनी केलेल्या चमत्कारामुळे, अथवा सहज धडलेल्या चमत्कारामुळे असे म्हणणे जास्त योग्य होईल, त्याची फार प्रसिद्धी झाली याच कालात बेदरचा बहामनी राजा अल्लाउद्दीन दुसरा राज्य करीत होता याच्या अगोदरचा राजा अहमदशाह पहिला हा फार क्रूर व हिंजुद्वेषी होता त्याच्या अत्याचारांमुळे हिंदू प्रजा हवालदील झाली होती त्यांना नरसिंहरस्वतींचा मोठा आधार वाटू लागणे स्वाभाविक होते अल्लाउद्दीनास या बदलत्या परिस्थितीची जाणीव झाली होती त्यामुळेही कदाचित्त असेल, त्यास हिंदू साधुसत्ताचे महत्त्व जाणवू लागले होते नरसिंहरस्वतींची कीर्ती त्याचे कानावर गेली होती याच वेळी तो व्याघ्रप्रस्त झाला ह्बोमाच्या ओपघाचा

काही उपयोग होईना, तेव्हा तो नरसिंहसरस्वतीच्याकडे, त्याची कृपादृष्टी होऊन आपण व्याधिमुक्त व्हावे या इच्छेने आला. गुरुचरित्राच्या दाचकांना हे माहीतच आहे की, पहिले वत्तावतार श्रीपादश्रीवल्लभ यांनी आपल्या रजकास पुढील जन्मी तू राजा होशील व सर्व राजवंभव भोगशील, असा आशीर्वाद दिला होता.

नरसिंहसरस्वती हेच पूर्वजन्मीचे श्रीपादश्रीवल्लभ अल्लाउद्दीन स्वामीच्याकडे येताना दिसताच स्वामीनी त्यास उद्देशून म्हटले, 'या रे रजका कोठें अससी। बहुत दिवसा भेटलासी।' स्वामीची भेट झाल्यावर अल्लाउद्दीन रोगमुक्त झाला व त्याने स्वामींना बेदरसा नेऊन सिंहासनावर बसवून त्याची पूजा केली वगैरे कथा-भाग सर्वपरिचित आहे. या वेळी महाराष्ट्राच्या इतिहासातील श्रेष्ठपतींनी श्रीरामदासांना आपले राज्य अर्पण केल्याच्या प्रसंगाची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही असो. बेदरचा मुसलमान राजा व नरसिंहसरस्वतीच्या या कथेचा विजापूरच्या आदिलशाही राजाशी व नरसिंहसरस्वतीशी संबंध विपरीत रीतीने म्हणजे विजापूरचा इब्राहिम अदीलशाहा (दुसरा) हाच पूर्वजन्मीचा रजक व त्याची व स्वामीची प्रत्यक्ष भेट झाली असा जोडला जातो. पण ही गोष्ट कालदृष्ट्या जमत नाही हे स्पष्ट आहे. नरसिंहसरस्वती शके १३८० मध्ये कदलीवनास गेले व अदृश्य झाले तर इब्राहिम अदिलशाहा दुसरा हा शके १५०२ मध्ये गादीवर आला. आदिलशाहीची स्थापनाच मुळी शके १४१२ मध्ये झाली. बेदरचा वहामनी राजा अल्लाउद्दीन दुसरा यास एक जीवधेणा फोड झाला होता, यास इतिहासाची साक्ष आहे. तेव्हा रजकाच्या कथेशी विजापूरच्या बादशहाचा संबंध नाही हे अगदी स्पष्ट आहे. इब्राहिम दुसरा व नरसिंहसरस्वती यांचा कशा प्रकारचा संबंध आला ते आता पाहू.

वहामनी राज्य मोडून त्याच्या पाच शाह्या

झाल्या. त्यातील आदिलशाही ही एक होय. ही शके १४१२ चे सुमारास स्थापन झाली, या वेळी श्रीनरसिंहसरस्वतींना श्रीशैल्यगमन करून ३२ वर्षे झाली होती. या आदिलशाहीतील सहावा राजा इब्राहिम दुसरा. याची कारकीर्द शके १५०२ मध्ये सुरू झाली. श्रीनरसिंहसरस्वतींना निजानंदी बसून आता १२२ वर्षे झाली होती. हा राजा हिंदूंचा चाहता होता व याच्या मंत्र्यांमध्ये ब्राह्मण व मराठे बरेच होते. या इब्राहिम आदिलशाहास त्याची हिंदू व मुसलमान प्रजा सारखीच मानत होती. वाडीच्या नरसोबाच्या देवळाच्या कागदपत्रांवरून तेथील पुजारी वे. शा. सं. चामन गोविंद पुजारी यांनी दरीच माहिती पुरविली आहे; त्या माहितीवरूनच पुढील माहिती देत आहे.

या इब्राहिम आदिलशाहास एक मुलगी होती. तिची दृष्टी गेली होती. हकीमांनी व मुस्लीम अवलियांनी बरेच उपाय करून पाहिले, पण त्यांचा उपयोग होईना. राजाने ब्राह्मणांना उपाय विचारला. त्यांनी त्यास नरसोबाचे वाडीस नरसिंहसरस्वतीचे जागृत स्थान आहे; तेथे मुलीसह जाऊन सेवा केल्यास उपयोग होईल असे सांगितले. राजा नरसोबाचे वाडीस गेला व तेथे त्याने श्रीनरसिंहसरस्वतीच्या पादुकांची मनोभावे सेवा केली. थोड्या दिवसांतच मुलीस दिसू लागले. राजाने त्या देवस्थानास गौरवाड व गौरवाड ही दोन गावे इनाम दिली, जी अद्याप चालू आहेत. पादुकाचेवर घालण्यास पाने वगैरे असलेले मुसलमानी पद्धतीचे वस्त्र दिले. या वेळपावेतो औदुंबराखाली पादुका उघड्या होत्या. त्यावर मुसलमानी पद्धतीची पण घुमट नसलेली इमारतही यानेच बांधून दिली असे तेथील लोकांच्या सांगण्यावरून कळते. गौरवाड व गौरवाड या गावांची इनामे पुढे शिवछत्रपती, पेशवे व औधचे पंतप्रतिनिधी यांनी सनदा देऊन चालविली; त्यांत आदिलशाहीने दिलेल्या

इनामाचा उल्लेख आहे येथेवर पुजाऱ्यानी दिलेली माहिती झाली

मुलीस दृष्टी आल्यावर इब्राहिम आदिलशहा विजापुरास परत आला त्याला स्वामीची सेवा विजापुरात राहून घडावी असे वाटणे साहजिकच होते ती कशी साध्य होईल या विचनेत तो असता त्यास स्वप्नात दृष्टात झाला की, आकिल्पात तीन खदकाच्या मध्ये जो अश्वत्य आहे, तेथे मी मूर्त स्वरूपात आहे, असे समजून तू तेथेच पूजाअर्चा करीत जा ती मला पावेल त्याप्रमाणे इब्राहिमने या अश्वत्याची पूजाअर्चा करण्यास सुरुवात केली त्या जागी मुसलमानी पद्धतीची लहानशी कमान बांधली व आज जो गाभारा आहे तो बांधला व त्याचे पुढे सभागृह व त्यांना कमानी असे विशिष्ट स्वरूपाचे देवालय बांधले गाभाऱ्यावर जे शिखर आज दिसते ते अलीकडे बांधलेले आहे नरसीबाच्या दांडीप्रमाणे घुमट अथवा शिखर काहीही नसलेले देखून येथेही बांधले इब्राहिम आदिलशहा आपल्या फर्मानावर 'श्रीसरस्वती' असे लिहीत असे असे दिसते ते तो सरस्वती या देवतेकरिता की नरसिंहसरस्वतीच्या विपयीच्या पूज्य भावनेने, याचा शोध घेणे योग्य ठरावे

असे दिसते की, देऊळ जरी राजाने स्वतः करिता बांधले होते तरी ते सर्वांना खुले होते कारण काखडकीचे सुप्रसिद्ध सत महिपति-स्वामी येथे कीर्तने करीत अमृत त्यांना दत्ताने-यावरील पदे रचण्याचे या देवळातच स्फुरले असेल काय ? सहज विचार येऊन जातो या देवळाशी संबंधित इवडील काही मठही आहेत असे दिसत या देवळात तपसाधना करणारे काही सत दिमतात महिपतीचे गुरू भास्करस्वामी व त्याचे गुरू शानुग पीर याचा या देवळाशी अत्यंत निकटचा संबंध होता असे श्रीदत्ता ..४९

समजण्यास बराच आधार दिसतो शानुग पीराची समाधी (कबर) या देवळानजिक खदकाबाहेरच आहे रायचूरजवळच यादगिरी हे एक प्रसिद्ध शहर आहे तेथे विश्वब्राह्मण-समाजाचा एक मठ आहे. या मठाचे मुर्याधिपतीचा सर्व विश्वब्राह्मणसमाजावर गुरू म्हणून अधिकार चाले. दुसऱ्या अलीआदिलशहाच्या वेळी एक चमत्कार घडला तो सर्व येथे देण्याचे कारण नाही, पण त्या वेळी त्या मठात असलेल्या बारा वर्षांच्या गुरुनाथाना विजापूरच्या विश्व-ब्राह्मणसमाजाच्या आग्रहाच्या निमनगणावरून घेणे भाग पडले होते ते स्वामी या नरसीबाच्या देवळा-तच अनुष्ठानाला बसले होते या देवळाजवळील अश्वत्यावर एक ब्रह्मराक्षस होता, त्यास त्यानी वठणीवर आणिले तो ब्रह्मराक्षस गुरूस्वामींना शरण गेला व त्याच्या आशेत त्याने रहाण्याचे कबूल केले. तेव्हा त्यानी त्या ब्रह्मराक्षसास अदृश्यरूपाने त्याची पालखी पुढील वाजुने बहावयाची आज्ञा केली ती त्याने मान्य केली. विजापुराहून गुरुनाथस्वामी जेव्हा पालखीतून परत यादगिरीस निघाले, तेव्हा पालखीच्या पुढच्या दाड्यास हार घालण्यात आला व मागील दाड्यास तीन भोई उचलण्यास लागले, पालखी व्यवस्थित चालू लागली पालखीच्या एका दाड्याकडेच भोई लागू लागले व एका दाड्याला मनुष्यविरहित-अदृश्य शक्ती लागू लागली, म्हणून तेव्हापासून या मठासच 'एक दडगी मठ' हे नाव पडले या नरसीबाच्या देवळातील अश्वत्य-वृक्षाची एक मोठी फांदी-जिच्यावर तो ब्रह्म-राक्षस बसे-पडली व तीच पुढे यादगिरीस नेण्यात आली व तिचा खाव करून मठात उभा करण्यात आला तो खाव त्या मठात आजही तसाच आहे या दिवसाचे निमित्ताने प्रतिवर्षी या मठात उत्सव साजरा होत असतो याप्रमाणे इतरही काही सस्याचा या देवळाशी संबंध आला होता काय, हा एक सद्योधनाचा विषयच अ-

इकडील भागात नरसोबाची वाडी व गाणगा-
पूर यांचे खालोखाल या स्थानाचे दत्तसाप्रदायि-
कांत महत्त्व आहे. हे एक जामूत त्यान असल्याने
भूतवाद्या वगैरे असलेले लोक येथे तेवढे येतात.
येथेच सेवा करण्याबद्दल अनेकाना दृष्टांत होतात.
सेवा केल्यानंतर काही ठीक होत असल्याचा
अनेकाना अनुभव आहे.

या देवळात मुळात मूर्ती बगैरे काही नाही.
असल्याच्या बुध्दासच सेंदूर चर्चिला असून त्याला
लागूनच एक लहानगी कमान बांधलेली आहे.
बुध्दाच्या त्या आकारामध्ये आज जवळ जवळ
चारशे वर्षांत काही फरक पडलेला नाही आज
देवळात ज्या इतर मूर्ती दिसतात त्या सर्व बऱ्याच
नंतरच्या आहेत या देवतेस विजापूरची आम-
देवता मानली जाते या देवाच्या दर्शनास हिंदू-
प्रमाणे मुसलमानही येतात व नवम फेडतात.
मुसलमानांच्या लग्नात पूर्वी त्याच्या वराती येथे
येत असत व देवास सव्वा रुपया देण्याची रुढी
होती ही रुढी मुस्लिमलीग चळवळ करीपर्यंत
चालू होती; ती आता फकी सली अगली तरी
अजून अनेक मुसलमान घराणी आपले कुलदैवत
म्हणून प्रसाद करून जातात. लग्नकार्यात सव्वा
रुपया दक्षणाही देऊन जातात. फक्त वरात येणे
बंद आहे.

या देवळास आदिलशाही बादशहाचेकडून
नक्त नेमणूक होती, तीच इनाम कमिशनने येथील
व. शा. स. क. पाडुरंग दीक्षित विन वापू दीक्षित
यांचे नावे दिनांक २६-१०-१८७४ च्या सनदने
चालू ठेविली. त्या सनदत म्हटले आहे, "भाजी
राजाचे वेळेपासून सालीना नक्त नेमणूक
श्रीनृसिंहदेव भाविल्ला कसवे विजापूर तालुका
विजापूर जिल्हा कलादगो या देवस्थानाबद्दल
पावत आहे. ऐसिशास असे ठरविले आहे की
सरकारी २७ रुपयाची नेमणूक सरकारी
खजिन्यातून चालवून आदा करण्यात येईल."
मूळ कांगदपत्रे कमिशनने नेली.

या नक्त नेमणुकीशिवाय सरकारातून येथील
नगरसेट कॅ. भगवानदास गोकुळदास दरबार
यांचेकडे नरसिंहजयतिष्ठसवानिमित्त ८० रुपये
येत असत, ते आता श्रीठाकुरदास दरबार
यांचेकडे येतात, त्या पैशाना विनियोग पूर्वापार
चालत आलेल्या उत्सवाकरिताच केला जातो.
तसेच श्रीं विजापूरचेकडे सरकारातून १२ रुपये
नदादीपाकरिता येतात ते त्या कामाकरिताच
खर्च होतात.

येथील सुप्रसिद्ध वकील कॅ. रा. व. राघवेंद्र-
राव केंभावी यानी मृत्युपनाने तोरबीजवळील
एका शेताचे उत्पन्न या व तोरबीच्या नरसिंह-
मदिरास सारखे वाटून देण्याकरिता ठेविले होते;
पण शेताचे उत्पन्न वेळेवर व योग्य येईनाने
झाल्यामुळे ते येत विकून ती रक्कम वेळेकडे
ठेविली आहे व तिचे येणारे व्याज मृत्युपनानील
इच्छेनुसार खर्च होत आहे.

विजापूरचे एक जुने रहिवासी कॅ. चित्तामण
गणेश टोळ यानी इ. स. १८८९ मध्ये महाल
वागायतपैकी रि. म. न. १५० व १५१ अशा
दोन माळजमिनी फक्त २५ रुपये प्रसादार्प
घेऊन खोस दिल्या. हा कांगद त्यावेळेचे दत्तफड-
कमिटीचे अध्यक्ष कॅ. बाळाजी भोरेदर जोशी
यांचे नावे करून दिला आहे. या उत्पन्नाचा
विनियोग दत्तजयंती, गुरुप्रतिष्ठा, गणेशोत्सव
वगैरेकरिता केला जातो. या देणग्या (त्यावर)-
शिवाय दत्तफडातून एक मळा नवव्राजेजवळ
विकत घेण्यात आला. वरील दोन्ही त्यावर
मिळवती जाता चॅरिटी कमिशननच्या परवान-
गीने विकण्यात आल्या असून त्याची रक्कम
वापू हजार रुपये येकेंत कायम ठेव ठेविली
आहे. व्याजाची रक्कम अर्धा घर तमूद केलेल्या
उत्सवाप्रोत्यर्थच खर्च होतो.

या देवळाचे पुजारी कॅ. पाडुरंग दीक्षित विन
वापू दीक्षित हे होते; पण पुढे त्यानी अथवा
त्याच्या वध्दजानी हे काम करण्याचे का बंद केले

कळत नाही. त्यांनी ते काम करण्याचे सोडल्यावर बापू रामबकस मामलेदारांनी एका लिंगायताची पुजारी म्हणून नेमणूक केली. त्याचे वंशजच अद्याप ते काम करीत आहेत.

या देवळाची व्यवस्था नीट चालावी या उद्देशाने विजापूर हे इ. स. १८८४ मध्ये जिल्ह्याचे ठिकाण झाल्यानंतर एका व्यवस्थापनमंडळा-मार्फत सर्व भारभार चालविला जात आहे. असे मंडळ १८८७-८८ साली सुरू करण्यात आले असे दिसते. या मंडळाचे पहिले अध्यक्ष कै. बाळाजी भोरेवर जोशी हे होते. त्यांच्या मृत्यूनंतर इ. स. १९०१ अखेर श्री. गोपगीर नरहर केंभावी हे अध्यक्ष झाले. अध्यक्षशिवाय त्यांच्या मदतीस एक कार्यकारी मंडळही असे. आजही ती पद्धत चालू आहे. या देवाच्या दर्शनार्थ अनेक थोर थोर मंडळी येऊन गेली व प्रत्यही येत आहेत.

इनामकमिशनच्या सनदेप्रमाणे नफ्त नेमणूक रु. २७ मिळू लागल्याचा कागद आहे. त्याच्या अगोदरचा कागदोपत्री पुरावा आता मिळू शकत नाही. असा परिस्थितीत इ. स. १८७४ च्या अगोदर ८-१० वर्षे पालखीसोहळा नियमितपणे चालला असणार हे गृहीत धरून १९६५ चे साल धांभरावे मानून दत्तसांवत्सरिक पालखी सोहळा उत्सव करण्यात आला.

या देवळास नरसोबाचे देऊळ, दत्ताचे देऊळ व हिरोड्या अशी तीन नावे आढळतात. पैकी पहिले नाव श्रीनरसिंहसरस्वतीच्या या स्थानाच्या संवंधामुळे पडले आहे. नरसिंहसरस्वती दत्ताचे दुसरे अवतार मानले गेले असल्याने या स्थानास दत्तमंदिरही म्हणण्यात येते. पण तिसरे नाव हिरोड्या हे कसे पडले याची कल्पना नीट होत नाही. मी फक्त कल्पना येथे नमूद करून ठेवतो. कानडीत हिरे म्हणजे मोठा देव म्हणजे देव हे सर्वांना माहीत आहेच. हिरेदेव या कानडी शब्दाचा मराठीत हिरोड्या असा अपभ्रंश झाला असण्याची शक्यता आहे. हा देव या विजापूर

शहराची ग्रामदेवता आहे हे सर्वमान्य आहेच. या देवळाच्या वृत्तांतत काही अंदाज प्रकट केले आहेत. कागदपत्रांचा व ग्रंथाचा पुरावा मिळत नसल्याने अंदाज करण्याबाबून गत्यंतर उरत नाही. नीट विचार केल्यास मी केलले तर्क अगदी चुकीचे ठरणार नाहीत असा भरवसा वाटतो. गुरुचरित्राचा हेतू इतिहास सांगणे हा नसल्याने त्यात सर्व गोष्टी सुव्यवस्थित लिहिलेल्या नाहीत. असा परिस्थितीत काही अंदाज करण्या-बाबून दुसरा मार्ग नाही. पुढील संशोधकास अस्पष्ट का होईना वाट दाखविली गेली तरी माझा कार्यभार झाला असे समजतो.

- ना. व. जोशी, विजापूर

१४. दत्तवाडी. सांखळी

गोमंतकातील अतिशय प्रसिद्ध असे हे दत्तस्थान तेथील निसर्गवैभवानेही दत्तभक्ताना आकर्षित करून घेते. माथील, सांवई व सांखळी ही गोमंतकातील दत्तभक्तांची त्रिस्युळी आहे. गोमंतकाच्या सांस्कृतिक इतिहासात दत्ताचाही उल्लेख सापडतो. 'केळोशी या साष्टीतील गावात 'आवसेत' नामक एक शेत आहे. ते म्हाळू शेणवी याने दत्तात्रेयाच्या देवालास दिले होते' अशी १ सप्टेंबर १५८३ ची नोंद पोर्तुगीजांच्या पणजी येथील ऐतिहासिक दप्तरात सापडते. 'योगराज टिळक' हा ग्रंथ दत्तात्रेयाचा अमून तो गोमंतकातीलच होय. सन १८८१-८२ या काळात सांखळी येथील दत्तमंदिर तयार होऊन फेब्रु. २ शके १८०४, ५ एप्रिल १८८२ या दिवशी मोठ्या धाटाने मंदिरात दत्तमूर्तीची स्थापनाही झाली.

पणजीपासून सुमारे २०-२५ मैलांवर भतग्राम (डिचोली) तालुक्यात हे सांखळी नावाचे दुमदार गाव वसलेले आहे. सन १८७८ च्या सुमारास सांखळीत म्हाळू कामत नावाचा एक श्रमंत भाविक असा विठ्ठलभक्त राहात होता. त्याचा

मुलगा लक्ष्मण हाही विठ्ठल व दत्त याचा भक्त होता नरसोबाच्या वाडीस जाऊन तो मनोभावाने गुरुचरित्राची पारायणे करीत असे परंतु ते गोड सारस्वत असल्यामुळे वाडीचे पुजारी त्यांना नास देत अशाच एका प्रसंगी वडील कामत वाडीस गुरुचरित्र वाचोत असताना त्यांना नास झाला त्याचे मन खिन्न झाले डोळ्यासून अश्रू ओसरू लागले त्याच रात्री भगवान् दत्तात्रेयांनी त्यांना दृष्टांत दिला ' भक्ता, तू काळजी करू नकोस आम्हीच तुझ्या गावी येऊ '

कामताच्या मनास कमालीचा हर्ष झाला साखळीच्या येसू बैणवी बोडके याच्या पत्नीस, मथुराबाईस सत्कृत्य करण्याची प्रेरणा झाली नदीच्या धलीकडे, गावठाणात अतिशय निर्जन व निरुपयोगी अशा जागेत एक औदुवराचे झाड लावण्यात आले झाड टबटवीत होत आल्यावर पार वाघण्याचे काम कामतानी सुरू केले ही जागा मुसलमानांची दफनभूमी हाती खोद-कामात एक सोन्याचा छोटा नाग, रुप्याच्या पादुकाचा जोड, भारतीची व गणपतीची पापाण-मूर्ती इत्यादी वस्तू सापडल्या सन १८७९ मध्ये पारचे वाघकाम पूर्ण होऊन साखळीच्या दत्त-स्थानाचा प्रारंभ झाला

श्रीगोकर्ण पतंगाली मठाधीश श्रीमत पूर्णप्रज्ञ-तीर्थंस्वामी महाराज याचा दौरा यावेळी गोमत-कात होता त्याची प्रेरणा मिळून दत्तमंदिराच्या वाघकामास सुरुवात झाली लक्ष्मण म्हाळू कामत, वासू म्हाळू कामत, गोविंद पं. कुचेलकर, यशवत प्रभू आसगावकर, विष्णू शेणवी शेट्टे, मुकुंद शेणवी बोडके इत्यादी मंडळींनी पाराशेजारीच गर्भांगार वाघल बोरी येथील शिल्पकाराकडून काळ्या पापाणाची एकमुखी दत्ताची मूर्तीही आणण्यात आली मोठ्या मंदिराचे उभारणीचे कार्य सुरू झाले याच सुमारास वासू म्हाळू कामत यास दृष्टांत झाला की, ' मी सहचरपर्वत आलाहून आलो असल्यामुळे फार थकलो आहे.

विश्रांतीसाठी जागा हवी ' एका सन्यासाने हे उद्गार काढून औदुवराच्या पाराकडे बोट दाखविले साक्षात् दत्तप्रभू साखळीच्या दत्त-स्थानात येत असल्याची खानी सर्वांना पटली साखळीकराच्या दुर्दम्य उत्साहामुळे दत्तमंदिर मोठ्या प्रमाणात तयार झाले विशेष म्हणजे गावातील एका जुन्या किल्ल्याचेच सामान या मंदिरास उपयोगी पडले.

बोरी येथील शिल्पकाराकडून आलेली काळ्या पापाणाची मूर्ती देवळामागील औदुवरापाशी ठेवण्यात आली नवी मूर्ती काश्मीरी पापाणाची आणावी असे ठरले पित्रेशास्त्री व कामत या कामासाठी मुंबईस आले एका शिल्पकाराने नेपाळनरेशाच्या सांगण्यावरून एक दत्तमूर्ती सुरेखरी तयार केली होती, ती साखळीकरांना योगायोगाने मिळाली पादुकाचा सुंदर जोडही प्राप्त झाला नवी मूर्ती वाजतगाजत साखळीस येऊन पोचली शास्त्रीमंडळीच्या सल्याने मूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेचा विचार ठरला अर्के १८०४ च्या चैत्री पौर्णिमेपासून दश द्वितीयेपर्यंत प्राणप्रतिष्ठेचा सोहळा चालू होता गणपती, माळती, अन्नपूजादेवी, वाण, शाळिग्राम, नर्मदा, पापाणनदी असे काही इतर देवही दत्ताच्या सह-वासात येऊन स्थिरावले सर्व गोमतकातून सात-आठ हजार दत्तभक्तांचा समुदाय जमला होता

म्हापसा डिचोली रस्त्यावरील साखळी गावा-लगत असलेल्या या दत्तस्थानाची महती दिवसे-दिवस वाढत गेली सृष्टिसौंदर्याची तर अवीट गोडी या स्थानाभोवती आहे एकान्त व स्वच्छता, टापटीप व भावसघनता याचा अनुभव येथे आजही दत्तभक्ताना येतो देवालयच्या पार्श्व-भागी नारळी-पोफळीची झाडे असून तेथे सिद्ध-पुरुषाचे स्थान आहे अनेक शिर्वालिंगेही या भागात दिसतात जवळच प्रसिद्ध असे विठ्ठल-मंदिर आहे साखळीची दत्तवाडी म्हणजे गोमत-कातील गाणगापूर समजतात दत्तमंदिराच्या

पाठीमागची जमीनही दत्तवाडी संस्थानास योगा-योगाने मिळाली. शांताराम दागोळकर या नावाच्या एका दत्तभक्ताने मंदिराच्या बाजूस दगडी तट, विहीर, मंदिरात काश्मिरी पापाणाची फरशी अशी कामे केली.

मंदिराचा मंडप हंड्या-शुबरे यांनी शोभिवंत दिसतो. स्वच्छता व टापटीप भोमंतकी परंपरेस शोभणारी आहे. गर्भागारात 'तीन शिरें सहा हात' अशी दत्तमूर्ती भक्तांचे वाट पाहात उभी असते. मूर्तीच्या मागे रुपाची प्रभावळ आहे. वर रुपाचा मंडपही आहे. औदुंबरचा पार, अग्रशाळा, विहिरी, स्वयंपाकगृह, पोफळीची बाग इत्यादीमुळे दत्तवाडीच्या सौंदर्यास सीमा उरलेली नाही. नेहमी उत्सव-समारंभ चालू असतात. भक्तांच्या देणग्यांतून पूजाभर्चा सुरू असते. शिविकोत्सव, गुरुचरित्रपारायण, दत्त-जयंती अशा काही प्रसंगी उत्साहाला भरते येते. दर पुच्छारी मोठी पूजा, दीपाराधना, पुराण, कीर्तन, भजन असे कार्यक्रम असतात. पहाटे रोज फाकड-आरती होते. देवळाच्या परिसरात पाळावयाचे नियम शुचित्वाला पोषक अरोच आहेत. अश्वरूपार, तुलसीवृंदावन, औदुंबरपार, अग्रशाळा, फुलांची बाग, दामीचा पार, बीज-वृत्तीची व्यवस्था, दगडी तटबंदी, महादरबाजा, नगरखाना, दीपस्तंभ, हंड्या, शुबरे, सौन्याचे दागिते, रुपाची भांडीकुंडी इत्यादी नाना वस्तूंची भर भक्तानी घातलेली दिसते.

दत्तवाडी या संखळीच्या देवस्थानाशी संबंधित असलेल्या काही थोर सत्युरुपांचा उल्लेखही येथे करावयास हवा. साधू सुवाणा तोडर या कारवार जिल्ह्यातील चित्रापूरच्या साधकाने येथे सेवा केली आहे. जगन्नाथबुवा थोरीकरानी मंदिरात गुरुचरित्राचे अनेक शप्ताह केले असून शांताराम नासमण दागोळकर यानी या दत्तस्थानात रूपच सुधारणा केल्या. 'दत्तपदगुच्छ' व 'दत्तभजनमाला' अशी त्यांची

काही पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या प्रथम पत्नीच्या नावाने एक 'शांतापार' येथेच आहे. विष्णू गिरिधर शेषवी, घेंपे, भागीरथीदाई कायकोणी अशा आणखी काही दत्तभक्तांचा संवघ सांखळीच्या दत्तवाडीशी होता.

१५. बडोद्याचे स्वामीसमर्थ संस्थान

बडोद्यातील सुरसागर, पश्चिम घाटावर श्रीस्वामीसमर्थ यांच्या एका लहानशा घुमटीत पादुका आज कित्येक वर्षांपासून स्थापन केलेल्या आहेत.

अवकलकोट स्वामीमहाराजांचे एक निस्सीम भक्त-ब्रह्मनिष्ठ वामनबुवा वामोरीकर (बडोदेकर) हे बडोद्यास सुरसागराचे काठी सुवाम्याचे घरात रहात होते.

एकाच वेळी अनेक व्याधीनी त्याची प्रकृती फार बिघडली. वाचण्याची आशा नसल्यामुळे श्रीस्वामीचरणी विनंतिपत्रे उत्तर देण्याचे पूर्ण आशेने पाठविली होती. परंतु पत्राचे उत्तर १०-१२ दिवसांत व आल्यामुळे प्राणायाम करून जलसमाधी घ्यावी, असा विचार करून रात्री १२ वाजता सगळे निजलेले पाहून सुरसागरातील एरड्याचे काठी जाऊन एरड्यात उतरू लागले.

वामनराव एरड्यात उतरतात, इतक्यात चमत्कार असा झाला की, दीनदयाळ अवकल-कोट स्वामीमहाराज त्या ठिकाणी प्रत्यक्ष प्रगट होऊन त्यांनी वामनबुवांचा हात धरून त्यांना वर ओढले. अतिशय रागाने त्यांना दोन थापड्या मारून महाराज म्हणाले, "शहाण्या गाढवा, आयुष्य असून का मरतोस ? तुझे भोग भोगत्या-शिवाय तुला मती नाही. आम्हांवर प्राणा करतोस काय ? सहजसमाधी सोडून प्राणत्यागस्य जल-समाधी कसली घेतोस ?" असे म्हणून त्यांना घरी आणून सोडले व महाराज वामनबुवांचे अंगावर

हात फिरवून म्हणाले, "बरे होईल. उगाच बरा" असे बोलून स्वामी महाराज अदृश्य झाले. दत्तात्रेय समर्थस्वामीमहाराजांचा अभय वरद-हस्त अगावर फिरल्यावर मग काय विचारता? त्यांना रात्री चांगली गाढ निद्रा लागली. प्रातः-काळी जागृत झाल्यावर पहातात तो शरीर शांत व मन प्रफुल्लित झाले. बहुतेक व्याधी नाहीसा झाल्या व त्यांना आरोग्य प्राप्त झाले. प्रस्तुत हकीकत शके १७९८ च्या वैशाख शुद्धातली आहे.

श्रीस्वामीसमर्थमहाराजांच्या प्रागट्याच्या स्मरणार्थ प्रतीक म्हणून धामनबुवा यांनी सुर-सागराच्या पश्चिम घाटावर एका लहानशा धुमटोत श्रीस्वामीसमर्थांच्या पादुका स्थापन केल्या.

या गोष्टीला बरीच वर्षे लोटल्यानंतर स्वामीभक्त हल्लीचे सत्यानचे संचालक श्री. धामदेव रावजी कडुस्कर यास श्रीसमर्थांची प्रेरणा होऊन त्यांनी सन १९५८ सालच्या श्रीदत्तजय-तीचे दिवशी या पादुकांच्या जोडीला श्रीसमर्थांची मनोहर सगमरवरी मूर्ती स्थापन करावी अशी चालना जोराने सुरू केली. एक गृहस्थ अचानक येऊन त्यांनी श्रीची सगमरवरी मूर्ती देण्याचे आश्वासन दिले.

१६. बडोद्याचे तारकेश्वर स्थान

अक्कलकोट राजेसाहेब याचे मानकरी विश्वासराव ऊर्फ आप्पासाहेब हे रहिमतपूर, जिल्हा साताराच्या रहणारे असून नोकरी-निमित्त अक्कलकोटास रहात होते त्याची कन्या जमनाबाई अप्रतिम लावण्यावती होती. आपले योग्यतेप्रमाणे व मुलीचे रूपाप्रमाणे तिला बर कसा मिळतो, याची आप्पा-साहेबांचे मनात काळजी लागली होती. एके

दिवशी श्रीस्वामीसमर्थांकडे जाऊन, चरणी मस्तक ठेवून, आप्पासाहेबांनी महाराजास विनती केली, "मुलीस चांगले स्थळ मिळण्याची महाराजांनी कृपा करावी." यावर महाराज म्हणाले, "काळजी का करतोस? आम्ही तिला बडोद्याचा खडेराव नेमला आहे." आप्पासाहेब यास आज्ञेचा अर्थ कळला. पण महाराजावर विश्वास ठेवून ते स्वस्थ राहिले. बडोद्याचा दिवसात बडोदे सत्या-नचे एक प्रतिनिधिपदळ कन्या पहाण्यासाठी अक्कलकोटास आले व त्यांनी बडोद्याचे महाराज श्रीमंत खडेराव गायकवाड यांचेसाठी कन्या पसत केली. आप्पासाहेब माने साधारण मानकरी असून बडोद्याचे खडेराव महाराजांचे बरोबर कन्येचे मोठ्या थाटात लग्न झाले. जमनाबाई बडोद्याच्या महाराणी झाल्या. समर्थांच्या आशीर्वादाने आपली कन्या महाराणी झाली म्हणून त्यांना परमानंद झाला. तेव्हापासून आप्पासाहेब व श्रीमंत जमना-बाई महाराणीसाहेब महाराजांचे निस्सीम भक्त बनले.

श्रीमंत जमनाबाई महाराणीसाहेब यांनी आपल्या ताराराजे या कन्येचे नावाने बडोद्यास 'तारकेश्वर' या नावाचे एक शिवालय बांधलेले आहे. त्या शिवालयाच्या प्रवेशद्वाराचे मंदिरावर दशंनी असा दोन्ही बाजूस श्रीस्वामीसमर्थांच्या सगमरवरी दोन मूर्ती ठेविलेल्या होत्या. त्या शिवालयात एक गृहस्थ दशभास जात असता त्यांनी या मूर्तीतून "मी येथे आहे" असा दोन वेळा आवाज ऐकला होता. त्या गृहस्थाने या मूर्तीवद्दल माहिती श्री कडुस्कर यांना दिली. हल्लीचे बडोद्याचे महाराज श्रीमंत फते-सिंहराव गायकवाड यांच्या ताब्यात हे 'तार-केश्वर' मंदिर असल्याने मंदिरासाठी मूर्ती देण्यावद्दल श्रीमंताना विनती करण्यात आली. श्रीमंतानी कृपावत होऊन सन १९६० साली ती मूर्ती दिली. ही मूर्ती सगमरवरी दगडाची लहान असून फारच सुंदर आहे.

नंतर ब्रह्मनिष्ठ प. पू. श्रीरंग अवधूत महाराज नारेश्वर यांच्या शुभ हस्ते मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्दशी (सह पूर्णिमा) गुरुवार श्रीदत्तजयंतीच्या दिवशी तारीख १।१२।१९६० रोजी या मूर्तीची स्थापना व पादुकाचा जीर्णोद्धार करण्यात आला.

मन १९६५ साली वडोद्यातील म्युनिसिपलिटीने एक सभामंडप वांधून दिला असून आजूबाजूची विशाल जागा मंदिरासाठी दिली आहे.

व. नि. प. पू. श्रीरंग अवधूत महाराज यांचे सूचनेवरहुकूम मंदिराचे विश्वस्त (ट्रस्ट) करण्यात आले आहे व मंदिराचा सर्व व्यवहार विश्वस्तामार्फत चालत आहे.

ज्या भक्तास अभिषेकयुक्त महापूजा करावयाची असेल त्याने संस्थानात रु. १०१-भरावे व एक तिथी निदिधित करून घ्यावी. त्याप्रमाणे संस्थानकडून दरवर्षी त्या तिथीस भक्ताच्या नावाने सकल्प सोडून अभिषेकयुक्त महापूजा करण्यात येते. संस्थानने हा खर्च त्या रकमेच्या व्याजातून करावयाचा आहे. याप्रमाणे अभिनव योजना सन १९६५ पासून दाखल करण्यात आली आहे. सध्या या योजनेत १३६ भक्तांनी लाभ घेतलेले आहे.

फौजत्याही भक्तास रु. ७-५० भरून महापूजा करता येते.

श्रीची त्रिकाळपूजा होत असते व दर गुरुवारी रात्री ८-३० ते १० पावेतो आरतीचा कार्यक्रम होत असतो. श्री स्वामी महाराजांची 'पुण्यतिथी' व 'श्रीदत्तजयंती' असे वार्षिक दोन कार्यक्रम संस्थानमार्फत होत असतात. या उपरान्त 'गुरुद्वादशी', 'गुरुप्रतिष्ठा', 'श्रीरंगजयंती' इत्यादी दिवशी भजन वगैरेचा कार्यक्रम होत असतो.

सन १९६१ सालात श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव सुरू असता एकादशीचे दिवशी सकाळी ६-३०

वाजता श्रींची आरती होत असता श्रीचे मूर्तिने आपले मस्तक झोलवून आशीर्वाद दिलेला आहे. तेव्हापासून संस्थानचा दिवसेंदिवस उत्कर्ष होत आहे.

व. नि. प. पू. श्रीरंग अवधूत महाराज यांनी आपल्या पादुका सन १९६५ सालात गुरुद्वादशीचे दिवशी दिल्या आहेत व त्या श्रीचे मूर्तिसन्निध ठेविण्यात आल्या आहेत.

पूज्य श्रींनी खर्चाचा आकडा नक्की करून दिला आहे व त्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था पंचामार्फत होत असते.

पूज्यश्री ब्रह्मभूत होण्यापूर्वी म्हणजे तारीख २८ माहे ऑगस्ट १९६८ रोजी शेवटी संस्थानात येऊन संस्थानची उत्तरोत्तर भरभराट होईल असा आशीर्वाद दिलेला आहे.

श्रीसद्गुरू वाल्मिका महाराज यांच्या गादीवर साप्रत विद्यमान असलेले प. पू. श्री गजानन महाराज यांचे दोन वेळा संस्थानमध्ये आगमन झाले आहे व "आम्ही येथे आहोत" असे सांगितले आहे.

श्रीसद्गुरू संकराचार्य, श्रीकरपात्रीजी वगैरे-सारख्या थोर विभूतींनी पण या संस्थानचा महिमा गाडला आहे.

स्वामीकृपेने संस्थानची दिवसेंदिवस भरभराट व उत्कर्ष होत आहे.

संस्थानचे कीर्तीचा सुगंध सर्वत्र दरबळला असून दररोज व दर गुरुवारी अस्तर्य भक्तमंडळी श्रीस्वामीसमर्थांच्या दर्शनास येऊन आपली मनःकामना पूर्ण करून घेत आहेत. तसेच धाडेर-गावाहूनही अनेक भक्तमंडळी सास दर्शनासाठी व नवस फेडण्यासाठी येत असतात.

श्रीस्वामीसमर्थांची सीला अगाध आहे व त्यांच्या कृपाप्रसादानेच आज या संस्थानला तीर्थ-क्षेत्राचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

— धी. ग. गडकरी

१७. बडोद्याचे नीलकंठेश्वर

वावजीपुरा (शिवाजी रोड) दाडिया वाजारात श्रीनीलकंठेश्वर महादेवाचे प्रसिद्ध मंदिर आहे त्याच्या विस्तीर्ण आवारात उत्तरेच्या बाजूस हे 'श्रीदत्तस्थान' आहे देवस्थान विस्तीर्ण अशा औदुबराच्या वृक्षछायखाली आहे पूर्वी प्रसिद्ध श्रीनीलकंठेश्वर महादेवाचे विस्तीर्ण आवारात एक औदुबराचा वृक्ष होता

पू श्रीवासुदेवानंदसरस्वती (टेंबे) स्वामी महाराज (गुरुद्वेश्वर) यांचे एकनिष्ठ परम शिष्य सदाशिव रामचंद्र पुराणिक हे शिनोर (चादोह नर्मदातीरी) येथे रहात असत त्या वेळी श्रीवासुदेवानंदसरस्वती स्वामीमहाराजांचा मुक्काम मार्कण्डेश्वर महादेवाच्या मंदिरात होता स्वामीमहाराज सदाशिव रामचंद्र पुराणिक यांच्या येथे भिक्षेस येत असत स्वामी महाराजांनी त्यांना गुरुमंत्र दिला होता त्याचे चिरजीव गजानन सदाशिव पुराणिक हे बडोद्यास रहात होते पुढे त्यांनी वडिलांच्या स्मरणार्थ वरील 'औदुबर' वृक्षास सन १९५२ साली पार बाधला

सन १९५६ साली त्या 'औदुबर' वृक्षाखाली श्री लक्ष्मणराव भावुरकर यांनी देऊळ बांधले व माघ शुद्ध दशसप्तमीच्या शुभमूर्ह्यावर त्या मंदिरात श्रीगुरू दत्तात्रय यांचे सुंदर मूर्तीची स्थापना करण्यात आली व उत्सवास सुरुवात झाली सात दिवस अखंड 'श्रीगुरुचरित्र' व अखंड 'नामसप्ताह' वार्षिक होऊ लागले शेवटच्या दिवशी भडारा (समाराधना) होतो श्रीची पायखीतून मिरवणूक काढण्यात येते

या सस्थानास पू पू रंग अवधूत महाराज (नारेश्वर) यांनी भेट दिली असता त्यांनीच 'श्रीगुरुचरित्र-सप्ताह' व 'नामसप्ताह' हे

करण्यावद्दलची प्रथा घालून दिली आहे

सन १९६० साली बडोद्यातील सुप्रसिद्ध लोकप्रिय श्रीमद्भागवतसप्ताहविशारद प पू श्री रामचंद्र केशव डोगरेसाहेबी यांनी औदुबराचा पार मोठा करून सुंदर सभामंडप उभारून दिला आहे येथे दर गुरुवारी आरती, दत्तवावनीपठन व भजन होते त्या दिवशी दत्तोपासक मंडळींची दर्शनासाठी फारच गर्दी होते मंदिराजवळच श्रीनीलकंठेश्वर महादेवाचे, श्रीगणपतीचे व दिंडोरकरांचे श्रीराममंदिर आहे तेव्हा सर्व भक्तमंडळी एकत्र जमून दर गुरुवारी सुंदर यात्रा भरते गुरुद्वादशी, गुरुप्रतिपदा, पू श्रीवासुदेवानंदस्वामी महाराजांची पुण्यतिथी, श्रीदत्तजयंती, गुरुपौर्णिमा वगैरे उत्सव समारंभाने साजरे होतात

- श्री ग गडकरी

१८. बडोद्याचे कुबेरेश्वर

पूर्वी बडोदा शहराच्या मध्यभागी माढवीच्या उच्च मनोऱ्यावर भगवा झेडा फडकत असे जवळच्या सरकारवाडपात राजकुटुंबाचा निवास असे मनोऱ्याच्या खालील राजमार्गावर एक वेढसर मनुष्य भटकत असे वेडा कुबेर म्हणून लोक त्याला ओळखत एकदा एक पिसाळलेला हत्ती त्याने आवरून धरल्यामुळे त्याच्या दंडी सामर्थ्यावर महाराणीसाहेब खूप झाल्या थोडमनावाइनी त्याला आपल्या गुरुस्थानी मानले त्याच्या नाव महादेवाचे मंदिर उभारले त्याच्या समोरच असलेले दत्तमंदिर कुबेरेश्वराचे दत्तमंदिर म्हणून प्रसिद्ध असून अनेक दत्तभक्तांची या दत्तावर निष्ठा आहे दत्तवावनीचे पाठ येथे दर गुरुवारी म्हटल जाताना

१९. डभोई

पू पू वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामी (टेंबे) गुरुद्वेश्वर, यांचे प्रेरणेने डभोई, जिल्हा बडोदे येथे

श्रीदत्तमंदिर दत्तमक्त रामचंद्र दत्तात्रय पेडगावकर यांनी स्थापन केले. सन १९४८ साली प्रथम फोटोवरून श्रीदत्तजयंती उत्सव केला व सन १९४९ साली दत्तमूर्तीची स्थापना डमोई येथील एक ब्राह्मण गं. रतुकाना वैन अंबालाल धनसुखलाल दवे यांनी त्यांचे घरात जागा दिली व तेथे श्रीची स्थापना केली.

दत्तमक्त रामचंद्र दत्तात्रय पेडगावकर हे लहानपणापासून गुरुदेश्वर येथे स्वामीचे उत्सवात जात असत. श्रीगुरुचरित्रपारायणे नेहमी करीत असता त्यांना स्वामीचा गाणगापूरला जाण्याचा वृष्टांत झाला; त्याप्रमाणे गाणगापुरीही श्रीगुरुचरित्रपारायणे केली, तेव्हा मूळ स्थळी डमोई येथे जाऊन पारायणे करणेची आज्ञा झाली. त्याप्रमाणे १९०० पारायणे केली व त्यानंतर स्वामीचे आदेशानुसार डमोई जिल्हा बडोदे येथे दत्तमंदिर स्थापन केले.

श्रीगुरुचरित्र, नवनाथमक्तसारआदी ग्रंथांची यांनी पुष्कळ पारायणे केली; तसेच श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथाचीही पारायणे केली.

गुजरात राज्यात प. पू. वामुदेवानंदसरस्वती स्वामी (टेंबे स्वामी) यांचे प्रेरणेने स्थापन झालेले हेच एक दत्तमंदिर आहे.

२०. गेंडीगेट दत्तमंदिर, बडोदे

हे खाजगी देवस्थान प्राचीन असून मुख्य मूर्ती श्रीमहाविष्णूची आहे. कै. शंकरराव लक्ष्मणराव पट्टणकर ह्यांना त्यांचे गुरू ब्रह्मनिष्ठ वामनबुवा वामोरीकर (पूर्ण दत्तावतारी श्रीअक्कलकोटस्वामीसमर्थी शिष्य) ह्यांनी स्वतःच्या पूजेतील देव, अक्कलकोटस्वामीच्या प्रतिमा, चरणपादुका, महावस्त्र (छाटो), पंचायतन, श्रीदत्तमूर्ती-वगैरे नित्य पूजेसाठी दिल्याने ते वरील मंदिरात आहेत. शिवाय कै.

श्रीदत्ता...५०

सौ. उमावाई (कै. श्री. शंकररावांच्या पत्नी) ह्यांच्या संगत दर गुरुवारी आरतीच्या वेळी श्रीस्वामीसमर्थाचा संचार होत असे व जिज्ञासूंना मार्गदर्शन मिळत असल्यामुळे हे ' दत्तमंदिर ' म्हणून ओळखले जाते. गुरुपौर्णिमा, श्रीदत्तजयंती, श्र. वामनबुवा व अक्कलकोटस्वामीसमर्थाची पुण्यतिथी वगैरे उत्सव यथाशक्ती साजरे केले जातात.

२१. अबूवरील गुरुशिखर

अबूवरी हा भारतातील सर्वात प्राचीन पर्वत आहे. तो राजस्थानात नैर्ऋत्य-ईशान्य पसरलेला आहे.

नैर्ऋत्य भागात ' माउंट अबू ' (अबू पहाड, अबूपर्वत) हे या पर्वतातील सर्वात उंच शिखर आहे. त्याची उंची सुमारे १,७०० मीटर आहे. त्याला " गुरुशिखर " असे म्हणतात. हे शिखर अबूपासून साठ मैलांवर आहे. अबूपासून पाच मैलांवर व ५०० फूट अधिक उंचीवर ' ओरिया ' या नावाचे गाव आहे. हे ' गुरुशिखराच्या ' मुख्य टोकावरील स्थित झालेले आहे. या गावापासून गुरुशिखर तीन मैलांवर आहे. अबूपेक्षा हे अधिक थंड असून या ठिकाणी हिंदू व जैनांची मंदिरे आहेत. या ठिकाणी ' कंजलेश्वर ' महादेवाचे प्रसिद्ध मंदिर आहे.

ओरियापासून थोड्या अंतरापर्यंत सडक आहे. परंतु त्यापुढे अरुंद अशी पाऊलवाट (पगदंडी) सुरू होते. ती पर्वतावरून आणि नात्यातून ' गुरुशिखर ' पर्यंत जाते. चढाव जरा जास्त आणि अवघड आहे. परंतु दृढभक्तीने येणाऱ्या मानवास तो कठीण वाटत नाही.

श्रीभगवान दत्तात्रेयांनी या स्थानी निवास केला होता. त्या स्मरणार्थ खडकाचे शिळेवर कोरलेल्या पादुका या शिखरावर एका लहानशा मंदिरात स्थापण्यात आल्या आहेत.

या ठिकाणी मोठ्यात मोठी वशी घटा (घाट) आहे तिचा आवाज फार दूरपर्यंत ऐकू येतो या शिखरावर महान योगी तपश्चर्या करण्यास राहिलेले आहेत.

या ठिकाणी हिसक प्राणी पण आहेत

या ठिकाणाहून फार दूरची स्थळे नजरेस पडतात दूरचे घनदाट जंगल, हिरवळ तसेच वृक्षराजी व शीतल वाऱ्याच्या मदत मदलहरी मनाला आनंदित करतात

या ठिकाणी अनेक यात्रेकरू येतात रस्ता जरा भीतिजनक असल्याने यात्रेकरूंच्या रक्षणासाठी एक पोलीसशिपाई सकाळसायकाळ ओरिया गावापर्यंत येतो ओरियापासून मार्गदर्शक चेणे अधिक हितावह आहे

या ठिकाणी यात्रेकरूसाठी धर्मशाळा आहे तसेच कित्येक गुहा (गुफा) पण आहेत या ठिकाणी रहात असलेले सत-साधू यात्रेकरूंच्या ध्यवस्थेची पूर्ण काळजी घेतात

येथे साधु-सन्याशाना, तसेच गरीब माणसाना मोफत भोजन देण्यात येते येथे एक मुन्दर कुवा व बाग आहे

हिंदू धर्माचा उदारक रामानंद याच्या पण पादुका येथे आहेत

या ठिकाणी श्रीमंत तुकोजी महाराज होळकर यांना श्रीस्वामीसमर्थ (वक्कलकोट) यांनी दर्शन दिले आहे

— श्री. ग. गडकरी

२२. गिरनारवरील पादुका

अरपली पर्वताच्या नैर्ऋत्येस गुजरात (सौराष्ट्र) गिरनारचे डोंगर आहेत या डोंगरावरील राखीव जंगलात भारतातील प्रसिद्ध सिंह आहेत ते पाहण्यासाठी दूरदूरचे लोक येतात. जुनागड शहरापासून दोन मैलावर प्रसिद्ध 'गिरनार पर्वत' फार विस्तोणं व उंच आहे

पुराणकालापासून गिरनार पर्वत फार प्रसिद्ध आहे पुराणानी या पर्वताचा महिमा गर्जन सांगितला आहे या पर्वताच्या भोवती एखाद्या कोटाप्रमाणे सात शिखरे उभी आहेत समोवताली असलेले डोंगर पाढऱ्या रंगाचे असून मधला पर्वत निळ्या रंगाचा आहे पारिजातक, मदार, जाई, मोगरा, इत्यादी फुलाचे ताटवेच्या ताटवे या पर्वतावर उगवल्यामुळे हा पर्वत शोभिवत दिसतो बड, पिंपळ, औदुंबर, चिंच, जामूळ, आंबा इत्यादी फलभासपत्र वृक्ष पर्वतावर ठिक-ठिकाणी आहेत. करवीरच्या जाल्याचा, सीता-फळाची झाडे यासारख्या नाना प्रकारच्या वनस्पतीची पर्वतावर गर्वी झालेली दिसून येते. भयूर (मोर), कौकळा इत्यादी पक्षिगणांच्या आवाजाने पर्वताचा परिसर निनादून जात असतो शिखरावर बारा अत्यंत जोराचा वाहतो

घाघ, चित्तं, अस्वल, सांबर, हरीण, गेंडे याचीही पर्वतावर वस्ती आहे अनेक वानरे तेथे राहतात

पर्वतावर स्थळोस्थळी वृक्ष, वनधी, हिरवळ, देवस्थाने, कुडे व स्वच्छ जलमय पवित्र तीर्थे आहेत

हरकेश्वराचे मंदिर, अंबादेवीचे मंदिर, दामोदर कुंड, मृगीकुंड, भीमकुंडतीर्थ, कमंडलु-तीर्थ, भुवनेश्वरमंदिर, नरसिंह मेहताचे स्मृति-स्थान इत्यादी दर्शनीय स्थळे आहेत.

मुचुकुदाची गुहा आहे दुसऱ्या अनेक गुहा आहेत गुहेत योगीश्वर ध्यानस्थ असतात साधू व सिद्धयोगी अनुष्ठानाला व योगसाधनाला व्रमतात अनेक साधू अशा गुप्तस्थळी राहतात त्यांना युगायुगाचे ध्यान नसते कोणी गुप्त, कोणी प्रसिद्ध असे हजारो योगी, तपस्वी, व सत्पुरुष या पर्वतावर वस्ती करून राहिले आहेत

पाढवानी तेथे उग्र तपश्चर्या वेली होती, वृन्दोराने (भीमाने) हिडिंबेचे तेथेच पाणि-

ग्रहण केले. गौतमश्रुपीनीसुद्धा याच पर्वतावर तपश्चर्या केली होती.

त्याचप्रमाणे शंकराचार्य, रामानंद, गोरक्ष, अवधटनाथ आदी प्रसिद्ध सत्पुरुषांनी याच ठिकाणी तपश्चर्या केली. एवढेच नव्हे तर श्रीगुरु दत्तात्रेय तेथे अजूनही तपश्चर्या करीत असतात.

पर्वतावर सुंदरशा मंदिरात अत्यंत तेजस्वी, वैदित्यमान व परमसुखदायक अशा 'गुरुपादुका' आहेत.

श्रीसद्गुरु दत्तात्रेयस्वामीचे प्रमुख असे हे उत्तम यस्तीस्थान आहे. त्यामुळे अनेक दत्त-भक्त (दत्तोपासक) तेथे सेवार्थ राहातात. नेहमी लक्षावधी भाविक लोक दर्शनास येतात. येथे शिवरात्रीचा मेळा भरतो.

"दत्तगुरु गिरनारी भरोसा भारी" अशी अखंड गर्जना चालत असते. श्रीसमर्थ अक्कलकोटस्वामीमहाराज शके १७७५ साली गिरनारपर्वतावर गोमुख तीर्थाजवळ सेवादास नावाचे योगी पुरुष राहात होते त्यांना भेटले होते. त्यांनी योगमार्गातील काही शंका-कुशंकांचे समाधान त्यांचेकडून करवून घेतले होते. रघुनाथभटजी, निरंजनरघुनाथ, जालवणकर, किनाराम इत्यादी दत्तभक्तांचा गिरनारशी असलेला संबंध प्रसिद्ध आहे.

— श्री. ग. गडकरी

२३. अनसूयातीर्थ

प्रतापनगर (बडोदे) वेस्टर्न रेल्वेलाईनवरून डमोईमार्गे दहा मैलावर चांदोद (गुजरात) नावाचे क्षेत्र आहे. त्या ठिकाणी नर्मदा नदीचे विस्तीर्ण पाय आहे. समोदन पूर्ववाजूस 'कर्नाळी क्षेत्र' आहे. कर्नाळी व नर्मदेचे मधून 'ओर' नदी वाहते, त्या ठिकाणी ओरसंगम आहे. हा संगम पवित्र असल्याने तेथे मृत माणसाच्या अस्थी विसर्जन करतात.

चांदोदक्षेत्राचे पश्चिम दिशेस सुमारे दोन मैलांवर नर्मदा नदीचे तीरावर शिनोर नावाचे गांव आहे. शिनोरपासून 'अनसूयातीर्थ-क्षेत्र दत्तस्थान' पाच मैलावर नर्मदेच्या तीरावरच आहे. त्या ठिकाणी महासती साध्वी दत्तात्रेय-गाता अनसूया यांचे मंदिर आहे. मंदिरासमोरच श्रीदत्तात्रेय यांचे मंदिर आहे. तेथील पुजान्याचे नाव जनार्दन साने असे आहे.

हे स्थान अत्यंत पवित्र, निसर्गसुंदर व रमणीय आहे. अनसूयामंदिराजवळची माती निष्ठापूर्वक लाविली असता मोठमोठे रोग बरे होतात; असे कित्येक भाविक भक्तांचे अनुभव आहेत. तसेच अनसूया देवी नवसास पावते अशी भाविक लोकांची श्रद्धा आहे ! गंगासमाप्तीला अनसूया-क्षेत्री मोठा मेळा भरतो. दर रविवार, मंगळवार, शुक्रवार या दिवशी दर्शनासाठी लोकांची अतिशय गर्दी होते.

येथे रक्तपिती लोकांचा प्रसिद्ध दवाखाना आहे. अनेक रोगी येथे बरे होतात. त्याचेसाठी मोफत औषधोपचार करण्यात येतात !

२४. नारेश्वर

गुजरातमध्ये वडोद्याजवळ मियागाम स्टेशन-मार्गे मोठी कोरळ रेल्वेलाईनवर नर्मदा नदीच्या काठी, नारेश्वर रोड स्टेशनपासून थोड्या अंतरा-वर, 'नारेश्वर' नावाचे क्षेत्र आहे. त्या ठिकाणी ब्रह्मनिष्ठ प. पू. श्रीबासुदेवानंदसरस्वती (टेबे) स्वामीमहाराज (गडेश्वर) यांचे सद्दिशिष्ठ श्रीदत्तभक्त प. पू. श्रीसद्गुरु रंग अवधूत महाराज यांचा 'अवधूतनिवास' हा आश्रम आहे. प्रार्थनाभवन, मातृकुटिर, मातृमंदिर, बोधिवृक्षा-सारखा लिंबाचा वृक्ष इत्यादी स्थाने येथे दर्शनीय आहेत. श्रीरंगअवधूतांच्या भक्तपरिवाराचे साठावी रंगजयंती साजरी करून त्या स्थानास आगळेच महत्त्व प्राप्त करून दिले आहे. गुजरायेंत महाराजांनी श्रीदत्तभक्तीचा चांगलाच

प्रचार केला आहे. त्याचे गुजराथी व महाराष्ट्रीय असे अनेक भक्त देशात (भारतात) व परदेशात (सिंगापूर, पानाग, आफ्रिका, मोबासा इ.) विखुरलेले आहेत.

२५. आत्मतीर्थ पांचाळेश्वर

हे दत्तात्रेयप्रभूचे भोजनस्थान. महानुभावी-याचे हे अति पवित्र दत्तस्थान औरंगाबाद-वीड जिल्ह्याच्या सीमेवरून वाहात असलेल्या गोदा-वरीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आहे. 'चतुर्युगी अवतार' धारण केलेल्या श्रीदत्तप्रभूची पवित्र चरणकमले ज्या स्थानी प्रतिदिन नित्य नियमाने लागतात, तेच हे पवित्र आत्मतीर्थ. येथील कण-कण व त्यातील अणु-रेणू श्रीप्रभूच्या स्पर्शाने पावन झालेला आहे. प्रत्येक वस्तूला पावित्र्य आणि इतिहास असायचा. 'हे असे...ते तसे, इथे अमुक, तिथे तमुक' असे सारखे पुढपुढे व त्याद्वारे स्थानाची ओळख करून घेणे आणि म्हती गाणे सर्वांचे सारखे चाललेले असायचे. भगतीरांच्या परिसरात मध्यभागी असलेल्या श्रीप्रभूच्या भोजन-स्थानी आज मंदिर उभारून पूर्ण झालेले आहे. क्षेत्राचा महिमा घामुळे अधिकच दुणावला जाणे साहजिकच आहे. सर्वांचे लक्ष याच गोष्टीकडे केंद्रित झाले आहे. या आत्मतीर्थाचा महिमा स्वयंसिद्ध असल्यामुळे अधिक विस्तृत वर्णन न करता कृष्णदास कवी ढिंभवृत्त खालील काव्य-पंक्तीच केवळ समर्थनार्थ पुढे करीत आहे.

यालागी परमेश्वर चरणांकित । ते भोक्षदायक तीर्थ ॥ तयामाजी आत्मतीर्थ । भुक्ती आणि भुक्तीचे दायक । आत्मतीर्थासम नाही तीर्थ । जें स्मरणमानें सर्व पातक । क्षयो करी ॥ चोरी, सुरापान, मित्रद्रोह । ब्रह्महत्या गुरुद्रोह । आणिक महापातकें समूह । जाती आत्मतीर्था स्नाने ॥ जरी आत्मतीर्था स्नान घडे । तरी बहुजन्म-

जित पापसंग विघडे ॥ पुण्यरूप जन्म होय रोकडे । जनामाजी ॥ जें दत्तात्रेयाचें निरंतर श्रोडा स्थान । आत्मतीर्थ म्हणिजे महातीर्थ गहन ॥ तेथ जो करी वंदन । तो कधी शोकाते न पवे ॥ शुक्लपक्षा चैनमासी । महापर्व भूत चारदर्शी । जो प्रयाण करी आत्मतीर्थाशी । तो निष्पाप होये ॥ तिया आत्मतीर्था महातीर्था । जें पंचपर्वी पूजा करिती । ते मागुता डोळा न देखिती । ससारयातना ॥ "

पांचाळेश्वराचे महत्त्व महानुभावीय दत्त-भक्ताना विशेष आहे.

२६. चिकुडें दत्तस्थान

सदरचे श्रीदत्तपादुका-निवासदेवस्थान हे सागली जिल्ह्यातील श्री. चिकुडें, देवडें (ता वाळवे, जि. सागली) या गावच्या पूर्वेस मालती ओढ्याच्या दक्षिण किनाऱ्यावर आणि चिकुडें-इस्लामपूरच्या हमरस्त्यावर एका आग्रबुझाच्या शीतल छायेखाली, पाठीशी औदुबाराचा दुध धेऊन विसावले आहे. हे नावापुरतेच निवास असून खाली धरती व वर आकाश अशा निसर्गमय मदिरातच लपड्यावर उभे आहे. परंतु मालती ओढ्याचा निसर्गमय परिसर त्याची खुलावट अधिकच करीत आहे.

श्रीदत्तपादुकाची स्थापना ही अलीकडचीच आहे. मात्र श्रीदत्तसंप्रदाय हा ताटे याच्या घरा-ण्यात पूर्वपार चालत आलेला आहे. रावजी महाराज करजेकर याचा अनुग्रह धरण्यावर होता. श्रीविष्णू महाराज विसरकर याचे शिष्य व वधू श्रीसमर्थसद्गुरू दत्तमहाराज यांच्या सहवासाने नव्याने पुन्हा दत्तसंप्रदाय जोम धरू लागला. दत्तभक्तीचे कार्यक्रम नित्यनियमाने सुरू झाले. महाराजांनी सर्वांना अनुग्रह दिला श्रीदत्तमहाराज वरीच वर्षे गावी संप्रदाय चालवीत होते. महाराजांचे वयही झाले होते. दिनांक १७-५-१९६०

रोजी महाराज दत्तवासी झाले. त्याच दिवशी चाळेकुंदीचे पंतमहाराजांचे पुतणे श्री. वाघुराव वकील यांचे पत्र आले. त्यांनी लिहिले होते, " श्रीसमर्थ दत्तमहाराज हे दत्तचरणी विलीन झालेत; तरी त्यांचा जेथे अंत्यविधी केला असेल तेथेच विधियुक्त श्रीदत्तपादुका स्थापन करा." पन्नाप्रमाणे दिनांक ७-५-१९६१ रोजी श्रीदत्त-पादुकानिवास स्थापन झाले. पादुकांच्या खाली महाराजांची समाधी आहे.

वर्षातून पंतजन्मकाळ, दत्तजयंती, श्रीसमर्थ दत्तमहाराज पुण्यतिथी इत्यादी उत्सव होतात. भजन, कीर्तन, प्रवचन, दत्तफेरी, प्रसाद इत्यादी सोहळा होतो.

२७. आष्टी दत्तमंदिर

मुंबई-बीड राजमार्गावर नगरपासून ३६ मैलांवर आष्टी हे बीड जिल्ह्यातील तालुक्याचे गाव आहे.

माघ वद्य प्रतिपदा शके १८८८ शनिवार दि. २५-२-१९६७ रोजी येथे श्रीदत्तमूर्तीची नव्याने स्थापना करण्यात आली. ही मूर्ती जय-पूरून मुद्दाम तयार करवून आणली आहे. ती शिवदत्ताची म्हणजे त्रिमुखांपैकी मधले मुख शंकराचे असलेली आहे. मूर्ती ३।१ फूट उंच, शुभ्र संगमरवरी पापाणाची असून, ध्यान अर्धत नयनमनोहर व विलीननीय अशी आहे.

या मंदिराची पूजा-अर्चाही सर्व व्यवस्था श्रीदत्तभक्त श्री. रघुनाथराव अनंतराव काल-कुंदीकर यांच्याकडे असून मंदिराचे विश्वस्तही तेच आहेत.

२८. कसबे डिग्रज

सांगली शहरानजीक ८ किलो मीटर अंतरा-वर उत्तर वाजूस कसबे डिग्रज हे ८००० वस्तीचे गाव आहे.

डिग्रज येथे सन १८३० ते १९२० पावेतो कै. ती. गोविंदभट सावळंभट जोशी या नावाचे वेदान्तामध्ये निष्णात, उत्तम ज्योतिषी, सदाचार-संपन्न श्रीदत्तभक्त होऊन गेले. त्यांनीच आपल्या गावी श्रीदत्तात्रेयांचे मंदिर बांधून श्रीच्या पादु-कांची स्थापना सन १८७५ च्या सुमारास केली.

जोशी हे प्रत्येक शनिवारी व पौर्णिमेस श्रीक्षेत्र-औदवरी श्रीदत्तप्रभूंच्या दर्शनास जाऊन तेथे स्नान पूजा-वगैरे यथासांग करून परत सायंकाळी गावी येत असत असा हा त्यांचा कार्यक्रम अव्याहत १२-१५ वर्षे चालला होता. काही कालाने त्यांना वृद्धापकाळ येऊ लागल्याने ती सेवा त्यांना करता येईना. त्यांनी आपल्या कडक उपासनेने व सेवेने श्रीदत्तगुरूंना प्रसन्न करून घेतलेच होते. आता श्रीदत्तप्रभूंनीच त्यांना औदवरास न येता कुक्षेच (डिग्रज) गावी माझ्या पादुकांची स्थापना करून सेवा चालू ठेव, असा वृष्टांत व साक्षा-त्कारही दाखविला. श्रीची ही आज्ञा शिरसावंद्य मानून त्यांनी आपल्या (डिग्रज) गावी श्रीमारुतीच्या देवालयानजीक पश्चिम वाजूस लहानसेच मंदिर बांधून श्रीच्या पादुकांची स्थापना केली.

श्रींची नित्य नैमित्तिक पूजाअर्चा, नैवेद्य, आरती, प्रत्येक पौर्णिमेस पालखीची सेवा आणि श्रींचे मृत्युत्सवेकडून असलेले गुरुपौर्णिमा, गुरु-द्वादशी, श्रीदत्तजयंती, गुरुप्रतिपदा वगैरे उत्सव मोठ्या थाटाने सुरू केले. आज दत्ताची सेवा गोविंदभटजींच्या घराण्यातच आहे.

२९. शिरोळ

श्रीकृष्णा-पंचगंगा यांच्या रम्य परिसरात श्रीनृसिंहसरस्वतीचे वास्तव्य शके १३६४ ते ७६ च्या काळात होते. वाडी, अमरापूर, कुर्द-वाड, शिरोळ ही स्थाने त्यांच्या पदधूलीने पुनीत झालेली आहेत. पंचत्रोशीत ते मधून मधून भिक्षेसाठी जात असत. एकदा असेच यतिमहाराज

भर दुपारी शिरोळ गावी आले. 'माई, भिक्षा वाढ' असा पुकार त्यांनी तेथील कुलकर्णी यांच्या दारात केला. गृहस्वामिनीने त्यांना नमस्कार करून त्यांचे चांगले स्वागत केले. कुलकर्णी यांच्या घरी अठरा विश्वे दारिद्र्य होते. 'गृहधनी वाहेर भिक्षेस गेले आहेत, थोडे थावावे, मी स्वयंपाक तयार करते' असे तिने विनविले. यतिमहाराजांना भूक लागली होती आणि वाईच्या घरी तर जोंघळ्याच्या कण्यांखेरीज कोणतीच अन्नसामग्री नव्हती. कण्या शिजवल्या, पण वाढायच्या कशावर? असा पेच तिला पडला. घरात साधी घड पत्रावळही नव्हती.

यतिमहाराजांनी साध्वीची अडचण जाणली. जवळचाच एक पापाण घेऊन त्यांनी त्यावर प्रोक्षण करून प्रणवचिन्ह काढले व भिक्षा घेऊन वाढण्यास सांगितले. भक्तवत्सल यतींनी मोठ्या प्रेमाने कण्यांचे अन्न भक्षण केले. तृप्त होऊन त्यांनी तिला आशीर्वाद दिला. थोड्याच वेळात कुलकर्णी भिक्षेहून परत आले. त्यांना सर्व वृत्तांत समजला. दत्तमहाराजांची भेट झाली नाही म्हणून त्यांना वाईत वाटले. परंतु यतिमहाराज ज्या पात्रावर जेवले त्या पात्राची त्यांनी पूजा केली. त्या पापाणावर शंख, चक्र, पद्म इत्यादी चिन्हांनी युक्त अशी हाताची पाच बोटे उमटलेली त्यांना आढळली! हेच ते शिरोळचे भोजनपात्र. या पात्राची पूजा कुलकर्णी घराण्यात वंशपरंपरेने चालत आली आहे. प्रत्येक गुरुवारी पूजा, रात्री श्रीची पालखी-आरती इत्यादी कार्यक्रम होतात. दत्तजयंतीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरा होतो. कृष्णाजी भातंड कुलकर्णी आज या दत्तस्यानाची जपणूक मोठ्या श्रद्धेने करीत आहेत. श्री. भालचंद्र काणे यांनी भोजनपात्रावर रचलेले पद संबंधित लोकांना माहीत आहे. 'शिरोळ ग्रामी विप्रागृही ते यतिवर श्रीगुरु आले । वास करोनि दत्त राहती सकला उदरिले, होऽऽ सकला उदरिले' या पदात

भोजनप्रसंगाचे यथार्थ चित्रण आले आहे. 'हातीं कर्मंडलु दंड धेऊनि, नेमुनि भगवी छाटी । त्रिशूल डमरू सुंदर साजे नासायीही ती दृष्टी ॥' हे दत्तमूर्तीचे वर्णनही वेधक आहे. प्रसिद्ध गायक, नट व श्रीस्वामीसमर्थाने अनुभवी भक्त श्रीशंकरराव कुलकर्णी शिरोळग्रामीच्या या कुलकर्णी घराण्याशी अवलंबून संबंधित आहेत.

३०. लोणी भापकर

"श्रीदत्तभुजी दत्तमंदिर" हे स्थान लोणी-भापकर तालुका वारामती जि. पुणे या गावाच्या पश्चिमेस सुमारे ३ फर्लागावर, अतिशय प्राचीन श्रीशैल्यमल्लिकार्जुनदेवालाच्या तन्मुख लगतच्या भव्य मोठ्या दगडी बांधलेल्या आतील पश्चिमभागी आहे. श्रीदत्ताच्या पादुकांची स्थापना शके १८३० चैत्र शुद्ध, रोज गुरुवार सन १९०८ या दिवसाच्या सुमूहूर्तावर पहाटे ब्रह्मीभूत सद्गुरु वत्तानंदसरस्वतीस्वामी महाराज यांनी केली. या वेवळाची (शिलराची) उंची सुमारे ३० फूट असून ओरसचौरस घेर २५ × २५ फूट आहे. त्यामध्येच देवास प्रदक्षिणा घालण्याकरता व्यवस्था आहे. तसेच त्यांच्यामागे तीन ओवऱ्या बांधल्या असून वेवळाच्या मागे बरोबर मध्यावर औदुंबर (कल्पवृक्ष) आहे. ओवऱ्यांचा उपयोग श्रीगुरुचरित्रपारायणाकरता, व तेवेकच्यास रहाण्यास करतात. श्रीमंदिराचे पूर्वेद्वार पूर्वेकडे असून मंदिराच्या आतील भागी मध्यावर श्रीदत्त-पादुकांची स्थापना केलेली आहे. पादुकांच्या मागे सुमारे ४ फुटांवर उत्तम प्रकारच्या दगडी सिंहासनावर मध्यभागी श्रीदत्तमूर्ती बसविल्या आहेत. तिची प्राणप्रतिष्ठा शके १८५० मार्गशीर्ष १५ रोज गुरुवार सन १९२८ या शुभदिनी सूर्योदयाबरोबर झाली. पूर्वेस दगडी मंडप तीनही बाजूंस आहेत. श्रीदत्ताची मूर्ती २॥ फूट उंचीची मोहक असून प्रत्येक हातात आयुध दिलेली आहेत. मूर्ती संगमरवरी दगडाची जयपुराहून आणली आहे-

या दत्तस्थानाशी श्रीदत्तानंदसरस्वतींचा संबंध आहे. श्रीदत्त-श्रीनृसिंहसरस्वती-पूणानंद-कृष्णानंद अशी त्याची परंपरा सांगितली जाते. मल्लिकार्जुनमंदिर सद्गुरू येण्यापूर्वी ओसाड व अत्यंत भयानक होते. देवाचे दर्शनास भीतीमुळे कोणीही जात नव्हते. देवाल्याचे भोवताली फारच उंचउंच निवडुग, सर्प व दाट झाडी होती. अशा त्या निवांत स्थळी सद्गुरूंनी येऊन मुक्काम ठोकला. ही बातमी गावात पसरताच सर्व लोक त्यांचे दर्शनास येऊ लागले.

श्रीदत्तानंदसरस्वती याचे जन्मनाव, राहण्याचे ठिकाण वगैरे काहीही माहिती मिळत नाही. ते इंग्रजांच्या राज्यात डांग जिल्ह्यातील बंडाळीचा बंदोबस्त करण्याकरिता, त्यांना एक मोठा सैन्यादरील अधिकारी म्हणून पाठविले. त्याच समयी श्रीअक्कलकोटच्या स्वामीची व त्यांची भेंट झाली व लगेच उपदेशही मिळाला. अत्यंत नास्तिक असूनही स्वामींची व त्यांची दृष्टादृष्ट होताच त्यांचा सर्व नास्तिकपणा नाहीसा झाला. ते शरीराने चांगले घटपुष्ट, उंच व गौरवर्णाचे आणि अत्यंत करारी होते. लहान मुलांवरोबर जेष्ठेणे त्यास फार आवडे. धानप्रसव स्वीकारल्यानंतर नेपाळ प्रांतातून फिरत फिरत ते दक्षिण भागात म्हणजे पुण्यास उत्तरले. त्या वेळी त्यांचे समवेत श्रीनृसिंहसरस्वती जाळंदीचे, जंगलीमहाराज चांबुडई असे होते. सोमयाचे करंजे येथे ते आले व तेथून लोणीस प्रकट झाले व शके १८३८ फाल्गुन ब॥ १३ इ. स. १९१६ या वर्षी बुधवारी सकाळी ६ वाजणेचे सुमारास त्यांनी समाधी घेतली.

३१. नासिकरोड घैसासदत्तमंदिर

नासिक रोड स्टेशनपासून २॥ किलोमीटर अंतरावर श्री.(कै) महादेवराव सदाशिव घैसास ह्यांनी दत्तमंदिर बांधले आहे.

कै. काकासाहेब घैसासांचा जन्म सन १८९५ साली कुलावा जिल्ह्यातील मेढे या गावी झाला. त्यांना बालपणापासूनच श्रीदत्तउपासनेची आवड होती. खरोखर श्रीदत्तमहाराज त्यांच्या पाठीशी सदैव होते. कमी शिक्षण असताना देवाच्या श्रद्धेने व कृपेने स्वतःच्या हिमतीवर त्यांनी रेल्वेत अवघ्या सात रुपयांच्या पगारावर केबिन कंडिडेंट म्हणून नोकरी मिळवली आणि ब्रिटीश राजवटीत देखील घडाडीने वरची अधिकाराची जागा मिळवली. इ. स. १९५० मध्ये ते 'असि. ट्रॅफिक मॅनेजर' म्हणून सेवानिवृत्त झाले.

नोकरीत असताना श्रीदत्तउपासना, श्रीदत्ताचे वार्षिक उत्सव करायचे त्यांनी कधी सोडले नाहीत. स्वतःचे एक टुमदार मंदिर असावे असे त्यांना सारखे वाटत असे.

नोकरीनिमित्त नासिक रोडला आले असताना त्यांनी एक एकर जमीन खरेदी केली. तेथे चारपाच खोल्या बांधल्या. हेतू हा होता की, तेथे पुढे राहून निवांतपणे श्रीदत्तसेवा करावी. परंतु त्या राहत्या जागी विविध अनुभव येऊ लागले. जोराजोरात दरवाजे वाजत, दगडाचे आवाज होत. हसण्याचा आणि मनुष्याच्या विव्हाळण्याचा आवाज येई; परंतु व्यक्ती दिसत नसे. चौकशीअंती समजले की, ती जागा फार पूर्वी स्मशानभूमी होती; म्हणून काकासाहेबांनी जागा सोडण्याचा निर्णय घेतला. परंतु त्याच रात्री त्यांना दृष्टान्त झाला. स्वतः श्रीदत्तमहाराज स्वप्नात येऊन सांगून गेले की, 'ही जागा सोडू नकोस. त्या जागेचा उद्धार तुझ्याच हातून होणार आहे. तर दोन ठिकाणी अर्धद्वाराचे झाड लाव.' दत्तावेशानुसार काकासाहेबांनी दोन झाडे लावली. ती झाडे लावल्यापासून सर्व बास बंद झाला. त्या ठिकाणी प्रसन्न वाटू लागले. रात्री खडावांचे आवाज, तसेच उदकत्यांचा बास येऊ लागला. परत काही दिवसांनी दृष्टान्त झाला, 'अर्धद्वाराजेवरीं माझे मंदिर बांध.'

दत्तावेशानुसार काकासाहेबांनी दोन झाडे लावली. ती झाडे लावल्यापासून सर्व बास बंद झाला. त्या ठिकाणी प्रसन्न वाटू लागले. रात्री खडावांचे आवाज, तसेच उदकत्यांचा बास येऊ लागला. परत काही दिवसांनी दृष्टान्त झाला, 'अर्धद्वाराजेवरीं माझे मंदिर बांध.'

काकासाहेबानी हीमुद्रा देवाची आज्ञा अमलात आणली. मंदिर बांधले, परंतु दत्ताच्या मूर्तीचा प्रश्न उद्भवला ही चिंतामुद्रा देवाने ताबडतोब मिटवली त्याच सुमारास श्रीनारायणमहाराज (केडगाव) त्र्यंबकेश्वराच्या दर्शनासाठी नासिकला आले होते त्याची आणि काकासाहेबाची गाठ पडली त्यांना जेव्हा कळले की, मंदिर बांधले आहे, परंतु दत्ताची मूर्ती बाकी आहे, तेव्हा ते म्हणाले, 'माझ्या स्वप्नात तुला दत्ताची मूर्ती द्यावी असा आदेश झाला आहे' अशा प्रकारे सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी एक फूट उंचीची स्वतःच्या जवळची दत्ताची मूर्ती काकासाहेबाना दिली आणि त्या सगमरवरी मूर्तीची स्थापना सन १९४० साली श्रीदत्तजयंतीला करण्यात आली. त्या वेळेपासून श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव सुरू केला. हा उत्सव तीन दिवसांचा असतो श्रीदत्तपूजा, श्रीसत्यदत्तपूजा, लघुव्रत, श्रीदत्तजन्म, पालखी-सोहळा असे कार्यक्रम तीन दिवस होतात

हे उत्सव सुरू केल्यानंतर श्रीदत्तोपासना पूर्वापेक्षा अधिक वढतेने त्याच्या मनात वास करू लागली त्याचा परिणाम असा झाला की, महादेवरावांच्या अगात दरगुरुवारी उत्सवप्रसंगी दत्तजयंतीच्या दिवशी दत्ताचा संचार होऊ लागला त्या आवेशात असताना त्यांनी अनेकांची भूतबाधा व पीडा दूर केली दररोज सध्याकाळी व सकाळी सायसध्या करून ते श्रीदत्ताचे पूजन करून भजनास घसत होतात चिपळ्या, एकतारी घेऊन, मूर्तीपुढे उभे राहून श्रीदत्ताच्या भजनात एकतारीच्या सुरावर ते एकतान होत २० नोव्हे १९५५ रोजी अशाच एका पहाटेस हे दत्तभक्त, श्रीदत्ताची भूपाळी म्हणण्यात रगून गेले असतानाच अचानक हृदयक्रिया बंद पडून दत्त-मंदिरात श्रीदत्तचरणी विलीन झाले

३२. माधवनगरचे फडके- दत्तमंदिर

सागली जिल्ह्यातील मिरज तालुक्यातील माधवनगर गावी शनिवार पेठेत फडके यांचे दत्तमंदिर आहे मंदिरातील दत्तात्रेयाची मूर्ती पाहण्या सगमरवरी पापाणाची असून तीन मुली व पद्भुज आहे बालरूप दत्ताची ही मूर्ती रंगीत असून मूर्तीच्या मागे गाय व पुढे चार श्वान आहेत मूर्तीच्या पुढे लहानसा वट्टा असून त्यावर वाळ्या पापाणाच्या पादुना आहेत मंदिर पूर्वाभिमुख असून दक्षिणेस विशाल औदुबर वृक्ष आहे

या मंदिराचे मालक श्री दामुदेव विष्णू फडके हे सातारा जिल्ह्यात रेव्हेन्सू खात्यात नोकरीस होते, पण त्यांना काही शारीरिक पीडा असल्याने श्रीसेत्र गाणगापूर व औदुबर येथे श्रीसेव-श्रीतम्ये त्यांनी दोन वर्षे काढली नंतर प्रकृती-स्त्व त्यांना लबकरच सेवानिवृत्त व्हावे लागले गाणगापूर येथे श्रीसेवा करत असता त्यांच्या अगात संचार होऊन श्रीची स्थापना करण्या-विषयी त्यांना आदेश देण्यात आला औदुबर येथे असता मार्गशीर्ष महिन्यात एका रात्री श्री. फडके यांना श्रीनी स्वप्नात येऊन स्थापनेची प्रेरणा केली

शके १८६३ च्या माघ शुद्ध सप्तमीस दिनांक २३-१-१९४२ रोजी यथाविधी माधवनगर येथील मंदिरात श्रीची स्थापना करण्यात आली गाणगापूर, औदुबर, वाडीप्रमाणेच येथेही श्रीची त्रिकाळ पूजा होते प्रसंग-विशेषी मूर्तीस बलकार घातले जातात चातुर्मास सोडून प्रत्येक पौर्णिमेस श्रीदत्तप्रभूची पालखी काढण्यात येते या मंदिरात रामनवमी, हनुमानजयंती, गुप्त-पौर्णिमा, श्रीपादश्रीवल्लभजयंती (गणेशचतुर्थी), गुस्त्रादशी, श्रीनृसिंहसरस्वतजयंती (पौष शु २) माघ वद्य ५ औदुबर पंचमी असे उत्सव-

समारंभ साजरे केले जातात. प्रभुस्थापनेचा वाढदिवस हा सर्वात मोठा उत्सव माघ शु. ७ ते ९ असा तीन दिवसांचा असतो.

आणखी काही दत्तस्थाने

आधुनिक काळातील एक श्रेष्ठ दत्तावतारी सत्पुरुष श्रीवासुदेवानंद सरस्वती यांच्या समाधिस्थानाचे ठिकाण म्हणून गरुडेश्वराची महती आहे. हे स्थान नर्मदानदीच्या काठी गुजरातेत अतिशय रमणीय असे असून येथे स्वामींनी तपश्चर्या केली होती. मत्त झालेल्या गजसुराचा वध जिणूने गरुडाकरवी केला ते हे स्थान. गरुडाच्या या पराक्रमाचे स्मारक म्हणून टेकडीवर गरुडेश्वराचे मंदिरही आहे. वासुदेवानंदांचे एक प्रख्यात शिष्य श्रीरंगअवधूत यानी या भागात दत्तभक्तीचा विशेष प्रसार केल्याचे आपणांस माहीत आहेच. येथील दत्तमूर्ती तीन मुखाची व सहा हाताची अतिशय देखणी अशी आहे. दत्तजयंती व वासुदेवानंदांची पुण्यतिथी असे दोन मोठे उत्सव येथे होतात. राजपिपला ते गरुडेश्वर असा बसचा मार्ग आहे. धडोद्याहूनही गरुडेश्वरास जाता येते. नेपाळमध्ये भातगाव अतवा भटगाव येथेही एकमुख व द्विभुजी दत्तात्रेयाचे जागृत स्थान आहे. चित्रकूटाजवळील अमसुपापहाड ही दत्तात्रेयांची जन्मभूमी मानण्यात येते. भद्रास राज्यातील गोदावरी जिल्ह्यातील पीठापूर हे दत्तात्रेयांचा प्रथम अवतार श्रीपादवल्लभ यांचे जन्मस्थान म्हणून दत्तभक्तांना प्रिय आहे. दक्षिणेकडे शुचि-ब्रेम् व दावा बुडण या दोन दत्तस्थानाची महती विशेष आहे. तिरुनीवल्ली स्टेशनवरून शुचिद्रमला जाता येते. कन्याकुमारीच्या अलीकडे पंधरा-सोळा मैलावर हे स्थान असून भगवान दत्त-प्रभूंनी याठिकाणी अवतार धारण केला अशी इकडे थळा आहे. अत्री व अनसूया यांची मंदिरे येथे आहेत.

दावा बुडण अथवा चंद्रदोणागिरी येथील श्रीदत्ता...५० अ

दत्तपीठ म्हैसूरकडे असून हिंदू व मुसलमान-धर्मीयांनाही ते अतिशय प्रिय आहे. हे पर्वतीय स्थान कदुर जिल्ह्यात असून ६२१४ फूट उंचीवर असून एक पवित्र व साक्षात्कारी दत्तपीठ म्हणून त्याचा लौकिक दक्षिणेकडे आहे. फेब्रुवारी व मार्च महिन्यांत येथे मोठा उत्सव भरतो. म्हैसूरहून चिक्कमंगळूरपर्यंत बसने जावे लागते. भाड्याचे वाहन करून येथून एकवीस मैल अंतरावर असणाऱ्या बावा बुडण स्थानास जाता येते. रस्ता खराब असल्याने पावसाळ्यात जाणे कठीण. गुहेसारख्या भर्मागारातील हरितवस्त्रा-च्छादित कबरीसारखे स्थान म्हणजे बावा बुडण-पूर म्हणून प्रसिद्ध आहे. भिंतीत दत्तात्रेयाच्या पादुका आहेत. मुसलमान साधूंच्या कबरी, माणिकघाराजलप्रपात, म्हैसूर महाराजाचा बंगला, अंधारी शिलेतील गुहा, दत्तपादुका इत्यादी स्थानांचे दर्शन घेण्यासारखे आहे.

कोह्लापूरला दत्तात्रेय भिक्षेसाठी येतात हे प्रसिद्धच आहे. फुंभारगल्लीतील दत्तस्थान, भिक्षालिंगस्थान, प्रयागतीर्थावरील दत्तपादुका; अशी काही ठिकाणे दत्तभक्तांना लोभाची वाटतात. कागल येथील एक प्राचीन दत्तस्थान अतिशय जागृत असे आहे. निरंजन रघुनाथोशी संबंधित असणाऱ्या अंकुल व नासिक या गावी एकमुखी दत्तात्रेयाची मंदिरे आहेत. नाशिकची दत्तमूर्ती स्वर्णभू वाळूची असून एकमुखी व सहा हाताची आहे. शंख, चक्र, गदा, पद्म, त्रिशूल व रुद्राक्षमाला अशा आयुधाना युक्त आहे. दिंडोरी तालुक्यात 'देवाची करंजी' या नावाचे एक दत्तस्थान बरखेड्यापासून चार मैलांवर आहे.

कुलावा जिल्ह्यातील चोल येथील एका टेकडीवर असलेल्या दत्तस्थानाची महती विशेष आहे. टेकडीवरील पादुका व दत्तमूर्ती या प्राचीन काळाच्या असून हरेश्वरमुखा, मुरेडमुखा, वज्ररंगदासमुखा, दीपद-दासमुखा अशा काही सत्पुरुषांचा संबंध या दत्तस्थानाशी होता.

जळगाव जिल्ह्यातील पाटोळे तालुक्यातील चोरवड येथे एक जागृत दत्तस्थान आहे. येथील दत्तमूर्ती एकमुखी व द्विभुज असून हे स्थान महानुभावीप्याच्यात विशेष प्रिय आहे. नगर जिल्ह्यातील श्रीगोदे तालुक्यातील शेडगाव येथे श्रीअखंडानंदस्वामी (ओक महाराज) यांनी दत्तमूर्तीची स्थापना सन १९५८ मध्ये केलेली आहे. वार्षीपासून तीन मैलांवर असलेल्या पाळेवाडी येथे श्रीब्रह्मानाथ या नावाने ओळखले जाणारे एक दत्तस्थान आहे. पाटुका वा मूर्ती-ऐवजी येथे फक्त एक मोठा तांदळा जमिनीत खोलवर रुजलेला आहे. सोलापूर जिल्ह्यातील टेंमुर्णी या गावीही अलीकडे सन १९६७ मध्ये एक दत्तमंदिर उभारले गेले आहे. वाळवे तालुक्यातील अष्टे येथील श्रीदत्तमहाराज एक थोर दत्तोपासक होते. त्यांनी सन १९६२ मध्ये समाधी घेतली. समाधिर्मंदिरात श्रीदत्तमंत्र व दत्तमूर्ती आहे.

मराठवाड्यातील नांदेड जिल्ह्यात काहळा-जवळ कोलंबी नावाचे एक गाव असून जवळच असलेला एक मठ दत्तस्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे. या स्थानी दत्तात्रेय व अनसूया यांच्या प्रतिमा असून विशिष्ट पापाणावर कोरलेले एक ब्रह्मयंत्र आहे. शिवब्रक्ष नावाच्या एका योगी पुरुषाने आपल्या सामर्थ्याने हे यंत्र मुखेडजवळच्या डोंगरावरून आणून कोलंबीच्या मठात स्थापन केले. संस्थानचे श्रीप्रसादवन महंत माहुरच्या दत्तस्थानचे मानकरी आहेत. मराठवाड्यातच आंबेजोगई येथे दासोपंतांच्या दत्तात्रेयाचे स्थान प्रसिद्ध आहे. औरंगजेबही या दत्तस्थानापुढे नमला, अशी आख्यायिका आहे.

मराठवाड्यातच देवगिरी जिल्ह्यावर जना-दनंस्थामी या दत्तमक्ताचे वास्तव्य असल्याने व एकनाथांना याच परिसरात दत्तदर्शन झालेले असल्याने दत्तपंथीयांना हे स्थानही प्रिय वाटते.

परभणी जिल्ह्यातील नयकोटवाडी हे संत पाचलेगावकर यांचे गुरू श्रीमाधवानंदसरस्वती यांचे लीलास्थान. यांना त्यांचे गुरू धीनारायण दत्तानंद स्वामीकडून दत्तमूर्ती मिळाली होती. येथील स्थानावरही भाविकांची मोठी श्रद्धा आहे. औरंगाबादरस्त्यावर प्रवरासंगमाच्या अलीकडे नेवास्याहून चार मैलांवर देवगड येथे अज्ञात-वावा नावाच्या एका सामान्य व धनहीन माणसाने एक दत्तस्थान निर्मिले आहे. धुळे जिल्ह्यातील शिंदखेडे तालुक्यातील दत्तबायपूर या गावी दत्ताची एक सुंदर स्फटिकाची मूर्ती मंदिरात आहे. हे मंदिर महानुभावांचे असावे. बुलढाणा जिल्ह्यातील खामगाव गावी संत पाचलेगावकर महाराजांच्या मुक्तेश्वर आधमात पंचघातूंची तीन शिरांची व सहा हातांची एक फूट उंचीची दत्तमूर्ती आहे. येथे दत्तात्रेय यांच्या निर्गुण पादुकाही आहेत.

सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यात नाडोली या गावी दोनअडीचवे वर्षांपूर्वीच्या श्रीमल्हारस्वामी या एका दत्तभक्ताच्या समाधि-स्थानी दत्तात्रेयांची मूर्ती आहे. ही मूर्ती एकमुखी व पद्मभुज आहे. वाई तालुक्यातील धोम या क्षेत्रात मन्त्रिद्रनाथाच्या मंदिरात दत्तात्रेयाचे स्थान आहे. दत्त व नाथ यांच्यावर लोकांची भक्ती असल्यामुळे दत्तजयंतीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर होतो. भोर येथील दत्तभट महाराजांच्या समाधिस्थानी दत्तात्रेयांची मूर्ती असून भाविकांना साक्षात्कारी वाटते. पंढरपूर येथील श्रीविषदत्तमंदिरातील स्वयंभू दत्तस्थान प्रसिद्ध आहे. पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यात सळब या गावी एक दत्तस्थान भास्करचळवंत सळबकर यांचे आहे. शिरूर तालुक्यातील मांडवगणकरादा या गावी औदुंबर महाराजांचे म्हणून एक दत्तस्थान नुकतेच उदयास आले आहे. अकलूजपासून पाचसहा मैलांवर असलेल्या खंडाळी गावापासून थोड्याच अंतरावर एक जागृत दत्तस्थान निर्माण

शाले आहे. लोणंद-फलटण रस्त्यावरील काळज-गावचे दत्तमंदिर रम्य व शांत आहे. पुणे जिल्ह्यातील शिरूर तालुक्यात रांजणगावसाईस या गावी सन १९१२ च्या सुमारास शामराव दिगंबर या नावाच्या एका दत्तभक्ताने दत्तस्थानाची स्थापना केली आहे. पुणे जिल्ह्यातील वाघोली या गावापासून दोन मैलांवर असलेल्या घडगाई या खेडेगावात अलीकडेच सन १९६५मध्ये सातव यांनी एका दत्तस्थानाची निर्मिती केली आहे. अनेक लोकांना या स्थानाचा अनुभव आला आहे. आळंदी येथील श्रीज्ञाननाथ महाराजांचे दत्तस्थान अतिशय रम्य व प्रेक्षणीय आहे.॥

पुणे, मुंबई, नागपूर, हैद्राबाद, अशा अनेक मोठ्या शहरांतील दत्तभक्तीची अनेक केंद्रे आहेत. दत्तमूर्ती, दत्तपादुका, दत्तभक्ताची समाधी यांची पूजाअर्चा, उपासना, गुरुचरित्रपठण, उत्सव-समारंभ सतत चालू असतात. पुण्यातील दगडू-घोट हलवाई यांचे दत्तमंदिर प्रसिद्ध आहे. कसबा पेठेत जिजामाता बागेला लागून असलेली दत्तात्रेयांची मूर्ती काळ्या पापाणाची असून काळ्या दत्त म्हणून तिची प्रसिद्धी आहे. सरदार रास्ते यांच्या बाडघात एक प्राचीन असे दत्तपीठ आहे. वळवंतराव रास्ते व्याधी दूर होण्यासाठी गाणगापुरास दत्तात्रेयांची उपासना करीत होते. त्यांनी तालिकोट येथील किल्ल्यातही एक दत्तमंदिर बांधले. रास्ता पेठेत चिंतामण भिमजी ऊर्फ नानासाहेब कुलकर्णी, धरंदीकर यांच्या स्वानुभवावरून एक जागृत दत्तस्थान निर्माण झाले आहे. नारायण पेठेतील कुंटे चौकात धाणेकर यांनी स्थापन केलेले एक दत्तमंदिर 'श्रीपाद-मंदिर' म्हणून प्रसिद्ध आहे. धाणेकर हे अक्कल-कोटकरांच्या परंपरेतील. मंदिराचे संस्थापक दत्तात्रेय कृष्ण धाणेकर हे दाढीवाले असल्यामुळे त्यांच्या दत्तमंदिरासही दाढीवाला ॥ दत्तमंदिर म्हणूनच ओळखले जाऊ लागले. आज या

मंदिराची व्यवस्था श्रीमती वेत्रवतीवाई पंडित यांच्याकडे आहे.

यात्राजत्रांची दत्तस्थाने

दत्तभक्तीचा प्रसार महाराष्ट्रात विशेष असल्याने गावोगावी अनेक दत्तमंदिरे आजही उभारली जात आहेत. मोठ्या गावात अनेक दत्तस्थाने असल्याने दिसून येते. दत्तभक्ताच्या वास्तव्याने स्थानांना क्षेत्राचे महत्त्व प्राप्त झालेले आढळते. वर वर्णन केलेल्या व रोज नव्याने उदयास येणाऱ्या कित्येक दत्तस्थानात प्रतिवर्षी यात्राजत्रांचा मेळावा भरतो. उत्सवसमारंभ होऊन दत्तभक्तांचा उत्साह वाढीस लागतो. पारायण, भजन, नामस्मरण इत्यादींनी ही स्थाने भारावून जातात. परशुरामक्षेत्र, साताऱ्यानजीक आनंदवाडी, नीरा, त्र्यंबकेश्वरजवळ नीलपर्वत, ठाण्यास सयनामंदिर, घडगाव, हरिहर, संगम-नेरजवळ जोबे, राजमहेंद्री, मिरज, विटे, गोंदवले, परमणी, दोगाव, तेरवाड, सांगली, मोशी, पारनेर, श्रीरामपूर, कोकणात बेंगुर्ले, आजगाव, आरोस, तुळस, तळवडे, माजगाव, बांदोली अशी नुसती नामावली देऊन भागण्यासारखे नाही. निदान महाराष्ट्रातील तरी दत्तस्थानांची नोंद ऐतिहासिक माहिती, रूपदर्शन व परंपरा या दृष्टींनी कोणा जाणत्या संशोधनदृष्टीच्या भक्ताने करावयास हवी.

अशा एका चांगल्या व महत्त्वाच्या उद्योगाचा निर्देश येथे करणे अगत्याचे वाटते. सत्सप्त ऑफ इंडिया १९६१-व्हॉल्यूम १० वा हा महाराष्ट्रा-संबंधी असून 'फेब्रुअरी ऑन फेस्टिव्हल इन महाराष्ट्र' असे त्याचे उपनाव आहे. या महत्त्वाच्या व उपयुक्त संदर्भग्रंथात महाराष्ट्रातील देवस्थानांच्या व ग्रामदेवतांच्या यात्राजत्रांचे सविस्तर उल्लेख आले आहेत. महाराष्ट्रातील जिल्हे, त्यांचे तालुके व यात्राजत्रांची सर्व ठिकाणे यांची विस्तृत नोंद प्रत्येक गावानिशी आहे. महाराष्ट्राच्या

सांस्कृतिक व धार्मिक इतिहासाच्या अभ्यासकांना देवदेवतांच्या या नोंदी उपयोगी पडणाऱ्या आहेत. आपल्या दृष्टीने दत्तस्थानांच्या नोंदी महत्त्वाच्या असल्याने काहींचाच निदेश येथे करित आहे. दत्तजयंती, गुरुपौर्णिमा, जयती वा पुण्यतिथी इत्यादींच्या निमित्ताने जेथे दत्तस्थान आहे तेथे तेथे यात्रा वा जत्रा भरताना दिसते. जिल्हा, तालुका व गाव, रेल्वेस्टेशनपासून अंतर, यात्रेचा दिवस, यात्रेचा देव, यात्रेकरूंची अंदाजे संख्या यांची नोंद बारकाईने झालेली आहे. काही प्रमुख नोंदी दत्ताच्या संदर्भात अशा—

ठाणे जिल्हा—चिंचणी, राजोडी, ठाणे. कुलाबा-जिल्हा—डरण, सरल, थळ, दाहाबाग, बोल, अलिबाग, माजगाव, गोरेगाव. शलागिरी-दाभोळ, पालघाट, खेरडी, सावडें, अरे, सोमेश्वर, पोंबुल, कासडें, फोडा, विरवाडी, बायंगणो, मानगत. नाशिक—दरेगाव, महाड, विठेवाडी, पाचेरे, साईगाव, अरवाडी. धुळे—सारंगखेडे, पडें, वायपूर, मुक्ती. जळगाव—निभोरे, रावेर, शेळ-

गाव, खडके, कन्नाभी, हिवरखेडे, सायगाव. नगर—साहेगाव, देवगाव, फमलपूर, कारेगाव, वापुंठे, वेववंडी, तालवाडी. पुणे—बोतडें, गिनोली, साळ, फवळे, भाजे, वडगाववांदे. सांगली—अमना-पूर, सोरडी. कोल्हापूर—गिरोळ, पोराची वाडी, धोटगेवाडी, राजगोळी. औरंगाबाद—टेंभूर्णी, वरसाडी, जेवपूर, नावगाव, लिंबी, रेनापूर. परभणी—डोंगरगाव, गोंपेगाव, मिर्झापूर, सांवार, पाडी, भेंडेगाव. बीट—गांवाळेद्वार, अर्धापिपरी, गिरूर, खारोला. नांदेड—माहूर, दत्तमंजिरी, उनकदेव, पोटा, हादगाव, बाहंगाव, डोंगगाव, रेनापूर, आळेगाव, हळदा, मांगवी, कोलंबी. उस्मानाबाद—रामवाडी, वोरगाव, लातोरा, लातेगाव, राठोडा. धुलढाणा—पेठ, इतखेड, दोदरा. अकोला—सोनाला, नानोरी, वेलोरा. अमरावती—नांदुरा. यवतमाळ—दत्तपूर, गगल-माळ, अंबाई, बांजरी, रामदरा. वर्धा—लोणी, वरखेड. नागपूर—काटोल, अरोळी, विपला, रिघोरा. इ.

श्रीदत्तपदाष्टवि

श्रीदत्ताग्नेयस्तोत्रम्
श्रीजावाल्मीकिनोपनिषत्
मिश्रुतापनिषत्
अवधूतापनिषत्
दत्तात्रेयार्पणपत्
अथ अवधूतगीता
श्रीगुरुगीता

गुरुचरित्र-अध्याय १

गुरुचरित्र-अध्याय ४

गुरुचरित्र-अवनरगिन्ना

दत्तमाहात्म्य-अध्याय १

दत्तमाहात्म्य-अध्याय २

दत्तमाहात्म्य-अध्याय ३

दत्तप्रवाच-अध्याय ८

दत्तप्रवाच-अध्याय ९

दत्तप्रबोध-अध्याय ६१

जन्म व पाठन

भूपाठपा व वाक्पञ्चाशत्या

अथ व पदे

स्तोत्र व अष्टव

॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीगुरुदेव दत्त ॥

महर्षि नारदविरचितं श्रीदत्तात्रेयस्तोत्रम्

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुवे नमः ॥

जटाधरं पांडुरंगं झूलहस्तं कृपानिधिम् ॥

सर्वरोगहरं देवं दत्तात्रेयमहं भजे ॥ १ ॥

अस्य श्रीदत्तात्रेयस्तोत्रमंत्रस्य ॥ भगवान्नारद ऋषिः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥

श्रीदत्तः परमात्मा देवता ॥ श्रीदत्तप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥

जगदुत्पत्तिकर्त्रे च स्थितिसंहारहेतवे ॥

भवपाशविमुक्ताय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

जटाजन्मविनाशाय देहशुद्धिकराय च ॥

दिगंबर दयामूर्ते दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥

कर्पूरकांतिदेहाय ब्रह्ममूर्तिधराय च ॥

वेदशास्त्रपरिज्ञाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ४ ॥

ह्रस्वदीर्घकृशस्थूलनामगोत्रविवर्जित ॥

पंचभूतैकदीप्ताय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ५ ॥

यज्ञभोक्त्रे च यज्ञाय यज्ञरूपधराय च ॥

यज्ञप्रियाय सिद्धाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥

आदौ ब्रह्मा मध्ये विष्णुरन्ते देवः सदाशिवः ॥

मूर्तित्रयस्वरूपाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥

भोगालयाय भोगाय योगयोग्याय धारिणे ॥

जितेंद्रिय जितज्ञाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

दिगंबराय दिव्याय दिव्यरूपधराय च ॥

सदोदितपरब्रह्म दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

जंबुद्वीपे महाक्षेत्रे मातापुरनिवासिने ॥

जयमान सतां देव दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥

॥ श्रीगुरुदेव दत्त ॥

महर्षि नारदविरचितं श्रीदत्तात्रेयस्तोत्रम्

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुवे नमः ॥

जटाधरं पांडुरंगं शूलहस्तं कृपानिधिम् ॥

सर्वरोगहरं देवं दत्तात्रेयमहं भजे ॥ १ ॥

अस्य श्रीदत्तात्रेयस्तोत्रमंत्रस्य ॥ भगवान्नारद ऋषिः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥

श्रीदत्तः परमात्मा देवता ॥ श्रीदत्तप्रोत्यर्थं जपे विनियोगः ॥

जगदुत्पत्तिकर्त्रे च स्थितिसंहारहेतवे ॥

भवपाशविमुक्ताय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

जराजन्मविनाशाय देहशुद्धिकराय च ॥

दिगंबर दयामूर्ते दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥

कर्पूरकांतिदेहाय ब्रह्ममूर्तिधराय च ॥

वेदशास्त्रपरिज्ञाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ४ ॥

हृस्वदीर्घकृशस्थूलनामगोत्रविर्वाजित ॥

पञ्चभूतैकवीप्ताय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ५ ॥

यज्ञभोक्त्रे च यज्ञाय यज्ञरूपधराय च ॥

यज्ञप्रियाय सिद्धाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥

आदौ ब्रह्मा मध्ये विष्णुरन्ते देवः सदाशिवः ॥

मूर्तित्रयस्वरूपाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥

भोगालयाय भोगाय योगयोग्याय धारिणे ॥

जितेंद्रिय जितज्ञाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

दिगंबराय दिव्याय दिव्यरूपधराय च ॥

सदोदितपरब्रह्मा दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

जंबुद्वीपे महाक्षेत्रे मातापुरनिवासिने ॥

जयमान सतां देव दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥

॥ श्रीगुरुदेव दत्त ॥

महर्षि नारदविरचितं श्रीदत्तात्रेयस्तोत्रम्

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुवे नमः ॥

जटाधरं पांडुरंगं शूलहस्तं कृपानिधिम् ॥

सर्वरोगहरं देवं दत्तात्रेयमहं भजे ॥ १ ॥

अस्य श्रीदत्तात्रेयस्तोत्रमंत्रस्य ॥ भगवान्नारद ऋषिः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥

श्रीदत्तः परमात्मा देवता ॥ श्रीदत्तप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ॥

जगदुत्पत्तिकर्त्रे च स्थितिसंहारहेतवे ॥

भवपाशविमुक्ताय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ २ ॥

जराजन्मविनाशाय देहशुद्धिकराय च ॥

दिगंबर दयामूर्ते दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ३ ॥

कर्पूरकांतिदेहाय ब्रह्ममूर्तिधराय च ॥

वेदशास्त्रपरिज्ञाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ४ ॥

ह्रस्वदीर्घकृशस्थूलनामगोत्रविबर्जित ॥

पंचभूतकदीप्ताय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ५ ॥

यज्ञभोक्त्रे च यज्ञाय यज्ञरूपधराय च ॥

यज्ञप्रियाय सिद्धाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ६ ॥

आदौ ब्रह्मा मध्ये विष्णुरस्ते देवः सदाशिवः ॥

मूर्तित्रयस्वरूपाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥

भोगालयाय भोगाय योगयोग्याय धारिणे ॥

जितेंद्रिय जितज्ञाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥

दिगंबराय दिव्याय दिव्यरूपधराय च ॥

सदोदितपरब्रह्म दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

जंबुद्वीपे महाक्षेत्रे मातापुरनिवासिने ॥

जयमान सतां देव दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १० ॥

- भिक्षाटनं गृहे ग्रामे पात्रं हेममयं करे ॥
 नानास्वादमयी भिक्षा दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥
 ब्रह्मज्ञानमयी मुद्रा वस्त्रमाकाशभूतले ॥
 प्रज्ञानधनबोधाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १२ ॥
 अवधूत सदानंद परब्रह्मस्वरूपिणे ॥
 विदेहदेहरूपाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १३ ॥
 सत्यरूप सदाचार सत्यधर्मपरायण ॥
 सत्पाश्र्व परोक्षाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥
 शूलहस्त गदापाणे धनमालामुकंधर ॥
 यज्ञसूत्रधर ब्रह्मन् दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥
 क्षराक्षरस्वरूपाय परात्परतराय च ॥
 दत्तमूर्तिपरस्तोत्र दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥
 दत्तविद्याढ्य लक्ष्मीश दत्तस्वात्मस्वरूपिणे ॥
 गुणनिर्गुणरूपाय दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १७ ॥
 शत्रुनाशकरं स्तोत्रं ज्ञान-विज्ञानदायकम् ॥
 सर्वपापं क्षमं याति दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥
 इदं स्तोत्रं महद्दिव्यं दत्तप्रत्यक्षकारकम् ॥
 दत्तात्रेयप्रसादान्च नारदेन प्रकीर्तितम् ॥ १९ ॥
 ॥ इति श्रीनारदपुराणे श्रीनारदविरचितं दत्तात्रेयस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥

यमाद्यष्टाङ्गयोगेद्धं ब्रह्ममात्रप्रबोधतः ।

योगिनो यत्पदं यान्ति तत्कैवल्यपदं भजे ॥ १ ॥

ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ ॥ दत्तात्रेयो महायोगी भगवान्भूतभावनः । चतुर्भुजो महा-
विष्णुर्योगसाम्राज्यदीक्षितः ॥१॥ तस्य शिष्यो मुनिवरः सांक्रुतिर्नाम भक्तिमान् ।
पप्रच्छ गुरुमेकान्ते प्राञ्जलिर्धनयान्वितः ॥ २ ॥ भगवन्ब्रूहि मे योगं साष्टाङ्गं
सप्रपञ्चकम् । येन विज्ञातमात्रेण जीवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥३॥ मेवसांक्रुते शृणु
वक्ष्यामि योगं साष्टाङ्गबर्शनम् । यमश्च नियमश्चैव तथैवासनमेव च ॥ ४ ॥
प्राणायामस्तथा ब्रह्मन्प्रत्याहारस्ततः परम् । धारणा च तथा ध्यानं समाधि-
श्चाष्टमं मुने ॥ ५ ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् । क्षमा धृतिर्मिता-
हारः शौचं चैव यमा दश ॥६॥ वेदोक्तेन प्रकारेण विना सत्य तपोधन । कायेन
मनसा वाचा हिंसाऽहिंसा न चान्यथा ॥७॥ आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यो न ग्राह्य इति
मे मतिः । सा चाहिंसा वरा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ॥८॥ चक्षुरादीन्द्रियैर्बुधैर्
धृतं ध्यातं मुनीश्वर । तस्यैवोक्तिर्भवेत्सत्यं विप्र तन्नान्यथा भवेत् ॥ ९ ॥ सर्वं
सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः । तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानपारंगैः
॥ १० ॥ अन्यदीये तृणे रत्ने काञ्चने भीतिकेऽपि च । मनसा विनिवृत्तिर्या
तदस्येयं विदुर्बुधाः ॥११॥ आत्मन्यनात्मभावेन व्यवहारविवर्जितम् । यत्तदस्ते-
यमित्युक्तमात्मविद्भिर्महामते ॥१२॥ कायेन वाचा मनसा स्त्रीणां परिबिबर्जनम् ।
ऋतो भार्या तदा स्वस्य ब्रह्मचर्यं तदुच्यते ॥ १३ ॥ ब्रह्मभावे मनश्चरं ब्रह्मचर्यं
परन्तप ॥ १४ ॥ स्वात्मवत्सर्वभूतेषु कायेन मनसा गिरा । अनुज्ञा या दया सैव
प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥ १५ ॥ पुत्रे मित्रे कलत्रे च रिपौ स्वात्मनि संततम् ।
एकरूपं मुने यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ॥ १६ ॥ कायेन मनसा वाचा शत्रुभिः
परिपीडिते । बुद्धिक्षोभनिवृत्तिर्या क्षमा सा मुनिपुङ्गव ॥१७॥ वेदादेव विनि-
र्माक्षः संसारस्य न चान्यथा । इति विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि वैदिकैः ।
अहमात्मा न चान्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः ॥ १८ ॥ अल्पमृष्टाशनाभ्यां च
चतुर्थ्याशावशेषकम् । तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ॥१९॥ स्वदेहमल-
निर्माक्षो मृज्जलाभ्यां महामुने । यत्तच्छौचं भवेद्बाह्यं मानसं मननं विदुः । अहं

शुद्ध इति ज्ञानं शोचमाहुर्मनीषिणः ॥ २० ॥ अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्त-
निर्मलः । उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शोचं विधीयते ॥ २१ ॥ ज्ञानशोचं परित्यज्य
बाह्यो यो रमते नरः । स मूढः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृण्हाति सुव्रत ॥ २२ ॥
ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । न चास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स
तत्त्ववित् ॥ २३ ॥ लोकत्रयेऽपि कर्तव्यं किञ्चिन्नास्त्यात्मवेदिनाम् ॥ २४ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुनेर्हिंसादिसाधनैः । आत्मानमक्षरं ब्रह्म विद्धि ज्ञानात्तु वेदनात्
॥ २५ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तपः संतोषमास्तिक्यं दानमौश्वरपूजनम् । सिद्धांतश्रवणं चैव ऋीर्मतिश्च
जपो व्रतम् ॥ १ ॥ एते च नियमाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि क्रमाच्छृणु ॥ २ ॥ वेदोक्तेन
प्रकारेण कुच्छृच्छान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ॥ ३ ॥
को वा मोक्षः कथं तेन संसारं प्रतिपन्नवान् । इत्यालोकनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति
पण्डिताः ॥ ४ ॥ यदृच्छालामतो नित्यं प्रीतिर्या जायते नृणाम् । तत्संतोषं विदुः
प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः ॥ ५ ॥ ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्त्या यत्नमेतिप्रथम् ।
सर्वत्र विगतस्नेहः संतोषं परमं विदुः । श्रोते स्मार्ते च विश्वासो यत्तवा-
स्तिक्यमुच्यते ॥ ६ ॥ न्यायाजितधनं श्रान्ते श्रद्धया वैदिके जने । अन्यद्वा
यत्प्रदीयन्ते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ७ ॥ रागाद्यपेतं हृदयं वागदुष्टानृतादिना ।
हिंसादिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूजनम् ॥ ८ ॥ सत्यं ज्ञाननन्तं च परानन्दं परं
ध्रुवम् । प्रत्यगित्यवगन्तव्यं वेदान्तश्रवणं बुधाः ॥ ९ ॥ वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं
कर्म यद्भवेत् । तस्मिन्भवति या लज्जा ऋीः संवेति प्रकीर्तिता । वैदिकेषु च
सर्वेषु श्रद्धाया सा मतिर्भवेत् ॥ १० ॥ गुरुणा चोपदिष्टोऽपि तत्र संबन्धवर्जितः ।
वेदोक्तेनैव मार्गेण मंत्राभ्यासो जपः स्मृतः ॥ ११ ॥ कल्पसूत्रे तथा वेदे धर्मशास्त्रे
पुराणके । इतिहासे च वृत्तिर्या स जपः प्रोच्यते मया ॥ १२ ॥ जपस्तु द्विविधः
प्रोक्तो वाचिको मानसस्तथा ॥ १३ ॥ वाचिकोपांशुरुच्चैश्च द्विविधः परि-
कीर्तितः । मानसो मननध्यानभेदाद्वैविध्यमाश्रितः ॥ १४ ॥ उच्चैर्जपादुपांशुश्च
सहस्रगुणमुच्यते । मानसश्च तथोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते ॥ १५ ॥ उच्चैर्जपश्च
सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् । नीचैः श्रोत्रेण चेन्मन्त्रः श्रुतश्चेन्निष्फलं भवेत् ।
॥ १६ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं धीरसिंहासने तथा ॥ भद्रं मुक्तासनं चैव
मयूरासनमेव च ॥ १ ॥ सुखासनसमाख्यं च नवमं मुनिपुङ्गव । जानूर्वोरन्तरे
कृत्या सम्यक् पादतले उभे ॥ २ ॥ समग्रीवशिरः कायः स्वस्तिकं नित्यमभ्यसेत् ।
सद्यो दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपाश्वे नियोजयेत् ॥ ३ ॥ दक्षिणेऽपि तथा सद्यं गोमुखं

तत्प्रचक्षते । बडगुष्ठावधि गूण्हीयाद्वस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ॥ ४ ॥ ऊर्वोरपरि
विप्रेन्द्र कृत्वा पादतलद्वयम् । पद्मासनं भवेत्प्राज्ञ सर्वरोगभयापहम् ॥ ५ ॥
दक्षिणेतरपादं तु दक्षिणोरुणि विन्यसेत् । ऋजुकायः समासीनो वीरासनमुदाहृतम्
॥ ६ ॥ गुल्फौ तु वृषणस्याधः सीबन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां
दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतद्विपरोगविनाशनम् ॥ ७ ॥ निपीड्य
सीवनीं सूक्ष्मं दक्षिणेतरगुल्फतः । वामं याम्येन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ॥ ८ ॥
मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं ततोपरि । गुल्फान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं
मुने ॥ ९ ॥ कर्पूराग्रे मुनिश्रेष्ठ निक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः । भूम्यां पाणितलद्वन्द्वं
निक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥ १० ॥ समुन्नतशिरःपादौ दंडवद्व्योम्नि संस्थितः ।
मयूरासनमेतत्स्यात्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११ ॥ येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च
जायत । तत्सुखासनमित्युक्तमश्वत्स्तत्समाश्रयेत् ॥ १२ ॥ आसनं विजितं
येन जितं तेन जगत्त्रयम् । अनेन विधिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥ १३ ॥
इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

शरीरं तावदेव स्यात्खण्डवत्यङ्गुलात्मकम् । वेहमध्ये शिखिस्यानं तप्तजा-
म्बूनवप्रभम् ॥ १ ॥ त्रिकोणं मनुजानां तु सत्यमुक्तं हि सांक्रुते । गुदात्तु
व्याङ्गुलाद्दूर्ध्वं मेढ्रात्तु व्याङ्गुलादधः ॥ २ ॥ वेहमध्यं मुनिप्रोक्तमनुजानीहि
सांक्रुते । कन्दस्यानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधारान्नवाङ्गुलम् ॥ ३ ॥ चतुरङ्गुलमायाम-
विस्तारं मुनिपुङ्गव । कुक्कुटाण्डसमाकारं भूपितं तु त्वगादिभिः ॥ ४ ॥
तन्मध्ये नाभिरित्युक्तं योगज्ञैर्मुनिपुङ्गव । कन्दमध्यस्थिता नाडी सुषुम्नेति
प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ तिष्ठन्ति परितस्तस्या नाड्यो मुनिपुङ्गव । द्विसप्ततिसहस्राणि
तासां मुख्याश्चतुर्दश ॥ ६ ॥ सुषुम्ना पिङ्गला तद्विडा चैव सरस्वती । पूषा
च वरुणा चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी ॥ ७ ॥ अलम्बुसा कुहूश्चैव विश्वोदरि
तपस्विनी । शङ्खिनी चैव गान्धारा इति मुख्याश्चतुर्दश ॥ ८ ॥ आसां
मुख्यतमास्तिस्रस्तिसृष्वेकोत्तमोत्तमा । अहानाडीति सा प्रोक्ता मुने वेदान्तवेदिभिः ।
॥ ९ ॥ पृष्ठमध्यस्थितेनास्थ्या वीणावण्डेन सुव्रत । सह मस्तक पर्यन्तं सुषुम्ना
सुप्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ नाभिकन्दादधः स्थानं कुण्डल्या द्वावङ्गुलं मुने । अष्टप्रकृति-
रूपा सा कुण्डली मुनिसत्तम ॥ ११ ॥ यथावद्वायुचेष्टां च जलाभ्रादीनि नित्यशः
परितः कन्दपार्श्वेषु निरुध्यैव सदा स्थिता ॥ १२ ॥ स्वमुखेन समावेष्ट्य
ब्रह्मरन्ध्रमुखं मुने । सुषुम्नाया इडा सव्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १३ ॥
सरस्वती कुहूश्चैव सुषुम्नापार्श्वयोः स्थिते । गान्धारा हस्तिजिह्वा च इडायाः
पृष्ठपार्श्वयोः ॥ १४ ॥ पूषा यशस्विनी चैव पिङ्गला पृष्ठपूर्वयोः । कुहोश्च

हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वोदरी स्थिता ॥ १५ ॥ यशस्विन्याः कुहोर्मध्ये वरुणा
 सुप्रतिष्ठिता । पूषायाश्च सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता यशस्विनी ॥ १६ ॥ गान्धा-
 रायाः सरस्वत्या मध्ये प्रोक्ता च शङ्खिनी । अलम्बुसा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दम-
 ध्यगा ॥ १७ ॥ पूर्वभागे सुषुम्नाया राकायाः संस्थिता कुहूः । अधश्चोर्ध्वं
 स्थिता नाडी याम्यनासान्तमिष्यते ॥ १८ ॥ इडा तु सव्यनासान्तं संस्थिता
 मुनिपुङ्गव । यशस्विनी च वामस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ १९ ॥ पूषा
 वामाक्षिपर्यन्ता पिङ्गलायास्तु पृष्ठतः । पयस्विनी च याम्यस्य कर्णान्तं प्रोच्यते
 दूधैः ॥ २० ॥ सरस्वती तथा चोर्ध्वगता जिह्वा तथा मुने । हस्तिजिह्वा तथा
 सव्यपादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥ शङ्खिनी नाम या नाडी सव्यकर्णान्तमिष्यते ।
 गान्धारा सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥ २२ ॥ विश्वोदरामिधा नाडी
 कन्दमध्ये व्यवस्थिता । प्राणोऽपानस्तथा ध्यानः समानोदान एव च ॥ २३ ॥
 नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्ता धनंजयः । एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश
 धायवः ॥ २४ ॥ तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्चसु सुव्रत । प्राणसंज्ञस्तथापानः
 पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥ २५ ॥ आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि ।
 प्राणसंज्ञोऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ अपानो वर्तते नित्यं गुदम-
 ध्योरुजानुषु । उदरे सकले कट्यां नाभौ जङ्घे च सुव्रत ॥ २७ ॥ ध्यानः
 श्रोत्राक्षिमध्ये च ककुद्भ्यां गुल्फयोरपि । प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनिपुङ्गव
 ॥ २८ ॥ उदानसंज्ञो विज्ञेयः पादयोर्हस्तयोरपि । समानः सर्वदेहेषु व्याप्य
 तिष्ठत्यसंशयः ॥ २९ ॥ नागादिवायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः । नि-
 श्वासोच्छ्वासकासाश्च प्राणकर्म हि सांक्रुते ॥ ३० ॥ अपानाख्यस्य वायोस्तु
 विष्णुत्रादिविसर्जनम् । समानः सर्वसामीप्यं करोति मुनिपुङ्गव ॥ ३१ ॥ उदान
 ऊर्ध्वगमनं करोत्येव न संशयः । व्यानो विवादकृत्प्रोक्तो मुने वेदान्तवेदिभिः
 ॥ ३२ ॥ उद्गारादिभुणः प्रोक्तो व्यानाख्यस्य महामुने । धनंजयस्य शोभादि
 कर्म प्रोक्तं हि सांक्रुते ॥ ३३ ॥ निमीलनादि कूर्मस्य क्षुधा तु कृकरस्य च ।
 देवदत्तस्य विप्रेन्द्र तन्द्रीकर्म प्रकीर्तितम् ॥ ३४ ॥ सुषुम्नायाः शिवो देव इडाया
 देवता हरिः । पिङ्गलाया विरञ्चिः स्यात्सरस्वत्या विराण्मुने ॥ ३५ ॥ पूषाधि-
 देवता प्रोक्ता वरुणा वायुदेवता । हस्तिजिह्वामिधायाम्बुसा वरुणो देवता भवेत्
 ॥ ३६ ॥ यशस्विन्या मुनिश्लेष्ठ भगवान्भास्करस्तथा । अलम्बुसाया अवातमा
 वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥ कुहोः क्षुद्देवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता ।
 शङ्खिन्याश्चन्द्रमास्तद्वत्पयस्विन्याः प्रजापतिः ॥ ३८ ॥ विश्वोदरामिधायाम्बु
 भगवान्पावकः पतिः । इडायां चन्द्रमा नित्यं चरत्येव महामुने ॥ ३९ ॥ पिङ्ग-

लायां रविस्तद्वन्मुने वेदविदां वर । पिङ्गलायामिडायां तु वायोः संक्रमणं तु
यत् ॥ ४० ॥ तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदान्तवेदिभिः । इडायां पिङ्गलायां तु
प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४१ ॥ दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः ।
इडापिङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४२ ॥ अमावास्या तदा प्रोक्ता
देहे देहभृतां वर । मूलाधारं यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥ ४३ ॥ तदाद्यं
विषुवं प्रोक्तं तापसेस्तापसोत्तम । प्राणसंज्ञो मुनिश्चेष्ट मूर्धानं प्राविशद्यदा ॥ ४४ ॥
तदन्त्यं विषुवं प्रोक्तं तापसेस्तत्त्वचिन्तकः । निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां
संक्रमो भवेत् ॥ ४५ ॥ इडायाः कुण्डलीस्थानं यदा प्राणः समागतः । सोम-
ग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां वर ॥ ४६ ॥ यदा पिङ्गलाया प्राणः कुण्ड-
लीस्थानमागतः । तदा तदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिपुङ्गव ॥ ४७ ॥ शीघ्रवर्तं शिरः
स्थाने केदारं तु ललाटके । वाराणसी महाप्राज्ञ क्षुब्धोर्ध्वास्य मध्यमे ॥ ४८ ॥
कुक्षेत्रं कुक्षस्थाने प्रयागं हृत्तरोरुहे । चिदम्बरं तु हृन्मध्ये आधारे कम-
लालयम् ॥ ४९ ॥ आत्मतीर्थं समुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो व्रजेत् । करस्यं स
महारात्नं त्यक्त्वा काचं विमार्गते ॥ ५० ॥ भावतीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्व-
कर्मसु । अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता अन्यथालिङ्ग्यते सुता ॥ ५१ ॥ तीर्थानि
तौयपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मितान् । योगिनो न प्रपूज्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकार-
णात् ॥ ५२ ॥ बहिस्तीर्थात्परं तीर्थमन्तर्तीर्थं महामुने । आत्मतीर्थं महा-
तीर्थमन्यतीर्थं निरर्थकम् ॥ ५३ ॥ चित्तमन्तर्गतं दृष्टं तीर्थं स्नानं शुद्धयति ।
शतशोऽपि जलेर्घातं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥ ५४ ॥ विषुवायनकालेषु ग्रहणे
चान्तरे सदा । वाराणस्यादिके स्थाने स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५५ ॥ ज्ञानयोग-
पराणां तु पादप्रक्षालितं जलम् । भावशुद्धयर्थमज्ञानां तत्तीर्थं मुनिपुङ्गव
॥ ५६ ॥ तीर्थे दाने जपे यज्ञे काष्ठे पाषाणके सदा । शिवं पश्यति मूढात्मा
शिवे देहे प्रतिष्ठिते ॥ ५७ ॥ अन्तस्थं मां परित्यज्य बहिष्ठं यस्तु सेवते ।
हृत्स्थं पिण्डमुत्सृज्य लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ ५८ ॥ शिवमात्मनि पश्यन्ति
प्रतिमासु न योगिनः । अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ५९ ॥
अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् । प्रज्ञानघनमानन्दं यः पश्यति स पश्यति
॥ ६० ॥ नाडीपुञ्ज सदा सारं नरभावं महामुने । समुत्सृज्यात्मनात्मानमहमित्येव
धारय ॥ ६१ ॥ अशरीरं शरीरेषु महान्तं विष्णुमीश्वरम् । आनन्दमक्षरं साक्षा-
न्मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६२ ॥ विभेदजनके ज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं किं करिष्यति ॥ ६३ ॥ इति चतुर्यः खण्डः ॥ ४ ॥

सम्पदकथय मे ब्रह्मन्नाडीशुद्धिं समासतः । यथा शुद्ध्या सदा ध्यायञ्जीव-

न्मुक्तो भवान्यहम् ॥ १ ॥ सांक्रुते शृणु वक्ष्यामि नाडीशुद्धि समासतः । विध्य-
 क्तकर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ २ ॥ यमाद्यष्टाङ्गसंयुक्तः शान्तः सत्प्रपरायणः ।
 स्वात्मन्यवस्थितः सम्यग्ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥ ३ ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे बिल्बमूले
 वनेऽथवा । मनोरमे शुचौ देशे मठं कृत्वा समाहितः ॥ ४ ॥ आरभ्य चासनं
 पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । समग्रीवशिरःकायः संबृतास्थः सुनिश्चलः ॥ ५ ॥
 नासाग्रे शशभृद्विम्बे बिन्दुमध्ये तुरीयकम् । स्रबन्तममृतं पश्यन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः
 ॥ ६ ॥ इडया प्राणमाकृष्य पूरयित्त्वोदरे स्थितम् । ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्याय-
 ञ्ज्वालावलीयुतम् ॥ ७ ॥ बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् । पञ्चद्वि-
 रेचयेत्सम्यक्प्राणं पिङ्गलया बुधः ॥ ८ ॥ पुनः पिङ्गलयापूर्वं वह्निबीजमनुस्मरेत् ।
 पुनश्चिरेचयेद्वीमान्निडयैव शनैः शनैः ॥ ९ ॥ त्रिचतुर्वासरं वाथ त्रिचतुर्वारमेव
 च । पट्कृत्वा विचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसंघिषु ॥ १० ॥ नाडीशुद्धिमवाप्नोति
 पृथक्चिन्होपलक्षितः । शरीरलघुता दीप्तिर्वह्नेर्जाठरवर्तितः ॥ ११ ॥ नावामित्य-
 वितरित्येतच्चिन्हं तत्तिसिद्धिसूचकम् । यावदेतानि संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ॥ १२ ॥
 अथवैतत्परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाचरेत् । आत्मा शुद्धः सदा नित्यः सुखरूपः
 स्वयम्प्रभः ॥ १३ ॥ अज्ञानान्मलिनो नास्ति ज्ञानाच्छुद्धो भवत्ययम् । अज्ञान-
 मलपङ्कं यः क्षालयेज्ज्ञानतो यत् । स एव सर्वदा शुद्धो नान्यः कर्मरतो हि सः
 ॥ १४ ॥ पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

प्राणायामकर्मं वक्ष्ये सांक्रुते शृणु सादरम् । प्राणायाम इति प्रोक्तो रेच-
 पूरककुम्भकः ॥ १ ॥ वर्णध्यात्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः । स एव प्रणवः
 प्रोक्तः प्राणायामस्तु तन्मयः ॥ २ ॥ इडया वायुमाकृष्य पूरयित्त्वोदरे स्थितम् ।
 शनैः षोडशभिर्मात्रैश्चकारं तत्र संस्मरेत् ॥ ३ ॥ पूरितं धारयेत्पश्चाच्चतुःषष्ठ्या
 तु मात्रया । उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥ यावद्वा शक्यते ताव-
 द्धारयेज्जपतत्परः । पूरितं रेचयेत्पश्चान्मकारेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥ शनैः पिङ्गलया
 तत्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः । प्राणायामो भवेदेवं ततश्चैवं समभ्यसेत् ॥ ६ ॥ पुनः
 पिङ्गलयापूर्वं मात्रैः षोडशमिस्तथा । अकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥
 धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं संजपन्वशी । उकारमूर्तिं स ध्यायंश्चतुःषष्ठ्या तु
 मात्रया ॥ ८ ॥ मकारं तु स्मरन्पश्चाद्वैचयेदिडयानिलम् । एवमेव पुनः कुर्या-
 दिडयापूर्वं बुद्धिमान् ॥ ९ ॥ एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं मुनीश्वर । एवम-
 भ्यासतो नित्यं पणमासाद्ययवान्भवेत् ॥ १० ॥ वत्सराद्यह्यविद्वान्स्यात्तस्माद्विषयं
 समभ्यसेत् । योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ ११ ॥ प्राणसंयमनेनैव
 ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति ॥ ब्राह्मणापूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १२ ॥

संपूर्णकुम्भवद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् । बहिर्विरेचनं वायोरुदरात्रेचकः स्मृतः ॥ १३ ॥ प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं विदुः ॥ १४ ॥ पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्थानसंभवः । संभवत्युत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ १५ ॥ प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सुव्रत । चित्ते शुद्धे शुचिः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिर्व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति । प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ देहश्चोत्तिष्ठते तेन किञ्चिज्ज्ञानाद्विमुक्तता । रेचकं पूरकं मुषत्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ १८ ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् । मत्तोजवत्यमाप्नोति पलितादि च नश्यति ॥ १९ ॥ प्राणायामैकनिष्ठस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामान्समभ्यसेत् ॥ २० ॥ विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य सुव्रत । संध्यो-
र्ब्राह्मणकालेऽपि मध्याह्ने वाथवा सदा ॥ २१ ॥ बाह्यं प्राणं समाकृष्य पूरयि-
त्वोदरेण च । नासाग्रे नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २२ ॥ सर्वरोग-
विनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः । नासाग्रधारणादपि जितो भवति सुव्रत ॥ २३ ॥ सर्वरोगनिवृत्तिः स्वास्नाभिमध्ये तु धारणात् । शरीरलघुता विप्र पादाङ्गुष्ठ-
निरोधनात् ॥ २४ ॥ जिह्वा वायुमाकृष्य यः पिबेत्सततं नरः । भ्रमबाह्विनि-
र्मुक्तो योगीनीरोगतामियात् ॥ २५ ॥ जिह्वा वायुमाकृष्य जिह्वामूले निरोधयेत् ।
पिबेदमृतमग्न्यग्रं सकलं सुखमाप्नुयात् ॥ २६ ॥ इडया वायुमाकृष्य क्षुब्धोर्मध्ये
निरोधयेत् । यः पिबेदमृतं शुद्धं व्याधिनिर्मुच्यते हि सः ॥ २७ ॥ इडया वेद-
तत्त्वज्ञस्तथा पिङ्गलयैव च । नाभौ निरोधयेत्तेन व्याधिनिर्मुच्यते नरः ॥ २८ ॥
नासमात्रं त्रिसन्ध्यायां जिह्वयारोप्य माकृतम् । अमृतं च पिबेन्नाभौ मन्दमन्दं
निरोधयेत् ॥ २९ ॥ वातजाः पित्तजा दोषा नश्यत्येव न संशयः । नासाभ्यां वायु-
माकृष्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत् ॥ ३० ॥ नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ।
तथा वायुं समारोप्य धारयेच्छिरसि स्थितम् ॥ ३१ ॥ शिरोरोगा विनश्यन्ति सत्य-
मुक्तं हि साङ्गते । स्वस्तिकासनमास्थाय समाहितमनास्तथा ॥ ३२ ॥ अपानमूर्ध्व-
मुत्थाप्य प्रणवेन शनैःशनैः । हस्ताभ्यां धारयेत्सम्यक्करणादिकरणानि च ॥ ३३ ॥
अङ्गुष्ठाभ्यां मुने श्रोत्रे तर्जनीभ्यां तु चक्षुषी । नासापुटावधानाभ्यां प्रच्छाद्य
कारणानि वै ॥ ३४ ॥ आनन्वाधिर्भवो यावत्तावन्मूर्धनि धारणात् । प्राणः
प्रयात्यनेनैव ब्रह्मरन्ध्रं महामुने ॥ ३५ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं गते वायो नादश्चोत्पद्यतेऽनघ ।
शङ्खध्वनिनिभश्चादौ मध्ये मेघध्वनिर्यथा ॥ ३६ ॥ शिरोमध्यगते वायो गिरि-
प्रस्रवणं यथा । वश्चात्प्रीतो महाप्राज्ञः साक्षादात्मोन्मुखो भवेत् ॥ ३७ ॥
पुनस्तज्ज्ञाननिष्पत्तिर्योगात्संसारनिहन्तुतिः । दक्षिणोत्तरगुल्फेन सीविनीं पीडये-

स्थिरम् ॥ ३८ ॥ सव्येतरेण गुल्फेन पीडयेद्वुद्धिमाश्रयः । जान्वोरघः स्थितां
 सन्धिं स्मृत्वा देवं त्रियम्बकम् ॥ ३९ ॥ विनायकं च संस्मृत्य तथा वागीश्वरीं
 पुनः । लिङ्गनालात्समाकृष्य वायुमप्यग्रतो मुने ॥ ४० ॥ प्रणवेन नियुक्तेन बिन्दुयुक्तेन
 बुद्धिमान् । मूलाधारस्य विप्रेन्द्र मध्ये तं तु निरोधयेत् ॥ ४१ ॥ निरुध्य वायुना
 दीप्तो बन्धिरुहति कुण्डलीम् । पुनः सुपुम्नया वायुर्वन्हिना सह गच्छति ॥ ४२ ॥
 एवमभ्यासतस्तस्य जितो वायुर्भवेद्भृशम् । प्रस्वेदः प्रथमः पश्चात्कम्पनं मुनि-
 पुङ्गव ॥ ४३ ॥ उत्थानं च शरीरस्य चिह्नमेतज्जितेऽनिले । एवमभ्यासतस्तस्य
 मूलरोगो विनश्यति ॥ ४४ ॥ भृगन्दरं च नष्टे स्यात्सर्वरोगाश्च सांकृते ।
 पातकानि विनश्यन्ति क्षुद्राणि च महान्ति च ॥ ४५ ॥ नष्टे पापे विशुद्धं
 स्याच्चित्तदर्पणमद्भुतम् । पुनर्ब्रह्मादिभोगेभ्यो वैराग्यं जायते हृदि ॥ ४६ ॥
 विरक्तस्य तु संसाराज्ज्ञानं कंचल्यसाधनम् । तेन पापापहानिः स्याज्ज्ञात्वा देवं
 सदाशिवम् ॥ ४७ ॥ ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् । स सर्वकार्य-
 मुत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥ ४८ ॥ ज्ञानस्वरूपमे बाहुर्जगदेतद्विलक्षणम् ।
 अर्थस्वरूपज्ञानात्पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥ ४९ ॥ आत्मस्वरूपविज्ञानादज्ञानस्य
 परिक्षयः । क्षीणेऽज्ञाने महाप्राज्ञ रागादीनां परिक्षयः ॥ ५० ॥ रागाद्यसंभवे
 प्राज्ञ पुण्यपापविमर्दनम् । तयोर्नाशे शरीरेण न पुनः संप्रयुज्यते ॥ ५१ ॥ इति
 पष्ठः खण्डः ॥ ६० ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रत्याहारं महामुने । इन्द्रियाणां विचरतां विष-
 येषु स्वभावतः ॥ १ ॥ बलादाहरणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते । यत्पश्यति तु
 तत्सर्वं ब्रह्म पश्यन्समाहितः ॥ २ ॥ प्रत्याहारो भवेदेव ब्रह्मविद्भिः पुरोहितः ।
 यद्यच्छुद्धमशुद्धं वा करोत्यामरणान्तिकम् ॥ ३ ॥ तत्सर्वं ब्रह्मणे कुर्यात्प्रत्याहारः
 स उच्यते । अथवा नित्यकर्माणि ब्रह्माराधनबुद्धितः ॥ ४ ॥ काम्यानि च तथा
 कुर्यात्प्रत्याहारः स उच्यते । अथवा वायुमाकृष्य स्थानात्स्थानं निरोधयेत् ॥ ५ ॥
 दन्तमूलात्तथा कण्ठे कण्ठादुरसि मारुतम् । उरोदेशात्समाकृष्य नाभिदेशे निरोध-
 येत् ॥ ६ ॥ नाभिदेशात्समाकृष्य कुण्डल्यां तु निरोधयेत् । कुण्डलीदेशतो
 विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥ अयापानात्कटिद्वन्द्वे तथोरी च सुमध्यमे ।
 तस्माज्जानुद्वये जङ्घे पादाङ्गुष्ठे निरोधयेत् ॥ ८ ॥ प्रत्याहारोऽयमुक्तस्तु
 प्रत्याहारस्मरः पुरा । एवमभ्यासयुक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ सर्वपापानि
 नश्यन्ति भयरोगश्च सुश्रुत । नासान्यां वायुमाकृष्य निश्चलः स्वस्तिकासनः
 ॥ १० ॥ पूरयेदनिलं विद्वानापादतलमस्तकम् । पश्चात्पादद्वये तद्वन्मूलाधारे
 तथैव च ॥ ११ ॥ नाभिकन्धे च हृन्मध्ये कण्ठमूले च तालुके । श्रुवोर्मध्ये

ललाटे च तथा मूर्धनि धारयेत् ॥ १२ ॥ देहे स्वात्ममतिं विद्वान्समाकुप्य
समाहितः । आत्मनात्मनि निर्वृन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥ १३ ॥ प्रत्याहारः
समाख्यातः साक्षाद्देवान्तवेदिभिः । एवमभ्यसतस्तस्य न किञ्चिदपि दुर्लभम्
॥ १४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत । देहमध्यगते व्योम्नि बाह्या-
काशं तु धारयेत् ॥ १ ॥ प्राणे बाह्यानिलं तद्वज्जलने चाग्निमोदरे । तोयं
तोयांशके भूमि भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥ हृयवरलकारार्थं मन्त्रमुच्चारयेत्क्रमात् ।
धारणेषा परा प्रोक्ता सर्वपापविशोधिनी ॥ ३ ॥ जाम्बवं पृथिवी ह्यंशो ह्यपां
पाथ्वन्तमुच्यते । हृदयांशस्थताम्यंशो भूमध्यान्तोऽनिलांशकः ॥ ४ ॥ आकाशा-
शस्तथा प्राज्ञ मूर्धांशः परिकीर्तितः । ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णु तोयांशके तथा
॥ ५ ॥ आम्यंशे च महेशानमोश्वरं चानिलाशके । आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु
सबाधिवम् ॥ ६ ॥ अथवा तव वक्ष्यामि धारणां मुनिपुङ्गव । पुरुषे सर्वशास्तरं
बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ७ ॥ धारयेद् बुद्धिमाश्रित्यं सर्वपापविशुद्धये । ब्रह्मादिकार्य-
रूपाणि स्वे स्वे संहृत्य कारणे ॥ ८ ॥ सर्वकारणमव्ययतमनिख्यमचेतनम् ।
साक्षादात्मनि संपूर्णे धारयेत्प्रणवेन तु । इन्द्रियाणि समाहृत्य मनसात्मनि
योजयेत् ॥ ९ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् । श्रुतं सत्यं परं ब्रह्म
सर्वसंसारमेवजम् ॥ १ ॥ उर्ध्वरेतं विश्वरूपं विरूपाक्षं महेश्वरम् । सौऽहमित्याव-
रेणैव ध्यायेद्योगीश्वरेश्वरम् ॥ २ ॥ अथवा सत्यमीशानं ज्ञानमानन्दमयम् ।
अत्ययमवलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ३ ॥ तथा स्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यम-
चाक्षुषम् । न रसं न च गन्धाद्यमप्रमेयमनूपमम् ॥ ४ ॥ आत्मानं सच्चिदानन्द-
मनन्तं ब्रह्म सुव्रत । अहमस्मीत्यभिध्यायेद्दृष्टेयातीतं विमुक्तये ॥ ५ ॥ एवमभ्यास-
युक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः । क्रमाद्देवान्तविज्ञानं विजायेत न संशयः ॥ ६ ॥
॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् । समाधिः संविदुत्पत्तिः
परजीवकता प्रति ॥ १ ॥ नित्यः सर्वगती ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः । एकः
सन्मिद्यते भ्रान्त्या भाषया न स्वरूपतः ॥ २ ॥ तस्मादद्वैतमेवास्ति न प्रपञ्चो
न संसृतिः । यथाकाशो घटाकाशो मठाकाश इतीरितः ॥ ३ ॥ तथा भ्रान्तेर्द्विधा
प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना । नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रियाणि मनो न हि ॥ ४ ॥
सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छ्रिय एवास्मि केवलः । इति धीर्या मुनिधेष्ठ सा समाधि-
रिहोच्यते ॥ ५ ॥ साहं ब्रह्म न संसारो न भक्तोन्यः कदाचन । यया फेनतरङ्गादि

समुद्रादुत्थितं पुनः ॥ ६ ॥ समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मय्यनुलीय्यते । तस्मान्मनः पृथङ्
 नास्ति जगन्माया च नास्ति हि ॥ ७ ॥ यस्यैवं परमात्मार्यं प्रत्यभूतः प्रकाशितः ।
 स तु याति च पुंभावं स्वयं साक्षात्परामृतम् ॥ ८ ॥ यदा मनसि चैतन्यं भाति
 सर्वत्रगं सदा । योगिनोऽव्यवधानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ ९ ॥ यदा सर्वाणि
 भूतानि स्वात्मन्येव हि पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १० ॥
 यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थी न पश्यति । एकीभूतः परेणाऽसौ तदा भवति
 केवलः ॥ ११ ॥ यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः । मायामात्रं जगत्कृत्स्नं
 तदा भवति निर्वृतिः ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्दत्तात्रेयो महामुनिः । सांक्रुतिः
 स्वस्वरूपेण सुखमास्तेऽतिनिर्भयः ॥ १३ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥
 ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ इति श्रीजाबालदर्शनोपनिषत्समाप्ता ॥

भिक्षुकोपनिषत्

‘अथ परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुजडभरतदत्तात्रेयशुकवाम-
 देवहारीतकप्रभृतयोऽष्टौ प्रासोश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । वृक्षमूले
 शून्यगृहे इमशानवासिनो वा साम्बरा वा दिगम्बरा वा । न तेषां धर्माधर्मो
 लामालाभो शुद्धाशुद्धो द्वैतवर्जिता समलोष्टादमकाञ्चनाः सर्ववर्णेषु भिक्षाचरणं
 कृत्वा सर्वत्रात्मवेति पश्यन्ति । अथ जातरूपधरा निर्वृन्द्वा निष्परिग्रहाः
 शूलध्यानपरायणा आत्मनिष्ठाः प्राणसंधारणार्थं धयोक्तकाले भिक्षमाचरन्तः
 शून्यागारदेवगृहतृणकूटमाल्मोकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालामदीपुलिनगिरि-
 कन्दर-कुहर-कोटर-निर्धर-स्थण्डिले तत्र ब्रह्ममार्गे सम्यक्सम्पन्नाः शुद्धमानसाः
 परमहंसाचरणेन संन्यासेन देहत्यागं कुर्वन्ति ते परमहंसा नाम ।’

अवधूतोपनिषत्

गोणमुख्यावधूतालिहृदयाम्बुजवति यत् ।
तत्रैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥ १ ॥

ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ह सांक्रुतिर्भगवन्तमवधूतं दत्तात्रेयं परिसमेत्य पप्रच्छ
भगवन्कोऽवधूतस्तस्य का स्थितिः किं लक्ष्म किं संसरणमिति । तं होवाच
भगवो दत्तात्रेयः परमकारुणिकः ॥ अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वाद्बधूतसंसारबन्धनात् ।
तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥ १ ॥ यो विलङ्घ्याश्रमान्धर्मानात्मन्येव
स्थितः सदा । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥ २ ॥ तस्य प्रियं शिरः
कृत्वा मोदो दक्षिणपक्षकः । प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्दो गोष्पदायते ॥ ३ ॥
गोपालसदृशं शीर्षं नापि मध्ये न चाप्यधः । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण
कारयेत् ॥ ४ ॥ एवं चतुष्पथं कृत्वा ते यान्ति परमां गतिम् । न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ ५ ॥ स्वेरं स्वेरविहरणं तत्संस्मरणम् ।
साम्बरा वा विगम्बरा वा । न तेषां धर्माधर्मो न मेध्यामेधयो । सदा सांग्रहण्ये-
ष्ट्याश्चभेधमन्तर्यामिं यजते । स महामखो महायोगः । कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म ।
स्वेरं न विगायेत्स्नमहाव्रतम् । न स मूढवर्लिलप्यते । यथा रविः सर्वरसाम्रभुङ्कते
हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः । तथैव योगी विषयान्प्रभुङ्कते न लिप्यते पुण्यपापैश्च
शुद्धः ॥ ६ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् । तद्वत्कामा यं
प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७ ॥ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न
वद्धो न च साधकः । न मृमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ८ ॥ ऐहिकामु-
ष्मिकव्रातसिद्धये मुक्तेश्च सिद्धये । बहुकृत्यं पुरा स्मान्मे तत्सर्वमधुना कृतम्
॥ ९ ॥ तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् । अनुसंदधदेवायमेवं तृप्यति
नित्यशः ॥ १० ॥ दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया । परमानन्दं पूर्णोऽहं
संसरामि किमिच्छया ॥ ११ ॥ अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः । सर्व
लोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ १२ ॥ व्याचक्षतां ते शास्त्राणि
वेदानध्यापयन्तु वा । येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ १३ ॥
निद्रामिक्षे स्नानशीचे नेच्छामि न करोमि च । ब्रह्मरदचेत्कल्पवन्तु किं मे
स्यादन्यकल्पनात् ॥ १५ ॥ गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपित वह्निना ।
नान्यारोपितसंहारधर्मा नैवमहं भजे ॥ १५ ॥ शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते

जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् । मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ १६ ॥
 विपर्यस्तो निदिध्यासे किं ध्यानमविपर्यये । देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्
 भजाम्यहम् ॥ १७ ॥ अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् । विपर्यासं
 चिराभ्यस्तवासनातोऽवकल्पते ॥ १८ ॥ आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।
 कर्मक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्विज्ञानसहस्रतः ॥ १९ ॥ विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्विज्ञान-
 मस्तुते । बाधिकर्मव्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कृतः ॥ २० ॥ विक्षेपो नास्ति
 यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम । विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः
 नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ॥ २१ ॥ कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्त-
 मित्येव नित्यशः । व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वान्यथापि वा । समाकर्तुं-
 लेप्य यथारब्धं प्रवर्तताम् ॥ २२ ॥ अथवा कृतकृत्येऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।
 शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्ततेऽहं मम का क्षतिः ॥ २३ ॥ देवाचनस्मानशौचमिक्षादौ
 वर्तता वपुः । तारं जपतु वाक्तद्वत्पठत्वाभ्नायमस्तकम् ॥ २४ ॥ विष्णुं ध्यायतु
 धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् । साक्ष्यहं किंचिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥ २५ ॥
 कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेसौ निरन्तरम्
 ॥ २६ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेसि । धन्योऽहं धन्योऽहं
 ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥ २७ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं
 न वीक्षेऽद्य । धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं पलायितं क्वापि ॥ २८ ॥ धन्योऽहं
 धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किंचित् । धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमत्र
 संपन्नम् ॥ २९ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेल्लोके । धन्योऽहं धन्योऽहं
 धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥ ३० ॥ अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं फलितं बृढम् ।
 अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो वयम् ॥ ३१ ॥ अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो
 सुखम् । अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः ॥ ३२ ॥ इति य इदमधीते
 सोऽपि कृतकृत्यो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति ।
 ब्रह्महत्यात्पूतो भवति । कृत्याकृत्यात्पूतो भवति । एवं विदित्वा स्वेच्छाचारपरो
 भूयादौसत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ सहनावबन्वति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ इत्यवधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

दत्तात्रेयोपनिषत् ॥

दत्तात्रेयोब्रह्मविद्यासंवेदानन्दविग्रहम् ।

त्रिपान्नारायणाकारं दत्तात्रेयमुपास्महे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ ॥ सत्यक्षेत्रे ब्रह्मा नारायणं महासाञ्जायं किं तारकं तन्नो ब्रूहि
 भगवन्नित्युक्तः सत्यानन्दचिदात्मकं सात्त्विकं मामकं घामोपास्वेत्याह । सदा
 दत्तोऽहमस्मीति प्रत्येतत्संबदन्ति येन ते संसारिणो भवन्ति नारायणेनैवं विवक्षितो
 ब्रह्मा विश्वरूपधरं विष्णुं नारायणं दत्तात्रेयं ध्यात्वा सद्बदति । वमिति हंसः ।
 वामिति दीर्घं तद्वीजं नाम बीजस्थम् । वामित्येकाक्षरं भवति । तदेतत्तारकं
 भवति । तदेवोपासितव्यं विज्ञेयं गर्भादितारणम् ॥ गायत्रीछन्दः । सदाशिव
 ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । षट्बीजस्थमिदं दत्तबीजस्थं सर्वं जगत् । एतदेवैका-
 क्षरं व्याख्यातम् । व्याख्यास्ये षडक्षरम् । ओमिति द्वितीयम् । न्हिमिती तृतीयम् ।
 क्लीमिति चतुर्थम् । ग्लौमिति पञ्चमम् । व्रामिति षट्कम् । षडक्षरोऽयं भवति ।
 योगानुभवो भवति । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । व्रमि-
 त्युक्त्वा व्रामित्युक्त्वा वा दत्तात्रेयाय नम इत्युष्टाक्षरः । दत्तात्रेयायेति सत्यानन्द-
 चिदात्मकम् । नम इति पूर्णानन्दकविग्रहम् । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः ।
 दत्तात्रेयो देवता । दत्तात्रेयो देवता । दत्तात्रेयायेति कीलकम् । तदेव बीजम् ।
 नमः शक्तिर्भवति । ओमिति प्रथमम् । वामिति द्वितीयम् । न्हिमिति तृतीयम् ।
 क्रोमिति चतुर्थम् । एहीति तदेव वदेत् । दत्तात्रेयेति स्वाहेति मन्त्रराजोऽयं
 द्वादशाक्षरः । जगती छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । ओमिति
 बीजम् । स्वाहेति शक्तिः । संबुद्धिरिति कीलकम् । व्रमिति हृदये । न्ह्रीं क्लीमिति
 शीर्षे । एहीति शिखायाम् । दत्तेति कवचे । आत्रेयेति चक्षुषि । स्वाहेत्यस्त्रे ।
 तन्मयो भवति । य एवं वेद । षोडशाक्षरं व्याख्यास्ये । प्राणं देयम् । मानं देयम् ।
 चक्षुर्देयम् । श्रोत्रं देयम् । षड्वदशशिरच्छिनन्ति षोडशाक्षरमन्त्रे न देयो भवति ।
 अतिसेवापरभवतगुणवच्छिष्याय वदेत् । ओमिति प्रथमं भवति । ऐमिति
 द्वितीयम् । क्रोमिति तृतीयम् । क्लीमिति चतुर्थम् । क्लौमिति पञ्चमम् ।
 न्हामिति षष्ठम् । ह्रीमिति सप्तमम् । ह्रूमित्यष्टमम् । सौरिति नवमम् ।
 दत्तात्रेयायेति चतुर्दशम् । स्वाहेति षोडशम् । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः ।
 दत्तात्रेयो देवता । ॐ बीजम् । स्वाहा शक्तिः । चतुर्व्यन्तं कीलकम् ।

ओमिति हृदये । कलां क्लीं क्लूमिति शिखायाम् । सौरिति कवचे । चतुर्थ्यन्तं चक्षुषि । स्वाहेत्यस्त्रे । यो नित्यमधोयानः सच्चिदानन्द सुखी मोक्षी भवति । सौरित्यन्ते श्रीवैष्णव इत्युच्यते । तज्जापी विष्णुरूपी भवति । अनुष्टुप् छन्दो व्याख्यास्ये । सर्वत्र संबुद्धिरिमानोत्युच्यन्ते । दत्तात्रेय हरे कृष्ण उन्मत्तानन्द-
दायक । दिगम्बर मुने वालपिशाच ज्ञानसागर ॥ १ ॥ इत्युपनिषत् । अनुष्टुप् छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता दत्तात्रेयेति हृदये । हरे कृष्णेति शीर्षे । उन्मत्तानन्देति शिखायाम् । दायकमुन इति कवचे । दिगम्बरेति चक्षुषि । पिशाचज्ञानसागरेत्यस्त्रे । अनुष्टुप्छन्दो मयाधीतः । मन्त्रज्ञानमदोपाश्च प्रणश्यन्ति । सर्वोपकारी मोक्षी भवति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ १ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ओमिति व्याहरेत् । ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय स्मरणमात्रसंतुष्टाय महाभयनिवारणाय महाज्ञानप्रदाय चिदानन्दात्मने बालोन्मत्तपिशाचवेपायेति महायोगिनेऽवधृतायेति अनसूयानन्ववर्धनायात्रिपुत्रायेति सर्वकामफलप्रदाय ओमिति व्याहरेत् । भवबन्धमोचनायेति श्रीमिति व्याहरेत् । सकलदिशतिदायेति क्रोमिति व्याहरेत् । साध्याकर्पणायेति सौरिति व्याहरेत् । सर्वमनःकीर्भणायेति श्रीमिति व्याहरेत् । महोमिति व्याहरेत् । चिरंजीविने वषडिति व्याहरेत् । यज्ञी-
कुरु वशीकुरु वीषडिति व्याहरेत् । आकर्षयाकर्षय हुमिति व्याहरेत् । विद्वेपय विद्वेपय फडिति व्याहरेत् । उच्चाटयोच्चाटय ठठेति व्याहरेत् । स्तम्भय स्तम्भय खल्लंति व्याहरेत् । भारय भारय नमः संपन्नाय नमः संपन्नाय स्वाहा पोषय पोषय परमन्त्रपरयन्त्रपरतन्त्राच्छिन्धिच्छिन्धि ग्रहाक्षिवारय निवारय व्याघ्रीक्षिवारय निवारय दुःखं हरय हरय दारिद्र्यं विद्रावय विद्रावय देहं पोषय पोषय चित्तं तोषयतोषयेति सर्वमन्त्रसर्वयन्त्रसर्वतन्त्र सर्वपल्लवस्वरूपायेति ॐ नमः शिवायेत्यु-
पनिषत् ॥ २ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

य एवं वेद । अनुष्टुप् छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । ओमिति बीजम् । स्वाहेति शक्तिः । त्रामिती कीलकम् । अष्टमूर्त्यष्टमन्त्रा भवन्ति । यो नित्यमधीते वाय्वग्निसोमादित्यब्रह्मविष्णुरुद्रैः पूतो भवति । गायत्र्याः शतसहस्रं जपं भवति । महारुद्रशतसहस्रजापी भवति । प्रणवायुतकोटिजप्तो भवति । शतपूर्वाञ्छतापरान्पुनाति । स पङ्क्तिपावनो भवति । ब्रह्माहत्यादिपात-
कैर्मुक्तो भवति । गोहत्यादिपातकैर्मुक्तो भवति । तुलापुरुषादिदानैः प्रपादानतः पूतो भवति । अशेषपापान्मुक्तो भवति । भक्ष्याभक्ष्यपापैर्मुक्तो भवति । सर्व-
मन्त्रयोगपारीणी भवति । स एव ब्राह्मणो भवति । तस्माच्छिष्यं भवतं प्रतिगृह्णी-
यात् । सोऽनन्तफलमश्नुते । स जीवन्मुक्तो भवतीत्याह भगवान्भारायणो ब्रह्माण-
मित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरि ॐ तत्सत् ॥

॥ इति दत्तात्रेयोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ अवधूतगीता प्रारंभः ।

ईश्वरानुग्रहावेव पुंसामद्वैतवासना ॥ महद्भयपरित्राणाद्वित्राणामुपजायते ॥ १ ॥ येनेदं पूरितं सर्वमात्मनैवात्मनात्मनि ॥ निराकारं कथं वन्दे ह्यनिन्नं शिवमव्ययम् ॥ २ ॥ पञ्चभूतात्मकं विश्वं मरीचिजलसन्निभम् । कस्याप्यहो नमस्कुर्यामहमेको निरञ्जनः ॥ ३ ॥ आत्मैव केवलं सर्वं भेदाभेदो न विद्यते । अस्ति नास्ति कथं ब्रूयां बिस्मयः प्रतिभाति मे ॥ ४ ॥ वेदान्तसारसर्वस्वं ज्ञानं विज्ञानमेव च । अहमात्मा निराकारः सर्वव्यापी स्वभावतः ॥ ५ ॥ यो वै सर्वात्मको वेदो निष्कलो गगनोपमः । स्वभावनिर्मलः शुद्धः स एवाहं न संशयः ॥ ६ ॥ अहमेवाव्ययोजनन्तः शुद्धविज्ञानविग्रहः । सुखं दुःखं न जानामि कथं कस्यापि वर्तते ॥ ७ ॥ न मानसं कर्म शुभाशुभं मे न कायिकं कर्म शुभाशुभं मे । न वाचिकं कर्म शुभाशुभं मे जानामृतं शुद्धमतीन्द्रियोऽहम् ॥ ८ ॥ मनो वै गगनाकारं मनो वै सर्वतोमुखम् । मनोऽतीतं मनः सर्वं न मनः परमार्थतः ॥ ९ ॥ अहमेकमिदं सर्वं व्योमातीतं निरन्तरम् ॥ पश्यामि कथमात्मानं प्रत्यक्षं वा तिरोहितम् ॥ १० ॥ त्वमेवमेकं हि कथं न ब्रूष्यसे समं हि सर्वेषु विमृष्टमव्ययम् । सदोदितोऽसि त्वमखण्डितः प्रभो दिवा च तत्तत् च कथं हि मन्यसे ॥ ११ ॥ आत्मानं सततं विद्धी सर्वत्रैकं निरन्तरम् । अहं ध्याता परं ध्येयमखण्डं खण्डयते कथम् ॥ १२ ॥ न जातो न मृतोऽसि त्वं न ते वेहः कदाचन । सर्वं ब्रह्मेति विख्यातं ब्रवीति बहुधा श्रुतिः ॥ १३ ॥ स बाह्याभ्यन्तरोऽसि त्वं शिवः सर्वत्र सर्वदा । इतस्ततः कथं भ्रान्तः प्रधावसि पिशाचवत् ॥ १४ ॥ संयोगश्च वियोगश्च वर्तते न च ते न मे । न त्वं नाहं जगन्नेवं सर्वमात्मैव केवलम् ॥ १५ ॥ शब्दादिपञ्चकस्यास्य नैवासि त्वं न ते पुनः । त्वमेव परमं तत्त्वमतः किं परितप्यसे ॥ १६ ॥ जन्ममृत्युर्न ते चित्तं बन्धमोक्षी शुभाशुभो । कथं रोदिषि रे वत्स नामरूपं न ते न मे ॥ १७ ॥ अहो चित्तं (!) कथं भ्रान्तः प्रधावसि पिशाचवत् । अभिज्ञं पश्य चात्मानं रागत्यागात्मुखी भव ॥ १८ ॥ त्वमेव तत्त्वं हि विकारवर्जितं निष्कम्पमेकं हि विमोक्षविग्रहम् । न ते च रागो ह्यथवा विरागः कथं हि संतप्यसि कामकामतः ॥ १९ ॥ वदन्ति श्रुतयः सर्वा निर्गुणं शुद्धमव्ययम् । अशरीरं समं तत्त्वं तन्मां विद्धि न संशयः ॥ २० ॥ साकारमनृतं विद्धि निराकारं निरन्तरम् । एतत्तत्त्वोपदेशो न पुनर्भवसंभवः ॥ २१ ॥ एकमेव समं तत्त्वं वदन्ति हि विपश्चितः । रागत्यागात्पुनश्चित्तमेकानेकं न विद्यते ॥ २२ ॥ अनात्मरूपे च कथं समाधिरात्मस्वरूपं च कथं समाधिः । अस्तीति

नास्त्येति कथं समाधिर्मोक्षस्वरूपं यदि सर्वमेकम् ॥ २३ ॥ विशुद्धोऽसि सम
 तत्त्वं विदेहस्त्वमजोऽव्ययः । जानामीह न जानामीह चात्मानं मन्यसे कथम्
 ॥ २४ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येन स्वात्मा हि प्रतिपादितः । नेति नेति श्रुतिर्ब्रूयाद-
 नृतं पाञ्चभौतिकम् ॥ २५ ॥ आत्मन्येवात्मना सर्वं त्वया पूर्णं निरन्तरम् ।
 ध्याता ध्यानं न ते चित्तं निर्लज्जं ध्यायते कथम् ॥ २६ ॥ शिवं न जानामि कथं
 ब्रूयामि शिवं च जानामि कथं भजामि ॥ अहं शिवश्चेत्परमार्थतत्त्वं समस्वरूपं
 गगनोपमं च ॥ २७ ॥ नाहं तत्त्वं समं तत्त्वं कल्पनाहेतुर्वर्जितम् । ग्राह्यग्राहक-
 निर्मुक्तं स्वसंवेद्यं कथं भवेत् ॥ २८ ॥ अनन्तरूपं न हि वस्तु किञ्चित्तत्त्वस्वरूपं
 न हि वस्तु किञ्चित् । आत्मैकरूपं परमार्थतत्त्वं न हिंसको वापि न चापि हिंसा
 ॥ २९ ॥ विशुद्धोऽसि समं तत्त्वं विदेहमजमव्ययम् । विश्रमः कथमात्मार्यं
 विघ्नान्तोऽहं कथं पुनः ॥ ३० ॥ घटे भिन्ने घटाकाशं सुलीनं भेदवर्जितम् । शिवेन
 मनसा शुद्धो न भेदः प्रतिभाति मे ॥ ३१ ॥ न घटो न घटाकाशो न जीवो
 जीवविग्रहः । केवलं ब्रह्म संबिद्धि वेद्यवेदवर्जितम् ॥ ३२ ॥ सर्वत्र सर्वदा सर्व-
 मात्मानं सततं ध्रुवम् । सर्वं शून्यमशून्यं च तस्मां विद्धि न संशयः ॥ ३३ ॥ वेदा न
 लोका न सुरा न यज्ञा वर्णाश्रमो नैव कुलं न जातिः । न धूममार्गो न च दीप्ति-
 मार्गो ब्रह्मैकरूपं परमार्थतत्त्वम् ॥ ३४ ॥ व्याप्यव्यापकनिर्मुक्तं त्वमेकः सफलं
 यदि । प्रत्यक्षं चापरोक्षं च आत्मानं मन्यसे कथम् ॥ ३५ ॥ अद्वैतं केचिद्विच्छन्ति
 द्वैतमिच्छन्ति चापरे । समं तत्त्वं न विन्दन्ति द्वैताद्वैतविवर्जितम् ॥ ३६ ॥
 इवेतादिवर्णरहितं शब्दादिगुणवर्जितम् । कथयन्ति कथं तत्त्वं मनोवाचामगोचरम्
 ॥ ३७ ॥ यथाऽनृतमिव सर्वं देहावि गगनोपमम् । तदा हि ब्रह्म संवेत्ति न ते
 द्वैतपरंपरा ॥ ३८ ॥ परेण सहजात्मापि ह्यभिन्नः प्रतिभाति मे । व्योमाकारं
 तथैकं ध्याता ध्यानं कथं भवेत् ॥ ३९ ॥ यत्करोमि यदश्नामि यज्जुहोमि
 ददामि यत् । एतत्सर्वं न मे किञ्चिद्विशुद्धोऽहमजोऽव्ययः ॥ ४० ॥ सर्वं जगद्विद्धि
 निराकृतीदं सर्वं जगद्विद्धि विकारहीनम् । सर्वं जगद्विद्धि विशुद्धदेहं सर्वं जगद्विद्धि
 शिवैकरूपम् ॥ ४१ ॥ तत्त्वं त्वं हि न संदेहः कथं जानासि वा पुनः । असंवेद्यं
 स्वसंवेद्यमात्मानं मन्यसे कथम् ॥ ४२ ॥ मायामाया कथं तात छायाछाया न
 विद्यते । तत्त्वमेकमिदं सर्वं व्योमाकारं निरञ्जनम् ॥ ४३ ॥ आदिमध्यान्त-
 मुक्तोऽहं न बद्धोऽहं कदाचन । स्वभावनिर्मलः शुद्ध इति मे निश्चिता मतिः
 ॥ ४४ ॥ महदादि जगत्सर्वं न किञ्चित्प्रतिभाति मे । ब्रह्मैव केवलं सर्वं कथं
 वर्णाश्रमस्थितिः ॥ ४५ ॥ जानामि सर्वथा सर्वमहमेकं निरन्तरम् । निरालम्बम-
 शून्यं च शून्यं व्योमादिपञ्चकम् ॥ ४६ ॥ न षण्ढो न पुमाश्च स्त्री न बोधो नैव

कल्पना । सानन्दो वा निरानन्दमात्मानं मन्यसे कथम् ॥ ४७ ॥ षडङ्गयोगेन तु
 नैव शुद्धं मनोविनाशेन तु नैव शुद्धम् । गुरुपदेशे तु नैव शुद्धं स्वयं च तत्त्वं
 स्वयमेव बुद्धम् ॥ ४८ ॥ नहि पञ्चात्मको देहो विदेहो वर्तते नहि । आत्मेव
 केवलं सर्वं तुरीयं च त्रयं कथम् ॥ ४९ ॥ न बद्धो नैव मुक्तोऽहं न चाहं ब्रह्मणः
 पृथक् । न कर्ता न च भोक्ताहं व्याप्यव्यापकवर्जितः ॥ ५० ॥ यथा जलं जले
 स्यस्तं सलिलं भेदवर्जितम् । प्रकृतिं पुरुषः तद्वदभिन्नं प्रतिभाति मे ॥ ५१ ॥
 यदि नाम न मुक्तोऽसि न बद्धोऽसि कदाचन । साकारं च निराकारमात्मानं
 मन्यसे कथम् ॥ ५२ ॥ जानामि ते परं रूपं प्रत्यक्षं गगनोपमम् । यथाऽऽरं
 हि रूपं श्मशरीच्चजलसन्निभम् ॥ ५३ ॥ न गुह्योऽप्येव देशश्च न चोपाधिर्न मे
 क्रिया । विदेहं गगनं विद्धि विशुद्धोऽहं स्वभावतः ॥ ५४ ॥ विशुद्धोऽस्य शरीरोऽसि
 न ते चित्तं परात्परम् । अहं चात्मा परं तत्त्वमिति वक्तुं न लज्जसे ॥ ५५ ॥
 कथं रोदिषि रे चित्तं ह्यात्मेवात्मात्मना भव । पितृ वत्स कलातीतमद्वैतं परमा-
 मृतम् ॥ ५६ ॥ नैव बोधो न चाबोधो न बोधाबोध एव च । यस्येदृशः सदा
 बोधः स बोधो नान्यथा भवेत् ॥ ५७ ॥ ज्ञानं न तर्को न समाधियोगो न देश-
 कालौ न गुरुपदेशः । स्वभावसंवित्तिरहं च तत्त्वमाकाशकल्पं सहजं ध्रुवं च
 ॥ ५८ ॥ न जातोऽहं मृतो वापि न मे कर्म शुभाशुभम् । विशुद्धं निर्गुणं ब्रह्म
 बन्धो मुक्तिः कथं मम ॥ ५९ ॥ यदि सर्वगतो देवः स्थिरः पूर्णो निरन्तरः ।
 अन्तरं हि न पश्यामि सत्वाह्याभ्यन्तरः कथम् ॥ ६० ॥ स्फुरत्येव जगत्कृत्स्न-
 मखण्डितनिरन्तरम् । अहो मायामहामोहो द्वैताद्वैतविकल्पना ॥ ६१ ॥ साकारं
 च निराकारं नेति नेतीति सर्वदा । भेदाभेदविनिर्मुक्तो वर्तते केवलः शिवः
 ॥ ६२ ॥ न ते च माता न पिता न बन्धुर्न ते च पत्नी न सुतश्च मित्रम् । न
 पक्षपातो न विपक्षपातः कथं हि संतप्तिरियं हि चित्ते ॥ ६३ ॥ दिवा नक्तं न
 ते चित्तं उदयास्तमयो न हि । विदेहस्य शरीरत्वं कल्पयन्ति कथं बुधाः ॥ ६४ ॥
 नाविभक्तं विभक्तं च नहि दुःखसुखादि च । नहि सर्वमसर्वं च विद्धि चात्मान-
 मव्ययम् ॥ ६५ ॥ नाहं कर्ता न भोक्ता च न मे कर्म पुराद्युना । न मे देहो विदेहो
 वा निर्ममेति ममेति किम् ॥ ६६ ॥ न मे रागादिको दोषो दुःखं देहादिकं न
 मे ॥ आत्मानं विद्धि मामेकं विशालं गगनोपमम् ॥ ६७ ॥ सखे मनः किं
 बहुजल्पितेन सखे मनः सर्वमिदं वितर्क्यम् ॥ यत्सारभूतं कथितं मया ते त्वमेव
 तत्त्वं गगनोपमोऽसि ॥ ६८ ॥ येन केनापि भावेन यत्र कुत्र मृता अपि ।
 योगिनस्तत्र लीयन्ते घटाकाशमिवास्वरे ॥ ६९ ॥ तीर्थं चान्त्यजगेहे वा
 नष्टस्मृतिरपि त्यजन् । समकाले तभुं मुक्तः कैवल्यव्यापको भवेत् ॥ ७० ॥

धर्मार्थकाममोक्षांश्च द्विपदादिचराचरम् । मन्यन्ते योगिनः सर्वं मरीचिजल-
सन्निभम् ॥ ७१ ॥ अतीतानागतं कर्म वर्तमानं तथैव च ॥ न करोमि न
भुञ्जामि इति मे निश्चिता मतिः ॥ ७२ ॥ शून्यागारे समरसपूतस्तिष्ठन्नेकः
सुखमवधूतः ॥ चरति हि नग्नस्त्यक्त्वा गवं विन्दति केवलमात्मनि सर्वम्
॥ ७३ ॥ त्रितयतुरीयं नहि नहि यत्र विन्दन्ति केवलमात्मनि तत्र । धर्माधर्मौ
नहि नहि यत्र बद्धो मुक्तः कथमिह तत्र ॥ ७४ ॥ विन्दति विन्दति नहि नहि
मन्त्रं छन्दोलक्षणं नहि नहि तन्त्रम् । समरसमग्नौ भावितपूतः प्रलपित मेतत्
परमवधूतः ॥ ७५ ॥ सर्वशून्यमशून्यं च सत्यासत्यं न विद्यते । स्वभावभावतः
प्रोक्तं शास्त्रसंवित्तिपूर्वकम् ॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचतायामवधूतगीतायामात्मसंविद्युपदेशो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय २ रा

अवधूत उवाच ॥ बालस्य वा विषयभोगरतस्य वापि । मूर्खस्य सेवकजनस्य
गृहस्थितस्य । एतद्गुरोः किमपि नैव न चिन्तनीयं । रत्नं कथं त्यजति कोऽप्य-
शुचौ प्रतिष्ठम् ॥ १ ॥ नैवात्र काव्यगुण एव तु चिन्तनीयो ग्राह्यः परं गुणवता
खलु सार एव । सिन्दूरचित्ररहिता भुवि रूपशून्या पारं न किं नयति नौरिह
गन्तुकामान् ॥ २ ॥ प्रयत्नेन विना येन निश्चलेन चलाचलम् । ग्रस्तं स्वभावतः
ज्ञानं चैतन्यं गगनोपमम् ॥ ३ ॥ अयत्नाच्चाालयेद्यस्तु एकमेव चराचरम् । सर्वगं
तत्कथं भिन्नमद्वैतं वर्तते मम ॥ ४ ॥ अहमेव परं यस्मात्सारसारतरं शिवम् ।
गमागमविनिर्मुक्तं निर्विकल्पं निराकुलम् ॥ ५ ॥ सर्वावयवनिर्मुक्तं तदहं
त्रिदशार्चितम् । संपूर्णत्वात् गृण्णामि विभागं त्रिदशादिकम् ॥ ६ ॥ प्रभादेन न
संदेहः किं करिष्यामि धृतिवान् । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते बुद्बुदाश्च यथा जले
॥ ७ ॥ सहदादीनि भूतानि समाप्येवं सदैव हि । मृदुद्रव्येषु तीक्ष्णेषु गुडेषु कटुकेषु च
॥ ८ ॥ कटुत्वं चैव शैत्यत्वं मृदुत्वं च यथा जले । प्रकृतिः पुरुषस्तद्वदभिन्नं
प्रतिभाति मे ॥ ९ ॥ सर्वाख्यारहितं यद्यत्सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं परम् । मनोबुद्धीर्दि-
यातीतमकलङ्कं जगत्पतिम् ॥ १० ॥ ईदृशं सहजं यत्र अहं तत्र कथं भवे ।
त्वमेव हि कथं तत्र कथं तत्र चराचरम् ॥ ११ ॥ गगनोपमं तु यत्प्रोक्तं तदेव

गगनोपमम् । चेतन्यं बोधहीनं च सर्वज्ञं पूर्णमेव च ॥ १२ ॥ पृथिव्यां चरितं
 नैव मारुतेन च वाहितम् । वारिणा पिहितं नैव तेजोमध्ये व्यवस्थितम् ॥ १३ ॥
 आकाशं तेन संव्याप्तं न तद्व्याप्तं च केनचित् । सद्याह्याभ्यन्तरं तिष्ठत्यवच्छिन्नं
 निरन्तरम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मत्वात्तदवृक्ष्यत्वान्निर्गुणत्वाच्च योगिभिः । आलम्बनादि
 यत्प्रोक्तं क्रमादालम्बनं भवेत् ॥ १५ ॥ सतताऽभ्यासयुक्तस्तु निरालम्बो यदा
 भवेत् । तल्लयाल्लीयते नान्तर्गुणदोषविचर्जितः ॥ १६ ॥ विषयिष्यस्य रीद्रस्य
 मोहमूर्च्छाप्रदस्य च । एकमेव विनाशाय ह्यमोघं सहजामृतम् ॥ १७ ॥ भावगम्यं
 निराकारं साकारं दृष्टिगोचरम् । भावाभावविनिर्मुक्तमन्तरालं तद्बुध्यते ॥ १८ ॥
 बाह्यभावं भवेद्विषयसन्तः प्रकृतिरुच्यते । अन्तरादन्तरं ज्ञेयं नारिकेलफलाम्बुवत्
 ॥ १९ ॥ भ्रान्तिज्ञानं स्थितं बाह्यं सम्यक् ज्ञानं च मध्यगम् । मध्यान्मध्यतरं ज्ञेयं
 नारिकेलफलाम्बुवत् ॥ २० ॥ पौर्णमास्यां यथा चन्द्र एक एवातिनिर्मलः ॥ तेन
 तत्सदृशं पश्येद्द्विधादृष्टिर्विपर्ययः ॥ २१ ॥ अनेनैव प्रकारेण बुद्धिभेदो न सर्वगः ।
 वाता च धीरतामेति गीयते नामकोटिभिः ॥ २२ ॥ गुरुप्रज्ञाप्रसादेन मूर्खो वा
 यदि पण्डितः । यस्तु संबुध्यते तस्य विरक्तो भवसागरात् ॥ २३ ॥ रागद्वेष-
 विनिर्मुक्तः सर्वभूतहिते रतः । दृढबोधश्च धीरश्च स गच्छेत्परमं पदम् ॥ २४ ॥
 घटे भिन्ने घटाकाश आकाशे लीयते यथा । देहाभावे तथा योगी स्वरूपे
 परमात्मनि ॥ २५ ॥ उक्तैर्यं कर्ममुक्तानां मतिर्यन्तेऽपि सा गतिः । न श्रोकता
 योगयुक्तानां मतिर्यन्तेऽपि सा गतिः ॥ २६ ॥ या गतिः कर्मयुक्तानां सा च
 चागिद्विधावहेत् । योगिनां या गतिः क्वापि ह्यकथ्या भवतीजिता ॥ २७ ॥ एवं
 ज्ञात्वा त्वमुं मार्गं योगिनां नैव कल्पितम् । विकल्पवर्जनं तेषां स्वयंसिद्धिः प्रवर्तते
 ॥ २८ ॥ तीर्थे बान्धवजगहे वा यत्र कुत्र भूतोऽपि वा । न योगी पश्यते गर्भं परे
 ब्रह्मणि लीयते ॥ २९ ॥ सहजमजमचित्स्यं यस्तु पश्येत्स्वरूपं घटति यदि यथेष्टं
 लिप्यते नैव दोषः । सकृदपि तदभावात्कर्म 'किञ्चिन्न कुर्यात्तदपि न च विषद्वः
 संयमी वा तपस्वी ॥ ३० ॥ निरामयं निष्प्रतिमं निराकृतिं निराश्रयं निर्वपुषं
 निराशिषम् । निर्द्वन्द्वनिर्मोहमलुप्तशक्तिकं तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम्
 ॥ ३१ ॥ वेदो न दीक्षा न च मुण्डनक्रिया गुरुर्न शिष्यो न च यंत्रसंपदः । मुद्रा-
 दिकं चापि न यत्र भासते तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥ ३२ ॥ न शांभवं
 शक्तिकमानवं न वा । पिण्डं च रूपं च पदादिकं न वा । आरम्भनिष्पत्तिघटादिकं
 च नो । तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥ ३३ ॥ यस्य स्वरूपात्सचराचरं
 जगदुत्पद्यते तिष्ठति लीयतेऽपि वा । पयोविकारादिव फेनबद्बुदास्तमीशमात्मा-
 नमुपैति शाश्वतम् ॥ ३४ ॥ नासानिरोधो न च दृष्टिरासनं बोधोऽप्यबोधोऽपि

न यत्र भासते । नाडीप्रचारोऽपि न यत्र किञ्चित्तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥ ३५ ॥ नानात्वमेकत्वमुभयमन्यता अणुत्वदीर्घत्वमहत्त्वशून्यता । मानत्वमेयत्वसमत्ववर्जितं तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥ ३६ ॥ सुसंयमी वा यदि वा न संयमी सुसंग्रही वा यदि वा न संग्रही । निष्कर्मको वा यदि वा सकर्मकस्तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥ ३७ ॥ मनो न बुद्धिर्न शरीरमिन्द्रियं तन्मात्रभूतानि न भूतपञ्चकम् । अहंकृतिश्चापि वियत्स्वरूपकं तमीशमात्मानमुपैति शाश्वतम् ॥ ३८ ॥ विधी निरोधे परमात्मतां गते न योगिनश्चेतसि भेदवर्जिते । शौचं न वाशौचमलिङ्गभावना सर्वं विधेयं यदि वा निविध्यते ॥ ३९ ॥ मनो ब्रह्म यत्र न श्वसत्मीरितुं नूनं कथं तत्र गुरुपदेशता । इमां कथामुक्तवतो गुरोस्तद्युक्तस्य तत्त्वं हि समं प्रकाशते ॥ ४० ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचितायामबधूतगीतायामात्मसंविद्युपदेशो
नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अध्याय ३ रा

अवधूत उवाच ॥ गुणविगुणविभागो वर्तते नैव किञ्चिद्विद्विरति-
हीनं निर्मलं निष्प्रपञ्चम् । गुणविगुणविहीनं व्यापकं विश्वरूपं कथमहमिह
वन्दे ॥ ध्योमरूपं शिवं वै ॥ १ ॥ श्वेतादिवर्णरहितो नियतं शिवश्च कार्यं हि
कारणमिदं हि परं शिवश्च । एवं विकल्परहितोऽहमलं शिवश्च । स्वात्मान-
मात्मनि सुमित्र कथं नमामि ॥ २ ॥ निर्मूलमूलरहितो हि सदोदितोऽहं निर्धूम-
धूमरहितो हि सदोदितोऽहम् । निर्दोषदोषरहितो हि सदोदितोऽहं ज्ञानामृतं
समरसं गगनोपमोऽहम् ॥ ३ ॥ निष्कामकाममिह नाम कथं वदामि निःसंग-
संगमिह नाम कथं वदामि । निःसारसाररहितं च कथं वदामि ज्ञानामृतं
समरसं गगनोपमोऽहम् ॥ ४ ॥ अद्वैतरूपमखिलं हि कथं वदामि द्वैतस्वरूप-
मखिलं हि कथं वदामि । नित्यं त्वनित्यमखिलं हि कथं वदामि ज्ञानामृतं
समरसं ॥ ५ ॥ स्थूलं हि नो नहि कृशं न गतागतं हि आद्यन्तमध्यरहितं
न परात्परं हि । सत्यं वदामि खलु वै परमार्थतत्त्वं ज्ञानामृतं ॥ ६ ॥
संविद्धि सर्वकरणानि तमोनिमानि संविद्धि सर्वविषयाश्च तमोनिमाश्च ।
संविद्धि चेकममलं न हि बन्धमुक्तं ज्ञानामृतं समरसं ॥ ७ ॥ दुर्बोधबोध-

गहनो न भवामि तात दुर्लक्ष्यलक्ष्यगहनो न भवामि तात । आसन्नरूपगहनो न भवामि तात ज्ञानामृतं० ॥ ८ ॥ निष्कर्मकर्मदहनो ज्वलनो भवामि निर्दुःखदुःख-
दहनो ज्वलनो भवामि । निर्देहदेहदहनो ज्वलनो भवामि ज्ञानामृतं० ॥ ९ ॥ निष्पापपापदहनो हि हुताशनोऽहं । निर्धर्मधर्मदहनो हि हुताशनोऽहम् । निबन्ध-
बन्धदहनो हि हुताशनोऽहं ज्ञानामृतं० ॥ १० ॥ निर्भावभावरहितो न भवामि
वत्स निर्योगयोगरहितो न भवामि वत्स । निश्चितचित्तरहितो न भवामि वत्स
ज्ञानामृतं० ॥ ११ ॥ निर्मोहमोहपदवीति न मे विकल्पो निःशोकशोकपदवीति
न मे विकल्पः । निर्लोभलोभपदवीति न मे विकल्पो ज्ञानामृतं० ॥ १२ ॥ संसार-
संततिलता न च मे कदाचित् संतोषसंततिसुखे न च मे कदाचित् । अज्ञान-
बन्धनमिदं न च मे कदाचित् ज्ञानामृतं० ॥ १३ ॥ संसारसंततिरजो न च मे
विकारः संतापसंततितमो न च मे विकारः । सत्त्वं स्वधर्मजनकं न च मे विकारो
ज्ञानामृतं० ॥ १४ ॥ संतापदुःखजनको न विधिः कदाचित् संतापयोगजनितं
न मनः कदाचित् । यस्मादहंकृतिरियं न च मे कदाचित् ज्ञानामृतं० ॥ १५ ॥
निष्कम्पकम्पनिधनं न विकल्पकल्पं स्वप्नप्रबोधनिधनं न हिताहितं हि । निःसार-
सारनिधनं न चराचरं हि ज्ञानामृतं० ॥ १६ ॥ नो वेद्यवेदकमिदं न च हेतुतव्यं
वाचागमगोचरमिदं न मनो न बुद्धिः । एवं कथं हि भवतः कथयामि तत्त्वं ज्ञानामृतं०
॥ १७ ॥ निर्मिन्नमिन्नरहितं परमार्थतत्त्वमन्तर्बहिर्न हि कथं परमार्थतत्त्वम् ।
प्राक्संभवं न च रतं न हि वस्तु किञ्चिज्ज्ञानामृतं० स० ॥ १८ ॥ रागादिदोषरहितं
त्वहमेव तत्त्वं देवादिदोषरहितं त्वहमेव तत्त्वम् । संसारक्षोकरहितं त्वहमेव
तत्त्वम् ज्ञानामृतं० ॥ १९ ॥ स्थानत्रयं यदि च नेति कथं तुरीयं कालत्रयं यदि
च नेति कथं दिशश्च । शान्तं पदं हि परमं परमार्थतत्त्वं ज्ञानामृतं० ॥ २० ॥
दीर्घो लघुः पुनरितीह न मे विभागो विस्तारसंकटमितीह न मे विभागः । कोणं
हि वर्तुलमितीह न मे विभागो ज्ञानामृतं० ॥ २१ ॥ मातापितादि तनयादि न
मे कदाचिज्जातं मृतं न च मनो न च मे कदाचित् । निर्व्याकुलं स्थिरमिदं
परमार्थतत्त्वं ज्ञानामृतं० ॥ २२ ॥ शुद्धं विशुद्धमविचारमनन्तरूपं निर्लेपलेपम-
विचारमनन्तरूपम् । निःखण्डखण्डमविचारमनन्तरूपं ज्ञानामृतं० ॥ २३ ॥
ब्रह्मादयः सुरयणाः कथमत्र संति स्वर्गादयो वसतयः कथमत्र संति । यद्येकरूप-
ममलं परमार्थतत्त्वं ज्ञानामृतं० ॥ २४ ॥ निर्नेति नेति विमलो हि कथं वदामि
निःशेषशेषविमलो हि कथं वदामि । निर्लिङ्गलिङ्गविमलो हि कथं वदामि
ज्ञानामृतं० ॥ २५ ॥ निष्कर्मकर्मपरमं सततं करोमि निःसंगसंगरहितं परमं
विनोदम् । निर्देहदेहरहितं सततं विनोदं ज्ञानामृतं० ॥ २६ ॥ माया प्रपञ्चरचना

न च मे विकारो कौटिल्यदम्भरचना न च मे विकारः । सत्यानृतेति रचना न च मे विकारो ज्ञानामृतं ॥ २७ ॥ संध्यादिकालरहितं न च मे विद्योगो ह्यन्तः-
 प्रबोधरहितं बधिरो न मूकः । एवं विकल्परहितं न च भावशुद्धं ज्ञानामृतं ॥ २८ ॥ निर्नाथनाथरहितं हि निराकुलं वै निश्चितचित्तविगतं हि निराकुलं
 वै । संविद्धि सर्वविगतं हि निराकुलं वै ज्ञानामृतं ॥ २९ ॥ कान्तारमन्दिरमिदं
 हि कथं वदामि संसिद्धसंशयमिदं हि कथं वदामि । एवं निरन्तरसमं हि निराकुलं
 वै ज्ञानामृतं ॥ ३० ॥ निर्जोवज्जीवरहितं सततं विभाति । निर्बोवज्जीवरहितं
 सततं विभाति । निर्वाणवन्धरहितं सततं विभाति ज्ञानामृतं समरसं ॥ ३१ ॥
 संभूतिर्वर्जितमिदंसततं विभाति । संसारवर्जितमिदं सततं विभाति । संहार-
 वर्जितमिदं सततं विभाति ज्ञानामृतं ॥ ३२ ॥ उल्लेखमात्रमपि ते न च
 नामरूपं निभिन्नभिन्नमपि ते न हि वस्तु किञ्चित् । निर्लज्जमानस करोषि कथं
 विषादं ज्ञानामृतं ॥ ३३ ॥ किं नाम रोदिति सखे न जरा न मृत्युः किं नाम
 रोदिति सखे न च जन्मदुःखम् ॥ किं नाम रोदिति सखे न च ते विकारो
 ज्ञानामृतं ॥ ३४ ॥ किं नाम रोदिति सखे न च ते स्वरूपं किं नाम रोदिति
 सखे न च ते विरूपम् । किं नाम रोदिति सखे न च ते व्यसि ज्ञानामृतं ॥
 ३५ ॥ किं नाम रोदिति सखे न च ते व्यसि किं नाम रोदिति सखे न च ते
 मनांसि । किं नाम रोदिति सखे न तवेन्द्रियाणि ज्ञानामृतं ॥ ३६ ॥ किं नाम
 रोदिति सखे न च तेऽस्ति कामः किं नाम रोदिति सखे न च ते प्रलोभः ।
 किं नाम रोदिति सखे न च ते विमोहो ज्ञानामृतं ॥ ३७ ॥ ऐश्वर्यमिच्छसि
 कथं न च ते धनानि ऐश्वर्यमिच्छसि कथं न च ते हि पत्नी । ऐश्वर्यमिच्छसि
 कथं न च ते ममेति ज्ञानामृतं ॥ ३८ ॥ लिङ्गप्रपञ्चजनूपी न च ते न मे च
 निर्लज्जमानसमिदं च विभाति भिन्नम् । निर्भेदभेदरहितं न च ते न मे च
 ज्ञानामृतं ॥ ३९ ॥ नो वाणुमात्रमपि ते हि विरागरूपं नो वाणुमात्रमपि ते हि
 सरारूपम् । नो वाणुमात्रमपि ते हि सकामरूपं ज्ञानामृतं ॥ ४० ॥ ध्याता न ते
 हि हृदयं न च ते समाधिध्यानं न ते हि हृदये न बहिःप्रदेशः । ध्येयं न चेति
 हृदयं न हि वस्तुकालो ज्ञानामृतं ॥ ४१ ॥ यत्सारभूतमखिलं कथितं मया ते न
 त्वं न मे न महतो न गुरुर्नशिष्यः । स्वच्छन्दरूपसहजं परमार्थतत्त्वं ज्ञानामृतं ॥
 ४२ ॥ कथमिह परमार्थं तत्त्वमानन्दरूपं कथमिह परमार्थं नैवमानन्दरूपम् ।
 कथमिह परमार्थं ज्ञानविज्ञानरूपं यदि परमहमेकं वर्तते व्योमरूपम् ॥ ४३ ॥
 दहनपयनहीनं विद्धि विज्ञानमेकमवनिजलविहीनं विद्धि विज्ञानरूपम् ।
 समगमनविहीनं विद्धि विज्ञानमेकं गगनमिव विशालं विद्धि विज्ञानमेकम्

॥ ४४ ॥ न शून्यरूपं न विशून्यरूपं न शुद्धरूपं न विशुद्धरूपम् । रूपं विरूपं न भवामि किञ्चित्स्वरूपरूपं परमार्थतत्त्वम् ॥ ४५ ॥ मुञ्च मुञ्च हि संसारं त्यागं मुञ्च हि सर्वथा ॥ त्यागात्यागविषं शुद्धममृतं सहजं ध्रुवम् ॥ ४६ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचितायामवधूतगीतामायामात्मसंविद्युपदेशो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अध्याय ४ था

श्रीवत्स उवाच ॥ नावाहनं नैव विसर्जनं वा पुष्पाणि पत्राणि कथं भवन्ति ॥ ध्यानानि मन्त्राणि कथं भवन्ति समासमं चैव शिवाचनं च ॥ १ ॥ न केवलं बन्धविबन्धमुक्तो न केवलं शुद्धविशुद्धमुक्तः । न केवलं योगवियोगमुक्तः स वै विमुक्तो गगनोपमोऽहम् ॥ २ ॥ संजायते सर्वमिदं हितथ्यं संजायते सर्वमिदं वितथ्यम् ॥ एवं विकल्पो मम नैव जातः स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥ ३ ॥ न साञ्जनं चैव निरञ्जनं वा न चान्तरं वापि निरन्तरं वा ॥ अन्तर्विभिन्नं न हि मे विभाति स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥ ४ ॥ अबोधबोधो मम नैव जातो बोधस्वरूपं मम नैव जातम् ॥ निर्बोधबोधं च कथं वदामि स्वरूपनिर्वाणमनामयोऽहम् ॥ ५ ॥ न धर्मयुक्तो न च पापयुक्तो न बन्धयुक्तो न च मोक्षयुक्तः ॥ युक्तं वियुक्तं न च मे विभाति स्वरूपं ॥ ६ ॥ परापरं वा न च मे कदाचिन्मध्यस्थभावो हि न चारिमित्रम् ॥ हिताहितं चापि कथं वदामि स्व० ॥ ७ ॥ तोपासको नैवमुपास्यरूपं न चीपदेशो न च मे क्रिया च । संवित्स्वरूपं च कथं वदामि स्व० ॥ ८ ॥ नो व्यापकं व्याप्यमिहास्ति किञ्चिन्न चालयं वापि निरालयं वा । अशून्यशून्यं च कथं वदामि स्वरूपं ॥ ९ ॥ न ग्राहको ग्राह्यकमेव किञ्चिन्न कारणं वा मम नैव कार्यम् । अचित्यचित्यं च कथं वदामि स्वरूपं ॥ १० ॥ न भेदकं वापि न चैव भेद्यं न वेदकं वा मम नैव वेद्यम् । गतागतं तात कथं वदामि स्वरूपं ॥ ११ ॥ न चास्ति देहो न च मे विदेहो बुद्धिर्मनो मे न हि चेंद्रियाणि । रागो विरागश्च कथं वदामि स्वरूपं ॥ १२ ॥ उल्लेखमात्रं न हि मित्रमुच्चैरुल्लेखमात्रं न तिरोहितं वै । समासमं मित्रं कथं वदामि स्वरूपं ॥ १३ ॥ जितेंद्रियोऽहं त्वजितेंद्रियो वा न संयमो नियमो न जातः । जयाजयो मित्रं कथं वदामि स्वरूपं ॥ १४ ॥ अमूर्तमूर्तिनं च मे कदाचिदाद्यन्तमध्यं न च मे

कदाचित् । बलावलं मित्रं कथं वदामि स्व० ॥ १५ ॥ मृतामृतं वापि विपाविषं
 च संजायते तात न मे कदाचित् । अशुद्धशुद्धं च कथं वदामि स्व० ॥ १६ ॥
 स्वप्नः प्रबोधो न च योगमुद्रा नक्तं दिवा वापि न मे कदाचित् । अतुर्यंतुर्यं च
 कथं वदामि स्वरूप० ॥ १७ ॥ संविद्धि मां सर्वविसर्गमुक्तं माया विमाया न च
 मे कदाचित् । संध्यादिकं कर्म कथं वदामि स्वरूप० ॥ १८ ॥ संविद्धि मां सर्व-
 समाधियुक्तं संविद्धि मां लक्ष्यविलक्ष्यमुक्तम् । योगं वियोगं च कथं वदामि
 स्वरूप० ॥ १९ ॥ मूर्खोऽपि नाहं न च पण्डितोऽहं मौनं विमौनं न च मे
 कदाचित् । तर्कं वितर्कं च कथं वदामि स्वरूप० ॥ २० ॥ पिता च माता च कुलं
 न जातिर्जन्मादिमृत्युर्न च मे कदाचित् । स्नेहं विमोहं च कथं वदामि स्वरूप०
 ॥ २१ ॥ अस्तं गतो नैव सदोदितोऽहं तेजो वितेजो न च मे कदाचित् ।
 संध्यादिकं कर्म कथं वदामि स्वरूप० ॥ २२ ॥ असंशयं विद्धि निराकुलं मामसंशयं
 विद्धि निरन्तरं माम् । असंशयं विद्धि निरञ्जनं मां स्वरूप० ॥ २३ ॥ ध्यानानि
 सर्वाणि परित्यजन्ति शुभाशुभं कर्म परित्यजन्ति । त्यागामृतं तात पिवन्ति धीराः
 स्वरूप० ॥ २४ ॥ विदन्ति विदन्ति नहि नहि यत्र छन्दोलक्षणं नहि नहि तत्र ।
 समरसमग्नौ भावितपूतः प्रलपति तत्त्वं परमवधूतः ॥ २५ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचितायामवधूतगीतायां स्वामिकार्तिकसंवादे स्वात्म-
 संवित्पुपदेशे स्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्याय ५ वा.

श्रीदत्त उवाच ॥ ॐमिति गदितं गगनसमं तन्न परापरसारविचार
 इति । अविलासविलासनिराकरणं कथमक्षरबिन्दुसमुच्चरणम् ॥ १ ॥ इति तत्त्व-
 मसिप्रभृतिश्रुतिभिः प्रतिपादितमात्मनि तत्त्वमसि । त्वमुपाधिविर्वाजितसर्वसमं
 किमु रोदियि मानसि सर्वसमम् ॥ २ ॥ अधः ऊर्ध्वं विवर्जितसर्वसमं बहिरन्तरवर्जित-
 सर्वसमम् । यदि चैकविर्वाजितसर्वसमं किमु रोदियि मानसि सर्वसमम् ॥ ३ ॥ नहि
 कल्पितकल्पविचार इति नहि कारणकार्यविचार इति । पदसंधिविर्वाजितसर्वसमं
 किमु० ॥ ४ ॥ नहि बोधविबोधसमाधिरिति नहि देशविदेशसमाधिरिति ।
 नहि कालविकालसमाधिरिति किमु० ॥ ५ ॥ नहि कुंभनभो नहि कुंभ इति
 नहि जीववपुर्नहि जीव इति । नहि कारणकार्यविभाग इति किमु० ॥ ६ ॥

इह सर्वनिरन्तरमोक्षपदं लघुदीर्घविचारविहीन इति । नहि चतुर्लकोणविभाग इति किमु रोदिषि० ॥ ७ ॥ इह शून्यविशून्यविहीन इति इह शुद्धविशुद्धविहीन इति । इह सर्वविसर्वविहीन इति किमु रोदिषि० ॥ ८ ॥ नहि भिन्नविभिन्न-विचार इति बहिरन्तरसंघिविचार इति । अरिमित्रविवर्जितसर्वसमं किमु रोदिषि ॥ ९ ॥ नहि शिष्यविशिष्यसरूप इति न चराचरभेदविचार इति । इह सर्व-निरन्तरमोक्षपदं किमु० ॥ १० ॥ ननु रूपविरूपविहीन इति ननु भिन्नविभिन्न-विहीन इति । ननु सर्गविसर्गविहीन इति किमु रोदिषि० ॥ ११ ॥ न गुणागुण-पाशनिबन्ध इति मृतजीवनकर्म करोमि कथम् । इति शुद्धनिरञ्जनसर्वसमं किमु ॥ १२ ॥ इह भावविभावविहीन इति इह कामविकामविहीन इति । इति बोधतमं खलु मोक्षसमं किमु० ॥ १३ ॥ इह तत्त्वनिरन्तरतत्त्वमिति नहि संधिविसंधि-विहीन इति । यदि सर्वविवर्जितसर्वसमं किमु० ॥ १४ ॥ अनिरेतकुटोपरिवारसमं इह संगविसंगविहीनपरम् । इह बोधविबोधविहीनपरं किमु० ॥ १५ ॥ अविकार-विकारमसत्यमिति अविलम्बविलक्षमसत्यमिति । यदि केवलमात्मनि सत्यमिति किमु० ॥ १६ ॥ इह सर्वतमं खलु जीव इति इह सर्वनिरन्तरजीव इति । इह केवलनिश्चलजीव इति किमु० ॥ १७ ॥ अविवेकविवेकमबोध इति अविकल्प-विकल्पमबोध इति । यदि चैकनिरन्तरबोध इति किमु० ॥ १८ ॥ नहि मोक्षपदं नहि बन्धपदं नहि पुण्यपदं नहि पापपदम् । नहि पूर्णपदं नहि रियनपदं किमु० ॥ १९ ॥ यदि वर्णविवर्णविहीनतमं यदि कारणकार्यविहीनतमम् । यदि भेदविभेदविहीनतमं किमु० ॥ २० ॥ इह सर्वनिरन्तरसर्वचिते इह केवलनिश्चल-सर्वचिते । द्विपदादिविवर्जितसर्वचिते किमु० ॥ २१ ॥ अतिसर्वनिरन्तरसर्वगतं रतिनिर्मलनिश्चलसर्वगतम् । दिनरात्रिविवर्जितसर्वगतं किमु० ॥ २२ ॥ नहि बन्धविवन्धसमागमनं नहि योगवियोगसमागमनम् । नहि तर्कवितर्कसमागमनं किमु रोदिषि० ॥ २३ ॥ इह कालविकालनिराकरणमणुमात्रकृशानुनिराकरणम् । नहि केवलसत्यनिराकरणं किमु रोदिषि० ॥ २४ ॥ इह देहविवेहविहीन इति ननु स्वप्नसुषुप्तिविहीनपरम् । अभिधानविधानविहीनपरं किमु रोदिषि ॥ २५ ॥ गगनोपमशुद्धविशालतमं अविसर्वविवर्जितसर्वसमम् । गतसारविचारविकारसमं किमु रोदिषि० ॥ २६ ॥ इह धर्मविधर्मविरागतं इह वस्तुविवस्तुविरागतम् । इह कामविकामविरागतं किमु रोदिषि० ॥ २७ ॥ सुखदुःखविवर्जितमर्वसममिह शोकविशोकविहीनपरम् । गुरुशिष्यविवर्जिततत्त्वपरं किमु रोदिषि० ॥ २८ ॥ न किलाङ्कुरसारविसार इति न चलाघलसाम्यविसाम्यमिति । अविचारविचार-विहीनमिति किमु० ॥ २९ ॥ इह सारसमुच्चयसारमिति कथितं निजभाव-

विभेद इति । विषये करणत्वमसत्यमिति किमु० ॥ ३० ॥ बहुधा श्रुतयः प्रवदन्ति यतो विषदादिरिदं मृगतोयसमम् । यदि चैकनिरन्तरसर्वसमं किमु० ॥ ३१ ॥ विदन्ति विदन्ति नहि नहि यत्र छन्दो लक्षणं नहि नहि तत्र । समरसमग्नो भावितपूतः प्रलपति तत्त्वं परमवधूतः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचितायामवधूतगीतायां स्वामिकार्तिकसंवादे
आत्मसंविद्युपदेशे समदृष्टिकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अध्याय ६ वा.

श्रीदत्त उवाच ॥ बहुधा श्रुतयः प्रवदन्ति वयं विषदादिरिदं मृगतोय-
समम् । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवभुपमेयमयो ह्युपमा च कथम् ॥ १ ॥ अवि-
भक्तविभक्तविहीनपरं ननु कार्यविकार्यविहीनपरम् । यदि चैकनिरन्तरसर्व-
शिवं यजनं च कथं तपनं च कथम् ॥ २ ॥ मन एव निरन्तरसर्वगतं ह्यविशाल-
विशालविहीनपरम् । मन एव निरन्तरसर्वशिवं मनसापि कथं वचना च कथम्
॥ ३ ॥ विनरात्रिविभेदनिराकरणमुदितानुदितस्य निराकरणम् । यदि चैक-
निरन्तरसर्वशिवं रविचन्द्रमसौ ज्वलनश्च कथम् ॥ ४ ॥ गतकामविकामविभेद
इति गतचेष्टविचेष्टविभेद इति । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं बहिरन्तरभिन्नमतिश्च
कथम् ॥ ५ ॥ यदि सारविसारविहीन इति यदि शून्यविशून्यविहीन इति ।
यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं प्रथमं च कथं चरमं च कथम् ॥ ६ ॥ यदि भेदविभेद-
निराकरणं यदि वेदकवेद्यनिराकरणम् । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं तृतीयं च कथं
तुरीयं च कथम् ॥ ७ ॥ गदितागदितं नहि सत्यमिति विदिताविदितं नहि सत्य-
मिति । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं विषयेन्द्रियबुद्धिमनांसि कथम् ॥ ८ ॥ गगनं
पवनो नहि सत्यमिति धरणी दहनो नहि सत्यमिति । यदि चैकनिरन्तरसर्व-
शिवं जलदश्च कथं सलिलं च कथम् ॥ ९ ॥ यदि कल्पितलोकनिराकरणं यदि
कल्पितदेवनिराकरणम् । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं गुणदोषविचारमतिश्च कथम्
॥ १० ॥ मरणामरणं हि निराकरणं करणाकरणं हि निराकरणम् । यदि चैक-
निरन्तरसर्वशिवं गमनागमनं हि कथं वदति ॥ ११ ॥ प्रकृतिः पुरुषो नहि भेद
इति नहि कारणकार्यविभेद इति । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं पुरुषापुरुषं च
कथं वदति ॥ १२ ॥ तृतीयं नहि दुःखसमागमनं न गुणाद्वितीयस्य समागमनम् ।

यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं स्यविरश्च युवा च शिशुश्च कथम् ॥ १३ ॥ ननु
आश्रमवर्णविहीनपरं ननु कारणकर्तृविहीनपरम् । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवम-
विनष्टविनष्टमतिश्च कथम् ॥ १४ ॥ प्रसिताप्रसितं च वितथ्यमिति जनिताजनितं
च वितथ्यमिति । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवमविनाशिविनाश कथं हि भवेत्
॥ १५ ॥ पुरुषापुरुषस्य विनष्टमिति जनिताजनितस्य विनष्टमिति । यदि चैक-
निरन्तरसर्वशिवमविनोदविनोदमतिश्च कथम् ॥ १६ ॥ यदि मोहविषादविहीन-
परो यदि संशयशोकविहीनपरः । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवमहमिति ममेति कथं
च पुनः ॥ १७ ॥ ननु धर्मविधर्मविनाश इति ननु बन्धविबन्धविनाश इति । यदि
चैकनिरन्तरसर्वशिवमिह दुःखविदुःखमतिश्च कथम् ॥ १८ ॥ नहि याज्ञिकयज्ञि
विभाग इति न हुताशनवस्तुविभाग इति । यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं षड
कर्मफलानि भवन्ति कथम् ॥ १९ ॥ ननु शोकविशोकविमुक्त इति ननु दर्पविदर्प-
विमुक्त इति यदि चैकनिरन्तरसर्वशिवं ननु रागविरागमतिश्च कथम् ॥ २० ॥
नहि मोहविमोहविचार इति नहि लोभविलोभविकार इति । यदि चैकनिरन्तर-
सर्वशिवं ह्यविवेकविवेकमतिश्च कथम् ॥ २१ ॥ त्वमहं नहि हंत कदाचिदपि
कुलजातिविचारसत्यमिति । अहमेव शिवः परमार्थ इति अभिवादनमत्र करोमि
कथम् ॥ २२ ॥ गुरुशिष्यविचारविशीर्ण इति उपदेशविचारविशीर्ण इति । अहमेव
शिवः परमार्थ इति अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥ २३ ॥ नहि कल्पितदेह-
विभाग इति । अहमेव शिवः परमार्थ इति अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥ २४ ॥
सरजो विरजो न कदाचिदपि ननु निर्मलनिश्चलशुद्ध इति । अहमेव शिवः
परमार्थ इति । अभिवादनमत्र करोमि कथम् ॥ २५ ॥ नहि देहविदेहविकल्प
इति अनृतं चरितं न हि सत्यमिति । अहमेव शिवः परमार्थ इति अभिवादनमत्र
करोमि कथम् ॥ २६ ॥ विन्दति विन्दति नहि नहि यत्र छन्दोलक्षणं नहि
नहि तत्र । समरसमग्नौ भावितपूतः प्रलपति तत्त्वं परमवधूतः ॥ २७ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचितायामवधूतगीतायां स्वामिकांतिकसंवादे
स्वात्मसंवित्पुपदेशे मोक्षनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अध्याय ७ वा.

श्रीदत्त उवाच ॥ रथ्याकर्पटविरचितकन्थः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः ।
 शून्यागारे तिष्ठति नग्नो । शुद्धनिरञ्जनसमरसमग्नः ॥ १ ॥ लक्ष्यालक्ष्यविव-
 र्जितलक्षो युक्तायुक्तविवर्जितदक्षः । केवलतत्त्वनिरञ्जनपूतो वादविवादः कथ-
 मवधूतः ॥ २ ॥ आशापाशविवन्धनमुक्तः शौचाचारविवर्जितयुक्तः । एवं सर्व-
 विवर्जितसंतस्तत्त्वं शुद्धनिरञ्जनवन्तः ॥ ३ ॥ कथमिह देहविवेहविचारः कथ-
 मिह रागविरागविचारः । निर्मलनिश्चलगगनाकारं स्वयमिह तत्त्वं सहजाकारम्
 ॥ ४ ॥ कथमिह तत्त्वं विन्दति यत्र रूपमरूपं कथमिह तत्र । गगनाकारः परमो
 यत्र विषयीकरणं कथमिह तत्र ॥ ५ ॥ गगनाकारनिरन्तरहंसस्तत्त्वविशुद्ध-
 निरञ्जनहंसः । एवं कथमिह भिन्नविभिन्नं बन्धविवन्धविकारविभिन्नम् ॥ ६ ॥
 केवलतत्त्वनिरन्तरसर्वं योगवियोगी कथमिह गर्वम् । एवं परमनिरन्तरसर्वमेवं
 कथमिह सारविसारम् ॥ ७ ॥ केवलतत्त्वनिरञ्जनसर्वं गगनाकारनिरन्तरशुद्धम् ।
 एवं कथमिह संगविसंगं सत्यं कथमिह रङ्गविरङ्गम् ॥ ८ ॥ योगवियोगी रहितो
 योगी भोगविभोगे रहितो भोगी । एवं चरति हि मन्दंमन्धं मनसा कल्पित-
 सहजानन्दम् ॥ ९ ॥ बोधविबोधः सततं युक्तो द्वैताद्वैतः कथमिह मुक्तः ।
 सरजा विरजा कथमिह योगी शुद्धनिरञ्जनसमरसभोगी ॥ १० ॥ भग्नाभग्न-
 विवर्जितमग्नो लग्नालग्नविवर्जितलग्नः । एवं कथमिह सारविसारः समरसतत्त्वं
 गगनाकारः ॥ ११ ॥ सततं सर्वविवर्जितयुक्तः सर्वं तत्त्वविवर्जितमुक्तः । एवं
 कथमिह जीवितमरणं ध्यानध्यानैः कथमिह करणम् ॥ १२ ॥ इन्द्रजालमिव सर्वं
 यथा मरुमरीचिका । अखण्डितमनाकारो वर्तते केवलः शिवः ॥ १३ ॥ धर्मादौ
 मोक्षपर्यन्तं निरीहाः सर्वथा धयम् । कथं रागविरागाभ्यां कल्पयन्ति विपश्चितः
 ॥ १४ ॥ विदन्ति विदन्ति नहि नहि यत्र छन्दोलक्षणं नहि नहि तत्र ।
 समरसमग्नो भावितपूतः प्रलपति तत्त्वं परमवधूतः ॥ १५ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयविरचितायां स्वामिकांतिकसंवादे स्वात्मसंवित्युपदेशे
 सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्याय ८ वा.

श्रीदत्त उवाच ॥ त्वद्यात्रया व्यापकता हता ते ध्यानेन चेतःपरता
हता ते । स्तुत्या मया वाक्परता हता ते क्षमस्व नित्यं त्रिविधापराधान् ॥ १ ॥
कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिंचनः । अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो
मच्छरणो मुनिः ॥ २ ॥ अग्रमत्तो गम्भीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः । अमानो
मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ ३ ॥ कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्व-
देहिनाम् । सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ ४ ॥ अवधूतलक्षणं वर्ण-
ज्ञातिव्यं भगवत्समैः । वेदवर्णार्थतत्त्वज्ञैर्वेदवेदान्तवादिभिः ॥ ५ ॥ आशापाश-
विनिर्मुक्त आदिमध्यान्तनिर्मलः । आनन्दे वर्तते नित्यमकारं तस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥
वासना वर्जिता येन वक्तव्यं च निरामयम् । वर्तमानेषु वर्तते वकारं तस्य लक्षणम्
॥ ७ ॥ धूलिधूसरगात्राणि धूतचित्तो निरामयः । धारणाध्याननिर्मुक्तो धूकार-
स्तस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥ तत्त्वचिन्ता धृता येन चिन्ताचेष्टाविर्वाजितः । तमोहंकार-
निर्मुक्तस्तकारस्तस्य लक्षणम् ॥ ९ ॥ आत्मानं चामृतं हित्वा अभिन्नं मोक्ष-
मव्ययम् । गतो हि कुत्सितः काको वर्तते नरकंप्रति ॥ १० ॥ मनसा कर्मणा
वाचा त्यज्यतां मृगलोचना । न ते स्वर्गोऽपवर्गो वा सानन्द हृदयं यदि ॥ ११ ॥
न जानामि कथं तेन निमितामृगलोचना । विश्वासघातको विद्धि स्वर्गमोक्षमुखा-
गलाम् ॥ १२ ॥ मूत्रशोणितदुग्धे ह्यमेध्यद्वारद्वयिते । चर्मकुण्डे ये रमन्ति ते लिप्यन्ते
न संशयः ॥ १३ ॥ कीटिल्पदम्भसंपुवता सत्यशोचविवर्जिता । केनापि निमिता
नारी बन्धनं सर्वदेहिनाम् ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यजननी धात्री सा भगी नरको
ध्रुवम् । तस्यां जातो रतस्तत्र हाहा संसारसंस्थितिः ॥ १५ ॥ जानामि नरकं
नारी ध्रुवं जानामि बन्धनम् । यस्यां जातो रतस्तत्र पुनस्तत्रैव धावति ॥ १६ ॥
भगादिकुचपर्यन्तं संविद्धि नरकार्णवम् । ये रमन्ति पुनस्तत्र तरन्ति नरकं कथम्
॥ १७ ॥ विष्ठादिनरकं घोरं भगं च परिनिर्मितम् । किम् पश्यति रे चित्तं कथं
तत्रैव धावति ॥ १८ ॥ भगेन चर्मकुण्डेन दुर्गन्धेन दग्धेन च । खण्डितं हि
जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ १९ ॥ देहाण्ये महाधोरे पूरितं चैव शोणितम् ।
केनापि निमिता नारी भगं चैव ह्यधोमुखम् ॥ २० ॥ अन्तरे नरकं विद्धि
कोटिल्यं बाह्यमण्डितम् । ललितामिह पश्यन्ति महामन्त्रविरोधिनीम् ॥ २१ ॥
अज्ञात्वाजीवितं लब्धं भवस्तत्रैव देहिनाम् । अहो जातो रतस्तत्र अहो भव-
विडम्बना ॥ २२ ॥ तत्र मुग्धा रमन्ते ज सदेवासुरमानवाः । ते यान्ति नरकं घोरं
सत्यमेव न संशयः ॥ २३ ॥ अग्निकुण्डसमा नारी धूतकुम्भसमो नरः । संसर्गेण

विलीयेत तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ २४ ॥ गौडी माधवी तथा पेण्डी विज्ञेया
त्रिविधा सुरा । चतुर्थी स्त्री सुरा ज्ञेया ययेदं मोहितं जगत् ॥ २५ ॥ मद्यपानं
महापापं नारीसंगस्तथैव च । तस्माद्द्वयं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेन्मुनिः ॥ २६ ॥
चित्तायत्तं धातुबद्धं शरीरं नष्टे चित्ते घातवो यान्ति नाशम् । तस्मान्चित्तं
सर्वतो रक्षणीयं स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संभवन्ति ॥ २७ ॥ दत्तात्रेयावधूतेन
निर्मितानन्दरूपिणा । ये पठन्ति च श्रुण्वन्ति तेषां नैव पुनर्भवः ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीदत्तात्रेयकृतायामवधूतगीतायां स्वामिकार्तिकसंवादे
स्वात्मसंवित्युपदेशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीगुरुचरित्रातील श्रीगुरुगीता

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ नामधारक
शिष्य सगुण । लागे सिद्धाच्या चरणा । विनवीतसे सुलक्षणा । करी नमस्कार
अष्टांगें ॥ १ ॥ जयजयाजी सिद्धमुनि । तूं राजयोगी ब्रह्मज्ञानी । गुरुचरित्र
वाविलें नयनीं । कृपासागरा गुरुमूर्ति ॥ २ ॥ स्वामी निरोपिले सकळ धर्म ।
त्याणें झालें निःशेष कर्म । साध्य झालें परावर्म । तुझिये कृपें दातारा ॥ ३ ॥
(श्लोक) 'अनादिघोरसंसार-ध्वांतध्वंसकहेतवे । नमः श्रीनाथवेद्याय, भवोषध-
विधायिने ॥ १ ॥' (टीका) संसारसागर पहातां । अनादि नाहीं आदिर्भता ।
महाघोर मलबद्धता । उत्तीर्णता नाहीं याकारणें ॥ ४ ॥ म्हणोनि शरण रिघावें ॥
तो तारक या भवार्णवा पहावें । औषध द्यावें मनोभावें । आरोग्य होय
तात्काळीं ॥ ५ ॥ ऐसा आगमनिगमसिद्धान्त । बोलताति बुद्धिधंत । युगायुगीं
फिरत जात । या संसारसागरीं ॥ ६ ॥ गुरुभक्ति म्हणिजे कामधेनु । जे आचरती
विद्वज्जनु । वशिष्ठादि शुक्रमुनि । सारज्ञ जे शास्त्रांचे ॥ ७ ॥ ईश्वरपार्वती-
संवाद । कथा निर्मळ अति विनोद । ते आचरती मुक्तिपद । हा मार्ग सद्-
गुरुचा ॥ ८ ॥ पार्वती पुशिलें ईश्वराप्रती । ईश्वरें सांगितलें कवणें रीतीं । जेणें
लोक उद्धरती । ते निरोपावें दातारा ॥ ९ ॥ शिष्यप्रश्न ऐकोनि । संतोष
पावला सिद्धमुनि । धन्य धन्य तुझे जोधनी । गुरुसेवातत्पर बाळका ॥ १० ॥
तुवां पुशिलें अनादि कथन । जेणें होय मोहशमन । अज्ञानपण सांडोनि वृढ
मन । सूर्यप्रकाश जेवीं लोकांसी ॥ ११ ॥ ऐक वत्सा गुरुदास्यका । मला केला
तुवां प्रश्न निका । सांगेन आतां कुळदीपका । एकचित्त अवधारिं ॥ १२ ॥ पूर्वी

कैलासशिखरी । वैसला होता त्रिपुरारि । प्रश्न करी शैल्यकुमरी । समस्त लोक उद्धरावया ॥ १३ ॥ श्रीगुरुगीता प्रारंभः ॥ ॐ अस्य श्रीगुरुगीतास्तोत्रमंत्रस्य भगवान् सदाशिवऋषिः । नानाविधानि छंदांसि । श्रीगुरुपरमात्मा देवता । हं बीजं । सः शक्तिः । क्रीं कौलकं । श्रीगुरुप्रसादसिद्धयर्थे जपे विनियोगः ॥ (अथ करन्यासाः) ॥ ॐ हं सां सूर्यात्मने अंगुष्ठाभ्यां नमः । ॐ हं सौ सोमात्मने तर्जनीभ्यां नमः । ॐ हं सूं निरंजनात्मने मध्यमाभ्यां नमः । ॐ हं सें निरामासात्मने अनामिकाभ्यां नमः । ॐ हं सौं अतनुसूक्ष्मात्मने कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ हं सः अव्यक्तात्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । (अथ हृदयादिन्यासाः) ॐ हं सां सूर्यात्मने हृदयाय नमः । ॐ हं सौं सोमात्मने शिरसे स्वाहा । ॐ हं सूं निरंजनात्मने शिखायै वषट् । ॐ हं सें निरामासात्मने कवचाय हुं । ॐ हं सौं अतनुसूक्ष्मात्मने नेत्रत्रयाय धौषट् । ॐ हं सः अव्यक्तात्मने अस्त्राय फट् । ॐ ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोमिति विब्रन्धः । अथ ध्यानं । हंसाभ्यां परिवृत्तपत्रकमलैर्दिव्यजंगमस्कारणैर्विश्वोत्कीर्णमनेकदेहनिलयैः स्वच्छन्दमात्मेच्छया ॥ तद्योतं पदशोभवं तु चरणं दीपाङ्कुरग्राहिणं । प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुरपदं ध्यायेद्विभुं शाश्वतम् ॥ १ ॥ मम चतुर्विधपुरुषार्थसिद्धयर्थे जपे विनियोगः ॥ सूत उवाच । कैलासशिखरे रम्ये भक्ति-संधान-नायकम् । प्रणम्य पार्वती भक्त्या शंकरं पर्यपूज्यते ॥ १ ॥ श्रीवेङ्कटाक्ष ॐ नमो देवदेवेश परात्पर जगद्गुरो । सदाशिव महादेव गुरुदीक्षां प्रदेहि मे ॥ २ ॥ केन मार्गेण भो स्वामिन् देही ब्रह्ममयो भवेत् । त्वं कृपां कुरु मे स्वामिन् नमामि चरणी तव ॥ ३ ॥ ईश्वर उवाच । ममरूपासि देवि त्वं, त्वत्प्रीत्यर्थं वदाम्यहम् । लोकोपकारकः प्रश्नो न केनापि कृतः पुरा ॥ ४ ॥ दुर्लभं त्रिषु लोकेषु तच्छृणुष्व वदाम्यहम् । गुरुं विना ब्रह्म नान्यत् सत्यं सत्यं वरानने ॥ ५ ॥ वेदशास्त्रपुराणानि इतिहासादिकानि च । मंत्रयंत्राविद्याश्च स्मृतिरुच्चाटनादिकम् ॥ ६ ॥ शैवशाक्तागमादीनि अग्न्यानि विविधानि च । अपभ्रंशकराणीह जीवानां भ्रांतचेतसाम् ॥ ७ ॥ यतो व्रतं तपो दानं जपस्तीर्थं तथैव च । गुरुतत्त्वमविज्ञाय मूढास्ते ऋते जनाः ॥ ८ ॥ गुरुबुद्ध्यात्मनो नान्यत् सत्यं सत्यं न संशयः । तत्लाभार्थं प्रयत्नस्तु, कर्तव्यो हि मनीषिभिः ॥ ९ ॥ गूढविद्या जगन्माया देहे चाज्ञानसंभवा । उदयः स्वप्रकाशेन गुरुशब्देन कथ्यते ॥ १० ॥ सर्वपापविशुद्धात्मा श्रीगुरोः पादसेवनात् । देही ब्रह्म भवेद्यस्मात् तत्कृपायं वदामि ते ॥ ११ ॥ गुरुपादांबुजं स्मृत्वा जलं शिरसि धारयेत् । सर्वतीर्थविगाहस्य संप्राप्नोति फलं नरः ॥ १२ ॥ शोषणं पापपट्टकस्य दीपनं ज्ञानतेजसाम् । गुरुपादोदकं सम्यक् श्रोत्वा...५५

संसारार्णवतारकम् ॥ १३ ॥ अज्ञानमूलहरणं जन्मकर्मनिवारणं । ज्ञान-
 वरान्यसिद्धयर्थं, गुरुपादोदकं पिबेत् ॥ १४ ॥ गुरोः पादोदकं पीत्वा
 गुरोर्हृच्छिष्टभोजनम् । गुरुमूर्तेः सदा ध्यानं गुरुमंत्रं सदा जपेत् ॥ १५ ॥
 काशीक्षेत्रं तन्निवासो जान्हवी चरणोदकम् । गुरुर्विश्वेश्वरः साक्षात् तारकं
 ब्रह्म निश्चितम् ॥ १६ ॥ गुरोः पादोदकं यत्तु गयाऽसौ सोऽक्षयो वटः ।
 तीर्थराजः प्रयागश्च गुरुमूर्ते नमो नमः ॥ १७ ॥ गुरुमूर्ति स्मरेन्नित्यं
 गुरुनाम सदा जपेत् । गुरोराज्ञां प्रकुर्वीत गुरोरन्यन्न भावयेत् ॥ १८ ॥
 गुरुवक्त्रस्थितं ब्रह्म प्राप्नोते तत्प्रसादतः । गुरोर्ध्यानं सदा कुर्यात् कुलस्त्री
 स्वपतेर्यथा ॥ १९ ॥ स्वाध्यायं च स्वजातिं च स्वकीतिपुण्ड्रवर्धनम् । एतत्सर्वं
 परित्यज्य गुरोरन्यन्न भावयेत् ॥ २० ॥ अनन्यादिचिन्तयन्तो मां सुलभं
 परमं पदम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरोराराधनं कुरु ॥ २१ ॥ त्रैलोक्य-
 स्फुटवक्तारो देवाद्यसुरपन्नगाः । गुरुवक्त्रस्थिता विद्या गुरुभक्त्या तु लभ्यते
 ॥ २२ ॥ गुकारस्त्वन्धकारश्च रुकारस्तेज उच्यते । अज्ञानग्रासकं ब्रह्म
 गुरुरेव न संशयः ॥ २३ ॥ गुकारः प्रथमो वर्णो, मायादिगुणभासकः ।
 रुकारो द्वितीयो ब्रह्म मायाभ्रान्तिविनाशनम् ॥ २४ ॥ एवं गुरुपदं श्रेष्ठं
 देवानामपि दुर्लभम् । हाहाहूहूगणैश्चैव गन्धर्वैश्च प्रपूज्यते ॥ २५ ॥ ध्रुवं
 तेषां च सर्वेषां नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् । आसनं शयनं वस्त्रं भूषणं
 वाहनादिकम् ॥ २६ ॥ साधकेन प्रदातव्यं गुरुसंतोषकारकम् । गुरोराराधनं
 फलं स्वजीवित्वं निवेदयेत् ॥ २७ ॥ कर्मणा मनसा वाचा नित्यमाराधयेद्गुरुम् ।
 दीर्घदण्डं नमस्कृत्य निर्लज्जो गुरुसन्निधौ ॥ २८ ॥ शरीरमिन्द्रियं प्राणं
 सद्गुरुभ्यो निवेदयेत् । आत्मदारादिकं सर्वं सद्गुरुभ्यो निवेदयेत् ॥ २९ ॥
 कृमिकीटभस्मविष्ठा-दुर्गन्धिमलमूत्रकम् । श्लेष्म-रक्तं त्वचा मांसं वंचयेन्न
 घरानने ॥ ३० ॥ संसारवृक्षमारुढाः पतन्तो नरकार्णवे । येन चैवोद्धृताः
 सर्वे तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३१ ॥ गुरुब्रह्मा गुरुविष्णुर्गुरुदेवो महेश्वरः ।
 गुरुरेव परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३२ ॥ हेतवे जगतामेव संसारार्णवसेतवे ।
 प्रभवे सर्वविद्यानां शंभवे गुरवे नमः ॥ ३३ ॥ अज्ञानतिमिरांधस्य ज्ञानांजन-
 शलाकया । चक्षुरन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३४ ॥ त्वं पिता त्वं
 च मे माता त्वं वंघुस्त्वं च देवता । संसारप्रतिबोधार्थं तस्मै श्रीगुरवे नमः
 ॥ ३५ ॥ यत्सत्येन जगत्सत्यं यत्प्रकाशेन भाति तत् । यदानंदेन नंदति तस्मै
 श्रीगुरवे नमः ॥ ३६ ॥ यस्य स्थित्या सत्यमिदं, यद्भाति भानुरूपतः । प्रियं
 पुत्रादि यत्प्रोत्पा तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३७ ॥ येन चेतयते हीदं चित्तं

चेतयते न यम् । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३८ ॥ यस्य
 ज्ञानादिदं विश्वं न दृश्यं भिन्नभेदतः । सदेकरूपरूपाय तस्मै श्रीगुरवे नमः
 ॥ ३९ ॥ 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।' अनन्यभावभावाय तस्मै
 श्रीगुरवे नमः ॥ ४० ॥ यस्य कारणरूपस्य कार्यरूपेण भाति यत् । कार्य-
 कारणरूपाय तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ४१ ॥ नानारूपमिदं सर्वं न केनाप्यस्ति
 भिन्नता । कार्यकारणता चैव तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ४२ ॥ यद्वन्निकमलद्वंद्वं
 द्वंद्वतापनिवारकं । तारकं सर्वदाऽऽपद्भूयः श्रीगुरुं प्रणमाम्यहम् ॥ ४३ ॥ शिवे
 कृद्धे गुरुस्त्राता गुरो कृद्धे शिवो न हि । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रीगुरुं शरणं
 व्रजेत् ॥ ४४ ॥ वन्दे गुरुपदद्वंद्वं वाङ्मनश्चित्तगोचरं । श्वेतरक्तप्रभाभिन्नं
 शिवशक्त्यात्मकं परम् ॥ ४५ ॥ गुकारं च गुणातीतं रुकारं रूपवर्जितम् ।
 गुणातीतस्वरूपं च यो दद्यात्स गुरुः स्मृतः ॥ ४६ ॥ अ-त्रिनेत्रः सर्वसाक्षि
 अ-चतुर्बाहुरच्युतः । अ-चतुर्वर्नो ब्रह्मा श्रीगुरुः कथितः प्रिये ॥ ४७ ॥ अयं
 मयाञ्जलिर्बद्धो दयासागरबद्धये । यदनुग्रहतो जन्तुश्चित्रसंसारमुवितभाक्
 ॥ ४८ ॥ श्रीगुरोः परमं रूपं विवेकचक्षुषोऽस्मृतम् । मन्दभाग्या न पश्यन्ति
 अन्धाः सूर्योदयं यथा ॥ ४९ ॥ श्रीनाथचरणद्वंद्वं यस्यां दिशि विराजते । तस्यै
 दिशि नमस्कुर्याद्भक्त्या प्रतिदिनं प्रिये ॥ ५० ॥ तस्यै दिशि सततमञ्जलिरेय
 आर्ये प्रक्षिप्यते मुखरितो मधुपैर्बुधैश्च । जायति यत्र भगवान् गुरुचक्रवर्ती ।
 विश्वोदयप्रलयनाटकनित्यसाक्षी ॥ ५१ ॥ श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणयति पीठत्रयं
 भैरवं । सिद्धीर्घं बहुकत्रयं पदयुगं द्वुतीत्रयं शामवम् । क्षीरेशाष्टचतुष्टकपण्डितवकं
 वीरावलीपञ्चकं । श्रीमन्मालिनिमंत्रराजसहितं वन्दे गुरोर्मण्डलम् ॥ ५२ ॥
 अभ्यस्तैः सकलैः सुदीर्घमनिलैर्व्याधिप्रदेहैर्दुर्करैः । प्राणायामशतैरनेककरणैर्दुःखा-
 त्मकैर्दुर्जयैः । यस्मिन्नभ्युदिते विनश्यति बली वायुः स्वयं तत्क्षणात् । प्राप्तुं
 तत्सहजं स्वभावमनिशं सेवध्वमेकं गुरुम् ॥ ५३ ॥ स्वदेशिकस्यैव शरीरचिन्तनं,
 भवेदनन्तस्य शिवस्य चिन्तनम् । स्वदेशिकस्यैव च नामकीर्तनं, भवेदनन्तस्य
 शिवस्य कीर्तनम् ॥ ५४ ॥ यत्पादरेणुकणिका कापि संसारवारिधेः । सेतुबधायते
 नायं देशिकं तमुपास्महे ॥ ५५ ॥ यस्मादनुग्रहं लब्ध्वा महदज्ञानमुत्सृजेत् । तस्मै
 श्रीदेशिककद्राय नमश्चामोष्टसिद्धये ॥ ५६ ॥ पादाब्जं सर्वसंसार-दावानल-
 विनाशकं । बह्वरंघ्रे सिताम्भोजमध्यस्थं चन्द्रमण्डले ॥ ५७ ॥ अकठादित्रिरेखाब्जे-
 सहस्रदल-मण्डले । हुंसपाश्वर्त्रिकोणे च स्मरेत्तन्मध्यगं गुरुम् ॥ ५८ ॥ सकल-
 भुवनसृष्टिः कल्पिताशेषपुष्टिः- । निखिलनिगमदृष्टिः संपदा व्यर्थदृष्टिः । अवगुण-
 परिमाष्टिस्तत्पदार्थकदृष्टिः- । सर्वगुणपरमेष्टिर्भोक्षमार्गकदृष्टिः ॥ ५९ ॥ सकल-

भुवनरंगस्थापनास्तंभयष्टिः । सकण्ठरसवृष्टिस्तत्त्वमालासमष्टिः । सकलसमय-
 सृष्टिः सच्चिदानन्ददृष्टिर्निवसतु मयि नित्यं श्रीगुरोर्दिव्यदृष्टिः ॥ ६० ॥
 अग्निशुद्धसमंतात् ज्वालापरिचकाधिया । मंत्रराजमिमं मन्येऽहनिशं पातु मृत्युतः
 ॥ ६१ ॥ तदेजति तज्जेजति तद्दहरे तत्समीपके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य
 बाह्यतः ॥ ६२ ॥ अजोऽहमजरोऽहं च अनादिनिघनः स्वयम् । अविकारश्चिदानन्द
 अणीयान्महतो महान् ॥ ६३ ॥ अपूर्वाणां परं नित्यं स्वयंज्योतिर्निरामयम् ।
 विरजं परमाकाशं ध्रुवमानन्दमव्ययम् ॥ ६४ ॥ श्रुतिः प्रत्यक्षमेतिह्य-
 मनुमानश्चतुष्टयम् । यस्य चात्मतपो वेद देशिकं च सदा स्मरन् ॥ ६५ ॥
 मननं यद्भयं कार्यं तद्वदामि महामते । साधुत्वं च मया दृष्ट्वा त्वयि तिष्ठति
 सांप्रतम् ॥ ६६ ॥ अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरं । तत्पदं वीक्षितं
 येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ६७ ॥ सर्वश्रुतिशिरोरत्न-विराजितपदांबुजः ।
 वेदान्ताम्बुजसूयो यस्तस्मै श्री० ॥ ६८ ॥ यस्य स्मरणमात्रेण ज्ञानमुत्पद्यते
 स्वयम् । य एव सर्वसंप्राप्तिस्तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ६९ ॥ चैतन्यं ज्ञाश्रयतं
 शान्तं व्योमातीतं निरंजनम् । नादबिदुक्कलातीतं तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ७० ॥
 स्थावरं जंगमं चैव तथा चैव चराचरम् । व्याप्तं येन जगत्सर्वं तस्मै श्रीगुरवे
 नमः ॥ ७१ ॥ ज्ञानशक्तिसमारूढस्तत्त्वमालाविभूषितः । भुक्तिमुक्तिप्रदातायस्
 तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ७२ ॥ अनेकजन्मसंप्राप्त-सर्वकर्मविदाहिने । स्वात्मज्ञान-
 प्रभावेण तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ७३ ॥ न गुरोरधिकं तत्त्वं न गुरोरधिकं
 तपः । तत्त्वं ज्ञानात्परं नास्ति तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ७४ ॥ मन्त्राथः श्रीजग-
 न्नाथो मद्गुरुस्त्रिजगद्गुरुः । ममात्मा सर्वभूतात्मा तस्मै श्रीगुरवे नमः
 ॥ ७५ ॥ ध्यानमूलं गुरोर्मूर्तिः पूजामूलं गुरोः पदम् । मंत्रमूलं गुरोर्वाक्यं
 मोक्षमूलं गुरोः कृपा ॥ ७६ ॥ गुरुरादिरनादिश्च गुरुः परमदेवतम् । गुरोः
 परतरं नास्ति तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ७७ ॥ सप्तसागरपर्यन्त-तीर्थस्तानादिकं
 फलम् । गुरोर्द्विपयोविदुसहस्रांशे न दुर्लभम् ॥ ७८ ॥ हरी रूढे गृत्रस्त्राता
 गुरो रूढे न कश्चन । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रीगुरुं शरणं व्रजेत् ॥ ७९ ॥ गुरुरेव
 जगत्सर्वं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । गुरोः परतरं नास्ति तस्मात्संपूजयेद् गुरुम्
 ॥ ८० ॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं लभ्यते गुरुभक्तितः । गुरोः परतरं नास्ति
 ध्येयोऽसौ गुरुमार्गमिः ॥ ८१ ॥ यस्मात्परतरं नास्ति नेति नेतीति वै श्रुतिः ।
 मनसा वचसा चैव नित्यमाराधयेद् गुरुम् ॥ ८२ ॥ गुरोः कृपाप्रसादेन ब्रह्म-
 विष्णुसदाशिवाः । समर्थाः प्रभवादौ च कैवल्यं गुरुसेवया ॥ ८३ ॥ देवकिन्नर-
 गंधर्वाः पितरो यक्षचारणाः । मुनयोऽपि न जानन्ति गुरुशुश्रूषणे विधिम् ॥ ८४ ॥

महाहंकारगर्भेण तपोविद्याबलान्विताः । संसारकुहरावर्ते घटयंत्रे यथा घटाः ॥ ८५ ॥ न मुक्ता देवगंधर्वाः पितरो यक्षकिन्नराः । ऋषयः सर्वसिद्धाश्च गुरुसेवापराडमुखाः ॥ ८६ ॥ ध्यानं शृणु महादेवि सर्वानंदप्रदायकम् । सर्वसौख्यकरं नित्यं भुक्तिभुक्तिविधायकम् ॥ ८७ ॥ श्रीमत् परब्रह्म गुरुं स्मरामि । श्रीमत्परब्रह्म गुरुं वदामि । श्रीमत्परब्रह्म गुरुं नमामि । श्रीमत्परब्रह्म गुरुं भजामि ॥ ८८ ॥ ब्रह्मानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति । द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् । एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधोसाक्षीभूतं । भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ ८९ ॥ नित्यं शुद्धं निराभासं निराकारं निरंजनम् । नित्यबोधं चिदानंदं गुरुं ब्रह्म नमाम्यहम् ॥ ९० ॥ हृदयुजे कर्णिकमध्यसंस्थे तिहासने संस्थितदिव्यमूर्तिम् । ध्यायेद् गुरुं चंद्रकलाप्रकाशं चित्तपुस्तकामीष्टवरं दधानम् ॥ ९१ ॥ श्वेतांबरं श्वेतविलेपपुष्पं । मुक्ताविभूषं मुदितं द्विनेत्रम् । 'वामांकपीठस्थितदिव्यशक्ति । मंदस्मितं साद्रूपानिधानम् ॥ ९२ ॥ आनंदमानंदकरं प्रसन्नं । ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुतम् । योगोद्गमीड्यं भवरोगवैद्यं । श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥ ९३ ॥ यस्मिन्सृष्टिस्थितिध्वंस-निग्रहानुग्रहात्मकम् । कृत्यं पंचविधं शश्वद्भासते तं नमाम्यहम् ॥ ९४ ॥ प्रातः शिरसि शुक्लाब्जे द्विनेत्रं द्विभुजं गुरुम् । वरामययुतं ज्ञातं स्मरेत्तं नामपूर्वकम् ॥ ९५ ॥ न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं न गुरोरधिकम् । शिवशासनतः शिवशासनतः शिवशासनतः शिवशासनतः ॥ ९६ ॥ इदमेव शिवं त्वदमेव शिवं । त्वदमेव शिवं त्वदमेव शिवम् । मम शासनतो मम शासनतो । मम शासनतो मम शासनतः ॥ ९७ ॥ एवंविधं गुरुं ध्यात्वा ज्ञानमुत्पद्यते स्वयम् । तत्सद्गुरुप्रसादेन मुक्तोऽहमिति भावयेत् ॥ ९८ ॥ गुरुर्वांशतमार्गेण मनःशुद्धिं तु कारयेत् । अनित्यं खण्डयेत्सर्वं यत्किञ्चिदात्मगोचरम् ॥ ९९ ॥ ज्ञेयं सर्वस्वरूपं च ज्ञानं च मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयसमं कुर्यान् नान्यः पन्था द्वितीयकः ॥ १०० ॥ एवं श्रुत्वा महादेवि गुरुनिदां करोति यः । स याति नरकं घोरं यावच्चंद्रदिवाकरो ॥ १ ॥ यावत्कल्पांतको देहस्तावदेव गुरुं स्मरेत् । गुणलोपो न कर्तव्यः स्वच्छंदो यदि वा भवेत् ॥ २ ॥ हुंकारेण न वक्तव्यं प्राज्ञैः शिष्यैः कथंचन । गुरोरग्रे न वक्तव्यमसत्यं च कदाचन ॥ ३ ॥ गुरुं त्वं कृत्यं हुं कृत्यं गुरुं निर्जित्यं वादतः । अरण्ये निर्जले देशे स भवेद् ब्रह्मराक्षसः ॥ ४ ॥ मुनिभिः पन्नगैर्वाऽपि सुरैर्वा शापितो यदि । फालभृत्युभयाद्वापि गुरुं रक्षति पार्वति ॥ ५ ॥ अशक्ता हि सुराद्याश्च अशक्ता मुनयस्तथा । गुरुशापेन ते शीघ्रं क्षयं यान्ति न संशयः ॥ ६ ॥ मंत्रराजमिदं देवि गुरुरित्यक्षरद्वयम् । स्मृतिवेदार्थवाक्येन गुरुः साक्षात्परं पदम् ॥ ७ ॥

श्रुति-स्मृती अविज्ञाय केवलं गुरुसेवकाः । ते वै संन्यासिनः प्रोक्ता इतरे वेष-
धारिणः ॥ ८ ॥ नित्यं ब्रह्म निराकारं निर्गुणं बोधयेत् परम् । सर्वं ब्रह्म
निराभासं दीपो दीपान्तरं यथा ॥ ९ ॥ गुरोः कृपाप्रसादेन आत्मारामं निरीक्षयेत् ।
अनेन गुरुमार्गेण स्वात्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ ११० ॥ आब्रह्मस्तं वपयंतं परमात्म-
स्वरूपकम् । स्थावरं जंगमं चैव प्रणमामि जगन्मयम् ॥ ११ ॥ वंदेऽहं सच्चिदानंदं
भेदातीतं सदा गुरुम् । नित्यं पूर्णं निराकारं निर्गुणं स्वात्मसंस्थितम् ॥ १२ ॥
परात्परतरं ध्येयं नित्यमानंदकारकम् । हृदयाकाशमध्यस्थं शुद्धस्फटिकसन्निभम्
॥ १३ ॥ स्फटिकप्रतिमारूपं दृश्यते दर्पणे यथा । तथात्मनि चिदाकारमानंदं
सोऽहमित्युत ॥ १४ ॥ अंगुष्ठमात्रपुरुषं ध्यायतश्चिन्मयं हृदि । तत्र स्फुरति
भावो यः शृणु तं कथयाम्यहम् ॥ १५ ॥ अगोचरं तथाऽगम्यं नामरूपविर्वाजितम् ।
निःशब्दं तद्विजानीयात् स्वभावं ब्रह्म पार्वति ॥ १६ ॥ यथा गंधः स्वभावेन
कर्पूरकुसुमाविष्णु । शीतोष्णादिस्वभावेन तथा ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ १७ ॥ स्वयं
तथाविधो भूत्वा स्थातव्यं यत्रकुत्रचित् । कीटभ्रमरवस्तत्र ध्यानं भवति तादृशम्
॥ १८ ॥ गुरुध्यानं तथा कृत्वा स्वयं ब्रह्ममयो भवेत् । पिंडे पदे तथा रूपे
मुक्तोऽसौ नात्र संशयः ॥ १९ ॥ स्वयं सर्वमयो भूत्वा परं तत्त्वं विलोकयेत् ।
परात्परतरं नान्यत् सर्वमेतन्निरालयम् ॥ १२० ॥ तस्यावलोकनं प्राप्य सर्व-
संगविर्वाजितम् । एकाकी निःस्पृहः शान्तस्तिष्ठासेत् तत्प्रसादतः ॥ २१ ॥ लब्धं
वाऽथ न लब्धं वा स्वल्पं वा बहुलं तथा । निष्कामेनैव भोक्तव्यं सदा संतुष्ट-
चित्ता ॥ २२ ॥ सर्वज्ञपदमित्याहु-र्वेही सर्वमयो बुधाः । सदानंदः सदा शान्तो
रमते यत्रकुत्रचित् ॥ २३ ॥ यत्रैव तिष्ठते सोऽपि स देशः पुण्यभाजनम् । मुक्तस्य
लक्षणं देवि तवाग्रे कथितं मया ॥ २४ ॥ उपदेशस्तथा देवि गुरुमार्गेण मुक्तिवः ।
गुरुभक्तिस्तथा ध्यानं सकलं तव कीर्तितम् ॥ २५ ॥ अनेन यद्भवेत्कार्यं तद्वदामि
महामते । लोकोपकारकं देवि लौकिकं तु न भावयेत् ॥ २६ ॥ लौकिकात्कर्मणो
यान्ति ज्ञानहीना भवार्णवम् । ज्ञानी तु भावयेत्सर्वं कर्म निष्कर्म यत्कृतम् ॥ २७ ॥
इदं तु भक्तिभावेन पठते शृणुते यदि । लिखित्वा तत्प्रदातव्यं दानं दक्षिणया सह
॥ २८ ॥ गुरुगीतात्मकं देवि शुद्धतत्त्वं मयोदितम् । भवव्याधिविनाशार्थं स्वय-
मेव जपेत्सदा ॥ २९ ॥ गुरुगीताक्षरैकं तु मंत्रराजमिमं जपेत् । अन्ये च विविधा
मंत्राः कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥ ३० ॥ अनंतफलमाप्नोति गुरुगीताजपेन तु ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वदार्द्रिचक्षुषाशनम् ॥ ३१ ॥ कालमृत्युभयहरं सर्वसंकटनाशनम् ।
यक्षराक्षसभूतानां चोरव्याघ्रभयापहम् ॥ ३२ ॥ महाव्याधिहरं सर्वं विभूति-
सिद्धिदं भवेत् । अथवा मोहनं चक्षुषं स्वयमेव जपेत्सदा ॥ ३३ ॥ कुशैर्वा दूर्वया

देवि आसने शुभ्रकंबले । उपविश्य ततो देवि जपेदेकाग्रमानसः ॥ ३४ ॥ ध्येयं
 शुक्लं च शांत्यर्थं वश्ये रक्तासनं प्रिये । अभिचारे कृष्णवर्णं पीतवर्णं धनागमे
 ॥ ३५ ॥ उत्तरे शांतिकामस्तु वश्ये पूर्वमुखो जपेत् । दक्षिणे मारणं प्रोक्तं
 पश्चिमे च धनागमः ॥ ३६ ॥ मोहनं सर्वभूतानां बंधमोक्षकरं भवेत् । देवराज-
 प्रियकरं सर्वलोकवशं भवेत् ॥ ३७ ॥ सर्वेषां स्तंभनकरं गुणानां च विवर्धनम् ।
 बुद्धकर्मनाशनं चैव सुकर्मसिद्धिदं भवेत् ॥ ३८ ॥ असिद्धं साधयेत्कार्यं नवग्रह-
 भयापहम् । दुःस्वप्ननाशनं चैव सुस्वप्नफलदायकम् ॥ ३९ ॥ सर्वशान्तिकरं
 नित्यं तथा बंध्यासुपुत्रदम् । अवैधव्यकरं स्त्रीणां सौभाग्यदायकं सदा ॥ ४० ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं—पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् । अकामतः स्त्री विधवा जपान्मो-
 क्षमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥ अवैधव्यं सकामा तु लभते चान्यजन्मनि । सर्वदुःखभयं
 विघ्नं नाशयेच्छापहारकम् ॥ ४२ ॥ सर्वबाधाप्रशमनं धर्मार्थकाममोक्षदम् । यं
 यं चिंतयते कामं तं तं प्राप्नोति निश्चितम् ॥ ४३ ॥ कामितस्य कामधेनुः
 कल्पताकल्पपादपः । चिन्तामणिर्दिशितितस्य सर्वमंगलकारकम् ॥ ४४ ॥ मोक्ष-
 हेतुर्जपन्नित्यं मोक्षश्रियमवाप्नुयात् । भोगकामो जपेद्यो वै तस्य कामफलप्रदम्
 ॥ ४५ ॥ जपेच्छाक्तश्च सौरश्च गाणपत्यश्च वैष्णवः । शैवश्च सिद्धिदं देवि
 सत्यं सत्यं न संशयः ॥ ४६ ॥ अथ काम्यजपे स्थानं कथयामि वरानने । सागरे
 वा सरित्तीरेऽथवा हरिहरालये ॥ ४७ ॥ शक्तिवेवालये गोष्ठे सर्वदेवालये शुभे ।
 घटे च धात्रिमूले वा मठे वृंदावने तथा ॥ ४८ ॥ पवित्रे निर्मले स्थाने नित्यानु-
 ष्ठानतोऽपि वा । निर्वेदनेन मौनेन जपमेतं समाचरेत् ॥ ४९ ॥ स्मशाने भयभूमौ तु
 बटमूलान्तिके तथा । सिद्धयन्ति धौसरे मूले भूतवृक्षस्य सन्निधौ ॥ ५० ॥ गुरुपुत्रो
 वरं मूर्खस्तस्य सिद्धयन्ति नान्यथा । शुभकर्माणि सर्वाणि बोक्षाव्रततपांसि च
 ॥ ५१ ॥ संसारमलनाशार्थं भवपाशनिवृत्तये । गुरुगीतांमसि स्नानं तत्त्वज्ञः
 कुरुते सदा ॥ ५२ ॥ स एव च गुरुः साक्षात् सदा सद्ब्रह्मवित्तमः । तस्य
 स्थानानि सर्वाणि पवित्राणि न संशयः ॥ ५३ ॥ सर्वशुद्धः पवित्रोऽसौ स्वभावा-
 द्यत्र तिष्ठति । तत्र देवगणाः सर्वे क्षेत्रे पीठे वसन्ति हि ॥ ५४ ॥ आसनस्थः
 शयानो वा गच्छेस्तिष्ठन् वदन्नपि । अश्वारूढो गजारूढः सुप्तो वा जागृतोऽपि
 वा ॥ ५५ ॥ शुचिष्माश्च सदा ज्ञानो गुरुगीताजपेन तु । तस्य दर्शनमात्रेण
 पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ५६ ॥ समुद्रे च यथा तोयं क्षीरे क्षीरं घृते घृतं । मित्रे
 कुंभे यथाकाशस्तथात्मा परमात्मनि ॥ ५७ ॥ तथैव ज्ञानी जीवात्मा परमात्मनि
 लीयते । ऐक्येन रमते ज्ञानी यत्र तत्र दिवानिशम् ॥ ५८ ॥ एवंविधो महामुक्तः
 सर्वदा वर्तते बुधः । तस्य सर्वप्रयत्नेन भावमार्कितं करोति यः ॥ ५९ ॥ सर्व-

संदेहरहितो मुक्तो भवति पार्वति । भुक्तिमुक्तिद्वयं तस्य जिव्हाग्रे च सरस्वती ॥ १६० ॥ अनेन प्राणिनः सर्वे गुरुगीताजपेन तु । सर्वसिद्धिं प्राप्नुवन्ति भुक्तिमुक्तिं न संशयः ॥ ६१ ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं धर्मं सांख्यं मयोदितं । गुरुगीतासमं नास्ति सत्यं सत्यं वरानने ॥ ६२ ॥ एको देव एकधर्म एकनिष्ठा परंतपः । गुरोः परतरं नान्यन्नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ॥ ६३ ॥ माता धन्या पिता धन्यो धन्यो वंशः कुलं तथा । धन्या च वसुधा देवि गुरुभक्तिः सुदुर्लभा ॥ ६४ ॥ शरीरमिन्द्रियं प्राणश्चार्थः स्वजनबाधयाः । माता पिता कुलं देवि गुरुरेव न संशयः ॥ ६५ ॥ आकल्प जन्मना कोट्या जपव्रततपःक्रियाः । तत्सर्वं सफलं देवि गुरुसंतोषमाव्रतः ॥ ६६ ॥ विद्यातपोबलेनैव मंदभाग्याश्च ये नराः । गुरुसेवां न कुर्वन्ति सत्यं सत्यं वरानने ॥ ६७ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाश्च देवपितृकिन्नराः । सिद्धचारण्यक्षाश्च अन्येऽपि मुनयो जनाः ॥ ६८ ॥ गुरुभावः परं तीर्थमन्यतीर्थं निरर्थकम् । सर्वतीर्थाश्रयं देवि पादाङ्गुष्ठं च वर्तते ॥ ६९ ॥ जपेन जयमाप्नोति चानंतफलमाप्नुयात् । हीनकर्म त्यजन्सर्वं स्थानानि चाधमानि च ॥ १७० ॥ उपध्यानं कुक्कुटस्थं हीनकर्मफलप्रदं । गुरुगीतां प्रयाणे वा संग्रामे रिपुसंकटे ॥ ७१ ॥ जपते जयमाप्नोति भरणे भुक्तिदायकम् । सर्वकर्म च सर्वत्र गुरुपुत्रस्य सिद्धयति ॥ ७२ ॥ इदं रहस्यं नो वाच्यं तवाग्रे कथितं मया । सुगोप्यं च प्रयत्नेन मम त्वं च प्रियास्थिति ॥ ७३ ॥ स्वामिमुख्यगणेशादिविष्ण्वादीनां च पार्वति । मनसापि न वक्तव्यं सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥ ७४ ॥ अतीवपक्वचित्ताय श्रद्धाभक्तियुताय च । प्रवक्तव्यमिदं देवि ममात्माऽसि सदा प्रिये ॥ ७५ ॥ अभवते वंचके धूर्तं पाखण्डे नास्तिके नरे । मनसापि न वक्तव्या गुरुगीता कदाचन ॥ १७६ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे उत्तरखण्डे ईश्वरपार्वतीसंवादे गुरुगीता समाप्ता ॥ श्रीगुरुदेववत्सत्रेयापणमस्तु ॥ ओव्या ॥ याकारणे ईश्वरं पाहे । पार्वतीस बोध कला आहे । पारंपार मार्गं चालिला पाहे । गुरुसेवा सुदुर्लभा ॥ १४ ॥ विद्याता आदि करुणि । समस्त वंदिती याचिगुणी । जो जाहला अंतर-मनोन्मनी । तोचि श्रेष्ठ सकळिकां ॥ १५ ॥ गुरुसेवा अनंत सुख । दूर होय समस्त दुःख । तोचि धन्य नर एक । या क्षितीवरी ॥ १६ ॥ वशिष्ठवाल्मीकजनकादिक । समस्त नाव पावले गुरुसेवें निक । तुम्ही शहाणे चतुर विवेक । भजा भजा हो श्रीगुरुसी ॥ १७ ॥ सद्गुरुसी भजतां सद्भावेंसी । सद्गति होईल तुम्हा भरवर्मी । याकारणे स्थिरमनेसी । शरण रिघावें श्रीगुरुमूर्तीस ॥ १८ ॥ गुरुमूर्तीस संतोष होतां । त्रयमूर्ति तुष्टती तत्त्वता । वेदशास्त्रीं असे संमता । पारंपर गुरुमार्ग हा ॥ १९ ॥ पूर्वी युगायुगीं पाहे । आयुष्य फार नरवेहा । अनेक तप करिती मायास पाहे । भुक्ति

होत त्या नरांसी ॥ २० ॥ आतां वर्तला कली प्रबळ । वेदमार्ग राहिला सकळ ।
जन जाहले मूढ केवळ । ज्ञानहीन पशूपरी ॥ २१ ॥ या कलियुगामाक्षारी ।
ज्ञानी जाहले मूढापरी । कांहीं नेणती अंधवधिरी । मायापाशें वेष्टोनिर्या ॥ २२ ॥
याकारणें तुम्ही विद्वज्जन । 'गुरुभाव' घरा स्थिरमने । तुमचें तुटेल भव-
बंधन । श्रीगुरुराजप्रसादें ॥ २३ ॥ लाघे ज्यासी गुरुप्रसाद । त्यासी प्राप्त होय
कैवल्यपद । दूरी होईल कामक्रोधमद । साध्य होईल पद-अच्युत ॥ २४ ॥
अवतार याकारणें । घेतला असे नारायणें । साधुजन उद्धरावयाकारणें । अव-
तरले कलियुगीं श्रीगुरुमूर्ति ॥ २५ ॥ भूमिभार उतरावया । जन्म धरिला श्रीपाद-
राया । दत्तात्रेय-अवधूतरायें । वेष धरिला नरदेहीं ॥ २६ ॥ देह धरुनि श्रीगुरु-
मूर्ति । समस्त उद्धरिले जडमति । अवतरले आपण लक्ष्मीपति । केवळ सात्त्विक
रूपाने ॥ २७ ॥ जे जे असती भाविक जन । त्यांसी उद्धरी आपण । ब्रह्मात्कारें
जाई त्यांचिया भुवना । श्रीसद्गुरुराजयोगी ॥ २८ ॥ आता असो हे युवतीचें
कथन । भावे घरा हो सद्गुरुभजन । हातां चढेल उमारमण । श्रीगुरुप्रसादें
॥ २९ ॥ श्रीगुरुप्रसाद लाघे ज्यासी । त्यासी साध्य व्योमकेशी । निवारण
करी मोहपाशासी । मग रहाल शाश्वत पदीं ॥ ३० ॥ संसार म्हणिजे
भवसमुद्र । यासी करावा निःशेष भद्र । बळकट घरावी भाव मुद्रा । मग पावाल
पलपार ॥ ३१ ॥ गुरुभक्ति म्हणिजे कामधेनु । कल्पिले होय मनकामनु । न
घरावा मनीं तुम्ही अनुमानु । शरण रिघावे श्रीगुरुमूर्तीसी ॥ ३२ ॥ प्रसन्न होतां
श्रीगुरु जाण । वाघो न शके यम आपण । जरी असेल पापक्षोण । लय होईल
भरंवसे ॥ ३३ ॥ संपर्क होतां अग्नीसी । तृणवणवी होय भस्मसुरसी । तैशा
तुमच्या सकळ पापराशी । निःशेष जातील परियेसा ॥ ३४ ॥ इति श्रीगुरु-
चरित्रांमृते परमकथाकल्पतरु श्रीनुसिंहसरस्वत्युपाख्याने सिद्धनामधारकसंवादे
सरस्वतीगंगाधरविरचिते गुरुगीतावर्णनं नाम एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥
श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥ श्रीगुरुदेवदत्त ॥ (श्लोकसंख्या १७६ ॥ ओवीसंख्या
३४ ॥ एकूण संख्या २१०) ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

श्रीरंगनाथस्वामीकृत

श्री गुरु गीता प्रारंभः ।

(मूळ संस्कृत ग्रंथाचे समश्लोकी रूपांतर)

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीसद्गुरु-
निजानंदाय नमः ॥ ॐ नमो सद्गुरु परब्रह्म । तूं निर्विकल्प कल्पद्रुम । हर-
हृदयविश्रामधाम । निजमूर्ति राम तूं स्वयं ॥ १ ॥ तुझा अनुग्रह जयां घडे ।
तयां नाहीं कांहीं सांकडे । दर्शनं मोक्षद्वार उघडे । तुझेनि पडिपाडें तूंचि तूं
॥ २ ॥ कोणे एके दिवशीं । श्रीसदाशिव कैलासीं । ध्यानस्थ असे तो मानसीं ।
पुसे तयासी पावेंतो ॥ ३ ॥ जयजया जो परात्परा । जगद्गुरु कर्पूरगौरा ।
गुरुवीक्षा निर्विकारा । श्रीशंकरा मज देई ॥ ४ ॥ कवणें मार्गे जो स्वामी । जीव
परब्रह्म होती तें मी । पुसतसें तरी सांगिजे तुम्हीं । अंतर्यामीं कळे ऐसें ॥ ५ ॥
कृपा करावी अनाथनाथा । म्हणोनि चरणीं ठेविला माथा । नासोनिपा
भववधया । कैवल्य-पंथा मज दावीं ॥ ६ ॥ ईश्वर म्हणे वो देवी । तुझी आवडी मातें
वढवी । लोकोपकारक प्रश्न पूर्वीं । देवीं दानवीं जो न केला ॥ ७ ॥ तरी दुर्लभ
या त्रिभुवनांत । तें तूं एके वो सुनिश्चित । सद्गुरु ब्रह्म सद्योवित । सत्य सत्य
वरानने ॥ ८ ॥ वेद शास्त्र पुराणा । मंत्रतंत्रादि विद्या नाना । करितां तीर्थव्रत-
तप-साधना । भवबंधमोचना न पवती ॥ ९ ॥ शैव शाक्त आगमादिकें । अनेक
मते अपभ्रंशकें । समस्त जीवां आतिदायकें । मोक्षप्रापकें नव्हतींच ॥ १० ॥
जया घाड पराभक्ति । तेणें सद्गुरु सेवावा एकांतीं । गुरुतत्त्व न जाणती ।
मूढमती जन कोणी ॥ ११ ॥ होवोनी निःसंशय । सेवावे सद्गुरुपाय । सर्वासिधु
तरणोपाय । तत्काळ होय जडजीवां ॥ १२ ॥ गूढ अविद्या जगन्माया । अज्ञान
संहारित जीवा या । मोहांधकारा गुरुसूर्या- । सन्मुख यावया मुख कंचें ॥ १३ ॥
जीव ब्रह्मत्व त्याचिये कृपा । होती, निरसुनी सर्व पापा । सद्गुरु-स्वयंप्रकाश-
दीपा । शरण निर्विकल्पा रिधावें ॥ १४ ॥ सर्व तीर्थांचें माहेर । सद्गुरुचरणतीर्थ
निरंतर । सद्भावं सच्छिष्य नर । सेवितां परपार पावले ॥ १५ ॥ शोषण
पापपंकाचें । ज्ञानतेज करी साचें । वंदितां चरणतीर्थ सद्गुरुचें । भवाब्धीचें
भयकाय ॥ १६ ॥ अज्ञानमूलहरण । जन्मकर्मनिवारण । ज्ञानसिद्धीचें कारण ।
गुरुचरण-तीर्थ तें ॥ १७ ॥ गुरुचरणतीर्थ प्राशन । गुरुआज्ञा उच्छिष्टभोजन ।
गुरुमूर्तीचें अंतरीं ध्यान । गुरुमंत्र वदनीं जपे सदा ॥ १८ ॥ गुरुसान्निध्य तो

काशीवास । जान्हवी चरणोदक निःशेष । गुरु विश्वेश्वर निर्विशेष । तारकमंत्र
उपदेशिता ॥ १९ ॥ गुरुचरणतीर्थ पडे शिरीं । प्रयागस्नान तें निर्धारिं । गया-
गदाधर सवाह्यांतरिं । सर्वांतरिं साधका ॥ २० ॥ गुरुमूर्ति नित्य स्मरे ।
गुरुनाम जपे आदरें । गुरुआज्ञापालक नरें । नेणिजे दुसरें गुरुविना ॥ २१ ॥
गुरुस्मरण मुखीं राहे । तोचि ब्रह्मरूप पाहे । गुरुमूर्ति घ्यानीं वाहे । जेशी कां
हे स्वैरिणी ॥ २२ ॥ वर्णाश्रमधर्म सत्कोत्ति । बाढबावी सद्बृत्ति । अन्यत्र
त्यजोत्तिपां गुंती । सद्गुरुभक्ति करावी ॥ २३ ॥ अनन्यभावे गुरुसी भजतां ।
सुलभ परमपद तत्त्वतां । तस्मात्सर्वप्रयत्ने जातां । सद्गुरुनाथा आराधीं ॥ २४ ॥
गुरुमुखींचे महावाक्य-बीज । गुरुभक्तिस्तव लामे सहज । त्रैलोक्यीं नाचे भोज ।
तो पूज्य होय सुरनरां ॥ २५ ॥ गुकार तो अज्ञानांधकार । रुकार वर्ण तो
दिनकर । स्वयंप्रकाशतेजासमोर । न राहे तिमिर क्षणभरीं ॥ २६ ॥ प्रथम
गुकार शब्द । गुणमयी मायास्पद । रुकार तो ब्रह्मानंद । करी विच्छेद मायेचा
॥ २७ ॥ ऐसें गुरुपद श्रेष्ठ । देवां दुर्लभ उत्कृष्ट । गणगंधर्वादि वरिष्ठ ।
महिमा स्पष्ट नेणती ॥ २८ ॥ शाश्वत सर्वां सर्वदाही । गुरुपरतें तत्त्व नाहीं ।
कायावाचामनं पाहीं । जोवित तेंहि समर्पावें ॥ २९ ॥ देहादिभुवनत्रय समस्त ।
इतर पदार्थ नाशिवंत । वंचोनिपां विमुख होत । अद्यःपात घडे तथा ॥ ३० ॥
म्हणोनि आराधावा श्रीगुरु । करोनि दीर्घदंड नमस्कार । निलंज होऊनिपां
परपार । भयसागर तरावा ॥ ३१ ॥ 'आत्मदारादिकं चैव' । निवेदन करुनि
सर्व । हा नाहीं जयां अनुभव । तयांस वाटे अभिनव वरातने ॥ ३२ ॥ जे
संसारवृक्षारूढ झाले । पतन नरकार्णवीं पावले । ते गुरुराये उद्धरिले । सुखी
केले निजभजनीं ॥ ३३ ॥ ग्रह्या विष्णु सदाशिव । गुरुरूप तें स्वयमेव । गुरु
परब्रह्म सर्वार्थ । गुरुगौरव न वणेंवे ॥ ३४ ॥ अज्ञानतिनिरें अंध । ज्ञानाजन-
शलाका प्रसिद्ध । दिव्य चक्षु शुद्धबुद्ध । महानिधि दाखविला ॥ ३५ ॥ अखंड
मंडलकार । जेणें व्यापिले चराचर । तय पदीं केलें स्थिर । नमस्कार तथा
गुरुवर्या ॥ ३६ ॥ श्रुतिसार शिरोरत्न । चरणांबुज परम पावन । वेदांत-
कमलनीचिद्मानु । तथा नमन गुरुवर्या ॥ ३७ ॥ ज्याचे स्मरणमात्रें ज्ञान ।
साधकां होय उत्पन्न । ते निजसंपत्ति जाण । दिघली संपूर्ण गुरुराये ॥ ३८ ॥
चेतन्य शाश्वत शांत । नित्य निरंजन अच्युत । नादांबुजकलातीत । नमन प्रणिपात
गुरुवर्या ॥ ३९ ॥ ज्ञानशक्तिसमारूढ । तत्त्वमाला-भूषित दृढ । भुक्तिभुक्तिदाता
प्रौढ । सद्गुरु गूढ सुखदार्मी ॥ ४० ॥ अनेक जन्मींचें सुकृत । निरहंकृति निर्हेत ।
तरीच प्रबोध प्राप्त । जरी श्रीगुरुहस्त मस्तकीं ॥ ४१ ॥ जगन्नाथ जगद्गुरु

एक । तो माझा स्वामी देशिक । ममात्मा सर्वभूतव्यापक । वैकुण्ठनायक श्रीगुरु
 ॥ ४२ ॥ ध्यानमूल गुरुराय । पूजामूल गुरुपाय । मंत्रमूल निःसंशय । मोक्षमूल
 गुरुकृपा ॥ ४३ ॥ सप्तसिद्ध अनेक तीर्थी । स्नाने पाने जे फलप्राप्ती । एक
 विदूषम न पवती । सद्गुरुचरणतीर्थच्या ॥ ४४ ॥ ज्ञानेवीण सायुज्यपद । अलभ्य
 लाभे अगाध । सद्गुरुभक्तीने प्रबोध । स्वतःसिद्ध पाविजे ॥ ४५ ॥ सद्गुरुहूनि
 परात्पर । नाहीं नाहीं वो साचार । 'नेति' शब्दे निरंतर । श्रुतिशास्त्रे गर्जती
 ॥ ४६ ॥ मदाहंकारगर्वकरुनी । विद्यातपवळान्वित होवोनि । संसारकुहारावतीं
 पडोनि । नाना योनी भ्रमताति ॥ ४७ ॥ न मुक्त बेवगणगंधर्व । न मुक्त यक्ष-
 च्चारणादि सर्व । सद्गुरुकृपेने अपूर्व । सायुज्यवैभव पाविजे ॥ ४८ ॥ ऐके वो
 देवी ध्यानसुख । सर्वानंदप्रदायक । मोहमायागंवतारक । चित्सुखकारक श्रीगुरु
 ॥ ४९ ॥ ब्रह्मानंद परमाद्भुत । ज्ञानविदुक्कलातीत । निरतिशयसुख संतत ।
 साक्षभूत सद्गुरु ॥ ५० ॥ नित्य शुद्ध निराभास । नित्यबोध चिदाकाश । नित्या-
 नंद स्वयंप्रकाश । सद्गुरु ईश सर्वाचा ॥ ५१ ॥ हृदयकमळीं सिंहासनीं ।
 सद्गुरुमूर्ति चितावी ध्यानीं । श्वेतांबर विद्यभूषणीं । चित्रस्तकिरणीं सुशोभित
 ॥ ५२ ॥ आनंदमानंदकर प्रसन्न । ज्ञानस्वरूप निजबोधपूर्ण । भवरोगमेवज जाण ।
 सदैव चिद्धन सद्गुरु ॥ ५३ ॥ सद्गुरुपरते अधिक काहीं । आहे ऐसा पदार्थ
 नाही । अवलोकितां विशा दाही । न विसे तिहीं त्रिभुवनीं ॥ ५४ ॥ प्रज्ञावळें
 प्रत्योत्तर । गुरुसि विवादती जेनर । ते भोगिती नरकघोर । यावकचंद्र-दिनमणीं
 ॥ ५५ ॥ अरण्य निर्जल स्थानीं । भ्रमती ब्रह्मराक्षस होवोनी । गुरुसी बोलती
 उद्धट वाणी । एकवचनी सर्वदा जे ॥ ५६ ॥ क्षोभतां देव ऋषि काळ । सद्गुरु
 रक्षी न लागतां पळ । बीनानाथ बीनदयाळ । भक्तवत्सल सद्गुरु ॥ ५७ ॥
 सद्गुरुचा क्षोभ होता । देव ऋषिमुनि तत्त्वता । रक्षिती हे दुर्वाता । मूर्खही
 सर्वथा नायकती ॥ ५८ ॥ मंत्रराज हे देवी । 'गुरु' हीं दोनी अक्षरें धरवीं ।
 वेदार्थवचनें जाणावीं । ब्रह्मपदवी प्रत्यक्ष ॥ ५९ ॥ श्रुतिस्मृति न जाणती । (परी)
 गुरुभक्तीची परम प्रीति । ते संन्यासी निश्चितीं । इतर दुर्मतिवेषधारी ॥ ६० ॥
 नित्य ब्रह्म निराकार । निर्गुणबोध परात्पर । तो सद्गुरु पूर्णावतार । दीपांति
 दीपांतर नाहीं जेसें ॥ ६१ ॥ गुरुकृपाप्रसादे । निजात्मदर्शन स्वानंदें । पावोनियां
 पूर्ण पदे । पेलती दोदें मुक्तीसी ॥ ६२ ॥ आब्रह्मस्तंबपथें । स्यावरजंगमादि
 पंचभूतें । सच्चिदानंदाद्वय अव्यक्त । अच्युतानंत सद्गुरु ॥ ६३ ॥ परात्परतर
 ध्यान । नित्यानंद सनातन । हृदयीं सिंहासनीं बैसवून । चित्तीं चितन करावें
 ॥ ६४ ॥ अगोचर अगम्य सर्वगत । नामरूपविवर्जित । निःशब्द जाण निष्प्रांत ।

ब्रह्म सदोदित पार्वती ॥ ६५ ॥ अंगुष्ठमात्र पुरुष । हृदयी ध्यातां स्वप्रकाश ।
 तेथे स्फुरती भाव-विशेष । निविशेष पार्वती ॥ ६६ ॥ ऐसें ध्यान करितां
 नित्य । तादृश होय सत्यसत्य । कीटकी-भ्रुकुटीचे निमित्त । तद्रूप झाली ते
 जेशी ॥ ६७ ॥ अवलोकितां तयाप्रति । सर्वसंगविनिर्मुक्ति । एकाकी निःस्पृहता
 शांति । आत्मस्थितो रहावे ॥ ६८ ॥ सर्वज्ञपद त्या बोलती । जेणे देहीं ब्रह्म
 होती । सदातंदे स्वरूपप्राप्ति । योगी रमतो पै जेथे ॥ ६९ ॥ उपदेश होतां
 पार्वती । गुरुमार्गी होय मुक्ति । म्हणोनि करावी गुरुभक्ति । हें तुजप्रति बोलतसें
 ॥ ७० ॥ जें मी बोलिलों तुज । तें गुजार्जे निजगुज । लोकोपकारक सहज । हें
 तूं वृक्ष बरानने ॥ ७१ ॥ लौकिक कर्म तें हीन । तेथे कैवें आत्मज्ञान । गुरु-
 भक्तासी समाधान । पुण्यपावन ऐकतां ॥ ७२ ॥ एवं या भक्तिभावे । श्रवणे
 पठणे मुक्त व्हावे । ऐसें बोलतां सदाशिवें । डोलती अनुभवे गुरुभक्त ॥ ७३ ॥
 गुरुगीता हे देवी । शुद्ध तत्त्व पूर्णपदवी । भवव्याधिविनाशिनी स्वभावी । स्वय-
 नेव देवि जपे सदा ॥ ७४ ॥ गुरुगीतेचें अक्षर एक । मंत्रराज हा सम्यक ।
 अन्यत्र मंत्र दुःखदायक । मुख्य नायक हा मंत्र ॥ ७५ ॥ अनंत फळे पाववित्ती ।
 गुरुगीता हे पार्वती । सर्वपापविनिर्मुक्ति । दुःखदारिव्रचनाशिनी ॥ ७६ ॥
 कालमृत्युभयहती । सर्वसंकटनाशकर्ता । यक्ष-राक्षस-प्रेतभूती । निर्भय वृत्ती
 सर्वदा ॥ ७७ ॥ महाव्याधिविनाशिनी । विभूतिसिद्धिदायिनी । अथवा वशीकरण
 मोहिनी । पुण्यपावनी गुरुगीता ॥ ७८ ॥ कुश अथवा दूर्वासन । शुभ्र कंबल
 समसमान । एकाग्र करुनिया मन । सद्गुरुध्यान करावे ॥ ७९ ॥ शुक्ल शांत्यर्थ
 जाण । रक्तासने वशीकरण । अभिचारी कृष्णवर्ण । पीतवर्ण धनागर्मी ॥ ८० ॥
 शांत्यर्थ उत्तराभिमुख । वशीकरणा पूर्वे देख । दक्षिण मारण उल्लेख । धना-
 गमा मुख पश्चिमे ॥ ८१ ॥ मोहन सर्व भूतासी । बंधमोक्षकर विशेषी । राजा
 वश्य निश्चर्येसी । प्रिय देवासी सर्वदा ॥ ८२ ॥ स्तंभमकारक जप । गुण-
 विवर्धन निर्विकल्प । दुष्कर्मनाशक अमूर्प । सुखस्वरूप सनातन ॥ ८३ ॥ सर्व-
 शांतिकर विशद । धंध्यापुत्र-फलप्रद । अवैधव्य सौभाग्यप्रद । अगाध बोध जपतां
 हे ॥ ८४ ॥ आयुष्य आरोग्य ऐश्वर्य । पुत्रपौत्र धैर्योदार्य । विधवा जपतां परमा-
 श्वर्य । मोक्षैश्वर्य पावती ॥ ८५ ॥ अवैधव्याची कामना । धरितां पूर्ण होय
 वासना । सर्व दुःखभयविघ्ना । पासोनि सुजना सोडवी ॥ ८६ ॥ सर्वबाधाप्रशमनी
 प्रत्यक्ष । धर्मार्थकाममोक्ष । जें जें चितिलें तो पक्ष । गुरुदास दक्ष पावती ॥ ८७ ॥
 कामिकां कामधेनु गाय । कल्पितो त्या कल्पतरु होय । चितितो त्या चित्ता-
 मणिभय । मंगलमय सर्वासी ॥ ८८ ॥ गाणपत्य शक्त सौर । शिव वंणव गुरु-

किंकर । सिद्धी पावती सत्वर । सत्य सत्य वरानन ॥ ८९ ॥ संसारमलनाशाय
 भववर्धपाशनिवृत्त । गुरुगीतात्मानं सुस्नात । शुचिर्भूत सर्वदा ॥ ९० ॥ आसनीं
 शयनीं गमनागमनीं । अश्व गज अथवा यानीं । जागृतीं सुषुप्तीं स्वप्नीं । पढतां
 होय ज्ञान गुरुगीता ॥ ९१ ॥ गुरुगीता पढतां भवत । सर्वदा तो जीवन्मुक्त ।
 त्याच्या दर्शनं पुनीत । पुनर्जन्म न होत प्राणियां ॥ ९२ ॥ अनेक उदकें समुद्रउदरी ।
 नानावर्णा घेनू क्षीर क्षीरीं । अभिन्नरूपे निर्धारीं । सर्वातिरीं एकचि ॥ ९३ ॥
 घटाकाश मठाकाश । उपाधिमेदें भिन्न वेष । महदाकाश निविशोप । ह्रींताचा
 लेश नाढळे ॥ ९४ ॥ भिन्न भिन्न प्रकृति । कर्मवेषें विसती आकृति । घेऊनि
 जीवनपणाची वुंथी । विविध भासतीं नामरूपें ॥ ९५ ॥ नाना अलंकारीं सुवर्ण ।
 तैसा जीवात्मा पूर्ण । तेथे नाही वर्णावर्ण । कार्यकारणातीत तें ॥ ९६ ॥ या
 स्वानुभवे गुरुभवत । वर्तती ते जीवन्मुक्त । गुरुरूप ते वेदोक्त । जे कां विरवत
 सर्वस्वें ॥ ९७ ॥ अनन्यभावे गुरुगीता । जपतां सर्व सिद्धि तत्त्वतां । भुक्ति-
 दायक जगन्माता । संशय सर्वथा न घरीं तूं ॥ ९८ ॥ सत्य सत्य हें धर्म । मी
 बोलिलों सर्व धर्म । नाही गुरुगीतेसम । तत्त्व परम सद्गुरु ॥ ९९ ॥ एक देव
 एक जप । एक निष्ठा परंतप । सद्गुरु परब्रह्मस्वरूप । निविकल्प कल्पतरु
 ॥ १०० ॥ माता धन्य पिता धन्य । याति कुल वंश धन्य । धन्य वसुधा देवी
 धन्य । धन्य धन्य गुरुभक्ति ॥ १०१ ॥ (गुरुपुत्र अपंडित । जरी मूलें तो
 सुनिश्चित । त्याचेनि सर्व कार्यसिद्धि होत । सिद्धांत हा वेदवचनीं ॥ १०२ ॥)
 शरीर इंद्रिये प्राण । दारा-पुत्र-कांचन-धन । श्रीगुरुचरणांवरून । बोवाळून
 सांडावे ॥ १०३ ॥ आकल्प जन्म कोडी । एकाग्रमनं जपतां प्रौढी । तपाची हे
 फळजोडी । गुरुसी अर्घघडी विमुख नोहे ॥ १०४ ॥ ब्रह्मादिक देव समर्थ ।
 त्रिभुवनीं धंदू ययार्थ । गुरुचरणोदकावेगळे व्यर्थ । अन्य तीर्थ निरर्थक ॥ १०५ ॥
 सर्व तीर्थांत तीर्थ श्रेष्ठ । श्रीगुरुचरणांगुष्ठ । निवारी संसारकण्ठ । पुरवी अभीष्ट
 इच्छिलें ॥ १०६ ॥ हे रहस्यवाक्य तुजपुढें । म्यां कथिलें निजनिवाडें । माझनि
 निजतत्त्व गोप्य उघडें । करुनि वाडेंकोडें दाखविलें ॥ १०७ ॥ मुख्य गणशादि
 घेणव । यक्ष-किन्नरगणगंधर्व । तयांसही सर्वथेव । हें अपूर्व न वदेमी ॥ १०८ ॥
 अमक्त वक्तक धूर्त । पापांडी नास्तिक दुर्वृत्त । तयांसी बोलणें अनुचित हा
 गुरुधर्म पं माझा ॥ १०९ ॥ सर्व शास्त्रांचें मथित । सर्ववेदांतसंमत । सर्व
 स्तोत्रांचा सिद्धांत । मूर्तिमंत गुरुगीता ॥ ११० ॥ सकल भुवनें सृष्टि । पाहतां
 दृष्टाष्ट समष्टि । मोक्षमार्ग हा दृष्टी । चरणांगुष्ठों सद्गुरुच्या ॥ १११ ॥
 उत्तरखंडों स्कंदपुराणी । ईश्वरपावती संवाद वाणी । गुरुगीता ऐकतां श्रवणीं ।

विश्वतारिणी चिद्गंगा ॥ ११२ ॥ हे गुरुगीता नित्य पढे । तथा सांकडें कवण पडे । तत्काळ मोक्षद्वार उघडे । ऐक्य घडे शिवस्वरूपीं ॥ ११३ ॥ हेन म्हणावी प्राकृत वाणी । केवळ स्वात्ममुखाची खाणी । सर्वपुरवी शिराणी । जैसा वासर-मणि तम नाशी ॥ ११४ ॥ श्रोतयां वक्तयां विद्वज्जनां । अनन्यभावे विज्ञापना । न्यूनपूर्ण नाणितां मना । क्षमा दीनावरी कीजे ॥ ११५ ॥ हे गुरुगीतेची टीका । न म्हणावी जे पुण्यश्लोका । पदपदार्थ पाहतां निका । दृष्टीं साधकां दिसेना ॥ ११६ ॥ आवडीची जाती वेडी । वाचे आलें तें बडबडी । मूळ ग्रंथ कडो-विकडी । न पाहतां तातडी म्यां केली ॥ ११७ ॥ नाही व्याकरणीं अभिनिवेश । नाही संस्कृतीं प्रवेश । घोटपणें लिहितां दोष । गमता विशेय मनार्ते ॥ ११८ ॥ परी सलगी केली पायासर्वें । तें पंडितजनीं उपसहावें । उपेक्षा न करुनि सर्व-भावे । अवधान द्यावे दयालुत्वे ॥ ११९ ॥ विकृतिनाम संवत्सरीं । भाद्रपदमासीं भृगुवातरीं । वद्य चतुर्थी नीरात्रीरीं । ग्रंथ केला समाप्त ॥ १२० ॥ आनंद-सांप्रदाय वंशीद्भव । माध्यंदिनशाखा अभिनव । गुरुगीतेचा अनुभव । हृदयीं स्वयमेव प्रगटला ॥ १२१ ॥ सहजपूर्ण निजानंदें । रंगला जो साधुवंदें । श्रवण करावा स्वच्छंदें । ग्रंथ निद्वंद्व गुरुगीता ॥ १२२ ॥ इति श्रीगुरुगीता संपूर्णा ॥ श्रीसद्गुरुनिजानंदारपणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरस्तु ॥ ॐ तत्सत् ॥ श्रीगुरु-देवदत्त ॥

मंगलाचरणम्

श्रीगुरुचरित्र-अध्याय पहिला

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीकुल-
देवतायै नमः ॥ श्रीपादश्रीवल्लभ-श्रीनृसिंहसरस्वती-दत्तात्रेयसद्गुरुभ्यो नमः ॥

अथ ध्यानम्—

बालार्कप्रभमिन्द्रनीलजटिलं मस्माद्भरान्गोष्ठवलं
शान्तं नादविलीनचित्तपवनं शार्दूलचर्माम्बरम् ।
ब्रह्मजं सनकादिभिः परिवृतं सिद्धैः समाराधितं
दत्तात्रेयमुपास्महे हृदि मुदा ध्येयं सदा योगिभिः ॥

ॐ नमो जी विघ्नहरा । गजानना गिरिजाकुमरा । जय जय लंबोदरा । एक-
दंता शूर्पकर्णा ॥ १ ॥ हालविसी कर्णयुगलें । तेथून जो कां वारा उसळे । त्याचेनि
वातें विघ्न पळे । विघ्नांतक म्हणती तुज ॥ २ ॥ तुझें शोभे आनन । जैसैं तप्त
कांचन । किंवा उदित-प्रभारमण । तैसैं तेज फांकतसे ॥ ३ ॥ विघ्नकानन
च्छेदनासी । हातीं करश धरिलासी । नागबंद कटीसी । उरग यज्ञोपवीत ॥ ४ ॥
चतुर्भुज दिससी निका । विशालाक्षा विनायका । प्रतिपाळिसी विश्वलोकां ।
निबिघ्नैकलुनि ॥ ५ ॥ तुझें चितन जे करिती । तयां विघ्नें न बाधती । सकळा-
भीष्टें लाघती । अविलंबेंसी ॥ ६ ॥ सकळ मंगल कार्यासी । प्रथम बंदिजे तुम्हांसी ।
चतुर्दश-विद्यांसी । स्वामी तूंचि लंबोदरा ॥ ७ ॥ वेद शास्त्रें पुराणें । तुझेंचि
असे लेखन । ब्रह्मादिकों याकारणें । स्तविलें असे सुरवरें ॥ ८ ॥ त्रिपुर-साधन
करावयासी । ईश्वरें अचिलें तुम्हांसी । संहारावया दैत्यांसी । पहिलें तुम्हांसी
स्तविलें ॥ ९ ॥ हरि ब्रह्मादिक गणपती । कार्यांभों वंदिती । सकळाभीष्टें
साधती । तुझेनि प्रसादें ॥ १० ॥ कृपानिधी गणनाथा । ॐकारा विघ्नहर्ता ।
विनायका अभयदाता । मतिप्रकाश करीं मज ॥ ११ ॥ समस्त गणांचा नायक ।
तूंचि विघ्नांचा अंतक । तूतें वंदिती जे लोक । कायं साधे तयांचें ॥ १२ ॥
सकळ कार्यांचा आधार । तूंचि कृपेचा सागर । करुणानिधि गौरीकुमर । मति-
प्रकाश करीं मज ॥ १३ ॥ माझे मनींची वासना । तुवां पुरवावो गजानना ।
साष्टांग करितों नमना । विद्या देईं मज आतां ॥ १४ ॥ नेणता होतों मतिहीन ।
म्हणोनि धरिले तुझे चरण । चौदा विद्यांचें निधान । शरणागतवरप्रदा ॥ १५ ॥

मंगलाचरणम्

श्रीगुरुचरित्र-अध्याय पहिला

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीकुल-
देवतायै नमः ॥ श्रीपादश्रीवल्लभ-श्रीनृसिंहसरस्वती-दत्तात्रेयसद्गुरुभ्यो नमः ॥

अथ ध्यानम्-

बालार्कप्रभमिन्ननीलजटिलं भस्माङ्गरागोज्ज्वलं
शान्तं नादविलीनचित्तपवनं शार्दूलचर्माम्बरम् ।
ब्रह्मज्ञैः सनकादिभिः परिधृतं सिद्धैः समाराधितं
दत्तात्रेयमुपास्महे हृदि मुदा ध्येयं सदा योगिभिः ॥

ॐ नमो जी विघ्नहरा । गजानना गिरिजाकुमरा । जय जय लंबोदरा । एक-
दंता शूर्पकर्णा ॥ १ ॥ हालविसी कर्णयुगलें । तेथून जो कां वारा उसळे । त्याचेनि
वातें विघ्न पळे । विघ्नांतक म्हणतो तुज ॥ २ ॥ तुझे शोभे आनन । जैसें तप्त
कांचन । किंवा उदित-प्रभारमण । तैसें तेज फांकतसे ॥ ३ ॥ विघ्नकानन
च्छेदनासी । हातीं फरश धरिलासी । नागबंद कटोसी । उरग यज्ञोपवीत ॥ ४ ॥
चतुर्भुज विससी निका । विशालाक्षा विनायका । प्रतिपाळिसी विश्वलोकां ।
निर्विघ्नैकलुनि ॥ ५ ॥ तुझे चितन जे करिती । त्यां विघ्न न बाधती । सकळां-
भीष्टें लाघती । अविलंबेंसी ॥ ६ ॥ सकळ मंगल कार्यासी । प्रथम वंदिजे तुम्हांसी ।
चतुर्दश-विद्यांसी । स्वामी तूंचि लंबोदरा ॥ ७ ॥ वेद शास्त्रें पुराणें । तुजेंचि
असे लेखन । ग्रंथादिकीं याकारणें । स्तविलें असे सुरचरीं ॥ ८ ॥ त्रिपुर-साधन
करावयासी । ईश्वरें अचिलें तुम्हांसी । संहारावया देत्यांसी । पहिलें तुम्हांसी
स्तविलें ॥ ९ ॥ हरि ग्रंथादिक गणपती । कार्यारंभीं वदितो । सकळांभीष्टें
साधती । तुजेंचि प्रसादें ॥ १० ॥ कृपानिधी गणनाया । ॐकारा विघ्नहर्ता ।
विनायका अभयदाता । मतिप्रकाश करीं मज ॥ ११ ॥ समस्त गणांचा नायक ।
तूंचि विघ्नांचा अंतक । तूंतें वंदितो जे लोक । कार्य साधे त्यांचें ॥ १२ ॥
सकळ कार्यांचा आधार । तूंचि कृपेचा सागर । करुणानिधि गौरीकुमर । मति-
प्रकाश करीं मज ॥ १३ ॥ माझे मनींची वासना । तुवां पुरवावी गजानना ।
साष्टांग करितों नमना । विद्या देईं मज आतां ॥ १४ ॥ नेणता होतों मतिहीन ।
म्हणोनि धरिले तुझे चरण । घेवा विद्यांचें निधान । शरणागतवरप्रदा ॥ १५ ॥

माझे अंतःकरणोंचें व्हावें । गुरुचरित्र कथन करावें । पूर्णदृष्टीनें पहावें । ग्रंथ-
सिद्धि पाववीं दातारा ॥ १६ ॥ आतां बंदूं ब्रह्मकुमारी । जिचें नाम 'बागीश्वरी ।'
पुस्तक बाणा जिचे करीं । हंसवाहिनी असे देखा ॥ १७ ॥ विद्यावेदशास्त्रांसी ।
अधिकार जाणा शारदेसी । तिये वंदितां विश्वासी । ज्ञान होय अवधारा ॥ १८ ॥
म्हणोनि नमितो तुझे चरणों । प्रसन्न व्हावें मज स्वामिणी । राहोनियां माझिये
बाणों । ग्रंथों रिघू करीं आतां ॥ १९ ॥ ऐक माझी विनंति । द्यावी आतां
अवलोल्ल मति । विस्तार करावया गुरुचरित्रां । मतिप्रकाश करीं मज ॥ २० ॥
जय जय वो जगन्माते । तूंघि विश्व-घादेवते । वेदशास्त्रें तुझीं लिखितें । नांद-
विशी घेणेंपरी ॥ २१ ॥ माते तुझिया बाणों । उत्पत्ति वेदपुराणीं । वदतां साही
दर्शनीं । त्यांतें अशक्य परियेसा ॥ २२ ॥ गुरुचे नामों तुझी स्थिति । म्हणती
'नृसिंह-सरस्वती ।' याकारणें मजवरी प्रीति । नाम आपुलें म्हणोनि ॥ २३ ॥
खांबसूत्रींचीं बाहुलीं जैशीं । खेळती तया सूत्रासरशीं । स्वतंत्रबुद्धि नाहीं त्यांसी ।
वर्तती आणिकाचेनि मतें ॥ २४ ॥ तेंसें तुझेनि अभिमतें । माझे जिणे प्रेरें
माते । कृपानिधि घादेवते । म्हणोनि विनवी तुझा बाळ ॥ २५ ॥ म्हणोनि
नमिले तुझे चरण । व्हावें स्वामिणी प्रसन्न । द्यावें मातें विद्यादान । ग्रंथों रिघू
करीं आतां ॥ २६ ॥ आतां बंदूं त्रिमूर्तींसी । ब्रह्माविष्णुशिवांसी । विद्या मागेन
मी त्यांसी । अनुक्रमेंकरोनि ॥ २७ ॥ चतुर्मुखें असतीं ज्यासी । कर्ता जो कां
सृष्टीसी । वेद झाले ज्याचे मुखेंसी । त्याचे चरणों नमन माझें ॥ २८ ॥ आतां
बंदूं हृषीकेशी । जो नायक विश्वासी । लक्ष्मीसहित अर्हतिशीं । क्षीरसागरीं असे
जाणा ॥ २९ ॥ चतुर्बाहु नरहरी । शंख चक्र गदा करीं । पद्महस्त मुरारी ।
पद्मनाभ परियेसा ॥ ३० ॥ पीतांबर असे कातेला । बैजयंती नाळा गळां ।
शरणांगतां अभीष्ट संकळां । देता होय कृपालू ॥ ३१ ॥ आतां तमूं शिवासी ।
घरिली गंगा मस्तकेंसी । पंचवक्त्र दशभुजेंसी । अर्धांगीं असे जगन्माता ॥ ३२ ॥
पंचवदनं असतीं ज्यासी । संहारी जो या सृष्टीसी । म्हणोनि घोलती 'स्मशान-
वासी ।' त्याचे चरणों नमन माझें ॥ ३३ ॥ व्याघ्रांबर पांघरण । सर्वांगीं असे
सर्ववेष्टन । ऐसा शंभु उमारमण । त्याचे चरणों नमन माझें ॥ ३४ ॥ नमन
समस्त सुरवरां । सिद्धसाध्यां अवधारा । गंधर्वयक्षकिन्नरां । ऋषीश्वरां नमन
माझें ॥ ३५ ॥ बंदूं आतां कविकुळासी । पराशरादि व्यासांसी । वाल्मीकादि
सफळिकांसी । नमन माझें परियेसा ॥ ३६ ॥ नेणें कवित्व असे केंसें । म्हणोनि
तुम्हां विनवीतसें । ज्ञान द्यावें जी भरंवसें । आपुला दास म्हणोनि ॥ ३७ ॥ न
कळे ग्रंथप्रकार । नेणें शास्त्रांचा विचार । भाषा नये महाराष्ट्र । म्हणोनि विनवीं

मंगलाचरणम्

श्रीगुरुचरित्र-अध्याय पहिला

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीकुल-
देवतायै नमः ॥ श्रीपादश्रीवल्लभ-श्रीनृसिंहसरस्वती-दत्तात्रेयसद्गुरुभ्यो नमः ॥

अथ ध्यानम्-

बालार्कप्रभमिन्द्रनीलजटिलं भस्माङ्गरागोज्ज्वलं
शास्त्रं नादविलीनचित्तपवनं शार्दूलचर्माम्बरम् ।
ब्रह्मज्ञः सनकादिभिः परिवृतं सिद्धैः समाराधितं
दत्तात्रेयमुपास्महे हृदि मुदा ध्येयं सदा योमिभिः ॥

ॐ नमो जी विघ्नहरा । गजानना गिरिजाकुमरा । जय जय लंबोदरा । एक-
वंता शूर्पकर्णा ॥ १ ॥ हालदिसी कर्णयुगलें । तेथून जी कां धारा उसळो । त्याचेंनि
बातें विघ्न पळे । विघ्नांतक म्हणती तुज ॥ २ ॥ तुझें शोभे आनन । जैसें तप्त
फांकन । किंवा उदित-प्रभारमण । तैसें तेज फांकतसे ॥ ३ ॥ विघ्नकानन
च्छेदनासी । हातीं फरश धरिलासी । नागबंद कटीसी । उरग यज्ञोपवीत ॥ ४ ॥
चतुर्भुज दिससी निका । विशालाक्षा विनायका । प्रतिपालिसी विश्वलोका ।
निविघ्नैकरुनि ॥ ५ ॥ तुझें चितन जे करिती । त्यां विघ्नेन बाधती । सकळा-
भीष्टें लाघती । अविलंबेसी ॥ ६ ॥ सकळ मंगल कार्यासी । प्रथम बंदिजे तुम्हांसी ।
चतुर्दश-विद्यांसी । स्वामी तूंच लंबोदरा ॥ ७ ॥ वेद शास्त्रें पुराणें । तुझेंचि
असे लेखन । ब्रह्मादिकीं याकारणें । स्तविलें असे सुरवरी ॥ ८ ॥ त्रिपुर-साधन
करावयासी । ईश्वरें अर्चिलें तुम्हांसी । संहारावया वेश्यासी । पहिलें तुम्हांसी
स्तविलें ॥ ९ ॥ हरि ब्रह्मादिक गणपती । कार्यांभीं धंद्विती । सकळाभीष्टें
साधती । तुझेंनि प्रसादें ॥ १० ॥ कृपानिधी गणनाथा । ठांकारा विघ्नहर्ता ।
विनायका अमयदाता । मतिप्रकाश करीं मज ॥ ११ ॥ समस्त गणांचा नायक ।
तूंच विघ्नांचा अंतक । तूंतें धंद्विती जे लोक । कार्य साधे त्यांचें ॥ १२ ॥
सकळ कार्यांचा आधार । तूंच कृपेचा सागर । करुणानिधि गोरीकुमर । मति-
प्रकाश करीं मज ॥ १३ ॥ माझे मनींची वासना । तुवां पुरवावो गजानना ।
साष्टांग करितों नमना । विद्या देईं मज आतां ॥ १४ ॥ नेणता होतो मतिहीन ।
म्हणोनि धरिले तुझे चरण । चौदा विद्यांचें निधान । शरणागतवरप्रदा ॥ १५ ॥

माझे अंतःकरणोंचें व्हावें । गुरुचरित्र कथन करावें । पूर्णदृष्टीनें पहावें । ग्रंथ-
सिद्धि पावचीं दातारा ॥ १६ ॥ आतां वंदूं ब्रह्मकुमारी । जिचें नाम 'वागीश्वरी ।'
पुस्तक वीणा जिचे करीं । हंसवाहिनी असे देखा ॥ १७ ॥ विद्यावेदशास्त्रांसी ।
अधिकार जाणा शारदेसी । तिये वंदितां विश्वासी । ज्ञान होय अवधारा ॥ १८ ॥
म्हणोनि नमितें तुझे चरणीं । प्रसन्न व्हावें मज स्वामिणी । राहोनियां माझिये
वाणीं । ग्रंथीं रिघू करीं आतां ॥ १९ ॥ ऐक माझी विनंति । द्यावी आतां
अवलीला मति । विस्तार करावया गुरुचरित्रां । मतिप्रकाश करीं मज ॥ २० ॥
जय जय वो जगन्माते । तूंच विश्व-वाग्देवते । वेदशास्त्रें तुझीं लिखितें । नांव-
विशी येणेंपरी ॥ २१ ॥ माते तुझिया वाणीं । उत्पत्ति वेदपुराणीं । वदतां साही
दर्शनीं । त्यांतें अक्षय्य परियेसा ॥ २२ ॥ गुरुचे नामीं तुझी स्थिति । म्हणती
'नृसिंह-सरस्वती ।' याकारणें मजबरी प्रीति । नाम आपुलें म्हणोनि ॥ २३ ॥
खांबसूत्रांचीं धाहुलीं जेशीं । खेळती तथा सूत्रासरशीं । स्वतंत्रबुद्धि नाहीं त्यांसी ।
वर्तती आणिकाचेनि मते ॥ २४ ॥ तसें तुझेनि अभिमतें । माझे जिबहे प्रेरीं
माते । कृपानिधि वाग्देवते । म्हणोनि विनवी तुझा वाळ ॥ २५ ॥ म्हणोनि
नमिले तुझे चरण । व्हावें स्वामिणी प्रसन्न । द्यावें मातें विद्यादान । ग्रंथीं रिघू
करीं आतां ॥ २६ ॥ आतां वंदूं त्रिमूर्तींसी । ब्रह्माविष्णुशिवांसी । विद्या मागेन
मी तयांसी । अनुक्रमेंकरोनि ॥ २७ ॥ चतुर्मुखें असतीं ज्यासी । कर्ता जो कां
सृष्टीसी । वेद झाले ज्याचे मुखेंसी । त्याचे चरणीं नमन माझें ॥ २८ ॥ आतां
वंदूं हृषीकेशी । जो नायक विश्वासी । लक्ष्मीसहित अहनिशीं । क्षीरसागरीं असे
जाणा ॥ २९ ॥ चतुर्बाहु नरहरी । झाल चक्र गदा करीं । पद्महस्त मुरारी ।
पद्मनाभ परियेसा ॥ ३० ॥ पीतांबर असे कासेला । बैजयंती माळा गळां ।
शरणांगतां अभीष्ट सकळां । देता होम कृपाळू ॥ ३१ ॥ आतां नमूं शिवासी ।
धरिली गंगा मस्तकेंसी । पंचवक्त्र दशभुजेंसी । अर्घ्यांगीं असे जगन्माता ॥ ३२ ॥
पंचवदनें असतीं ज्यासी । संहारी जो या सृष्टीसी । म्हणोनि बोलती 'स्मशान-
वासी ।' त्याचे चरणीं नमन माझें ॥ ३३ ॥ व्याघ्रांबर पांघरुण । सर्वांगीं असे
सर्पवेष्टन । ऐसा शंभु उमारमण । त्याचे चरणीं नमन माझें ॥ ३४ ॥ नमन
समस्त सुरवरां । सिद्धसाध्यां अवधारा । गंधर्वयक्षकिन्नरां । ऋषीश्वरां नमन
माझें ॥ ३५ ॥ वंदूं आतां कविकुळासी । पराशरादि व्यासांसी । वाल्मीकादि
सकळिकांसी । नमन माझें परियेसा ॥ ३६ ॥ नेणें कवित्व असे कैतें । म्हणोनि
तुम्हां विनवीतसें । ज्ञान द्यावें जो भरंवसें । आपुला दास म्हणोनि ॥ ३७ ॥ न
कळे ग्रंथप्रकार । नेणें शास्त्रांचा विचार । भाषा नये महाराष्ट्र । म्हणोनि विनवीं

तुम्हांसी ॥ ३८ ॥ समस्त तुम्ही कृपा करणें । माक्षिया वचना साहच होणें ।
 शब्दव्युत्पत्तीही नेणें । कविकुल तुम्ही प्रतिपाळा ॥ ३९ ॥ ऐसैं सकळिकां विन-
 दोनि । मग ध्यायिले पूर्वज मनीं । उभयपक्ष जनकजननी । माहात्म्य पुण्य-
 पुरुषांचें ॥ ४० ॥ आपस्तंबशाखेसीं । गोत्र 'कौंडिण्य' महाऋषि । 'साखरे'
 नाम ख्यातीसी । सायंदेवापासाव ॥ ४१ ॥ त्यापासूनि 'नागनाथ' । 'देवराव'
 त्याचा सुत । सदा श्रीसद्गुरुचरण ध्यात । 'गंगाधर' जनक माझा ॥ ४२ ॥
 नमन करितां जनकचरणीं । मातापूर्वज ध्याये मनीं । जो कां पूर्वज नामधारणीं ।
 आश्वलायन शाखेसी ॥ ४३ ॥ काश्यपाचे गोत्रीं । 'चौडेश्वरी' नामधारी ।
 रागें जैसा जन्हु अवधारीं । अथवा जनक गंगेचा ॥ ४४ ॥ त्याची कन्या माझी
 जननी । निश्चयें जैशी भवानी । 'चंपा' नामें म्हणोनि । स्वामिणी माझी
 परियेसा ॥ ४५ ॥ नमितां जनकजननींसी । अनंतर नमो श्रीगुरुसी । झाली
 मति प्रकाशीं । गुरुचरण स्मरावया ॥ ४६ ॥ गंगाधराचे कुशीं । जन्म झाला
 परियेसीं । सदा ध्याय श्रीगुरुसी । एका भावें निरंतर ॥ ४७ ॥ म्हणोनि
 'सरस्वती-गंगाधर' । करी संतांसी नमस्कार । श्रोतयां विनवी वारंवार ।
 क्षमा करणें बाळकासी ॥ ४८ ॥ वेदाध्यायी संन्यासी । यती योगेश्वर तापसी ।
 सदा ध्याती श्रीगुरुसी । त्यांसी माझा नमस्कार ॥ ४९ ॥ विनवीतसैं समस्तांसी ।
 अल्पमती आपणांसी । माझे बोंबडे बोलांसी । सकळ तुम्ही अंगीकारा ॥ ५० ॥
 तावन्मात्र माझी मति । नेणें काव्यव्युत्पत्ति । जेसैं श्रीगुरु निरोपिती । तेणेंपरी
 सांगतसैं ॥ ५१ ॥ पूर्वापार आमुचे वंशीं । गुरु प्रसन्न अर्हनिशीं । निरोप वेती
 मातें परियेसीं । 'चरित्र आपुलें विस्तारीं' ॥ ५२ ॥ म्हणे 'ग्रंथ फयन करीं ।
 अमृतघट स्वीकारीं । तुझे वंशपारंपरीं । लाधतो चारी पुरुषार्थ' ॥ ५३ ॥
 श्रीगुरुवाक्य मज कामधेनु । मनीं नाहीं अनुमानु । श्रेयवृद्धि पावविणार आपणु ।
 श्रीनृसिंहसरस्वती ॥ ५४ ॥ त्रैमूर्तीचा अवतार । झाला नृसिंहसरस्वती नर ।
 कवण जाणे याचा पार । चरित्र कवणें वर्णविं ॥ ५५ ॥ चरित्र ऐसैं श्रीगुरुचें ।
 वर्णावया शक्ती फेंची वाचें । आज्ञा असे श्रीगुरुची । म्हणोनि वाचें बोलतसैं
 ॥ ५६ ॥ ज्यास पुत्रपौत्रीं चाड । त्यासी हे कथा असे गोड । लक्ष्मी वसे अखंड ।
 तया नुवनीं परियेसा ॥ ५७ ॥ ऐशी कथा जयांचे घरीं । वाचिती नित्य मनोहरी ।
 श्रियायुक्त निरंतरीं । नांदती कलत्रपुत्रयुक्त ॥ ५८ ॥ रोगराई तया भुवनीं ।
 नव्हती गुरुकृपेंकरोनि । निःसंदेह सात दिनीं । ऐकतां वंघन तुटे जाणा ॥ ५९ ॥
 ऐसी पुण्यपावन कथा । सांगेन ऐका विस्तारता । सायासाविण होय साध्यता ।
 सद्यः फल असे देता ॥ ६० ॥ निधान लाघे अप्रयासीं । तरी कां कष्टिजे सायासीं ।

विश्वास माशिया बोलासी । ऐका श्रोते एकचित्तें ॥ ६१ ॥ आम्हां साक्षी ऐसें घडलें । म्हणोनि विनवितसें बळें । श्रीगुरुस्मरण असे मलें । अनुभवा हो सकळिक ॥ ६२ ॥ तृप्ति झालियावरी ढेंकर । जेवीं देती जेवणार । गुरुमहिमेचा उद्गार । बोलतसें अनुभवोनि ॥ ६३ ॥ मो सामान्य म्हणोनि । उदास कराल माझे वचनीं । मक्षिकेच्या मुखांतुनी । मधु केवीं ग्राह्य होय ॥ ६४ ॥ जेंसें शिपल्यांत मुक्ताफळ । अथवा कर्पूर कबळीं केवळ । विचारी पां अश्वत्यमूळ । कवणापासाव उत्पत्ति ॥ ६५ ॥ ग्रंथ कराल उदास । बांकुडा कृष्ण दिसे अंत । अमृत निघे त्याचा रस । दृष्टि द्यावी त्यावरी ॥ ६६ ॥ तसें माझे बोलणें । ज्यांसी चाड गुरुस्मरणें । स्वीकारणार झहाणे । अनुभवितो एकचित्तें ॥ ६७ ॥ ब्रह्मरसाची गोडी । अनुभवितां फळे रोकडी । या बोलाची आवडी । ज्यासी संभवे अनुभव ॥ ६८ ॥ गुरुचरित्र कामधेनु । ऐकतां होय महाज्ञानु । श्रोत्र करोनि सावधानु । एकचित्तें परियेसा ॥ ६९ ॥ श्रीगुरु नृसिंहसरस्वती । होते गाणगापुरीं ख्याति । महिमा त्यांची अत्युन्नती । सांगेन ऐका एकचित्तें ॥ ७० ॥ तथा ग्रामीं होते गुरु । म्हणोनि महिमा असे थोरु । जाणे लोक चहूं राष्ट्र । समस्त जाती यात्रेसी ॥ ७१ ॥ तेथें जावोनि आराधितो । स्वरित होय कल-प्राप्ति । पुत्र दारा घन संपत्ति । जें जे इच्छिलें होय जनां ॥ ७२ ॥ लाघोनियां संतान । नांव ठेवितो नामकरण । संतोषरूपें येऊन । पावतो चारी पुरुषार्थ ॥ ७३ ॥ ऐसें असता वर्तमानां । भक्त एक 'नामकरणी' । कण्ठतसे अति गहनीं । सदा ध्याय श्रीगुरुसी ॥ ७४ ॥ असे मनीं व्याकुळित । बितें बेष्टिला असे बहुत । गुरुदर्शना जाऊं म्हणत । निर्वाणमानसें निघाला ॥ ७५ ॥ अति निर्वाण अंतःकरणी । लय लावोनि गुरुचरणीं । जातो शिष्यशिरोमणी । क्षुधा-तृषा विसरोनियां ॥ ७६ ॥ निर्धार करोनि मानसीं । म्हणे पाहीन श्रीगुरुसी । अथवा सांडीन वेहासी । जडरूपें काय कीजे ॥ ७७ ॥ ज्याचें नामस्मरण करितां । दैन्यहू होय स्वरिता । आपण असे नामांकिता । किकारण म्हणतसे ॥ ७८ ॥ देव असे आपुलें उणें । तरी कां भजावे श्रीगुरुचरण । परिस लागतांचि क्षण । लोह सुवर्ण होतसे ॥ ७९ ॥ तसें तुझे नाम परिस । माझे हृदयीं सदा वास । मातें कष्ट सायास । होतां लाज कवणासी ॥ ८० ॥ याचि बोलाचा हेवा । मनीं घरोनि पावावा । गुरुमूर्ती सदाशिवा । कृपाळुवा सर्वमूर्ती ॥ ८१ ॥ अति-व्याकुळ अंतःकरणीं । कष्टला भक्त नामकरणी । निदास्तुति आपुले वाणीं । करितां होय परियेसा ॥ ८२ ॥ (राग स्वेच्छा ओवीबद्ध म्हणावे) वंदूं विघ्न-हरा पार्वतीकुमरा । नमूं ते सुंदरा शारदेसी ॥ ८३ ॥ गुरुचि चिमूति म्हणति

वेदश्रुति । सांगती दृष्टान्ती कलियुगांत ॥ ८४ ॥ कलियुगांत ख्याति नृसिंहसर-
 स्वती । भक्तांसी सारथी कृपासिंधु ॥ ८५ ॥ कृपासिंधु भक्ता वेद वाखाणित ।
 त्रैमूर्ति गुरुनाथा म्हणोनियां ॥ ८६ ॥ त्रयमूर्तीचे गुण तूं एक निधान । भक्तांसी
 रक्षण दयानिधि ॥ ८७ ॥ दयानिधि यती विनवितो श्रोपती । नेणें भावभक्ति
 अंतःकरणी ॥ ८८ ॥ अंतःकरण स्थिर नव्हे या श्रीगुरु । तूं कृपासागर पाव
 वेगीं ॥ ८९ ॥ पाव वेगीं आतां नरहरी अनंता । बाळालागीं माता केवी टाकी
 ॥ ९० ॥ तूं माता तूं पिता तूंचि सखा आता । तूं कुळदेवता पारंपरी ॥ ९१ ॥
 वंशपारंपरी धरुनि निर्घारीं । भजतो मी नरहरीसरस्वतीसी ॥ ९२ ॥ सरस्वती
 नरहरी दैव्य माझे द्वारीं । म्हणुनि मी निरंतरीं । कष्टतसें ॥ ९३ ॥ सदा कष्ट
 चित्तां कां हो देशी आतां । कृपासिंधु भक्ता केवीं होसी ॥ ९४ ॥ कृपासिंधु
 भक्ता कृपाळू अनंता । त्रैमूर्ति समर्था दयानिधि ॥ ९५ ॥ त्रैमूर्ति तूं होसी
 पाळिसी विश्वासी । समस्त देवांसी तूंचि दाता ॥ ९६ ॥ समस्तां देवांसी तूंचि
 दाता होसी । भागो मी कवणासी तुजवांचूनि ॥ ९७ ॥ तुजवांचुनि आतां ।
 असे कवण बाता । विश्वासी पोषिता । सर्वज्ञ तूं ॥ ९८ ॥ सर्वज्ञाची खूण । असे
 हें लक्षण । समस्तांत जाणे । कवण ऐसा ॥ ९९ ॥ सर्वज्ञ म्हणोनी । वानिती
 पुराणीं । माझे अंतःकरणीं । नये साक्षी ॥ १०० ॥ कवण कैशा परी । असती
 भूमीवरी । जाणिजेचि तरी । सर्वज्ञ तो ॥ १ ॥ बालक तान्हये । नेणें बापमाये ।
 कृपा केवीं होय । मातापित्या ॥ २ ॥ दिलियावांचोनी । न देववे म्हणोनी ।
 असेल तुझे मनो । सांग मज ॥ ३ ॥ समस्त महीतळीं । तुम्हां दिल्लें बळी ।
 त्यातें हो पाताळीं । वसविलें ॥ ४ ॥ सुवर्णाची लंका । तुवां दिल्ली एका । तेणें
 पूर्वी लंका । कवणा दिल्ली ॥ ५ ॥ आढळ त्या ध्रुवासी । दिले हृषीकेशी ।
 त्याणें हो तुम्हांसी काय दिल्लें ॥ ६ ॥ निःक्षत्र करुनी । विप्रातें मेदिनी । देतां
 तुम्हां कोणी । काय दिल्लें ॥ ७ ॥ सृष्टीचा पोषक । तूंचि देव एक । तूंतें मी
 मशक । काय देऊं ॥ ८ ॥ नाहीं तुम्ही जरी । श्रीमंत नरहरी । लक्ष्मी तुझे
 घरीं । नांदतसे ॥ ९ ॥ याहूनि आम्हांसी । तूं काय मागसी । सांग हृषीकेशी ।
 काय देऊं ॥ १० ॥ मातेचे वीसंगीं । वसोनियां बाळ । पसरी मुखकमळ ।
 स्तनकांक्षेसी ॥ ११ ॥ बाळालागीं माता । काय मागे ताता । ऐकें श्रीगुरुनाथा
 काय देऊं ॥ १२ ॥ घेऊनियां देतां । नाम नाहीं दातां । दयानिधि म्हणतां ।
 घोल दिते ॥ १३ ॥ देऊं तूं न शकसी । म्हणों मी मानसीं । चौदाही भुवनांसी ।
 तूंचि दाता ॥ १४ ॥ तुझे मनो पाहीं । वसे आणिक कांहीं । सेवा केली नाहीं ।
 म्हणोनियां ॥ १५ ॥ सेवा घेऊनियां । देणें हें सामान्य । नाम नसे जाण ।

दातृत्वासी ॥ १६ ॥ तळीं बावी विहिरी । असती भूमीवरी । मेघ तो अंबरीं ।
 वर्षतसे ॥ १७ ॥ मेघाची ही सेवा । करितां स्वभावा । उदक पूर्ण सर्वा । केवीं
 करो ॥ १८ ॥ सेवा अपेक्षितां । बोल असे दाता । दयानिधी म्हणतां । केवीं
 साजे ॥ १९ ॥ नेणे सेवा कैसी । स्थिर होय मानसीं । माझे वंशोवंशी । तुझे
 दास ॥ २० ॥ माझ्या पूर्वज वंशीं । सेविलें तुम्हांसीं । संग्रह बहुवसी । तुझे
 चरणौं ॥ २१ ॥ बापाचे सेविसी । पाळति पुत्रासी । तेवीं त्वां आम्हांसी । प्रति-
 पाळावें ॥ २२ ॥ माझे पूर्वघन । तुम्हीं द्यावें ऋण । कां वा नये करणा । कृपासिधु
 ॥ २३ ॥ आमुचें आम्ही घेतां । कां वा नये चित्ता । सांगेन मी संता । घेईन
 आतां ॥ २४ ॥ आतां मज जरी । न देसी नरहरी । जितोनि वेव्हारीं । घेईन
 जाणा ॥ २५ ॥ दिसत असे आतां । कठिणता गुरुनाथा । दास मी अंकिता ।
 सनातन ॥ २६ ॥ आपुले समान । असेल कवण । तया सवें मन । कठिण कोजे
 ॥ २७ ॥ कठिण कोजे हरी । तुवां दंत्यावरी । प्रल्हाद कंवारी । सेवकासी
 ॥ २८ ॥ सेवका बाळकांसी । कलं नये ऐसी । कठिणता परिसी । बरवें न दिसे
 ॥ २९ ॥ माझिया अपराधीं । धरोनियां बुद्धि । अंतःकरण क्रोधीं । पहासी जरी
 ॥ ३० ॥ बाळक मातेसी । बोले निष्ठुरेंसीं । अज्ञानें मायेसी । मारी जरी ॥ ३१ ॥
 माता त्या कुमरासी । कोप न घरी जैसी । आलिंगोनि हवीं । संबोली पा
 ॥ ३२ ॥ कवण्या अपराधेंसी । न घालसी आम्हांसी । अहो हृषीकेशी । सांगा
 मज ॥ ३३ ॥ माता हो कोपेंसी । बोले बाळकासी । जाबोनी पितयासी । सांगे
 बाळ ॥ ३४ ॥ पिता कोपे जरी एके अवसरें । माता कृपा करो । संबोलीनि
 ॥ ३५ ॥ तूं माता तूं पिता कोपसी गुरुनाथा । सांगों कवणा आतां क्षमा करीं
 ॥ ३६ ॥ तूंचि स्वामी ऐसा जगीं झाला ठसा । दास तो भलतैसा । प्रतिपाळावा
 ॥ ३७ ॥ अनाथरक्षक म्हणती तुज लोक । मी तुझा बाळक प्रतिपाळावें ॥ ३८ ॥
 कृपाळु म्हणोनि वानिती पुराणीं । माझे बोल कारीं न घालिसीच ॥ ३९ ॥
 नायकसी गुरुणा । माझे करुणावचना । काय दुश्चित्तपणा तुम्हां असे ॥ ४० ॥
 माझे करुणावचन नायके तुझे कान । ऐकोनि पाषाण विघरतसे ॥ ४१ ॥ 'करुणा-
 कर' ऐसें वानिती तुजसी । अजुनि तरी कैसी कृपा न ये ॥ ४२ ॥ ऐसे नामांकित
 दिनवितां त्वरित । कृपाळु गुरुनाथ आले वेगीं ॥ ४३ ॥ वत्सालागी धेनु जैसी
 ठाकी भुवन । तैसे श्रीगुरु आपणु आले जवळी ॥ ४४ ॥ येतांचि गुरु मुनि वंदी
 'नामकरणी' । मस्तक ठेवोनि चरणयुग्मीं ॥ ४५ ॥ केश तो मोकळी झाडी
 चरणधूळी । आनंदाच्या जळीं अंग्री झाली ॥ ४६ ॥ हृदयमंदिरांत बेसवोनि
 व्यक्त । पूजा उपचारित षोडशविधि ॥ ४७ ॥ आनंदमरित झाला 'नामांकित' ।

हृदयीं श्रीगुरुनाथ स्थिर ज्ञाला ॥ ४८ ॥ भवतांच्या हृदयांत राहे श्रीगुरुनाथ । संतोष बहुत सरस्वतीसी ॥ ४९ ॥ इति श्रीगुरुचरित्रामृते परमकथाकल्पतरौ श्रीनृसिंहरसरस्वत्युपाख्याने सिद्धनामधारकसंवादे मंगळाचरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥ श्रीगुरुदेवदत्त ॥ (ओवीसंख्या १४९)

त्रैमूर्तिअवतारकथनम्

श्रीगुरुचरित्र-अध्याय चवथा

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ऐशी शिष्याची विनंती । ऐकोन सिद्ध काय बोलती । साधु साधु तुझी भक्ति । प्रीति पावो गुरुचरणीं ॥ १ ॥ ऐक शिष्यचूडामणी । धन्य धन्य तुझी वाणी । आठवतसे तुझिया प्रश्नीं । आदि-मध्य-अवसानक ॥ २ ॥ प्रश्न केला बरवा निका । सांगेन तुज विवेका । अत्रिऋषीच्या पूर्वका । सृष्टिउत्पत्तीपासोनि ॥ ३ ॥ पूर्वीं सृष्टि नव्हती कांहीं । जलमय होते सर्वाठायीं । 'आपोनारायण' म्हणोनि पाहीं । वेद बोलती याचिकारणें ॥ ४ ॥ आपोनारायण आपण । सर्वा ठायीं वास पूर्ण । बुद्धि संभवे प्रपंचगुण । अंड निर्मिले हिरण्यवर्ण ॥ ५ ॥ तेंचि ब्रह्मांड नाम जाहलें । रजोगुणें ब्रह्मयासि निर्मिलें । 'हिरण्यगर्भ' नाम पावलें । देवतावर्य एक होतें ॥ ६ ॥ तेंचि ब्रह्मांड देखा । फुटोनि शकलें झालीं द्वंका । एक आकाश एक भूमिका । होऊनि ठेलीं शकलें दोनी ॥ ७ ॥ ब्रह्मा तेथें उपजोन । रचिली चवदाही भुवनें । दाही दिशा मनस वचन । काळकामक्रोधादि सकळ ॥ ८ ॥ पुढें सृष्टि रचावयासी । सप्त पुत्र उपजवी मानसीं । नामें सांगेन परियेसीं । सातें जण ब्रह्मपुत्र ॥ ९ ॥ भरीचि अत्रि आंगिरस । पुलस्त्य पुलह कजु वसिष्ठ । सप्त पुत्र जाहले श्रेष्ठ । सृष्टिकर्ता ब्रह्मा जाण ॥ १० ॥ सप्त पुत्रांमधील 'अत्रि ।' तेथूनि पीठ गुरुसंतति । सांगेन ऐक एकचित्तीं । सौभाग्यवंता नामधारका ॥ ११ ॥ अत्रिऋषीची भार्या । नाम तिचे 'अनसूया ।' पतिव्रताशिरोमणिया । जगदंबा तेचि जाण ॥ १२ ॥ तिचे सौंदर्यलक्षण । वणू शके ऐसा कोण । जिचा पुत्र चंद्र आपण । तिचें रूप केवीं सांगों ॥ १३ ॥ पतितेचा करी बहुत । समस्त मुरवर भयामीत । स्वर्गेश्वर्य घेईल त्वरित । म्हणोनि चितिती मानसीं ॥ १४ ॥ इंद्रादि

सुरवर मिलूनि । त्रिमूर्तीपाशों जाऊनि । विनविताति प्रकाशोनि । आचार अत्रि-
 ऋषीचा ॥ १५ ॥ इंद्र म्हणतसे स्वामियां । पतिव्रता स्त्री अनसूया । आचार
 तिचा अगम्य । काय सांगो विस्तारोनि ॥ १६ ॥ पतिसेवा करी भक्तीसीं ।
 मनोवाक्यायकर्मसीं । अतिथिपूजा महाहर्षीं । विमुख नव्हे कवणे काळीं ॥ १७ ॥
 तिचा आचार देखोनि । सूर्य भीतसे गगनीं । उष्ण तिसी लागे म्हणोनि । मंद
 मंद सपतसे ॥ १८ ॥ अग्नि झाला अति भीत । शीतळ असे वर्तत । वायु झाला
 भयचकित । मंद मंद वर्ततसे ॥ १९ ॥ भूमि आपण भिऊनि देखा । नम्र जाहली
 तिच्या पादुका । शाप वेईल म्हणोनि ऐका । समस्त आम्ही भीतसीं ॥ २० ॥
 नेणों घेईल कवण स्थान । कवण देवाचें हिरोन । एखादिया वर देतांचि क्षण ।
 तोही आमुतें मारूं शके ॥ २१ ॥ त्यासि करावा उपायो । तूं जगदात्मा देव-
 रावो । जाईल आमुचा स्वगंठावो । म्हणोनि तुम्हां सांगों आलों ॥ २२ ॥ न
 कराल जरी उपाव यासी । सेवा करूं आम्ही तिसी । तिच्या द्वारों अहनिशीं ।
 राहूं चित्त धरुनि ॥ २३ ॥ ऐसें ऐकोनि त्रयमूर्ति । महाक्रोधें कापती । चला
 जाऊं कंसी सती । पतिव्रता म्हणताति ॥ २४ ॥ व्रतभंग करुनि तिसी । ठेवूनि
 येऊं भूमीसी । अथवा वैवस्वतालयासी । पाठवूं म्हणोनि निघाले ॥ २५ ॥ वास
 पहावया सतीचें । त्रयमूर्ति वैष धरिती भिक्षुकाचे । आश्रमा आले अचीचे ।
 अभ्यागत होऊनि ॥ २६ ॥ ऋषि करावया गेलं अनुष्ठान । मार्गे आले त्रयमूर्ति
 आपण । अनसूयेसी आशवासून । अतिथि आपण आलों म्हणती ॥ २७ ॥ क्षुधें-
 करुनि बहुत पीडोन । आलों आम्ही ब्राह्मण । त्वरित घावें सती अन्न । अथवा
 जाऊं आणिका ठार्यां ॥ २८ ॥ सदा तुमच्या आश्रमांत । संतर्पण अभ्यागत ।
 ऐकिली आम्ही कीर्ति विख्यात । म्हणोनि आलों अनसूये ॥ २९ ॥ इच्छाभोजन-
 दान तुम्ही । देतां म्हणोनि ऐकों आम्ही । ठाकोनि आलों याचि कार्मी । इच्छा-
 भोजन मागावया ॥ ३० ॥ इतुकें ऐकोनि अनसूया । नमन केलें अतिविनया ।
 बैसकार करुनिर्यां । सालन केले चरण त्यांचे ॥ ३१ ॥ अर्घ्य पाद्य देऊनि त्यांसी ।
 गंधाक्षतापुष्पेसीं । सर्वेचि म्हणतसें हर्षीं । आरोगण सारिजे ॥ ३२ ॥ अतिथि
 म्हणती तये वेळीं । करोनि आलों आपण आंधोळी । ऋषि येतील बहुतां वेळीं ।
 त्वरित आम्हांसी भोजन घावें ॥ ३३ ॥ वास पाहोनि अतिर्योते । काय केलें
 पतिव्रतें । ठाय घातले त्वरितें । केला तेथें बैसकार ॥ ३४ ॥ बैसवोनियां पादावरी ।
 घूतेसीं पात्राभिधार करी । घेवोनि आली अनसूया नारी । शाक पाक तये वेळीं ।
 ॥ ३५ ॥ तिसी म्हणती अबो नारी । आम्ही अतिथि आलों दूरी । देखोनि तुजें
 रूप सुंदरी । अमीष्ट मानसीं आणिक वसे ॥ ३६ ॥ नग्न होऊनि आम्हांसी ।

अन्न घाढावें परियेसीं । अथवा काय निरोप देसी । आम्ही जाऊं नाहीं तरी ॥ ३७ ॥ ऐकोनि अतिर्योचें वचन । अनसूया करी चितन । आले विप्र पहावया मन । पुरुष कारणिक होतील ॥ ३८ ॥ पतिव्रताशिरसेमणी । विचार करी अंतः-
 करणी । अतिथि विमुख, तपोहानि । पतिनिरोप केवी उल्लंघू ॥ ३९ ॥ माझे मन असे निर्मळ । काय करील मन्मथ खळ । पतीचें असे जरी तपफळ । तारील मज म्हणतसे ॥ ४० ॥ ऐसें विचारुनि मानसीं । तथास्तु म्हणे तयासी । भोजन करा स्वचित्तेसीं । याढीन नग्न म्हणतसे ॥ ४१ ॥ पाकस्थाना जाऊनि आपण । चितन करी पतीचे चरण । वस्त्रें फेडूनि झाली नग्न । म्हणे अतिथि बाळें माझीं ॥ ४२ ॥ नग्न होऊनि सती देखा । घेऊनि आली अन्नोदका । तंव तेचि जाहलीं बाळकां । ठायांपुढें लोळतीं ॥ ४३ ॥ बाळकें देखोनि अनसूया । भय-
 चकित होऊनियां । पुनरपि वस्त्रें नेसूनिथां । आली तयीं बाळकांपाशीं ॥ ४४ ॥ रोदन करिताति तिन्ही बाळें । अनसूया राहवी वेळोवेळें । क्षुधार्त झालीं केवळे म्हणोनि फडे घेतलें ॥ ४५ ॥ फडे घेवोनि बाळकांसी । स्तनपान देतसे हवीं । एका सोडोनी एकासी । निवारण करीं क्षुधेचें ॥ ४६ ॥ पाहें पां नवल काय घडलें । त्रयमूर्तीचे बाळक झाले । स्तनपानमात्रें क्षुधा गेली । तपफळ ऐसें पतिव्रतेचें ॥ ४७ ॥ ज्याचे उदरीं चवदा भुवन । सप्त समुद्र बडवाग्न । त्याची क्षुधा निवा-
 रण । पतिव्रतास्तनपानमात्रें ॥ ४८ ॥ चतुर्मुख ब्रह्मयासी । सृष्टि रचणें अर्हनिशीं । त्याची क्षुधा स्तनपानेसीं । केवीं झाली निवारण ॥ ४९ ॥ आळाक्ष कर्पूरगौर । पंचवक्त्र काळाग्निह्व ॥ स्तनपान करवी अनसूयासुंदर । तपस्वी हो अत्रि ऐसा ॥ ५० ॥ अनसूया ऐशी अत्रीची रमणी । न होती नागें ऐकिली कवणीं । त्रय-
 मूर्तींची झाली जननी । ख्याति झाली त्रिभुवनीं ॥ ५१ ॥ फडे घेवोनि बाळकांसी । खेळवीतसे तिघांसी । घालूनि बाळकां पाळणेंसीं । पर्यंदें गाईं तये वेळीं ॥ ५२ ॥ पर्यंदें गाय नानापरी । उपनिषदार्थ अतिकुसरीं । अतिउल्हासें सप्त स्वरीं । संवोखीतसे त्रिमूर्तीसी ॥ ५३ ॥ इतुकें होतां तये वेळीं । माध्यान्हकाळीं अतिथि-
 वेळीं । अत्रिऋषि मन निर्मळीं । आले आपुले आश्रमा ॥ ५४ ॥ घरांत आला अवलोकित । तंव देखिली अनसूया गात । फेंचीं बाळें ऐसें म्हणत । पुसतसें तये वेळीं ॥ ५५ ॥ तिणें सांगितला वृत्तांत । ऋषि ज्ञानें असे पहात । त्रिमूर्ति हेचि म्हणत । नमस्कार करीतसे ॥ ५६ ॥ नमस्कारितां अत्रि देखा । संतोष विष्णु-विनायका । आनंद झाला चतुर्मुखा । प्रसन्न झाले तये वेळीं ॥ ५७ ॥ बाळें राहिली पाळणेंसी । निजमूर्ति ठेले सन्मुखेंसी । साधु-साधु अत्रिऋषि । अनसूया पतिव्रता ॥ ५८ ॥ तुष्टलीं तुमिये भक्तीसी । वर माग जे इच्छिती । अत्रि

म्हणतसे सतीसी । जे वांछिती तें माग आतां ॥ ५९ ॥ अनसूया म्हणे अत्रीसी ।
 प्राणेश्वरु तूंचि होसी । देव पातले तुमचे भवतीसी । पुत्र मागा तुम्ही आतां
 ॥ ६० ॥ तिघे बाळक आमच्या घरीं । रहावे आमुच्या पुत्रांपरी । हेंचि मागणें
 निर्धारिं । त्रिमूर्ति असावे एकरूप ॥ ६१ ॥ ऐसें वचन ऐकोनि । वर दिधला
 मूर्ती तिन्ही । राहतीं बाळकें म्हणोनि । आपण गेले निजालयासी ॥ ६२ ॥ त्रिमूर्ति
 राहिले तिचे घरीं । अनसूया पोशी बाळकांपरी । नामें ठेविलीं प्रीतिकरी ।
 त्रिवर्गाचो परियेसा ॥ ६३ ॥ ब्रह्मामूर्ति 'चंद्र' झाला । विष्णुमूर्ति 'दत्त'
 केवळा । ईश्वरातें 'दुर्वास' नाम ठेविलें । तिघे पुत्र अनसूयेचे ॥ ६४ ॥ दुर्वास
 आणि चंद्र देखा । उभे राहूनि माताभिमुखा । निरोप मागती कवतुका । जाऊं
 तपा निजस्थाना ॥ ६५ ॥ दुर्वास म्हणे अहो जननी । आम्ही ऋषि अनुष्ठानी ।
 जाऊं तीर्थे-आचरणीं । म्हणोनि निरोप घेतला ॥ ६६ ॥ चंद्र म्हणे अबो माते ।
 निरोप द्यावा आम्हां त्वरितें । चंद्रमंडळीं चास आमुतें । नित्य दर्शन तुम्हांचरणीं
 ॥ ६७ ॥ तिसरा दत्त विष्णुमूर्ति । असेल तुम्हांतें घरोनि चित्तीं । त्रिमूर्ति
 निश्चित म्हणोनि सांगती । हें मनीं घरावें तुम्हीं ॥ ६८ ॥ त्रयमूर्ति तोचि जाण
 दत्त । 'सर्वं विष्णुमयं जगत्' । राहील घरोनि तुमचें चित्त । श्रीविष्णुमूर्ति
 दत्तात्रेय ॥ ६९ ॥ त्रयमूर्ति ऐक्य होऊन । दत्तात्रेय राहिला आपण । दुर्वास
 चंद्र निरोप घेऊन । गेले स्थाना आपुलाले ॥ ७० ॥ अनसूयेच्या घरीं देखा ।
 त्रयमूर्ति राहिली मूर्ति एका । नाम दत्तात्रेय एका । मूळपीठ श्रीगुरुंचे ॥ ७१ ॥
 ऐसेपरी सिद्ध देखा । सांगे कथा नामधारका । संतोर्वेकळनि प्रश्न एका । पुसतसे
 सिद्धासी ॥ ७२ ॥ जय जया सिद्ध योगीश्वरा । भवतजनाच्या मनोहरा । तारक
 संसारसागरा । ज्ञानमूर्ति कृपासिंधु ॥ ७३ ॥ तुझेनि प्रसादे मज । ज्ञान उपजलें
 सतीकाज । तारक आमुचा योगिराज । विनंति माझी परियेसा ॥ ७४ ॥
 दत्तात्रेयाचा अवतार । सांगितला पूर्वापार । पुढें मागुती अवतार जाहले गुरु ।
 कवणेपरी निरोपावे ॥ ७५ ॥ विस्तारुनि बाळकासी । सांगावें स्वामी प्रीतीसीं ।
 श्रीगुरुमूर्ति अवतार जाहले कैसी । अनुक्रमें निरोपावें ॥ ७६ ॥ म्हणे सरस्वती
 गंगाधर । पुढील कथेचा विस्तार । ऐकतां होय मनोहर । सकळाभीष्टें साधती
 ॥ ७७ ॥ इति श्रीगुरुचरित्रामृते परमकथाकल्पतरौ श्रीनृसिंहसरस्वत्युपाख्याने
 सिद्धनामधारकसंवादे त्रैमूर्ति-अवतारकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीगुरु-
 दत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥ श्रीगुरुदेवदत्त ॥ (ओंचोसंख्या ७७) ॥

श्रीगुरुचरित्राची अवतरणिका

श्रीगुरुचरित्र-अध्याय वावत्रावा

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुदेवदत्तात्रेयचरणार-
विदाभ्यां नमः ॥ गुरुब्रह्मा गुरुविष्णुर्गुरुदेवो महेश्वरः । गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै
श्रीगुरवे नमः ॥ ॐ ॥ श्रोते ब्रह्मवै सावधान । श्रीगुरुचरित्राध्याय एकावन्न ।
एकोनि नामधारकाचें मन । ब्रह्मानंदीं निमग्न पें ॥ १ ॥ सेवूनि गुरुचरित्रामृत ।
नामधारक तटस्थ होत । अंगों घर्म-पुलकांकित । रोमांचही ऊठती ॥ २ ॥ कंठ
झाला सद्गदित । गात्रे झालीं सकंपित । विवर्ण भासे लोकांत । नेत्रीं बहाती
प्रेमधारा ॥ ३ ॥ समाधिसुखें न बोले । वेह अणुमात्र न हाले । सात्त्विक अष्ट-
भाव उदेले । नामधारक-शिष्याचे ॥ ४ ॥ देखोनि सिद्ध सुखावती । समाधि
लागली यासी म्हणती । सावध करावा भागुती । लोकोपकाराकारणें ॥ ५ ॥
म्हणोनि हस्तें कुरवाळितो । प्रेमभावें आलिंगितो । वेहावरी ये ये म्हणतो ।
एक बाळा शिष्योत्तमा ॥ ६ ॥ तूं तरलासि भवसागरीं । रहासो ऐसा समाधिस्थ
जरी । ज्ञान राहील तुझ्या उदरीं । लोक तरती कैसे मग ॥ ७ ॥ याकारणें
अंतःकरणीं । दृढता असावी श्रीगुरुचरणीं । बाह्य वेहाची रहावणी । शास्त्रा-
घारें करावी ॥ ८ ॥ तुवां विचारिलें म्हणोनि । आम्हां आठवली अमृताची
घाणी । तापप्रयातें फरी हानि । ऐशी अनुपम्या प्रगटली ॥ ९ ॥ तुजमुळें आम्हां
आठवलें । तुवां आम्हां बरवें केलें । त्वांही एकाप्रत्ये ऐकिलें । आतां हेंच
विस्तारीं ॥ १० ॥ नामधारका ऐशियापरी । सिद्ध सांगती परोपरी । मग तो
नेत्रोन्मीलन करी । कर जोडोनि उभा ठाके ॥ ११ ॥ म्हणे कृपेचें तारुं । तूंवि
या विश्वास आघार । भवसागर पेलपार । तूंवि करिसी श्रीगुरुराया ॥ १२ ॥
ऐसें नामधारक विनवीत । सिद्धाचे चरणीं लागत । म्हणे श्रीगुरुचरित्रामृत ।
अवतारणिका मज सांगा ॥ १३ ॥ या श्रीगुरुचरित्रामृतीं । अमृताहनी परमा-
मृतीं । भक्तजनांची मनोवृत्ति । दुडी देवोनि स्थिरावली ॥ १४ ॥ मी अतृप्त
आहें अजून । हेचि कया पुनः सुचवोनि । अक्षयामृत पाजून । आनंदसागरीं
मज ठेवा ॥ १५ ॥ बहु औषधींचें सार फाडोन । 'त्रैलोक्यचित्तमणो' -रसायण ।
संग्रह करितो विचक्षण । तैसें सार मज सांगा ॥ १६ ॥ एकोनि शिष्याची
प्रायेना । आनंद सिद्धाचिया मना । म्हणती वाळका तुझी वासना । अखंड राहो
श्रीगुरुचरित्रां ॥ १७ ॥ श्रीगुरुचरित्राची एका । सांगेन आतां अवतरणिका ।

प्रथमापासुनि सारांश निका । एकावन्नाध्यायपर्यंत ॥ १८ ॥ प्रथमाध्यायी मंगला-
चरण । मुख्य देवतांचे असे स्मरण । श्रीगुरुमूर्तीचें दर्शन । भक्ताप्रती जाहलें
॥ १९ ॥ द्वितीयाध्यायी ब्रह्मोत्पत्ती । चारी युगांचे भाव कथितो । श्रीगुरुसेवा
दीपकाप्रती । घडली ऐसें कथिलें ॥ २० ॥ नामधारका अमरजासंगमा । श्रीगुरु
नेतो आपुले धामा । अंबरीष बुर्वास यांचा महिमा । तृतीयाध्यायी कथिलेला
॥ २१ ॥ चतुर्थाध्यायी अनसूयेप्रति । छळावया त्रैमूर्ति येती । परी तिथेचे पुत्र
होती । स्तनपान करिती आनंदें ॥ २२ ॥ पंचमी श्रीदत्तात्रेय धरी । स्वयें अव-
तार पीठापुरी । ' श्रीपाद-श्रीवल्लभ ' नामधारी । तीर्थयात्रेसी निघाले ॥ २३ ॥
सहाव्यांत लिंग घेऊनि । रावण जातां गोकर्णी । विघ्नेश्वरें विघ्न करुनि ।
स्थापना केली त्याची ॥ २४ ॥ गोकर्णमहिमा असंख्यात । रायाप्रती गौतम
सांगत । चांडाळी उद्धरिली अकस्मात । सातव्या अध्यायी वर्णितो ॥ २५ ॥
माता पुत्र जीव देत होती । त्यांप्रती गुरु कथा सांगती । शनिप्रदोष व्रत देती ।
ज्ञानी करिती अष्टमी ॥ २६ ॥ नवमाध्यायी रजकाप्रती । कृपाळू गुरु राज्य
देती । दर्शन देऊं म्हणतो पुढती । गुप्त झाले मग तेथें ॥ २७ ॥ तस्करां मारिला
भक्त ब्राह्मण । तस्करां वधितो श्रीगुरु येऊन । ब्राह्मणाला प्राणदान । देती
दशाध्यायांत ॥ २८ ॥ ' साधव ' ब्राह्मण करंजपुरी । ' अंबा ' नामें त्याची
नारी । ' नरसिंह-सरस्वती ' तिचे उदरी । एकादशीं अवतरले ॥ २९ ॥
द्वादशाध्यायी मातेप्रति । ज्ञान कथूनि पुत्र देती । काशीक्षेत्री संन्यास घेती ।
यात्रा करिती उत्तरेची ॥ ३० ॥ माता-पित्यातें करंजपुरी । भेटोनि येती गोदा-
तीरी । कुक्षिव्यथेच्या विप्रावरी । कृपा करिती त्रयोदशीं ॥ ३१ ॥ क्रूर यवनाचें
करुनि शासन । सायंवेलास वरदान । देती श्रीगुरु कृपा करुन । चौदाव्या
अध्यायी ॥ ३२ ॥ पंचदशीं श्रीगुरुमूर्ति । तीर्थें सांगती शिष्यांप्रती । यात्रे दव-
डूनि गुप्त होती । वंजनायी श्रीगुरु ॥ ३३ ॥ षोडशीं ब्राह्मणा गुरुपूजित ।
कथूनि दिधली ज्ञानशक्ति । श्रीगुरु आले भिल्लवडीप्रती । भुवनेश्वरी-संनिध
॥ ३४ ॥ भुवनेश्वरीला मूर्ख ब्राह्मण । जिव्हा छेदोनि करी अप्रण । त्यास
श्रीगुरुंनीं विद्या देऊन । धन्य केला सप्तदशीं ॥ ३५ ॥ घेवडा उपटूनि दरिद्रि-
याचा । कुंभ दिधला हेमाचा । वर्णिला प्रताप श्रीगुरुचा । अष्टादशाध्यायांत
॥ ३६ ॥ औदुंबराचें करुनि वर्णन । योगिनींस देऊनि वरदान । गाणगापुरास
आपण । एकुर्णावशीं श्रीगुरु गेले ॥ ३७ ॥ स्त्रियेचा समंघ दबडून । पुत्र दिधले
तिजला दोन । एक भरतां कथितो ज्ञान । सिद्धरूपें विसाव्यांत ॥ ३८ ॥ तेचि
कथा एकांशी । प्रेत आणिलें औदुंबरापाशीं । श्रीगुरु येऊनि तेथें निशीं । पुत्र

उठविती कृपाळू ॥ ३९ ॥ भिक्षा दरिद्राचा घरीं घेती । त्याची बंध्या महिषी होती । तीस करून कुंभवती । बेविसाव्यांत वर दिधला ॥ ४० ॥ तेविसाव्यांत श्रीगुरुस । राजा नेई गाणगापुरास । तेथें उद्धरती राक्षस । त्रिविक्रम करी गुरुनिदा ॥ ४१ ॥ भेटों जाती त्रिविक्रमा । दाविती विश्वरूपमहिमा । विप्र लागे गुरुपादपद्मा । चोविसाव्यांत वर देती ॥ ४२ ॥ म्नेच्छापुढें वेद म्हणती । विप्र ते त्रिविक्रमा छळती । त्याला घेऊनि सांगातीं । गुरुपाशीं आला पंच-विशीं ॥ ४३ ॥ सव्विसाव्यांत तया ब्राह्मणा । श्रीगुरु सांगती वेदरचना । त्यागा म्हणती वादकल्पना । परी ते उन्मत्त नायकती ॥ ४४ ॥ सत्ताविशीं आणूनि पतिता । विप्रासीं वेदवाद करितां । कुंठित करोनि शापग्रस्ता । ब्रह्मराक्षस त्यां फेले ॥ ४५ ॥ अष्टाविशीं तया पतिता । धर्माधर्म सांगोनि कथा । पुनरपि देऊनि पतितावस्था । गृहाप्रती दबडिला ॥ ४६ ॥ एकोनत्रिशीं भस्मप्रभाव । त्रिविक्रमा कथितो गुरुराव । राक्षसा उद्धरी वामदेव । हा इतिहास त्यांतचि ॥ ४७ ॥ त्रिशाध्यायीं पति मरतां । तयाची स्त्री करी बहु आकांता । तीस श्रीगुरु नाना कथा । कथूनि शांतवूं पहाती ॥ ४८ ॥ एकतिसाव्यांत तेचि कथा । पतिव्रतेचे धर्म सांगतो । सहगमनप्रकार बोधिता । ते स्त्रियेते जगद्गुरु ॥ ४९ ॥ सहगमनीं निघतां सती । श्रीगुरुस झाली नमस्कारिती । आशीर्वाद देवोनि तिचा पति । वत्तिसाव्यांत उठविला ॥ ५० ॥ तेतिसाव्यांत रुद्राक्षधारण । कथा कुक्कुट-मर्कट दोघेजण । वैश्य-वैश्येचें कथन । करिती रायातें पराशर ॥ ५१ ॥ रुद्राध्यायमहिमा वर्णन । चौतिसाव्यांत निरूपण । राजपुत्र केला संजीवन । नारद भेटले रायातें ॥ ५२ ॥ पंचत्रिंशत्प्रसंगांत । कचदेवयानी कथा घेतंत । आणिक सोमवारव्रत । सीमंतिनीच्या प्रसंगें ॥ ५३ ॥ छत्तिशीं ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणा । स्त्रियेनें नेले पराश्रमोजना । कंटाळूनि धरिती श्रीगुरुचरणा । त्याला कर्ममार्ग सांगती ॥ ५४ ॥ सप्तत्रिंशी नाना धर्म । विप्रा सांगोनि ब्रह्मकर्म । प्रसन्न होऊनि वर उत्तम । देती श्रीगुरु तयातें ॥ ५५ ॥ अष्टत्रिंशीं भास्कर ब्राह्मण । तिघांपुरतें शिजवी अन्न । जेविले बहु ब्राह्मण । आणिक गांवचे शूद्रादि ॥ ५६ ॥ सोमनायाची गंगा युवती । साठ वर्षांची बंध्या होती । तीस दिधली पुत्रसंतति । एकुणचाळिसावे अध्यायीं ॥ ५७ ॥ नरहरीरुखीं शुष्ककाष्ठा । अर्चवूनि दबडिलें त्याच्या कुष्ठा । शबरकथा शिष्य-वरिष्ठां । चाळिसाव्यांत सांगती ॥ ५८ ॥ एकेचाळिशीं सायंदेवा- । हस्तें घेती श्रीगुरु सेवा । ईश्वर-पार्वतीसंवाद वरवा । काशीयात्रा निरूपण ॥ ५९ ॥ पुत्रकलत्रेसीं सायंदेव । येऊनि करिती श्रीगुरुस्तव । त्याला कथितो यात्राभाव । वरही देती एकेचाळिशीं

॥ ६० ॥ वेचाळिसीं अनंतव्रत । धर्मराया कृष्ण सांगत । तेचि कथा सायंदेवाप्रत
 सांगोनि व्रत करवितो ॥ ६१ ॥ वेचाळिसीं तंतुकार भक्तासी । श्रीपर्वत दावूनि
 क्षणेंसीं । शिवरात्रि-पुण्यकथा त्यासी । विमर्षण राजाची कथिलेली ॥ ६२ ॥
 चव्वेचाळिसीं कुण्ठी ब्राह्मण । आला तुळजापुराहून । त्याला करवूनि संगर्मी
 स्नान । कुण्ठ नासूनि ज्ञान देतो ॥ ६३ ॥ कल्लेश्वर हिप्परगे ग्रामास । श्रीगुरु
 भेटतो नरहरी कवीस । आपुला शिष्य करितो त्यास । पंचेचाळिसावे अध्यायीं
 ॥ ६४ ॥ शेचाळिसीं दिवाळी सण । गुरुसी आमंत्रितो सात जण । तितुकीं रूपें
 धरुनि आपण गेले । मठींही राहिले ॥ ६५ ॥ सत्तेचाळिसीं शूद्रशेती । त्याचा
 जोधळा कापूनि टाकितो । शतगुणें पिकवूनि पुढती । आनंदविलें त्यातें ॥ ६६ ॥
 अठ्ठेचाळिसीं श्रीगुरुमूर्ति । अमरजामंगममाहात्म्य कथितो । स्नान करवूनि
 वडितो । कुण्ठ देवाजितीं रत्नाबाईचें ॥ ६७ ॥ ईश्वरपावंती-संवाद शुद्ध ।
 मंत्रराज गुरुगोता प्रसिद्ध । नामधारका सांगे सिद्ध । एकूणपन्नासावे अध्यायीं
 ॥ ६८ ॥ स्लेंछाचा स्फोटक वडितो । भक्तीस्तव त्याचे नगरा जातो । पुढें
 श्रीपर्वतीं भेटों म्हणतो । पन्नासावे अध्यायीं ॥ ६९ ॥ एकावन्नांत गुरुमूर्ति ।
 देखोनियां भितीं पापप्रवृत्ति । उपद्रवितो ल नानायतो । म्हणोनि गुप्तरूपें रहावें
 ॥ ७० ॥ ऐसा करुनि निर्धार । शिष्यांसी सांगतो गुरुवर । आजि आम्ही जाऊं
 पर्वतावर । मल्लिकार्जुनयात्रेसी ॥ ७१ ॥ ऐसें ऐकूनि भक्तजन । मनीं होती
 अति उद्विग्न । शोक करितो आक्रंदोन । श्रीगुरुचरणीं लोळतो ॥ ७२ ॥ इतुकें
 पाहूनि गुरुमूर्ति । वरदहस्तें तया कुरवाळितो । मज्जूजनीं धरा आतंक्ति । मठ-
 घासीं राहोनियां ॥ ७३ ॥ ऐसें बोधूनि शिष्यांसी । गुरु गेले कवळीवनासी ।
 नाविकमुखें सांगूनि गोष्टीसी । निजानंदीं निमग्न होती ॥ ७४ ॥ ऐसें अपार
 श्रीगुरुचरित्र । अनंत कथा परम पवित्र । त्यांतील एकावन्न अध्याय मात्र ।
 प्रस्तुत कथिले तुजलागीं ॥ ७५ ॥ सिद्ध म्हणे नामधारका । तुज कथिली अव-
 तरणिका । श्रीगुरु गेले वाटती लोकां । परी गुरु गुप्त असतो गाणगापुरीं ॥ ७६ ॥
 कलियुगीं अधर्म वृद्धि पावले । म्हणोनि श्रीगुरु गुप्त झाले । भक्तजनांला जसे
 पहिले । तैसेच भेटतो अद्यापि ॥ ७७ ॥ हे अवतरणिका सिद्ध माला । श्रीगुरु
 भेटतो जपे त्याला । जैसा भावार्थ असे आपुला । तेंसीं कार्ये संपादितो ॥ ७८ ॥
 नामधारका तूं शिष्य भला । अवतरणिकेचा प्रश्न केला । म्हणोनि इतिहास-
 सारांशाला । पुनः बदलो सत्शिष्या ॥ ७९ ॥ पूर्वी ऐकिले असेल कानीं । त्यातें
 तात्काळ येईल ध्यानीं । इतरां इच्छा होईल मनीं । श्रीगुरुचरित्रश्रवणाची ॥ ८० ॥
 ऐसी अवतरणिका जाण । तुज कथिली कथांची खूण । इचें सतत करितां

स्मरण । कथा अनुक्रमें स्मरतसे ॥ ८१ ॥ ऐसें वदे सिद्धमुनि । नामधारक लागें चरणीं । विनवीतसे कर जोडोनि । तुझे वचनें सर्वसिद्धि ॥ ८२ ॥ आतां असे विनवणी । श्रीगुरु-सप्ताहपारायणीं । किती वाचावे प्रतिदिनीं । हें मज सांगा श्रीगुरुराया ॥ ८३ ॥ सिद्ध म्हणती नामधारका । तुवां प्रश्न केला निका । परोपकार होईल लोकां । तुझ्या प्रश्नें करोनियां ॥ ८४ ॥ अंतःकरण असतां पवित्र । सदाकाळ वाचावें गुरुचरित्र । सौख्य होय इहपरत्र । दुसरा प्रकार सांगेन ॥ ८५ ॥ सप्ताह वाचावयाची पद्धती । तुज सांगों यथास्थिति । शुचिर्भूत होवोनि शास्त्ररीतीं । सप्ताह करितां बहु पुण्य ॥ ८६ ॥ विनशुद्धि बरवी पाहून । आवश्यक स्नानसंध्या करून । पुस्तक वाचावयाचें स्थान । रंगवल्ग्यादि शोभा करावी ॥ ८७ ॥ देशकालादि संकल्प करून । पुस्तकरूपी श्रीगुरुचें पूजन । यथोपचारें करून । ब्राह्मणसही पूजावें ॥ ८८ ॥ प्रथम दिवसापासोन । वसावया असावें एक स्थान । अतस्त्वार्थ भाषणीं घरावें मौन । कामादि नियम राखावे ॥ ८९ ॥ दीप असावे शोभायमान । देव-ब्राह्मण-वडिलां वंदून । पूर्वोत्तर मुख करून । वाचनीं आरंभ करावा ॥ ९० ॥ सप्त संख्या अध्याय प्रथम दिनीं । अष्टादश द्वितीय दिनीं । अष्टाविंशति तृतीय दिनीं । चतुर्थ दिवशीं चौतीस पै ॥ ९१ ॥ सवतीसपर्यंत पांचवे दिनीं । त्रैचाळीसवरी सहावे दिनीं । सप्तमीं एकावन्न वाचोनि । अवतरणिका वाचावी ॥ ९२ ॥ नित्य पाठ होतां पूर्ण । करावें उत्तरांग पूजन । श्रीगुरुतें नमस्कारून । उपाहार कांहीं करावा ॥ ९३ ॥ याप्रकारें करावें सप्त दिन । रात्रीं करावें भूमिशयन । सारांश शास्त्राधारें करून । शुचिर्भूत असावें ॥ ९४ ॥ एवं होतां सप्त दिन । ब्राह्मणमुवासिनी-भोजन । यथाशक्त्या दक्षिणा देऊन । सर्व संतुष्ट करावे ॥ ९५ ॥ ऐसें सप्ताहअनुष्ठान । करितां होय श्रीगुरुदर्शन । भूतप्रेतादि-बाधा निरसन । होवोनि सौख्य होतसे ॥ ९६ ॥ ऐसें सिद्धाचें वचन ऐकोनि । नामधारक लागे चरणीं । म्हणे बाळाची आळी पुरवोनि । कृतकृत्य केलें गुरुराया ॥ ९७ ॥ श्रोते म्हणती वंदूनि पार्यो । श्रीगुरु केली बहु नवलाई । बाळका अमृत पाजी आई । तसें आम्हां पाजिलें ॥ ९८ ॥ प्रति अध्याय एक ओंवी ॥ ओंविली रत्नमाळा बरवी । मनाचे कंठीं घालितां, पदवी । सर्वायांची पाववीत ॥ ९९ ॥ सिद्धाचें वचन रत्नखाणी । त्यांतून नामधारक रत्नें आणी । एकावन्न भरोनि रांजणीं । भक्त-याचकां तोपविलें ॥ १०० ॥ किंवा सिद्ध हा कल्पतरु । नामधारकें पसरिला कर । याञ्चा करोनि परोपकार । भक्तांकरितां बहु केला ॥ १०१ ॥ किंवा सिद्ध-मुनि बलाहक । नामधारक शिष्य चातक । मुख पसरोनि विदु एक । मागतां

अपार वर्षला ॥ २ ॥ तेणें भक्तां अभक्तां फुकाचा । सकळां लाभ झाला अमृ-
ताचा । हृदयकोश खळजनांचा । पापाणसमही पाक्षरे ॥ ३ ॥ श्रीगुरायाचे
घरूं चरण । सिद्धमुनीतें करूं वंदन । नामधारका करूं नमन । ऐसें करीं नारा-
यणा ॥ ४ ॥ श्रीगुरुस्त्री नारायणा । विश्वंभरा दीनोद्धारणा । आपण आपली
दावूनि खुणा । गुरुशिष्यरूपें क्रीडसी ॥ १०५ ॥ इति श्रीगुरुचरित्रान्मृते परम-
कथाकल्पतरौ श्रीनृसिंहसरस्वत्युपाख्यानं सिद्ध-नामधारकसंवादे एकपंचाशद-
ध्यायसारे अवतरणिका नाम द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ श्रीगुरुदत्तात्रेया-
पंणमस्तु ॥ श्रीगुरुदेवदत्त ॥ (ओवीसंख्या १०५)

अनसूयेचे पातिव्रत्य

श्रीदत्तमाहात्म्य-अध्याय पहिला

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयः प्रसन्नोस्तु ॥ श्रीदत्त ॥ ज्ञानकर्म-
न्ध्रियप्राणगण । हृद्यांचे करी जो संरक्षण ॥ त्या गणपतीचे वंदूं चरण । मंगला-
चरण हे आमुचें ॥ १ ॥ ज्याला म्हणती अंबेचा सुत ॥ कलियुगीं जो गंधर्व-
स्थित । जो वरदाभयदहस्त । स्मरणें समस्त विघ्नहर्ता ॥ २ ॥ कर्ता धर्ता
संहर्ता । विश्वाचा जो तारी आर्ता । जो स्मरणें दुःखवार्ता । नुरवी भर्ता तो
आमुचा ॥ ३ ॥ तो आमचा गुरुवर । त्याला जोडूनी दोनी कर । त्याचे चरणीं
ठेविलें शिर । ज्याला सुरवर वंदिती ॥ ४ ॥ तो हा परमात्मा श्रुतिगेय ।
नरसिंहसरस्वती दत्तात्रेय । परब्रह्म सच्चिदानंदमय । निरामय अद्वितीय तो
॥ ५ ॥ तोचि रचि हा ग्रंथ । निमित्तमात्र वासुदेव येथ । श्रवण पठण करवील
स्वार्थ । हा यथार्थ भाविकांचा ॥ ६ ॥ जगदुद्धारार्थ परमेश्वर । अत्रीच्या घरीं
घरी अवतार । त्याच्या चरिताचा विस्तार । वर्णिला सुंदर पुराणीं ॥ ७ ॥
तत्सारभूत दत्तपुराण । ओटसहस्र निरूपण । तें अपरिचित गीर्वाणभाषण ।
प्राकृत जन नेणती ॥ ८ ॥ म्हणोनि हा ग्रंथारंभ । ह्या योगें उमजेल स्वयंप्रभ ।
भयतवत्सल पद्मनाभ । चित्तक्षोभहर्ता जो ॥ ९ ॥ श्रीदत्तपुराणाचे तीन भाग ।
ज्ञानोपासनाकर्मयोग । त्यांतोळ उपासनाकांडभाग । ईश्वरानुराग दावी जो
॥ १० ॥ जेथें फातवीर्याचें आट्यान । अलकचिं विज्ञान । आयुयदूचें उद्धरण ।

हेचि वर्णन मुख्यत्वे ॥ ११ ॥ जरी पाहिजे मुक्ति । तरी आदरावी नवविधा-
भक्ति । जिणें येथें मिळे भुक्ति । अंतों मुक्ति अनायासें ॥ १२ ॥ स्मरण आणि
वंदन । सख्य सेवन आणि अर्चन । दास्य श्रवण कीर्तन । सर्वनिवेदन नवविधाभवती
॥ १३ ॥ कार्तवीर्य केली स्मरणभवती । अलकानि वंदनभवती । आयुराजानें दास्य-
भवती । सख्यभवती परशुरामें ॥ १४ ॥ विष्णुदत्तें केलें सेवन । यदून केलें अर्चन ।
वेदधर्म केलें कीर्तन । दीपकें श्रवण श्रीदत्ताचे ॥ १५ ॥ सर्वस्वात्मनिवेदन । कित्येक
भक्तांनीं करून । श्रीदत्तां तल्लीन होऊन । निर्वाणस्थान घेतलें ॥ १६ ॥ भक्ती
ज्ञानाची माउली । करी कृपेची साउली । जिणें नामरूपा आणिली । ब्रह्ममूर्ती
भली अनायासें ॥ १७ ॥ निविशेष परब्रह्म । साक्षात्कार करतां श्रम । घडे मंदा
त्याचा भ्रम । वारी हे क्रम दावूनी ॥ १८ ॥ सगुणब्रह्मध्यानं मन । शीघ्र होई
सावधान । मग निरस्तोपाधिकल्पन । स्वात्मज्ञान स्फुरतसे ॥ १९ ॥ ती नव-
विधाभक्ति येथ । वर्णजेल यथार्थ । जी करील कृतार्थ । दावोनि पंथ भाविकां
॥ २० ॥ स्मरणभक्ति अतिश्रेष्ठ । ती नवामार्जी वरिष्ठ । आठालाही व्यापी
गरिष्ठ । भगवत्प्रेष्ठ ती जाणा ॥ २१ ॥ ज्याचीं अंगें सहज । ज्याची स्वरूपें
सहज । ज्याची नामें सहज । कर्में सहज ज्याचीं ॥ २२ ॥ ह्या सर्वांचे
स्मरण । भावें करितां प्रतिक्षण । उतरे सर्व कर्मांचा शिण । लाभे निर्वाण
सहजची ॥ २३ ॥ जातां येतां काम करितां । खातां पितां वेतां घेतां । हृदयीं
भगवत्स्मरण करितां । अकर्मंता कर्माची ॥ २४ ॥ स्मरणाविणें न घडे कांहीं ।
म्हणीम श्रेष्ठ स्मरणभक्ति ही । आतां कीर्तनभवती ऐका ही । तारी हेही
भाविकां ॥ २५ ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या । हे तो स्मृती न हो मिथ्या ।
तपोयज्ञकर्म जें न्यून त्या । पूर्णत्वा नेई कीर्तन ॥ २६ ॥ अजन्म्याचें दिव्य
जन्मकीर्तन । अक्रियाचें दिव्य क्रियागान । जन्मबीजाचें करी दहन । नुरवी गहन
कर्मवार्ता ॥ २७ ॥ करितां कीर्तन भगवंताचें । उठावे सात्त्विक भाव साचे ।
तरीच साफल्य जन्माचें । अन्यथा दंभाचें ठाणें तें ॥ २८ ॥ नोहे हृदय सद्गदित ।
नोहे वाचा गद्गदित । न हो तनुरोमांचित । प्रेमाश्रुपात नोहे जरी ॥ २९ ॥
अंतर्मान नोहे जरी । देहमान न उडे तरी । दंभ मिथ्या प्रलापापरी । जाणिजे
धनुरीं कीर्तनप्रीडी ॥ ३० ॥ कीर्तनभवती ऐसी हे । श्रवणभवती तसीच आहे ।
त्रिकरण ज्याचें दृढ राहे । जो न पाहे बाहेर ॥ ३१ ॥ सोडोनी असूया स्पर्धा ।
ठेवोनियां दृढ श्रद्धा । अंतर्निष्ठ जो राहे सुधा । श्रवणी बद्धासन विनिद्र ॥ ३२ ॥
स्वयें जरी जाणें भगवद्गुण । तरी ऐकवितां तेचि गुण । श्रद्धाभवतीनें करी
श्रवण । तेंचि श्रवण भवित्युक्त ॥ ३३ ॥ प्रेम दावूनी जाती कीर्तना । तेथें

वार्ता करिती नांना । कीं बेसोनि सेवितीं ज्ञपना । सोडिती अवधाना श्रवणाच्या ॥ ३४ ॥ व्यर्थ त्याचा ती परिश्रम । अशा श्रवणें न उडे श्रम । न लागे मोक्षाचा क्रम । स्वरूपी विश्राम त्या कैचा ॥ ३५ ॥ म्हणोनियां सावधान । करावें भावें श्रवण । हें तृतीय भवतीचें लक्षण । आतां सेवन अवधारा ॥ ३६ ॥ मुळीं स्वरूपची एक । तेथें कैचा सेव्य सेवक । उत्तमाधम भाव विवेक । परी ठेविती लोक द्वंद्व भावीं ॥ ३७ ॥ अनादिकाल प्रवृत्ती । तीस अनुसरोनी वदे श्रुती । ज्यायोगे मिळे पद्धती । लोक तरिती अनायासें ॥ ३८ ॥ ब्रह्मांकुशध्वजा-
कित । भगवत्पद पद्मचिन्हित । त्याला सेवी जो संत । तो होय मुक्त निश्चये ॥ ३९ ॥ आतां परित्यायें अर्चन । साकार मूर्ती कल्पून । सर्व भावें कीजे पूजन । सर्वोपचारें करोनी ॥ ४० ॥ यथेष्ट प्रतिमा करून । स्वदेहाप्रमाणें मानून । मिळती ते उपचार समपून । करावें अर्चन भावार्थें ॥ ४१ ॥ त्रिकाल करावें अर्चन । किंवा षोडशोपचारां प्रातःपूजन । मध्याह्नीं पंचोपचार वेळून । रात्री नीरांजन समर्पावें ॥ ४२ ॥ जी जी वस्तु आपणां आयडे । ती ती ठेवावी देवापुढें । ऐसी भगवत्प्रीति जोडे । कडे पडे भवावधीच्या ॥ ४३ ॥ मूर्तिपूजा डोळां देखावी । तेंसीच चित्तीं रेखावी । तेथेंच वृत्ती राखावी । ब्रह्मपदवी मिळेल ॥ ४४ ॥ एकाग्रतेन पूजोत्तर । वसोनी देवासमोर । समरस करुनी अंतर । गुरुवत्समंज जपाया ॥ ४५ ॥ याचे नावें अर्चन । आतां सांगतो वंदन । जेणें समान वृत्ती होऊन । अढळ स्थान मिळेल ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणापासोनी चांडाला-
पर्यंत । गाई अश्व श्व खर सहित । स्यावर जंगमात्मक समस्त । यांसी सतत वंदावें ॥ ४७ ॥ वाक्यार्थ तो वेह सगुण । अंतर्गामी लक्ष्यार्थ निर्गुण । तो एक भगवान् परिपूर्ण । चालक भासक सर्वांचा ॥ ४८ ॥ सच्चिदात्मा स्वयें एक । अस्ति भाति प्रियत्वे देख । भाव ठेवोनि तेथें एक । वंदितां लोक अढळ मिळे ॥ ४९ ॥ सर्वथा न निंदी कोणा कोण । त्याचा मनीं नाणी शीण । सर्वमूर्ती देवपण । मानून वंदन सर्वां कीजे ॥ ५० ॥ येथें ब्रह्माध्याय प्रमाण । याचें नांव वंदन । आतां बोलिलेल दास्यलक्षण । वागार्थें आपण दासापरी ॥ ५१ ॥ धन्यापाशीं सेवक जेंसा । तदधीन होऊनि वागे तेंसा । मानापमान आणि आळसा । सोडोनि दिनदिशा सेवावें ॥ ५२ ॥ दास न ठेवी पोटाची चिंता । तेंसी योगक्षेमाची चिंता । न ठेवावी सर्वथा । ते घे माथां परमेश्वर ॥ ५३ ॥ असें असे हें दास्य जाण । आतां सख्यभक्तीची खूण । करिजेल निरुपण । श्रुतिप्रमाण विख्यात ॥ ५४ ॥ अनेक वेह सुटले जरी । कल्पाचे कल्प लोटले तरी । जो जिवलग अंतरां । आम्हां क्षणभरी न विसंबे ॥ ५५ ॥ सर्वस्य

चाहं हृदि सन्निविष्ट । अशी स्मृती बोले स्पष्ट । तो सर्वां वरिष्ठ । तोचि प्रेष्ठ
जिवलगा ॥ ५६ ॥ त्याचें करावें सख्य । निरपेक्ष करणें हें मुख्य । येणें लाभें
ब्रह्माख्य । पद जें सांख्ययोगगम्य ॥ ५७ ॥ त्यावांचुनी न गमावें । त्यावांचुनी
न विसंवावें । त्यावांचुनी न वागावें । त्याला गावें निरपेक्ष ॥ ५८ ॥ सापेक्ष
सत्य जी मंत्री होय । ती संसारा वारील काय । जरी ईश्वरीं सख्य होय । खास
न होय पुनरावृत्ती ॥ ५९ ॥ तनु मन घन । परिवार क्षेत्र सदन । करावें ईशा
निवेदन । आत्मनिवेदन बोलिजे ॥ ६० ॥ भी कंवेळ शुद्ध बुद्ध । साक्षित्व हें
भूणणें द्विरुद्ध । अद्वितीय मी स्वतःसिद्ध । अपापविद्ध सदीदित ॥ ६१ ॥ मला
नाहीं कर्तृत्व । मग कंचें भोक्तृत्व । यास्तव नाहीं बद्धत्व । नित्य मुक्तत्व खास
असे ॥ ६२ ॥ असें अभ्यासें ठरतां । सहज हो निःसंगता । हेचि सर्वस्वात्म-
निवेदनता । भक्ति संतां मानली ॥ ६३ ॥ अत्रिऋषी महामुनी । नवविधा भक्ति
करुनी । देवां अत्यंत प्रिय होवोनी । देवपिता होवोनी राहिला ॥ ६४ ॥ परात्मा
ईक्षणें करून । भूतभौतिक सृष्टी रचून । ब्रह्मदेवा उपजवून । वेद देवून सृष्टी
रचवी ॥ ६५ ॥ ब्रह्मदेवें मानससुत । मुख्य उपजविले सात । त्यांतील दुसरा
विद्यात । ब्रह्मसंमत अत्रिऋषी ॥ ६६ ॥ सोडीं तीनी देहांचा अभिमान । तीनी
अवस्था सोडून । तीनी गुणां उलंडून । सार्थक अभिधान मिरवे अत्री ॥ ६७ ॥
निष्कल्मष ब्रह्मयाचें तप । नेत्रद्वारां आपोआप । प्रगटलें होवूनि सुरूप । ऋषि-
स्वरूप तो हा अत्री ॥ ६८ ॥ पहिलें लागलें सूर्यग्रहण । कोणी नेणती तें कारण ।
अत्री सर्वज्ञ तें जाणून । करी ग्रहण प्रगट तें ॥ ६९ ॥ ऋग्वेदाचें पाचवें मंडळ ।
जो प्रगट करी सकळ । ज्यामध्यें अग्न्यादि देवकुळ । शीघ्र फलप्रद असे ॥ ७० ॥
कृतयुगों रोगप्रस्त । जाहले सर्व जीव त्रस्त । बंद्य होऊनि रोगांचे अस्त । करी
समस्त सुखी अत्री ॥ ७१ ॥ मनूनें मंदबोधार्थ । स्मृति केली ती यथार्थ । नेणे
लोक भूणोनी सुखार्थ । करी समर्थ दुसरी स्मृती ॥ ७२ ॥ स्वयें जरी निरिच्छ
मनीं । ब्रह्मयित् वरीयान् असूनी । पित्याची आज्ञा मानूनी । वरी सुनी अन-
सूयेंतें ॥ ७३ ॥ कर्दमाचें तप भूतिभंत । प्रगटलें देवहूतीचे उदरांत । ते हे
अनसूया विख्यात । अत्री हात धरी जीचा ॥ ७४ ॥ अतिथी जिच्या स्वर्णांही ।
मार्गे परतोनि गेला नाहीं । जिणें स्वयें नग्न होवोनिही । दिघली निष्का
त्रिमूर्तीला ॥ ७५ ॥ सावित्री लक्ष्मी पार्यती । ऐकून अनसूयासतीख्याती । मत्सरें
प्रासूनि पाठवीती । स्वपतीतें जीपाशीं ॥ ७६ ॥ सतीचें सत्व हरावया । तीनी
वेव अतिथी होवोनिथां । आले बाल करुनि तयां । ठेवी अनसूया धर्मबळें
॥ ७७ ॥ गर्वताठा तुटतां येती । तीनी देवी पती मागती । अनसूया बालें ठेवी

पुढती । त्या नेणती पतीच्या खुणा ॥ ७८ ॥ मग हांसूनी अनसूया । त्यांचे पती
 वेई तयां । सती लाभे अशा सामर्थ्या । पातिव्रत्याश्रये ती ॥ ७९ ॥ सूर्या शापी
 कौशिकसती । तेव्हां अंधकारें प्राणी मरती । तीर्क्षी समजावोनी उदयाप्रती ।
 सूर्या आणि अनसूया ॥ ८० ॥ मांडव्यशापें ब्राह्मण । सहसा पावला मरण । न
 लागतां एकक्षण । अनसूया तया उठवी ॥ ८१ ॥ सुदुष्कर करणी 'पाहून । देव
 वेतो वरदान । तीनी देव पुत्र होऊनी । त्वदधीन राहती असा ॥ ८२ ॥ जीला
 मृदुला झाली घरा । मंद मंद घाहे, वारा । शीतलता ये दिवाकरा । अमरा
 थरथरा कांपरा ये ॥ ८३ ॥ चंद्रतुल्य तिचें सौंदर्य । म्हणतां घाटे मना भय ।
 कलंकी तो तिचा तनय । कलाचा क्षय जयाच्या ॥ ८४ ॥ पूर्णिमेसी पूर्ण हो
 जरी । तरी सरतांची रात्री । निस्तेजस्क होय त्याची सरी । कोण करी अन-
 सूयेसी ॥ ८५ ॥ तेजस्वी सूर्य म्हणों तरी । उदयास्त असे बरोबरी । अनसूयेच्या
 तेजापरी । नित्य तेज दावी कोण अंगी ॥ ८६ ॥ कौशिकस्त्रियेनें देतां शाप ।
 कळलें सूर्याचें तप । जाणोनि सतीचा कोप । घेतली झोप दशदिन ॥ ८७ ॥
 त्याला उदया आणिला । असी दाविली सहज लीला । कोण तये अनसूयेला ।
 जगों तुला करील ॥ ८८ ॥ दया क्षमा शांती प्रमुख । गुण जयाचे सुरेख । तो
 विष्णु जगन्निधामक । जगों एक मान्य असे ॥ ८९ ॥ त्याला जिणें केला अनुज ।
 पुनरपि केला आत्मज । त्याचे उपमेचें काय काज । दाटे लाज मजलागीं ॥ ९० ॥
 तेव्हा केवला चिचकला । अनसूया वाटली मनाला । जगों उपमा नाहीं तिला ।
 अबला कोण म्हणेल ॥ ९१ ॥ अत्रिऋषी परम समर्थ । तपश्चर्या हा त्याचा
 अर्थ । ज्याला नाहीं किमपी स्वायं । परोपकारार्थ जो वागे ॥ ९२ ॥ त्याची
 ही अनसूया । जाहली असे जाया । पातिव्रत्यभूषणें काया । शोमबी दयाक्षमा-
 युवत ॥ ९३ ॥ धुंडतां हें त्रिमुघन । न मिळे दुजें साध्वीरत्न । न करितां तपः
 प्रयत्न । उत्तम साधन संपादिलें ॥ ९४ ॥ ईश्वरें साकार श्हावया । जेवीं पूर्वीं
 रचली माया । पश्चात् सगुण होवोनिया । प्रगट झाला जगामार्जी ॥ ९५ ॥
 तेवीं धरावया अवतार । प्राकट्यस्थान सुंदर । अनसूयेचें हें शरीर । पृथ्वीवर
 प्रगटवीं ॥ ९६ ॥ येथें अनसूयेसी जरी । करावी मायेची बरोबरी । माया जड
 हे चेतना निर्धारी । केवीं सरी द्यावी सरा ॥ ९७ ॥ तेव्हां निरुपम अनसूया ।
 पुत्री कर्दमाची द्वितीया । तो दिली ब्रह्मपुत्रा द्वितीया । अद्वितीय आत्मज ज्यांचा
 ॥ ९८ ॥ तो हा भगवान स्वयंदत्त । दत्तात्रेय नामें विख्यात । जे आधुनिक दत्तक सुत ।
 ते विख्यात द्वायामुष्यायण ॥ ९९ ॥ ज्याला नाहीं मातपिता । नसे कुळगोत्राची
 घाता । त्याणें आत्मदान करितां । द्वायामुष्यायणता केवीं ये ॥ १०० ॥ ऐसा तो

भगवान् अप्रमेय । भवतीस्तव ज्ञाला दाता वेय । प्रसिद्ध तो दत्तात्रेय । श्रुतिगेय
 सद्गुण ॥ १०१ ॥ ज्यांचे अनंत गुणगण । गणतां शीणती वेद पुराण । आमुचें
 चित्त अल्प प्रमाण । गुणसंपूर्ण गणेल कीं ॥ १०२ ॥ अथवा सत्कवित्व रचून ।
 देवाचें तोपवाया कीं मन । बृहस्पतीचे कवित्व सद्गुण । विस्मय कारण तेंही
 नोहे ॥ १०३ ॥ तरी येथें किमपि कारण । नसे, जसें करी प्रेरण । तसें घडे
 हें लेखन । नाहीं अभिमान कर्तृत्वाचा ॥ १०४ ॥ गोदावासी वेदधर्मा । तो
 निस्तरावया निजकर्मा । काशीवास करोनि शर्मा ॥ पावला दुष्कर्मा टाळोनियां
 ॥ १०५ ॥ त्याची सेवा दीपक । शिष्य होवोनी करी चोख । एकवीस वर्षे साहे दुःख ।
 नोहे पराङ्मुख सेवेसी ॥ १०६ ॥ त्यासी हरिहर प्रसन्न होती । बळीची वरदान
 देती । तरी न झुले त्याची मती । सत्यधृती केवळ तो ॥ १०७ ॥ मग गुरु म्हणे
 वर घे आता । शिष्य म्हणे सांगा दत्तचरिता । तेणे तथास्तु म्हणोनी कथा ।
 श्रीदत्ताची कथिलेली ॥ १०८ ॥ इति श्रीदत्तमाहात्म्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

कौशिकपत्निकथा

श्रीदत्तमाहात्म्य-अध्याय दुसरा

श्रीदत्त समर्थ ॥ करोनी साष्टांग नमन । दीपक करीतसे प्रश्न । म्हण
 गुरुजी माझे मन । समाधान करावे ॥ १ ॥ कोणी म्हणती दत्तात्रेय । हा
 ऋषीचा पुत्र होय । कोणी म्हणती देव होय । कोणी ध्येय म्हणताती ॥ २ ॥
 श्रीदत्त हा परब्रह्ममूर्ती । असें कोणीही बोलती । आत होते माझी मती । सांगा
 निगुती सत्य काय ॥ ३ ॥ काय कारणें अवतरला । कैशा केल्या एथें लीला ।
 शिष्यसंग्रह कसा केला । हे सर्व मला ऐकया ॥ ४ ॥ परिसोनी शिष्याचा प्रश्न ।
 सद्गदित झाले गुरुचें मन । म्हणे शिष्या हो सावधान । लावोनि कान ऐक तूं ॥ ५ ॥
 एक भार्गवकुलोत्पन्न । होता उत्तम ब्राह्मण । त्यासीं नवसें करून । वृद्धपर्णी पुत्र
 झाला ॥ ६ ॥ योगभ्रष्ट तो सर्वज्ञ । परि जडसा वागे सुज्ञ । त्याचा पिता विप्र
 प्राज्ञ । शिकवी प्रयत्नें तयासी ॥ ७ ॥ करुनिया मौजोबंधन । पिता करवी
 अध्ययन । हासोनि पुत्र बोले वचन । किमर्थ यत्न हा तुझा ॥ ८ ॥ पिता म्हणे
 करो अध्ययन । गृहस्थाश्रम करोन । करी मोक्षार्थ कर्माचरण । तेणें निर्वाण

पाविजे ॥ ९ ॥ पुत्र म्हणे ताता ऐक । शिक्लों मी वेदादिक । कर्म केलीं सकळिक ।
 भोग अनेक भोगिले ॥ १० ॥ झालों मंत्री झालों राजा । झालों भृत्य झालों
 प्रजा । असतो उत्तमाश्रम योनी ज्या । त्या त्या अनुभविल्या ॥ ११ ॥ तें मी
 स्मरें स्पष्ट । पूर्वीचा मी योगभ्रष्ट । आतां कर्तव्य नसे अवशिष्ट । कां हे कष्ट
 करसी तूं ॥ १२ ॥ मी जातबोध केवळ । नको आतां कर्माचा खेळ । मनाचा
 झाडूनी मळ । वैराग्ये सबळ आहे मीं ॥ १३ ॥ पूर्वीं होतों मी ब्राह्मण । सत्संगें
 विद्याभ्यास करून । वैराग्यें एकाग्रमन । करुनि ध्यान केलें म्यां ॥ १४ ॥
 ज्ञानाला प्रतिबंध येऊन । अकस्मात पातलें मरण । पूर्वाभ्यासें विस्मरण । न
 झालें जाण मज ताता ॥ १५ ॥ जसा निजेंत विद्या विसरे । जागा होतां सर्व
 स्मरे । त्याप्रमाणें उपजतांचि सारे । अभ्यास स्मरे दृढवृत्त ॥ १६ ॥ तीनी
 भूमिवरोनि फिरे । तोही अभ्यास न विसरे । मीं पंचम भूमिका आदरें ।
 सेबिली तें सारें आठवे ॥ १७ ॥ आतां झाली वृत्तींची उपरती । मिळाली परम
 शांती । दृढतर झाली बिरती । पुनरावृत्ति आतां कैची ॥ १८ ॥ करावयाचें तें
 म्यां केलें । मिळवायाचें मिळविलें । आतां कांहीं नाहीं राहिलें । पयार्थ जाणविलें
 तुजलागीं ॥ १९ ॥ ऐकोन पुत्राचें वचन । पिता वैराग्य पावून । बोले मग होऊन
 दीन । तूं नंदन धन्य धन्य ॥ २० ॥ कुळ केलें पावन । पूर्वजांचें केलें उद्धरण ।
 आतां परिसें माझें वचन । सांगें ज्ञान मजला हें ॥ २१ ॥ मी संसारा भिऊन ।
 ऐहिक पारलौकिक सुख सोडून । केवळ इच्छितों विज्ञान । ज्ञानवैराग्यसहित
 जें ॥ २२ ॥ तूं म्हणसी हा तात । तरी मी हा अज्ञानावृत्त । केवळ होईन तुझा
 सुत । श्रुतिसंमत असे येथें ॥ २३ ॥ पुत्र म्हणे ऐक वचन । श्रीदत्तें उपदेशिला
 अर्जुन । तो योगाभ्यासें लाधला ज्ञान । तसा यत्न करी तूं ॥ २४ ॥ पिता म्हणे
 क्रोण श्रीदत्त । अर्जुन हा कोणाचा सुत । त्याला कसें झालें ज्ञान प्राप्त । हें
 समस्त सांगावें ॥ २५ ॥ पुत्र म्हणे दुःखसंयोग । त्याचा करी जो वियोग । परी
 त्याला म्हणसी योग । श्रीदत्तें तो सांग कथिलेला ॥ २६ ॥ हें सर्व करीन
 निरूपण । ऐके होवूनी सावधान । प्रतिष्ठानीं होतां ब्राह्मण । कौशिकगोत्रीत्पन्न
 जो ॥ २७ ॥ देवे व्यसनार्त होवोनी । सदा राहे वेश्यासदनीं । भोग भोगितां
 प्रतिदिनीं । कुष्ठें व्यापून त्रस्त झाला ॥ २८ ॥ बीमत्सरूप देखोन । वेश्येनें
 दिधला काढून । तेव्हां विवाहित स्त्रीला आठवून । आला ब्राह्मण निजसदनीं
 ॥ २९ ॥ असी लोकीं हे राहटी । सुजें ठेवावी पोटी । पति येता उठाउठी ।
 पार्यो मिठी घाली सती ॥ ३० ॥ म्हणे धन्य आजी सुदिन । सोन्याचा आला
 कीं पर्जन्य । झालें इष्ट देवाचें दर्शन । आनंदघन दाटला ॥ ३१ ॥ उत्तमासनीं

वसवून । देवापरी करी अर्चन । भावें करून शुश्रूषण । घाली स्नान आवडीनें
 ॥ ३२ ॥ करी पादोदक प्राशन । स्वशरीरीं करी प्रोक्षण । करूनियां परमान्न ।
 करवी भोजन सादरें ॥ ३३ ॥ पूय रक्तें भरतां वसन । नित्य करी क्षालन ।
 उत्तम वस्त्रें नेसवून । अंगवाहन करी नित्य ॥ ३४ ॥ बोलोनि मंजुळ भाषण ।
 करी औषधादि लेपन । श्लेष्म मूत्र मळ क्षालन । करितां मन न विटे तिचें ॥ ३५ ॥
 एवं अत्यंत विनीत होवून । करी जरी नित्य सेवन । तरी तो कोपाविष्ट
 होवून । करी निर्भर्त्सन सतीचें ॥ ३६ ॥ जरी झाला पराधीन । तरी न चु
 वेश्येचें चितन । पत्नीला शिष्या बेऊन । म्हणे सेवन न करसी ॥ ३७ ॥ वेश्येनें
 करवितां अंगसंवाहन । त्याणें मन न हो खिन्न । पत्नीनें करितां पादसंवाहन ।
 वाटे शीण दुर्जना ॥ ३८ ॥ कसा असो पतीचा भाव । सतीनें ठेवावा अनन्य
 भाव । हें असो एकदां तो घव । डोळां देखे एक वेश्या ॥ ३९ ॥ वेश्या केवळ
 व्याध जाण । निर्गुण भूधनुष्य ओढून । कटाक्षवाणें अचुक संधान । करून
 विप्रमनमृग वेधला ॥ ४० ॥ वेश्या हा कामाचा शर । तेणें वेधिलें द्विजशरीर ।
 विद्ध होताचि सत्वर । निलंज्ज होवोनी बोलतसे ॥ ४१ ॥ प्रिये तूं धर्मज्ञा
 अससी । म्हणोनी कठोर वागवाण सोससी । तरी आतां या समयासी । माझी
 मानसी व्यथा वारी ॥ ४२ ॥ जिवलग मित्र आणि गुणी भृत्य । प्रिय सार्येंसि
 नित्य । साधूलाही सांगावें सत्य । दुःख आपुलें सुखार्थ ॥ ४३ ॥ हे वेश्या
 घटस्तनी । स्वरूप सौंदर्य दावूनी । माझें मन वुरूनी । हरूनी जातसे ॥ ४४ ॥
 वैह झाला अशक्त । परी मन नोहे विरक्त । तत्स्वरूपां जाहलें अनुरक्त ।
 ह्याला मुक्त करीं तूं ॥ ४५ ॥ वेश्येगृहीं नेई मला । नातरी मृत्यु पातला ।
 उपाय दुजा नाठवे मला । येवो तुला काकुळती ॥ ४६ ॥ कामाची विपरीत
 गती । ब्रह्मादिकांची खुंटे मती । मी तो बापुडा मंदमती । केवी घिरती पावेन
 ॥ ४७ ॥ ऐकोनी पतीचें वचन । हृष्ट झालें सतीचें मन । सत्वर कमर बांधोन ।
 तथास्तु म्हणून उभी ठेली ॥ ४८ ॥ वेश्या वश व्हावी म्हणून । तिला द्यावया
 घेई काढून । अलंकार पदरीं बांधून । पतीस खांद्यावरी घेतलें ॥ ४९ ॥ पतीस
 व्यथा न व्हावी । म्हणून हळू हळू चाले पदवी । मनीं शीण न चागवी । तों
 अंधार पातला ॥ ५० ॥ विद्युत्तेजें धरी खून । मंद मंद ठेवी चरण । तों पातलें
 विघ्न दारुण । देववशें करूनी ॥ ५१ ॥ सुळीं देतां एक चोर । पळोनि गेला
 सत्वर । राजदूती शोधितां दूर । तत्समान नर देखिला ॥ ५२ ॥ तोचि चोर
 मानुनि । राजाची आज्ञा घेऊनी । तया सुळावरी चढवूनी । राजधानीप्रती
 दूत गेले ॥ ५३ ॥ चोर नव्हे तो मांडव्य मुनी । सुळीं असे ध्याननिष्ठ होवोनि । ध्याती

तया नेणुनी । चाले तेयूनी सती ते ॥५४॥ तव कौशिकाचा धक्का लागूनी । शूळें
 त्रस्त झाला मुनी । शाप देतसे कोपोनि । विवेक मनीं न धरितां ॥५५॥ धक्का दिधला
 मज ज्याणें । सूर्योदय होतांचि क्षणें । तो मरो असें म्हणे । ऐकतां शिणे ती
 साध्वी ॥५६॥ भग पतिव्रता म्हणे । पतीवांचोनी कासया जिणें । यास्तव
 वाक्य ऐक तरणे । उदय न करणें त्वां आपला ॥५७॥ जरी मी पतिव्रता
 नारी । तरी माझें वाक्य अवधारी । भस्म होशी नातरी । हें अंतरां ठेव सूर्या
 ॥५८॥ ऐसा शाप देवूनी । पतीचा मनोरथ पुरवूनी । पुनः तयासह सदनीं ।
 विप्रपत्नी पातली ॥५९॥ कामी पुरुष अविंचारी । कार्याकार्य न विचारी ।
 पापाची पर्वा न करो । उपशम अंतरां नसे ज्याच्या ॥६०॥ वेश्या हे कामा-
 न्नीची ज्वाळा । रूपकाष्ठें पेटली सोज्वळा । कामी जाळीतो पडोनी गळा ।
 यौवनफळा आणि धनें ॥६१॥ अहो योनी हे दुर्गंधी व्रण । तेथें रमतां नये
 शीण । तरी किड्याला याहून । काय न्यूनत्व आहे हो ॥६२॥ थुंकी कफ आणि
 शेंबूड । यानें भरलें जें तोंड । त्याला चंद्रोपमा देती मूढ । मायेनें दूढ आलिंगिलें
 ॥६३॥ स्वस्त्री स्वाधीन असतां । नीच बांछी परवनिता । तळें भरलें असता ।
 जेथी काक कुंभोदक ॥६४॥ विषय भोगितां झाला राण । तरी विषया न
 सोडी ब्राह्मण । असो त्याचें हें मूर्खपण । धन्य जाण सती ते ॥६५॥ सवतीचें
 भत्सरें प्राण देती । ही तरी स्पर्धी वाहोनि पती । आली वेश्येच्या गृहाप्रती ।
 धन्य पतिव्रता हो ॥६६॥ तिच्या शापा भिऊन । सूर्य राहिला लपून । पडला
 अंधार गहन । भ्याले जन सर्वत्र ॥६७॥ सर्व मनुष्य गडबडले । पशु पक्षी
 तडफडले । फाळाभाषें अडले । विप्र पडले संकटीं ॥६८॥ त्रिकाळ संघ्यावंदन ।
 सायंप्रातर्भोजन । कैसे करतील ब्राह्मण । दिनरात्रीमान न होतां ॥६९॥ यज्ञ-
 याग लोपले । देवा उपवास घडले । सर्व संकटीं बुडाले । सर्वांचें खचलें बुद्धिबळ
 ॥७०॥ स्वर्गां वेव म्हणती । नर आम्हां बळी देती । वृष्टिद्वारा त्यांची तृप्ती ।
 करितां आम्ही निरंतर ॥७१॥ आम्ही वृष्टिद्वारा अन्न देतां । मनुष्यां यज्ञ न
 करितां । उपसर्गे पीडावें तत्त्वतां । तरी आतां तसें नाही ॥७२॥ अतिवृष्टि-
 रनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । स्वधक्रं परचक्रं च सप्तंता ईतयः स्मृताः ॥१॥
 घाडाव्या ह्या सात ईति । तरी केवळ बनीती । काळलोपें यज्ञ न करिती ।
 भयांत भीती काय द्यावी ॥७३॥ आतां जावें ब्रह्मचापाशीं । सर्व सांगावें
 तयाशीं । तो उपाय आम्हांशीं । निश्चयेशीं सांगेल ॥७४॥ असें म्हणोनी देव-
 गण । सत्यलोका जाऊन । ब्रह्मयातें बंदून । सर्व निवेदन करीती ते ॥७५॥
 ब्रह्मा म्हणे सतीच्या शापें । मिळूनी सूर्य लोपे । जरी एकदां सती कोपे । थर-

थरां कांये ब्रह्मांड ॥ ७६ ॥ आतां उपाय एक असे । तेजें तेज लोपतसे । सूर्या-
 पुढें दिवे जसे । सतीसमूह तसे अनसूयेपुढें ॥ ७७ ॥ पतिव्रताग्रगणनीया । मन-
 स्विनी अनसूया । तिला तुम्ही प्रार्थुनियां । चला घेऊनियां पैठणासी ॥ ७८ ॥
 त्या कौशिकपत्नीस । अनसूया उपदेशील खास । निवारील तुमचा त्रास । हें
 इतरांस न घडेल ॥ ७९ ॥ देव म्हणती आपणही यावें । तथास्तु म्हणून ब्रह्म-
 देवें । पैठणीं गमन केले जवें । देवांसवें तत्क्षणीं ॥ ८० ॥ तथा पाहूनी अत्री
 अनसूया । यथायोग्य पूजोनियां । विनयावनत होवोनियां । पुसलें तथा सर्व कुशल
 ॥ ८१ ॥ मग बंदूनी म्हणती देव । अनसूये त्वत्पर्वी भाव । ठेवोनि घेतली धांव ।
 तुम्हें नांव ऐकोनी ॥ ८२ ॥ सतीनें सूर्यां शाप विधला । सूर्य नभीं लोपला । कर्म-
 मार्ग खुंटला । अनर्थ घडला जगांत ॥ ८३ ॥ तरी तूं होई प्रसन्न । सतीचें करी
 समाधान । उबया पावथी तपन । ऐसें तप न त्वदितराचें ॥ ८४ ॥ सती म्हणे
 तुम्ही देव । लोकपालक सदैव । तुम्ही म्हणतां घेतली धांव । वाटे अभिनव
 आश्चर्य हें ॥ ८५ ॥ असो तथापि चला जावूं । त्या सतीला समजावूं । युक्तीनें
 तिला बळवूं । म्हणोनी निघाली अनसूया ॥ ८६ ॥ पतीसह सती चाले । देवही
 समागमें आले । कौशिकगृहीं पातले । हर्ष पावले मनांत ॥ ८७ ॥ कौशिकपत्नी
 येवोन । घेतलें अनसूयेचें आलिंगन । अनसूयेसी सत्कारून । कुशल प्रश्न केला
 ॥ ८८ ॥ अनसूया म्हणे गे साधवी । तुज्जो वाणी लागे माधवी । लोकीं ज्या ज्या
 साधवी । कीर्ति स्वाद्वी तयांची ॥ ८९ ॥ देवाहूनही अधिक । पती वाटे की
 त्याचें मुख । पाहतां ब्रह्म सुखादिक । वाटे सुख काय बोल ॥ ९० ॥ काया वाचा
 मनें करून । करितां पतीचें सेवन । सती होवोनी पावन । इतरां पावन करीतसे
 ॥ ९१ ॥ नारी तीर्य पतिव्रता । असे ही उक्ती विख्याता । पतीची शुभ्रूपा करितां ।
 ऋणमुक्तता नारीची ॥ ९२ ॥ धर्म अर्थ काम हे । पतिसेवेनें नारी लाहे ।
 काळाचीही भीती न वाहे । जी न पाहे यातना ॥ ९३ ॥ पतिव्रताधर्मपालन ।
 हे वलेश वाटती कठिण । जी दुर्भंगा मानी शीण । तो दारुण यातना भोगी
 ॥ ९४ ॥ मनासारखी न मिळतां साडी । जावोनी माहेरीं करी चाडी । न मिळतां
 वाळी वुगडी । फुगडी घाली पतीपुढें ॥ ९५ ॥ बरे बरें खाणें पिणे । काय करावीं
 भूपणे । येती इहपर द्वपणें । त्याला शिणे तो घन्य ॥ ९६ ॥ कसाही असो पती ।
 त्यावरि ठेवी जी प्रीती । पतिसह तिला गती । लाभे पतिलोकीं ॥ ९७ ॥
 स्त्रियांला नाहीं वेगळें कर्म । पती देतो अर्धा धर्म । उभयलोकीं मिळे शर्म ।
 हें मुख्य धर्म धरावें ॥ ९८ ॥ म्हणोनी नित्य पतिव्रते । भावें सेवी स्वधर्मातिं ।
 ऐहिकामुष्मिक सुखातें । घेशील माते निश्चयें ॥ ९९ ॥ मीही ह्या धर्मेकरून ।

आत्मा केला पावन । म्हणोनी सर्वदा माझे मन । समाधान भर्तृचरणीं ॥१००॥
 पतीच परब्रह्म माझे । जेणे उतरले संसाराचे ओझे । त्रिविध तापही विझे ।
 आतां न दुजे आठवे ॥ १०१ ॥ ऐकोनी अनसूयेचे वचन । सती होवोनी
 सुप्रसन्न । करद्वय जोडून । बोले वचन मधुरपणे ॥१०२॥ धन्य हो अये अनसूये ।
 पतिव्रते महामाये । धन्य हो अत्रिप्रिये । निगमगेये तुज नमो ॥ १०३ ॥ मी
 नेणे निज धर्म । मी नेणे स्वधर्म । मी नेणे निजवर्म । न ठावे शमं कारणही
 ॥ १०४ ॥ मज आवडे पतिसेवन । त्याला त्वां दिलें उत्तेजन । आम्हां देवत
 काय याहून । प्राणजोघन पूर्णाधार ॥ १०५ ॥ तप करितां ही नोहे भेटी ।
 ती तूं कंठीं घालूनि मिठी । प्रेमें घरिसी पोटी । काढूनि हिपुटी अनसूये ॥१०६॥
 त्वां केला उपदेश । तेणे हृषं झाला चित्तास । पतिसेवेचें हें खास । फळ आम्हांस
 मिळालें ॥ १०७ ॥ देवांसह तुजें दर्शन । झालें मज न होतां यत्न । पावन कैलें
 हें सदन । आजचा सुदिन अहो भाग्य ॥ १०८ ॥ तूं असतो पूर्ण काम । तथापि
 कां केला आगम । हा मच्छित्ताचा भ्रम । बारी विश्राम घेऊनी ॥ १०९ ॥
 इति श्रीदत्तमाहात्म्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीगुरुदत्ताश्रयापणमस्तु ॥

श्रीदत्तजन्म व दत्तलीला

श्रीदत्तमाहात्म्य-अध्याय ३ रा

श्रीदत्त ॥ गुरु म्हणे शिष्या परिस । सतीप्रश्न ऐकोनी सुरस । अनसूया
 पाहूनी देवांस । म्हणे सतीस तेघवां ॥ १ ॥ हे देव आले तब सदर्नी । सूर्योदय
 व्हावा म्हणोनी । हेंच मागती चिनवनी । मीही मनीं तेचि आणीं ॥ २ ॥ सूर्य न
 दिसतां फालोच्छेद । फालोच्छेदें कर्मोच्छेद । कर्मोच्छेदें लोकोच्छेद । होई स्वच्छंद
 सत्वर ॥ ३ ॥ तेव्हां साध्वी किमर्थ । करावा असा हा अनर्थ । आग्रह करूं
 नको व्यर्थ । गेलिया परार्थ वेदही ॥ ४ ॥ सती म्हणे अनसूये ऐक । काय
 सांगसी हा विवेक । जेणे मजला घडेल शोक । महादुःख ओढवेल ॥ ५ ॥
 मांडव्यक्षाप वारुण । पती केवळ भाजा प्राण । सूर्योदये पावेल भरण । हें तों
 फठिण नेणसी कीं ॥ ६ ॥ अनसूया म्हणे मी सती । जरी मरे तुझा पती । तत्क्षणीं
 वाचवोन सुमती । नको खंतो करूं त्याची ॥ ७ ॥ तुझा पति निःशंक । निरोगी

होऊनी उठेल ऐक । मनीं आणूं नको दुःख । देतें भाक त्रिवाचे ॥ ८ ॥ असें
 अनसूयेचें वचन । तिनें ते अंगिफारून । तथास्तु ऐसें म्हणून । केलें नमन आदित्या
 ॥ ९ ॥ जय सूर्या तूं तेजोराशी । समर्थ असोनी मर्यादेशी । न टाळसी तूं पाळसी ।
 मद्वाक्यासी विश्वकर्त्या ॥ १० ॥ माझे वाक्य म्यां घेतलें परत । त्वां शीघ्र
 व्हावें उदित । असें तिणें वदतां त्वरित । आदित्य उदित जाहला ॥ ११ ॥
 जिच्या वचनें झाला लीन । तिच्या वचनें तोचि तपन । तत्काळ उदया पावोन ।
 हें त्रिभुवन सुखी करी ॥ १२ ॥ चिरकाळ प्रवास करून । निजपती येतां देखोन ।
 करी बदन सुप्रसन्न । कमळिणी प्रसन्न तेवी हो ती ॥ १३ ॥ सूर्य उदित होऊन ।
 तत्काळ करी कृत्ये दोन । निःशेष अंधकारहरण । विप्रप्राणशोषणही ॥ १४ ॥
 सतीचें म्लान मुख देखून । अनसूया वदे प्रौढ वचन । नको भिबूं हो सावधान ।
 माझे वचन आठवोनी ॥ १५ ॥ जरी मी अनन्य भवतीनें । वेह क्षिजविला
 पतिसेवेनें । जरी काया वाचा मनें । धर्मानें सेविला निजपती ॥ १६ ॥ पतीहूनी
 परदेवत । दुसरें स्वप्नींही नेणत । साध्वीधर्म संतत । जरी यथायं घडला ॥ १७ ॥
 त्या धर्माच्या लेशेंकरून । ब्राह्मणा मिळो पुनः जीवन । निरोगपणें उठोन । वांचो
 हा शत वर्षे ॥ १८ ॥ कोठेही ह्याचें मन । गेलें असेल निघोन । त्याचें होवो
 आवर्तन । वेई जीवन असुनी ते ॥ १९ ॥ ऐसें बोलतां अनसूया । विप्र सजीव
 होवोनियां । बसला स्थयें उठोनियां । त्याची भार्या हर्षली ॥ २० ॥ बाह्यांत-
 भाव पालटला । विप्र तो देवसा भासला । आनंद झाला सर्वाला । पुष्पें वर्षती
 सुरवर ॥ २१ ॥ सर्व देव वंदन करिती । अप्सरा हर्ष नाचती । गंधर्व तेही प्रेमें
 गाती । करिती एपाती अनसूयेची ॥ २२ ॥ जयजय सतीवर्षे वेदगेयेंऽत्रिभार्ये ।
 जय निजवृषवीर्ये । भर्तृसेवासुचर्ये । जय जय कृतकार्ये दक्षितव्रतसूर्ये । सतत
 निहृतधर्ये ते नमो मातरार्ये ॥ २३ ॥ देव म्हणती अनसूयेसी । त्वां वाचविलें
 विश्वासी । केलें अघटित कार्यासी । यश आम्हांसी समर्पिलें ॥ २४ ॥ आम्ही
 झालों प्रसन्न । तुला देतों वरदान । अनसूया वदे बंदून । काय मागोन घेऊं
 मी ॥ २५ ॥ स्वधर्मे मी कृतार्थ आतां । जरी तुम्ही वर देतां । तरी हेंचि
 मागतें आतां । यावत् जीव असो पतियोग ॥ २६ ॥ ब्रह्मा विष्णु त्रिनेत्र । हे
 व्हावे माझे पुत्र । याहूनि न इच्छों इह परत्र । न जाई अन्यत्र मन माझे ॥ २७ ॥
 देव म्हणती हे दिले वर । पुत्र होतील विधिहरिहर । करितील जगाचा उद्धार ।
 घरी निर्धार अनसूये ॥ २८ ॥ ऐसा देव वर देतो । आज्ञा घेवोनी स्वर्ग जातो ।
 अत्रीसर्वे अनसूया सती । आश्रमाप्रती पावली ॥ २९ ॥ त्या रायें मांडव्या
 जाणोनी । उतरला सुळावरोनी । प्रार्थिला शांतवचनीं । तो यमसदनीं पातला

॥ ३० ॥ यमाप्रती येवोनी तो । म्हणें दिग्पालांशे राजा होतो । राजा जो दंड करितो । करितो दंड दिग्पाल ॥ ३१ ॥ त्वां कां मातें सुळावर । चढ-
विलें बोल सत्वर । यम बोले तूं असतां कुमार । फंटकें पक्षी वेधिला ॥ ३२ ॥
त्या पायाचा परिपाक । शूलारीहण निःशंक । येव बोले हा अविवेक । लागे
पातक पितयातें ॥ ३३ ॥ धर्मा तुझा हा अधर्म । दासीपोटीं घेसी जन्म । मग
विदुर झाला यम । तेव्हां अयम दंड धरी ॥ ३४ ॥ असो आतां ऐक शिष्या ।
त्रिमूर्ती देवदरा मानुनियां । अनसूयेच्या उदरीं येवोनियां । गर्भरूपें वाढती
॥ ३५ ॥ ज्यांच्या स्मरणें तुटे फांस । त्यासी केंचा गर्भवास । अज असोनी
वाचिती खास । भक्ताधीनत्व या लोकीं ॥ ३६ ॥ अनसूये डोहळे होती । उत्तम
ज्ञान बोले ती । ऐसे नवमास लोटती । करी संस्कार अत्रिमुनी ॥ ३७ ॥ मार्गशीर्ष
पौर्णिमेसी । बृधधारी प्रदोषसमयासी । मृग नक्षत्री शुभ दिवशीं । अनसूयेसी
पुत्र झाले ॥ ३८ ॥ तव अत्रिऋषी येऊन । पाहीन म्हणें पुत्रवदन । तो अफल्मात्
त्रिमूर्ती पाहून । विस्मित मन जाह्ला ॥ ३९ ॥ माला कमंडलु अधःकरीं ।
डमरू त्रिशूल मध्यकरीं । शंखचक्र उध्वंकरीं धरी । भक्तकैवारी त्रिमूर्त्यात्मक
॥ ४० ॥ काषायवस्त्र परिधान । त्रिमूर्तीचे लेपन । मस्तकीं जटामंडन । वात्सल्य-
रसायन घाम जें ॥ ४१ ॥ तें दिव्यरूप पाहून । करसंगुट जोडून । अनसूया अत्रि
बंधून । करिती स्तवन सद्गद ॥ ४२ ॥ जयजया परात्परा । अजा अव्यया
निर्विकारा । जगत्कारणा जगदाधारा । सत्या असंगा उदासीना ॥ ४३ ॥ सावकाश
ज्याच्या पोटीं । परिभ्रमती ब्रह्मांडकोटी । तो तूं व्यापक आमुचे पोटीं । येसी हे
खोटी गोष्ट होय ॥ ४४ ॥ सुष्टीपूर्वीं तूं एक सत्य । स्थितिकालींही न होसी
असत्य । प्रलयीं निर्वाधत्वे सत्य । त्वद्वचन असत्य होय कीं ॥ ४५ ॥ निज
विरुदावळी पाळिसी । वासनावन जाळिसी । भक्तजनं सांभाळिसी । आळसी
न होसी भक्तकाजीं ॥ ४६ ॥ स्वयें असोनी स्वतंत्र । भावाच्या भुकेनें होसी
परतंत्र । कोण जाणे तुझा मंत्र । भ्रमविशीं यंत्रबद्ध विश्व ॥ ४७ ॥ ह्या रूपा
आमुचा तंदन । म्हणणें हे जगीं विडंबन । म्हणूनि तूं बाल होऊन । राहतां
मन हर्षेल ॥ ४८ ॥ पुत्रभावेंकरून । तुझें करितां लालन पालन । जाईल आमुचे
मायावरण । म्हणोनी चरण धरियेले ॥ ४९ ॥ मग बोले वनमाळी । तुम्ही तप
केलें कुलाचळीं । तीन स्वरूपां त्या वेळीं । तुम्हां दर्शन दीधलें ॥ ५० ॥ एकाचें
करितां ध्यान । तुम्हीं आलेत कोण तीन । ऐसें तुम्हीं पुसतां विलें वचन ।
आम्ही तीन एकरूप ॥ ५१ ॥ पुढें अतिथी होऊन । जसें मागितलें भिक्षादान ।
तसेंच देतां नग्न होवून । अनसूयेपुढें तीन बाळ झालों ॥ ५२ ॥ आमुच्या शक्त्या

येऊन । आम्हा मागती प्रार्थना करून । तेव्हा हा पाळणा न व्हावा शून्य । म्हणोनी
 वरदान मागितलें ॥ ५३ ॥ तसाच वर देऊन । शक्तीसह केलें गमन । निजभवत
 देवगण । त्याही वरदान तुम्हां दिलें ॥ ५४ ॥ तें सर्व सत्य करावया । पूर्वे वरा
 स्मरावया । लोकीं भक्तिख्याती व्हावया । प्रगट केलें ह्या दिव्यरूपा ॥ ५५ ॥
 तुमचा भाव पाहोन । तुम्हां दिलें म्यां माझें दान । राहीन तुमच्या स्वाधीन ।
 देतो वचन त्रिवार ॥ ५६ ॥ माझें दर्शन न हो निष्फळ । जें गती दे तात्काळ ।
 असें म्हणोनि तीन वाळ । झाला घननीळ विश्वनाटकी ॥ ५७ ॥ मग अत्रि
 करी स्नान । करी जातकर्मविधान । मिळोनियां मुनिजन । जयजयकार करितो
 ॥ ५८ ॥ पुष्पें वर्षती सुरवर । वारा चाले मनोहर । जगो आनंद होय थोर ।
 परात्पर अवतरतां ॥ ५९ ॥ बांझ वृक्ष झाले सफळ । बंध्येपोटीं आलें वाळ ।
 पळोनि गेला बुष्काळ । अवतरतां मूळपुरुष हा ॥ ६० ॥ अनसूया धन्य पतिव्रता ।
 विधिहरिहराची झाली माता । जिचें स्तनपान करितां । ये तृप्ता त्रिमूर्तीला
 ॥ ६१ ॥ दारावे दिनीं अत्रिमुनी । नामकर्म करुनी । अम्बर्यक नामें तिन्ही ।
 त्यांचीं ठेविलीं प्रेमानें ॥ ६२ ॥ ज्याने केलें स्वात्मदान । त्यांचें दत्त हे अभिधान ।
 सर्वा देई आल्हादन । म्हणोनि चंद्राभिधान ब्रह्मांशा ॥ ६३ ॥ दुर्वासा नाम वद्राशा
 दे । मग अनसूया आनंदें । पाळणा वांघूनी स्वछंदें । वाळ निजवूनी गातसे
 ॥ ६४ ॥ ॥ (पाळणा) ॥ जो जो जो जो रे परात्परा ॥ भजकाच्या माहेरा
 ॥ ध्रु ॥ सह्याद्रीवरि जो अत्रिसुत । अनसूया जठरांत । प्रगटुनि विख्यात । हो
 दत्त ॥ तारिल जो निजभवत । जय जगद्गुदारा उदारा । भजकांच्या माहेरा ॥
 जो जो जो जो रे ॥ ६५ ॥ प्रन्हावा देशी विज्ञान । येतां अर्जुन शरण । सिद्धी
 वेळून उद्धरून । स्वपदीं देशी स्थान ॥ अलर्क यदुतारा योगिवरा । भजकांच्या
 माहेरा ॥ जो जो जो जो रे ॥ २ ॥ ६६ ॥ (पाळणा) ॥ २ ॥ जो जो रे जो
 जो जय विद्वात्मन् परावर भूमन् । जय जय जय भगवन् ॥ ध्रु० ॥ चारभूत
 खाणी पाळणा वांघोनी । चोवीस तत्त्वे दृढतर ओवोनी ॥ ६७ ॥ गुणसूत्रें माया ।
 स्तंभी वांघुनिया । कर्मदोरी धरुनी । शोके घेसी वायां ॥ ६८ ॥ चाळाचाळी
 टाकुनी । श्रुतिगीत ऐकूनी । घे क्षोप उन्मनीं । स्वानुभवे करुनी ॥ ६९ ॥
 (पाळणा संपूर्ण) ॥ जे सृष्टिस्थिति संहार करितो । तयासीं पाळण्यांत निजबी
 सती । स्वकरें पुनः पुनः शोके देतो । काय गती भक्तीची हो ॥ ७० ॥ जें
 त्रैलोक्याचे पालक । त्याला लागली भूक । अनसूयेपुढे करतो शोक । मावाची
 भूक असी असे ॥ ७१ ॥ दोघा लावी दोन स्तनीं । तिसरा रडे आग्रंदोनी ।
 तथा कृपादृष्टचमूतपानीं । थोरवी साजणी अनसूया ॥ ७२ ॥ यज्ञ याग जयाला ।

अद्यापि न देती तृप्तीला । सती स्तनपाने तयाला । ढेकर बाला तृप्तीचा ॥७३॥
 ऐहिक जे भोग मिळतो । तीं भवतीचीं फळें न होती । जी मिळे सायुज्य गती ।
 अवांतर स्थिति तो केवळ ॥७४॥ निःसीमप्रेम म्हणों भवतीचे फळ । तरी
 लालनादिकांचे काय फळ । म्हणों जरी उद्धरील पितृकुळ । हेंहि निष्फळ
 बोलणें ॥७५॥ स्वयें पिता पितामह झाले वाळ । तेथें कैचें पूर्वजकुळ । तरी
 हा केवळ विशाळ । ज्याचा खेळ तो जाणो ॥७६॥ चंद्र तो करोनि वदन ।
 चंद्रमंडळीं राहिला जावून । ओषधीला वेई जीवन । वाढलें संतान येथें ज्याचें
 ॥७७॥ दुर्वासाही उद्धत । स्वच्छंदें जगां घुंडत । जे असती दुर्वृत्त । करी
 सद्वृत्त त्यातें ॥७८॥ निघोन जातां दोघे सुत । दुःखी झालें अनसूयेचें चित्त ।
 तेव्हां पुढें येऊनी श्रीदत्त । पूर्व वृत्तांत स्मरे म्हणे ॥७९॥ मग स्मरतां वृत्तांत ।
 तब त्रिमूर्ति विसे दत्त । सर्वेचि विश्वरूप दिसत । झाली चकित अनसूया ॥८०॥
 सर्वेचि बाळ होऊन । योगमाया पसरून । तीतें मोहित करून । अंकों वंसीनी
 स्तन्य पिये ॥८१॥ आप्तकामही असून । योगमाया पसरून । बालभाव धरून ।
 करी क्रीडन कौतुकें ॥८२॥ बोलोनि ठोबडे बोल । मुग्ध चेष्टा करी केवळ ।
 मुक्या करी जो वाचाळ । त्याचा खेळ काय हा ॥८३॥ जो बागवी पांगुळा ।
 तो अडखळे वेळोवेळां । विश्वाधार तो अनसूयेच्या गळां । मिठी घाली लवलाहें
 ॥८४॥ ज्या ज्या बाळलीला सकळ । दावी मातेसी करून खेळ । जमवूनी
 मुनींचे बाळ । स्वयें खेळे त्यासर्वें ॥८५॥ अनसूया बोलावी भोजनार्थ । नये
 गुंतूनी क्रीडार्थ । माता घरावया येत । धुबुधुबु धांवत जातसे ॥८६॥ माता पाठी
 लागतां । योग्यां अगम्य तो नये हातां । तिची वेखोनी आंतता । तिच्या हातीं
 येई स्वयें ॥८७॥ ब्रह्मांडें ज्याचे उदरीं । त्याला घरी कमरेदरी । न्हाणूनि
 व्रसवितां मंदिरां । मृत्तिका शरीरीं माखी दत्त ॥८८॥ दाखवूनि नामा लीला ।
 हर्ष देई मातापितरांला । भक्तवशता दावी जगताला । जो एकला असंग ॥८९॥
 आठ वयें होतां व्रतबंध । अत्रि करी विद्याबोध । शास्त्रयोनि जो निर्वाध । लीला
 अगाध तपाची ॥९०॥ कौपीनादिक टाकून । स्मशानां जावूनि वंसे नगन ।
 नासाग्रदृष्टि ध्याननिमग्न । यत्पदसंलग्न होती योगी ॥९१॥ पिंगल नाग आणि
 साध्यदेव । रूप पाहतां अपूर्व । प्रश्न करितो सगवं । पाहूनी खवंमूर्ती ते
 ॥९२॥ त्यातें सदुपदेश करून । दिघलें योगपूर्वक ज्ञान । त्या दिवसापासून ।
 प्रसिद्धि झाली श्रीदत्ताची ॥९३॥ दुष्ट शिक्षक शिष्टपाळक । योगमार्गप्रवर्तक ।
 जाणूनि येती मुनीवाळक । विश्वचालक काय करी ॥९४॥ तत्परीक्षार्थ त्या
 वेळां । श्रीदत्त बृडे अगाध जळीं । भिवूनि पळती त्या काळीं । कित्येक मंडळी

सत्वर ॥ ९५ ॥ तो मानून खेळ । तेथे राहिले कित्येक बाळ । त्यांची परीक्षा करावया फेवळ । भलता खेळ आरंभी ॥ ९६ ॥ एक नग्न स्त्री घेऊन । श्रीदत्त तीरी येवून । स्वये नग्न होवून । क्रीडा करुनि राहिला ॥ ९७ ॥ स्वाश्रया जी स्वविषया । नारी झाली तो आदिमाया । ती अंकी बेंसोनियां । वाघें वाजवोनियां गातसे ॥ ९८ ॥ तीतें करवोनियां पान । शक्तीचें उच्छिष्ट घेई आपण । तिला देई वीर चवंग । बाळ पाहोनी पळाले ॥ ९९ ॥ तेजीयसां नाहीं दोष । म्हणोनि राहिले जे शेष । त्यावरी करुनि तोष । योग सविशेष सांगितला ॥ १०० ॥ ईश्वर करी साहस । धर्मव्यतिक्रम खास । तेजीयस्त्वामुल्ले नाहीं दोष । अग्नि निर्दोष ज्यापरी ॥ १०१ ॥ ऐश्वर्य सामर्थ्य नसोन । मूढ एवढा घेई गुण । तो नष्ट होई न लागतां क्षण । कर्म दारुण गती दे ॥ २ ॥ धर्मातीत वागे हर । तो गुण घेती पामर । काळकूट जिरवी शंकर । मरे पामर त्या शिवर्ता ॥ ३ ॥ ईश आणि गुणातीत । धर्माधर्मविर्वजित । श्रुतीमस्तकीं राहतात । ते वायुवत् निर्दोषी ॥ ४ ॥ त्यांची आचरणे प्रायः न घ्यावीं । वचनें मात्र न टाळावीं । दोन्हीशीं योग्य ती पाळावीं । सांभाळावीं धर्माह् ॥ ५ ॥ त्यांचीं सुचरितें घ्यावीं । असी वीले श्रुति बरवी । त्याचे सरीस ये न रवी । नर वीर्यहीन कायसा ॥ ६ ॥ काय सारिखा विसला तरी । ज्ञानी अज्ञानी यांचो न हो सरी । हें जाणिजे सृज चतुरीं । कुतर्क करी तो मूर्ख ॥ ७ ॥ असो असें वीभत्सही पाहून । सर्व कष्ट सोसून । टिकला कातवीर्य अर्जुन । योग ज्ञान लाभला ॥ १०८ ॥ इति श्रीदत्तमाहात्म्ये श्रीदत्तावतारकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीगुरुदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥

दुर्वासपुत्राचा जन्म

श्रीदत्तप्रबोध-अध्याय आठवा

॥ श्रीसद्गुरुदेवाय नमः ॥ ॐ नमो अविनाश निर्गुणा । विमलरूपा सनातना ।
 मायातीता निरञ्जना । शुद्ध चिद्धना नमो तुज ॥१॥ तूं निखिल ब्रह्म निराकार । अहं
 ब्रह्मास्मि उद्गार । मायानियंता प्रभाकर । सगुणकुर तेथें तूं ॥२॥ सगुणस्वरूपत्व
 जे माया । ते तूं होसी गा निरामया । कल्पनीं आड प्रसवोनिषा । गुणत्रया उभारिती
 ॥३॥ सशक्तीक निर्मोन । ऐक्यभावा युक्त करून । पृथकें कार्य आज्ञापून । द्विभागीं आपण
 मिश्रित ॥४॥ तीन दोन मिश्री ते पांच । हें कौतुक दावावया साव । एक एकाचे पुनरा
 पांच । एव संच पंचविसा ॥५॥ पुनरा पांचा करोनि मंथन । विपभाग काढिल निवडोन
 भाग पांचा नामभिधान । वेगळें लक्षण ठेविलें ॥६॥ पंचवीस पांच केले तीस । स्वाभागे
 मिळवी एकास । एकूण केली छत्तीस । खेळ विशेष रचिला हा ॥७॥ एवं उभारिलें ऐसे भूत ।
 दहा संस्थापिले त्यांत । दशद्वारे जे नेमित । रुद्र वर्तीत वेगळे ॥८॥ दश नाद दश भेद ।
 एकादशाचें पृथक प्रसिद्ध । हे भेदातीत अभेद । साधु सिद्ध जाणती त्या ॥९॥ ते तूं सकळांचें
 जीवन । व्यापक साक्षीरूपें पूर्ण । तुज जाणावया आंगवण । न बाणे खुण आगमनिगमा
 ॥१०॥ त्यांचि हें भूत उभारिलें । भूत भूतातेंचि प्रसविलें । अनेकत्वे विस्तारिलें । एवं
 रचिलें ब्रह्मांड ॥ ११ ॥ अनंत ब्रह्मांडांची माळा । स्रष्टाहारी तूं वेगळा । खेळ खेळोनि
 निराळा । न कळे कळा कवणासी ॥१२॥ तूं सकळांसी अगोचर । तुझा न कळे कोणा पार ।
 शिणले श्रुतीचे जिह्वार । थकित कणीवर सहस्रमुखी ॥ १३ ॥ तेथें अल्पमती मी हीन ।
 वेंडतें वर्णू मी तुझे गुण । म्हणोनिया विनय होऊन । करी नमन पायांसी ॥ १४ ॥
 वर्णनीय करावी सेवा । हाची वसा लागला जीवा । तरि कृपा करोनि देवाधिदेवा । हेतु
 पुरावा दीनाचा ॥ १५ ॥ एवढा उपक्रम करितां । आळस न करिती सदगुरुनाथा ।
 सुताचा हेतु केउतां । पूर्ण करितां तुम्हांसी ॥१६॥ पूर्ण कृपेचें देतां दान । मग तें न पडे
 कदा न्यून । यासाठी प्रीति करून । बंदी चरण विनयत्वे ॥ १७ ॥ मागे तुझें त्यांच
 बोलविलें । निरूपण रसाळ चालविलें । पुढेंहि पाहिजे सांग्माळिलें । कृपाबळें आपुल्या
 ॥ १८ ॥ गतकथाध्यायीं वरदान । देवोनि देव पावले स्वर्गभुवन । कैलासी करोनिया
 शिवार्चन । विधि स्थापन सत्यलोकी ॥१९॥ तेथें विष्णूने शिवासी । विचारिलें ज्ञातो
 वैकुंठासी । आपण जावे स्वस्थलाशीं । लोभ मानसीं अक्षे द्या ॥२०॥ शिव म्हणे एकटें
 जावें । हें काय तुम्हांसी वरवें । हरि म्हणे तुम्हां शीण द्यावे । काय करावें ऐसें पै
 ॥ २१ ॥ मागुतीं चोले उमावर । काय असे तो क्षीरसागर । म्हणोनि रहावे उगेचि
 दूर । हें तो वैकुंठपुर असे कीं ॥२२॥ हें मागिले अध्यायीं संपलें । तें श्रुतेजनीं

अवधारिलें । पुढें सद्गुरुकृपें जें चाले । तें श्रवण केलें पाहिजे ॥ २३ ॥ शिवदेवाची
 आवडीं देखोन । विनोदें बोलें नारायण । तें चमत्कारिक वचन । करा श्रवण सकळही
 ॥ २४ ॥ अहो या भूलोकाचे ठायीं । नाना आचरणें करिती पाही । जैसी ज्याची
 कमाई । तैसेचि ठाई ते पावती ॥ २५ ॥ अहो जी शिवा चंद्रमौळी । तुम्ही साठविजे
 हृदयकमळीं । इतर सकळीं ऐकिजे २६ ॥ कोण्ही भाविक मत्त जाण । मेमें करिती
 लिंगार्चन । कोणी राजोपचारें करोन । कोण्ही साधारण पंचोपचारी ॥ २७ ॥ कोणी
 करिती प्रदोषव्रत । कोणी सोमवारतें आचरत । कोणी शिवरात्री नेमयुक्त । कोणी
 व्रतस्य निराहारी ॥ २८ ॥ कोणी उपासनीं अनुष्ठानीं । कोणी वसले जपध्यानी ।
 कोणी आहारविहारतें करोनी । कोणी भजनीं निघटले ॥ २९ ॥ कोणी शिवा तुजसाठीं
 । भोगिती नाना दुःख कचाटी । कोणी द्विज भोजनाच्या पाठी । कोणी हठीं दिगंबर
 ॥ ३० ॥ ऐसे बहुविधा करिती आचरण । हेही त्रिगुणात्मकें पृथक् पूर्ण । परि उभय भाग
 पडती निवडोन । सकाम लक्षणें निष्काम ॥ ३१ ॥ सकामिका प्रसन्न होती ।
 गुणाऐसीं फळें देसी । देतां कांहीं न विचारिती । भोळा होसी शंकर ॥ ३२ ॥ जयें निष्कामें
 दयाळा । तुज अर्चिलें जावनीळा । तयाचा करिसी बहुत सोहोळा । अमृतफळा
 अपिंमी ॥ ३३ ॥ कोणा करिसी कैलासवास । कोणासु दिसी कंठमाळिकेस । कोणा
 देसी स्वरूपतेस । इच्छित आस पुरविशी ॥ ३४ ॥ तेंवांच ब्रह्मार्चनी जे जन । तयां
 सत्यलोकींचें सन्मान । जे करिता यज्ञदान । संतर्पण बहुसाल ॥ ३५ ॥ पोडशोपचारें
 द्विजा अर्चिती । उत्तम उपभोगादि अपिंती । घाट देवालयें बांधिती । देव पूजिती
 सोपस्कारें ॥ ३६ ॥ धर्मशास्त्र अन्नसत्रें । गोभूरत्ने दानें विचित्रें । नानारसादि तिल-
 पात्रें । वहनं छत्रें शिविरें ॥ ३७ ॥ नाना अलंकार धातू । अग्र आहार द्विजां देतू ।
 वस्त्रें मूपणें विलयातू । प्रीतीं अर्पितु ग्रामक्षेत्रें ॥ ३८ ॥ सदावर्तें ऋतुसेवनें ।
 आसनें वसनें शय्यासनें । नाना धान्य आणि धनें । उपायनें सुंदर ॥ ३९ ॥ कूप
 पारवा विहिरी । छाया शाळा नानापरी । विद्याग्रंथ कळा कुसरी । दानें करी विविध
 ते ॥ ४० ॥ ऐसिया अनंतदाना । देवोनि तोपत्री द्विजगणा । कांहीं लौकिकसंबंधी अर्चना
 । तीर्थ क्षेत्रें उपासना यात्रा करी ॥ ४१ ॥ ऐसें पुण्य आचरतां । मग येतसे तो स्वर्गपंथा ।
 अमर होय सत्कारिता । सुख संतोषता दे तया ॥ ४२ ॥ आगाऐसे भोग देती । कीर्ति
 तोपरीच राखिती । तें सरतां लोटोनि देती । जन्म पावती भूलोकां ॥ ४३ ॥ त्रिगुणात्मकें
 पुण्याशी । फळेंहि भोगविती तयाऐसी । राज्यवैभव संपत्तीसी । दारा कलत्रासी कर्मा-
 ऐसे ॥ ४४ ॥ तेंवांच धर्मउपासक । तयासी प्राप्त मानुलोक । पुण्य सरतां आवश्यक ।
 जन्मा अचूक घालिती ॥ ४५ ॥ ऐसेची ते श्राक्त जाणा । करिती शक्तीची उपासना ।
 भक्ष-अभक्ष नाना । मदिरापाना करिताती ॥ ४६ ॥ पात्रापुढें ठेवोनि पात्र । रजनीं
 पूजा करिती विचित्र । मांस मदिरा अपवित्र । प्रसाद पवित्र म्हणती त्या ॥ ४७ ॥

शक्तिमंत्रं करिती हवन । उत्तम वाममार्ग ऐसे म्हणोन । आवडीनें करिती सेवन । म्हणती पावन आम्ही झालों ॥४८॥ प्रपंगी येऊं न देती कोणासी । आलिया बलात्कार करिती त्यासी । कुश्व कर्म करोनि वेगेंसी । शेखी परासी पै भीती ॥४९॥ मांस मदिरें भरिती पोट । कदा कोठें न करिती बोभाट । म्हणती जगामार्जी श्रेष्ठ । भाग्य वरिष्ठ आमुचें ॥५०॥ अनाचारी पाप समूळ । आचरतो ऐसे ते चांडाळ । तयांचें पहातां मुखकमळ । करावें तात्काळ सचैलें ॥५१॥ ऐतिया नरा जेथें वस्ती । तेथें पापांचे पर्वत निश्चिती । त्यांसी नाहीं स्वर्गप्राप्ती । जन्मपंक्ती अधोर ॥५२॥ शाक्त नोव्हेत हे गधडे । अभिमानेंचि माजले रेडे । मांस भक्षणाच्या सुरवाडे । वाम निवाडे आचरती ॥५३॥ कोण वाम कैमा प्रकार । कोण फळ काय चमत्कार । हा तों नेणतीच विचार । जर्गी अनाचार अष्टविती ॥५४॥ तयां न चुके गर्भवाम । अंती जाती अघोरास । सुटका नोव्हेचि तयांस । तुमच्या पदास यावया ॥५५॥ ज्या ज्या दैवता भजावें । त्या लोकामती जावें । पुण्य सरतां किरोनी यावें । जन्म मोगावे जीवांनीं ॥५६॥ पुण्यें करोनि स्वर्गा येती । तुमचे पदीं सुख मोगिती । पुण्य सरतां जन्मा जाती । न सुटे पंक्ति तयांच्या ॥५७॥ जे का अधर्मी पापीजन । तेही न राहती भूलोकीं पूर्ण । तयालागीं स्वर्गभुवन । प्राप्त मान होतसे ॥५८॥ स्वर्गाचें पैल हा यमलोक । येथें जीव येती आवश्यक । अंशावांचोनि तोही देख । न मिळि दुःख तेथींचें ॥५९॥ तया अंशाचा प्रकार । अस्पृचि कथितों निर्धार । सांगु जातां वित्तर । होईल उशीर आपणातें ॥६०॥ स्वकर्मों निदिती । परधर्मातें आचरती । दुष्ट कर्मी पाप-मती । निंदा करिती परांचि ॥६१॥ गुरुद्रोह करी जार । पितृद्रोह करी पामर । कपटी घातक थोर । अनाचार दाहक ॥६२॥ मात्रागमन सुरापान । परपीडक कठोर मापण । हिंसा बंधन-रोधन । हरी परधन दारादि ॥६३॥ वृत्ति भूमि उच्छेद । रिक्त वाढविणें उगोचि द्वंद । भोजनीं करणें प्रपंच मेद । रिक्त अपवाद असत्यता ॥६४॥ देवागार मंदिरभंग । कथापुराण बिघडी रंग । नाच भोरपी होणें दंग । हृदयभाग दयाहीन ॥६५॥ जारण-मारण उच्चाटण । यंत्र मंत्र मोहनस्तंभन । घातपात बिलक्षण । दिवा मैथुन आवश्यकें ॥६६॥ कन्याविक्रय रसविक्रय । भाड्यासी दाखवी भय । स्त्री बाळ गुरुहत्यारा होय । अमक्ष खाय चांडाळ जो ॥६७॥ अविद्यासी विद्यासयातक । मसाद लिंगभंग करी देख । मार्गध्न विपटपाडक । पीडक घाडक मारक जो ॥६८॥ सत्कर्मी करी विक्षेप । साधुसंतांसी दे ताप । जीवजंतूंचें कोंडी आप । दे संताप वडिलवृद्धां ॥६९॥ ऐसें जया गाठी असे धन । तो जाय यमपुरीलागोन । तेथील संस्कार मोग मोगून । भूलोकीं पतन तया घडे ॥७०॥ जैसैं जया धन गाठी । तैसीच तया जन्मराहटी । न सुटे कर्म लागलें पाठीं । घोटाघोटी घोडवी ॥७१॥ पुण्य करोनि सुख मोगावें । पापें करोनि दुःखीं फिरावें । परीं जीवन्मुक्त व्हावें । ऐसैं ठावें न पडेची ॥७२॥ ऐशीच लोकलोकांची गती । पुण्यपापें सर्व मोगिती । परीं बुक्कावपा

पुनरावृत्ती । उभयप्रती न दिसे ॥ ७३ ॥ हे सर्व लोकांचें कारण । तुम्हां सर्वां केलें
 निरूपण । आतां आमुचें प्रकरण । तेंहि निवडून सांगतों ॥ ७४ ॥ जें माक्षिया उदेसी ।
 चटक लागली जयांसी । तयांची आचरणें कैसीं । सांगतो तुम्हांसी ऐकजे ॥ ७५ ॥
 निस्पृह निःसंग निर्द्वंद्व । नैराश्ययोगें माझे वृंद । वृत्तिशुद्ध भूती अमेद । करिती अनुवाद
 ज्ञानचर्चा ॥ ७६ ॥ कोणी भोळे माविक असती । कोणी वीतरागयोग फिरती । जे
 जे कर्म करिती । मज यजिती सर्व भावें ॥ ७७ ॥ करिती आवडों कथाकीर्तनें । अर्चनें
 बंदनें पादसेवनें । मत्कथामृतांचीं श्रवणें । आत्मनिवेदनें साधिती ॥ ७८ ॥ कोणी
 राहिले करोनि भजन । कोणी सख्यत्व योगें विनटले पूर्ण । कोणी दास्यत्व राहिले करून ।
 मनन ध्यान वेगळेची ॥ ७९ ॥ दिंड्या पताका उभविती । डोल दगामे लाविती । टाळ
 विणं मृदंग वाजविती । छंदे नाचती गाती गीत ॥ ८० ॥ परम आल्हादें करून ।
 टाळिया चुटक्यांतें वाजवून । मधूरी होवोनि तल्लीन । देहभान विसरती ॥ ८१ ॥ आत्म-
 याचा करिती विचार । जाणोनि घेती सारासार । काम क्रोध मद मत्सर । दंभ अहंकार
 दवडिती ॥ ८२ ॥ ज्ञानचर्चें भरविती गुजरी । कैची तेथें पापा उरी । दिवानिशी नाम
 गजरीं । उठती लहरी प्रेमाच्या ॥ ८३ ॥ कित्येक करिती जप अनुष्ठान । आवडीं
 आरंभिती स्तोत्रपठण । मदर्था उपावसघन । करिती आचरण सप्रेमें ॥ ८४ ॥ सर्वां भूतीं
 धरोनि भाव । पुजोनि म्हणती हा देव । निष्ठा भक्ती अनन्य द्रव । रातले वैष्णव परम
 प्रीती ॥ ८५ ॥ जागृतीं स्वप्न सुषुप्तीं । मजची भावें ते भजती । सगुणमूर्ति उपासिती ।
 निर्गुणीं निरखिती कित्येक ॥ ८६ ॥ सर्वस्व मातें अपिलें । आपण लडिवाळपणें राहिले ।
 मातेंचि तेणें बोभाडलें । तैसेंचि आलें होणें मज ॥ ८७ ॥ त्याचें सर्व मजचि जाणणें ।
 नाना रूपें अवतार धरणें । संकट तयाचें निवारणें । छाया करणें स्वभागे ॥ ८८ ॥
 तेणें प्रेमध्वजें बांधिलें मनसी । नाचविल्या ऐसें नाचणें निश्चयेंसी । भुललों तयाच्या
 भक्तीसी । न सांगतां आम्हासी जाणणें ॥ ८९ ॥ सकळांमाजी थोर । मम वैष्णवाचा
 अधिकार । तो मुखें वर्णी मी मुरार । तुम्हांसमोर परिसा तें ॥ ९० ॥ हे जगतीची
 तीर्थें सकळ । पातकें भरित होती विपुल । ते बांदिती संतचरणकमळ । तें निर्मळ होती
 ते ॥ ९१ ॥ जीव आचरे अनंत दोपराशी । प्रायश्चित्तें नेमिलीं त्यासी । तो सहज
 भेटतां वैष्णवासी । ठाव दोपासी नुरे मग ॥ ९२ ॥ कृपें तयांतें अंगिकरितां । नतची
 होणें आलें प्रायश्चित्ता । राहिली त्याची योग्यता । वैष्णव सत्ता आगळी ॥ ९३ ॥ यम
 तयाचा होवोनि किंकर । जोडोनि राहे मदा कर । म्हणे वैष्णव हे अनिवार । आमुचा
 व्यवहार खुंटविला ॥ ९४ ॥ देखोनि तयाची योग्यता । दूतासी होय आज्ञापिता ।
 तुम्ही न कीजे येथें सत्ता । जेथें हरिकथा नामघोष ॥ ९५ ॥ वैष्णव राहती जये
 स्पष्टासी । नका जाऊं तये सीवेसी । मृत्यूसी म्हणे कीर्तनरसीं । तुंवां जीवासी नाणिजे
 ॥ ९६ ॥ आणिऊ एक नमलाव । तोही निवेदितो अपर्व । श्रवण करा तम्ही सर्व ।

अघटित वैभव संतांचें ॥ ९७ ॥ प्राणी आचरे पाप अपार । मर्यादेहूनि अतिथोर । न करवे प्रायश्चित्तासी अंगीकार । परम दुर्घर म्हणवोनी ॥ ९८ ॥ तीर्थी जो निवडोनी सांडिला । देवक्षेत्रांनीं भोकलिला । महातपोधनीं दवडिला । पहा तपाला दूरी हो ॥ ९९ ॥ ऐसा जो पायांचा शिरोमणी । जया ठाव नेदीच मेदिनी । तो लागतांचि संतचरणी । होय धुनी पापाची ॥ १०० ॥ संतीं करितां अंगीकार । तो गज मान्य होय निर्धार । हे वैष्णव मजहोनि थोर । प्राणप्रियकर मी मानी ॥ ११ ॥ हरि म्हणे उमापती । ऐसी मद-मक्ताची हे ख्याती । मी प्रसन्न त्यां होवोनि श्रीपती । देतां श्रीतीं बहुएक ॥ २ ॥ संतति संपत्ति धन । भोग वैभव ऐश्वर्य पूर्ण । परी ते वैराग्यसंपन्न । देती लोटून परतेची ॥ ३ ॥ सिद्धी ऋद्धी देतां त्यासी । आणि त्यां मुक्तिमुक्तीसी । ते अनिवार नेघे तपासी । हाणोनि लातेसी दवडिती ॥ ४ ॥ मेदिनीचें राज्य देतां । तें नयेचि त्यांच्या चित्ता । नाममजनीं सप्रेमता । न इच्छिती परता लाभ दुजा ॥ ५ ॥ ऐसें त्यां देवोनि उदाम । मदय मी त्यां जगन्निवास । विमानें पाठवोनि वैकुंठास । आणवी त्यांस श्रीतीनें ॥ ६ ॥ देवोनि त्यांसी आलिंगन । सलोक समीप स्वरूप सायुज्यपण । हे करोनि अर्पण । वैकुंठभुवन वसविलें ॥ ७ ॥ चारी मुक्ति नावडे ज्यासी । हृदयीं सांठवी मी तपासी । परी मागुती जन्मासी । भूलोकांसी न धाडीं ॥ ८ ॥ माझे चरण चुवें सुखावले । ते मजमार्जीच समावले । न करी तया आपणावेगळें । जळीं विरालें संधव जैसें ॥ ९ ॥ चारी मुक्तीस झाले पावन । ते हीन जाती मज सांडोन । मी न दवडीं त्यांलगून । पतितपावन यासाठीं ॥ १० ॥ शिवा जे वैकुंठासी आले । कोणोच नाहीं परतले । मीच होवोनि जरी धाडिले । पुन्हा आणिले म्यां स्वपदासी ॥ ११ ॥ पुण्यराक्षी आचरोन । पावती तुमच्या पदा येवोन । परी न चुके त्यांचि जन्ममरण । वैकुंठस्थान ऐसें नोव्हें ॥ १२ ॥ आपण येऊं म्हणतां वैकुंठासी । आणि आम्ही न्यावें तुम्हांसी । आश्चर्य वाटे मम चित्तासी । शिवा मानसी विचारिजे ॥ १३ ॥ तेथें येवोनि परततां । दुःख वाटे माझिया चित्ता । तंव शिव झाला हास्य करिता । बरवा अनंता तूं होसी ॥ १४ ॥ हे लोकालोक कासया वसविले । पदें कां विभक्त स्थापिले । वैकुंठची कां नाहीं केलें । आम्हां चांगलें सर्वांशीं ॥ १५ ॥ ही सर्व तुझीच गा सत्ता । अनेक लीला तुझीच अनंता आम्हा बोल कासया देतां । कर्ता करविता तूंचि पै ॥ १६ ॥ केशवा तुंवांचि आज्ञापून । हा आंठ हात पिंड केला निर्माण । तेथें इंद्रियांचें अधिष्ठान । केलें निर्माण दशविधा ॥ १७ ॥ तेथें तरी तूंचि स्रजधारी । कळवुन ऐसी हालविशी दोरी । वर्तवितोसी पृथक परी । समत्व सरी कां तें नसे ॥ १८ ॥ तया विभक्तची अधिकार । स्थापिले असती साचार । येस्येरांचे काज कर । कां गा निर्धार न होती ॥ १९ ॥ नेत्र अवलोकनची करावें । तें नसतां नाकोचि पहावें । मुखीचें काज श्रवणें सारावें । होईल बरवें वाईट तरी ॥ २० ॥ श्रवणचें काज सांगतां करा । गुद न जेववी निर्धार । शिस्तेंचि लवेचि धरा ।

नेत्रद्वारा मकरंद ॥ २१ ॥ येर येरांचे न येती काजा । नेमिल्या मार्गे न सोडिती वोजा ।
 करुणाघना अधोक्षजा । गरुडध्वजा लीला तुझी ॥ २२ ॥ नेत्रें करोनी पहावें । श्रवणें
 करोनि ऐकावें । मुखें करोनि बोलवें । नासिक ध्यावें मकरंद ॥ २३ ॥ कर योजिले
 बहुमंशर्गी । गुद नेमिलें मळत्यागी । शिख गुंतविलें भोगी । गमनप्रसंगी चरणची ॥ २४ ॥
 ऐसे नेमोनि व्यापार । चालवी पृथकाकार । सेखी वेगळा तूं सूत्रधार । पाहे विचार
 तुझा तूं ॥ २५ ॥ तेवींच हे लोकलोक । आज्ञेऐसे वर्तती देख । अधिकारपरत्वे अलोलिक ।
 तुझे कामुक वागती ॥ २६ ॥ सकळ पदांहोनि श्रेष्ठ । निवडिलें येथें भौटपीठ । सत्य
 कैलास वैकुण्ठ । अर्ध पीठ वेगळें ॥ २७ ॥ तीन पोठीचे विचार । वेगळेचि दाविले
 चमत्कार । लीलालाचवी तूं सर्वेश्वर । सर्व अधिकार तुझेचि ॥ २८ ॥ अर्धपीठ सर्वांचें
 मूळ । तो तूंचि होसी तामाळनीळ । येर हें रचिलें माझक दिसाळ । तुझे खेळ खेळी तूं
 ॥ २९ ॥ विराट हाचि तूं ब्रह्मांड । ब्रह्मांडगर्माचि पिंड । ऐसेचि दाविलें तेथें वाड । केला
 निचाड औटची ॥ ३० ॥ लोकलोका दिवसणें । आम्हां तुम्हांही तेथें असणें । पाहत
 एकही नसे उणे । समसमानें अर्ध पीठ ॥ ३१ ॥ जोंवरी नेमिली मर्षादा । तोंवरीच मान
 या पदा । तें सरतांचि गा परमानंदा । आनंदकंदा तुजमार्जी ॥ ३२ ॥ ऐसे बोलतां श्री
 शंकर । आनंदें निर्भर रमावर । आलिंगनी मिसळले सुरवर । जयजयकार करिताती
 ॥ ३३ ॥ दुंदुभी घाचें नाना वाजती । आपुलाले वहनीं आरूढती । परम महोत्सव
 सकळांमती । उंचावती विमानें ॥ ३४ ॥ पाहावया वैकुण्ठपूर । देवामती आनंद थोर । मार्ग
 क्रमिती अतिसार । हरिपद सुंदर लक्षिती ॥ ३५ ॥ देव निराखिती दुरोन । कळस
 देखिला वैदीप्यमान । पाहतां झांकोळति नयन । वाचें सघन वाजती ॥ ३६ ॥ त्या
 वाद्यध्वनीसी ऐकतां । तो नाद झाला सकळांभी वेधिता । गंधर्व विसरले गातां । अन्तरा
 नाचतां राहिल्या ॥ ३७ ॥ जैसे नादध्वनी करून । कुरंग विसरले देहमान । कीं उरग
 डोलवीनि फण । अतितल्लीन होय जेवीं ॥ ३८ ॥ तेचि गति झाली देवांसी । त्या नादें
 मोहीत झाले मानसी । देह गेह नाठवे कोणासी । मुख्य आपणासी विसरले ॥ ३९ ॥
 देखोनि सकळांचें अवसान । गदगदां हासे जगज्जीवन । तों समीप देखिलें वैकुण्ठधवन ।
 प्रकाश गहन रविकोटी ॥ ४० ॥ प्रकाशें नेत्र झांकोळले । वाचनादें मन मोहिलें ।
 शिवभूषणें डोलों लागले । ध्यानीं गुंतलें विलक्षण ॥ ४१ ॥ मनीं विचारी सर्वोत्तम ।
 पाहूं आलेति वैकुण्ठधाम । प्रथम नादभर्मे पावले भ्रम । पुढील क्रम कैसा तो ॥ ४२ ॥
 मग शिवातें सावध करोनी । बदता झाला चक्रपाणी । आबलोकाया देवांलागुनी । लक्ष
 भूषणीं ठेवावें ॥ ४३ ॥ शिव सावधानें पाहत । तंव सकळांच्या वृत्ती झाल्या गलित ।
 नुयडे कोणाचें नेत्रपात । आश्चर्यवत पैं झाला ॥ ४४ ॥ शिव जाणोनि त्या वर्मासी ।
 काय बोले सर्वोत्तमासी । कृपा करोनि आतां यांसी । दिव्यदृष्टीसी देखे ॥ ४५ ॥ तूं
 न करिशी यां कृपादान । तरी केंवी पाहतील वैकुण्ठधवन । हे अनाथ असती दीन ।

कैची आंगवण पाहावया ॥ ४६ ॥ शिववचनें हरि संतोषला । दिव्य चक्षू देता झाला ।
 कृपाकटाक्षें सकळ्यां । सतेज कळां दीवली ॥ ४७ ॥ सावधानें पाहती सुर । तंव विमानें
 दाटलीं दिसती अपार । चतुर्भुज अवघे नर । श्यामसुंदर दिसती ॥ ४८ ॥ नाना रूपें
 दिव्य आकृती । मुगुट पीतांबर झळकती । शंख चक्र गदा मिरवती । पद्म हातीं सतेज
 ॥ ४९ ॥ सतेज अलंकारमंडित । कर्णी कुंडलप्रभा फांकत । रत्नमुद्रिका करी मिरवत ।
 विमानें झळकत तेजाकार ॥ १५० ॥ तंत विंतत घन सुखर । वायें वाजती अपार ।
 घंटानाद रव होती मधुर । गायनं तनदर होताती ॥ ५१ ॥ ध्वज पताका तळपती ।
 गुढिया तोरणें डोलती । छत्रं चामरें मिरवती । भाटीव करिती बंदिजन ॥ ५२ ॥ ऐसे
 वैष्णववीर अनंत । श्रीअनंतासी सामोरें येत । ते देखोनी देव समस्त । आश्चर्यघट
 मानसी ॥ ५३ ॥ वैष्णव आलिंगनीं मिसळले । रमाधवाचे पायीं लागले । मुंडपघसणीं
 तये घेले । रत्न विखुरलें भूतळीं ॥ ५४ ॥ वैष्णव भेटती सुरांसी । म्हणती माधवची
 भेटला आम्हांसी । ठक पाडिले सकळांसी । मुख्य हरिसी नोळखती ॥ ५५ ॥ जिकडे
 तिकडे पाहती देव । तो अवघाची दिसे वासुदेव । रिता नसे कोठें ठाव । रमाधव
 व्यापला ॥ ५६ ॥ असो ऐशा सारोनी भेटी । पुढें चालिले उठाउठी । पाहतां वनें उपवनें
 गोमटीं । पडती दृष्टी कल्पतरूंचीं ॥ ५७ ॥ कामधेनू चरती वनीं । गणती नसे पाहतां
 नयनीं । उत्तम पक्षियांचे घ्वनी । ऐकती कानीं सुरवर ॥ ५८ ॥ पाहती ऐकती करिती
 गमन । पुरंदार देखिलें विशाल गहन । तेथें नारी उभ्या कलश धेवोन । आरत्या
 उजळोन सिद्ध पै ॥ ५९ ॥ घनःश्याम सुंदर ओवाळिला । पुढें देवसुरांचा भार चालिला ।
 वैकुण्ठ विलोकिता होळा । अनुपम्य लीला तेथींचीं ॥ ६० ॥ हाट चहोटे सुंदर । मणिमय
 रत्नखचित गोपुरें । चिंतामणीची विशाल धवलारें । सहज श्रृंगारें श्रृंगारिली ॥ ६१ ॥
 चतुर्भुज तेथें नरनारी । मंगल गीत गाती धरोधरीं । दिव्य रूप कनकांबरी ।
 सालंकारीं शोभती ॥ ६२ ॥ मुख्य मंदिराखवळी येतां । हरी उतरे विमानाखालता ।
 करीं धरोनी उमाकांठा । सर्वे विधाता वाममागीं ॥ ६३ ॥ गरुड सन्मुख जोडोनि
 पाणी । जय विजय गर्जती वाणी । देवभारासह चक्रपाणी । समारंगणीं पावले ॥ ६४ ॥
 मुख्य सिंहासनावरी । माधवें बैसविला त्रिपुरारी । सकळ्यां बैसकां देवोनि सत्वरें ।
 आदर सत्कारीं सकळतिं ॥ ६५ ॥ तंव लक्ष्मी आली सदनान्तून । दिव्य अलंकारमंडित
 पूर्ण । पंचारती करीं घेऊन । करी अक्षवण शिवातें ॥ ६६ ॥ मग आणोनि पूजासंभार ।
 भावें पोटशोपचारें पूजिला हर । देवां देवोनि आभोद माल्यहार । वांटी चार अधोक्षज
 ॥ ६७ ॥ सकळ्यां पावयोनी सन्मान । बंदी उमावराचे चरण । अत्यादरें करोनि स्तवन ।
 तोपरी नारायण सकळतिं ॥ ६८ ॥ छत्रं चामरें उमविली । शिवमस्तर्जनं स्वकरें हाळी ।
 तंव करीं धरोनि चंद्रमौळी । एकमेळीं घेसले ॥ ६९ ॥ शिव म्हणे कमळावरा । तूं माझा
 परात्पर सोपरा । येरू म्हणे जी दातारा । काय उचरा बोलतां ॥ ७० ॥ तंव बोलतसे

शेषशयन । तुम्हां जो जीवीचें जीवन । म्यां करावें चरणसेवन । हें उचित जाण आम्हांसी ॥७१॥ तुंचि माझा सद्गुरु । सकळ नियंता ईश्वर । कोणा न कळे तुझा पारू । महिमा अपारू तुझा कीं ॥७२॥ शिव म्हणे देवाधिदेवा । ऐसें काय वदसी केशवा । मी जाणतो तुझिया अनुभवा । हृदयीं माधवा जपे तुज ॥७३॥ ऐसें आनंदें करितां भाषण । दोघे समरस झाले पूर्ण । हरिहररूपें । प्रगटोन । दिव्हें दर्शन सकळांसी ॥७४॥ सुर पाहती चमत्कार । सिंहासनीं देखिले हरिहर । विघाता घांवोनी सत्वर । पदीं शिर वोपित ॥७५॥ पुनरा लक्ष्मी येऊन । करिती झाली तेव्हां पूजन । जयजयकारें सुरगण । पुष्पें सघन वर्पती ॥७६॥ नृत्यकळा देवांगना । नारद तुंबर करिती गायना । वैष्णव करिती कीर्तना । विद्याधर स्तवना आरंभिती ॥७७॥ सभेमाजीं ब्रह्मानंद । देखोनि अमरसुरा आनंद । झाल्या वृत्ती अभेद । हृदयीं सद्गद पाहतां ॥७८॥ तेथील पाहतां अद्भुतलील । आला स्वपदाचा कंटाळा । म्हणती सर्वेश सुंदरा घननीळा । ठाव चरणकमळापासीं दे ॥७९॥ नम्रो आम्हांनी तो पदभार । येवंचि ठेवी गा निरंतर । गोडी नित्य नवी अपार । वैष्णवधीर असती येथें ॥१८०॥ आम्हांसी देवा त्यां ठकविले । सुख वैष्णवां दिसे आगळें । आम्हां सोडविलें पाहिले ॥८१॥ जावें आपुलिया स्वपदासी । ऐसे न वाटेची मानसीं । कमळावरा हृषीकेशी । पावन आम्हांसी करा वेगीं ॥८२॥ ऐशा आनंदसंवादी । विराल्या वृत्ती जडली समाधी । जावें आपुल्या स्वपदीं । हें तो बुद्धी न वाटे ॥८३॥ ऐसें देखोनी सर्वेश्वर । पृथक रूपें धरिलीं सत्वर । रमावर आणि उमावर । करिती विचार मानसीं ॥८४॥ शिव म्हणे श्यामांगा । वरवें दाविलें आजिच्या मसंगा । येणें खेळचि हा उगा । रमारंगा राहिला कीं ॥८५॥ सुर होवोनि आनंदघन । स्वरूपीं जालेती निमग्न । देह गेहाची आठवण । गेले विसरून तव कृपें ॥८६॥ यांतें सावधान करावें । स्वपदा वेगीं पाठवावें । हें परिसोनी केशवें । लीलालाघवें काय करी ॥८७॥ मायातीत जाले सुरगण । त्यांसी घाली माया आवरण । त्वरित करी सावधान । लावी व्यवधान पाठीसी ॥८८॥ हें देखोनि उमावर । म्हणे द्यावी आज्ञा जी सत्वर । अवश्य म्हणे तेव्हा शारंगधर । कृपा अपार असावी ॥८९॥ सकळ वंदोनी हरिचरणा । म्हणती दया करी मनमोहना । तात्काळ चढोनी विमाना । वैकुंठरचना पाहिली ॥९०॥ शिवासहित सुरांसी । बोलविता झाला हृषीकेशी । आपुलिया स्वस्थळासी । अति वेगेंसी पावले ॥९१॥ सिंहावलोकनें करून । श्रोतें परिसिंजे मागील कथन । देव देवोनी वरदान । आपुलें स्वस्थान पावले ॥९२॥ यानंतरें अनन्यासती । जाली नित्य कर्मासी आचरती । पतिचरणीं ठेवोनि प्रीती । सेवे निधिती सादर ॥९३॥ ऐसे लोटतां कांहींएक दिन । तंव अनन्या जाली गर्भीण । दिवस मास लोटतां जाण । तेज गहन दिसों लागें ॥९४॥ अघटित लीला विधंमरी । मायामय गर्भ दावी झडकरी । कोण्हा न कळे तो परी । बाज्यागरी खेळ जेरी ॥९५॥ भरत आले सप्त मास । जाली

संसारी उदास । करावा वाटे तापस । तम विशेष अंगी चढे ॥९६॥ जंव जंव अनसूयेचा गर्भ
वाढत । तंव तंव अत्री आनंदभरित । मनीं म्हणे कृपावंत । हरि समर्थ झाला कीं ॥९७॥
असो नवमास पूर्ण जाले । प्रसूत वळेने व्यापिले । ऋषिपत्न्या येवोनी ते वेळे । झांकती
डोळे तियेचे ॥९८॥ तंव तो माग्याचा सुदिन । प्रसव न कळे कवणालागून । अनसूयाही
जाली उन्मन । प्रगटलें सगुण बाळ पुढें ॥९९॥ पाहतां सतेज शुद्ध देखिला राजस । वेगीं
म्हाणिले येवोनी बाळास । खेहें माखोनी सुरस । सर्वेचि अनसूयेस म्हाणिले ॥१००॥
वेगीं आणोनी मधुबोळा । देती माढा तथा बाळा । बोसंगा देवोनी सोहळा । सेजे सुढाळा
पहुडविती ॥ १ ॥ जाणत्या चतुरा कामिनी । अनसूयेसी देती औषधपाणी । पथ्य
घालती जपोनी । दिनरजनीं सांभाळिती ॥ २ ॥ ऐसे लोटतां चार दिवस । करिती
पूजन पांचवीस । ऋषि आरंभिती रात्रिबर्गास । करिती विलास जागरणीं ॥३॥ जनन-
सुतक दश दिन । एकादशेसी शुद्ध स्नान । स्वधर्मादि आचरण । पंचमहायज्ञ देवपूजा
॥ ४ ॥ वाराव्यासी वारा चली । पूजोनिया यथा काळी । सकळ पाचोरिनि ऋषिमंडळी
भोजनें सारिलीं आनंदें ॥ ५ ॥ वारावीचें चारसें । करोनिया अति उल्हासें । संतोषवृत्ती
सकळांचीं मानसें । सुखसंतोषें बैसती ॥ ६ ॥ मग जन्मकुंडली काढोनी । ऋषी चैसले
जातकवर्णनीं । म्हणती हा बाळ तमोगुणी । तपाचरणीं दक्ष पै ॥ ७ ॥ श्रेष्ठचें हा
होईल थोर । सर्वें वागवील ऋषींचे भार । आपुले तपतेजें अनिवार । छळ दुर्धर करील
हा ॥ ८ ॥ जिकडे तिकडे सन्मान । भूप होतील अनन्यशरण । हें ऐकोनी सुखसंपन्न ।
ब्रह्मनंदन होय पै ॥ ९ ॥ ऐशापरी निशी संपतां । तो उदय पावला अघधिता ।
नित्यक्रम सारोनि अतौता । ऋषिकांता मिळाल्या ॥ १० ॥ पाहोनिया सुवेळ ।
पालख लाविला तात्काळ । अळंकार वल्लीं सजविला बाळ । तेवींच वेव्हाळ श्रृंगारिली
॥ ११ ॥ चौक मरोनी वेगेली । बरी बैसविलें अनसूयेसी । वाडवें देवोनिया बाळासी
अक्षवणासी आरंभिले ॥ १२ ॥ अक्षवणाची परवडी । सारिला करोनिया तांतडी ।
जीवी नामाभिधानाची गोडी । मुहूर्तघडी साधिती ॥ १३ ॥ चांदवे डोहारा खेळणीं
पालखावरी दिव्य लावोनी । बाळ पालखा निजवोनी । गीत गावोनी हलविती ॥ १४ ॥
काप नाम ठेवावें यासी । विचार पडिला सकळांसी । तंव आठव झाला अनसूयेसी ।
शंकरें मजसी निवेदिले ॥ १५ ॥ म्हणे बाया हो न करा चावडी । माझी ऐका तुम्ही
गोष्टी । हा अवतारलासे घुर्वेटी । महा हाटी तामस ॥ १६ ॥ याचें नांव ठेवा दुर्वास ।
हेंचि इन्डी माझें मानस । गोष्ट मानली सकळांस । तेंचि तयास बोभाती ॥ १७ ॥
अगा दुर्वासा मुकुमारा । जो जो म्हणोनी हालवी सुंदरा । गीत गावोनिया लेंकुरा ।
हारकुरा करिताती ॥ १८ ॥ गावोनि नाना परीचें गीत । नाम दुर्वास ठेविलें विख्यात ।
मागुती उचलोनी त्वरित । बोसंगा घालित अनसूयेच्या ॥ १९ ॥ आनंदें करिती जयजयकार ।
हळदीकुंकुमें वांढिती सुंदर । तांबूल शर्करा देवोनीं सत्वर । खिरापती अपार देताती ॥ २० ॥

ऐसा करोनि आनंदसोहोळा । नरनारी बोलविल्या सकळा । अनसूयेसी मोह जिव्हाळा ।
 पाजी बाळा श्रीतीनें ॥ २१ ॥ नित्यानित्य आनंद । अग्नि अनसूयेसी बाल्हाद । पुढें
 अवतरेल परमानंद । आनंदकंद जगद्गुरु ॥ २२ ॥ तोचि मम हृदयीं राहोन । आपुले
 आपण वदवी गुण । सकळासीं करावया पावन । चरित्र गहन दावितो ॥ २३ ॥ मी
 कोण येथें करिता । दत्तची असे बोलविता । त्यावीण न चले कांहीं सत्ता । मज निमित्ता
 केलें पुढें ॥ २४ ॥ सकळ दीनांहोनि मी दीन । अनंतसुत नामाभिधान । आश्रय
 करोनी संतांचें चरण । राहिलों धरोन भ्रमभावें ॥ २५ ॥ तुम्हीं संत कृपासागर ।
 अनंतसुत तुमचा किंकर । करोनि याचा अंगीकार । कृपाकर देइजे ॥ २६ ॥ अष्ट-
 ध्यायींचे कथन । तुम्ही करविलें कृपा करोन । तेवींच पुढें अनुसंधान । गोड करून
 देइजे ॥ २७ ॥ तुम्हां संतवांचोन । मज परतटा नेईल कोण । सर्व भावें मी संता शरण ।
 माझा अभिमान तुम्हांसी ॥ २८ ॥ इति श्रीदत्तप्रबोधग्रंथ । यासी नारदपुराणीचें संमत ।
 श्रोते परितोत संतमहंत । अष्टमोध्यायार्थ गोड हा ॥ २२९ ॥

॥ इति अष्टमोध्यायः समाप्तः ॥

श्रीअवधूतांचें जन्मकथन

श्रीदत्तप्रबोध-अध्याय नववा

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीगुरुदत्तात्रेयाय नमः ।

जयजय सद्गुरु अनंता । जय कृपाधना समर्था । तूं अनन्याचा होसी वाता ।
 अनाथनाथा नमो तुज ॥ १ ॥ जय सर्वाध्यक्षा गुणसागर । धीरगंभीरा उदारा । माया-
 सीता परात्परा । दीनोद्धारा नमो तुज ॥ २ ॥ जयजयाजी आनंदधना । जय सद्गुरु
 ज्ञानमंभदा । वितापहारका भवभोचना । पतितपावना नमो तुज ॥ ३ ॥ तव पदसरोज-
 तारूं । आम्हां अनाथासी आघारूं । भवार्णवाचा पैलपारूं । पाववितें निर्धारूं सत्य हें
 ॥ ४ ॥ सद्गुरु तुझिये चरणारविंदी । अर्पिली तनमनमाणेसी बुद्धी । अपंगी दीना कृपा-
 निची । जन्ममृत्युव्याधी निवृत्ती हे ॥ ५ ॥ मी तरी तुझें अज्ञान लडिवाळ । तुज शरणा-
 गताची कळवळ । सद्गुरुमापे तूं स्नेहाळ । पुरविली आळ वत्साची ॥ ६ ॥ तुझिया
 कृपामार्गें करोन । पा अंधीं होतमं निरूपण । तें तुझें तूं घेसी सांभाळोन । न्यून तें
 पूर्ण करोनिया ॥ ७ ॥ आतां पुढील कथारम । तोहि वदविता तूंचि मुरत । श्रोते धैर्यले
 भ्रमणाम । यांची आम पुरवारी ॥ ८ ॥ करितां चरणांचें चिंतन । निरूपणीं देसी तूंचि
 स्मरण । तर कृपायोगें करोन । उद्गार वचन निपती ॥ ९ ॥ गत कथाप्याय अंती ।

दुर्वासजन्मकथा निश्चिती । नामरुमादि सोहोळे निगुती । परिसिले श्रोती सादर ॥१०॥
 येथोनि श्रोता सावधान । पाहतां कुमाराचें उदन । अग्नी अनसूया आनंदघन । लालन
 पाळन करिताती ॥११॥ हेंचि प्रपंचाचें मुख । मंदिरां असावें बाळक । उजळला कुळीं
 कुळदीपक । पुण्य चोख उभयाचें ॥१२॥ योगी तापसी आश्रमा येती । धाळ देखोनी
 आनंद चिती । धन्य उभयां वाखाणिती । मुख जुंविती बाळाचे ॥१३॥ नित्य मंदिरा
 येती ऋषिललना । आडवा घेयोनि खेळविती तान्हा । आनंद अग्नी-अनसूयेच्या मना ।
 घेती भंगना इटीमिटी ॥१४॥ अनसूया नित्य अस्तासी । स्वकरें उतरी बालदृष्टीसी ।
 चरणरज लावी भाळासी । खेळी कौतुकेसी सभेमें ॥१५॥ करोनिया पतिसेवन ।
 करी बाळाचे लालन । तेथी अभ्यागताचें अर्चन । समसमान सर्वां राखी ॥१६॥ धन्य
 माळली ते पतिव्रता । कधीं न करिती तीव्रता । सम राखी सर्व व्रता । निर्मळ चित्ता
 गंगावत ती ॥१७॥ दिवस मासे धाळ वाढविलें । बाळक खेळीं खेळतें झालें । उभयतां
 आनंदें सुखावले । पाहती उगलें कौतुक ॥१८॥ वेळोवेळा आठविती नारदा ।
 म्हणती पावविलें प्रयत्नें वरदा । पुरविलें आमुचिया छंदा । पावविलें आल्हादा तेणेचि
 कीं ॥१९॥ ऐसिया सुखगता कळोळीं । उभय आनंदाचे मेळी । सुखे रमती सिंहा-
 चळीं । श्रुपीमंडळी सभोवतीं ॥२०॥ ऐसे लोटतां काहीं दिवस । आठव झाला अन-
 सूयेस । त्रिदेवें दिधलें वरास । एका लाभास पावले ॥२१॥ श्रेष्ठ उरले द्वय अर्थ । ते
 कैधना होतील प्राप्त । धाया नजरे ते वचनामृत । लाम मनांत व्हावा तो ॥२२॥ कैधवां
 पावेल जगज्जीवन । श्यामसुंदर मनमोहन । जाता अनुपम्य बोलिला वचन । तेथें मन वेधलें
 ॥२३॥ असती कुसुमसम ज्याची कांति । सुहास्यवदन जो श्रीपति । चतुर्भुज भव्य दिव्य-
 मूर्ति । बदला वचनोक्ति श्रियकर ॥२४॥ मी त्रिगुणात्मक रूप प्रगटेन । अनसूये बाळ तुझा
 होईन । तो अजुनि न वळे कृपाघन । कोण कारण करूं या ॥२५॥ यापरी अनसूया वेल्हाळी ।
 संचित लाभार्थ हृदयकमळीं । ध्यानीं निरखी मूर्ति सावळी । म्हणे प्रेमी आळी कमळाक्षा
 ॥२६॥ पूर्ण अनसूयेचें वेधलें चित्त । ऐसें जाणोनि स्वामी अनंत । ओळखोनी प्रेमा
 अद्भुत । म्हणे धन्य भावार्थ सतीचा ॥२७॥ शुद्ध देखोनि अंतर । कृपें द्रवला विधंभर ।
 लीलालाघरी करुणाकर । भार थोर प्रगटवी ॥२८॥ निस्सीम अनन्यता देखोन ।
 त्याचे निमारी स्वयंशीण । पुखी लळे संपूर्ण । स्वयें आपण प्रगटोनी ॥२९॥ दीनबंधु
 सर्वेश्वर । होय पूर्ण कृपेचा सागर । करावया जगदोद्धार । घरी अवतार खलीलें
 ॥३०॥ तो अनुपम सुखसोहळा । होई येथोनि आगळा । पाहावया मायितो सक्ळां ।
 बुतावेळ चला सर्वही ॥३१॥ अनंतसुत निनगी सज्जना । दया त्या थुपजली करुणा-
 घना । अवतार धरितो जगत्कल्याणा । देवराणा सकृपें ॥३२॥ अवतार प्रगटतां
 जगतावर । विविध तापाचा करील परिहार । दुःख दारिद्र्य पीडा पापसंहार । निवटील
 निर्धार दैन्यातें ॥३३॥ प्रगटतांचि ज्ञानदाता । निरसेल सहजे तिमीरता । वारील

समस्तांची चिंता । कैची व्यथा उरेल मग ॥ ३४ ॥ त्याचें होतां कृपादान । जीवांचें मिटले जन्ममरण । मागुती न पवेल बंधन । भवमयमोचन करील तो ॥ ३५ ॥ यास्तव प्रार्थना तुम्हांसी । चला त्वरा करा वेगेंसी । सोडा माईक व्यवधानासी । साधा लाभासी निजलोभे ॥ ३६ ॥ हें महापर्व उत्तम । साधितां पावेल सुखधाम । पूर्ण होतील सकळ काम । सर्वा विश्राम या पर्दा ॥ ३७ ॥ आदिबनादीचें धीज । तुम्हां साधुसिद्धांचें निज । पुरवावया सकळांचें चोज । साकार सतेज प्रगटे पाहा ॥ ३८ ॥ जे अगमनिगमाचें सार । जो श्रुतिगर्भीचा गुह्य विचार । जो का व्यापक सर्वांतर । तो परात्पर प्रगटे पाहा ॥ ३९ ॥ जें शिवहृदयांचें ज्येष्ठान । जें सनकादिकांचे आराध्य पूर्ण । जें प्रणवाचेंही कारण । होवोनि सगुण प्रगटे पाहा ॥ ४० ॥ आनंद सिंहाचळ पर्वती । स्वानंदे ऋषिसमुदाय वसती । अनुलक्षे तपाचरणीं मिरवती । तपश्री संपत्तीसमवेत ॥ ४१ ॥ माजी भक्ती अनूसया विराजमान । नवविधायोर्गे मंडित भूषण । पवित्रता धर्मसद्गुण । ती माहिरपूर्ण पांथिकांची ॥ ४२ ॥ ब्रह्मरूप अत्रिमहाराज । तपें भास्कर तेथें सतेज । समोवता ब्रह्मसमाज । दुर्वास आत्मज शिशु शोभे ॥ ४३ ॥ केवळ ज्ञानाचा आगर । अंगीं वैराग्याचा भर । शांति क्षमेचा सागर । दयाभूत अंतर ज्याचें ॥ ४४ ॥ उभय सप्रेमाचे मेळीं । सुख स्वानंद कळोळीं अदृष्ट दाविली नव्हाळी । जठरकमळीं अनखेच्या ॥ ४५ ॥ जगदात्मा जगदीश्वर । मायावी गर्भ दावी सुंदर । कळता झाला संभवविचार । आनंद थोर सतीतें ॥ ४६ ॥ पूर्वीचें वाक्य हें फळलें । संभवगुण उदरीं दाविले । महद्भाग्य उदयासि आलें । स्वलाभार्त भलें जागावें ॥ ४७ ॥ चला प्रेमभाषें घाला कास । निर्विकल्प करा मानस । एकाग्र निरखा धरा ध्यास । लाभ आपणांस होईल ॥ ४८ ॥ भक्ति ज्ञान वैराग्य आनंद । तेथेंचि प्रगटेल परमानंद । दर्शनचि हरपतील खेद । वृत्ति अभेद होतील ॥ ४९ ॥ मागा शिवरूपी दुर्वास । प्रथम पाळ तें तामस । ते गुण कळले उभयांस । आणि सर्वास पाहतां ॥ ५० ॥ झाले जातकादि वर्णन । ते तेथेंही हटी तामसकथन । डोहोळ्यात आलें आढळोन । शिवमुद्रा पूर्ण ओळखिली ॥ ५१ ॥ बहु दिवसांशी मागोनिया । पुन्हा गर्भीण झाली अनखया । सुखानंद वाटे देहा । उल्हास ठापा अपार ॥ ५२ ॥ उदरीं दावितां गर्भधारण । दिशा दुमदुमिती आनंदेकरून । लाम होती चहुंकडोन । अपपासें सन्मान जोडती ॥ ५३ ॥ धन्य त्या गर्माचा प्रभाव । कौतुक बरें अतिअपूर्व । चौपासीं शोभा अभिनव । सुरमानव पाहती ॥ ५४ ॥ आंगणींचे वृक्ष असती । ते करुणदुमाऐसे फळती । गोधर्नें सर्वकाळ दुमती । रस देती अपूर्व ॥ ५५ ॥ जरा क्षीणता गेली पळोन । व्याधी गेल्या सर्व उठोन । दारिद्र्यें त्यागिलें तें स्थान । सौभाग्य वपोंन राहिलें ॥ ५६ ॥ खडा ना गाई रस देती । सदा सफलित वृक्ष होती । खडकीं जळप्रवाह सुटतो । वांझ राहती गर्भिणी ॥ ५७ ॥ कुरूप ते स्वरूपराशी । निघांनं फिरती प्रगट निशी । येऊं म्हणती गृह्यासी । आश्चर्य ऋषींसी वाटत ॥ ५८ ॥ सकळां मनींची कामना । ती सहजें पुरावी होतां वासना । मुके बोवडे

वेदपठणा । अधिर श्रवणा ऐक्यी ॥ ५९ ॥ पांगुळे पायीं चालती । अज्ञानी ते ज्ञान
कथिती । ज्ञानी पावले विज्ञानस्थिती । ब्रह्मानंदीं डुछती ते ईश्वर ॥ ६० ॥ ही गर्भसंभ-
वाची कळा । पूर्वीच फलद्रुप होतसे सकळां । कोणा न कळती कांहीं लीला । भाग्य-
सोहळा अद्भुत ॥ ६१ ॥ विस्मय करिती चित्ती । म्हणती कोणत्यायोगें लाभ होती ।
नेणों कोण मगटे पुण्यमूर्ती । धन्य जगतीं वाटें ॥ ६२ ॥ असो अनस्येचे उदरी ।
गर्भ संभवला निर्धारी । तेजमभा कांतीवरी । मुखश्री साजिरी टवटवीत ॥ ६३ ॥ उदया-
पासोनि भानू । जैसा भेदीत वाटे गगनू । तेवीं चढे गर्भमानू । दिवस प्रमाणू गांठित
॥ ६४ ॥ कीं शुद्ध बीजेचा अंबुधर । दिवसेंदिवस कळा प्रसर । तेज दावितसे अपार ।
तेवीं प्रकार गर्भवृद्धी ॥ ६५ ॥ प्रथमपासोनि वाटे तिथी । कीं मासे मास जेवी वाढती ।
तेवींच जाणा गर्भगती । प्रभा फांकती पै होय ॥ ६६ ॥ प्रथम गर्भोद्धानि अधिक । या
गर्भाचा नवलाव देख । तेज पाहतां वाटे कौतुक देहीं सुख अनस्येच्या ॥ ६७ ॥ सप्त
मासांची होतां भरती । मनीं डोहोळे उदगारती । संव शास्त्रींची जाणोनि रीती । अत्रि
प्रीतीं पुस्तसे ॥ ६८ ॥ अत्रि म्हणे चातुर्यखाणी । मम प्रिये कुरंगलोचनी । काय आवडे
तुझिये मनीं । तें मजलागुनी निरोपिजे ॥ ६९ ॥ सज्ञानसरिते मराळीं । न धरीं संकोच
तूं ये वेळीं । आनंदें उकलोन स्वात्मकळी । बदे नव्हाळी अंतरींची ॥ ७० ॥ परिसोनी
स्वामीचें वचन । सती झाली आनंदघन । भावे वंदोनिया चरण । करी भापण नम्रवें
॥ ७१ ॥ अहो जी स्वामी प्राणेश्वरा । दयानिधी जी कृपासागरा । माझी विनंती
अवधारा । उदारधीरा सतेजा ॥ ७२ ॥ तुमचें करावें चरणसेवन । मज आवडते हे
तपोवन । स्वइच्छें करावें भ्रमण । आणि तीर्थाटण करावें ॥ ७३ ॥ करावा वाटे योगा-
भ्यास । जप अनुष्ठानादि तापस । भिक्षाटणीं उल्हाम । कृती विशेष दावावी ॥ ७४ ॥
विषयभोगी वासना । नरुचे कांहीं माझिया मना । कुतर्क विपरीत भावना । न ये
घ्याना कांहींच ॥ ७५ ॥ आत्मचर्चा ज्ञानविवेक । वेदांतविषय ऐकतां सुख । आत्म-
निष्ठत्व बलोलिक । संवाद साम्यक संयुक्त ॥ ७६ ॥ बोध आवडे अत्यंत मानसी ।
वाटें करूं सिद्धि ऋद्धी दासी । जीवकळकळा उपजे मानसीं । उदंड भाग्यासी बोपावें
॥ ७७ ॥ नाना मुरस करावें सेवन । करावें ते आणिकालागोन । हेंचि इच्छितें माझें
मन । वैराग्य धारण करावें ॥ ७८ ॥ ऐकोनिया गर्भोद्गारा । आनंद झाला ब्रह्मकुमरा ।
म्हणे राजयोगी उदमवेल हिरा । जगदुद्धारा निश्चयें ॥ ७९ ॥ मग सुदिनातें पाहोनी ।
ऋषिपत्न्या पाचारिल्या सदनीं । पडूस अन्नं निर्मोनी । सुपुण्यवनीं सिद्ध केले ॥ ८० ॥
पाचारोनिया तेथें ऋषी । भोजन दिवलीं सर्वांशीं । ऋषिपत्न्या अनसुयेसी ग्रासो-
ग्रासीं प्रार्थिती ॥ ८१ ॥ जें रुचेल हो तुम्हांतें । तेंचि घेईजे भागोनि आम्हांतें । निवांतपणें
स्वस्थचितें । आपुलें आवडीतें सारावें ॥ ८२ ॥ यापरी सारिलें भोजन । करशुद्धी मुखशुद्धी
करीन । तांगुल वांटिले सकळंलागून । मग हेलन मांडिलें ॥ ८३ ॥ द्राक्षमंडपा तळवटीं ।
शय्या करविली गोमटी । लीलालाघवें सांगतां गोधि । निद्रें दृष्टी शांकोळी ॥ ८४ ॥

किंचित सुपुत्री सारून । प्राशित्या शाल्या सुवासिकजीवन । नाना वृक्षी हिंदोळे वांधोन ।
गीत गावोन झलती ॥ ८५ ॥ झुले सरतां मागुती । रमणीक छायेसी वैसती । मध्यपीठ
अनसूयासती । सर्वे शोभती सुवासिनी ॥ ८६ ॥ केळी नारळे द्राक्षांचे घड । उतोतिया
खिरणिया गोड । चारे घोरें जांव आक्रोड । पक्क निवाड आणित्ती ॥ ८७ ॥ नारिंगें
अंजिरे सीताफळ । साखरनिधे फणस रामफळ । मुखरसिक जे सुढाळ । मेवा सकळ
आणिला ॥ ८८ ॥ ते अनसूयेपुढे ठेवित्ती । स्वकरें ऋषिपत्न्यांसो वांटित्ती । जयावरी
उपजे प्रीती । ते स्वीकारित्ती आवडीनें ॥ ८९ ॥ हेही परवडी सारोन । इच्छांकुंकुमें
वांटित्ती पूर्ण । करोद्वर्तन कर्पूरचंदन । करवित्ती लेपण सकळांसी ॥ ९० ॥ सेवती जाई
मोगरा । जुई बकुली पुआगरा । ऐसिया पुष्पे गुंफोनि हारा । घालित्ती सुंदरा अनसूये
॥ ९१ ॥ घळें आभरणें देवोनी । फळें ओठी भरित्ती कामिनी । याचि रीती सुवासिनी ।
अनसूया पूजोनि गौरवी ॥ ९२ ॥ यापरी सातव्यांत गौरव । होहाळे जेवणादि अपूर्व ।
देवोनी बोळविल्या कामिनी सर्व । आनंदमेव अनसूया ॥ ९३ ॥ परम आनंदाचे मेळी ।
सुखसंतोषें नांदती स्वस्थळी । आठव्यामार्जी परस्थळी । जाय वेल्हाळी भोजना ॥ ९४ ॥
तंव तो वैष्णवमहामुनी । तात्काळ प्रगटला येवोनी । अत्रिअनसूया देखतां नयनी ।
संतोष मनी वाढला ॥ ९५ ॥ दोघांसी झालें आलिंगन । परस्परां पुसती क्षेमकल्याण ।
तंव अनसूयेनें आणून । पायीं नंदन घातला ॥ ९६ ॥ म्हणे हा कोणाचा किशोर ।
अनसूया म्हणे आपुलाचि कृपाकर । दुर्वासनामें हा प्रथम कुमार । उमावरप्रसाद हा
॥ ९७ ॥ नारदें करोनि हास्यवदन । म्हणे असो या क्षेमकल्याण । अनसूयेसी पाहतां
आनंदधन । गर्मचिन्ह वोळखिलें ॥ ९८ ॥ मनीं म्हणे हा त्रिगुणात्मक । स्वयें अवतरेल
वैकुण्ठनायक । जरीं दावील कौतुक । तिन्हीं लोक भजती या ॥ ९९ ॥ धन्य अनसूये
भाग्य विशेष । जठरीं सांठविलें त्रिभुवनमांदुस । जे तारक सकळ जीवास । त्या प्रस-
वाम पावसी ॥ १०० ॥ जे महासिद्ध योगेंद्र म्हणवित्ती । तेही शरण पातें येती ।
याचेनि हे धन्य जगती । याचे किती अनुवाद ॥ १ ॥ पाहोनि उल्हास नारदमना ।
अनसूयेसी करी प्रदक्षणा । दत्तनामाचा करोनि सूचना । स्वर्गभुवना जातसे ॥ २ ॥ ज्या
ज्या पदा नारद जात । पुसतां हाचि कथी वृत्तांत । अनसूये उदरीं साक्षात । कमला-
कांत त्रिगुणात्मकें ॥ ३ ॥ प्रथम झालासे एक कुमार । तो केवळ भव्य शिष्यअवतार । नाम
तपाचें प्रियकर । मुनीश्वर-दुर्वास ॥ ४ ॥ त्यासीं दृष्टी म्यां पाहिलें । अनसूयागर्भातें
ओळखिलें । त्रिगुणात्मकें संचलें । मन निवालें पाहतां ॥ ५ ॥ चहु अवतार झाले आणि
होती । परि ये अवताराची अनुपम स्थिती । उदरील हे सकळ जगतीं । लीला कीर्ती
न वर्णये ॥ ६ ॥ सरला अनसूयेचा अष्टममास । नववा लागला अति विशेष । आतांचि
येईल उदयास । ऐकतां सकळांस आनंद ॥ ७ ॥ तैसाच नारद वेगीं निघाला । उमा
सावित्री रमेसी भेटलां । सकळ वृत्तांत निवेदिला । पावती सुखाला ऐकोनि ॥ ८ ॥ धन्य

धन्य ते अनमूया । धन्य तिची तपक्रिया । प्रसन्न करोनि देवत्रया । वरदे सुखा या
 पावली ॥ ९ ॥ हा सुरवरें ऐकोनियां वृत्तांत । लक्षिते झाले सावचित्त । येरीकडे गर्भ
 वाढत । मास भरत पै आले ॥ ११० ॥ नवमासाचे अवसरीं अद्भुत तेज अनसूयेवरी ।
 नेवी मानुषभा अंबरी । तेचि परी दिसतमे ॥ ११ ॥ उरकूं न शकेचि पंथ । आळस
 सुपुसि देहीं दाटत । उमासा क्षणक्षणा येत । नुठवे त्वरित बैसलिया ॥ १२ ॥ विगलित
 देखोनि अवस्था । अत्रि पाचारी ऋषिकांतर । स्थळ नेम करोनि आतौता । केली सिद्धता
 प्रसंगापरी ॥ १३ ॥ नव मास पूर्ण गेले । शेष नव दिवस उरले । कामिनी जपती ते
 बळे । लागले होठे सुरवरांचे ॥ १४ ॥ गात्रोगात्रीं फांकती कळा । पूर्णत्वे दावी गर्भ-
 लीला । व्यथा वाटे अनसूयेला । नववा लागला दिवस तो ॥ १५ ॥ नवविधा तेचि
 जाण । नवमास भरले नव दिन । स्वर्गो दाटले सुरगण । विमानीं विमान धाटलें ॥ १६ ॥
 अमरभाजे धृंदारक । पुष्पजाती भिळवी अनेक । भरोनी विमानीं सम्यक । सुगंधिक
 आणिले ॥ १७ ॥ शचीसहित शचीरमण । सर्वे बृहस्पतीगुरु देवगण । यक्ष किंशर गंधर्व
 जाण । अप्सरा लावण्य देवांगना ॥ १८ ॥ शुभ्र सतेज ऐरावत । युक्त मंडित विराजित ।
 घरी बैसोनी अमरनाथ । परिवारें साधित वेळ उभा ॥ १९ ॥ सिद्ध करौनि नंदिकेश्वर ।
 उमेशहित पावला शंकर । साठीसहस्र गणभार । वीरमद्र पडानन ॥ २० ॥ अष्टमासिद्धी
 समवेत । मूपकवहनीं गणनाथ । फरझांजुश करी शोभत । विघ्नें नाशीत मंगल करी ॥ २१ ॥
 गायत्री सावित्री सरस्वती । विमानी बैसोनि पाहूं येती । मंगल अक्षवर्णे प्रदीप्त ज्योती ।
 मंगल गाती देवकांता ॥ २२ ॥ स्वयें पावला चतुरानन । त्याचें पृथक्ची विमान ।
 सत्यवासी अग्र्ये जन सर्वे वेष्टून राहिले ॥ २३ ॥ यम वरुण नळ कुबेर । सनकसनंदन
 सनत्कुमार । नारद आणि तुंगर । विद्याधर विमानीं ॥ २४ ॥ वंदोनि या मेघ-श्यामा ।
 कामारीसहित आली रमा । त्रिगुणात्मकाचा महिमा । पाहूं उचमा पातल्या ॥ २५ ॥
 ग्रह शशी सूर्य तारांगणे । पृथक्ची शोभली तीं विमाने । लोकलोकाधिपतीचें येणें ।
 झालें पाहणें पाहावया ॥ २६ ॥ ऋतु नसतां वसंत आला । तथा वना शोभविता झाला ।
 पक्षी थापदांचा पाळा । आनंद वाटला तयांसी ॥ २७ ॥ वृक्ष पत्रें विस्तारले । फळपुष्पें
 करोनि लवले । वायुसंगे सुटले । परिमळ आगळे घमघमीत ॥ २८ ॥ मधूर साळ्या
 कोकिल । मंजुळ बोलती शब्द रसाळ । अमर सेरावया परिमळ । गुंजार प्रचळ घ्वनी
 करी ॥ २९ ॥ नाना सुपक्षिपांचे पाळें । अत्रिसदना घालिती मंडळें । तैशोच थापदें
 आनंदवहोळें । करोनि किलोले प्रदक्षणीती ॥ ३० ॥ परतीं पावले ऋषिमार ।
 सिद्धयोगी दिगंबर । साधक साधु यतीधर । पाहूं चमत्कार पावले ॥ ३१ ॥ अत्यंत
 शोभा शोभायमान । भूलोकापासोनि मरलें गगन । केशवां अवतार प्रगटे त्रिगुण ।
 वेधले लोचन पाहावया ॥ ३२ ॥ सकळांचें वेधलें मानस । कांहीं नाठेचि दुजे यांस ।
 हें जाणोनी सर्वेश । म्हणे अवकाश न कराना ॥ ३३ ॥ ध्यायया अवतारदर्शन । उदित

ठेले अवधे जन । तयांसी करावया पावन । साधीत सुदिन परिता तो ॥ ३४ ॥ हेमंत-
 ऋतु मार्गेश्वर । शुक्र पक्ष इंदुवासर । साध्य योग रोहिणीनक्षत्र । चतुर्दशीपर
 पौर्णिमा ॥ ३५ ॥ अमृतवेळा साधून । उभय आडवेळा ती लक्षून । न जाणवतां कवणा-
 लागून । अविनाश पूर्ण प्रगटले ॥ ३६ ॥ तेज असंभाव्य दाटलें । नेत्र सकळांचे
 झांकोळले । दिप्ती समावोनि पाहिलें । त्रिगुणात्मक देखिलें रूपासी ॥ ३७ ॥
 रूप पाहतांचि आनंदधन । जयवार्धे वाजविती सुरगण । पुष्पवृष्टि स्वकरें करोन ।
 गजानन करीतसे ॥ ३८ ॥ गंधर्व गायन सुस्वर गाती । अप्सरा विमानां नृत्य करिती ।
 मंगलघोषें वार्धे वाजती । घंटारव होती अपार ॥ ३९ ॥ येरीकडे ऋषिकांता । आनंदल्या
 तेव्हां वाळ पाहतां । श्रीती तया उचलितां । अनसूयामाता विलोकी ॥ ४० ॥ उभयां
 उष्णोदकें न्हाणोन । स्नेहद्वारां केलें मर्दन । अनसूये देवोन वसन । मधुसेवन घालोंतें
 ॥ ४१ ॥ त्रिगुणात्मकें सतेज वाळ । पद्मसुजा जयातें कोमळ । सुहास्य त्रिमुख कोमळ ।
 बोंसंगा तात्काळ दिधला ॥ ४२ ॥ तंव देवललना धांवोनि येती । मंगल आरत्या करी
 घेती । आक्षवणें करोनी ओवाळिती । मुख पाहती बाळाचें ॥ ४३ ॥ उतरल्या सुरवरांच्या
 कोटी । त्रिषि देवा झाल्या भेटें । सिंहाचळ्य पुष्पवृष्टी । सघन दाटी अनिवार ॥ ४४ ॥
 गुढीया तोरणें उभयोनि द्वारें । हरिद्रा कुंकुमें वांढिती नारी । रमा उभा सावित्री । सरस्वती
 गायत्री पावल्या ॥ ४५ ॥ इंदिरा आदिकरून । पाहती बाळाचें वदन । देखोनि होती संतोष-
 मान । म्हणती धन्य अनसूया ॥ ४६ ॥ ब्रह्मसुत अत्रिमुनी । देव पातले तया दर्शनी ।
 तंव नारद पावला तत्क्षणी । सकळांलागुनी भेटवी ॥ ४७ ॥ अत्रीसी म्हणे भाग्य थोर ।
 तुझे भेटी पावले सुरवर । तें पाहोनि आनंद थोर । करीं सत्कार सकळांचा ॥ ४८ ॥
 देव वर्णिती अत्रीसी । धन्य धन्य गा तूं होसी । त्रिगुणात्मक फळ पावलासी । सकळ
 कुळांसी तारक जें ॥ ४९ ॥ धन्य धन्य तूं ऋषिवर्या । धन्य अनसूया तव भार्या । जे प्रसवली
 या गुणत्रया । आदिमाया केवळ हे ॥ ५० ॥ ऐमें करोनि वर्णन । निघती अत्रीसी
 पुसोन । पर्वता प्रदक्षणा करोनि तीन । आरंभिती स्तवन सभेमें ॥ ५१ ॥ जय जय
 अविनाश परात्परा । अज अजिता विश्वंमरा । जय गुणातीता निर्विकारा । करुणा करा
 जगद्गुरु ॥ ५२ ॥ जय मायातीता निरंजना । त्रिगुणरूपा चैतन्यधना । जय पूर्ण ब्रह्म
 सनातना । सच्चिदधना व्यापका ॥ ५३ ॥ जय जय तूं अखिल अभंगा । जय सर्वातीता
 निःसंगा । कर्मविमोचका स्वभंगा । अनंतरंगा अनंता ॥ ५४ ॥ जय पन्नगहारा पन्नगमूपणा ।
 जय अष्टदलाक्षा कमलासना । श्यामसुंदरा अर्नतशयना । दीनपावना जगत्पते ॥ ५५ ॥
 जयजय तमोद्भवतामसा । जय रजोद्भवा सधिविलासा । जय सत्त्व रूपा सर्वेशा । जय अदि-
 पुरुषा सर्वज्ञा ॥ ५६ ॥ तूं या जगदुद्धारासाठीं । त्रिगुणात्मक अवतार धरिला सधीं । तुज
 पाहतां आनंद पोटी । कृपादृष्टी पाहे का ॥ ५७ ॥ तूं सकळांचा तारू । शरणागतचे
 माहेरू । या शिशुवर्नीचा दातारू । जगद्गुरु जगदात्मा ॥ ५८ ॥ तूं होसी कृपाधन । आम्ही

तूतें अनन्यशरण । नित्य घावें जी दर्शन । आपुले चरण दावावे ॥९५॥ तव चरणांची होतां भेटी । जन्ममरणां होय तुटी । दग्ध होती विघ्नकोटी । कृपादृष्टी भाग्य पावे ॥१६०॥ ऐसी पृथक आपुले ठायीं । स्तवनें करिती अपार पाहीं । पुष्पसंमारे वाद्य घाई । संतोष देहीं सकळांच्या ॥६१॥ बाळ विलोकुनी देवललना । वंदोनि मावें ऋषिअंगना । निरखोनि अत्रीचिया चरणा । वेगीं विमानारूढ झाल्या ॥६२॥ देवही विमानीं वैसती । जयजयकारें आनंदें गर्जती । वेळोवेळां भावें नमिती । उंचावती विमाने ॥६३॥ मुखे वदती हा धन्य अवतार । करील आतां जगदुद्धार । लीला दाखवील अपार । कृपाकर सर्वेश ॥६४॥ वर्णोत जगदगुरूचे गुण । देव पावले स्वस्थान । येरीकडे अनसूया आनंदघन । बाळा स्तनपान करवीतसे ॥६५॥ यापरी आनंदसोहळा पाहतां सुख नरनारी बाळा । सिद्ध साधक श्रुधींचा पाळा । अक्षयीं मेळा घनदाट ॥६६॥ संत साधु भाविक । तेही मानिती अत्यंत सुख । म्हणती हा आम्हा तारक । सुखदायक जन्मला ॥६७॥ या अवताराचेनि आगमनें । जन्मपंक्तीचें फिटलें पारणें । पापकाळाचें धरणें । उठविलें येणें वाटतें ॥ ६८ ॥ करावया सकळांचा उद्धार । येणें धरिला त्रिगुणात्मक अवतार । याचेचित्तनेंचे भवपार । होय दातार शरणागताचा ॥ ६९ ॥ हा दीनबंधु दीनानाथ । कृपाळू उदार होय समर्थ । पुरवी अंतरींचे अर्थ । मेमभावार्थ पाहोनी ॥ १७० ॥ पुरवारया दीनाची आळ । सिद्धची उमा असे दयाळ । तो तुम्ही संत जाणतां सकळ । येरा आकळ निश्चयें ॥७१॥ म्हणोनि या संतचरणी । रहावें उमैचीं वास करोनी । संत द्रवतां अंतःकरणी । कृपादानीं तोपविती ॥७२॥ हें श्रेष्ठार्थ ऐकोनि उत्तर । केला तयाचा अंगीकार । मनीं धरोनिया निर्धार । झालों सादर सेवेसी ॥७३॥ तनमनघनेंसी शरण । होवोनि धरिले संतचरण । स्वभावें तया स्वमुखें करून । तरी मी अज्ञान मूढमती ॥ ७४ ॥ मी हीन दीन पामर अत्यंत । पाहतां द्रवले संतांचें चित्त । संत अनाथांचे नाथ । कृपावंत सदयत्वे ॥७५॥ तेणें देवोनि कृपाकर । चालनिला हा ग्रंथ सुंदर । अनंतस ह हा किंकर । पादधर संताचा ॥ ७६ ॥ गोड दत्तकथेचें अनुसंधान । तेणेंचि वदवोनि केलें श्रवण । पुढेंही रसभरितपूर्ण । आवडीं निरूपण करवीती ॥ ७७ ॥ इति श्रीदत्तप्रबोधग्रंथ । यासी नारदपुराणीचें संमत । सदा परिसीत भाविक संत । नमोऽर्प्यायार्थ गोड हा ॥१७८॥

॥ इति नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीदत्तप्रबोधाची अवतरणिका

अध्याय एकसष्टावा

ज्यासी दत्त भक्तीची आवडी । त्यासीच या ग्रंथीं उपजे गोडी । तोचि जोडील । येथींची जोडी । येर कवाडी काय जाणे ॥ २५ ॥ ज्यां दत्तमूर्तीचें ध्यान । दत्ताउपासना ज्या लागोन । तेचि या ग्रंथी घालिती मन । ग्रंथ संग्रहोन वाचती नेम ॥ २६ ॥ जैसा लोभी जपे धनासी । तैसें जपावें या ग्रंथासी । भेमे सांठवीजे मानसी । आणि भाविकांसी बोधिजे ॥ २७ ॥ होय अज्ञानाचें निरसन । सकुपें दत्त देईल ज्ञान । याचें ओढुंवरी पठण । शुचिर्भूत पूर्ण असोनि ॥ २८ ॥ करावया जगदोद्धार । ग्रंथरूपें प्रगटला दिगंबर । श्रवणपठणीं जो सादर । तथा कृपाकर पावेल ॥ २९ ॥ एकसष्ट अध्यायीं वदविला ग्रंथ । हा दत्तचरणीं अमे अर्पित । त्या हृदयीं उपजली श्रीत । म्हणोनि लिहवीत आदरें ॥ ३० ॥ एकसष्ट अध्याय मनोहर । केवळ दत्ताचे दामोदर । तेथें सुखावतील नारीनर । ताप दूर होतील ॥ ३१ ॥ एकसष्ट अध्याय हा ग्रंथ पूर्ण । केवळ हें दिव्य रसायन । भवरोग निरसे संपूर्ण । श्रवणेंपावन सर्व होती ॥ ३२ ॥ चित्त करोनि एकाग्र । श्रवणीं असावें सादर । एकसष्ट अध्यायाचें सार । तो विस्तार परीसीजे ॥ ३३ ॥ प्रथमोऽध्यायीं मंगळाचरण । गणेशसरस्वती गुरुनमन । मातापिता संत श्रोतेजन । भेमें स्तवून वंदिले ॥ ३४ ॥ द्वितीतोऽध्यायीं मार्थिलें दत्ता । वर्णिली अनसूयेची पद्मगुणता । मार्जीं दृष्टांतीक दोन कथा । सार पतिव्रताव्याख्यान ॥ ३५ ॥ अत्रिआश्रमीं नारदमुनीं । भेटोनि वार्ता त्रयस्यानीं । रमा उमा क्रोध सावित्रीचे मनीं । वर गुंतविले वचनीं तिसऱ्यांत ॥ ३६ ॥ ब्रह्मा विष्णु महेश्वर । सिंहाचलीं पावले सत्वर । ते अनसूयेनें केले किशोर । चतुर्थांत प्रकार सुंदर तो ॥ ३७ ॥ नारद स्वर्गाप्रती गेला । रमा उमा सावित्रीशीं संवाद जाला । शेखीं शोधाप्रती पाठविला । पांचवा संपला या रीतीं ॥ ३८ ॥ नारदें निवेदोनि तिथींसी । आणिल्या वेगें सिंहाचळसी । दावोनिया बाळांसी । पूर्ववत भ्रतारांसी सहाव्यांत ॥ ३९ ॥ सातव्यामार्जीं गोड कथन । अनसूयेसि पावलें वरप्रदान । देवासहित विमानीं बैसोन । पावले भुवन कैलास सत्य ॥ ४० ॥ आठव्यामार्जीं वैकुंठासी । देव नेतसे देवासी । अनमूया पावोनि गर्भासी । दुर्वास पुत्रासी पावली ॥ ४१ ॥ श्रीअवधूताचें जन्मकथन । सकळ सुरवराचें आगमन । नाना परीं करोनि स्तवन । पावले स्वस्थान नवव्यांत ॥ ४२ ॥ दहाव्यांत नामजातक । वाढविलें करोनि कौतुक । मग गर्भ आला सत्यनायक । संतोपदायक चंद्र प्रगटे ॥ ४३ ॥ बालत्वाचे खेळोन खेळ । सर्वे चिमेल्या वंधन तात्काळ । यात्राक्रमणीं संवाद प्रचळ । अक्राव्यांत रसाळ कथा हे ॥ ४४ ॥ द्वादशत्रयोदश माझारी । यात्रा साधिली निर्घारीं । भूमंडळीं हिंडोनि सत्वरीं । सुख

अंतरी पावले ॥४५॥ चतुर्दशांत सुखदायक । भेटीस पावले देवादिक । मातापितृवृत्ति-
गणा देख । आलिंगिता हरिख न समाये ॥४६॥ पंचदशामाजी विशेष । जाला ज्ञान
संवाद उपदेश । माजविला सेवाभक्तिरस । अति सुरस मोह तो ॥४७॥ विवाहीं
आग्रह वडिलीं धरिला । तो ज्ञानशब्द निरसिला । चंद्र गृहस्थाश्रमी केला । सोळाव्यांत
कथिला हा योग ॥४८॥ सत्राव्यापासोनि विसाव्यापर्यंत । गुरुव्याख्यानें बोध
बहुत । तो श्रीदत्त अनमयेसि निवेदीत । गुणग्राह्यार्थ आदरे ॥४९॥ आध्यात्मिक ज्ञानाचा
मंत्र । त्यांचें दत्त करी निरोपण । पंचमूतउत्पत्ती मूल्यापासोन । एकविसांत कथन हें
जालें ॥ २५० ॥ पंचवीस तत्त्वांचा प्रकार । तो पृथक दाविला विस्तार । हें निरोपण
अतिसुंदर । वेविसाव्यांत सार जाणिले ॥५१॥ यद्दु सहस्राब्जुनाचें कथन । परशुराम वन-
तार पूर्ण । देह उद्भव प्रकरण । हें निरोपण तेवीसांत ॥५२॥ जें ब्रह्मांडीं विस्तारिलें ।
तें पिंडामाजीं सर्व दाविले । उभय ऐक्यस्तीं प्रकाशिलें । चोविसाव्यांत कथिलें हेंचि पै
॥५३॥ या पंचविसाव्यामाहारीं । अद्वयत तत्त्वाबोधपद कुसरी । वर्णिली मेरुची धोरी ।
द्वीपखंडादि बरी देहीच ॥५४॥ पदचक्राचे भेद पाहीं । अजपेचे योग तेही । मात्रादि
योजना ठायीं ठायीं । निवेदिलें अष्टहि सविसांत ॥५५॥ सचाविसामाजीं चाळीस
मंत्र । त्यांचें अवधूतें केलें निरोपण । तें सहा अध्याय परिपूर्ण । कथिले ज्ञान मातेंसी
॥५६॥ अनुसये ते अनुताप जाला । ती शरण गेली सद्गुरुला । तेहेतिसाव्यांत योग
साधिला । मसाद सोहळा चवत्तिसावा ॥५७॥ शुक्लसनकादिक तपोराशी । दत्तदर्शना
पावले सिंहाद्रीसी । मंत्रोत्तरें सुख सवळासी । पतिसाव्यासी हे कथा ॥५८॥ स्वच्छंदें
दत्तासी भ्रमण । गिरीनारपर्वती सिद्धां भेटोन । लागलें गोरक्षाचें कथन । जन्मनिरोपण
छत्तिसावा ॥५९॥ सद्गुरु सेवा करोनि । चर्पट अंगीकारिला उभयांनीं । गोरक्षा
वैस्रोनि योगासनीं । सद्तिसाव्यालागोनी हे कथा ॥६०॥ मच्छिंद्र गेले मल्ल्याळ
देशीं । गोरक्षें संपादिलें योगासी । शोधूं जातां गुरुसी । भेटी कानिफासी अडतिसावा
॥६१॥ मल्ल्याळ देशा गोरक्ष गेला । सद्गुरु मच्छिंद्र सोडविला । मेनीनाथ पर्दी
स्थापिला । एकूणचाळिसावा संपविला या काजीं ॥६२॥ मच्छिंद्रा लोभमोह जडला
दारुण । त्याचें गोरक्षें केलें निवारण । अवंतीसी पावले येवोन । संपविला निरोपानें
चाळिसावा ॥६३॥ मर्तुहरी आल्यान सुरस । तो आरंभ एकेचाळिसाव्यास । चेचाळि-
साव्यांत अनुताप विशेष । त्रेचाळिसास जोगसिद्धी ॥६४॥ गोरक्षमच्छिंद्र निघाले ।
पश्चिमदेशाप्रती पावले । श्रीदत्तासी गोरक्ष भेटले । संवाद आरंभिले चवेचाळिसीं ॥६५॥
पंचेचाळिसांत वाग्वाद् । सेचाळिसाव्यांत गीताप्रबोध । सचेचाळिसीं खेळ प्रसिद्ध ।
जाला खेळ अदृश्यीं ॥६६॥ अनुताप गोरक्षामती । प्रगट जाली दत्तमूर्ती ।
देव योगियां आनंद चित्तीं । अठेचाळिसीं स्थाप्ती निश्चित हे ॥६७॥
जन । गोरक्ष मच्छिंद्रासमवेत पूर्ण । त्यां बांधी दत्त आपण । एकूणपन्नासीं
श्रीदत्ता... ६३

गोड हें ॥ ६८ ॥ योगियां निरोपिली जन्मलीला । निवेदिलें रेवामाहात्म्य जननीस्थळा ।
 आश्वासिलें योगियां सकळां । अदृश्य जाला पन्नाशीं ॥ ६९ ॥ जनार्दनपंता केलें पावन ।
 एकनाथें केलें सेवासाधन । परचर्ची युद्धकंदन । जालें निरोपण एकावर्ती ॥ ७० ॥
 करिता सदगुरुसेवा । दिशेव दिवला बरवा । दाविलें दत्तलीलालाधवा । अनुताप जीवा
 वावर्ती ॥ ७१ ॥ एकनाथा जालें दत्तदर्शन । यात्रा जाली संपूर्ण । गृहस्थाश्रमधर्म
 संपादोन । तुष्टला नारायण त्रेपर्ती ॥ ७२ ॥ श्रीखण्ड्या होवोनि हरी । सेवा केली
 एकनाथा परी । नाथ गेले अलंकापुरी । शांतीची परी चोपर्ती ॥ ७३ ॥ श्रीपादाचें
 लीला कथन । नंदीसि तृण करविलें भक्षण । चांग्या गण्याचें चरित्र जाण । पंचावर्ती
 निरोपण मथुर तें ॥ ७४ ॥ एकादशस्कंदीं रचिली टीका । कृपें द्रवली मनकणिका ।
 दासोपंत चरित्र देखा । छपर्ती अलोकिका कथा ह्या ॥ ७५ ॥ एकनाथासि हरी जाला
 शरण । कृपें अयथुताचें दर्शन । निंबराजासी अनुताप पूर्ण । सत्तावर्ती कथन हें सार
 ॥ ७६ ॥ निंबराज फिरतां तीर्याटणीं । शरण गेले सदगुचरणीं । फळलाम ह्याला
 सदनीं । कथा अठावर्ती गोड ही ॥ ७७ ॥ रुक्मिणीनें परीक्षिला निंबया । पांडुरंगें
 चाणविला घाणा त्या । प्रसाद पावविला गुण गाया । एकुणसार्दी दया हे केली
 ॥ ७८ ॥ साठामार्जी कीर्तनानंदीं । विठल उमा राहिला स्कंदीं । निंबराज तोपविला
 बरदी । रसवृद्धी अपार ॥ ७९ ॥ निंबराज पुत्रपौत्राची लीला । देहठाणक्षेत्रींचा सोहोळा ।
 सांप्रदायार्थ वर्णिलें सकळां । एकसर्दी संपविला सारासार ॥ ८० ॥ श्रीमद्वत्कृपें करोन ।
 एकसष्ट अध्याय जालें निरोपण । रहस्य जाणती संत सज्जान । बदविता पूर्ण दत्त येथें
 ॥ ८१ ॥ सदय उदार हा अविनाश । जाणें अनन्याचें मानस । निष्ठा देखोनि विशेष ।
 पुरवी आस तपाची ॥ ८२ ॥ येथें संशय न धरिजे चित्तां । अनुभवयुक्त असती कथा ।
 भ्रममायें अनुसरतां । पुरवी मनोरथां दासाच्या ॥ ८३ ॥ त्या कुपेचें होतां दान । कळसा
 पावलें निरोपण । आवडीं करितां पठण श्रवण । दत्तदयाधन तुष्ट तो ॥ ८४ ॥ हृदय
 भुवर्ती श्रीदत्त । प्रगटोनि वदविला ग्रंथ । आरंभ जाला माळव्यांत । स्थळ विल्यात
 पारियेसा ॥ ८५ ॥ ॐकार अंतेका मध्यस्थान । इन्द्रपुरानामाभिदान । तेथें चाळीस
 अध्याय संपोन । साधिलें प्रयाण तेथोनि ॥ ८६ ॥ पाहावें द्वारकाधीशासी । म्हणोनि
 निवालों वेगेंसी । पात्रलों येवोनि गुर्जर देशीं । देवतीर्थ क्षेत्रांसी पाहिलें ॥ ८७ ॥
 रेवाडाकुरमध्यस्थ । क्षेत्र वडोदें विल्यात । वसती साधुसंत योगिमहंत । दैवतें अद्भुत
 महास्थानें ॥ ८८ ॥ होतां सर्वाचें दर्शन । चित्ता वाटलें समाधान । संतपर्दी होतां
 शरण । आपंगिलें पूर्ण मज दीना ॥ ८९ ॥ संतकृपा आश्रय होतां । उल्हास जाला पर्दी
 रमतां । अवसर देखोनि आरंभितां । जालों ग्रंथा पुढती ॥ ९० ॥ या क्षेत्रीं सुरस ।
 अध्याय जाले एकवीस । पूर्वीचें असती चाळीस । एवं एकसष्टीस रचिले ॥ ९१ ॥
 श्रीमद्वत्कृपाप्रसादें करोन । घोडडया शब्दें जालें निरोपण । तम्ही संतसाधु दयाधन ।

गोड करून घेईजे ॥ ९२ ॥ शालिवाहन शके सतराशेव्यायशी । संवत एकुणिशे-
सोळासी । प्रजापतीनामसंवत्सरासी । परिपूर्तासी ग्रंथ आला ॥ ९३ ॥ चैत्र शुद्ध
मतिपदा मृगुनासर । रेवतीनक्षत्र प्रथम म्हार । ब्रह्मयोगलाभ वेळा सुंदर । ग्रंथ निर्धार
संपविला ॥ ९४ ॥ हा एकसष्ट अध्याय ग्रंथ । दत्तप्रबोधनामें गदभुत । पांतील सर्व
भावार्थ । तुम्ही साधुसंत जाणते ॥ ९५ ॥ वी अक्षरें दत्तें वदविलीं । तीं संतांप्रति
निवेदिलीं । येथील रस हृदयकमळीं । आनंदमेळीं सांठविजे ॥ ९६ ॥ तुम्ही साधु
सदय उदार । दीन अनाथ मी पापर । तुमचे कृपेचा मज आधार । सेणेंचि बडिवार
गाय हा ॥ ९७ ॥ तुम्ही दत्तरूप संतमूर्ती । कृपें पाळितां अनन्यामती । आर्त पुरवितां
धरिलें चिर्ती । अयाधित कृती तुमची ॥ ९८ ॥ त्या कीर्तीचे ऐकोनी पोवाडे । शरण-
पदीं झालों वाडे कोडें । कर जोडुनी प्रार्थी पुढें । सेवा आवडे मज सांगा ॥ ९९ ॥
मज प्रेम या संतसेवर्नी । लाभ घडतील सहजें करोनी । यालागीं घ्यास मनीं । कृपें
करोनी हेचि या ॥ ३०० ॥ अनंतसुत प्रिनची संतांसी । अनन्यभावे शरणपदांसी ।
मज सांभाळीजे दीनासी । अमयदानासी देईजे ॥ १ ॥ इति श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथ । श्रवणेंचि
पुरती मनोरथ ॥ सदा परिसेत भाविकमक्त । एकमष्टितमोध्यायार्थ गोड हा ॥ ३०२ ॥

॥ इति एकसष्टितमोध्यायः समाप्तः ॥

श्रीदत्तात्रेय सहस्रनामावलि

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीदत्तात्रेयाय नमः ॥ अथ दत्तात्रेयसहस्रनामावलिः प्रारम्भ्यते ॥
अथ पूर्वोच्चरित एवंगुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः पुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थं
धर्मार्थकाममोक्षसिद्धिद्वारा श्रीगुरुदत्तात्रेयमीत्यर्थं तत्सहस्रनामभिः सहस्रतुलसीपत्रादि-
समर्पणं करिष्ये ॥

॥ अथ ध्यानम् ॥

दिगंबरं भस्मविलेपितांगं बोधात्मकं मुक्तिकरं प्रसन्नम् ॥
निर्मानसं श्यामतनुं भजेऽहं दत्तात्रेयं ब्रह्मसमाधिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

॥ इति ध्यानम् ॥

१ श्रीदत्तात्रेयाय नमः	३७ भूतानां परमागतये नमः	६९ प्रतीताय नमः
२ महायोगिने नमः	३८ भूतसंगविहीनात्मने नमः	७० परमार्थभृते नमः
३ योगेशाय नमः	३९ भूतात्मने नमः	७१ हंससाक्षिणे नमः
४ अमरप्रभवे नमः	४० भूतशंकराय नमः	७२ विभवे नमः
५ मुनये नमः	४१ भूतनाथाय नमः	७३ प्रभवे नमः
६ दिगंबराय नमः	४२ महानाथाय नमः	७४ प्रलयाय नमः
७ बालाय नमः	४३ आदिनाथाय नमः	७५ सिद्धात्मने नमः
८ मायामुक्ताय नमः	४४ महेश्वराय नमः	७६ परमात्मने नमः
९ मदापहाय नमः	४५ सर्वभूतनिवासात्मने नमः	७७ सिद्धानां परमागतये नमः
१० अवभृताय नमः	४६ भूतसंतापनाशनाय नमः	७८ सिद्धिसिद्धये नमः
११ महानाथाय नमः	४७ सर्वात्मने नमः	७९ साध्याय नमः
१२ शंकराय नमः	४८ सर्वभृते नमः	८० साधनाय नमः
१३ अमरवल्लभाय नमः	४९ सर्वाय नमः	८१ उत्तमाय नमः
१४ महादेवाय नमः	५० सर्वज्ञाय नमः	८२ सुलक्षणाय नमः
१५ आदिदेवाय नमः	५१ सर्वनिर्णयाय नमः	८३ सुमेधाविने नमः
१६ पुराणप्रभवे नमः	५२ सर्वसाक्षिणे नमः	८४ विद्यावते नमः
१७ ईश्वराय नमः	५३ बृहद्भानवे नमः	८५ विगतांतराय नमः
१८ सत्त्वकृते नमः	५४ सर्वविदे नमः	८६ विज्वराय नमः
१९ सत्त्वभृते नमः	५५ सर्वमंगलाय नमः	८७ महाबाहवे नमः
२० भावाय नमः	५६ शान्ताय नमः	८८ बहुलानंदवर्धनाय ०
२१ सत्त्वात्मने नमः	५७ सत्याय नमः	८९ अव्यक्तपुरुषाय न ०
२२ सत्त्वसागराय नमः	५८ समाय नमः	९० प्राज्ञाय नमः
२३ सत्त्वविदे नमः	५९ पूर्णाय नमः	९१ परज्ञाय नमः
२४ सत्त्वसाक्षिणे नमः	६० एकाकिने नमः	९२ परमार्थद्वेषे नमः
२५ सत्त्वसाध्याय नमः	६१ कमलापतये नमः	९३ परापरविनिर्मुक्ताय न.
२६ अमराधिपाय नमः	६२ रामाय नमः	९४ युक्ताय नमः
२७ भूतकृते नमः	६३ रामप्रियाय नमः	९५ तत्त्वप्रकाशवते नमः
२८ भूतभृते नमः	६४ विरामाय नमः	९६ दयावते नमः
२९ भूतात्मने नमः	६५ रामकारणाय नमः	९७ भगवते नमः
३० भूतसंभवाय नमः	६६ शुद्धात्मने नमः	९८ भाविने नमः
३१ भूतभावाय नमः	६७ पावनाय नमः	९९ भावात्मने नमः
३२ भावाय नमः	६८ अनंताय नमः	१०० भावकारणाय नमः
३३ भूतविदे नमः		१०१ भवसंतापनाशाय ०
३४ भूतकारणाय नमः		१०२ पुष्पवते नमः
३५ भूतसाक्षिणे नमः		१०३ पंडिताय नमः
३६ प्रभूतये नमः		

१०४ बुधाय नमः	१३२ चित्तात्मने नमः	नमः
१०५ प्रत्यक्षवस्तवे नमः	१३३ चेतनारूपाय नमः	१६६ गुहाय नमः
१०६ विधात्मने नमः	१३४ लसत्पंकजलोचनाय नमः	१६७ गुह्यतमाय नमः
१०७ प्रत्यग्रहसनातनाय नमः	१३५ परब्रह्मणे नमः	१६८ गुप्तये नमः
१०८ प्रमाणाविगताय न०	१३६ परंज्योतिषे नमः	१६९ मुक्ताय नमः
१०९ प्रत्याहारनियोजकाय नमः	१३७ परंधान्ने नमः	१७० युक्ताय नमः
११० प्रणवाय नमः	१३८ परंतपसे नमः	१७१ सनातनाय नमः
१११ प्रणवातीताय नमः	१३९ परंस्त्राय नमः	१७२ गहनाय नमः
११२ प्रमुखाय नमः	१४० परतंत्राय नमः	१७३ गगनाकाराय नमः
११३ प्रलयात्मकाय नमः	१४१ पवित्राय नमः	१७४ गंभीराय नमः
११४ मृत्युंजयाय नमः	१४२ परमोहवते नमः	१७५ गणनायकाय नमः
११५ विविक्तात्मने नमः	१४३ क्षेत्रज्ञाय नमः	१७६ गोविंदाय नमः
११६ शंकरात्मने नमः	१४४ क्षेत्रगाय नमः	१७७ गोपतये नमः
११७ परस्मै वपुषे नमः	१४५ क्षेत्राय नमः	१७८ गोप्त्रे नमः
११८ परमाय नमः	१४६ क्षेत्राधाराय नमः	१७९ गोभागाय नमः
११९ तनुविज्ञेयाय नमः	१४७ पुरंजनाय नमः	१८० भावसंस्थिताय नमः
१२० परमात्मनि संस्थिताय नमः	१४८ क्षेत्रज्ञन्याय नमः	१८१ गोसाक्षिणे नमः
१२१ प्रवीधकलनाधाराय नमः	१४९ लोकसाक्षिणे नमः	१८२ गौतमारये नमः
१२२ प्रमायप्रवरोत्तमाय नमः	१५० क्षेत्रवते नमः	१८३ गांधाराय नमः
१२३ चिदंबराय नमः	१५१ बहुनायकाय नमः	१८४ गगनाकृतये नमः
१२४ चिद्विलासाय नमः	१५२ योगेंद्राय नमः	१८५ योगयुक्ताय नमः
१२५ चिदाकाशाय नमः	१५३ योगपूज्याय नमः	१८६ भोगयुक्ताय नमः
१२६ चिदुत्तमाय नमः	१५४ योग्याय नमः	१८७ शंकरमुक्तसमाधि-मते नमः
१२७ चित्तचैतन्याचित्तात्मने नमः	१५५ आत्मविदांशुचये०	१८८ सहजाय नमः
१२८ देवानां परमागतये नमः	१५६ योगमायाधराय०	१८९ सकलेशानाय नमः
१२९ अचेत्याय नमः	१५७ स्थाणवे नमः	१९० कार्तवीर्यवरप्रदाय०
१३० चेतनाधाराय नमः	१५८ अचलाय नमः	१९१ सरजसे नमः
१३१ चेतनाचित्तविविक्ताय नमः	१५९ कमलापतये नमः	१९२ विरजसे नमः
	१६० योगेशाय नमः	१९३ पुंसे नमः
	१६१ योगनिर्मात्रे नमः	१९४ पावनाय नमः
	१६२ योगज्ञानप्रकाशनाय नमः	१९५ पापनाशनाय नमः
	१६३ योगपालाय नमः	१९६ परावरविनिर्मुक्ताय नमः
	१६४ लोकपालाय नमः	१९७ परंज्योतिषे नमः
	१६५ संसारतमोनाशनाय	१९८ पुरातनाय नमः

१९९ नानाज्योतिषे नमः	२३२ श्रीमते नमः	२६४ महेशोत्तमवर्दिता०
२०० अनेकात्मने नमः	२३३ श्रीनिवसाय नमः	२६५ मनोबुद्धिविहीना-
२०१ स्वयंज्योतिषे नमः	२३४ अमराचिताय नमः	त्मने नमः
२०२ सदाशिवाय नमः	२३५ श्रीनिघ्ये नमः	२६६ मानात्मने नमः
२०३ दिव्यज्योतिर्मयाय नमः	२३६ श्रीपतये नमः	२६७ मानवाधिपाय०
२०४ सत्यविज्ञानभास्कराय नमः	२३७ श्रेष्ठाय नमः	२६८ भुवनेशाय नमः
२०५ नित्यशुद्धाय नमः	२३८ श्रेयस्काय नमः	२६९ विभूतये नमः
२०६ पराय नमः	२३९ चरमाश्रयाय नमः	२७० धृतये नमः
२०७ पूर्णाय नमः	२४० त्यागिने नमः	२७१ मेधाये नमः
२०८ प्रकाशाय नमः	२४१ त्यागार्थसंपन्नाय०	२७२ स्मृतये नमः
२०९ प्रकटोलुकाय नमः	२४२ त्यागात्मने नमः	२७३ दयायै नमः
२१० प्रमादविगताय न०	२४३ त्यागाविहृन्नाय न०	२७४ दुःखदावानलाय०
२११ परेशाय नमः	२४४ त्यागलक्षणसिद्धा-	२७५ बुधाय नमः
२१२ परविक्रमाय नमः	त्मने नमः	२७६ प्रबुद्धाय नमः
२१३ योगिने नमः	२४५ त्यागज्ञाय नमः	२७७ परमेश्वराय नमः
२१४ योगाय नमः	२४६ त्यागकारणाय न०	२७८ कामधने नमः
२१५ योगपाय नमः	२४७ भागाय नमः	२७९ क्रोधघ्ने नमः
२१६ योगाभ्यासप्रकाश-	२४८ भोक्त्रे नमः	२८० दमदर्पमदापाहाय०
नाय नमः	२४९ भोगपाय नमः	२८१ अज्ञानतिमिरारये०
२१७ योन्त्रे नमः	२५० भोगसाधकारणाय नमः	२८२ मवारये नमः
२१८ भोक्त्रे नमः	२५१ भोगिने नमः	२८३ श्रुवनेश्वराय नमः
२१९ विधात्रे नमः	२५२ भोगार्थसंपन्नाय०	२८४ रूपकृते नमः
२२० त्रात्रे नमः	२५३ भोगज्ञानप्रकाश-	२८५ रूपभूते नमः
२२१ पात्रे नमः	नाय नमः	२८६ रूपिणे नमः
२२२ निरागुधाय नमः	२५४ केवलाय नमः	२८७ रूपात्मने नमः
२२३ नित्यमुक्ताय नमः	२५५ केशवाय नमः	२८८ रूपकारणाय नमः
२२४ नित्ययुक्ताय नमः	२५६ कृष्णाय नमः	२८९ रूपज्ञाय नमः
२२५ सत्याय नमः	२५७ कंवाससे नमः	२९० रूपसाक्षिणे नमः
२२६ सत्यपराक्रमाय न०	२५८ कमलालयाय नमः	२९१ नामरूपाय नमः
२२७ सत्त्वशुद्धिकराय०	२५९ कमलासनपूज्याय नमः	२९२ गुणांतकाय नमः
२२८ सत्त्वाय नमः	२६० हरये नमः	२९३ अप्रमेयाय नमः
२२९ सत्त्वभृतांगतये न०	२६१ अज्ञानखंडनाय०	२९४ प्रमेयाय नमः
२३० श्रीधराय नमः	२६२ महात्मने नमः	२९५ प्रमाणाय नमः
२३१ श्रीवपुषे नमः	२६३ महादादये नमः	२९६ प्रणवाश्रयाय नमः
		२९७ प्रमाणरहिताय०
		२९८ अचित्याय नमः

२९९ चेतनाविगताय नमः
 ३०० अजराय नमः
 ३०१ अक्षराय नमः
 ३०२ अक्षरमुक्ताय नमः
 ३०३ पिञ्जराय नमः
 ३०४ ज्वरनाशनाय नमः
 ३०५ विशिष्टाय नमः
 ३०६ चित्तश्लाक्षिणे नमः
 ३०७ दृष्टाय नमः
 ३०८ दृष्टतर्जिताय नमः
 ३०९ गुणेशाय नमः
 ३१० गुणकायाय नमः
 ३११ गुणात्मने नमः
 ३१२ गुणभावनाय नमः
 ३१३ अनंतगुणसंपन्नाय नमः
 ३१४ गुणगर्भाय नमः
 ३१५ गुणाधिपाय नमः
 ३१६ गुणेशाय नमः
 ३१७ गुणनाथाय नमः
 ३१८ गुणात्मने नमः
 ३१९ गुणभाननाय नमः
 ३२० गणबंधने नमः
 ३२१ विनैकात्मने नमः
 ३२२ गुणमुक्ताय नमः
 ३२३ पराक्रमिणे नमः
 ३२४ अतर्क्याय नमः
 ३२५ क्रतवे नमः
 ३२६ अग्रये नमः
 ३२७ कृतज्ञाय नमः
 ३२८ सफलाश्रयाय नमः
 ३२९ यज्ञाय नमः
 ३३० यज्ञफलदात्रे नमः
 ३३१ यज्ञाय नमः
 ३३२ इज्याय नमः
 ३३३ अमरोत्तमाय नमः
 ३३४ हिरण्यगर्भाय नमः

३३५ श्रीगर्भाय नमः
 ३३६ खगर्भाय नमः
 ३३७ कुणपेश्वराय नमः
 ३३८ मायागर्भाय नमः
 ३३९ लोकगर्भाय नमः
 ३४० स्वर्गभुवे नमः
 ३४१ भुवनातकाय नमः
 ३४२ निष्पापाय नमः
 ३४३ निविडाय नमः
 ३४४ नंदिने नमः
 ३४५ चोधिने नमः
 ३४६ बोधममाश्रयाय नमः
 ३४७ बोधात्मने नमः
 ३४८ बोधनात्मने नमः
 ३४९ भेदवैतंड्यलंडनाय नमः
 ३५० स्वाभाव्याय नमः
 ३५१ भागनिर्मुक्ताय नमः
 ३५२ व्यक्ताय नमः
 ३५३ अव्यक्तसमाश्रयाय नमः
 ३५४ नित्यतृप्ताय नमः
 ३५५ निराभासाय नमः
 ३५६ निर्वाणाय नमः
 ३५७ शरणाय नमः
 ३५८ सुहृदे नमः
 ३५९ गुह्येश्वराय नमः
 ३६० गुणगंभीराय नमः
 ३६१ गुणदोषनिवारणाय नमः
 ३६२ गुणसंगविहीनाय नमः
 ३६३ योगारोर्द्धपनाशनाय नमः
 ३६४ आनंदाय नमः
 ३६५ परमानंदाय नमः
 ३६६ स्वानंदसुखवर्धनाय नमः

३६७ सत्यानंदाय नमः
 ३६८ विदानंदाय नमः
 ३६९ सर्वानंदपरायणा नमः
 ३७० सद्गुणाय नमः
 ३७१ सहजाय नमः
 ३७२ सत्याय नमः
 ३७३ स्थानंदाय नमः
 ३७४ सुमनोहराय नमः
 ३७५ सर्वाय नमः
 ३७६ सत्यतराय नमः
 ३७७ पूर्वात्पूर्यतराय नमः
 ३७८ रामयाय नमः
 ३७९ खपराय नमः
 ३८० खादये नमः
 ३८१ खंभ्रह्णे नमः
 ३८२ खतनये नमः
 ३८३ रगाय नमः
 ३८४ खवासते नमः
 ३८५ खगिहीनाय नमः
 ३८६ खनिघये नमः
 ३८७ खपराश्रयाय नमः
 ३८८ अनंताय नमः
 ३८९ आदिरूपाय नमः
 ३९० धर्ममंडलमध्यगाय नमः
 ३९१ अमोघाय नमः
 ३९२ परमामोघाय नमः
 ३९३ परोक्षाय नमः
 ३९४ परदाय नमः
 ३९५ कर्त्रे नमः
 ३९६ विश्वचक्रुषे नमः
 ३९७ विश्वसाक्षिणे नमः
 ३९८ विदवाह्वे नमः
 ३९९ घनेश्वराय नमः
 ४०० घनंजयाय नमः
 ४०१ महातेजसे नमः

४०२ तेजिष्ठाय नमः	४३२ प्रत्याहारिणे नमः	४६५ प्राणेशाय नमः
४०३ तैजसाय नमः	४३३ निगहारिणे नमः	४६६ प्राणदाय नमः
४०४ सुखिने नमः	४३४ सर्वाहारपरायणाय०	४६७ प्राणाय नमः
४०५ ज्योतिषे नमः	४३५ नित्यशुद्धाय नमः	४६८ प्राणायामपराय-
४०६ ज्योतिर्मयाय नमः	४३६ निराकाक्षिणे नमः	णाय नमः
४०७ ज्ञेये नमः	४३७ पारायणपरायणाय	४६९ प्राणपंचकनिर्मुक्ता-
४०८ ज्योतिषां ज्योति-	नमः	य नमः
रात्मकाय नमः	४३८ अणोरणुतराय नमः	४७० कोशपंचकवर्जिता-
४०९ ज्योतिषामपि	४३९ सूक्ष्माय नमः	य नमः
ज्योतिषे नमः	४४० स्थूलाय नमः	४७१ निश्चलाय नमः
४१० जनकाय नमः	४४१ स्थूलतराय नमः	४७२ निष्कलाय नमः
४११ जनमोहनाय नमः	४४२ एकाय नमः	४७३ असंगाय नमः
४१२ जितेंद्रिदाय नमः	४४३ अनेकरूपाय नमः	४७४ निष्पपंचाय नमः
४१३ जितक्रोधाय नमः	४४४ विधरूपाय नमः	४७५ निराधाराय नमः
४१४ जित्तात्मने नमः	४४५ सनातनाय नमः	४७६ निराधाराय नमः
४१५ जितमानसाय नमः	४४६ नैकरूपाय नमः	४७७ निराकाराय नमः
४१६ जितसंगाय नमः	४४७ विरूपात्मने नमः	४७८ निर्विकाराय नमः
४१७ जितप्राणाय नमः	४४८ नैकयोधमयाय न०	४७९ निरंजनाय नमः
४१८ जितसंसारवासनाय	४४९ नैकनाममयाय न०	४८० निष्पतीताय नमः
नमः	४५० नैकविद्याविवर्धनाय	४८१ निरामासाय नमः
४१९ निर्वासनाय नमः	नमः	४८२ निरासक्ताय नमः
४२० निरालंबाय नमः	४५१ एकाय नमः	४८३ निराकुलाय नमः
४२१ निर्योगक्षेमवर्जि-	४५२ एकांतिकाय नमः	४८४ निष्ठासर्वगताय न०
ताय नमः	४५३ नानाभावविवर्जि-	४८५ निरारंभाय नमः
४२२ निरीहाय नमः	ताय नमः	४८६ निराश्रयाय नमः
४२३ निरहंकाराय नमः	४५४ एकाक्षराय नमः	४८७ निरंतराय नमः
४२४ निराशीरिहृपाधि-	४५५ बीजाय नमः	४८८ सत्त्वगोज्ञे नमः
काय नमः	४५६ पूर्णबिंबाय नमः	४८९ शांताय नमः
४२५ नित्यबोधाय नमः	४५७ सनातनाय नमः	४९० दाताय नमः
४२६ विविक्तात्मने नमः	४५८ मंत्रवीर्याय नमः	४९१ महामुनये नमः
४२७ विशुद्धोत्तमगौरवा-	४५९ मंत्रबीजाय नमः	४९२ निःशब्दाय नमः
य नमः	४६० शास्त्रवीर्याय नमः	४९३ सुकृताय नमः
४२८ विद्यार्थिने नमः	४६१ जगत्पतये नमः	४९४ स्वस्थाय नमः
४२९ परमार्थिने नमः	४६२ नानावीर्यधराय न०	४९५ सत्यवादिने नमः
४३० श्रद्धार्थिने नमः	४६३ शकेशाय नमः	४९६ सुरेश्वराय नमः
४३१ साधनात्मकाय न०	४६४ पृथिवीपतये नमः	४९७ ज्ञानदाय नमः

४९८ ज्ञानविज्ञानिने नमः	५२६ धनेधराय नमः	नमः
४९९ ज्ञानात्मने नमः	५२७ साधवे नमः	५५९ अवाध्याय नमः
५०० आनन्दधूरीताय न०	५२८ साधुवरिष्ठात्मने०	५६० जगदाध्याय नमः
५०१ जानन्यज्ञविदां दक्षाय नमः	५२९ सावधानाय नमः	५६१ जगदार्जवपालनाय- नमः
५०२ ज्ञानाश्रेय नमः	५३० अमरोत्तमाय नमः	५६२ जनपते नमः
५०३ ज्वलनाय नमः	५३१ निःसंकल्पाय नमः	५६३ धनवते नमः
५०४ युधाय नमः	५३२ निराधाराय नमः	५६४ धर्मिणे नमः
५०५ दयाव्रते नमः	५३३ दुर्धराय नमः	५६५ धर्मगाय नमः
५०६ भय्रोगारये नमः	५३४ आत्मविदे नमः	५६६ धर्मवर्धनाय नमः
५०७ चिकित्साचरमाग- तये नमः	५३५ पतये नमः	५६७ अमृताय नमः
५०८ चंद्रमंडलमध्यस्थाय- नमः	५३६ आरोग्यसुखदाय०	५६८ शाश्वताय नमः
५०९ चंद्रकोटिसुशीतला- य नमः	५३७ प्रवराय नमः	५६९ साध्याय नमः
५१० यंत्रकृते नमः	५३८ वासवाय नमः	५७० सिद्धिदाय नमः
५११ परमाय नमः	५३९ परेशाय नमः	५७१ सुमनोहराय नमः
५१२ यंत्रिणे नमः	५४० परमोदाराय नमः	५७२ खलुघ्नह्मखलुस्था- नाय नमः
५१३ यंत्रारूढपराजिताय- नमः	५४१ मृत्युकृचैतन्यदुर्ग- माय नमः	५७३ मुनीनां परमागतये नमः
५१४ यंत्रविदे नमः	५४२ दुराधर्पाय नमः	५७४ उपद्रूरे नमः
५१५ यंत्रवासाय नमः	५४३ दुरावसाय नमः	५७५ श्रेष्ठाय नमः
५१६ यंत्राधाराय नमः	५४४ दूरत्वपरिनाशनाय नमः	५७६ शुचिर्भूताय नमः
५१७ धराधराय नमः	५४५ वेदविदे नमः	५७७ अनामयाय नमः
५१८ तत्त्वज्ञाय नमः	५४६ वेदकृते नमः	५७८ वेदसिद्धांतवेद्याय०
५१९ तत्त्वभूतात्मने न०	५४७ वेदाय नमः	५७९ मानसाह्लादवर्धनाय नमः
५२० मठतत्त्वप्रकाशनायः नमः	५४८ वेदात्मने नमः	५८० देहादन्याय नमः
५२१ तत्त्वसंस्थानयोग- ज्ञाय नमः	५४९ विमलाश्याय नमः	५८१ गुणादन्याय नमः
५२२ सांख्यशास्त्रप्रवर्त- काय नमः	५५० विविक्तसेविने नमः	५८२ लोकादन्याय नमः
५२३ अनंतविक्रमाय०	५५१ संसार श्रमनाशनाय नमः	५८३ विवेकविदे नमः
५२४ देवाय नमः	५५२ ब्रह्मयोनये नमः	५८४ दुष्टस्वप्नहराय नमः
५२५ माधवाय नमः	५५३ बृहद्योनये नमः	५८५ गुरवे नमः
श्रीवृत्ता...६४	५५४ विश्वयोनये नमः	५८६ गुरुनरोत्तमाय नमः
	५५५ विदेहवते नमः	५८७ कर्मिणे नमः
	५५६ निशालाक्षाय नमः	५८८ कर्मनिर्भुक्ताय०
	५५७ विश्वनाथाय नमः	५८९ संन्यासिने नमः
	५५८ हाटकगंधधूपणाय	

५९० साधकेश्वराय नमः	६१९ अत्रिर्वंशप्रभूतात्मने नमः	६४६ स्वमादगलिताय०
५९१ सर्वभावविहीनाय०	६२० तापसोत्तमवंदिताय नमः	६४७ पुण्यश्लोकाय नमः
५९२ तृष्णासंगनिवार- काय नमः	६२१ आत्मवासिने नमः	६४८ पवित्रांशुरये नमः
५९३ त्यागिने नमः	६२२ विधेयात्मने नमः	६४९ ध्यानयोगपरायणाय नमः
५९४ त्यागपुष्टे नमः	६२३ अत्रिर्वंशविध्वंशनाय नमः	६५० ध्यानस्थाय नमः
५९५ न्यागाय नमः	६२४ प्रवर्तनाय नमः	६५१ ध्यानगम्याय नमः
५९६ त्यागदानविवाजि- ताय नमः	६२५ निवृत्तात्मने नमः	६५२ विधेयात्मने नमः
५९७ त्यागकारणत्यागा- त्मने नमः	६२६ प्रलयोदकसंनिभाय नमः	६५३ पुरातनाय नमः
५९८ सद्गुरवे नमः	६२७ नारायणाय नमः	६५४ अविज्ञेयाय नमः
५९९ सुखदायकाय नमः	६२८ महागर्भाय नमः	६५५ अंतरात्मने नमः
६०० दक्षाय नमः	६२९ भार्गवभियुक्तमाय नमः	६५६ मुख्यविधिसनात- नाय नमः
६०१ दक्षादिवंध्याय नमः	६३० संकरपदुःखदलनाय नमः	६५७ जीवसंजीवनाय०
६०२ ज्ञानवादप्रवर्तकाय नमः	६३१ संसारतमनाशनाय नमः	६५८ जीवाय नमः
६०३ शब्दब्रह्ममयात्मने०	६३२ त्रिविक्रमाय नमः	६५९ चिद्विलासाय नमः
६०४ शब्दब्रह्मप्रकाशवते नमः	६३३ त्रिधाकाराय नमः	६६० चिदाश्रयायः
६०५ असिष्णवे नमः	६३४ त्रिमूर्तये नमः	६६१ महेंद्राय नमः
६०६ प्रमविष्णवे नमः	६३५ त्रिगुणात्मकाय नमः	६६२ अमरमान्याय नमः
६०७ सहिष्णवे नमः	६३६ भेदत्रयहराय नमः	६६३ योगेद्राय नमः
६०८ विगतांतराय नमः	६३७ तापशयनिवारकाय नमः	६६४ योगवित्तमाय नमः
६०९ विद्वत्तमाय नमः	६३८ दोषत्रयाविमोदिने न०	६६५ योगधर्माय नमः
६१० महानंधाय नमः	६३९ संशयार्णवखंडनाय नमः	६६६ योगाय नमः
६११ विशालोत्तमवाइशु नये नमः	६४० असंशयाय नमः	६६७ तत्त्वाय नमः
६१२ ब्रह्मविदे नमः	६४१ असंमूढाय नमः	६६८ तत्त्वविनिश्चयाय०
६१३ ब्रह्मभात्राय नमः	६४२ अवादिने नमः	६६९ नैकवाहवे नमः
६१४ ब्रह्मर्षये नमः	६४३ राजवंदिताय नमः	६७० अनंतात्मने नमः
६१५ ब्राह्मणप्रियाय नमः	६४४ राजयोगिने नमः	६७१ नैकनामपराक्रमाय नमः
६१६ ब्रह्मणे नमः	६४५ महायोगिने गमः	६७२ नैकाक्षिणे नमः
६१७ ब्रह्मप्रकाशत्मने०		६७३ नैकपादाय नमः
६१८ ब्रह्मविद्याप्रकाश- नाय नमः		६७४ नाथनाथाय नमः
		६७५ उत्तमोत्तमाय नमः
		६७६ सहस्रशीर्ष्णे नमः
		६७७ पुरुषाय नमः
		६७८ सहस्राक्षाय नमः

६७९ सहस्रपदे नमः	७१२ अंतस्त्यागिने नमः	७४३ निर्मराय नमः
६८० सहस्ररूपदृशे नमः	७१३ वहिस्त्यागिने नमः	७४४ हर्षवर्धनाय नमः
६८१ सहस्रारमयाद्भवाय नमः	७१४ त्यागात्मने नमः	७४५ हृदयस्थाय नमः
६८२ त्रिपादपुरुषाय नमः	७१५ सर्वयोगवते नमः	७४६ हृषीकेशाय नमः
६८३ त्रिपादूर्ध्वाय नमः	७१६ अंतर्योगिने नमः	७४७ गोविंदाय नमः
६८४ त्र्यंबकाय नमः	७१७ वहिर्योगिने नमः	७४८ गर्भवर्जिताय नमः
६८५ महावीर्याय नमः	७१८ सर्वयोगपरायणाय नमः	७४९ सकलागमपूज्याय नमः
६८६ योगवीर्यविशारदाय नमः	७१९ अंतर्भोगिने नमः	७५० निगमाय नमः
६८७ विजयिने नमः	७२० वहिर्भोगिने नमः	७५१ निगमाश्रयाय नमः
६८८ विनयिने नमः	७२१ सर्वभोगविदुत्तमाय नमः	७५२ पराशक्तये नमः
६८९ जेने नमः	७२२ अंतर्निष्ठाय नमः	७५३ पराकीर्तये नमः
६९० वीतरागिणे नमः	७२३ वहिर्निष्ठाय नमः	७५४ परानृत्तये नमः
६९१ विराजिताय नमः	७२४ सर्वनिष्ठामयाय ०	७५५ निधिस्मृतये नमः
६९२ रुद्राय नमः	७२५ बाष्पांतरविमुक्ताय नमः	७५६ परविद्यापराक्षात्तये नमः
६९३ रौद्राय नमः	७२६ बाष्पांतरविजिताय नमः	७५७ विभक्तये नमः
६९४ महाभीमाय नमः	७२७ शान्ताय नमः	७५८ युक्तसद्रतये नमः
६९५ प्राज्ञामुल्याय नमः	७२८ शुद्धाय नमः	७५९ स्वप्रकाशाय नमः
६९६ सदाशुचये नमः	७२९ विशुद्धाय नमः	७६० प्रकाशात्मने नमः
६९७ अंतर्ज्योतिषे नमः	७३० निर्वाणाय नमः	७६१ परसंबेदनात्मकाय नमः
६९८ अर्नतात्मने नमः	७३१ प्रकृतेः पराय नमः	७६२ स्वसेव्याय नमः
६९९ प्रत्यगात्मने नमः	७३२ अकालाय नमः	७६३ स्वविदांस्वात्मने ०
७०० निरंतराय नमः	७३३ कालनेमिने नमः	७६४ स्वसंबेधाय नमः
७०१ अरूपाय नमः	७३४ कालकालाय नमः	७६५ धनधाय नमः
७०२ आत्मरूपाय नमः	७३५ जनेश्वराय नमः	७६६ क्षमिणे नमः
७०३ सर्वभावविनिर्मुक्त्याय नमः	७३६ कालात्मने नमः	७६७ स्वानुसंधानशीलात्मने नमः
७०४ अंतःशून्याय नमः	७३७ कालकर्त्रे नमः	७६८ स्वानुसंधानगोचराय नमः
७०५ वहिःशून्याय नमः	७३८ कालज्ञाय नमः	७६९ स्वानुसंधानशून्यात्मने नमः
७०६ शून्यात्मने नमः	७३९ कालनाशनायन ०	७७० स्वानुसंधानशून्याय नमः
७०७ शून्यभावनाय न ०	७४० कैवल्यपददात्रे न ०	७७१ स्ववीथदपणाय ०
७०८ अंतःपूर्णाय नमः	७४१ कैवल्यसुखदायकाय नमः	७७२ अभंगाय नमः
७०९ वहिःपूर्णाय नमः	७४२ कैवल्यकलनाधाराय नमः	
७१० पूर्णात्मने नमः		
७११ पूर्णभावनाय नमः		

७७३ कंदर्पकुलनाशनाय नमः	७९७ शून्यावासाय नमः	८२६ कृतात्मने नमः
७७४ ब्रह्मचारिणे नमः	७९८ जगद्गुप्ते नमः	८२६ कृतज्ञाय नमः
७७५ ब्रह्मक्षेत्रे नमः	७९९ चिद्वृतये नमः	८२८ सर्वसाक्षिकाय नमः
७७६ ब्राह्मणाय नमः	८०० चिन्मयाय नमः	८२९ सर्वारंभपरित्यागिने
७७७ ब्रह्मवित्तमाय नमः	८०१ चाक्रिणे नमः	८३० जडोन्मत्तपिशाच- वर्त नमः
७७८ तत्त्वबोधाय नमः	८०२ मायाचक्रप्रवर्तकाय नमः	८३१ भिक्षवे नमः
७७९ सुधावर्षाय नमः	८०३ सर्ववर्णविदारामिणे नमः	८३२ भिक्षाकराय नमः
७८० पावनाय नमः	८०४ सर्वारंभपरायणाय०	८३३ मैक्षाहारिणे नमः
७८१ पापपावकाय नमः	८०५ पुराणाय नमः	८३४ निराश्रमिणे नमः
७८२ ब्रह्मसूत्रविधेयात्मने नमः	८०६ प्रवराय नमः	८३५ अकूलाय नमः
७८३ ब्रह्मसूत्रार्थनिर्णयाय नमः	८०७ दात्रे नमः	८३६ अनुकूलाय नमः
७८४ आत्यंतिकाय नमः	८०८ सुन्दराय नमः	८३७ विकलाय नमः
७८५ महाकरुपाय नमः	८०९ कनकांगदिने नमः	८३८ अकलाय नमः
७८६ संकल्पवर्तनाश- नाय नमः	८१० अनस्रयात्मजाय०	८३९ जटिलाय नमः
७८७ आधिभ्याधिहराय नमः	८११ दत्ताय नमः	८४० वनचारिणे नमः
७८८ संशयार्णवशोपकाय नमः	८१२ सर्वज्ञाय नमः	८४१ दंडिने नमः
७९८ तत्त्वात्मज्ञानसंदे- शाय नमः	८१३ सर्वकामदाय नमः	८४२ मुंडिने नमः
७९० महानुभवभाविता- य नमः	८१४ कामजिते नमः	८४३ गंडिने नमः
७९१ आत्मानुभवसंप- न्नाय नमः	८१५ कामपालाय नमः	८४४ देहधर्मविहीनात्मने नमः
७९२ स्वानुभावसुखा- श्रयाय नमः	८१६ कामिने नमः	८४५ एकाकिने नमः
७९३ अर्चित्याय नमः	८१७ कामप्रदागमाय न०	८४६ संगवर्जिताय नमः
७९४ बृहद्भानवे नमः	८१८ कामवते नमः	८४७ आश्रमिणे नमः
७९५ भ्रमदोत्कर्षनाश- नाय नमः	८१९ कामपोषाय नमः	८४८ अनाश्रमार्भाय न०
७९६ अनिकेतप्रज्ञाता- त्मने नमः	८२० सर्वकामनिवर्तकाय नमः	८४९ अनाचारिणे नमः
	८२१ सर्वकर्मफलोत् सत्ये नमः	८५० कर्मवर्जिताय नमः
	८२२ सर्वकामफलप्रदाय नमः	८५१ असंदेहिने नमः
	८२३ सर्वकर्मफलैः पूज्याय नमः	८५२ संदेहिने नमः
	८२४ सर्वकर्मफलश्रयाय नमः	८५३ न किंचिन्न च किंच- नाय नमः
	८२५ विश्वकर्मणे नमः	८५४ नृदेहिने नमः
		८५५ देहशून्याय नमः
		८५६ नाभाविने नमः
		८५७ भागनिर्गताय नमः
		८५८ नाभक्षणे नमः

८५९ परब्रह्मणे नमः	८९० देहभृते नमः	९२१ निरहंकाराय नमः
८६० स्वयमेव निराकु- लाय नमः	८९१ देहकृते नमः	९२२ रूपात्मने नमः
८६१ अनघाय नमः	८९२ देहात्मने नमः	९२३ निर्वर्ण्ये नमः
८६२ अगुरवे नमः	८९३ देहभावनाय नमः	९२४ सकलाश्रयाय नमः
८६३ नाथनाथोत्तमाय०	८९४ देहिने नमः	९२५ शोकदुःखहराय न०
८६४ गुरवे नमः	८९५ देहविमर्शाय नमः	९२६ भोगभोगक्षयप्रदाय नमः
८६५ द्विमुखाय नमः	८९६ देहभावप्रकाशनाय नमः	९२७ सुप्रसन्नाय नमः
८६६ प्राकृताय नमः	८९७ लयस्थाय नमः	९२८ सूक्ष्माय नमः
८६७ जनकाय नमः	८९८ लयविदे नमः	९२९ शब्दब्रह्मार्थसंग्रहाय नमः
८६८ पितामहाय नमः	८९९ लयामावाय नमः	९३० आगमापायाशून्याय नमः
८६९ अनात्मने नमः	९०० घोषवते नमः	९३१ स्थानदाय नमः
८७० नच नानात्मने न०	९०१ लयातीताय नमः	९३२ सतागतये नमः
८७१ नीतये नमः	९०२ लयस्यांताय नमः	९३३ आकृताय नमः
८७२ नीतिमतां वराय०	९०३ लयभावनिवारणाय नमः	९३४ सुकृताय नमः
८७३ सहजाय नमः	९०४ विमुखाय नमः	९३५ कृतकर्मविनिवृत्ता०
८७४ सदृशाय नमः	९०५ प्रामुखाय नमः	९३६ भेदत्रयहराय नमः
८७५ सिद्धाय नमः	९०६ प्रत्यङ्मुखवदाच- रिणे नमः	९३७ देहप्रयाविनिर्गताय नमः
८७६ एकाय नमः	९०७ विश्वभुजे नमः	९३८ सर्वकामप्रयाय न०
८७७ चिन्मात्राय नमः	९०८ विश्वधूषे नमः	९३९ सर्वकामनिवर्तकाय नमः
८७८ नकर्त्रे नमः	९०९ विधाय नमः	९४० सिद्धेश्वराय नमः
८७९ कर्त्रे नमः	९१० विश्वक्षेमकराय न०	९४१ अजाराय नमः
८८० भोक्त्रे नमः	९११ अविक्षिप्ताय नमः	९४२ पंचबाणदर्पहुताश- नाय नमः
८८१ भोगविभजिताय०	९१२ अप्रमादिने नमः	९४३ चतुरक्षरीजात्मने नमः
८८२ तुरीयाय नमः	९१३ परार्थे नमः	९४४ स्वभुजे नमः
८८३ तुरीयातीताय नमः	९१४ परमार्थदृष्टे नमः	९४५ चित्कीर्तिभूषणाय०
८८४ स्वच्छाय नमः	९१५ स्वानुभावविहीनाय नमः	९४६ अगाधवृद्धये नमः
८८५ सर्वमयाय नमः	९१६ स्वानुभावप्रकाश- नाय नमः	९४७ अक्षुब्धाय नमः
८८६ सर्वाधिष्ठानरूपाय नमः	९१७ निरिन्द्रियाय नमः	९४८ चंद्रसूर्याग्निलोचनाय नमः
८८७ सर्वध्येयविभजिताय नमः	९१८ निर्बुद्धये नमः	
८८८ सर्वलोकनिवासा- त्मने नमः	९१९ निराभासाय नमः	
८८९ सकलोत्तमार्थदाताय नमः	९२० निराकृताय नमः	

९४९ यमदंष्ट्राय नमः	नमः	९८८ भस्मधारिणे नमः
९५० धतिसंहर्त्रे नमः	९६९ षड्भजन्मादिवादिताय	९८९ धराधराय नमः
९५१ परमानन्दसागराय०	नमः	९९० धर्मगुप्ताय नमः
९५२ लीलाविधंभराय०	९७० मक्तकामाय नमः	९९१ अन्वयात्मने नमः
९५३ भानवे नमः	९७१ अग्रजाय नमः	९९२ व्यतिरेकार्थनिर्ण-
९५४ भैरवाय नमः	९७२ चक्रिणे नमः	याय नमः
९५५ भीमलोचनाय नमः	९७३ भावनिर्भावकाय	९९३ एकोनैकगुणाभा-
९५६ ब्रह्मचर्माधराय नमः	नमः	साभासनिर्भासव-
९५७ कालाय नमः	९७४ भेदांतकाय नमः	र्जिताय नमः
९५८ अचलाय नमः	९७५ महते नमः	९९४ भावाभावस्वभावा-
९५९ चलनांतकाय नमः	९७६ अग्न्याय नमः	त्मने नमः
९६० आदिदेवाय नमः	९७७ निगूहाय नमः	९९५ भावाभावविभाव-
९६१ जगद्योनये नमः	९७८ गोचरांतकाय नमः	विदे नमः
९६२ वासवारिविभर्दनाय	९७९ कालाग्रिशमनाय०	९९६ योगिहृदयविश्रा-
नमः	९८० शंखचक्रपद्मगदा-	भाय नमः
९६३ विकर्मकर्मकर्मज्ञाय	धराय नमः	९९७ अनंतविद्याविद्यार्थ-
नमः	९८१ दीप्ताय नमः	नाय नमः
९६४ अनन्यगमकाय नमः	९८२ दीनपतये नमः	९९८ विघ्नांतकाय नमः
९६५ अगमाय नमः	९८३ शास्त्रे नमः	९९९ शिकालज्ञाय नमः
९६६ अवलोककर्मशून्याय०	९८४ स्वच्छंदाय नमः	१००० तत्त्वात्मज्ञान-
९६७ कामरागकुलक्षयाय	९८५ मुक्तिदायकाय नमः	सागराय नमः
नमः	९८६ व्यामधर्माधराय०	श्रीमद्दत्तात्रेयसहस्रनामा-
९६८ योगाधिकारमथनाय	९८७ भेदने नमः	कालि संपूर्णा ॥

श्रीदत्तप्रभुनमनावली

अच्यनुग्रहा दंपति तनया दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १ ॥ एकरूप शिवब्रह्मा
विष्णु दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २ ॥ शंखचक्रयुत गदापद्मधर दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ३ ॥
पद्मजधारी त्र्यम्बक श्रीदत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४ ॥ पापि खडावा ज्ञानपरिवृत्ता दत्तात्रेया
नमो नमो ॥ ५ ॥ दंडकमंडलु कामधेनुयुत दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ६ ॥ जटाधारी
सिद्धिविभूषित दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ७ ॥ त्रिशूल-डमरू व्याघ्रचर्मि श्रीदत्तात्रेयां
नमो नमो ॥ ८ ॥ कंथाधारी भिक्षापात्री नमो नमो ॥ ९ ॥ चतुर्विंशती गुरुपदिष्ट
दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १० ॥ अत्रिवरद योगीराल, दिगंबर दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ११ ॥

मायामुक्ता, मायायुक्ता, दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १२ ॥ कालाग्निशमन, ज्ञानसागर
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १३ ॥ योगीजनवल्लभादि गुरु श्रीदत्तात्रेया नमो नमो ॥ १४ ॥
 सिद्धराज, शिवरूपरूपिणे दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १५ ॥ देवदेवा विश्वभंग श्रीदत्तात्रेया
 नमो नमो ॥ १६ ॥ कृष्णश्यामकमलनयना श्री दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १७ ॥ लीला-
 विश्वंभरावतारी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १८ ॥ नारद तुंवरुगायनी स्तुत दत्तात्रेया नमो
 नमो ॥ १९ ॥ परशुराम प्रल्हाद पूजिता दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २० ॥ भार्गव सांकृत्याधु-
 पदेशक दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २१ ॥ कार्तवीर्य सहस्राजुनेश दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २२
 यदुनयनाथा वरप्रदात्या दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २३ ॥ अलर्क जनार्दन एकनाथ गुरु
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २४ ॥ गाणगापुरगिर्नारनिवासी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २५ ॥
 कृष्णा पंचगंगि निमज्जी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २६ ॥ कुरवपुर श्रीपादरूपिणे दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥ २७ ॥ स्मृतगामिने तस्करहंत्या दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २८ ॥ गोकर्णादि
 क्षेत्रान्तेपी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ २९ ॥ भिक्षाकरविरि माहुरिनिद्रित दत्तात्रेया नमो
 नमो ॥ ३० ॥ नरसिंह सरस्वति श्रीभामर्जिन् दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ३१ ॥ बाढी
 औदुंबर स्थायिने दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ३२ ॥ तीर्थोत्पादक वेदवानिता दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥ ३३ ॥ शनिप्रदोप पूजनीपदेशक दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ३४ ॥ शाक
 सेरुनी सुवर्णादात्या दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ३५ ॥ पिशाचमोचक शूलनिधारक दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥ ३६ ॥ देवी सुवनेश्वरी वानिता दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ३७ ॥ देवि
 चंदलापरमेश्वरीस्तुत दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ३८ ॥ वंध्यामहिषी दोहनकारक दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥ ३९ ॥ वृद्धानारी संततिदायक दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४० ॥ मृतसुत
 जीवक सतिपति तारक दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४१ ॥ शिवोपासक आयुर्वर्धक दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥ ४२ ॥ नरहरिरूपा वशान्नपूर्णा दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४३ ॥ तंतुक घट्टा
 वरप्रदाई दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४४ ॥ नंदी नरहरी काव्याकृष्टा दत्तात्रेया नमो नमो
 ॥ ४५ ॥ नागनाथ गुरु विरुपाक्षेष्टा दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४६ ॥ अग्रंतपूजा व्रतोपदेशक
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४७ ॥ पतपेदशित विधूरूपिणे दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४८ ॥
 वैजनाथ श्रीशैल्यगोप्यिने दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ४९ ॥ स्वामी अक्कलकोटरूपिणे
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५० ॥ दातो, देवे वासुदेव, स्तुत दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५१ ॥
 माणिकप्रभ, मुन्तेयरादि स्तुत दत्तात्रेय नमो नमो ॥ ५२ ॥ बिडकर रामानंद पूजिता
 दत्तात्रेय नमो नमो ॥ ५३ ॥ निरंजन रघुनाथ वानिता दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५५ ॥
 वोढे, दीक्षित, मुनिस्वामि, स्तुत दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५५ ॥ देव मामलेदार पूजिता
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५६ ॥ बालेकुंद्री पंत सद्गुरु दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५७ ॥
 जालवण नारायणाक्षितश्री दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५८ ॥ केडगाव नारायण सेवित
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ५९ ॥ सार्दशिरडी कृष्ण-स्वामिनत दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ६० ॥

स्वामी नारायणालय पूजित दत्तात्रेया नमो नमो ॥६१॥ अन्यैर्मन्त्रैरनंत पूजित दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥६२॥ उत्पत्तिस्थिति लयधिकारी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ६३ ॥ भयकृद्
 भयनाशका परेशा दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ६४ ॥ ज्ञेयातीता ज्ञानानंदा दत्तात्रेया नमो
 नमो ॥६५॥ पूर्णानंदा पूर्णाकारा दत्तात्रेया नमो नमो ॥६६॥ जगदाधारा जगत्पोषका
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ६७ ॥ जगत्चालका जगदोद्धारा दत्तात्रेया नमो नमो ॥६८॥
 निराकारा ॐकारा श्रीदत्तात्रेया नमो नमो ॥६९॥ सर्वज्ञा सर्वांतर्यामी दत्तात्रेया नमो
 नमो ॥ ७० ॥ दत्त दिगंबर विधनाथ श्रीदत्तात्रेय नमो नमो ॥७१॥ भक्त्या दत्ता
 भिक्षाग्रही दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ७२ ॥ ब्रह्मचारि श्री जगद्गुरु प्रभु दत्तात्रेया नमो
 ॥७३॥ घनानंदा प्रज्ञानरूपिणे दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ७४ ॥ यज्ञरूपही यज्ञीमोक्ता
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥७५॥ अनंतकोटि ब्रह्मांडनायका दत्तात्रेया नमो नमो ॥७६॥
 दशावतारी उपअवतारी दत्तात्रेया नमो नमो ॥७७॥ अनाद्यनंता अगोचरा श्री दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥७८॥ बुद्धी दायक मतिप्रकाशक दत्तात्रेया नमो नमो ॥७९॥ चराचरा-
 खिल मेमस्वरूपा दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ८० ॥ भूदेवाखिल वृंदपूजिता दत्तात्रेया नमो
 नमो ॥८१॥ तीर्थप्रकाशक योगिनीस्तुत दत्तात्रेया नमो नमो ॥८२॥ वर्णितब्राह्मण वर्णा-
 चारा दत्तात्रेया नमो नमो ॥८३॥ संन्यासाश्रम रक्षणकर्त्ता दत्तात्रेया नमो नमो ॥८४॥
 तरुअश्वत्था पूजवि त्या गुरु दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ८५ ॥ दिव्य मनोहर रूप धारिणे
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥८६॥ गंध चंदनी भाळीं चर्चित दत्तात्रेया नमो नमो ॥८७॥
 धळें भक्तगृहप्रवेशी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ८८ ॥ राज्य प्रदायक रजकस्थामी
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥८९॥ दीपवालीदिनि अक्षरूपिणे दत्तात्रेया नमो नमो ॥९०॥
 गंगा गाँतमि तीरविहारी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ ९१ ॥ बहुविध गुरुतम सेवापेक्षी
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥९२॥ राजसरूपा योगिवरेण्या दत्तात्रेया नमो नमो ॥९३॥
 श्री सुखदायक विघ्नविघातक दत्तात्रेया नमो नमो ॥९४॥ पादपद्म श्री सुरगुनि
 वंदित दत्तात्रेया नमो नमो ॥९५॥ दयार्द्र दृष्टीधारी श्रीगुरु दत्तात्रेया नमो नमो ॥९६॥
 वदनि हास्यधोन्मीलनेक्षी दत्तात्रेया नमो नमो ॥९७॥ हृग्मी रुचि वैराग्यनारि त्या
 दत्तात्रेया नमो नमो ॥९८॥ भव भयहारक मवाध्यातारक दत्तात्रेय नमो नमो ॥९९॥
 दिनकर रजनीनाथ लेचना दत्तात्रेया नमो नमो ॥१००॥ गंगास्नाई स्वैरविहारी दत्तात्रेया
 नमो नमो ॥१०१॥ बहु कृपालू भक्त्यातुष्ट दत्तात्रेया नमो नमो ॥१०२॥ राजस
 मंगल मलंगवेपी दत्तात्रेया नमो नमो १०३॥ दिव्यांबरधर दिगंतकीर्ते दत्तात्रेया नमो
 नमो ॥१०४॥ गंगाधारी चरणीं गंगा दत्तात्रेया नमो नमो ॥१०५॥ बदरी वाली
 भुजंगधारी दत्तात्रेया नमो नमो ॥१०६॥ रागद्वैपविरहितमूर्ते दत्तात्रेया नमो नमो
 ॥१०७॥ दिया रात्रिकार दिवमलालातित दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १०८ ॥ गंधमनोहर
 मुग्धयोगी दत्तात्रेया नमो नमो ॥ १०९ ॥ वलिमदहारक वलवंत श्रीदत्तात्रेया नमो

नमो ॥११०॥ राक्षसांतका कर्पूरकंतिन् दत्तात्रेया नमो नमो ॥१११॥ श्रीपति श्रीधर
श्रेयोभूते दत्तात्रेया नमो नमो ॥११२॥ पांशुविनाशक पापनिवारक दत्तात्रेया नमो
नमो ॥११३॥ दक्षा रक्षणि निश्चित भक्ता दत्तात्रेया नमो नमो ॥११४॥ वर्ष
सुवर्णावर्णीतीता दत्तात्रेया नमो नमो ॥११५॥ छद्म अलक्षा अवधूत निरंजन दत्तात्रेया
नमो नमो ॥११७॥ मम्म विभूषित भक्तोद्धारा दत्तात्रेया नमो नमो ॥११६॥
दिनमणी शशी तेजोगोला दत्तात्रेया नमो नमो ॥११८॥ गंधर्वस्तुत रुद्राक्षप्रिय
दत्तात्रेया नमो नमो ॥११९॥ बद्ध भक्तहृदि औदुंबरप्रिय दत्तात्रेया नमो नमो ॥१२०॥
रागरागिणी नादग्रह्या दत्तात्रेया नमो नमो ॥१२१॥ तवपदि राधा-केशवसुत हा विधनाथ
रे सदा रमो ॥१२२॥

विनवणी

दिगंत कीर्ती दत्ता तुझि रे दीना उद्धरिसी । गंगा जमुना माझ्या परि कां
नयनें वाहविसी ॥१॥ घरा कां नं मी तुझ्या दृष्टिनें देवा परमेश । राखिसि कां मग
देवा मजला नसे जीविताशा ॥२॥ दिवा रातिही स्मरतो तुजला व्यर्थ काय सारे । गंध
कूपेचा येना मुक्ति कां अद्यापिहि वा रे ॥३॥ बहु भ्रमलो रे स्वार्थाकाजी अहर्नाश दत्ता ।
राग मोहा कषटाळूनी विसरुनि तव सत्ता ॥४॥ श्रीपादे श्रीवल्लभ नरहरि तारि तारि
मजला । पायि लागूनी तुझ्या दयाळा विनवी मी तुजला ॥५॥ दत्ता दयाळा भक्त
वत्सला धिरुदावलि तुझी । वदनीं वदते सदैव देवा रसना रे माझी ॥६॥ ललक्ष न लागे
मन हें भ्रमते सदैव संमार्गी । भक्ति तुझी मज होईना रे सायंदेवा परी ॥७॥ दिसे
कठिणता उपासनीं तव मला पामराला । गंगाधरसुत सरस्वतीच्या विसंधी शब्दाला
॥८॥ बद्धांजलि मी ठेवुनि निष्ठा प्रभो तुझ्या पायीं । राहे निश्चित तार मार
वा जे इच्छे येई ॥९॥

श्रीदत्तात्रेयापणमस्तु

--विश्वनाथ केदाच फुलकर्णी,
हत्तरवाडकर

श्रीदत्तात्रेय-जन्म

एका दत्तात्रेय आल्यान । पार्वतीस सांगे त्रिलोचन । सकळ पतिव्रतांमांजी पूर्ण । अनुसूया जाण पतिव्रता ॥१॥ ऐकोनी शिवाची वाणी । गदगदा हांसे भवानी । आम्हां तीर्थावरती त्रिभुवनी । श्रेष्ठ कोणी असेना ॥२॥ गर्व देखोनी पार्वतीचा । बोले त्रिलोचन तेव्हां वाचा । नारद सांगेल महिमा तिचा । तेव्हां तुज कळेल ॥३॥ ऐकोन पार्वती मनांत । नारदाची मार्गप्रतिक्षा करीत । तव तो मुनी अकस्मात् । पावला तेथे ते क्षणीं ॥४॥ देखोनियां नारद मुनि । पोंडशेचारें पूर्वी भवानी । आम्हां तीर्थावरती त्रिभुवनी । आणिक कोणी असेना ॥५॥ ऐकोनी हांसला नारदमुनी । ऐके पार्वती चित्त देउनी । अनुसूया अत्रीपत्नी । तुम्हां तिघांहुनि पतिव्रता ॥६॥ तुम्हां तिघींचें पुतळे करुनी । बांधिले असे वामनचरण । असंख्य सामर्थ्य त्रिभुवनी । समतुल्य कोणी असेना ॥७॥ तो पार्वती झाली चिंताग्रस्त । नारदातें उपाय पुसत । तो म्हणे प्रार्था विश्वनाथ । तो तेथवरी जाईल ॥८॥ नय होऊनि धाली भिक्षा भोजन । तेंणें होईल तिचें छळण । त्रिदें तुमचें देईल सोडून । मग गर्व सहजची गळेल ॥९॥ पार्वतीसी ऐसे सांगोनी । स्वयें वैकुंठासी येत तत्क्षणीं । देखोनी लक्ष्मी संतुष्ट मनीं । मग पूजा आदरें तयातें ॥१०॥ कर जोडोनी करी विनंती । कांहीं नवल सांगा स्थिती । मागे झाली जे रिती । बदला मती विनादें ॥११॥ म्हणे धन्य अनुसूया पतिव्रता । तुम्हां तीर्थांहुनी समर्था । तुमचे पुतळे तत्पत्ता । तिनें तोडरी बांधिलें ॥१२॥ ऐकोनी तटस्थ झाली रमा । आतां काय करूं पुरुषोत्तमा । मजहुनी वाढ ऐमी सीमा । ते कैसेनी निरसेल ॥१३॥ नारद म्हणे उपाय एक । तेथें पाठवा वैकुंठनाथक । नम्र भोजन मागा ते देख । तेंणें ते छळेल ॥१४॥ सांगोनी ऐसा वृत्तांत । सत्य लोकांमां गेला ब्रह्ममुत्त । सावित्री पुसे त्वरित । कांहीं अपूर्व बतलें ॥१५॥ मग तो म्हणे सावित्रीसी । अनुसूया ऐसी गुणराशी । सामर्थ्य अधिक्र त्रिपाशी । पदा तिघांसी बांधिलें ॥१६॥ सावित्री म्हणे नारदापतें । कैसा उपाय करावा तांतें । जेणें भंगेल गर्वातें । शरण आम्हांतें येईल ॥१७॥ पाहतां आम्हां-पामुनि उत्पत्ति । एवढी काय तिची स्थिती । टिखी काय समुद्राप्रती । शोषू शके ॥१८॥ आम्हांहुनि काय वाड । ऐसें पोडिलें महागूढ । आतां उपाय सांगा दृढ । जेणें गर्व भंगेल तिचा ॥१९॥ मग तो म्हणे नारदासी । काय करावा तिशीं । तंव तो म्हणे सावित्रीशीं । एक तुजसी मांघेन ॥२०॥ प्रार्थुनिया चतुर्गनना । पाठवावें अत्रिभुवना । जाये तूं आतां याच क्षणां । अवश्य वचन बोलवी ॥२१॥ म्हणावें दे नम्र भोजन । तेंणें होईल तिचें छळण । मग यावें सत्व घेऊन । वीद जाण तुटेल ॥२२॥ ऐसा नारद सांगून गेला । मग तिघीं प्रार्थितो तिघांला । श्रुत करोनि नारद गेला । म्हणमुनि विन-रिती ॥२३॥ ऐकुनी ऐंसे वचनीं । तिघे निघाले तत्क्षणां । त्रिपांची करुणा देरुनी मनीं ।

कृपा झाली तयांची ॥२४॥ मग पवनप्रेम ते अवसरें । तिथे प्रवेशले आथमाभीतरीं ।
वाहनें ठेवूनिया दूरी । माघ्यानकाळीं पै आले ॥ २५ ॥ मग तंव ते म्हणती तिघेजण ।
आम्हांस घेणें अनुसूयादर्शन । श्रुपीनं आज्ञा करून । दारा बाहेर पाठविली ॥ २६ ॥
तें देखोनी अत्रिरूपीनं । तिघांचें केलें सांग पूजन । मग म्हणे येणें काय कारणें ।
आवश्यक पै झालें ॥२७॥ तंव द्वारा बाहेर तिन्ही भूति । ब्रह्मा शिव कमलापती ।
नमस्कार झालीया पुसती । काय आज्ञा तें सांगिजे ॥२८॥ ते म्हणे अनुसूयेसी । तूं
पतिव्रतेमाजी श्रेष्ठ म्हणविशी । तरी मागतों तें देई आम्हांसी । म्हणोनि भीकेंसी गोविलें
॥२९॥ मग म्हणती तयांपती । तुमचें देणें त्रिजगतीं । आणि तुम्हीं मागतां मजपती ।
इच्छा जैशी मागिजे ॥३०॥ देव म्हणती होउनि नय । आम्हांशीं घालावें मोजन । अनु-
सूया अवश्य म्हणे । मग काय करिती जाहली ॥३१॥ ठेवूनिया तिघांचे मस्तकीं कर ।
तंव ते तिघे झाले कुमार । मग नय होउनि सत्वर । करवी स्तनपान तयातें ॥३२॥
करुनि तयांची उदरवृत्ती । वसन नेसली शीघ्रगती । मग घालुनी पालत्वाप्रति । गती
झाली तेघवां ॥३३॥ मग म्हणे चतुरानना । जो जो जो जो रे सगुणा । उत्पन्न करुनि
निमुयना । बहु श्रम पावलासी ॥ ३४ ॥ या कारणें केलें घाळ । आतां राहिलें कर्तव्य
सकळ । स्तनपान करोनि निर्मळ । सुखें निद्रा करावी ॥३५॥ जो जो जो जो रे
लक्ष्मीपती । तुझी तव अगाध कीर्ति । अवतार धरुनि पंक्ति । दुष्ट संहार पै केला ॥३६॥
ते श्रम पावलासी धोर । निद्रा करावी चा सत्वर । म्हणोनि केला कुमार । विश्रांती सुख
पावावया ॥३७॥ जो जो जो जो रे धा शंकरा । महादेवा पार्वतीवरा । करोनि दुष्ट
संहारा । बहु श्रम पावलासी ॥ ३८ ॥ तरी आतां सुखें निद्रा करी । कुमारकत्व पावलें
यापरी । आतां केश नाही तरी । पालखीभीतरीं पड्डावें ॥३९॥ आसे आखेद स्तनपान ।
पालत्वात निजवी घाळकें पूर्ण । नित्य गीतगायन । भक्ती ज्ञान वैराग्य ॥४०॥ ऐसे बहुत
दिवस । मार्ग नाही जावयास । न सुटे घाळपणाचा वेश । सामर्थ्य विशेष अनुसूयेचें
॥ ४१ ॥ उमा रमा सावित्रीतें । थोर गर्भ होतां तिधीतें । तो निरसावपातें । विद्वान
केलें नारदें ॥ ४२ ॥ मागुती सगे तिधीप्रती । काय निश्चित वसल्याती । घाळकें
करुनि तिघांपती । अनुसूया सती खेळवितसे ॥ ४३ ॥ नित्य करवी स्तनपान । पण्मा-
सांचें घालें करून । पाळण्यामाजी निजवून । गीत गायन करीतसे ॥ ४४ ॥ पाहतां
कडीपत्नी जाण । तिचें तुळणें न पुरे त्रिभुवन । आतां जाणें शरण तिथेसी ॥ ४५ ॥
तंव त्या तिधीजणीं बोलती । आम्ही तरी आदिशक्ती । आमचे सामर्थ्य त्रिजगतीं ।
माणी वर्तती एकसरें ॥ ४६ ॥ सुरनर गंधर्व किन्नर । पशुपक्षी अपार । आमच्या
सामर्थ्या धोर । चराचर नांदत ॥ ४७ ॥ तरी आमचे आम्हीच पती । सोडवूं आपले
सामर्थ्या । अनुसूया ते थापुडी किती । काय तिची कीर्ति आपुल्यापुढें ॥ ४८ ॥ ऐसें
बोलोनी आममानी । तिची निघाल्या त्या क्षणीं । लग्नग आस्था धांवुनी । अनुसूया-

शुवर्नी तत्काळ ॥ ४९ ॥ ते देखोनिया ऋषीश्वरे । तिथी पूजिल्या षोडशोपचारें । काय आज्ञा पुसे त्वरें । ते प्रत्योत्तरे सांगीजे ॥ ५० ॥ त्या तिथीजणी बोलती । पाठवावें अनुस्रयापती । येरें आज्ञा करुनी शीघ्रगती । स्त्रियांपती आणविले ॥ ५१ ॥ तंव ते पातलीसे त्वरें । केला तिथीसी नमस्कार । आज्ञा पुसे सत्वर । भाग्य थोर आलेती ॥ ५२ ॥ तिथी म्हणती आमुचे पती । आणून देई शीघ्रगती । तंव त्या चाळकाच्या मूर्ती । पुढें क्षीर्ती ठेविल्या ॥ ५३ ॥ तंव ते सारखे वाळ तिन्ही । बोलूं नेणती वचनीं । तिथी चक्रीत झाल्या मनीं । परि कोण्हा न लक्षवेना ॥ ५४ ॥ सर्वही सामर्थ्य वेंचलें । अभिमान धर्य गळालें । पण लोटांगण घातलें । चरण बंदिले सतीचे ॥ ५५ ॥ अनुस्रया थोर नुं पतिव्रता । धन्य धन्य तुझी सामर्थ्यता । आम्ही लीन जाहलें पाहतां । नको निष्ठुरता करूं माये ॥ ५६ ॥ जेमे होते आमुचे पती । तेसे करावे पुढती । अगाध धन्य तुझी कीर्ति । पूर्ण सती पतिव्रता ॥ ५७ ॥ ऐकोनी सतीत्रयींचें वचन । तिघांचें मस्तकीं स्पर्शें करून । कृपायुक्त अवलोकून । पूर्वं चर्या ते आणिले ॥ ५८ ॥ तिघांचीं स्वरूपें जैसीं होती । तैशा केल्या तिन्ही मूर्ति । देव अंतरिक्ष कांतुक पहाती । वृष्टी करिती पुष्पांची ॥ ५९ ॥ दुंतुभि वाजविल्या मेरी । आनंद झाला सर्वांतरी । बोलिले सत्वरीं । अनुसूया पतिव्रता ॥ ६० ॥ ग्रंथ देव म्हणतीं धन्य माते । अगाध सामर्थ्य तुझें सत्य । मसन्न झालें मागा वरांतें । मनोरथ पूर्ण करा हो ॥ ६१ ॥ मग ते बोले करुणा-वचन । अपूर्वं तुमचें दर्शन । मावें न गमे तुम्हांविण । अर्धक्षण जाणिजे ॥ ६२ ॥ तरी तिघे रूप असावें । एवढें मज वरदान द्यावें । आणीक नलगे स्वभावें । म्हणोनी मावें प्रार्थितसें ॥ ६३ ॥ मग देवत्रयाची मूर्ति । करकमळीं जाली शीघ्रगती । दत्तात्रय नांम ऐसी ख्याती । तिहीं लोकांपती विज्ञेय ॥ ६४ ॥ वर देऊनी स्वस्थाना । शक्तीसहीत आरूढले वाहना । सर्व देव समुदाय जाणा । स्वर्ग ध्वना पातले ॥ ६५ ॥ येरीकडे दत्तात्रय-मूर्ति । बालरूपें अनुसूये मती । पुढें व्रतबंध झाले निश्चिती । अभ्यासिल्या सकळ कला ॥ ६६ ॥ एका जनार्दन म्हणे । दत्तात्रय जन्मकथन । भावें करितां श्रवण । मनोरथ पूर्ण श्रोतियांचे ॥ ६७ ॥

श्रीदत्तजन्माख्या

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥ श्रीदत्तात्रेयाय नमः ॥ जयाजया वो गजवदना ॥ मंगलारंभीं तुझीच प्रार्थना ॥ वांदितां हो तुझिया चरणां ॥ ग्रंथ पावो सिद्धीसी ॥ १ ॥ जयजयावो सरस्वती । आदिमाया तूंच शक्ती ॥ वैसेनि माझे जिव्हेवरुती ॥ ग्रंथ सिद्धी नेडजे ॥ २ ॥ जयजयावो गुरुनाथा । कृपाकर ठेवुनि माझिया माथां ॥ सिद्धीस न्यावें या ग्रंथा ॥ हाचि वर मज द्याश ॥ ३ ॥ तुमचें

हातां कृपावळ ॥ ग्रंथ सिद्धीसि जाय सकळ ॥ हें वेदवाक्य जायनीळ ॥ पुराणांतरीं
 चोलतसे ॥४॥ ॐ नमो जी श्रीदत्ता ॥ गुणातीता अपरिमिता ॥ मूलमायाविरहिता ॥
 जगतारका जगद्गुरु ॥५॥ पूर्णब्रह्म सनातना ॥ निष्कलंका निरंजना ॥ हे शून्यातीत
 निर्गुणा ॥ गुण निर्गुणातीत तूं ॥६॥ जयजयावो अग्निनंदना ॥ जयजयावो परात्परगहना ॥
 जयजयावो मधुसूदना ॥ कृपागहना ॥ जगद्गुरु ॥७॥ जयजयावो दिगंबर ॥
 जयजयावो करुणाकर ॥ जयजयावो दयासागर ॥ करुणार्णवा दीनबंधु ॥८॥
 जयजयावो भक्तपालका ॥ जयजयावो जगन्नायका ॥ जयाजयावो जगन्नायका ॥ कृपा
 करी दीनावरी ॥९॥ जयजयावो अग्र्युता ॥ जयजयावो विश्वकर्ता ॥ जय
 जयावो कृपावंता ॥ अव्यक्तव्यक्ता सुखमूर्ति ॥१०॥ ऐसा महाराज गुरुदत्त
 त्याचें माहात्म्य ऐसें वर्णित ॥ चित्त देवोनि सावचित्त ॥ ऐका सकळ
 श्रोते हो ॥११॥ पूर्वी नारदें तप अपार केलें ॥ तयासी श्रीविष्णु प्रसन्न जाहले ॥ वर
 द्यावयासी आले ॥ मग तेणें केला प्रणिपात ॥१२॥ करोनि साष्टांग नमस्कार ॥
 उमा राहिला जोडोनि कर ॥ जयजय विष्णु करुणाकर ॥ अपेक्षित वर देईजे ॥१३॥
 अवघे रजोगुण तमोगुण ॥ हे द्वयविरहित करून ॥ मुख्य सत्त्वरूप जाण ॥ तें दाखवीं
 मजलागीं ॥१४॥ ऐसें बोलतां नारदमुनी ॥ सांगतां जाहला कैवल्यदानी ॥ ऐक
 सखया चित्त देऊनी ॥ सत्त्वरूपाचा विचार ॥१५॥ त्रिभुवर्नीचें सत्त्वरूप जें ॥ तें मीच
 आहे वा जाणजे ॥ परी तम मजसी पाहिजे ॥ म्हणूनि सत्त्व कमी हो ॥१६॥ ऐसें
 बोलतां मोक्षदानी ॥ नारदमुनि जोडोनि पाणि ॥ विचारिता जाहला तये क्षणीं ॥ तम
 कासया सांग पां ॥१७॥ मग श्रीविष्णु बोलत ॥ जरी मी सत्त्वरूपी राहात ॥ तरी
 माझेनि हस्तें दैत्य ॥ मरणार नाही सहसाही ॥१८॥ हें जाणोनियां मानसीं ॥
 किंचित् सत्त्व विधिहरांसी ॥ देऊनियां तमोगुणासी ॥ रजोगुणासी जवळ केलें ॥१९॥
 ऐसा विचार आहे नारदा ॥ जरी तुज पाहिजे सत्त्वगुणसंपदा ॥ तरी एक आहे
 ब्रह्मवृंदा ॥ सांगतां सकळ परिपेसीं ॥२०॥ जरी ब्रह्माविष्णुजिनेत्र ॥ तिचे होतील
 एकत्र ॥ तरीच सत्त्वरूप स्वतंत्र ॥ दृष्टी पडेल जाण पां ॥२१॥ ऐसें ऐकूनि उत्तर ॥
 बोलता जाहला मुनिवर ॥ त्रिपुरांतक विधि चक्रवर ॥ करितों एकत्र जाण पां ॥२२॥
 ऐसें बोलोनि ते वेळीं ॥ नारद आले भूमंडळीं ॥ तटस्थ जाहली सुरमंडळी ॥ हा संवाद
 ऐकोनियां ॥२३॥ भूमंडळीं नारदमुनी ॥ विचार करी वंतःकरणीं ॥ ब्रह्मा विष्णु
 शंकराणि ॥ एकत्र कैसे होती ते ॥२४॥ ऐसा विचार करीत ॥ त्रिभुवर्नी नित्य
 हिंदत ॥ तंव एके दिवशीं अवचित ॥ अग्निसदना पातला ॥२५॥ कपि नव्हता
 आश्रमांत ॥ उमा राहिला ब्रह्मसुत ॥ अनुभूयें देखोनि त्वरित ॥ आसन दिधलें
 वैसाव्या ॥२६॥ आसनीं वैसवूनि नारदमुनी ॥ आपण व्रंडणा वैसे अंगणीं ॥ इतुकिपांत
 अग्निमुनी ॥ अकस्मात पातला ॥२७॥ स्त्रियेपती बोले उत्तर ॥ उदक देई वो सत्त्वर ॥

शुवनीं तत्काळ ॥ ४९ ॥ ते देखोनिया ऋषीधरे । तिथी पूजिल्या पोडशोपचारं । काय आज्ञा पुसे त्वरें । ते प्रत्योचरें सांगीजे ॥ ५० ॥ त्या तिर्थाजणी बोलती । पाठवावें अनुस्रयापती । येरें आज्ञा करूनी शीघ्रगती । स्त्रियांपती आणविले ॥ ५१ ॥ तंव ते पातलीसे त्वरें । केला तिर्थासी नमस्कार । आज्ञा पुसे सत्वर । भाग्य थोर आलेती ॥ ५२ ॥ तिथी म्हणती आमुचे पती । आणून देई शीघ्रगती । तंव त्या बाळकाच्या मूर्ती । पुढें क्षीर्ती ठेविल्या ॥ ५३ ॥ तंव ते सारखे बाळ तिन्ही । बोलूं नेणती वचनीं । तिथी चकीत झाल्या मनीं । परि कोण्हा न लक्षवेना ॥ ५४ ॥ सर्वही सामर्थ्य वेंचलें । अभिमान धैर्य गळलें । पण लोटांगण घातलें । चरण बंदिले सतीचे ॥ ५५ ॥ अनुस्रया थोर तूं पतिव्रता । धन्य धन्य तुझी सामर्थ्यता । आम्ही लीन जाहलों पाहतां । नको निष्ठुरता करूं माये ॥ ५६ ॥ जेमे होते आमुचे पती । तेसे करावे पुढती । अगाध धन्य तुझी कीर्ति । पूर्ण सती पतिव्रता ॥ ५७ ॥ ऐकोनी सतीगर्वाचें वचन । तिघांचें मस्तकीं स्पर्शें करून । कृपायुक्त अवलोकून । पूर्व चर्या ते आणिले ॥ ५८ ॥ तिघांचीं स्वरूपें जैसीं होती । तैशा केल्या तिन्ही मूर्ति । देव अंतरिक्ष कौतुक पहाती । वृष्टी करिती पुष्पांची ॥ ५९ ॥ दुंदुभि वाजविल्या भेरी । आनंद झाला सर्वांतरी । बोलिले सत्परी । अनुस्रया पतिव्रता ॥ ६० ॥ जय देव म्हणतीं धन्य माते । अगाध सामर्थ्य तुझें सत्य । प्रसन्न झालों मागा वरातें । मनोरथ पूर्ण करा हो ॥ ६१ ॥ मग ते बोले कृष्णा-वचन । अपूर्व तुमचें दर्शन । भावें न गमे तुम्हांविण । अर्धक्षण जाणिजे ॥ ६२ ॥ तरी तिघे रूप असावें । एषढें मज वरदान द्यावें । आणीक नलगे स्वभावें । म्हणोनी भावें प्रार्थितसें ॥ ६३ ॥ मग देवत्रयाची मूर्ति । करकमळीं जाली शीघ्रगती । दत्तात्रय नामें ऐसी ख्याती । तिहीं लोकांपती विक्षेप ॥ ६४ ॥ वर देऊनी स्वस्याना । शक्तीसहीत आरुढले वाहना । सर्व देव समुदाय जाणा । स्वर्ग श्रवना पातले ॥ ६५ ॥ येरीकडे दत्तात्रय-मूर्ति । बालरूपें अनुस्रये पती । पुढें व्रतबंध झाले निश्चिती । अभ्यासिल्या सकळ कला ॥ ६६ ॥ एका जनार्दन म्हणे । दत्तात्रय जन्मकथन । भावें करितां श्रवण । मनोरथ पूर्ण श्रोतिपांचे ॥ ६७ ॥

श्रीदत्तजन्माख्याना

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीदत्तात्रेयाय नमः ॥ जयाजया वो गजवदना ॥ मंगलारंभीं तुझीच प्रार्थना ॥ बंदितां हो तुझिया चरणीं ॥ ग्रंथ पावो सिद्धीसी ॥ १ ॥ जयजयावो सरस्वती । आदिमाया तूंचि शक्ती ॥ घेतोनि माझे जिह्देवरुती ॥ ग्रंथ सिद्धी नेहजे ॥ २ ॥ जयजयावो गुरुनाथा । कृपाकर ठेव्नि माझिया माथां ॥ सिद्धीस न्यावें या ग्रंथा ॥ हाचि वर मज द्यावा ॥ ३ ॥ तुमचें

हातां कृपाधळ ॥ ग्रंथ सिद्धीसि जाय सकळ ॥ हें वेदवाक्य जायनीळ ॥ पुराणांतरि
 बोलतसे ॥४॥ अन्नमोजी श्रीदत्ता ॥ गुणातीता अपरिमिता ॥ मूळमायाविरहिता ॥
 जगतारका जगद्गुरु ॥५॥ पूर्णब्रह्म सनातना ॥ निष्कलंका निरंजना ॥ हे शून्यातीत
 निर्गुणा ॥ गुण निर्गुणातीत तूं ॥६॥ जयजयाबो अत्रिनेंदना ॥ जयजयाबो परात्परगहना ॥
 जयजयाबो मधुवदना ॥ कृपागहना ॥ जगद्गुरु ॥७॥ जयजयाबो दिगंबरा ॥
 जयजयाबो करुणाकरा ॥ जयजयाबो दयासागरा ॥ करुणार्णवा दीनबंधु ॥८॥
 जयजयाबो भक्तपालका ॥ जयजयाबो जगव्यापका ॥ जयाजयाबो जगनायका ॥ कृपा
 करी दीनावरी ॥९॥ जयजयाबो अश्रुता ॥ जयजयाबो विश्वकर्ता ॥ जय
 जयाबो कृपावंता ॥ अव्यक्तव्यक्ता सुखमूर्ति ॥१०॥ ऐसा महाराज गुरुदत्त
 त्याचें माहात्म्य ऐसें धर्णीत ॥ चित्त देवोनि सावचित्त ॥ ऐका सकळ
 श्रोते हो ॥११॥ पूर्वी नारदें तप अपार केलें ॥ तयासी श्रीविष्णु प्रसन्न जाहले ॥ वर
 धावयासी आले ॥ मग तेणें केला प्रणिपात ॥१२॥ करोनि साष्टांग नमस्कार ॥
 उभा राहिला जोडोनि कर ॥ जयजय विष्णु करुणाकर ॥ अपेक्षित वर देइजे ॥१३॥
 अवधे रजोगुण तमोगुण ॥ हे द्वयविरहित करून ॥ मुख्य सत्त्वरूप जाण ॥ तें दाखवीं
 मजलागीं ॥१४॥ ऐसें बोलतां नारदमुनी ॥ सांगतां जाहला कैवल्यदानी ॥ ऐक
 सखया चित्त देऊनी ॥ सत्त्वरूपाचा विचार ॥१५॥ त्रिभुवर्नांचें सत्त्वरूप जें ॥ तें मीच
 आहे या जाणिलें ॥ परी तम मजसी पाहिजे ॥ म्हणूनि सत्त्व कमी हो ॥१६॥ ऐसें
 बोलतां मोक्षदानी ॥ नारदमुनि जोडोनि पाणि ॥ विचारिता जाहला तये क्षणीं ॥ तम
 कासया सांग पां ॥१७॥ मग श्रीविष्णु बोलत ॥ जरी मी सत्त्वरूपीं राहात ॥ तरी
 माझेनि हस्ते दैत्य ॥ मरणार नाही सहसाही ॥१८॥ हें जाणोनियां मानसीं ॥
 किंचित् सत्त्व विधिहरांसी ॥ देऊनियां तमोगुणासी ॥ रजोगुणासी जवळ केलें ॥१९॥
 ऐसा विचार आहे नारदा ॥ जरी तुज पाहिजे सत्त्वगुणसंपदा ॥ तरी एक आहे
 ब्रह्मवृंदा ॥ सांगतां सकळ परिपेसीं ॥२०॥ जरी ब्रह्माविष्णुभिनेत्र ॥ तिचे होतील
 एकत्र ॥ तरीच सत्त्वरूप स्वतंत्र ॥ दृष्टी पडेल जाण पां ॥२१॥ ऐसें ऐकूनि उत्तर ॥
 बोलता जाहला मुनिवर ॥ त्रिपुरांतक विधि चक्रधर ॥ करितों एकत्र जाण पां ॥ २२॥
 ऐसें धोलोनि ते वेळीं ॥ नारद आले भूमंडळीं ॥ तटस्थ जाहली सुरमंडळी ॥ हा संवाद
 ऐकोनियां ॥२३॥ भूमंडळीं नारदमुनी ॥ विचार करी अंतःकरणीं ॥ ब्रह्मा विष्णु
 शंखपाणि ॥ एकत्र कैसे होती ते ॥२४॥ ऐसा विचार करीत ॥ त्रिभुवर्नी नित्य
 हिंडत ॥ तंय एके दिवशीं अवचित ॥ अग्निसदना पातला ॥२५॥ ऋषि नव्हता
 आश्रमांत ॥ उभा राहिला ब्रह्मसुत ॥ अनुभूयें देखोनि त्वरित ॥ आसन दिवलें
 बैसावया ॥२६॥ आसनीं बैसवूनि नारदमुनी ॥ आपण कांडणा बैसे अंगणीं ॥ इतुकिपांत
 अग्निमुनी ॥ अकस्मात पातला ॥२७॥ स्त्रियेपती बोलें उत्तर ॥ उदक देई वो सत्वर ॥

ऐसैं ऐकतांचि ते सुंदर ॥ उठती झाली ते काळी ॥२८॥ मुसळ गेलें होतें वलें ॥ तें तैसंच
 सोडिलें तें ॥ आणोनि दिघली पतीतें ॥ उदकझारी तेघवां ॥२९॥ ऐसैं देखोनि ब्रह्म-
 सुत ॥ मनांत तेव्हां आश्चर्य करीत ॥ धन्य धन्य माउली सत्य ॥ अनुस्रया सती हो ॥३०॥
 मनीं विचारी नारदमुनी ॥ अनमूया पतिव्रतेमार्जी शिरोमणी ॥ हिचे दर्शनकरूनी ॥
 दोष जातील निर्धारें ॥३१॥ भग तेथोनि नारद निघाला ॥ मनांत विचार एक योजिला ॥
 आतां जाऊनि वैकुंठाला ॥ लक्ष्मीपार्शी सांगावें ॥३२॥ तेणें होईल कार्यसिद्धी ॥ हे
 जाणोनिया आत्मशुद्धी ॥ तेथुनि निघाला त्रिशुद्धी ॥ पवनवेगेंकरूनीयां ॥३३॥
 वैकुंठासी जाऊनि सत्वर ॥ लक्ष्मीपार्शी समाचार ॥ सांगता झाला मुनीवर ॥
 अनुस्रयेचा तेघवां ॥३४॥ नारद सांगे लक्ष्मीलागोनी ॥ अनुस्रया सती अत्रिपत्नी ॥
 त्रिभुवनांत पाहतां शोधोनी ॥ तिची सरी न येचि पां ॥३५॥ पतिव्रतांमार्जी
 शिरोमणी ॥ स्वरूपें जैसी लावण्यखाणी ॥ तिचें चातुर्य पाहतां नयनीं ॥ परमानंद
 वाटतसे ॥३६॥ हा सकळ वृत्तांत ऐकतां ॥ लक्ष्मी जाहली विस्मितचिचा ॥
 म्हणे मृत्युलोकीं पतिव्रता ॥ ऐसी सत्वरक्षक आहे कीं ॥३७॥ तरी आतां
 श्रीविष्णूसी पाठवूनी ॥ तिचें सत्व घेईन हिरोनी ॥ ऐसैं ऐकतां नारदमुनी ॥ परम
 संतोष पावला ॥ भग तेथुनी नारद निघाला ॥ मनोवेगें कैलासासी गेला ॥ पार्वतीसी वृत्तांत
 सांगितला ॥ लक्ष्मीसारखा तेघवां ॥३९॥ वृत्तांत ऐकूनि पार्वती ॥ विस्मित जाहली परम
 चिर्त्ती ॥ म्हणे नारद सांगती कीर्ति ॥ काय आश्चर्य मानवाचें ॥४०॥ नारद म्हणे वो
 मृडानी ॥ अनुसूचे तुलनेलागुनी ॥ तुंहीं न पुरसी गजास्पजननी ॥ ऐसैं मज वाटतसे
 ॥४१॥ उमा ऐकूनि ते अवसरी ॥ परम क्रीधावली अंतरी ॥ आदिमाया निर्धारिं ॥ काय
 बोले ब्रह्मसुतासी ॥४२॥ आतां वाडूनी कैलासपती ॥ सत्वरहरण करीन निश्चितीं ॥ ऐसैं
 बोळतां पार्वती ॥ नारदासी आनंद ॥४३॥ भग नारद निघाला तेथुनी ॥ गेला सत्यलोका-
 लागुनी ॥ सर्व वृत्तांत पूर्ववत सांगोनी ॥ सावित्री तेव्हां क्षोभविली ॥४४॥ सावित्री क्षोभली
 हें देखतां ॥ आनंद वाटे ब्रह्मसुता ॥ म्हणे आपुलें कार्य आतां ॥ सत्वरची होईल
 ॥४५॥ ऐसैं विचारुनि चिर्ती ॥ नारद निघाला पवनगती ॥ तंव ते समयीं वैमूर्ती ॥
 आपुलाले स्थानां पातले ॥४६॥ तंव रिया वृत्तांत सांगती ॥ मृत्युलोकीं मानव वस्ती ॥
 त्यांत एक अनुस्रया सती ॥ आहे पहा ऋषिपत्नी ॥४७॥ पतिव्रतांमार्जी शिरोमणी ॥
 स्वरूपें असें लावण्यखाणी ॥ नारदमुनी सांगोनी ॥ गेला आतां निर्धारें ॥४८॥ तरी
 जाऊनि अत्रिआश्रमासी ॥ तिचें सत्व हरावें निश्चर्येसीं ॥ ऐसैं ऐकोनि हृषीकेशी ॥
 ब्रह्मा त्रिनयन अवश्य म्हणे ॥४९॥ विधि-रुद्र-शर्ङ्गपाणी ॥ त्रैमूर्तिं एकत्र मिळोनी ॥
 अत्रिमुनीच्या सदनीं ॥ येऊनि उभे राहिले ॥५०॥ द्विजरूप घळुनि जाण ॥ उभे
 राहिले अंगणीं येउन ॥ हें अनुस्रयेनं देखोन ॥ आसन दिघलें वैसावया ॥५१॥ आसनीं
 धसतां सत्वर ॥ म्हणती धुधा लागली फार ॥ नग्न होऊनि निर्धार ॥ इच्छाभोजन

देईजे ॥ ५२ ॥ ऐसें ऐकोनि ते सती ॥ विस्मय करी बहुत चितीं ॥ काय बोले त्यां-
 प्रती ॥ एका सादर श्रोते हो ॥ ५३ ॥ अवश्य म्हणोनि ते अवसरीं ॥ गृहांत गेली हो
 सुंदरी ॥ पतीलागीं निवेदन करी ॥ नमस्कारुनि तेघवां ॥ ५४ ॥ अपि अंतरां
 विलोकोनी ॥ पाहे जंव आत्मज्ञानी ॥ तंव चतुर्मुख रुद्र पन्नगशयनी ॥ छळणालागीं
 पातले ॥ ५५ ॥ हें जाणोनियां मानसीं ॥ तीर्थगंडी देई कतिसी ॥ गंगा प्रोक्षुनि
 तिघांसी ॥ भोजन देई जाण पां ॥ ५६ ॥ तीर्थगंडी घेऊनि सत्वरि ॥ बाहेर आली ते
 सुंदरी ॥ गंगोदक प्रोक्षण करी ॥ त्रैमूर्तीवरी तेघवां ॥ ५७ ॥ गंगोदकाचा स्पर्श होतां ॥
 बाळें जाहली हो तत्वां ॥ हें देखोनि पवित्रता ॥ काय करी ते वेळे ॥ ५८ ॥ कंजुकी
 सहित परिधान ॥ फेटुनि ठेवी न लागतां क्षण ॥ नग्न होवोनियां जाण ॥ बाळांजवळी
 बैसतसे ॥ ५९ ॥ बाळें घेऊनि मांडीवरी ॥ स्तनीं लावी तेव्हां सुंदरी ॥ पान्हा फुटला
 ते अवसरीं ॥ देखोनि सती आनंदे ॥ ६० ॥ तिन्ही बाळें शांत करुन ॥ पाळण्यांत
 निजवी नेऊन ॥ जन्मकथा सांगोन ॥ हालवीतसे निजछंदें ॥ ६१ ॥ ऐसे कित्येक
 संवत्सर लोटले ॥ तंव नारद अकस्मात पातले ॥ अत्रिमुनीनें आसन दिधलें ॥
 बैसावया नारदासी ॥ ६२ ॥ तंव नारद विलोकोनि पहात ॥ ब्रह्मा चधुर्तुज
 कैलासनाथ ॥ हे तिन्ही बाळ खेळत ॥ मठामाजी कौतुकें ॥ ६३ ॥ ऐसें
 देखोनि ब्रह्मसुत ॥ मनीं जाहला हर्षमरित ॥ आतां जाऊनि वैकुंठांत ॥ लक्ष्मीपासीं
 सांगवें ॥ ६४ ॥ ऐसें विचारोनि चितीं ॥ नारद निवाला पवनगतीं ॥ जाऊनियां
 वैकुंठाप्रति ॥ लक्ष्मीसी पुसतसे ॥ ६५ ॥ म्हणे वो आदिमाये बहिले ॥ श्रीविष्णु कोठें
 गेले ॥ ऐसें ऐकून लक्ष्मी बोले ॥ सुतसुतासी तेघवां ॥ ६६ ॥ एक सखया विरिंचीसुता ॥
 मी नेणें विष्णूची वार्ता ॥ ऐसें सिंधुजा सांगतां ॥ सृष्टिकरसुत बोलतसे ॥ ६७ ॥
 कर्मभूमीसी अतिपावन ॥ अत्रिआश्रम आहे आण ॥ ते ठायीं जनार्दन ॥ विधिहरांसह
 वसतसे ॥ ६८ ॥ ऐसें सांगोन कमळजेप्रती ॥ नारद गेला कैलासपंथी ॥ गिरिजेस
 सांगोन निश्चितीं ॥ सत्यलोकासी जातसे ॥ ६९ ॥ नारद आला हें पाहोन ॥ सावित्री
 पुसे वर्तमान ॥ म्हणे नारदा ऐक वचन ॥ चित्त देऊनि निर्धारें ॥ ७० ॥ नारद म्हणे
 सावित्रीसी ॥ काय हो मजलागीं पुससी ॥ येरी म्हणे चतुर्वक्त्र पंचवक्त्र हृषीकेशी ॥ कोठें
 गेलें सांग पां ॥ ७१ ॥ विधिसुत म्हणे ते अवसरीं ॥ सावित्री सांगतों तें अवधारीं ॥
 चतुर्भुज चतुर्वक्त्र द्विपंचकरी ॥ मृत्युलोकीं वसताती ॥ ७२ ॥ ऐसें बोलतां ब्रह्मपुत्र ॥ तिथी
 मिळाल्या एकत्र ॥ जोडोनियां पाणिपात्र ॥ नारदासी विचारिती ॥ ७३ ॥ पूर्वी-
 पासोनि वृत्तांत ॥ नारदा कैसा सांग त्वरित ॥ येरु म्हणे एका त्वरित ॥
 चित्त देऊनि पूर्वीचा ॥ ७४ ॥ अत्रिमुनीचे आश्रमासी ॥ तुम्हीं पाठविलें
 छळणासी ॥ ऐसें सांगतां नारदासी ॥ काय बोलिल्या तेघवां ॥ ७५ ॥ अत्रि-
 आश्रम कर्मभूमीसो ॥ कोठें आहे सांग आम्हांसी ॥ आम्ही जाऊं तया ठायीसी ॥

घेऊनि येऊं भ्रतार ॥ ७६ ॥ ऐसैं ऐकतां ब्रह्मसुत ॥ तिर्थीप्रती काय बोलत ॥
 माझिया मागें यावें त्वरित ॥ दाखवीन तुम्हांसी ॥ ७७ ॥ दुरुनि दाखवीन
 आश्रमासी ॥ मी न यें हो तया ठायासी ॥ ऐसैं बोलोन तिर्थीसी ॥ विधिसुत
 घेऊनि निघाला ॥ ७८ ॥ पुढें जातसे नारदमुनी ॥ मागें येताती तिथीजणी ॥ आश्रमा-
 समीप येठनी ॥ उभा राहिला ब्रह्मसुत ॥ ७९ ॥ उभा-सावित्रीसह लक्ष्मीसी ॥ पहा
 म्हणे आश्रमासी ॥ येरी म्हणती नारदासी ॥ चाल आतां मठांत ॥ ८० ॥ नारद म्हणे
 मी न यें आश्रमांत ॥ तुम्हींच जावें ययार्थ ॥ ऐसैं ऐकोनियां त्वरित ॥ आश्रमांत प्रे-
 शल्या ॥ ८१ ॥ तंव ते पतिव्रता महासती ॥ जिची त्रिभुवनांत जाहली कीर्ति ॥ ती
 मांडीवरी घेऊनि त्रैमूर्ति ॥ खेळवीतसे आनंदें ॥ ८२ ॥ हें देखोनि उभा रमा सावित्री ॥
 नमस्कार घालिती धरित्री ॥ धन्य धन्य ऋषि अत्री ॥ धन्य अनुसूया सती हो ॥ ८३ ॥
 मग उठोनियां सत्वर ॥ उभ्या राहिल्या जोडोनि कर ॥ अनुसूयेनं देखोनि साचार ॥
 पुसती जाहली तयांतें ॥ ८४ ॥ कोण तुम्ही सांगा त्वरित ॥ काय अपेक्षित असेल
 चित्त ॥ तें सांगावें निश्चित ॥ देईन जाण तुम्हांतें ॥ ८५ ॥ हें ऐकोनियां निश्चितीं ॥
 सावित्री लक्ष्मी पार्वती ॥ बोलत्या झाल्या अनुसूयेप्रती ॥ पति आम्हांतें देईजे ॥ ८६ ॥
 येरी म्हणे तुमचे पती ॥ कोठें अहित सांगा निश्चिती ॥ ऐमें ऐकोनि पार्वती ॥ सावित्री
 लक्ष्मी काय जेले ॥ ८७ ॥ शिप ब्रह्मा वैकुण्ठपती ॥ माते हे जाणिजे आमुचे पती ॥
 तुझे घरी चाले निश्चितीं ॥ होऊनि क्रीडती स्वच्छंदें ॥ ८८ ॥ ऐसैं अनुसूयेनं ऐकुनी ॥
 गृहांत गेली उठोनी ॥ पतीलागों नमस्कारूनी ॥ सर्व वृत्तांत सांगितला ॥ ८९ ॥
 ऐकांनि तेन्हां ऋषि बोलत ॥ तीर्थगंडी नेईं त्वरित ॥ गंगा मोक्षून पूर्ववत ॥ करुनि
 देई जाण पां ॥ ९० ॥ ऐमें ऐकुनि ते अवपरी ॥ तीर्थगंडी घेतली सत्वरि ॥ बाहेर
 येऊनि झडकरी ॥ काय बोलली तिर्थीतें ॥ ९१ ॥ तुमचे पति निश्चित ॥ खेळताती
 आंगणांत ॥ ते घेऊनियां त्वरित ॥ जावें आपुले स्वस्थाना ॥ ९२ ॥ हें ऐकोनि
 मृडानी ॥ सावित्री लक्ष्मी तिथीजणी ॥ बोलत्या जाहल्या सतीलागोनी ॥ बोळव
 आम्हांसी पुरेना ॥ ९३ ॥ तरी माते तूंचि जाण ॥ पूर्ववत देई वो करुन ॥ ऐसैं
 तीस नमस्कारून ॥ प्रार्थित्या झाल्या तेघवां ॥ ९४ ॥ निरभिमानी जाहल्या चितीं ॥
 हें देव्यांनि अनुसूयासती ॥ काय बोल तिर्थीप्रती ॥ देतें निश्चितीं पति तुम्हां ॥ ९५ ॥
 मग तिनें गंगोदक मोक्षून ॥ विधि नीलकंठ नीलवर्ण ॥ त्रैमूर्तिं पूर्ववत करुन ॥ दाख-
 निल्या सजांतें ॥ ९६ ॥ तं ऋषी जाहला बोलता ॥ आम्हांलागीं टाकूनि जातां ॥
 देवाधिदेवा हो काय आतां ॥ त्रैमूर्तीसी बोलतसे ॥ ९७ ॥ अत्रि अनुसूया ऐसैं बोलती ॥
 हें ऐकोनि त्रैमूर्ती ॥ बोलते झाले ऋषीप्रती ॥ आम्हांसि येथूनि न जायचे ॥ ९८ ॥ तंव
 अश्रमांत नारद पातला ॥ श्रीविष्णूसी नमस्कार केला ॥ म्हणे आतां त्रैमूर्ती एक
 जाहल्या ॥ दाखवा कोंठें सत्वरूप ॥ ९९ ॥ माझे पूर्वपुण्य फळा आलें ॥ त्रिगुणात्मक

ऐक्य जाहले ॥ हे एकोनि देव बोलिले ॥ नारदासी तेधवां ॥ १०० ॥ तुम्हीं पूर्वी
 प्रयत्न केला अमूप ॥ योगयागादि तप ॥ तरी पाहें पां आजि सत्वस्वरूप ॥ डोळेभरी
 नारदा ॥ १ ॥ तो दिवस परमपावन ॥ ऐका त्याचें नामाभिधान ॥ सांगतसें सवि-
 स्तर पूर्ण ॥ चित्त देवोनि ऐकावें ॥ २ ॥ मासांमाजीं मार्गेश्वर ॥ उत्तम महिना भिष-
 कर ॥ तिथीमाजीं तिथी थोर ॥ चतुर्दशी शुद्ध पै ॥ ३ ॥ वार बुधवार कृत्तिका
 नक्षत्र ॥ ते दिनीं ब्रह्मा विष्णु त्रिनेत्र ॥ तिथे मिळोनि एकत्र ॥ शुद्ध सत्व निवाडिलें
 ॥ ४ ॥ त्रैमूर्तीचें सत्व मिळोन ॥ मूर्ति केली असे निर्माण ॥ ठेविते झाले नामाभिधान ॥
 दत्तात्रेय अवधूत ॥ ५ ॥ हा सोहळा देखानि अनुसूया सती ॥ हर्षभरित जाहली चिचीं ॥
 म्हणे परब्रह्म सत्त्रिमूर्ती ॥ दृष्टी पडला आज हो ॥ ६ ॥ धन्य धन्य भाग्य आजिचें ॥
 निधान देविलें त्रिभुवर्नीचें ॥ फळ पावेलें पूर्वपुण्याचें ॥ जन्माजन्मींचें येधवां ॥ ७ ॥
 तंव इंद्रादिक सुरवर ॥ येते जाहले सत्वर ॥ करुनि साष्टांग नमस्कार ॥ उभे राहिले
 चढांजली ॥ ८ ॥ पूजा करुनि पौडशोपचार ॥ उभे राहिले जोडोनि कर ॥ नारद
 तुंबर गंधर्व किन्नर ॥ गायन करिती एकसरें ॥ ९ ॥ यथाविधि पूजा करून ॥ स्तुति करी
 ब्रह्मनंदन ॥ तैसाचि तो सहस्रनयन ॥ स्तवन करी प्रीतीनें ॥ ११० ॥ जयजयावो अग्नि-
 नंदना ॥ जयजयावो कृपाधना ॥ जयजयावो मधूसूदना ॥ पूर्ण ब्रह्म सनातन तूं ॥ ११ ॥
 जयजयावो वरुणाकरा ॥ जयजयावो दयासागरा ॥ जयजयावो कृपाकरा ॥ त्रिगुणात्मका
 दयाव्धी ॥ १२ ॥ जयजयावो निर्विकारा ॥ जयजयावो अत्रिकुमरा ॥ तूं परात्पराचा
 सोयरा ॥ भवतारक भवाव्धी ॥ १३ ॥ जंव तुमची कृपा होत ॥ तंव मूक तो होय
 पंडित ॥ तयासि काय न्यून पदार्थ ॥ त्रिभुवर्नीही असेना ॥ १४ ॥ गुरुकृपा होतां
 पूर्ण ॥ तयासी होय ब्रह्मज्ञान ॥ हे पुराणांतरीं बचन ॥ ब्रह्मादिक बोलती ॥ १५ ॥
 ऐसी स्तुति जेन करीत ॥ तंव भगवत झाला कृपाधन दत्त ॥ देतां जाहला अपेक्षित ॥
 वरदान तेधवां ॥ १६ ॥ कोणी करील आराधन ॥ उपासना विधिदुक्त पूर्ण ॥ तये
 ठायीं रात्रंदिन ॥ मी राहीन जाण नारदा ॥ १७ ॥ दत्तात्रेय नामेंकरून ॥ कोणी
 करितां माझे स्मरण ॥ तत्काळ उभा राहीन ॥ सहस्रनयना जाण पां ॥ १८ ॥ जो
 मातः कर्ळी नित्यनेम ॥ दत्त दत्त उच्चारि नाम ॥ तयालागीं मी सकाम ॥ भेट
 देईन निर्धारें ॥ १९ ॥ कोणतेही रूपेंकरून ॥ द्वादशमास भरतां पूर्ण ॥ तयालागीं मी
 भेटेन ॥ हे वचन सत्य सत्य ॥ १२० ॥ उपासना विधिदुक्त करीनी ॥ गुरुवचनीं विश्वास
 ठेवोनी ॥ जो रात्रंदिन माझे ध्यानीं ॥ लक्ष लावील नारदा ॥ २१ ॥ तयालागीं मी
 एकक्षण ॥ नारदा नवजाय कोळें टाकोन ॥ मातःकर्ळी तयालागून ॥ भेट देईन प्रत्यक्ष
 ॥ २२ ॥ ऐमें देतां वरदान ॥ आनंदाला ब्रह्मनंदन ॥ सुरादिक सहस्रनयन ॥ हर्षभरित
 जाहले ॥ २३ ॥ करुनियां जयजकार ॥ सुमनें वर्पती सुगूर ॥ विमानास्ट शचिपर ॥
 जाता झाला स्वस्थाना ॥ २४ ॥ ऐसा दत्तात्रेयजन्म पूर्ण ॥ एकती पडती रात्रंदिन ॥

तयांसि मी निजांगें करून ॥ रक्षीन रक्षीन त्रिवाचा ॥ २५ ॥ हा ग्रंथ गृहामाजी
असावा ॥ नित्येनेमें सभेमें पूजावा ॥ देवपूजेमाजी ठेवावा ॥ आदरेंकरून समस्ती
॥ २६ ॥ त्याची फळश्रुती हेचि पूर्ण । ऐश्वर्य चढे रात्रंदिन ॥ यश कीर्ति सदा
कल्याण ॥ प्राप्त होय तयांसी ॥ २७ ॥ स्वामीकृपेचा हा ग्रंथ ॥ वरी दाशरथीचा
आशीर्वाद ॥ त्याचे चरणीं मस्तक ठेवीत ॥ मनोमाधव निजभेमें ॥ १२८ ॥

॥ इति श्रीदत्तजन्माख्यानं संपूर्णमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

॥ श्रीदत्तजन्म ॥

श्रीगुरु नारायण जयहारी ॥ वाचा गर्जे नामोच्चारि । ब्रह्मपरायण ब्रह्मचारी ॥
जो ब्रह्मपुत्र ॥ १ ॥ ब्रह्मानंदी अंतःकरण । ब्रह्म सनातन जो परिपूर्ण ॥ करीत
ब्रह्मश्रवणां भ्रमण । कैलासा गेला ॥ २ ॥ पार्वति म्हणे कमलोद्भव सत्ता । सत्वधीर
गुणकुलशिल वनिता ॥ कोण असे जगीं पतिव्रता । मजप्रति सांगावें ॥ ३ ॥ नारद म्हणे
निःसंशय वाणी । पतीव्रता सद्गुणस्वाणी ॥ मज, अनुसूयेसमान कोणी । न दिसे
ब्रह्मांडी ॥ ४ ॥ पवित्र अत्रिऋषिची जाया । पवित्र जियेचें चरित्र गाया ॥ सकळ देव तीर्थें
पायां । वंदन करिती ॥ ५ ॥ तिजसम ब्रह्मांडी आढळेना ॥ तिळभर निजसत्वासि दळेना ॥
तुम्हांसि तुळना तिची तुळेना । पद अंगुष्ठाची ॥ ६ ॥ लक्ष्मी पार्वती सावित्रीला । यापरि
सांगुनि नारद गेला ॥ निज अपमानें तिधीसी चढला । चिंताज्वर भारी ॥ ७ ॥ तिहांसि
म्हणती तिधी वनिता । देवपणाची कैची सत्ता । आम्हांपक्षां अली अधिकत्ता । त्याविमस्तीसी
॥ ८ ॥ यामधें नाहीं तिठ अनुमान । दुःस्वचि वाटे मरण समान ॥ म्हणती सोसेना
अपमान । क्षणभर हा आम्हां ॥ ९ ॥ यास्तव आपण सत्वर जावें । अनुसूयेचें सत्व
ह्मावें । वेगें इतुके कार्य व्हावें । तुम्ही आमुच्याकरितां ॥ १० ॥ अनुसूयेचें सत्व न हरितां ।
कगल अमुची नादगता ॥ तरि मग प्राणत्यागापरता । संकल्प नाहीं ॥ ११ ॥ ऐकुनि निज-
वधुच्या अनुमत्ता । मोठे देवही भ्रमले चित्ता । तरि मग मानवाची वार्ता । बोलावीं काय
॥ १२ ॥ दंडकमंडलु जगधारी । वल्कल धेष्टित निवाहारी ॥ अलक पुकारित ठाकती
द्वारी । यतीं अनुसूयेच्या ॥ १३ ॥ म्हणती यतिरूप देव तिचेही । सत्वर इच्छामोजन देई ॥
परंतु होऊनि नग्र देहीं । आम्हांसि वाढावें ॥ १४ ॥ सदान्न वस्त्राविण वाढावें । तरि हें
मुळत यश जोडावें ॥ अथवा सन्नाचें मोडावें । संतत व्रत अपुलें ॥ १५ ॥ ऐकुनि
यतिची अवयव वाणी ॥ म्हणे अनुसूया उघडवाणी ॥ हे यति मादया धाळावाणी ।
होरोत तिन्ही पात्रें ॥ १६ ॥ अदि पुरुषाची ती मुळमाया । ज्हा शिशु म्हणतांची अनुसूया ।
अनर्लभिति सिंधि हविर्ग काया । शिशुची अविलंबें ॥ १७ ॥ चतुरानन शिव शेषशायी ।

वाळकें कडे घेऊनि लवलाही ॥ पाळणी घालुनिया गीत गाई । हपें अनुग्रया ॥ १८ ॥
मार्गशीर्ष ऋतु हेमंत । शुद्ध पौर्णिमा शुभवंत ॥ अभिलित समयी श्रीगुरुदत्त । अवतार
झाला ॥ १९ ॥ आनंद आनंदाचा दिवस । फळलें आनंदें जप तप नवस ॥ पूर्ण
आनंदाचा कळस । शिखरासी गेला ॥ २० ॥ पुरुषोत्तम स्वामीचा स्वामी । श्रीगुरु दत्तात्रय
स्मरगामी ॥ स्वयंभू अत्रीऋषींच्या धामी । अवतीर्ण झाला ॥ २१ ॥ (विष्णुदास)

श्रीदत्तजन्मकथा

श्रीगणेशा नमस्कार नमस्कार सरस्वती । श्रीगुरूला नमस्कार नमस्कार
दत्तात्रेया ॥ १ ॥ जगद्गुरु परब्रह्मा नमस्कार दिगंबरा ! । अधूता कृपाधंता सुखमूर्ति
जनार्दना ॥ २ ॥ दत्तजन्म कथा ऐका सावचित्त करुनिया । माहात्म्य श्रेष्ठ दत्ताचें
वर्णितों मी रसाला हें ॥ ३ ॥ नारद मुनीनें पूर्वी तप केलें अपार तें । प्रसन्न जाहले
विष्णु तथा नारद बोलले ॥ ४ ॥ रजो-तमो-गुणाधीना सत्त्वरूपास दाखवा । मीच आहे
सत्त्वरूप जाण त्रिलोकिं नारदा ! ॥ ५ ॥ तम हा पाहिजे माते म्हणोनि सत्त्व हें
कमी । प्रभु हें बोलतां ऐसें नारदानें विचारलें ॥ ६ ॥ तम हा काय सांगावें ? नारदा
विष्णु बोलले । जरी मी सत्त्वरूपांत राहतों नित्य नारदा ! ॥ ७ ॥ दैत्य माझ्याचि
हातानें सहसा मृत्यू न पावती । जाणोनि मानसी ऐसें थारें सत्त्व विघ्नी-हरां ॥ ८ ॥
तमो गुणासी देऊनि धरिले मी रजोगुणा । नारदा ! पाहिजे तुला ते सत्त्व गुण संपदा ?
॥ ९ ॥ सांगतों तुजला एक ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर । तिचे एकत्र होतील सत्त्वरूपास
पाहसी ॥ १० ॥ ऐसें नारद ऐकोनि मग विष्णूम बोलले । करितों तिघांस एकत्र
ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर ॥ ११ ॥ नारद बोलुनी ऐसे ते भूमंडळि पातले । कैमें एकत्र
होतील ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर ? ॥ १२ ॥ करिती विचार हा ऐसा त्रैलोक्यी नित्य हिंडती ।
दिनीं एका अकस्मात अत्रि सद्नास पातले ॥ १३ ॥ ऋषी अत्रि तयावेळी नव्हते
आश्रमामधीं । पाहुनी अनसूयेन दिलें आसन वसण्या ॥ १४ ॥ जाउनी अंगणामध्ये
कांडण्या वसली सती । ऋषि अत्रि आश्रमांत अकस्मात चि पातले ॥ १५ ॥ उदक
सत्वर आणूनि देई स्त्रियेस बोलले । सती उठली तात्काळ हातचें मुमळ सोडलें ॥ १६ ॥
अद्वरीं राहिलें तेंच नारद पाहत राहिले । उदक झारीस आणूनि ऋषी संनिध ठेविलें ॥ १७ ॥
धन्य धन्य माउली तूं अनसूयेस बोलले । सती पतिव्रता श्रेष्ठ दोष जातील दर्शन ॥ १८ ॥
मुनी संतोष पात्रुनि उपाय योजिला मनीं । लक्ष्मी देवीस वैकुंडी सांगार्थें हेचि जाउनी
॥ १९ ॥ कार्याची सिद्धि होईल गेले तात्काळ तथुनी । लक्ष्मी संनिध जाऊनि तिला
नारद बोलले ॥ २० ॥ अत्रिपति अनसूया रूप लावण्य सुंदरी । श्रेष्ठ पतिव्रतांमार्जी
सांपडना जिभूयनी ॥ २१ ॥ तिचा वृत्तांत ऐकूनि लक्ष्मी विस्मित जाहली । सती ही
मृत्पुलोकांत आहे की सत्त्वरक्षक ! ॥ २२ ॥ आतां विष्णुस घाट्टनि तिचें सत्त्व हरीन मी ।

लक्ष्मी वचन ऐकूनि संतोष पावले मुनी ॥ २३ ॥ गेले नंतर कैलासी चोऱेले पार्वतीस ते । पार्वती वृत्त ऐकूनी परम विस्मित जाहली ॥ २४ ॥ आतां शिवास घाडून सत्त्व हरण करीन मी । चोऱतां पार्वती ऐसें झाले हर्षीत ते मुनी ॥ २५ ॥ मग नारद तेथुनि सत्यलोकास जाउनी । सावित्री कथिलें सर्व झाली विस्मित अंतरी ॥ २६ ॥ घाडुनी ब्रह्मदेवास म्हणे सत्त्व हरीन मी । तिथीना सांगुनी ऐसे गेले नारद तेथुनी ॥ २७ ॥ पती येतां मंदिरांत तिथीनीं कथिलें तयां । पतिव्रता असे श्रेष्ठ अत्रिपत्नी अनसूया ॥ २८ ॥ कथिलें नारदानें हें तिथें सत्त्व हरावया । जावें तात्काळ येथुनी तिथे 'अवश्य' बोलले ॥ २९ ॥ निघाले मग त्रैमूर्ति ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर । मृत्युलोकांत येऊनि अत्रिसदनास पातले ॥ ३० ॥ द्विरूप धरुनी ते अंगणी राहिले उमे । पाहिलें अनसूयेनें दिलें आसन घैसण्या ॥ ३१ ॥ बोले मसीस त्रैमूर्ति क्षुधा अत्यंत लागली । इच्छाभोजन मिळे येथे कीर्ति ऐकूनि पातले ॥ ३२ ॥ पाटावरीं यमा येथें तुम्हां भोजन वाढतें । सतीनें वाढलीं पानें तिला त्रैमूर्ति बोलले ॥ ३३ ॥ अट आमची अशी आहे घेई ऐकूनि हे सती ! । इच्छा भोजन वाढावें आम्हांसी वर सोडुनी ॥ ३४ ॥ ऐसें वचन ऐकूनी सती विस्मित जाहली । परी 'अवश्य' बोलुनी गेली गृहांत सुंदरी ॥ ३५ ॥ नमस्कार करुनीया निवेदिलें पतीस तें । जाणिलेंचि अंतर्ज्ञानी ब्रह्मा-विष्णु महेश्वर ॥ ३६ ॥ पातले सत्त्व घेण्यास, कांतेला मग बोलले । हें गंगा तीर्थ घेऊनि शिंपडावें तिथांवरीं ॥ ३७ ॥ इच्छा भोजन वाढावें, तीर्थ झारी दिली तिला । घेऊनी झारी हातांत आली बाहेर सुंदरी ॥ ३८ ॥ तिथांवरीं हातानें तें सतीनें तीर्थ शिंपिलें आश्चर्य घडलें तोंच जाहलीं तीन चालकें ॥ ३९ ॥ लुगडे चोळी सोडूनि पाळांसंनिध घैसली । तिन्ही पाळांस घेऊनि तिनें स्तनास लाविलीं ॥ ४० ॥ तात्काळ फुटला पान्हा सती हर्षीत जाहली । करुनी हात तिथांस निजविलीं पाळण्यांत ती ॥ ४१ ॥ हालवी पाळणा प्रेमें गीतें सुंदर गाउनी । अत्री अनसूया ऐसें नित्य पाळांस खेळवी ॥ ४२ ॥ लोटले दिवस क्रित्येक तय नारद पातले । पाहिलें तीन पाळांस खेळतां कौतुकें तिथें ॥ ४३ ॥ जाहला हर्ष अत्यंत मानसीं मग बोलले । लक्ष्मी देवीस बैकुंठी सांगावें वृत्त जाउनी ॥ ४४ ॥ करुनी विचार हा ऐसा गेले बैकुंठी नारद । कोठें श्रीविष्णु आहेत? लक्ष्मीदेवी विचारिलें ॥ ४५ ॥ नाहीं ठाऊक म्हणे मातें मग नारद बोललें । शिव-ब्रह्मा-सह विष्णु अत्रिसदनांत राहिले ॥ ४६ ॥ जाऊनी मग कैलासी पार्वतीला विचारिलें । कोठें शंकर आहेत ? नाहीं ठाऊक ती म्हणे ॥ ४७ ॥ शंकर मृत्युलोकांत ब्रह्मा-विष्णुसवें तिथें । राहती अत्रि सदनांत नारदांनीं निवेदिलें ॥ ४८ ॥ मग नारद तेथुनी सत्यलोकास पोचले । पाहूनि नारदा येंतां सावित्रीनें विचारिलें ॥ ४९ ॥ कोठें आहेत सांगावें ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर ? । अत्रिसदनांत त्रैमूर्ति म्हणे निश्चित राहती ॥ ५० ॥ तिथी एकत्र होऊनि नारदाला विचारिलें । भूलोकांत असे कोठें अत्रिआश्रम सांग तें ? ॥ ५१ ॥ म्हणजे जाऊनी तेथें आणूं भ्रतार आमुचे । चलावें माझिपा संगे त्यांना नारद बोलले ॥ ५२ ॥ नाहीं येणार आश्रमांत ।

दुरुन दावीन आश्रम । ऐसें नारद बोलुनि निघाले तिर्थास घेउनी ॥५३॥ आश्रमासमिप
येउनि उभे नारद राहिले । उमा-सावित्री-लक्ष्मीस पहा आश्रम तो म्हणे ॥५४॥ गेल्या तिर्था
आश्रमांत काय आश्चर्य पाहिलें ! । मांडीवरि महासाध्वी खेळवी तीन चालकें ॥ ५५ ॥
उमा-सावित्री-लक्ष्मीनें तिला साधांग वांदिलें । धन्य धन्य ऋषिजात्रि ! म्हणे धन्य अनसूया
॥ ५६ ॥ सती म्हणे तुम्ही ? मागावें काय पाहिजे ? लक्ष्मी-सावित्री उमा आम्ही
आमुचे हेंच मागणें ॥५७॥ ब्रह्मा-विष्णु-महादेव माते ! हे आमुचे पति । तुझ्या घरांत हों
चाळें स्वच्छंदें नित्य खेळती ॥५८॥ पूर्ववत् करुनिया आम्हां दे आमुचे पति ।
सतीनें ऐकुनी ऐसें गेली गृहांत सत्वरि ॥ ५९ ॥ नमस्कार करुनिया
निबोदिलें पतीस तें । गंगा-उदक घेऊनि शिंपडावें तिघांवरि ॥ ६० ॥
ते पूर्ववत् होतील ऋषि कांतेस बोलले । घेऊनी तीर्थ झारीस तिघांना सति बोलली
॥ ६१ ॥ तुमचे पति अंगणांत तिकडे खेळती पहा । त्यांना त्वरीत घेऊनि जावें
स्वस्थानि आपल्या ॥ ६२ ॥ सतीस बोलल्या तीर्थी ओळखेना आम्हांस ते । तूंच ते
जाणते माते ! करी पूर्वरूपांत ते ॥६३॥ निरागिमानि पाहूनि म्हणे देतें पती तुम्हां ।
शिंपिले तीर्थ, त्रैमूर्ति झाले ब्रह्मा-हरी-शिव ॥ ६४ ॥ आत्रि बोले तया देवां जातां
सोडुनि कां अम्हां ? बोले ऐकुनि त्रैमूर्ति आम्हांलाहि न जाववे ॥ ६५ ॥ त्याचवेळीं
अकस्मात तेथें नारद पातले । झाले त्रैमूर्ति एकत्र दावा स्वरूपा म्हणे ॥ ६६ ॥
पूर्वपुण्य फळा आलें निगुणी ऐक्य जाहलें । ऐकुनी हें नारदाला तेथ्या देव बोलले
॥ ६७ ॥ प्रयत्न योगयागादि पूर्वी केलें अमूष तें । सत्वस्वरूप तें पाही डोळे भरुनि
नारदा ! ॥ ६८ ॥ जाहली पाल त्रैमूर्ति ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वर । मार्गशीर्ष शुद्ध मास
सायंकाली चतुर्दशी ॥ ६९ ॥ कृतिका दीन बुधवार जाहला जन्म त्याक्षणां । ' दत्त '
हें ठेविलें नांव पुणें देवांनि वर्षिली ॥ ७० ॥ करुनी जयजयकार विधिपूर्वक पूजिले ।
देव प्रत्यक्ष येउनि धरिलें छत्र चामर ॥७१॥ नारद, इंद्र, गंधर्व, करी किन्नर गायन ।
करी स्तवन प्रीतीनें सर्वही हात जोडुन ॥ ७२ ॥ जय जय श्रीअग्रभूता ! जयजया
आश्विनंदना ! । दयाधना ! निर्विकारा ! जयजया मधुसूदना ! ॥ ७३ ॥ श्रीदया-
सागरा दत्ता ! भवाब्धि भवतारका ! । जयाची ही कृपा होतां मुका तो होय बोलका
॥ ७४ ॥ गुरुकृपा जया होतां तयाला काय न्यूनता । ब्रह्मज्ञान तया होई पुराणां-
तरि ही कथा ॥ ७५ ॥ स्तुति ही ऐकुनी ऐशीं दत्त प्रसन्न जाहले । वरदान दिलें
जाणा ! जो करील आराधना ॥ ७६ ॥ उपासना विधियुक्त तेथें राहीन नारदा ! ।
' दत्तात्रेय ' वदे नांव करी स्मरण जे सदा ॥ ७७ ॥ उभा तेथेंचि राहीन सांगतो
एक नारदा ! । तया संकटि पावेन पूर्ण होतील कामना ॥ ७८ ॥ प्रातःकाळीं नित्य-
नेमें उचारी ' दत्त दत्त ' जे । भेट देईन निर्वारें कोणत्याही रुपामध्ये ॥ ७९ ॥
पूर्ण होतां एक वर्ष तया भेटीन निश्चित । माझे वचन नेमस्त सांगतो सत्य नारदा !

॥ ८० ॥ ऐकूनि हेंचि वरदान मनीं नारद तोपले । देव आदीक हीं गर्व परम संतोप पावले ॥ ८१ ॥ ' दत्तजन्मकथा ' हीच ऐकिसी पठती सदा । मी रात्रंदिन रक्षीन वचन शिवार नारदा ! ॥ ८२ ॥ विद्यार्थ्याला मिळे विद्या घनार्थ्याला मिळे धन । पुत्रार्थ्याला पुत्र प्राप्ति करीन रोग निवारण ॥ ८३ ॥ जो हा ग्रंथ गृहामाजी पूजील नेमपूर्वक । ठेवुनी देवपूजेंत नित्य आदरपूर्वक ॥ ८४ ॥ त्याचें ऐश्वर्य बाढेल लाभेल यश कीर्तिही । जर्गी कल्याण होईल त्या लाभेल सद्गति ॥ ८५ ॥ ' दत्तजन्म कथा ' ऐसी सर्व संपर्ण जाहली । ' श्रीधरानें ' मनोभावं भक्तांसाठीं निवेदिली ॥ ८६ ॥

— श्री. ग. गडकरी

पाळण

१ मार्गशीर्षमासी दत्ता पोषिंयेसी । प्रदोषीं झालासी प्रकट तूं ॥ १ ॥ अत्रिमुनिभाय माय अनन्या । झाली तुझी आर्या चित्र हें कीं ॥ २ ॥ चित्र हेंचि नोहे देव भाव पाहे । भक्ताधीन राहे भक्तप्रिय ॥ ३ ॥ पाहा पाळण्यांत घाली सती ज्याला । शोधुनी तयाला शिणे वेद ॥ ४ ॥ निज रे जो जो वाळा दत्ता घननीळा । लागो तुझा डोळा म्हणे ज्याला ॥ ५ ॥ निज रे नीज नीज जो जो म्हणे जया । सती वेद त्या गातां ठके ॥ ६ ॥ पाळणा हालवितां सतत गीत गातां । वासुदेवा दत्ता हर्ष वाटे ॥ ७ ॥

२. निज निज रे संसारहरे अत्रिकुमरा । घालुनि हालवूं पाळण्यांत तुज मुनीधरा । (ध्रु०) अत्रिसदनिं तूं अवतरुनि भक्त तारिसी । दत्तनामक उन्मत्तभूतसम तूं भाससी । वाळक केव्हां तरुण केव्हां स्थाविर दीससी । मूल घालिसी निर्जरा ॥ निज निज० ॥ १ ॥ योगी कधीं रे भोगी कधीं हरे दिससि बैरागी । वख नैससी कधीं नग्न जनामधिं फिरासि या जर्गी । वेद बदसि विधि बडबडसी कधीं घैससी उगी कधीं भजसि संसारा ॥ निज निज० ॥ २ ॥ वणिं कधीं दंडि मुंडि करिसि कधीं मठी । ग्रामि वनीं कधीं मसणीं फिरासि मदितठी । वासुदेवा तुज ओळखितां आलि हिंपुटी । आतां भेट मुनिवरा ॥ ३ ॥

३. आलर्यिं रे निज निज रे जो जो जो जो रे ॥ दत्तात्रेया अत्रितनय नीज जो जो रे ॥ ध्रु० ॥ अनन्यातनय दत्त चित्तमलहरा ॥ तूं श्रगदुनि अत्रिसदनिं तारिं पामरा ॥ सकलसमा तव महिमा कोण जाणे पुरा ॥ घाता मर्ता हर्ता होऊनि मुनिपालकिं निजुनि राहसि भवहरे ॥ आलर्यिं० ॥ १ ॥ नित्य काशिमय्ये न्हासी माहुरिं निजसी सद्यगिरीवरि कुहरीं नित्य राहसी ॥ भक्तप्रिय कुरवपुरीं भीक मागसी ॥ जीवें भावें गावें ध्यावें म्हणुनि मुनिसदनीं अवतरुनी होसि शिशु अजा रे ॥ आलर्यिं० ॥ २ ॥ निजशुनि तुज पाळण्यांत दोरि वरुनियां । चित्त लावुनि दृष्टि गोवुनि गीत गावुनियां ॥

त्वन्मय ती होऊनि सती प्रेमें अनसूया ॥ जो जो जो जो जो जो निज निज रे वदे
तुज रे नेणें दुसरें याहुनि खरें ॥ आलस्यि रे निज निज रे ॥ ३ ॥

४. जो जो जो जो रे अनसूयातनया दत्तात्रेया । उन्मनि निज मज दे हरि
माया मजवरि वरि करि दया ॥ धृ ॥ स्थिरचरव्यापक तूं सनकादिकां दर्शन घाया
एका । ब्रह्मा विष्णु हर होऊनि सुखा अर्पनि मुनिलोकां । स्मरोनि मग तूं या मनुष्या
करिसी कृपेची छाया ॥ जो जो० ॥ १ ॥ मंदाज्ञालस हे जड मर्त्य पाहुनि मग वा
सत्य । असुनी अज नित्य होसि तथ्य अनसूया अपत्य । जो जो म्हणुनियां ऋषिभार्या
निजवी वंदूं तथा ॥ जो० ॥ २ ॥ कोट्यावधि खेपा आर्म्हि शोपा पाळण्यांत घेवूं
वापा हें समजुनि तापा । हरुनि कृपा कीजे यास्तव दर्पा टाकुनि तुज जो जो करूं
सदया कीमलहृदया मेया ॥ जो जो जो जो रे अनसूयातनया दत्तात्रेया ॥ ३ ॥

५. तूं निज तूं निज रे निज जो जो । तूं निजपाळक होशिल जो जो ॥ धु० ॥
पालकिं बालक सात्त्विक माया । घालुनि हालविते अनसूया ॥ गात असे जनपावन जो,
जो । तारक त्यासि वदे जो जो ॥ १ ॥ सर्वजगज्जननावनेहू । कारक पालक बालक
तो तूं ॥ तारक तूं अकहरक मंतू । बारक बारक पतिक दाहक तूं ॥ २ ॥ योग-
सुमार्गसुधारक हो तूं । भाविकसेवकतारक तो तूं ॥ धार्मिकभाविकवांछित दे तूं ।
वां स्मरतां निज दर्शन दे तूं ॥ ३ ॥ (वासुदेवानंद)

६. भीडित दोहद पीडित माता । कांहीं न सुचतसे मज आतां ॥ ओकरि
येवुनि कांही न सोसे । ओळूं अयिगद आये मी करूं कैसें ॥ १ ॥ हा परमेश्वर घावरि
झाले । हृष्ट असोनिहि कष्टच आले ॥ आभरणें हिं च भारिच झाली । फिन्कट झालि
न सोसत बोली ॥ २ ॥ वाटतसे भिक मागुनि खावें । जावुनि गुपचुप राणिं बसावें ॥
दार अगार न पोर वित्त । आवडि घे परिचितनि चित्त ॥ ३ ॥ शीर्षि जरा मुकुटासि
घरून । प्रत्यगभिन्नपरासि भरून ॥ चित्तिं निर्गर्व सदा अवधूत । दांत सुज्ञांत सदो-
दित पूत ॥ ४ ॥ (वासुदेवानंद)

७. जो जो जो जो रे गुणत्रया । बाळ्य दत्तात्रेया ॥ धृ० ॥ चतुरानन देवा परमेष्टी ।
घा तुज होईल दृष्टी । झालासी बाळ्य । बहु कष्टी । करिता प्रतिदिनीं संष्टी । होऊनि चंद्र
दिशांवर वेष्टी । करि अमृतस्स वृष्टी । सुज्ञांत उज्ज्वल शीतळ काया ॥ बाळ्य० ॥ १ ॥
निज रे निज बाळ्य अनंता । देवा, लक्ष्मीकांता । निर्गुण सगुणरूपा, स्वयंभुता ।
अनसूयेच्या सुता । श्रमलासी पतितां, उद्धरितां । जगप्रतिपालन करितां । तूं प्रभु
गुरुदाता, भुरगत्रया ॥ बाळ्य० ॥ २ ॥ अजन्म पुरुष आला, जन्मास । वानंद
जीव शिवास । भक्तास्तव त्यजुनी, कैलास । गिरिनंदिनि वैलास । तूं महानंघ ऋषि
दुर्गास । दिह्मंडळीं करि वास । तप करी तपोवनीं, तपालया ॥ बाळ्य० ॥ ३ ॥
राहे सिंहाद्री पर्वती । वैकुंठीची भूर्वी । लक्ष्मी, सावित्री, पार्वती । करिती मंगळ

आरती । सुरवर—गण पुष्पांजुळी वाहती । सन्मुनी ध्यानीं पाहती । नतजन तुज वाहती
गुराया ॥ वाळा ० ॥ ४ ॥ बाहला स्वानंद, लाम वनी । अत्रिकर्षिण्या भुवनी । म्हणती
देवकपी, शुभाननी । धन्य अनुसूया जननी । पुरुषोत्तम स्वामी, दिनरजनी । डोले
निरंजनी । अभिवंदन करूनी, गुरुपाया ॥ वाळा दत्तात्रया ० ॥ ५ ॥

(विष्णुदास)

८) जो जो जो जो रे मुनिवर्या । स्वामी दत्तात्रया । सांगुनि पूर्वाचा निजपर्या ।
॥ धृ० ॥ हालविती असता निजसदनीं अत्रिमुनी । मागितले मज पाणी । मुसळ थांबविलें
तेचि क्षणीं । ऐकूनि मुनिची वाणी ॥ १ ॥ नारद मुनिनें तें पाहुनि । सांगितलें सुरसदनीं ।
हरिहरब्रह्मांच्या त्रैपत्नी । क्षोभविल्या अभिमाना ॥ २ ॥ त्यांनीं आपुलले दादुले । छळणासी
घाडिले । त्यांहीं अळवुनिया मज वडिले । भिक्षेसी मागितले ॥ ३ ॥ मग म्यां तीर्थीतें
शिंपिले । तिन्ही वाळे केले । भोजन घालुनिया निजवीले । संवत्सर बहु गेले ॥ ४ ॥
उमा सावित्री लक्ष्मी । आल्या आमुच्या धामी । त्यांनीं मागितले निजस्वामी । सांगुनि
आपुली मो भी ॥ ५ ॥ मग म्यां दाखविले देवत्रय । तो तूं दत्तात्रय । निरंजनासि
आश्रय । मरया तुझा होय ॥ ६ ॥ जो जो ॥

(निरंजनरघुनाथ)

९) जो जो जो जो रे गुरुवर्या ॥ वाळा दत्तात्रया ॥ धृ० ॥ अनुसूया माता पतिव्रता ॥
अत्रिकर्षीची कांता ॥ धन्य श्रीलोकें गृहीं असतां ॥ श्रीहरि शंकर धाता ॥ येती
अतिथी पहाया ॥ वाळा दत्तात्रया ॥ जो जो ० ॥ १ ॥ त्रिवर्ग भुक्तेन पीडिलों । तुझ्या
द्वारीं ठावलों । मध्यान्ह समया बहु थकलों ॥ म्हणसी माते आलों ॥ देई सिद्धास
भक्षया ॥ वाळा दत्तात्रया ० ॥ २ ॥ अतिथी त्रैमूर्ति ओळखोनी । वैसविलें आसनीं ॥
अर्घ्य पाच पूजा अर्पुनी ॥ विनवी साष्टांग नमुनी ॥ इच्छित पुरविन हो स्वामीया ॥
वाळा दत्तात्रया ॥ ३ ॥ भुललों तव रूपा सुंदरी ॥ वाढी दिगंबरि ॥ होतों विन्मुख
वद लौकरी ॥ असाध्य वाटे जरी ॥ आलों तव सत्त्व पहाया ॥ वाळा दत्तात्रया ॥ ४ ॥
धन्य पतिव्रता निर्मळ । म्हणे अतिथी वाळ ॥ प्रार्थुनी वैसविलें निश्चळ । फेडुनी वसें
सकळ ॥ आली नगरूपें वाढाया वाळा दत्तात्रया ॥ ५ ॥ विस्मिन् त्रैमूर्ति वाळ होसी ॥
स्तनपान मागसी ॥ बंदी अनसूया पायासी ॥ माता म्हणवीसी ॥ सत्य करावें बोला
या ॥ वाळा दत्तात्रया ॥ ६ ॥ आधी गुरुदत्त अवतरला ॥ सुरवरा आनंद झाला ॥ जग-
भ्रांति तुटली वाळ आला ॥ भक्तिमेळा सजला ॥ दत्त भजन कराया ॥ वाळा
दत्तात्रया ॥ ७ ॥

(पंतप्रहाराज)

आरती । सुरवर-गण पुष्पांजुळी वाहती । सन्मुनी ध्यानीं पाहती । नतजन तुज व
गुरुराया ॥ वाळ ० ॥४॥ जाहला स्वानंद, लाभ वनीं । अत्रिगर्षिण्या भुवनीं । म्ह
देवक्रपी, शुभाननी । धन्य अनुसूया जननी । पुरुषोत्तम स्वामी, दिनरजनी ।
निरंजनीं । अभिवंदन करूनी, गुरुपाया ॥ वाळ दत्तात्रया ० ॥ ५ ॥

(विष्णुदा

८) जो जो जो जो रे मुनिवर्या । स्वामी दत्तात्रया । सांगुनि पूर्वीचा निजप
॥ धृ० ॥ हालवितो असता निजसदनीं अत्रिमुनी । मागितले मज पाणी । मुसळ थां
तेषि क्षणीं । ऐकूनि मुनिची वाणी ॥१॥ नारद मुनिनें तें पाहुनि । सांगितलें सुरसद
हरिहरब्रह्मांच्या त्रैपत्नी । क्षोभविल्या अभिमानी ॥२॥ त्यांनीं आपुलाले दादुले । छळण
धाडिले । त्यांहीं अडवुनिया मज वडिले । मिक्षेसी मागितले ॥३॥ मग म्यां ती
शिंपिले । तिन्ही वाळे केले । भोजन घालुनिया निजवीले । संवत्सर वट्ट गेले ॥
उमा सावित्री लक्ष्मी । आल्या जामुच्या घाणीं । त्यांनीं मागितले निजस्वामी । सां
आपुली मी मी ॥५॥ मग म्यां दाखविले देवत्रय । तो तूं दत्तात्रय । निरंजन
आश्रय । मत्तया तुझा होय ॥६॥ जो जो ॥

(निरंजनरघुन

९) जो जो जो जो रे गुरुवर्या ॥ वाळ दत्तात्रया ॥ धृ० ॥ अनुसूया माता पतिव्रत
अत्रिगर्षींची कंता ॥ धन्य श्रीलोक्यां गृहीं असतां ॥ श्रीहरि शंकर धाता ॥
अतिथी पहाषा ॥ वाळ दत्तात्रया ॥ जो जो ० ॥१॥ त्रिवर्ग सुकेनें पीडिलों । तु
द्वारीं टाकलों । मध्यान्ह समया बहु थकलों ॥ म्हणसी माते आलों ॥ देई सिद्ध
महाया ॥ वाळ दत्तात्रया ॥२॥ अतिथी त्रैमूर्ति ओळखोनी । वैसविलें आसनी
अर्घ्य पाद्य पूजा अर्पुनी ॥ विनवी साष्टांग नमुनी ॥ इच्छित पुण्यदिन हो स्वामीया
वाळ दत्तात्रया ॥३॥ भुललों तव रूपा सुंदरी ॥ वाढी दिगेवरी ॥ होतों विन्
वद लौकरी ॥ असाध्य वाटे जरी ॥ आलों तव सत्त पहाया ॥ वाळ दत्तात्रया ॥
धन्य पतिव्रता निर्मळ । म्हणे अतिथी वाळ ॥ प्रार्थुनी वैसविलें निश्चळ । फेडुनी
सकळ ॥ आली नग्नरूपें वाढाया वाळ दत्तात्रया ॥५॥ विस्मिन् त्रैमूर्ति वाळ होसी
स्तनपान मागसी ॥ वंदी अनसूया पायासी ॥ माता म्हणवीसी ॥ सत्य करावें बें
या ॥ वाळ दत्तात्रया ॥६॥ आधी गुरुदत्त अवतरला ॥ सुरवरा आनंद झाला ॥ ज
भ्रांति तुटली वाळ आला ॥ भक्तिमेळा सजला ॥ दत्त भजन कराया ॥ वा
दत्तात्रया ॥७॥

(पंतप्रहारा,

जसा । मादया हरणीच्या पाडसा । ऊठ राजसा अवधूता ॥२॥ वा, तुज पहावयासाठी । आल्या सिद्धरुपीच्या यादी । झाली अमरगणांची दाटी । करती वृष्टी पुष्पांची ॥३॥ सगुण चाळ ब्रह्मचारी । तूंचि निर्गुण भवसंसारि । तव गुण अठरा सा परिचारी । वेद चारी वर्णिती ॥४॥ उठि उठि गा पुरुषोत्तमा । मजला लागूं दे गृहकामा । वाळा, तुजला देतें आमा । आत्मारामा उठ वेगी ॥५॥ बहीण ही शोभे कपिलाचार्या । धन्य अत्रीरुपीची भार्या । सत्वर शरणागत जनकार्या । श्रीगुरुसाया उठवी ॥६॥ तूं विवधर मतिपाळक । तूंचि विद्याचा मालक । माझा म्हणविसी वाळक । तूं चालक प्राणाचा ॥७॥ ऐकुनि निज जननीची वाणी । जागृत झाला सशरूपाणी । अनुपम कैवल्याची खाणी । गुण वाखाणी अनम्या ॥८॥ शुभमंगळ प्रभात-काळी । गातां मदभावे भूपाळी । त्यांचें भवभयसंकट टाळी । गुरु सांभाळी सर्वदा ॥९॥ महंत गोविंदभारती । वसती सिंहाद्रीपर्वती । सहीत महापुरुषांच्या मूर्ती । नामें गर्जति स्वानंदें ॥१०॥ भिक्षा मागुन माधुकरि । प्रसाद देई आपले करी । शरणागत जन पावन करी । उठी झडकरी अवधूता ॥११॥ ही भूपाळी अक्षरमाळा । सुगंध मकरंद आगळा । श्रीगुरु क्षराक्षरा वेगळा । त्याच्या गळें अपिली ॥१२॥ वा, तुझें मंजुळ बोलणें । वा, तुझें चंचल चालणें । वा तुझें स्वानंद बोलणें । जग सम पहाणें अवधूता ॥१३॥ श्रीगुरु दत्तात्रय माउली । विष्णुस्वामी म्हणे पावली । स्मरतां अघिल्लें धांवली । सामावली मजमाजी ॥१४॥

८. श्रीगुरुदत्ता कांकड आरती ओवाळित आतां । तुजला ओवाळित आतां । भावें ओवाळित आतां । निद्रातीत जागृत असतां न येचि उठवितां ॥ ४० ॥ माया वस्त्रा-तुनि हे चिंधी सांपडली मजला । भरतनु सांपडली मजला । अवचित सांपडली मजला । वाया न जाऊं द्यावी म्हणुनी कांकडा केला ॥ १ ॥ विद्या अविद्या द्वैत उठतां त्रिपुटी उद्भवली । मायिक त्रिपुटी उद्भवली । सद्ब्रह्मचें स्मरणहि नसतां पीळ पड्ढनि गेली ॥ २ ॥ मोहरूपें स्नेहांत बुडवुनि ज्योती लावियली । स्वयंज्योती लावियली । परंज्योती लावियली । पाहुनि सद्गुरु बावा राम म्हणे निशा सरली ॥ ३ ॥

९. पंचप्राण कांकड आरती तत्त्वात्मक ज्योती । लावुनि तत्त्वात्मक ज्योती । ओवाळिला श्रीत्रयमूर्ति परमात्मा प्रीती ॥ ४० ॥ ओवाळूं आरती माझ्या सद्गुरुनाथा स्वामी श्रीगुरुनाथा । शरण मी आलों तुज । शरण मी आलों तुज । श्रीपदी ठेवियेला माथा ॥ १ ॥ कृष्णा सुपंचगंगा अनादि संगमी । रोहे यतिवर तरुळी । तो हा माझा कुलस्वामी । ओवाळूं ॥ २ ॥ द्वारि चौघडा वाजे वाजंजी वाजती । कर्णे वाजंजी वाजती । नाना घोषें गर्जत । नाना वाद्यें गर्जत । भक्त स्वानंदें स्तविती ॥ ओवाळूं ॥ ३ ॥ इंद्रादि सुरवर पद्म दर्शनास येती । श्रीचे दर्शनास येती । नारद मुनिवर किंनर तुंवर आळविती ॥ ओवाळूं ॥ ४ ॥ पाहुनि सिंहासनीं आदि मूर्ति सांवळी ।

नंदन चौथा, अलर्क ज्या म्हणती ॥ २ ॥ सुतया नामक भुसर मुनिवर विष्णुदत्त
मुमती । अन्यहि येती सुर मौनितती करिती ते प्रणती ॥३॥ अनघ्येच्या वाळा दत्ता
करितो तुज विनती । उठो उठो विमला अरुण उदेला सरली हे राती ॥४॥ मंगलधामा
घनश्यामा उठि उठि तूं निगुती । अरुण उदेला प्रकाश पडला पक्षी गलवलती ॥ ५ ॥
कुंकुम माखुनि प्राचीकामिनि हर्षुनी आत्मपती । येतो म्हणुनी ये लगवगुनी लोटी तम
पुढती ॥६॥ द्विजाजि उठती, वेदा पढती, वासुदेव प्रार्थी । उठि उठि दत्ता श्रीगुरुनाथा
दावी मुखदीप्ती ॥ ७ ॥

४. उठा उठा हो भाविक । घोला अग्नीचा नंदन । भक्ति-विरक्तिचा दायक ।
भवहारक सकळांसी ॥ १ ॥ मस्मलेप सर्वांगाला । जयभार माथां शोभला । व्याधर-
चर्म असे नेसला । तेणें शोभे तापस ॥ २ ॥ पायीं खडावा गोजिन्या । चालतां
वाजती साजिन्या । येणें घडतां त्या कैबाऱ्या । आगमना सुचविती ॥ ३ ॥ संगें चाले
कामधेनू । वेद चारी घेतले श्रान । विनायक करितो वर्णनू । हृदयीं रूप
रेखावें ॥ ४ ॥

५. जन हो उठा अरुणोदयी । दत्तचरणां स्मरा हृदयी । पातक दग्ध होय
निश्चयी । अनंतकोटी जन्मींचें ॥१॥ दत्त हा अधिद्यानाशक । आत्मतत्त्वाचा प्रकाशक ।
ज्ञान-विज्ञान-मति-दायक । मोक्षद गुरु सकळांसी ॥ २ ॥ दत्त योगमार्ग-प्रवर्तक ।
आखिल बुद्धि-भेदां हारक । नानाकृतर्क- उच्छेदक । सत्यबोध-मापक तो ॥ ३ ॥
दत्त केवळ ज्ञानमूर्ती । आत्मागम परंज्योती । चैतन्यमात्र अवस्थिती । निखिल ब्रह्मांडी
जया ॥ ४ ॥ दत्त जाणा परमानंद । त्याचा जडतां हृदयी छंद । विनायकाला झाला
वरद । बोलवी निज गुहातें ॥ ५ ॥

६. उठि उठि अनमूयात्मजा । सदागिरीच्या राजा । भक्त उभे दर्शनकाजा ।
उपडी कपाट आपुलें ॥ १ ॥ आला प्रह्लाद दैत्यमुत । अतुल जो भ्रष्टावंत । नरहरी
मगटला स्वरित । ज्याच्यासाठीं स्तंभांत ॥ २ ॥ कार्त्तवीर्य हात जोडी । प्रेमें स्तवनाला
मांडी । उठा म्हणे हो तांतडी । सूर्योदय झालासे ॥ ३ ॥ आयुराज्ञा सेवेसाठी । तत्पर
झाला जगजेठी । त्याची पुत्राशा मोठी । तुम्ही पुरविली दत्तात्रेया ॥ ४ ॥ अलर्काचा
राज्ययोग । तुमच्या कृपेनें अभंग । तुम्ही तयाचे जिवलग । म्हणुनि भेटी मागतसे
॥ ५ ॥ विष्णुदत्त वेदधर्म । प्रियदाम तुमचे परम । प्रार्थिताती मंगलधाम । श्रीमुख
दावा आम्हांसी ॥ ६ ॥ बोले विनायक वचन । सकल आले संतजन । म्हणति नाथा
मगटोन । विजय करा भक्तीचा ॥ ७ ॥

७. उठि उठि गा दत्तात्रया । तूं सुखदायक लोकत्रया । सोडूनि निद्रा देहत्रया । म्हणे
अनुमूया हो जामा ॥१॥ उठि उठि गा दिगंबर । आला वासरमाण अंबरा शिव, गणपती, ।
नारदतुंगरा । विश्वामरा, अवलोक्री ॥२॥ अझुनी तूं कसा । श्रीक्षिरसागरि श्रीहरि

जसा । माझ्या हरणीच्या पाडसा । ऊठ राजसा अवधूता ॥२॥ वा, तुज पहावयासाठी । आल्या सिद्धरूपीच्या थाटी । झाली अमरगणांची दाटी । करती वृष्टी पुष्पांची ॥३॥ सगुण वाळ ब्रह्मचारी । तूंचि निर्गुण भवसंसारि । तव गुण अठरा सा परिचारी । वेद चारी वर्णिते ॥४॥ उठि उठि गा पुरुषोत्तमा । मजला लागू दे गृहकामा । वाळा, तुजला देतें आमा । आत्मारामा उठ वेगी ॥५॥ वहीण ही शोभे कपिलाचार्या । धन्य अत्रीकृषीची भार्या । सत्वर शरणागत जनकार्या । श्रीगुरुसाया उठवी ॥६॥ तूं विधेधर प्रतिपाळक । तूंचि विधाचा मालक । माझा म्हणविशी वाळक । तूं चालक प्राणाचा ॥७॥ ऐकुनि निज जननीची वाणी । जागृत झाला सशरूपाणी । अनुपम कैवल्याची खाणी । गुण वाखाणी अनमूया ॥८॥ शुभसंगळ प्रभातकाळी । गातां मदभावे भूपाळी । त्यांचें भवभयसंकट टाळी । गुरु सांभाळी सर्वदा ॥९॥ महंत गोविंदभारती । वसती सिंहाद्रीपर्वती । सहीत महापुरुषांच्या मूर्ती । नाभें गर्जति स्वानंदें ॥१०॥ भिक्षा मागुन माधुकरि । प्रसाद देई आपले करी । शरणागत जन पावन करी । उठी झडकरी अवधूता ॥११॥ ही भूपाळी अक्षरमाळा । सुगंध मकरंद आगळा । श्रीगुरु क्षराक्षरा वेगळा । त्याच्या गळें अपिली ॥१२॥ वा, तुझें मंजुळ बोलणें । वा, तुझें चंचल चालणें । वा तुझें स्वानंद डोलणें । जग सम पहाणें अवधूता ॥१३॥ श्रीगुरु दत्तात्रय माउली । विष्णुस्वामी म्हणे पावली । स्मरतां अघिल्लें धांवली । सामावली मजमाजी ॥१४॥

८. श्रीगुरुदत्ता कांकड आरती ओवाळित आतां । तुजला ओवाळित आतां । भावें ओवाळित आतां । निद्रातीत जागृत असतां न येचि उठवितां ॥ ४० ॥ माया वस्त्रां-तुनि हे चिंधी सांपडली मजला । नरतनु सांपडली मजला । अवचित सांपडली मजला । वाया न जाऊं द्यावी म्हणुनी कांकडा केला ॥ १ ॥ विद्या अविद्या द्वैत उठतां त्रिपुटी उद्भवली । मायिक त्रिपुटी उद्भवली । सदस्तूचें स्मरणहि नसतां पीळ पड्ढनि गेली ॥ २ ॥ मोहरूपें स्नेहांत बुडवूनि ज्योती लाविली । स्वयंज्योती लाविली । परंज्योती लाविली । पाहुनि सद्गुरु बावा राम म्हणे निशा सरली ॥ ३ ॥

९. पंचप्राण कांकड आरती तत्त्वात्मक ज्योती । लावुनि तत्त्वात्मक ज्योती । ओवाळिला श्रीत्रयमूर्ति परमात्मा श्रीती ॥ ४० ॥ ओवाळूं आरती माझ्या सद्गुरुनाथा स्वामी श्रीगुरुनाथा । शरण मी आलों तुज । शरण मी आलों तुज । श्रीपदी ठेविलेला माथा ॥ १ ॥ कृष्णा सुपंचगंगा अनादि संगमी । राहे यतिवर तरुतळी । तो हा माझा कुलस्वामी । ओवाळूं ॥ २ ॥ द्वारि चौघडा वाजे वाजंजी वाजती । कणें वाजंजी वाजती । नाना घोषें गर्जत । नाना वाद्यें गर्जत । मक स्वानंदें स्तविती ॥ ओवाळूं ॥ ३ ॥ इंद्रादि सुरवर पद्मग दर्शनास येती । श्रीचे दर्शनास येती । नारद मुनिवर किंनर तुंवर आळविती ॥ ओवाळूं ॥ ४ ॥ पाहुनि सिंहासनीं आदि मूर्ति सांवळी ।

चिन्मय मूर्ति सांवळी । श्रीगुरुभक्त तन्मय । श्रीगुरुभक्त निर्मय श्रीपदी ओवाळी ॥
ओवाळू ॥ ५ ॥

१०. कांकड आरती स्वामी श्रीगुरुदत्ता । सद्भावें ओवाळू चिन्मयरूप अवभूता
॥ ६० ॥ प्राणापान समान व्यान उदान मिळाले । सुपुष्पेचे मार्गे दर्शनासि पातले
॥ १ ॥ सोंडहं शब्दध्वनि मिळोनि सर्वांनी केला । दशनादाचा घोष अस्त्रांडित चालला
॥ २ ॥ कुंडलिनीचा वेढा काढुनि कांकडा केला । सत्राचीचें घृत घेउनी पूर्ण भिजवीला
॥ ३ ॥ सद्गुरु वास्याचा चिन्मय प्रकाश पडला । निश्चय कांकडा नेऊनि तथें पेटविला
॥ ४ ॥ निरंजन ओवाळू जातां तद्रूप झाला । सद्गुरुपसादें अहंभाव निमाला ॥ ५ ॥

११. कांकडा झाला गुरुचें मुख प्रक्षाला । गुरुचें मुख प्रक्षाला गुरुचें मुखप्रक्षाला
॥ ६० ॥ उठोनि प्रातःकालीं दत्ताच्या दर्शना चला । गुरुच्या दर्शना चला । कर्ण चौघडा
दत्ताचा ढोल वाजला ॥ १ ॥ पीतांबर झालजोडी दत्ताची आवरोनि धरा । गुरुची
आवरोनि धरा । हातीं शंख घेऊनि पायीं भागीरथी घाला ॥ २ ॥ केशरी उदक दत्ताच्या
स्नानासी आणा । गुरुच्या स्नानासी आणा । दही दूध घालुनी मुखीं लोण्याचा गोळा
॥ ३ ॥ लोणी शर्करा घेऊनी वैदर्भीघाळा । आली वैदर्भीघाळा । मानसतुळशी वाहुनी
कांकडा केला ॥ ४ ॥ उठोनि अवभूत वसले नवरंगीं चौरंगीं । वसले नवरंगीं चौरंगीं ।
कस्तुरीचा टिळक केशर सर्वही अंगी ॥ ५ ॥ धूप दीप करुनी दत्तासी नैवेद्य अर्पिला ।
गुरुसी नैवेद्य अर्पिला । पंचारती करुनी दत्त भावें ओवाळिला ॥ ६ ॥

१२. दत्तदिगंबर, ऊठ करुणाकरा । पहाट झाली पुरे झोंप आतां । भक्तजन
हे उमे वाट पाहती समें । दर्शनें त्यां शीघ्र झांता ॥ ६० ॥ अरुण तम दूर करी कुकुमें
नभ भरी । वापडी ही उपा पदर पसरी । गंग खळखळ करीं त्वयशें जगभरी । मंद
वाहे कशी अनिललहरी ॥ दत्त० १ ॥ वनगर्भव हे सुखें गडती । मोर केव्हाचें नृत्य
करिती । मुनिकुलें गर्जती वेदमंथरगिरा । ऊठ वा श्रीधरा राघु पठती ॥ दत्त० २ ॥
पदपदें पद्मदली गुंजती प्रियकरा । भेटती ही मुदा चक्रपिल्ली । रंग कधी उभा पाहूं दे
मुखप्रभा । लोळू दे सतत वा चरणकमळी ॥ दत्त० ३ ॥

१३. उठीं उठीं श्रीदत्तात्रेया । श्रीपादश्रीवल्लभ सद्या । श्रीनृसिंहसरस्वती
गुरुवर्या । दर्शन देई भक्तांसी ॥ ६० ॥ पंच पंच उपःकाल जाहला । अरुणोदय
सप्तपंच घाटिला । अष्टपंच प्रातःकाला । उदया पावे रवि पूर्ण ॥ १ ॥ आले अमरेंद्रादि
अमर । संत साधु मुनिवर । समग्र आले नारीनर । कांकड आरती पहावया ॥ २ ॥
नमितां पूर्ण मनोरथ होती । त्रिविध ताप समूल हरती । पूर्वेल समस्त उदरती । कांकड
आरती देखिल्या ॥ ३ ॥ वेंगे उठती सद्गुरुमूर्ती । सकळिक पदांजुज वंदिती ।
स्तवनीं ध्यानी ओवाळिती । विबन्यापक परमात्मा ॥ ४ ॥ गुरुत्रैमूर्ति आश्रम

घेऊन । तरुवरीं श्रीदरक्षणाथ राहुन । स्मरतां तारिसी जन संपूर्ण । रक्षिसी गुरुभक्त सर्वदा ॥ ५ ॥

१४. उठीं उठीं वा आत्मया । चिन्मया दत्तात्रेया । सोडुनियां गुणमय शय्या । जागृत हो अपसैय्या ॥ धृ० ॥ झाली वा प्रबोध पहांट विवेक हा अरुण । आला उजळित आशा आतां उगवे चित्तिकरण ॥ १ ॥ फिक्कट पडला व्यवहारेंदु वैरि निशाचर । कामादि हे लपले पाहुनि प्रकाश हा थोर ॥ २ ॥ दुस्तर्कादिक दिवाभीत दडले ते ह्या वेळीं । दुर्वृत्ती ह्या तारा गगनीं मावळल्या सकाळीं ॥ ३ ॥ झमादि विष पुढें सादर राहति सांडुनिया दर । उठी उठी वा तूं निजरूपा दावीं ह्या सादर ॥ ४ ॥ रागद्वेष मलोत्सर्ग करुनि आला पुढती । वासुदेवा भेट दे हा करिताहे प्रणती ॥ ५ ॥

१५. उठिं उठिं दत्तात्रेया करुणासिंधु कृपालया । उठवी माता अनुग्रया प्रेमें टाळ्या पिटूनियां ॥ धृ० ॥ सप्तपंचम अरुणोदय । आला स्नानाचा समय । मातृप्रकाश होऊं पाहे । रविरश्मि दाटल्या ॥ १ ॥ उठले साधकांचे वृंद । करिति तव नामाचा छंद । हृदयीं घ्याती ब्रह्मानंद । प्रेमभाषें करुनी ॥ २ ॥ व्याप वाल्मीक नारदमुनि । आदि करोनि सर्व मुनी । उमे राहिले आंगणीं । दर्शनासी पातले ॥ ३ ॥ गंगा यमुना सरस्वती । तुंगमद्रा भागीरथी । मनिकर्णिका भीमरथी । स्नान घालूं पातल्या ॥ ४ ॥ इंद्रचंद्रादि सुरगण । आले दर्शना लागून । करिती स्तोत्र अनुवादन । कीर्ति तुझिया नामाची ॥ ५ ॥ ऐकुनि मातेची करुणा । उठला साधकांचा राणा । निरंजनाचीये मना । प्रेमानंद दाटला ॥ ६ ॥

१६. उठिं उठिं दिगंबर । स्वामि सद्गुरु दातारा । सर्व त्रैलोक्य उद्धारा । करुणाकरा उठिं वेणीं ॥ धृ० ॥ पंचपंच उपःकाळ । सप्तपंच अरुणाचळ ॥ करितां पदकमें सोजवळ । होती वेळ सर्वेशा ॥ १ ॥ भागीरथीसी जाऊन । सारुनिया संध्यास्नान ॥ पंढरपुरासी चंदन । लावावया जाणें कीं ॥ २ ॥ कृष्णातीरासी जाऊन । कर्म माध्याहीं करून ॥ करवीर क्षेत्रामाजीं जाण । भिक्षाटन मागणें ॥ ३ ॥ पंचालेधर सिद्धस्थान । तेथें सारुनी भोजन ॥ सर्वेचि सांभवी प्राशन । तुळजापुरीं करणें कीं ॥ ४ ॥ सेत्वाचढा वरि आसन । करोनि माहूरसी जाण ॥ तेथें करोनि शयन । जन्मस्थान आहे पां ॥ ५ ॥ पश्चिमे गिरनार जाण । तेथें सारोनि आसन ॥ मुद्रा खेचरि लावून । सोहंघ्यान साधीं कां ॥ ६ ॥ सर्व त्रैलोक्या याज्ञारी । प्राणी कोणी स्मरण करी ॥ तत्क्षणीं तेथवरी । जाणें लागे सर्वेशा ॥ ७ ॥ ऐकुनि भक्ताची करुणा । उठिला साधकांचा राणा । निरंजनाचिया मना । प्रेमानंद दाटला ॥ ८ ॥

१७. सृष्टि देवता जागृत झाली । सृष्टि देवता जागृत झाली । दत्तात्रयमूर्ती । हरि ॐ श्रीपाद गुरुमूर्ती । नरसिंह सरस्वती । नरसिंह सरस्वती । उठा उठा हो । पहा सरल राती ॥ १ ॥ मंदसमीरण वाहुं लागला । मंदसमीरण वाहुं लागला । फळें डुलें डुलती ।

प्रभुवरा फळें फुलें डुलती । सुगंध त्यांचा । सुगंध त्यांचा । दखळला हा । प्रभो
 आसमंती ॥ २ ॥ गोठ्या मधुनी गाई महिषी । गोठ्यामधुनी गाई महिषी । सुटण्या
 हंवरती । सुरेशा सुटण्या हंवरती । वत्सें त्यांचीं । वत्सें त्यांचीं । स्तन पानास्तव । बहु
 ओढ घेती ॥ ३ ॥ निशाचगदी वनीं दडाले । निशाचरादी वनीं दडाले । पक्षी किल-
 विलती । पंगुशा पक्षी किलविलती । संवेकरि हे । संवेकरि हे । सुस्वर रागें । तुम्हां
 आळशीती ॥ ४ ॥ मंजुळ वाघें वाजुं लागलीं । मंजुळ वाघें वाजुं लागलीं । सप्त सुरा
 मधुनी । श्रीपते सप्त सुरामधुनी । वेद घोपही । वेद घोपही । करूं लागलीं । ब्रह्मवृंद
 याणी ॥ ५ ॥ केव्हांचा हा भक्तवृंद तव । केव्हांचा हा भक्तवृंद तव । निर्झरि न्हावोनी ।
 नरहरे निर्झरि न्हावोनी उभा राहिला । उभा राहिला । तुझ्या दर्शना । द्वारीं येवोनी
 ॥ ६ ॥ उठा उठा हो दत्त दयाळा । उठा उठा हां दत्त दयाळा । समाधि सारोनी ।
 श्रीमुखा । समाधि सारोनी । कूर्म दृष्टिनें । कूर्म दृष्टिनें । सुखवा भक्ता । दर्शन देवोनी
 ॥ ७ ॥ राधा केशव विघ्ननाथ सुत । राधा केशव विघ्ननाथ सुत । चरणिं शरण आला ।
 निर्गुणा चरणिं आला । उद्दारी वा उद्दारी वा । त्याला देउनि । सगुण दर्शनाला ॥ ८ ॥

(वि. के. कुलकर्णी)

पदें व अभंग

१. दत्त दत्त म्हणे वाचें । काळ पाय वंदी त्याचे ॥ १ ॥ दत्तचरणीं ठेवी
 वृत्ति । होय वृत्तीची निवृत्ति ॥ २ ॥ दत्तरूप पाहे डोळां । बंध होय कळिकाळा ॥ ३ ॥
 एकाजनार्दनी दत्त । हृदयीं वसे सदोदित ॥ ४ ॥

२. धन्य धन्य तेचि नर । दत्तनाथी जे तत्पर ॥ १ ॥ त्यांचें होतां दुरुशन ।
 पतित होताती पावन ॥ २ ॥ तयालागीं शरण जावें । काया वाचा आणि जीवें ॥ ३ ॥
 शरण एकाजनार्दनी । त्याचें पाय आठवी मनीं ॥ ४ ॥

३. उदार दयाळ गुरुदत्त । पुरवी हेत भक्तांचा ॥ १ ॥ त्याचे चरणीं लीन व्हावें ।
 शुद्धभावं करूनी ॥ २ ॥ मुलीं स्मरा गुरुदत्ता । नाहीं दाता दुमरा ॥ ३ ॥ पायीं
 करा तीर्थयात्रा । गुरुसमर्था भजावें ॥ ४ ॥ म्हणे एकाजनार्दनी । जनीं वनीं दत्त
 हा ॥ ५ ॥

४. कलिघुमिं तारक । स्वामी दत्तराज एक ॥ १ ॥ त्याचें नाम नित्य गावें ।
 भवभिपृति तरावें ॥ २ ॥ दत्तमूर्ती हृदयीं घ्यातां । पावें मोक्ष साधुज्यता ॥ ३ ॥
 दत्त वसे जया मनीं । तया दत्त जनीं वनीं ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनी दत्त । सवाय
 स्वानंदभरित ॥ ५ ॥

५. लागूनियां पायां जना विनवीत । मुखीं बोला दत्त वारंवार ॥ १ ॥ तेणें तुम्हां सुख होईल अपार । दत्त दयासागर आठवावा ॥ २ ॥ स्त्रिया पुत्र संसारा गुंतसि पामरा । तेणें तूं अधोरा पावशील ॥ ३ ॥ एकाजनार्दनीं चिंती दत्तपायां । दत्तरूप काया झाली त्याची ॥ ४ ॥

६. माझी दत्त ती माऊली । प्रेमपान्हा पान्हावली ॥ १ ॥ कुर्वाळुनि लावी स्तना । नोहें निष्ठुर क्रोध नाहीं मनीं ॥ २ ॥ भक्तासी न विमंवे । सदा वाट पाहे विवें ॥ ३ ॥ एकाजनार्दनीं निश्चित । दत्तनामें पावन पतित ॥ ४ ॥

७. दत्तात्रय नाम ज्याचे नित्य मुखीं । त्या समसुखी नाहीं दुजा ॥ १ ॥ भावें दत्त दत्त म्हणतसे वाचें । कळिकाळ त्याचें पाय वंदी ॥ २ ॥ दत्ताचें पै रूप ज्याचें वसे नेत्रीं । आह्मिप्य परत्रीं तोचि सुखी ॥ ३ ॥

८. केलें आवाहन । जेथें नाहीं विसर्जन ॥ १ ॥ भरला ओतप्रोत । स्वामी माझा देव दत्त ॥ २ ॥ गातां येत नाहीं । पूर्ण सुलोनता पाही ॥ ३ ॥ एकाजनार्दनीं खूण । विधीं भरला परिपूर्ण ॥ ४ ॥

९. सहज सुखासनीं अनुग्रहानंदन । पाहतां हें ध्यान वृत्ति निवे ॥ १ ॥ बालोन्मत्त पिशाच्च विविध अवस्था घरी । आपण निराकारी सोडंभावें ॥ २ ॥ कारण प्रकृति न धेचि माया । चिदानंद सत्ता विलसतसे ॥ ३ ॥ एकाजनार्दनीं हृदयीं आसन । अखंडीत ध्यान निजतत्त्वी ॥ ४ ॥

१०. गुरु दत्तराया देई आर्लिगन । तयासी वंदन करितों सर्व ॥ १ ॥ दत्तरायाची जे करितात यात्रा । त्यांचेनी पवित्र होती तीर्थे । ज्याचे चिर्ती वसे गुरुदत्त ध्यान । त्यांचेनी पावन तिन्ही लोक ॥ ३ ॥ दत्तालार्गीं अपीं तन मन धन । परब्रह्म पूर्ण तोचि झाला ॥ ४ ॥ दत्तचरणतीर्थ जो का नित्य सेवी । उगवितो गोवो प्रपंचाची ॥ ५ ॥ दत्तावरुनियां कुखंडी काया । तपाचिया पायां मोक्ष लागे ॥ ६ ॥ एकाजनार्दनीं मुखीं दत्त नाम । हरे भवश्रम क्षणामार्जी ॥ ७ ॥

११. दत्त सवाह अंतरी । दत्तात्रय चराचरी ॥ १ ॥ दत्तात्रय माझे मन । हरोनि नेले मीतूंपण ॥ २ ॥ मुळीं भिह्माद्रीपर्वती । दत्तात्रये केली वस्ती ॥ ३ ॥ भक्तांमनीं केला वास । एकाजनार्दनीं विवास ॥ ४ ॥

१२. नाम निजभावें समर्थ । जेथें नाम तेथें दत्त ॥ १ ॥ वाचें म्हणतां देवदत्त । दत्त करी गुणातीत ॥ २ ॥ दत्तनामाचा सोहळा । घाक पडे कळिकाळा ॥ ३ ॥ दत्तनामाचा निजछंद । नामीं प्रगट परमानंद ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनीं दत्त । सवाह स्वानंदें भरीत ॥ ५ ॥

१३. नाम मंगळा मंगळ । झालें जन्माचें सफल ॥ १ ॥ दत्त जीवींचें जीवन ।

दत्त करणां कारण ॥ २ ॥ अनुसूयात्मजा पाहीं । देहभाव उरला नाही ॥ ३ ॥
एकाजनार्दनी दर्शन । चित्त झालें समाधान ॥ ४ ॥

१४. नंदन जो अनुसूय्याचा । तो तूं कैवारी आमुचा ॥ १ ॥ आमुचा तूं म्हणो
जरी । भेट कां न देसी हरी ॥ २ ॥ हरी माझी अंतर्व्याया । पद दावी तुझे नाथा ॥ ३ ॥
नाथा आलों काकुळती । कळकळसी न कां चिचीं ॥ ४ ॥ का चिचीं न ये दया ।
वासुदेवाची गुरुराया ॥ ५ ॥

१५. दत्ता कार्तवीर्य अर्जुन ये वेळां । आला कीं यदूला पाहिला कीं ॥ १ ॥ कीं
अलकर्मक्त कीं ये नित्ययुक्त । मल्हाद जो मुक्त सक्त पर्दी ॥ २ ॥ पर्दी
आयुराजा पडे कीं घा तुझा । विष्णुदत्ता द्विजा भेटणी कीं ॥ ३ ॥ किंवा मार्गवराम
पातला सुधाम । सोमकांत नाम राजा ये कीं ॥ ४ ॥ कीं अवचा पुसे कोठें जातां असें ।
दुःशकुन ऐमें मानसी कीं ॥ ५ ॥ कीं दुर्दैव माझे आड पुढें आलें । म्हणानी न केलें
आगमन ॥ ६ ॥ पुरे हा संशय न होय निश्चय । वासुदेव पाय चिंती तुझे ॥ ७ ॥

१६. दत्ता घोषवरीं करिसी कीं अंगीं । भस्मलेप वेगीं कां न येसी ॥ १ ॥
न येसी भिक्षेसी गुंतूनियां दत्ता । कोल्हापुरीं आतां ताता कीं तूं ॥ २ ॥ कीं तूं
पंढरीसी सुगंधी हुंगसी । पांचाळीं झुक्तीसी वमसी कीं ॥ ३ ॥ वससी पश्चिमसागरीं
निद्राम । वासुदेवें नाम घेतां दत्ता ॥ ४ ॥

१७. धरीं अवतार धिब तारावया । अत्रीची अनुसूया गरोदरा । ऋतु काळ हेमंत
नक्षत्र रोहिणी । शुक्र पक्ष दिनीं पूर्ण तिथी ॥ १ ॥ तिथि पूर्णिमा मास मार्गशीर्ष । गुरु तो
वासर उत्सव काळ ॥ २ ॥ एकाजनार्दनी पूर्ण अवतार । निर्गुण निराकार आकारलें ॥ ३ ॥

१८. दत्त वसे औदुम्बरीं । विश्व डमरू जग्रावारी ॥ १ ॥ कामधेनु आणि श्वान ।
उभे शोभती समान ॥ २ ॥ गोदातीरीं नित्य वस्ती । अंगीं चंचिली विभूति ॥ ३ ॥
कावेमाजीं शोभे झोळी । अर्ध चंद्र वसे माजी ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनी दत्त । राजंदिन
आठवित ॥ ५ ॥

१९. दत्त माझा दिनानाथ । भक्तालिंगी उभा सतत ॥ १ ॥ विश्वल धेऊनियां
करीं । उभा अमे भक्तद्वारीं ॥ २ ॥ माझी चंचिली विभूति । रुद्राक्षाची माळ कंठी ॥ ३ ॥
जमळी असे कामधेनु । तिचा महिमा काय वानूं ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनी दत्त । रूप
राहिलें हृदयांत ॥ ५ ॥

२०. हातीं कमंडलु दंड । दत्तमूर्ति ती अखंड ॥ १ ॥ ध्यान लागों माझे मना ।
विनयितों गुरुराणा । अंगीं चंचिली विभूति । हृदयीं वसे क्षमा शांति ॥ ३ ॥ तोचि
चिन्तांत आटव । गुरुराज दत्त देव ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनी दत्त । तद्रूप हें झालें चित्त ॥ ५ ॥

२१. दत्त माझा पिता दत्त माझी माता । वहिणी वंधु खुलता दत्त माझा ॥ १ ॥
दत्त माझा गुरु दत्त माझा वारूं । मजशीं आचारू दत्तराज ॥ २ ॥ दत्त माझे मन दत्त

माझे जन । सोइरा सज्जन दत्त माझा ॥ ३ ॥ एकाजनादर्नी दत्त हा विसावा । न विचारीत गांवा जावें त्याच्या ॥ ४ ॥

२२. ऐसी जगाची माउली । दत्तनामें व्यापुनी ठेली ॥ १ ॥ जावें जिकडे तिकडे दत्त । ऐसी जया मति होत ॥ २ ॥ तया सांकडेंचि नाही । दत्त उभा सर्वा-ठायी ॥ ३ ॥ घात आघात निपारी । भक्ता वाहे धरी करी ॥ ४ ॥ ऐसी 'कृपाळू माउली । एकाजनादर्नी देखिली ॥ ५ ॥

२३. आमुचें कुळीचें दैवत । श्रीगुरुदत्तराज समर्थ ॥ १ ॥ तोचि आमुचा माय-याप । नाशी सकळ संताप ॥ २ ॥ हेंचि आमुचें व्रततप । मुखी दत्तनाम जप ॥ ३ ॥ तयावीण हे सुटिका । नाही नाही आम्हां देखा ॥ ४ ॥ एका शरण जनादर्नी । दत्त वसे तनमनी ॥ ५ ॥

२४. काय तरि याई । अनसुये । तुझी चतुराई ॥ धृ० ॥ ब्रह्मा, विष्णु, शिव-शंकर । ज्यांचे सर्व देव सर्व किंकर । जाहली आई, तुझी लेकर । उपकारा ही ॥ अनसुये ॥ १ ॥ त्रिभुवनी पतिव्रता मिरवितो । लक्ष्मी, सावित्री, पार्वती । करिती येउनिया पर्वती । पदर-पसराई ॥ अनसुये ॥ २ ॥ तुझ्यापुढें तिन्ही देव रावती । तिथेहि आज्ञेमध्यें वागती । तिघीजणी पति-दान मागती । देवदाराही अनसुये ॥ ३ ॥ दिधले जिचे तिचे तिला भर्तार । झाला दत्तात्रय अवतार । कृपाधन, जगद्गुरु, दातार तुझ्या या पायी ॥ अनसुये ॥ ४ ॥ तीर्थे, देव, रूपी, मालिका । ऋद्धी, सिद्धि, महाकालिका । राहिली तुझ्या निकट रेणुका । एकधीरा ही ॥ अनसुये ॥ ५ ॥ विष्णुदास म्हणे संकट । निवारी धरिले पाय चळकट । दिनरजनी माझी कटकट । नको दारा ही । अनसुये ॥ ६ ॥

२५. दयाळा, आलक, दत्ता, अवधूता । डमरू-कमंडलु-दंडपाणी, दिगंवरा, अमरा, श्रीधरा । शंकरा, जगत्प्राणनिर्माणकर्ता ॥ आलक दत्ता ० ॥ धृ० ॥ ब्रह्मा, विष्णु, शंकर, गुरुवर्या, आर्या, पवित्रा, विचित्रचरित्रा । पंकजनेत्रा, कोमलगात्रा अत्रिमुनी-अनसुयासुपुत्रा । मुगुट, कुंडल, माधवेन्द्रा, त्रिपुंड्रगंधा, भालचंद्रा । रुंडग्रह्मांडखंडमाळा-अलंकृता, योगमुक्ता । आलक दत्ता ॥ १ ॥ दाता आता, तूं जनिता, निर्दोषा, त्रिशीर्षा । पुरुषावेष्टा, सुरेशा, अमलभंगा, कलिलभंगा । ब्रह्मशकाशितलिंगा, निःसंगा, नमो सद्गुरु नारायणा । नमो भक्तपरायणा ! नमो विष्णुदासनाथा, ! सुशोभित निगमपंथा ! आलक दत्ता, अवधूता ॥ दयाळा ॥ २ ॥

२६. तूं तो समर्थ दत्त दाता । नाम सोडिलें कां आतां ॥ १ ॥ जगन्माते, लेकरवाळे । काय निघालें दिवाळें ॥ २ ॥ कृपासिंधु झाला रिता । कोण्या अगस्ती-करितां ॥ ३ ॥ सुक्रीतीची सांठवण । काय नाही आठवण ॥ ४ ॥ भागीरथी कां धीदत्ता...६८

वाटली । कामधेनु कां आटली ॥५॥ चंद्र थंडीनें पोळला । कल्पवृक्ष कां वाळला ॥६॥
विष्णुदास म्हणे कनका । दंग लाऊं नका नका ॥ ७॥

२७. गुरु, दत्तात्रय, अवधुता । ऐक अनुसुयेच्या सुता ॥ १ ॥ वाचें म्हणतों
दत्तात्रय । भोगितों मी तापत्रय ॥२॥ प्रसादाची करितों आशा । विषयीं होइना निराशा
॥३॥ तुझा म्हणवितों शिष्य । नरकीं खचितों आयुष्य ॥ ४ ॥ तुझा म्हणवितों दास ।
सदा राहतों उदास ॥ ५ ॥ तुझा म्हणवितों किंकर । तुला लावितों करकर ॥६॥ तुझा
म्हणवितों अंकित । बसतों अफु, गांजा, फुंकित ॥७॥ तुझा म्हणवितों आव्रित । नाही
आत्मज्ञान थुत ॥८॥ तुझा जन्माचा सांगाती । जातों काय अधोगती ॥ ९ ॥ विष्णु-
दासाच्या हृदयस्था । याची बसवावी व्यवस्था ॥१०॥

२८. ध्याईं मनीं तूं दत्तगुरु ॥ घृ० ॥ कापायांवर चरणीं पादुका, जटाजूट शिरीं
ऋषिकुमरू ॥ ध्याईं० ॥१॥ माला कमंडलू शूल डमरू करीं, शंख चक्र शोभे अमरू-
॥ ध्याईं० ॥२॥ पतितपावन तो नारायण, श्रान सुरभिसम करपतरू ॥ ध्याईं० ॥३॥
स्मर्तुगामी कलितार दयाधन, भस्म विभूषण 'रत्न' वरू ॥ ध्याईं० ॥ ४ ॥

२९. नमूं नमूं वा यतिवर्या । दत्तात्रेया दिगंबर । सोडुनी मयसुराची आशा ।
शरण तुजला आलों मी ॥ घृ० ॥ न करी स्नान संध्या ध्यान । नाहीं केलें तव पूजन ॥
स्तोत्र पाठ पारायण । नाहीं केलें कदाचन ॥१॥ न कळे काव्य आणि गान । नाहीं
नाहीं व्युत्पत्तीचें ज्ञान ॥ भाव एक शुद्ध पूर्ण । रितें आन सर्वही ॥ २ ॥ तूंचि माय
बाप सखा । वंधू भगिनी आणि भ्राता ॥ इष्ट मित्र तूंचि नाता । भक्तांचा पालकू
॥ ३ ॥ वडें वांकुडें शेवडें । वाळ आंगळ धाकुरें ॥ नाहीं ऐकिलें देखिलें । मायबापें
अव्हेरिलें ॥४॥ देव भावाचा भुकेला । ऐकुनी पांडुरंग-धांवा ॥ सत्त्विद आनंदाचा
गाभा । उभा देला अंतरां ॥ ५ ॥

३०. दत्ता येई रे । निवेलगा । माणविसाव्या माझ्या ॥ घृ० ॥ तुज विण चैन
नसे, चैन नसे काम न कांहीं सुचे ॥ तारक कोण असे, नव दीसे, आन न कोणी
भासे ॥ अनाथनाथ असा, अक्कूता, तूंचि एक भगवंता ॥ येई येई वा गुरुराया संतांच्या
महिरा ॥ दत्ता० ॥१॥ गुडतों भवडोही पेलवडी सत्वर नेई कुडी ॥ लाटा उसळतीं
विषयांच्या, कामक्रोधमोहाच्या ॥ ममतामगरीनें, मज धरिलें, कांहीं न माझें चाले ॥
पहासी कां न अमा, वा सदया, संहार दुस्तर माया ॥ दत्ता० ॥ जन्मुनी नरदेही,
म्यां कांहीं, सुकृत केलें नाहीं ॥ प्रचंड उभारिले, पापाचे, डोंगर दुष्कृत्याचे ॥ धावे
झडकरी, असुरारि, कृपावज्र करीं घेई ॥ कर्माकर्मातें, ने विलया, देई अभय दासा
या ॥ दत्ता० ३ ॥ गुरुजना साधूंची, देवाची, निंदा केली साची ॥ ऋषिमुनि
निंदिले, मंदिले, म्लेंच्छग्रंथ ते सारे । अमृत सोडुनियां, स्वर्गहीचें, परगृहमादिरा शोंकें ॥
झालों क्षीण अतां ही काया, धांव धांव यतिराया ॥ दत्ता० ४ ॥ माता झुगारितां,

लवलाही, तान्हें कोठें जाई ॥ तुंचि सांग चरें, कोणी कडे, तुजविण जाण घडे ॥
कोठें ठाय नसे, त्रिभुवनीं, तुज विण रानीवनीं ॥ लागें दीन असा तव पायां, दे
'रंगा' पदछाया ॥ दत्ता० ५॥

३१. धांव धांव दत्ता किती वाहूं आतां । चैन नसे चित्ता येई वेगीं ॥ १ ॥ येई
वेगीं दत्ता तुंचि माता पिता । आन नसे आता कोणी जर्गी ॥ २ ॥ जर्गी माय चाप
तुंचि सखा कृप । स्वस्वरूपी थाप बाळ तुझे ॥ ३ ॥ बाळ तुजें माई अंकावरीं घेई ।
बोधस्तन देई मुखीं माझ्या ॥ ४ ॥ मुखीं माझ्या शोप पडतो विशेष । भ्रमरस धीश
पार्जी 'रङ्गा' ॥ ५ ॥

३२. धेतु जेवों वत्सा धांव दत्ता तैसा । तुजविण कैसा राहूं जर्गी ॥ १ ॥
कोठें जाऊं आतां कोण करी शांता । तुजविण आता आन नसे ॥ २ ॥ येई
येई दत्ता पतितोद्धर्ता । भवभयहर्ता तुंचि माझा ॥ ३ ॥ नको पाहूं अंत सदया अनंत ।
उद्धरी हा जंत 'रङ्ग' तोका ॥ ४ ॥

३३. चला चला हो माहुरीं । भक्तजनांच माहेरीं ॥ १ ॥ माता रेणुकेचें स्थान ।
तेथें वसे दत्त जाण ॥ २ ॥ करी भक्तांचा सांभाळ । द्वैत येऊं नदी काळ ॥ ३ ॥ 'रंग'
म्हणे काळ गेला । हाता फिरोनी न आला ॥ ४ ॥

३४. चला चला रेवातटीं । अनृष्या सी गोमटी ॥ १ ॥ असे आश्रम पावन ।
होत नेत्र-संतर्पण ॥ २ ॥ जरा मृत्यु दूर जाती । मोक्ष लागे चळें पाठी ॥ ३ ॥ 'रंग'
माया भ्रम नासे । पूर्ण ब्रह्म दत्त दिसे ॥ ४ ॥

३५. ऐसें कैसें केलें देवा । घडली नाहीं कांहीं सेवा ॥ १ ॥ नाहीं देहाची ह्या
चाड । जावो अथवा राहो द्वाड ॥ २ ॥ परी पडो न विसर । हेंचि मार्गो दिगंबर ॥ ३ ॥
चरण विसंबो ना क्षण । 'रंग' राहो निर्मळ मन ॥ ४ ॥

३६. देखिल्या हो, आम्ही पाहिल्या हो । पूर्णानंदकंद विषुधबंध गुरु हो ॥ आम्ही
॥ धृ० ॥ सदयहृदय अगितनय । कलिकृत बहु पाहुनि अनय ॥ सुजनअवनिं अवनिं
सदय । यतिरूपें प्रगटला हो ॥ आम्ही० ॥ १ ॥ कोटिमदनविहित वदन । मंदहसित
कुंदरदन ॥ अमल-कमलदल-सुनयन । लसित सतत माळ गळां हो ॥ आम्ही० ॥ २ ॥
भस्मभूषित सकळ अंग । दुकुल अरुणसम सुरंग ॥ पदनत-अध करुनि भंग । अर्पि सुखद
आत्मकला हो ॥ आम्ही० ॥ ३ ॥ श्रीनृसिंह सरस्वती । स्तवनिं चक्रित वेदमति ॥
गंगाधरतनय प्रीति । हृत्कमलीं पूजियला हो ॥ आम्ही० ॥ ४ ॥

३७. श्रीगुरु औदुंबर । पाहिले, नरहरि औदुंबर ॥ धृ० ॥ दंड-कमंडलु करी
विराजित । मुख इंदूचें परी ॥ पाहिले नरहरि० ॥ १ ॥ धर्मरक्षण करावयास्तव ।
मानववपु आदरी ॥ पाहिले नरहरि० ॥ २ ॥ गंगाधरात्मज तत्पदकमलीं । लागला
भ्रमरापरी ॥ पाहिले नरहरि० ॥ ३ ॥

३८. ओमे मुकुट शिरि या रे । सुरनखर दिपळे या । दलितनत्रमुखाधिं
साजती अघर मुरगित निरूपमवरि । दंतकिरण राजतिया । अखिल दीप्ति भवतम पळि-
नेलें । मुनि वेधले; इतरे न रमती, येकैक देव त्रिदिव सोडुनि; । येकैक देव स्वमुख, सांडुनि
येकैक देव जीवदान देउनि; । सकळ देव सेविति या; आनंदरूप श्रीदत्तु वारे ॥ (दासोपंत)

३९. बहुतां दिवसां हा दिनु ऐसा देखिला नयनीं रे । दत्ता ! तुझे स्वरूप अगम्य
मळत जालें श्रीभूवनीं ॥१॥ धृ ॥ नवल ! नवल ! रे ! तापस हो ! अवीचें तप कैसें ?
येसणें निधान साधिलें परब्रह्म अनायासें ॥७॥ देवांचा देऊं देहीं सर्वा योगिया आघार
रे । अवधूतु आत्माराम मळतु जाला दिगंबर ॥ २ ॥ (दासोपंत)

४०. किरणीं जळकल्लोळ गमतां मृगे लांचावली रे । सेखी वा अं; ते कैसी ?
दुराशा कवळी रे ? ॥१॥ ॥धृ॥ नवल ! नवल ! रे ! सुजाण हो; संसारिक हें तैसें.
जन हे जनासी नळले; कृपा भगतेचें पीसें ॥ धृ ॥ गुरुवचनावरि सावधु हो ! पां !
साच तेचीं विचारीं रे ! जन साच तें । दिगंबरे तूटें भ्रमु; न घरीं खेरीं ॥२॥ (दासोपंत)

४१. क्षितितळगत जल चंचळ ठळता सागरीं बीसांवे रे । नाहीं तया पुनरावृत्ति;
कार्यकारणीं सामावे. ॥१॥ धृ ॥ नवल ! नवल ! रे सुजाण हो ! जिवांस जालें तैसें
अवधूतें येकैवीण लेया कोठेंचि न दीसे ॥७॥ नाना योनीं भ्रमतां थमले साधनें आयासें
रे ! दिगंबरीं जाले लीन, ते निवाले ब्रह्मरसें ॥२॥ (दानोपंत)

४२. सावळा सुंदरु वो ! देखिला आदिगुरु । मन माझें उतावीळ, कैसें मी करूं ।
तें मीं केवि सावरूं ? ॥१॥ ॥धृ॥ जाईन सर्वे वो ! चित्त गुतलें, माये ! ॥७॥ मन
निमालें वो ! बोध नवीं तुळलें । दिगंबरे येणें माझें मी पण गोविलें ॥२॥ (दासोपंत)

४३. वाट पाहीन वो । ध्यान घरीन माये ! अवधूतेंवीण मन निश्चळ न राहें
॥ १ ॥ धृ ॥ वेळ जालो वो ! दत्तु न ये ये ! वाड्ये ! ॥ छ ॥ आश लागली वो !
बुद्धि गुंफाणि ठेन्नी । दिगंबरेवीण सैंप । निराशा जाली ॥२॥ (दासोपंत)

४४. पडभूजमूर्ति सावळी सुंदर । रूपमनोहर देखिली ॥१॥ शंख चक्र हातीं
त्रिशूल डमरू । कासें पीतांबर कासीयला ॥ २ ॥ माळा कमंडलू शोभति दों हातीं ।
गळां वैजयंती छत्तसे ॥ ३ ॥ निरंजन म्हणे सदगुरु निधान । हेंचि माझें धन ।
सगोपरीं ॥४॥

४५. दत्तात्रया स्वामि. सर्वांचा हो दाता । नाहीं ठाव रीता तया वीण ॥ १ ॥
मागीरथी माजी सारुनिया स्नान । करि भिक्षाटन कोल्हापुरी ॥ २ ॥ पांचाळेश्वरासी
भोजनासि जावं । आसन करावं शेषाचळी ॥ ३ ॥ माहूरपर्वती करुनिया निद्रा ।
गिरनारी मुद्रा सारीवसे ॥ ४ ॥ निरंजनि वनि अझई रहातो । धावूनिया येतो
आठवितां ॥ ५ ॥

४६. येई वो श्रीगुरु स्वामि दत्तात्रया । दयाळा सखया, दीनबंधू ॥१॥ अनाथाचा-
नाथ कृपेचा सागर । बहू तूं उदार सर्वांगूणें ॥ २ ॥ भक्तकाजासाठीं धाऊनियां येसी।
हेंचि वागवीसी ब्रीद सदा ॥ ३ ॥ निरंजन म्हणे धाऊनिया यावें । ग्रंथ उठवावे
जळाले ते ॥ ४ ॥

४७. लवकर देई भेटी । दिगंबर स्वामी या ॥ १ ॥ सावळी सुंदर तनु । उगवले
कोटी भानु । लावण्यता किती वानु । शक्ती नाहीं मावया ॥ १ दिगं. ॥ कासियला
पितांबर । माथां मुगुट सुंदर । गळां मुक्त चामीकर । गुंफियेच्या जाळिया ॥ २ दिगं. ॥
पडभुजा सकुमार । पडासुधें सुंदर । आंगीं कस्तुरी केशर । लावुनिया उडीया ॥ ३ ॥
दिगं. ॥ स्वामि त्रैलोक्यविहारी । देखियेला गिरनारीं । निरंजनें डोळेमरी । जीवनन्मुक्त
व्हावया ॥ ४ दिगं. ॥

४८. दत्तात्रेया जय गुरुराया तुझिया पायां नमुं यतिवर्या ॥ ध्रु० ॥ दृढ धरिलें
म्यां तुझिया पायां तुंची सखया वारिं अपाया । ना तरि वार्यां हे नरकाया जाईल सदया
सद्गुरुराया ॥ १ ॥ देव दुरत्यया हे तव माया दे जनि विलया सतत महाभया । आग-
मगेया जय अनस्रया तनया तारीं वारिं अपाया ॥ २ ॥ नेणें मायातरणोपाया यास्तव
धरिलें म्यां तव पाया । जय वासुदेवा तारिं वेदगेया तुंच कृपाळू सद्गुरुराया ॥ ३ ॥
दत्तात्रेया जय गुरुराया तुझिया पायां नमुं यतिवर्या ॥

४९. जय करुणाकर जगदुद्धारा । अजि कां रुससी परमोद्धारा ॥ ध्रु० ॥ तूं
मायघाप धरितां कोपा । कोपा माझ्या तापा शमवी नापा । जय करुणा ॥ १ ॥ बाल-
वाक्यापरी स्तव अवधारी । वारी मम चिंता तुंचि भवारी । जय करुणाकर ॥ २ ॥ तुज
शरणागत तेचि कृतार्थ । व्यर्थ कीं हें मत वेदसंमत । जय करुणा ॥ ३ ॥ जो मम भक्त
भक्तपदीं सक्त । दोषविभुक्त तो सुखभुक्त ॥ जय करुणाकर ॥ ४ ॥ नाश न होई मम
भक्ताचा । न करी मिथ्या हे तव वाचा ॥ ५ ॥

५०. मंगलधामा अर्चित्यमहिमा भक्तां भजनीं दे प्रेमा । नामा वदुनी कामा
पुरवुनी नेतो अक्षयसुखधामा ॥ ध्रु० ॥ भजनीं जाउनी संतां वंदुनी दत्तस्वरूपा आठवुनी ।
चिचीं चिंतुनी दृष्टी पाहुनी वदार्थें दत्तनाम वदनी ॥ १ ॥ तामस भोजन करिती जे
जन आळस निद्रा ये नामा । उच्च स्वरांनीं टाळ्या पिटुनी घेतां न मिले वाच तमा ।
मंगलधामा ॥ २ ॥ भजन समाप्ति होतां प्रणती करुनि स्मरावें आत्मारामा । मधुनि उठतां
गोष्टी करितां जाति अधोगती दुर्जन्मा ॥ मंगल ॥ ३ ॥ चिन्मय जाणुनि तन्मय होवुनि
भजतां दत्तचि दे शर्मा । नर्मा सोडा कर्मा उलंडा तोडा भजनें भवमर्मा ॥ मंगल ॥ ४ ॥

५१. गळा टाळा फूटतां बाहतां रे । कां न ऐकसी सांग नरहर । कुठें तुझा
सर्वज्ञपणा गेला । मला नेणसि काय म्हणूं तूला ॥ १ ॥ न पाहसी मजला जरी दत्ता ।
सर्वसाक्षित्व राहिल कसें आतां । मदिलापा नायकसी जरी । कुशी राहो व्यापकता

स्वदंतर्गं ॥ २ ॥ न येसी ऐकुनी मद्विलापा । कृपालुत्व जाईल तुझें बापा । संकटीं मी
घायल असें देवा । धावें पावें वा कृपालो सदैवा ॥ ३ ॥

५२. कलियुगि साधन हेंचि एक । मनुजा तूं वा ऐक ॥ ४० ॥ सुखकर
श्रीदत्ताचें नाम । हेचि कल्याणाचें धाम । कलमलहर हें निकाम । जेणें निष्काम हो
लोक ॥ १ ॥ मग्यमुख आवश्यक जें कर्म । नाम घेतां तें दे शर्म । हाचि मुनिसंमत
सद्धर्म । मनुजा धर्म हें चोख ॥ २ ॥ धाक घे यच्छ्रवणें काळ । ग्राहमुर होती न प्रति-
कूल । वासु म्हणे मोक्षहि अनुकूल । उद्धरे कूल घ्या भाक ॥ ३ ॥

५३. या युगीं उगीच लोक कष्टी पहा । दत्तभजन चित्तशोधन नेणती अहा
॥ ४० ॥ होत सांग यागयोग परि न भेट दे । तोचि दत्त दत्त वदतां दावितो पदें ।
म्हणुनि इतर त्यजुनि सुकर भजनीं स्थिर रहा ॥ या युगीं ॥ १ ॥ येत जेथ दत्त तेथ
देव धावती । सर्व तीर्थ गंगा तेथ अवल राहती । म्हणुनि चांग भजन याग पापताप हा
या युगीं ॥ २ ॥ दत्त स्मरुनि चित्त लाउनि भजन हो करा । वित्तविषयमत्तासंग नित्य
परिहरा । मग भजनीं जग विसरुनि दत्तमय पहा ॥ या युगीं ॥ ३ ॥

५४. कां भटकत फिरतां तुम्हि सदैव । मिय मानुनि विषयवैभव धुंढितां किं तें
सदैव ॥ १ ॥ स्वर्गि नरकिं तें वैभव दैव दे सदैव । मायामय तें वैभव दे कष्टाचि सर्व
दैव ॥ २ ॥ होतां प्रतिकूल दैव ! नष्ट होय सर्व । यम मारी नेउनी पुरी । शिक्षा करी
नानापरी । कोण तयातें निवारी । तारी कोण तदैव ॥ ३ ॥ दैवत जें दैवतांचें । तारक
जें तारकांचें ॥ दत्त दत्त मम वाचें । वद मया सदैव ॥ ४ ॥ हो कृतार्थ वासुदेव ।
चित्तुनियां तेंचि दैव ॥ तुच्छ करुनि तें वैभव भाव धरि सदैव ॥ ५ ॥

५५. एकचि नाम मंगलधाम । घेतां होतिल पूर्ण काम । परि ये आळस यास्तव
नाम । बोला लीलायुक्त ॥ १ ॥ भाकर भान भूक हरीन । परि खोळंचतो हात । बहु-
विध मिळतां शांत । होतो जैसा मुक्त ॥ २ ॥ दत्तलीलानामान्वित । करितां भजन
प्रेमभरित । युक्त होतो दत्तभक्त । विस्मृतविग्रह शांत ॥ ३ ॥

५६ मी धरिं धरिं पादा सुखवरदा हृतस्वेदा अक्षयवरदा ॥ ४० ॥ श्रीसद्गुरुवर
नरतनुधर जय जय यतिवर अत्रिकुमार सुमनोहर गाणगापुरकुतबिहार भो वरदा ॥ १ ॥
भो उद्धृतजन करुणासदन दमितदमन सुमुखनलिन हीररदन कमल नयन प्रियभजन
वरदा ॥ २ ॥ संसिद्धिकरा अमरवरा घोरतरा भवसागरापासुनि नरा उद्धरि हरा जोडोनि
करा नमूं सुखवरदा ॥ ३ ॥ मां पाहि ईश्वर करुणाकर जोडुनि कर विनवीं सादर शिरीं
वरकर धरि सादर दर परिहरिं तूं गतिदा ॥ ४ ॥ मी पापी जरी धर्म न करिं वासु-
देवावरि न दर करीं तूं सदा ॥ ५ ॥

५७. भगवान् अनसूयेचा पुत्र त्रिभुवनीं गातचरित्र । भगवान् अनसूयेचा पुत्र
॥ ४० ॥ दत्तात्रेय श्रुतिगणनेय त्रिदशवरीय स्तुतगुणनिचय ॥ योगिधेय स्वच्छतराशय

स्वयें निगथ्य स्वीयजनाथ्य समर्पिताभ्य दर्शितविनय नयविदात्त विश्वघ्न जो वसे सर्वदा
स्वतंत्र ॥ १ ॥ रमणी चिमणी जयाचि तरुणी मूर्ति सद्गुणी भरलि सुवर्णां वाटे तरणी
जेय लपे झणि ज्याचे चरणी श्री घे धरणी तो हा नरमाणि अवतरे धरणी गृहिणि अत्रिची
पवित्र तीचा होय जो सुपुत्र ॥ २ ॥ साविकवरदा परमानंदा पाहिं मुकुंदा परमानंदा
जय गोविंदा वारुनि खेदा पुरुनि छंदा हरि या विपदा परमानंदा दावि निजपदा
वरदा वासुदेवमित्र अससी तूं अत्रिपुत्र ॥ भगवान अन. ॥ ३ ॥

५८. दत्ता चरण सेवा तुझी । देई आस नाहीं दुजी ॥ धृ० ॥ तव कृपें मी धन्य
झालों ॥ भव भ्रांति तुटली ॥ परम पर्दी परब्रह्ममूर्ती ॥ आंगें भेटली ॥ १ ॥ अन-
उदयास्त घोघरवी हा ॥ हृदयीं प्रगटला ॥ स्थिरचर व्यापुनी अनंतरूपें ॥ अखंड भेटला
॥ २ ॥ भावाचा झुकेला सुलभ । दीन दासाला ॥ गुप्त रूपें जनीं नांदुनी भेटे ॥ अनन्य
भक्ताला ॥ ३ ॥

५९. दत्ता विसरू कसा तुला ॥ तव पर्दीं अर्पिन प्राणाला ॥ ध्रु० ॥ उपकृति
अपार फेडूं न शके ॥ भावें पद नभितों ॥ चहुं देहांची आस सांडुनी निरंजनीं रमतों
॥ १ ॥ “ नेति नेति ” म्हणुनि लाजला ॥ वेद झाला मुका ॥ तव वर्णनीं गर्व धरुनी ॥
प्रणव पडला फिका ॥ २ ॥ भक्तवत्सल बालमुकुंदपर्दी । दीन दत्त तरला ॥ सत्य
सांगतों तत्पर्दी मुक्ति ॥ अनुभव हा ठरला ॥ ३ ॥ (पंतमहाराज)

६०. सगुण मूर्ति मनोहर ॥ स्वामी माझा दिगंबर ॥ मुखें नारायण उच्चार ॥
दत्तात्रय माझा ॥ १ ॥ वेंटीं रुद्राक्षांची माळा ॥ हातीं शोभतो विश्रुळ ॥ ज्याला कापे
महाकाळ ॥ दत्तात्रय मा० ॥ २ ॥ भगवी छटी अंगावरीं ॥ सदा यती दंड धारी ॥
दीन भक्तांचा कैवारी ॥ दत्ता० ॥ ३ ॥ पायीं पादुका सुंदर ॥ शंख चक्र गदाधर ॥
भस्मोष्णलीत शरीर ॥ दत्ता० ॥ ४ ॥ निरंजन अवधूत ॥ संगें बान भुंकत ॥ कामधेनु
सर्वें येत ॥ दत्ता० ॥ ५ ॥ नित्य करी गंगास्नान ॥ करविर क्षेत्री भिक्षा जाण ॥
कृष्णातिरी अनुष्ठान ॥ दत्ता० ॥ ६ ॥ ऐसा संन्यासी निर्गुण ॥ बोधें हरी जन्ममरण
॥ दासा दावी निजखुण ॥ दत्ता० ॥ ७ ॥ त्रैमूर्तीचा अवतार ॥ दयाळू हा गुरुवर ॥
करी दीनांचा उद्धार ॥ दत्ता० ॥ ८ ॥ सत्यज्ञान अनंत ॥ शिवयोगी बालावधूत ॥ दत्त
भजनी नाचत ॥ दत्ता० ॥ ९ ॥ (पंतमहाराज)

६१. सर्वकाळ डोळां दिसो तुझी मूर्ति ॥ योगीयाच्या पती दत्तराया ॥ ध्रु० ॥
सांवळें गोंडस रूप सुकुमार ॥ दाळती समोर येम देई ॥ १ ॥ निर्गुण वैभव ब्रह्मादिकां
नकळे ॥ मी तरी दुवळें बाळ तुझें ॥ २ ॥ आवडीनें पायां पालीन मीठी ॥ तेथुनीयां
नुठी काहीं केल्या ॥ ३ ॥ न मागे आणीक नाहीं दुजी आस । दत्तापायीं वास देई
सदा ॥ ४ ॥ (पंतमहाराज)

६२. दिगंबर मूर्ति उभी कृष्णातीरी ॥ यतिरूपधारी होऊनियां ॥ धृ० ॥
 दंडकमडळु शोभताती करी ॥ साजे-अंगावरी भस्मउटी ॥ १ ॥ दिव्य चरणकमळीं
 पादुका शोभती ॥ वेदसर्वे असती ध्यानरूपे ॥ २ ॥ गळां अक्षमाल भगवें अंबर ॥ वृक्ष
 औदुंबर कामधेनु ॥ ३ ॥ आवडिचें ध्यान हाचि ब्रह्मानंद । दत्त बाळा भेद नाहीं कांहीं ॥ ४ ॥
 (पंतमहाराज)

६३. दत्त दिगंबर अत्रिनंदना ॥ त्रिभुवन संचारी ॥ भक्तवत्सला भक्ति
 देउनी ॥ भजनीं प्रेम भरी ॥ धृ० ॥ मंदमति मी परि भजनाची ॥ हृदयीं आस भारी ॥
 बुद्धिचालका अंतर्यामी ॥ वदवी तुझी थोरी ॥ १ ॥ चरणपल्लवीं ठेवि दयाळा वास
 करी अंतरी ॥ निजानंदवैभव दाउनी ॥ चुकवी भवफेरी ॥ २ ॥ दीन हीन पामर
 धान मी ॥ लोळतों तव द्वारी ॥ निशिदिनीं दत्तनाम मुंकतो । प्रेम देई नरहरी ॥ ३ ॥
 (पंतमहाराज)

६४. भजनप्रेम देई वालावधूता ॥ धृ० ॥ ज्ञान समाधि कल्पित सर्व ॥ न
 लगे योग्यता ॥ १ ॥ जीवन्मुक्ति विदेह स्थिति ॥ जीवस्वप्नवार्ता ॥ २ ॥ चरण-
 मुखासुत पाजुनी नित्य ॥ येई पदरीं दत्ता ॥ ३ ॥ (पंतमहाराज)

६५. दत्तावधूता विती तूं श्रमसी । भक्तांसाठीं निशिदिनीं झुरसी ॥ धृ० ॥ धांवा
 न करितां धांवुनि येसी । वर न मागतां अमय देसी ॥ १ ॥ आपुला म्हणवून पर्दी
 ठेविसी । योगक्षेमाची चिंता वाहसी ॥ २ ॥ भक्त म्हणतां मुक्त करिसी । दत्ता
 बुडविलें निज प्रेमरसी ॥ ३ ॥ (पंतमहाराज)

६६. क्षणोक्षणीं विसरतो तुला । परी राखिसी निशिदिनीं मजला ॥ धृ० ॥ सेवा
 स्मरण कांही न करितां । योगक्षेम वाहतोसी भला ॥ १ ॥ अभय देउनी सुखवीसी
 सतत । मूढ दास निश्चित केला ॥ २ ॥ वालावधूत दत्त प्रभू तूं । प्रेमानंद विश्वीं
 दाविला ॥ ३ ॥ (पंतमहाराज)

६७. धरियेलें गे माय श्रीगुरुचें पाय । भीषण जेथें समूळ गेलें तूं पण कैचें
 काय ॥ धृ० ॥ कार्यकारण भाव हही ज्ञाला वाव । त्रिपद महावाक्य याचा करितां
 अनुभव ॥ १ ॥ शब्दलक्ष्य गेलें शुद्धपण आलें । असिपद तेंही येथें समूळ मिथ्या झालें
 ॥ २ ॥ सर्वात्मक एक सदगुरुमाय देख । माणिक म्हणे गुरुशिष्य याचा नसे थाक ॥ ३ ॥

६८. धांव सखे गुरु दत्त माऊली ॥ धृ० ॥ हंशरोनि तुज पाडस चोह । येउनि
 पाजवी पान्हा गाऊली ॥ १ ॥ विविध तापें तापतसे उन्हाळा । येऊनी धरि तूं कृपेची
 साउली ॥ २ ॥ माणिक म्हणे प्रभू येई तूं लपकरी । लागलेंसे मन तुझिया पाउलीं ॥ ३ ॥

६९. दत्तासी गार्डन दत्तासी पाहिन । वाहिलें हें मन रे दत्तापारी ॥ धृ० ॥ दत्त
 स्वरूप दत्त माय चाप । माझे विविध ताप रे दत्त वारी ॥ १ ॥ दत्त ज्ञानज्योती दत्त
 गरुमूर्ति । दत्त हरी आंती रे माणिकाची ॥ २ ॥

७०. दत्ता ब्रह्मचारी रे ब्रह्मचारी ॥ त्रिभुवनांत तुक्षी फेरी ॥ दत्ता० ॥
शेंपाचलीं आसन । माहुरगडांत निद्रास्थान ॥ १ ॥ काशींत स्नान करी । चंदन
लावी पंढरपुरी ॥ २ ॥ कोल्हापुरीं फिरे श्लोळी । भोजन करीत पुरि पांचालीं ॥ ३ ॥
तुळजापुरीं धुई हस्त । मेरूशिग्वरीं समाधिस्त ॥ ४ ॥ माणिक सद्गुरुनाथा । जगद-
व्यापक अत्रीमुता ॥ ५ ॥ (माणिकप्रभू)

७१. करुणाकर दिनवत्सला दत्ता । सत्वर धांवुनि येई रे ॥ ६ ॥ तुझे निजरूप
पहावें म्हणून मन । अवलोकित दिशा दाही रे ॥ १ ॥ भवसिंधूसी पार कराया । तुजाविण
आणिक नाही रे ॥ २ ॥ दास माणिकाची हेचि विनंती । ठेवीं मज निज पायीं रे ॥ ३ ॥
(माणिकप्रभू)

७२. येई येई दत्तगुरु ॥ नको करूं रे जव्हेर ॥ तुम्ही शुद्धसत्वरूप ॥ मज
भेटावें उमप ॥ काय करूं देवराया ॥ तुझ्याविण जन्म वायां ॥ मिठाळोनी चरणजोडा ॥
वरी लोळेन गडचडां ॥ आता करा अंगीकार ॥ नका शिणूं किंकर ॥ तुझ्या
दारीचा भिकारी ॥ नको लावूं दारोदारी ॥ (उदासी)

७३. परब्रह्म दोन्ही पाय ॥ गावे आयासाशिवाय ॥ दोन्ही पाय देई मज ॥
माझी भागली गरज ॥ तुझ्या पायांची शपथ ॥ जरि मी मागेन बहुत ॥ नाहीं मागणें
हें भारी ॥ कल्पतरूचे भांडारी ॥ १० ॥ कल्पतरु कामयेनु ॥ पायीं घाला माझी
तनु ॥ नाहीं मागत मी मोक्ष ॥ यासी पाय तुझे साक्ष ॥ नको पाठूं रे मोक्षा ॥ पुरवीं
पायांची अपेक्षा । (उदासी)

७४. अग्निवाळा ब्रह्मचारी माथा तुझ्या पायांवरी ॥ जिवलग दत्तात्रेया पातळ
कां केली माया ॥ गुरुराया या सत्वर ॥ ध्याया रंकाचा केवार ॥ दत्त जिह्वाळया
राजसा ॥ धावें पावें या वायसा ॥ (उदासी)

७५. कां रे दत्ता मित्रा, ऐसी सांड केली । वासया धरिली, आढी देवा ॥
पायांसी भेटतां काय तुमचें बेंचि । करा त्या पायांचे, दास आम्हां ॥ आपुल्या
दासाची, पाहुनि तळमळ । मार्गे नाना वेळ धांवलास ॥ मी हा हतभागी, काय दैवी
ळिहिलें । पाहिजे पोळीलें, चिंताग्रीत ॥ आजवरी नाहीं, केली त्वां उपेक्षा । अनेकां
सापेक्षां, भेटलास ॥ पहासी पतीता, दुःखे तळमळतां । केंवि तुझे चित्ता, चैन पडे
॥ ३० ॥ येसी तेव्हां देशी, हेंच कां औदार्य । पदराचें काय, बेंचें तुझे ॥ सांग तरी
मार्गे, कोणी काय दिलें । ज्यानें तोपीलें, चिच तुजें ॥ (उदासी)

७६. उठ अनख्ये जिवलगे । धांव निळकंठाचे मार्गे ॥ ये धावुनि सद्गुरुराया ।
माझी डोई घे तव पायां ॥ आजवरी झाले हाल । आतां पुढे तरी सांभाळ ॥
आई प्रेमपान्हा सोडा । अंकीं घ्या हो हा वापुडा ॥ मायवापा दत्तात्रेया । अजुनी कां
ना ये दया ॥ काय उपाय तरी करूं । सांगा दत्तात्रेया सद्गुरु ॥ अत्रि-अनसूयेच्या
श्रीदत्ता. ६९

मुल । कहीं पावशील मला ॥ माझा तू एक बिम्बाव्य । ऐक स्वामी या दयाव्य ॥
गुरु चालतां चरणीं । खाली मयांगची धरणी ॥ सारा जन्म बायां गेला । आतां कहीं
भवं तुला ॥ (उदासी)

७७. मायबापा धाव आतां शरण मी तुला दुहिता । नये करुणा अबुनी तुजसी ।
लोडिंसी मजला ताता ? ॥ १ ॥ अंत किती तूं पाहसी माझा । विनवितें मी तुजसी
दत्ता ॥ २ ॥ झाडिन आतां चरण घुळी मी । जन्म नवी मजला आतां ॥ ३ ॥ क्षमा
करावी अपराधाची । अल्लड मी बाला दत्ता ॥ ४ ॥ धावा करितें लीला ही । उद्धरी
तूं मज आतां ॥ ४ ॥

७८. गुरुचें मजन करितें । हृदयास रंजवीतें । हा काम क्रोध गर्व । टाकुनि सर्व
देतें ॥ १ ॥ ही सर्व ब्रह्म माया । क्षणभर दूर करितें ॥ २ ॥ भजनंत रंगताना तल्लीन
मन होतें ॥ ३ ॥ ही आस एक आतां । सदैव रखी माते ॥ ४ ॥ चरणांसि देई धारा ।
दत्तासी विनवीतें ॥ ५ ॥ (लीला)

७९. धाव सख्या गुरुराया । चरणीं अर्पिली ही काया । क्षण हा भंगुर जाई
पाया । जाऊं कोठें आणिका ठाया ? ॥ बालक म्हणुनी संयोधिलें । घेउन जवळीं
आधासीलें । बोल कां रे फोल अपुल । झालें ऐसें श्रवणीं न पडलें । देई हाता स्वामीनाथा-
वासुदेवानेता । तारी झडकरी वा तव तनया ॥ (शंकर कुलकर्णी)

८०. वरें झालें देवा आपुलासा केलें । ज्ञानदृष्टी दिवली तुंबा । संकटीं सांभाळिलें ॥
ब्रह्मा विष्णू महेशदेवा । दत्त तूं केवळ । दयाक्षमा शान्तिसागर । कीर्ति तुझी धवल ।
अनन्यभावे शरण तुला मी । ठेवी करकमल । पाशातुनि मज मुक्त करोनि । ठेविपलें
निर्मल वरें झालें देवा ॥ (शंकर कुलकर्णी)

८१. गुरुदेवा तुझेंच मी लेकरूं । पतित म्हणुनी नको रे अव्हेरूं । हीनदीन परि
मी तुझाच म्हणरीन । ओढाळ मन हें सांग कर्म आवरूं ॥ धावरलों, चित्त लाविलें तव
पार्यां । ठायीं ठायीं घेई हृदयीं तुझेंच हें वासरूं । बालक मी रे तुझेंचि श्रीगुरू । ठेवी
कृपेचा करूं ॥ (शंकर कुलकर्णी)

प्रणिपात केला ॥ प्रसन्न होऊनी आशीर्वाद दिवला । जन्ममरणाचा फेरा चुकविला ॥ जय० ॥ ३ ॥ ' दत्त दत्त ' ऐसें लागलें ध्यान । हरपलें मन झालें उन्मन ॥ मी-
तूपणाची झाली वोलवण । एका जनार्दनी श्रीदत्तध्यान ॥ जय० ॥ ४ ॥

२. कृष्णा पंचगंगा संगम निजस्थान । चरित्र दावुनि केलें गाणगापुरि गमन ॥ तेथें
भक्तश्रेष्ठ त्रिविक्रमपति जाण । विधिरूपें तया दिवलें दर्शन ॥ १ ॥ जयदेव जयदेव जयदेव
जय सद्गुरु दत्ता । नृसिंहसरस्वती जय विधंभरिता ॥ ४० ॥ वंध्या साठी वपें पुत्र-
निधान । मृत ब्राह्मण उठवीला तीर्थ शिंपून । चांझ महिपी काढवि दुग्ध दोहोन । अंत्यजवन्न
वदवी निगमागम पूर्ण ॥ २ ॥ शुष्क काष्ठीं पल्लव दावुनि लवलाही । कुंष्टी ब्राह्मण केला
शुद्ध निजदेही ॥ अभिनव महिमा त्याचा वर्षू मी कायी । म्लेंच्छ राजा येऊनी वंदी
श्रीपायी ॥ ३ ॥ दिपवाळीचे दीवशीं भक्त येऊनी ॥ आठहि जण ठेविती मस्तक
श्रीचरणीं । आठहि ग्रामीं भिक्षा केली ते दिनीं । निमेषमात्रें तंतुक नेला शिवस्थानीं ॥ ४ ॥
ऐसें चरित्र दावुनि जडमुठ उडारिले । भक्तवत्सल ऐसें ब्रीद मिरवीलें ॥ अगाध महिमा
म्हणवुनि वेदश्रुति बोल । गंगाधरतनय सदा वंदी पाउलें ॥ ५ ॥

३. विधि हरिहर सुंदर दिगंबर झाले । अनसृष्टेचें सत्व पहावया आले ॥ तेथें
तीन घाळ करुनी ठेवीले । दत्त दत्त ऐसें नाम पावले ॥ १ ॥ जयदेव जयदेव जय दत्तात्रेया ।
आरती ओवाळूं तुज देवत्रया ॥ ४० ॥ त्रिदेवांच्या युवती पति मार्गें आल्या । त्यांस
म्हणें ओळखुनि न्या आपल्या पतिला ॥ कोमल शब्दें करुनी करुणा माकील्या ।
त्यांसी समजावीतां स्वस्थाना गेल्या ॥ २ ॥ काशीं खान करवीर क्षेत्रीं भोजन । मातापुरीं
होतें शयन प्रतिदिन ॥ ऐसें हें अवटित सिद्धमहिमान । दास म्हणें हे तो नव्हे
सामान्य ॥ जयदेव० ॥ ३ ॥

४. दत्तात्रेय अवधूता जनार्दन स्वामी एकनाथा ॥ जनार्दन स्वामी एकनाथा ॥
हीं नामें जे जपती त्यांसी साधे निजस्वार्थ ॥ ४० ॥ अनन्यभावें अखंड जे कां भजती
निजभक्त ॥ जे कां भजती निजभक्त ॥ भक्ति देउनी दत्त त्यांसी करी सहज मुक्त ॥
दत्ता० ॥ १ ॥ ठाकुरदासा अनाथ जाणुनि करितो सनाथ ॥ जाणुनि करितो समाथ ॥
एकपणें विनटला दावी सद्गुरु एकनाथ ॥ दत्तात्रय ॥ २ ॥

५. जय देव जय देव दत्ता अवधूता ॥ आरति ओवाळूं तुज सद्गुरुनाथा ॥ जय० ॥
स्वच्छंदें व्यवहारी आनंद भरिता ॥ कायाभाया अनसृष्टासुता ॥ जय० ॥ १ ॥ रजतम-
सत्वाविरहित दत्तात्रय नामा ॥ नामाकामातीता चैतन्यधामा ॥ जय० ॥ १ ॥ नामाविप-
धारी सर्वांतर्यामी ॥ अनन्यभावें शरण दिन माणिक नामी ॥ जय० ॥ ३ ॥

६. जय देव जय देव जयगुरु माणिका, सद्गुरु माणिका ॥ तव पद मोक्ष
आम्हां न स्मरूं आणीका ॥ जय० ॥ काया वाचा मनें शुद्ध मी शरण तुसी ॥ ठेउनि
मस्तकिं हस्तक जोती मिळविसी ॥ मुमुक्षूला मोक्ष क्षणाचें तूं देशी ॥ दाउनि चारी देह

ब्रह्मा म्हणवीसी ॥ जय० ॥ १ ॥ देहातीत विदेही यागीं मुगुटमणी ॥ कर्म शुभाशुभ करिसी हेतू नाहिं मनीं ॥ राजा अथवा रंक पाहसी सम दोनी ॥ तवसम साधु असतां परि योगित्वासि उणी ॥ जय० ॥ २ ॥ परोपकारी अससी वणू काय किरी ॥ अकल्पिता तूं देसी करूं मी काय स्तुती ॥ वर्णावा गुरु महिमा शेपा नाहिं मती ॥ जग ताराया आलासी अंशत्रयमूर्ती ॥ जय० ॥ ३ ॥ सुरवर इच्छिति दर्शन घेऊं आम्हि त्यासी ॥ देवादिकां अप्राप्त प्राप्त तूं आम्हांसी ॥ पडतां चरण मी मुक्त होईन म्हणे काशी ॥ सुकृत बहु जन्मांचें नरसिंहापात्री ॥ जय० ॥ ४ ॥

७. जयदेव जयदेव जय श्रीस्वामिसमर्था ॥ आरती ओवाळूं चरणीं ठेवुनियां माथा ॥ ४० ॥ छेती खेडे ग्रामीं तूं अवतरलासी ॥ जगदोद्वारासाठीं राया तूं फिरसी ॥ भक्तवत्सल स्वरा तूं एक होसी ॥ म्हणूनि शरण आलों तूझे चरणांसी ॥ १ ॥ त्रैगुण परब्रह्म तुझा अवतार ॥ त्याची काय वणू लीला पामर ॥ शेपादिक शिणले नलगे त्यां पार ॥ तेथें जडमूढ कैसा करूं मी विस्तार ॥ २ ॥ देवाधिदेव तूं स्वामिराया ॥ निर्जर-मुनिजन ध्यातीं अर्धें तव पायां ॥ तुजसी अर्पण केली आपुली ही काया ॥ शरणागता तारी स्वामिराया ॥ ३ ॥ अवटित लीला करुनी जडमूढ उद्धरिले ॥ कीर्ति ऐकुनि कामीं चरणीं मी लोळें ॥ चरणपसाद मोठा मज हें अनुभवलें ॥ तुझ्या सुतां नलगे चरणवेगळें ॥ जयदेव जय० ॥ ५ ॥

८. करितों प्रेमें तुज नीरांजन स्थिरवुनियां मन । दत्तात्रेया सदगुरुवर्या भावाथें-कलून ॥ ४० ॥ धरणीवर नर पीडित झाले भवरोगें सर्व । काम क्रोधादिक रिपुवर्गे व्यापुनि सगर्व । योग याग तप दान नेणति असतांहि अपूर्व । सुलभपणें निजभजनें त्यासी जो शर्व ॥ १ ॥ अविमुनीच्या सदनीं तीनी देव भुके पेंति । भिबुक होउनि अनसूयेप्रति घोलती त्रयमूर्ती । नग्न होउनि आम्हांप्रति द्या अन्न असें म्हणती । परिसुनि होउनि नग्न अन्न दे तव ते शिशु होती ॥ २ ॥ दुर्वासाभिष मौनी अहाला शंभू प्रमथेंद्र ब्रह्मदेव तो चंद्र जहाला तो उपेंद्र । दत्तात्रेय जो वीतनिद्र तो तारक योगींद्र । वासुदेव यच्चरण चिंतुनी हो नित्य अतींद्र ॥ ३ ॥

९. आरती दत्तात्रय प्रभुंची । करावी सद्भावें साची ॥ ४० ॥ श्रीपद कमळा लाजविवी । वरुळ गुल्फ रम्य दिसती ॥ कटिस्थित कौपिन ती वरती । छोटी अरुणोदय परि ती ॥ चाल० ॥ वणुं काय तिची लीला ? । हीच प्रसवली । मिष्ट अन्न बहु । तुष्टचि झालें ॥ ब्रह्म क्षेत्रीं आणि । वैश्य शूद्र ही सेवुनिया जीची ॥ करावी सद्भावें साची ॥ आरती० ॥ १ ॥ गुरुवर सुंदर जगजेठी । त्याच्या ब्रह्मांडें पोठी ॥ माळ्य अवलंबित केठी । विंव फळ रम्य वर्ण ओठी ॥ चाल० ॥ अहा ती कुंदरदन शोभा । दंड कमंडलु शंख चक्र करिं । गदा पद्म धरि ॥ जटा कुमुद शिरिं । शोभतसे ज्याची ॥ करावी ॥ २ ॥ रुचिरा सौम्य युगम दृष्टी । जिनें दिज तारियला कट्टी ॥ दसिंद्री

ब्राह्मण बहु कष्टी । केला जिनेच संतुष्टी ॥ चाल० ॥ दयाळ किति म्हणूनि वणू । वंध्या वृद्धा । तिची सुश्रद्धा । पाहुनि विबुधा ॥ पुनरुत्त निस । देउनिषा सतिची । इच्छा पुरवीली मर्निची ॥ आर० ॥ ३ ॥ देवा अधटित तव लीला । रजकही चक्रवर्ति केला । दातुनि विधरूप मुनिला । द्विजोद्धार शूळ पळें हरिला ॥ चाल० ॥ दुमविली वांझ महिपी एक । निमिषामार्जी । श्रीशैल्याला । तंतुक नेला । पतिता करवी ॥ वेद वदविला । महिमा अशि ज्याची ॥ करावी ॥ ४ ॥ वळखुनी शूद्रमाव चिर्ती । दिधलें पीक अभित शेती ॥ भूसुर एक शुष्क वृत्ती । क्षणाघें धनद जया करिति ॥ चाल० ॥ ज्यांचा अतुल असें करणी । नयन झांकुनी । सर्वे उघडिला ॥ नेला काशीस भक्त । पाहतां वार्ता अशी ज्याची ॥ करावी ॥ ५ ॥ दयाकुल औदुंबर मूर्ति । नमितां होय शांत वृत्ती ॥ न देति जनन मरण पुढति । सत्य हें न धरा मर्नि भ्रांति ॥ चाल० ॥ सनातन सर्वसाक्षि ऐसा । दुस्तर ऐसा । दुस्तर हा भव । निस्तरावया ॥ आम्हि सवितर । जाउनि सत्वर । पूजा करूं त्याची ॥ करावी ॥ ६ ॥ तल्लिन होउनि गुरुचरणी । जोडुनि भक्तराज पाणी ॥ मागे हेंचि जनकजननी । आतां मजला ठाव देई चरणी ॥ चाल० ॥ नको मज दुजें आणिक कांहीं । भक्तवत्सला । दीनदयाळा । परमकृपाळा ॥ श्रीपदकमळा । दास नित्य ज्याची । उपेक्षा करूं नको साची ॥ आरति दत्तात्रय० ॥ ७ ॥

१०. जय जय श्रीअनन्यात्मज अवधूता दत्तात्रया हो । तूं जगज्जननी जनकचि सदगुरु बंध तूं लोकत्रया हो ॥ ४० ॥ जय जय दिगंबर, परम उदारा, भवविस्तारा हो । कर जोडुनियां नमितो सहस्र वेळ, या अवतारा हो । जैसा दिनकरउदयी लोपति गगनी असंख्य तारा हो । तेंशा अपदा हरती मुखि निघतांची अक्षरें तारा हो । तं स्मरगामी स्वामी विटलों या मी तापत्रया हो ॥ १ ॥ तूं महायोगी अर्धांगस्त्रीधारी हे मदनारी हो । तूं नट नरनारायण नारायणि नर तूंचि नारी हो । तूं रघुवीर, श्रीनर-हरी, हिरण्यकश्यपुहृदयविदारी हो । ब्रह्मचारी तूं ब्रह्मचि, राधाकृष्ण जय कुंजविहारी हो । तूं दाता, तूं त्राता, तूंचि विधाता, मुनि आत्रेया हो ॥ २ ॥ तूं भक्तांकित जैसी जैसी भक्तीची भावना हो । तैसी तैसी करणी करणें पडे तुज जगजीवना हो । जिकडे पाडस अबवी तिकडे हरणी धांव घे वना हो । उदंड देसी परंतु प्रसाद पदरीं मज घेवेना हो । विधरपासी पाहाया करि पार्थापरि सुपात्र या हो ॥ ३ ॥ प्रसन्नचदन सुशोभित कोमल घननीळ तनु साजिरी हो । जटा-मुकुट कुंडलें माळा पीतांबर भरजरी हो । केशरी गंध सुचंदन पुष्पें तुलशीदल मंजरी हो । दंड कमंडलुमंडित कृष्णाजिन डमरू खंजिरी हो । आनंदघन स्वरुपाला देवा कवीं पाहविल नेत्र या हो ॥ ४ ॥ सदगुरु माउलि, कृपेचि साउलि धरि तूं दयाळ गडे हो । ये आई म्हणतां येसी लग्नग नेसुनिया लुगडें हो । जरि झांकिसि तूं एवढें मातें वाळ तुझें उघडें हो । विष्णुदास म्हणे तरि झडतिल कीर्तीचि चौघडे हो । उदंड कविच्या वदनीं सतत वाजतील वाजंत्र्या हो ॥ ५ ॥

११. जयदेव जयदेव जय त्रिगुणात्मक देवा । श्रीगुरुदत्तात्रय, विधि-हरि-हर,
महादेवा ॥४०॥ जयजय श्रीमृगराजाचल पर्वतवासा । जय जय श्रीमहायोगी जन-मानस-
हंसा । जय जय श्रीदशशतदल यंकजनिवासा । जय जय श्रीनिरंजन भुवनविलासा ॥ जय०
॥ १ ॥ दंड-कर्मंडलमंडित रुद्राक्षमाळा । जटा-मुकुटभूतकुंडल पीतांबर पिवळा । कंधा
विशुळ, डमरू, भुजंगहार गळ्या । मुद्रा भस्म विलेपन त्रिपुंड्र गंधटिळा ॥ जय० ॥ २ ॥
अमोनि दिग्मंडळ भूस्थळ अंतराळी । येतसे अवधुत मूर्ती सायंकाली । होतसे जयजयकार
गजर गदारोजी । नाचे भूतगणांमह शिव चंद्रमौळी ॥ जय० ॥ ३ ॥ श्रीपद्मगुणसंपन्न
श्रीपद्मजमूर्ती । भूवैकुण्ठ विराजे सिंहाद्रीवरती । नांदे भुक्ती, मुक्ती, धर्म, दया, शांती ।
विष्णुदास म्हणे श्रीगुरुपदि विश्रांती ॥ जय० ॥ ४ ॥

१२. जयदेव जयदेव अत्री ऋषिचर्या ओवाळूं आरती महापुरूषाचार्या ॥ ४० ॥
जय जय नाथ सनातन अक्षर अंकारा । अनुहृत अहं सोहं ध्वनि अहंकारा । त्रिगुणातीता
आणिसी त्रैगुणाकारा । अनंत गुणगणकांसी न येसि गुणाकारा ॥ १ ॥ श्रीमुनि ब्रह्म-
परायण, दिव्यतपोरासी । पढविसि सद्ब्रिचा विधि-हरि-हर-पोरांसी । त्रैमूर्तीच्या दारा येउनि
दारासी । प्रार्थिति पतिप्रसासितव स्वाभि उदारासी ॥ २ ॥ झाला चंद्र विधाता शोभत
आकार्या । आक्रमि शिव दुर्वास सप्तहि लोकांसी । श्रीपति दत्तरूपे गृहिं तोपवि जनकासी ।
यास्तव म्हणती माहुर जवांगळें काशी ॥ ३ ॥ श्रीसिंहाद्रीपर्वति दत्तात्रय अत्री । सह
अनसूया पूजिति द्विज वेदमंथी । वर्षति धन पुष्पांजली, वाजति वाजंती । विष्णुदास
महोत्सव अवलोकित नेत्री ॥ ४ ॥

१३. जयदेवी, जयदेवी, जय देववंदे । श्रीदेववंदे श्रीअनसूये, माये, जय मंगळ
वरदे ॥ ४० ॥ जयजय श्रीचतुराननदेवात्मज कति । जयजय कर्दमदुहिते, दत्तात्रय माते ।
येती तडि तापडि यति भवदाश्रमातें । पावति मुनिजन-स्वगमृगगण-विश्रामातें ॥ जय०
॥ १ ॥ नाना गुल्मलताद्रुम-अमृततरसवल्ल्या । आनंदधन पदवैभव श्रीहरि कैवल्या ।
सुपुत्रवंत्या भार्गवि, देवकि, कौसल्या । वानिति अनसूये तव बहुविध कौशल्य ॥ जय०
देउनि भोजन सकळां सकळांच्या पाठी । करसी भोजन स्वसुतासह एभ्या ताडीं । अनंत
ब्रह्मांडांचे घट ज्याचे पोटी । तो प्रभु टेंकर देउनि अनांगुल चाटी ॥ जय० ॥ ३ ॥
श्रीलक्ष्मी-पार्वति-सावित्रीसहभर्त्या । अखंड ऋद्धीसिद्धी नांदति गिरिवरि त्या । चौसष्ट-
अठरा करती त्वदगुणआवर्त्या । विष्णुदासाच्याही ऐकिसि पदार्त्या ॥ जय० ॥ ४ ॥

१४. जय जय श्रीगुरु-श्रीपाद दत्ता । मय निवारण बालवधूता स्वाभि ॥ ४० ॥
चरण कमल ज्याचे मुक्तीचे स्थान । तरती भक्त वे करिती अखंड स्मरण ॥ १ ॥
धरुनी युगाधुरी अनंत अवतार ॥ असंख्य तारिले जड मूढ नर ॥ २ ॥ ज्याचे भजन
करी शिव चंद्रमौळी । दत्त निरंजन त्या ओवाळी ॥ ३ ॥ (पंतमहाराज)

१५. मंगळारती करूं श्रीगुरुदत्ता ॥ माझ्या चालावधूता ॥ अहंभाव टाकुनी चरणीं ठेवियला माथा ॥४॥ महिमा अनंत सद्गुरूचा वर्णू मी क्विती ॥ दर्शनमात्रे नाहीं होय संसारभीती ॥१॥ कापायांवर दंड कमंडलु प्रसन्न वदन ॥ कामधेनु कल्पद्रुक्ष सुंदर हें ध्यान ॥२॥ तिन्ही लोकीं फेरी जयाची भक्तांच्या काजा ॥ स्मरणमात्रे प्रगटे सर्वांठायीं गुरुराजा ॥३॥ भक्तिभावें गाती तेथें सद्गुरु उभा ॥ भाविकासी निज-सुखदाता कैवल्यगाम्भा ॥४॥ ग्रंथि भेद संशयछेद कर्मक्षय जाहला ॥ परात्पर परिपूर्ण दत्त हृदयीं भरला ॥५॥ (पंत महाराज)

१६. आरती अवधूता । जय जय आरती अवधूता ॥ ४ ॥ मीतूंपणाचा भाव टाकुनी ॥ दर्शन दे संता ॥१॥ ज्ञानाज्ञान गेळ कल्पुनी ॥ सुख देशी चित्ता ॥२॥ प्रेमास्तव हा जन्म घेतला ॥ वाणली खूण दत्ता ॥३॥ (पंतमहाराज)

१७. ओवाळूं आरती ॥ गुरूसी ॥ ओवाळूं आरती ॥ ४० ॥ तनुमनधन वाती जाळुनी । भक्ति तेल वरुती ॥१॥ स्वयंप्रकाश दीप्ति उजळुनी ॥ हरू द्वैतभ्रांति ॥२॥ त्रिपुटीरहित सद्गुरु अवधूत ॥ दत्ता प्रेम चित्ती ॥३॥ (पंतमहाराज)

१८. सहज स्थितीची आरती दत्ता नित्य आम्ही करूं ॥ द्वैतवात ही जाळुनी सहज अर्धदीर्घा भरूं ॥४०॥ अनुभवतादीं स्वयंज्योती सहज ओवाळूं ॥ जीवन्मुक्ति भोगुनी सहज गुरुपदीं लोळूं ॥ १ ॥ वासनात्रय खंडुनी समूळ निर्वासन होऊं ॥ प्रारब्धास्तव देह धरुनी सद्गुरुगुण गाऊं ॥२॥ ब्रह्मानंद भोगुनी आम्ही देऊं जनासी । कैवल्य हें उघड दाखूं दत्त प्रेमरसी ॥३॥ (पंतमहाराज)

१९. पंचारति ओवाळूं ॥ नित्य सहजानंदें भजनीं खेळूं ॥४०॥ देह हें ताट करुनी ॥ मन बुद्धि शुद्ध नीरांजनीं ॥ भक्तीचें घृत चालुनी ॥ ज्ञानज्योति अखंड दीप पाजळूं ॥ १ ॥ जीवशिवमाया खोटी । चिद्विलासी भासे सहज त्रिपुटी ॥ मिथ्या ही द्वैतरहाटी ॥ सद्गुरु निज बोधें द्वैत हें जाळूं ॥ २ ॥ नाहीं मुळीं अहंमत्ता । वंध-मोक्षाची हा कल्पित वार्ता । खूण ही वाणली दत्ता ॥ निजरंगी रंगुनी स्वरूपी मिळूं ॥३॥ (पंतमहाराज)

२०. आरति ओवाळूं अनसूया । तनय दत्तात्रेया ॥४॥ सर्वातिरिचें जें निजगूज-साक्षि भूतचि तेज । संसार वृक्षाचें आदि बीज । तो हा सद्गुरुराज । विरज ब्रह्मजया म्हणती तया ॥ श्रीगुरु दत्तात्रेया ॥ १ ॥ सात्विक हृदय हे आरती । निज कर्माच्या वाती । विवेक स्नेहानें त्या निगुती । भिजवुनि ज्ञानज्योति पाजळुनि पेटविल्या । ओवाळल्या श्रीगुरु दत्तात्रेया ॥२॥ आरती उजळीता या चित्ता । मध्ये तिलभर ध्यांता । वावहि नच मिळतां दृश्यता । आलि निमेषण जातां ॥ सोहं प्रकाश हा हो सखया । श्रीगुरु दत्तात्रेया ॥ ३ ॥ प्रकाश आरतिचा हा थोर । स्वाहा अग्यंतर । मी-तू-पण हाचि अंध-कार । जाळुनि झळके फार । वेगळा वासुदेव तेथुनियां । नोहे दत्तात्रेया ॥ ४ ॥ आरति ओवाळूं

२१. श्रीगुरु दत्तराजमूर्ति । ओवाळितों प्रेमें आरती ॥ ४० ॥ उद्धार जगावा । जाहला चाल अत्रिपिचा । धरिला वेप असे यतिचा । मस्तकीं मुकुट शोभे जटिचा । (चाल) कंठिं ल्हाक्षमाळ स्मरणीं । हातांमध्यें आयुधें बहुत वर्णीं । तेणें भक्तांचें लेश हरणी । त्यासी करुनि नमन, अघशमन, होईल रिपुदमन, गमन असे त्रैलोक्यावरती । ओवाळितों प्रेमें आरती ॥ १ ॥ गाणगापुरीं वस्ति ज्याची । श्रीति औदुंबरछापेची । भीमाऽमरजासंगमाची । मक्ति असे बहुत सुशिण्यांची । वाट दाउनियां योगाची । ठेव देतसें निजमुक्तीची । (चाल) काशीक्षेत्रीं स्नान करितो । करवीरीं भिक्षेला जातो । माहुरिं निद्रेला वरतों, जस्तारतरित, छाटि झरझरित, नेत्र गरमरित, शोभी । त्रिशुल जपा हातीं । ओवाळितों प्रेमें आरती ॥ २ ॥ अवधूतालागीं सुखानंदा । ओवाळितों सौख्यकंदा । तारि हा दास रदनकंदा । सोडवी विषयमोहकंदा । आलों शरण अत्रिनेंदा । दाविं सद्गुरु ब्रह्मानंदा । (चाल) चुकवी चौन्याशीचा फेरा । घालिती पडिपू मज घेरा । नांजिति पुत्रपौत्रदारा । वदनीं मजन, मुखीं पुजन, करितसें, तयांचें धलवंता । ओवाळितों प्रेमें आरती । श्रीगुरु दत्तराजमूर्ति । ओवाळितों प्रेमें आरती ॥ ३ ॥

२२. अनख्यानंदना तुज ओवाळूं आरती । अनख्यानंदना मज निज चरणीं दे रति ॥ ४० ॥ सर्वात्मा तूं असोनी निजशी या माहुरी । करिशीं तूं स्नान नित्य प्रेमें काशीपुरी । निजदासा भेट घाया भिक्षा कोल्हापुरी । वसती या विधाता सद्गाद्रीगिरी-वरी अनख्यानंदना ॥ १ ॥ निज भजकं भेट देसी निजनामोच्चरणें । कलिमार्जी चाहती तुज दत्ता या कारणें । जाणुनि हें तुजपाशीं केलें म्यां गान्हाणें । निजचरणा दावि त्याहुनि नच दुसरें मागणें । अनख्यानंदना ॥ २ ॥ पतिरूपा घेऊन तूं वसती कृष्णातटी । निजदासा उद्धराया जागृत तूं संकटी । प्रत्यक्ष गाणगापुरीं दिससी दासा मठी । समजुनि हें वासुदेव तुज जोडी करपुरी । अनख्यानंदन तुज ओवाळूं आरती । अनख्यानंदना मज निज चरणीं दे रति ॥ ३ ॥

२३. आतें आरती दत्त बोवाळूं जातां । आरतीचें हरण दचें केलें तत्त्वतां । आरती खुंटली आतां बोवाळूं कैसें । तरी निजमजनें निरंजन होतसे । आरतीचे आर्तवी श्रीदत्त । एकाजनार्दनीं सहज बोवाळीत ॥ १ ॥

२४. स्वानंदें आरती दत्त पाहूं गेले डोळ्यां । तंव चराचर अवघा श्रीदत्त स्वलीला । विस्मयें दाटला आतां ओवाळूं कैसें । देखतें देखणे श्रीदत्तची दिसे ॥ ४० ॥ असे आणि नसे हा तो विकल्प जना । दत्ता दत्तस्थिति जनीं देखुनी जनार्दना । जनीं जनार्दनीं निजरूप दत्त । एकाजनार्दनीं तेथें अद्वैत नित्य ॥ १ ॥

२५. विडा घ्याहो सद्गुरुदाया । धरुनी मानवाची काया । यतिवेप घेउनिया । वससी दीनासी ताराया ॥ ४० ॥ ज्ञान हें पूर्णाफळ । भक्ति नागवह्निदल । वैराग्य चूर्ण विमल । लवंगा सक्रिया सफळ । विडा ॥ १ ॥ प्रेमरंगीं जैसा कात । वेळा अष्टमात्रां-

सहित । जायफळ क्रोधरहित । पत्री सर्वभूतहित । विडा० ॥ २ ॥ खोवरें हेंचि क्षमा ।
फोडुनी द्वैताच्या वदामा । मनोजयाचा वर्ख हेमा । कापूर हा शांतिनामा । विडा०
॥ ३ ॥ कस्तुरी निरंहरकार । कोठें न मिळती हें उपचार । मीमापुत्र यास्तव फार ।
भेमें विनवी पारंवार । विडा० ॥ ४ ॥

२६ श्रीपाद श्रीवल्लभ नरहरी तारि तारि मजला । दयाळा तारि तारि मजला ।
श्रमलों मी या प्रपंचधामीं आलों शरण तुला ॥ ४ ॥ करितां आटाभाटीं प्रपंच अवघा
दिसतो मिथ्यत्व दयाळा दिसतो मिथ्यत्व । म्हणवुनी भजन तुझे मज वाटे तारक
संत्यत्व ॥ १ ॥ किंचिन्मात्र कृपा जरी मजवरी करिशिल उदार मन । चुकलों मी या
विषयसुखाचे आहारांतून जाण ॥ २ ॥ कृष्णातटनिकटीं जो विलसे आहुंवरछायीं । हंस
परात्पर भारतिनायक लीन तुझे पार्यो ॥ ३ ॥ श्रीपाद श्रीवल्लभ नरहरी तारि तारि
मजला । दयाळा तारि तारि मजला श्रमलों मी या प्रपंचधामीं आलों शरण तुला ।

२७ आतां स्वामी सुखें निद्रा करा अवधूता । करा अवधूता । चिन्मय सुखधाम
जाऊनि पड्डा एकांता ॥ ४ ॥ वैराग्याचा कुंचा घेउनि चौक झाडीला । स्वामी चौक
झाडीला । तपावरी भुशेमाचा शिडकावा दिधला । पायघड्या घातल्या सुंदरा नवविधा
भक्ति । सुंदरा नवविधा भक्ति ज्ञानाच्या ममया लावुनी लाविल्या ज्योति ॥ १ ॥ आतां
भावार्थीया मंडप हृदयाकाशीं टांगीला हृदयाकाशीं टांगीला । मनाच्या सुमनें करुनी
केलें शेजेल । द्वैताचें कपाट लावुनी एकत्र केलें । गुरु हें एकत्र केलें दुर्बुद्धीच्या गांठी
सोडुनी पडदे सोडिले ॥ आतां० ॥ २ ॥ आतां तृष्णा करुपनेचा सांडुनी गलवला ।
सांडुनी गलवला । दया क्षमा शांति दासी दासी उम्या शेजेल । अक्षय्य उन्मन देऊनि
नानुक तो शेल । देऊनि नानुक तो शेल । निरंजन सद्गुरु स्वामीं निजे शेजेल
॥ आतां० ॥ ३ ॥

२८ नृसिंह सरस्वती-मनीं धरुनीया प्रीती । ओवाळितों शेजारती ॥ अंगीकारावीं
श्रीपती ॥ ४ ॥ ब्रह्मा येउनि देव देवा । म्हणे कवण्या कवण्या जीवा ॥ उपजतूं कोठें
केव्हां । संदेश हा मन व्हावा ॥ १ ॥ विष्णु ही येउनीया । आज्ञा मागें धंदुनिया ॥
कोणा जीवा काय खाया । कैसें देउं कवण्या ठाया ॥ २ ॥ येउनीया महादेव ।
वंदोनीया पादद्वंद्व । ज्ञान देऊं कवण्या जीवा । आज्ञा करा स्वयमेवा ॥ ३ ॥ अंघा म्हणे
पाळा यती । फार झाली असे रात्री ॥ झोंप आली तुजमती । भक्त रक्षुनी श्रम होती ॥ ४ ॥
विनविताती भक्तवृंद । सेवा घेउनिया छंद ॥ पूर्ण देई ब्रह्मानंद । भीमपुत्र नंदस्वंद ॥ ५ ॥

स्तोत्रे व अष्टके

दत्तलहरिः

श्रीगणेशायनमः ॥ दलदलन ऋषिरुवाच । विभुर्नित्यानन्दः श्रुतिगणेशिरो-
 वेद्यमहिमा यतो जन्माद्यस्य प्रभवती स मायागुणवतः । सदाधारः सत्यो जयति पुरुषार्थ-
 कफलदः सदा दत्तात्रेयो विहरति मुदा ज्ञानलहरिः ॥१॥ हरीशचन्द्रात्मणः पदकमलपूजां
 विदधते जगद्रक्षाशिक्षाजननकरणे ते ह्यधिकृताः । अभूवार्चिद्राद्या हरिदधिपतां । देवमुनयः
 परं तत्त्वं प्रापुः शक्तिदिनकरौ ज्योतिरमलम् ॥ २ ॥ परंज्योतिर्मूर्ते तव रुचिरेतजः-
 कलरवाज्जगद्ब्याप्येदानीं तपनश्रुतिताराहुतभुजः । महातेजः पुंजाः सकलजगधाराध्यचरि-
 ताश्चरन्त्येव लोकास्तजनमनोभीष्टफलदाः ॥ ३ ॥ भवन्मायारूपं जगदखिलजीवात्मकमिदं
 भवद्रूपं प्राहुर्निखिलनिगमांतश्रुतिचयाः । त्वया सृष्टं चादौ हृतमवितमेतत्तदधुना प्रभावं ते
 वेत्तुं प्रभवति जनः कोऽवन्तिले ॥४॥ कृपासिंधो तावज्जनुरजननस्याप्य कथिते जगद्रक्षादीक्षा
 भवति खलु नो चेत्कथमिदम् । अनीहस्याऽकर्तुंस्तव जगति कर्मोपकृतये प्रमाणीकर्तुं वा
 स्वकृतनिगमार्थानिति मतिः ॥५॥ महाविद्यारूपे भगवति निबद्धत्वमुचितं हृदा वाचाऽगम्ये
 परमपि विमुञ्चति कथयः । अविद्यातीतः किं यदि गुणविहीनोऽपि गुणवानविद्यायुक्तोऽयं
 स्थिति वदति मायासुपितधीः ॥६॥ भवानादौ यादोनरमृगमुखगोधादिकतनुर्विधत्ते लोकाना-
 मवनकृतिहेतोरनुयुगम् । विशुद्धत्वं लीलानखपुरिदानीमदसि गां पवित्रीकर्तुं वा परिजन-
 निवासांगणतलम् ॥ ७ ॥ जगद्रक्षार्थं वा विचरसि जगत्यात्मजनतापरित्राणायायः
 परमपुरुषोऽगम्यचरितः । मृपालोको लोको वदति मनुजत्वं तदधुना यथा श्रीकृष्णत्वं
 यदुपप्लवते मूढमर्त्यः ॥ ८ ॥ महायोगाधीशैरविदितमहायोगचतुरं कथं जानंति त्वां
 कुटिलमर्त्यो मादृशजनाः । तथापि त्वां जाने तव पदयुगांभोजभजनाद्य चेतत्पदादाब्ज-
 स्मृतिविषयवाणी कथमभूत् ॥ ९ ॥ अपारे संसारे सुतहितकलत्रादिभरणानुपाधौ
 मग्रास्तचरणकरणोपायरहिताः । पतन्ति त्वत्पादाम्बुजयुगलसेवासु विमुखा नराः
 पापात्मानः श्वरनरके लोकनिलये ॥ १० ॥ सुधासिंधौ द्वीपे कनकलतिके कल्पकवने
 वितानैर्मुक्ताब्जैर्नवमणिमये मण्डपवरे । अशेषैर्मोक्षमयैः स्वचितहरिपीठेऽब्जकुहरे हुताश्वारे
 ध्यायेत्तव परमपूतिं निखिलदाम् ॥११॥ धराधाराधारे हुतवहपूरेधीशगणपं विधिं श्रीशेषौ
 वानलपवनव्योमानि हृदये । शुतौ जीवात्मानाधधिकमवमत्या प्रविशते विधत्ते जायास्त्वं
 परकलितवामेन वरुणा ॥ १२ ॥ सहस्रारे नीरेरुहि सकलजीवांशुललिते सहसे
 हंस यः स्फुटमपि भवन्तं कलपते । सुपुष्पावर्तिन्यां तव चरणपीठेऽनुसुधयाऽऽप्लुतो भित्वा
 ग्रंथित्रयममृतरूपो विचरति ॥ १३ ॥ तवाधारे शक्तिस्थितकमलकर्माद्यभिपूते महापीठे
 वैधानरपुरमरुदेहनिलये । धराव्योमाकल्पे सुरमुनिमहेंद्रावभितुतं महातेजोराशिं निगम-

निलयं नौभि हृदये ॥ १४ ॥ भवत्पादांभोजं भवजलधिपीतं भजति यो महासंसारान्धि-
 तरतितरतीत्येव निगमः । इहामुत्र त्रातुं तव चरणामेतात्मशरणं भजे भीतश्चाहङ्कृतिपरम-
 नस्कोऽयमधुना ॥ १५ ॥ यथा दारुण्यमिनिवसति तथा देहनिकरे प्रविश्य त्वं चेको बहुविध
 इवाभासि नु तथा । चलन्तीरे चंद्रः शतविध इवाभाति गुणतो न चेतश्चंद्रे स्यान्न
 शतविधता नापि चपलम् ॥ १६ ॥ दरिद्रो वा मूढः कठिनहृदयो वापि भवता दयापात्रं
 स्याच्चेद्भजति महतामप्यधिकताम् । न विद्या रूप वा न कुलमपि वा कारणमभून्महत्त्वे
 सेवैका तत्र पदयुगांभोजकलना ॥ १७ ॥ न कारुण्यं स्यात्सकलगुणानप्यगुणवान्
 भवत्कारुण्यं स्यादगुणगणपो बोरुगुणवान् । यथा पत्यौ रक्ते यदापि च विरक्तं च युवतौ
 वृथा सौंदर्यं स्यात्सकलमपि तेऽसुग्रहवशात् ॥ १८ ॥ अनाथे दीने मय्यधिगतभरत्पाद-
 शरणे शरण्यघ्नशरण्यप्रथितगुणसिंधो कुरु दयाम् । महातेजोवार्धे स्वसुकृतमहिम्नैव सततं
 पुरा पुण्यैहीनं पुरुषमुपकुर्वन्ति कृतिनः ॥ १९ ॥ महाधेतद्वीपेऽभरतरुणात्यंतरुचिरे मणेः
 पीठांभोजेऽनलशशिवगांतनिनसितम् । गदाचक्राजसिमसृतकरपद्मं मुररिपुं स धन्यस्त्वां
 ध्यायेत्परचिदानंदवपुषम् ॥ २० ॥ लसन्मेरोः शृंगं सुरमणिमये कल्पकतरुमकीर्णं वाक्पीठे
 राविश्रान्तिकराकीर्णजलजे । स्थितं वाचाधीशेर्नूतमनुदिनं त्वां भजति यो भवेद्वाणीशानामपि
 गुरुरजेयोऽनितले ॥ २१ ॥ समुद्यद्बालार्कायुतनिभशरीर मुनिवरं स्थित बीजे मारे
 त्रिदशपतिगोपातिरुचिरे । हृदि त्वां यः पश्यन् सुखकरमिति ध्यायति सदा स एवाहं
 नूनं स भवति जगन्मोहकरः ॥ २२ ॥ निधिर्विधिषां त्वं निजचरणपद्मद्वयवता शरण्य-
 धार्तानां चकितहृदयानामभयदः । वरेण्यः साधूना वरद इति वा कामितविया भरत्सेवा
 जंतोः सुरतरुसमाना नु फलति ॥ २३ ॥ यथा वै पांचाली नटति कुहकेच्छानुशरणं
 कुलालेन भ्रातं भ्रमति च सकृच्चक्रमनिशम् । तथा विश्वं सर्वं वियति मनवश्चानुगुणिताः
 स्वतनः को वास्ते वद परसुरेशस्त्रिभुवने ॥ २४ ॥ त्वयाज्ञप्तो धाता सृजति जगदीशोऽपि
 हरते हरिः पुष्पातीदं तपति तपनो याति पन्नः । धरा साद्विदीपा वहति भुजगानाम-
 धिपतिः सुराः सर्वे शुष्मद्रव्यपरवशाद्विभ्रति धलिम् ॥ २५ ॥ स्वयं मुक्तः पूर्वं स्वकृतसुकृतं
 मां नयति चेद्भवासत्त्वं का वा तव चरणपदैरुहरतिः । हरेत्पापौघं नः शुभमपि ददातीति
 च सदा भयंत्याशानद्धाः सकलमपि धातुर्वशमहो ॥ २६ ॥ प्रधानं वा कर्म स्थितिबिलयसर्गेऽ
 लमिति चेज्जडवात्क्षीणत्वात्कथमचित्तमेतन्निगदितुम् । तयोरीशोऽनीशे भवति जग-
 दुत्पत्तिबिलयावनान्धासन् ब्रह्माश्रिति वदति आस्रं श्रुतिरपि ॥ २७ ॥ भवत्सेवा
 जंतोर्भयदबहुताशाउदनिभा महामोहघातप्रतिहतमतेर्दीपकलिका । सुधावर्षिण्येषा विहित
 मनसां निर्ममनृणामुपाध्याये ब्रह्मप्रवचनविधानेऽतित्तुरा ॥ २८ ॥ अज्ञायै लोके
 बहुपरिवितिः प्राकृतमतिर्निरस्त्रापो गायाः प्रसरति यथा नारूपतटिनीम् विशुद्धयर्थं तत्त्वं
 सकलपुरुषार्थैकफलदं भवंतं हित्वान्यं भजति गुरुमाशापरवशः ॥ २९ ॥ निमीह्याक्षिद्वंदं
 निगमनिरतो निश्चलमन्याः प्रकाशंतं दृष्ट्वा त्रिमुनमुदं ज्ञानपरया, ललटेऽधोमुख्या रसजनि-

तदिव्यांजनधरं स्मरेद्यस्त्वां योगी भवति निधिसिद्धेरधिपतिः ॥३०॥ महामायात्राक्षरं-
 कमलपद्मासनयुतं महानीलच्छायां मधुमुदितयोगिन्यभिवृत्तम् । दधानं सद्बोधासितकनक-
 गोक्षीरतिलकं मुने यस्त्वां पश्येद्भवति सकलादृश्यकतनुः ॥३१॥ सुधाधारे हेतौ सकल-
 जगतां स्वर्णकलिते सितांभोजे तेजोधिकतपनविभ्रन्थुति तनुम् । मणिमोते पीठे निखिल-
 सुरवृन्दैः परिवृते स्थितं त्वामारोग्यं स्मरति हृदि तस्यामृतमयम् ॥ ३२ ॥ परत्रादाता
 चेद्भवति न ददात्यैहिकसुखं ददात्येतसौख्यं वितरति न चामुष्मिकसुखम् । भवत्सेमा जंतो-
 रिह परसुखमाभयकरी सुराणामन्येषामनुसरणमात्मैक्यमकरोत् ॥३३॥ जटी वल्की कापि
 कचिदपि सुभूषांभरभृती कचिद्भुत्यास्त्रिः कचिदपि सुगंधांकिततनुः । कचियोगी भोगी
 कचिदपि विरामी विहरसे बहुज्ञानी ज्ञातुं तव गतिमशक्ताथ मुनयः ॥ ३४ ॥ विशुद्धं
 चैतन्यं कचन जडयत्कापि सकलागमज्ञोऽप्यज्ञस्याद्विहरति कदाचिद्बहुविधः । ऋषिभ्यस्त्वं
 तत्त्वं परममुपदेशसि विततं चरित्रं ते वेत्तुं चतुराधिकवक्त्रा न चतुराः ॥३५॥ मणिर्वा
 भंजो वा विविधविमलैश्वर्यमपि वा महायोगोऽर्थाभ्यसनविहितो वा त्रिभुवनम् । समर्थं
 चैकैकं प्रभवति वशीकर्तुमधिकं स्थितं त्वय्येवेदं तव किमुत लोकैकवशता ॥ ३६ ॥
 सरस्वत्याधारीष्यतमरुदतिभिरितपरां नृपो धारां भित्त्वा रसकमलवासाधिपपुरी । परं तेजो-
 रूपं सकलभुवनलोकेनिरतो भवे ते संयोगात्परमसमवेतं मुनिपतिः ॥ ३७ ॥ अप
 तत्त्वं हंसं सकनभवेदेव जलरुहे तडिद्भासदीप्तिप्रकटदलपदके सुललिते । परं स्वाधिष्ठाने
 रुचिरतररूपं निरूपमं स्थितं ध्यायेत्त्वां यो मदनसमरूपो विजयते ॥ ३८ ॥ परीतं त्वां
 विष्णो हुतवहनमायाविलसिते सरोजे नीलाभे मणिरचितपीठे मणिगृहे । महासिद्धैः कवप-
 तुमवरतले स्वर्णनिचमात्मवर्षद्भिः सस्यात्परमतनुभूतिः स्मरति यः ॥३९॥ महत्ताराप्राप्ते
 कनकरुचिपद्मे श्रुतिमयं प्रभुं लोकातीतं निखिलनिगमावेद्यचरितम् । भजति ये त्वां ते
 सुदृढतरतादात्म्यकदृशां चिदानन्दं मायागुणविरहितं यांति परमम् ॥ ४० ॥ सुधाशुद्धे
 व्योम्नि दुहिणरमणीवीजलसिते विशुद्धांभोजांते सुरनरखगाद्यंतरहितम् । भवंतं भावोत्थैः
 कुसुममुखपूजोपकरणैः समहंलोकं ना दितयपरमं ब्रह्म भजते ॥ ४१ ॥ तडिद्धेखाशो-
 चिर्द्विदलकमले भाति परमो महामुक्तानंगोनलशशिदृशोक्षीणि भवते । अशेषस्तोत्रेषु
 द्विरसजलवानंगकनकः श्रुतिमाणोऽर्धंगप्रगुणितकलापीठनिलयः ॥ ४२ ॥ कचिगुह्यं जिह्वा
 फ च गुदकमन्यत्र कविता कचिद्वागन्यत्र श्रुतिरपरतो लोचनयुगम् । समाकर्षन्त्यात्मा-
 नमिष बहुभार्याः प्रभुमिता ततो ध्यातुं स्थातुं कथमपि न सक्तास्तव पदम् ॥ ४३ ॥
 अशक्तोऽहं स्नातुं क्षणमपि अपं कर्तुमपि वी-दनाभावावादेवातिथिजनसपर्यां च न कृता ।
 कुतो ज्ञानं ध्यानं त्वकृतगुरुदेवस्य मम भो भवेदेवैकाशा वसति तव भक्तत्वजनिता ॥४४॥
 अमंदे मंदारदुमचरसमीपे मणिमये सुखासीनं पीठे सुरवरमुनीन्द्रादिविनुतम् । सहृत्पद्मे
 वापि स्थितमनुदिनं त्वां भजति यः स चेहामुष्मिन्वा सकलजनपूज्यश्च भवति ॥ ४५ ॥
 तृणं मेरुं कुर्यात्सुरवरगिरिं वापि च तृणं भवत्सामर्थ्यं वाऽवष्टितघटनामोढिमतनो । श्वं

जाने तस्मै पुनरपि न जानन्ति कवयोऽप्यहे। युष्मन्माया सकलजनमोहोन्मदकरी ॥४६॥
नटो भूयो वैपर्वहुविध इवाभाति सगुणो यथैको वाकाशो घटमठगुहाखंतरगतः। यथैकं
गांमेयं कटकमुकुटाद्याकृतिवशात्तया दत्तात्रेय त्वमपि बहुरूपसिधुवनम् ॥४७॥ सहस्रां-
शुग्रामे सुरतरुसमाढ्येऽधिकतरे विमाने हंसाख्ये स्थितममृतनोहाखपुपम्। परीतं त्वां
ध्यायेद्यदरजसमारूढमनिलैरशेषैराज्ञायां भवति स्वचरो व्योमगमनैः ॥ ४८ ॥ स्थितं
मूलाधारे कनकरुचिराङ्गं हृतभुजः शिखाभिः प्रख्याभिः वृतमाखिलतेजोरसघटम्।
धरन्तं भूमध्ये प्रमृतनयनः पश्यति च यः परं त्वां सत्यं स्यादखिलरसविद्यातिनिपुणः
॥ ४९ ॥ शिरमान्तभ्रांतायतकुटिलबालार्कमतुलं मदीमखर्णाद्वारुणशतलसत्कुण्डलधरम्।
मरुत्पुत्रं लङ्काधिपतनुजनाशोद्यतकरं स्मरेद्यस्त्वां यत्नात्सकलभयभूतापहरणे ॥ ५० ॥
गरुत्मन्तं बन्धुचलकनकपक्षद्वययुतं सुधाकुम्भोद्भास्तकरमखिललोकाभिगमनम्। अचिन्त्यं
वेदैस्त्वां परममुनिनाथं स्मरति यः स दक्षोऽसौ वादी कपटविपजन्तुमहारेणे ॥५१॥ स्मृतिं
नन्दतं यो मनुजमुपतिष्ठत्यतिक्लात्कृताशा मिथ्याघातपणतजनमन्दार भवता। अदत्ते
दत्तत्वादमलतरचिदगम्यविभवात्सदा दत्तात्रेयो भजसि भजतामिष्टफलदः ॥५२॥ विधिं
विष्णुं भायां शृणिमदनयोनिं दिनकरं मिलित्वानङ्गेनानलवयुवतियुक्तां जपति यः।
त्वदाख्यामाख्येयां निखिलनिगमाद्यामखिलदां स संपद्भिर्देवाधिपविभवयुक्तो विहरति
॥५३॥ परा माया वाणी मदनकमलाधीजसहितं मनु प्रत्येकं ते जपति सततं निश्चल-
धिया। यतामेत्यैर्व्याश्रुतसकलविद्यानिपुणतां वशित्वं ब्रह्मैक्यं स्वपदि यदि यायात्परमुने
॥ ५४ ॥ अविज्ञातं किञ्चित्तु जगति नास्ति प्रभवितुस्तदा विज्ञातोऽहं यदपि सकलज्ञेन
भवता। अदृष्टं मन्येऽहं मतिभटमविज्ञानकरणे मुने दत्तात्रेय प्रकुरु मयि कारुण्यमतुलम्
॥५५॥ भवत्पादांभोजद्वयशुभरसास्वादचतुरं भ्रमद्भृङ्गीशंस्वापितहृदयवृत्तिं कलय माम्।
अनाधाराधाराश्रितसुरतरौ तावकजने मुने कारुण्याव्ये प्रवुरु मयि संपत्प्रकटनम् ॥ ५६ ॥
वर्दत्येकेऽपार्थं तव गतिमनेकार्थहरिणीमजानंतो ज्ञेयामनधिगततत्त्वार्थमतयः। महायोगि-
ल्लोके जडमतिकृते त्वं धृतवपुस्तथा नो चेद्भक्तस्वजनपरिरक्षा कथमहो ॥ ५७ ॥ स्मृत-
स्त्वाच्छिष्यो वा जगति कृतवीर्यस्य तनयोऽर्जुनो राजा चोराङ्गयमहिमयं वृश्चिकमयं। हिन-
स्त्याजौ शत्रूदितमपि भयं चेति गदितं भवेयुस्त्वच्छिष्याः किमुत हृतचोराधिकभयाः
॥ ५८ ॥ पदानां सेव्यो वा न भवसि यदा किञ्चन नृणां मियः साधूनां त्वं तव च
सुहृदस्तोपि सुजनाः। मयि त्वार्थे दीने जननमरणाद्यैः कुरु दयां दयावान्को वा मे
भ्रमनिगडनिर्मोचनविधौ ॥ ५९ ॥ यथा माता पत्रं सकलगुणहीने च कुटिलं प्रपुष्पात्य-
न्नाद्यैरनुदिनमतावादराहिता। तथा त्वं लोकानां मम च पितरावित्यभिमतं तत्स्वातुं दातुं
फलमाभिमतं चार्हसि विमो ॥ ६० ॥ जडं वाचाधीशं सुधियमपि भूकं च कुरुपे रवे-
र्वा शीतत्वं यदि च कुरुपे दृष्टिस्ततेः। अकर्तुं कर्तुं वान्यदपि परिकर्तुं च मनुजस्तदा
सर्वं कुर्याः कचन किमसार्थं त्रिभुवने ॥ ६१ ॥ पुमान्यो वै युष्मात्चरणपरिचर्या-

कृतिपरो महालापास्थानाशनशयनपानानि कुरुते । स वै धन्यो लोके सकलजगदाराध्य-
 गरिमा अहो माय्यं तस्यागणितयशसः कोऽपि न भजेत् ॥ ६२ ॥ प्रसादात्ते यस्मिन्भवत्-
 तरदारिद्र्यविभवः स यायादिद्रव्यं सकलसुरनारीपरिवृतः । तवोपेक्षा यस्मिन्भवति स
 सुराणामधिपतिः परत्र ह्यत्यंतं प्रविहृतमहैर्धर्यविभवः ॥ ६३ ॥ सदा मनीर्जाप्यः पुनरपि
 मनूनेव जपति स्वयं तंवाध्येयो यदपि कुरुते तंनचियम् । सदा ब्रह्मानंदामृतजलधि-
 केलीकलितधीः स भूतेर्भूयस्या भवतु भगवन्नः कुरु दयाम् ॥ ६४ ॥ तुरीयाग्निधेतयुतिदिन
 कृदकैर्मुनिपतेर्महाविद्यासंडैः परियुतमहानष्टुभमनो । चतुर्भिश्चक्राब्जां कुशगणधरं सामि
 गुवर्तिं नृसिंह त्वदूष भजति सपुमर्थैकनिलयः ॥ ६५ ॥ मुने ते माणिम्यप्रवरखचिते
 हेममुकुटे पुरा करपध्वमे परिकलितसूर्यापररुचः । वसंस्यस्मिन्नूनं नहि यदि तदा भूतमुनयो
 न विद्यन्ते लोकाः प्रखरतिमिरांतैकचतुराः ॥ ६६ ॥ अहो योगिन्नानामणिखचितभावाक्त-
 मुकटः शिखाग्राहं विन्यास्त्रिकतलमसी रत्नशिखरात् । महामेरोर्लीलांकलयति सदा याम-
 कलितां शरत्सौदामिन्याः कटकवस्तेजोमयतनोः ॥ ६७ ॥ सुविज्ञातं लोकैरनघधिसदा-
 देशनपरैः सुधाखंडं लब्ध्वा तव निधिदमावाधकमरणम् । द्वितीयं सोमैर्दुस्तुमुकुटतः कत-
 मनघं महामूर्तिजोत्सना हरति नतदारिद्र्यतिमिरम् ॥ ६८ ॥ धृतं पुंड्रं मागान्वितयश्चिरं
 साक्षरमिदं सहस्रारैः हंसैः स्थितपरमहंसाजिगमिपोः । वहंती पादाब्जद्वयसरललाक्षारसपदं
 परा शक्तेश्चंद्रोपलरचितसोपानपदवी ॥ ६९ ॥ श्रेयते हैमते तरुविमलपत्रे मधुकरी शुभं
 गर्माभोजे स्थितमिति सुषिचं श्रमनिधे । कठोरैर्दुर्मांशुप्रवरनिकरीभूततिमिरं सुधांशुर्भावात्को
 मुकुलपति विद्युत्कुवलयम् ॥ ७० ॥ तमोभिर्भूकालीगृहमिदनुज्ज्वंभितमिति त्वदीये नेत्राब्जे
 कमलसदना जृंभितवती । सदासुज्ञानेनाविशति सदयाक्षि प्रसरति प्रभो यस्मिन्स्यात्ते
 ध्रुवमतिधनोऽयं मुनिपते ॥ ७१ ॥ यदा योगित्रीपद्मलिरविलसत्कारकदृशोरुपांत नीलाली
 उदरयुगली कंजदलयोः । वरं कारापते कनकमकरीकंडलयुगे कटाक्षौ चापियस्तचकवि-
 चरंताविव वरी ॥ ७२ ॥ त्रयीविद्यारूपस्त्रितनुरहिमांशुः प्रतिदिनं श्रुती भावत्केचि-
 द्विविधमकरीकुंडलपदः । मिलित्वात्मार्यं ते घनतरमुपाधिद्वयमपि व्यनक्ति श्रीकारं
 निखिलजगदुद्धीपकमुने ॥ ७३ ॥ कपोलौ यैष्माकौ स्फुटमुकुटार्धवप्रतिभटौ भृश
 संघर्षित्वात्प्रतिदिनसमारोपितरुचौ । निजा कांतिर्नित्या कनकनिकपोऽयंतमहिमा
 त्वदीयो नीचैव प्रचुरतरकांतिस्तव मुने ॥ ७४ ॥ मुखेदुं दृष्ट्वा ते यदि विशति
 राहुप्रतिभापात् शशी चक्रं प्राप्य द्विगुणितकलानां निधिरभूत् । द्विजानां राजत्वं प्रकटितमेत
 दक्षशरणीधलेनाहो स्वामिन् कथमीष च लभ्यो हि महिमा ॥ ७५ ॥ तवायं विंशोष्ठि-
 शुक्रमहितो विट्मलतासमाक्षिप्ता तिर्यग्यदि बहुपदं स्यात्फलपुगम् । ग्रजे तत्साम्य
 तनिहितमुत वा पृष्ठदलं यदि स्यात्ते नारस्तुल्यतिमहो संयमिपते ॥ ७६ ॥ भवद्वाणीश्रेणीं
 श्रवणपुटसोख्यप्रकरणौ विजेतुं वाक् श्रुत्वा स्वयमुत् निदित्वाऽहमितिभाक् । अशक्तां तेत्यतं
 फणिललितजिह्वाप्रविपतः प्रविष्टा चक्रांतं सितमणिलसद्भिदुमगृहम् ॥ ७७ ॥ तवावृत्ता

रेखात्रयविलसिताकंवरभवच्छराणांमाधारः कथमभवदेतन्न यदि चेत् । अथेमाभूदेहात्विहं
 कविहराद्याकृतिधरां तदा नो चेद्वेदत्रितयकलितां वापि गणये ॥७८॥ महानन्तश्चासीद्विष
 धखरो वासुकिरसौ निर्वहंतौ मर्त्याधिकभयकरत्वं गणयताम् । युजाकारौ स्वीयौ तव तु
 भुजसत्त्वं विदधतां मुने भूतौ स्निग्धौ सपदि वरदौ चामयकरी ॥ ७९ ॥ मुने
 गङ्गास्रोतोमरखगिरिप्रस्थफलेके प्रसादे स्वर्णाब्धे प्रभवभवदुद्भागलुलितम् । निखलं सुस्निग्धं
 धवलमुपवीतं कलयते महायोगिन्मूर्तित्रयमपि विलीनं तदथवा ॥ ८० ॥ प्रसिद्धस्वर्णा-
 द्विदिवि विबुधवाचावितरणात् प्रशस्तौ ते हस्तावाखिलपुरुषार्थप्रकरणात् । जनानां
 पादाब्जद्वितयमधिकं प्रेम भजतां मुनीदं त्रैलोक्यादुत्तुतगणमणिक्षीरजलधे ॥ ८१ ॥ इयं
 रोम्णां राजिर्विलसति महानाभिसरसः प्रवृत्ता कुल्येव प्रतिपतितभंग्यस्त्रिवलयः । नद्यले-
 खालोकत्रयविभजनार्थे विरचिता मुने दत्तात्रेय त्वदुदरविलग्न्या विलसिताः ॥ ८२ ॥ क्वं
 शं मा मौञ्जीत्रितयवल्लिरेखावरतनो रुरुक्षोः प्रासादं स्वशयहृदयार्थं तव हरे । महालक्ष्म्य-
 श्वचक्रनकमयसोपानपदवी न चेन्नामीकुण्डे पुरिचिदुपलब्धा परिदया ॥ ८३ ॥
 प्रवृत्तावुह ते लसदुदरलोकमजघृतिर्धृता सा कवीन्द्रस्फुटपदुकटौ सप्रकटितौ । कटौ
 विस्तारौ यत्कटकफलकौ ताविव मुने महायोगिन्विधम्भर इति च नून त्वमधिष्ठः ॥ ८४ ॥
 कृपालो विवेश त्रिभुवनतले ते प्रमितितो दिवारात्रौ स्थानं मिलति वपुषो जानुयुगलम् ।
 अभक्तानित्येतत्कथितमभिमुक्तैः समतनोः प्रदुष्यन्ते संप्रत्यपि तदिदमर्थं हि सुदृढम् ॥ ८५ ॥
 जगन्मूलं सृष्ट्वा सकलजगतां सर्वकुशलो भवज्जंघे लक्ष्मीकृदसमसरस्यः प्रकुरुते । प्रकृतौ तौ
 वीरौ भ्रमयितविलक्ष्योऽरुणगुणवान् मुने ते नानङ्गस्तव तु विमुखौ लक्षणवतः ॥ ८६ ॥
 नाराणां नानार्थपदरसगुट्टिखं च दधतां मुने गुल्फौ गूढौ तव चरणपुष्पौ प्रकटितौ ।
 घटावृत्तिर्नार्योरिव सकलकौ घृतरुचिरो विराजेते तेजोनिजरकालितायां सुवपुषा ॥ ८७ ॥
 मन्दाधारं पुष्पत्पदमतिपूज्यं सुरुचिरं ध्रुवात्मानं मत्प्रा जितमिति सदा कच्छपपतिः ।
 विवेशादौ भुमेर्यदि तदिदमेकं स्मयकरं त्विदानीं तुज्जातिमुकुलितशिराश्चाभवदहो ॥ ८८ ॥
 मया दत्तं किञ्चिन्न यदि कलितं वासवगहं तदा रोचिर्जातं जननमपि पंकप्रकटिनम् ।
 प्रविश्येत्यायोज्य न चलति ह यत्तत्त्वदभिप्रा पदं ते तु श्रीदं सकलसमये श्रीनिलयनम्
 ॥ ८९ ॥ मुने ते पादाब्जं नवममृतपादोद्भवमहो श्रितः सौन्दर्यं तत्पशुपतिशिरोरब्जं
 हिमकरः । निवृत्तं स्वस्याङ्गं मजति भवदेकात्मपुरुषः कथं ब्रह्मागारे परमपुरुषानां धिर-
 भजनाः ॥ ९० ॥ न चित्रं ते पादौ वितरत इति प्रार्थितफलं विधिं श्रीशं रक्षाकलुषविपदं
 दृश्यमतुलम् । स्मरान्तः श्रीगङ्गाधरचरणशंखाम्बुजसुरदुमाश्वतद्भावातजनपदानंदकलनात्
 ॥ ९१ ॥ त्रिखण्डैः श्रीविद्यामनुवरभवैर्भावकरिपो विवृद्धस्ते मंगो विषवइति यो ज्योतिर-
 मलम् । पडर्णाचिर्दार्कप्रकररुचि तन्मे प्रभवतां सदा ज्ञानानन्दं युवतिनृमयं लोचनपदम्
 ॥ ९२ ॥ समुन्मीलद्गानुप्रकररुचिवाग्बीजममलं मरुत्वदगोपाभां मदनलिपिमाधारकमले ।
 हृदब्जे शक्त्यारूपं सितकरकराभं शिरसिजे सरोजे त्वां ध्यायेत्सकलपुरुषार्थान् स भल्ले

॥ ९३ ॥ चिदंशत्वाद्रूपं किमपि सवितुर्मण्डलगतं वरेण्यं भग्नो वै विधिधतनुदेवस्य
 वपुषि । मुने धीमत्सासद्धरिरपि धियो यो न इतरत्नचोदात्मास्तत्त्वं स्थितिलय-
 सृजस्वं मुनिपते ॥ ९४ ॥ हरिस्ततुः श्रोतः सदसि शिखरे शुभ्रकपटो
 जगन्मूलस्थाणुस्त्वमिति शुभमस्पन्दमुनिभिः । ज्वरीभिः स्वर्णाढ्यः पवनहततद्विन्दुकनिरैर्जरा-
 सक्ताब्जाहीरुचिरमभिक्लिप्तः स्थित इव ॥ ९५ ॥ दुराचारो जारश्चपलमतिराजः परवशः
 पाद्व्याकांक्षी बहुजनविरोधी च सततम् । तदा चाहं पृतस्तव पदयुगे स्पर्शवशतो ह्यय-
 त्खण्डः स्वर्णं भवति हि यदा सिद्धसुरतिः ॥ ९६ ॥ परिक्रान्ता देशा बहुतरधनस्यार्जन-
 धिया कुलाचारं हित्वा कुमतिनृपसेवापि च कृता । विधायासौ श्रान्तः किमपि न च
 लब्धं तु वपुषाश्रितं त्वत्पादाब्जं श्रितमनुजमन्दारमधुना ॥ ९७ ॥ त्वदीयो मे देहस्त्वमपि
 पितरौ भ्रातृमुहदस्त्वमेव ब्रह्मन्मेव सुतहितगृहक्षेत्रनिवहाः । त्वमेव प्राणो मे धनमपि
 ममत्वात्तव परं न जाने मय्येव स्थिततरमुद्गुर्भयमधुना ॥ ९८ ॥ नमस्ते तारायामृतजल-
 धिधान्नेऽधिमहमे नमस्ते ब्रह्माद्यैर्मुनिसुरवरैः कलुप्तमनसे । नमस्ते यन्मारायणमुनिविलासाय
 भवते मन्त्रानां क्रीडानामचलगाणितानां च पतये ॥ ९९ ॥ नमस्ते देवैरप्यविदितमहिम्नेऽदित्य
 शसे नमस्ते दिक्पालप्रकटमुकुटालंकृतपदे । नमस्ते तेजस्विश्रुतमनुजमन्दारवपुषे नमो
 दत्तात्रेयाकृतिहरिहराजाय महते ॥ १०० ॥ नमस्ते पापौघाचलक्षिततिसंहारपतये नमस्ते
 दारिद्र्यश्रितजनदैर्वाचनिलये नमस्ते रोगार्तनतमनुजदिव्यौषधिदृशे नमस्ते देवं मे नहि
 नहि जगत्यां तव पदम् ॥ १०१ ॥ असौ दत्तात्रेयमुत्तिष्ठतकृतिर्ज्ञानलहरी सुधाधारापूरा-
 खिलनिगमपारानुपठताम् । श्रुतश्रीविद्यायुर्विमवधनधान्यामृतचर्यं ददात्येवात्यन्तं जयति
 सकलाल्हादजनिक्ता ॥ १०२ ॥ इति श्रीदत्तात्रेयज्ञानलहरीदलादनमुनिवरचिता श्रीदत्त-
 पदमापिका सम्पूर्णा ॥

॥ श्रीदत्तात्रेय वज्रकवचम् ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अथ दत्तवज्रकवचम् ॥ ऋषयः उचुः । कथं संकरूपसिद्धि ।
 स्याद्व्यास कलौ युगे ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं किमदाहृतम् ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥
 शृण्वन्तु ऋषयस्सर्वे शीघ्रं संकरूपसाधनम् ॥ सकृदुच्चारमात्रेण भोगमोक्षप्रदायकम्
 ॥ २ ॥ गौरीशृंगे हिमवतः कल्पमुखोपशोभितं ॥ दीप्ति दिव्यमहारत्नहेममण्डपमध्यगम्
 ॥ ३ ॥ रत्नसिंहासनासीनं प्रसन्नं परमेश्वरम् । मंदस्मितमुखाम्बोजं शंकर माह पार्वती
 ॥ ४ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ देवदेव महादेव लोक शंकर शंकर । मंत्र जालानि सर्वाणि यंत्र-
 जालानि कृत्स्नशः ॥ तंत्रजालान्यनेकानि भया त्वच्चः श्रुतानि वै ॥ इदानीं दृष्टुमिच्छामि
 विशेषेण महोत्तलम् ॥ ६ ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य पार्वत्याः परमेश्वरः ॥ करेणामृत्य
 संतोषात्पार्वतीं प्रत्यभाषत ॥ ७ ॥ मयेदानीं त्वया सार्धं वृषमारुह गम्यते ॥ इत्युक्त्वा

वृषमारुह्य पार्वत्या सह शंकरः ॥ ८ ॥ यस्यौ भूमण्डलं द्रष्टुं गौर्याश्चित्राणि दर्शयन् ।
 कचिर्दिध्याचलप्रान्ते महारण्ये सुदुर्गमे ॥ ९ ॥ तत्र व्याहर्तुमायान्तं भिल्लं परशुधारिणम् ॥
 वध्यमानं गहाव्याघ्रं नखदंष्ट्राभिरावृतम् ॥ १० ॥ अतीव चित्रचारित्र्यं वज्रकायसमायुतम् ॥
 अमयत्नमनायासमखिलं सुखमास्थितम् ॥ ११ ॥ पलायन्तं मृगं पश्चाद्व्याघ्रो भीत्या
 पलायितः ॥ एतदाश्चर्यमालोक्य पार्वती प्राह शंकरम् ॥ १२ ॥ किमाश्चर्यं किमाश्चर्यमग्रे
 शंभो निरीक्ष्यताम् ॥ इत्युक्तः सततः शंभुर्देवः प्राह पुराणवित् ॥ १३ ॥ गौरि वक्ष्यामि
 ते चित्रमवाङ्मानसगोचरम् ॥ अद्रष्टव्यमस्माभिर्नास्ति किञ्चिन्न कुत्रचित् ॥ १४ ॥ मया
 सम्यक्कृतमासेन वक्ष्येते शृणु पार्वती ॥ अयं दूरश्च वा नाम भिल्लः परमधार्मिकः ॥ १५ ॥
 समित्कुशमदनानि कंदमूलफलादिकम् ॥ प्रत्यहं विपिनं गत्वा समादाय प्रयासतः ॥ १६ ॥
 भ्रिये पूर्वं मुनींद्रेभ्यः प्रयच्छति न वाञ्छति ॥ तेऽपि तस्मिन्नपि दयां कुर्वन्ते सर्वमौनिनः
 ॥ १७ ॥ दलादनो महायोगी वसन्नेत्र निजाश्रये ॥ कदाचिदस्मरत्सिद्धं दत्तात्रेयं
 दिगम्बरम् ॥ १८ ॥ दत्तात्रेयः स्मर्तुगामी चेतिहासं परीक्षितुम् ॥ तत्क्षणतसोऽपि
 योगीन्द्रो दत्तात्रेयः समुत्थितः ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वाऽश्चर्यतोषाभ्यां दलादनमहामुनिः ॥ संपूजाग्रे
 निर्धीदन्तं दत्तात्रेयमुवाच तम् ॥ २० ॥ मयोपहृतः संप्राप्तो दत्तात्रेय महामुने ॥ स्मर्तुगामी
 त्वमित्येतत्किञ्चिदन्तीं परीक्षितुम् ॥ २१ ॥ मयाद्य संस्मृतोऽसि त्वमपराधं क्षमस्व
 मे ॥ दत्तात्रेयो मुनिं प्राह मम ऋतिरीदृशी ॥ २२ ॥ अभक्त्या वा सुभक्त्या वा यः
 स्मरेन्मामनन्यधीः ॥ तदानीं तमुपागत्य ददामि तदभीप्सितम् ॥ २३ ॥ दत्तात्रेयो मुनिं
 प्राह दलादनमुनीश्वरम् ॥ यदिष्टं तद् वृणीष्व त्वं यत्प्राप्तोऽहं त्वया स्मृतः ॥ २४ ॥
 दत्तात्रेयं मुनिः प्राह मया किमपि नोच्यते ॥ त्वच्चित्ते यत् स्थितं तन्मे प्रयच्छ मुनिपुंगव
 ॥ २५ ॥ दत्तात्रेय उवाच ॥ ममास्ति वज्रकवचं गृहाणेत्यवदन्मुनिं ॥ तथेत्यंगीकृतवते
 दलादमुनेय मुनिः ॥ २६ ॥ स्ववज्रकवचं प्राह ऋषिच्छन्दःपुरःसरम् ॥ न्यासं ध्यानं
 फलं तत्र प्रयोजनमशेषतः ॥ २७ ॥ अस्म्य श्रीदत्तात्रेयवज्रकवचस्तोत्रमंत्रस्य ॥ किरात-
 रूपी महारुद्र ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ श्रीदत्तात्रेयो देवता ॥ द्वां वीजम् ॥ आं शक्तिः ॥
 कौं कीलम् ॥ ॐ आत्मने नमः ॥ ॐ द्रीं मनसे नमः ॥ ॐ आं द्रीं श्रीं सौः ॐ क्वां क्रीं कं कैं कौं
 कृः ॥ श्रीदत्तात्रेयप्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ॐ द्वां अंगुष्ठभ्यां नमः । ॐ द्रीं तर्जनीभ्यां ।
 दूं मध्यमाभ्यां ० ॥ ॐ द्रै अनामिका ० ॥ ॐ द्रौ कनिष्ठिका ० ॥ ॐ द्रः करतलकर-
 पृष्ठाभ्यां ० ॥ एवं हृदयादिन्यासः ॥ ॐ भूर्भुवःस्वरोमिति दिग्बन्धः । अयं ध्यानं ॥
 जगदंकुरकंदाय सच्चिदानंदमूर्तये ॥ दत्तात्रेयाय योगीन्द्रचन्द्राय परमात्मने ॥ १ ॥ कदा
 योगी कदा भोगी कदा नन्नः पिशाचवत् । दत्तात्रेयो हरिः साक्षादभुक्तिमुक्तिप्रदायकः
 ॥ २ ॥ वाराणशीपुरस्तायी कोल्हापूरजपादरः ॥ माहुरीपुरभिक्षाशी सह्यशायी दिग्गवरः
 ॥ ३ ॥ इन्द्रनीलसभाकारशंभ्रकान्तिसमद्युतिः ॥ वैद्यैर्यसदृशस्फूर्तिश्चलर्हिकचिज्जटाधरः ॥ ४ ॥
 स्निग्धधावत्ययुक्ताक्षोत्पत्नीलकनीनिकः ॥ स्खलः समश्रुनीलकंठः शशांकसदृशाननः

॥५॥ हासनिजितनिहारः कंठनिजित कंठुकः ॥ मांसलांसो दीर्घबाहुः पाणिनिजितपल्लवः
 ॥ ६ ॥ विशालपीनवक्षः ताम्रपाणिर्दलोदरः ॥ पृथुलश्रोणिललितो विशालजघनस्थलः
 ॥ ७ ॥ रंभास्तंभोपमानोरुर्जानुपूर्वकजंघवः ॥ गूढगुल्फः कूर्मपृष्ठो लसत्पादोपरिस्थलः
 ॥ ८ ॥ रक्तारविंदसदृशरभणीयपदाधरः ॥ चर्माम्बरधरो योगी स्मर्तुगामी क्षणे क्षणे ॥ ९ ॥
 ज्ञानोपदेशनिरतो विपद्दणदीक्षितः ॥ सिद्धासनसमासीन ऋजुकायो हसन्मुखः ॥ १० ॥
 वामहस्तेन वरदो दक्षिणेनाभयंकरः ॥ बालोन्मत्तपिशाचाभिः कचिद्युक्तः परीक्षितः
 ॥ ११ ॥ त्यागी भोगी महायोगी नित्यानन्दो निरंजनः ॥ सर्वरूपी सर्वदाता सर्वगः
 सर्वकामदः ॥ १२ ॥ भस्मोद्बलितसर्वांगो महापातकनाशनः ॥ भुक्तिमदो मुक्तिदाता
 जीवनन्मुक्तो न संशयः ॥ १३ ॥ एवं ध्यात्वानन्यचित्तो मद्भक्तवचं पठेत् ॥ मामेव
 पश्यन् सर्वं स मया सह संचरेत् ॥ १४ ॥ दिगम्बरं भस्मसुगंधलेपनं चक्रं डमरुं गदा-
 युधम् ॥ पद्मासनं योगिमुनींद्रवंदितं दत्तेति नामस्मरणेन नित्यम् ॥ १५ ॥ (अथ पंचोप-
 चारैः संपूज्य ॥ ॐ द्वां १०८ जपेः ॥) ॐ दत्तात्रयः शिरः पातु महत्तान्त्रेय
 संस्थितः । भालं पात्वानम्रयेयश्चंद्रमण्डलमध्यगः ॥ कूर्चं मनोमयः पातु हं क्षं द्विदल-
 पद्मभूः ॥ ज्योतीरूपोऽक्षिणी पातु पातु शब्दात्मकः श्रुती ॥ २ ॥ नासिकां पातु
 गंधात्मा मुखं पातु रसात्मकः ॥ जिह्वां वेदात्मकः पातु दंतोष्ठौ पातु धार्मिकः ॥ ३ ॥
 कपोलावबिभूः पातु पात्वक्षेपं भस्मात्मिकम् ॥ स्वरात्मा पौडशाराब्जस्थितः स्वात्मावता-
 दगलम् ॥ स्कन्धौ चन्द्रानुजः पातु भुजौ पातु कृतादिभूः । जत्रुणी शत्रुजितपातु पातु वक्षःस्थलं
 हरिः ॥ ५ ॥ कादिठांतद्वादशारपद्मगोमरुदात्मकः । योगीश्वरेश्वरः पातु हृदयं हृदयस्थितः ॥ ६ ॥
 पार्थं हरिः पार्श्ववर्ती पातु पार्थस्थितः स्मृतः ॥ हठयोगादियोगज्ञः कुक्षी पातु कृपानिधिः
 ॥ ७ ॥ डकारादिफक्कांतदशारसरसीरुहे ॥ नाभिस्थले वर्तमानो नाभिं बहुधात्मकोऽस्तु
 ॥ ८ ॥ वज्रितत्त्वमयो योगी रक्षातामणिपूरवम् ॥ कटिं कटिस्थब्रह्माण्डवासुदेवात्मकोऽस्तु
 ॥ ९ ॥ वकारादिलकारान्तपञ्चांशुजबोधकः जलतत्त्वमयो योगी स्वाधिष्ठानं ममावतु ॥ १० ॥
 सिद्धासनसमासीन उरू सिद्धेश्वरोऽस्तु ॥ बाधिसांतचतुष्पत्रसरोरुहनिबोधकः ॥ ११ ॥
 मूलाधारं महीरूपो रक्षताद्विर्धनिग्रही ॥ पृष्ठं च सर्वसः पातु जानुं न्यस्तकरांशुजः ॥ १२ ॥
 जंघे पातवधृतेन्द्रः पातवन्त्री तीर्थपावनः ॥ सर्वांगं पातु सर्वात्मा रोमाण्यवतु केशवः
 ॥ १३ ॥ चर्म चर्मोवरः पातु रक्तं भक्तिप्रियोऽस्तु ॥ मांसं मांसकरः पातु मज्जां मज्जात्मकोऽ-
 वतु ॥ १४ ॥ अस्थीनि स्थिरधीः पापान्मेघाः प्रपालयेत् ॥ शुक्रं सुखकरः पातु चित्रं
 पातु दृढाकृतिः ॥ १५ ॥ मनो बुद्धिमहंकारं हृषीकेशात्मकोऽस्तु ॥ कर्मेन्द्रियाणि
 पात्नीशः पातु ज्ञानेन्द्रियाण्यजः ॥ १६ ॥ वंधून् वंधूत्तमः पाप्याच्छनुम्यः पातु शत्रुजित्
 ॥ गृहाराधनक्षेत्रपुत्रादीब्धं करोऽस्तु ॥ १७ ॥ भार्यां मकृतिवित्पातु पद्मादीन् पातु
 शार्ङ्गमृत् ॥ प्राणान्पातु प्रधानज्ञो भक्ष्यादीन् पातु भास्करः ॥ १८ ॥ सुखं चंद्रात्मकः
 पातु दुःखात्पातु पुरांतकः ॥ पशून्पशतिः पातु भूतिं भवेधरो मम ॥ १९ ॥ प्राच्यां

विषहरः पातु पात्वाग्नेय्यां भवात्मकः ॥ याम्यां धर्मात्मकः पातु नैऋत्यां सर्ववैरिहृत् ॥ २० ॥ वराहः पातु वारुण्यां वायव्यां प्राणदोषवृत्तु ॥ कौर्वेयां घनदः पातु पात्वैशान्यां महागुरुः ॥ २१ ॥ उर्वे पातु महासिद्धः पात्वधस्ताज्जटाधरः । रक्षाहीन तु यत्स्थानं रक्षत्वादिमुनीश्वरः ॥ २२ ॥

माला मंगजपः हृदयादिन्यासः ॥ एतन्मे वज्रकवचं यः पठेच्छृणुयादपि ॥ वज्रकायशिरंजीवी दत्तात्रेयोहमब्रुवम् ॥ २३ ॥ त्यागी भोगी महायोगी सुखदुःखवि-
वर्जितः सर्वत्र सिद्धसंकल्पो जीवन्मुक्तोऽप्य वर्तते ॥ २४ ॥ इत्युक्तवान्तर्दधे योगी दत्ता-
त्रेयो दिगम्बरः ॥ दत्तादानेपि तज्जप्त्वा जीवन्मुक्तः सर्वतः ॥ २५ ॥ भिह्यो दूरश्रवा
नाम तदानीं श्रुतवानिदम् ॥ सकृच्छ्रवणमात्रेण वज्राङ्गोभवदप्यसौ ॥ २६ ॥ इत्येतत्
वज्रकवचं दत्तात्रेयस्य योगिनः ॥ श्रुत्वाशेषं शम्भुमुक्त्वात्पुनरप्याह पार्वती ॥ २७ ॥
पार्वत्युवाच ॥ एतत्कवचमाहात्म्यं वद विस्तरतो मम ॥ कुत्र केन कदा जाप्यं किं
यज्जाप्यं कथं कथम् ॥ २८ ॥ उवाच शम्भुस्तत्सर्वं पार्वत्या विनयोदितम् ॥ श्रीशिव-
उवाच ॥ शृणु पार्वति वक्ष्यामि समाहितमनाविलम् ॥ २९ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणामिदमेव
परायणम् ॥ हस्त्यश्वरथपादातिर्वर्षधरायकम् ॥ ३० ॥ पुगमित्रकलत्रादि सर्वसंतोष-
साधनम् । वेदशास्त्रादिविद्यानां निधानं परमं हि तत् ॥ ३१ ॥ सङ्गीतशास्त्रसाहित्यसत्क-
वित्त्वविधायकम् ॥ बुद्धिविद्यासृतिप्रज्ञामतिशोढिप्रदायकम् ॥ ३२ ॥ सर्वसंतोषकरणं सर्व-
दुःखनिवारणम् ॥ शत्रुसंहारकं शीघ्रं यशःकीर्तिविवर्धनम् ॥ ३३ ॥ अष्टसंख्या महारोगाः
सन्निपाताह्वयोदश ॥ षण्णवत्यक्षिरोगाश्च विंशतिर्महोरोगकाः ॥ ३४ ॥ अष्टादश तु
कुष्ठानि गुल्मान्यष्टविधान्यपि । अशीतिर्वीतरोगाश्च चत्वारिंशतु पैत्तिकाः ॥ ३५ ॥ विंशति
श्लेष्मरोगाश्च क्षयचातुर्थिकादयः ॥ मंगयत्रकुयोगाद्याः कल्प तन्त्रादिनिर्मिताः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मराक्षसवैतालकूपाण्डादिग्रहोद्भवाः ॥ संग्रजा देशकालस्थातापन्नपरमुत्थिताः
॥ ३७ ॥ नवग्रहसमुद्भूता महापातकासम्भवाः ॥ सर्वे रोगाः प्रणश्यन्ति सहस्रावर्तनाद्
ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ अयुता वृत्तिमात्रेण वंध्या पुत्रपती भवेत् ॥ अयुतद्विहत्याष्टश्यापमृत्युंजयो
भवेत् ॥ ३९ ॥ अयुतत्रितयाश्चैव त्वेच्छस्त्वं प्रजायते ॥ सहस्रादयुतादर्धोऽपि सर्वकार्याणि
साधयेत् ॥ ४० ॥ लक्षावृत्त्या कार्यासिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥ ४१ ॥ विषवृक्षस्य मूलेषु
तिष्ठन्ने दक्षिणामुखः ॥ कुरुते मासमात्रेण वैरिणं विवलेन्द्रियम् ॥ ४२ ॥ औदुम्बरतरो-
र्मूले वृद्धिकामेन जाप्यते ॥ श्रीवृक्षमूले श्रीकामो तित्तिणी आतिवर्मणि ॥ ४३ ॥
ओजस्कामोऽथत्यमूले स्त्रीकामैः सहकारके ॥ ज्ञानार्थो तुलसीमूले गर्भगेहे सुतार्थिभिः ॥
धनार्थिभिस्तु सुक्षेत्रे पशुकामेस्तु गोष्ठके ॥ देवालये सर्वकामैरतत्त्वले सर्वदर्शितम्
॥ ४५ ॥ नामिमात्रजले स्थित्वा मानुमालोक्य यो जपेत् ॥ युद्धे वा शत्रुवादे
वा सहस्रेण जयो भवेत् ॥ ४६ ॥ कण्टमात्रे जले स्थित्वा यो गर्भो ववचं पठेत् ॥
ज्वरापस्मारकुष्ठदितापज्वरनिवारणम् ॥ ४७ ॥ यत्र यत्स्यात्स्थिरं यद्यत्प्रसक्तं तन्नि-

वर्तते ॥ तेन तत्र हि जपत्यं. ततः सिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ॥ ४८ ॥ इत्युक्त्वा च शिवो
 गौरीं रहस्यं परमं शुभम् ॥ यः पठेत्तत्रैव सर्वं दत्तात्रेयसमो भवेत् ॥ ४९ ॥ एवं शिवेन
 कथितं हिमवत्सुतायै शोक्तं दत्तात्रेयमुनेऽब्रुवतेन पूर्वं ॥ यः कोऽपि वज्रकवचं पठती
 लोके दत्तोपमश्नरति योगिवरश्चिरायुः ॥ ५० ॥ इति श्रीरुद्रयामले हिमवत्खण्डे मंत्रशास्त्रे
 उपासनाकाण्डे शिवविजयसिद्धान्ते उमामहेश्वरसंवादे दत्तात्रेयवज्रकवचस्तोत्रं संपूर्णम् ।
 श्रीदत्तात्रेयार्पणमस्तु ॥ शुभं भूयात् । इति दत्तात्रेयवज्रकवचम् ॥

॥ ३ श्रीदत्तगुरुशरणाष्टकम् ॥

३. दत्तात्रेया तव शरणं । दत्तनाथा तव शरणं ॥ त्रिगुणात्मका त्रिगुणातीता
 त्रिश्रवणपालक तव शरणम् ॥ १ ॥ आश्रितमूर्ते तव शरणं । श्यामसुन्दरा तव शरणं
 ॥ शेषामरणा शेषभूषणा शेषयात्रि गुरु तव शरणम् ॥ २ ॥ पद्मजमूर्ते तव शरणं ।
 पद्मजयातिवर तव शरणं । दंडकमंडलुगदापन्नकर शंखचक्रधर तव शरणम् ॥ ३ ॥
 करुणानिधे तव शरणं । करुणासागर तव शरणं । श्रीपादश्रीवल्लभ गुरुवर नृसिंहसरस्वति
 तव शरणम् ॥ ४ ॥ श्रीगुरुनाथा तव शरणं । सद्गुरुनाथा तव शरणं । कृष्णासंगमतरु-
 वरवासी भक्तवत्सला तव शरणम् ॥ ५ ॥ कृपामूर्ते तव शरणं । कृपासागरा तव शरणं
 । कृपाकटाक्षा कृपाश्लोकन कृपानिधे प्रभु तव शरणम् ॥ ६ ॥ कालांतका तव शरणं ।
 कालनाशका तव शरणं । पूर्णानंदा पूर्णपेशा पुराणपुरुषा तव शरणम् ॥ ७ ॥ जग-
 दीश तव शरणं । जगन्नाथा तव शरणं । जगत्पालका जगदाधीश जगदुद्धारा तव
 शरणम् ॥ ८ ॥ अखिलांतरा तव शरणं । अखिलैश्वर्या तव शरणं । भक्ताभिया वज्र-
 पंजरा प्रसन्नवक्त्रा तव शरणम् ॥ ९ ॥ दिगंबर तव शरणं । दीनदयाघन तव
 शरणम् । दीनानाथा दीनदयाळा दीनोद्धारा तव शरणम् ॥ १० ॥ तपोमूर्ते तव शरणं ।
 तेजोराशी तव शरणं । ब्रह्मानंदा ब्रह्मसनातन ब्रह्ममोहना तव शरणम् ॥ ११ ॥
 विधात्मका तव शरणं । विधरक्षका तव शरणं । विधंभरा विधजीवना विधपरात्पर तव
 शरणम् ॥ १२ ॥ विघ्नांतका तव शरणं । विघ्ननाशका तव शरणं । प्रणवातीता प्रेम-
 वर्धना प्रकाशमूर्ते तव शरणम् ॥ १३ ॥ निजानंदा तव शरणं । निजपददायक तव
 शरणं । निस्पतिर्निराकरण निराधारा तव शरणं ॥ १४ ॥ चिद्धनमूर्ते तव
 शरणं । चिदाकरा तव शरणं । चिदात्मरूपा चिदानंदा चित्सुखाकंदा तव शरणम्
 ॥ १५ ॥ अनादिमूर्ते तव शरणं । अखिलावतारा तव शरणं । अनंतकोटिब्रह्मांड-
 नायका अघटितघटना तव शरणम् ॥ १६ ॥ भक्तोद्धारा तव शरणं । भक्तरक्षका तव
 शरणं । भक्तानुग्रह गुरुभक्तप्रिया पतितोद्धारा तव शरणम् ॥ १७ ॥

४ नमस्काराष्टक

सदां प्रार्थितो श्रीगुरुच्या पदासी । नमोनी हरी वंदीतो आदरेंसी । धरोनी करे तारि या बालकासी । नमस्कार माझा गुरुदत्त यासी ॥ १ ॥ मतीहीन मी दीन आहे खरा हो । परी दास तुझा मी माया करा हो । जसें लेंकरूं लाडकें माय पोसी । नमस्कार माझा ० ॥ २ ॥ लडीवाळ मी बाळ अज्ञान तुझे । गुरुवीण कोण पांग फेडील माझे । तयावीण त्राता न कोणी आम्हांसी । नमस्कार माझा ० ॥ ३ ॥ पिता माय बंधू आम्हां तूंवि देवा । सुता पत्र सन्निग हा व्यर्थ देवा । कळोनीच ऐशी ही भ्रांती आम्हांसी । नमस्कार माझा ० ॥ ४ ॥ गुरुची लिला जो करी नित्य पाठ । स्तुती ही तशी जो करी एकनिष्ठ । तयाचे कुळी दीप सज्जानराशी । नमस्कार ० ॥ ५ ॥ औदु- यरासन्निध सर्वकाळ । जनीं बनीं तो क्रमी सर्व काळ । जगद्गुरुचे गुण पूर्ण राशी । नमस्कार माझा ० ॥ ६ ॥ देतोचि राज्या रजकासि झाला । श्फोटादि रोगा पळोनि नेला । कृपा करीं तू तारी आम्हांसी । नमस्कार माझा ० ॥ ७ ॥ असें सत्वधीरानद्वयादि माता । निमूर्तिस त्यातें मनीं नित्य ध्यातां । हरी रोग दारिद्र्यही सर्व नाशी । नमस्कार ० ॥ ८ ॥ धरा हो तुम्ही निश्चयो अष्टकाचा । करा हो करा पाठ दत्तात्रयाचा । नमा हो नमा दत्त दासानुदासीं । नमस्कार माझा गुरुदत्त यासी ॥ ९ ॥

५ जयलभादिकरं श्रीदत्तस्तोत्रम्

दत्तात्रेय महात्मानं वरदं भक्तवत्सलम् । प्रपन्नार्तिहरं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ १ ॥ दीनबन्धु कृपासिन्धु सर्वकारणकारणम् । सर्वरक्षाकरं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ २ ॥ शरणा गतदीनार्तपरित्राणपरायणाम् । नारायणं विभुं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ ३ ॥ सर्वानर्थहरं वन्दे सर्वमङ्गलमङ्गलम् । सर्वकेशहरं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ ४ ॥ ब्रह्मण्यं धर्मतत्त्वज्ञं भक्तकीर्तिविवर्धनम् । भक्ताभीष्टपदं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ ५ ॥ शोषणं पापपङ्क्त्य दीपनं ज्ञानतेजसः । वापप्रशमनं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ ६ ॥ सर्वरोगप्रशमनं सर्वपीडानिवारणम् । आपद्दुःखरं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ ७ ॥ जन्मसंसारबंधकनं स्वरूपानन्दायकम् । निःश्रेयसपदं वन्दे स्मर्तृगामी स माऽवतु ॥ ८ ॥ जयलभयशःकामदातुर्दत्तस्त यः स्तवम् । मोगमोक्षपदस्येन प्रपठत्स कृती भवेत् ॥ ९ ॥

६. श्रीदत्तसहस्रनामस्तोत्रम्

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ दत्तसहस्रनामप्रारंभः ॥ श्रीदत्तात्रेयाय सच्चिदानंदाय
 सर्वांतरात्मने सदगुरवे परब्रह्मणे नमः । कदाचिच्छंकराचार्यश्चित्तयित्वा दिवाकरं ॥ किं
 साधितं मया लोके पूजया स्तुतिर्वन्दनैः ॥ १ ॥ बहुकाले गते तस्य दत्तात्रेयात्मको मुनिः ।
 स्वने प्रदर्शयामास स्वरूपमनुत्तमं ॥ २ ॥ उवाचं शंकर तत्र पतदूपमधारयत् ॥ प्राप्यसे
 त्वं सर्वसिद्धि-कारणं स्तोत्रमुत्तमं ॥ ३ ॥ उपदेशे दत्तनामसहस्रं देवपूजितं ॥ दातुं
 वक्तुमशक्यं च रहस्यं मोक्षदायकं ॥ ४ ॥ जपेपु पुण्यतीर्थेषु चांद्रायणशतेषु च ॥ यज्ञ-
 व्रतादिदानेषु सर्वपुण्यलफपदं ॥ ५ ॥ शतवारं जपेन्नित्यं कर्मसिद्धिर्न संशयः ॥ एकेनो
 चारमात्रेण तत्स्वरूपं लभेन्नरः ॥ ६ ॥ योगत्रयं च लभते सर्वयोगाश्च संशयः ॥ मातृ-
 पितृगुरुणां च हृत्पादोपो विनश्यति ॥ ७ ॥ अमेन यः किमित्युक्त्वा रात्रिं नरकं व्रजेत् ॥
 पठितव्यं श्रावितव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितैः ॥ ८ ॥ संकराकृतपापैश्च मलिनीकरणैरपि ।
 पापकौटिमहत्तैश्च मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९ ॥ यदगृहे संस्थितं स्तोत्रं नामदत्तसहस्रकं ॥
 सर्वाविद्यादिकर्माणि समुच्चार्य जपेद्दृक् ॥ १० ॥ तत्तत्कार्यं च लभते मोक्षवान् योगवान्
 भवेत् ॥ ॐ अस्य श्रीदत्तात्रेयसहस्रनामस्तोत्रमंत्रस्य ॥ ब्रह्मरूपिः ॥ अनुष्टुप्छंदः ॥
 श्रीदत्तपुरुषः परमात्मादेवता ॥ ॐ हंसहंसाय विद्महे इति बीजं ॥ सोहं सोहं च धीमहि
 इति शक्तिः ॥ हंसः सोहं च प्रचोदयात् इति कीलकं ॥ श्रीपरमपुरुषपरमहंसपरमात्म-
 श्रीत्पथे जपे विनियोगः ॥ अथः न्यासः ॥ ॐ हंसो गणेशाय अंगुष्ठार्धं नमः ॥ ॐ
 हंसी प्रजापतये तर्जनीभ्यां नमः ॥ ॐ हंयं महाविष्णवे मध्यमाभ्यां नमः ॥ ॐ हंसैः
 शंभवे अनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ हंसौ जीवात्मने कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ॐ हंसः परमा-
 त्मने करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ एवं हृदयादिषडंगन्यासः ॥ ॐ हंसः सोहं हंसः इति
 दिग्वंधः ॥ अथ ध्यानं ॥ बालार्कप्रभमिद्रीनीलजटिलं भस्मांगरागोऽञ्जलं श्रोतं नादविली-
 नचित्तपवनं शार्दूलचर्मांबरं ॥ ब्रह्माक्षीः सनकादिभिः पतिवृत्तं भिदैर्महायोगिभिर्दत्तात्रेय-
 मुपास्महे हृदि मुदा ध्येयं सदायोगिनां ॥ १ ॥ ॐ श्रीमान्देवो विरूपाक्षो पुराणपुरुषो-
 त्तमः ॥ ब्रह्मा परो यतीनाथो दीनबंधुः कृपानिधिः ॥ १ ॥ सारस्वतो मुनिमुख्यस्तेजस्वी
 भक्तवत्सलः ॥ धर्मो धर्ममयो धर्मो धर्मदो धर्मभावनः ॥ २ ॥ भाग्यदो भोगदो भोगी
 भाग्यवान् भानुरंजनः ॥ मास्करो भयहा भर्ता भावभूर्भवतारणः ॥ ३ ॥ कृष्णो लक्ष्मी-
 पतिर्देवः पारिजातापहारकः ॥ सिद्धाद्रिनिलयः शंभुर्व्यंकटाचलवासकः ॥ ४ ॥ कोट्यापुरः
 श्रीजपवान् माहुरार्जितभिलुकः ॥ सेतुतीर्थविशुद्धात्मा रामध्यानपरायणः ॥ ५ ॥ राम-
 चित्तो रामगुरुरामात्मा रामदेवतः ॥ श्रीरामशिष्यो रामज्ञो रामैकाक्षस्तत्परः ॥ ६ ॥
 श्रीराममंत्रविरच्यतो राममंत्राधिपारगः रामवक्तो रामसखा रामवान् रामर्षणः ॥ ७ ॥
 अनमूयात्मजो देवदत्तात्रेयनामकः ॥ सुरूपः सुमतिः प्राज्ञः श्रीदो वैकुण्ठवल्लभः ॥ ८ ॥

विरजस्थानकः श्रेष्ठः सर्वो नारायणः प्रभुः ॥ कर्मज्ञः कर्मनिरतो नृसिंहो वामनोऽच्युतः ॥ १९ ॥ कविः काव्यो जगन्नाथो जगन्मूर्तिरनामयः ॥ मत्स्यः कूर्मो वराहश्च हरिः कृष्णो महासमयः ॥ १० ॥ रामो रामो रघुपतिर्बुद्धः कल्की जनादनः ॥ गोविंदो माधवो विष्णुः श्रीधरो देवनायकः ॥ ११ ॥ त्रिविक्रमः केशवश्च वासुदेवो महेश्वरः ॥ संकर्षणः पद्मनाभो दामोदरपरः शुचिः ॥ १२ ॥ श्रीशैलवनचारी च भार्गवस्थानकोविदः ॥ अहो बलनिवासी च स्वामी पुष्करणीप्रियः ॥ १३ ॥ कुम्भकोणनिवासी च कंचिवासी रसेश्वरः ॥ रसानुभोक्ता सिद्धेशः सिद्धिमान् सिद्धवत्सलः ॥ १४ ॥ सिद्धरूपः सिद्धविधिः सिद्धचारप्रवर्तकः ॥ रसाहारो विषाहारो गंधकादि प्रसेवकः ॥ १५ ॥ योगी योगपरो राजा धृतिमान् मतिमान्सुखी ॥ बुद्धिमान्नीतिमान् बालो बुद्धिमान् ज्ञानसागरः ॥ १६ ॥ योगिस्तुतो योगिचंद्रो योगिबन्धो यतीश्वरः ॥ योगादिमान् योगरूपो योगिशो योगिपूजितः ॥ १७ ॥ काष्ठयोगी दृढप्रज्ञो लंबिकायोगवान् दृढः ॥ खेचरश्च खगः पूषा रश्मिवान्भूतभावनः ॥ १८ ॥ ब्रह्मज्ञः सनकादिभ्यः श्रीपतिः कार्यसिद्धिमान् ॥ स्पृष्टपृष्टविहीनात्मा योगज्ञो योगमूर्तिमान् ॥ १९ ॥ मोक्षश्रीमोक्षदो मोक्षी मोक्षरूपो विशेषवान् ॥ सुखप्रदः सुखः सौख्यः सुखरूपः सुखात्मकः ॥ २० ॥ रात्रिरूपो दिवारूपः संध्यात्मा कालरूपकः ॥ कालः कालविघर्णश्च बालः प्रभुरतुल्यकः ॥ २१ ॥ सहस्रशीर्षा पुरुषो वेदात्मा वेदपारगः ॥ सहस्रचरणोऽनंतः सहस्रश्रोत्रो जितेंद्रियः ॥ २२ ॥ स्थूलब्रह्मो निराकारो निर्मोहो भक्तमोहवान् ॥ महीयान्परमाणुश्च जितक्रोधो भयापहः ॥ २३ ॥ योगानंदप्रदाता च योगो योगविशारदः ॥ नित्यो नित्यात्मवान् योगी नित्यापूर्णो निरामयः ॥ २४ ॥ दत्तात्रेयो देवदत्तो योगी परमभास्करः ॥ अवधूतः रत्ननाथः सत्कर्ता पुरुषोत्तमः ॥ २५ ॥ ज्ञानी लोकविभुः कांतः शीतोष्णसमबुद्धकः ॥ विद्वेपी जनसंहर्ता धर्मबुद्धिविचक्षणः ॥ २६ ॥ नित्यतृप्तो विशोकश्च द्विभुजः कामरूपकः ॥ कल्याणोऽभिजनो धीरो विशिष्टः सुविचक्षणः ॥ २७ ॥ श्रीमद्भगवतार्थज्ञो रामायणविशेषवान् ॥ अष्टादशपुराणज्ञो षड्दर्शनविजृम्भकः ॥ २८ ॥ निर्विकल्पः सुरश्रेष्ठो ह्युत्तमो लोकपूजितः ॥ गुणातीतः पूर्णगुणो ब्रह्मण्यो द्विजसंवृतः ॥ २९ ॥ दिग्वर्रो महेश्वरी विश्वात्मात्मपरायणः वेदांतश्रवणो वेदी कालावात्रिष्कलत्रवान् ॥ ३० ॥ मिताभाष्यमितभाषी सौम्यो रामो जयः शिवः ॥ सर्वजित् सर्वतोभद्रो जयकांक्षी सुखावहः ॥ ३१ ॥ प्रत्यर्थिकीर्तिसंहर्ता मंदराचंतिपादुकः ॥ वैकुण्ठवासी देवेशो विरजाह्लातमानसः ॥ ३२ ॥ श्रीमरुनिलयो योगी बालार्कममकांतिमान् ॥ रक्तांगः श्यामलांगश्च बहुवेपो बहुप्रियः ॥ ३३ ॥ महालक्ष्म्यन्नपूर्णेशः स्वधाकारो यतीश्वरः ॥ स्वर्णरूपः स्वर्णदायी मूलिकार्यत्रकोविदः ॥ ३४ ॥ अनीतमूलिकार्यत्रो भक्ताभीष्टप्रदो महान् ॥ शांताकारो महामायो माहुरस्थो जगन्मयः ॥ ३५ ॥ वद्धाशनश्च ब्रह्मांशी मिताहारो निरुद्यमः ॥ ध्यानात्मा ध्यानयोगात्मा ध्यानस्थो ध्यानसत्प्रियः ॥ ३६ ॥ सत्यध्यानः सत्यमयः सत्यरूपो निजाकृतिः ॥ त्रिलोकगुरुरेकात्मा भस्मोद्भूतविग्रहः ॥ ३७ ॥ प्रियाप्रियसमः पूर्णो लज्जालाभसमप्रियः ॥

सुखदुःखसमो न्हीमान् हिताहितसमः पराः ॥ ३८ ॥ गुरुव्रत्ता च विष्णुश्च महाविष्णु
 सनातनः ॥ सदाशिवो महेंद्रश्च गोविंदो मधुसूदनः ॥ ३९ ॥ कर्ता कारयिता रुद्रः सर्वचारी
 तु याचकः ॥ संपत्तयो वृष्टिरूपो मेघरूपस्तपःमयिः ॥ ४० ॥ तपोमूर्तिस्तपाराशिरूपस्वी
 च तपोधनः ॥ तपोमयस्तपः शुद्धो जनको विश्वसृग्विधिः ॥ ४१ ॥ तपःसिद्धस्तपः साध्य-
 स्तपः कर्ता तपःक्रतुः ॥ तपःश्रमस्तपः कीर्तिस्तपोदारस्तपोत्पयः ॥ ४२ ॥ तपोरेतस्तपो-
 ज्योतिस्तपात्मा चाचिन्नंदनः ॥ निष्कलमपो निष्कपटो निर्विघ्नो धर्मभीरुकः ॥ ४३ ॥
 वैद्युतरतारकः कर्मवैदिको ब्राह्मणो यतिः ॥ नक्षत्रतेजा दीप्तात्मा परिशुद्धो विमत्सरः
 ॥ ४४ ॥ जटी कृष्णाजिनपदो व्याघ्रचर्मधरो वशी ॥ जितेंद्रियधीरवासाः शुक्रयत्नांबरो
 हरिः ॥ ४५ ॥ चंद्रानुजश्चेन्द्रमुखः शुक्रयोगी वरप्रदः ॥ दिव्य योगी पंचतपो मासर्तुवत्सराननः
 ॥ ४६ ॥ भूतज्ञो धर्तमानज्ञ एवंज्ञो धर्मवत्सलः ॥ मजाहितः सर्वहित अनिघो लोकवैदितः
 ॥ ४७ ॥ आर्कुचयोगसंबद्धमलमूत्ररसादिकः ॥ कनकीभूतमलवान् राजयोगविचक्षणः
 ॥ ४८ ॥ शकटादिविशेषज्ञो लंबिकानी तितत्परः ॥ मपंचरूपी बलवान् एककोपीनवल्लकः
 ॥ ४९ ॥ दिगंबरः सौत्तरीयः सजटः सकमंडलुः । निर्दंडश्चासिद्धश्च स्त्रिविधः पुरुषाकृतिः
 ॥ ५० ॥ तुलसीकाष्ठमाली च रौद्रः स्फुटिमालिकः ॥ निर्मालिकः शुद्धतरः स्वेच्छा
 अमरवान् परः ॥ ५१ ॥ ऊर्ध्वपुंड्रिच्छिद्रांको द्वंद्वहीनः सुनिर्मलः ॥ निर्जटः सुजटो ह्येयो
 भस्मशायी सुमोगवान् ॥ ५२ ॥ मूत्रस्पर्शो मलस्पर्शो जातिहीनः सुजातिकः ॥ अभक्ष्याभक्षो
 निर्भक्षो जगद्ददितेदहवान् ॥ ५३ ॥ भूषणो दूषणसमः कालाकालो दयानिधिः ॥
 पालभियो बालकचिबालवानतिबालकः ॥ ५४ ॥ बालक्रीडो बालरतो बालसंघवृत्तो बली ॥
 बाललीलाविनोदश्च कर्णाकर्षणकारकः ॥ ५५ ॥ क्रयानीतबणिक्पण्यो गुडसूपा-
 दिसक्षकः ॥ बालव्रीतहृष्टो मुष्टियुद्धकरश्चलः ॥ ५६ ॥ आदृश्यो दृश्यमानश्च द्वद्रुपु-
 मवर्तकः ॥ पलायमानो बालाढ्यो बालहासः सुंसगतः ॥ ५७ ॥ प्रत्यागतः पुनर्गच्छ-
 श्चक्रवर्गमनाकुलः ॥ चोरवधृतसर्वेश्वो अनन्तार्तिकदेहवान् ॥ ५८ ॥ महत्सम्पददन्तौ
 द्विष्यमंगलविग्रहः ॥ मायाबालश्च मायावी पूर्णेलीलो मुनीश्वरः ॥ ५९ ॥ माहुरेशो
 विशुद्धात्मा यशस्वी कीर्तिमान् युवा ॥ सविकल्पः सचिदात्मो गुणवान् सौम्यभावनः
 ॥ ६० ॥ पिनाकी शशिमौली च वासुदेवो दिवस्पतिः ॥ सुशिराः सूर्यतेजश्च
 श्रीमंभीरोष्ठउन्नति ॥ ६१ ॥ दक्षप्रज्ञात्रिशीर्षश्च त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्रवान् ॥ त्रिसमश्च
 त्रितामश्च त्रिलोकश्च त्र्यांशकः ॥ ६२ ॥ चतुर्दंष्ट्रस्त्रियवनस्त्रीकांभो हंसवाहनः ॥ चतुष्कलश्च-
 तुर्दंष्ट्रो गतिः शंभुः धियाननः ॥ ६३ ॥ चतुर्मेतिर्भहादंष्ट्रो वेदांगी चतुराननः ॥ पंचशुद्धो
 महायोगी महाद्रादशवानकः ॥ ६४ ॥ चतुर्मुखो नरतनुरज्येयथाश्वशवान् ॥ चतुर्शंसमद्रंष्ट्रो
 मुकरांको दशांशवान् ॥ ६५ ॥ वृषांको वृषभारूढश्चद्रतेजाः सुदर्शनः ॥ सामभियो महेशान-
 धिदाकारोः नरोत्तमः ॥ ६६ ॥ दयावान् कल्याणपूर्णो महेंद्रो माहुरेश्वरः ॥ वीरासनसमासीनो
 रामो रामपरायणः ॥ ६७ ॥ इंद्रो वरिष्यमः कालो निर्द्वेतिर्वरुणो यमः ॥ वायुश्च

रुद्रश्चशानो लोकपालो महायशः ॥६८॥ यक्षगंधर्वनागाश्च किन्नरः शुद्धरूपकः विद्या-
धरश्चाहिपतिश्चारणः पद्मेधरः ॥ ६९ ॥ चंडिकेशः प्रचंडश्च घंटानादरतः प्रियः ॥
वीणाध्वनिर्वनतेयो नारदस्तुवर्हः ॥७०॥ वीणाप्रचंडसौंदर्यो राज्ञावाक्षश्च मन्मथः । चंद्रो
दिवाकरो गोपः केसरी सोमसोदरः ॥७१॥ सनकः शुकयोगी च नंदी पद्मसुखरागकः ॥
गणेशो विघ्नराजश्च चंद्राभो विजयो जयः ॥७२॥ अतीतकालचक्रश्च तामसः कालदंड-
वान् । विष्णुश्चक्रः त्रिशूलेन्द्रो ब्रह्मदंडो विरुद्रकः ॥७३॥ ब्रह्माक्षरूपः सत्येन्द्रः कीर्तिमान्गो-
पतिर्भवः ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च जावाली वज्ररूपकः ॥७४॥ संवर्तरूपो मौद्गल्यो
मार्कंडेयश्च काश्यपः ॥ विजडो गार्ग्यरूपी च विपनाथो महोदयः ॥७५॥ त्वष्टा निशाकरः
कर्मकाश्यपश्च त्रिरूपवान् ॥ जमदग्निः सर्वरूपः सर्वनादो पतीधरः ॥७६॥ अधरूपी
वैद्यपतिर्गरुडकंडोऽधिकार्चितः ॥ चिंतामणिः कल्पनृक्षो रत्नाद्रिरुदधिमयः ॥ ७७ ॥
महामंडूकरूपी च कालाशिसमविग्रहः ॥ आधारशक्तिरूपी च कूर्मः पंचाग्निरूपकः ॥७८॥
क्षीगर्णयो महारूपो वराहश्च धृतावनिः ॥ ऐरावतो जनः पद्मो वामनः कुमुदात्मत्वान्
॥ ७९ ॥ पुंडरीकः पुष्पदंतो मेघच्छन्दोऽभ्रचारकः ॥ सीतोत्पलामोद्युतिमान् दृढोरस्कः
सुरार्चितः ॥८०॥ पद्मनाभः सुनाभश्च दशशार्प शतोदरः ॥ अवाङ्मुखो पंचवक्त्रो रक्षा-
ख्यात्मा द्विरूपकः ॥८१॥ स्वर्णमंडलसंचारी वेदिस्थः सर्वपूजितः ॥ स्वप्रसन्नः प्रसन्नात्मा
स्वभक्ताभिमुखो मृदुः ॥८२॥ आवाहितः संनिहितो वरदो ज्ञानिवर्तिस्थितः ॥ शालिग्रामा-
त्मको ध्यातो रत्नसिंहासनस्थितः ॥ ८३ ॥ अर्घ्यप्रियः पाद्यतुष्ट्याचम्यार्चितपादुकः ॥
पंचामृतः स्नानविधिः शुद्धोदकमुसंचितः ॥ ८४ ॥ गंधाक्षतसुसंभूतः पुष्पालंकारभूषणः ॥
अंगपूजाप्रियः सर्वोमहाकीर्तिर्महाभुजः ॥ ८५ ॥ नामपूजाविशेषज्ञः सर्वनामस्वरूपकः ॥
धूपितो दिव्यभूषात्मा दीपितो बहुदीपवान् ॥८६॥ बहुनैवेद्यसंहृष्टे नीरांजनविराजितः ॥
सर्वातिरंजितानंदः सौख्यवान् धवलार्जुनः ॥ ८७ ॥ विरागो निर्विरागश्च यज्ञार्चागो
विभूतिकः ॥ उन्मत्तो भ्रांतचित्तश्च शुभचित्तः शुभाहुतिः ॥ ८८ ॥ सुरैरिष्टो लघिष्ठश्च
बहिष्ठो बहुदायकः ॥ मरिष्टः सुमहौजाश्च बलिष्ठः सुप्रतिष्ठितः ॥८९॥ काशीगंगाधुमज्जश्च
कुलश्रीर्मन्त्रजापकः ॥ चिकुरान्वितभालश्च मवांगालिप्तभूतिकः ॥ ९० ॥ अनादिनिधनो
ज्योतिर्भार्गवाद्यः सनातनः ॥ तापत्रयोपशमनो मानवासा महोदयः ॥९१॥ ज्येष्ठः त्रेष्ठो
महारौद्रः कालमूर्तिः सुनिश्चयः ॥ ऊर्ध्वः समूर्ध्वलिंगश्च द्विरूपो हेमालिंगवान् ॥९२॥
सुवर्णः स्वर्णलिंगश्च दिव्यमूर्तिर्दिवस्पतिः ॥ दिव्यलिंगो भवो भव्यः सर्वलिंगस्तु सर्वकः
॥९३॥ शिवलिंगः शिवो मायोज्ज्वलस्तुज्ज्वललिंगवान् ॥ आत्मा चैवान्मलिंगश्च परमो लिंगपागः
॥९४॥ सोमः सूर्यः सर्वलिंगः पाणिर्यत्रपवित्रवान् ॥ सद्योजातो तपोरूपो भवोद्भव अनीधरः
॥९५॥ तत्सविद्रूपमविता वरेण्यश्च प्रचोदयात् ॥ दूर दृष्टिर्दूरगतो दूरश्रवणतर्पितः ॥९६॥
योगपीठस्थितो विद्वान् नमस्कारितरासभः ॥ नमस्कृतशुनश्चापि वज्रकष्ट्यातिभीषणः
॥९७॥ ज्वलन्मुखः प्रतिविष्णो सखद्गो द्रावितप्रजः ॥ पशुधनश्च रसोन्मत्तो रसोर्ध्वमुखर-

जितः ॥९८॥ रसभियो रसात्मा च रसरूपी रसेधरः ॥ रसाधिदैवतो भौमो रसांगो रसभा-
 यनः ॥९९॥ रसोन्मयो रसकरो रसेन्द्रो रसपूजकः ॥ रससिद्धः सिद्धरसो रसद्रव्यो रसोन्मुखः
 ॥१००॥ रसांकितो रसापूर्णो रसदो रसिकोरसि ॥ गंधकादस्तालकादो गौरः स्फटिकसेवनः
 ॥११॥ कार्यसिद्धः कार्यरुचिर्वहुकार्यो न कार्यवान् ॥ अभेदी जनकर्ता च शंखचक्रगदाधरः
 ॥१२॥ कृष्णाजिनकिरीटी च श्री कृष्णाजिनकंचुकः मृगयायी मुग्धेश्वर गजरूपी गजेधरः ॥३॥
 दृढव्रतः सत्यपादी कृतज्ञो बलवान्वलः ॥ गुणवान् कार्यवान् दांतः कृतशोभो दुरासदः
 ॥४॥ सुकालो भूतनिहितः समर्थवाङ्मनायकः ॥ संपूर्णदृष्टिरक्षुब्धो जनैकप्रियदर्शनः
 ॥५॥ नियतात्मा पद्मधरो ब्रह्मवाञ्छानख्यकः ॥ उच्छृत्तिरनीशश्च राजभोगी
 सुमालिकः ॥६॥ सुकुमारो जराहीनो चोरघ्नो मज्जलक्षणः ॥ सुपदः स्वंगुलीकश्च
 सुजघः शुभजानुकः ॥७॥ शुभोः शुभर्लिंगश्च सुनाभो जयनोत्तमः ॥ सुपार्थः
 सुस्तनो नीलः सुवक्षश्च सुजनुकः ॥८॥ नीलग्रीवो महास्कंधः सुभुजो दिव्यजंघकः ॥
 सुहस्तरेखो लक्ष्मीवान् दीर्घपृष्ठो यतिश्चलः ॥७॥ धिवेष्टः शुभदंतश्च विद्युज्जिह्वः सुतालकः
 दीर्घनासः सुताम्राक्षः सुकपोलः सुणकंकः ॥११०॥ उन्मीलितोन्मीलितश्च विशालाक्षश्च
 शुभ्रकः ॥ शुभमध्यः सुभालश्च सुशिरानीलरोमकः ॥११॥ विशिष्टग्रामणिसकंधः शिखि-
 यणो विभावसुः ॥ कैलासेशो विचित्रज्ञो वैकुण्ठेशो विचित्रवान् ॥१२॥ मनसेन्द्रश्चक्रवालो
 महेंद्रो मंदारधिपः ॥ मलयो विंध्यरूपश्च हिमवान् मेरुरूपकः ॥१३॥ सुवेपो नव्यरूपात्मा
 मैनाको गंधमादनः ॥ सिंहलश्च वेदाद्रिः श्रीशैलः क्रकचात्मकः ॥१४॥ नानाचल-
 च्चिचक्रदो दुर्वासाः पर्यतात्मजः ॥ यमुनाकृष्णवेणीशो भद्रेशो गीतमीपतिः ॥१५॥
 गोदावरीशो गंगात्मा शोणकः कौशिकीपतिः ॥ नर्मदेशस्तु कावेरीताम्रपर्णीधरो जटी
 ॥१६॥ सन्निधुपां नदात्मा च समुद्रः सरिदीधरः ॥ न्हादिनीशः पावनीशो नलिनीशः
 सुचक्षुवान् ॥१७॥ सितानदीपतिः सिधुर्वेशो मुरलीपतिः ॥ लवणेशुः क्षीरनिधिः सुराग्निः
 सर्पिंर्युधि ॥१८॥ दयाविशुद्धजलधित्स्त्वरोपो धनाधिपः ॥ भूपालमधुरागज्ञो मालनी-
 रागकोविदः ॥१९॥ पौंड्रक्रियाज्ञः श्रीरागो नानारागार्ण वांतकः ॥ वेदादिरूपो न्हीरूपो
 ब्लरूपः क्लीं विकारकः ॥१२०॥ हुंमयः क्लीमयोः प्रत्योः हुंमयः क्रौंमयो मटः ॥ ध्रीमयो हुंमयो
 गांगो धंमयो खंमयः खगः ॥२१॥ खंमयो जूंमयश्चां कर गोवीजांगो वीजजंमयः ॥ शंकर-
 कः ऐंगोडंकरी ठरुरोऽणुकः ॥२२॥ तंकरस्यंस्तुंगोद्रां मुद्रारूपकः सुदः दक्षो दंडी दानव-
 नो अमतिद्वंद्वामदः ॥२३॥ वंरूपो नंवरूपश्च पंकजाक्षश्च फंमयः ॥ महेंद्रो मधुमोक्ता च
 मंदरेतास्तु भंमयः ॥२४॥ रंमयो रिकरो रंगो लंकरः पंमयः शरः ॥ शंकरः पण्मुखो हंसः
 शंकरः शंकरो क्षयः ॥२५॥ ॐ मित्येकाक्षारात्मा च सर्ववीजस्वरूपकः ॥ श्रीकरः
 श्रीपदः श्रीशः श्रीनिधिः श्रीनिकेतनः ॥२६॥ पुरुषोत्तमः सुखी योगी दत्तात्रेयो हृदिभ्रियः
 तत्संतुतः सदायोगी धीरतंगुसाधकः ॥२७॥ पुरुषोत्तमो यतित्रेष्टो दत्तात्रेयः सखीत्ववान् ॥
 वसिष्ठवामदेवाम्पां दत्तः पुरुष ईरितः ॥२८॥ यावच्चिष्टे ह्यास्मिन् तावच्चिष्टि तत्सुखी ॥

यः इदं शृणुयान्नित्यं ब्रह्मसायुज्यतां व्रजेत् ॥ २९ ॥ भुक्तिमुक्तिकरं तस्य नात्रकार्या-
विचारणा ॥ आयुष्मत्पुत्रपौत्रांश्च दत्तात्रेयः प्रदर्शयेत् ॥ १३० ॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं
पुत्रभाग्यविवर्धनं ॥ करोति लेखनादेव परार्थं वा न संशयः ॥ ३१ ॥ यः करोत्युपदेशं
च नामदत्तसहस्रकं ॥ स च याति च सायुज्यं श्रीमान् श्रीमान् न संशयः ॥ ३२ ॥
पठणाच्छ्रवणाद्वापि सर्वान्कामान्नप्नुयात् ॥ खंचरत्वं कर्ष्यसिद्धिं योगासिद्धिमवानुयात्
॥ ३६ ॥ ब्रह्मराक्षसवेतालैः पिशाचैः कामिनीमुखैः ॥ पीडाकरैः सुखकरैर्ग्रहेर्दुष्टैर्न बाध्यते
॥ ३४ ॥ देवैः पिशाचैर्मुच्यते सङ्कटुच्चारणे न तु ॥ यस्मिन्देहे स्थितं चैतत्पुस्तकं
दत्तनामकं ॥ ३५ ॥ पंच-योजनविस्तारं रक्षणं नात्र संशयः ॥ सर्वबीजसमायुक्तं स्तोत्रं
नाम सहस्रकं ॥ ३६ ॥ सर्वपञ्चस्वरूपं च दत्तात्रेय स्वरूपकं ॥ एकवारं पठित्वा तु ताम्र-
पात्रे जलं स्पृशेत् ॥ ३७ ॥ पीत्वा चैतत्सर्वरोगैश्च मुच्यते नात्र संशयः ॥ स्निग्धं पुरुष-
वश्यं राजवश्यं जयावहं ॥ ३८ ॥ संपत्प्रद मोक्षकरं पठेन्नित्यमताद्वितः ॥ लीयतेऽस्मिन्प-
रंपार्थान् वैरिशोकादिकारितः ॥ ३९ ॥ पठणाच्च प्रसन्नोऽहं शंकराचार्यं शुद्धिमान् ॥
भविष्यसि न संदेहः पठितः प्रातरेव माम् ॥ १४० ॥ उपदेक्षे सर्वयोगान् लंकादि-
बहून्यरान् ॥ दत्तात्रेयस्तु चेत्युक्त्वा स्वप्ने चांतरधीयत ॥ ४१ ॥ स्वप्नादुत्थाय चाचार्यः
शंकरो विस्तारं गतः ॥ स्वप्नोपदेशितं स्तोत्रं दत्तात्रेयेन योगिना ॥ ४२ ॥ सहस्रनामकं
दिव्यं पठित्वा योगवान्भवेत् ॥ ज्ञानयोगयतित्वं च पराकायप्रवेशनं ॥ ४३ ॥ बहुविद्या-
खंचरत्वं दीर्घायुस्तत्प्रसादतः ॥ तदारभ्य भुवि श्रेष्ठः प्रसिद्धश्चामवद्यती ॥ १४४ ॥

इति श्रीशंकराचार्यं स्वानावस्थायां दत्तात्रेयोपदेशितं सकलपुराण-

वेदोक्तप्रपञ्चायसारवत्स्तोत्रं संपूर्णम्-

श्रीदत्तभावसुधारसस्तोत्रम्

दत्तात्रेयं परसुखमयं वेदगेयं ह्यमेयं ॥ योगिध्येयं हृतनिजभयं स्वीकृतानेककायम् ॥
दुष्टाऽगम्यं पितृतविजयं देवदैत्यपिबन्धं ॥ वंदे नित्यं विहिताविनयं चात्यर्थं भाग्यगम्यम् ॥ १ ॥
दत्तात्रेय नमोऽस्तु ते भगवते पापक्षयं कुर्वते ॥ दारिद्र्यं हस्ते भयं शमयते कारुण्यमातन्वते ॥
भक्तानुद्धरते शिवं च ददते सत्कीर्तिमातन्वते ॥ भूतान्द्रावयते वरं प्रददते श्रेयः पते सद्गते ॥ २ ॥
एकं सौभाग्यजनकं तारकं लोकनायकम् ॥ विशोकं त्रातभजकं नमस्ये कामपूरकम् ॥ ३ ॥
नित्यं स्मरामि ते पादे हृतखेदे सुखप्रदे ॥ प्रदेहि मे शुद्धभावं भावं यो
वारपेदद्भुतम् ॥ ४ ॥ समस्तसंपत्प्रदमार्तबंधुं समस्तकल्याणदमस्तबंधुं ॥ कारुण्यसिंधुं
प्रणमामि दत्तं यः शोधयत्याशु मलीनचित्तम् ॥ ५ ॥ समस्तभूतान्तरवाङ्मवर्ती यश्चात्रिपुत्रो
यतिचक्रवर्ती ॥ सुकीर्तिसंव्याप्तदिगंतरालः स पातु मां निजितभक्तकालः ॥ ६ ॥

व्याध्याधिदारिद्र्यभयार्तिहर्ता स्वगुणैरेकशरीरधर्ता । स्वदासभर्ता बहुधा विहर्ता कर्ताप्य-
कर्ता स्वशोऽरिहर्ता ॥ ७ ॥ स चानसूयातनयोऽभवच्चो विष्णुः स्वयं भायिकरक्षणाय ।
गुणा यदीया न हि धुदिमाद्भिर्गण्यत आकल्पमपीह धात्रा ॥ ८ ॥ न यत्कटाक्षामृतमृद्धितोऽत्र
विप्रति तापाः सकलाः परत्र । यः सद्गतिं संपददाति भूमा स मेतरे तिष्ठतु दिव्यधामा
॥ ९ ॥ स त्वं प्रसीदात्रिमुतातिहारिन् दिगंबर स्वीयसनोविहारिन् । दुष्टा लिपिर्था
लिखितात्र धात्रा कार्या त्वया सातिश्रुभा विधात्रा ॥ १० ॥ सर्वमंगलसंयुक्त सर्ववर्ध-
समान्यत । प्रसन्ने त्वयि सर्वेशे किं केषां दुर्लभं कुह ॥ ११ ॥ हादाधितिमिरं हेतुं
शुद्धज्ञानमकाशक । त्वदंघ्रिनस्त्रमाणिस्वयुतिरेवालमीश नः ॥ १२ ॥ स्मरुपार्द्रकटाक्षेण
वीक्षसे चेत्सकृद्धि मां । भविष्यामि कृतार्थोऽत्र पात्रं चापि स्थितेस्तव ॥ १३ ॥ क च
मंदो वराक्रोऽहं क भवान्भगवान्प्रभुः । अथापि मवदवेश आग्यवानस्मि ते दृष्टा ॥ १४ ॥
विहितानि मया नाना पातकानि च यद्यपि । अथापि ते प्रसादनं पवित्रोऽहं न संशयः ॥ १५ ॥
स्वलीलया त्वं हि जनान्पुनासि तन्मे स्वलीलायवर्णं प्रयच्छ । तस्याः श्रुतेः सांद्रविलोचनोऽ-
हं पुनामि चात्मानमतीव देव ॥ १६ ॥ पुरतस्ते स्फुटं वाचमि दौपराशिरहं किल ।
दोषा ममामिताः पांसुवृष्टिर्धुसमा विभो ॥ १७ ॥ पापीयसामहं मुख्यः त्वं तु
कारुणिकाग्रणीः । दयनीयो नहि कापि मदन्य इति भासि मे ॥ १८ ॥ ईदृशं मां
विलोभ्यापि कुपालो ते मनो यदि । न द्रवेत्तर्हि किं वाच्यमदृष्टं मे तदाग्रतः ॥ १९ ॥
त्वमेव सृष्टवान्सर्वद्विधात्रेय दयानिधे । वयं दीनतराः पुत्रस्तवाकल्पाः स्वरक्षणे ॥ २० ॥
जयतु जयतु दत्तो देवसंघाभिपूज्यो । जयतु जयतु भद्रो भद्रदो भावुकैज्यः ॥ जयतु
जयतु नित्यो निर्मलज्ञानवेद्यो । जयतु जयतु सत्यः सत्यसंभोऽनवद्यः ॥ २१ ॥ यद्यह
तव पुत्रः स्यां पिता माता त्वमेव मे । दयास्तन्यामृतनाशु मातस्त्वमभिर्विच माम् ॥ २२ ॥
ईशभिन्ननिमिषोपादानत्वात्सपुत्रस्य ते । जगद्योने सुतो नाहं दत्त मां परिपाद्यतः
॥ २३ ॥ तव वत्सस्य मे वाम्यं दत्तं वासूक्तमप्यहो । क्षेतव्यं मेपराधश्च त्वत्तोभ्या न
गतिर्हि मे ॥ २४ ॥ अनन्यगतिकस्यास्य वालस्य मम ते पितः । न सर्वथोचितोपेक्षा
दोषाणां गणनापि च ॥ २५ ॥ अज्ञानित्वादकल्पत्वाद्योपा मम पदे पदे । भवति किं
करोमीश करुणावरुणालय ॥ २६ ॥ अथापि मेऽपराधैर्वैदायास्यंतविपादताम् ।
पदाहताभिकणापि माता रूपति किं श्रुवि ॥ २७ ॥ रंक्रमकगतं दीनं ताडयंतं पदेन च ।
माता त्यजति किं बालं प्रत्युताश्वासयत्पहो ॥ २८ ॥ तादृशं मामकल्पं चेन्नाश्वास-
यसि भो प्रभो । अह्ना वत् दीनस्य त्वां विना मम का गतिः ॥ २९ ॥ शिशुर्नाथं शठः
स्वार्थीत्यपि नायानु तेऽतरम् । लोके हि धुधिता बालाः स्मरन्ति निजमातरम् ॥ ३० ॥
जीवनं भिन्नयोः पित्रोलोक एकतराच्छिशोः । त्वं तुभयं दत्त मम मास्तु निर्दयता मयि
॥ ३१ ॥ स्तयनेन न शक्तोऽस्मि त्वां प्रसादयितुं प्रभो । ब्रह्माद्याश्चक्रितास्तत्र मंदोऽ-
हं शक्तुयां कथम् ॥ ३२ ॥ दत्त त्वद्बालाभ्याम्यानि सूक्तासूक्तानि यानि च । तानि

स्त्रीकुरु सर्वज्ञ दयालो भक्तभावन ॥ ३३ ॥ ये त्वां शरणमापन्नाः कृतार्था अभवान्हि ते । एतद्विचार्य मनसा दत्त त्वां शरणं गतः ॥ ३४ ॥ त्वन्निष्ठास्त्वत्परा भक्तास्तव ते सुखभागिनः । इति शास्त्रानुरोधेन दत्त त्वां शरणं गतः ॥ ३५ ॥ स्वभक्ताननु-
गृह्णाति भगवान्भक्तवत्सलः । इति संचित्य संचित्य कथंचिद्धारयाम्यसून् ॥ ३६ ॥ त्वद्भक्तस्तदधीनोऽहमस्मि तुभ्यं समर्पितम् । तनूं मनो धनं चापि कृपां कुरु ममोपरि ॥ ३७ ॥ त्वयि भक्तिं नेत्रे जने न जानेऽर्चनपद्धतिम् । कृतं न दानधर्मादि प्रसादं कुरु केवलम् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मचर्यादि नाचीर्णं नाधीता विधितः श्रुतिः । गार्हस्थ्यं विधिना दत्त न कृतं तत्प्रसीद मे ॥ ३९ ॥ न साधुसंगमो मेऽस्ति न कृतं वृद्धसेवनं । न शास्त्रशासनं दत्त केवलं त्वं दयां कुरु ॥ ४० ॥ ज्ञातेऽपि धर्मे नहि मे प्रवृत्तिर्ज्ञातेऽप्यधर्मे न ततो निवृत्तिः । श्रीदत्तनाथेन हृदि स्थितेन त्वया नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ ४१ ॥ कृतिः सेवा गतिर्यात्रा स्मृतिश्चिता स्तुतिर्वचः । भवतु दत्त मे नित्यं त्वदीया एव सर्वथा ॥ ४२ ॥ प्रतिज्ञा ते न भक्ता मे नश्यंतीति सुनिश्चितम् । श्रीदत्त चित्त आनीय जीवनं धारयाम्यहं ॥ ४३ ॥ दत्तोऽहं ते मयंतीश आत्मदानेन योऽभवत् । अनसूया-
न्निपुत्रः स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ४४ ॥ कार्तवीर्यार्जुनायादाद्योगार्द्धिमुभर्या प्रभुः । अब्याहतगतिं चासौ श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ४५ ॥ आन्वीक्षिकीमलर्काय विकल्पत्याग-
पूर्वकम् । योदादाचार्यवर्यः स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ४६ ॥ चतुर्विंशतिगुर्वीश ह्येयोपादेयलक्षणं । ज्ञानं यो यदवेऽदात्स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ४७ ॥ मदालसागर्भ-
रत्नालर्काय प्राहिणोच यः । योगपूर्वात्मविज्ञानं श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ४८ ॥ आयुराजाय सत्पुत्रं सेवाधर्मपराय यः । प्रददौ सद्गतिं चैव श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ४९ ॥ लोकोकूपतये विष्णुदत्तविप्राय योऽर्पयत् । विद्यास्तच्छ्राद्धभुज्यः स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५० ॥ भर्त्रा सहानुगमनविधिं यः प्राह सर्ववित् । राममात्रे रेणुकार्य श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५१ ॥ समूलभान्दिकं कर्म सोमकीर्तिनृपाय यः । मोक्षोपयोगि सकलं श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५२ ॥ नामधारकभक्ताय निर्विण्णाय व्यदर्शयत् । तुष्टः स्तुत्या स्वरूपं स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५३ ॥ यः कलिब्रह्मसंवादमिषेणाऽहं युगस्तिः । गुरुसेवां च सिद्धाऽऽस्याच्छ्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५४ ॥ दुर्वासःशापमाश्रुत्य योऽवरीपार्थमध्ययः । नानावतारधारी स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५५ ॥ अनसूयासतीदुग्धास्त्रादायेव निरूपतः । अघातरदजो योऽपि श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५६ ॥ पीठापुरे यः सुमतिब्राह्मणीभक्तितोऽभवत् । श्रीपादस्तत्सुतस्त्राता श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५७ ॥ प्रकाशयामास सिद्धमुखात्स्था-
पनमादितः महाबलेश्वरस्यैव श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५८ ॥ चंडाख्यपि यतो मुक्ता गोकर्णे तत्र योऽवसत् । लिंगतीर्थमये व्यब्धं श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ५९ ॥ कृष्णाद्रीपे कुरुपुरे कुपुत्रं जननीयुतम् । यो हि मृत्योरपाच्छ्रीपाच्छ्रीदत्तः शरणं मम ॥ ६० ॥ रजकायापि दास्यन्यो राज्यं कुरुपुरे प्रभुः । तिरोभूदज्ञदृष्ट्या स श्रीदत्तः शरणं मम

॥ ६१ ॥ विश्वासधातिन्धोरान्स्वमक्तघ्नान्निहत्य यः । जीवयामास भक्तं स श्रीदत्तः
 शरणं मम ॥ ६२ ॥ करंजनगर्भेवायाः प्रदोषव्रतसिद्धये । योऽभुत्सुतो नृहर्याख्यः श्रीदत्तः
 शरणं मम ॥ ६३ ॥ मूको भूत्वा व्रतात्पश्चाद्दन्वेदान्स्वमातरं । भ्रत्रजन् बोधयामास
 श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ६४ ॥ काशीवासी स संन्यासी निराशीष्वभदो वृषम् ।
 वैदिकं विशदीकुर्वन् श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ६५ ॥ भूमिं प्रदक्षिणीकृत्य सशिष्यो वीक्ष्य
 मातरं । जहार द्विजशूलार्तिं श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ६६ ॥ शिष्यत्वेनोररीकृत्य सायंदेव
 ररक्ष यः । भीतं च क्रूरयवनाच्छ्रीदत्तः शरणं मम ॥ ६७ ॥ प्रेरयत्तीर्थयात्रायै तीर्थरूपोऽपि
 यः स्वक्रान् । सम्यग्धर्ममुपादिश्य श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ६८ ॥ सशिष्यः पर्यलीक्षेत्रे
 वैद्यनाथसमीपतः । स्थित्वोद्धार मूढं यः श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ६९ ॥ विद्वत्सुतमविद्यं
 य आगतं लोकनिदितम् । छिन्नजिह्वं बुधं चक्रे श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ७० ॥ नृसिंहवा-
 टिकास्थो यः प्रददौ शाकभुङ्ग निधिम् । दरिद्रब्राह्मणायासौ श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ७१ ॥
 भक्ताप त्रिस्थलीयार्थां दर्शयामास यः क्षणात् । चकार वरदं क्षेत्रं श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ७२ ॥
 भेताति वारयित्वा यो ब्राह्मण्यै भक्तिभावितः । ददौ पुत्रौ स गतिदः श्रीदत्तः शरणं मम
 ॥ ७३ ॥ तत्त्वं यो मृतपुत्रायै बोधयित्वाप्यजीवयत् । मृतं कल्पद्रुमस्थः स श्रीदत्तः शरणं
 मम ॥ ७४ ॥ दोहयामास भिक्षार्थं यो वंध्यां महिषीं प्रभुः । दारिद्र्यदावदावः स श्रीदत्तः
 शरणं मम ॥ ७५ ॥ राजप्रार्थितं पत्यास्थान्मठे यो गाणगापुरे । ब्रह्मरक्षःसमुद्रतः
 श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ७६ ॥ विधरूपं निंदकाप शिधिकास्थः स्वलंकृतः । गर्वहादर्श-
 ययः स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ७७ ॥ त्रिविक्रमेण चानीतौ गर्विता ब्राह्मणद्विपौ ।
 बोधयामास तौ यः स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ७८ ॥ उक्त्वा चतुर्वेदशास्त्रातदंगा-
 दिकमीश्वरः । विप्रगर्वहरो यः स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ७९ ॥ सप्तजन्मविदं सप्तरे-
 त्खोच्छ्रयन्तो ददौ । यो हीनाय श्रुतिस्फूर्तिं श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ८० ॥ त्रिविक्रमायाह
 कर्मगतिं दत्तविदा पुनः । विपुक्तं पतितं चक्रे श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ८१ ॥ रक्षसे
 वामदेवेन भस्ममाहात्म्यमुदगतिम् । उक्तां त्रिविक्रमायाह श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ८२ ॥
 गोपीनायसुतो रुग्णो मृतस्तत्पत्नीं शुशोच ताम् । बोधयामास यो योगी श्रीदत्तः शरणं मम
 ॥ ८३ ॥ गुर्वगस्त्वर्पिर्षंवादरूपं स्त्रीधर्ममाह यः । रूपांतरेण स प्राज्ञः श्रीदत्तः शरणं
 मम ॥ ८४ ॥ विप्रवाधर्ममादिश्यानुगमं चाक्षभस्मदः । अजीवनन्तं विप्रं श्रीदत्तः शरणं
 मम ॥ ८५ ॥ वेश्यासत्तै तु रुद्राक्षमाहात्म्ययुतमीदृकृतम् । प्रसादे प्राह यः सत्यै श्रीदत्तः
 शरणं मम ॥ ८६ ॥ अतरुद्रीयमाहात्म्यं मृतरादसुतजीवन्म् । सत्यै शशंस स गुरुः
 श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ८७ ॥ कचाख्यानं स्त्रियो भंगानर्हार्थसुभाग्यदम् । सोमव्रतं च
 यः प्राह श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ८८ ॥ ब्राह्मण्या दुःस्वभावं यो निवार्यान्हिकमुत्तमम् ।
 शशंस ब्राह्मणायासौ श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ८९ ॥ गार्हस्थधर्मं विप्राय प्रत्यवायजिहासया ।
 क्रममुक्त्यै य ऊचे स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ९० ॥ त्रिपुंर्याप्तपाकेन भोजयामास यो

नृणाम् । सिद्धश्चतुःमहत्साणि श्रीदत्त शरणं मम ॥ ९१ ॥ अश्वत्थसेवामादिश्य पुत्रौ
 योपात्फलप्रदः । चित्रकूट वृद्धवंध्यायै श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ९२ ॥ कारयित्वा
 शुष्काष्टसेवां तदपृक्षतां नयन् । विप्रकुष्ठं जहारासौ श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ९३ ॥ भजंतं
 कष्टतोऽप्याह सायंदेवं परीक्ष्य यः । गुरुसेवाविधानं स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ९४ ॥ शिव-
 तोषकरीं काशीयात्रां भक्ताय योजयत् । सविधिं विहितां त्वष्टा श्रीदत्तः शरणं मम ॥ ९५ ॥
 कौण्डिण्यधर्मविहितमनंतव्रतमाह यः । कारयामास तद्योऽपि श्रीदत्त शरणं मम ॥ ९६ ॥
 श्रीशैलं तंतुकायासौ योगगत्या व्यदर्शयत् । शिवरात्रिव्रताहं स श्रीदत्तः शरणं मम
 ॥ ९७ ॥ ज्ञापयित्वाप्यत्यंतं स्वस्य दृष्ट्या चकार यः । विकुष्ठं नंदिशर्माणं श्रीदत्तः
 शरणं मम ॥ ९८ ॥ नरकेशरिणे स्वप्ने स कलेवरलिंगमम् । दर्शयित्वानुजग्राह श्रीदत्तः
 शरणं मम ॥ ९९ ॥ अष्टमूर्तिधरोऽप्यष्टग्रामगौ भक्तवत्सलः । दीपावस्थुत्तसेवजभूतस
 श्रीदत्तः शरणं ममः ॥ १०० ॥ अपक्वं छेदयित्वापि क्षेत्रे शतगुणं ततः । धान्यं सूत्राय
 योज्जास्य श्रीदत्त शरणं मम ॥ १०१ ॥ गाणगापुरके क्षेत्रे योऽष्टतीथान्यदर्शयत् ।
 भक्तैर्मन्यो भीमरथ्यां स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ १०२ ॥ पूर्वदत्तवरायादाद्राज्यं स्फोट-
 करुधरः । स्लेच्छाय दृष्टिं चेष्टं स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ १०३ ॥ श्रीशैलयात्रामिषेण
 वरदः पुष्पपीठगः । कलौ तिरोऽभयः स श्रीदत्तः शरणं मम ॥ १०४ ॥ निद्रा
 मातृपुरेऽस्य सद्यशिवरे पीठं मिमंक्षा पुरे । काश्याख्ये करहाटकेश्वर्यमनरे भिक्षास्य
 कोलापुरे ॥ पांचाले श्रुजिरस्य विट्ठलपुरे पत्रे विचित्रं पुरे । गांधर्वे श्रुजिराचमः कुरुपुरे
 दूरे स्मृतो नान्ते ॥ १०५ ॥ अमलकमलवक्त्रः पञ्चपत्राभनेत्रः परविरतिकलत्रः सर्वथा
 यः स्वतंत्रः । स च परमपवित्रः सत्कर्महृत्त्वमग्नः परमरुचिरगात्रो योऽनन्यप्राणिपुत्रः
 ॥ १०६ ॥ नमस्ते समस्तेष्टदात्रे विघात्रे नमस्ते समस्तेडिताधौघहर्त्रे नमस्ते समस्ते-
 गितज्ञाय भर्त्रे नमस्तेनमस्तेष्टकर्त्रेऽकहर्त्रे ॥ १०७ ॥ नमो नमस्तेऽस्तु पुरातंकाय नमो
 नमस्तेस्त्वसुरातंकाय । नमो नमस्तेऽस्तु खलातंकाय दत्ताय भक्तार्तिविनाशनाय
 ॥ १०८ ॥ श्रीदत्तदेवधर मे प्रसीद श्रीदत्तसर्वधर मे प्रसीद । प्रसीद योगेश्वर देहि योग
 त्वदीयभक्तेः कुरु मा वियोगम् ॥ १०९ ॥ श्रीदत्तो जयतीह दत्तमनिशं ध्यायामि
 दत्तेन मे । हृच्छुद्धिर्विहिता ततोऽस्तु सततं दत्ताय तुभ्यं नमः ॥ दत्तान्नास्ति परायणं
 श्रुतिमतं दत्तस्य दासोऽस्म्यहम् । श्रीदत्ते परभक्तिरस्तु मम भो दत्त प्रसीदेश्वर ॥ ११० ॥

इति प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीविरचितं

श्रीदत्तभावसुधारसस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

७. दत्तनामस्मरणम्

शास्त्रं शस्त्रं मल्लविद्यादि सर्वं ज्ञानं ध्यानं योगयोगादिकं च । पूर्वेधादि प्राण-
विचापह्वारि थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १ ॥ न त्वायासो वित्तहर्निर्न चैवं प्रत्यादेशो
नो कवित्वाद्यपेक्षा । सर्वश्रेष्ठं साधनानां वरिष्ठं थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ २ ॥
कामं क्रोधं जेतुकामो यदि स्याः शोकं मोहं त्यक्तुकामोऽथवा चैव । रागद्वेषौ हातुकामोऽथ
बन्धो थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ३ ॥ बाल्यं खेलौ कामिनीषु प्रकामं तारुण्यं ते
मूढं व्यर्थं गतं भोः । वृद्धत्वं हा मृत्युमार्गानुसारि थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४ ॥
जायापुत्रक्षेत्रविचादि सर्वम् अधस्तं तद् ध्यायते मूढ कस्मात् । आदावन्ते दुःखमूलं च मध्ये
थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ५ ॥ जातं कस्माद् गम्यते कुत्र बन्धो स्थानं कस्माच्चि-
न्तयाहर्निशं तत् । सर्वं ज्ञातं श्रीशनामैव सत्यं थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ६ ॥ नाना
धर्मा भ्रान्तिमूलाच्च सर्वं लोकं सत्यं नाशयत्सर्वमन्यत् । नाना मार्गाः कष्टमूलाश्च सर्वे थासे
थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ७ ॥ प्रातः पूर्वाण्ह पराण्ह च सायं रात्रीवचं पूर्वरात्रे निशीथे ।
प्रत्युपेऽपि त्रीशमेकं वदार्भ थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ८ ॥ ज्ञाने पाने भोजने
यानकाले कायेऽकार्ये ह्युत्थितं चोपविष्टम् । सुप्तौ स्वप्ने चिन्तय त्रीशमेकं थासे थासे
दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ९ ॥ त्यक्त्वा लस्यं तामसं पापमूलं जन्माभ्यासं राजसं कर्म सर्वम् ।
भक्तिप्रान्तं त्रीशमेकं प्रयाहि थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १० ॥ वित्तं भूमाव-
श्वयानादि गोष्ठं मेत्रं मार्गं बान्धवादि श्मशाने । देहो बन्धौ देहलिप्तं दलत्रं थासे याते
कोऽपि सार्धं न याति ॥ ११ ॥ वेदं वादं वादशूरेषु हित्वा काव्यं भाणं भण्डवीरे
विहाय । नृपं गीतं नादलुब्धे संमर्ष्य थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १२ ॥
स्वाङ्गस्वाद् सत्कदन्नादि मुक्त्वा हीने हर्म्येऽहीरघोषे शयित्वा । चीरं चेलं क्षीमवल्कादि
धृत्वा थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १३ ॥ मन्त्रं तन्त्रं यन्त्रविद्यादि सर्वं त्यक्त्वा
दूरे तीर्थयात्रादिकं च । पाठं पूजां पुण्ड्रमेवापि कष्टं थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन्
॥ १४ ॥ आयुः स्वल्पं स्वल्पमत्यन्तमेव कालव्याघ्रो मर्त्यमेव निहन्ति । तारुण्यं ते
वारिषममरुत्वं थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १५ ॥ इष्टद्रव्यं दृष्टानष्टस्वरूपं कीर्तिः
का सा पद्मपत्राम्बुक्लृपा । त्यक्त्वा व्यर्थं लोकनृत्यानुनृत्यं थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन्
॥ १६ ॥ सार्धं सर्वं मानयन्ति प्रकामं निःस्वं कोऽपि प्रेक्षते नैव लोके । स्वार्थः प्रेष्टो दुर्लभो यः
परार्थो ज्ञासे ज्ञासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १७ ॥ यावत्सत्यं रोमहीनं वपुः स्याद् याव-
त्कालो नेक्षते सैर्यमव । तावत्कालो जागृहि त्वं प्रमादिञ्च थासे थासे दत्तनाम स्मरात्मन्
॥ १८ ॥ निद्रासि त्वं निर्भरं देहगेहं चौराश्वान्तः सर्वतो हा विद्यन्ति । मुष्णन्त्येते आत्म-
वित्तं मृष्ट्य द्युतिष्ठात्मन् स्वापमेतं जहीहि ॥ १९ ॥ केचिद्याता लब्धयातश्च केचित्
केचिन्मार्गे नीयमाना पुरस्ते । निद्रासि त्वं केन मौल्येन मूढ थासे थासे दत्तनाम

स्मरात्मन् ॥२०॥ कामी भोगे ब्रह्मचर्येऽतिक्रीबो मूर्खो दाने दानश्चन्ये कदर्यः । भक्ता-
 वन्धो नास्तिको भक्त्यभावे सर्वं त्वेवं दुर्जनैर्दूषितं स्यात् ॥ २१ ॥ क्षन्तव्योऽस्माद्धोक-
 जल्पोऽनिवार्यो नो हातव्यो धर्ममार्गः कदाचित् । ग्राह्यं नित्यं दत्तनामामृतं सत्
 त्याज्यः सङ्गो दुःसहो दुर्जनानाम् ॥२२॥ माता दत्तस्त्वत्पिता दत्त एव । स्वामी दत्तस्ते
 सखा दत्त एव । त्यक्त्वा ह्येनं वीक्षसे कुत्र चान्यं श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥२३॥
 गन्तव्यं ते दूरमत्यन्तमेव मार्गं मा गाः सौख्यमल्पेन तुष्टः । सर्वं ह्येते धूर्तपाटञ्चरास्ते
 हृत्वा सर्वं त्वां यहिष्कासयन्ति ॥ २४ ॥ लब्ध्वा साङ्गं मानुषं जन्म मूढ विक्रीणीपे
 धिरराटार्यमेतत् । प्राप्य नैतत्पुण्यकोटिं विनान्य श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन्
 ॥२५॥ यानद्विचं ह्यार्ज्यते पुष्कले ते सौख्यं तावत्पृच्छयते मूढ सर्वैः । नष्टे सारे लोक्यते
 सर्वतोऽङ्गं श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ २६ ॥ हास्यं दृष्ट्वा हस्यते सर्वलोकै-
 र्दुःखाश्रूणी हा न कोऽपि ममाष्टिं । कुर्वन्मे मे किं मूर्तिं यासि मेप श्वासे श्वासे दत्तनाम
 स्मरात्मन् ॥२७॥ बुद्ध्याध्ययं ह्यौषधं भैक्ष्यमुक्तं शीताघातिच्यंसहेतोस्तु वासः । अन्य-
 खेच्छा तन्यते मूढ कस्माच्छ्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ २८ ॥ काष्ठांश्वग्नीन्
 यो मृतस्यापि दत्ते किं वृत्ति नो जीवयुक्तस्य तेऽसी । अद्यायुक्तं तस्य पादौ गृहाण श्वासे
 श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ २९ ॥ मिथ्याऽयं ते तौ मोहमुलोऽभिमानो यानधानस्येव
 कर्तृत्वमूलः । वीशादान्यः कः प्रभुः स्यात्त्रिलोभ्यां श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥३०॥
 भीवास्यैवाकोऽपि प्रातर्बुदेति नक्तं चेन्नुर्निमलं खे विभाति । उर्ध्वं क्षिप्तं वस्तु निम्नं
 प्रयाति श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥३१॥ इन्द्रः काले वर्पति त्यक्तगर्वं भूमिः शुष्का
 सस्यपूर्णा विभाति । जग्धं ह्यन्नं पचते जाठरेण श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥३२॥
 सत्यं शोचं ब्रह्मचर्यादिकं च यद्वा क्षान्तिस्तोष एतच्चितुषः । दूरीकृत्यान्यत्प्रतीप यदस्य
 श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ त्याज्यः सङ्गः सर्वथा दुःखमूलं नो चेच्छम्यः सद्भिरेव
 प्रकार्यः त्यक्त्वा निन्दा योपितोऽन्यस्य चर्चा श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥३४॥
 त्याज्यः कामः सर्वथा जन्ममूलं नो चेच्छम्यस्त्रीशपास्पै विधेयः वीशो दत्तो ह्यौषधं
 दुःखव्याधेः । श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ३५ ॥ क्रोधस्त्याज्यः सर्वथा पापमूलं
 नो चेत्कार्यस्तीव्रपापपक्रोपे । त्यक्त्वा व्यर्थं ह्यन्यदोपेक्षणं च श्वासे श्वासे दत्तनाम
 स्मरात्मन् ॥ ३६ ॥ पाणायामं पीडणं नासिकायाः पचान्यायुत्तापनं देहवह्लेः ।
 वृक्षस्वन्धोद्ग्रन्थनादि प्रहाय श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ३७ ॥ मार्गं मार्गं
 पर्वतमायविन्ना विघ्ने विघ्ने धैर्यसारव्युत्तिः स्यात् । नो चेदचालम्बनं वज्रसारं श्वासे
 श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ३८ ॥ यामिन्येषा बद्धमीमान्वकारा भूता ह्येतद्गीपयन्तो
 भ्रमति । भीमारालैस्तर्जयन्तः समन्ताद्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ३९ ॥
 पश्याकाशं ह्यमुदैर्व्याप्तमेतन्मेघा ह्येते गर्जयन्तश्चरन्ति । विशुद्गर्भाः कम्पयन्तोऽद्रितान्नु

श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४० ॥ श्वाना द्वेते भीषणं हा भयन्ति पादौ
 त्रिदृष्ट्वा गूढमन्तर्दशन्ति । त्यक्त्वा ह्येतान्दूरतो याहि बन्धो श्वासे श्वासे दत्तनाम
 स्मरात्मन् ॥ ४१ ॥ कूजत्युद्याने कलं कोकिलोऽमौ रेवा सापि त्रीशगनं करोति ।
 श्लेषे लभ्यं हा कथं कुम्भकर्णं श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४२ ॥ कृत्वा केकां
 नीलकण्ठोऽपि नौति वर्हाण्युत्सार्य प्रभुं वीजयत्यु । कामं तल्पे सुप्यते ते कथं धिक् श्वासे श्वासे
 दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४३ ॥ वाणिज्येच्छा वर्तते चेत्कर्ण्य वाणिज्यं भो नामसङ्कीर्तनस्य ।
 हानिः कष्टं नो कदाप्यल्पमत्र श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४४ ॥ चिन्तं बन्धो
 वर्तते कर्पणे चेत् कामं कुर्याः सद्गुणानां कृपिं भोः । नो भीतिः स्याद्दर्पणावर्षणस्य
 श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४५ ॥ सेवां बन्धो मन्यते चेद्गरिष्ठा त्यक्त्वा मानं
 साधुसेवां विधेहि । भीतिर्नो स्यादर्धचन्द्रस्य चात्र श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन्
 ॥ ४६ ॥ योगेच्छा चेत्त्रीशयोगं प्रयुङ्क्ष्व भोगेच्छा चेदात्मसील्यं च भुङ्क्ष्व । स्वायत्तं
 यच्छाश्वतं तृप्तिपूर्णं श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४७ ॥ कायो माया मोहहेतुश्च
 मूढ नो स्वायत्ता वशिका ह्यन्तकाले । एवं चेत्तत्स्वेच्छया नार्प्यते किं त्रीशस्याङ्गरयो-
 दासभावेन मूढ ॥ ४८ ॥ आयास्यन्ति त्वत्र दूता यमस्य बध्वा पाशैर्नेतुकाम भवन्तमू ।
 को वा भाणिमोचयिष्यत्यमीभ्यः श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ४९ ॥ योऽदाद्वाचं
 त्वीक्षणादिप्रशक्तिं देवः कांऽसौ मृम्यते । किं कदाचित् । त्रीशो दत्तो जीवनं जीयतेऽ
 श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ५० ॥ राजाज्ञायाः पालनात्कृष्यतेऽसौ तद्वत्स्वाज्ञा-
 पालनादेव देवः । नूनं दासस्य त्वनन्यस्य चिन्ता भर्तुः काले नैव दासं जहाति
 ॥ ५१ ॥ त्रीशो त्रीशास्तारकास्तिये एकः । सर्वास्त्यक्त्वा तं शरण्यं प्रयाहि ।
 स्रग्माद्यार्यजत्रिभूत्यादि धृत्वा भक्तान्पाति प्रेमबन्धेन बद्धः ॥ ५२ ॥ मार्गोऽयं तेऽत्यन्त-
 त्रैपम्यपूर्णो हिंस्रव्याप्तः शूलकीर्णोऽतिभीमः । धीरधृत्वात्रेयदीपं प्रयाहि श्वासे श्वासे दत्त-
 नाम स्मरात्मन् ॥ ५३ ॥ को जानीति यः कथं वर्तते ते कालग्रस्ते जीवलोकं समन्तात् ।
 कर्तव्यं यच्छीघ्रमेवावधेहि श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ५४ ॥ मार्गे मार्गे नूतना
 स्वर्णवीर्यवीर्या वीर्या कश्चिन् नेत्रकर्पिं । धृत्वा बालान्त्वर्णकारास्तुदन्ति श्वासे श्वासे दत्त-
 नाम स्मरात्मन् ॥ ५५ ॥ मार्गे मार्गे मिथलङ्घुकगेहं गेहं गेहं लङ्घुकाः स्वादपूर्णाः ।
 रिच्यन्त्यज्ञान्मोहयित्वा रसाद्यैः श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ५६ ॥ मद्यप्रायो
 वासनावारिषुरे हन्तात्मस्ते दुस्तरे कायकोलः ॥ देवं दत्तं कर्णधारं वृणीष्व नान्यः कथि-
 त्पारयेत्वा तदाघात ॥ ५७ ॥ कः कावन्धो दुःखहर्तृति चक्ष्व काष्ण्याब्धिं दत्तमेवेहि
 दीन । अद्भुतस्यैतद्बन्धि ते सारभूतं श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ५८ ॥ माता
 कुप्येद्रक्षितात्रास्ति तातः क्रुद्धे ताते रक्षतीहास्य चाम्बा । क्रुद्धे रक्षत्को नु दत्तं त्रिलोक्यां
 श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ५९ ॥ भूतौ सर्वे भोक्तुकामा मिलन्ति नष्टैश्वर्ये
 तत्क्षणे विस्मरन्ति । संवन्धास्ते स्वायम्भूला इ मूढ श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ६० ॥

सस्याकीर्णं शद्वलं पश्य सर्वं धावन्त्येता धेनवोऽपि प्रहर्षम् । शुष्कं नेयाद्रासभोऽपि प्रमादा-
 च्छ्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥६१॥ कामूस्याप्तिं दुःखदोषणार्थिं निःस्वस्येष्टिं मृद्धपद्मोस्तु
 यष्टिम् । पुण्याकृष्टिं पापमेतप्रकृष्टिं श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ६२ ॥ शक्तौ दत्तं
 शक्तिनाशेऽपि दत्तं भूतौ दत्तं भूतिनाशेऽपि दत्तम् । बाल्ये दत्तं मृद्धभनेऽपि दत्तं श्रासे
 श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ६३ ॥ याने दत्तं पादयोनोऽपि दत्तं ग्रामे दत्तं दत्तमेव
 श्मशाने । गोष्ठे दत्तं मन्दिरे दत्तमेव श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ६४ ॥ लब्धे दत्तं
 सूतके दत्तमेव क्षेत्रे दत्तं दत्तमेवापि पीठे । काले दत्तं दत्तमेवाप्यकाले श्रासे श्रासे दत्तनाम
 स्मरात्मन् ॥ ६५ ॥ लोके दत्तं दत्तमेव त्वरण्ये कार्यागारे भीमाकारागृहे च । काशीक्षेत्रे
 त्वन्यजाभीरघोषे श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ६६ ॥ दत्तस्त्वैको जीवनं जीवनानां
 दत्तस्त्वैको मारणं मारणानाम् ॥ दत्तस्त्वैको भीषणं भीषणानां श्रासे श्रासे दत्तनाम
 स्मरात्मन् ॥ ६७ ॥ दत्तस्त्वैकः कारणं कारणानां दत्तस्त्वैको जारणं जारणानाम् । दत्तस्त्वैक-
 स्तारणं तारणानां श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ६८ ॥ दत्तस्त्वैको भेषनं भेषजानां दत्त-
 स्त्वैको ह्यजनं चाञ्जनानाम् । दत्तस्त्वैको ह्यमृतं चामृतानां श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन्
 ॥ ६९ ॥ दत्तस्त्वैको भूपतिर्भूपतीनां दत्तस्त्वैको स्त्री वराणाम् । दत्तस्त्वैको देशिको देशिकानां
 श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ७० ॥ दत्तस्त्वैको ब्राह्मणो ब्राह्मणानां दत्तस्त्वैकः
 क्षत्रियः क्षत्रियाणाम् । दत्तस्त्वैको वैश्यजो वैश्यजानां दत्तस्त्वैको ह्यन्यजस्त्वध-
 न्यजानाम् ॥ ७१ ॥ दत्तस्त्वैकः पालकः पालकानां दत्तस्त्वैकः पोषकः पोषका-
 णाम् । दत्तस्त्वैको मोक्षदाता नाराणां श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ७२ ॥
 दत्तस्त्वैको ज्योतिषा ज्योतिरद्धा दत्तस्त्वैकश्छन्दसा छन्द आद्यम् । दत्तस्त्वैकालम्बनं
 कौ कवीनां श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ७३ ॥ दत्तस्त्वैको भासको भासकानां
 दत्तस्त्वैकश्चालकश्चालकानाम् । दत्तस्त्वैकः पावनः पावनानां श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरा-
 त्मन् ॥ ७४ ॥ सर्वे देशा दत्तमेवास्तुवन्ति वेदाः सर्वे दत्तमावर्णयन्ति सर्वे भेदो दत्तमेवानयन्ति
 श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ७५ ॥ नाम्ना तीर्णो रामगाथाकृदादौ नाम्ना तीर्णोऽ-
 जामिलोऽप्यन्तकाले नाम्ना तीर्णो पिङ्गला पण्ययोपा श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन्
 ॥ ७६ ॥ कायः काशी, ह्यात्मदेवोऽत्र दत्तो वामा गङ्गा दक्षनासाऽर्कजाऽत्र । मध्याऽञ्जा
 सा सङ्गमो ब्रह्मरन्ध्रे स्वात्वा ध्यात्वा मुच्यते मुक्त एव ॥ ७७ ॥ देहः सद्बो हन्तु
 मातापुरं स्यादत्रिर्ज्ञानं भक्तिरेकाऽनसूया । विज्ञानं तन्निर्मलं दत्तनाम ध्यात्वा सन्तो
 जन्ममृत्यू तरन्ति ॥ ७८ ॥ मेयं तिष्ये तारकं दत्तनाम ध्येयं खान्ते निर्मलं दत्तधाम ।
 नेय ह्यायुर्दत्तभक्तान्तिके भोः पेयं कर्णेन्दुत्तलीलामृतं सत् ॥ ७९ ॥ भ्रष्टं ज्ञानं कर्ममार्गो
 विनष्टो भक्तिः पद्मगुणो गमार्गोऽपि गूढः । शिष्या लुब्धा देशिकाः स्वार्थसारास्तिष्ये त्वेकं
 तारकं दत्तनाम ॥ ८० ॥ यज्ञानां भो नामयज्ञोऽस्मि पार्थ गीताप्येवं वक्ति नामप्रभान्म्
 त्यक्त्वा दूरे सर्वमन्यद्भवसारं श्रासे श्रासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ ८१ ॥ देयं दानं दीननारा-

यणेषु धेयं शीपं भक्तपदाम्बुजेषु । ख्येयो दत्तः साधुवृन्दानुगेषु श्वासे श्वासे दत्तनाम
 स्मरात्मन् ॥८२॥ मार्गे मार्गे निर्मलं साधुवृन्दं वृन्दे वृन्दे दत्तनामानुधोषः । घोषे घोषे
 पातकानां प्रणशे नाशे नाशे मुक्तिजम्बुप्रसादः ॥ ८३ ॥ मार्गे मार्गे वित्तदारानुदासा
 दासे दासे काञ्चनस्त्रीविवादाः । वादे वादे वर्धते वैरवद्विर्वाहै वह्नौ दहते स्नेहतन्तुः ॥८४॥
 यो यो यद्यत्प्रार्थयेतान्धमक्तस्तस्यास्ते तत्संशयो नैव चात्र भक्ता भक्तिं कामिनः
 काममेव लब्ध्वा सौख्यं दुःस्वमेवानुयन्ति ॥ ८५ ॥ मा गा घन्वो दत्तमेकं विहाय
 हन्यत्रात्मन् सौख्यलेखोऽपि नो ते । त्यक्त्वा ह्यतो ध्यायते किं मृगाम्बु श्वासे श्वासे
 दत्तनाम स्मरात्मन् ॥८६॥ हित्वा त्वच्छं मानसं कं यथाऽसौ मच्छेत्काकः पक्ष्वलं
 पापराशिः ॥ मुखोऽप्येवं स्यात्मासौख्यं विहाय घवेद्दीनो वित्तदारादिगतं ॥८७॥ विद्यादर्पं
 वित्तगर्वं विहाय प्रहो सत्पदाब्जं प्रयाहि । पापान्युक्त्वाऽऽशीःप्रसादं ह्यवाप्य तप्तस्नानं
 दत्तनाम् स्मरात्मन् ॥८८॥ वेदा मूका नेति नेति ब्रुवन्ति देवाः सर्वे दत्तमेवाविशन्ति । शैपो
 भद्रः का कथा त्वदृशानां श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥८९॥ दत्तस्त्वेको मङ्गलं मङ्गलानां
 दत्तस्त्वेकः सुन्दरः सुन्दराणाम् । दत्तस्त्वेकः कामदः कामदानां श्वासे श्वासे दत्तनाम
 स्मरात्मन् ॥९०॥ आदौ दत्तो मध्यम एवापि दत्तो दत्ते ह्यन्ते सर्वदा दत्त एव । अन्यत्सर्वं नश्वरं
 विद्धि लोके श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥९१॥ विद्याधारा दत्तमेव स्तुवन्ति गन्धर्वाद्या
 दत्तमेकं गृणन्ति ॥ नागाद्यास्ते दत्तमेकं नमन्ति श्वासे श्वासे दत्तनाम स्मरात्मन् ॥९२॥
 श्रेष्ठो दत्तो दत्त एकः कनिष्ठो भिद्नुर्दत्तः कर्मकारोऽपि दत्तः । वालो दत्तः स्त्री पुमानेव
 दत्तः सर्वो दत्तः सर्वरूपस्त्वरूपः ॥ ९३ ॥ दण्डी दत्तो दत्त एवास्त्यदण्डो मुण्डी दत्तो
 पद्ममौलित्तु दत्तः । ज्ञानी दत्तो मूर्खराजोऽपि दत्तः सर्वो दत्तः सर्वरूपस्त्वरूपः ॥९४॥
 चण्डो दत्तः शान्तरूपोऽपि दत्तः पापी दत्तः पुण्यरूपोऽपि दत्तः । चोरो दत्तो दान-
 शूरोऽपि दत्तः सर्वो दत्तः सर्वरूपस्त्वरूपः ॥ ९५ ॥ रोगी दत्ते रोगमुक्तोऽपि दत्तो भोगी
 दत्तो भोगमुक्तोऽपि दत्तः । त्यागी दत्तः संग्रही दत्त एव सर्वो दत्तः सर्वरूपस्त्वरूपः
 ॥९६॥ रागी दत्तो रागमुक्तोऽपि दत्तः सङ्गी दत्तः सङ्गमुक्तोऽपि दत्तः । वर्णी दत्तो वर्ण-
 मुक्तोऽपि दत्तः सर्वो दत्तः सर्वरूपस्त्वरूपः ॥९७॥ राजा दत्तो भिक्षमाणोऽपि दत्तः स्वामी
 दत्तो दीनदासोऽपि दत्तः । मौनी दत्तो वाग्मदान्योऽपि दत्तः सर्वो दत्तः सर्वरूपास्त्वरूपः
 ॥ ९८ ॥ उत्तिष्ठान् मोहनिद्रां जहीहि दत्तं देवं स्यात्मवश्यं स्तुवीहि । त्यक्त्वा सर्वं
 तस्य सेवां विधेहि मित्वा मायां मायिनं शीघ्रमेहि ॥ ९९ ॥ देवो दत्तो मर्त्यजन्माऽपि
 दत्तस्तिर्पद् दत्तः कीटकीटोऽपि दत्तः । स्थाणुर्दत्तो जङ्गमो दत्त एव सर्वो दत्तः सर्वरूप-
 स्त्वरूपः ॥ १०० ॥ मायावीतो वज्रमायो विमायो जन्मावीतो जन्मदाता त्वजन्मा ।
 कर्ताऽऽर्ता जीवनं जीवहर्ता सर्वो दत्तः सर्वरूपस्त्वरूपः ॥ १०१ ॥ नष्ट वेला प्राप्यते
 नो पुनः सा क्षीणं चापुः कालसामीप्यमेव । कण्ठे भूषा भ्रम्यते किं वृथाऽन्धं श्वासे श्वासे
 दत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १०२ ॥ ज्ञानं माक्तिः कर्मयोगश्च योगः सर्वेऽप्येते दत्तधाम्नि

मलीनाः । दत्तकन्धे सर्पशाखा मिलन्ति मूलं तस्मादत्तनाम स्मरात्मन् ॥ १०३ ॥
मूलं सिक्तं स्कन्धशाखाश्च वृक्षा धर्मं खिग्धं स्वादुजम्बूं ददन्ते । शाखोत्पातं मा प्रयूनं
प्रभङ्गिध मूलोत्सेकं त्वाफलं मा जहीहि ॥ १०४ ॥ पायादेनो दीनवन्धुः समस्तान् देयान्मुक्तिं
भुक्तिमेवापि मुस्त्यै । सर्वे सौख्यं प्राप्नुवन्तु प्रकृष्टं दुःखं नाल्पं निर्भयाः सन्तु सर्वे
॥ १०५ ॥ धन्यास्ते ये दत्तमेनानुयन्ति धन्यास्ते ये दत्तमेकं भजन्ति । धन्यास्ते ये दत्त-
मेकं स्तुवन्ति धन्यास्ते ये दत्तमेवाविशन्ति ॥ १०६ ॥ नेत्रे दत्तं पश्यतं प्राणिमात्रे स्वे
श्रूयन्तां दत्तशब्दाः समन्तात् ॥ जिह्वे भद्रे दत्ताकीर्तिं स्तुवीहि पादौ वन्द्य दत्तपादं
प्रयातम् ॥ १०७ ॥ मूढो 'रङ्गा' रङ्गमायाविवद्धो रङ्गातीतं दत्तमेव प्रपन्नः । रङ्गे
रागद्वेषशोकप्रपूणे छित्वा रङ्गं दत्तं रङ्गे विलीनः ॥ १०८ ॥

इति श्रीदत्तपादारविन्दमिलिन्दब्रह्मचारिपाण्डुरङ्ग (रङ्ग अवधूत) महाराष्ट्रविरचितं
दत्तनामस्मरणस्तोत्रं सम्पूर्णम्

८. श्रीगुरुमहिमा

गुरु हा संतकुळीचा राजा । गुरु हा प्राणविसावा माझा । गुरुविण देव नाही
दुजा । पाहतां त्रिलोकीं ॥ १ ॥ गुरु हा सुखाचा सागर । गुरु हा प्रेमाचा आगर । गुरु
हा धैर्याचा डोंगर । कदाकाळीं डळमळेना ॥ २ ॥ गुरु हा सत्यालार्गी साद्य । गुरु हा
साधकांसी माय । गुरु हा कामधेनु गाय । भक्तांवरी दुभतसे ॥ ३ ॥ गुरु हा भक्तीचें
मंडण । गुरु हा काळासी दंडण । गुरु हा करितसे खंडण । नानापरी पापाचे ॥ ४ ॥
गुरु हा बैराग्याचे मुळ । गुरु हा परब्रह्म केवळ । गुरु हा दाखवी तात्काळ । गांठी
लिंग देहाचें ॥ ५ ॥ गुरु हा घाली ज्ञानांजन । गुरु हा दाखवी निजधन । गुरु हा
सौभाग्य देऊन । सात्मबोध नांदवी ॥ ६ ॥ काया काशी गुरु उपदेशी । तारकमंत्र
दिला आम्हांसी । वाप विठल रखुमायेसी । विठल विनवी गुरुचरणीं ॥ ७ ॥

९. गुरुप्रदक्षिणा

धन्य धन्य हो प्रदक्षिणा सदगुरुरायाची । धन्य धन्य हो प्रदक्षिणा श्रीगुरुरायाची ।
झाली त्वरा सुरवरां विमान उतरायाची ॥ ध्रु० ॥ पदोपदीं घडल्या अपार पुण्याच्या
राशी । सकलहि तीर्थे घडलीं आम्हां आदिकरुनि काशी ॥ १ ॥ कोटी ब्रह्महत्या हरती
करितां दंडवत । लोटांगण घालितां मोक्ष लोळे पायांत ॥ २ ॥ मृदंग टाळ घोळ भक्त
भावार्थे गाती । नामसंकीर्तनीं नित्यानेंदे नाचती ॥ ३ ॥ गुरुभजनाचा महिमा न कळे

आगमनिगमांसी । अलुभव ते जाणती जे गुरुपदिंच अभिलाषी ॥ ४ ॥ प्रदक्षिणा करुनी
देह भावें वाहिला । श्रीरंगात्मज विठल पुढें उभा राहिला ॥ ५ ॥

१०. श्रीगुरुपादुकाष्टक

ज्या संगतीनेच विराग झाला । मनोदरींचा जडभास गेला । साक्षात् परात्मा
मज भेटलीला । विसरूं कसा मी गुरु पादुकांला ॥ १ ॥ सद्योगपथें धरिं आणिलें ।
अंगेच मातें परब्रह्म केले । प्रचंड तो बांधखी उदेली । विसरूं कसा मी गुरुपादुकांला
॥ २ ॥ चराचरी व्यापकता जयाची । अखंड भेटी भजला तथाची । परं पर्दीं समम पूर्ण
झाला । विसरूं कसा मी.... ॥ ३ ॥ जो सर्वदा गुप्त जनांत वागे । प्रसंग भक्तां
निजबोध सांगे । सद्भक्तिभावोंकरितां झुकेला । विसरूं कसा मी..... ॥ ४ ॥ अनंत
माझे अपराध कोटी । नाहीं मनीं घालुनि सर्प पोटी । प्रबोध करितां श्रम फार झाला ।
विसरूं कसा मी..... ॥ ५ ॥ काहीं मला सेवनही न झालें । तथापि तें मज उदरीलें ।
आतां तरी अपिं प्राण त्याला । विसरूं कसा मी..... ॥ ६ ॥ माझा अहंभाव वसे
शरीरी । तथापि तो सद्गुरु अंगिकारी । नाहीं मनीं अल्प विकार ज्याला । विसरूं
कसा मी..... ॥ ७ ॥ आतां कसा हा उपकार फेई । हा देह ओगळुनि दूर सांठूं । म्यां
एकभावे प्रणिपात केला । विसरूं कसा मी.... ॥ ८ ॥ ज्या वागितां वागितां वेदवाणी ।
म्हणे 'नेति नेतीति' लाजे दुरुनी । नव्हे अंत ना पार ज्याच्या रुपाला । विसरूं
कसा मी ॥ ९ ॥ जो सावुचा अंकित जीव झाला । त्याचा असे भार निरंजनाला ।
नारायणाचा भ्रम दूर केला । विसरूं कसा मी गुरुपादुकांला ॥ १० ॥

११ इंदुकोटि स्तोत्रम्

इंदुकोटि तेजकीर्ण सिंधुभक्तवत्सल । नंदनात्रिभुवदत्त इन्दिराक्ष श्रीगुरुं । गंध-
माल्य अक्षतादि वृंददेववंदितं । वंदयामि नारसिंह सरस्वतीश पाहि माम् ॥ १ ॥ मायापाश
अंधकार छायादूर भास्करं । आयताक्षि पाहि त्रियाक्षभेश नायकं । सेव्य भक्त वृंदवरद
भूयोभूयो नमाम्यहं ॥ वंदयामि ॥ २ ॥ चितजादि वर्ग फट्कमत्तवारणाकुशं । तत्वासार
शोभितात्म दत्तश्रीयवल्लभं । उच्चमावतारभूतकर्तृभक्तवत्सलं । वंदयामि० ॥ ३ ॥ व्योम
आप वायुतेजभूमिकर्तृमीवरं । कामक्रोधमोहरहित सोमसूर्यलोचनं । कामितार्तदातृभवत
कामधेनु श्रीगुरुं ॥ वंदयामि० ॥ ४ ॥ पुंडरीक अपताक्ष कुंडलेंद्रजेजसं । चंडदुरितखंडनार्थ
श्रीगुरुं । दंडधारि मंडलीक मौलिमार्तण्डभासिताननं । वंदयामि० ॥ ५ ॥ वेदशास्त्रस्तुत्य

पादे आदिमूर्ति श्रीगुरुं । नादकलातीत कल्पपाद पादं सेव्यम् । सेव्यभक्तवृन्दवरद भूयो भूयो नमाम्यहं । वंदयामि० ॥ ६ ॥ अष्टयोगतन्वनिष्ठ तुष्टज्ञानवारिधि । कृष्णावेणी-
तीरधारपंचनद्यसंगमं । कष्टदैन्य दूरभक्त तुष्टकामदायकं । वंदयामि ॥ ७ ॥ नारसिंह
सरस्वतीश नाममष्ट मौक्तिकं । हारकृत्य शाग्देन गंगाधराख्यात्मजं । धारणीक
देवदीक्ष गुरुमूर्ति तोषितं । परमात्मानंदश्रिया पुत्रपौत्रदायकं । वंदयामि ॥ ८ ॥ नारसिंह
सरस्वतीश अष्टकंच यः पठेत् । घोरसंसारसिंधुतारणाख्य साधनं । सारज्ञान दीर्घ-
आयुरारोग्यादि संपदा । चारुवर्ग काम्यलाभ वारंवार यज्जपेन् । वंदयामि० ॥ ९ ॥

१२. सर्वसौख्यकरं स्तोत्रम्

यस्य नाम श्रुते सद्यो मृत्युर्दूरान्तपलायते । दुःखवार्ता विलीयेत दत्तात्रेय नमोऽस्तुते
॥ १ ॥ शोको नंदाय कल्पेत दैन्य दारिद्र्यहेतवे । रोगःस्वप्नाप्तये संम्यग् दिग्भर नमोऽस्तुते
॥ २ ॥ परमत्रादिकं किञ्चित् प्रभवेन्नैव सूरिषु । कर्ता कृतेन वध्येत अवधूत नमोऽस्तु ते
॥ ३ ॥ कायिकं वाचिकं वाऽपि मानसं वा तथैव च । पापं तापं च दह्येत कालकाल
नमोऽस्तुते ॥ ४ ॥ विषवाधा भवेन्नैव भूतादिविप्लवः कुतः । शत्रवो मित्रतामयिवैद्यराज
नमोऽस्तुते ॥ ५ ॥ दुर्बुद्धिः साधुतामेनि द्यष्टः शठार्थं जहात्मरम् । पीत्वा यन्नामपीयूषं
सिद्धराज नमोऽस्तुते ॥ ६ ॥ भयं दिक्षु प्रधावेत चिन्तां चुल्लिभिषात द्रुतम् । वैषम्यं विपिनं
गच्छेद् योगिराज नमोऽस्तुते ॥ ७ ॥ दुःखघ्नदुःखदावारिणि ग्रहानिघ्नं ह्यनुत्तमम् ।
संसारभेषजं सौम्यं मृत्युञ्जय नमामि तम् ॥ ८ ॥ रोगाभिसंकुले देहे निःसारं भेषजे
सति । औषधं नार्मेदं वारि दत्तो धन्यतरिः स्वयम् ॥ ९ ॥ भेषजे निष्कले विद्धि दत्तमेकं
विहाद यत् । जन्ममृत्युजराहंत दत्तानामामृतं महत् ॥ १० ॥ य इदं पठति स्तोत्रं 'रंग'
रोगार्तिनाशनम् । सर्वसौख्यकरं नृणां मायंकाले विशेषतः ॥ ११ ॥ त्रिसप्त स्थापकाले वा
वा । पंदवारं सुसंयतः । तस्य रोगमयं नास्ति त्रिः सत्यं नात्र संशयः ॥ १२ ॥
इति श्रीदत्तपादारविंदमिलिंदब्रह्मचारि, पांडुरंग (रंग अवधूत) महाराज-
विरचितं सर्वसौख्यकरं स्तोत्रं संपूर्णम् ॥

१३. अष्टक दत्तात्रयांचे

श्रीवक्रतुंड चतुरानन चालिका ही । श्रीलक्ष्मी भगवती महा कालिका ही ॥
गीता वसंततिलकामृततुल्यवृत्त । श्रीदत्त, दत्त जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ १ ॥ सिंहाद्रि
पर्वत महाभुवनप्रकोटी । इंद्रादि देव वसती तेहतीस कोटी ॥ गंधर्व-यक्षगण किन्नर

ब्रह्मभूत । श्रीदत्त, दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ २ ॥ श्रीरेणुका, अनसुया, श्रुति वेदधात्री ।
 गार्गी, कपील मुनि, भार्गवराम, अत्री । ध्याती समग्र सरिता नवकोटी तीर्थ । श्रीदत्त
 दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ ३ ॥ श्रीव्यास, वाल्मिक, शुक्रादिक नारदांही । वाटे तरीच
 भवसागर पारदा ही ॥ भूकोरि मूळपिठिकाही सर्वोपसंत । श्रीदत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त
 ॥ ४ ॥ कल्पद्रुमा द्विषुनी तरु डोलताती । पक्षी विचिध स्वर मंजुळ बोलताती ।
 आखंड नाम पठणीं करिती अवृत्त । श्रीदत्त, दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ ५ ॥ जंबूक,
 व्याघ्र, हरणें, फिरती समोर । चंडोल, कोकिल, करंडक, हंस, मोर ॥ त्या रम्य
 काननिं सदा स्व कानि येत । श्रीदत्त, दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ ६ ॥ शाता दिगंबर
 अगोचर सूर्यचंद्रा । मातापुरीं करि तृणासनि योगनिद्रा ॥ दाता दयार्णव कदापि नव्हे
 अदत्त । श्रीदत्त, दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ ७ ॥ जेव्हां पसंत ऋतु यामिनि शुक्लपक्षी ।
 नक्षत्रराजमुख लक्षि चकोर पक्षी ॥ तेव्हां कधी स्थाणिन त्या वसुनी वनांत । श्रीदत्त,
 दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ ८ ॥ आनंदसिंधु शालिग्राम उदारखाणी । कौपीन, धुंडल,
 कर्मडल, वंडपाणी ॥ माळा जटामुकुटमांडित आवृत्त । श्रीदत्त, दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त
 ॥ ९ ॥ होतील प्राप्त म्हणती मुनि व्रतचारी । धर्मार्थकाममोक्षादिक लाभ चारी ॥
 उच्चांगितांचि वदनीं संसारसक्त । श्रीदत्त, दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ १० ॥ द्यावी
 सुभक्ति भजनीं म्हणे विष्णुदास । आशा धरून एवढी वमलों उदाम ॥ केव्हां कृपा
 करुनि हा पुरवील हेत । श्रीदत्त, दत्त, जय श्रीगुरुदेवदत्त ॥ ११ ॥

१४. अष्टक दत्ताचे (चामर)

यामिनीस शोभवीत, चंद्र तो प्रजापती । दुर्वास आवतार, तोचि श्रीरमापती ॥
 श्रीरमापतीच अग्नि-आश्रमात राहिला । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ १ ॥
 जो अखंड चंद्र श्रीमृंग नाम शीखरी । जो पाहावयासि होति, वासना मसी खरी ॥ म्यां
 वियोग-ताप त्या, चकोरानुस्य साहिला । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ २ ॥
 मायही यदा कदा, पिता कुमार माखी । सद्गुरूम हांमतील, कीं उमा रमा रवी ॥
 जो कुठेंचि नीगमास, दीमला न गाडला । तो अनाथनाथ-दत्त माहुरांत पाहिला ॥ ३ ॥
 अर्जुना अधिक आपुल्याहिटून वाहु दे । याचका उचीत दान दे चहूत वाहुदे ॥
 जो मुरासरें धराधरे नरेंहि गाडला । तो अनाथनाथ-दत्त माहुरांत पाहिला ॥ ४ ॥
 धर्म अर्थ काम मोक्ष, ग्राम गाणगापुर । श्रीगुरुचरित्रनाम, हेंचि गाणं गा पुरं ॥
 नगरसिंह श्रीसरस्वति स्वरूप जाहला । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ ५ ॥
 ज्या कधीहि कष्टती न, पातकांसि तामिता । वांच्छिती सदैव पाद-मृत्तिका सितासिता ।
 जो समस्त योगज्ञानि, नन्मुनीनि घ्याडला । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ ६ ॥

जो रवीशशीस स्वप्रकाश रंग वर्णवी । जो प्रबोध-ज्ञान-सिंधुचे तरंग वर्णवी ।
जो घटांत ही मठांत, भूपयांत लीहिला । तो अनाथनाथ-दत्त माहुरांत पाहिला ॥ ७ ॥
जो न लोटितांदि जाय, भक्त-लालसं दुर । जेवि कां पटासि स्नेह, सक्त लाल सेंदुर ॥
कीं रुपन्न मानिताति आम्रनृक्ष कोकिल । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ ८ ॥
जो अनंदकंद मंद-हास्य मूख साजरा । पैकजासनीं गमेचि, नीलपंखसा जरा ॥
जो सुगंधगंध देत, पाच जाड जूडला । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ ९ ॥
जो निगूणरूप पूर्ण, ग्रह्य आजरामर । ज्यासि सामरादि लोक, वारिताति चामर ।
जो अनुसुयेचिया निज्जुनि पायि नाहिला । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ १० ॥
हे तुधाकरासि देति, पुष्टि श्लोक आकरा । कोण या नको म्हणेल, पुण्यश्लोक 'आ'करा
विष्णुदास या कथामृतासि पिउनि घाडला । तो अनाथनाथ-दत्त, माहुरांत पाहिला ॥ ११ ॥

१५. अष्टक दत्ताचे (शुद्धकामदा)

जय नमोस्तुते श्रीदिगंबर । सद्गुरु निरुपाधि तूं परा । उरूं न देसि दैवाचि
याकि ती । करूं विनंति दत्तात्रया किती ॥ १ ॥ सुकुळि जन्म हा, लाभला मला । जरि
तुझा न या, लाभ लाभला ॥ तरि वृथा ठुती, गेलि पंकिं ती । करूं विनंति दत्तात्रया
किती ॥ २ ॥ तुज भ्रूणावया, लाज वाटती । मुळिच चूकलों, भीच वाट ती ॥ परि
तुझ्या सुरी, मान ही इती । करूं विनंति दत्तात्रया किती ॥ ३ ॥ विषय वीष हें सोम-
लादिक । खचित वाटतें तें मलाऽधिक ॥ परि नसे दुजी, भक्षितां गती । करूं विनंति
दत्तात्रया किती ॥ ४ ॥ जरि प्रपंच चिंतायि पोंळवी । तरिहि त्यामधें, मोह लोळवी । विविध
ऊठती, कल्पना भिती । करूं विनंति दत्तात्रया किती ॥ ५ ॥ कमल द्रव्य लावण्य
कामिनी । चटक लागली दिवस यामिनी ॥ विषय घ्यानि लाचावली मती ! करूं
विनंति दत्तात्रया किती ॥ ६ ॥ पड्विकार कामादि वापुडे । गमति काजवे वा !
तुझ्यापुढे ॥ दिनमणी तूं ये, उदयाप्ती । करूं विनंती दत्तात्रया किती ॥ ७ ॥ अठवितां
तुला, मी ज्यव्हां ज्यव्हां । पळसि दुरचि कां, तूं त्यव्हां त्यव्हां ॥ स्तवन कानचि का न
ऐकती । करूं विनंति दत्तात्रया किती ॥ ८ ॥ निपट हा करावा विचारची । अनुसुया घडी-
लेंपचारची ॥ मनिं अणून दात्याचि नोकि ती । करूं विनंती दत्तात्रया किती ॥ ९ ॥
करिंसी भक्तिच्या कागदा सही । म्हणुनि प्रार्थितों, विष्णुदासही ॥ मज प्रसन्न हो,
ऐकुनी स्तुती । करूं विनंति दत्तात्रया किती ॥ १० ॥

१६ अष्टक श्रीदत्ताचे (शा. वि.)

गेला वाळण्यांत काळ क्रिडतां, तारुण्य आलें भरा । झालें मत्त मदांध कुंजर जसा
श्रीदत्ता....७४

भ्यालें न विडंभरा । रात्रंदीन परांगनेसि झटलों, तैसा पराच्या घना । स्वामी दत्त दयाधना, अवधुता श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ १ ॥ नाहीं या ममयीं विप्रेक्ष उरली, बोलावया आवघी । क्रामक्रोध प्रकोप दोष उठती, व्याधी सहस्रावघी ॥ वार्धक्याचि दशा नको जगदिशा, सोसूं किती वेदना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ २ ॥ कोणी सन्निध या विपत्तिंत कदा, येती न वापा खरें । वृक्षीं पत्र-फुलें-फळें तंवरीं, लोलंगती पांखरें ॥ तेंस आप्त कलत्र भिन्न अवघे, धिःकारिती निर्घना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ३ ॥ अद्यापी रिपुच्या स्वदास पतितोद्धरा न थावा हतीं । अद्यापी जगतार्थ भेध स्वप्ती, धारा नद्या वाहती ॥ अद्यापी तरुही परार्थे फळती, स्वर्गार्थ ये चंदना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ४ ॥ संध्यातर्पण वैश्वदेव गुरुची पूजा न औपासना । गावें नाम धरून नित्य हृदयीं, आहे परीं वासना ॥ ती तूं मात्र कृपा करून पुर्वी, करुयाण श्रीवर्धना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ५ ॥ दुग्धामाजिहि पावेना सुख कधीं, पाण्याविना मागुळी । जाणों तो तप साधनेंचि वसला, मांडव्यनामा सुळीं ॥ भक्तीचांचुनि दुःखदायक गमे, नानाकृती साधना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ६ ॥ संतापें तुम्हीही म्हणाल इतुका, कां वादतो आगळा । शत्रूचा क्षणमात्र नेम न कळे, कापील केव्हां गळा ॥ थोराची मरजी पटे न अरजी किर्यादिची दाद ना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ७ ॥ दाता दत्त म्हणून लोक म्हणती, आम्ही म्हणूं ना तुला । आणूं साक्षिस वेद पत्रकसह, श्रीविष्णुच्या नातुला ॥ तुम्ही पावन सत्यची पतित हा, खोटा तरी धाध ना । स्वामी दत्त दयाधना, अवधुता श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ८ ॥ आनाथाप्रति साधुलोक अवघा, आहे पुराव्यास गा । तैसाची अठरा पुराणकरता, आहे पुरा व्यास गा । आतां सोडूं नका परंतु अपुल्या मो नाथ ! संवोधना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ९ ॥ माळा दंड करी कर्मडलु जेटेचा मस्तकीं टोप तो । ब्रह्मांडांतरि जो फिरेचि लपतो, भक्तीस आटोपतो ॥ भक्तीची दृढ चित्तिं प्राप्ति करितां, युक्ती मला साधेना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ १० ॥ यत्नें ना कळसी महा रणधिरा, श्रीलक्ष्मीनायका । चांधोतीं उखळीं परी सहजची, गोळ्याळींच्या वायका ॥ ही शक्ती निजभक्ति लाउनि दिली, राखुनिया गोधना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ ११ ॥ कांता कांचन राज्य वैभव नको, कैवल्यही राहूं या । होऊं या अपदा शरीर अथवा, काळ्यासि होराउं या । पाहूं या रुप येक वेळ नयनीं, ही माझि आराधना । स्वामी दत्त दयाधना अवधुता, श्रीअत्रिच्या नंदना ॥ १२ ॥ दावी भक्तिच थोडिसी तरि नको, वेकूंठ कैलासही । मोठी दीधलि या विशेष गहडा, तैसीच बैलासही ॥

विष्णूदास म्हणे चरी यवढिसी, घे हिरकणी कोंदणा । स्वामी दत्त दयावना अवधुता ।
श्रीअग्निच्या नंदना ॥ १३ ॥

१७. अष्टक श्रीदत्ताचे (शिखरिणी)

कसा केला स्वांगे, क्षण न लागतां मोचन करी । कृपेनें थोडासा, तरि मजकडे
लोचन करी । खुना या नक्राची, तशिच पडली भोंड तुजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय
अवधुता ! पाव मजला ॥ १ ॥ अजामेळाचाही, कुटिल रव कार्नां झगटला । स्वपुत्राचें
नामीं, तुम्हि उगि घळेंची प्रगटला ॥ खऱ्या नामाचा कां ? दवडुन अभीमान निजला ।
दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता ! पाव मजला ॥ २ ॥ मुकाटीही केली, मुनि-बधु-
शिळा पावन कशी । त्रिमंताची खोटी, पुतळी म्हणती पावनकशी । मरीवाचा माथा
सतत पदिं घागून झिजला । दयाळा श्रीदत्त ! जय अवधुता पाव मजला ॥ ३ ॥
दिनानाथा आम्हां, तरि त्रिभुवर्नी कोण असरा । पिता माता वंशू, तुजविण नसे देव
दुसरा ॥ निराधारी एकादश्विच गुरुराया ! निरजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता
पाव मजला ॥ ४ ॥ सुदाम्याला या जा, उचित न अम्हां कांचनपुरी । करी इच्छा तें वीज्य-
दशमिचें कांचन पुरी ॥ अम्ही नाहीं पूर्वी, पृथुकण धनें देव पुजिला । दयाळा श्रीदत्ता
जय अवधुता ! पाव मजला ॥ ५ ॥ न देत्या भक्ताची, तुज कधि दया देत नव्हती ॥
जशी द्राक्षालागी, रुचिकार दुधें येत नवती ॥ तुम्ही त्या आवतारों, खचित लव
भाजीस भजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता ! पाव मजला ॥ ६ ॥ उपेक्षा आपेक्षा,
नच अवधुता खचित रुचे । न तापे तापेंही, सवळ फळ ये खचित तरुचे ॥
निरापेक्षी दाता, तुजसम गुरो कोण सजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता
पाव मजला ॥ ७ ॥ तुझ्या आतिथ्याला, सति अनमुया साच निभली । घडू त्यांही केली,
कसुनि तिजला जाचणि भली ॥ छळावें दात्याला, विबुधजन धार समजला । दयाळा
श्रीदत्ता ! जय अवधुता पाव मजला ॥ ८ ॥ प्रभो दातृत्वाची, सहज तुमच्या मानसिं
कला । अर्धाची होती त्या, वर अनुसुयेपार्शि शिकला ॥ आम्हां वाटे चिंतामाण
रविप्रकाशें उमजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता ! पाव मजला ॥ ९ ॥ रुपेक्षीतां
देसी, म्हणुनी जगतीं ' दत्त ' म्हणती । कृपेनें तारीले, जड मुढ किती नाहिं गणती ॥
तुझ्या औदार्याचा, त्रिभुवर्नि नगारा गरजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता !
पाव मजला ॥ १० ॥ पित्याची पुत्रांगी, अतिरूप गुणाची वस्तसे । कुळाचाराचेही,
कुलज करिती दीवस तसे ॥ तुम्ही अत्री ऐसे, सम सकल धर्म परजला । दयाळा
श्रीदत्ता जय अवधुता ! पाव मजला ॥ ११ ॥ वमूदेव चोरी, करुनि हरि नेला पर-गृही ।
हरीला चोरीची, म्हणुनि चढ लागे समग्र ही ॥ लपे कुब्जाखोपीं, त्यजुन घरचा उंच

मजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता ! पाव मजला ॥१२॥ करी चोरी मारी, नट नर मटालाच ठकवी । सुमद्रा झाला त्या, हंसुनि गुण गाती चट कवी ॥ शिशू-पाळाच्या तो कुटिल वचनें फार खिजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता ! पाव मजला ॥ १३ ॥ विधीला व्यालासी, नकळे नर नारी नपुंसक । पुराणीं व्यासार्ची, ठळक वचनें तीं न पुसक ॥ तुला वा ! जाणाया, दशशत फणी वेद थिजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवचता ! पाव मजला ॥ १४ ॥ आम्हां विश्वात्म्या तूं, दुर धरुं नको पावचि तरी । दुजा एक्या भिंतीवरि दिसु नये भाव चितरी ॥ कृपा विष्णूदासावरि, करि दिनाचा गरजला । दयाळा श्रीदत्ता ! जय अवधुता ! पाव मजला ॥ १५ ॥

भजने व धूनी

१ दत्तभजनम्

१ श्रीभनद्रयानन्दन दत्त २ भक्तकामकल्पतुम दत्त ३ विघ्नान्मुधिशतभास्कर दत्त ४ धूल्याङ्किततनुधूसर दत्त ५ सुरनरमुनिकिन्नरनुत दत्त ६ यज्ञयागजपतोषित दत्त ७ दण्डकमण्डलशोभित दत्त ८ श्रुक्तिमुक्तिसौख्यप्रद दत्त ९ संसाराम्बुधिपारण दत्त १० कलिकल्मषसुविदारण दत्त ११ भागीरथ्यवाहन दत्त १२ कोल्हापुरभिक्षाटन दत्त १३ गिरिवरसानुकूतालय दत्त १४ मातापुरशयनालय दत्त १५ सुरनरमुनिवरदेशिक दत्त १६ सर्वसुधर्मविनायक दत्त १७ गीतरागनृत्यप्रिय दत्त १८ सर्वकर्मसाक्ष्यक्रिय दत्त १९ स्वधर्मपालनस्तनुत दत्त २० धाढ्याडम्बरवर्जित दत्त २१ भूतप्रेतद्रावक दत्त २२ नित्यसत्यप्रचारक दत्त २३ कर्पटकन्याधारक दत्त २४ विद्यावारिधिभौक्तिक दत्त २५ जारणमारणमारण दत्त २६ उच्चाटनसंन्याशन दत्त २७ ग्रहपीडनविनिवारण दत्त २८ आधिव्याधिविदारण दत्त २९ दारिद्र्यर्णविमोचन दत्त ३० आनन्दाब्धुन्मज्जन दत्त ३१ जर्जरवन्ध्यासुतप्रद दत्त ३२ दीन'रङ्ग'शान्तिप्रद दत्त ३३ दाहभूमिधक्कीडन दत्त ३४ नूतनभस्मविभूषित दत्त ३५ अवधूतामिधसंस्तुत दत्त ३६ निगमागमसारस्वत दत्त ३७ दयादानदमशिक्षक दत्त ३८ विधर्मरसुदिगम्बर दत्त ३९ लाभालाभसमप्रिय दत्त ४० चेलकुचेलसमप्रिय दत्त ४१ चालोन्मत्तपिशाचक दत्त ४२ रेवातीरपरिक्रम दत्त ४३ परमहंसपरित्राजक दत्त ४४ न्योन्मत्तक्षपणक दत्त ४५ आत्मशास्त्रमुविशारद दत्त ४६ आशापाशविनिर्गत दत्त ४७ सदा सर्वदा निर्मल दत्त ४८ धृतोन्मत्तचनिरायम दत्त ४९ कर्मवाह्यकर्मप्रिय दत्त ५० धर्मवाह्यधर्मप्रिय दत्त ५१ कर्माकर्मविवर्जित दत्त ५२ धर्माधर्मविवर्जित दत्त ५३ मानामानाकम्पित दत्त ५४ रागद्वेषावचित्त दत्त ५५ मेवाडम्बरश्यामला दत्त ५६ श्रीपादश्रीवल्लभ दत्त ५७ दूरीकृतसुरपतिभय दत्त

५८ गुरुशुश्रूषारतपिय दत्त ५९ विष्णुद्विजवरसन्नुत दत्त ६० कार्यवीर्यमुक्तिप्रद दत्त
 ६१ पिङ्गलनागसुपूजित दत्त ६२ निर्मल निश्चय निष्किय दत्त ६३ औदुम्बरतलकेतन दत्त
 ६४ शुद्धप्रेमसुवेतन दत्त ६५ दाम्भिकनास्तिकनिन्वित दत्त ६६ साधुवृन्दसंवन्दित दत्त
 ६७ पापपुण्यपरिवर्जित दत्त ६८ नित्यानन्दसमन्दित दत्त ६९ मितमाभूकरभोजन दत्त
 ७० वेदैकाक्षरकूजन दत्त ७१ वादविवादतिरोहित दत्त ७२ सुखसंवादप्रकाशित दत्त
 ७३ राजराजसंपूजित दत्त ७४ हीनदीनसंपूजित दत्त ७५ संन्यासाश्रमबहुमत दत्त
 ७६ नैष्ठिकवाडवबहुमत दत्त ७७ सुरनरमुनिगणप्रार्थित दत्त ७८ बाह्यपट्टसुपमान्वित दत्त
 ७९ मुखशशिजितरजनीकर दत्त ८० रविविभुतारकभास्कर दत्त ८१ त्र्याधुगुण्डितवरनुत दत्त
 ८२ नानारूपभूषित दत्त ८३ आत्रेयानन्दप्रद दत्त ८४ मन्त्रतन्त्रसुविशारद दत्त
 ८५ वैदिकधर्मप्रचारक दत्त ८६ नास्तिकवादविदूषक दत्त ८७ पादपद्मजितपङ्कज दत्त
 ८८ अनिलाधारुढाग्निज दत्त ८९ पञ्चमकारसुदूरग दत्त ९० विध्वंसितसंन्यातिनग दत्त
 ९१ वागर्थप्रतिपादक दत्त ९२ सत्यार्थप्रविवोधक दत्त पण्डितगुणिजनमण्डित दत्त
 ९४ दुर्जनदुर्मखदण्डित दत्त ९५ विषयविदग्धविदूषिद दत्त ९६ सज्जनहरिजनसंस्तुत दत्त
 ९७ नानातर्कप्रभजन दत्त ९८ निर्मल नित्य निरंजन दत्त ९९ पाल्खंडप्रियखण्डित दत्त
 १०० सद्धर्माचरणानुत दत्त १०१ खेचरभूचरमार्गद दत्त १०२ ब्रह्मक्षत्रविदशूद्रप दत्त
 १०३ ब्रह्मचारिगृहिवनस्थ दत्त १०४ देशिकवरसंपूजित दत्त १०५ नारदतुम्बरकीर्तित दत्त
 १०६ साधुवृन्दपरिनर्तित दत्त १०७ ब्रह्मानन्दपरिस्तुत दत्त १०८ कैवल्यामृतपानच दत्त

इति श्रीदत्तपादारविन्दचिन्दब्रह्मचारिपाण्डुरङ्ग (रङ्ग अवधूत) महाराजविरलितं
 दत्तभजनं सम्पूर्णम् ।

२ दत्तभजन

जय दत्त गुरु जय दत्त गुरु ॥ करुणावरुणालय कल्पतरू ॥ जय अत्रिमुनी-
 श्वरनन्दन हे ॥ अज ब्रह्मशित्वात्मक ईश्वर हे ॥ १ ॥ भगवन् भव भीति नि भेद हरी ॥
 निजभक्तमना पर्दि शान्त करी ॥ हरि माया मोह मदादिक हे ॥ निजदर्शन दे वरदायक
 हे ॥ २ ॥ तूं माय पिता मम बन्धु सखा ॥ निजदासजनां दे परमसुखा ॥ योगेश्वर
 दावी निज चरणां ॥ रामा तूं तारी अघहरणा ॥ ३ ॥

४. भजने व धूनी

१. गुरुमहाराज गुरु । जयजय परब्रह्म सदगुरु ॥
२. नारायण विधि अत्रिनाथ । दत्त जनार्दन एकनाथ ॥
३. पावन^१ दत्ता । पतित पावना दत्ता ॥
४. पावना दत्ता । दयाळु पावन दत्ता ॥
५. दिगंबर दिगंबर । श्रीपादवल्लभ दिगंबर ॥
६. दत्ता दिगंबर या हो । सांवळ्या मला भेट द्या हो ॥
७. दत्तात्रेय गुरु माझे माझे आई । मजला ठाव घावा पायीं ॥
८. हरे दत्त हरे दत्त दत्त दत्त हरे हरे । हरे दत्त हरे दत्त दत्त दत्त हरे हरे ॥
९. ॐ गुरु ॐ गुरु अवधूता । तूंही ॐ तूंही ॐ श्री दत्ता ॥
१०. ॐ गुरु गुरु ॐ । अलख निरंजन ॐ ॐ ॥ अलख निरंजन ॐ ॐ ॥
११. ॐ गुरु गुरु ॐ । अनख्यानंदन ॐ ॐ ॥
१२. दत्त दत्त वंदो भाई । एहि जगतार है । एहि जगतार है । पतित उद्धार है ॥
१३. तूं माय मी लेकरूं । नको विसरूं रे नको विसरूं ॥
१४. श्रीदत्तः शरणं मम (४)
१५. कपर्जी केशरी गंध । दत्ता तुझा मला छंद ॥ कपर्जी केशरी टिळा ।
दत्ता तुझा मला लळा ॥
१६. जय जय दत्ता । जय गुरु दत्ता ॥
१७. अनख्यानंदना हो । दत्तात्रेया दर्शन द्या हो ॥
१८. दत्तात्रेय गुरु अवधूता । जनार्दन स्वामी एकनाथा ॥
१९. दत्त हरे ! दत्त हरे ! करुणा करि तूं दत्त हरे ॥
२०. श्रीपादवल्लभ की जय । वासुदेवस्वामी की जय । पांडुरंगमहाराज की
जय । जय जय जय जय जय ॥
२१. श्रीमद्वासुदेव स्वामिन् । दयाब्धे तारक पददायिन् ॥
२२. गाणगापुरि तू जाशिल ना । दत्त दिगंबर पाहशिल ना ?
२३. वाडीगांवी जाशिल ना । नृसिंहसरस्वती पहाशिल ना ?
२४. गरुडधरो तू जाशिल ना । वासुदेवमूर्ति पहाशिल ना ?
२५. नारेचरि तू जाशिल ना ? अवधूतमूर्ति पाहशील ना ?
२६. श्रीपादश्रीवल्लभा येई येई यतिवर्या ॥
२७. नृसिंह सरस्वती यतिवर्या । लपकर येउनि दर्शन द्या ॥

२८. दत्त दत्त बोला (२) अनसूयानंदन गोविंद बोला ॥

२९. दत्त दत्त बोला । आनंद मस्त डोला ॥

५. श्री दत्त-भजन-धून

धृत्त चौपाई

जय गुरुनाथ गुरु जय दत्ता ॥ अनादि निर्गुण सगुण अनंता ॥ १ ॥
जय जय गुरु जय दत्त दयाधन ॥ पावन पूर्णानंद सनातन ॥ २ ॥
जय जय सद्गुरु जय अवधूता ॥ जय धीमंता हरि मम चिंता ॥ ३ ॥
श्रीपाद श्रीवल्लभ जय जय ॥ जय नरसिंह-मग्नस्वति जय जय ॥ ४ ॥
जय जय सद्गुरु परम परात्पर ॥ जय भव-भय-हर भक्तकल्पतरु ॥ ५ ॥
जय जय चिन्मय सदानंदकर ॥ मनोबुद्धिपर सन्मति-गोचर ॥ ६ ॥
जय जय श्रीवर करुणासागर । जय जय श्रीधर धर्मधुरंधर ॥ ७ ॥
जय जय परमेश्वर जयचिद्भास्कर ॥ जय जय सुखकर निजजनतमहर ॥ ८ ॥
जय जय गुरुवर अमलमुधाकर ॥ निजजनहृदयी वास सदा कर ॥ ९ ॥
दत्त दिगंधर सकल सुरेश्वर ॥ हे अज हरिहर कृपा-दृष्टि कर ॥ १० ॥
गुरु महागजा सद्गुरु जय जय । निजबोधप्रद निजरूप जयजय ॥ ११ ॥
दत्त दयाधन सकल-समर्था ॥ अनाथ-नार्या हरी अनया ॥ १२ ॥
दोहा-योगेश्वर गुरुनाथ हे ! हर मम माया-पाश ॥ दे रामा निज-पाउली
वास सदा ही आस ॥

(रा. व. खाडिलकर)

श्रीदत्तवाङ्मयसूची

‘श्रीदत्तात्रेयज्ञानकोशा’साठी उपयोगात आलेल्या महत्त्वाच्या ग्रंथांचे सदर्थ त्या त्या ठिकाणी दिलेले आहेतच. परंतु अभ्यासकांना सोयीचे व्हावे म्हणून येथे श्रीदत्तवाङ्मयाची विस्तृत सूची देण्यात येत आहे. काव्यादी ग्रंथ, चरित्रे आणि सक्तीर्ण ग्रंथ असा क्रम साधारणपणे सूचीचा आहे. दत्तात्रेयाच्या विविध परंपरा आणि त्याची विविध उपासनापद्धती यांनुसार स्तोत्रादी काव्याची निमित्ती विपुल प्रमाणात झाली आहे. अनेक दत्तभक्तानी दत्तपर केलेल्या कवितांची वा स्तोत्रांची नोंद करणे कठिण काम आहे. मुद्रित न झालेली, परंतु आज मौखिक स्वरूपात असलेली सामग्रीही मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होण्यासारखी असली तरी येथे मुद्रित स्वरूपात उपलब्ध होणारीच दत्तवाङ्मयाची नोंद आणि तीही निवडक रीतीने घेण्यात आलेली आहे. अर्थात् ही सूची सर्वसंग्राहक नसली तरी अभ्यासकांना उपयोगी होईल याची खात्री आहे.

वभगरत्नमालिका व विविध पद्यसंग्रह

—श्री. अ. पुजारी

श्रीवत्तकलणार्णव १—श्रीधरस्वामी

गीतदत्तात्रेय—सुधाशु

श्रीदत्तपदगुच्छ—शा. ना. दाभोळकर

श्रीदत्ताख्यानमाला—शा. ना. दाभोळकर

श्रीसद्गुरुगीतगुच्छ—दादासाहेब नरेडकर

भजनसागर—य. दा. गीध

श्रीदत्तपदामृतसागर—शि. वा. हळबे, अ. कृ. पुजारी

गुरुगीतास्तोत्रार्चितामणि—स. वयान्तगुरू नित्यानंद

श्रीदत्तपंचदशी व श्रीवासुदेवपंचदशी—ह. गो. फाळके

श्रीदत्तस्तवनामूल—श्रीदत्तभजनसंग्रह—द. मा. नक्षवरे

श्रीदत्तराजस्तवन—गो. रा. फणसळकर

श्रीदत्तस्तवराज—प्रबोधरत्नाकर

श्रीदत्तचरित्रामृतसार—म. मो. साडिलकर

श्रीदत्तस्तवराज—ह. रा. तारकुडे

दत्तपदबोधिनी—गो. र. नरवणे

श्रीगुरुदत्तपदामृतसागर—विष्णु रघुनाथ आणि मढळी

वत्तलहरी—स. वा. व. फळके, यामनशास्त्री बेंदरकर

श्रीगुरुस्तव—रा. व. देशपांडे

दत्तभजनमृत—लक्ष्मीविलास

श्रीदत्तगुरुगीता—उदयसिंह सी. सरपाटील

श्रीदत्तजन्मआख्यान—द. वि. पाठक

श्रीगुरुदत्तावतार

चरित्रकयाकल्पतरु—वि. य. गोखले

श्रीदत्तस्तवनसुधा—फा. ग. जोशी

श्रीगुरुप्रसाद—शंकरस्वामी

श्रीकृष्णसरस्वती महाराज—ओवीबंद चरित्र—मुजुमदार

श्रीगुरुमूर्तिचरित्र अर्थात् श्री. टेवेस्वामी महाराज यांचे

ओवीबंद चरित्र—गाडा महाराज

दत्तउपासनाप्रदीप—द. पा. नंदुरबारकर

दत्तजन्मआख्यान—दे. ल. महाजन

श्रीदत्तजन्मप्रभुआख्यान—सरोजकांत

श्रीदत्तगीताजली—श्रयकांतव

श्रीदत्तरक्षा—बालहस

दत्तावतार—सरस्वतीदास

श्रीदत्तजन्माख्यान व नृसिंहसरस्वती अवतार—रा. वि.

साठे

श्रीगुरुप्रार्थनास्तोत्र—बा. वि. फडके

श्रीगुरुदेवदत्त—श्रीदत्तस्तवराज—वि. वा. जोशी

श्रीपक्षकवन—ना. दि. जोशी

दत्तगीत—ना. दि. जोशी

दत्ताची सुरस पदे—भा. वा. गोखले

श्रीदत्ताष्टकचतुष्टय—ए. एम्. सामंत

अथ श्रीदत्ताची पदे प्रारंभ.—र. कृ. मूळे

दत्तकथाभूतपद्यावली—के. प. विडबाडकर

दत्तउपासना—म. र. मासुलकर

श्रीदत्तात्रेयतन्म—अ. वा. घगवे

श्रीदत्तभजनयाथा—वि. वा. साठे

श्रीदत्तभजनपद्यासंग्रह—वि. वा. साठे

श्रीदत्तभजनपद्यावली—वि. वा. साठे

श्रीदत्तोपासनासोपान—वि. वा. साठे

श्रीदत्तसेवा—वि. वा. साठे

श्रीदत्तसेवा—गुरवणी—वि. वा. साठे

गिरुण्याच्या मूळ पदाचा संग्रह—वि. वा. साठे

वालदत्तलीला—वि. वा. साठे

उपासनामार्गातील खाणाखुणा, भाग १ ते ५—वि. वा. साठे

गुरुपरमपराभूत—नारायणाचार्य कुमठा

ज्ञानसागर—भैरव अवधूत

श्रीदत्तवरदानस्तोत्र—जुझेददास

श्रीसद्गुरुस्तोत्र—जुझेददास

श्रीदत्तरक्षास्तोत्र—श्रीरामतत्त्वप्रकाश प्रिंटिंग प्रेस

नित्याचे सायात्री—स. भा. श. पट्टणकर

श्रीसाईनाथस्तवनमंजरी—दासगणू

स्वामी समर्थदत्तक—भा. दा. पट्टणकर

श्रीदत्तनामामृत—कवणापर पदे—द. स. दीक्षित

श्रीदत्तस्तवननिपदी—वि. के. कुलकर्णी

॥ ॥ ॥

चक्रधरचरित्र-वि. नि. कोलते

श्रीधरः चरित्र आणि काव्यविवेचन-वि. नी. जोशी

महाराष्ट्र कविचरित्र-ज. र. आजगावकर

एकनाथ. वाङ्मय व चरित्र-न. र. फाटक

श्रीगुरुदेवचरित्र-द. धु. कवीश्वर

श्रीनारायण महाराज जालवणर यांचे सक्षिप्त चरित्र

-म. रा. टाकी

श्रीमाणिकप्रभूचरित्र-ग. र. कुळकर्णी

श्रीअक्कलकोटनिवासी स्वामी महाराज यांचे चरित्र-

ग. वा. मुळेकर

रामानंद वीडकर महाराजांचे चरित्र-ल. ग. वापट

श्रीविष्णुदासचरित्रामृत खंड १ ते ३-न. स. जोशी

श्रीसद्गुरु सती गोदाभा यांचे चरित्र-प्र. जी. जी.

सहस्रबुद्धे

श्रीनृसिंहसरस्वतीचरित्र (दीक्षितस्वामी)-तंकरस्वामी

श्रीनारायणस्वामी महाराज यांचे चरित्र-श्री. जा.

पुजारी

श्रीअक्कलकोट स्वामीमहाराजचरित्र-रा. वि. सहस्रबुद्धे

श्रीनारायणस्वामींचे मराठी चरित्र-आत्मारामशास्त्री

जेरे

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीमहाराज-श्रीपादशास्त्री किंजवडे-

कर

श्रीसतरंगअवधूतमहाराज यांचे अल्प चरित्र-भागिरथी-

बाई नटप्री

श्रीपतमहाराज पाळेकुंदीकर यांचे चरित्र-के. रा. दिवेकर

श्रीसच्चिदानंद सरस्वतीचरित्र-भोमाशुकर देशपांडे

अवधूतगंगा-मधुकर व. जोशी

श्रीसाईनाथचरित्र-गो. के. पेठकर

अवधूतमहाराज कुरुदबाडकर यांचा चरित्रग्रंथ-स. का.

म. ताम्हणकर

अपूर्व राजयोगी-ग. स. देशपांडे

श्रीएकनाथमहाराजचरित्र-ज. र. आजगावकर

श्रीसाईलीलामृत-प्र. सु. आगासकर

एकनाथांचे चरित्र-ल. रा. पागारकर

श्रीआळंदीचे स्वामी-बाळ पाळेकर

श्रीदत्तमहाराज यांचे चरित्र-श्री. म. वेद

श्रीयोगविद्येचे भाषाव्यवर्ण श्रीअवधूत दत्तात्रेय-म. स.

पारखे

श्रीलेलमहाराज जीवनदर्शन-वा. ग. दीक्षित

भारतातील अवधूत योगी सिद्धपुरुष, भाग पहिला-दत्त-

योगेश्वरदेवतीर्थ

भगवान श्री. प. प. श्रीधरस्वामीमहाराज-अमरेन्द्र
गाडगीळ

वासुदेव यळवत फडके यांचे चरित्र-वि. श्री. जोशी

सतचरित्रमाला-ल. रा. पागारकर

स्वामी अवधूत श्रीनिरंजनरघुनाथ-के. रा. जोशी

श्रीनृसिंहसरस्वती चरित्र-श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर

श्रीनृसिंहसरस्वतीस्वामी महाराज अवतारवृत्तान्त-

सेवक

श्रीअक्कलकोटस्वामीमहाराजचरित्र-श्रीपादशास्त्री

किंजवडेकर

श्रीनृसिंहसरस्वतीचरित्र-अप्रबुद्ध

श्रीटेवेस्वामी महाराज यांचे गद्यात्मक चरित्र-गाढा-

महाराज

दत्तजन्म इतिहास-वि. वा. गोखले

दत्तजन्मचरित्र-वि. वि. वाटे

दत्तचरित्र-गो. रा. फणसळकर

चोगीश्वर-र. श्री. पुजारी

सर्वेश्वर-र. श्री. पुजारी

श्रीकाणेमहाराज (वेळगाव) यांचे चरित्र-दत्तराव

गोखले

श्रीसच्चिदानंद महाराज तथा मुनी स्वामी यांचे चरित्र-

वर्णे

श्रीअक्कलकोटस्वामीचरित्र-भागवत

अक्कलकोटस्वामी श्रीस्वामी समर्थचरित्र-राजा कुलेंकर

वासुदेवानंदसरस्वती टेवे स्वामी महाराज-के. व.

पुराणिक

दत्तगुरूची गीष्ट-अमरेन्द्र

श्री नूरे नूरी (श्रीनूरीलीलामृतसार)-पुराणिक

श्रीबलभीम महाराज साडेकर यांचे चरित्र व पत्रे-

रा. व. घाडीकर

श्रीदत्तभक्तिदर्शन-अनंत वासुदेव मराठे

मराठवाडा सन्तोषन मंडळ वार्षिक १९७४-मु. ग. जोशी

अवधूतभक्ताची थळाव्याने-सदाशिव चंदवणकर

नामजपाचे महत्त्व-रा. कृ. कामत

सूफी संप्रदाय-सेतुभाधवराव पगडी

मूर्तिविज्ञान-ग. ह. खरे

तीर्थरूप महाराष्ट्र भाग १ व २-महादेवशास्त्री जोशी

श्रीदत्तभार्गवसंवाद-वा. भा. जोशी

भारतवर्षीय चरित्रकोश-सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राय

भारतीय संस्कृतिकोश-स. महादेवशास्त्री जोशी
महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्ववर्ग-भा. कृ. गद्रे
पाच संप्रदाय-म. रा. मोकाशी
पाच भक्तिसंप्रदाय-र. रा. गोसावी
मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड २

-ल. रा. पागारकर

विजयनगर स्मारक ग्रंथ-स. करमकर-ओतूरकर

परिचय-स. ल. का. देशपांडे

श्रीदत्तसाक्षात्कार-चि. श्री. कुलकर्णी

श्रीक्षेत्र नरसोबाबाडीमाहात्म्य-चि. श्री. कुलकर्णी

श्रीक्षेत्र छेडगावचर्चन व निपदी

श्रीनृसिंहवाडी येथील पंचशताब्दी महोत्सव-

श्रीपादशास्त्री जेंरे

श्रीक्षेत्र दत्तवाडी, सातळी (इतिहास)-गुरुदास ज.

लवडे

श्रीक्षेत्र औदुंबर-ह. न. जोशी

श्रीक्षेत्र औदुंबरपरिचय-रानडे

दत्तलक्ष्मी अर्थात लक्ष्मीदत्त-र. द. वैद्य

श्रीदत्तचित्तन आणि आतर्देवधारणा-स. कृ. फडके

दत्तावतार (नाटक)-गो. स. फडके

दीपारत्नाकर कथासार

ज्ञानमार्गण्ड-श्रीमाणिकप्रभु प्रभावली

श्रीसद्गुरु नरसिंहसरस्वतीस्वामी महाराज यांच्या

काही पत्रातील उवाचे

पाणगावूर साक्षात्कार-चि. रा. पुजारी

श्रीदत्तात्रेयपूजाविधी-दत्तयोगेश्वरदेवतीयं

श्रीगुरुदत्तयोग-श्री. श. खानवेलकर

श्रीदत्तात्रेयपूजाविधी-स्वामी श्रीदत्तयोगेश्वरदेवतीयं

ज्ञानदीपबोध-स्वामी श्रीदत्तयोगेश्वरदेवतीयं

Dattatreya : The Way and the Goal

- J. C. Wadiyar

Origin and Development of Dattatreya-
Worship in India-H. S. Joshi

Vaishnavism, Sarvism & Mahor Religious
sects-R. G. Bhandarkar

Gorakhnath & Kanphata Yogis

- G. W. Briggs

उत्तरी भारतकी सतपरंपरा-गुरुग्राम चतुर्वेदी

गोरखबाबी-पीताम्बरदत्त यक्ष्याल

नाथसंप्रदाय-हजारीप्रसाद द्विवेदी

भारतीय संस्कृति और साधना १-२-गोपीनाथ कविराज

तानिक वाङ्मयमें शब्ददृष्टि-गोपीनाथ कविराज

भा. इ. स. मडळाच्या त्रैमासिकाचे विविध अंक

‘प्रसाद’ मासिकाचा वित्तानेयक ऑगस्ट १९६९

‘माळली’ मासिकाचा अवधूतअंक, जून १९६९

‘माळली’ मासिकाचा अवकलकोटस्वामी विशेषांक

नोव्हेंबर १९६९

‘दीपलक्ष्मी’-गुळवणी महाराज विशेषांक, जानेवारी

१९६९

गुरुपार्य-दिवाळी उपासना अंक, ऑक्टो १९६०

गुरुपार्य-सत्सुख विशेषांक जून-जुलै १९६४

स्मृतिमुग्ध-नारायणानंदतीर्थ स्वामीमहाराज

योगभक्तदर्शन-स. दत्तात्रेयशास्त्री कवीश्वर

योगसंप्रदायदर्शन स. केकर-नवाते

गुजरायकाडील दत्तवाङ्मय

रगस्तवन

नारेश्वराचे सत

अवधूतदर्शन (सचिन)

अवधूतस्मरण

रगसरा-कलोलच्या श्रीदाकरलालची भजने.

रगबावनी-ज. न. अक्षरपूची कृती

श्रीअवधूतप्रशस्ति (संस्कृत-हिंदी)

श्रीरगप्रशस्ति (संस्कृत)

रग-मंगल-मासिका-श्री शशीद्वचंद्र भट्टाचार्य

श्रीदत्तपंचपदी

दत्तजयतोदयन

प्रवासी अवधूत

गाढामहाराजचरित्र

गुरुवारनी बात-परोपकारी

श्रीदत्तउपासना-जेंडालाल नारायण निवेदी

श्रीस्वामी समर्थ लोलामृत (ओबीबद्ध)

श्रीअवकलकोट स्वामींच्या गोष्टी (१०८ गोष्टी)

श्रीसमर्थबावनी

श्रीस्वामीसमर्थस्तोत्रम्-शंभूता-श्रीश्रीगवधूत महाराज

अष्टक व भारतीयसह

श्रीसमर्थनामसुधा (श्री गुरुदेव श्रेयस साधकमंडळातर्फे)

प्राच्यता (१०८ गादूलमिथ छंद श्लोक) गुजराती

श्रीस्वामी समर्थ (अकलकोट) (गुजराती) श्री. पट्टप-

करट्ट

प. पू. श्री रंगावधूतमहाराजांच्या कृती

श्रीगुल्लीलामृत (ज्ञानकांड) (कर्मकांड) (उपासनाकांड)
 श्रीगुल्लीलामृत (कर्मकांड)
 श्रीगुल्लीलामृत (उपासनाकांड)
 दत्तदावनी
 दत्त-उपासना
 दत्तनामस्मरण
 ग्रामजवधूत
 अवधूती आनंद
 पत्रगीता, संगीतगीता
 रंगहृदय-भक्तिप्रवीण अवधूताचे दर्शन (बृहत्स्तोत्र-
 सत्रह संचिन.)
 धीमासुदेवनाममुखा (छांय)
 दत्तनाम सकीर्तन
 दत्तनामस्मरणम्-त्रयमज्ञाच्या महत्तेचे प्रतिपादन
 श्रीदत्तरक्षास्तोत्रम्
 स्तोत्रपंचकम्

मराठी

धीमासुदेवस्तवती-१. प. पू. श्रीवासुदेवानंदसरस्वती
 (गुरुदेवर) टेंबे स्वामी महाराजांचे ओडीवद्ध चरित्र
 रत्नरत्न; संहृत-मराठी भजने
 श्रीदत्तलीलासार (प्रथम खंड)
 श्रीदत्तलीलासार (द्वितीय खंड)
 श्रीदत्तलीलासार (तृतीय खंड)

अप्रसिद्ध दत्तपाठ्यमय

श्री. हृत्पिन्याद शिवप्रसाद जोशी यांनी आपल्या
 'चारिजिन जॅड डेव्हलपमेंट ऑफ दत्तात्रेय पवित्र इत
 इशिया' या ग्रंथात विविध प्रचलणातील हस्तलिखित
 दत्तपाठ्यनामांची सुधीं निरंकी याद्वि; त्रिचा सारासत असा-

प्रत्यार-अवधूतगीता, अवधूतगीतादीना, दत्तात्रेय-
 कवचम्, दत्तात्रेयचणु, दत्तात्रेयप्रतिमाहस्त्यम्,
 दत्तात्रेयमन्त्रम्, दत्तात्रेयपूजाविधि, दत्तात्रेयसहस्र-
 नामस्तोत्रम्, दत्तात्रेयमन्त्रम्, दत्तात्रेयस्तोत्रम्, दत्तात्रेयो-
 पारदाविन्यासनिपट, दत्तात्रेयपनिपट, दत्तात्रेयपनिपट-

आप्यम्, दत्तात्रेयपनिपटदिव्यचरणम्, दत्तात्रेयाचंनाविधि
 -चक्रिका, दत्तात्रेयप्रबोधः (दत्तात्रेय-भोगशास्त्रम्)

बडोदे-दत्तात्रेयस्तोत्रम्, दत्तगीताछांय, दत्तात्रेय-
 मालामन्त्र, दत्तात्रेयकल्प, दत्तभूजगस्तोत्र, दत्तात्रेयचणु;
 दत्तात्रेययोगशास्त्रम्, अवधूतगीता, दत्तात्रेयद्वादशनाम-
 स्तोत्रम्, दत्तात्रेयसहस्रनाम, दत्तात्रेयस्तोत्रादी; दत्ता-
 त्रेयवज्रकवच, दत्तात्रेयतत्र, त्रिपुरारहस्य (माहात्म्य-
 खण्ड)

मुंबई-मेळदत्ताच्या टीकेसहित अवधूतगीता, दत्ता-
 त्रेयकवच, दत्तात्रेयसहस्रनाम, दत्तात्रेयतत्र, दत्तात्रेय-
 कृत तत्त्वोपनिपट

कलकत्ता-दत्तात्रेयतत्रम्

मद्रास-दत्तात्रेयकल्प, दत्तात्रेयकवच, दत्तात्रेय-
 गायत्री, दत्तात्रेयगीता, दत्तात्रेयचक्रम्, दत्तात्रेयचणु;
 दत्तात्रेयतत्रम्, दत्तात्रेयदिव्यधनम्, दत्तात्रेयद्वादशा-
 मस्तोत्रम् दत्तात्रेयद्वादशाक्षर मन्त्रराजमन्त्र-व्यासविधि;
 दत्तात्रेय द्वादशाक्षरादि मन्त्रोद्धारः. दत्तात्रेयमहाक्षरमन्त्र,
 दत्तात्रेयपंचकासनामस्तोत्रम्, दत्तात्रेयवोध; दत्तात्रेय-
 भूजगस्तोत्रम्, दत्तात्रेयमन्त्रम्, दत्तात्रेयमन्त्र, दत्तात्रेय-
 मालामन्त्र, दत्तात्रेयवज्रकवच, दत्तात्रेयवज्रमन्त्र;
 दत्तात्रेय पञ्चाक्षरी मन्त्रराज मन्त्र, दत्तात्रेय पाञ्चाक्षरी
 मन्त्रराज मन्त्र, दत्तात्रेय सख्याविधि, दत्तात्रेय-
 सहस्रनामस्तोत्रम्, दत्तात्रेयस्तमनमन्त्र, दत्तात्रेयस्तोत्रम्,
 दत्तात्रेयाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रम्, दत्तात्रेयएकाक्षरमन्त्र,
 दत्तात्रेयउक्ताष्टमन्त्र, दत्तात्रेयोपनिपट, दत्तात्रेयकवचम्,
 दत्तात्रेयमन्त्रराज-महामन्त्र; अवधूतगीता-सख्यात्या,
 अवधूतगीता-सटीका, दत्तात्रेयाष्टकम्

महेंद्र-दत्तात्रेयोपनिपट

आंश्वत्कीर्ण-दत्तात्रेयोपनिपट, दत्तात्रेयतत्र, दत्तात्रेय-
 दत्तक, दत्तात्रेयस्तोत्र

पुणे-दत्तात्रेयकल्प, दत्तात्रेयतत्र, दत्तात्रेयपास्त-
 सवाद, दत्तात्रेयकोमूरी, दत्तात्रेयपद्धती.

तंजावर-दत्तात्रेयमन्त्रः दत्तात्रेयकवचम्, दत्तात्रेय-
 प्रातःसहस्रनामस्तोत्रम्. दत्तात्रेयदशनामस्तोत्रम्, दत्तात्रेय-
 द्वादशनामस्तोत्रम्, दत्तात्रेयपंचयतस्तोत्रम्, दत्तात्रेय
 शतनाम, दत्तात्रेयसहायपातनाम, दत्तात्रेयसहस्रनाम,
 दत्तात्रेयअष्टोत्तरसहस्रनामस्तोत्रम्. दत्तात्रेयपास्त-
 शतनाम, दत्तात्रेयद्विधस्तुतनाम, दत्तात्रेय-

स्तोत्रम्, दत्तात्रेयकल्पम्, अवधूतगीता, दत्तात्रेयव्रत -
दत्तात्रेयोपनिषद्, जीवन्मुक्तलक्षणम्,

उदयपूर-अवधूतगीता, दत्तात्रेयतन्त्रम्, दत्तात्रेयपूजा-
पद्धति, दत्तात्रेयसहस्रनामस्तोत्रम्, अवधूतस्तोत्रम्

उज्जैन-दत्तजन्मकथा, दत्तस्तव, दत्तात्रेयतन्त्रम्, दत्ता-
त्रेयतन्त्रम्

अल्हार-दत्तात्रेयगोरक्षसवाद, दत्तात्रेयतन्त्र, दत्तात्रेय-
सहस्रनामम्, दत्तात्रेयस्तोत्रम्

बरील हस्तलिखिताखे रीज Theodor Aufrecht ने
पुढील नोंदी केल्या आहेत

(१) दत्तगीता अथवा दत्तात्रेयगीता (२) दत्तप्रकरण
(३) दत्तभुजगस्तोत्रम् (४) दत्तमहिमाव्यस्तोत्र,
दत्तहोमानुक्रमणिका, दत्तात्रेयचंद्रिका, दत्तात्रेयपद्धती,
दत्ताचनकोमुदी, दत्तात्रेयपूजन, दत्तात्रेय महापूजा-
वर्णन

इंडिया ऑफीस लायब्ररी, लंडन

दत्तस्तोत्रसप्तनामावली, अवधूतगीता, जीवन्-
मुक्तिगीता, वशीकरणतन्त्र, योगरहस्य, दत्तात्रेय-रसिक
मोहन चट्टोपाध्याय, दत्तात्रेय दिव्यसहस्रनाम-शंकरा-
चाय, दत्तात्रेयगीता, दत्तात्रेय ज्ञानलहरी-दत्तादनमुनी
दत्तात्रयलहरी-अथ मराठी अनुवादसमेत -श्रीदत्तलहरी
प्रारंभ-मुविद्या प्रकाश प्रेस, पुणे सन १८७३, बृहत्स्तोत्र-
मुक्ताहार-दत्तलहरी-गणेश महादेव मेहदळे, दत्तात्रेय-
कवच, दत्तात्रेय पोडसावतारजयतिकल्प-वासुदेवानद-
सरस्वती, दत्तात्रेयमनस्तोत्र, दत्तात्रेयपुराण-वासुदेवा-
नदसरस्वती, दत्तात्रेयपुराणटीका, दत्तात्रेयपूवतापिनी-
उपनिषद्, दत्तात्रेयसहस्रनामस्तोत्र, दत्तात्रेयसहस्र-
नामावली-वासुदेवानदस्वामी, दत्तात्रेयशतक-नृसिंह-
शास्त्री, दत्तात्रेय-पोडसावतारजयतिपूजाविधान-वासु-
वासुदेवानदसरस्वती, दत्तात्रेयस्तवराज-शंकराचाय,
दत्तात्रेयस्तोत्र, दत्तात्रेयतन्त्रउपनिषद्, दत्तात्रेयोपनिषद्-
विवरण, दत्तात्रेयोत्तरतापिनी उपनिषद्

